
BIBLIOTECA NAZ
Vittorio Emanuele III
LIII
F
21
NAPOLI

DOCT. ANTONII

POSSEVINI

IVNIORIS, PHILOSOPHI
& Medici Mantuani,

BELLI MONFERRATENSIS

Historia,

AB ANNO SALVTIS M. DC. XII,
vsque ad annum M. DC. XVIII.

Ad Serenissimum Principem
MAVRITIVM A SABAVDIA
S. R. E. CARDINALEM AMPLISSIMVM.

COLONIAE ALLOBROGVM.
Excudebat Petrus Albertus.

M. DC. XXXVII.

Inuictissimo, ac Potentissimo Principi

VICTORI AMEDEO,
ALLOBROGVM DVCI,
Cypriorum Regi, &c.

ELLA, quæ Commentarius iste persequitur, Inuictissime Princeps, non ideo legere non debeas, quia vidisti. Habent illa si minus vnde te doceant, saltem vnde te recreent. Continent prima rudimẽta militiæ, quæ nouus Alexander sub Philippo altero posuisti, & illius exhibent luminis prima crepũdia, quod suo nunc in meridie mundus adorat. Obiicient tibi sæpe te ipsum aut ingenij solertia præcauentem insidias, aut agendi celeritate præoccupantem Victorias, aut imminẽtem obsessis, aut fugientibus insultantem, bellis æquè componendis idoneum, ac gerendis reuocabunt in memoriam, quibus veluti gradibus ad eam veneris armorum peritiam, quæ magnis exercitibus suppar, nomine ipso iam pugnet, & eam summis Regibus curam indicit, vt non minori iam studio satagant lucrari Victorias, quàm Victorem. Dices hinc etiam coniectura planè non tenui in pari virtute, tuam supra Patrem fortunam, quod eius belli fructum collegeris, cuius ipse solas difficultates, inuidiamq; subierit. Adiudicata tibi Monferatensis Prouinciæ pars non infima, quam ille petierat, & in celebri Clarascensi Conuentu, Cæsaris, cuius id potissimum intererat, Regumq; cognatorum suffragio æquissima definita sunt bella, quæ peterent quod Europæ totius iudicio negari, nisi neglecta æquitate non potuit: Ita de Posteris, ac Maioribus optimè meritus, vt eorum auxisti fortunam, ita horum gloriam defendisti; dum

animo, quo filium decuerat, authoritate qua Principem, vsus illecebris prudentiæ tuæ assequutus id es, vt absolueretur à calumnia, quam ei ignorantia popularis affinxerat Pater tuus, turbasse illum Italiæ otia sine causa, vbi eorum etiam, quos infensos habuerat definitione constare fecisti, iure postulasse Carolum sua, quæ quando illi non poterant, filio redderentur. Quanquam tot acceptis virtutis tuæ documentis contentus adhuc mundus non est pro ea, quam de te opinione concepit, maiora adhuc expectat. Vidit ille iam satis quàm egregia possis armatus, auet experiri, an possis etiam maiora pacificus. Fortunet Deus studia tua, & qualem tibi pridem indidit, talem Principibus vniuersis mentem instillet, vt cum gerere bella non timeant, pacem colere non recusent.

x

Sereniſſimo Principi

MAVRITIO A SABAVDIA S. R. E. CARDINALI AMPLISSIMO,

D. ANTONIVS POSSEVINVS IVNIOR, Philoſ. & Med. Mantuanus, Fœlicitatem.

EREPTI mihi potius, quàm Mantuanis Franciſci Ducis IV. (cui rarâ quadam felicitatis prærogatiuâ Celſit. Tuæ ſoror Margarita coniunx obtigerat) ne cõtinuo mœrore tabeſcerem, memoria detergenda erat; ſepoſitóque ad tempus Medicinæ ſtudio animus oppreſſus eâ curâ leuãdus. Dies mihi die trudendus erat; nec aliud opportunius offerebatur, quàm ſi vſuram temporis e-

uentuum relatione compoſuiſſem. Quæ enim ſecuta ſunt, quamquam plus lachrymarum quàm rerum ſuggerunt, eâ tamen conditione ſunt; vt nec illa præteriri; nec ego ſilere potuerim. Meum omne id negotium fuiſſe bene dixero: adeo aſſiduus Mantuæ, Mediolani, in Caſtris, in Monferrato, in Gallia fui; vt pauca aliorum relatu ſcripturum me, plurima tamquam teſtem oculatum cognoſcerem. Modeſtiam præfabor, & conſcientiam meam appellauero; ſi audacter dixero, comperta me, & arcana, paucis admodum nota didiciſſe; nec niſi cum flagitio ſilere tam ingentia potuiſſe. Quòd ſi fides mea cæterorum voto probanda eſt; diurna belli ac pacis acta, Venetijs, Mantuâ, Mediolano, Genuâ, è Monferrato, non vno perſcribente contraxi: Pimentellus, Viuas, Melzus, Oroſcus, Vargas, Aualus, Archiuum denique Mantuanum tot tantáque ſummisêre; vt collatione, & ſingulorum examine, vix falli licuerit. Sed & res ipſa maior eſt quàm vt taceri debuerit; & exiguus Pedemontanæ angulus (ſi Europæ conferatur) plus turbarum & armorum mouit, quàm omnibus retrò annis, vniuerſa Italia victorijs decertantium Regum perluſtrata. PARENS quoq; tuus, qui iam vel

æmulo-

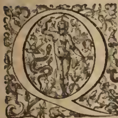
æmulorum teſtimonio, magnitudinis, fortitudinis, prudentiæ (ſic vtinam fortunæ) numeros omnes impleuit, prouocare ſcriptores; & viliſſimo cuiq; alas addere videbatur: quod hiſtoriæ argumentum nobilius & acceptius humana viciſſitudo proferre non poſſit. Scripſeram igitur eadem quâ cæteri dulcedine inuitatus: cui dicarem, quem patronum appellarem ambigens; donec fortuna eadem, quæ me huic pelago commiſerat, deduxit in portum. Erubeſces innatâ temperantiâ ſcio, Princeps Sereniſſime, ad tinnitum hunc famę tuæ: ſed ego, conſcius perfidiæ, rubore reſpergar, ſi conſenſum generis humani, in hoc Orbis theatro, hac ſcena veritatis occuluero: Et Principem locum te, & Eccleſiaſticum faſtigium omnino impleuiſſe: nec ſupereſſe, quo te virtus, aut inuidia maiorem faciant. Videlicet in domo SABAVDIA præter fortunas, animi etiam bona abeunt in hæredes: vt iam qui ſummam potentiam, & ſeminaria virtutum exprimere voluerint, Leonem, Equúmque Sabaudium hieroglyphicè deſcribant. Hæ me cauſæ impulerunt, Princeps benigniſſime, vt (liceat dicere) alienam magnitudinem meam facerem, & infirmitati meæ regio patrocinio opportunè

conſulerem. Scio ſtyli mei exiguitatem: ſed & ſcio PARENTIS tui, tuámque amplitudinem ſperóq; quemadmodum ſublimia interdum humiliter dicuntur, ſic vilitati meæ argumenti magnitudinem pondus ingens addituram. Pluribus potentiam tuam importunus non exerceo: pro veritate ſcripſi, & de maximo PARENTE tuo vera & recepta: quibus vt audiantur nec fauore opus eſt: nec vt credantur illecebris. DVX PATER tuus magno iure, ſummis viribus, inter caſus belli & fortunæ, victus, & ſæpius victor, Hiſpana arma prouocauit, dedítque cupitam toti Chriſtiano Orbi pacem potius quàm accepit: Hoc argumentum Hiſtoriæ. Vale, PRINCEPS Sereniſſ. tuæque gloriæ, ac tuorum bono diu viue.

LECTORI BENEVOLO.

VAMVIS è suo Gonzaga, seu Historiæ Mantuanæ libris octo ante nouem annos editis Antonius Posseuinus Orbi satis innotuerit, alio vt conciliatore, quàm tanti Parentis nomine fœtus eius haud indigeant, quia tamen Posthumus est hic Commentarius, & Auctoris, & operis interest nonnulla vt monearis (benigne Lector) quæ scire te non pigeat.

Antonius Posseuinus professione Medicus artem suam cum melioribus adeo feliciter sociarat, vt à Serenissimis Mantuæ Ducibus Vincentio, Francisco, Ferdinando, & altero Vincentio non ad procurandam modò valetudinem, sed ad præcipua dominationis arcana fuerit admotus. Atque vt erat Gonzagæ familiæ studiosissimus, Historiam eius primis à cunabulis repetitam magno labore, neq; impari successu ad sua vsq; tempora pertexuerat, neq; fortasse animus erat præsentibus calamum aptare, nisi quod opus Principum suorum dignitas aggredi suaserat proprium decus afficere coëgisset. Francisco Duce (quem Antonius in Dominis vnicè amarat) è viuis exempto, abrepta in factiones Mantuana Aula, acerbis adeo partium odiis flagrabat, publicam vt rem priuatæ offensiones euersum irent: Exitium imminens qua sagacitate præceperat Antonius, eadem auertere satagebat, reuerentibus monitis Principem, seueris increpationibus Aulicos ad meliora traducere conatus, ab his inuidiam, offensionem ab illo, quamquam in occulto, pro gratia metuit; palam tamen negotiis innexus, incorrupta suadere non prius destitit, quàm honesta in speciem secessione Romam amandatus, Gonzaga suo interim suppresso: fauere inimicorum artes genio, ingenioq; erudito. Qui igitur nullam rem minus quàm otium abuti soleret, id sibi cœlitus datum ratus, vt Mantuanæ Historiæ Monferratensem adderet; quæ toto eo bello seu domi, seu foris contigerant integerrima fide, pariq; diligentia (vt qui in partem consiliorum adhibitus) conscripsit. Ac quoniam primis curis Principum suorum auctoritate sepositis, haud parum metuebat, ne secūdæ interciderent cauit, autographo huius operis Serenissimo Principi Mauritio Cardinali à Sabaudia (qui Romæ tum agebat) commendato, inscriptóque, eius vt auspiciis, si ita visum esset, publici iuris fieret: sed turbidis adhuc Monferrati rebus, necdum priori Historiæ parte vulgata, posterioris editio haud ita matura videbatur. Extincta interim vniuersa Vincentij prole mascula, Serenissimus Gonzaga Niuernius ad successionem vocatus, cùm in pacis conditiones satis honestas à Carolo Emanuele Sabaudiæ Duce oblatas conuenire consilio parum vrili, detrectasset, iterum bella, ex iisque pestis per vniuersam ferè Italiam exarsere. Placidiora tamen rebus suis sperabat Antonius, nouo Principe, eóque humanissimo studiis eius fauente, liberámque Historiæ suæ typis mandandæ facultatem faciente: sed ea vix in vulgus exierat, cum de vita decessisse, post acerba suorum funera, ipse quoque auditus est.

Interim, Sabaudum Cæſar, Hiſpanúſque; Mantuanum Chriſtianiſſimus Rex protegebat: Ac Secuſij primùm Rege arbitrante, Ratiſbonæ deinceps publicis in Comitiis, Cæſare pronuntiante, haud exiguam Monferrati partem, quam Sabaudus armis occuparat, iure retinere, ipſéque Mantuanus, quanquam inuitus, cedere iuſſus eſt. Cum nec his acquieſceret, ſaragente Pontifice, Cæſari, Regibuſque Chriſtianiſſimo, & Catholico placuit Legatos ad Sereniſſimum Victorem Amedeum, nouum Sabaudiæ Ducem, deſtinare, qui huic finem controuerſiæ, belliſque Italicis imponerent. Claraſci (Pedemontani agri vrbs eſt) Conuentus habitus, vbi poſt multas diſceptationes Cæſaris autoritate, magna cæterorum conſenſione Trinum cum vniuerſa Ciſpadana Monferrati Regione, Albenſiſque Comitatus vltra Tanarum Sabaudo adiudicatus eſt, gratulantibus Victori Amedeo vniuerſis, non tam Prouinciæ nobiliſſimæ acceſſionem, quàm incomparabilem prudentiam quæ Pacem Italiæ ita reſtituiſſet, vt interim Parentis optimi famam arma ſæpius felicioribus initiis, quàm ſucceſſu mota, ab omni calumnia abſolueret. Quis enim deinceps iuſtiſſimas inuictiſſimi Caroli Emanuelis in Monferratum expeditiones criminari audeat, poſtquam Pontifice medio, decernente Cæſare, confirmantibus potentiſſimis Regibus, Pácis leges dictæ ſunt haud parùm Sabaudienſi rei vtiliores, honoratioréſque, quàm quas ipſemet Carolus Mantuano publicæ quietis retinendæ cauſa ante omnem belli aleam ſponte obtulerat? Rebus ita compoſitis hoc vnum deerat, vti Monferratenſis huius controuerſiæ, cauſas, momenta, caſus varios Poſteritas edoceretur, quod præſtabit iſte Poſſeuini Commentarius, aſſentationis iuxta ac odij vacuus. Fruere Lector, piiſque Autoris manibus bona verba dicito.

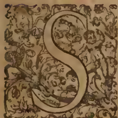

DOCT. ANTONII POSSEVINI IVN. PHILOSOPHI ET MEDICI MANTVANI,

BELLI MONFERRATENSIS HISTORIA ab Anno Sal. 1612. vsque ad 1618.

EXAGESIMVS fermè annus compositi inter Gallos Hispanosque odij, quod pridem Europam omnem, sed Italiam præcipuè concusserat, censebatur; cùm inter delitias & affluentiam rerum, desides, alieni incuriosos, & domesticis discordiis imminutos Principes, delicatissimum Italiæ latus Pedemontana Regio, integra, nec vllis seditionibus exercita, Transalpinorum Regum arma, in mutuam perniciem excidiumque affutura; vt propriam securitatem, sermonique quo tempus traheretur materiam, inuitauit. Gallorum in reges suos pertinaciam, & mutuis decertationibus infractam potentiam; Belgarum aduersus veteres Dominos inuidiam, bellumq; Italiæ maximè iuuentutis sepulturam, æstimare, mirari, etiam cupere; fiduciamq; rebus suis credere; si procul inter æmulos, & tot iniuriis efferatos, iuratæ semel contentiones, pro libertate aut seruitute, magno vtrinque cònatu traherentur. Hinc Principes Itali vt exuberantem per vrbes otiosorum multitudinem (turbarum plerumque causam) exigerent, non semel trans Alpes descriptas amandarunt legiones; certaturis, & haud dubiè perituris ostendêre præmia; vt si quæ malorum intestina suspicio delitescebat, procul à Patriâ, leuiorique iacturâ inter obfirmatos irâ animos insumeretur. Et inerat non aspernanda bello manus: quæ nisi frequentibus expeditionibus hausta foret, compositis moribus agere nesciuisset. Romanus Pontifex reuerentiâ ac religione tutus; & cui in pace comes obsequium, & cultu quæstuque fœcundior potentia erat; non prouocare asperitatibus indignatos; non animo vindictæ vltrò bellum inferre, è priuatarum ac publicarum rerum vsu putans, concordiam quietemque per literas, per Nuncios obnixè persuadere; bona pacis differere, pietatis ostentatione, & paternæ caritatis blandiente cognomine Hispanum præcipuè arctissimè præuisâ vtilitate complecti, Gallum ætatis turbarumq; (quando parum tutus domi ageret) admonere; Venetos primùm contumaces; mox reddito qualicunque obsequio in gratiam receptos, consilio monitisq; retinere; quò plus arbitrio dignitatis esset; & diffidentium animi facilius mollirentur. Senatus Venetus famâ certissimâ prudentiæ, inter Barbarorum minas (quas opportunitate tempestiuas crediderant) *Conditio rerum Europæ ante Pedemontana arma.*

insultantes impunè per Adriaticum (quod vetustissimo iure possidebant) latrones. quos aut proprium ingenium in prædam agebat, aut validiorum stimuli excitabant; Pontificis iram aliquot ante annos prouocatam, nec prorsus deterſam rati; Hiſpanorum arcanas Imperij artes, vires, iura; Auſtriacæ familiæ ingentia incrementa, vicinium, veteres offenſiones, medius, ſuſpicacibus oculis, & inani æmulatione ſeruabat. Militiam quippe, munimenta, apparatus, pecunias, fœdera, proſpera, aduerſa, blanditias, minaſque (fortè longius proſpectantes) in ſe necti interpretabantur: vt ferè religioſior anxiorq; dominatio Rerumpublicarum eſt, quàm Principum Regumve. Hiſpani quacunque ſol flectat immenſorum Regnorum dominatores, lateq; per Italiam imperantes, cum Pontifices Romanos amicitiâ deuinctos (cui renunciare niſi magno damno poſſent) Genuenſes immani quæſtu; (qui eorum fortunas omnes propè continerent) Hetruriæ Duces validis ad Tyrrhenum ſeptos arcibus, & pacto miniſterij obſtrictos; cæterorum Principum minori nomine pleroſque ſtipendio illigatos (magno licet Italorum dedecore) tanquàm ſuos cenſerent, & vt arbitri rerum, quibus vniuerſa voto ac neceſſitate obtemperarent, ſimul vt honeſto ſtudere crederentur, abſtinere vicinorum iniuria, tutari pacta, ſuum cuique amicorum velle, pacem bellumque domi foriſque pro Imperio decernere; ſilente toleranteq; Italia omni; iam non niſi externorum iuſſis obnoxiâ; & oblitâ auitæ libertatis, propriæq; voluntatis. Nec Veneti, ac cæteri, quibus naturâ, ſecretiſve meditationibus inuiſa ſeruitus, & præualida gentis potentia ſuſpecta erat, turbare compoſita, aut Hiſpanam fortunam aperte laceſſere audebant; quando Gallorum vires, inter decertantes potentiores componi ſolitæ elanguerant, lubrico in ſeditiones populo, Reginæ matris æmulatu, egeſtate pecuniæ, Regis infantiâ, diſtractione Procerum, tot intus aduerſis. Accedebat Reginæ auerſus à conſilijs belli animus: ſiue naturâ, ſiue ne receptum datumque magno Principum Regni odio liberis ſuis coniugium, metu diſcordiarum (quas illis exitiabiles crediderat) reſcinderetur. Cauiſſe filio videbatur; dum acceſſione annorum, & exiſtimationem apud exteros, & apud ſuos reuerentiam compararet. Nec minus retinebatur inopiâ, quòd aſſiduæ Principum ac populorum ſeditiones, non bello potius, quàm coactâ largitione in pretium quietis, theſauros ab Henrico Magno coniuge coactos exhauſerant. Solicitudinem addiderat ſubditorum mobile ingenium; ne quietis oſores, oſtentatis in externas expeditiones armis ferocius incaleſcerent; reſumerentque licentiam, quam toties ſibi quæſtuoſam experti fuerant. Italiæ quoque reputatio pacem promittere videbatur: quam bellis domeſticis inſuetam & longiori apud ſuos otio diffluentem, nemo res nouas auſuram opinabatur. Nec in Principum aliquo tantum virium animorumque præſumebatur; vt tot ſimul obſtantibus, meditari aut inferre bellum poſſet. Callidioribus tamen, quibus Sabaudij Ducis potentia, mores, exercita bellis ætas, & in eam vſque diem dilatæ cauſæ turbarum perſpecta erant, metus ſuberat. Ferre diutius neglectum ſui; & è vicino auctus Prouinciis Gonzagus (quas ſuas rebatur) proſpectare non poſſe putabatur: ſolitus ne Regum quidem iniurias ridere; & niſi magnâ contrà vi aduerſæ fortunæ cedere. Eo decurſu annorum quo Philippi Hiſpani Reges, pater ac filius, quietem Italiæ, arma per Belgium, Romanæ Sedis maieſtatem, ſuam magnitudinem, famâ ac vi ſuſtentauêre; non vrbs Roma ſolùm (in quam vniuerſa diuitiarum fato quodam, an neceſſitate voluuntur) ſed Pedemontanus ac Monferratenſis tractus omnis, veteris inter Gallos Hiſpanoſq; prælij vulnera, eductis nouis molibus, firmatis quæ vis armorum concuſſerat, accitis incolis, compoſitis ad amænitates delitiaſq; Villis, ſpecioſâ quadam cicatrice obduxiſſe videbatur: erantq; tempora Gentibus conſentanea, fœcunditate ſoli, ſalubritate cœli, exercitio populorum, Gallorum vicinio, vſuque. Manebant nihilominus adhuc nonnulla, quamquàm multos

Sabaudij conditio.

ante

ante Annos profligati, belli vestigia: quâ obsidiones toleratæ fuerant laceræ aut solo æquatæ moles murorum, disiecta munimentorum propugnacula, incendiorum reliquiæ, alibi indecoræ vastitates non dum colonis reuocatis; causæq; altius repetitæ: quæ tamen apud parum prouidos, & futuri negligentes, quietiq; solitæ plus nimio confidentes, vix credebantur in tam atrox certamen, tantâ tranquillitate rerum, eâ possessionum diuturnitate, vniuersis in pacem conspirantibus, tot rumori obstantibus, tàm subitò erupturæ. Cæterùm pænes eos, qui suis pretijs vniuersa æstimare norunt, suspicionum occulta inditia, magnæ Principum cogitationes, spes paratissimæ, formidata maioribus in eam diem iura, accola Monferrati aut hostis aut metuendus, erumpentes interdum vlcerato è pectore minæ, quas ægrè indignatio, & tot annos fatigata patientia supprimebant, nondum apertæ Regum in minores Principes, aut pronæ aut aduersæ voluntates, secuta Francisci Mantuæ Dûcis, recenti non magis obitu, quàm vetusta, & ab Auò vsque reperita occasio metuebantur. Nec deerant qui vel cum periculo offensionis, suspectorum aut suspectantium Principum, Mantuanum Ducem Ferdinandum vim cauere admonerent; armaque, amicitias, pecuniam, fœdera, etiam pacta onerosa in concordiam proponerent: quandoquidem Carolum Emanuelem Sabaudiæ Ducem prorsus regium sanguinem, animi inuicti, armorum peritiâ (licet nonnunquam infausta tractauerit) quieti infensum, commotionum & belli auidum, Monferrati (vt iure sibi debiti) desiderio agitari, refricare apud Pontifices Romanos, Hispanos, Gallos, suos, potius quàm Cæsarem (à cuius maioribus magnâ se iniuriâ læsum credat) examinata toties iura sua, excire pro finibus turbas, recentiora de nouis limitibus colloquia, negotiationesq; pridem omissas ac vetitas reducere, requirere amicorum auxilia, militem ac præsidia vndequaque corradere, Mantuanum Ducem protectione ac fauôre validiorum pro virili nudare, addere probabiles causas incertæ fidei aduersus eos quorum se calore munierit, serere suspiciones, opperiri si quæ sese occasio offerret, concoquere agendorum consilia, ac formam meditari; quæ vniuersa prudenter in suam causam finemq; disponeret, firmare suos haud dubiâ spe, externos in prædam, aut honoris partem aduocare, pecunias (quas nemo mortalium fortius contempsit) dignitates, præmia operæ promittere, manifestius apud Reges & Principes Europæ erat; quàm vt imponeret. Nec enim desiderio & spe turgescens animus (in quo vis omnis ac fortuna consistit) sese continebat; quin vota sua, vlceratamque, præsumptâ Caroli Cæsaris iniuriâ, mentem præferret; nec defuturum se tempori apud suos, exterosque iactaret. Sed non magnitudo Principis, non artes, non querelæ, non denique causa speciosè & bono iure exposita, Cæsarem ac Reges peruicêre, vt impetum inuasionemque in Monferratum liberam permitterent; nisi etiam locata Mantuano Duci filia, & ex ea liberi, securitatem promittebant. Sabaudij insuper in Gallos & Genuenses improsperæ expeditiones, tot nobilium cædes, expensis & aduersis imminutæ vires, opulentissima prouinciarum Bressa pretio Salutij in Gallos translata; & per Monferratum cum suspiciones intenderentur Vincentio Mantuano Duce superstite parata præsidia, ducta noua munimenta, descriptæ ciuium legiones, quò accitæ in armis dato signo essent; vt non iactare vanam securitatem per contemptum, sic notam cupidinem, eludere quadantenus vota, non metuere persuadebant. Sed hæc aliaque quibus despici magnus hostis persuadebatur, apud Mantuanum plus fidei inuenerant, quam intus erat. Consensus adulantium, vt pro securis haberentur eualuit, mœrentibus nonnullis, quos amor sui Principis, & indicium rerum sistere cogebant; ne frustra professi prudentiam ad æmulantium ictum se darent.

Is rerum status inter certa & ambigua diu Italis fuit, donec Galliæ Italiæque destinatis, Pontificis ac Venetorum consilio, in longam quietem compositam

seriem causarum, iterato apud Mantuanos Ducum funere, carpendo tantùm Monferrato, non item transferendæ dominationi suffectura credita sors dissoluit. Haud minus quà Germania spectabatur, Matthiæ Cæsaris Austriaci mores, ætas, & infensum solicitudini ingenium, non inanem nouitatum formidinem incusserat; quòd satis esse crederet, si vim apertam damnauisset, licet infirmiorem non opibus, non consilio iuuaret. Et quidem malo fato cum Germania aut Turcarum eruptionibus carpitur, aut ad delitias cultumque Italum animum adjicit, sensim & suis, & exteris euiluit: Emoriente apud ignaros famâ Gentis nobilissimæ; & conculcatâ existimatione fortitudinis, cui paulò antè Europa seruiuerat. Sic ferè pessumdata potentissima Regna, vbi satietate gloriæ ad summum proue-cta, abstinere exercitio armorum, immergi voluptatibus, curas grauiores omittere pacem appellarunt. Nos Gonzagam historiam voluminibus pluribus hactenus complexi, continuatâ rerum vsque in præsentem memoriâ prosequemur; quando non alia calamitatum origo, aut causa fuit; vt quæ nobilissimas prouincias seditio; & leuis initij quæ atrocissimi belli incrementa (cui nec causæ satis, nec virium fuerit) auctumq; plus multorum opinione cum virtute suâ, tum alienâ negligentiâ aut cunctatione Sabaudium; tractis in partes Gallis & Hispanis: & ne qua pars cladis tota Longobardia expers esset, excitis etiam ad rumorem metumque Venetis, ob inanes (vt ferebatur) metus, posteri accipiant. Iraque odiorum motuumq; seriem, non minus quàm singulorum causas prosecuturi, repetito altius principio, rerum exitus & consilia trademus: vt liceat (quod præcipuum vtilitatis ex Historico habetur) de futuris præteritorum recordatione decernere. Neque tamen ignarus ago, quàm arduum, quàm obuium multorum odijs opus incipiam; dicturus flagitia, secordiam, auaritiam multorum; quorum turpitudo in hæc tempora incidit: sed neque scriptoris indicium id esse volumus; & rumorem vulgi, sensa multorum, obiurgationes Principum, sub eorum nominibus referemus, qui & scripto vniuersa transmisêre, & fidem magnitudine suâ meruêre. Porrò non alio documento fallaces etiam veterum Historias nonnunquàm deprehendimus, & incertum Auctorum testimonium: quandoquidem iidem rerum spectatores, & consiliorum participes diuersa retulerunt; seu decepti opinione, seu auctorum fide lapsi. Nobis eorum aliqua condonari cupimus, quæ alij deliquerunt. Quantum enim diligentiâ ac curâ licuit, Principum fidem, oratorum literas, Ducum affirmationes (si fallimus inuiti ac elusi) aduocauimus; eorumq; auctoritatum obstrinximus quorum sub nomine laborauimus. Sed nobis cæterisque ante alia veritas odium conflabit; consuetudine humani ingenij vt promptè labi, sic culpam abnui, aut in alios rejici. Forsan recensitis erroribus, quisque conscientiâ arguetur.

Franciscus Mantuæ Quintus, Tertius Monferrati Dux, Ludouico filio infante vicesimum ante diem sublato, ætate propero, moribus habitudineq; corporis maturo (vt diximus) sed in certissimam patriæ perniciem fato concesserat. Hunc manifestioribus quàm vt dissimularentur, Ducis Parmensis suspicionibus agitatum, aperta odia bellumq; spectantibus, acrior è Sabaudio socero solicitudo turbauerat, inueteratæ curæ, & reuertentis quotidie desiderij memoria. Frequentibus enim amicorum monitis, & suâ ipse vigilantiâ excitabatur; ne Socer propositi peruicax, consanguinitatis (quæ apud præpotentes rarò integram fidem attulit, quoties de Dominatione disputatur) paternam caritatem exueret; præferretq; viuida super Monferrato iura, quæ animo potentiæ securo, ac magnâ fiduciâ subnixo, primâ statim ab infantiâ insederant; & specie officij reduceret speciosa nomina quæ vim saperent; quodque ingenti Prouinciæ portione, aut finium cum Vincentio Francisci patre resumptâ negotiatione oblitteraretur. Prudens auditu, & quibusdam sapientum acceptû consilium erat, duraturam totum

æuum vexationem; & structas in omnem posteritatem insidias, notabili licet controuersæ prouinciæ portione redimi & vitari, quò cæteris securitas esset; & tuta in posteros Monferrati possessio, florente domo Gonzagâ abiret. Esse quæ leui imminutione limitum concedi possent, diuulsa à reliquo corpore; & ad quæ nisi per hostilem agrum accessus pateret! Nec ex his fructus nisi tenuissimos: Etiam labare subditorum obsequium, distantiâ, & quoties vrgerentur parato in viciniorem receptu. Cæterùm non abhorruisse cōditiones pacis, & quieti & turbis compositus Vincentij animus ferebatur; si nullo metu euictus, nullis comminationibus impetitus humanitet compellatus foret. Quamquàm plures annos, nil remissâ amænitate vitæ, & præsumptâ securitate rerum, fauore Cæsaris, Galliæ Regis promissis, delitescentes Sabaudij iras risisset. Nihilominus placuit resumere negotiationem; sed Legatis vltrò citroq; irritè commeantibus (vt ferè tarda magnarum rerum transactio est) cum vtrinque multa pro causâ partium proferrentur, voluerentutque. Cæsaris auctoritas, Hispani Regis arbitrium, subditorum inuita concessio (horum quippe intererat) obstitere quò minus cœpta absoluerentur: Cum insuper Mantuano eorum quæ tradebat æstimatione pactum iniquius videretur. Quippe certus consilij Sabaudius, Mantuano nonnullâ vicissim offerebat, quæ saluâ Cæsaris Regisq; auctoritate ac maiestate, nec ab ipso dari, nec à Mantuano accipi posse videbantur. Et Mantuanus quidem promissorum constantiâ præoccupatam Cæsaris ac Regis voluntatem; Sabaudius accessuros desiderio suo ac destinatis, etiam post factum crediderant. Non alio experimento delegati fatebantur, maluisse pacem Sabaudium; quàm quòd vniuersi Monferrati dominio præsumpto, oblatâ sibi portione agri minimâ acquiesceret. Sed inter hæc magna difficultatum moles incubuerat ob iniquitatem finium; quæ Sabaudio quæstuosa, Mantuano onerosa dicebatur: Id enim primâ statim tractatione fefellerat: Nam subditorum ac redituum multa millia Monferrato abstrahi, & in Sabaudium abire vulgus iactabat; & inhonorum Mantuano videbatur, si iactatas sæpè minas ac belli mala, (quæ intus inania esse mentiebantur) impauidus aliàs, subitisq; non minus quàm præuisis accinctus Princeps tanto rerum suarum dispendio redemisset. Sabaudius tamen precibus meliorum inclinauerat, vt pacta acciperet; & Mediolani Gubernatores non semel consilium interiecerant, vt oblitteratâ præteritorum memoriâ, qualicunque cōditione, (quæ securitatem promitteret) accederet. Præ cæteris Comes Foëntes etsi augeri oppidorum accessione Sabaudium videret (cuius magnitudo Hispanis semper suspecta fuerat) aboleri tamen causas odiorum, & eâ parte suspiciones discuti malebat; nè prætextu veterum iurium, vbi arma Sabaudius conclamasset, Gallias ac Germanias commoueret. Habui præ manibus eiusdem Gubernatoris literas, ad Vincentium Mantuanum Ducem eodem quo fato functus est anno missas, quarum sensus erat: Amare se pacem Italiæ, & ad tuendam compositionem rerum potius quàm bellum faciendum Mediolanum missum. Id consilium persuaderi Principibus quoque Italis cupere; & maximè Sabaudio ac Mantuano, quorum pax cæterorum quietem contineret. Proinde hortari, nè leui pretio magnam securitatem lucrifacere negligeret; neu dispendiosum crederet paucorum oppidorum concessione reliqua firmare. Regi certè suo fixum esse non omittere tutelam Mantuanorum Ducum; nec eos violentiæ Sabaudij permittere; sed expedire communi operâ eos quoque bono pacis studere. In hanc quoque formam Veneti suadebant; quippe queri Sabaudium; nec toleraturum illum diutius neglectum sui manifestius erat, quàm vt dubitaretur. Cum insuper per fora ac Basilicas non aliud in procerum ore esset, plerisque cunctationem Mantuani insectantibus; quasi non milite, non opibus Sabaudio par, nutrire discrimina sua, quàm consulere domui satageret. Addebant conuicia, quod immi-

nentium malorum causa foret, tempus solidandæ familiæ perderet, eadem ruinâ seq; ac ceteros oppressurus. Defunctus Vincentius Francisco filio inuidiam ac pericula transmisit; tutiori quidem amore soceri Sabaudij; sed qui crederetur eò enixius honestis conditionibus placare illum debere. Coniunx Francisci Margarita pietati Parentis, amori mariti media, anxia & solicita agebat; dubia maximè cui se affectui sine querelâ statim committeret: Ne malè concordes sponsus ac parens quamcunque inclinationem malo verterent, aut imputarent. Neque tamen adhuc illi tantùm auctoritatis adoleuerat, vt posset sopire discordias, aut lites arbitrio dirimere. Suberat haud dubiè prudentia cuicunque mortalium suffectura ad curas ingentes; sed ætas & obsequium pondus consilijs ademerant: Cum insuper Francisco proxima sensa essent Amitæ Ferrariensis viduæ, & consanguineorum Principum; quos in re communi negligi aut seponi, mali exempli videbatur. Sed & malum Gonzagæ domus fatum præ maturè ceperat, summissis administris parum in eo discrimine oculatis; qui securitatem in formidine, & salutem in exitio consulebant. Vtcunque res erat, vbi Margarita prole masculi in solatium & spem posteritatis aucta fuit, enixè pro filio, & pro marito non inania apud Parentem, tanquàm excusaret, orarotque, per litteras differebat. Vbi amisso filio viciniora iam mala tanquàm è speculà prospectauit, idem acrius adorta dicitur. Monebat famæ iacturam bono nemini, minimè Principi negligendam, inuidiam metumq; obiiciens: Cæsaris, ac Patrui Regis aduersus se ac Maritum verum animum; quibus Italiæ quies, ius, fasq; singulorum cordi essent. Nec dicendi incôcinna, aut sensuum animi aperiendorum inefficax erat; hanc quoque gloriam studio assecuta, & versatilis per bonas artes ingenij. Eò acrius nitebatur, quòd sic prorsus sentiret, sollicitudineq; auxia incalesceret. Equidem cum puerilibus annis intra patrios lares sub Regiâ matre nutriretur, non semel iura Patris super Monferrato audierat; memineratq; irarum ac comminationum; nisi ille honestis conditionibus oblatis acceptisve à Mantuano commodùm mollitus foret. Valuere officia astu generi, blanditijs filiæ adiuta, vt Sabaudius vim quam tum inferre poterat in tempus differret; causamq; suam humano generi (cui ob frequentes expeditiones, & potentiam, suspectus nimij animi esse credebatur) approbaret. Securus tamen instare destinatis, & vrgere quæ concoquere cœpisset, negotiatione, querelis, armis; donec prolationem agri Pedemontani, aut finium suorum pro arbitrio ampliationem, ab amato licet Genero expressisset. Haud dubiè in mitiora impulisset Ducem, paterna aduersus filios suos caritas; nec opportunior Mantuanæ domui occasio stabiliendi incertam possessionem incidit, nisi errandi necessitas, & mala consulta præpediuissent. Conspirasse in eandem ruinam omnia videbantur; adeo deteriora proximorum consilia, & certiora familiæ damna fuerunt. In eo aceruo prauorum consultorum nonnulli erant ætate, & amore sui Domini liberiores, quam vt cati essent; hiq; per secretum veterem Sabaudij cupidinem Pedemontanæ vicinium periculosum; terminorum vtriusque Prouinciæ tortuosam perplexamq; possessionem, Caroli V. Imperatoris iniustam reprobatamq; pridem ab æmulo sententiam, spem ac notâ cum Vincentio Patre negotiatione suscitata, & tum opportunitate reducta, altius animo Sabaudij hæsisse docebant. His enim actum, vix prouecto desiderio temperaturum; aut precibus filiæ, modestiæ Generi cessurum. Ante alia honoris in eo Principe curam æstimandam. Metuendum quippe ne inchoatam olim causam tum etiam resumptam (si omitteretur) iniquitatis damnari neglectu, indignaretur. Franciscus Dux quantum commoto animo, & claso prætextu antiquo fidendum, aut à Socero irato cauendum sibi foret non ignarus (ne trepidationem diffidentiamq; ostenderet) publicè præsidiis abstinebat; Tanquàm non alio certiori munimine, quàm consanguinitate Soceri niteretur.

tetur. Firmari tamen secretò Arces prouinciæ, inferri prouisos necessitati commeatus, expediri comparariq; arma, describi militem qui opportunè adesset accelaratæ eruptioni, signum sparsis per oppida (si fortè vis ingrueret) dari; omnia summo silentio iusserat. Præfectos quoque locorum, & militiæ præpositos admonitos sacramenti erudijt quà securitate vterentur; non se, non recentem disciplinæ intensionem detegerent; sed cauti & parati, suspecti Generi motus obseruarent: Et ante alia ne imparatis incurreret, procurarent. Ipse sermone vario apud Coniugem Aulicosq; cum tempus falleret, nullum timoris, aut suspicionis inditium ostendit; quamquàm Sabaudius multò antè diligentiam intempestiuam deprehendisse diceretur. Hæc sufficere, boni licet, imprudentes tamen dictitabant; cum alij contra niterentur; aut occasioni non suffectura ista, aut non fore necessariâ. Resecandas potius occasiones malorum quocunque dispendio, vt simul cum Monferratò amicitia retineretur. Hanc apud magnum Principem certissimum pretium habere; maximè cum vicinus Parmensis paternis odijs, Mutinensis causâ finium æstuarent. At verò Franciscus nequaquàm Dominationis initio ad vana reuolutus (quod ferè nouos Principes corrumpit) cunctatione inutili locum occasioni aut odio Soceri aperuit; sed per Legatum cui plurimùm auctoritatis esset (Vincentium enim postremum natu fratrem miserat) ac literas, inaugurati iam Matthiæ Cæsaris patrocinium, per alios Hispani Regis auxilium, Venetorum fœdus, sibi circumdederat; itarum armorumque securum se putans; si potentiores causam à Socero separantes, illam conscientiâ & subsidijs non fouissent. Nec Gallo Rege sobrino abstinuit (sororibus enim suscepti fuerant) quamquàm enim puerum, matris tamen consanguinitate nexum, & prosperam honoratamq; in eo regno sui famam nouerat; eoq; tutelam profuturam solo nomine æstimatam. Hæc Gulielmi Aui sui certissima documenta fidorum monitu, etiam Patre superstite puer acceperat; seruaueratque velut arcanum; quò aduersus vim, tutam domi Prouinciam retineret. Nempe vt collusionibus primùm insisteret, mox promissis inanibus lactaret, quorum absolutio non requireretur, quædam forte exponi iusserat; quasi quo minus statim exequeretur, temporis culpa esset. Addebant quidam ineptiora; nisi prima consilia successissent apertam indignationem despicere debuisse; præsertim vbi nullus ab Regibus metus; & Monferratum proprio subsidio vallauisset. Præcipua tamen fiducia in Cæsare; quem recenti Consobrinæ connubio illigatum, muneribusque & præstito obsequio deuinctum, memoriâ paternæ reuerentiæ generisque, & auctoritate imperandi, procul à rebus suis iniurias habiturum sperabat: Cùm ante alia causæ iustitiam, & honestum possessionis titulum præferret. Accitis etiam Germanis stipatoribus; missisque ad Archiducem Albertum, Saxonem, Bauarum, ac reliquos Germaniæ Duces potentiores oratoribus, consortem se generis; & non aliâ fide testatus fuerat; amicitiamque præuentione quæsierat; aut (quod minimum) sibi cauerat ab odio singulorum. Recens quoque Vincentij patris memoria conciliabat animos, vt nouam amicitiam non aversarentur. Profecturas in summam artes nonnulli crediderant; si longiori suo soceri prætextu eluctari, tueri res suas, retinere tot Principum datam fidem licuisset. Speciosè deceperant iuuenem; & in futurum Mantuanis imponent similia præcepta dominandi. Quamquam enim Cæsaris Regumq; coniuratæ vires; prohibere Sabaudum apertò bello possint, ne sui iuris faciat Monferratum; quò minus tamen exerceat, laceret, perdat; fructusque prouinciæ in milites, Arces, exploratores absumantur, non possunt. Quoties alam equitum Astio Vercellas mittit; quoties lustrat cohortes, quoties (quod videri potest) venatui seque ac liberos accingit; trepidat Monferratum, claudendæ Arces, ciendi populares, in vsus belli erroganda vis pecuniæ est; vt quod acie hactenus non amitti

tit, summâ in pace, leui quaque suspitione perdatur. Sed intolerabilis expensa est, cum descriptus miles retinendus, munienda præsidia, puluis bellicus, plumbum cæteraque cõmparanda. Contra Sabaudio parata omnia, pecunia, miles, tormenta ænea, equitatus, & ante alia copia belli Ducum, qui eo præceptore profecerunt. Quòd si eo procedat indignatio vt bellum inferat, & numero subditorum ingenti Mantuanum superat, & pretio conducti accurrunt, quos Heluetij gens fortissima confœderato Principi transmittit. Porrò Regum patrocinium, quantum Mantuano conferat, quæ secuta sunt bella plus desiderio illius docuere. Nam siue vrgerentur, siue cederent, Monferratum ferro, igni populabantur; duriorq; incolis amicorum exercituum hospitalitas, quàm hostium inuasio fuit. Hæc velut digito designantes nonnulli admonebant, benè partem minimam prouinciæ cum vniuersorum securitate mutati: sed illi nec auditi, & increpiti, etiam pro desertoribus habiti. In fatis erat Gonzagam domum grauissimo vulnere sauciari; eoq; vniuersi, domestici, exteri, amici, hostes, Galli, Hispani in idem exitium conspirarunt; vt quæ salutis via *damnabatur*, ab omnibus reprobaretur.

fortè demõstrabatur, aut dabatur,

Præceperat Generi vigilantiam & læsuram illum fiduciam fortè Sabaudius. Secretum enim iuuenis fidis obseruatoribus ambiri, qui consilia, curas, voces, vel inuito referre dicebantur: cum ille non vteretur vt noceret; nec offerentes se rejiceret. Et quamquam ius sanguinis apud Principem virtutibus amicum, prudentiæ commendationem posset exprimere; ægrè tamen tulisse consilia (quæ prærupta dictabat) fertur; solicitudinem metusque, & suspiciones vulgatas non perfunctoriè insectatus. Cur enim nullâ adhuc iniuriâ, quâ pater, quâ filius impetitus sit, delatas ad Cæsarem querelas? cur remotissima consanguinitas, vbi fidei periculum faciendum patri optimè merito antelata? Cur tanquàm in sicarium & parricidam aduocata tot Principum arma ad tutelam? Frustra formidine ac trepidatione Hispanos (proprijs vtilitatibus non infensos) inuocatos: frustra Venetos vix tuendis suis suffecturos; frustra Gallos intra domesticas cædes ac rapinas efferatos. Quod si vim deprehendisset, tum consobrinos Reges, necessitudine nexos Principes conclamare, & obtestari debuisse. Sine iniuriâ manifestam esse calumniam; sine vi fœdissimum conuicium. Honestius (si quæ simultates intercessissent) arbitro communiter ducto inter Socerum ac Generum componi potuisse. Non quidem sibi inuisam prudentiam, & in filio famam sapientiæ; quod Munimenta quæ Vincentius pater libidini potentiorum destituta reliquerat, ea ipse milite, armis, commeatu firmauerit; sed ostentari in causam Gallos, aut Hispanos ambientes, non Patrem debuisse, tot nominibus, ad extremum consanguinitate recenti testatâ aduersus Gonzagam familiam pietate. Hæc Sabaudius haudquaquàm publicè lamentari solitus, apud proceres & oratores domesticos imperio, spe tamen ad Generi aures ventura. Franciscus criminationum gnarus (certiora enim Taurino amici perscripserant) suis rebus intendere, soceri iras simulare, proferre securitatem. Et quia vbi facto opus, intempestiua semperq; offutura garrulitas, agendorum tempora occasionesq; corrumpit; eò solertius in suam tutelam niti quò parcius eloquebatur. Quod si aperite animum nonnunquam necessitas cogebat, tum iustitiam causæ, pietatem soceri, paratum honestis conditionibus animum, tectus obseruantibus, nec quò collinearet deprehensus efferebat. Id non minus quàm suspectum silentium inuisum Sabaudio erat; quòd taciturnitate ac sermone pariter falleret, offenderetque; nusquàm minus intentus, quàm cum diuersa simulabat. Et quidem suspicionis viam ingressus Mantuanus, propositi constantiam retinebat; nec id offenderat amatores sapientiæ; sed alia via Socerum mollire, prauaq; consilia eliminare debuisse dicebatur. Tempestiuè (nisi mutatus in melius) didicisset parum

Sabaudius percepit metus Ducis Francisci generi, & ægrè fert.

rum eos habuisse sapientiæ, qui concordiam dissuaserant. Partem culpæ ac pœnam omnem fortuna transtulit in successores. Cum inter extrema Franciscus ageret, futurorum cura plerosque aulicorum, quibus rerum administratio incumbebat, aduertit; vt ferè vel perspicacissimi præsentium neglectu examinant futura. Nec longiori prospectu opus erat; iam enim suspiciones innotuerant, & secuturo Principis exitu augeri metum cognoscebant. Ergo alij testamento obuiam discrimini eundum asserebant, quod Generi, ac Domui in primis conduceret: obstrepebant alij, vt in rem nullius in posterum vsus. Hi quidem familiæ cautum à Vincentio referebant; vt qui euentura multò ante præuidisset; neque quid posteros manere, quo iurium prouinciæq; Monferrati possessio in tuto sisteretur. Si quid prouidentiam requireret, Iure communi, Cæsare, Gallis, Hispanis, Venetis inniti. Accedere proprias vires, si opportunè impenderentur, satis validas. Viginti peditum millia, equitatumq; pro numero suppetere: Mantuanum quoque Ducatum, præter pecuniam censêre multa bellatorum millia, turmas aliquot expeditissimorum Equitum: & si nobilitas patriæ vocetur in partem plus hinc roboris & minus expensæ. Rationum quoque domesticarum, largitionum, redituum, armorum, auri, argenti, aulæorum, gemmarumq; copiam tabulis inserta, omnia præsenti ac futuro (si quid Duci fato euenisset) optimè congruere. Esse in domo Amitam, fratres, consanguineos, & quorum certissimam fidem plures annos, auus, paterq; experti sint, administros rerum; qui superstiti infanti filiæ (nec enim alia Francisci soboles ex coniuge Margaritâ Sabaudij filiâ supererat) præstò sint, externa tractent, interna disponant, neglectas aut dilatas Fisci rationes retrahant. Denique nil aliud vano testamenti prætextu quæri, quàm Principis festinatum formidine mortis exitum, aut opulentiora legata, quæ Domum conuellant, consultoribus fautoribusque apponant. Fuêre etiam qui hoc præcipuè dissuaderent, ne Franciscus amore coniugis inter paucos maritorum (si testamentum placuisset) vxorem insigni aliqua largitione præferret. Siue enim caritatis in Dominum, siue odij, in eos quos suspectos crediderant modum nescij (iam enim lacerari in partes domus cœperat, & Infantistæ alij à titulo viduæ, alij Mantuani dicebantur) Infantem Margaritam insectabantur: quasi testes subdidisset, Actorem publicum acciri iussisset, & tabulas an ex mente forent examinasset: Adeo malignitas temerè parricida est! Repertus enim Aulicus apud suos, linguæ petulantiâ famosus, qui fateretur in intimo cubiculo Ducis, factam centum millium aureorum mentionem, & gemmarum, quibus dotalis fortuna Margaritæ augeretur. Sed vbi qui interfuerant compellati sunt, haudquaquàm congruentia retulerunt: vnde statim falsitatis conuicti sunt; aut excogitatæ, aut (quod aliquibus probabilius visum) iussæ. Ineptius mentiri non poterant, qui in Principe fœminâ, solita æquare munificentiâ Reginas, & toto eo tempore dolori insepultâ, auaritiam fingebant. Porrò quibus testamentum placuerat, incertam vteri vxorem (iam enim nescio quid percrebuerat, sed vt falsa ac vana incerto rumore) iamque tutricem filiæ, Sabaudium arbitrio res alienas vt suas tractaturum, redituram Viduam tanto cum pignore ad Parentem; quod secum immensas opes & iura comportet; Infantis puellæ mortem matri profecturam; digna postremâ eà largitione seruitia, & ante alios munificentiâ, qui defuncti plurium Annorum seruitute, non Principis liberalitatem solùm, sed & suas fortunas prodegissent, disserebant. Addebant quantacunque in vxorem viduam liberalitate parum domui detrahi; sed si filia ante annos excessisset, multum rerum; aut (quod in vili reputandum non sit) imaginarij iuris; quæ consilio opibusq; gnarus opportunitatum Auus exigeret, matri accessurum. Hi ante alios cum odio Viduæ flagrarent, falsitatis vulgatum rumorem (inuiti licet) arguebant; quo ferebatur, testamentum à Viduâ dictatum; quandoquidem (si habendi cupiditas accusé-

Francisco Mantuæ Duce in extremis agente, aulici disputant an expediat testamentum condere.

tur) intestatum decedere Maritum rebus illius maximè decedere expediret. Neque Franciscus oculatus aliàs, quantum per morbum licebat; & futuri prospectator; cum integrâ aut motâ mente per eos dies plurima volutasset, quibus magnitudinem suam augeret, testamenti meminerat, spe incolumitatis cum languesceret (quam nimiam domestici ingesserant) & vicino iam exitu, errore iuuentutis, ne se mortalem crederet, circumuentus. Certum erat, imminentibus familiæ Gonzagæ malis causas calamitatum vndequaque concurrere; ne nisi certâ serie causarum euentuumq; solicitatum exitium diceretur. Eorum quæ primùm apud Generum grauiter decumbentem, & mox sublatum agerentur, consilia scilicet Aulicorum, & futurorum apparatus Sabaudium fallere non poterant, Filiæ literis; quæ statim excepisse quorundam neglectus dicebatur, licentiâ Aulæ; quæ veluti nondum ostentato Domino, præsentium & imminentium ambiguitate, sine Principe agebat, vanitate ministrorum, quibus secreta malè continentur; & diductis insuper seruitijs, inter Amitam Mantuani Ferrariæ Ducem, & defuncti coniugem, studio cuiusque autcaritate. Manifesta inter Principes fœminas æmulatio erat; nemine licet palam id asseuerante. Cum enim domo, comitatu, familiâ, conditione, potentiâ diuisæ essent, nihil in commune consulerent, nihil idem tractarent, longè abesse simultatum occasio videbatur. Solets tamen calliditas Curiæ Principum aduata, causas offensionum disquirere & interpretari maluit, quàm concordiam credere: Ac si duas in eadem domo fœminas concordes agere posse diffideret. Multi veterem indignationem primo nuptiarum Viduæ die susceptam cum Taurino Mantuam sponsa deducta foret, referebant. Hæc enim extra Vrbem, loco quod Theum incolæ dicunt, obuiæ Socrui genibus aduoluta ferebatur, matremque insigni reuerentia compellasse; & cum eâdem summissione in Amitam vsa non foret grauiter illam offendisse; obsequium idem neptis opperientem. Secutis annis & mensibus quibus Franciscus rerum potitus est, mansit memoria; & prouecta fotaq; tempore alienatio increuit; quòd in conuiuiis, festiuitatibus, templis, domi, foris, haudquaquàm loco decederet; supra se tantum Socrum, quam matris honore prosequebatur, ferens. Nec in populo quâ causâ læsa foret amplius, sed ius fasq; in circulis quærebantur, examinabantur; tantâ contentione animarum, vt id in summam pacis bellique præpotentium familiarum facere videretur. Et quia licentia commentandi sublato Domino proficiebat, secretiora alij referebant: Plures nempe ante Annos defuncto Alphonso Ferrariæ Duce, inter Sabaudium ac Mantuanum de connubio tum viduæ sororis dubitatum. Nam nec vtriusque ætatem abhorruisse; & Vincentium fratrem, cum Nurum Sabaudiâ è domo quæreret, etiam sororem pignus amicitiæ validius obtulisse, geminatæ securitatis studio rebus suis ita conducere credentem. Id plenâ liberis domo exitiosum familiæ Sabaudij visum: ne nouâ prole obsequia subditorum in partes diuiderentur; sororeq; Regis Hispaniæ geniti, secuturos è sorore Mantuani liberos, vt multum infra se ducerent; & ad minus vt postremos spernerent. Imo Margaritam virginem apertius, quam erga Parentem moris est, perstrepuisse, nec expostulationi ac querelis modum ante fecisse, quàm Pater consilio renunciasset, statuissetq; sibi in cœlibatu tolerandum. Id Ferrariensem viduam cuius officijs sponsalibus exclusa foret, didicisse; vtque creditum ruborem detergeret, cum intus indignaretur, publicè negasse secundorum votorum hactenus vllum desiderium aut cogitationem habuisse. Nos nec nuptiarum cum Sabaudio negotiationem; nec tantum animi auctoritatisque Margaritæ in Patrem fuisse comperimus; vt accinctum coniugio retineret; nec tam Sabaudio in filiam puellam reuerentiam, vt qui securis temporibus, non Cæsari minitanti, non armatis Regibus, auscultauerit, Virginis filiæ consultis, suæ destinationi aduersis obediret. Scilicet Dux magnitudine animi

Inter Ferrariensem & Frãcisci Ducis viduam æmulatio incedebat.

nulli

nulli Regum inferior, potentiâ formidandus, prudentiæ & probatæ & receptæ, imperio filiolæ libertatem rerum suarum permisisset. Cæterùm etiam nullâ curâ Margaritæ; neglecto Ferrariensis matrimonio, mansisse huius in illam tacitam indignationem, consuetudine humani ingenij quandam probabilitatem habet. Vnum id certissimum didicimus, nullo magis offensam Ferrariensem cum in viuis ageret, quàm vbi agitata olim cum Sabaudio, & reiecta sui matrimonij pacta audiebat.

Mortuo Frãcisco Mãtuæ Duce, Aula in partes scinditur.

Vulgato fine Francisci Ducis, cum diuersos statim animorum motus Aula, ferè in Dominum prona retexisset; essetque liberum obseruatore, aut vindice nemine, quos quis affectus menses plures, odio, gratitudine, opinione pressisset, transeuntibus in alium rebus efferre, forsan & ostentationis libidine, quam commodis propriis profuturam, & opportunam tempori rebatur, statim ad insectationem morum Francisci nonnulli deflexêre; præterita futuris (licet incertis) contendentes; fingentesque aut vulgantes fraterna odia & æmulatus; siue prorsus existimarent, siue vellent; quò species detractioni esset, auctoritasque conuiciis. Ergo obstipam iuuenis maiestatem, & conditione suâ maiorem carpere, implacabilem exteris, nec suis mitem appellare, modò per nugas prodigentiam, modo inter vrgentia auaritiam execrari, præcogitata tributa (intoleranda miserrimæ plebis onera) maturo & definito à superis, ne exigerentur, siue damnata memorari, recentem Sabaudij Ducis consuetudinem, assimulationem, satellitium ne bello quidem, aut inter hostes agenti magis anxium accusare, difficiles orantibus accessus, per ostiarios admissiones globosq; militum improbare, contumaciam aduersus beneficia nullis odij causis reducere, cupidinem pecuniæ inexhaustam, quâ flagitioso cuiuis promptum esset, vniuersa sacrorum aduersus leges attinere, insectari irrisiones nobilium fœminarum, contemptum ciuium, pueriles nugas, omnia in crimen trahentes. Contra in Cardinali Ferdinando fratre iamiam affuturo amabilem caritatem, desideratam populis comitatem, faciles accessus, studium bonarum Artium, indulgentiam, magnificentiam, & si quæ in vulgum grata, approbantibus quibus placuerant, commendare. Ad extremum velut spei certioris, duraturum imperium, maturam sobolem & diurnam, festinatum ad suos reditum precari; non propensione solùm & amore; sed assentatione, & tanquam potirentur blandimentis: Parum gnari bonum Principem qui hæreditario iure, non ambitu dominationem acceperit, veritate deuinciri, nec vllam, nisi ex modestiâ subdito gratiam habere: malum vanumque (etiam nolentem) vera conuicia, falsas laudationes agnoscere. Erant inconsulta obsequia, adulatione & amore composita; sed erga defunctum Ducem magnæ auersionis documenta. Paucorum dierum experimento de totâ vitâ præsumpserant; & quæcunque noua spe meliorum præferebant. Expositum defuncti Ducis publico cadauer, æmulandi Principum moris, & alliciendæ pietati; cum vniuersi ætatem miserati confluxissent, rariores tamen opinione luxêre: Medij enim inter iratos & obnoxios maturum iuuenis finem perfunctoriè lamentabantur. Adeo auaritiæ & sæuitiæ species ipsæ inuisæ sunt: Nec enim tantum immanitatis Francisco adoleuerat, vt cunctorum ordinum odia nondum verso potentiæ anno concire potuerit: cum insuper cultor iustitiæ, & in superos pius apud omnes audiret. Sed abdendæ initiis Regnorum, vniuersæ seueritatis, superbiæ, auaritiæ imagines; virtutesq; quas maximè subditi osculantur liberalitas, Annonæ cura, pietas re opinioneq; sectanda. Offenderat memorantes Francisci incustodita in morte parentis lætitia; tanquàm flagrantius accepta, quàm natura & modestia requirerent. Illum quippe subditi, comitate, facilitate, indulgentiâ (quibus artibus suorum dilectio retinetur) probatum, ereptum implacabiliter indoluerant; publicaq; nobilium plebisq; commendatione composuerant. Adstitisse dicebatur

Franciscus, velò tectis Palatij fenestris, quæ visum foras non adimerent: & cum longo ordine lugubris apparatus facesque medio foro procederent, vnà cum coniuge gestiens prospectasse, quanto minus quàm cum lachrymis: Mox vbi funeris pompa processisset, secutum quidem funus: sed magno conatu vix excitos gemitus doloris imitamenta; quæ gaudium animi, pudor oris expresserant. Ea vulgi in Principes suos censura est, & facinorum interpretatio: siue quòd præcipua sint diutius suppressi doloris materia; siue quòd superstiti obloqui, & aggerere probra falsa aut vera, nisi cum vitæ periculo liceat. Et tamen humana libertas formam proferendi quæ sentiat, cum impunitate inuenit; relictis monumentis quæ posteri publico committant; maiori ignominia eorum de quibus scribitur, si prohibeantur; & habendi cupidine si negentur. Ferdinando Duci fraternas iniurias displicuisse auriti scimus; licet insuper interdum seueritate inductâ aduersus temerarios castigauerit linguæ petulantiam, obiurgationibusque fuerit comminatus, fratris honorem sibi addere testatus. Nusquam honestius Franciscus apud suos audiuit, quàm cum Ferdinandus præsens censorque erat; adderetque nunquàm hactenus se Dominationis cogitationes admisisse; fratrisque non auersum, sed abstrusum fastu animum, multo antè præstito obsequio leniuisse: eóq; sublatas odiorum causas, & redintegratam amicitiam fuisse. Fratris quoque si quæ putabantur dedecora impunè vulgari, ex dignitate suâ non posse didicerat. Commendabatur ab vniuersis ea modestia; precabanturque fortunam, vt quod semel agendum cum virtute credidisset, constanter in finem apud suos, apud exteros retineret. Magistratus interim prouinciarum, reique dominicæ curatores, quamquàm temperantius sermone vterentur (ne frustra & in propriam perniciem loquerentur) quibusque ante alios prudentia suberat Margaritam viduam grauius quàm crediderant, offendêre: quòd contemptu ac neglectu eius domestica pro arbitrio, aut Ferrariensis placito tractare viderentur. Illa quippe deberi sibi administrationem, & pauculos illos imperij dies præsumebat; dum tempore dolor mitesceret, & absens Ferdinandus Mantuam delatus curam rerum reciperet. Videre erat pelli loco hos illosne, prout inuisi Ferrariensi, aut accepti Margaritæ fuerant, stipendia cum delectu solui, arctari annonam, laxarique; denique secretis imperijs Ferrariensem nominari. Qui tamen huic indignatæ operam commodabant, testabantur nil despectu imperatum, nil iubenti negatum; siue famuli eguissent, siue in exteros foret erogandum: ipsos verò suo muneri assiduos, vt iamiam affuturo Domino & administrationis rationem exacturo vniuersa disposuisse. Offensionum initia vlcerato ante animo apud Ferrariensem fuisse innotuit; quæ amore Nepotis (cuius pecunias cum adhuc priuatus Cardinalem ageret, cogebat, & tutricem se palam maternis precibus euicta professa fuerat) vt sua, & irrequisitâ Margaritâ præcipua negotiorum tractauerat. Id asperum auditu cum obnoxij mollire cuperent, reuerentiâ & pietate abstinuisse communicatione dicebant: quod medio in luctu curis insuper iuuenem onerare inhumanum duxissent. Itaque familiam omnem rationesque publici complexa in Ducis aduenantis reditum fuerat; spe haud dubiâ duraturæ potentiæ; quam sanguine & caritate ante Principatum nepotis meruisset: non repugnantibus administris rerum, cunctisque de negotijs consulentibus; siue domestica, siue externa incidissent. Id altissimâ offensâ non Margaritam solùm, sed optimos etiam quosque seruorum sauciauit: tanquam ne diei quidem vnius potentiam retinere permitteretur; depulsa auctoritate, & seruitiorum infimis, velut coacta Magistratum eiurasset, ludibrio habitâ. Percipiebat quoque excusationes Ferrariensis & velut fabulas ac commenta despiciebat. Ergo id præcipuè datis ad Parentem literis questa dicitur; nec alio ferocius Sabaudius incaluisse. Obsequium quoque à nouo Duce præstitum, & pristinæ auctoritati restituta, non

ta,non eualuêre;vt prior contemptus obliuioni mandaretur. Certum est speciem eam dominationis,siue neglectu,siue despicientiâ,neq; odium aut contemptum fuisse. Nimia famulorum diligentia crimen assimilauit; statimque secuta pœnitentia absoluit. Quamquam enim nil veteris decoris ademptum esset;idem famulitium,idem paratus,& reuerentia,arbitrium, maiestas solita viderentur;oculatissimæ tamen Principi non imposuêre; quin imaginem à re imperij distingueret, agnosceretque cuius sponte curà exuta foret. Acrius proinde hæsêre suspiciones; quod nemo Ferrariensem indignationis offensionumque admonuisset: vt visâ iniuriâ abstineret, titubantemq; caritatem præstito officio restitueret: siue delibatam iam potentiam omissura, siue vidua eius neglectu quod non abnueretur,haudquaquàm receptura foret.Mansêre offensiones irritæ,nec expressæ. His acta composuisse ad parentem literas querelis refertas dicebatur, siue ex vero,siue debuisset, quibus cum fortunam,valetudinem, intimorum Aulæ seruorum intempestiua obsequia; denique Nouercaliâ Amitæ odia insectata foret; ne filiam virium & consilij indigam longius à se remotam desereret, orabat. Se viduam iuuenem inter infensos,mariti auersionem proferentes,nesciam quò flectat agere: Nil sibi solitæ fidei,nil auctoritatis,nil honoris. Septa omnia,imo carceris speciem inter obseruatores & armatos; & si cubiculo egrediatur aspectus inimicorum obuersari. Proinde quibus adminiculis negligentiam sui, orbitatem,mariti desiderium mitigaret lachrymis gemituque à pijssimo parente flagitare; Regem Patruum ac Cæsarem,cæterosque nobilium fœminarum protectores Principes,vt necessitudine sic loco longius abesse: Hanc sibi spem reliquam & vnam manere. Quæsita malorum asperitas pondusque (cum multo pauciora accendendo Patri sufficerent)altè descendêre:Quo minus mirum est statim creditam iniuriam,& veterum simultatum recordatione,conceptum in Mantuanos, vt sui occupatores hostesque odium: maximè occasione pietatis in filiam ac neptim. Quamuis simulatam indignationem, causam discordiæ non quæsiuisset. Cæterùm prudentissimo Duci innumera quæ improuiso nuncio per diuersa abstractum animum perculêre,obuersabantur. Proprij nominis gloria, fama honestatis,caritas filiæ,tenella & protectoris indiga Nepris ætas,abdendæ suspiciones irarum quoties prosequi animus sit, desiderium rerum suarum longâ possessione in alios translatarum, parata occasio, metus ac respectus Cæsaris Regumque, & singulorum remedia. Sed ante aliâ cruciabat animum,credita, iactataque toties apud amicos, hostes, Cæsarem super Monferrato iura; conatus non semel irriti, prauenta cum maximè agitaret consilia; Arma fortissimè semper, interdum infœliciter tractata; eoque velut senescens sui fama, rerum ipsa opportunitas spe gestienti eblandiens. Hinc Hispanus Mantuani Ducis defuncti Patruus,illinc Amita Galliæ Regina, Cæsarque consobrinæ connubio deuinctus. Iterum hærentem metu aut desperatione animum Galli Regis pueritia, Reginæ matris obsoleta auctoritas, Hispani cum liberis suis arctior consanguinitas,Romanus Pontifex paci potiùs quam bello paratus, Cæsar valetudinis affectæ,& Venetorum vexationibus præpeditus erigebant. Accedebat Imperatorum in terrâ Italiâ spreta maiestas, quam ferè beneficia metusque continent; & (quod apud fortes viros nec terreri faciles præsidij ac securitatis loco est) incerti bellorum exitus; ferè audentionibus secundi, formidolosis & ignauis aduersi,seu causæ seu viribus fortuna fauisset. Rem tamen formamque agendorum æstimanti accelerata vis magis placuit, licet executionem tum distulerit vt properatum auxilium, posceńti & adhuc apud parum æquos creditos agenti filiæ, transmitteret. His difficultatibus praua consilia statim defuncto Francisco Duce rem Mantuanam turbarunt; licet consultores non defuerint, Ferrariensi statim inuisi,qui seruari Viduæ potentiam suaderent; & si quid ars regnandi poposcisset, secreto perfici, vel enim

Vidua queritur apud parentem.

Sabaudiæ ambigit de futuro.

apud hostes sanctissimæ Principi manet reuerentia, nec ante imperio detruditur, quàm successor indubitatus aduenerit. Nos certè diu administros consuetudine & necessitate excusauimus; culpamque neglectus errori non flagitio dedimus. Sed secutæ iniuriæ præcedentes (etsi ex falso essent) pro veris probauerunt. Opperiebatur interim vidua patris nuncios; suiq; ac filiæ anxia; cum Victorius frater, quem natu maximum Pedemontis Principatu, recepto iam more gentis Dux insigniuerat, aduenit; testis offensarum, & iniuriarum vindex acrior vbi deprehendisset. Citatis equis accurrerat coeque modico comitatu, nec expectatus affuit; iussis subsequi pluribus, vt regio famulitio in sui reuerentiam Principis Aulæ speciem afferret. Ducenti enim & quinquaginta paucos post dies venêre; procerum, nobilium, viliorumque mixtus numerus. Huic se Margarita soror obuiam pro limine cubiculi obtulit atratâ veste; & composito virorum fœminarumq; cœtu in luctum ac mœrorem. Ea species (constantiæ licet non indigo Principi) manifestas lachrymas exciuit. Per vultum silentium imitati dolorem reliqui, quos memoria Domini, præsentis conditionis acerbitas, viduæ principis calamitas altè sauciauerant. Breui salutatione vsurpatâ familiam omnem reuerentiâ prostratam solitâ sibi comitate excepit; morbum Ducis, exitum, cogitationes, mandata postrema studiosè sciscitatus. Vbi desiderio & officio satisfecit, se in secretum cum sorore abdidit; patentibus quidem cubiculi foribus, sed demisso velo; ne aut sermo exciperetur, aut ingentia secreta tractare crederentur. Tuleritne arcana à Parente consilia quibus sororem aduersus metum firmaret, & magnâ spe subleuatam à Mantuani nuptijs auerteret (iam enim sententiæ in hanc formam, & Hispani Regis nuptiæ circumferebantur) siue Margarita spe nouâ, siue coniecturâ, adiecta prouectave præsumpserit, parum constat. Neque enim forma, natales, regiæq; virtutes in alia Principe illustriora erant, vt in Regales Thalamos adsciseeretur. Sed æmuli eius in iniurias promiores, prudentiam Sabaudij, colores, cogitationesque accusabant: nec in occulto esse referebant, quid opportunitas præsensq; temporum conditio minitarentur. Speciem addiderat secretum statim vulgatum, Viduam vterum gestare. Id per familiam primùm auditum & more mirabilium in plures fusum eualuit, tanto omnium consensu, vt publica credulitas Medicis etiam primâ facie imposuerit: donec accuratiori indagine, vanitas errorque detegerentur. Neque tamen Vidua simulatione dolóve; aut (quod iactabatur) constanter conceptum prætulit, sed cum in ambiguo res esset, & signorum nonnulla probabilitatem assererent, Medicas coniecturas spernere non poterat. Id solum quæsiuisse nouimus, vt prægnanti aut dubio vtero iura sua redderentur. Honesta, & opinioni non minus quam successui congruens responsio; quæque & excusari debuerat, & prudentiæ opinionem continebat. Cur enim reiecisset suspiciones, & semet clusisset, concurrentibus inditiis, quibus ne obstetrices quidem reclamabant? Hinc ministri tanquàm bono iure vocare Dominam, accipere exequique mandata, & spem futuræ prolis lætantes voto comitari; licet nonnulli internis sensibus eluctarentur, & constantissimè crederent inditia ac signa, inaniá & vanâ. Sed ne iura connubiorum imminuerentur, aut vim legibus viduitatis Parens fraterq; fieri quererentur, sibi vniuersi imperauêre, vt crederent, aut credere viderentur. Id tamen publicè; cum secreti per concilia bula sermones nudarent animos tacendæ veritatis intolerantes. Me quoque defuncti Ducis valetudines curare solitum impulit, vt cùm præsagia conceptionis, tempus, ac formam contulissem, vimq; doloris languentis animi, sistendis validis licet naturæ motibus, præteritorum consuetudinem, quàm fallax præsagium docuissem, deniq; sacramento spem deperditam testatus essem, non aliud à Viduâ responsum retulerim; quàm nec asserere sese, nec abnuere, suam tempus fidem manêre. Reducem quoq; paucos post dies Mantuanum dubitationis admonui, & incerta

Victorius P. Pedemontanus Mantuã venit.

Viduam esse grauidam vulgatur.

Multi tamẽ dubitant.

incerta suspicionum nec complecti, nec negligere vel cum metu indignationis iussi. Nec enim vllius hortatu profiteri vulgatam famam, aut ijs abstinere quæ falsitatem arguerent, iussi sumus, præferebatq; testimonium plus candoris & fidei; licet nonnulli peruicaciter negare consuluissent, quod ambiguæ coniecturæ abnuerent assererentve. Frustra mecum suggestionibus laboratum; quòd honestam normam agendorum dicendorumq; præferrem; & præter iacturam bonæ famæ, mendacij pœnam agnoscerem. Impudentissima tamen eorum assentatio fuit, qui spem Nepotis gratam fuisse Mantuano recenti Domino iactabant: cum apud iuuenem Imperij contemptum persuadere niterentur; & regios spiritus iuuenis vilitatis damnarent; quibus cum nullius iniuriâ decora Dominationis cupido est. Satis ad constantiam videbatur, si nisi per bonas artes incessisset, datum verò a superis nepotem paternâ caritate foret prosecutus.

Tertio post die quàm Pedemontanus Mantuam venerat, Bastiæ Comes vicesimo famulo instructus affuit, vt Viduam nimio dolore languentem paterno nomine subleuaret, solitoq; Principibus officio legationis munere fungeretur. Consultorem tamen, quiq; ambigua præceptis expediret missum quidam referebant; quòd prudentiâ commendatus, famaq; & fauore Sabaudij delectus foret. Ætas & rerum vsus virum erudierant, vt cum ferendo consilio sufficeret, attulisse crederetur. Præuentus tamen à Pedemontano, vbi functus delegatâ in speciem curâ est, mox vt vnus è familiâ, ne Magistrum agere videretur, tolerauit. Assiduus nihilominus lateri, & vniuersorum quæ coram agerentur obseruator, imaginem moderatoris quàm oratoris præbuerat, firmare Viduam, ostendere quibus artibus potentiam retineret, veteri suspiciones indies augere; illicere incautos Mantuanorum in colloquia, præsentium & imminentium admonere; quæq; patenti cupita, tempori rationiq; consentanea proponere creditus. Incompertam hactenus, nec persuasam matrimonij formam, primùm à Comite Bastiæ repertam laudatamq; nonnulli referunt; quâ Vidua defuncti Ducis Ferdinando fratri, solidandæ iterum inter vtramque Domum amicitiæ iungeretur. Nisi Mantuanorum quorundam cogitationes introspecturus, aut vrbe, Bononiave delatum rumorem examinaturus prætextu caritatis incubuit. Et quidem Ferrariensis dubitationes, aduentantisq; Ferdinandi destinata aperienda videbantur. Iam enim vulgatum famâ percrebuerat, subesse consilio causas; nec fauore Pontificis rem impossibilem; irarumq; captantes motus, non alio tutiori adminiculo posse subsidere. Postmodum libidine commentandi processêre in maius vanitates: additumq; Mantuani sororem Eleonoram virginem Principi Victorio destinari: sed licentiâ sermonum; cum præsentia suspicionibus adauctis parum fida, opportunis remediis componerentur. Nobis Comitem Bastiæ Sabaudij decreto nouas filiæ nuptias tractauisse durum auditu fuit: non quòd semel placitam consanguinitatem foret in posterum nauseaturus; sed consilio non admittendæ concordiæ, nisi prætextus diu foti, honestis conditionibus terminarentur. Neque enim eâ leuitate Sabaudius credendus erat, vt promissam satisfactionem admitteret, nisi executione finiretur. Cautiorem reddiderant toties cœpta negotiatio, toties vanescens; tot in formas versa tractatio, toties impedita; & nullo exitu tam diu agitata. Nuptiarum Mantuanæ Virginis cum Principe Pedemontano manebat memoria; quòd in remedium pacis eodem anno scirentur Taurini agitatæ; secutaq; longiori deliberatione, tamquàm lassitudine omissas.

Hercules Marlianus nobili genere, & ingenij promptitudine par magnis negotijs, pro Mantuano Duce Francisco Taurini agebat. Faciliorem negotiationem Mantuanus crediderat, si coram, non per literas ageretur, & officium apud Sabaudium fidei securum colligaret caritatem. Ille itaq; facilitate & dexteritate, cuius plures annos secretorum administratione specimen dederat, statim in Sabaudij

Comes Bastiæ Mantuam venit.

Hercules Marlianus.

amorem adrepsit. Nec minus Aulicorum præcipuos cæterorumq; procerum eâ in Curiâ administros comitate & obsequio deuinxerat, vt pronis auribus quæ proposuisset exciperentur. Vbi facilem aditum, & haudquaquam suspectos congressus suos vidit, miscêre primùm ambigua de coniugio colloquia, commendare iuuenis indolem, sui Domini rectum animum, etiam Virginis formam, & consonam corpori virtutem laudibus tollere. Ergo tracto in plures dies negotio & persuadente probabilitate (quanto non auersaturum Mantuanum coniectabat, si nullâ sui Ducis grauiori impensâ mutua & duratura concordia sanciretur) apertius idem proferre; & causas ac pacta requirere aggressus est; facili ad singula Sabaudio, & Marliani conatui fauente. Quamquam enim maiora creditis requireret, fidi tamen & secretorum consilij monuerant, ne magnitudine petitionis pauesceret; certum rei desiderium subesse; ideoque multa poscere, vt ad pauciora inclinatus facilius mediocria Mantuanus amplecteretur. Quinque quod summum oppida honestandæ voluntati & approbandis iuribus dotis nomine suffectura dicebat; quæ procul Monferrato intra Pedemontis viscera coniecta, anbiguâ quasi possessione a Mantuano habebantur. Summa iactura minor iis qui pacis viam incedebant videbatur, quam vt contemptu ac fastidio duraturæ in æuum pacis occasio negligeretur. Nec Marlianus destitit fouere conceptam spem, preces ac consilia Francisco Duci inculcare, & velut alienæ causæ administer Sabaudio suadere concordiam; Genericque amorem refricare, in quem Saubaudius non aliò quam liberos suos affectu ferebatur: donec quæ tractauerat, scripto sanciri, & Mantuam conclusioni singulorum proficisci, citis equis ab illo iussus est; exiguo honore dotis emollitus, cum hactenus durior immensa poposcisset. Accinctum itineri Marlianum improuisæ literæ Comitis Chieppij (quod caput consiliorum Francisco erat) retinuêre; quibus abstinere tractatione, & omittere consummatam iam fere negotiationem iubebatur. Neque tamen statim Sabaudius Generi pœnitentiam aduerterat; quamquàm plures dies tarditatem accusasset. Ad extremum deprehenso neglectu, cum sine querelâ, eoq; altius indoluisset, tanquàm Mantuano potius quàm suis profutura rejicerentur; sibi nihilominus iurium pondus integrum manere dixit, doloremq; dissimulauit. Omissum itaque tunc, quod vnum Mantuani Ducis ac subditorum incolumitatem continere videbatur. Ministrorum certè iniuriam, non magis, quàm Francisci fastum accusamus, fatali omnium necessitate; quòd tot eidem curæ intentos fugerit consilij honestas vtilitasque. Nec enim dubium est, benè minimo dispendio bella, litesque ac vexationes perpetuas (nempe cum vtriusque familiæ æuitate duraturas) vitari potuisse, cauerique Principem longè potentiorem, qui suis iuribus cum totâ posteritate, non aliter quàm acceptâ satisfactione foret renunciaturus; cui carpere & occupare quandocunque libuisset pronum foret; quem fallere occasiones non possent; cui vicinorum, & fortè populorum amor militabant. Nos, vt erroris publicè damnati, & cui non semel cum periculo offensionis inclamauimus, vniuersos excusemus, in fatum quod secutam, nec tamen in præsentem consummatam calamitatem temporum induxit, culpam rejiciemus. Nemo mortalium in vrbe, Parisijs, Pragæ, Venetijs, per totam Italiam fuit, quem rationes non commouerêt, suadèrentq; placandam potentioris indignationē, præuiso excidio & cæterorum adiacentium malo, nisi veteres prætextus abolerentur. Solùm apud Mantuanum prauæ deliberationis cōstantiam retinuêre, quæ publicas ac priuatas res funditus euertit. Cæterùm oratos lectores cupimus vt honestissimo scriptoris dolori querelam condonēt, toties Mantuanorū pietate, & bono Italiæ repetitam, quam ille cum Mantuæ ageret, & voce & scripto apud Ducē, & subditos executus frustra est. Ad Bastiæ Comitem redeo. Hic quibus suspicacior intellectus, non statim creditus est prætulisse in negotio caritatem; cum coniugium tam nouum ac

insolens

insolens commendasset. Quippe hoc vno Sabaudij destinata corrumpi, & rediuiuas sui Domini spes mergi certum erat: Nisi tali quoque vinculo componi res proprias agnosceret; & pacem populis proficuam potius, quàm incerta belli sectaretur. Didicerat forsan experimento quâ facultatum iacturâ supremi Principes arma tractarent, quo subditorum sanguine cupidines explerent: Imo vbi plurima Dominis bello accederent, vniuersa subditis deficere: Neque enim limitatos sibi reditus præscribere; sed pro arbitrio exigere, quodque necessitati & ornatui satis putant. Modestissimum quidem Sabaudium; & inter regnantes neminem humanius populorum fortunis parcere: sed vbi bellum ex bello natum sit, vbi incruduisset indignatio, & vindictæ amor, pleraque necessitatem exprimere, quæ belli initio pro scelestis haberentur. Quod itaque Comes Bastiæ palam aut secreto tractabat, ex arte rati, quibus cura rerum incubuerat, cum decretis publicis Margaritam viduam præscriberent, & tantùm leuia eius arbitrio disponerent; vis imperiorum fidesque, apud Ferrariensem erat, ita præcipientem, vt satis auctoritatis habere non videretur, nisi Domina appellaretur, & administri palam obsequium præstarent. Cautius agere vniuersi se dictitabant; quod frequentes Bastiæ ac Principis iique secreti cum vidua congressus, Cursores à Sabaudio vltrò citroque properantes, intenderent suspiciones approbarentque. Longiora colloquia dicebantur, quàm quibus pacem cogitantibus opus esset, aut breuiora quàm vt sine arte plenam fidem persuaderent. Auxerat etiam apud formidolosos curam, domestica fœminarum garrulitas; quod creditas Dominæ querelas irrequisitæ repeterent, ademptam potentiam, Sabaudij indignationem, minasque; & Hispanum Regem (velut metum incuterent) plus necessitate perstreperent. Credidêre Mantuani non aspernandam domus vocem, quæ ingentia secreta aperiret; quamuis è fœminili loquacitate parum argumenti esset. Nec enim toties repetituræ credebantur, quæ falsa, aut viduæ ingrata cognouissent. Seu vera, seu falsa, vt curatius in securitatem intenderent valuêre; exquisitissimo dominantium sensu, quoties Imperio metuitur. Sed apud Mantuanos præcipuè, quibus etiam tum Sabaudius suspectus erat, cum maximè caritatem Domini præferrent.

Adhuc vrbem Ferdinandus Dux non deseruerat. Huic Mantuanum iter meditanti Cardinalis Iustinianus vetus amicitiæ, honoris & profuturæ ad imminentia negotia lucis plurimum contulit: reperto in eam diem nemine, qui arcana noui coniugij, & promiscuas inter vtrumque Principem nuptias, concordij bono in vrbe proponeret. Sed Iustinianus vsu ac prudentia par Regum negotijs; eoq; cœtui purpuratorum à Sixto Pontifice V. additus, mox à Paulo V. Bononiensi legationi impositus; quemque multitudo populi, ac vicinorum occasiones ad gloriam erudierant, cum Pontificem sui consilij admonuisset, ausus etiam est sese Ferdinando Duci detegere, plenæ fidei, & obsequij opinione apud iuuenem securus. Inerat viro auctoritas: & quamuis primo auditu res placuisse non videretur; digna tamen examine credita; tamquam licet insueta, non frustra à sapientissimo viro commendaretur. De Iustiniani prudentiâ securo genere humano, soli Mantuani tranquillitati aduersi dubitarunt; non quod iudicio egerent, sed obuersis omnibus in Ferrariensis destinata; cui satis erat, quocunque rerum euentu viduam domo exigi; nec veteri æmulatione exerceri. Nemo tamen mortalium, vbi ferro igniique populari & excindi Monferratenses, & nepotem Ducem amore domesticæ Virginis perditum vidit, nullo in posterum remedio, copiosioribus lachrymis errorem expiauit. Displicuerant malè feriatis Mantuani ministris pro Patria & Principe salutaria consilia qui cogitationum Sabaudij viriumque parum callidi, persuaserant iuueni administrationis recenti, non tantum animorum potentissimo Duci fore, vt Cæsare ac Rege abnuentibus,

Cardinalis Iustiniani. Mantuano persuadet coniugium viduæ.

quietas Prouincias turbare, & iura sua armis experiri auderet. Sed Iustinianus siue diuinatione ac præuisu (prudentibus enim vt summi sapientum credidere, pauca fortuitò eueniunt) coniectasset; siue meditationes Sabaudij perspectas, tum maximè literis amicorum didicisset, non negligendos metus, nec speciosæ magnificæque in formam Regum tutelæ fidendum hortabatur. Suarum rerum incolumitatem ex se primùm; vbi alieno adminiculo opus sit, potentiorum fauore quærendam: Denique magno Principe dignâ prudentiâ expedire, præcipitibus & quorum occasio puncto indicetur, occurrere. Tutorem Ferdinandi agere credidisses; adeo ad persuadendum apud Pontificem, & per literas apud Gallos Hispanosque incaluerat. Priuatam caritatem non abnuerim; sed totius Europæ bono pacis instrumentum designasse existimo; quando prouidentiam viri exitus malorum quæ præcauere nitebatur, approbauit. Contra alij odio in Viduam, & despectu, obstruere boni Principis aures, & serenum prospectum animi nubilare procurabant: easque profanas & incestas nuptias appellabant. Nouerant scilicet Mantuani religionem; cui vel imponere arduum erat, vel non sine specie æquitatis. Sed eo maximè delirabant, quòd etiam annuente Iuuene incertæ nuptiæ futuræ forent: Neque enim statim assensum Vidua præstitisset; & molliendus prece ac satisfactione Sabaudius antè erat, quàm in re transigeretur. Frustra viduæ animus lenocinio creditæ honestatis captabatur; quæ inuito parente morte potius certâ occubuisset, quàm ad noua vota transiret. His fluctibus difficultatum quassus Mantuanus, nec longiore præuisu quàm dicebatur re examinatâ, licet commendatâ Iustiniani aduersum se curâ, redditurumque in tempore gratiam professus, festinato Cursore Comitem Chieppium (quem Ferrariensis sibi ac secreto negotiorum circumdederat) obuium sibi procedere imperauit: Haud dubiè, vt quo statu domestica & externa essent edoctus, viduæ Principique Pedemontano cautior paratiorque occurreret: Ne improuisò sibi concocta ab æmulis fortè consilia in Patriæ perniciem suique neglectum objicerentur: quod interdum prudentissimos pessumdedit; quoties eâdem securitate impræmeditata ac præuisa expedire ausi sunt. Id ante alia inter ancipitia prudentiæ affulsisse Mantuano memorant, quòd non simulatione, non dictato seniorum consilio, sed sponte & opinante nemine, prius quam vrbe digrederetur res suas magno munimine firmare decreuisset. Certum illi erat Caroli Quinti & Hispanorum Regum beneficio, stabilem Monferrati possessionem, maiores suos domi tenuisse; mediamque inter Monferratum ac Mantuanum agrum Mediolanensem prouinciam, dirimere vires, obstare consilijs, prohibere conatus vsumque redituum posse. Accedebat perennis & totum æuum duratura apud Gonzagæ Principes gratitudo, quâ Monferratum reputabant; velut dotalitium Hispaniæ Regum donum esset; & vel debito officij agnoscendum; quod non semel (prout occasio amittendi incidisset, beneficium sæpius præstitissent; eoque reddendam tam bonis patronis vicem crederent. Itaque non ante contrectare dominationem aut illius desiderium præferre voluit, quam scriptis ad Regem literis fateretur, cuius ante alios tutelæ fideret, quemque præcipuè in cultum delegisset. Non enim se nouam fidem, aut ab eâ diuersam quam priuatus habuisset animum offerre, sed reuerentiam, & certum domus suæ obsequium; quæ vt in se prædecessores, sic ipse in posteros transmitti, iure hæreditario cupiat. Protectionem Galliarum Reginam Amitam suasisse, nec oblatam à se aspernatam, non vt Regnorum simultates (quas abolitas voluerit) irritaret; sed quò vtrique sanguinis nexus daret documentum, quâ integritate, in nullam Hispanorum iniuriam Gallicas res apud vrbem foret tractaturus. Accessisse munificentiam, quâ procul domo, in eo Theatro orbis additis domus suæ opibus eguisset, vt Principem locum impleret. Maiorum suorum consilia (quamquàm intus recta, & Hispa-

Mantuanus in patriam proficiscitur.

Commendata prima Regi Hispano cura rerum fertur.

Hispanis proficua nouisset) opinione ac famâ pro suspectis habita, cupere non imputari sibi; sed nouo Principi liberum relinqui, factis & obsequio, quod apud animum suum statuisset efferre. Interim se Ducatus curam fautore ac tutore Rege assumere cupere; idque primum reuerentiæ specimen dare, vt eandem erga minora constantiam, in grauioribus præsumeret. Proinde à magno Rege amicum Principem patrocinium orare, quo plerique minori nomine ac fortunâ, nullo ante præstito ministerio profecerint. Hæc per literas quibus Hispanæ prudentiæ si non persuasum (magno quippe documento egere fides videbatur, apud gentem nisi experimento pronam in securitatem) oblata tamen occasio fidei, & causa abstinendi iniuriâ, fouendique noui Principis, quoties cunque congruentiâ sermoni præstitisset.

Cum ratione formidauerat Mantuanus, ne aduersa apud quosdam Parentis fama, quam ipse tutelâ Regni Gallici fouisse videbatur, sibi quoque innocenti imputaretur. Ad minora conuersus Cardinalem Odoardum Farnesium inuisit; eoque potentis familiæ simultates detersisse, & oblitterasse odia magno populorum bono credebatur: quando vt olim inimicitijs, sic tum dissensionibus laboraretur. Officium aduersus Regem Hispanum, siue ex animo fuerit, siue (vt quidam suspicabantur) simulatum, non omninò Gallis placuisse, per Vrbem dicebatur. Iis enim aperti affectus & extra simulationem obsequium, aut auersio accepta sunt: nec facilè socium cultus admittunt. Redeuntem ad suos Ferdinandum, & magna Summi Pontificis caritate vrbe dimissum, obuij nobilium Mantuanorum plures aggerati, ante diuisi, medio itinere assecuti sunt: Quo statu rerum iustitia domi esset, quibus suspicionibus, quot hospitibus laboraretur docentes. Deuolutam Pedemontanam prouinciam Mantuam dicebant; tot proceribus in Principem suum ac Viduam ministerio delatis. Sed Ferrariensis Amitæ literæ certiora continebant: rumperet nempe apud Florentinos moram, & accelerato itinere properaret: sed ipse nullis ex relictâ Viduâ suspicionibus, imperiumque quàm solicitudinem opperiens vix decimo die Bononiam venit, nobilium de armis hospitalitate exceptus. Non eâ compositione animi, aut moderatione Viduam Dominam emollitam Mantuani differebant; sed indignationis certam (dum se Parentis animus aperiret) & futurorum anxiam, vbi paratum vindictæ accepit, consilijs præcipitibus (quæ Patriæ infensi suggesserant) diffidere & lamentari iactabant. Eâ causâ cum indefessè Patrem solicitasset, Gubernatori etiam Mediolanensi scripsisse, iras precesque miscendo credebatur. Suspectam aduentantis Ducis voluntatem, iniurias Amitæ vt ferebant, Patrui Regis memoriam, res suas, infantis filiolæ fortunam objicientem; flagitasse tanquam in communem hostem auxilium, & stimulasse in vindictam, vt magis accenderet: eaque à Patre certo certius dictata; & literarum quoque formam, transmissam visamque mentiebantur. Nam scriptum quidem Parenti, sed absque indignatione scimus; licet indoluerit quod statim negligi, & detrudi sede regia cœpisset. Ad Gubernatorem verò nullius oneratâ innocentiâ auxilium poposcisse; nisi credamus certiorem potius obitus coniugis reddidisse. Superstite nam Patre acriter iniurias executuro appellare minorem frustra fuisset; non fidem, non caritatem eandem laturum. Qui veterum famulorum reliqui erant, siue consilia æmulorum intus non prospicerent, siue species humanitatis persuasisset Viduam induxêre, vt neglectus & irarum suspiciones paulò post eliminaret. Deditque animi huius argumentum. nam quas ad patrem literas initio dolorum amici dederant, scriptas non voluisset; ne Mantuano Duci præter opinionem eorum, qui praeferocem illum futurum dixerant periculum, Patremque hostem faceret. Pro Sabaudij voto cessit negotiatio apud Inoyosam, non minus beneficij reum, vt Mantuani aduersus Hispanos fidem dubiam, & in recentem viduam odium,

Redeunti Mantuano nobiles obuiam procedunt.

ex inanibus licet, & falsis præsumeret. Fauere Sabaudio apud Regem, tutum sibi à calumnia videbat, si Neptis viduæ & oppressæ honestissimo nomine, quo ne iussus quidem palam induere hostilia cum laude poterat, occurrisset. Effectis illius id vnum obesse poterat; quòd Mantuani sterilitas, & in Viduæ hactenus suspensæ ministerium, versa cuncta famulorum officia, confudisse inuidiam, detersisse conceptum odium, inanesque vmbras depulisse videretur. Certissimam enim reuerentiam statim deprehendit, & à Duce increpitos, qui contumaciâ imminuisse obsequium dicebantur. Forsan nec coniugium abnuebat: quod licet à Pontifice ac Regibus Europæ bono pacis propositum mox fuit, primò horruerat; non auersione (quam bonæ Principis omnes numeros absoluisse didicerat) sed religione ac reuerentiâ.

Vidua officijs Mantuano placatur.

Delato Mantuam Duce, quamquàm honori ac dignitati Viduæ sedulò studeret; iam apud Sabaudium cœpta indignatio, in odium euaserat; vt secutum obsequium in filiam, parum ad obliuionem creditarum iniuriarum conduceret. Magnus animus & neglectus insolens stimulabatur, vt omissis querelis (quæ tardè apud Reges nec nisi cum examine æstimantur) paratam vim inferret; iusque suum, quâ consilio, quâ fortitudine liceret, experiretur. Solus Mediolani Gubernator Inoyosa moram destinatis illius afferre poterat; auctoritate Regis sui, & parato militari præsidio aduersus repentina. Is quamquam, vt diximus, Sabaudio obnoxius; & (quod Mantuani deprehendisse asseuerabant) communicato ante consilio, decreuisset amici causam prosequi, ampliare fines, & conditionem Mantuanam imminutione prouinciæ deterere: non tamen opportunam destinatis vim crediderat, aut profutura odia, nisi tegerentur. Nec enim Mantuani nondum ad suos regressi voluntas perspecta erat; & si quid secus ac cuperet tractauisset, aut consilia sua obsequio regio præuenisset, elusam operam videbat. Cum insuper per Italiam arma parare nisi Regis imperio posset; & pro Mantuano, non præsumpta solùm causæ iustitia, sed Galliæ Regis sanguine auctius nexi patrocinium Cæsarisque auctoritas obuersarentur; quæ manifestam iniuriam dissuadebant. Nec species illa statim valitura Sabaudium fefellerat, strenuum non minus quàm prudentem. Proinde ad vtrumque Regem præmaturas literas miserat, congesseratq; vniuersa vt persuaderet contemptum filiæ, Mantuanumque paulò ante Gallici nominis assertorem, Hispanos indixisse, quos neglecturus statim foret, lubricæ aduersus omnes fidei: quò vtrique in absentem inauditumq; suspicionem primùm, mox indignationem conciperent: aut (quod minimum) si proprijs expeditionibus occupati, à ferendo sibi auxilio prohiberentur, spectatores ad minus causam diuiderent. Ius fasque & necessitudines suas id requirere, suffecturum quippe se iuri suo; habereque ad manus vires & auxilia, quibus imparatum Mantuanum loco detrudeLet, ipse Monferrato potiretur, nouerat. Iuuaturos causam suam didicerat nonnullos, qui præsumptis Domini iniurijs occasionem transitionis opperiebantur; quibusque minor Princeps, licet sacramenti reuerentiâ præpositus, simul cum fide & amore viluerat. Secretò interim fouebat disponebatq; seriem agendorum, futurique negotij; & desiderio vindictæ iuriumque suorum fautores vndequaque conquirebat. Quare cum & causæ iustitiam, & vetera iura, pactaque cum Mantuani Patre honestissimo titulo circumferret; donis nihilominus ac promissis ingentibus transitionis pacta, cum rerum Gallicarum Hispanicarumque administris firmare dicebatur; recepto sæculi more, vniuersâ præuentione aut pecuniâ expediri. Neque tamen admittendæ iniquitatis, aut persuadendæ perfidiæ studio magnum illum Principem laborasse crediderim; sed cum opinioni rationes suffragarentur quæ tanto conatu iura prosequebatur, pro sacrosanctis habuisse. Eâ famâ apud vniuersos erat. Et licet nonnulli cogitationes viri, artes, socios, armaque auersati sunt; subesse tamen

Sabaudius vim praefert, quae Inoyosa non placet.

Nec Sabaudius sibi deest.

men

men præſumpta iura,& cauſas honeſtiſſimas crediderant. Subditi aut beneficio illigati, quærere aut interpretari rationes non debebant, ſed pro iuſto accipere, quod ſupremus Dominus imperauiſſet. Magnum rerum pondus occurrat neceſſe eſt, vt falſo niti Princeps doceatur, qui natalibus, potentiâ, opinione virtutum, & longâ fauentium adulatione, rebus ſuis honeſti ſpeciem circumdedit. Cæterùm & qui poſteriori loco Mantuanum habebant; quique adhuc deliberabant; aut extra cauſam obſeruatores aſſidebant, pro certo reputabant, Sabaudio, Inoyoſæ ac Principi Aſculano, iis conditionibus conueniſſe; vt conceſsâ Sabaudio Monferrati parte reliquum Regi cederet (delinimentum tolerantiæ) vtrique multo auro ditarentur. Ius non iniuria dicebatur; quòd tot mortalium ſententiæ, tam diu petita res, tantus Princeps requireret. Inoyoſam tamen apud æmulos plus opinione auctus Sabaudius, & tanquam ab illo per ſecordiam tractata arma, quæ iuſſu Regis induerat, receptaque aut diſſimulata conſilia, primo ſtatim impetu diſijci poſſe videbantur. Demum ſecutâ Hiſpani nominis ignominiâ infamauerunt; tamquam Aſculano conueniſſet, legeſque concordiæ multo auro ſancitas accepiſſet. Formidatum id Mantuano, qui aucupandæ vtriuſq; gratiæ, per amicos Mediolani agentes monebatur, non temperaturum pecuniæ virum, & vniuerſa venalia habiturum. Magnitudo vtriuſq; diſſuaſerat præſtari prodentibus fidem: & vt ſpecies maior integritatis præſumeretur, ne ſolitis quidem muneribus, honos regijs miniſtris in tempore habitus. Inter hæc certi nuncij detulêre Aſculanum miſſu Inoyoſæ Mediolano Mantuam aduentare; non inania, ſed rerum ſumma afferentem; vnde illi ac Sabaudio quies eſſet: & vt Hiſpanæ maieſtati decus congruo officio præſtaretur conſulebant. Vulgatâ enim Aſculani præuaricatione ſermonibus otioſorum, metuebant, ne ille à Mantuano, faſtu exciperetur. Scilicet Princeps ſpecioſâ potentiæ ac ſplendoris oſtentatione proceres Europæ illuc delatos, ſolitus honorare, impar colendo Aſculano fuiſſet; egebatque monitore, ne imparato ſuperueniret. Id ſtudio & curâ ad anxietatem immodicis præſcriptum, Aulam omnem grauiter offendit. Affuit Centeno Comite inſtructus ſecundâ Ianuarij milleſimi ſexcenteſimi tertij decimi. Vim laturum non officium crediciſſes, quòd famulorum numero, ac ſpecie, faſtuque, priuatum modum omnem ſupergreſſus videretur. Nec deerat ipſe compoſito in grauitatem ſermone, contemptu, cultuque præferre regiam maieſtatem, ſuſpendere ambiguitate animos, metum ſui reuerentiâ incutere. Huic ſe obuium Princeps Vincentius, Ferdinandi Ducis Germanus, ad portas vrbis obtulit. Comitabatur cœtus nobilium Mantuanorum, quò in Regem Hiſpanum deuotus animus, cultu adminiſtri noteſceret, vtriq; dignitas, ijs qui ſimul venerant præſtitâ comitate honor accederet: qui inani maieſtatis apparatu plurimum delectantur, nil validum aut ex dignitate putant, quod turba nobilium, laxitas ædium, ornatus, famulitiumque non adornet. Sed quia Inoyoſa & Aſculanus, potiſſimum laboris noſtri argumentum, breui pace, ac longiori bello, vniuerſa ferè arbitrio rexêre; quâ domo, quâ fortunâ, quibus vterque artibus, quo fauore Regiæ gratiæ adrepſerint, præmittendum, vt ſeries rerum factorumque ſingulorum æſtimatione cognoſcantur. Nec enim euentuum in aperto iudicium eſt, niſi ſingula referantur, quæ commonefacere liberum animum, & poſſunt flectere in directa.

Princeps Aſculanus Mantuam.

Ioannes Mendoza cui Inoyoſæ Marchioni cognomentum erat, veteris ac honoratæ familiæ decora ortu ipſo nactus, Comitis Caſtri Germanus, natu minor, eoque impare generi fortunâ erat. Is vt obſequio potentioris, & militaribus ſtudijs, inimicam virtuti egeſtatem depelleret, iuuenilibus annis Conteſtabilem Caſtiliæ Mediolani Gubernatorem deſtinatum, & in Italiam tranſmittentem comitatus fuerat. Modicis domi opibus diſpendioſum ſeruitium fuit, patrimonij partem ſtatim detrahere coactus, quò inter exteros ditiores exiſtimationem

De Marchione Inoyoſa.

retineret. Eam tamen iacturam in vili habuit; quòd præter vulgarem gratiam sanguini Conteſtabilis illigatus eam in primis ad honores viam fore crediderat. Nec prudentem iuuenem & ſuæ vtilitati operatum expectatio fefellit, aut apud illum ſpes ingentium promiſſorum dilata: quippe ſtipatoribus Aulæque ſatellitibus præpoſitus, vbi Præfectum ſe Prætorio, & non leui gratiâ vidit; fide ac curà, quodque exprimendo fauori ſummum fuit, humilibus miniſterijs altiora mereri ſtuduerat. Et quidem iuueni decora morum concinnitas, ſolicitudo, promptitudo, & erga maiorem reuerentia plurimum commendationis parauerant; videbaturque tempore, & iiſdem artibus, quibus initio inſtitiſſet in ſua commoda immenſum profecturus. Nec minus vt properanti ad maiora fortunæ via per ardua, & inter concertantes complanaretur, conceptæque ſpes indefeſſo apud Hiſpanos proceres officio nutrirentur; ijs quas vſu, & ex officio Conteſtabilis ad Regem literas dabat, modò indolem iuuenis, modò modeſtiam, modò fidem, & (quod caput rerum erat) vim animi inconcuſſam, conſtantiamque nulli arduo ceſſuram commendabat. Eadem Lermæ Duci (quem poſtmodum Cardinalem vidimus) & pleriſque quorum ſumma apud Regem auctoritas erat præſcribebat; teſtabaturq; dubium non eſſe quin ſi quando Reſpublica eius operâ eguiſſet, expectationi occaſioniq; reſponderet. Vbi certam Domini voluntatem & in ſua commoda vniuerſa parata vidit, ne quem æmulatu, aut promiſcuis prætextibus offenderet, magnis artibus amicitias procerum comparauit; ſtudio in omnes & facilitate, ſatis peritus apud ſuperbos, niſi ſummiſſione locum beneficio aperiri. Henrico III. Galliæ Rege per dolum manu ſicarij in Regni ac ſuorum ſinu confoſſo, cum Sabaudius eo rerum tranſitu, & (cui ſemper inuigilauerat) opportunitate vſus; tractis (vt ferebant) in vota Hiſpanis, tumultuantis ambigentiſque de ſucceſſore Regni extrema carperet; ſimul Salutium vicinio Taurinenſibus inuiſum, & præſenti cuſtodis perfidia oſtentatum ambiret; vt inter nutantes, & internis diſcordiis occupatos fines ſuos proferret, dominatoremque animum & ad res magnas intrepidum, quantocunq; incremento ſatiaret; Ioannem Inoyoſam tum priuatum, in partem conſiliorum adſciuit, promptum, callidum, fortem, magnificum, coq; inter Duces aſſumptum. Sabaudio bellicæ viri virtutes, & prudentia placuerant; quibus ille innutritus amorem ſimilium imbiberat. Cæteri quoque Hiſpani promouerant geſtientem periculis probari; quòd nondum inuidendâ virtute ac potentiâ conciere liuorem reliquorum videretur. Compoſitis mox Gallorum ac Sabaudij diſcordiis, conceſſione Breſſæ, & poſſeſſione Salutij (quæ quibus profuerint in præſentem inter Politicos diſputatur, nec in confeſſo eſt; reſtitutis in integrum rebus, quid Regi Gallo, quid Sabaudio magis expediret) alibi fortunam experiri coactus eſt, deficiente materiâ gloriæ apud Italos, vbi iam ſpecimen ſolidæ virtutis ediderat. Inglorius ergo per Burgundiam bellator tantiſper tolerauit; comeſq; potius quam armorum arbiter, cum aduerſus Henricum IV. Galliæ Regem (cui rei bellicæ & virtutum gloria, magni cognomentum apud poſteros reliquit) ſub eodem Conteſtabili variâ fortunâ vſus eſt; per proſpera, per aduerſa, inter ſpem metumque, ſecuritatem & diſcrimina eluctatus. Ea tamen ſine præmio non fuit: Nam à Duce Sabaudio munificentiâ inuicto, quod ſua conſilia fouiſſet, & pro virili demeruiſſe videretur Sangermano oppido nobili ditique Marchionis titulo donatus eſt. Etiam opulentiora ſperare iuſſus, ſi eundem aduerſus ſe animum, per eaſdem artes, conſtanti miniſterio retinuiſſet. Non quidem defuerant, qui minoris Principis munera negligi; nec maioribus à Rege ſuo emanaturis obſtrui aditum honeſti titulo; aut tantum fidei in Sabaudio eſſe, vt duratura amicitia putaretur, perſuaderent. Ille tamen ſiue fortunâ (quæ ferè ambigua expedit) ſiue conſilio, & gratum munus habuit; & non obfuturum ſibi apud Regem munificentiam ferebat; quæ à conſanguineo &

eiuſdem

eiusdem auspiciis militante processisset. Amici liberalitatem acceptam esse etiam hostis, quoties dono minuatur. Hæc quantacunque bonorum accessio, intus minor quam pro natalibus, & spe Inoyosæ, origo illi tamen maioris fortunæ fuit, & honorum quos Rex Hispanus in tempore congessit præcipua occasio: quasi nihil nimium in eam generis claritudinem conferretur, quæ specioso etiam dominationis titulo per Italiam vteretur virtutis documento. Eo honore auctum Contestabilis fauore assiduus, citis equis ad Regem misit, expletorum à Clemente Octauo Pontifice sponsalium (quæ Ferrariæ transacta fuerunt) nuncium: & ostentatum haud dubiè inter nuptialium lætitiam; commendatumque quem Rex gratiâ complecteretur. Struxerat iam fortuna causas occasionesque magnitudini viri, vt elatum magnâ decorum accessione sublimaret. Primùm ergò inter Regij cubiculi nobiles adscitus est, cui fauori & nobilitas natalium, & præterita merita viam strauerant; recensque designatio contulerat, vt cuicunque per Italiam, Belgium Hispaniasque Magistratui dignus haberetur; auderetq; si quæ gratiæ aut meritorum spes accessisset, altissima quæque præsumere. Ea dignitas Regij cubiculi est, vt admissos nobiles, tamquàm candidatos, initiatosque, cuicunque ministerio sufficiat. Nec Contestabilis semper habitam sibi nobilis viri curam (licet absentis) omisit; sed tamquàm redditurum operam proceribus Regni per literas laudatum etiam Regi ipsi, præstitâ virtutis fide commendauit, si quandò concepta opinio reipublicæ bono fuisset approbanda. Prudentiam & in ambiguis constantiam ante alia memorabat, quibus sciebat Regij administri vim contineri. Fortè congruerat Lermæ Ducem, longiori seruitute, & certissimis meritis iuuene Rege potitum, arbitrum rerum regnorumq; curam agere. Huic se, & in primis vxori, ministerio assiduus, promptus, indefessus, (per honestas tamen artes) cultumq; insinuauit. Grata Lermæ Duci Inoyosæ reuerentia studiumque fuit; sed huic præcipuè vtilis; quod geminato iam subsidio apud Aulam niteretur. Non insolens Regno aut suspecta, reprobatave est alieni matrimonij professa seruitus; imò modestè ac honestè exercita, quamquam apud optimos & sanctimoniâ insignes, vrbanitate commendaretur. Assidere, occurrere, comitari, denique famulum se fateri extra iniuriam est. Eius obsequij assiduitate, tantum apud vtrumque coniugem fauoris nactus est vt (non abnuente Rege gratiam) Equitatus omnis per Hispanias locum tenens, mox bellici consilij collega, ad extremum tormentorum bellicorum supremus præfectus renuntiaretur: Ingentia virtutis præmia, & nisi post labores strenuissimo cuique concedi solita. Sed Lermæ Ducis coniunx ministerio empta, magnam Inoyosæ apud se gratiam, cuicunque virtutum cumulo contulerat; vt vniuersos quibus eadem meritorum ornamenta erant præemineret. Quæ vbi desideriis respondêre, & benè cultum suum collatum Inoyosa vidit; ne fauor muliebris ad occasiones lubricus inuidorum interpretationibus imminueretur, acrius institit seruituti, comes domi, sectator in viâ, apud Aulam indiuisus: vt nemo iam quæri fauorem, sed officio debitum reddi crederet. Hæc aliaq; obsequiorum, dum veram potentiam augeret, in vili habebat. Itaque eo amore securus Principum quoque ac nobilium animos, comitate & gratâ facilitate morum occupare studuerat; largus muneribus (quæ intus vilia, in speciem magnifica Mediolano detulerat) ac promissis, si quando opulentior conditio obuenisset. Profuerat oculato viro per Italiam apud Contestabilem ostentatio auctoritatis; ab iisque quorum sermonibus lacerabatur, venditasse apud credulos famam potentiæ dicebatur: tamquàm in arbitrium Contestabilem traxisset; vt fauoris & admissionis indigentes, præpotentis famuli gratiam inirent. Indulserat haud dubiè amico Contestabilis, Hispanâ tamen seueritate. Itaque cum plurimos petitione beneficiorum absterruisset, quòd Inoyosam officio ac precibus iuxta indefessum non repulisset, earum & consiliorum admi-

nistrum ostentasse videbatur. Quæ nullo labore aut anxietate Mediolani coë-gerat, pari facilitate in alios erogabat; non ignarus id amoris & amicitiarum compendium esse: raroq; apud Aulas gratuitum beneficium obuenire. Defunctâ Lermæ Ducis vxore, non leue rebus suis patrocinium detractum videns, in senem maritum intendit; continuatione seruitij & ministerijs; vt illi non fœminile obsequium, ambitumq; vxorium causam præteriti cultus, sed reuerentiam approbaret. Et quò pluribus benignis syderibus vteretur, ad Viedæ quoque Ducem, Lermæ filium eandem diligentiam conuertit; quem recenti potentiâ, & apud Regem existimatione, calcatam à Parente viam ingredi nouerat, rerumque administrationi facilè successurum. Vbi potioribus studio sui illigatis, amicitiarum satis, & ob communes curas, & Regni munia quibus admotus fuerat apertum ad Regem aditum sibi vidit, tum sermone magnificus profiteri cognitionem rerum Italiæ; nihil è moribus Gentis ingenioq; sibi imperspectum, Principum secreta & studia detecta, vota, fœdera, amicitias, reditus, largitiones, militiam; denique Mediolani apud Contestabilem, nil accuratius egisse, quàm vt si quando sibi onus committeretur, nullis adminiculis egeret. Id secretò cum Rege. Et quia frequens colloquendi occasio, suis commodis ancillatus, intentius suadere; ac repetere. Res ac fides suberat. Nihil enim antiquius habuit, cum Italiam peragraret, quàm vnumquemque vel minimum penitus cognouisse; & quo Hispanos aut Gallos affectu prosequeretur expiscari. Iuuit sedulitas, & vis ingenij, vt pauci fallerent, simulantes assequeretur. Nec obfuit ostentatio, cum insuper Lermæ Dux, in cuius manu negotia administrationesq; Regnorum, suffecturam Inoyosæ operam apud Regem polliceretur; qui vt minimè rerum anxius agebat, sic in administros curam ferè reclinauerat; vt breui auditu expediret vniuersa; fidei ac diligentiæ morum securus. Cœpto Inoyosæ fauori Regiæ etiam vtilitatis species nectebatur, vt promptius illi prouincia permitteretur. Cum enim præteritis Henrici Magni, Gallorum Regis aduersus Italiam comminationibus Hispani didicissent Mediolanensium competitorum illi plus fiduciæ ac spei accedere; cui Sabaudius medio situ, & non temnendis viribus hæsisset; non orare fœdus, aut requirere amicitiam minoris, Regiæ dignitati honestum scirent, futuro cuicunque Gallorum conatui opportunum Inoyosam delegêre: quòd se veteri amicitiâ habiturum se in officio suspectum, & forsan formidatum Ducem recepisset; eaque potentiâ contra Gallos occasioni & tempori intentos Alpes se obstructurum iactauerat. Id tum vulgatum nec falsi arguimus, nec recipimus; non ignari cuicunque negotio Inoyosam, cæteris Regni administris parem futurum fuisse. Oppositum certè Sabaudium, si pro Hispanis in armis agat, & claustra montium quâ aditur Italia insideat, remorari Gallos posse; & plurimùm negotij transcendentibus facere existimo. Sed si eâdem vi sedibus erumpant, quâ olim obiecta omnia torrentis more perruperunt, vanum Sabaudij conatum, non minus credimus, quàm Hispanorum: accepto non semel fortitudinis & violentiæ documento, quoties conferti Italiam cogitarunt. Quæcunque vtilitas spectabatur, creditum est multum in summam conferre; eoque Inoyosa vt conciliator amicitiæ, supremo cum Imperio Mediolanum missus, reuocato iam Contestabili, & eo successore exultante.

Inoyosa Mediolani Gubernator.

Prouinciam nactus honori ac magnitudini suæ apertam viam cernens (vel enim modestissimo cuique paratæ opes sunt) & procerum Italiæ in eundem finem obsequia, quibus se artibus humo tolleret, assiduè recolebat. Haud nescius agebat, prudenti viro indulgentiam fortunæ, necessitatibus domesticis, mox decori & ornatui impendendam: nec minus liberalitate ac cultu, mitigandos Hispanorum in Aula spiritus; ne apud Regem obuiæ criminationes, promptam admissionem haberent. Quæstus honestati componendus erat; res ardua, & quam

pauci

pauci ministrorum assecuti sunt; cum ferè specie & famâ nitantur. Primo aduentu suo fastu ac maiestate elatus, per Genuenses incessit; mox quò futuris consilijs formam præscriberet, à vicinoq; ordiretur Sabaudij, Ducem Astij agentem, & aduentantis amici nuncio exultantem conuenit. Huc se Dux contulisse videbatur, vt medio velut situ, quâ potissimùm parte vindictam inchoaret, æstimaret. Diutius agitatum inter vtrumque dicitur, quomodo honestis Ducis desiderijs saluâ existimatione satisfieret: ne mutuò obnoxia caritas detegeretur, accusareturve; simul vt accepto beneficio vicem redderet, specie iustitiæ & gratitudinis. In res quidem suas intentus Sabaudius (quando deberi sibi ingentia præsumebat, non auro, non promissis temperabat: vt cui certum esset, Monferrati partem, (si acquirere pretio liceret) vel solido auro contegere. Et quamquàm superstite Francisco Mantuano Duce apertam vim è vicino non pararet, finium tamen adæquationem à Vincentio patre prærentatam, quacunque ea ratione obueniret, reducebat. Prætextus ex iusto erat: nec enim aliud requirebat, quàm quod Vincentio Patri sponte iuratis conditionibus placuisset. Multa aureorum millia, & spes vastæ nec defuturæ, egentem licet pecuniæ Inoyosam non vicêre, vt quam Sabaudius ipse æquitatem complectebatur, exueret, cuius inter decertantes Principes arbiter à suo Rege missus fuerat; fortique pectoro ausus est reiectâ vtilitate, quam opportunitas ostendebat, præferre honestatem. Vulgus aliter commentabatur, cui in nouos & abeuntes loco Dominos licentia sermonum est. Siquidem non apud Mantuanos solùm, sed per omnem Italiam, consiliorum v[illegible] cuiusque anxiam dicebatur; superatum à Sabaudio fuisse Inoyosam antequam Prouinciam vidisset. Illum quoque ab Inoyosâ in humanitatis præmium nobile consilium accepisse dicebatur; quòd monuisset, si securas cogitationes suas, & destinatis opportunum finem cupiuisset, tenendum in officio Lermam, frangendos muneribus rerum in Aulâ seueriores administros, erga Regem & Isabellam sororem Belgij Principem, constans profitendum obsequium. Ad famam amicitiæ, & præsumptam causæ iustitiam, statim omnes accessuros; quos ipse iteratis officiis, procul ab omni suspicione conscientiæ foret habiturus. Sed Mineruam erudierat (si verum fama obtinuit) nullibi certiori quàm apud Sabaudium prudentiâ. Addidisse quoque Sabaudius Viedæ Ducem ferebatur, cæterosq; Aulæ Senatores (tamquàm accepto documento profecisset) eosque cultu regio habiturum se spopondisse; solitaq; magnitudini suæ munificentiâ creditur datam fidem redemisse. Sors fuit quibusdam accipientium, quod Sabaudio consuetudo liberalitatis, & documentum magnanimitatis erat, auaritiam appellatam. Isabellam certè Regiam sororem, officiosè habendam frustra Inoyosa præcepisset; quam naturalis teneritudinis manifestam, & prior Sabaudius coluerat, & nouerat sibi haudquaquàm defuturam. Vbi Mediolanum venit publicis curis vtcunque compositis, nihil antiquius habuit quam studium omne in amicum conuertere. Honestissimo titulo vtebatur; consanguineum enim regium amicumq; fouere ac præferre se iactabat; seq; recentibus beneficijs deuinctum (nam olim iturus in Hispanias, cum Sabaudio Sangermanum donum eius reddidisset pretium vniuersum in auro receperat) denique Victorium Principem Pedemontanum, etiam Ecclesiasticâ affinitate illigarit; quòd recens natum sibi filium, sacro è fonte suscipiendum obtulisset. Et quia non alio fortiori beneficio Sabaudius retinebatur, quàm si multa & magna illius dona accepisset; vt in coniugem illius puerperio decumbentem Pedemontanus filius regia dona conferret, voluit. Nisi iam recepta consuetudo Principum Italiæ legem fecit; vt cuicunque nouo Gubernatori Mediolanensi munera amplissima transmittantur. Hispanæ gentis ingenium, nec inter inopiam quidem, in alienum seruitium consentit;

C.

sed dignitatis suæ memor, non sine fastu munera recipit, eodem quo Sabaudius animo; vt scilicet vbi munus acceperit, danti imputet collatum beneficium. An apud Inoyosam flectendo animo aurum vires habuerit, sunt qui ambigant; quòd cum se Sabaudio proniorem dicto factoq; sæpius ostendisset, ausus sit auersari interdum & repugnare: quasi studia sua honesto non gratiæ accommodaret. Id Sabaudium non offendit: cui certum erat iure non iniuriâ proficere; nec cum paratos exercitus haberet, aliud ab Inoyosa requirere, quam vt vel medium pacis ageret; vel orto bello spectatorem. Quod si nobili viro consuetudine potentium dona placuerunt, id ante alia curauit, ne quando iustitia læderetur; neu species vlla auaritiæ recentem administrationem inquinaret. Videbantur quæcunque in amici & affinis Regij gratiam agerentur, apud illum necessitudinis titulo excusari. Sed callidiör prætextus suberat; qui vtcunque caussam promouebat; auulso nempe ab Gallis Duci, & in partes Hispanas consilio allecti, nil officij aut cultus nimium esse, quod non aliâ amicitiâ Mediolanensis Ducatus possessio tutior apud Regem crederetur: nec tantum in gratiam amici fieri, quod omissarum part[illegible]allicarum beneficium æquaret. Accedebat regiæ sororis Isabellæ in S[illegible]os Principes caritas; quos sorore genitos, materno affectu fouebat. Et [illegible]gitatio munimentum in Aulâ erat, ne quis nimium in illos studium criminaretur. Ob[illegible]eriabatur & metus, quasi parum illi profutura aut duratura prouincia foret, si negligentius nepotes Regios coluisset. Minus quàm crediderant Hispani hæc aliaq; Sabaudium mouêre, mole suâ tutum; & vel aduersis regibus, repetendis iuribus suis (si quæ certa credidisset) arma expediturum. Principis quidem fœminæ reuerentiam nunquam hactenus omissam, ne tum quidem reiecit; sed (vt putant) stimulatore Inoyosâ datis ad illam literis fassus est, certam Inoyosæ aduersus res suas solicitudinem, & deuotum in Principem fœminam animum: vt vtroque victa, & commendaret acrius, & preces apud Regem inculcaret, ne sororius frustra iustitiam inuocaret. Sic Inoyosa quod sponte meditabatur, precibus fœminæ, monitu Regio tutabatur. Et ferè potiores in Aulâ ius fasq; præferebant; vt fautores honesto, non corruptores accessisse viderentur. Magnæ Principis nota temni non potuisse, vt prætextibus suus locus esset, vtrique præuiderant: præsertim si accepta Regi consilia, nec alia ministrorum desideria cognouisset. Porrò si quando duriorem Mantuano sese præbuisset, id obnoxij sinistrè honestè plurimi interpretabantur: sic discordes in pacta & conditiones trahi; sic peruicaciam partium frangi asseuerantes. Quæsisse per literas asperitatem, sed dicto & factis molliuisse, & ad extremum rescidisse maioris Principis amicitiam: vt Mantuanus (licet renidens) auitæ Monferrati possessioni restitueretur.

Hoc ortu, gratiâ, fortuna, fauore, artibus Marchio Inoyosæ Mediolanum obtinuit, Mantuanis Ducibus hospitalitate quæstuosâ, plures ante annos, & gratâ comitate obligatus. Sabaudio tamen Regij sanguinis, & magnitudinis illius æstimatione deuinctior. Ante alia Mantuani, nobilem viri animum offenderunt; quòd nimij memorandis quæ Vincentius Dux contulisset, ausi forent vetera reuocare; tamquàm exprobrassent expostularenturque. Aliam fuisse Sabaudio morum viam cum Inoyosa processu temporis accepimus: cum enim orto bello pleraque questus aduersus illum esset; & iurium suorum sanctitatem iactauisset, memoriâ beneficij prorsus abstinuit; receptâ apud omnes famâ, neminem speciosius beneficiâ conferre; ne debitorem recordatione gratitudinis rubore respergeret; aut non causæ iustitiam, sed merita quærere & reposcere videretur. Eius certè liberalitas infamiam proim aduentu Inoyosæ tulit; garrientibus scriptitantibusque per Italiam nonnullis, venalem nouo ministro æquitatem fuisse. Sed eruditum ante Sabaudium, benè

pro

pto dominatione aurum contemni ; & id ab eâ gente accepisse ; quæ vbi magnâ per Italiam & Belgium potentiâ increauit ; voluerit minoribus aduersus auaritiam, & prauam habendi cupidinem continuum bellum esse. Igitur ab Inoyosa Asculi Principem missum ad Margaritam, & Ferdinandum Ducem Mantuæ retulimus ; non auersum votis Inoyosæ , & conscium cuius sponte electus foret. Hæc compendio præmittenda duximus , vt præteritorum cognitione , futurorum exitus certior haberetur. Quippe mores, amicitiæ, odiaq; in ea vrgent hominem,quibus naturâ & affectu procliuis est.

Porrò Antonius de Leua , alterius eodem nomine nepos (qui pro Hispanis strenuè ac feliciter exercitâ militiâ gloriam generi , Asculumque Neapolitani Regni vrbem titulo Principatus domui suæ intulit) prima stipendia apud Flandriam paucorum annorum fecit ; quibus tamen specimen virtutis,& in multam frugem euasuros conatus ostendit ; apud eos maximè , qui veterem , & antiquæ disciplinæ retinentes militiam , sectabantur. Vbi procul bellandum per Gallias fuit , non ignobilis Imperator iuxta Roanum meruit , sub Alexandro Farnesio Parmæ Duce : à quo cuiusque virtus non fauore & ambitu , sed præuisu ac destinatione , nec minus experimento constantiæ præferebatur. Vbi decertantibus Gallis, Hispanisq; pax interposita , siue minus quæstuosa militia , quæ incerti otio transigeretur , siue curæ domesticæ illexerant , accepto regio commeatu in Patriam redijt (quidam misso cursore vocatum dicunt) vbi paucos post menses quibus vexationibus Aulæ agitatus , quàm seuerâ custodiâ habitus , quibus querelis impertitus fuerit ; vtque magno viro, & dignâ honore suo constantiâ , cum delictorum inhumanitatis interrogaretur , visus sit , ne suis dedecori, æmulis ludibrio esset ; & nouêre vniuersi , & à cura nostrâ procul esse existimo. Demum Philippi III. imperio (cui mira in suos caritas & auersus immanitati animus erat) cum satis superq; ærumnarum indignis querelis tolerasset ; & apertè eluisse obiecta videretur ; id statim (quamquàm infensis æmulis) obtinuit, vt veterum criminum quæ congesta erant , memoria omnis aboleretur ; honoriq; pristino ac famæ restitueretur. Simul ne præsentiâ hostium , qui in innocentem conspirasse dicebantur , offenderetur , Mediolanum missus est ; vt quamquàm extra Patriam speciem exulis præferret , suæ tamen gentis consuetudinem , & honestum peregrinationis nomen ; creditæ contumeliæ circumdaret. Itaque per hæc tempora malæ famæ damno , & belli incommodis exercitus; nec minus tot annorum impensâ,immensum æs alienum conflauit : quod vt dissolueret , non solertiæ , non benè demerendi studio, non obsequio apud omnes & præcipuè Comitem Foëntes Mediolani Gubernatorem pepercit , comitatu, assiduitate ministerij , & fide. Et profuit studium : nam eo præcipuè auctore sustentata viri merita apud Regem ; procuratumq; vt egenti sex aureorum millia pensionis Annuæ nomine penderentur. Pauciora erant , quàm vt nobilitati & splendori satisfacerent : eoq; retinendæ aduersus Inoyosam cædem artes erant, quibus cum præcessore profecerat ; vt dignitati , ac Hispano fastui suffecturam expensam congereret. Ergo generis nobilitate adiutum, missisq; ex Hispania literis , quibus summæ dignitatis viri , egenti & bono Principi patrocinium orabant , Inoyosa præferre non abnuit, complexusque est , & beneficiis immensum auxit.

Princeps Asculani conditio.

Hoc statu rerum Princeps Asculanus Mediolani tolerabat ; cum Hispanæ militiæ apparatu , Longobardiâ non solùm omnis ; sed Europa (vt per incerta solitum) æstuarent. Et quia paratus in bello nobilibus locus, ab Inoyosa (cuius ingenio artibusque mirè congruebat, generalis , quod aiunt, Campi magister renunciatus est. Inoyosæ iudicium statim Regis voluntas secuta ; vt qui ferè ministrorum arbitrio , pauca sponte decerneret ; dilectus ; eoque & rerum &

opportunitatum ignarus. Cum insuper Princeps constans obsequij duraret, honestior Mediolani haberi cœptus,& præcipuus ad consilia : innexus haud dubiè cogitationibus Inoyosæ, voluntatis executor, tenaxque præceptorum, quæ sibi honora, & in tempore profutura rebatur. Quod prudentia & quietis amor fuerat, refractarij quidam manifestam arctamque cum Sabaudio amicitiam, & voluntatem gratiæ dominantis prostitutam appellabant ; arguebantque tamquàm elabi opportunitates benè agendæ rei non semel passus esset ; & deliberationum quæ in regiam causam interpretabantur, foret præuaricator deprehensus. Id apertius apud Monferratenses, & Venetis vulgatum, ad Asculanum fidi detulerunt ; qui tamen obuiâ & ad manus vltione, iustissimo aduersus temerarios odio temperauit. Non aliud grauius Mantuani causam apud ministros regios onerasse creditur, quam ea linguæ licentia & intempestiua & inconsulta ; vt quæ Domino ipsi imputaretur. Equidem licet pronum ac facile Asculano interdum fuerit, magno nixu bellum Sabaudio, nondum aduersus tam ingentem exercitum & belli molem satis firmo, mouere ; quia tamen per eos dies pax bello mixta, & integra concordiæ spes erat, iis abstinuisse iniuriis censebatur, quæ reconciliationem mutuam possent impedire. Idque ex prudentiâ: neque enim manifestus hostis Hispano Sabaudius putabatur, nec arma in Regem primo ortu dissidij mouerat ; sed querelas tantùm, & iniurium suorum iustitiam aduersus Mantuani protectores lamentabatur. Hæc causa imaginis belli Inoyosæ, & temperantiæ fuit : nisi fortitudinem Sabaudij æstimatam ab Hispanis credamus, quem scirent, minori numero militum reperiri quidem posse ; non item imparatum. Et habuisse nihilominus peditum legiones scimus, longo belli vsu instructas ; equites præterea mille, quorum fortitudini nullæ per Europam turmæ possent comparari. Virtus quoque Sabaudij deliberationes Hispanas morabatur : nemini quippe ignotum erat suis promptum, alienis auxilijs facilem, intra paucos dies tracturum in partes potentissimos vicinos; maiori Hispanæ existimationis, quàm rerum suarum discrimine. Horum nescij, & veritatis incuriosi vulgato Mediolani scripto, & in Hispanias sine obsignatore misso vniuersa carpebant : intercipi Sabaudium Equitatum, delerique peditatum omnem paucitate, aut iniquitate locorum regios ac meliores voluisse ; idque pronum factu, aut non arduum fuisse : sed Asculanum hostili conscientiâ, tempus, opportunitates, victoriam ipsam prodidisse, indiciumque damnasse. Adhæc Ioannem Viuas, belli ac pacis studio non spernendum ciebant testem negligentiæ, & simulationum detectorem : ideoque medio procerum consessu (cum nil satis Asculano placeret, vniuersa aspernaretur, ipse nil præscriberet) prorupisse, consiliorum illud perniciosissimum confessum, quo in rei summam nihil deliberaretur : vt dubium non foret, illum inutilem Asculani cunctationem criminatum; quâ existimationem & decus regium intermori opinabatur. Profundum ac tectum fuisse arguebat, donec ingruentibus agendorum opportunitatibus aperire mentem ; & quo vlcere laboraret detegere coactus foret. Disceptationes quidem,& anxia de bello consilia, vniuersos (etiam Mantuano ac causæ communi fidos) primum in prudentiam flexisse : sed vbi apud strenuum aliàs recens ignauia excusari non potuit, emersisse artes, & certiora suspicionum apparuisse. Vertisse secordiam in proditionem. Hac famâ vix ortis simultatibus laborauerat ; quòd difficile esset abdere animum,siue amicitiæ,siue causæ proniorem. Cæterùm ea æmulationis vis est vt quamquam falsa,aut certè non probata,in ignominiam Asculani cederent; donec voce ac scripto,rationes agendorum omittendorumque adjicerentur. Hæc in plures menses euntia, semel complecti animus fuit ; vt sciretur quibus moribus, quâ famâ vir nobilis in bello

ac pace

ac pace vsus sit. Asculanus certus sententiæ inde originem concordiæ prius requirere, vnde plus metus discordiarum esset, vbi Mantuam venit, statim Viduam & Pedemontanum Principem, non expectato Duce Ferdinando conuenit: licet haud procul vrbe esse, & potuisse eodem itinere præuenire diceretur. Id perspicaces quorundam animos suspicione perstrinxit; & audiri formam congressus carpere. Cur enim in alienâ domo, Viduam, partem familiæ, nescio ac neglecto Patrono adiisset? Cur Mantuanum Ducem cuius absentis hospitalitate vteretur, paucarum horarum morâ cunctaturum præuertisset? Præposteram diligentiam, & suspectum officium esse. Nec contenti animum lacerasse, etiam in consilio prudentiam requirebant: Nimis citò depromptum neglectum; & si amicitiam prætulisset, à facili, & nil suspectante Duce, plura quàm requireret, fuisse relaturum. Speciem eam neglectus cauere sibi Mantuanum ab insidiis docuisse. Nec id latuit, adeo libero apud suos æmuli sermone vrebantur. Ea quoque neglexisse Asculanum scimus, ausumq; profiteri, vel inuito Duce se illi beneficium collaturum. Proinde quantum per angustias temporis licuit, communicare salubria Pedemontano & Mantuano consilia, & absente isto, agendorum formam proponere festinauit: tantâ securitate, acsi consummato iam negotio aduenisset. Gratam vtrique fore diligentiam, & laudandam operam, si nescijs partibus profecisset crediderat: simul ambiuerat prius inter discrepantes fuisse concordiam, quàm mutuò conuenissent. Eâ fiduciâ Dictatorem potius quàm legatum se ferebat: Monitus enim vt aduentantem Mantuanum opperiretur, fertur respondisse & imperio & paci superuenturum. Sed apud rerum Mantuani administros, Ferrariensi, ac Duce in primis sepositis, summam indignationem accendit: quippe inofficiosa salutatio credebatur, quæ odiorum, suspicionum, & æmulationis potius, quàm caritatis speciem haberet. Suppressa aut vni tantùm communicata consilia pro scelere accusabantur. Ipso die Comes Thadeus Rangonius, & Marchio Terentanæ ad suos Dominos rediêre, ille à Murinési Duce paruo comitatu, hic à Mirandulano Principe Alexandro Pico, cum duodecimo famulo legati; luctui solatium apud Viduam, & officij curâ. Sub meridiem diuisis etiam in partes ciuibus, & omni angulo secretis congressibus obsesso; incertis nobilibus ac plebe, quorsum tot dierum mora Principis sui spectauisset, quid tanto paratu insolitæ legationes, & Pedemontanus molirentur; cui se causæ, quibus socijs committerent; cum recepta iam insidiarum latentium opinio suspectas amicitias redderet, Ferdinandus Dux Mantuanus ciuitatem ingressus est, raris comitibus, nisi quos secum Româ deduxerat, aut habuerat obuios; quorum relatu acceperat, Pedemontanum Principem & Asculanum, pro arbitrio vniuersa statuisse. Explendæ tamen comitatis (vt ferebatur) certus, nec inania suspicionum admittere rectâ ad Viduam contendit, vitatâ Amitâ, ne eo quoque offenderet, quod distulisset. Contra alij suadebant, sed valuit paucorum sententia. Quibus Mantuani mores indolesque iuuenilis perspecta fuerant; iactatam ab alijs facilitatem, & obstructas adulatoribus aures, sine irrisu ferre non poterant. Quamquam enim nil obsequij & pietatis omissurum, quibus etiam Sabaudij animus leniretur existimarent, plurimum tamen referre nouerant, sponte ne an dictatus quis reuerentiam haberet. Viuacem quoque animum, & ante annos, rerumq; experimentum sapientiæ professorem metuebant; ne huc illuc actus, lubricusque mutandæ sententiæ, accepto rerum arbitrio, licentius vagaretur. Licet certè non alij cogitationi statim sublato fratre intentius hæsisset, quàm vt cultum omnem in Viduam, & facilitatem in Sabaudium proferret; mobilis tamen animus, & priorum consilijs obnoxius metuebatur, ne in deterius alienâ corruptelâ, suo magno malô mutaretur.

Comes Thadeus Rangonius Marchio Terentanæ.

Dux Mãtuã ciuitatem ingreditur.

Vbi coram Viduâ fuit, fraterni amoris specie receptus est; & cum paulùm te-

Viduam primò inuisit.

ticuisset præpedientibus lachrymis, mox eâ (cui credi par esset) fide datâ, sibi funestissimam eam diem visam, quâ fratrem certissimæ caritatis amisisset, cuique famulari totâ vitâ decreuisset, testatus est: Nec se hactenus Ecclesiasticis institutis initiatum, accedente Principis sanguinis maiestate, & opibus, quibus decus gentis sustentaretur, ampliora cupiuisse. Supremi numinis voluntatem, vt euitari nequeat, sic inconcussâ animi firmitudine ferendam esse. Cæterùm quâ sibi licuisset fratris coniugi manifestum facturum; quàm procul ambitionem, superbiam, auaritiam, & contumacem animum habeat. Poscere interim vt se administro, & consultore aut si plus honoris sibi collatum velit, socio tolerandæ dominationis vteretur. Id pietate dictum nonnulli volebant, quidam necessitate; iam enim incerto auctore rumor percrebuerat, Viduam Principem grauidum vterum circumferre. Subdidit etiam Mantuanus, firmando Viduæ animo plura dicturum fuisse nisi eodem vulnere saucius, & pari constantiâ vtrique eguissent: vero animo suo satis superq; gratiæ reddi, si non ambitiosas lachrymas, quæ simulatione accusarentur, non obstructum mœrori animum, non obfirmatum commiserationi (quod inhumanitatis est) attulisse Mantuam sciretur. Equidem nonnullis ea species imposuerat; sed consilia Dominorum altius rimari soliti, ex familiaribus sciscitati sunt, quâ fronte nuncios fraterni obitus accepisset; quo vultu in vrbe, quo sermone toto itinere foret vsus. A cubiculo intimus affirmauit, nil frequentius in ore habuisse, quàm euasisse se detractorum inuidiam; finitam illi plenam lætitiam, & (quo honestè fortunam admisisse crederetur) superûm consilio Principatui admotum, vt populos desiderio fratris languentes solaretur; & maliuolentes beneficijs confunderet. Etiam in famulum mediastinum conuersus (horum enim secreto plerumque gaudebat) dixisse fertur, tandem se sine tutore casibus obiectum; & res suas bonâ ac magna fortunâ egere. Comminatum nec minus malis Aulæ instrumentis, qui fraternam discordiam studio prouocauerant, nutriuerantque. Exitus certè docuit, non alio sensu fraternam mortem accepisse; & quamquam casui indolesceret, inessentque iuueni, pietatis, facilitatis & magnarum virtutum semina; modicum tamen gaudium sese luctui miscuisse, siue vagare recenti fortunâ mens cœpisset, siue mobili animo, momentum omne nouis affectibus indueret. Attamen Vidua conditionis humanæ gnara gemitibus quos lachrymæ manantes interrumpebant potius, quàm fusâ oratione respondit; quibus tamen gratum obsequium sibi, & præstitum officium fatebatur. Pauca amore familiæ prosecuta est; ne vetus famulitium recentioribus ministris suo ludibrio haberetur. Respondit Mantuanus fide oppignoratâ cupita illius rata fore; nec alio vniuersos loco, quàm cum frater rerum potiretur. Tum primùm promissa illius (fortè alienâ culpâ) fluctuare visa, quod paucos post dies, quos in Viduæ gratiam retinuerat, dimitterentur, vt infidi, aut exercendorum munium ignari. Vbi coràm Viduæ satisfecit, ad Pedemontanum processit, cum quo pluribus vsus est, compositâ ante oratione, cui multum ornatus composuerat. Hunc gratâ morum dulcedine Taurini notum sibi, fraternâ postmodum caritate complexus fuerat. Cum Asculano haud incongrua prosecutus est; & ante alia suam aduersus Regem reuerentiam, cuius documenta in tempore prompturus esset. Adornatus sermo, & oratorum coloribus comptus, ne Mantuanis quidem satis placuit; solitis aliàs cuncta quæ faceret, diceretve, miris in cœlum laudibus ferre. Dedecere maiestatem tantum verborum, arguta, & magnis sensibus prægnantia, non confusa, non præpostera commendabant. Tum breue tempus curandæ lassitudini impendit, mox Amitam Ferrariæ Ducem procul à domo, inter sacrata Virginum septa agentem conuenit, anxiam nepotis,
inter sacrata Virginum septa agentem conuenit, anxiam nepotis, & primi congressus (vt didicimus) vsque ad querelam ambitiosa. Non defuêre tamen aut veri, aut accenden-

cendendis indignationibus reperti, qui visum ante, & post aliquot horarum colloquium cubiculo egressum, & aliâ mox viâ in Palatium delatum faterentur. Imo summissum Comitem Chieppium, vt persuaderet, ne inconsultâ Amitâ congressum Viduæ aut Asculani peteret: habere illam quæ prius sciri in rerum summam conduceret. Nobis id incompertum: nisi roborasse cōiecturam credamus breuem Amitæ fabulationem tamquàm paulò ante vsurpatam. Vtcunque res cessit, sermo reuerens & confessione gratitudinis compositus fuit; dataque spes eodem apud se, quo matrem decuisset loco in posterum futuram. Simul orauit, si quibus præceptis iuuentus sua instrui fouerique posset, inchoato plures ante annos beneficio continuaret. oratio omnis affectati cultus, & desiderio congruens; gestiente Amitâ Materni nominis & auctoritatis dulcedine. Formauerant amici antè, ne in dubio haberet, potissima eius arbitrio expedienda, iunxerantque recentem cultum; tamquàm non alio certiori medio, potentiam à Vincentio fratre cœptam, essent retenturi. Si vim illam imperij moderatius ambiuisset, & Mantuano Duci & domui pariter fuerat profectura, in eius vicem quod corrupto consilio detraxerat.

Numinis equidem destinatio fuit, vt Princeps fœmina, nullis dominandi artibus erudita, Monialium tantum familiaritate & consuetudine plures annos vsa, & inani æmulatu agitata, neporis tempora incurreret, cuius ætati graue onus erat, raptandum se fœminæ permitteret. Vniuersis postremò nobilibus, ad noui Ducis genua prostratis, comitate & facilitate admissionum Mantuanus satis egit. Nec enim deerant Aulici, subditi, exteri, occurrere, gratulari, osculis dexteram, liciniam fatigare, prensare genua, ostentare sese ac commendare. Hos inter cum manus ablueret vt mensæ assideret, nos quoque occurrimus; cumque obuersis in supplicem oculis respondisset, non id tempus lachrymarum; paulò post administris adstantibus addidit, parum se debere fortunæ, ob nouam potentiæ accessionem; minus medicis, siue praue fraternam curationem disposuissent, siue eos vis morbi fefellerit. Annuentibus omnibus, & iis maximè qui lætitiâ gestiebant. Secutæ res ostendere verè illud tempus lachrymarum fuisse; & defuncti fratris fuso omni sanguine rectè reuocari potuisse.

Tum in curas vertit; assiduis lateri qui monebant, cuiusque temporis etiam breuissimi iacturam exitiosam esse: Cumulata eo interregno negotia, & futurorum præuisum, expeditionis egere: Hinc enim populorum necessitates, & ciuium vrgebant; illinc externa graui mole incumbebant. Gliscebat enim (licet nonnulli riderent) ex Sabaudio solicitudo; filiæ Viduæ, ac neptis consideratione. Tot enim oratores, tot proceres, tot cursores & Principes haud frustra putabantur. Nec si fuissent, securitatem Mantuanis, & metuentibus & infirmioribus persuasissent. Speciem tamen magni animi consultores prætulêre, dum præuentionem suo Domino suadent; aut præoccupatis regum animis, repressionem validioris opperiuntur. Sed nec in suspicione constantiam retinuerunt. Quippe tamquam Mantuanus potentiam non suam, vsurpato alieno titulo præcepisset, frustrà vti diligentiâ docuerant. Vix enim Palatij limen tetigerat, & veterum Dominæ asseuerantes obuios habuit; non dubijs vt initia coniecturis, sed spe manifestâ. Facilis crediti erroris correctio (quamquàm verecunda) putabatur, si quâ facilitate nomen Ducis receperat, maturato consilio & admissæ auctoritatis eiuratione deposuisset. Infantem defuncti Ducis filiam æstimatione sui id consilium instillasse, malè creditum: Perspectum enim non Mantuano solùm, sed & Sabaudio erat, vt Mantuanum Ducatum nullo vnquàm casu rerum in fœminas ire posse; sic nec Monferratum, easdem nisi deficiente omni stirpe masculâ recipere. Credidisse verò Sabaudium id iuris nepti obtigisse, tam frustra est, quàm eorum interpretatio, qui id consilij prudentissimo Auo appingebant.

Mantuani disputãt an Dux debeat abstinere titulo Ducis.

Prægnantis vteri famâ (manifesto quamquàm erroris inditio) Mantuanum peruicit, vt cognomento Ducis ad paucos dies abstineret; licet id quidam dissuasissent: ne degenere silentio Princeps timorem ostentaret. Alij audacius linguâ vsi (quod inter alia rem Mantuanam afflixit) repertam eam à Sabaudio scenæ fabulam circumferebant, vt quacunque occasione, siue retinuisset, siue respuisset, vanitatis irrideretur. Cur enim viuente Francisco præcipuum id coniugis desiderium, si obuenisset non statim vulgatum? aut quâ causâ suppressa lætitia, manifesta mariti impotentiâ, aduersus ea quæ auide opperiretur? Denique non debuisse Viduam in aduentum Pedemontani fratris, ac Comitis Bastiæ differre famam, quæ ne Mantuanum quidem offendisset. Prorsus aliena dictata; & ab infensis honori recentis Domini repertam simulatione iniuriam; non alium in finem, quàm trahendi temporis, & maturandis destinatis, quæ facilitati Ducis Mantuani & pietati haudquaquam conuenirent. Futuri nullam securitatem, in iis præcipuè quæ dominationem non imminuant: quando iusti æquiq; contemptus omnia sus deq; habeat; & nisi ingenti flagitio ac simulatione alienum imperium occupetur. Scilicet vterum accusari, vt tempore (cuius indicium futurum sit) Sabaudius in sua commoda vtatur; Mantuanus & curâ & prouisu abstineat, vt in alieno. Equidem ne Medicis quidem credendum, quos prædictio frequenter fallat: nec decere tam ardua vilis ministri opinione sanciri. Contra alij prudentiæ opinione præstantes pronum omittendi tituli Mantuanum hortabantur. Quam enim formidinem argui apud eum, qui sponte, non requisitus cognomine Ducis abstinuisset, dicebant. Circumspectius fuisse exploratâ primùm te sumere dignationem aut relinquere: sed quandoquidem Princeps amicorum blandimentis victus, nullâ in contrarium facti notitiâ vsurpauerit, singulari commendatione modestiæ posse ad breue tempus abstinere. Sic vbi error crediti vteri patuisset, plus gloriæ apud magnum animum (qui etiam parata spreuisset) allaturum; quasi in Viduæ gratiam sumpta moderatio foret; tum cùm diuersa vulgo crederentur. Tectum ante vterum, nec primùm coniuges, mox Viduam, nisi consilio eruditam detexisse, ex iis esse quæ persuadeant nullâ dominationis iacturâ, mensem vnum à tituli iactantiâ supersedere posse. Recentem nihilominus imperij (si quæ sint) insidias posse, præuisu minus semper obfuturas. Viderint consultores aiebant, & ante alios Vidua quam sibi gloriam apud hominum famam, apud superos meritum pararent, quo vitus honore vestirentur. Illa maximè, si volens sciensque administrationem vrgeat, beneficia non sua conferat, tractet aliena. Addebant nullum è tempore metum imminere: quamquàm enim titulis temperetur, per legatos tamen & literas futuræ potentiæ ac bonæ opinionis fundamenta statui; prouideriq; clam apud subditos posse, ne iniussu sui Domini præmiis, aut pœnis obtemperent. Medici fidem nihil in summam valere; neque formæ agendorum interesse: imo apud patruum Regem, consanguineum Cæsarem, sobrinum Gallum plurimùm commendationis ex modestiâ & officio, sed & tutelæ reperturum. Quandoquidem nihil à nouo Duce requiri possit, quod aut inuidorum destinata magis deterat, infensorum acerbitatem emolliat; quam si quid iure vel gratiâ debeat, statim concesserit. Porrò ad remotas vsque famam sui extendere Principem; si abstinere se titulo ad tempus profiteatur, non assequendæ veritatis (quam pridem perspectam habeat) sed absoluendi in Viduam officij; quam didicerit suspicione vteri moueri. Id consilium mouit animum, ne si præter spem omnium, coniecturam, scientiam, Medicorum sententias partus secutus foret; turpi erubescentiâ Mantuanus cogeretur post Principem priuatam fortunam induere. His aliisque facilis Mantuani animus in contraria rapiebatur spe ac formidine, nec absurdis vtrinque causis retinendi omittendive. Proinde inter rei incertitudinem, ac eorum qui tum præualebant

auctori-

auctoritates medius, vteri suspiciones admisit; placuitq; denominatione Ducis ad tempus abstinere. *Et abstinet.*

Vbi per Aulam vulgatum, Mantuanum Cardinalem se, non Ducem appellare, nonnulli nouitatem propositi secreto irrisu exceperunt. Plures seruiendum sibi tempori rati, laudabant: quos inter aderant qui diuersa consuluerunt. Nec vllis plus verborum erat, quàm quibus retineri titulum initio placuerat: rationibus enim suum pondus esse, quas non ante æstimauissent fatebantur. Vtrinque enim ostentari securitatem, siue in prolem, siue in inania res fluxisset. Opportunè quoque blanditum Ducem dicebant: ne nouus Princeps constantiâ & honesti prætextu iniurius diceretur. Vt Viduam non omissione tituli ac modestiâ delectatam, non professione indignatam (dubio apud illam conceptu) sic maiorem Mantuano gloriam accessisse; quòd siue in inuisam, siue in non requirentem, tantum humanitatis contulisset. Id vnum per eos dies argumentum sermonum fuit, in aula, templis, plateis; addentibus dementibusq; licentiâ & affectu, quibus siue retineri titulum, siue deponi placuerat. In eum sensum Pragam, Romam, Parisios, Mediolanum iuère priuatorum literæ: & creditus Mantuanus apud Principes Europæ consiliorum suorum causas prosecutus. Vtq; vniuersa congruere viderentur, iussa Vidua signaturæ gratiæ præesse, beneficia ac pœnas pro arbitrio moderari: ipse cæteris expediendis occupabatur; apertâ quidem apud suos Imperij facie, sed apud Sabaudios simulatione; quasi Viduæ imperia exequeretur. Atqui Sabaudius potissima quietis causa negligebatur; erantq; Mantuanorum (auditis quibusdam conditionibus pacis) obstructæ aures, tantâ constantiâ & securitate; vt metum ex eo Principe nominare, aut proponere indignationem (quæ certis legibus honesti mollitur) pro crimine esset. Spem omnem aliqui in Regina Galliæ sitam volebant; plures Hispanos respiciebant, vt viciniores & pacis apud Italos curatores: Alij Venetos patrocinium offerentes proponebant. Nulli hactenus hostes perniciosiora consilia suo Domino instillarunt, quàm qui omisso Sabaudio, coli hunc illumve Regem tantum præcipiebant, & ex eo fiduciam promittebant.

Cum eâ socordiâ vtilissimum monitum negligeretur, ausus est euntem cubitum Ducem Aulicus olim Medicus interpellare; & forsan interpellatus respondit: obuersus enim in famulum Dux, quid tibi, inquit, videtur de Sabaudio? & quàm vanè comminatur, aut à nobis secretas conditiones pacis requirit? Habere nos iudicem Cæsarem, & se obnoxium illi foro sciat licet; nec defuturum imperio & armis, quoties ius in armis Sabaudius sibi voluerit. Ad ea Medicus: importunè forsan arcanum tuum Domine perrumpam, & intempestiuè consilium offeram longè prudentiori: sed me pietas, & publicæ huius rei amor cogit eloqui, quod olim patriæ meæ vtile, tibi sit honorificum. Maior est Sabaudius; & validiora iura præfert quàm vt promptè contemnantur. Nec certiori argumento actor; quàm quod cum Carolus V. detrudere illum spe omni potuerit; non Astio solum & adiacentibus oppidis ornauerit, sed ius (vt dicitur) in petitorio super Monferrato reliquerit. Accedit dos geminata, tot vsuris aucta, toties requisita, nec tamen solutâ; & (si culpam quoque nostram in hanc scenam proferre volumus) Parentis tui promissa, leges concordiæ dictæ, pacta chirographo firmata. Itaque nisi parte aliquâ prouinciæ æstuantem tanti Principis animum placaueris, ne perpetuum hostem, aut secretum insidiatorem experiamur metuo. Non toleraturos quidem Hispanos putò, auctum ire Sabaudium etiamnùm formidatam potentiam suam; sed quò minus nos Monferrato vtamur, in eorum potestate non futurum. Concitaturum quippe turbas, extrema carpturum, immissurum latronum globos, aut non persecuturum: subditos quoque ad mutandam fidem inuitaturum (quæ ferè apud minus potentem lubrica est; denique *Mantuani colloquium cum Medico huius operis auctore.* *Auctor exponit causas formidandi*

futurum quidem apud nos Monferratum, sed sine reditibus cum dispendio, & (fors erit) sine honore. Eâ causâ Dux, vt futuræ quieti, solicitudini populorum, damno Mantuanorum consulas, & oro, & hortor. Minimâ concessione redimi quæ impendent mala posse existimo. Nisi me caritas Domini, & tua præcipuè facilitas impellerent, libertate abstinuissem. Sed scio vtilia, & te in tempore agniturum, fidemq; famuli ex re iudicaturum. Toleratum ad breue tempus silentium accendit Mantuanum, vt non tempori, non rei, non fidei congruentia responderet: summa fuit, se Sabaudium non metuere; certam in Cæsare, Gallo, & Hispano Regibus fiduciam habere; nec suarum se virium pænitere, si quid hostis mouisset. Monere proinde Medicum, vt artis suæ studio intentus arcana regnorum, & spes metusve sui Domini negligeret; parum illum in similibus peruidere; denique Infantistam esse. Id caput iniuriarum & conuiciorum apud Mantuanos esse cœperat. Siluit Medicus, nec tamen quoties occasio se obtulisset, quæ in salutem suorum facerent differere destitit; tenax propositi, eoq; commilitonibus parùm acceptus.

Quod Auctors parùm profuit.

Iam verò maiora & certiora Sabaudio agendorum tentandorumq; consilia voluebantur; tantùm futuri studiosiori, quantum securius Mantuani peribant. Ille enim cum plurima apud animum suum reputasset; & certis iuribus suis, artes omnes honestas aduersus negligentem sui putans, vocatis in vtilitatis partem Hispanis administris, longe sito & ignaro Rege, occupare res suas parabat, transactionum pactorumque medio Comite Guidone Sangeorgio, viro nobilitatis summæ, nec minus prudentiæ ac fortitudinis; Mantuanisq; Ducibus, vt origine subdito, sic magnis offensis indignato. Multa generosus viri animus congessisse dicebatur quibus acrem offensam firmauerat, vt beneficiis (si quæ Mantuana seruitus Patri Patruoq; contulerat) maiores iniurias accepisse eoq; in vindictam bono iure procurrere doceret. Cæterùm ne fortuna institutaque, virtute ac odio iuxta famosi viri nullâ rerum serie, huc illuc parum sibi ac memoriæ congruentia dispergantur, operæ pretium fore credidimus, si connatos mores & causas irarum prosecuti, vniuersa vno velut filo deduceremus.

Sabaudius incipit negotium cum Inoyosâ, medio Comite Sangeorgio.

Cuius fortuna narratur.

Comes Guido Sangeorgius (siue honori id, siue gratitudini contulerit) addito Aldobrandini cognomine appellatus est, postquam Patruus Clementis VIII. Pontificis gratiâ prouectus Cardinalatu hac legatione increuit. Patrem habuit Comitem Theodorum frugi hominem, & ciuilibus artibus apprimè instructum. Mater illi fuit Ioanna de Ruere, diues, nobilis, veterisq; sanctimoniæ matrona. Theodorus Pater Mantuæ ac in Monferrato, rerum potiente Gulielmo, cum ciuitatis Casalensis Senatorem egisset, annos aliquot, parentem & ipse secutus (qui bonarum artium adminiculo visus Alexandriam Potestatis titulo rexerat) per ciuiles Equestribus studijs nexas virtutes, res suas proferre satagebat: quod impare generi fortunâ esset; & exercitio sapientiæ parata cum honore vtilitas ostenderetur. Pauca aureorum millia annui census retrahebat, multum imminutâ domo, præteritis inter Gallos & Hispanos bellis; quibus sedem peculatumq; miserrimum Monferratum præbuerat. Et adhuc bonæ artes in pretio, sapientiæq; suus honor erat; neque inops nobilitas spernebatur, aut studium literarum inter opprobria erat. Placuit itaque virtute suâ niti, quando tenues domi res, retinendæ dignitati inferiores videbantur. Nobilissimi viri conatui statim affuit fortuna, quàm properantem, ingenio ac iudicio prouocauerat. Cum enim Oliuerius Cappellus (de cuius audacia libris quibus Gonzagam historiam prosecutus sum, memini) trucidandi Gulielmi Ducis Mantuani, cum perditissimo quoque ciuium sacrilega consilia sociasset, eaq; innocentis Principis fortunâ, & cæterorum subditorum fide vanuissent, Comes Theodorus strenuam retinendis in officio populis, & aperiendo periculo nauauit, primùm securitatis auctor, mox aduersus

Theodori Sang. patris conditio.

conſcios quæſitor acerrimus. Manifeſtius magni animi & certæ fidei documentum date non poterat, lubricâ tunc in exitium Gonzagorum fortunâ; & multis conſtantiam Theodori proſpectantibus; tranſitionis deliberatis, ſi magno viro deficiendi animus inceſſiſſet. Cum enim pars multò maxima nobilium, quos Theodorus conſanguinitate complectebatur, patrati flagitij conſcij fautoreſq; putarentur, adeo rigidè de vniuerſis quæſtiones exercuit, vt non pietatem ſui Domini induiſſe, ſed exuiſſe naturam videretur. Quippe vir quidam magnis natalibus,& in Mantuanum fide conſpicuus,cum ſeueritatis & aſperitatis Theodori lamentaretur, non aliud ab inuicto iudice reſponſum retulit, quàm tuta illi omnia fore, ſi tanto crimini affinem non fuiſſe docuiſſet. Sanguinis enim quàm ſacramenti minorem ſe curam gerere. Id nec referente Theodoro Gulielmus didicit,& cognitâ conſtantiâ inclamauit, tutam apud ſe fore prouinciam, quàm diu Theodorus Sangeorgius iuratam fidem tenuiſſet. Neque in ſpeciem adornata Ducis verba fuêre, ſed certiſſima obnoxij animi argumenta. Nil enim officij in liberaliſſimam Principem certius conferri potuiſſe, quæ ſecuta ſunt tempora probauêre. Intuta Mantuanis tum (niſi etiam in poſteros opinio perfidiæ abijt) Monferratenſium fides habebatur: obſtupuereq; alienæ & exteræ probitatis obſeruatores, qui apud Mantuanum curabant, repertam in eo populo maiorem opinione virtutem; cui nil detrahi, nil addi poſſet inuidiâ æmulantium. Gulielmus quidem metu Sabaudiæ potentiæ anxius,ſubditorum ac dettactorum cum eandem conditionem ſpectaret, confuſus conſtantiâ ac pietate viri, fertur à quodam intimi conſilij participe quæſiuiſſe, quid ea ſibi fides perſuaderet: nec expectato miniſtri reſponſo, intimo ſe cubiculo abdidiſſe. Sed poſtero vbi ſe turba nobilium Mantuanorum vallatum, & tempus commendationi vidit, publicè Theodorum probitatis laudaſſe, monuiſſeq; Mantuanos prudentiùs de Monſerratenſibus iudicium ferre; quos nouiſſet quacunque caritate in officio retineri. Crediderat non ſacramenti ſolùm reuerentiâ, ſed & vicino æmulatu nobiliores Monferratenſium, Mantuanum potius quàm Sabaudium prælaturos, vt ferè inter accolas finium frequentes controuerſiæ amicitias dirimunt. Sed firmitudinis Theodori non ea cauſa fuit; obfirmatus potius ſacramento animus, & credita Mantuani meliora iura,virum illuſtrem in patrocinium traxêre. Quæcunque cauſa magnæ in eo procere virtutis fuerit, vocatus ſtatim Mantuam à Gulielmo eſt; magnaq; pecuniâ ſubleuatus, ne virtus frigeſceret, opulentiora etiam ſperare iuſſus. Pignori fuit quod ſtatim inter arcanorum imperij adminiſtros adſcitus fuerit. Meruerat certè aliquot ante annos, niſi Hercules Cardinalis Gulielmi Patruus, ne quo alio aduocato potentiâ decideret, ſuſpiciones ac formidines gentis inſtillaſſet. Quippe ſuperſtite etiam Margaritâ Gulielmi matre (cuius beneficio Gonzaga domus caput inter Principes Italos poſtliminio extulerat) ferebatur aluiſſe maternas diſcordias; vt ſolus tutorio nomine arbitrio rerum vteretur. Tardè id Gulielmus didicerat; eoq; (vbi apertæ Patrui artes ſui ſpeciem præbuêre) vanas ſuſpiciones excluſit, didicitq; fideles etiam perfidos (ſi qui forent) Monſerratenſium futuros, ſi fideles ipſe credidiſſet. Comes Theodorus non ſui magis quàm Patriæ ſolicitus, eadem referebat apud Dominum, fidei iam ſecurum: & quia ſententiis exitus ſuo tempore reſpondebat, auctis meritis proficiebat in gratiam; nec ante ſummæ opinioni apud omnes adrepſit,quàm ſuperata inuidia eſt, ſuoq; veneno ſtrangulati qui diffidebant. Tum Gulielmus ſibi, Monferrato, Mantuaniſq; ſatis acturus putans,conſummatæ iam pietatis nobilem,Mantuanæ Prouinciæ Generalem Gubernatorem(quod aiunt) renunciauit. Eo decurſu honorum,quamuis aſſiduis inuidorum ictibus quateretur; ſimulq; vulgatum foret, abductum ſeditioſis Ducem, & tranſlatum Mantuam,ne Prouinciam præſens turbaret, (abſit vero inuidia) attamen ſummâ cum

laude plures annos, eruditionem, fidem, prudentiam, & æmulis suis, & Principi qui requisiuerat, approbauit; vt plus meruisse, quàm statim exsolui posset videretur. Id creditum cupitumq; Gulielmo: & ne tanta sedulitas malè collocata, eoq; secuta ministri fides frustra putaretur, ingentibus beneficiis cumulatum, etiam in ore famæ æternum esse voluit; vt indubitatum esset omnibus apud prudentes Principes integram fidem ante omnia beneficia censeri. Nullius vnquam virtus plures obtrectatores reperit, quam in hoc vno, cui Mantuanâ inuidiâ gloriæ, æmulatione gentis, commendatione Domini parum æqui erant. Recensq; prouincia simultates suggerebat, & Principem qui rectè æstimaret. Nam Theodorum primùm Comitatu Vesimi ornauit, addiditq; Corsionem. Nec totum Vesimum donum fuit: nam cum Scarampis ac Valpergis acri lite decertare diutius coactus est; & ad extremum oblatis sexdecim milibus aureorum, sese molestiâ liberare. Sed ne iurisdictio sine quæstu esset, nobilissimos agros, moletrinas, iura aquarum, venationum, quæque tollere supra cæteros fortunam hominis possent Gulielmus apposuit. Et vt numeris omnibus absoluta munificentia, congruentem vtilitati speciem haberet, immunitates, indulta, priuilegia in tantum aggerauit, vt si vniuersa æquâ æstimatione subtrahantur, centum aureorum millium summam æquent. Secretæ pecuniæ quæ conferendo decori oblata est summam haud facile quis inierit: semel enim quatuor aureorum millia, iterum tria, mox duo, denuò septem, & in hanc formam sæpius collatum. Probitate ac integritate vrgere liberalitatem Domini videbatur: quippe qui magno magistratui præpositus, cum proficere solitis dignitati emolumentis posset, abstineret vtilitate; malletque in egestate bonam famam, quàm opulentiâ conuitium referre. Huic cum Mantuæ inter curarum, fauorum, donationumq; sui Ducis aceruos ageret, veterique nobilitati dignam fortunam composuisset, Guido filius natus est, non patri quàm Gulielmo carior: quod stirpem nobilem ac sibi experimento fidam, propagari cuperet. Sacro è fonte à Gulielmo receptus est, & preciosâ gemmâ, in obsequij recordationem, arramq; imminentium præmiorum donatus. Filij quoque loco habiturum se infantem fassus est; si calcatam à Parente viam incessisset. Misisse etiam dona matri Regiâ munificentiâ, vestem & gemmas dicitur; ne quam partem domus sine liberalitate destitueret. Erat haud dubiè Gulielmus aduersus Monferratenses subditos inuictæ munificentiæ; quod non alio certiori medio contineri populos in officio crederet; quàm si nobiliores ac potentiores gratitudine illigasset.

Postquàm Comes Theodorus hominem exuit, in Commendatorem Sangeorgium eius fratrem, eadem Mantuanæ prouinciæ cura (quæ summa iam dignitas in republica erat) à Vincentio Gulielmi filio translata est. Et continuasset in plures annos, nisi apud Vizegradum Pannoniæ, dum præsente suo Duce pro Religione acriter decertat præmaturo, sed nobili exitu defecisset. Neque hac sine stetit Mantuani gratitudo: quandoquidem secutus paterna destinata Vincentius Dux, vtriusque defuncti fratrem Aquensi Episcopatu decorauit: siue vt dignitati generis, nouam è fortunâ adiungeret; siue vt ituro ad maiora iter complanaret. Secuto enim Clementis VIII. assensu (cuius fauore Gubernationis vrbis difficillimis temporibus & cæterorum in ea Aulâ munerum exercitio adrepserat) Cardinalium albo insertus est: quamquam Principi Mantuano de totâ domo optimè merito, & æternæ gratitudinis creditori, fidem integram legatione Ferrariensi visus non fuerit persuasisse. Causam dedisse ferebantur noui motus accolarum Ferrariensium, excitis ad arma populis dum vtrique alluuione Padi Amnis natam primùm, mox omissam insulam suam putant. Acrius pro Romana sede quàm Mantuano placuerat, nixus dicebatur: & Flaminius Delfinus onerauerat amicum; quasi quæ admoto milite, cui imperitabat damna intulerat,

lerat,

lerat, iussu legati patrauisset. Neq; Cardinalis aut preces attulerat, aut pueriliter culpâ reiecerat, sed grauitate magno viro congenitâ, honesta procurauerat. Hinc cœpta discordia, & mox odium; fatentibus orto cum Sabaudio bello Mantuanis; auitæ inopisq; nobilitatis, & versâ fortunâ ditissimi Comitatus, tot oppidorum, agrorum, redituum, honorum; etiam ob maternam fortunam gratiæ, quæ Gulielmo auctore amplissimam dotem in familiam intulerat, Comitem Guidonem filium oblitum, splendorem sanguinis, & apud Flandriam militaris virtutis partum decus infami perduellione polluisse; nec iis quidem qui fouebant intus laudato facinore, & captatâ occasione nocendi, cum Mantuanum spe Regiâ lactatum, eoque minus cautum, & Sabaudij armis circumuentum deprehendisset.

Hi Mantuæ de Comite Guidone vulgi sermones erant: neq; nos supprimere probra, aut laudes cuiusq; debuimus, commissâ auctoribus fide, & in prudentiores delegato arbitrio iudicandi. Acceptis quidem à nobili viro Taurino literis didicimus opinione illius Aulæ, veterem auersionem, odiumq; erga res Mantuanas, non vno argumento nobilem virum ostentasse: siue Patrui vtriusque iniurias meminisset; siue vt vindictam in Vincentium Mantuanum Ducem exerceret; quod eo maximè medio, depulsum Pontificatu Cardinalem Patruum opinaretur (quod quidem ipse vulgato scripto postmodum testatus est, vt suo loco reddemus) quandoquidem plurium annorum parendo aut imperitando expletâ militia, cum in patriam reuertisset, vt munimine aliquo, non sine specie odij principi suo; cui generoso animi impetu perspectus erat, occurreret; statim se Sabaudio adiunxit; per officia, & commune armorum studium. Sumpto denique equestri ordine, non nisi inter proceres illius aulæ vulgari solito. Sed tamen ille præmiserat facto licentiam, ne transfuga videretur; aut in se concitaret Dominum erga desciscentes inexoratum. Licet enim Sabaudio ac Mantuano, parum hactenus Monferrati causâ conuenisset, cum tamen nouæ consanguinitatis tractatio audiretur, nec suspicatus Vincentius indignationem Sangeorgij primò est, nec speciem irati dedit, negando quod pro comite petebatur. Multum quoque animorum Vincentio suberat vt (licet non vno nomine inferior) Sabaudium tamen non metuere diceretur; crederetur q; subditi auersi & irati conatus irrisurus. Sangeorgius inimicitiarum memor donec Vincentius superfuit, & vtcunq; difficili Monferrati inuasione, satis habuit fouêre iras, & paratum vindictæ animum velare; donec occasio & opportunitas ei se aperuissent. Vbi cum imparato, artium dominationis & belli ignaro; simulq; offensionum aut nescio aut oblito, Inoyosæq; diffidentiâ parum tuto, Ferdinando Mantuano Duce res fuit, erupêre statim odia, & Mantuani desertor ostendit, quos animos, quas vires, quas faces in id bellum foret illaturus. Monferratensibus quidem ac Mantuanis exuisse patriæ pietatem videbatur; in quam ferro, igni, rapinis sæuiri permittebat, tamquam in natiuos hostes, & longioris belli malis induratos inueheretur. Eâ causâ datas ad illum Epistolas inserere animus fuit, eiusq; responsum: vt clarum sit, qui spiritus strenuo viro, quæ Mantuanorum interpretatio fuerit.

Tales itaque a conterraneo literas, ortâ defeiscione accepit. Displicere & amicis & consanguineis; sed ante alia Monferratum patriam lamentari, quòd vir nobilitatis summæ, exuto honore desertorem induisset Principis sui iuuenis, nullâ iniuriâ cogniti: quòd in Patriam innocentem, & quæ toto æuo sit iniurias expostulatura, in amicos innoxios immanis iræ exempla, voluentibus sæculis duratura, igni, ferro, excidijs conuerteret: minori aduersus suos pietate, quàm si pro aris ac focis, aut aduersus barbaros veteri origine hostes decertaret. Adeo vt nemini aut suorum aut exterorum dubium possit incessere; si quid atrocius in conciues suos, consanguineos, templa, iuratas Deo Virgines, Sacerdotes, Monachos, Episcopos patratum sit, ipsi auctori esse imputandum. Tantum

Literæ à quodam scriptæ Sangeorgio.

porro veneni combibisse, tantum iniuriarum præsumpsisse, vt nullis feritati ius expleri posse videatur, imo lætari excidijs, incendijs, vastitatibus eorum quos conatui suo eluctatos deprehendisset. Sabaudium quidem Ducem repetitum res suas armis processisse, sed prætextu iurium quæ sacrosancta credidisset, apud se furorem tantùm & iras causas malorum videri. Et quò societate culpæ obuersatum animo honorem præferret,(quod minimum molliret inuidiam) socios facinorum quæsiuisse.

Sangeorgij responsio. Ad hæc paucioribus responsum à Sangeorgio fuit, sensu graui & seuero: se pro Sabaudio Duce, cuius obsequio fidem, Mantuani permissu dederit, bellum tractare. Excidia, incendia, cædes, fructus belli esse, apud eos qui vim quam ius maluerint; & hæc nescios artis immania putare. An obstrepere epistolis, conuiciari, garrire, machinas bellicas putet? Sibi in victorijs honorem: & qui vitæ suæ non ignoscat, vt magnis posterorum recordationibus celebretur, inimici rebus non esse temperaturum. Principem Mantuanum plus sibi iniuriarum quam beneficiorum; plus calumniarum quam laudationum congessisse; neglectui, imo despectui habuisse, etiam vitæ veneficijs ferroq; insidiatum. Tolerasse conuicium, & spontaneo exilio mitigare efferum Domini animum cogitasse. Densantem iniurias, & veteres nouis incendentem iusto æquoq; retinuisse; simul dedisse documentum, quo loco vir nobilis à suo Principe habendus sit, qui nouerit iniurias, feras licet, in tempore prosequi. Proinde monere ne iuris nescius irritatam alias patientiam solicitet, auertatq; publica mala in caput suum. Vtriusque Epistolæ hic sensus fuit, quas nos latinè reddidimus, vt Sangeorgij ac æmulorum animi noscerentur. Neque tamen hactenus solicitudo nostra stetit; sed suppositis qui causas scrutarentur, accepimus, Sangeorgium apud Monferratenses quosdam ferè inuisum æmulatione præposterà, vt sublimem & elatum fuisse; licet superbia meritis quæsita videretur. Siue iure siue iniuriâ causam fuisse accepimus, quod per Monferratum ingens nobilium numerus censeretur, quorum illustres natales Sangeorgij conditionem æquare putabantur. Hos inter Incisos, Carrettos, Montilios, Valpergas, Picos, Solaros, Scarampos, & id genus magni nominis familias, latis iurisdictionibus: quas Comitem Guidonem non sanguinis comparatione, sed quod virtute inferiores crederet neglexisse: imo vt competitores odisse, iisq; in tempore debitam gratiam reddidisse, aut læsis aut noxijs, eoq; acrius quasi exprobraret. Hæc de nobilissimo viro præmittenda duximus: quando humanæ vitæ admissa, nisi morum, & præteriti æstimatione rectè iudicentur. Nam præsumptas vulgatasq; defectionis causas, suo loco referemus: nexis eodem contextu argumentis, quibus opportunè vindictâ vsus à nonnullis, ab alijs turpi flagitio maculasse ingenitam magnitudinem existimabatur. Talem virum contumeliæ & iniuriarum insolentem, irasq; ac vindictam agitantem; diutiusq; suppressâ indignatione tumentem Sabaudius Dux dum Princeps Pedemontanus filius Mantuæ coram; Inoyosa internuncio Asculano Principe absens incumbunt, fidei erga se securum Mediolanum legauit, exiguo tamen comitatu; ne famulatu moram tractaret, aut turbâ seruientium proderetur. *Sangeorgius ad Inoyosam mittitur à Sabaudio.* Iussus quippe fuerat negotium arcano circumdare; ne qua suspicio futuri (ob nimiam sui solicitudinem suspenso Mantuano) meditationes aperiret; aut cautius illum agere admoneret. Id quidem ex prudentia: licet quoties tectos agere expediret patefacere, & apertos abdere se quosdam solitos exitu didicerimus: nec ab eo quidem quem hostem existimaret, documentum agendorum accepisse. Tempus, amicitiæ, collatæ coniecturæ retexere visa sunt Sabaudij consilia, & quem in finem flecterentur ostendere. Quamquam enim iactantiâ abstineret, iura tamen sua non dissimulabat, & iniuriam parum humaniter habitæ filiæ.

Diuersa à suo Duce Sangeorgius in mandatis habuerat; primùm vt omni conatu In-

tu Inoyosam vrgeret, quò Mantuanus in pacta concordiæ descéderet. Honestam quamcunq; satisfactionem acciperet; nec vlla odij signa efferret. Vbi hæc cessissent, etiam Mantuam proficisceretur: & cum eo duce noua coniugij pacta firmaret; quæ iactam concordiam solidiori vinculo illigarent. Quòd si irritè honesta consilia accipi vidisset, id vnum arctissimè imperauerat; vt aurum, opes, fidem in eorum commoda oppignoraret, qui causam pro virili iuuissent: Senatores, rei bellicæ curatores, administros, consultores muneribus ornaret; causam suam non speciosè magis, quàm acriter proponeret; iustissimas Hispanorum in Mantuanum iras ostenderet, vt Gallici sanguinis & caritatis plus honesto retinentem. Simul iuris scientiâ celeberrimos consuleret, qui non dubiam in Monferratum neptis possessionem voce ac scripto testarentur. Id postremum frigidius; sed ne aliorum vulgatam opinionem reiiceret, & quòd certior veritatis esse cuperet; vt in vniuersum honesto niti cognosceretur. Sciebat quippe nil aliud adeo apud Iurisperitos decretum & receptum esse, cui contra à nonnullis non diceretur. Postremò Inoyosam beneficij accepti magni reum, & honestam vtilitatem non aspernantem solicitaret ad nauandam operam; spe haud dubiâ, si effectus respondisset, non exiguam receperatæ prouinciæ portionem Regi suo accessurum. Locum quoque Inoyosæ futurum, & magnitudini eius, & merito congruentem.

Mediolanensis Senator scriptis Mantuam literis docuerat sectum tum à Sabaudio Monferratum fuisse, tam quam possideretur. Vt Casale, quæq; ad Ligusticum pelagus vergunt oppida Hispanis adiutoribus accederent, Inoyosæ iustitiæ administro Incisæ Marchionatus, additis quæ veteris descriptionis titulo conferebantur, obueniret: quod reliquum fertilissimi agri, & nobilia oppida plus centum viginti ditioni Pedemontanæ necterentur. Eodem auctore monitus dicebatur, non oblatas solum, sed & receptas conditiones fuisse. Sed Mantuani parum auctore æstimato (qui corruptus adulatione erat) & an deleta pro veris acciperetur, statim misêre per Europam scripturas dictante vno, sed pluribus exscribentibus, quarum forma fuit: Satis commodè Sabaudium alienas res diuisisse; non tamen eundem Hispano Regi animum, qui venali ministro fuerit. Proinde iniquam nundinationem, prædam indebitam, & à vero Principe auulsam, calcato iure gentium, inuisoq; apud Christianos more distraxisse. Ipsam negotiationis formam modumq; indecora; latentisq; doli inditia mali legi. Nec enim Comitem Guidum aperto committere sese, aut ante ora procerum res æstimantium sistere ausum: siue verecundiâ, siue quòd perfidiam suam bonis approbare non posset: sed osorem lucis, & malas curas versantem, nocte intempestâ, vno alterove comite, sellaq; opertâ delatum, ad Inoyosam nuncium properasse: simul hospitio Comitis Theodori Triultij (cuius sororem matrimonio haberet) sine communicatæ rei suspicione non vsum. Nec enim probabile esse eàdem mensâ ac tecto receptum, cogente necessitudine siluisse. Hæc aliaq; cum nullo personarum delectu publicè voce ac scripto otiosi lamentarentur, non alio magis propriam infirmitatem detexisse, quàm quòd cum maximè silere & obseruare debuissent, misero ac importuno quæstu seq; ac reliquos fatigarent. De Comite non dixerim, sed traduci per aulam maiores Principes, & Inoyosam (sine cuius subsidio perituri erant) graui calumniâ incessere, nouo Domino veteri caritate obstricti mærebant; præuisu certi exitij, nullâ spe veniæ. Postmodum vbi vulgata obloquendi lues eualuit, ne ij quidem qui reprobauerunt, abstinebant, iis quæ perniciem acceleratura erant: Vt nullo amplius adminiculo salus patriæ speraretur.

Sabaudius dicebatur diuisisse Monferratum.

Id Mantuani vulgant.

Maior moles incubuit, vbi Sangeorgius Senatores Mediolanenses iura sui Ducis docere aggressus est; & singulorum vota requirere. Habuerat à Sabaudio in mandatis, ne cauillis, præuaricationibus, inanibusve insisteretur: sed iusto æquoq; niterentur: & in veritatem latis sententijs. Neque enim ita armis res suas repe-

tere cogitasse, vt causâ quoque non præualeret. Hos inter nonnulli Mantuano fauorabiles Sangeorgium opinione depulêre; ausiq; sunt siue candore animi, siue sic prorsus opinarentur iura Mantuani tollere; sed panciores & minori apud Mediolanenses nomine (quo ordine senator ille fuit qui pro Mantuano plures post annos titulo Senatus Mantuani scriptum Mantuæ impressum in Fabri summi viri vulgauit) plures & potiores (quod didicimus) sapientissimi Memelrij sententiam amplexati, non Sangeorgio solùm, sed & Inoyosæ Sabaudij causam commendauêre. Addidere solummodo non id tempus ac locum esse, quibus lis examinaretur: appellatum Cæsarem ius dicturum. Satis id tamen Sabaudio fuit, vt non vno iudice cognosceretur, quàm honesto titulo vteretur. Cur enim de Cæsaribus Austrijs quereretur causas occasionesq; non deesse, & in tempore productum: Nec minus iuuari prætextus suos nouerat, si Senatorum Mediolanensium insigniores, Regio ministro testati forent, iustitiam penes ipsum esse. Itaque cito cursore Sangeorgium admonuit, disputationibus & altercarionibus, cum pauculis & ignarioribus abstineret. Multum superq; sibi iurium, quæ tot magni viri, tot annorum iniuria commendent. Quinimò Mediolanensium Senatorum placita, & ad fastidium auditas decertantium legum disputationes non statim controuersam Prouinciam vero Domino adiudicaturas: Pridem sibi ac conscientiæ optimè conuenisse: neque enim præsumere flagitium, si ius certissimum; tot sapientissimis facti ac legum consultoribus, quacunq; ratione licuisset prosequeretur. Marchioni Inoyosæ tantùm insisteret, cui Senatus prudentiores suam causam probauerint. Nec Asculanum vbi Mantuâ reuertisset, omitteret: inconcussam fore Gubernatoris auctoritatem, si diuersis extrinsecus adminiculis fulciretur. Misit quoque ad Asculanum amicas literas; quibus suas quoque Sangeorgius iunxerat; tantâ rerum fiduciâ, vt nullum alienæ corruptelæ locum crederet. Itaque vbi minora compendio expediuit certum iam voluntatis Inoyosam arctius, reputatione Sabaudiæ iniuriæ, & futuræ apud Ducem suum certæ gratitudinis admonuit. Ostentatum quoque Incisæ Marchionatum, qui amœno cœlo, fæcundo circum agro, vicinio adiacentium vrbium, multa aureorum millia quotannis importaret, quidam suspicaces ferebant: vt habendi sitim immensùm accenderet; vtq; auido & complectenti spes suas, festinata transactio ex vsu videretur. Speciem ipsam facilitatis oblatam referebant, quasi in hostem manifestum, quamquàm iniqua & iuri gentium aduersa, foret Rex decreturus. Ante alia recentis protectionis, & Gallici fauoris memoriam refricatam; paternasq; Mantuani Ducis artes reductas; vtq; cum fortissimo Rege hoste fædus icisset. Sed addebant ignoratum illis obsequium, quo ab vrbe digrediens Mantuanus Hispanum Regem occupasset; vtq; apud iustissimum Monarcham noxæ non foret Italum Principem, Germanico ac Gallico affectu sanguinis vinculo duci; quoties caritas suorum externis iniurijs abstineret.

Ad hanc formam res suas Mantuanus in speciem composuerat. Iteratis quippe cursoribus (quoties noua negotia obuenissent) apud Regem testabatur oppignoratam in vrbe fidem, sibi cum vitâ perennem fore; camq; omni officij ac pietatis ostentatione probaturum. Contra rem aliter habere, multi Mantuanorum secretò monebant; non enim aliud abominabilius nomen Mantuano quàm Hispanum esse; sacramentoq; asseuerabant, omnem illi securitatem in Gallo Rege consistere. Imo conuicijs Hispanum fastum insectatum, & vlcerati animi signum ostendisse, repetendæ (si quando se occasio obtulisset) vindictæ. Ferre non posse dicebant, pari se titulo cum oratoribus & ministris Regijs per Italiam notari: & solitâ facilitate, vel inter conuiuia questum; vt non vno teste falsus animus pateret. Vtque sibi constaret sæpius die eodem diuersos affectus in Gallos aut Hispanos induisse; quibus infensos hos, illos parum fidentes redderet.

Tolerari

Tolerari ista vtcunque poterant, nisi Mediolani & Venetiis missis libellis, etiam peiora à Mantuani ministris disseminata forent. Quandoquidem detectas à se Sabaudij literas fingebant, quas Inoyosæ misisset, in hunc sensum: Certissima sibi super Monferrato iura, quibus si Iudex æquus obtigisset, non diffideret; licet tamdiu agitatæ litis finem, non semel per procuratores ac legatos exorati Cæsares distulerint, inani semper conatu suo, apud Aulam cunctantem, & causæ suæ parùm æquam. Nec enim credere aut Cæsarem iustitiæ defuturum, aut detrudi in inopiam, exuiq; auitis bonis nepotes Hispanum Regem toleraturum. Recipi à se Monferratum, diu per iniuriam à Mantuano possessum, specie magnificum, causæ congruere, vtile vtrique: nec factu difficile. Quæ enim maior potentissimorum Regum gloria sit, quàm erigere depressos, sustentare æquitatem; & quos dominari cupiant, debitis sanguini prouincijs augere? Sic olim erga deiectos, aut iniquis possessionibus insolescentes, Sueuos olim Cæsares, Saxonesque, & (quorum gloriam aut æquauerint, aut supergressi sint) Austriacos Imperatores, ingenti Christiani orbis applausu vsurpauisse. Id intus decorum, potentiores etiam Europæ Principes æmulatione virtutis imitaturos. Restitutos à Carolo V. Sfortias, à Gallis Estenses sustentatos, à Pontificibus Romanis vicinos. A Venetis exactos aut restitutos Malatestas; prout seditione aut amicitiâ meruerant. Et si altiora magnæ gloriæ exempla repetantur, per fœdera, per arma, Romanæ sedis honorem ac maiestatem receptæ nomine Germanos, Gallos, Hispanos, Venetos, præstiti obsequij titulo Pontificibus imputare. Porrò certiorem esse vtilitatem, quàm vt scripto complecti possit; sed auctius indies beneficium temporum accessione futurum. Id quod bono iure ab amico repetatur, vnicum aduersus Gallos terrâ marive iunctos præsidium esse. Eo consilio Casalensem Arcem vanâ specie ac mole, procurrentibus temeritate, & per Alpes inundantibus legionibus hostilibus obiici. Mari aduectis Genuensem tractum, longumq; oppidorum ordinem toto Monferrato occurrere. Vim illam effrænem, sed ad breuem impetum durantem situ & spatio fragi; vt cætera per Italiam securâ possessione firmentur. Nec certè alios ex Gallis metus. Quin imo Alpibus, Pyrenæo, ac Belgio clausis nouarum rerum cogitationes detrahi; eoque munimine securam Hispanam potentiam diuturnitate pacis futuram. Iam Mediolanum vrbem incolarum numero validam, caput rerum Italiæ, meliori parte sui quà meridiem prospectat, latissimo Monferrati vicinio ambiri: eo tamen Gallum haud dubiè Mantuani amicum pro arbitrio vsurum; inferendo statim, aut trahendo bello, si quando generoso Principe & Italiam cogitante regeretur. Sic Genuam inexhaustam diuitiarum fodinam, detractâ prouinciâ quæ promptam annonam sumministret, velut in compedibus fore; ne vllo tempore mutatis animis in Gallum vicinitate cognitum abeat; quem nouis iterum versuris imminuat, hauriatque. Emaciatos quippe Hispanos Genuensibus vsuris, parum in posterum genti auidæ lucri ostendere. Sic apertum maris Imperium, Arcibus ac classibus vallatâ Italiâ, ab Oriente in Occidentem frustra minitantibus æmulis mansurum. Nec minus suspectas aut parum Hispanis fidas ciuitates Italas, & ambiguos obsequij Principes ineuitabilis necessitatis admoneri: simulq; in Regem, nummos, præsidia, opes, vires omnium abituras. Cogitasse id olim Philippum II. aureisq; prudentibus dominationis administris accommodasse; sed fato præuentum, monita solummodo, & consilia reliquisse, quæ hæredes æstimarent, exequerenturque. Ideo negatam Mantuanis Ducibus, post tot vota precesque commutationis nomine Cremonam; quod hac retentâ, Monferratum quoque diuerso titulo & occasione aliqua vsurpari posse videretur; vt iussimè à suspectis aut hostibus, ad consanguineos postliminio rediret. De causâ olim fusius acturum, offensurumq; quâ imminutione gloriæ suæ Carolus Imperator Regis Auus, magnâ iuris, maiori existimationis, & rei

Literas quas nonnulli asferebant à Sabaudio ad Inoyosam datas.

alienæ iniuriâ, semet dictatâ Genuæ sententiâ peruertisset: cum dotalitiùs maritus ac querula fæmina eam prouinciam flagitarent, quam Cæsarea magnitudo sanguini Orientalium Imperatorum congruentem iudicauerit: & de quâ longâ annorum serie Palæologi, Sabaudij, ac Vicecomites ferro decertauerint. Opportunè tum iudicium experiri, cum transacta res auctoritate tantùm egeat. Sed nunc idem non sine sugillatione, apud Regem repeti, quod octoginta amplius annos, lamentatione ac querelis Cæsarum, post Carolum V. neminem mouerit. Nempe speciosissimam ferè credi causam possessoris; negligi exclusum; licet sanctissimo iure veniat restituendus. Interim Astensem ciuitatem documento iurium sufficere, quæ placandæ molliendæq; vtcunque iniuriæ concessa à Cæsare fuerit; ne in vniuersum decretâ Mantuano prouinciâ, depulsus ac neglectus ipse videretur. Iam verò non pecuniam, non militem (si à longè suam victoriam æstimare libeat) requirere. Propriam virtutem & honesti conscientiam sufficere; satisq; præsidij putare conniuentiam, separationem causæ; & vbi victoriæ vberrimam partem concessisset, communionem fortunæ. Vmbraculis interim hortorum, & amænitatibus abditum Regem accessionem illam, firmamentumque possessionis Italiæ accepturum; simulq; æstimaturum quam diuerso officij genere Sabaudia Domus Austriacis, & Austriaci Sabaudiæ deseruiuerint. Sibi enim (cui certo ac veteri iure vniuersa debeantur) eam partem destinare, quàm Inoyosa Gubernator docuerit, & opulentiorem esse, & procul à finibus & nexu Mediolani iacêre. Quidquid amico ac consanguineo Duci permissum fuerit, id concessione nobilissimæ Ciuitatis, & Arcis, adiacentiumq; oppidorum compensari. Si quid verò Inoyosa honestissimos conatus suos tumultuariâ militiâ, aut ostentatione tutelæ, aut continentiâ iuuisset, id velle irremuneratum non esse: vel de suo quamcunque amici operam soluturum. Demùm non à Cæsare, non à Gallo, non Venetis, non Pontifice metum armorum imminere; quod Imperator tædio difficitarum à suo orbe curarum elanguerit; Gallus domi vexatus, viros omnes oppignorauerit: nec per ætatem externa tractare posse. Imo si quid impetu aut dictatu audeat, non deesse sibi lacerandi regni artes; quibus non semel vsus ingruentem potentiam eluserit. Pontificem pacis leges vberius, quàm belli consilia admittere. Auersos à rumoribus qui sedi Apostolicæ, aut priuatis rebus suis dispendium reformidant. Venetos Barbarorum metu suspicionibus Austriacorum, latronum maritimorum incursione distractione virium non egêre, daturos monita potius quàm auxilium; nec vbi temnantur, aliena discrimina sibi adscituros. Audiri totâ Europâ præcepta ac consilia viuendi, nesciri ac reprobari arma: licet interim describant legiones, classes adornent; & tamquàm bellaturi magnis apparatibus terrâ mariq; perstrepant. Cæterùm quod præpostero iuris ordine, executionem suâ manu, non apud Imperatorem Iudicem meditetur, sibi dedecori esse non debêre. Quid enim absurdius quàm beneficio abstinere, quod tempus & occasio obtulerint? aut illatam iniuriam (serò licet) non vindicare? Imo propè ad stultitiam accedere, negotia per quietas & doctoreas artes toties irrisus retractare; aut causâ apud Iudicem niti, quam tot annos neglectam sit expertus: vt iam dubium non sit ambitione ac dominationis arcanis consilijs ea Mantuano adiudicata; quæ si sibi iure promissa forent, nimia iam & suspecta aliquibus viderentur. Hæc literarum summa erat.

Neque tamen nullas ad Inoyosam à Sabaudio missas crediderim; sed prurigine scribendi ac mentiendi, commentandiq; libidine, multa illis addita, multa detracta, pleraque mutata cognouimus; quibusdam iactandi ingenij studio nonnulla vulgantibus. Ita nouis iniurijs veteres onerabantur; vt ferocius Sabaudius animaduerteret. Iis porrò sine periculo non fuit, qui apertè scripturam illam Sabaudij esse negabant, audebantq; auctoris temeritatem, & procacitatis licentiam

accu-

accusare. Sabaudius ipse misit ad Inoyosam exemplar, & seriò questus est impuritatem temeritatem eam esse, quæ honori suo, & magnitudini Regiæ notam inureret; siue auctorem nouitatis ignoraret, siue didicisset. *Sabaudius & Inoyosa id ægrè ferunt.*

Nec minus aucta Inoyosæ in Mantuanos alienatio, vt in conscios; quod non absurda de ingenio gentis, ex literis Asculani percepisset. Nos certissimis auctoribus accepimus, Sangeorgium commisso sibi à Sabaudio muneri strenuè respondisse; & quæ honesta requirenti facere par sit, fuisse executum; minus tamen tractationi fidisse, & certiorem in armis quàm fœderibus spem habuisse. Fortè rectius id veræ gloriæ iter putauerat; aut longiori præuisu suspectam semper habuerat Hispani Regis pietatem, cui iustitia quàm vis placeret. Sabaudius eò quoque flexerat; quamquàm tentare pacis vias omnes, & approbare humano generi causam suam maluerit; ne ad arma versus iniquitatis & sæuitiæ accusaretur. Purgatissimum Principi illi iudicium fuisse semper, hostes etiam ipsi fassi sunt; nouitque Europa omnis, dedisse illum ingentia documenta virtutum; nisi magnis conatibus illius, aduersa nonnunquàm fortuna obstitisset. Equidem non Geneua, non Mediolanum, non Galliæ pars vicinior vllius vnquam Principis vires magis formidauit. Sed habet sors euentus virtuti aduersos, vt sola in hoc orbis theatro exerceat rerum arbitrium. Negotiationis quoque cœptæ parem exitum opperiebatur; siue modicâ spe suâ complexus foret, siue celeriorem exitum belli crederet. Insistere nihilominus vniuersis noluerat; quò magis ratio flexisset inclinaturus; ne quando euentuum prauitas alterius quàm fortunæ peccatum esset. Sed quia non vnâ causa excitatum se videbat, coactus est quæ parauerat statim exequi, vt famam retineret: vtq; laudaturo Regi cogitationes eius, statim docendæ facilitati parata objicerentur; si reprobasset, parta nisi cum difficultate eriperentur. Vtrinque præuiderat quæstum, siue possedisset quæ cepisset, siue inania & expilata paucos post dies deseruisset. Inoyosam non eodem animo Sabaudij consilio accessisse dicebant: quod enim hic suum iustitiâ & veteri prætextu credebat, recuperatum ibat; ille amici commoda metitus, suam vtilitatem præferebat; quàm putabat non opibus apud Italiam constare; sed dum administratione Mediolanensi vteretur, pro Rege suo proficere; vt abscedens latiores terminos reliquisse imputaret.

Apud quemcunque Regem suffecturæ rationes, diuidendæ prouinciæ credebantur; nisi Hispanus magnis Principibus insolito more, quæ proponebantur secus interpretatus foret: dedissetq; specimen integritatis, cuius memoriam tota posteritas foret retentura. Compellatus enim, alienam liberalitatem, paratamq; vtilitatem imperruptus transmisit: Amorem incertum, odium ambiguum, suspiciones fœderum, & innocentiam Mantuani iuxta æstimans, quoties in hostiles effectus non prorupissent. Peruicêre illius frequentes literæ non quidem vt prudentissimum Regem illigarent; sed ne detrahentibus statim crederet: tamquàm apud securum maiestate suâ; nec promptum in suspiciones minorum. Inhumanum quoque videbatur, vicinum nec odij professum Principem suo exuere; qui non auditus, non defensus, totq; annos conclamatam à maioribus suis iustitiam aduersus præpotentem Sabaudium inuocaret. Addebant Mantuani, generosos procerum Hispaniæ animos non alio magis incanduisse; nihilq; potentius Sabaudias cogitationes obturbauisse, quam vmbracula & otium, quæ libellus Inoyosæ missus continebat; vt occupandi Monferrati facilitas ostenderetur. Minui enim per hæc fortitudinem, ac prudentiam credidisse; quasi sedentarium otium Rex lacesseret, & alieno increscecret labore. Et hoc maximè condemnatam prouinciæ diuisionem, resq; Mantuanas in posterum æquiori oculo notatas. Sic primam salutem ex hoste fuisse dum Regem lacerat; alteram ab Rege ipso pietatis ac fidei inconcussæ. *Rex vulgata Monferrati diuisioni non assentitur.*

Comes Aleramus Sangeorgius.

Comes Aleramus Sangeorgius (de cuius in Mantuanum Ducem vt Dominum studio, suo tempore trademus) eâ tempestate Mediolani familiaribus curis attinebatur. Hic viso consanguinei secreto, & obseruato insolito more (nam auitis opibus cum magnificentiâ vti solitus, secretus & incomitatus noctem exercebat) statim suspicatus insidias est: siue subolfecerat, siue perspecta Sangeorgij studia solicitudinem addiderant. Igitur rarâ in Ducem suum fide facti seriem perscripsit, in hanc formam, quam nos Latinè reddidimus. Sibi Mediolani negotia suorum tractanti Comitis Guidonis Sangeorgij fallentis & secreti speciem obiectam. Ei magnitudini priuatum modum non conuenire. Et quando longo vsu ferocem animum (qui se contumeliam accepisse crederet) nouisset, & erga suos quoque hoc nomine auersionem, ex officio putasse, si festinatâ admonitione suspiciones suas aperuisset, domumque suam contumeliæ subtraxisset. Audiuisse quidem à Taurinensibus parum grata; non tamen nisi deprehenso Comite Guidone Mediolani, eâ formâ credidisse. Malle inania esse ac falsa: sed vtcunque res cadat suspicari quàm decipi maluisse. Raros metum negligentes facere, plures cautiores reddere. Delatæ Mantuam literæ, vt Comitis Alerami fidem probauêre, sic potissimos Aulicorum aduertêre, quibus lubrica Inoyosæ fides, sententiâ sui Domini putabatur. Nam & alij priores Taurino perscripserant, iussu Sabaudij Mediolanensi itineri Comitem Guidonem accingi: frequentes ac prolixos cum Duce sermones, plureisq; in consilium vocatos. Proinde tot indicibus à sapientioribus, vel vmbris fides habita; quam solus Comes Aleramus torpentem negligentemq; excitauit. Visumq; cautius ac secretius vniuersa tractari; tamquam in vicino hostis esset, occasiones opportunitatesq; capturus. Neque tamen præter artes & comminationes toties irritas persuaderi Mantuano à suis potuit, vt peiora metueret; non credente illo eos spiritus Sabaudio futuros, eam Inoyosæ dissimulationem; vt ausurus Sabaudius foret, arma per Italiam inuito Hispano mouere; a quo tot beneficijs auctus, tot honoribus cumulatus (vt dicebat) fuerat. Et iam multos Mantuani securitas traxerat vt contemnerent, quæ meliores secretò formidabant. Sed auerso Duce periculosum eloqui erat, donec micante Mantuanis rebus lucis scintillâ aliquâ, ex consiliarijs rem eandem toties examinantibus sciscitatus est, quid metus, quid spei crederent; vtq; singuli sensa sua scripto complecterentur. Ea nobis videre contigit, vt cerior fides iis quæ tradimus esset, cresceretq; admiratio lectorum, vbi tantum cæcitatis apud quosdam inspexissent. Annibal quidem Chieppius, opinione prudentiæ, & confirmata auctoritate potior, fauore insuper Ferrariensis, & magno apud Vincentium Ducem fauore prælatus, temnendas minas apertè consulebat, nec ausurum publica arma Sabaudium differebat. Quam enim eam temeritatem futuram in Principe prudentiæ nomine laudato, vt protectore Hispano Rege, comminante Cæsare, aduersante Reginâ Galliæ, Venetis erga Mantuanum vt filium pronis, Pontifice vt pacem Christiani orbis præferente, sic vim renuente, & præsente Gubernatore Mediolani bellum audeat; quo tot annos maiori potentiâ instructus, & debiliori Mantuano abstinuerit? Magnum difficultatum cumulum prospecturum, & ante alia haudquaquam tractaturum quod sine exitu futurum cognouisset. Quòd si vetus prudentiæ Regum reuerentiam, ius fasq; spreuisset, suffecturum Monferratensem militem, cuicunque subitæ eruptioni. Reginam quoque Galliæ statim arma in tumultuantem promoturam; Venetos pecunia dites, & certâ in Mantuanos pietate partem belli capessituros. Inoyosam Hispanam maiestatem armáque statim interpositurum. Neque temnendum à Sabaudio periculum Cæsarei iudicij. Causæ enim tot annos agitatæ, si vim tentauisset, iacturam facturum. Stabilire possessionem eorum quæ occupasset, suffecturo conatu non posse; nixus verò exiguos, & despici omninò posse, & corrupturos

Ministri Mantuani scripto alij timeri, alij negligi minas Sabaudij consulũt.

spes

spes suas. Accedere futuri metum; satis gnaro si quid per turbas erepsisset, aut Monferrato abstraxisset, ea statim reddere debere. Proinde vanam operam irrisui ac conuicio non expositurum. Quin potius negotiationibus eò tracturum incepta, quò viderit honorem & vtilitatem flectere, occurrere quoque domesticam necessitatem: neque enim bello validum esse, non suppetere pecuniam, non militem, non arma in promptu habêre; sed ereptâ ingenti prouinciâ continuâ irritatione belli, tot irritis expeditionibus eneruaturum, eaque plus minarum quàm virium habere. Non timuisse inanes vmbras Vincentium Ducem, bello strenuum, non Gulielmum paci compositum; vtrique tamen tantam in Gallis securitatem, quantum præsentia promittant, non fuisse. Laudare quidem solicitudinem; sed monere Dominum ne cõstantię obliuisceretur. Id pręcipuè Sabaudium à Mantuano desiderare; vt pauidus nouarum rerum metu frangatur, cogátque faciliorem in emptæ pacis conditiones accedere. Cæterùm non à Sabaudio petendam securitatem (cuius arbitrium penes Reges esset) nec formidinem præferendam, cuius æstimatio turbatori sit animos additura. Didicisse quin etiam non subditis solùm sed & liberis suis inquietudine inuisum esse; secuturam aut Principum filiorum, aut populorum defectionem, aut vtrorumque tolerari belli onera, delectus, iacturam temporis non posse; cum interim iniuria agrorum, & quiescente mercaturâ domi inopia conflictentur; foris periculis. Hæc aliáque iterato Chieppius iactauit, tantâ oris ac vocis constantiâ, vt iam victus Sabaudius videretur. Composuerat ea apud Ferrariensem, & fęminili consessu recepta fuerant, licet quòd sibi non placuisset consilium Dominæ accommodasse à quibusdam diceretur, apud quos fama prudentiæ re maior erat. Peritus quidem Mantuanæ administrationis ferebatur; sed præcepta dominationis, & quibus artibus Mantuanus solido insisteret (nullo similium experimento) ignorabat. Contra Annibal Ibertus Hispanæ, Gallæ, Germanæ Aulæ peritus; siue apud animum suum sic prorsus sentiret; siue illum consilij ambiguum magnorum virorum literæ futuri admonuerát, consulebat. Nam conditiones honestas, & quę leuem prorsus iacturam inferrent, recipiendas docebat. Eò processisse Mantuanas res, vt pace quàm bello opus habeant. Et quidem Hispani Regis animum honesto compositum, procul tamen a præsenti necessitate agere. Pleraque turbarum statim emergere, quæ Rex motuum nescius componere auctoritate non possit. Apud ministros negotia, & ferè arbitrio tractari. Has esse nundinas forenses, & vberes prouentus, quibus singulorum affecta res domestica subleuetur. Inoyosam beneficio Sabaudij deuinctum, metu amicorum eius, quos plurimos in aulâ numeret: nec minus Isabellæ Belgarum Dominæ reuerentiâ (proniorem in nepotes quàm externos) aut pro Sabaudio fore, aut indemnitatem Mantuani neglecturum: non omnia ab omnibus quorum intersit in digitos mitti: Audire querelas & exequi, ius & fauorem, posse ac velle iuuare, toto (quod aiunt) cœlo dissidere. Receptum iam ab administratoribus regnorum Hispanorum esse, vt vniuersa sponte conficiant Regis placita, nisi iteratis præceptis & importunitate victi recipiant. Statim quippe excusationes occurrere; & (quod olim Comiti Foentes in quotidiano sermone erat) non posse absentes pręsentia æstimare; consilia post res afferri: eoq; permittendũm Gubernatoribus, quorum sub oculis res sint, & perspectæ causæ opportunitatésque agẽdorum. Quòd si quis oppressorum eos animos sumat, vt lamentationes componere ad Regem audeat, obsistere consiliarios amicos, & accusati ambiguam aduersus accusatum voluntatem in hostilem facessere. Apud has modestiam & rectitudinem orandam. Recepta enim à ministro consilia approbari; reiecta, vel illius existimatione contemni. Nec peccari in ius dominationis, si quod magno ministro placuerit commendetur. Quid sibi Mantuanus spondere possit, nec scire, nec quærere: interim id præ-

certo habere;non alio stabilimento inniti Monferratensem quietem ac securitatem, quàm Inoyosæ placito Mediolani, in Hispania literis illius & dictarō. In Cæsare spem nullam superesse affectatæ quietis studio, egestare pecuniæ, senescente existimatione. Comminationes sine viribus,& despectas & inutiles credere:neque Imperatricem Mantuani sobrinam intra septa fœminarum,strepitus armorum excepturam:satisque sexui consanguinitatique facere se existimaturam, si literas & preces(quarum nullus in bello vsus sit) interiecisset. Nec si in fœmina quidquam vsquàm seueritatis sit apud Germanos valere;penes quos secreto & arcto coërcetur sexus ille;nec auctoritate,aut officio proficiat. Bellum pacémque (vt cætera)arbitrio Cardinalis Gleselij contineri:Procerem multo ante Aulā potitum;&(veniam dicto cupere)Domino validiorem.Sed esse quæ fiduciam Mantuani in hoc quoque minuant,vilissimos nat. les, auri cupidinem, ambitionem, æmulatum Imperatricis coniugis,& eorum quibus apud Cæsarem parata admissio sit; vniuersa in minoribus vitia fortiora. Ea verò apud callidum & solicitum Principem muneribus occupata, ac spe maiorum; ne cui pronæ offerentibus aures patescerent. Non nunc didicisse Sabaudium, quos in vsus optime pecunia erogetur;doctum artium regnādi,hac primum regula profecisse.Nec vlli Principum plus numorum,maiori quæstu suo in alios effusum.Quod si Gleselius,& qui consilio Aulico intersunt, Mantuani caussam vt iustam præferant, haud tamen aspernari munera,quamuis integrā iustitiā recipi dicantur. Parum hanc regulam obesse Sabaudio;cui satis sit, flectere non frangere primo accessu animos,& cætera asperiores mollire. Reginam Galliæ domesticis seditionibus,aduersus proceres Regni dissensionibus, frequentibus in perduelles expeditionibus, quidquid auri Rex coniunx reliquisset,profusis largitionibus absumpsisse. Neque aliā caussā libentius desciscere potentiores; quàm vt vidua imbellis Prouincialium tumultus largitionibus redimat. Si parata sediriosis præmia sint, non defuturos turbatores:si vacuum ærarium deprehenderint, ituros in rapinas: sic occupatam internis malis Reginam parùm externis consulturam. Id notum non inquietis solùm,sed & viduæ;eóque horrere motus omnes, fœminili formidine solicitudinem addente. Imo fixum animo hæsisse in pace regnare: donec filius lubricum pueritiæ excessisset.Ostentata semel apud præferoces Gallos arma ægrè deponi; sed potius abdita requiri,visa sectari.In ductores verò exercituum illam absolutā potestate non esse:quos certum sit cæteris Regni proceribus conuenire; ne permissum arbitrium, illos vsurparā potestate detrudat. Venetos quidem in suo fortes;sed procul à domo in contemptum abiuisse;postquàm pauculi maritimi prædones, iiq; vilissimi, toto Adriatico impunè insultant, prædas agunt; etiam acie cum Triremibus,quas sors offerat,congrediuntur; captósque Venetos sæuum in modū nullo vindictæ metu dilaniant. Cumq; Austriaci Principes tamquàm erga subditos protectionem impunitatémque facinorum præferunt. Immodicis expensis pecuniā imminutos; nec egentibus poscentibúsque vniuersis sufficere: Multam offerre nec pronum ipsis;nec modicam Mantuano suffecturam. Commodantes quoque rei domesticæ solicitos esse oportere; ne cum alij largiantur, ipsi in tempore egeant. Æstimandum pariter Mantuano esse quod æs alienum contrahat;quomodo vniuersum, aut certis portionibus dissoluat: an nobili aliquo pignore indemnitati Venetorum cauere cogatur; quòd tardè datam fidem redimat. Metuere insuper, ne qualecumque à Venetis missum auxilium conatus Sabaudios accendat; quæque cum verecundiā arma meditatur, apertè tamquàm prouocatus inferat.De exitu enim (siue apud nouatorem Prouincia relinquenda,siue veteri Domino restituenda sit) quominus Monferrati exitio terminetur,non dubitare.Pontificem cum Sabaudio mitissimè acturum; siue cum absente & longius sito;siue audaciā Venetorum monitum cautius generosis & prævalidis

ualidis principibus minitari: ne si quando pertinaciâ obduruerint; & illi frustra auctoritas existimetur; & alij exemplo discant inanes minas despicere. Non nunc primùm Romanæ sedi aduersum Sabaudium: traditum iam famæ esse occupato Astensi Comitatu, ac retento, quantum Duci illi neglectus accesserit, quãtum securitatis induerit. Mutuam oportere reuerentiam esse; quæ magni animi Heroëm deuinciat. Præter vires enim, subesse prudẽtiam, quà vim inferat, occupet, populetur; & id omne honesti specie ambiat, ostentétque. Gubernatorem Mediolani Inoyosam frustra impauido Sabaudio ostentari, etiamsi parum fidus Mantuanas partes sequeretur, duceretur ve. Sed illi maximè Sabaudiũ credere: nõ ignotum vulgo, quãtis beneficiis deuinctum habeat: & (quod caput rerum sit) non ignarum solidissima ab eo Principe sperari posse operæ præmia, qui vel inuitis offerat; quantò magis causâ dominandi pecuniam proiiciat prodigatq;. Sibi perspectum Hispanorum testimonio esse, eà potissimùm causâ missum in Prouinciam Inoyosam; quòd amicus Sabaudio sciretur; & retinendo in gentis anxiæ amicitiâ Duci validus. Id enim Hispanis artibus, & regnandi præceptis conducere visum, quoties consilio viuendum foret. Porrò nemini insistere dubitationem debere, quo animo Inoyosa sit, eodem Asculanum Principem, cæterósque minoris ordinis ministros fore: nisi beneficia temporis ac seruitutis ludere, & proferendę fortunæ spem perditam voluissent. Nec enim alio voto mutasse Patriam Italo cælo, quàm opum ac honorum desiderio; nullibi quàm apud Italos proniori. Hactenus quidem Sabaudium vi abstinuisse, cum Germania concors, Galliâ in flore, sub formidato etiam externis Rege, Hispanus victor & metuẽdus essent: cum armatæ legiones ostentarentur primos quosque conatus oppressuræ; cum omnes & meliores Mantuani causam fouerent; cum fractus Sabaudius ab Henrico Magno Gallo, parum securitatis in Pedemontanis haberet; cum Bressæ nobilissimæ Prouinciæ dominio imminutus, vix inter tot aduersa respiraret; cùm multatus pulsúsque, cæde multorum nobilium à Geneuensibus; cum Gulielmus Mantuani Auus refertas auro cameras, gemmásque in vsum belli reseruaret; cum Vincentius Pater artem insuper bellandi calleret; & amicitijs fidissimis septus constanter minas contemneret. Nunc vniuersa securitatis præsidia in contrarium versa; turbatam Germaniam, & dissidio potentiorum, vix præ foribus Italiæ quietem, Galliam miserè lacerant, Hispaniam ne se diutius fatigaret, & vt vires fractas recuperaret, infami concordiâ res Belgicas composuisse. Frustra quippe credi bellum a victore, nisi suo studio differri. Successisse annorum aliquot pacem, quæ Prouinciæ feracissimæ opulentiam postliminio restituerit. Hinc magnos spiritus, & parum obsequij. Mantuæ non pecuniam, quam Dux Vincentius paratus in fortuita, illudendo effuderit; non promptum militem assuetudine otij: non Principem rei bellicæ gnarum, aut vsu dominandi firmatum; sed primâ ab infantiâ præceptis sapientiæ, & Ecclesiasticis studiis innutritum: sed nec Monferratensis eo numero, iis viribus, eo animo esse, vt acrius vrgenti Sabaudio resistant. Leui vtcunque inuasioni, & comminationi obuiam ituros. Et quando etiam sustinendo bello sufficiant, Duci, ac fortunæ diffidentes fugam prospectaturos. Ne ipsis quidem in Reginâ Galliæ multum fiduciæ coaluisse; quod reditus & arma, ex sui sententiâ non tractet. Neque Aldigherium in Prouincia Narbonensi numeroso militi præpositum Sabaudio hostem esse. Intercedere munera, & congruentem bellatoribus animum in cædem ac rapinas. Non alijs illecebris militares animos arctius vinciri. Nihil illi tamen Mantuano commune; cum insuper æmulatione gloriæ parum Niuernensi Duci conueniat. Præterea quæ de Venetis dixisset, habere recẽtes ab vrbe amicorum literas, quibus doceretur, apud Senatum plus opinionis quàm pecuniæ esse; modica auxilia, non continuata, non fida, vix opportunitati & necessitati profutura. Vim auri ingentem ac vacuas legiones quas

anxij nutriant, oſtentandis potius, quàm inferendis armis in caſum non daturos. Ineptè apud præferocem Sabaudij animum metum fingi: quem nec nouerit, nec illabente quidem in ceruicem orbe ſit admiſſurus. Non illi Cæſarem pluris quam Gallum Regem eſſe: Hunc tamen irritatum & iuſtis armis prouocatum, præualuiſſe fortunam quidem, ſiue dicere libeat Regem; ſed illum ne victum quidem, & magna parte Sabaudiæ exutum infregiſſe animum: quem ſitus prouinciarum, & multitudo ſubditorum ſuggerebant. Quantò audentius Cæſari aut negaturum obſequium, aut cauſas occaſioneſq́; excuſaturum. An formidari Germanas acies trans Alpes; abnuente Veneto, forſan & Hiſpano pro Mantuano in Pedemontanis futuros. Iam potentiores imperij Principes poſt Caroli quarti exitioſam imperio Germaniæ libertatis nundinationem, didiciſſe Cæſarem precarium habere imperium. Certè quod Mantuanorum intereſt crediturum Sabaudium ius nulla vtilitate octoginta annorum lite expertum, certius armis repoſcere. Quod ſi modeſtiſſime agat, non defuturos ſeditioſos, & belli cupidos, qui cunctantem vrgeant, nolentem impellant. Iis enim proſpectum eſſe quoties Italum bellum conclametur, certatim Tranſalpinum militem accurrere: cui ſe Italorum egentiſſimi ac turbidiſſimi ſtatim adiungant: ſatis ſuperque docti, tum ſtipendij ſummam increſcere, quoties violentiæ ac rapinarum licentia permittatur. Quid ſi Monferratenſium aliqui aſperitate Vincentij, animaduerſione ſeuerâ Gulielmi irritati iras retineant, vindictamque in tempore præſumant? Diu exactionibus, confiſcationibus, deſpectibus fatigatos, optaturos quod nollet Ducem & partes. Neque verò prorſus inopem Sabaudium, longo tractu terrarum, nobiliſſimas ac ditiſſimas vrbes poſſidere. Ab his in vſum belli vim pecuniæ conferri, equos, iuuentutem mitti, tantâ promptitudine & caritate, vt tributa & onera cupientibus imponi putes. Pluſquàm ſexcentorum annorum miniſterio inter ſubditos ac Dominum eum amorem coaluiſſe, vt pluris æſtiment ſui Principis voluntatem, quàm vitam, quàm fortunas, quàm liberos. Ridiculam proinde eam alienationem credi par eſſe, quæ apud eius ſubditos fingitur. Imo cum Gonzagis, Eſtenſibus, Farneſiis, Rueriis, Medicis, non ſemel populi inſidiati legantur, ſolos Sabaudios cum ſuis de caritate in præſentem certauiſſe. Eius quoque populos auidè arma tractare: pluribus ab hinc annis ſolitos pati delectus; & in non inopes expeditiones mitti. Sed & bellum, veteri dicto ſeipſum alere. Deſcriptos iam & deſtinatos, vicinorum populorum commeatus in vſum ſuum, & Monferrati opes tanquam proprias reputari; quibus militum inopia ſubleuetur. Certum Duci eſſe, quos ſuorum in prælium duxerit, niſi ditiores domum non remittere. Poſtremo orare Mantuanum, quando dicto ſuo fides non habeatur, meminiſſe ad minus in tempore quibus conſultoribus quæ ſententiæ probatæ ſint. Sic enim cuiuſque prouidentiam iudicij documentum facturam.

Hic Iberti ſenſus fuit; quẽ diuinum futuri, mores Hiſpanæ Aulæ, nec non Germanæ (quibus diutius inſueuerat) fecerant. Et nos traditum eius manu libellum Mantuano vidimus, & hîc latinè vertimus. Vniuerſa enim liberè communicabantur, nequid lateret, quod plenitudinem Hiſtoriæ adornaret. Sed ille tamen parum ſocijs conſilijs, parum Domino placuit: ſiue præualidis qui ſecuritatem ſuadebant, quibuſq́; Sabaudius viluerat; ſiue praua opinio inſtillata Dominum in certam perniciem trahebat. Nam laudantibus conſtantiam famulis, accreuerat Mantuano fiducia, eóque conditiones pacis maiori faſtu, quàm tempus requirere videbatur, audierat: tamquam Imperator, Gallus, & Hiſpanus Reges, Venetus, Pontifex; & (in quo præcipua ſpes erat) Etruſcus numeroſis exercitibus, rerum ſuarum incolumitati forent affuturi. Minora opinione, aut certe cunctatione inutilia auxilia fuêre; ſtatimque apparuit quam in lubrico ſpes eius ſtetiſſet, qui propriæ virtuti opibuſque, minus quam ſpecioſis promiſſis confidiſſet. Quod tamen

Non tamen perſuadet.

Princi-

Principibus moris, cum opportunitates subsidij tarditate corrumperent, spem ingentibus promissis fouebant; vt tum cùm pessimè haberetur, inconsultâ facilitate certam amicitiam maximè opinaretur.

Minima erat eo tempore Vincentij Principis Mantuani fratris auctoritas: Ætas iuuenem negligi suadebat; minusque apud fratrem valebat, quòd literarum studio modicam operam impendisset. Hic tamen casûne, an vt periculum iudicij faceret à Mantuano interrogatus est, crederétne inualidum Sabaudium arma Monferrato illaturum; & an contemni conditiones pacis, ex vsu rerum præsentium opinaretur. Ille improuisâ interrogatione perculsus, respondit: Fratris prudentiæ imparem se esse; sibi tamen quascunque conditiones pacis, etiam directione finium, & Viduæ nuptiis probari. Famulos quidem licet cum fide, de alienâ re tamen consilium offerre; solius fratris interesse, an benè res suæ domus disposuisset. Quamquam despecti iuuenis responsum, grauius Mantuanum (quàm credebatur) offendit: nec abstinuit, quin in iuuene timorem ac iuuentam accusaret; fatali exitio rerum patriæ, vt ij tantùm audirentur, qui perniciosa suasissent. Ergo inter disceptantes, & eluctantes ministrorum sententias medius Mantuanus, quà sibi videbatur optimè causæ consulere, testatâ honestate causæ; Sabaudij cogitationibus iam bellum spectantibus, & rebus suis in ancipiti sitis, cum prius Cæsarem, Gallum, Hispanos, Venetos auxilio aduocasset, & in Etrusco ac Romano Pontifice, quod supererat præsidij collocauit. Hunc auctoritate conspicuum, illum opibus crediderat multum ponderis additurum. Proinde certâ in vtrumque spe Ioannem Magnum à secretis consilijs, & Romanæ curiæ insuetum, nec minus prudentiâ & dexteritate probatum, datis ad vtrumque Principem literis legauit; ne quam bello causam dedisse, aut communione negotiorum, studio vel negligentiâ abstinuisse crederetur.

Vincentius Mantuani frater conditiones pacis præfert.

Mantuanus mittit Romã & Florentiã Ioannẽ Magnum, opem petiturum.

Præsumpta apud Gentes pro Sabaudio causæ iustitia videbatur; eóq; referre, si amicis Principibus, singula ex vero recenseret; ne apud orbis famam inauditus damnaretur. Rerum summa capita quæ expositurus mittebatur erant: quâ pietate & obsequio Ducissam viduam, permissâ omni potentiâ coluisset: & ne quid illi plenæ auctoritati deesset, etiam Ducis nomine abstinuisse. Asculanum Principem officij specie ab Inoyosâ missum, postquam promptam comitatem deprehendisset, arbitrum rerum Mantuanarum induisse: neque eâdem aduersus vtrumque Ducem fide; sed proniori in Sabaudium fauore, quo maximè detegatur, Monferrati cupidinem malè dissimulare. Comitem quidem Martinengum modestas Taurino literas detulisse: sed non alio fine compositas, quàm vt neptis à Patrui curâ distraheretur. Mantuanos ac Monferratenses proceres, & quibus summa consiliorum innitterentur, discessum viduæ Dominæ, vt dubij veteri non dissuadere solùm, sed etiam abnuere. Neque penes se aut suos, sed Cæsarem tutorem tutorum sententiam manere. Mantuanam prouinciam in septuaginta passuum millia protendi. Intus villas, oppida, arces, colles, planiciem, & ciuitatem magno ambitu copiâ incolarum, lacu, fluminibus septam: vbicunque sedem vidua delegisset, eâdem auctoritate, pari apud omnes reuerentiâ futuram. Incertæ erga se caritatis quosdam pernicioso mendacio vulgauisse, Monferratum iure hæreditario nepti debitum: & licet veriora docti vanas commentationes reiecerint, fouêre tamen spes improbas, & illicitis prætextibus famulari. Domi suæ sanctum & incorruptum ius esse; neque artibus niti, sed Cæsaris supremi Iudicis arbitrium inuocare. Eo nec consulente, nec iubente haudquaquàm imminuturum prouincias, non agri palmum concessurum, non conditione aut loco cessurum. Fines quos maioribus suis Carolus Quintus statuisset, quos natura & vetus possessio probauisset, æternos velle

Neque tamen abnuere sinuosorum, & tortuosorum limitum correctionem, si Sabaudius honestam viam incessisset, & magnus in primis Cæsar imperasset. Gallos opulentissima & firmissima spondere, Reginam, Aldigherium, Marchionem Trinelli: sed præferre se Hispanam amicitiam, cuius fidei vrbe digrediens res suas credidisset. Hæc vtrique dicenda; & certissimis argumentis approbanda Ioannes Magnus acceperat: sed monendus præterea Etruscus consanguinitatis, & eorum quæ Mantuâ reuertens speciosissima promisisset, erat. Adhæc poscebantur terrestri itinere auxilia: aut (si via per alienum agrum negaretur) maritimâ. Posse Thyrreno minimâ iacturâ intra Monferrati viscera penetrari. Vix octo millium spatium Genuenses tenere. Præueniri tamen alienam curam improuisâ militis expositione posse. Gloriam facti apud amicum, sibi fiduciam accessuram. Porrò cum militi aut pecuniæ Pontificiæ nihil crederetur, orare ad minus iussus est, vt paterno amore quieti prouinciarum studeret, & aduersus corruptorem pacis, retinendæ auctoritati sese nixu omni pararet. Præter hæc alia secretiora mandata erant; credirusque velut a longè, Magni Ducis sororem Catherinam connubio poscere: aut destinatam olim, aut cum Florentiâ Patriam repeteret ambiguè oblatam. Profectus Magnus pronos vtrosque in causam deprehendisse nunciauit, præsumptæque amicitiæ respondentes. Visa tamen sunt cunctationis inditia; & cupido vtriusque in consilium quàm arma composita. Id validius argumentum fuit, non Etruscum solum, sed & Pontificem, nuptias Viduæ commendasse; dederatque documentum Etrusci mater quo testata fuerat, non alio vinculo Mantuanam securitatem constare, quàm tali coniugio, quo suspiciones & vmbræ tollerentur. Sabaudio de Etrusco nulla cura fuit; siue neglectu quem imparem veteri nobilitati, & populorum dominio minorem nouerat; siue distantiâ: vt nec obesse sibi, nec prodesse Mantuano posse crederet. Apud Pontificem excusare causam satis habuit: vt qui ne Regibus quidem aduersis concederet quoties bello transigendum esset. Communis tamen Parentis odium vitare in animum induxerat: vt qui longo vsu & Annalium lectione didicerat, bellantibus in Italiâ Principibus, apud eum ferè victoriam stetisse, cui Pontifex fauisset.

Variorum Principum legationes Mantuam. Crescebat interim Mantuæ hospitum numerus; quorum alij officium, negotium alij attulerant. Quosdam proprio ingenio nouitatum noscendarum studio, aut delatos aut missos accepimus; conspirantibus in Mantuani exitium amicis ac inimicis. Comes de Bo à Duce Mutinensi, Maximilianus Gonzaga ab Etrusco Quintâ Ianuarij affuère. Mox Diego de Riuos ab Inoyosâ, eiusdem mensis nonâ, ne minor Duci quàm Viduæ honos esset: & vrgendo negotio, quod honestum ac vtile, Mantuano Regius minister populari famâ tractabat. Secutus Baldassar Rocca-bona à Cardinali Madrutio; nobilis de Pazetis à Duce Sfortiâ Romano, Pompeius Piccol'hemineus à Principe Peretto die decimâ. Franciscus Vrsinus Marchio Trinelli Galliæ Regum nomine orator vndecimâ; Marchio Horatius Scottus à Duce Parmensi decima quintâ, Albertus Baldouinus à Gaudentio Madrutio decima septimâ. His præter proprium famulitium, quod ostentandæ magnificentiæ secum duxerant, noui à Mantuano comites & administri cuique deputati. Nec adhuc priores ad sua reuerterant. Igitur plena omnis Aula erat, vt immenso ambitu vix numerum hospitum caperet: Neque enim vetus defuncti Ducis familia, adhuc albo seruientium expuncta fuerat; & noui Ducis cohors numerosa erat.

Hoc statu rerum, tot domi modicam quæ à defuncto relicta fuerat pecuniam absumentibus, tot foris aduersantibus, & gnaris quâ famâ in Mantuanâ Aulâ haberentur, inter Principem Asculanum & Mantuanum, illum arte, hunc facilitate vsum, infelix negotiatio cœpta est; non alio fine, quàm vt si Sabaudio aliquâ in re pro-

rè proficeretur, cætera Mantuano in tuto sisterentur. Primo certè congressu, nec matrimonium Viduæ laudare, nec reprobare apertè videbatur, eò consilium flexurus, quo occasio persuasisset. Sæpè enim auditus fuerat inter familiares sermones testari, de Viduæ nuptijs concludi non posse; quando vteri ambiguitate, priuatóne an Duci nuptura foret ignoraretur. Eoque expedire opperiri partum, vt certitudo aut fallacia detegerentur; interim dignitati vtilitatique vtriusque consuleretur. Vice versâ si eò tenderet oratio, conceptus vanitatem arguebat; nec dissuadebat nuptias populo salutares: & vbi acrius suspicione conceptus premebatur, semet continere non poterat quin suspensum animum aperiret. Auditus etiam asserere, quantum sibi per coniecturas licuisset æstimare, Mantuanum Ducem verum rerum Dominum, & Viduam vterum non habere. His perplexitatibus diuersos iactabat, siue cuiuis fidem suam persuadere niteretur, siue incertitudinem animi velare. Quæ cum plures obseruarent; nonnulli ausi sunt secretum Principis tentare, non ne Mantuano consuleret, sed vt implicatum ambiguitatibus animum expedirent. Sed ille tectus abditusque vix importunitate interrogantium perruptus est, vt fateretur, quando Mantuanus Viduam in animo haberet, debuisse fateri consilium, etiam Parentem orare. Magnitudinem quippe Principis fœminæ supra Gonzagos mereri vt prece haberetur. Referebat vetus Francisci Ducis exemplum, cui post vota, preces, ac honestissimas Sabaudio conditiones oblatas, concessa Virgo fuerat, fermè Cæsaris matrimonio abstracta. Cum minoribus nunc promissa, nunc dubitationes interjici posse, maiores nisi pace obtineri. Audierat non auersum quidem nuptijs Mantuanum; sed consilio suorum, & quorundam literis attineri, quò minus sensa animi efferret: Nec aliò magis Asculanus indoluit, quàm in Principe libero erga propria commoda tantùm hæsitationis fuisse. Nouercali certè odio auersatam eas nuptias Ferrariensem acceperat (idque vno ore ciuitas iactabat) vsamque sermone ac literis; summisso etiam religionis specie exitiabili Principis Aulæ instrumento Siluio quodam Teatino; qui fauore eius & audaciâ præcipuam se Reipublicæ partem fecerat; & querelarum quæ falsò in Iesuitas ingerebantur verè reo, vt apud Mantuanum nepotem pro matrimonio incestum perstreperet; profiteretúrq; si Pontifex Romanus (verbis ipsius ore exceptis vtor) solicitatus annuisset, non ideo prosperaturum tam profanum coniugium. Equidem tectam blasphemiam, cum Mantuanus Aulicus exceptam increpasset, perstitisse in sententiâ scimus: & quæ dixerat, etiam scripto se complexurum iactasse. Adeo vilissimo sacrificulo audacia adoleuerat, vt dummodo cupitis Ferrariensis obsequeretur, parum proprium periculum, veritatem ipsam æstimaret. Eâ tamen licet horrenda, siue exitus respondisset, siue fefellisset Sacerdotij ac pietatis nomine adiuta pro certissimis accipiebantur. Maximè quod vbi religio in examen vocaretur superatam Mantuani inclinationem cognoscerent. Proinde supprimenda veritas erat, erroris non minus quàm offensionis metu. Apud peritos tamen similium, impudens assertio ingens odium conciuit. Falsa & læsura pro causa dici, tam ingenti flagitio non tolerantes. Erant qui ciuiliter citra auersionem, imo & reuerenter matrimonium cum viduâ reprobarent; nullam asserentes nouo fœderi iaciendo necessitatem, nullum finem tam insoliti coniugij. Refertos virginibus nobilibus Medicæos lares, eosque firmatæ multò ante amicitiæ. Habere Estenses, superesse Germanis quas iungant: & quando idem sanguis reuocandus in Gonzagam familiam sit, sororum viduæ aliquam magis probari. Insueta & primo auditu horrenda non vsurpanda; neque vbi iure communi liceat, cum priuilegio nubendum. Implacabile Sabaudij

Asculanus negotium cũ Mantuano incipit.

odium, & auersum paci animum, suadere vt alia inducatur. Fratres defuncti Manes offendi, calcato ab alio fratre thoro suo, & veluti nudatâ verecundiâ violari. Sed prudentiâ & in Mantuanum caritate certiori; & quantum beneficij reuocata consanguinitas allatura esset gnari; vtq; nullo firmiori vinculo retineri posset, ad vindictam, & repetendas res suas Sabaudius prouocatus, matrimonium cum Viduâ (continuam iam apud Aulicos sermonum materiam) commendabant, consulebantque. Abeunte quippe illâ, non fidem solùm ac caritatem Principum minuturam, sed filiam quoque discessuram; quam Auus amore mollitus, vt rerum ingentium hæredem (quamuis prouincijs excluderetur) circumferret. Eoque processuras in maius suspiciones, & occasiones discordiarum. Si retineretur, curam Neptis apud Patruum matri concordem fore; & si quid fato euenisset, præsente matre fortunam omnem in domo mansuram. Neque duorum fratrum aut sororum nouum apud Christianos Principes matrimonium; Haberi apud Anglos & Hispanos exempla; sed & Sigismundo Poloniæ Regi, qui nunc rerum potiatur, duas Austriacas sorores obtigisse. Licet nec exemplo opus sit apud Reges & Principes, quoties salus populorum, & bona pacis requirant. Prima similium connubiorum noua fuisse; non exemplo tantùm ratione approbata. Denique ridiculum esse asserere apud defunctos sensum verecundiæ, & similium ineptiarum esse. Cum morte desiisse mortalia; & si quo præsentium affectu frater defunctus moueatur, gratum matrimonium habiturum, quod nouerit salutem suis populis laturum. Quod Pontifex ratum voluisset, non religione, non pudore remnendum, securitatem certissimam eo arbitrio coustare. Quippe causæ quarum vltrò licentiam permissurum. Sibi Theatini dicta hæresin, aut (quod minimum) perniciosum errorem sapere. Eaq; si vulgata Romæ forent, periculosam professori explicationem præbitura. Nil eâ in re opus sacerdote audaci & obstrepero. Excludendos tales administratione rerum, & vbi pœnitentibus conscientiam obiecerint, standum Pontificijs decretis. Quinimo ostendendæ constantiæ actum de prouincijs esse testabantur; imminere calamitates; & malè consulta Monferratum igni ac ferro expiaturum. Vicêre hauddubiè, quibus rationes patrocinium faciebant. Sed nec tanta secordia sectarijs suberat, vt veritatem non exciperent, & conuicti, colloquio arguentium abstinebant. Cæterùm ipsius primùm viduæ respectus; mox conditiones ac pacta, negotium inexplicabile reddiderunt. Tantaq; curarum ac difficultatum moles incubuerat, vt cuiuis prudenti certum esset, quamquàm vtriusque populi saluti vtiles nuptiæ cognoscerentur, non tamen secuturas. Nam vel apud ipsum Sabaudium, irritam negotiationem videbant (qui collocare quidem filiam non abnuebat; sed finiri lites, & quæ quis possideret decerni prius volebat) & Mantuanus huius illiusve consilio agitatus; eandem in horam velle se dicebat ac nolle. Quò manifestior eorum temeritas est, qui apud Mantuanos insigni mendacio vulgarunt Siluij Theatini monita ac querelas, dictante Sabaudio manasse; ne pater sponte abnuisse coniugium videretur; sed quò minus absolueretur per Mantuanum stetisse. Scilicet Sabaudius suorum consiliorum moderatorem Monachum incognitum & absentem delegisset, qui ne Regibus quidem, nisi cum expediret auscultaret: aut alio medio quàm filio Principe irritam negotiationem rescidisset. Malè notus his interpretatoribus tantus Princeps, & in maioribus rebus illius libertas erat. Nec absurdum creditu est, his nouitatibus offensum, asperiorem se postmodum secutæ negotiationi præbuisse. Quò spectare crediderim, quòd paucos post dies Asculanus cum de matrimonio audiuisset, odoratis iam difficultatibus, renidens responderit, in eo verti salutem Patriæ; sed Mantuanos bonâ ac celeri fortunâ egêre. Id quippe statim oculatioribus persuasit, perperam eorum accusatum

Sabau-

Sabaudium, quæ vulgus commentabatur: siue causa eadem, siue honestatis reputatio (quæ apud Sabaudios Principes connata est) siue consulta amicorum; siue denique tanti Principis imperium fuit, patuit & aliud liberi animi argumentum; quod non differre, sed abrumpere cogitatum Matrimonium videbatur. Asculanus enim congregatis iam proceribus, ac Principe Pedemontano, simul ingresso Mantuano, habere se ingentia quæ proferret dixit; tum attentis vniuersis addidit: Indecorum regiis natalibus viduam iuuenem, stirpis Cæsareæ, formæ elegantis; & cùm famâ nuptiarum traductam, eodem tecto cum præsumpto sponso, nondum marito agere. Quin potius integrâ negotiatione redire ad suos debere; vnde firmatis sponsalibus, debito generi splendori reduceretur. De eodem primùm tecto admissa ab omnibus ratio, & assensus Mantuanus est, dummodo intra vrbem ageret. Quamquam eligi partem domus posse, cuius vastitas, nullâ alterius communione plures habitatores accipiat. Et quidem amplissimæ sunt Mantuanorum Ducum ædes, adinstar vrbis, areis, itineribus, palatiis, templis diuisæ; Insunt porticus, horti, turres, stabula. Nec ad amænitatem vlli Regum plus cupitum; quàm hîc habetur. Neq; tamen cohabitatio placuit; dedecere existimantibus quamquàm tecto dissitam viduam, in vicino agere. In hæc assiduè Asculanus; & ne sententia excusationibus eluderetur, onerabat modestiam Mantuani, quasi honestati Principis fœminæ ita expediret. Hic cuicunque voto paratus, statim annuit, permisitque electionis arbitrium; siue migrare se domo cuperent; siue manere, translata viduâ in quam vrbis partem voluisset.

Asculanus dissuadet Viduam sub eodem tecto cũ Mantuano agere.

Vix ista finierant, cum Asculanus & Martinengus tamquàm melius consulti, cogitatæ mutationi intonare cœperunt; vt vanæ, & sanctissimæ viduæ iniuriosæ; reditum verò ad parentem specie filialis obsequij suadebant. Contra Mantuani, non quidem flagitium ac sordes in tam sanctâ fœminâ suspectabant; quibusdam tamen extra domum coniecturis arguebant falsò conceptus nomine illudi patriæ, & prætextu noui Domini, qui nesciatur, præsentem ac verum circumueniri. Illud apertius fremebant, indecens & subditis onerosum esse, procul amandari Dominam, cui præstandum foret ministerium, & ciuium vota conferenda. Intra domum ac Penates Mantuanos edendum principem, excipiendum patriæ sinu, alendum, ostentandum, cui à natali ipso statim conceptum sacramentum dicatur. Id continendis in officio populis, & solandis iure deberi: nec Ferdinandum Ducem, aut proceres toleraturos prægnantem Dominam alibi, vel ad infidos spes suas asportare. An preces graui sex dierum itinere Thaurinum vsque subditos delaturos, vt iustitiam illinc ac gratiam referant? Quam fore ciuitatis obedientiam, sine Domino ac tutrice? cui fidem ministros habituros, quos prælaturos, suosne an externos? Quorsum inchoatam nuptiarum tractationem, si amoliri sponsam meditabantur? Non absurda in speciem rationum vis, quamquam discessum maturantes consultores retinuit, impulitque imagine quadam separationis, patriǫ; & laudantibus propositum satisfieri. Tum disputatum de loco quò mitteretur. Gazolum primùm in rationem venit: Id Mediolanensi itinere, duodecim passuum millibus Mantua distat: sed lutosarum, & per hyemem inaccessarum viarum causa neglectum est. Nam frequentari Principem; vltrò citróque commeatibus, oratoribus, infimo famulitio, Duci ipsi intolerabilis molestia videbatur. Nec puritas aëris placebat, vallatum fossa, quæ altâ palude nocua, diros halitus tollere putabatur. Tum Gouernolum ac Goitum in consultationem venere. Illud tumentis & decrescentis locus causâ, accessusque ac reditus difficultate sepositum. Prælatum Goitum, puro cælo, domo nobili ac amplâ, aridiorique glarea strato itinere. Venationes insuper, piscationes, Amnis Mincij delitiæ, eblanditę dubitantibus sunt, vt eligeretur. Nec tacuit Mantuanus apud suos; vt Sabaudij quoque Mantuæ agentes perciperet; separationem Viduæ non suspicione, non honore propositam,

Mantuani negant debere abire Viduam, quæ grauida putatur.

De loco extra vrbem disputatur.

sed dolum subesse. Quidni enim potuisse Viduam intra solitas ædes secreta remanere!& Mantuanũ Castello(sic domus antiquæ partem vocant)degere: vnde non nisi per apertum, & paternos famulos obseruatores transitus esset? superiorem eam Principem esse omni probri suspicione; nec obnoxiam stolidè oblatrantis mendacij. Tantàm magnitudinem ac sanctimoniam, vel eo maximè lædi, quod videatur obseruatoribus & secreto egere. Ne parentem quidem suspicari similia potuisse. Ideo Gazolum conscijs fallaciæ placuisse, quod præcipiti in Padum fluuio promptus Ferrariam receptus esset, siue Vidua fugam, siue Sabaudij ministri infantis neptis raptum cogitassent. Nec aliâ causâ Goitum in vicem, patenti circum agro; & latera tegentibus Venetis electum, quàm vt quod Pado non licuisset, terra exequerentur. Id vt sibi persuasum, sic futuri certiorem solicitudinem habiturum. Prudentiores inconsultam lamentationem credidêre: & licet Sabaudio diffiderent, caueri insidias, & sileri honestius arbitrati sunt. Sed Mantuanus simul præuiderat, ne Goiti Arx plus vno accessu adiretur, vt munimenta diurnis nocturnísque excubiis seruarentur; portæ oppidi satellitum globo firmarentur, ne arma inferrentur, ne plures simul incogniti admitterentur; ne funes, cathenæ, telæ præter vsũ domesticos importarentur. Longius quoque alios curare iussit; ne per negligentiam consiliis hostium (iam sic vocabantur) occasionem aperiret. Id omne honori familiæ, & Viduæ maiestati dari ferebant.

Goitum deducitur. Cæterùm recipientibus & laudantibus Sabaudiis Vidua Goitum cum infante filia delata est; addito veteri famulatu virorum fœminarúmque. Quod ædium reliquum in Sabaudios proceres diuisum, vt pars nulla domus sine hospite ageret. Intolerabilis certè famulis labor erat; cum Mantuę ad manus parata, tanto viæ tractu, & vix in tempore affutura deducere cogerentur. Comitati nihilominus abeuntem omnes sunt; & Marchio Iulius Cæsar Malaspina Prætorio præfectus, cum sexaginta militibus additus, quasi honori; & custos corporis mitteretur. Suspicionem manifestam fecit, quòd cum Dux Coniunx in viuis ageret, iis stipatoribus vallari non consueuisset. Sed accepisse in Mandatis Marchio dicebatur, ne pars vlla nisi custodibus munita pateret; eadem diurnis ac nocturnis egressibus cura esset; excuterentur introeuntes etiam cogniti si quid tectum intulissent, Vrbani, Aulici, Rustici; causa aduentus cuiusque examinaretur: arcísque pars in fluuium versa præsidiano excubitore insederetur. Denique etiam nobilibus à cubiculo imperatum, vt infantem Neptim præ oculis haberent; ne huc illuc puerili leuitate discurrentem incustoditam relinquerent. Ea solicitudo pro Mantuanis erat, si siluissent; sed illi prudenti se temperamento elusisse insidiantium malitiam ferebant: eóque præter vetera odia, recentem quoq; indignationis causam obtulere. Vbi professione consilij tot nobilium procurrentes serui deprehendêre, palam & incustoditi occupaturos se excessus omnes, & clausuros cœlum ipsum fugienti iactarunt. Quod Viduam Principem ingenti mæstitiâ confecit. Neque tamen primo statim indici fidem habuit; sed vbi obstrui quasdam fenestras (quæ eminentissimo situ, subiectam planiciem, vicinosque Voltæ ac Caprianæ colles prospectabant) & murorum extrema tabulatis septa, simul dispositos militares globos, tanquam obsideretur & detineretur vidit, prorupit in lachry-

Ea causa vidua queritur. mas. Mox publicè questa; vbi non querelas auditas, nec amotos custodes sensit, in iram vertit, comminata patriæ ac consultoribus, qui puellam regio ortu, consciâ omni Italia in carcere ac secretâ custodiâ haberent. Imminere tempus, quo ipsa sordido vinculo exsoluta, custodes suos agitatos pulsósque videat, per ludibrium disiectos: & nisi concessissent filiam, igni ferróque vastatos. Nam siue domi ageret, siue in publicum egrederetur, vallatam se milite, iusso aditus omnes ac effugia seruare; ne filiam vnicam, amissi mariti supremum solatium in potestate haberet.

Hæc & similia vindictæ auida iactabat,ore ac oculis iras spirans,vt certum esset frustra amicorum solatia, & auctorum excusationes futuras. Accendebat auersantem quorumdam ministrorum effrons temeritas, qui audientibus Viduæ seruis,fateri non erubescebant,quo monitore,quâ causâ eam curam suscepissent. Porrò vetus famulatus nondum abscesserat;& quibus colloqui Viduæ secreto licebat,licet caritate patriæ eluere suspiciones iniuriarum niterentur,conceptámque inuidiam honestiori interpretatione mollire,omnia tamen ea in maiestatem comparata asserebant ; nec eorum quæ lamentaretur alterius quàm ipsius arbitrium futurum. Imo nec anxiam filiolæ curâ,aut fugæ metum malo vertendum, siue patruo ac patriæ onus tutelæ incumberet, siue ne subditi quidem elabi matrem cuperent;sed nouo connubio retineri,vt certi amoris argumentum.Rationes tamen ac consilia parùm valuere, Principe Pedemontano vniuersa simplicius nutriente , Asculano verò cæterísque eius scholæ alumnis apertius aggerantibus suspiciones , intendentibus iras quò vera aut vero simillima obiicere , non calumniis adornata, nec eruditè commentata ; sed ratione & experimento probata cognoscerentur. Neque enim assentandi studium corruperat prudentiam, quò minus excubiarum frequentia , & intempestiua solicitudo deprehenderentur.

Mærentem Viduam flexo in vesperam die familiaris conuenit, & audiri orauit. Nos cum sermonibus diuersis anxietatem Dominæ leuabamus : admissus ac genibus reuereter aduolutus,sic orsus fuit: Compertum sibi Mantuanorum testimonio,non domum solùm,sed fluuium & agrum circum omnem disposito milite teneri, vt non accessus, non egressus ex Arce nisi cognito pateret. Se tamen nobile facinus meditatum, qun ignaris custodibus, si sibi placuisset, primo conticinio sublatam trans flumen efferret, & mox currui impositam in tutum conueheret. Id vnum requirere,an grata audacia matri futura sit, cuius ministerio cuperet incogitatâ arte vires ac ingenium impendere. Continere vidua risum non potuit ; & cum modum viamque sciscitata fuisset,respondit : Non tantam sibi filiæ curam,vt exponere vtrumque periculo velit. Aut Mantuanos honesta facturos,aut vim experturos. Apertè se iniurias vlcisci : dolo & fraudibus minus validos intendere. Proinde prono serui animo gratias agere ; ibi filiam futuram,vbi ius & Auus voluissent. Pernicaces suo damno experturos, malo consilio irritari potentiorem.

Quidam se Viduæ offert, infantem secretò abducturum.

Illa renuit.

Paucos ante dies Comes Franciscus Martinengus mihi supra nominatus à Sabaudio legatus,cum duobus Taurinensibus Senatoribus, & sexaginta famulis comitatus Mantuam venerat. Iam enim misso ad Patrem cursore,Pedemontanus matrimonij noui consilia , votaq; Mantuanorum perscripserat. Vt inter colluctantes & obstrepentes varietate sententias , paternis monitis concordia sanciretur. Neque auersus à consiliis pacis iuuenilis animus ferebatur, aut in negotio simulationem attulisse : vt cui,matrimonio honori sororis,& Parentis prætextu finium compositione consultum videretur. Mite ingenium,& certissimæ pietatis , bellum auersabatur. Nisi defuncti Mantuani Ducis humanitate , amorem Mantuanorum imbiberat : nec (vt ferè) cum obitu consanguinei detersum. Crediderat nempe eam in Mantuanis prudentiam , quâ visis præsentibus & futuris æstimatis conjicerent,dirimi suspiciones, & occasiones belli tolli ex vsu esse, potius quàm iram validioris experiri.Et mouebant plerique etiam Vincentio Duci placuisse conditiones, quibus æterna pace vtræque familiæ necterentur. Delatæ à Sabaudio literæ,quæ summam præceptorum continebant,Dominum de Potrè nobilem Gallum à Reginâ matre missum Mantuæ offendere. Venerat & ipse cum literis, quibus fæminili facilitate speciosa inseruerat : Delicatum Nepotis nomen,cura,tutela,subsidium,auxilium,& his similia,verbis in amorem adornata

Comes Franciscus Martinengus.

Dominus de Potrè orator Gallus.

ta; sed quæ mox rationibus ab Iberto adductis, inania reperta sunt. Et quidem incauti crediderant, inter iras & arma iam parata sufficere auctoritatem: sed exciderat animo vix coniugem Regem toti Europæ formidatum, post varios belli euentus, etiam auulsas Sabaudio prouincias, solidam pacem à bellicoso & intrepido Duce expressisse. Legatio tamen Domini de Potrè Mantuanorum animos spe immensum extulit; apud quos rari causas discordiæ, & inimici vires nouerant. Hinc vulgarum, per Aulam, per fora, per officinas, securum iam esse Mantuanum, in tuto Monferratum, conatus Sabaudij rideri, insidias Asculani contemni posse; actum de vniuersâ Sabaudiâ, nisi Dux arbitrium rerum suarum Reginæ Mantuani Amitæ permisisset. Addebatur conscriptum iam militem, in Narbonensi sub Duce Niuerniensi tendere, duodecim peditum, tria equitum millia. His nexum Aldigherum strenuum bellatorem; vt nisi Sabaudius modestiam retinuisset, statim pluribus a locis occuparetur. Deputatam quoque in vsum belli pecuniam, aureorum sexcenta millia, tot inania, tot vana; non alia asseueratione, quam si vnusquisque oculatus numerauisset. Sed Asculanus Hispanâ grauitate, cum vires Gallorum, & eam militiam non deprimeret; monebat tamen temerè credentes, illa maiora vero esse: nec pro Mantuano Reginam nisi literas, preces, ac vanas comminationes interposituram. Perspecta sibi omnia certissimis rerum auctoribus; eoq; expedire præueniri tumultus imminentes saltem finium directione. Mordebant hæc aures veri indociles, & tamquam insidiarentur, negligebantur.

Occeperat Februarius nouis & ipse hospitibus onerosus. Tanta enim aduenarum copia, Aulam, Vrbem, priuatorum domos, sumptibus Ducis excepti oppleuerat, vt annonæ curatores, & numero & varietate fatiscerent. Simul diuersis locis conuiuia instaurari oportebat, apparatibusque epulorum strepebant vniuersa. Venêre à Cardinali Spinolâ Ferrariæ legato, à Piscariæ Marchione, à Duce Virtembergensi, Niuerniensi, Stumenæ, Longauillæ missi: & eo famulitio stipati, quod Principes deceret. Sed excipiendi cura in administros multò ante translata fuerat; iussiq; conquirere in vrbe, agro, vicinis, quod ad sumptum immensum faceret; ne quo domesticus splendor imminutus videretur. Mantuanum grauioribus intendere, rei quæ agebatur magnitudo, & communis solicitudo persuadebant. Quippe prono in suspiciones, plures metum insidiarum, quam subsidium suggerebant. Vix tutum se domi, quantò minus apud Monferratum rebatur; ad omne nuncium pauescens, & opperiens indies grauiora: nisi Galliæ Regina, facilem in formidinem inanibus lactauisset.

Neque Princeps Pedemontanus, Asculanus, aut Martinengus feriabantur, indiuidui & communicato inuicem consilio assidui; licet nemo bellum præferret; singuli amoliri causas pro virili niterentur. Tandem petito Mantuani colloquio, rem acriter & consensu aggressi sunt. Hos inter Asculanus vernaculo sermone vsus (nec enim proceres Hispani, corrumpi imminuive gentis maiestatem aliâ linguâ patiuntur) cui Mantuanus non secus ac Italo assueuerat, sic orsus dicitur: Si mihi vicinus Sabaudius & præsens Mantuanus Duces, eadem fide cogniti, alienam causam prosequi dissuaderent, priuatæ tamen res, & mei Regis honor impellerent, quod eo die obnixè promoturus essem, alacrius inter ipsos exequi. Cui enim notum bello aut suspicionibus agitatâ Italiâ, non Mediolanum, non regnum Neapolitanum, non Siciliam, non Belgium, non Etruriæ litora Hispanis obnoxia quietura? Sed excidium oppidorum, cædes exercituum, immensas expensas eundem motum secutura; Hispanias Indiasq; validissimis his artubus nexas, ministrare copias, arma, pecuniam, eoq; deterendas. Fortunam Regnorum subditi sequuntur, quamquam longius siti: & tum pessimè de eorum rebus agitur, quoties Princeps angustijs, bellove conflictatur. Quæ porro securitas esse potest,

Colloquium Pedemontani, Mantuani, & Asculani.

teſt,vbi Sabaudius ne in pace quidem inermis,& præferocib. populis ambitus,irâ ac deſiderio vindictæ ardeſcit; quòd apud Mantuanos Vidua filia, diu neglecta, mox (vt creditur) grauis vtero, cum vnico connubij ſui pignore, redire ad ſuos prohibeatur: Goiti illam velut in carcere detineri, egreſſus aditusq; vigili milite cuſtodiri; & non muros oppidi ſolùm, inſueto præſidio circumdari, ſed pro Aula,Ianuis,cubiculo accinctos excuſſores excubias agere. Non erga ſicarios & vitæ Principum inſidiatores cautius mortales agere; quàm nunc aduerſus nobilem, innocentem, luctuq; filij ac coniugis confuſam. Grauia certè hæc; nec viſa magnâ Mantuani ſatisfactione poſſunt obliterari. Si cui leuiora videantur,æſtimare debere iura vetera, Caroli V. creditas iniurias, & ſententiam expreſſam, ſurreptam,& publicæ quieti hactenus ſemper exitioſam creditam. Reliquit ille quidem præſentia vtcunque compoſita; ſed iecit diſcordiarum immortalia ſemina; quæ vbi Mantuanos hauſerint,etiam reliquam Europam turbabunt. Hæc cum præpotens Sabaudius altiſſimè animo fixerit, magnô remedio opus eſt, vt obliuioni mandata vaneſcant. Non aliâ causâ tam facilis in decreta Cæſar fuit; quàm quod non ius ſolùm,ſed nec vires ſepoſiti ac neglecti ſuis ponderibus æſtimauerit; nec aliò certiori argumento docuit, magnâ iniuriâ læſiſſe Sabaudium, quam vbi Aſtenſem vrbem, recipienti quidem,ſed conquerenti permiſit; quaſi virilem indignationem puerili munere delinire cogitaſſet. Iam verò Mantuano Duci minor indigentiâ pecunia eſſe dicitur; nec præter incolas inopes,vlla militia,non parata auxilia,Cæſar otio reſolutus; at trans Alpes proiecta Regina Galliæ,indiga ſæpius opis alienæ. Aderit Pontifex conſilio; qui diſcordias Chriſtianorum, pacto quàm ſanguine dirimi,vel ſuâ causâ cupit. Alterutri decertantium interponere arma rarò, auctoritatem plerumque ſolet: ne quæſtus domeſticus abeat in externos. Nec enim frequentes in eadem domo Pontifices occurrerunt; eoq; primo ſtatim auſpicio familiæ ſuæ conſulunt; cui omnis externa turbatio detrahit incrementa fortunæ. Etruſci ipſi aut veteri inſtituto ambigentes aliena negligent; aut ſi militem ſubſidio miſerint, acceſſu Monferrati quacunque properauiſſet,arceri poſſe. Potius decoro ſobrini nomine, conſilium pro re ſummittet. Mutinenſis Dux æmulatione ne cogi videatur, Genuenſes pecuniâ ſuperbi; denique Mediolanenſis Ducatus,non acquieſcent. Perrumpendi omnes; aut ſi tantum virium non ſubſit,cuicunque auxilio valedicendum. Sic ſpes tantùm inanes Mantuanis,Sabaudio vires ingentes ſupererunt. Porrò in Mantuani Ducis conſilijs propria ſecuritas, paxq; Italiæ conſiſtit; ſufficit quippe, ſi implicatos Monferrati limites, apertis ac manifeſtis finibus terminet; aut præſumptam penes Sabaudium cauſæ iuſtitiam, conceſsâ parte aliquâ prouinciæ componat. Nil aliunde ſpei. Proinde mihi cum rationi, tum tempori opportunum videtur, conceſsâ portione reliqua in tuto ſiſtere. Spes ac ſubſidia vt inania & inualida,ſic nihil in ſummam conferent. Reſecanda ergo cauſa diſcordiæ,vt conceſſione leui, vniuerſa ſeruentur. His tali moderamine conſtitutis, etiam in longum duraturæ poſſeſſioni cauebitur. Præſentibus quidem prouideretur; ſtabilis verò nepotum quies,leui pretio comparatur. Liberum tibi Dux futurum puta, depulſis ſimultatibus, & obſtricto amicitiâ Sabaudio, Viduam Principem non apparatu,non expenſis egentem, ſalutari tuæ domus vinculo retinere. Manſura enim eſt; vt viuente Franciſco fratre inter vtrumque fides; & quæ mutuo conſenſu ſanciueritis,Cæſaris Regumq; Europæ arbitrio totam æternitatem valebunt. Accedet Principum filiorum Sabaudij ſacramentum, & Imperatorium decretum, quod liti tot annos agitatæ,commodùm finem imponet. Non præſidio Monferratum,non (vt apud ſuſpectos vicinos) militæ egebit, ſecuri ac vberes reditus,nullis expenſis imminuti quotannis repræſentabuntur. Vita ipſa non ſollicitudine grauis,non curis anxia,ſed ſummâ in tranquillitate ac quiete tranſige-

tur. Imo in ciuitate plures annos à Vincentio Patre tuo molliter habitâ, inter ludos ac festiuitates quod æui superi permittent, transiges. Cæterùm dum interim pacta firmantur, & agendorum series disponitur, oro obtestorq; vt Viduæ Principi vnâ cùm filiâ, liberum ad suos iter permittas; aut (quod minus formidinis ac suspicionis habet) deduci Mediolanum, tamquàm in sinum Regis patrui (cuius pietati ac iustitiæ fidere te non semel sis professus) vnde firmatis conditionibus noui connubij, statim reuocentur. Id quidem mihi videtur ex vsu; & nisi facilitate concessionis Parentis indignatio præueniatur, vindictæ properum; & vim laturum, tamquàm è speculâ video.

Credebatur dixisse; cum iterum Sabaudij vires, animosq; efferre cœpit; repetebatq; frustra externum auxilium opponi, cui Cæsar multò ante viluisset. Simul addidit apud Regem suum iusto æquoq; locum esse: sed nec aduersus nepotes, & ambigua arma statim bellum conclamaturum: Plus illi Regiæ existimationis accedere; quoties arbitriò & conditionibus firmari pacem inter altercantes Principes accepisset. Obfirmatum quoque Mantuani aduersus concordiam honestam animum, creditam prudentiam non probare. Nec enim decorum nomini continuis quæstibus & necessitatibus fatigare potentiores; quoties in cuiusq; manu sit, sese magno compendio vexationibus expedire. Id notare Reges; & cupere vniuscuiusque salutem iudicio comparari, non semper alienam opem requirere. Postremò vniuersa hæc pro certissimâ in vtrumque Ducem caritate se dixisse fassus est: quæ si minus placuissent, haud dubiè secutura belli mala, abnuenti concordiam, non iura sua requirenti imputanda. Pro professione in Regem reuerentiæ, amore in Sabaudium, publicæ pacis bono, vel cum aliquo rerum suarum dispendio credi, aliquid condonari.

Modestè certè Asculanus communem causam prosecutus fuerat, & publicam vtilitatem prudenter conuellendis prouincijs prætulisse; sed Mantuani Viduæ aduersi, quibus Dux singula retulerat, orationem inter fastum minasque mediam, vt tempori ac negotio parum congruam criminabantur; soliti vniuersa formidare, vt animus suspicax & infensus. Excepit Asculanum Martinengus prudentiæ quidem spectatæ, sed tum tempori obsecutus, & tamquam geminato ictu constantiam Mantuani perrupturus. Sibi non recentis Ducis Mantuani odio, sed vetustiori origine compertum esse, Sabaudium Ducem antiquo positu finium, & veteri limiti non acquieturum: eoq; multò ante prouidisse, vt quoties honestæ conditiones temnerentur, haberet ad manus remedia iuri suo suffragatura. Id cùm se extra omnem dubitationem habere diceret, filiam tamen ac neptim primùm velle domum dimitti, in quas prior charitas naturæ impulsu feratur: Nec credere vlli mortalium tantum sæuitiæ esse; vt filio ac coniuge primo in flore iuuentæ orbam, non fotu paterno, non eo quod superfit fortunæ pignore solatam velit. Si luctus tempora nouis acerbitatibus ac doloribus non onerentur, amplam nihilominus materiam afflictionis habere; quòd mariti ac filij morte attonita; incerta cui priores, cui vberiores lachrymas persoluat, cui commoriatur, hæreat. Si quid futuri partus spem instillet, id quoque lamentabile censeris quoties filium defuncto parenti sit enixura, dimidiatâ lætitiâ, aut exasperatione nondum exclusi doloris. Placuisse haud dubiè causam Sabaudio; & ideo misisse Doctores Senatoresq; Taurino; ne impetu ac irâ, solatium malorum filiæ quæsiuisse diceretur; vtq; pensitatis rationibus prætextuum paternorum, eorum pondus Mantuanus diiudicaret. Iam non solo iure securitatem illi contigisse, sed Hispani insuper Regis honestissimum fauorem ambigentem animum erexisse. Habere quippe literas, quibus moneatur; non displicere Regi sanciri inter Duces concordiam: imo quoties a Sabaudio honesta requirantur, medium se primùm, mox fautorem oblaturum. Etiam apud Aulam Hispanam causæ iustitiam agnosci; nec

sine

sine verecundiâ Carolum V. auctorem sententiæ quosdam meminisse. Tam secura, tam parata, tam ingentia sibi Mantuanum promittere non debere vsurpatâ Gallicâ protectione licentius, quàm vt statim inter Hispanorum amicos, non sumpto fidei experimento recipiatur; & paternâ suspicione minorem. Equidem vt in defunctum nullam superesse disquisitionem, sic frustra apud præpotentem excusationes speciosè adduci; vbi confirmatæ non vno argumento coniecturæ odiorum, ægrè detergentur. Partem non leuem prudentiæ esse & causæ, & tempori seruire; ducendumque se potius quàm trahendum necessitati permittere. Nullis adhuc armis impetitum, constante veteri amicitiâ, integro honore, aliquid posse concedere; quod amor & æquitas non vis expressisse videantur. Vbi per Monferratum arma personuerint, igni ferróque prouincia euertetur, quas sponte ac libens conditiones non admisisset, à validiori dictatas ignominiosè recepturum. Id se obnixius flagitare canere Mantuanum; quod Vincentio Duci patri; pluribus documentis humanitatis obstrictum agnoscat. Præceperat sententiam Mantuanus, non vno monitore doctus, & ab Amitâ in primis Ferrariensi, quibus fundamentis Hispani ministri (vt fama erat) perditum res suas, Sabaudij auctum irent. Id illum firmiter animo tenere consuluerant; ne quid facilitate aut amore concederet; vtq; in posterum, quæ illi perniciosa dictitauerant, ipse magnis calamitatibus lueret. Ergo communicato ante consilio, & firmatus aduersus metum, sic omninò respondit (exemplar enim à Secretorum intimo habui) Asculano se in primis gratias agere, quod licet sua commoda pro modo amicitiæ prosequeretur, communem tamen vtilitatem non omitteret; eoq; memorem caritatis publicæ; rerumq; administrum & arbitrum reiicere scelus ducere. Satis superque perspectam sibi Sabaudij Ducis aduersus innoxium se gratuitam iracundiam, viresque: eò acrius detecta, quò magis extra iustitiam essent. Curaturum tamen pro virili, ne suâ culpâ conciuisse odia diceretur: neve Rex Hispanus falsis relationibus in sua damna erumperet. Neminem mortalium, cui ius fasq; cordi sint, ignorare vanis imaginibus Sabaudium motum; quòd ademptam filiæ potentiam, additum Viduæ contemptum, & custodijs clausam accusationibus maliuolentium didicisset. Prioribus administris venisse mendacium; qui non alio certiori obsequio rebus suis proficere credidêre; quàm si pronum suspicionibus Parentem, iniquissimis insuper nuncijs incitassent. Non adeo alienam (quamquàm æmuli) censuram formidare; vt aperire consilia, & palam fateri quibus artibus vsus sit metuat. In medio Italiæ prospectu, & inter obseruatores ea tractauisse securitati rerum, quæ criminari non deceat; & Sabaudius ipse eâdem necessitate stimulatus fuisset vsurpaturus. An eam quæ beneficia, gratiam, munera, ius in alieno distribuat auctoritate depulsam censeri posse? Quinimo auctam illi potentiam; quâ viuo coniuge nunquam sit vsa. Et si quando consceleratí accusatores mendacijs blandiantur, Asculanum tamen, Martinengum, imo & Principem illius fratrem vidisse, supplicibus populorum libellis solam Margaritam, sub regiâ vmbellâ sedentem decreta præscribentem; se aut Dominum, aut vteri tutorem, aut ad minus administrum, summo loco amotum, sepositumque velut inter famulantes, rantùm annuisse. Nec in speciem hæc, aut in tempus conficta; sed æternum mansura, quæ Vidua imperasset. An Goitum speciosissimam Mantuanæ ditionis Arcem, saluberrimo cœlo, amæno Mincij decursu, patenti ad Venationes agro, pro custodiâ ac carcere haberi? An vlli mortalium cui placeat æquitas visum iri, Dominam, quæque vterum cum spe prolis gerat, extra Patriam, procul à subditis eniti debere? Num responsa ab exteris per Cursores requirenda, & domi tamquàm sine Domino agendum? Parsimoniam, & si quid simplicius vsurpatum foret reprehensione dignum fuisse; sed militem ac satellitem Regijs insignibus ornatum laudari par fuisse; vt pro gentis maiestate comitata videre-

tur: nec aduenæ aut ciues crederent, cum funere Mariti illam dignitate excidisse. Cepisse eum morem Franciscum fratrem: retentum proinde dignitati domus, illius maiestati. Quod si fugæ metum, aut Infantis neptis raptum a se timeri credant, ferantq; grauiter; cur Sabaudium tot artibus, tot minis causas suspicionum aggerere? Nisi hinc dolus sit, vniuersa in honorem flectenda: si apertè agatur, obsequium non iniuriam interpretanda. Detrahere sibi Sabaudium personam, ac Mantuani conditionem ad tempus induere debere: dum quid iure facto opus sit, purgato oculo peruideat; & diligentiam alienam, iustitiamq; admittat. Gnarum sibi Caroli V. sententiam, cupido illius animo altius hæsisse; & solemnitates iuris, iniurias æstimasse: neque tamen magnum Imperatorem sententiam aut gratiâ dictatam, aut pretio expressam protulisse. In eâ maiestate iniquitatem credi scelus esse: eò quòd inter disceptantes interposito decreto (cum non vno prætextu posset) nil sibi tamen adsciuerit, quò sibi cadentis inuidiam conciret. Sed & illius prudentiæ vniuersos imputaturos fuisse (saltem opinione probitatis) si æquo acquieuisset; & ciuitate Astensi auctus magnus Dominator, minoribus temperaret. Quod si Iudicis arbitrium laceraret (quamquàm aduersa paucis placeant) arguere apud Imperatorem Iurium æstimatorem, & vtrique communem debuisse; sibi certè per vim nihil accessisse; sed quod dotali nomine Auus suus quæsiuisset, etiam Carolo V. adiudicante, octogesimum ante annum possidere. Cæterùm iactos semel præcessorum memoriâ limites Monferrati, accolarum frequentiâ & vsu notos amouere, ex rerum præsentium vsu non videri. Et scire Sabaudium, quò minus Vincentius pater suus super eâ re transigeret, penes ipsum fuisse, incerta, aliena, controuersa tamquàm sua offerentem, quæque Cæsar & Rex Hispanus non concessissent. Monferrati præteritorum sæculorum non vno bello imminuti partem concedere, frangere prouinciæ dignitatem esse, nec nisi Imperatoris arbitrio licere. Consentire vtraque non posse; & annuente vno alterum negaturum. Quòd si in præualidâ, & inopinâ inuasione totum Monferratum occuparetur; vt non primam illam amissionem, sic nec restitutionem fore. Coniuraturos in causæ iustitiam Reges & Principes: quorũ intersit ius Gentium sartum tectum retineri: ne praua consuetudo rapiendi aliena aduersum leges, hoc insuper exemplo in multorum perniciem valescat. Se certè pro virili curaturum ne quis suo per vim proficiat, aut imparato insiliat. Deumq; in primis (cui præruptus animus & iuri contumax inuisus est) aduersus ruptores legum, & vim non ius experientes inuocare. Affutura in tempore numina noxijs aduersa, & facinorum pænas exactura. Matrimonium cum Viduâ non abnuere; quoties honestè & cum dignitate sibi foret contrahendum. Sed initam ante Mantuano Duci cum Sabaudio affinitatem, prouinciarum aut oppidorum pretio denuò repetere, in animo non habere. Grauidam interim Dominam, apud subditos & suos vterum deponere legum placito debere; ne longius sita iura det, subditis præsentiâ ac festinatione agentibus. Vbi se spe nouæ prolis excidisse deprehendisset, tum quocunque abire licuisset, integrum fore. A se interim aut præsente aut absente idem obsequium experturam. Sed Neptim in Patrui tutelâ & domi attineri prorsus debere. Frustra conditiones eò versas agitari; frustra concessionis formas commentari. Certum & indubitatum apud animum suum statuisse, aut huic curæ commori, aut Infantem retinere: quando enim illam hæredem Paternæ fortunæ ac prouinciarum æmuli iactent, apud exteros agere non posse, nec subditos deseri. Cæterùm non in congesto auro, non in parato milite, non prouisu belli, quàm causæ iustitiâ, ac Catholici Regis æquitate spem habere: terriculamenta vel cum subditarum sibi prouinciarum iacturâ contemnere; potiusque cariturum omnibus per vim & iniuriam, quàm in pace fœdè concessurum, quibus auita possessio, & Cæsareæ sententiæ existimatio minuantur. Nouisse Hispanum

Regem, pluribus consilia & officia sua non obseruantibus solùm, sed & interpretantibus, nullo offensionis inditio, sumptam à se cum Romæ ageret Galliarum protectionem. Nec titulos tantùm spectari debêre, sed effectus & artes, quibus suspectam Hispanis curam paucos annos sanctè iusteq; sustinuisset. Quod si innocens administratio in culpam trahatur, vel inuidis manifestum esse; non eosdem semper animos, non consilia foueri: sed prout ratio & occasio persuasissent, in melius feliciter mutari. Rebus suis olim Gallum nomen conuenisse: nunc ne suspicionem quidem vsui: quod excusari ferè soleant, quæ officere nequeunt, accusentur honesta si metus vrgeat. Se pridem obstrinxisse per literas Hispano Regi voluntatem: etiam cum Ecclesiastica tractaret, tot aduersorum quæ minitari audiat ignarum: Ne suscepti voti pæniteat in posterum curaturum. Ea se Principi Asculano, ac Comiti Martinengo ex tempore respondisse. Quod si eas coniugij leges à Sabaudio proponi sciat, quibus cum honore acquiescat, non auersaturum honesta, & vtrique profutura. Testem verò ante alios arcani Principem Pedemontanum appellare, doctum quo animo sit, & quantum tribuat mutuæ amicitiæ. Ad extremum cupere ne liberè expositis, aperto respondisse malo vertant: quando de causâ disceptatione agatur. Ad hæc Pedemontanus solitâ sibi comitate, & mansuetudine: nec auersus à legibus amicitiæ fassus est obnoxiam voluntatem: & vbi cætera dicto respondissent, se cæpta promoturum recepit. Licet tacitam offensionem subesse quidam crederent, constantiâ Mantuani, & concitatâ libertate.

Asculano ac Martinengo pomposa oratio parum placuit: accusabant incautum iuuenis in sua damna animum: & non certiorem aduersus Hispanos caritatem argumentabantur, quàm ante Gallis seruauisset. Prudentiam quoque in professione mutatæ voluntatis requirebant: quod aut abstineri facto, aut sileri lubricitas cogitationum debuisset. Nec enim apud Gallos profuturos Mantuano eos sensus nouerant: qui non secus quàm Hispani, totum hominem, integrum sacramentum requirerent. Dictata insuper orasse videbatur; tamquàm rei magnitudo requirere videretur; vt apertius sensa animi nudarentur; quò facilius in concordiam coiretur. His tum vltrò citroq; iactis, cum præsentia minus consentirent, & altercatione turbarentur, placuit negotiationem de summâ rerum in sequentem reiicere. Temporis beneficio credebant componi animos posse, & sequuturam noctem instillaturam mitiora consilia. Neque ingratum accidit statim tractationem non abrumpi: arrisitq; id non Sabaudio minus quàm Inoyosæ: vt quæ honesta animo conceperat, pace non bello obtinerentur. Ipse Inoyosa plus apud Sabaudium demereri se crediderat, si minori metu ac expensâ, rumore nullo, nulla belli famâ turbato Rege, honestum amici desiderium, sua destinata expleuisset. Vbi enim primo statim congressu, spem successus non abruptam vidêre, Asculanus Mediolanum, Pedemontanus ad Patrem cursorem destinarunt. Sed ille ante alios eam iustitiæ vim crediderat, vt protractum negotium, lassitudo comminationesque, quæ spem consilij præferrent, Mantuanum frangerent, iuuenem adhuc magnæ curæ imparem, dictata Auiæ recitantem, rerum inexpertem, belli nescium, & quantum de suo peteretur non peruidentem. Illum tamen (tamquam magnæ fortunæ composuissent) administri vitium & animorum Sabaudij non eruditi, maiorum suorum more, sperare meliora, nec terreri aduersis debere monuerant. Constantem itaque aduersus quæcunque à Sabaudio poscerentur esse iusserant: & in eo sitam inchoatam tum opinionem sui, si negaret vniuersa, si durum se conditionibus concordiæ, si inexoratum præstitisset: denique si duraturam totam æternitatem quietem familiæ suæ opidulo vno non redemisset. Eo patere magnitudinem animi, si volens sciensque in exitium proprium consensisset potius, quàm prudentioribus

Res in noctem sequentem reijcitur

F

auscultasset. Causam omnem imagine iustitiæ finxerant; docuerantq; aduersus æquitatem, haud quaquàm prosperos exitus Sabaudium habiturum. Præualuêre blanditiæ assentantium, licet secretò à callidioribus erudiretur, ne adeo certum sibi ius fingeret, vt potiora sequi Sabaudium ignoraret; nec ita spe Reginæ Galliæ, & promissis Etruscis fideret, vt minas hostiles negligeret. Magno ea discrimine suggerebantur; quòd secretò colloqui bonos ac peritos viliora seruitia non permitterent; aditus omnes nocturnos diurnosque obsidentia; & vix vlli mortalium creditâ libertate audiendi consulta ministrorum, literarum argumenta, denique sententias proferendi etiam aduersus consiliarios. Sed quæ amici docuerant, eadem per literas boni Principes roborabant; licet ad firmitudinem & constantiam hortarentur nonnulli, etiam præsidia promitterent. Sed vt in ventos inanes abiêre sponsiones quas acceperat, ita in tot amicos iniurias Mantuanus videbatur, si minori fide promissa accepisset, quàm illi spoponderant. Cum insuper ab Hispano Rege nuncius in horam expectaretur; qui doceret an obsequio in vrbe præstito, eâdem facilitate consensisset. Et quidem vniuersi familiares aliena subsidia largius promittebant; flexâ in superos animosè causâ; tamquàm perpetuo pietati & recto animo affutura. In has curas, has artes, hæc blandimenta formauerant iuuenis animum, ne vlterius prouideret; & speraret desperaretve alieno consilio. Quod diei reliquum fuit, Pedemontanus & Asculanus æstimatione futurorum impendêre. Mantuanus tamquàm absoluto negotio, eorum quæ audiuisset respondissetque, certiorem primò Amitam, mox Aulam omnem fecit: vt sub noctem nemo esset, quem falleret exitus disceptationis.

Vbi postero affuêre, Pedemontanus in Asculanum defixus ac reticens, tamquam alienâ operâ vti vellet, causam recentis congressus requirere videbatur. Itaque Asculanus pridie Mantuani duritiem expertus: & eandem iis quæ proposuisset repulsam metuens, ambiguâ nec satis expeditâ, longâ verborum ambage proferebat: modò consilij testem Martinengum, modò Pedemontanum appellans. Et vbi reiici rationes nec admitti conditiones, quibus particula Prouinciæ Sabaudio permitteretur, vidit; ad ea vertit quæ parùm pro causâ erant; tamquàm delegato muneri satisfecisset, si tulisset consilium, & Mantuani sortem miseratus foret; metusque impendentium malorum exposuisset. Mox desiderium pacis, vota Regis sui, publicam vtilitatem prosecutus, non ante quò flecteret ostendit, quàm vbi posse Mantuanum sibique & Italiæ consulere dixit nobilissimo matrimonio, quod certam spem prolis, & securitatem temporum secum ferret. Nec in tantâ vtilitate leuissimani iacturam æstimandam, quæ sponte subeatur, quæ maiora commoda sequantur, quæ in gratiam tot Principum fiat. Tum Mantuanus pridianam duritiem præferens, respondit: Præterito quidem congressu satis apertè exposuisse, quo animo erga societatem amicitiamque Sabaudij, nec non connubium nouum esset; nunc absoluere negotiationem statuisse; & veluti vno ictu vniuersa finire. Proinde quando à Pedemontano Principe, parentis sui placita, & nuptiarum conditiones tacerentur, dicturum liberè quibus sibi legibus nubendum duceret; vt si Sabaudio placuissent, non deliberationi cunctatio, non executioni mora esset. Tria quippe non mutatione non commutationi varianda præsumere: Inuito, nescio, & non iubente Rege haudquaquàm contracturum, eâ fide quam Româ discedens per literas dedisset. Veteres & sub parente seruatos Monferrati terminos, ac iura inconcussa manere: nil toti prouinciæ detrahi; ne imminentem possessionem transferre in posteros, aut emisse ab hoste pacem diceretur. Quod si insuper Sabaudio sororem suam virginem Nurum accipere placeat, doti centum aureorum millia additurum, quò accepta à Fran-

Conditiones quibus Mantuanus matrimonium Vidua admittebat.

Francisco fratre pecunia superetur. Id in auro; nec enim vel agri palmum concessurum; idq; hospitis Principis gratiæ dare; & documento apud murmurantes, per ipsum non stetisse quò minus concordiam præferret. De Regis animo securum esse: nec metuere ne Christianus & pius dominator, oppressam iustitiam velit: aut neglectâ religione, præter fas omne consanguinitati indulgeat. Sibi pro comperto esse quandiu causæ studeat, obsequium ac reuerentiam retineat, arbitrium rerum suarum permittat, ridere posse inanes formidines, pauoresq; pueriles. Vel indignationis Regiæ reum, de tanti principis clementia benè posse sperare: quantò magis innocentem, & credirum? Ad hæc Martinengus sibi ante alia placere dixit, quòd ambagibus nudatam sententiam protulisset: præpediri ac trahi negotiationes incertis: nec in re nisi expeditâ transigi posse. Equidem consultatione opus non esse, an Sabaudius viribus, & (quod existimetur) iure potior, pacta illa in suu contemptum foret interpretaturus. Vnum addidit, non cupere id postremum responsum esse, sed rem integram iterùm differri. Plerumque meliora præceptorum tempus suggerere: idq; si non illius, saltem Mantuani causâ orare. Tacuit Pedemontanus; cui pro dignitate satis videbatur, si negotio præsentia tulisset auctoritatem: munus obiret Asculanus, cupitis paternis Rex faueret, Gubernator Mediolanensis vires ostenderet. Renidenti tamen similis, & conceptæ alte indignationis manifestus. Ferre non poterat generosus animus, secus quàm conuenire crediderat cecidisse consilia: & formidatam Regibus ipsis Patris constantiam ab inermi & inualido contemni. Accendebat iras vanitas promissionum: quippe datis ad parentem literis (quasi cum æstimatione futuri egisset) spoponderat cessurum æquo ac necessitati Mantuanum; idq; fide Asculani, & comitum Aulicorum firmauerat. Verborum quoque perplexitate delusum se credebat; cum enim non semel eædem rationes apud consilium repeterentur, Mantuanus dixerat, per se non stare, quò minus honestis conditionibus duratura pax sanciatur. Vbi expedire ambages iussus sit, honestas conditiones interpretatum; si præterito nihil detraheretur, iidem fines constanti possessione seruarentur. Sed reuerâ condonare aliquid negotiationi Mantuanus initio voluerat: cum adhuc non Regis Hispani, non Etrusci promissiones accepisset. Sed vbi Galliæ Reginam insuper spem addere comperit, interpretari promissa quàm exequi statuit. Si tamen: si tamen ea illi in tergiuersatione prudentia fuit, nec consulentium arbitrio spes Pedemontani elusit. Sic finitum colloquium vrgente iam vesperâ, & ad sua cuique discessere.

Martinengus certissimæ calamitatis, & imminentium malorum diuinus Mantuano indiuiduus, cum exurgerent, secum resumendi colloquij signum dederat. Proinde amotis cæteris, & Paterno in Mantuanum affectu, eosdem animos, præsumptam in Hispano Nepotum caritatem, quæque trahendo in sententiam iuuenem opportuna crediderat, fusius & arctius refricauit: & præ cæteris inanes, à Reginâ Galliæ spes ostendit. Inculcabat non (si vellet) Reginam internis & externis tumultibus sufficere. ostendere nonnullos ex ipsâ securitatem, quam illa domi non habeat; tantò minus possit Nepoti comparare. Pendere similia à consilio procerum; quos inter rarus sit, qui nisi præmium ostendatur, sit sententiæ accessurus. Æmulatus quoque Principum, & in Niuernensem Ducem, fortunis ac virtute conspicuum, inuidiam prosecutus est; acrior huic spei oppugnandæ, quòd Mantuanum maximè eo subsidio fidere cognouisset. Nec cæteris abstinuit; Pontificem nempe proprijs commodis studere; &(quæ domesticum ærarium non hauriant) preces & consilia tantùm interiecturum. Quæ cum frustra cognouisset, in vno Rege Hispano cuncta flexurum: Nec alio cardine exitum agendorum verti. Eum tam impium in suos non futurum; nec vnis literis eam fidem habiturum, quam plurium annorum facta in suspicionem vocauerint. Et quia seuerus Man- *Martinengus secretò iterum instat.*

tuanus dictatæ sibi forsan sententiæ hærebat, infractoq; animo singula excipere videbatur, eo peruicaciæ Martinengus processit, vt cum caritatem obsequiumq; suum sacramento testatus foret,audientis manum prehensaret, osculisq; lacesseret,siue obsequio ac reuerentiâ,exprimere profuturum illi consensum vellet,siue (quod magis credebatur) teneritudine ac blanditijs consilium adornaret. Procul tamen minæ & imperiosa præcepta, quibus Asculanus institerat. Vetustam dicebat sibi cum Vincentio Duce amicitiam intercessisse, & posterius Sabaudio hæsisse: si quid asperius totâ negotiatione in diem præsentem protulisset, artibus, iuribus, causis, occasioniq; imputanda. Sic prorsus sentire; & si propria causa foret, non aliter æstimaturum. Bonam fidamque concordiam suadere, quam nisi iterato Viduæ coniugio sperari posse nouisset. Ætate ac rerum vsu didicisse, quibus consilijs prudentia, quibus temeritas nitantur: Proinde orare ne vniuersum Monferratum, suarum prouinciarum speciosissimam opulentissimamque leuissimæ iacturæ intuitu, nisi exactâ consideratione exitio dederet. Irreparabiles pacis ac belli errores esse. Post dispendium ac damna, inutilem & indecoram Principi esse pœnitentiam. * Sæpè Reges ac Principes sapientissimos, cæteroquin iure potiores, & paratis in causam subsidijs tempori nihilominus seruiuisse. Parum referre quomodo possessio retineatur; eosque valere qui fruantur. Eiectos apud exteros vanam ac pudendam commiserationem manere. Raros communia velle pericula; aut securitatem propriam alieno casui accommodare. Sic Carolum Quintum blandiente licet fortunâ, & victoria validiorem captiuos Germaniæ Principes dimisisse, quod sciebar, nisi beneficio deuinctos, futuros perduelles. Sic Romanos Pontifices sanctitatis opinione celebres, Aragonensibus modò,modo Angioinis fauisse; prout cursu fortunæ raptabantur. Sic Sfortiam mediâ in victoriâ, nobilissimas Ducatus Mediolanensis ciuitates Venetis armorum æmulis permisisse; & (vt recentiora in exemplum referantur) sic Principes Mantuanos Azolæ, Pescheriæ, ac Lonati petitione abstinuisse. Pleraque metu dissensionum, ac discordias reductura sapienter negligi, statimq; micante securitate, vtilitatem apparere; non auro, non possessionibus comparandam. Eam esse Gallorum conditionem,vt iam nisi apud temerè fidentes existimationem inueniant. Præualere Hispanos non opibus solum & milite, sed possessione Italiæ; & medio inter Mantuanos ac Monferratenses situ, vt obsequium à volente recipiant, exprimant à nolente. Tandem eò processit vt satis ostenderet, nisi concessâ Sabaudio parte aliquâ Monferrati, quietas ipsi res esse non posse.Tantum conuentionibus honoris speciem appingendam,vt quod coactum sit, sponte oblatum videatur. Renouatione connubij suppetere colores, vt cum opinione prudentiæ aliquid concedatur,id vero ingenti in posterum quæstu rependatur. Cumq; totam diem examini concedi orasset,respondit Mantuanus, causas eundi sibi in suburbanum rus esse: & cum meridianæ epulæ colloquium dirimi velint; quod animo statuisset statim absoluere. Gratias quippe caritati illius agere; & relaturum in tempore; si quando mutuo officio eguisset. Quod ad Sabaudium spectet,toleraturum se conuelli vniuersa,& ferro igniq; omnia populari,potius quàm agri palmo decederet, aut mutationi finium acquiesceret. Honori tantùm & existimationi viuere; præter dignitatem vniuersa contemnere; neque per vim aut minas dominationem ante quàm vitam omissurum. Sic apud animum suum decreuisse: idq; credi cupere; ne molestâ inculcatione consiliorum,aut ipse fatigetur, aut contra nixi repulsâ offendantur. Neque tamen suam omninò esse sententiam: sed Amitam,sed præcipuos à consilijs viros monuisse; & in eò stare famam prudentiæ suæ, si semel placitis in æternum, vel cum iactura hæsisset. Quod si pluribus roborari rationes cupiat, adiret Amitam, aduocaret Chieppium,audiret secretarios: in plano & aperto omnia futura.

Obstu-

Obstupuit Martinengus, facilem creditum in mutationibus Ducem, tam obfirmatum in seruandis quæ iuberetur, esse. Tum itum ad prandium, anxijs Mantuani famulis, quam tracta tot horas disputatio formam accepisset. Mediastini ipsi præ foribus ac velis stantes, multis Sabaudiorum audientibus garriebant; & velut per lasciuiam iterabant: Ferdinande constans in sententiâ esto. Sed Mantuanus statim solicitudinem suorum leuauit; docuitque inconcussam sibi aduersus omnes fuisse constantiam; nil gratiæ, nil timori condonasse. Sed (quod moris infimis seruitiorum erat) epulantem ambiuere, iacientes velut in casum interrogationes, quibus cogeretur singula proferre. Itaque non ante mensæ amotæ sunt, quàm sciuêre vniuersi, quid Pedemontanus, quid Asculanus, quid Martinengus obiecissent; denique quid vniuersis ac singulis Dux respondisset. Strenuè nauasse dictatæ sententiæ operam videbatur, quod omnes firmitudinem, & Amitam precipuè commendasse meminisset: cui cum Vidua nuptiæ incestuosæ dicebantur. Pauci quibus altior intellectus responso ingemuêre; non ignari quàm leui dispendio, ingens Prouinciæ vastatio arceri possit; & quàm graui vulnere durus ille animus foret subditos sauciaturus. Sed eloqui periculosum erat, obstrepente licet conscientiâ; adeo in Amitam Mantuani adulatio inualuerat, & apud improuidos opinio securitatis. Non iustum solummodo consilium tenuisse Mantuanum, sed etiam tum auersatum nuptias fidorum relationibus accepimus: siue rogari cuperet; siue (quod illi parum amici vulgarunt) ne diutius in eodem proposito hæreret. Quippe primis statim diebus, non aliam sermonis materiam habebat, gestireq; videbatur spe vicinâ, & parum Amitæ dolorem curare: quæ Monachos, Moniales, Consiliarios, illustres fœminas per vices summittebat, qui detestarentur consilium dissuaderéntque.

Ipse noui Principatus studiis intentus; & extra matrimonium vxorius, dignitatis & ordinis maiestate sepositâ, decimâ sextâ Ianuarij die, sese Viduæ non credito more comptum obtulit; pugione ac gladio accinctum, indusioque imbricato conspicuum. Nec satis habuit eo se decore personatum Marronis aulæ sese offerre; sed Pedemontano quoque & cæteris visendum præbuit; gementibus qui purpuram reiectam; & hoc argumento, de eius ingenio coniectandum videbant. Siue enim mimum secretò egisset; siue scenas agitasset, siue choreas duxisset, oblectamento animi dari poterat: videri hæc palam ostentarique non sine contemptu irrisuque spectantium: licet vniuersa amici iocis imputarent; & non neglectâ sed sepositâ dignitate interpretarentur. Accedebat vanitas creditarum opum: quod enim diei post negotia reliquum erat, scrinijs aperiendis insumebat; vt cristallus, gemmæ, vestis, & auita familiæ decora in prospectu forent. Id certè ante alia Mantuani infirmitatem aperuit; quòd pauciora quàm famâ obtinuerat, deprehenderentur, & apud Sabaudium scirentur opulentiora. Sed ille suetâ animi seueritate, parum æstimato studio, cum maximè rerum suarum interesset, negotio indormire, soluebatur in gaudia; & tamquam Sabaudij iurium superior gestiebat.

Medio negotiationis ardore, cum Asculanus salutaribus monitis bono Mantuani consuleret; vtiléme illi pacem honestis conditionibus obtruderet; Martinengus inculcatis officiis, salutares nuptias suaderet; Mantuanus ætate ac facilitate huc illuc consilijs amitæ raptaretur, Sabaudius incestuosis Matrimonij conditionibus assentiri nollet, improuisæ ab Hispano Rege literæ Mediolanum venêre; quæ Inoyosam proferendorum Mediolanensium terminorum desiderio æstuantem dicebantur fulminasse. His etsi studium viri, erga Mantuanum asperitas, quæ cum ratione credebatur, & certus in Sabaudium animus non accusabantur; cautius tamen insistere destinatis & modestius vrgere infirmiorem iubebatur: simul ingratam Regi suo operam omittere, tamquam factorum rationem in tempore redditurus. Magno ac Catholico Principe (cui ob pietatem ac iustitiam

Hispanus Inyoja scribit, sibi non placere opprimi Mantuanum.

Italiæ arbitrium deberi sciebatur) dignam sententiam continebant. Vt qui periculum oblatæ à Mantuano fidei facere decreuerat; & alienas suspiciones nouo Principi non imputare. Complectebantur de Gonzagæ domus amicitiâ nunquàm in solidum dubitasse: quamuis Patre Mantuani superstite, callidi obseruatores pleraque nutriendis suspicionibus detulissent. Nunc etiam præstito ab vrbe obsequio, certissimæ in Ducem caritatis esse; resque eius vt proprias complecti decreuisse. Inerant etiam ad Inoyosam mandata, id ante alia curaret, ne quod detrimentum Monferratum pateretur. Optimo iure Hispanos hactenus, non fraude aut perfidia imperium etiam Europam protulisse; quam eam notam ac gloriæ vibicem fore, si recentem Ducem qui pietatem ac tutelam suam, irrequisito officio præuenisset; qui seque ac sua regio arbitrio permisisset; priusquam experiretur administrationem; nullâ adhuc culpâ, auitis bonis detrusisset. Imo subesse consilio flagitium; quòd inhonoro prætextu regis sui famam, & in turpi consciẽtiâ polluere cogitasset. Vel supplicibus hostibus facilem se præbere consueuisse: Nec alio speciosiori titulo gloriam suam constare, quam iustitia & æquitate; quanto plus decoris in tutelâ amici repperturum? Nullas sibi super Monferrato partes: & si quando Mantuanus amicitiæ à Rege non requisitæ renunciasset; quas intulisset iniurias apertè prosecuturum. Ab domo ac suis, à caritate quâ tot Principes sustentet, amoturum. Quoties extra arma egisset, bello temperaturum.

Vlcerasse ante alia Inoyosæ animum accepimus, reputantem eadem Mantuano à Rege perscripta fuisse: Hinc enim neglectum & contemptum sui (quodque altius penetrabat) querelas prospectabat. Et nos exemplar ab liberto secretorum conscio, non inuito Mantuano habuimus. Iusserat per literas Rex iuuenem Principem protectioni quam inuocasset ab vrbe fidere; nec vmbras aut inanes metus formidare. Apud se pro securitate amicitiæ conscientiam satis fore, credideratque cogitationes Inoyosæ Mantuano fuisse perspectas, eoque congruentia significauerat. Certè non aliâ grauiori peste arcana regiorum consiliorum laborant, quàm secretorum nuditate. Fuerant etenim inter curarum administros Mediolani, qui consilium ab Inoyosâ Regi missum conuicio prosecuti dicerentur, secretóque Mantuano prodidisse; quod vulgare existimationis honore erubuerant. Acceptis literis statim in vrbem, Venetias in Etruriam, sed & Genuam ac Neapolim, missi à Mantuano cursores, traditis Regiarum literarum exemplaribus: quibus supra modum vagare lætitiâ mens cœperat. Et quamquam Pontifex multique per Italiam Principes cordatissimi, Regiam integritatem credidissent; fuêre tamen quibus popularitas illa præter opinionem accidit; quod apud gentem regnandi auidam vix crederent tantùm modestiæ diu futurum.

Sabaudius certè iurium suorum, & Regiæ consanguinitatis æstimatione, grauiter tulit paratam occasionem quam tempus commodùm attulisse videretur à Rege contemni; & prætextus suos à Carolo Quinto spretos, etiam in nepote vilescere. Litteras quoque Inoyosæ frustra missas, nec auditum consanguineum, cui administer insignis causam probauisset. Sperauerat haud dubiè fauorem regium; eatenus tamen optauerat, vt si non adiutor, ad minus spectator esset. Sed dictu mirum quantum animorum ac fiduciæ Mantuano accesserit aduersus propositas conditiones pacis; statimque accersitum Martinengum abijcere concordiæ tractationem iussit; Viduæ nuptias nisi proprio dictatu proponebat; monebat denique Asculanum, cautius secum comminationibus agere. Addidit in Sabaudium liberioris animi vota, quasi negotiationem ex sententia prosecutus non foret, sed artibus & adiutore Inoyosâ iucubuisset. Attonito Martinengo, nec gnaro quæ causa tam fortis pectoris esset, protulit Mantuanus Hispani literas: lectasque & commentationibus auctas, quasi in Sabaudium scriptæ forent securitatis testes adduxit. Martinengus tamen, cui non vnus offendendi modus, &

virium

virium Sabaudij magnitudo perspecta erat: Equidem gratulor (inquit) Dux optime hanc fortunam; sed quàm cuperem quod in Inoyosam Hispanus ius habet, in Sabaudium haberet. Exercitu opus est, & prævalido, vt Sabaudius Monferrato abstineat; & si differre in tempus arma voluerit, sedendo ac minitando Prouincias deteret, tibique infructuosas reddet: Formidandum siue bello occurrat, si a longè indignetur, scio. Id experimento probare te, nec cupio nec hortor. Nihil ad hæc Mantuanus; sed conuocatos à consiliis secum ad amitam pergere imperauit. Hic commiserari calamitas Mantuani poterat: tractauere regias literas primates, Matronæ, Moniales, seruitiorum infimi; cæptusque criminibus ab his illisve lacerari Asculanus & Inoyosa; mox rideri Sabaudius ac contemni: tamquàm abnuente Rege, vis illius omnis occidisset. Quorsum (dicebant) attinet iterare pudendas nuptias, quas desiderium securitatis dictauerat? cur finium memoriam; aut concessionum formam recolere? iugulatas esse spes Sabaudij; nec Inoyosam aut Asculanum regium animum mutaturos. Transisse tempus negotiandi: non si filiam, non si neptim in potestate habeat, Rege abnuente, hostem posse proficere. Eodem simulationem conceptus casuram: idque altissimè famam æmulorum sugillaturam; quod fraudes iustitiæ fecissent, & dolis iura sua vallassent. Hæc secretè, hæc publicè dicebantur, iamq; stipatores, baiulique, & otiosorum turba non alio argumento perstrepebat: vt minus mirum sit, delatam ad Pedemontanum iniuriam fuisse; sciuisseque Asculanum quibus calumniis apud hospitem laceraretur. In aperto est, parum rebus Mantuanis profuisse inconsultam garrulitatem, acresque ad vindictam stimulos Sabaudio addidisse; vt in contemptores non vnâ causâ ferox esset. Vrgebat spes Sabaudiæ munificentiæ, & amico Duci fides data: quam tamen liberare nisi magno periculo licebat; siue apertè opitularetur, siue Regia mandata eluderet: sciebat habere se Mediolani dictorum factorumque suorum obseruatores; nec deesse apud Aulam æmulos, qui non manifesta solùm, sed etiam ambigua querelis insectarentur. Iam enim labare existimationem suam audiuerat; suberantque accusatores, vniuersa quæ fecisset dixissétve prauè interpretantes.

Postero Mantuanus vt maius securitatis documentum offerret, Goiti agrum festiuis venatibus exercuit, vocato ad laxationem animi Martinengo; nec tamen permisso de negotio loqui, tamquam absoluto placito Aulæ Hispanæ. Regis animus vulgatus, at Asculanum ab impetu, & comminationibus in Mantuanum deterruit; sic Sabaudium mutare consilia, & vim preferre impulit; spe ratam apud Regem bono iure occupatæ Prouinciæ possessionem fore; & tarda pro Mantuano Mediolanensia auxilia. Nouerat quàm lentè ab eo obtemperetur, qui inuitus vrgetur, habetque plures cunctationis excusationes. Quod vt voto responderet, dissimulare conatus, & callidè Inoyosæ ipsi imponere decreuit. Huic quidem perspectæ priores Sabaudij cogitationes erant (nam dicebantur consilia sociasse) eoque crediderat, fraude & dolo nonnulla aggressurum; quorum veluti reliquæ summæ pignore vteretur. Sed aperto bello decernere obstante conatibus Rege vix sperauerat. *Sabaudius ab Inoyosa consilia seiungit.*

Fuêre qui præsumerent negotiationis initio, minus concinnè res suas composuisse Sabaudium, quod in ministro regio (cuius in similibus nullum arbitrium est) plus quam decuerat spei posuisset. Alij fatebantur gnarum Sabaudium quid sibi de vnoquoque promitteret; sed imagine communicati secreti, & spe munerum sopiuisse quamuis perspicacem: concoxisse tamen secretò quæ parauerat; quasi tum socium deliberationis, olim esset hostem habiturus. Scriptum Mediolano Mantuam fuerat, id ante alia Inoyosam excitasse, vt sagacius negotio inuigilaret, Regisque Imperio obtemperaret. Quod si Sabaudius ad tempus cælare Regij mandati inuidiam: & communione consilij, causas occasionésque torquere in

contrarium, aut differre subsidia maluisset, suasisserque; credebant nonnulli magno Mantuani damno, & decepto Rege, præsumenteq; quod astu negligeretur, conditione temporum euenisse, congruentius rebus suis consuluisse. Iraque Inoyosa tamquam violatæ fidei reus habitus, acriter indignatus est. Ea enim rerum conditio erat; vt non honori Regis sui, non vtilitati propriæ, nisi concordi Sabaudio prodesse posset. Sed ille cuicunque respectui maior, vt auersantem destinata sua Regem, sic inualidum ministrum negligebat; certus sententiæ, quod bono & sibi debito iure non obtinuisset, per arma requirere. Documentum quoque liberi animi initio dedit; cum enim Hispano sororio causæ suæ iustitiam breui ac graui epistolâ significasset; missoq; oratore satisfecisse muneri videretur; nec abiectas ad Cæsarem preces misit, nec Mantuanum præuenire curauit; vt certum esset plus in suis, quàm alienis viribus præsidij statuisse.

Id Inoyosa grauiter fert.

His fermè diebus cum validissimos Sabaudij prætextus, & hæreditatis cogitationes in nepti defuncti fratris filiâ Mantuanus non vno monitore didicisset; ideoq; iam extra domum tutores & curatores imponi; destinariq; qui præsentia futuris vtilitatibus componerent, accepisset; occupare astum, & eludere artes quibus petebatur nixus est. Accelerato quippe cursore, literas ad Cæsarem dedit, in hæc ferè verba: Certissimam sibi gratiam credidisse, quod sanguine plus vno vinculo nexus, obstrictus Cæsaribus obsequio, causæ insuper honestati niteretur. Et (quod plerosque spe fauoris detrudit) non sua aut suorum aduersus Cæsaream maiestatem malefacta conscientiæ occurrere. Id magnæ fiduciæ initium. Cæterùm & Austriacorum Imperatorum æquitatem, & nunquam innocentibus negata subsidia, constantiam insuper addidisse; vt libens vota sua, infallibili potentioris iudicio æstimanda proponeret. Artibus & dolo vsos supremi Principis censuram vitare; quem certum est nil sanguini, nil gratiæ dare. Sabaudium possessioni Monferrati tot annos inhiantem, postquam suspectos iniquitatis Cæsares, nec sine graui conuicio questus sit: vt imaginato iuri suo colorem aliquem induceret, vt inanes Neptis prætextus vrgeret: quibus illa parentis hæres credita, ipso tutore ac curatore proficiat in domus è quà exierit exitium, moliri res nouas, comminari, profiteri. Neque tamen vtilitati Infantis potius quàm destinatis proprijs studere: vt cui certum sit quocunque titulo aliena occupet, non distinguere. Matrem quidem viduam per ætatem curâ filiæ excludi (quamquàm fidem, pietatem, prudentiam in eâ non desideret) præferri tamen à patre, aduersus leges tot sæcula seruatas. Sed & illam reditum ad suos cogitantem, insuper facti inuidiam onerare. Non enim longius sitam, subditorum commodis in tempore posse prospicere: nec debere sex dierum itinere oraturos iustitiam fatigari. Ducenta ferè passuum millia Taurinum Mantuâ distare: sic indigentium tardas preces, tardiora fore remedia: & ministrorum absente Dominâ impotentiam, vniuersa sus deq; versaturam. Non eam esse prouinciarum amplitudinem, vt Principis absentia possit excusari. Duas omninò esse, quarum altera, si absentem Dominam imploret, possit ante querelas consolari. Viduæ reditum vtrique Genti deploratum: Auum verò sibi tendentem præsentem potentiam meditari, futuram securitate adornare. Proinde orare, vt quod iuris gentium sit, Mantuæ quoque seruari vellet; depelleretq; earum rerum administratione: quem antiquæ simultates, & lis tot annos agitata, bono iure suspectum reddiderint. Quòd si enim Neptim concessam accepisset, orandam paternam caritatem, vt superstitem esse desideret. Nec enim callidum Principem latere, si quid fortuiti infanti euenisset, statim in matrem abire: à matre in parentem: ne qua conditione credatur nuptias filiæ consulturus, aut permissurus. Non potuisse auersam Mantuanis fortunam, magis congruentem cupidini hominis occasionem offerre. Nec illum ante initam cum fratre consanguinitatem, opulentiorem, opportunio-

Litera Mantuani petentis tutelam neptis à Cæsare.

tutiorem vel conditionem somniare. Cæsarei muneris esse, ne fortuita & vana vero & honesto anteferri, neu colores aut quæsiti, aut oblati, sinceram rerum formam immutent. Esse Mantuæ defuncti Ducis germanum; cui fato permissæ prouinciæ debeantur. Et si a Nepti excludatur, non arceri caritate; quando iura sanguinis tolli non possint. Nullo securiori præsidio puellam committi (si hæres credatur) posse; quam amori Patrui, cuius è Gente ac sanguine vitam acceperit.

Octauius Caprianus Mantuanus Patritius, sed vetusto apud Cæsarem ministerio Germanos gratiâ transgressus, & consilij Mantuani gnarus, coràm præceptis & officio functus est. Eadem quippe efficacius prosecutus, detexit à Sabaudio suspiciones, & causæ sui Ducis honestatem appinxit. Non in nobili viro diligentia, aut in Imperatore festinatio remedij desiderata. Rem omnem in eo versari docuerat, ne cunctatione inutili, daretur nouatoribus occasio turbandi: simul sperauerat fore, vt Sabaudius iudicio præuentus, verecundiâ aut reuerentiâ retineretur. Periti magnitudinis Sabaudij secus interpretabantur: quem enim causæ iustitia impellebat, non Cæsarem, non Reges ab incepto reuocaturos credebant. *Octauius Caprianus.*

Cæterum cupitis Mantuani nemine reclamante; non citato, non audito Sabaudio Cæsareum decretum interpositum est, in hæc verba: Sacram Cæsaream Maiestatem intellectis iis omnibus, quæ in negotio Mantuano, ratione tutelæ & educationis Principis filiæ Domini Ducis Mantuæ relictæ pupillæ, hinc inde producta & exhibita fuerunt, benignè decreuisse, & respondisse Dominum Cardinalem moderrnum Mantuæ Ducem, tamquam proximiorem defuncti Ducis agnatum, dictæ pupillæ tutelam habere: ita tamen, vt in omnibus, consensus & auctoritas Dominæ matris Viduæ; si scilicet in eadem domo ac ditione sit, adhibeatur. Benignè autem polliceri, sacram maiestatem suam, tamquàm supremum tutorem ac Dominum & Imperatorem, protectionem se dictæ pupillæ, pro paterno quem erga ipsam gerit affectu, ita sibi curæ futuram; nec quod hic loci fieri non debeat fiat. In eadem verba eiusdem anni mense Nouembri, simile decretum à Cæsare manauit; in eum finem petitum a Mantuano, vt accusans Sabaudius præuentionem dolumq́; , geminato (vt dicebatur) ictu feriretur. Qui in Curiâ Mantuano fautores aderant, aut consultores, aut proceres, æquissimum dicebant adesse filiæ infanti matrem; nec eâ ignarâ præcipua rerum administrari. Sed quando paternam domum procul à subditis prætulisset, Patrui Ducis tutelæ committi debuisse: nec vllum adeo æquitati aduersum esse posse, qui absentem & suspectum Auum præferat. In confesso est, hoc quoque adminiculo Mantuanum spe subleuatum; vt qui crederet bono iuri inniti res suas, fautore ante alia Cæsare; cui obloqui flagitium esset. Nouerat quidem præsumpseratq́; (vt cuique sua iura potiora sunt) incorruptam apud Germanos Imperatores iustitiam; officijs tamen in contrarium merebat; quæ assidua in eum finem ingeri audiebat, vt præpositus Auo, curâ pupillæ exigeretur. Sed neque Sabaudius Cæsareo decreto opus habere crediderat; nec sperauerat se inaudito facilem Imperatorem in decreta futurum. *Decretum Cæsaris quo Mantuanus deputatur tutor pupillæ relictæ.*

Potissimam Mantuanus formidinem ob Isabellam Belgij dominatricem conceperat; quæ amore viduæ sororis filiæ vim, & auctoritatem interpositura dicebatur. Et erant domi praui relatores, qui monebant, Hispanum quoque eo flectere: nisi secretum coniugium difficultates expediuisset. Sed acerrima Sabaudij indignatio fuit, obrestantis non eam primam iniuriam sibi Germano Principi ab Austriacis Cæsaribus illatam: simulari non posse occulta odia: vt nullis suis causis, sic ardentissima, & apud recti æstimatores damnata: nec finem habitura, aut offensas cessaturas: donec familiam omnem (si ipsis per vires licuisset) funditus perditam vidissent. Veterum Saxoniæ Ducum simultatum pœnas rependeret *Sabaudius indignatur.*

prorsusque vt eiusdem sanguinis vrgeri; ne auctus debitâ iuribus suis potentiâ (quamquam retinuisset obsequium) antiquum splendorem Regum reduceret; aut viri suspectus euaderet. Addebant atrociora amici; quibus Sabaudij iniuriæ sine modo videbantur, & arma prouocare; quæ excepta, vt præter voluntatem Ducis fuerant, sic Mantuani causam promouêre. Modestius lamentari videbantur; qui consilium Aulicum culpabant; probraq; in suasores & administros ingerebant: eoq; Decretum tutelæ surreptitium, non citato, non audito Sabaudio appellabant. Vix admissum magni Principis oratorem; & tamquàm de re leui ac receptâ latam tutelæ sententiam; quæ contra ius naturæ tamquàm conuictum perfidiæ & immanitatis Auum curâ depelleret; matremq; vsurpatione erga filiam caritatis prohiberet. Parum olim amicum Hispanis Matthiam Cæsarem, veterique ab eo odio datum; vt in nepotibus Rex lueret, cuius maiestate tutus esset. Ferre non poterant vix tentato iudicio, & in ipso limine disceptationis, dici Sabaudium à Mantuano causâ victum: nec illum octoginta amplius annorum continuatâ lite quidquam profecisse. Vulgatum Mantuæ fuit, literis a negotiatore Mantuano Pragâ datis missum à Sabaudio cursorem cum Epistolâ iniuriam deprecante; vt inconsulta sententia reuocaretur; aut (quod minimum) ad tempus suspenderetur; locum rationibus, ac iuribus suis fore confidente: beneficiumq; è tempore opperienti. Sed creditæ iustitiæ, & rei semel iudicatæ frustrà obstrepitur apud Aulam, semel decretis solidè insistentem; neque opinanrem, certiora quàm à Mantuano proferri posse. Huius causam nulli acrius indoluerunt, quàm amici; vbi didicerunt Sabaudium præuentum; & præter sententiam Cæsaris, diuturnamq; possessionem, etiam tutelam accessisse; ne Sabaudius Neptis respectu vteretur. Hinc enim inextricabiles difficultates impendere, vtq; Sabaudium tenacius iure suo vsurum, sic Mantuanum asperiorem ad conditiones concordiæ futurum; quasi fautorem Cæsarem inuenisset. Hac causâ (quia licentius eloqui consueuerant quæ cogitassent, ausi quidam sunt Cæsarem obliquâ insectatione, procuratores verò noui decreti apertè accusare: minitariq; vbi veriora Imperator didicisset, expressum à parte decretum reuocaturum. Non Sabaudium, non Viduam, non innocentem infanrem sententiâ læsas; sed Regem Patruum; cuius honore æstimari singula exactius debuerint. Posse neglectum inter consanguineos mouêre iras, etiam arma; prout huic illive fauissent. Aderunt ab Inoyosâ missi, qui oratoris & obseruatoris partes obibant; minus itaque prudentiæ in iis fuit, quos Mantuani caritas, & Patriæ dilectio impulerat, in faciem conquerentis respondere. Publicè etenim, vt inter philosophicas disputationes, contendebant; honestissima fuisse Cæsaris placita; nec æquius potuisse rebus infantis puellæ consuli, quàm si abeunte matre in sinu Patrui educaretur; apud suos, in eâ domo, in eo cœlo, quibus natales accepisset. Interrogatam quoque infantem respondere erudierant, nolle se ad Auum proficisci; sed domi apud Patruum manere: quasi eo ius constaret, quod puellula vix primas voces exprimere gnara, protulisset. Et Hispani qui cum Asculano erant; ne deesse suis viderentur, id nimirum causæ esse respondebant, cur Mantuæ retineri puella deberet. Incalescentibus animis (vt ferè vsu venit quoties æmulatione certatur) nobilis Mantuanus, non tamen in senium fines Patriæ transgressus, ausus est recentibus veteres causas addere, Sabaudiumq; iniuriarum fraudiumq; accusare. Etiam coniugium Viduæ cum defuncto Duce, perniciosum populis fuisse asserere: nec aliâ causâ consensisse parentem, quàm vt repens aliqua occasio emergeret, quæ senescentes prætextus suos vegetaret. Sic à tenui initio ampliasse maiores suos quos primum locos occupassent, à Gallis, Mediolanensibus, Genuensibus ac Monferratensibus detraxisse portiunculas quarum coitione prouincias formarunt. Ducem Carolum ipsum Viduæ Parentem, calcatam à præcessoribus viam incessisse:

incessisse: sed infausto omine; cum dolo Marchionatum Salutij aggressus est. Luisse tamen debitas inquierudini pœnas; & nobilissimæ prouinciæ concessione multatum. Magnitudo viri, vt neminem respondere permisit, sic magis displicuit secutis honestiora consilia; maximè quod Mantuanus accessisse sententiæ, & commendasse vniuersa diceretur. De magno ac libero Principe modestius ipsos Reges loqui, etiam sentire: Displicere dominantibus conuicia, quæ in pares iacta, possint mox ipsos quoque notare. Hinc in Mantuanum graues querelæ; vt detractionibus fauentium, & criminationibus audacium consensisset: Puerile ingenium & facile mutatu, in secunda & aduersa, erroribus & pœnitentiâ festinantem appellabant: non Cæsaris, non Regum tutelâ dignum; sed mobilitate iudicij lubricam fidem præferentem: daturum pœnas in tempore nugarum ineptiarumque. Tuebantur contra Mantuani (fors est ita sensisse) aduersus Dominum suum daturos Hispanos veri affectus argumenta, quandocunque protectionis eguisset: neque secius Gallos affuturos. Certam quoque in Venetis & Etrusco spem habere; neque Pontificem patrocinio defuturum. Denique subditos populos pro honore sui Domini, omisso lare, neglectis liberis, postpositis domesticis curis, præcipites aduolaturos, quoties turbari accepissent. Multa bellatorum millia Mantuano agro; plura Monferrato eruptura; quæ possint vel insultantem finibus hostem coërcere, vel non inuendicata cadere. Et quando nullâ innocentis Ducis solicitudine Hispani teneantur; suarum ad minus rerum causâ Sabaudium obseruaturos. Non enim Mediolani, non Belgij securam possessionem, quoties per Italiam pro limine Hispani dominij, diuersi exercitus, robore amicorum vtrinque fulti, concurrant. Hæc aliaq; licet absente tum Pedemontano tumidi & incauti effutire non verebantur; quæ certum erat mox ad ipsum nec non Asculanum fidos delaturos.

Nec maiori se secreto Asculanus continebat; asperatus repulsâ negotij; & licentiâ vocum; quas asperiores opinione Mantuæ vulgari compererat. Ingens Pedemontani mansuetudo fuit; qui licet infanda dici de Parente accepisset; simulationem tamen in extremum retinuit, spe secuturæ pœnitentiæ, aut vindictæ præmaturæ. Iraque festinatis equis Taurinum reuersus est, professus nihilominus ante, se Mantuani officiis cultum amplissimè. Causa discessus varia ferebatur. Plerique auersatum vim Paternam; & præsente Asculano concordiam prætulisse; imo apud Patrem non semel testatum maiori apud suos sororem Viduam, quàm Mantuæ haberi potuisse. Neque id casu; sed quod Mediolani vulgatum; nec minus in Patriâ didicisset, prorsus abiectè & angustè iuuenem habitam. Quidam secretiora eoq; incertiora commentabantur: detulisse nempe ad Parentem consilium: iterandas sororis ac Mantuani nuptias, quieti publicæ commodaturas: nec aliud Italiam in votis habere, aut exteros Reges. Eleonoram enim Mantuani Ducis sororem virginem, vix decimum quintum ætatis annum ingressam specie ac moribus Regiam fortunam præferentibus, nullâ auersione contemplatus ferebatur: dignamq; credidisse, quæ sorori suæ Viduæ obliterandis familiarum odiis, concessione mutuâ componeretur. Ab honesto ac parato iuuenilem animum non abhorruisse, citra flagitium erat, vltroq; habebat commendationem, & siue formâ, siue virtutum concentu Princeps virgo iuuenem illexerat; siue probabili secuturæ quietis coniecturâ traheretur; in concesso erat, nobiliori ac digniori flammâ, crudas familiarum iras facilius excoqui non potuisse. Nec inanis (si fuit) cupiditas eum affectum indiderat: apud Pontificem, Venetos, Reges exteros pro comperto habebatur: nec aliud frequentius vulgi sermonibus tractabatur: apud quem ferè consensus veri præsumptionem habet. Sabaudius ipse filij destinatis non infensus admisisse tractationem dicebatur: licet vtrumque matrimonium pactorum pondere, & contrahentium duritie vanuerit. Callidio-

Pedemontanus ad Patrem redit.

res eam ſub ſpecie deſiderij reſcindendi coniugij formam vſurpatam crediderant: quod penes Sabaudium prætextus ſuo modulo ducerentur; ſpeſq; illius creſcerent, quoties Mantuano non conueniſſet. Id vbi ex voto ceſſiſſet, pauore ac vi deiicere conſtantiâ Mantuanum cogitaſſe; recente dominatione, tot domeſticis aduerſis, foris conſultoribus quaſſatum. Sed ea Principum conditio eſt, vt quæ liberè agunt, apud vulgum licentiâ commentandi examinentur; appinganturq; euentibus ſecretæ nonnunquam cauſæ, quas nemo ſomniauerit.

Sic quidem de Pedemontano ac virgine ſorore Mantuani, Mantuæ & Mediolani ferebatur: quod nos reiectâ in auctores qui prodiderunt fide retulimus; ne prævalidum rumorem ſtudio neglexiſſe diceremur. Eorum quæ coram Mantuano agebantur, ſolicitum & intentum Inoyoſam nil fallebat. Siue Aſculanus per literas admoneret, ſiue ſecretis exploratoribus (quos neceſſaria dominationis inſtrumenta nouerat) arcanum Ducis obſediſſet. Itaque vbi negligi à Mantuano minas Sabaudij (quæ Cæſari ac Regi ſuo reprobabantur) fruſtra conditionibus inſiſti, & Viduæ vterum ferè deprehenſum vanitatis, minus prætextibus reſpondere vidit; ne omiſſa negotiatio nulli in poſterum vſui eſſet, aut abuſa Regis voluntas putaretur; quaſi ſtudio omni pacem vellet; & vt Sabaudium cætera inexorabilem, hac ſaltem ſpecie retineret, Mantuanum denuò literis aggreditur: orat, obteſtaturque, vt Viduam Dominam cum filia, tollendis rumorum occaſionibus, apud Ducem Mutinenſem tam diu deponi vellet, quoad pacta coniugij firmarentur. Offerebatque non Mutinenſis ſolummodo, ſed Cæſaris ac Regis ſui fidem, futuram in tuto infantem; & niſi matrimonium abſolueretur, in paternam domum redituram. Conſilij cauſa non vna erat; ſed ante alia neceſſitudo ſororis, & honeſtatis prætextus afferebantur. In eo vanitas, in hoc turpitudo credita; quaſi ſanctius alibi quam Mantuæ Vidua actura foret; aut ea pudicitia (quæ in nulla Principe certior fuit) alienâ cuſtodiâ indigeret. Ne petulantiam quidem vulgi, aut mentiendi licentiam, tantum dedecoris in animum inducturam. Sed cùm perſiſteret Inoyoſa, & Sabaudij ea ſententia diceretur, diu diſputationibus inter annuentes laudanteſq; certatum: Plerique non Cæſari, non Regi, non Mutinenſi fidem defuturam rebantur: negotio tamen vnde pax Italiæ penderet moras interijci criminabantur: & poſſe ſpem populorum ſtatim expleri; ſi quod vſui ſalubre nouiſſent, tranſegiſſent. Fuêre nihilominus qui ſecretò muſſitarent; fraudemq; cui vanitas poſtulati colorem faceret, ſuſpicarentur: Cur enim fratris Pedemontani & tot procerum arbitrio, cum eædem ſuſpiciones vrgerent, Goitum delectum, vbi Vidua procul à tecto Mantuani ageret, faſtidium mouiſſe: Cælum, ſolum, ædes, venationes, piſcationes examinata vt placerent, arriſiſſe omnia, quæ nunc nullâ cauſâ damnentur? Cur vt apud matrem filia habeatur, quod domi ſit apud exteros quæri? Num apparatum Regium & expenſas tantæ hoſpitalitati congruentes defuiſſe: Prorſus ſine modo exercitatam munificentiam; & quidquid ſplendoris excogitari potuerit, in amicos collatum. Scilicet Imperatoris Regiſq; expectandam voluntatem, non vt arbitrium habeatur, ſed vt Sabaudio plus temporis texendis quæ meditatur, accedat, Mantuanus inter hæc immenſitate expenſæ, & curſorum multitudine hauriatur. Haud dubiè intoleranda imperari. Nam ſi honeſta placuerint, cur paratas nuptias Patrem non vnâ præuaricatione diſtuliſſe? Diſplicuiſſe forſan Ducis indolem, fortunam, ingenium, & à potentiſſimis Germaniæ Principibus genus ductum? aut in virgine ſorore, non id decoris ac virtutis innitere, quo deceat regias ſponſas adornari? Si veteres Monferrati limites manere, nil auitis prouinciis detrahi, centum inſuper aureorum millia ſororis nuptiis ſuperaddi placeat, nil cauſæ eſſe, cur populorum lætitia, vota generis humani, pax concepta differatur. Quod ſi honeſtiſſimæ conditiones diſpliceant, tranſiſſe

Inoyoſa orat Mantuanū vt Viduam cum filiâ, tamdem Mutinæ eſſe velit; quoad negotium matrimonij abſoluatur.

Id & placet & diſplicet.

prorsus spem omnem. Frustra in plures formas verti negotiationem, mutari agendorum seriem, noua proponi: Nec enim vllis vnquàm blandimentis Mantuanum sententiâ decessurum. Iam verò alieni arbitrij nonnulla esse, nec sponte Mantuani posse transigi, à quo tam anxiè requiruntur. Sic infantem neptim inuito Cæsare, & reclamantibus subditis, quorum causa agatur, paterno limite pedem non elaturam. Quæ si hæres sit, teneri patruum reddendæ rationi totius administrationis: sin præter dotem nil habeat; & dotari in tempore à Patruo debere; & sexum ætatemque propinquioris subsidium requirere. Quamquam non semel disputata fœminarum iura docuisse, prouincias Monferrati in mares abire.

Hæc & similia solitâ licentiâ Mantuani iactabant: indignato Sabaudio faces subditum; vt non repetendis iuribus potius, quàm sumendæ vindictæ causâ procurreret. Alij quamquam desiderio subesse artem aliquam crederent: id tamen Parenti solatium concedendum dandumque candoris Christiano orbi documentum consilebant. Per seria & iocos, non alium animum fuisse; nec ex Sabaudio fraudem metui, vbi Cæsar & Rex securitati reditus infantis & annuissent, & cauissent. Pleraque initijs tractationum displicere, & quamquàm difficilia negotio expediri. Quoties arbitrio patrui Neptis haberetur, satis Imperatoris decreto obtemperatum; nec breui abscessu, & (quoties placeret) libero reditu, negligi mandata. Commissam tutelæ neptim esse, non ambitu domus circumscriptam, non carceri mancipatam. Posse ac debere Patruum, vbi cautum sibi vidisset quoquo terrarum puellam mittere, ex arbitrio redituram. Non alijs sermonibus hactenus Mantuanus intonauerat, quàm fixum sibi, ius, ac placita Cæsaris nixu omni retinere, nec facilitate delinquere: cuius (seu præuisa seu subita contra quam voluisset euenissent) accusaretur. Nec enim testari apud Proceres, Aulicos, plebem intermittebat, si Viduam Mantuæ agere voluissent, non defuturum quantum per vires liceret, obsequium: sin abire placuisset, apud ipsos potestatem fore: neptim à se non dimissurum. Id vt apertius, quàm magno negotio expediret, sic anxiorum interpretationibus vulgaretur: erantq; qui auriti testarentur, id non semel ab illo sacramento firmatum: dirasq; sibi ac domui imprecatum, si precibus aut officijs cessisset. Et quidem tertium iam diem irrita consilia inculcare destiterant, quibus id in votis erat, nisi à peritioribus admoniti, in bono Principe, cum execrationibus ac repulsarum vehementiâ constantiam languescere; si in posterum nouæ preces offerantur, pari facilitate desiderio eorum accessurum.

Mantuanus sacramento affirmat se puellam non dimissurum.

Vix illuxerat cum mediastini ac vilissimi seruorum cubiculo Principis successêre. Hos inter Abatinus (ferè is ludio Aulæ; & secretas voluptates Ducum ministrare solitus erat) in hunc vt linguæ licentiâ proniorem conuersus Mantuanus, quid in ciuitate ageretur, quibus sermonibus domus intenderet, est sciscitatus. Ille non aliud ore vulgi agitari, respondit, quàm posse ac debere concedi infantem Auo matrique: siue Taurinum, siue ad Mutinensem interim abituram. Vanas spes esse Sabaudij: nec alio documento magnitudinem suam quàm contemptu secreti hostis efferre. Quod non mater longis gemitibus ac lachrymis; non Pedemontanus grauibus consilijs ac monitis, non Inoyosa inculcatis precibus expresserant, peruicit libertas Aulici famuli; vt accersitis qui diu id frustraque flagitauerant, vltrò annueret, præfatus solummodo consensu orantium se victum, vt auderet (parandæ apud omnes gratiæ) vel periculosa tractare. Vbi consiliarij aduenêre; & promissi fidem ijs qui popóscerant datam acceperunt, primo statim auditu horruêre: sed quia id quoque apud Ducem exitiosum erat; è re sua cognouerunt, si necessitati ac tempori paruissent. Tramissà silentio re; aut accommodato consensu; cum iam probationes meditabantur,

Sed mox, mutatur.

quibus Mantuanum præsentem excusarent, absentes Principes per literas erudierunt. Earum exemplar vicino cuidam Principi a Comite Chieppio missum, sic continebat: Mirum videri posse inuictum hactenus ad Viduæ querelas Mantuanum: nunc ne oratum quidem, facilem se votis Aui ac Inoyosæ præstitisse: vt infans relicta, donec certiora tempus & negotiatio attulissent, apud Mutinensem Ducem cum matre haberetur. Quamquam ne facilitatem quidem fuisse: sed vbi eam curam Mutinensem abnuere accepisset, annuisse: vt se pariter rogantium molestijs, & Inoyosæ precibus expediret. Quid eâ in re consilij concoquat Mutinensis, nec scire: nec si recipiat laudare. Multum enim referre, cuius se rei medium præbeat, quas explicet ambages: & id apud animum suum reputare debuisse: vtcunque res cessisset, inuito aut non iubente Imperatore, periculum esse tam ingentia tractasse. In eum sensum alij alia diuersis præscripserunt: quibus iam vna cura erat excusare Dominum, non admonere: quando illud iniussi cum laude, hoc ne iussi quidem cum gratiâ facerent. Cæterùm vt Mantuani voluntas innotuit, cito cursore Hispani Mantuæ agentes, Inoyosam docuêre, versum in vota animum: eoq; detrahendum tempus pœnitentiæ iuueni instillatæ voluntatis.

Idq; Comes Chieppius excusat.

Id Inoyosam certè secundum præteritas difficultates ingenti lætitiâ perfudit. Videbatur Mutinensem ac Mantuanum arbitrio rexisse. Nec dubitabat cessurum hunc productâ negotiatione, qui iam recepisset, se ancipitia, & summæ rerum aduersa facturum. Sabaudium Regium sororium, & Viduam, Neptimq; sic in suam gloriam valescere credebat: quod facti seriem, & euentuum fortunam, suis consilijs imputaret. Regredi proinde raptim cursorem primùm Mutinam, mox Mantuam iussit, vt facilem illum hospitalitati redderet, hunc propositi laudaret retineretque.

Inoyosa certior, fit ac lætatur.

Ferrariensis minima iam secretorum parte honorari solita, postrema fuit, quæ Nepotis Ducis paratum tradendæ infanti animum aperiret. Itaque simultate Viduæ, auersione Sabaudij concita, à lamentationibus & querelis in conuicia prorupit, violari Cæsarem, spes familiæ mergi, hostibus audaciam, amicis formidinem eâ concessione accedere. Dimittendam matrem vt ad suos quos prætulerit, reuertatur, retinendam Infantem, non quòd hæres, aut rerum domina sit, sed documento constantiæ, & stabilis aduersus Cæsarem obsequij. Erat inter sacras eius Cœnobij virgines, Iuliana quædam cui plebeij natales erant, sed opinione prudentiæ,& longo ministerio Ferrariensis, Ducisq; ac domui iuxta cura. Hanc immittere deterrendo Nepoti visum; & fœminæ consilium in vim eualuit; vt non pœniteret solum, sed anxius quomodo se promisso explicaret, ex suis inquireret, proferretque. His difficultatibus illigatum, præter spem omnium sors liberauit; seu sponte, seu consilio doctus, quantum de suo peteretur,& quibus se molestijs illigaret, statim Inoyosæ aperteq; respondit; eum se depositi honorem remittere; nec nisi iubente imperatore, & tractaturum; quæ prior ille sibi aduocasset. Vt Inoyosam præter spem grauissime repulsa offendit (nunquam credito ausurum suis desiderijs obniti Mutinensem; licet illum matura deliberatio mouisset; ne ardua sinistre abitura, aut aliena culpa suæ incuriæ à potentioribus imputaretur) Mantuano tamen nolenti fuit; qui fortuita in sapientiam vertens, oblatam pœnitendi occasionem promptè amplexatus est. Cum enim emorientem sui apud Mutinensem amicitiam coram hospitibus accusasset, eo querelis progressus est, vt culpam omnem in absentem rejiceret. Quæ tamen nimia, cum administri faterentur (ne Mutinensis lamentationibus fractus, quod primo auersatus fuerat admitteret) statim in molliora conuertit: addendo repulsæ causas,& velut excusando, quem paulò ante vt inofficiosum damnauerat. Composuit itaq; ad Inoyosam literas plenas constantis fiduciæ in hanc formam: Quam-

Sed Ferrariẽsis dissuadet, summissa quadam Iuliana moniali.

Quæ persuadet Duci pœnitentiam.

Dux Mutinensis recusat.

Mantuanus cum Inoyosa de Mutinensi queritur.

Quamquam vrbe in Patriam reuersuros, seque ac res suas Hispani Regis arbitrio permisisset; quem fidei validæ compertum, receprurum obsequium non ambigeret, vix tamen gubernaculis Reipublicæ admotum fidei exemplum obtulisse, concessâ nepti si Mutinensis breuem hospitalitatem affinitatis admisisset. Neque id inane fiduciæ documentum; medijs in suspicionibus ac comminationibus, pignori obtulisse summam rerum; de quâ tot literis, tot orationibus disceptetur. Id se proprijs cursoribus Imperatori ac Hispano Regi significasse. Cæterùm in posterum nisi Cæsaris ac Regis placita sectaturum; & quam callidius cultam apud alios fidem inuenerit, cautius exercitaturum; ne nouo neglectu etiam odia prouocare videatur. Spretam à Mutinensi Neptim, neglectam facilitatem suam, res in pristinum reduxisse. Illam apud se fore; nec vllis in posterùm precibus vt abducatur accessurum; iure cum omnibus acturum, nil gratiæ daturum. Inerant verba & sententiæ accuratæ asperitatis. Quibus lectis Inoyosa dicebatur statim fidem habuisse. Nisi subitis perculso, artis in eo iuuene arguendæ, qui non imperij, non fortunarum suarum causâ posse dissimulare credebatur, deerant argumenta.

Aderat Pedemontanus, qui aliquot hebdomadas absens, circa Martij medium à Parente reuerterat; nouo nobilium comitatu stipatus, vt sororem in Patriam reduceret. Iam enim frustra limites & partem Monferrati iactata Sabaudius didicerat, eoque rescindi negotiationem omnem iusserat; ne cum armis liceret, precibus ac negotiatione aliquid expressisse videretur. Pedemontanus tamen incomparabili comitate denuò Mantuanum aggressus est, vt conceptum rigorem remitteret, patereturque cum matre infantem Mutinam diuertere. Tempore difficilia complanari, nulla suorum iniuriâ, nulla fortunarum iacturâ posse; & Inoyosæ, & conceptæ spei amicitiæ gratificari. Id sibi dari, qui fidem integram negotiationi attulisset, cupere: Non enim reiecturum Mutinensem iteratas Inoyosæ preces; & quod hactenus noluerit, publico desiderio condonaturum. Ad hæc Mantuanus (siue dulcedo morum Pedemontani impulerat; siue certus consilij, duraturam Mutinensi repulsam crederet) statim & liberè respondit: quamuis id per literas Inoyosæ negauerit; & sæpius contestatus sit, negatam semel hospitalitatem, non amplius probaturum; id tamen amicitiæ tribuere; vt si Mutinensis receperit, paratus sit Neptim eò mittere; donec ipse cum Patre in rei summam conueniret. Data acceptaq; fides; certiorq; per literas Pedemontani Inoyosa redditus, quo in statu Mantuana consilia essent; & posse omissam tractationem resumi, spe certâ futurorum. Non alio gratiori nuncio lætatum Inoyosam accepimus, aut distulisse ad paucos dies negotiationem didicimus, nisi quod aduentantem Mediolanum Viduam accepisset, & re Pedemontano communicatâ certius agenda disponi posse credidisset. Id enim ante alia in mandatis à suo Rege habuerat; vt Sabaudij ac Mantuani animos conciliaret; ne occasione prætextuum communi totius Europæ malo inijcem collidereentur. Iis quorum in manus nostri labores venerint, superfluam indaginem singulorum visam iri non ambigimus; quòd inter armorum apparatum, & prurientem iam amore belli Italiam, tam leuia consectemur. Plurimis tamen acceptam sollicitudinem futuram credimus; quia nec leuissima sine arte, nec fortè, nec fortuita sine studio euenerunt.

Pedemõtani tamen precibus flectitur.

Idque literis Inoyosa docetur.

Patritius quidem Mediolanensis eâ tempestate Romæ erat; qui (vt mos magnatibus) non alio exercitio tempus fallebat, quàm officiis & studio nouitatum. Datis itaque ad Secretarium Mantuanum literis, orauit quo in statu res Domini, quâ in spe essent, perscriberet: cui ille sic respondit. Vix morem sibi gerere licet, adeo graues curæ latus incurrunt, adeo frequentes cursores recipiuntur, leganturque; adeo continuis disceptationibus exercemur.

Viduam coniugio nolente patre non accipimus, curantibus Hispanis non rejicimus. Ille nos terroribus quatit,& possessionis Monferrati anxios detinet,Hispani promissis lactant, quæ vana metuimus: Dux noster tot domi malis, tot foris occursantibus, non auxilij solùm, sed & consilij eget, quamquam obstantibus fatis difficile sit pro tempore consulere. Ipsa nos hospitum multitudo constantiâ detrudit; quibus non prouidendum tegiâ munificentiâ solùm, sed excipiendi, comitandi, audiendi sunt, donisque honorandi. Numerum inire difficile est, laboraturâ audientium fide. Nam defuncto Francisco Duce, quamquam tota ferè Europâ Legati aduenissent, paucos tamen intra dies expleto munere ad suos reuertebantur; & discedentis locum recentior, non turbatâ domo occupabat. Sed qui a Sabaudio venêre Magnates viri, & longa series famulorum, integros iam tres menses magno nos onere presserunt. Quibus, si Hispanos Mediolano ab Inoyosa missos addas, septingentorum numerum explebunt. His toto quadragesimæ decursu (prout vires ac valitudo cuiusque est) decore regio luxuque aulico epulæ instruuntur. Accedit vetus Mantuani Ducis familia, septingentos fere complexa; quam vt augeri ratio temporum non sinit, sic imminui seruitij & hospitalitatis necessitas prohibent. Meruêre præterito ministerio ne meliori Principis fortunâ excluderentur. Totius districtus, lacus, amnes, piscinæ, paludes haustæ sunt; solum nomen viuaria retinent: eoque oportuit Benaco & Mari subsidium accersire; strepentibus itineribus commeatuum copiâ & varietate. Mille aurei diurnam expensam non adæquant. Conuectionis difficultas quoque negotium facessit. Quod enim Mantuæ nauigio haberetur, plaustris Goitum deducendum. Currus vrbani & Aulici labore fatiscunt. Superest alia in oratores impensa, quos donis ornatos dimitti, consuetudo Principum obtinuit. Et nos quidem Sabaudij astu tantam hospitum multitudinem credimus aduenisse; vt congesta domi pecunia si quæ fuerat, inutili erogatione perdatur; simul vt tractâ in longum negotiatione, illi tempore res proficiat, Mantuanus Cursoribus, Legatis, hospitibus tenuetur. Redijt Mantuam Pedemontanus magno comitatu insignis. Quid paret, quò se res inclinaturæ sint dij norunt: Nobis prosperè euenire vt cupimus; sic nouis ac nouis suspicionibus exterriti diffidimus. Hic epistolæ sensus fuit. Vrgebat interim Sabaudius filiæ reditum; eò acrius, quò grauius tulerat negatam à Mantuano matri filiam. Quâ causâ Mutinensis Princeps, cito cursore monitus est, si Viduam (cuius sororem matrimonio habebat) videre vellet, Goitum properare. Et affuit cum coniuge expectato citius, Goitiq; sex dierum moram egit; cum interim itineri necessaria, comites, vehicula, famuli, adornarentur. Non alij Principi Regia fortuna magis congruere visa; ea morum concinnitas; is decor vultus erat. Et (quod vniuersos amori illigauit) non in eo grauitatem comitas,non maiestatem corruperat humanitas: & cum nunquam exueret Principem, nullibi inuisum fastigium præferebat.

Princeps Mutinensis Goitum cum coniuge.

Eò tempore licet venatui ac piscationi solidi dies insumerentur, sese tamen tractandi negotij occasio offerebat: nemine adeo immanitatem exuto, vt inter Sabaudium & Mantuanum, atque adeo inter Europæ Principes concordiam non vellet. Hos inter Comes Martinengus (quem vnum didicimus seruorum plenam fidem, & aduersus vtrumque Ducem eundem animum attulisse) testari non intermiserat, integra adhuc omnia; nec magnâ re opus esse, vt cum Viduâ quies Gentium Mantuæ retineretur. Minimam certè aiebat cum Sabaudio facilitatem, fortunæ & honori Mantuani nihil detrahere; imo flagitium in publicam vtilitatem cedere, si minus consilio dato paruisset. Acrius alij, vt iacta à Martinengo bonæ pacis fundamenta acerbis sententijs quaterent, dicebant; non

Comes Martinengus indesinenter pacem promouet.

conceſſionem magis oppidorum quæ ferebatur, quàm ſpontaneam oblationem Sabaudio deberi, neque enim laxioribus finibus Maximo Principi opus eſſe, qui regnet ampliſſimè; & Hiſpanum Gallumq; Reges ſui æſtimatione detineat) ſed dandum à Mantuano documentum, quo genus humanum doceatur, bono iure quæ popoſcerit, accepiſſe. Id durum Mantuanis auditu erat; tamquàm ne priuato quidem tolerandum. Nec defuêre qui prorumperent; & conuiciis arrogantiam faſtumq; proſcinderent. Neque enim dictatam ſententiam, aut Sabaudio ipſi ſummo Principi tantum ſuperbiæ eſſe; vt ſi quando Mantuanus annueret, id illi improperari vellet: A ſuſpecto enim Duce niſi cum illius decore ſatisfactionem expectare. Pedemontanus ac Mantuanus certiori caritate agere videbantur; facilitate ac officio certantes; tantâ vniuerſorum lætitiâ; vt hoc maximè ſalus quieſq; populorum niti crederetur.

Pedemõtani & Mãtuani familiaritas cauſam opinioni dedit, vt vtrique conueniſſe conditionib. nuptiarum crederentur.

Hæc cauſa ſermonum fuit, vt plebs & Aulici tranſactum inter vtrumque de conditionibus nuptiarùm circumferrent: & quamuis diſcederet Vidua, poſtridie reuerſura putaretur. Siue vtriuſque ea mens fuerat, ſiue Mantuanus mutatus tradendæq; Mutinenſi Duci infanti compoſitus, eam ſpeciem præbuerat. Inter ſecures & laqueos nunquam ſatis coercita linguæ petulantia eſt; quò minus mirum, conuulsâ in partes Aulâ; vbi Principes arctâ familiaritate vterentur, repertos fuiſſe qui crederent vulgarentque, nuptiarum fidem tacitis ſponſionibus inter Pedemontanum ac Mantuanum ſancitam fuiſſe: Vt Pedemontanus Eleonoram virginem Mantuani ſororem, Mantuanus Viduam matrimonio acciperent. Quod vt vtrique non abſurdum, ſic inane; & commentantium interpretationibus inuentum exitus docuit: Nec enim auctor famæ erat; & vtrique Principes ſecretò orati aperire arcana, vel cariſſimis & fidiſſimis abnuerunt. Credebatur nihilominus matrimonium cum Viduâ in propinquo; ſi Pedemontanus moræ omnis (quæ Parentis iuſſa tardaret) intolerans, pauculos adhuc dies Goiti ſubſtitiſſet: non enim retractatas ſæpius conditiones Inoyoſa; quique communem cauſam officio aut caritate proſequebantur, omiſerant: & facile erat nondum adultis odiis, nec aggeſtis nouis diſſentionum cauſis, vetera obliterari componive. Sed Pedemontanus Sabaudij inculcata mandata; & obſtrictam alieno arbitrio voluntatem excuſabat. Fidem profeſſio merebatur; quod filiorum nemo paternis præceptis religioſius obtemperaret.

Mantuanus interim duabus curis ad miraculum intendebat: altera officioſa, odioſa altera erat. Cum enim in magnos hoſpites ingentia recti animi argumenta, regiâ hoſpitalitatis inſumeret, in eo grauiter offendebat, quod infantem diſpoſitis ſatellitibus, tamquàm in furtum deſtinatam cuſtodiret. Vallata ac ſepta omnia erant. Arx ambitu vigilibus, porta ſtationibus firmata; feneſtræ quâ foras proſpectus eſt ferreis cancellis obductæ; denique carceris imago omnibus obuerſabatur. Quod ante alia matrem ſolicitudine ac mærore afflictam cruciabat. Viceſimâ ſextâ menſis, iter omnes ingreſſi Cannetum celebre Mantuanæ ditionis oppidum conceſsêre eò vſque comite Mantuano. Miſerabilis certè ea ſpecies viſa, cum vidua iuuenis paucos ante menſes filio ac coniuge orba, diſcedens filiæ vnicæ nec in poſterum forſan amplius videndæ diuelleretur. Quò maior conſtantia, & firmius aduerſus lachrymas pectus fuit; eò plus apud circumſtantes pietatis conciuit. Nec enim ſingultibus præpedita, aut fæminili lamentatione ſoluta in ſupremos filiæ amplexus corruit, ſed fronte tenus contrectatam, & delibatis velut blanditiis, tantùm admonuit, Meminiſſet quâ Matre eſſet; Patrui interim auiæq; quos Parentum vice foret habitura, morem gereret: ea ſibi proxima ſubſidia & ſecura. Innocenti puellæ calcatam à maioribus virtutis ſemitam ingredienti, nequaquam ſuperos defuturos. Salutato poſtremò cœtu omni; cum illa hilari ac ſereno obtutu ſororem quoque complexa foret, exciuit ma-

Vidua cum Pedemõtano Mediolanũ proficiſcitur, relictâ Mantua infante.

cum Viduâ pœnitentia. Quippe recursum in vrbem statim Amita cum fidissimis aggressa fuerat, turpitudinem coniugij, & minas metumq; Sabaudij obtrudens: quasi libero ac sui iuris Principi, iussu alieno nubendum foret. Idem sex seruorum (quibus non aliâ facilitate Mantuanus consilia, quàm proceribus aperiebat) siue iussi, siue vt blandirentur, eunti cubitum, experrecto, inter epulas, feria, ludos inculcabant. Mediceæ quoque familiæ fortuna, & ex eâ vtilitas, si contraxisset nouas nuptias, ob oculos ponebantur. Forsan & secretæ sponsiones intercesserant; quæ cum animo anxio obuersarentur, huc illuc consilij incertum agebant. Placuit itaque componi literas ad Inoyosam, quæ tales erant. Quod rerum suarum studio assiduus, nullam procurandæ vtilitatis suæ occasionem elabi sinat, apud se perennem gratamq; memoriam fore. Sed in eo præcipuè sitam caritatem eius, si æquiori animo ea æstimauerit, quæ negotij ratio concedi prohibeat. Eo in numero discessum infantis pupillæ esse; sibi exitiosum: Matri verò regressum Mutinam omninò indecorum. Vt gratiæ olim Neptim concessisset; sic recusatam, denuò nec posse, nec debere permittere. Non defuturos reconciliationi ac concordiæ securiores modos: & nuptias quas requirat, nullibi honestius quàm reuersâ ad patrem Viduâ sanciri posse. Sciret interim, magnis causis constare consilium suum. Abnuere se enim, quæ abolita nullo suo consensu resumerentur. Neque tantâ vtilitate intus esse, vt quod sibi cupienti semel negatum sit, nouis aliorum precibus habere velit. Cum Goiti Vidua ageret, quamuis temeritatis à suis argueretur, non sibi tamen sententiam displicuisse, cuius tum occasio in aperto esset. Per Ducem Mutinensem stetisse, quò minus res absolueretur. Nunc eò rem incliuatam, vt neptim in posterum illi concedere tutum non putet, qui longâ tergiuersatione, & reiectis tot precibus, tempus insidijs quæsiuisse videri possit. Sed mirari in primis quomodo, literarum quas super eâ te paucas ante dies misisset oblitus, ei tractationi denuò manus applicuisset; quam abruptam omissamq; professione & tempore cognouisset.

Acceptis Mantuani literis Inoyosa, furore percitus, & irâ insolito sibi more tumens; fidemq; quam ipse Sabaudio ac Pedemontano obtulerat, requirens, prorupit; sponsionem à Mantuano datam obtestans: Nempe Mantuani literis quas acceperat, cum Mutinensis hospitalitatem renueret, vt subito calore dictatas; siue integrum apud se rei arbitrium crederet, parum crediderat. Quamquam Pedemontanus addidisset fiduciam expressæ denuò promissionis; quamquam aliter epistolis Mantuanus significauisset. Vt Pedemontanus potior in fide haberetur, toties mutatus Mantuanus persuadebat: quâ tamen arte lubricum animum, & facilè nouitatibus huc illuc abeuntem retineret, nesciebat. Id conatui suo & quieti publicæ, quam regio iussu curare satagebat, prorsus obstare nouerat. Veteribus enim odiorum causis, nouas iniurias, quas potentior Sabaudius non foret condonaturus, adiici, & geminari difficultates in bellum erupturas. Neque literis expostulare poterat, quod eundem animum à Mantuano per Epistolam accepisset. Sed qui participes veritatis fuerant, etiam Mutinensem eâ deliberatione offendi querebantur; cuius promisso diffideretur, in leui causâ; quæque Mantuani quàm Sabaudij commoda magis respiceret. Mutinensis vbi quod inuitus complectebatur non placere vidit, risu profuso mutationem excepit; lætatus non concedi sibi, quibus alienâ importunitate accessisset: & eo se negotio expediri, quod à nemine totam gratitudinem, aut plenam gratiam promitteret. Nec dissimiles fuêre literæ ad Pedemontanum à Mantuano datæ; quas Princeps tumentibus oculis exceptas, parum abfuit quin coram Cursore discerperet. Retinuit impetum connata modestia, & paterna reuerentia; cui communicari debêre cognouerat. Earum hic sensus fuit: Audentius hactenus tutelam Neptis sibi ab Imperatore commissam in discrimen, promissione Mutinensis recessus addu-

Inoyosa indignatur Mantuano.

Litteræ Mantuani ad Pedemontanum.

xisse: tandem verò cognouisse, quantum de suo peteretur: nec posse incolumi reuerentiâ destinatis cupirisq; assentiri. Quippe non Amitæ suæ solùm, Fratrisq;, sed & totius Mantuani populi querelis quati; & nisi abstitisset, rem seditionem spectare. Potuisse Mutinensem facilitate annuere, cum Vidua Mantuæ agebat: Reiectam semel curam se quoque proiecisse; & alij tempori, alia conuenire. Hæc Gregorius Carbonellus Diocæsareæ Episcopus, & Diuæ Barbaræ apud Mantuanos Abbas, qui vtrique literas detulerat, commentationibus auxit, vt persuaderet licuisse sine notâ Mantuano abrumpere pacta, ac negare, quod olim non recipienti concessisset. Ante alia gratum Sabaudio accidit promissis Mantuanum non stetisse: non quod contemptum Principis filij ioco duceret (vlciscendi quippe vires & destinatio suberat) sed quòd rupta ab æmulo fides causam suam Europæ omni probaret; liceretq; honestissimo titulo ad vim vertere, contra iurisgentium violatorem. Pedemontanum itaque per literas queri & acerbam iniuriam agnoscere iussit; ne secreto ac silentio causæ alienæ concedere videretur. Tales fuerunt, Quas Celsitudo tua ad me literas dedit, ab Episcopo Diocæsariensi accepi: à quo quæ in mandatis habuerat didici. Negare tamen non ausim, nouum & inexpectatum accidisse mihi, cum postremam tuam voluntatem didici, datæ mihi cum Mantuæ essem à Celsitudine tuâ fidei, & à ministris tuis firmatæ, omninò pugnantem. Cæterum ego cum sorore propediem apud Ducem parentem erimus, cunctorum seriem explicaturi. Nec dubito quin pro summâ illius prudentiâ, congruum rationi ac tempori remedium sit reperturus. Non deerat Diocæsariensis qui excusaret; fateretúrq; Mantuani nomine, illum primum expectatione delusum; eoq; negotiationi, quæ iam expirasset, reuirescenti, consensum præbere noluisse. Scire illum quibus olim causis annuerit; nunc grauioribus, negare. Rem ante finitam, retrahi in apertum; vt ex iure non foret, ita nec apud illum locum habituram.

Pedemontanus Mantuanus literis respondet.

Diocæsariensis Mantuanum frustra excusat.

Hæc aliaq; Sabaudium non fefellerunt: qui iam non vnâ causâ prouocatus, delectus militares habere, turmas equitum recensere, belli duces, arma parare, & propius Monferrato succedere videbatur. Prorsus animo magni Principis insederat, neglectum sui, Filij iniuriam, Filiæ Viduæ causam nixu omni prosequi: nec nisi oblatâ satisfactione concedere. Vim eam mentis nondum introspexerat Inoyosa, Hispanâ cunctatione solitus exequi vniuersa; nec existimans, nullo sui Regis respectu ausurum Ducem bellum apparare; rerum Italiæ arbitrium omne apud se indubitatò putans. Nec deerant qui armorum speciem incutiendo tantummodò terrori oblatam dicerent; vt Mantuanum quem comitas in vota non illexerat, metus impelleret. Solida Sabaudio prudentia erat, cumq; inermem Inoyosam ac cunctantem Mantuanum, nullâ vi suâ validum, & alieno tantùm subsidio fretum, in rem suam videret, vt palam exercitibus se vallaut; & bellum non Mantuano solùm, sed cuicunque obstanti apparabat. Vulgauerant quoque Mantuani plus æquo studiosi, tantâ Sabaudium aduersus Inoyosam caritate non fuisse; vt si renunciare amicitiæ opus foret, vtilitatis accessu supersederet, ipsum verò Inoyosam officij requisitum, auro emptum, & ingentia præuaricationis præmia opperiri iussum; simulationis imagine exclusisse. Quod vt atrocius quàm vt summo viro objici posset, dispositi obseruatores Mediolanum perscripserunt.

Sabaudij animum tardè Inoyosa cognoscit.

Nec tamen Inoyosa, cui hæc Mantuani dictata esse ferebantur, solitam sibi constantiam omisit, aut iniuria loco se detrudi passus est; sed queri cum Diocæsariensi satis habuit: non Mantuani gratiâ curas ac labores, seu belli, seu pacis, sed officij ac Regiæ voluntatis subire testatus. Cum eâ licentiâ Regium ministrum lacerari Vincentius Mantuani frater audiret, annuentes primùm increpuit; & in fratrem conuersus ausus est silentium & moderationem temerarijs, certo metu impe-

Inoyosa iniurias fert constanter.

Et Pr. Vincentius increpat authores.

imperare: iniuriæ inconsultæ acerbum exitum omnibus deprecatus. Erubuit Mantuanus fraterno consilio, & cum illi ætatis imprudentiam, otium, emancipatam luxui vitam improperasset, proditum se ab Hispanis ministris sublato clamore, ita vt altero cubiculo dissiti exaudirent, inclamauit. Tum Vincentius: Quando, inquit, in fratrem natu maiorem reuerentia, tibi imprudentia est, secretum iners otium; curarum ac negotiorum vt decuit, libera concessio, vita luxu fluida, ne sermone quidem in posterùm offendam. Domus nostræ commune bonum, Hispanæ potentiæ maiestas, nostra me ludibria stimularunt, vt in communi causâ proloqui auderem. Vt enim prudentissimè Roma discedens, teq; ac res nostras Regiæ tutelæ commisisti: sic stabili proposito oportuerat, optimi Regis arbitrium, magni administri officia experiri: eoq; audaciæ arguere, qui propria insolentia communia pericula inuitant. Non tulit sententiam Mantuanus, sed sese in secretum proripuit, multa in fratrem impotenter (quem stolidè ferocem dicebat) multa in quosdam Hispanos ingerens: exitio domus suffectura, si quos læserant, vniuersa fuissent executuri.

Laborabat interim Mediolani Diocæsariensis, vt Mantuani in Inoyosam vulgatas iniurias elueret: persuaderetq; fiduciam illum certam retinere. Simul matrimonium præferebat vt spem vnicam pacis secuturæ. Iam Pedemontanus Mediolano profectus, Vercellas ad Patrem venerat, deploratis rebus, & clusæ fidei confusione accensum. Hic quidquid honoris aut iniuriæ a Mantuano accepisset, executus, lætum parentem deprehendit filiæ reditu. Quòd eo pignore Inoyosam pro arbitrio tracturum negotiationem metueret.

Diocæsariensis Mantuanum apud Inoyosam excusat. Pedemontanus cum Vidua Vercellas.

Sed hic licet quæ in Sabaudium, & Pedemontanum parum humanè Mantuanus admisisse videbatur, geminasse difficultates, & inexplicabile consilium reddidisse viderentur: fixam sibi tamen pace potius quàm bello proficiendi curam non omisit: sed modò capto ex proceribus consilio, modò à Diocæsariensi monitus, salutare populo vtrique coniugium agnouit. Vtq; tandem in summam transigeretur opportunum Episcopum deprehendit, si coram, mixtas rationibus preces Sabaudij attulisset. Itaque cito cursore ad Mantuanum misso orauit, vt Diocæsariensem eâ causâ ad Sabaudium Vercellas legaret: Posse Sabaudium nondum sumptis armis inexorabilem, & minimâ concessione deliniri, ad sanciendum cum filia matrimonium inuitare. Scripserat; maturè diiudicaret quam nouo Principatu, toti vitæ suæ & magnæ domui viam faceret; quod pelagus auderet; in quas necessitates, erogationes, discrimina seq; & amicos mitteret. Sic tutelæ Regiæ insistere debere, vt nullâ suâ culpâ periclitatus crederetur; nec volens sciensq; nullâ necessitate fatigasse magnum Regem diceretur. Pelagus, necessitates, discrimina quamquàm intus vera, inuisa tamen Mantuano fuerunt: ac si placare iras, & lenire indignationem potentioris, nisi cum existimationis dispendio concederetur. Quia nihilominus securitatem, fiduciamq; suam frequentes metus intercurrebant, consilium non est aspernatus. Et quâ licuit festinatione Diocæsariensem Vercellas ire imperauit. Neque tamen aliis matrimonij legibus acquiescere voluit, quàm olim cum Asculano tractauerat. Quod si iungendo arctius fœderi, soror quoque Virgo à Sabaudio requireretur, non abnuere: dummodò corpori prouinciæ nil adimeretur. Vt tamen certioribus limitibus implicati Monferratenses agri dirimerentur, ambirenturq; nonnulla permutationis nomine offerret; quorum æstimatio arbitrio prudentium inniteretur. Deinque ita negotiationem admitteret, vt nullo colore cupitas sibi nuptias ostenderet. Et si facilem Inoyosæ destinatis vidisset, etiam preces in consensum ambiret. Iunxerat Vidua Ferrariensis literas, sponsalium quæ metuebat, auersabaturq; formidine; quibus Episcopum hortabatur arte & lenocinio abstinere; & vt languentem tractationem statim vanescere sineret.

Mantuanus Diocæsariensem Vercellis mittit ad Sabaudium Inoyosa consilio.

Quidam non cupitam Diocæsariensis legationem Inoyosæ Mediolano perscripserant; sed oblatâ ab eo concordiæ spe stimulatum; vt apud Mantuanum intercederet, quod apud anxium futuri & paci populorum operato facilè fuit; ne quid intentatum inausumve præteriisse videretur; quod possit Principum discordias obliterare.

Qui morum æstimatione incipit vilescere.

Vrbe Diocæsariensis Vercellas venit, monachali fastu, domesticâ familiaritate, & concinnitate morum non quæsitâ, statim sui fastidium conciuit apud Aulam vniuersa specie Regiâ æstimantem; & Principem titulo tenus à Regiâ maiestate distantem. Equidem plus in Monacho fidei quam eloquentiæ, integritatis quàm ciuilitatis, & dicto scriptoq; eadem confusio erat; eoq; parùm suffecturus creditus retinendo Sabaudio; apud quem nobilitas & grauitas præcipuum locum habebant: & fateri solitus erat, splendorem, numerum, ornatum magnæ domus, sibi statim oculos animumq; perstrinxisse. Tot Principes Ducesque, tot nobiles & administri, species ipsa Sabaudij, etiam in seueritate reuerendi, non aliàs eam magnitudinem expertum confuderant, turbauerantque. Cæterum vbi fidei literas protulit; quâ causâ venisset exposuit: Mantuani nempe iussu, & Inoyosæ consilio. Et quia benignè exceptus fuerat, ausus est magnum Principem monitis coërcere; ne paratam Mantuani amicitiam abnueret; ne veteri prætextui; ne nouis iniuriarum imaginibus fideret. Antiqua exoleuisse; recentia vana & inania: Mantuanum magnitudine suâ, etiam potentiorum subsidio securum. Responsum à Sabaudio accepit plenum regiæ seueritatis: congruam suæ domui occasionem superos misisse: qua irrisa hactenus iura sua resumeret: & filiæ ac filio illatas iniurias vlcisceretur. Neminem hactenus impunè tantam familiam ludificatum. Quod Monferratum spectet, eas prouincias à Carolo V. Cæsare, aut potius malè eruditis administris, violatis tot præcessorum Marchionum decretis, calcatoq; iure gentium (apud quas liberæ conuentiones, & dotalitia pacta sacta essent) maioribus suis aulisas. Adesse vltores superos, & vires animosque causæ addidisse. Quæ inhumaniter in filiam Viduam admissa sint, & iniquè in filium, neglectu, contemptu, fide violatâ, plura & certiora esse quàm vt excusentur. Nihilominus cum sibi facile sit, vi adempta repetere, & iniurias immeritas prosequi; concordiam tamen anteferre; si debitâ satisfactione vetus error, noua culpa corrigerentur. Iubere proinde quid fiendæ disceptationi afferret, eloqui. Tum Diocæsariensis, paratam sui Ducis in mutua coniugia voluntatem offerre se dixit: Satisfactionis nomen inuisum (nec enim aut deliquisse, aut causæ quæ controuerteretur succubuisse) ideoq; seponere. Permutationis nomine, duo aut tria oppida, sed dissita, sed minora concedere, quibus Monferrato aulisis rortuosi Monferrati limites æquarentur. Sororiæ dotis nomine centum insuper aureorum millia offerre: hæc se Oratorem ferre; quod si exutâ personâ priuatus, & disceptantium commodis ex æquo amicus audiatur, concordiam vtrique proficuam persuadere. Tum vetusto, & apud Magnates pridem abolito dicendi compellendive modo reuocato addidit. Hinc Gallos, illinc Hispanos pro Mantuano fore. Illos sanguine & affectu nexos: hoc receptæ protectionis, vsurpati iam Italiæ arbitrij, & nimiæ Sabaudij potentiæ suspicionis causa. Accessuros Venetos amore Gonzagæ domus, mox Pontificem, vt erga filium, postremò Germanos Principes; qui magnum Etruriæ Ducem armis opibusque validum secum trahant. Inuadere quidem extrema Monferrati; populari, & prædari oppida nullo præsidio munita, excindere villas posse; etiam ciuitates obsidione cingere, & vniuersis minitari: sed excidium alieni soli; suorum subditorum expensâ & sanguine, denique status sui discrimine procuraturum. Nec enim vlli mortalium, qui arcana dominationis, regnandiq; leges calluerit, dubium esse: & adempta læso Domino restitui debere, & apud victorem præter cædes suorum, pecuniæ prodi-

prodigentiam, agri proprij vastationem nil reliquum fore. Rapinas & spolia, facto & prædatione parta, militi cessura. Denique superstitem fore pænitentiam: & apud posteros infaustæ expeditionis memoriam, causâ suâ, causâ alienâ. Quod si iniurijs acceptis ad vindictam stimularetur, quidni primùm à filiâ requireret, quo decore, quâ reuerentiâ, quâ auctoritate seu Mantuæ seu cum Goiti ex arbitrio egit, habita fuerit. Et si modestiam Viduæ accuset, offensarum tolerantis: cur famulos, & missos Taurino proceres sacramento non cogat fateri veritatem? Eam esse vim conscientiæ, vt mentientibus linguis, fronte, oculis fateatur. Modò causas non suppetere: cur puella infans, seu hæres rerum, procul à domo ac suis; siue tantùm è familiâ apud exteros nutriri debeat. Conuicium Cæsari fieri, si decreti ac commissæ Mantuano tutelæ accusetur. Et si procurrisse facilitate & amore Mantuani putetur, non indecorum Sabaudiæ magnitudini, apud supremum Dominum conqueri, & Mantuanum iniuriarum arcessere. Pedemontanum Principem frustra in amicum & obsequentem Principem, voce, literis inuectum: quòd spretam non semel à Mutinensi neptim illius, fas non sit retractatione abolitæ negotiationis denuò concedere. Quin potius locaret Viduam filiam Mantuano, huiusq; sororem insignem virtute ac formâ, Virginem filio coniugem adsciret: coalitâ caritate faciliorem in vota vtrumque fore: certaturo pietati paternæ genero, vt quod maximè posset Soceri gratiæ largiretur. Ad hæc Sabaudius respondit; nisi compositâ lite de matrimonio se acturum abnuere. Intempestiua consilia, vanas minas, denique curam sui gratis ostendere: se pro virili curaturum, vt nouerint vniuersi, sicut procul a causâ Mantuanum, ita se à metu esse. Ad extremùm renidens (iam enim colloquio exacerbar, & diu Episcopo oranti patientiam accommodauerat) Mi Domine, inquit, accelerata nimis tua aduersum me sententia est: concoquendum tibi diutius consilium; vt quid opportunum Duci tuo putes, rebusve nostris conducat dijudices. Noueris interim, nil magis à nostris moribus alienum formidine esse. Itaque doleo te frustra tantum itineris suscepisse, si non aliâ satisfaciendi, aut honestâ concedendi licentiâ aduenisti. Nec diutius immoratus, in cubiculum secessit, aperto odio; & haud dubijs mali, quæ parauerat inditijs. Compertum mihi est proceris Mediolanensis testimonio, ideo placuisse Inoyosæ Diocæsariensem; quod libertatem hominis agnouisset; nec suppeteret, cuius audaciam experiretur: quique apertè nullâ formidine retegeret, quæ scire illum desiderabat.

Nec quicquam profecit.

Mantuanus interim diuersis amicorum literis monebatur, aut modica petenti Sabaudio concedere; vt si asperitatis viam insisteret, aduersus non dubiam vim, infirmiora Monferrati communire. Et quamquàm futuri ambiguus, comparare arma, conscribere militem, commeatum in tutiora conuehi ex vsu sciret; robur tamen ætatis, peritia agendorum, pecunia deerant: & prauis insuper ministrorum consilijs vrgebatur: vt abiectâ curâ sui, nullo intus præuisu, seq; ac res suas Regis Hispani (quem inuocauerat) tutelæ prorsus committeret. Alij negligendos Gallos: plures & gratiores, non ausurum Sabaudium dicebant. Quidam vt in Monferratum properaret suadebant: Sufficere nempe prouinciam retinendo Sabaudio, si præsentem Dominum, auxilium poscentem, & periculum obeuntem spectauisset. Præcipitia placuerunt, maluitq; vim Sabaudij experiri, quàm lenibus, honestis, & vtilibus conditionibus, ab omni Europâ laudatis auscultare. Aliquot aureorum millia, cum militum Centuriâ in Monferratum misit: datæ ad curatores prouinciæ literæ, vt populares in armis esse, deduci annonam in vicinas sibi Arces, exerceri iuuentutem iuberent. Descripti quoque Centuriones ac Tribuni è Tyronum numero, vt certiora exequerentur: & (quod caput rei erat) præcipites Cursores ad Cæsarem, Gallos, Venetos, Lotharingum, Etruscum dimisit: quibus ingruentem necessitatem, præsens periculum exponebat: atque

Mantuanus sibi timens Monferratensibus parare bello necessaria iubet.

Mantuanus amicos subsidio implorat.

missa auxilia maturè transmitterent orauit. Cunctatione strangulari agendorum opportunitatem, salutem ac securitatem omnem in præuentione sitam docens. Sed ante alios ad Galliæ Reginam Amitam scripserat, vt mouentem se Sabaudium, à tergo adoriretur; & nisi ab armis discessisset, exitium prouinciarum eius trans Alpes minaretur. Id verò studiosissimè Sabaudius cauerat; & non præsenti magis quàm præterito edoctus munimenta præsidijs insederat; & Duces populis dederat; aut securitati aduersus irrumpentes futuros, aut bellum diutius tracturos. Dictu mirum tot Principum, tot nationum, tot amicorum quos Mantuanus subsidio aduocauerat, vnam mentem, eandem destinationem fuisse; concordia scilicet, non bello opus esse: fassosque honestissimis conditionibus pacem oblatam, amplectendam illi fuisse, qui vniuersis iure posset diffidere. Tot amicorum graues expensas, suorum discrimina, vetustam cum Sabaudio amicitiam, aut non professum odium mereri Mantuani facilitatem: & commune malum, minimâ munificentiâ rectè redimi. Etiam qui auxilia mittere in animum induxerant, quietem prius laudare, quæ si cum honore exprimi ab hoste non posset, tum se militem & pecuniam expedituros professi sunt. Prærer Venetos (non vt Sabaudium infringerent, cui quod Italus Princeps esset æqui erant, sed ne Mantuanus alienâ fiduciâ corrumperetur) nemo auxilio accurrit. Imo plus ex amicis damni, quàm ex Sabaudio Monferratum retulisse, eorum fide qui interfuerunt, suo tempore reddemus.

Mantuano præter Venetos nemo assistit.

Cæterùm cum Mantuanus conciret auxilia, & populos Monferrati Edicto paratos esse iuberet, Sabaudius grauiora disposuerat, quibus in suam causam vteretur: Multa peditum, aliquot Equitum millia sub signis numerabat; quibus strenuissimos Duces, & longo belli vsu eruditos imposuerat. Sed Inoyosa non murato tenore morum, & propositi peruicax, vt turgentes Principum animos amicitiâ componeret, vocatum Sabaudij oratorem placidè orauit, vt missis literis Dominum suũ abstinere bello suaderet: Non adhuc adeo fractam negotiationẽ, & tantũ contumaciæ partes induisse, vt spes pacis prorsus clanguerit. Viuere adhuc consilia, & quamquàm aspernata, retinere tamen procurantes in exitium sui, mixtâ spei formidine. Paruit Orator; id solùm vitans, ne ea Dominus monita, à se oblata reputaret. Respondit Sabaudius, quò minus odium Inoyosæ aduersum se præsumeret, præteritis amicitiæ argumentis retineri. Posse nihilominus perniciem transmissi consilij, fiduciam suam (licet constantissimam) quatere: vt depulsâ loco suo fide admittat suspiciones mali animi. Cur enim prohiberi se securitate & defensione sui, tum cum maximè Mantuanus subsidia conquirat, munimenta visitatoribus augeat, noua suorum præsidia, noua exterorum auxilia solicitet? Scire, & (si prospicere animus fuit) Inoyosam didicisse quibus lamentationibus Reginam Galliæ inquietauerit, Venetos, Etruscum, ac Lotharingum, quibus precibus in subsidium conclamauerit. An minitantem insultantemque, & contemptu sui audentiorem, negligentiâ resolutus, prospectansque patiatur? Modicas quidem Mantuano vires: sed si quos aduocauit vniuersi concurrant, iam non perfunctoriam rixam; sed facto ac nomine verum bellum finibus Mediolanensibus imminere. Non sufficere Mantuano iniurias suas ac suorum, bellum insuper moliri; Imo quod Europæ Hispano nomini iniquum, aut certè non amicum sit concire. Ingentes motus rerum leuissimis olim causis consecutos, satis docere, quid hæc possit turbatio parere: Sibi quidem certum esse, ab eo geminatis iniurijs nil casu actum, qui parum validus, arma tantum & discrimen audeat. Omitteret proinde, cœpta, & tot Principes promissis exsolueret, aut se in hostico armatas legiones inducturum.

Inoyosa queritur quod Sabaudius bellum apparet.

Ille Mantuanum accusat.

Cum prudentiâ diligentia fuit, eoq; creditum consilium, nec in posterum reprehensum. Vertit itaque ad Mantuanum, in quem culpam recentis consternationis

tionis conijceret. Literarum ille modus fuit: Nouis Sabaudij literis, nouas querelas excipere; quòd mediâ in tractatione pacis, potentissimi Principes in communia damna conuocentur; quod situ æuoq; delapsa munimenta restituantur, quòd miles frequentior præsidijs imponatur, quòd pagani ad arma vocētur, quod Duces quærantur, quod fines insideantur; denique quod specie manifesti belli, silens abstinensq; prouocetur. Equidem nōdum proiectam negotiationem pacis, Diocæsariensem Episcopum adhuc Vercellis esse; commercia cursoresq; amicos vltrò citroq; commeare. Proinde abstineret vmbris ac suspicionibus, seseq; ac sua regiæ tutelæ crederet. Quantum enim exercituum, quantum armorum, aut numeratæ pecuniæ haberet; vt quamuis hostilitate opus foret; aut præsumere bellum in Sabaudium, aut propulsare illatum possit, se vi omni pacem quam iustâ lege Rex suus dixisset, curaturum; parenti amicum fidúmque, contumaci aduersum futurum. Abstineret interim per fines Mediolanenses bello necessaria transmittere; quamuis enim proficere Sabaudium nolit, fidei incertitudine offendere aut turbare nec quidem velle. Tutum se Inoyosæ promissis Mantuanus videns exiliisse gaudio dicitur; & refricantibus ex Sabaudio timorem comminatus, mentis inopes & secreti ignaros appellando. Desitit itaque ostentatione qualiscunq; paratus; & in summam quietem datus obtemperauit. Et licet comparatis hactenus non abstinuerit, futuri tamen solicitudinem omnem exclusit. Qui tum Vercellis agebant, tamquam indubitatæ veritatis retulerunt; Viduam paternis blanditijs subfrigidè exceptam, domestico famulo seriem futuri, & cogitationes belli aperuisse, vt Mantuani per Monferratum, festinato nuncio admonerentur; possentq; repentinam incursionem obiectis impedimentis sustinere. Interpositurum scilicet arma ad primam famam Inoyosam, & rem pacis prosecuturum. Id supra fidem omnem, & morum Sabaudij periti, & quibus prudentia facem præferebat, esse crediderunt. Vt enim ne belli quidem Ducibus, nisi occasionum momento Sabaudius communicare consilia sueuerat; sic Vidua semel Mantuâ expedita, cogitationem nuptiarum (quas auersata potius fuerat, quàm concupiuerat) proiecerat, paternis placitis & cuicunq; fortunæ prorsus composita, tantò minus gnara arcanorum. Intemperantia suspicacis ac prauè sagacis ministri fuit, qui speciem adpinxit futili mendacio, quasi illa cupiuisset, ambiuissetq;: cum certum sit veterum illius famulorum consultis non semel oppugnatam desiderijs omnium liberum consensum abnuisse: & si quando Pontificem, Hispanum, Gallum, & Cæsarem ipsum auctores coniugij nominatos audiuerat, potestatem sui prudentiæ paternæ (vt decebat) permisisse; non aliud prolocutam quam se sui iuris nec esse velle nec cupere.

Inoyosa iubet Mantuanum paratu belli abstinere.

Iam Mediolano Comes Guido Sangeorgius (longa sermonum materia) ad Sabaudium reuerterat; aut morbo implicitus, quod dicebatur, aut simulatione morbi, vt suspicaces rebantur, domi totos dies agens. Quod enim obscuro noctis, & lecticâ vectus ad Inoyosam deferretur, horrore sæuæ hyemis vitato, dolum & artes interpretabantur. Porrò incertum, qua spe dimissus sit, & in quas conditiones vtrique concordiæ consenserint: licet missæ Mediolano ad Mantuanum literæ continerent; fraudes eo secreto inuolutas, vt certius ferirent. Vitatum autem publicum congressum infamiæ metu: nec enim præsumptâ licet causæ iustitiâ virum nobilem apud exterum perduellionem agere debuisse; quod in Sabaudio rem suam prosequenti, virtus ac prudentia fuerat, in Sangeorgio flagitium dicebatur. Id vel verius credidit Mantuanus; vel damnabatur, quod solito sibi more neglexisset; donec exequi persuasus est, satis intempestiuè, & magno suo malo.

Comes Guido Mediolano Taurinū redit.

Hoc statu rerum, cum maximè Diocæsariensis concordiæ pacta sanciri, simul matrimonij leges finiri procuraret, Sabaudius eâdem inanium inculcatione lassatus; quando satisfactionis viam non iniri, non formam, abolendæ

controuersiæ proferri vidit; ne irrisus distractusq; vanâ spe soporaretur, testatus ante dolorem suum; & pro se non stetisse quò minus amabili concordiâ, & condonaret iniurias, & viuis iuribus suis cederet, ad apertam vim conuertit; vt mitissimus audiendæ quietis, sic acerrimus prouocationis vltor. Vel enim si præuenisset apud se operæ pretium remansurum: vel habito iam pignore proniorem Mantuanum in honestæ pacis conditiones futurum nouerat. Sed quia ne præsentibus quidem prætextus noui belli, aut iura disceptantium Ducum satis prospecta sunt; possuntq; tempore & interpretationibus diuersa tradentium corrumpi; vt cuique labores nostros lecturo in promptu sint, vtriusque rationes præscribere placuit, iudicio Iureconsultis permisso, ne Historiæ rationem excedamus: quamquàm nobilissimi Græcorum hanc maximè viam triuerint, Herodotus, Thucydides, Pausanias, alij: vt cognitione rerum lectorum animi explerentur.

Sabaudus bellum infert Mantuano.

Sabaudij iura super Monferrato.

Et quidem Sabaudius notissima præferebat: quòd primâ Maij millesimi trecentesimi tricesimi Theodorus Marchio Monferrati, Violantam filiam suam
1. Aimoni Sabaudiæ Comiti solenni stipulatione despondisset: cumque caritate filiæ, & in generi gratiam pleraque vtrisque fauorabilia concessisset, Violantam insuper & filios quos suscepisset, Monferrati Marchionatus hæredes decreuerit; si quando ipse aut filij sui, absque legitimâ & naturali prole masculâ decessissent. Id dotales tabulas continere; & bono iure ad se deuolutam dominationem defuncto postremo Bonifacio Marchione præsumebat. Margaritam enim Bonifacij sororem tum superstitem, quæ Federico Marchioni Mantuæ enupsit, à Bonifacio fratre fuisse exclusam: Violantam tamen prolemque eius insertam successioni mansisse; vt quibus Theodorus Auus multò ante deficien-
2. tibus maribus suis substituisset. Accedebat non solùm præferendam fuisse Violantam Margaritæ, sed magis Sabaudium marem è fœminâ: cum disceptante Margaritâ ac Carolo, ipse (quod masculus esset) potiorem locum mereretur.
3. Nec minus iurium è Blanca Gulielmi Marchionis filiâ afferebat; quæ Carolo primo Sabaudio nupserat. Hæc cum Carolum coniugem supremis tabulis hæredem instituisset, diem suum obierat; non feudalium solum, sed allodialium
4. quoque iurium dominio legato. Quæ antiquissima nouis quoque iuribus roborabat: Caroli enim quinti Imperatoris sententiam; quam mali arbitri ac consultores dictauerant, non vno nomine iniquitatis arguebat: quod ambiguis suspectisque verbis vsus, plus temporum conditioni, quàm iuri tribuisse videretur: quod Mantuano non ea solùm de quibus controuertebatur, sed etiam ne requisita quidem concessisset; quæque multos ante annos in alios possessores
5. abierant. Denique quòd cum tam ingentem prouinciam competitori suo adiudicasset, æris alieni rationem nullam habuerit: quod tamen ab hærede reproduci Diuino & humano iure debuerit. Quippe Blancæ Caroli primi Sabaudij coniugi Bonifacius Monferratensis Marchio, è fratre nepti, octoginta ducatorum aureorum millia dotis nomine promiserat: nec eam summam, aut vsuras in præsentem soluta; cum tamen onus illud in feudalia & allodialia translatum foret. Id arbitros litis a Carolo Quinto impositos ante alia decernere debuisse: vt cum faciles se concessione præstitissent, auaritiæ nomine
6. in restitutione alieni non accusarentur. Postremò vicesimâ septimâ Ianuarij millesimi quadringentesimi tricesimi quinti, Ioannem Iacobum Marchionem Monferrati, iustissimis causis Amadeo Sabaudiæ Duci, quanquam absenti recipiente tamen Ludouico Principe filio, & Aquensem ciuitatem, & quidquid oppidorum trans Tanarum Padúmque omnes, suæ tum iurisdictionis esset, dono concessisse. Nec minus specioso titulo eadem die Ioannem Iacobum Marchionem suo ac posterorum suorum nomine ab eodem Amadæo Sabaudio easdem prouin-

prouincias, in feudum nobile, antiquum, auitumq; accepisse; & eâ causâ fidem obsequiumq; sacramento obstrinxisse. Hinc extinctis maribus vniuersis, qui in feudum illud vocabantur, deuolutam eam ad se prouinciam: nec potuisse Margaritam fœminam supremo Domino possessionem extorquere. Hæc præcipua iurium Sabaudiorum capita proferebantur; quibus non minus quàm nouis iniurijs, & opportunitate in prouincias vt rem suam arma conuertit.

Sed Mantuani iura diuersa erant: Et Federicus Dux cum Margaritâ coniuge contra nixi, apud Cæsares iura sua sustentauêre; vt siue deuolutâ in Imperatores prouinciâ, nouâ inuestiturâ; siue coniugi sibiq; debitâ (quod peruicerunt) latâ sententiâ adiudicaretur. Dicebant veteribus tabulis Theodori in Aimonem Sabaudium concessionem continentibus, haud quaquàm fidem congruere; quòd non vnius Scribæ rogatu, non plurium testium obsignatione (qui seorsim aduocati finguntur) firmamentum habeant: eâ in re imposturæ suspicionem esse: quâ enim coniecturâ credi possit, Theodorum Marchionem possessæ inuestituræ gnarum (qui & ipse hæreditatem a fœminâ matre accepisset) aut cum maximè opus haberet, ignorasse? Vel postpositis filiabus neptibusque, tantam in exterum potentiam transferre voluisse? Nec minorem à Cæsare difficultatem esse; quo nescio & irrequisito, in aperto sit, nobilissimi feudi Marchionatus titulo insigniti possessionem transmitti non potuisse. Pariter contra instituta gentium Theodorum facturum fuisse; si Neptes Abneptesque iure suo imminutas detrusisset; ortuq; ac sanguine in eam fortunam genitas (vt alicui inducerentur) sepofuisse. Absurdi quoque arguebant, quod Sabaudius in suam causam retulerat, exclusam non minus Margaritam quàm Violentam à superstite mascula prole fuisse: eòque pari causâ se a fœminâ marem præferendum Mantuanos nempe Duces Federici ac Margaritæ filios. Quandoquidem aut semper fœminas hæreditate excludi; & tum pro Mantuanis Caroli Quinti inuestituram, defuncto iam Bonifacio valere: superstite Patruo non consentiente solùm, sed & iubente petitam, & Cæsare tamquam rem suam concedente: vel marium defectu includi fœminas; & cum parum rationi consonum credi, præferri debere Violentam multos ante annos exclusam, Margaritæ postremi Marchionis nepti; quæ vltimum masculum regnantem, iure sanguinis hæres immediata retigerit. Cur non enim oporteat Bonifacio Neptim è fratre potius, quam longo ordine distantem succedere? Denique Blancam Gulielmi Marchionis filiam, Caroli Primi Sabaudij coniugem frustra & irritè marito reliquisse, quod suum non esset; ipsâ omni Monferrato exclusâ; ob superstitem stirpem masculam, quæ Violantam quoque eadem causâ expectatione deiecerat. Caroli Quinti sententiam honestius tectiusque interpretandam; nec detortis in prauum verbis, ad examen vocandam. Cæsares dictorum suorum bonos interpretes esse; qui suo in vigore sententiam manere voluerunt. Imo & dotem Blancæ (donec facta solutio doceatur) Sabaudijs debitam continere. Neque referre quo fundamento, aut quibus bonis cautum debitæ pecuniæ foret, seu feudalibus, seu allodialibus; dummodo hæredes soluere teneantur. Allodialibus quidem Blancam publicis tabulis renunciasse; nec proinde, si quando solutio deberetur, imaginarios fructus (qui supra sortem adaucti retrahantur) eâ paulò post erepta numerandos. Feudalia legitimo hæredi integra deberi, quæ nisi consentiente Cæsare poterant obligari. Porrò Ioannem Iacobum frustra prouinciam quâ posteros suos exuebat, extero donasse; & ab eo qui acceperat, feudi titulo iterum recepisse, præstito (vt aiunt) fidelitatis sacramento. Nec enim nobilissimum feudum, nescio Imperatore, nec suis Imperio iuribus reseruatis, in alium transferri potuisse: directumque Cæsaris dominium, auulsum supremæ maiestati, sicuti

Mantuani iura super Monferrato.

in Cæsaris subditum rejicere. Manifestam quoque vim dicebant, quâ coactus Marchio Monferratensis fuerit, calcato iure suo, libertati ac vexationi propriæ consulere. Ad extremum scripturarum & infeudationum, antiquissima testimonia conferebant; quibus Mantuani probare nitebantur, Monferratum ex sui natura & vetusto instituto, feudum nobile, rectum, auitum, liberumque esse: & proinde non alienabile. Exempla verò quæ aduersum afferuntur falsò niti. Nec quòd Marchionum aliqui distraxerint, iuri successorum quidquam detrahi: non enim licenter acta, legem Cæsari facere, aut feudi naturam institutionemq; eo non præscribente mutare.

Sabaudij iura scripto complectitur Senator Taurinensis.

Cui respõdit Comes Chieppius Mantuanus consiliarius.

Iterum Antonius Faber pro Sabaudo.

Senator Mediolanensis Cataneus pro Mantuano.

Ea partium iura censebantur; quæ vt partes longâ lite fatigauerant, sic Sabaudium angebant; quòd tot annos disputata; nec a secutis Cæsaribus reuocata sententia, nec pro Mantuano confirmata forent. Sed tamen quia causam præterebat, cuius multi ignari erant, Senatorem Taurinensem, virum doctrinâ spectatum compendij nomine complecti, & vulgare iussit. Huic statim Comes Chieppius Mantuanus dispunctiones addidit, controuersæ diu rei studiosus; & qui administrationi multos ante annos impositus (vt specimen suffecturæ virtutis daret) quæcunque inseri poterant causæ vtilia à Iurisperitis corrasetat. Vniuersa hîc sub auctorum nominibus transferre superuacuum credidimus; quod nec vulgatorum exemplarium inopiâ laboretur; & paucos ante annos Antonius Faber eleuati vir ingenij, nec eloquentiæ rudis nobili volumine Sabaudij iura prosecutus est, Mantuani verò iussu, Cataneus Senator Mediolanensis, impari (vt consensus obtinuit) opere responderit; licet illud Mantuani Senatus nomine, Mantuæ typo prodierit. Hæc vtcunque valida, rem omnem conficere non putarunt, ij quibus perspecta singulorum iura erant; & veteres tabulæ probantes abnuentesque. Quidam cœptâ disputatione Mantuanum scripto respondisse compendio volunt: sed nos confessione Ducis Comitisq; Chieppij didicimus, ei illum moli manus non admouisse. Licet contineri impetus bullientis animi quorundam non potuerit; qui carminibus inter Aulicos sparsis; poëticâ leuitate Sabaudij conatus ridere ausi sunt, cum interim Sabaudius Mantuano totiq; prouinciæ lamentationum & querelarum vberem materiam, expugnatione oppidorum, cædibus, populationibus, incendijsq; offerret.

Sabaudij in numero militum deserbendo prudentia.

Quamquam Sabaudius certam destinatis belloq; prudentiam attulisset; non pari tamen exercituum vi semper vsus est; sed auxit imminuitq; copias, prout cupitis expedire crediderat: ferè moderatus, ne paganos hospitalitate frangeret. Proinde dum tenui re egit; & vexando carpendoq; Mantuano suffecturum militem sub signis habuit; in Cæsarem obsequens, in Hispanum non iniurius, in Gallum reuerens fuit: siue connatâ modestiâ prouocare inimicitias potentiorum nollet; siue incertus quam in partem, audito bello forent inclinaturi: denique securâ reconciliatione, quoties in concordiam Mantuani consensisset. Satis magno Principi fuerat tumultuum initio Principibus Europæ propulsandæ iniuriæ, & repetendo iuri suo suffecturas artes ostendere; lassatum sequentibus expeditionibus militem hostili opulentia subleuare, & diuturniori bello confirmare; nec minus de sui apud Mantuanum neglectu vindictam sumere; quæ secutâ pace non elueretur. In hostem & iniurium ista fieri iure gentium differebat. Præcipere enim satisfactionem destinauerat; non ignarus aduersus fas, Hispanos, Gallosque, quantumcunq; profectum illius, liuentibus oculis prospectaturos; auctamq; Monferrati accessione potentiam, non Mediolano, non Galliæ extremis, plenâ securitatem promissurâ. Sed plus solicitudinis apud Hispanos fore; & vicinio Mediolani, & prætextibus proprijs; ne Isabellam Hispani Regis sororē, ipse honore & opibus regijs æquare (quod illi promissum fuisse dicebatur) meditaretur. Non omittebat interim Sabaudius bonas dominãdi artes; quas minores Principes vtiles apud poten-

potentiores,non semel experti sunt) literas nempe,querelas,legatos,& (quæ rarò spernuntur) munera: vt si viribus inferior Mantuanus quæstum ostendisset; causâ & fauore præueniretur;primo iam auditui fide oppignoratâ. Adornabat hæc probationibus & argumentis, ne pretio venales emptos se crederent, sed officium interpretarentur. Id erat nouisse conferre beneficium, & maiorem quæstum retrahere,quàm si vsuræ missam pecuniam credidisset.

Qui apud Sabaudium recens Monferrati desiderium crediderunt, siue iniuriam filiæ, siue neptis retentionem recusarent, crassâ ignoratione & præteritorum inuitiâ laborarunt. Indignationem quidem iniurijs prouocatam; quæque à Mantuanis dicto aut scripto vulgata sunt,stimulos addidisse non negauerim; sed Caroli Quinti sententia altius animo hærebat, quàm vt dolorem aut inuidiam facti dissimularet. Audiuerat Parentem queri de iniustitiâ solitum,prouinciamq; iuri regnandi, non honesto datam; & recenti adhuc vulnere ingemuisse didicerat; quasi causæ succubuisset; solatiaq; amicorum auersatum; qui arcanorum incallidi facilem decreti reuocationem promitterent:addidisseq;Cæsareas in similibus controuersijs sententias, tardè & vix exprimi; vbi autem latæ sint nullis euentibus retractari. Neque receptionem nisi turbatâ iterum Italiâ & potentioribus mutuis decertationibus distractis sperandam.Id ipsum à Patruo Gulielmus Mantuæ Dux acceperat,eoq; pecuniam coegerat; vt inter breues turbas,aut seruaret depositum, aut possessionem continuatam erueret.Transmissa ab Emanuele in Carolum indignatio, & cupiditas repetendi quod è domo rebatur; quod ad vtramque familiam superstitem lis hactenus tracta,excreuerit duratura. Certioris quoque spei aliquid ei affulserat, contractis cum Catherinâ Hispani filiâ nuptijs; illum quippe gnatum offensionis & causæ rebatur: Aut enim nudaturum tutelâ magni Regis Mantuanum, aut fautorem causæ habiturum; siue in totum restitueretur;siue discordiam honestis conditionibus finiuisset. Hæc Principi Gallici sanguinis potissima coniugij causa credita; si enim dos pecuniâ æstimanda fuisset; nemo Europæ Principum honestius locare filias credidisset. Vno ac eodem necessitudinis vinculo, & Gallos & Hispanos retinere sperauerat; ne in pace causam suam apud Cæsarem mergerent; aut se turbatis rebus opprimerent.

Sabaudius nuptiis cum filia Regis Hispani spem aliquam recuperandi Monferrati conceperat.

Ea cogitatio & tempori & personæ congrua, haud quaquam Gulielmum Ducem Mantuanum fefellit, Principem populorum ac domus suæ curæ natum, & nullo non tempore solicitudinibus intentum. Eadem per literas plerique Hispanæ Aulæ magnates monuisse feruntur siue Gulielmi caritate, quam ille munificentiâ parauerat, siue Sabaudij inuidiâ; quem nondum sua magnitudo affecdui; & reuerentiæ vniuersorum exposuerat. Exploratores quoque annuis censibus corrupti,& ministri,multò auro secreta Aulæ rimati docuerant,non aliam totius Curiæ sermonis materiam esse; & actum de Monferrati possessione, si tractationem nuptiarum, tempestiuus exitus clausisset. Multus in erogationes cum exploratoribus Gulielmus erat, dicere solitus, non aliud validius sustentandæ dignitatis instrumentum esse. Videre literas in Mantuano Archiuo nobis contigit, ab Hispano nobili missas; quibus nondum profecto in Hispaniam Sabaudio matrimonij causâ, monebat secuturas nuptias; quibusque conditionibus firmarentur: Et haud dubiè Monferrati partem pretium negotiationi facturum. Nec enim aduersus Generi preces, vbi ius quæreretur, clausum obfirmatumq; socerum futurum. Inter cætera quæ à Comite Chieppio & Petrozanno labori nostro opitulatura habuimus, Siluij Calendæ Gulielmi à secretis scripturam vidimus; missas ab Hispania suspiciones roborantem: ea talis erat. Didicisti,Dux Serenissime, quo in discrimine res Monferrati, famâ Hispani coniugij, sitas credamus. Siue enim priuatorum literæ in examen vocentur, siue secretariorum tuorum

Id subodoratur Gulielmus Mantuanus.

Exploratores orelatum.

Et Siluij Calendæ confirmatio.

cæteris componantur, certum eſt, non aliud ambire nouum ſponſum, quàm Soceri omnem caritatem; quæ cum exteros omnes, tum Mantuanos in primis Duces excludat. Neque arduum probatu credo præceſſores tuos, maiori Gallos quàm Hiſpanos amore complexos fuiſſe; ſiue Franciſci Aui tui res geſtas; ſiue maiorum, & Ioannis Franciſci primi Marchionis præcipuè æſtimentur. Dotem in pecuniâ Sabaudio dici, non ignarus arcanorum audio, à Rege vnici filij parente; & plura Imperio complexi, quàm vt filias perfunctoriè deſpondeat. Quam metuo ne Monferratum Soceri conniuentiâ, cupiditati Generi oſtenſum ſit; cupiantq; Hiſpani Gallum Principem, dicendæ regiæ filiæ doti ſuccedere. Id vt caueas oro; nec enim dubium eſt, plura conuentionum hoc matrimonio ſileri, quàm dotalitijs tabulis vulgari. Prudentem virum fuiſſe Calendram, non Gulielmi ſolùm & Vincentij Ducum, ſed & totius Patriæ teſtimonia fatentur. Et quidem apud Hiſpanos Gulielmus pro Gallo habebatur; & fidem opinioni Ludouicus illius frater fecerat, in Gallias illud ad ſeruitium profectus. Credi ab anxio Rege quæ acceperat poterant. Itaque à Gulielmo miſſus in Hiſpanias cum literis orator, quarum ea ſententia fuit: Non magis Imperatorem & Hiſpanum Regem ſcire quâ humanitate ac iuſtitiâ Monferratum Gonzagis Mantuæ Ducibus adiudicatum ſit, quàm ſe gratâ recordatione recolere; exactis primò tota prouincia Gallis; mox ab Hiſpanis poſſeſſione tenentibus, permiſsâ. Vtq; impoſiti ſecura dominatio eſſet, ingentis diſceptationis controuerſiâ compoſitâ. Id licet bono iure decretum fuiſſe non abnuat, vt tamen beneficij magnitudinem gratitudinemq; intendat, in eo ipſo gratiam fauoremq; admittere; quod feudo ante ſententiam conceſſerit, mox viſis iuribus, debitam adiudicauerit. Caroli V. Cæſaris id donum; ne in magni quidem Imperatoris filio abolitam apud ſe ac ſuos gratiæ memoriam velle. Vtq; ipſe inuito tanto Rege, non Monferratenſi non Mantuæ poſſeſſioni ex integro fidat; ſic ſi diuini parentis ſui decreta rata voluiſſet, nutu repreſſurum nouatores inſidiatoreſque. Carolum Sabaudium Regijs nuptijs (quas ipſe cæteroquin fœlices cupiat) immodicè elatum, arcanas cogitationes non continere; ſed & cupere, & minitari; vt non Mediolanum ſolum, ſed Mantuam quoque Monferrati diſcrimina ſint delata. Nullas quidem ſuas in Sabaudium iniurias agnoſcere, ſed inſuper quod obſequio ſemper coluerit gnarum eſſe; eoq; non credere ſanctiſſimum Regem alienis ſpolijs recentes filiæ nuptias inſignire velle. optimâ fide Cæſareæ ſententiæ Federicum parentem obtemperaſſe; & (ſi per iuſtitiam licuiſſet) excluſam, ſpem ac curam omiſſurum fuiſſe. Neque enim in magno Cæſare irritè aut flagitioſè errorem vnquam præſumpturum. Cupere & orare, ne immeritum & vicinum Principem Generi dolo ac turbis obijceret; recti animi argumenta maiora apud filium non inuenturum. Eas literas Calendra intimus ſecretorum dictauerat, quarum nos hoc loco exemplar latinè fecimus.

Hiſpanus Sabaudium conſilio retinet.

Nouerat forſan Rex non vmbras, aut inanes metus eſſe quos Gulielmus deprecabatur; ſed cum eadem à dominicis adminiſtris accepiſſe diceretur, Sabaudium per internuncium admonuiſſe fertur, ne calore nuptiarum Monferratum ſibi deſtinaret; aut oſtentatâ Soceri potentiâ, ſe populorum inuidiæ exponeret. Eſſe illi Cæſarem vtrinque conſanguinitate nexum; qui nullo in diſceptantes affectu corruptus vera à falſis ſit diiudicaturus. Et quidem non potentiori ſolum, ſed cui ſuperi rerum arbitrium permiſiſſent, parendum eſſe. Honeſto quàm ſanguini apud ſe potiorem locum fore. Qui pro Gulielmo apud Aulam erant, indefeſsè cauſam illius fouebant, metuſq; Regi exponebant; quibus faſtiditis, vt ſe lamentationibus expediret, Duci Terrænouæ tum Mediolani Gubernatori, ac Sancio de Padilla Regiæ Arcis præfecto imperauit, vt ſecuritatem omnem Gulielmo ſponderent; perſuaderentq; ne nuptias in cuiuſquam perniciem cele-

Et Gubernatori Mediolanenſi ſecuritatẽ Mantuani commendat.

bratas

bratas arbitraretur. Vtrasque literas Mantuæ vidimus; quarum extremo consilium addebatur; ne se hostium Hispani nominis familiaritate suspectum potentiori redderet.

Dux quidem Terrænouæ Gonzagæ domui amicus arctius incubuerat, Regisq; promisso fidem suam obstrinxerat. Eas Gulielmus securitatis testes exscriptas Romam, Venetias, Mediolanum misit: tum primum respirasse inter suspiciones creditus; & Monferratum securæ possessionis iudicasse. Siluit tum Sabaudius, quamquam Regijs nuptijs accessionem patrocinij bono iure præsumpsisset: cum Hispanæ nobilitatis non egeret: vt qui Cæsaribus & Regibus ad fastidium consanguinitatibus iungeretur. Nec tamen exclusit futuri spem omnem, iurium suorum opinione, & modestiæ. Simul natis è filiâ nepotibus caritatem naturæ apud Auum aliquid molituram rebatur. Nutriebantur hæc obsequio; & assentatione potentiorum, quos Regiæ filiæ amor, aut dona Sabaudij fautores causæ muneneránt; vt apud Regem assidui Sabaudiam prolem, res suas, sustentarent. Ea certè munerum magnitudo fuit; vt aurum, gemmas, aulæa æstimantes, per iocum fateri non erubuerint, plus Sabaudium sponsum donasse, quam accepisse. Sed si altiora nostris destinatis repetiero præfari liceat, me non lectoris patientiam exercere, aut voluminis magnitudinem spectare; sed ea quæ tum abolita videbantur, in præsentem scenam miseriarum retrahere; vt composita præterita præsentibus, querelas Sabaudij suis euentibus adaptem.

Annus quippe millesimus quingentesimus nonagesimus octauus illum acriter sauciauit: recentiq; vulnere viua illius cicatrix adhuc, diducta est. Nam spe rerum ingentium in eam diem sustentatus, tum primùm excidit; & veteri iniuriæ nouas accumulans causas, indoluit. Isabellæ coniugis suæ sorori (quam Alberto Archiduci Austrio collocatam nouerat) Belgium in dotem cessisse, magnum imperium, propriâ tantùm causâ ægrè tulerat. Sibi enim alterius filiæ marito nil obuenisse quod potentiam intenderet, Mediolanumq; vt rem hactenus inauditam sileri. Excludi se spe promissorum; nec recuperandis quæ iniuriâ amisisset operam aut fauorem impendi querebatur. Non iuris, non modestiæ, non sanguinis rationem habitam; etiam lamentationes in vanum iactas cum neglectu recipi. Frustra certè à Mantuano vim suam (quam nondum intulisset) accusari, à quâ ipse Parensq; abstinuerint; vt alienæ gratiæ munus experirentur: cum nihilominus ludibrio temperantia haberetur, videretur modestia. Tolerasse quidem Patrem, quod habitâ in compedibus dominatione, Hispani Astium & Saniagum, Galli Pinarolum & Sauilianum retinerent; erga vtrosque fidei pignus: ne cui decertantium vnquam suo periculo famularetur. Se verò olim ætate; mox ne Rex amicus, demum Socer offenderetur quieuisse. Ciuitates porrò Regum suorum imperio impositos statim reddidisse. Sed Ludouicum Niuers Ducem Gonzagi sanguinis, & antiqui odij retinentem, sopitas offensiones suscitasse; quòd excedere Pinarolo & Sauiliano, vix Regio imperio voluerit: quodque dum vltrò citroq; Cursores permeant, ad Parisiense Parlamentum consilia causasq; retinendi mittere ausus sit; & profiteri eâ cessione, spes Italiæ apud Gallos emori. Infringere Sabaudiorum Ducum potentiam eâ imminutione cogitasse, licet Galliæ amor prætenderetur. Recolere animo Regem debuisse, nobilem Pedemontis partem Salutium haud procul Taurino, apud Gallos esse: Instare ceruicibus, & veluti propinquitate minitari; tutos Carmagnolæ præsidio, in quod securum receptum habeant. Ea saltem accessione proficere Genero debuisse; & collato beneficio, potiorem vtilitatem sibi recipere. Mediolanū in eodem versari discrimine, quoties Galli tam nobili munimento vsi Italiam cogitassent; ab ijs semper vbi ciuilia bella desierint, expetitam. His alijsq; Rex fatigatus (quando vera objiciebantur, conditio temporum, scissa in partes Gallia inuitarent; & secretæ subinde minæ

Sabaudius olim questus de Hispanis.

Gallorum exciperentur) audentem Sabaudium, generosúmq; conatum eius non retinuit; nisi forsan ambigenti stimulos ad agendum subdidit. Monferratum excepisse dicebatur; cuius securitati ante, & Gulielmo & Vincentio Mantuanis Ducibus cauerat.

Marchionatus Salutij Alpium accliuia, longo quinquaginta ferè oppidorum tractu seruat. Vetustam nec incolis validam ciuitatem habet; sed insuperabilem munimentis arcem Carmaniolam continet; apparatu bellico, qualis magnis regibus congruit instructam; vt si quando Italiæ desiderio Galli æstuassent, & tormenta & arma ad vsum deposita inde resumerent. Bellagardam accipio tum prouinciam Regis iussu tenuisse. Hunc Sabaudius auro aggressus statim domuit; receptóq; Marchionatu sua præsidia imposuit. Quæ Sabaudium causa detrahere visceribus suis toties infensum hostem, & insignem ditionis suæ partem recipere compulit, Bellagardam quoque ad irreuerentiam sacramenti adegit: quod intestinis seditionibus Gallia nutaret; nec in quem Regem flecteret appareret. Dispendiosam Sabaudio accessionem fuisse docuit euentus; & plerique ante rem memorant, quemcunque in Regem assumptum eam iniuriam vltum iturum fuisse. Sed Sabaudius magnitudini suæ fidens, etiam Galliæ extrema tentare non dubitauit, bello strenuus, & animi excelsus. Vbi res ac potentia in Henricum Quartum, magnum nomine ac factis Regem cessit, ante alia Salutij cura incidit. Bellatum acriter inter potentes Principes; & si eas præsidio Generi opes Hispani contulissent, quas promiserant, specioso spectaculo, illinc Regem Gallum, hinc Ducem Sabaudium, par strenuissimum præliatorum certamini fortuna commisisset. Cæterùm bello ac negotiationibus, Salutium apud Sabaudium remansit; Clementeq; VIII. Romano Pontifice, per literas ac legatos obtestante admonenteque, ne diutius belli malis seq; ac suos affictaret (iam enim partem Sabaudiæ Henricus Rex bello cœperat; nec dimissurum se sacramento affirmauerat, nisi paria Salutio, etiam vberiora vicinio Galliæ accepisset) pax in eas leges sancita est, vt Bressa prouincia, fœcunditate agri, ac populorum numero Salutio non inferior, Gallis (quorum limitibus prætendebatur) accederet. Deprehendisse Henricum Hispanas artes, ab amico teste didicimus; & verso in eam rem sermone addidisse, Noluisse Hispanum Gallum vicinum experiri; eâ se tamen facilitate esse; vt si reliquum Imperij sui, eadem æstimatione voluisset, promptè fore concessurus. Hispano nomini parum æqui crediderant, consilio Gentis Bressam incomparabili damno Gallis concessam, vt Salutium auelleretur: ne qua sede Galli cis Alpes tuti, Mediolanensem Ducatum, Regnumve Neapolitanum (quibus veteri iure adspirant) aggrederentur: eoq; alieno damno rebus suis consuluisse: simul cognitâ Sabaudij magnitudine, quamquam longe distantis vires augerent; vicini, læsi, & nonnunquàm minitantis fortunam attenuare voluisse. Quamquàm prudentiores, nec in hos illosve proniores faterentur, Gallos in Italiam properantes; nullis Pedemontanæ armis posse retineri: siue populorum caritas ac vicinium persuasissent; siue oppidorum aliquot possessio daret animos. Regi tamen Gallo Bressam, maximè loco Salutij placuisse constat: ne per Sabaudiæ fines hostiles copiæ in Belgium (quod Henricus haud dubiè animo versabat) traducerentur.

Haudquaquam post Bressam Sabaudiæ auulsam Dux pari lætitiâ agere videbatur; sed memoria damni prudentis Principis hilaritatem mœrore confudisse. Suberat cogitatio (vt ferebant) nunquam voto Hispanos respondisse, & iam tot annos, apud non verum Dominum Monferratum summâ in pace durare. Immotum Cæsarem causæ non accedere; nec Socerum fauore accurrere. Neque tamen desponderat animos, temporè, curâ, & occasione, quod honestè requireret posse resumi. Mali quoque serui, & Domino nisi ad satietatem prodigo tanquam

inimico infensi, quæ Taurini audiuerant, in maius aucta Mantuam transmittebant. Alij auctorem Sabaudium (referebant) apud Hispanos, vt Monferrati vice Cremonam Mantuano permitterent; eaq; mutatione nonnulla in filiæ gratiam & demulcendis iuribus suis largirentur. Quoties nouos fines, commutationesq; proponeret, meditationes arcanas subesse, & latere consilia innumerabilibus difficultatibus implicata. Hæc Mantuanus potius vt erant, quam dicebantur interpretatus, prouisis paratuque, nec credidisse se indicibus; nec pro falsis (quæ non probarentur) se accepisse ostenderat. Aliquot annos nouis expeditionibus distractus Sabaudius, securitatem Mantuano fecisse videbatur; donec expletâ externâ militiâ, animum veteri prætextui applicuit. Nullæ adhuc generosum animum stimulauerant: Causâ tantùm Mantuanus obstiterat, eoq; vis aperta illata non fuerat: & donec inexorabilem se Mantuanus pactis præstitit; donec auersus concordiam suadentibus fuit, satis habuit Sabaudius, quod non ipse possideret æmulo turbare ac corrumpere. Metu enim incusso prouinciam, & Ducales reditus consumebat: quoties quinquaginta Equitibus comitatus, in venationem procedebat; aut prouinciales suos ad censum vocabat, Mantuanus pro finibus defectos statuere, vicina suspecto oppida præsidijs firmare, trepidare ad omnem Sabaudij motum cogebatur. In has curas Anani prouinciæ reditus pendebantur; fatigabantur subditi, quies excutiebatur.

Mantuanus Taurino per litteras monetur Sabaudiū de Monferrato seriò cogitare.

Simulauerant se quidem hactenus Mantuani, non formidine, non expensâ anxios, & dummodo prouinciam retinerent, etiam Mantuanos reditus libenter impendere: sed nec idem animus, nec vires eædem diu durare poterant; quin Cæsaris & Hispani Aulam acerrimis querelis inquietarent: præsentibus semper vetera iungentes, vt cum fide lamentatio acciperetur. Vincentius enim ad vitam amœnam, & seuerioribus regnandi consultoribus reprobatam natus, dederat ad Hispanum nouas literas, eo sensu: Fidem suam aut regio experimento iudicatam, aut obseruatum custoditumq; se, non vno argumento approbasse. Non Monferratum solùm, sed Mantuanum Ducatum quoque, pignus recti animi obtulisse; nec qua pars sua, immunis obligatione esset. Non aliud in suâ manu fuisse quod obstringeret; nec quotidie suspicionibus laceraretur, premeteturque. Modicam sibi a Patre pecuniam relictam, administris regijs concessisse; daturum arces ciuitatesq; si regiam tantùm voluntatem, non etiam ministrorum arbitrium agnouisset. Erubescere nihilominus iterum de domo queri, & eum de vi postulare, quem regius sanguis ante alia venerandum Europæ reddat. Sed Cæsarem Turcico bello præpeditum & grauiora prospectantem interpellare noluisse. Eò honestiorem querelam suam causamq; fore, quod Parentem appellauisset. Odiosum denuò geminaris molestijs Monferratum objicere, easdem Sabaudij iniurias, minasq; deprecari. Vetustiora præsentibus fidem facere: se quidem tum primùm didicisse, superstite adhuc Gulielmo Patre Annibalem Grappellam Trino præpositum, multo auro ad defectionem à Sabaudio solicitatum; vt calcatâ religione sacramenti, nobile oppidum arbitrio promitteret: sed illum generoso obsequio commendatum, & flagitium auersatum, turpissimæ proditionis pretium remisisse: mox Parentem certiorem fecisse, vt vigilantior in prouinciæ curam intenderet. In ea tempora Sabaudij artes incidisse, quibus eruditus Pater fuerat, & conatus inimici eludere, & populorum fidem prouocare; culpis suorum ignoscendo, & in benè meritos certissima beneficia conferendo. Has domi artes Paternas fuisse; cum nihilominus Hispanum Regem summam securitatis crederet. Quod Auus Paterq; supplices, id se iterum rectam mentem afferentem orate; ne Sabaudium Generum, amici & obsequentis Principis iniuriâ crescere vellet. Michaël Albæ Episcopus ad Regem questus detulerat, hæc aliaq; objiciens; vt anxia seruitus Domini gratiam obligaret.

Vincentius Mantuanus cum Hispano de Sabaudio queritur per litteras.

Ad hæc Rex breuibus, sed quibus maiestas ac pondus inerat, fertur respondisse: Rerentus Sabaudij impetus, ne impatientià longæ litis (quod statim poterat) finem iuribus suis statim imponeret. Nos quidem querelarum causas nisi alieno relatu didicimus; Archiui tamen Mantuani ductu cognouimus Grappellam quemdam per ea tempora pecuniâ à Gulielmo donatum, angustas res suas subleuasse; & seruatæ Principi suo fidei Mantuæ commendatum. Decreto non facti Historia solum, sed & ratio subest, ipsamet verba insero: vt nouerint populi Monferrati, plus præmij fideles nostros a nobis expectare posse, quàm pro perfidiâ apud hostes essent reperturi: Additâ fidei gloriâ, quæ illos apud omnes ornabit.

Annibal Grappella ob fidem donatus à Gulielmo Mantuano.

Erat Calandra à secretis, vt obsignatio testatur. Vtcunque ea se res habuit; cum varios congestæ pecuniæ vsus Gulielmus præsumeret, retinendæ subditorum fidei, non aliam potentiorem dicebat. Supererat Cæsar quem oraret admonereterque. eo Carolum Gonzagam è Mantuæ Marchionibus, summæ virtutis Principem, dignissimum augustioris fortunæ misit. Non alia quàm apud Hispanum querela fuit; nec dispar responsum. Iussus quippe dicitur Sabaudus comminationibus abstinere; & iura sua apud Aulam cœptâ lite experiri. Non defuturum illi secundum fas & æquum iustitiam; nec vllum gratiæ locum, potiorem honesto apud se formidandum.

Etiam cum Imperatore misso Carolo Gonzagâ.

Sabaudius tot querelis concussus, licet constantiam certumq; eiusdem tenoris animum retineret, vim distulit, vt causæ finem modestiâ vrgeret. Non ita tamen mala sua pressit; vt quibus obstantibus res suas recuperasset, obl[illegible]ceretur. Nudare Hispana protectione Mantuanum, & querulo vices reddere nixus est, qui distrahi famam suam auctore illo didicerat. Et quidem Iulius Cornutus Genuensis, infimæ sortis miles; & Mantuano ardente Pannonico bello famulator, cum Taurini ageret, res suas nobili mendacio efferre meditatus est; deditq; ad Mantuanum literas festis Redemptoris Natalibus, alterum ante exitum Vincentij mensem, in hæc verba: Sabaudius non transigi pacta permutationis impatienter queritur; vtque Celsitudinis tuæ causam apud Hispanos deterat, fraudes suas in illos fateri non erubuit; vt delato cogitationum socio, ipse Iudex absolueretur. Accusatio fuit, quòd Galli Regis, longâ per Italiam, Gallias, & Germaniam peregrinatione gratiam quæsiuisses; quod plerosque Principum illexisses, spes suas & priuatam operam addituros; quoties Gallus Rex armatum se Italiæ obtulisset. Tuo suasu Belgas ad constantiam, & concordiam animatos: & semper Austriacæ domui infensos Venetos, Etruscum, Estensem. Nec Romano Pontifice abstinuisse, quem Senensi origine obnoxium Gallis credideris. Eà causâ Neapolim processisse, vt consilia cum proceribus communicares. Idem Romæ cum Vrsinis, Sfortia, cæterisq; Hispano nomini alienis tentauisse. Germanicam peregrinationem tuam, prætextu valetudinis, & salutarium Spadensium aquarum fuisse; vt prauas deliberationes Mauritio Nassouio, Duci Virtembergensi, Comiti Palatino obtruderes. Denique festiuatam Galli Regis expeditionem; vt Italia non vno latere quateretur. Consultores, & belli futuri seriem pressisse. Querelam satis probabili colore adornari, quod ab Aldigherio Marcieu Cursorem missum cum literis acceperis; quibus non exigua ditionis Mediolanensis pars tibi promittebatur, si leui comitatu, annonâ ac armorum apparatu, transgressas iam Alpes copias adiuuisses. Hæc te ignorare meum obsequium non sinit. Vale.

Iulius Cornutus Mantuanus docet Sabaudium ad Hispanum querelas misisse.

Hominis literæ indormientem iam præteritis Vincentium excitarunt, vt sui excusationem aggrederetur. Quamquàm enim falsò Sabaudium delatorem accusauerat, veri tamen speciem res habebat: neque enim aut Cursorem Marcieu, aut promissa Aldigherij abnuere poterat. Instabant ministri vt documento fidei tractationem ac literas ad Comitem Fuentes deferret. Nam si ea alieno relatu

Mantuani ministri. Du ti consulunt excusationẽ ex vsu esse.

Et ille persuadere conatur Hispanis suam innocẽtiam.

relatu didicisset, honestæ & inculpatæ suspicioni locus apud Hispanos aperiebatur; similium defensiones quamquam honestissimas vix audiri; tantò minus obliterari radicatam iam & altè receptam suspicionem. Sed generoso Principe indignum Vincentius credidit, aliena consilia quibus non accessisset, aperire. Impleri officium quoties communione hostium abstinuisset ratus; nec ideo se Hispanos læsurum, quod à Gallis nonnulla sibi sub fide credita tacuisset. Quæ tamen secuta sunt tempora, magno rerum suarum periculo, eo temperamento vsum Vincentium docuère. Cum enim apud Comitem Beneuentanum, ac Contestabilem Mediolani Gubernatorem id præcipuè objiceretur, quòd siluisset, vt incautiores Hispani circumuenirentur; consiliarium domesticum cum literis ab Aldigherio missis receptisq; Geunam proficisci voluit; vt crimen obiectum & creditum dilueret, innocentiamq; ostentaret. Eo maximè consilio Gallorum non accessisse probabat, quod multos ante menses Rex Belgium, & Italiam bello destinasset, quam Vincentius in auxilium aduocatus foret. Alios verò Principes statim requisitos debitoq; consensu bellum apparasse. Testabatur itaque Mantuanus, eâ se vilitate non esse, vt cæterorum accessio non haberetur: Non minus sibi virium, & amicitiarum, quàm primo loco adscitis, si nauandum decreuisset, esse. Quod si vetus sibi negotiatio, & conscientia clandestini belli fuisset, nouis literis quibus inuitaretur opus non fuisse. Nullas Hispanorum iniurias occurrere, quas vltum iret, nullas minas quas caueret. Imo studia sua maximè quieti composita æstimanti manifestum futurum, vsurparum sibi votisq; petitum otium pace contineri debuisse. Certum est quocunque auctore suspiciones Hispani admiserint, magnâ Vincentium molestiâ confecisse; & arduum negotium fecisse, vt sese excusaret. Ostendère Hispani se credere, licet reuerà diffiderent; & non probatam seditionem, simulatione excipiendam rati, intentioribus oculis in Principem filium conuertère; vt si quid paterni consilij prætulisset, ex eo de patre conjectarentur.

Vincentius Mantuanus consilijs suorum distrahitur.

Ducis interim familiares hortabantur Vincentium vt exturbatis ambiguis totus in Hispani cultum inclinaret. Nec Cardinalis filij fortunam Gallorum æstimatione cogitaret: inconcussas res suas ac suorum fore, si stabilis in Magni Regis obsequio mansisset. Imminutam Sabaudij potentiam ademptâ Bresâ, non temnendam illi manum Nobilium ad Geneuam amissam, Gallorum in Sabaudium prospera Ducis existimationem sugillasse. Parte aliâ qui ita Hispanos nouerant, vt Gallorum non obliuiscerentur, docebant; quantum Bressæ iacturâ Sabaudius excidisset, tantum illi roboris Salutium vicinio, ac munimento contulisse. Plures Sabaudio Nobiles suppetere, quam in Monferrato plebeios numerari. Imparem quidem cum Gallo pugnam, rem tamen omnem Duci prorsus ingloriè non transactam. Nihil foris illi, nihil intus metuendum occurrere. Deprecandas sibi opportunitates, nec nimium cousanguinitati fidendum. Quoties Gallus voluisset distrahere Sabaudium bello, aut officio posse retinere. Scire illi & vires esse, & pectus exiliens ad pericula, fortiq; consilio potius quàm specioso accedere. Nec medij defuère, qui inter Hispanos & Gallos abstinere professione suaderent; laudarentq; cum Sabaudio amicitiam, & præmisso matrimonio honestas conditiones duraturæ in longum pacis præferrent. Aut eo nexu plus fiduciæ in Sabaudio; aut si quid contra pacta turbasset, plus ignominiæ contracturum. Quod vitæ postmodum Vincentio fuit, contractis nuptijs securius egit: siue Franciscus Princeps Gener officio Sabaudium detineret; siue promissa à Vincentio finium æquatio iras illius molliuisset.

Qui tamen causas & arcana scrutabantur, toleratum diu desiderium vix imposterum rebantur; quando non alia opportunitas, centesimum iam post annum affulsisset, honestius & facilius sua repetendi. Et quidem statim agnouisse occa-

sionem, & procurrentem sinu excepisse certum est; quæq; iudicio peragi oportuerat, cum ratione dispposuisse: sed eo deceptum, quod aduersaturos conatibus suis Hispanos non credidisset, aut neglexisset. Cætera vt ageret maturaretq; consulebant. Haustæ apud Mantuanos, quas Gulielmus opes reliquerat; vis auri ingens à Vincentio profligata, æs alienum grande conflatum; Tributis, Collationibus, Venditionibus, Nobiles, Ciues, rusticos Monferratenses imminutos; Filij non nisi tamquàm duraturæ in perpetuum paci educati; amicitiæ vtilitate æstimatæ, eoq; pauciores; Ferdinandus nouus Dux pangendis carminibus operatus, belli ignarus, audensq;, eoq; dolo expositus; Galli intus conuulsi, & ciuilibus seditionibus lacerati; minusq; capescendis externis armis validi; Cæsar valetudine ac inopiâ pecuniæ conflictatus; Hispanus caritate nepotum (admissis ob Vincentij peregrinationes suspicionibus, & Galliæ turelâ à Duce Ferdinando vsurpatâ) aut sibi amicus, aut nemini futurus; soror Regia Isabella Belgij Domina hactenus titubans, mox amore Neporum victa. Grauia hæc opportunitatis consilia, alij insuper promouebant, Pontificem nempe domesticas res suas curaturum; armaq; periculosa ac dispendiosa vitaturum. Etruscos parsimoniâ notos, non expensas solùm, sed & discrimina neglecturos; sed nec quidem coniugium ausuros; quod in turbatam bello familiam, & dominationis incertam sororem enubere, perdere crederent. Gubernatorem Mediolani Inoyosam & Asculanum Principem, quoscunque progressus suos iuuaturos: & si Rex prohibuisset, mandata (vt iam non in tempore) elusuros. Multa interim posse euenire, quæ non præuisa, possint rerum faciem immutare; auxilia amicorum, militem, pecuniam, commeatum, capta bello oppida, & sibi metuentes collaturos. Denique aut eam repetendi Monferrati opportunitatem esse, aut fore in posterum nullam. Quò minus destinaris exitus respondefit, aut Hispani obfuêre; aut Principum animi secretis causis mutati sint vt diuersa maluerint.

Sabaudius prudenter occasione vsus est.

Isidorus Asty Episcopus.

Isidotum quemdam à sacris confessionibus Sabaudius inter intima consilia habebat. Hic iurium sui Domini peritus, fouebat cogitationes belli; vt quod illi per vim auulsum fuerat, armis repeteret, honestamq; satisfactionem à debitore quamquàm nolenre exprimeret: cum interim Siluius Teatinus mihi supra nominatus à Ferrariensi immissus Mantuanum indefessè obiurgaret, ne perpetuam domus suæ pacem; suas ac sororis nuptias, parte vllâ prouinciæ redimeret: in easdem nugas reuolutus, quas paulò post, diem supremum agens serò damnarint.

Taurini tum temporis Petrus Bosius agebat, vir callidus, & secretis Aulæ rimandis intentus; non prece, non præmio in eam curam à Mantuano missus, sed inquies; & curiosus detectis alienis consilijs exerceri. Is scriptis ad me Mantuam literis, sacramento amicitiæ obstringere fidem ausus est, Principem Pedemontanum, quamquàm deberi sibi Monferratum Cæsaris iniuriâ ademptum crederet, & insuper Mantuani offensionibus vrgeretur, Parentem tamen vim inferentem initio fuisse auersatum. Id per obseruatores ad Parrem delatum fuisse in causâ referebat; cur secretò primùm admonitum, etiam publicè formidinis incusasset. Caritatem erga Mantuanos in bono Principe, & mitioribus deliberationibus prono obstitisse dicebat, ne Mantuanum vsque in exitium odisset. Nec de Principe contentus, plus in Comite Francisco Martinengo constantiæ asseuerabat. Qui licet Equestri Sabaudij ordini adscriptus, & veteri domus obsequio familiaris esset; nec consilia tamen, nec preces admiserit; vt abruptâ antiquissimâ cum Mantuanis Ducibus amicitiâ (à quibus hospitalitate Regiâ non semel exceptus fuerat) hostilia indueret; tenax propositi, & sponte absens, cum de bello ageretur. Eâ causâ cum Mantuani querelas didicisset; satis habuisse respondere; se, quâ fide in Sabaudium foret, vitæ opumq; discrimine probaturum. A Petro rem compositam; vt secutum famam ea præscripsisse, dicere non ausim, euentu tamen de-

men deprehensum est, fuisse statim à Comite testatam sibi cum Mantuano amicitiam: & auditum frequenter, communicato cum paribus sermone, profiteri, Cæsaris illud iudicium esse. Et vidimus illum consilio assiduum non destitisse concordiam promouere, pacis medium, & ætate graui Taurino frequenter Mantuam delatum: licet fortuna magni viri conatus eluserit. Alij pietatem quidem viri fatebantur, Venetorum tamen causâ aduersus Mantuanum arma tractare noluisse. Non quòd Veneti pro Mantuano magis, quàm pro Sabaudio essent; sed quia turbari bello Italiam noluerant; nec leuibus minorum Principum motibus, Hispanos & Gallos in partes prouocari.

Cum indignatio Sabaudij, & suspicio belli detecta est, statim disceptari in Aulâ cœptum, quis in eam curam suffecturus deligeretur. Adscire externum fides non permittebat; domesticorum rari militiam nouerant; præter illos qui Pannonicum bellum tres quaruorve menses cum Vincentio Duce experti fuerant. Hos inter Carolus de Rubeis potior visus. Nobilitas natalium, commendatio Ferrariensis, species ipsa valuerant: Nisi Ferrantes Caroli pater tormentorum bellicorum apud Venetos præfectus, & amicus Mantuanis Ducibus, filij causam sustentauit. Missus itaque in Monferratum Carolus cum supremo imperio; non certis mandatis, sed è tempore, causis, occasionibus consilium agendorum capturus. Destinatio viri haud dubium multorum inuidiam excitauit; vt ante rem acria contra Mantuanum odia fouisse; & auersum secretis causis animum habuisse diceretur: orto verò bello plus securitatis minitante & instante hoste habuisse; quàm vndequaque erumpentes coniecturæ vellent; & grauiter cunctatione deliquisse referebant; quod perecli̇tantibus raptatisque popularibus, festinato subsidio non accurrisset. Eorum quæ bello aut pace euenerunt inditium fecisse, partem Historiæ scimus; sed neque prouocare odia in animo est; nec in re difficili & ambiguâ alienam prudenriam eleuare. Rumores eorum tempore tradere instituimus; vt facta sciantur; consilia aut alienâ fide, aut coniecturâ æstimentur. De præteritis sine discrimine, de viuentibus præsenti odio traditur. Et nos libenter hac curâ abstinuisse, nisi priuatis studijs implicatos, prompta singulorum cognitio impulisset.

Mantuanus mittit Carolum de Rubeis Gubernatorem in Monferratum.

Qui statim ab inuidia carpitur.

Ea quidem de Carolo fama erat. Hunc apud Casalenses, nullius pauoris aut solicitudinis inditij manifestum Episcopus Diocæsariensis Vercellis adhuc agens, obseruatûsque ne quo argumento Sabaudij deliberationes agnosceret, triplici nuncio excitauit. Monuit parare Sabaudium res nouas, proiectaq; negotiatione improuisum pro finibus futurum. Sed modicam manum, & præcipuos nobilitate tantùm apud se habere. Hos firmatos animo populares prouinciæ minimo negotio posse propulsare. Prior mentito Monachi habitu dimissus est, alter à nemine requisitus aut excussus, tertius custodes fefellisse dicebatur. Nam conductitius equus ad fores Palatij stabat; & vulgatum famâ fuerat, velle Diocæsariensem ad suos priuati negotij causâ seruum mittere; qui statim remitteretur. Milites cum abiturum opperirentur, dimissum prius fuisse nesciuerunt. Itaque Rubeus admonitus est, quid in futurum ex Sabaudio spei esset. Ille facili in minores licentiâ prorupisse dicebatur; stoliditatem, insipientiam, remeritatem arguens; tantâ sermonis ac comminationum vehementiâ; vt nemo in posterum dicere sententiam auderet: simul addidisse; nulla Sabaudij consilia sibi ignara; habere motuum (si qui agitarentur) certiores delatores: Proinde quorum hoc munus non esset, ne metus inanes incuterent; carceribus ac triremibus eam se petulantiam correcturum: in contemptum enim & irrisum ista conquiri. Quibus plus auctoritatis erat, amore sui Principis, & prouinciæ commiseratione, non destiterunt fateri, orare, fidem vigilantiamq; bonâ fide requirere. Perstitisse in eadem opinione dicitur; & vim Sabaudij, tamquàm scenæ fabulam con-

Diocæsariensis Rubeum periculi admonet.

tempsisse. Vtq; destinatis suis subesse ratio videretur, aliquot nobilium in secretam domus partem inductis, & propositâ Monferrati tabulâ (quasi iam iam hostem in vinculis habiturus, sic excepisse: Triplex Sabaudio iter est, quoties irrumpere Monsettatum velit: aut enim Trinum, aut Moncaluium, aut Albam aggressurum. Singulis à se ita prouisum; vt si ille Trinum vertisset, ipse illico Verruam ascensu facili caperet: si Moncaluium aggrederetur, ipse Cuassum præciperet: si Albam processisset, ipse Astium festinatâ irruptione fulminaret. Pluribus simul intendere, non egestate pecuniæ, non militum paucitate; non Hispanorum ac Gallorum metu (qui tempus non sint concessuri) Sabaudium posse. Iam quot passuum millibus vicina oppida diffideant, quot arma, quot equos; apud quos certa aut dubia fides sit, perspectum sibi. Sic frustra Sabaudium metui, apud quem vniuersa sint difficultatibus inuoluta. Multo ante sibi prouisum, vt tormenti bellici signo explosione dato, erumpant viginti peditum millia, multæ equitum alæ: Prouinciales omnes & expertæ pro suo Duce fidei, quos vetus in Pedemontanos vt æmulos odium in pugnam mittet. Ijs se copijs non arcere solùm, sed vltrò etiam bellum inferre posse; cogereq; Sabaudium ruptæ pacis pœnitentiâ, pacta inuocare. Tacere affutura insuper Mantuano auxilia; & Hispanos, Gallos, Etruscosq; certatim ad signa aduolaturos; pomposa in speciem apud intus mœrentes & palam laudantes, vt confecto iam ex voto bello differuit: resolutus in securitatem (quam populares negligentiam appellabant) sueta belli Ductoribus in pace studia sectatus est. Si qui Mantuani curâ per silentium ingemuêre, aut Rubei incuriam dicto aliquo notarunt, his ademptæ administrationes quas habuerant dicebantur; & quo irreparabiliot lapsus esset, proditionis crimen iniustum. Suspicionem durante bello ægrè diluas, apud absentem Principem potiori proniorem, & criminationibus audiendis occupatum. Cæterùm præsidem Monserrati, nemo siue odio Tribunorum Centurionùmque, siue fortunæ culpâ, peius vnquàm Rubeo audiuit; gnaro tamen quibus flagitijs, apud Mantuanum notaretur; nec (vt forsan oportuerat) simulatione aduersus ministrum vsum. Quia iam Rubeus vapulare apud Aulam cœperat; nec magni Principis ministri existimatio (vt moris est) protectorem repererat, statim vulgatum est, nil æquè Sabaudio animos addidisse ac Rubei negligentiam. Nouerat quippe non deesse Monferrato iuuentutem, non animos periculis occurrentes, non proceres expeditionem inuitantes; & vbi Ducis contemptu vniuersa corrumpi vidit; tamquàm nullis amplius hostibus, ingenti fiducia accreuisse.

Inuenti sunt tamen qui illum extinxerent.

Sed ne in consceleratos quidem; nedum in virum nobilem; & (vt honori nobilitatis credere decet) innocentem, vniuersi conuicijs incurrunt. Aliqui meliore animo absentes & indefensos protegendo; interpretando mollius alij, aut minuunt inuidiam, aut extinguunt. Itaq; mirum non est, cum vniuersorum ordinum querelæ Rubeum deposcerent ad pœnam, non defuisse, qui alieno illum imperio paruisse circumferrent. Prohibitum scilicet, dicebant, a Mantuano apertè bellum facere, aut occasionem odiorum Sabaudio offerre. Idq; plures ante dies Inoyosam, vt salutare, Duci proposuisse; imo & per literas certâ fide obtinuisse. Aulæ quoque Hispanæ literis Mantuanum credidisse, quibus Regis imperium continebatur, vt ab Inoyosâ protegeretur: cunctatione Inoyosæ profecisse Sabaudium non minus quàm propriâ virtute; illumq; ambiguitatem suam Mantuano instillasse, quæ Rubeum quoque vincierit. Imo apud amicos, cum Mantuam Rubeus redisset, quibus mandata continebatur ostendisse; quibus nec abstinere armis, nec opportunitate vti iubebatur; sed eluctantium verborum plenas: vt quę prosperè euenissent tantùm Duci imputari possent, aduersa in Rubeū vt iniussa flecterentur. Hinc primùm acerrima Caroli odia in Mantuani quosdā ministros, vt detractores

Rubei cum ministris Mantuani simultas.

&in-

& incredulos, nisi abstinuisse armis imperio Domini docuisset. Non minor indignatio quòd se opprobrio expositum (vt aliena formido ignoraretur) suo dedecore voluissent. Simultates nihilominus apud vniuersos plenam fidem non inuenerant, credentibus callidioribus, inter concordes ad perniciem Domini simulatas inimicitias: & cuicunque tandem prouincia permitteretur, tutius certiusq; perderetur.

Vt pronus in iram aduersus ministros nonnunquàm Mantuanus erat, ita pœnitentiâ properus; quæ tamen asperatum nobilem famuli animum non demulcebat. Subditorum reuerentia ac charitas in Principem, nonnunquam mansuetudine ac clementiâ; rigore interdum & seueritate, interdum fato quodam est. Dominorum alij, optimo licet temperamento imperandi, suorum se amori insinuare non possunt. Diuersa à cæteris Mantuani conditio erat; vt qui eandem intra horam facilis & rigidus, iratus placatusq; subditorum mentes inconstantiâ cruciaret. Non eadem apud ipsum quæ præterito voluntas; non virtuti semper honos idem: vt ministri quid sectarentur fugerentve, accurato licet prouisu diuinare non possent: licet in Duce naturam, non prauum animum accusarent. Fortunæ itaque arbitrio volutandos raptandosq; se permittebant. Ea præcipua auersionis à Domino causa erat; vt volubilitate diffamatus, ne eorum quidem quæ interdum rectè egisset gratiam a suis referret. Quosdam iuuenilis ætas solabatur, qui e tempore beneficium expectabant; persuaserantq; sibi, illum vsu regnandi profecturum; & iuuentutis lubricum procedenti æuo correcturum. Prudentiores mutationem morum desperabant, in eo qui non paribus non senioribus auscultaret; & quod (certa principis iuuenis pernicies) & vniuersa se scire crederet, & credi vellet.. Sed (quod Rubeum Marchionem spectat) qui tum in Aulâ militiæ præcepta, & delegatam potestatem tractauerant, adhuc seu proprio, seu Domini auertendo dedecori fatentur, nec iussum illum armis abstinere; nec fuisse imperium exequendum, quamquam iussus fuisset; sed oblatâ occasione, cum modicâ manu Sabaudius Trinum obsideret erumpere, & destitutis succurrere. Potuisse fugari obsidentem fors erat, etiam obsideri; dum Mantuâ aut Etruriâ accirentur auxilia; aut Inoyosa pudore flagitij, & regij despectus verecundiâ, armatas legiones bellantibus Ducibus interposuisset. Parato receptu haud dubiè sibi Sabaudium consulturum fuisse; si cautos & audentes Monferratenses, Rubeus paucis hostibus superfundens terrorem intulisset. Prouinciæ quippe situm, populos, arma, etiam consilia explorata Sabaudio fuisse; in eam curam maximè intento, quò diutius captandæ occasioni studuerat. Nam superstite Mantuano Duce Vincentio, ferebatur rustico habitu in sui dissimilitudinem indutus, & asello, quem palearum fasce onerauerat, insidens, Casalensem Arcem eâdem die bis circumiuisse; numerasse propugnacula, murorum altitudinem æstimasse, latitudinem profunditatemq; fossæ oculo dimetitum; tormenta, situm, excubiasq; notasse audaci & discriminis pleno facinore; si custodiæ impositi exploratorem que suspicari, è vicino plumbeâ glande ipsum petiuissent. Eam rem vulgatam & accuratiorem Vincentium in res suas, sic suspectum magis Sabaudium in res suas reddidisse dicebant; siue amicum siue hostem agere maluisset. Eâdem prorsus curâ, cum Franciscum Principem generum, patris iussu tum Monferrato impositum officij titulo apud Casalenses inuisisset, certis passibus munimenta castelli, & vrbis ambitum recensere visus dicebatur, laudato interim loco ac molibus; quasi vniuerso in generi sui gratiam beneficiumq; placuissent; pleraque tamen iacientem quibus turgentis animi suspicionem ostendisset. Magnam Arcis structuram, immensam murorum magnitudinem, frustra eo in solo acta, cui ipse perpetuò tutor futurus esset. Id tamen opus formidine à Vincentio Duce properatum, vt suas iniurias augeret, inuidiamque vicino conciret, fassum fuisse.

Quò homine Mantuano à suis odio haberetur.

Omnia hæc domesticum famulum magnâ charitate, ac periculo suo ad Francifcum detulisse; siue pronus in Socerum suspiciones exclusisset, siue recepisset, ostentasse quidem iuuenem certam securitatem; quam tamen Vincentius Pater, literis & oratoribus acriter castigasset; monuissetq; filium eam vel in amico discrimini obnoxiam. Speciosa hæc Rubei censuram apud Mantuanos incurrerant, vt Sabaudio infirmitatem, Rubeo ignauiam, Mantuano decus appingerent: cum tamen certum sit, non aliam Rubeo ad manus apud Casalenses militiam fuisse, quam quingentorum popularium, & imbellium; quos fama cœpti belli horrore concusserat. Pauci nobilium Mantuanorum qui illud ad bellum processerant; nec dissolutionem Trinensis obsidij ausuri, nec suffecturi erant.

Comes Ardizinus Faà. Comes Ardizinus Faa Trino Gubernatoris titulo præsidebat, viuente olim Vincentio Duce impositus, in filiæ Virginis gratiam, quæ tum Margaritæ Sabaudiæ apud Aulam inter nobiles puellas famulabatur, cui Camillæ nomen erat. Hæc datura labori nostro est ingens argumentum. Comes igitur, cum Sabaudius Trinensem irruptionem meditaretur, fortè aberat, relicto qui locum teneret Capitaneo Bechesino; *Capitaneus Bechesinus.* quem Trinenses quacunque causâ inuisum, eo in honore menses aliquot tolerauerant. Exercitus Sabaudij Duces nihil omittendum rati quod futuram expeditionem iuuaret, odium popularium in Bechesinum sibi proficere rati, literis ac promissis ciues Trinenses aggressi sunt, ostentatione necessitatis ac præmiorum. In eo numero non defuêre quos timor, odiumve constantiâ dejiceret, facili conuersione ab irâ ministri in Principem. Cæterùm paratis Sabaudio, pecunia, immunitates, quæque vænalem animum loco mouent oblata, vt accincti signum irruptionis exciperent, portasq; nescijs, aut frustra obnitentibus cæteris aperirent. Nec minus si aduersus constantes integrosque bellandum foret, arma resumerent. *Trinẽses ad defectionem solicitantur à Sabaudijs.* Pauciores quàm pro numero erant; ijque sopitis belli initijs, pro rebellibus delati ad Mantuanum sunt, vt suo loco referemus. Ergo vbi ordinem tempusq; composita; & paratos oppidanos ad iussa Sabaudij didicerunt, lætitiâ elati Ducem conuenerunt; satis negotiatione profectum docentes; & quamuis pauci nouum Dominum voto præuenissent, sufficere tamen destinatis cogendisque cæteris, quas ipsi sponte leges subierint, accipere.

Adhuc Diocæsariensis Vercellis agebat, totus in matrimonium Viduæ & Mantuani; licet in summam Sabaudio non conuenisset: cum hic satisfieri bonis iuribus suis: ille ne nomen quidem satisfactionis audire vellet; & quoties difficultates inciderant, Ducem suum appellaret; à quo arctissima se accepisse mandata; nec excedere nisi cum culpâ posse profitebatur. De Venetorum auxilijs, Etrusci armis, omnes ambiguè disserebant; de Mantuani facilitate, si statim concessis illigaretur, nec spatium pœnitendi foret conueniebant. Suspensa res futuri incertos omnes, præter Sabaudum detinebat. Medio quippe diei Comitem Guidonem Sangeorgium, Comitem Verruæ, & Isidorum Bernabitam, solitos tractare Domini secreta; & haud dubiè prudentiæ probatos, intra cubiculum aduocauit; agendorum formam proferre iubens: Non quod arbitrio regendum se permissurus foret; sed experimento, an ministri sui eodem secum iudicio vterentur. Agnouit Vermensis certum propositi animum in Duce, mutatione consilij; & omissione formæ quâ olim dubia expediebat. *Sabaudius agendorum consilium à suis requirit.* Quoties enim Principatus negotio agitabat, ministrorum quemlibet seorsum eloqui quæ ex vsu crederet, mox scripto firmare volebat; antequàm diuersos in disputationem facti deduceret. Multa gratiæ, plura inuidiæ dari sciebat, si præsentes interrogarentur; & præsentiam Domini turbare mentem reuerentiâ ac formidine didicerat. Ingentium quoque rerum momentá studio & maturatione egere nouerat; quæ vtraque in subditis non rarò desiderari

desiderari expertus fuerat. Sangeorgius permisisse cæteris consilium visus est (vt qui Verruensis impulsu in id bellum tractus crederetur) & pro tempore respondit: Cupere se Domini placito manu ac labore obsequi; quamcunque ille partem agendorum delegasset, se acriter capesciturum: ne actu apud inuidos suspectus, tot annos vacuum seruitium præstitisse videretur. Muneri se suo satisfacturum cognoscere; quòd recepto generis humani consensu didicerit Monferratum in relictam pupillam infantem deuolutum, tamquàm paternorum bonorum hæredem: nec posse perfidiæ accusari; si pro creditâ Dominâ aduersus incertum Dominum, tutori à naturâ instituto operam impendisset. Neque tamen pacto incolumitatis rerum suarum, aut promissâ impunitate accedere: liberum, nec vllis legibus deuinctum, conatus quos honestos putet promoturum. Scire se grauibus Mantuanorum Ducum iniurijs prouocatum, & sponte Vincentij præstito fidei sacramento, cum Annunciatæ Virginis ordini aggregaretur, apud bonos & fortes excusandum, commendandumque. Habere arctas per Monferratum necessitudines: promptos recepturum, cunctantes inuitaturum, rigidos sollicitaturum. Armorum exercitio studuisse; quid iuris in causâ sit, nec scire velle, nec interpretari; sufficere subdendis sibi calcaribus famam Doctorum, decretum sui Domini, & certam apud seruos obedientiæ gloriam. Pro rurore se ac Dominâ dimicaturum, donec ius fasq; ambages expediuisset. Quò manifestior eorum impudentia est; qui datis ad Mantuanum literis testati sunt, non operam, non ministerium suum Sangeorgium Sabaudio obtulisse, nisi pacto indemnitatis. Parum callidi magnitudinis Sabaudij, animorumve Sangeorgij erant; neque enim Sangeorgius fortunas ante decus habuerat; aut his monitis Sabaudius egebat; vt fidem boni famuli remuneraretur. Verruensis ætate & ciuilium rerum vsu ante alios creditus, Mantuano veteribus odiorum causis aduersus erat; quæ tales ferebantur.

Marchionissa Calusij postremis testamenti tabulis, à coniuge hæres dicta, Rondizonum quoque oppidum eodem iure possidebat; insigne vtrumque municipium, & octoginta ferè aureorum millibus æstimatum. Diu inter competitores nuptiarum sollicitata Vidua fuerat vniuersis eam fortunam poscentibus; qui se dignos nobilitate ac opibus profitebantur. Arcano dominationis nisi domestico deberi credebatur, exteros vt suspectos spe detrudi. Verruensis longâ apud vrbem Romam negotiatione gnarus res suas creuisse, & accessione Calusij ac Rondizoni, augeri opes existimationemq; familiæ, assiduis precibus apud Sabaudium peruicit, vt postremo cum Vincentio congressu oraret Mantuanum, ne filius illius Viduæ Marchionissæ amore tactus, à speratis diu nuptijs arceretur. Et quidem Sabaudius preces attulerat; addiderat; consilio communem vtroq; nomine subditum futurum. Neque tamen totum beneficium diutius dilatum; nec sponte suâ, sed officio expressum contulisse Vincentius videbatur. Paucos post annos Comes Masinus (quem Calusij Marchionissæ maritus priori testamento successorem instituerat) questus de iniuriâ apud Vincentium fuerat, quod augendis dotalibus opibus suis Marchionissa illicitè studuisset. Cumq; tabulas protulisset, eam iurium speciem exhibuit, vt coactus Vincentius fuerit Senatui Casalensi causam committere. Id Verruensis tamquàm initium excidij sui accepit: prosecutus tamen litem est; & præcedens testamentum falsi accusauit. Secuta Vincentij ac Francisci Ducis mors, suspensam menses aliquot litem attinuit, metuebaturque, ne secundùm Masinum sententia vulgaretur, si disputationi tempus & pax suppetiissent. Medio temporis cum Marchio Calusij Principem Pedemontanum comitatus Mantuam fuisset; infra conditionem suam cultum se, & minori quàm decuerat honore habitum indoluerat. Hæ apud Verruensem causæ irarum; quas Mantuanus neglectu & despectu fouebat; ne in amicos quidem solitus of-

Causa indignationis Comitis Verruensis aduersus Duces Mantuanos.

ficia studiosâ caritate proferre. Vix crediderim minas quoque Mantuani illum excepisse; quasi Calusium ac Rondizonum propediem apud Comitem Masinum futurum esset. Hic cumulus auersionum erat; & quia ardente bello prouinciâ, parum legibus reuerentiæ; & grauioribus exercendus Mantuanus sciebatur subditorum lites non expediturus, vtiles turbas putabatur Verruensis suæ causæ futuras. sic itaque fertur excepisse. Si iniuriarum magnitudo,quâ Carolus V. & secuti Cæsares,mox Vincentius Mantuæ Dux erectâ apud Casalenses Arce,postremò Ferdinandus occupata malis artibus Neptis tutelâ; pariterq; clusa Pedemontani Principis fides æstimarentur; si hinc Gallorum seditio,Hispanus consanguineus, Belgij Archiducissæ caritas, Inoyosæ vetus amicitia, ambitum Sabaudij viribus Monferratum, paratus ad manus miles, subditi obedientiâ & amore exilientes,sui Domini prudentiâ,& non vnâ expeditione probata virtus: illinc Caroli de Rubeis fiducia, Mantuani erga belli artes inscitia; sparsum diuulsumq; per viscera Pedemontis Monferratum, trepidantes pagani, vicissim Mantuano inuisi,& spreti tributis,tamquam bello capti conferantur; aut vili ignauiâ deponendam spem omnem recuperandæ prouinciæ; aut certum esse eâ opportunitate,fortunam se in Sabaudij sinum penitus effudisse; vt secundum Deos in sua potestate sit,an nobilissimorum populorum,& sibi optimo iure debitorum accessione, decorari gloriam suam, & augeri familiæ res velit. Etiam quando retinere per vim in animo habeat; aut subsidia Principum affutura Mantuano respiceret; approbaturum tamen Europæ magnatibus,quibus viribus sit; & liberâ restitutione,non alieno arbitrio ea redditurum,quæ posset repetere quandocunque libuisset. Iam incerta belli casusq; præliorum, & emergentes inter ambigua occasiones (quæ sæpe ne somniantibus quidem Regium fastigium obtrudunt) inchoatam bello iurium disceptationem (cum possessio causæ iustitiam præsumat) aut conatus in solido locatura; aut veteri prætextui nouas causas, noua decora additura. Quem in armis haberet militem, licet magno bello minorem, occupandis tamen quæ destinasset, sufficere; si celeritate ac secreto admoueretur. Quod apud Mantuanum mansisset inter competitores ac possessores,Cæsarem medium honestis conditionibus aures accommodaturum: ne quod inferre bellum non posset, præferret; aut reuerentiæ Cæsareæ neglectum procuraret. Vanam esse, vel Poëtæ testimonio sine viribus iram; & inferiores superioribus obsequentes formidine accedere. Meminisset non alium totâ Europâ Principem, plures militiæ Duces, fortiores Tribunos numerare. Malè olim sumptas expeditiones; aut Sabaudiam aduersus Regem potentissimum; aut Geneuensem aduersus tutissimos internis & externis præsidijs rebelles,nobilissimo facinore; & ante alia vtilitate non vulgari sigillaturum. Proprios nepotes bono iure proficere,propulsari iniuriam,lateri accrescere amica subsidia,ingratum Hispanis esse posse,extra omnem fidem credere. Non semel Italiam sese occupantibus obtulisse; quoties prætextui virtus iungeretur: sic Mediolanum in Franciscum Sfortiam,Veronam, Patauium, Brixiam, Bergomum, Vicentiam, Cremam in Venetos, Mantuam ac Regium in Gonzagos, Bononiam in Bentiuolos, Romandiolam in Malatestas abijsse. Laboraturum se copiâ si vniuersa censeat,quæ mutatione temporum Dominos quoque mutauerunt.Quoties ius fasq; conterantur,iustitia vapulet,aliena raptentur, turbatas res ferè ex vsu legitimorum Dominorum esse: Aut redire in veterem possessionem quæ flagitio adempta sint, aut alia in vicem succedere; sæpe hæc quoque præteritis addi si honestas causæ viam sternat, virtus amoueat disijciatq; obstantia. Sic Anglum inter seditiones Gallicas; Venetos decertantibus inuicem Pontificibus Romanis ac Cæsaribus, occasionibus intentos accreuisse. Harum tamen aliquibus non ius,non certas causas inuasionem persuasisse. Mansisse tamen quæsitam armis dominationem; & diuturnitate in legitimam posses-

possessionem abiuisse. Tolerari certè à Sabaudijs non posse penetrare nouos ac vxotios Dominos in Taurinensis agri viscera, & Pedemontanam omnem, interiectis Monferrati oppidis velut findi ac diuelli: exteros parato receptu scelera ac pericula audere; populares vicino effugio flagitiorum Asylum prospectare. Si Salutij Marchionatus opulentissimâ Bressæ prouinciâ muratus sit; quid agendum struendumq; vt Pedemontanæ pedicæ detrahantur; vt ab hostibus tuti populi lacessant securam pacem; vt ius fasq; valeant? Recipi oportere quæ veteri iure Sabaudiorum sint; & eâ proferendum imperium, quà debilior vicinus, imo hostis, imo intrusus insideat. Genuenses ac Mediolanenses multa quoq; debere; sed possessorum magnitudinem æquitatem suffocare. In re clarâ ac certâ, in paratis, sub oculis aut illudentium Regiæ potentiæ, aut commiserantium silere, ius ipsum quamquàm honestissimum corrumpere. Hæc Verruensis oratio fuit; libello quem aliquot ante dies obtulerat non dissimilis. Nec secretum obstasse credendum est quò minus vulgaretur. Quibus enim argumentis coram Duce suo vsus est, ea dedit in publicum, siue vt causæ honestatem aperiret, siue vt deliberantes, & socios acciret, & partes. Adhæc Isidorus: consilium sui Domini bono iuri nixum fateri; nihil alieni requiri; quæ vi detracta sint, vi recipi; coniugium Viduæ cum Mantuano, plus habere fœditatis quàm causæ; denique iusto ac posteritati prouideri. Sincere externos potentiam minuturos, quam domui debitam, & honori Italiæ superi obtulissent. Cæterùm non se belli artibus magno Principi, & de se optimè merito famulari ex desiderio posse; id vnum tamen solatij afferre, honestissimâ causâ amissas res illum ire repetitum: & secuturam Generis humani commendationem, quæ ferè iustitiam ac fortitudinem complectatur.

Aliquot post menses explorator Taurinensis Mantuano, religiosi viri sententiam transmisit; quæ tanto ab Aulicis fastu, tam acerbè excepta est, vt publicè nonnulli quererentur; faterenturq; mirandum non esse, si in Religionis seueros professores plerumque graues expostulationes audiantur. Dicebant inhorrescere vnumquemque posse vbi vir Bernabita, sacris Sabaudij confessionibus præpositus, iusti ac recti leges præferens, iuris ciuilis ignarus, & supra vulgum haudquaquàm eruditus, vim approbare contra ius fasq; audeat, tueri fraudes, suadere bellum, Cæsarea decreta irrita, possessionem honesto titulo vsurpatam, matrimonium quod Pontifex, Imperator, Principes proponerent, suaderent, spernere ac damnare. Incassum hæc, vt cætera iactabantur; ingentia quippe meritum, virtus eadem hominem ad Episcopatum euexit; docto Sabaudio congruentia pietati beneficia rependere; & inanes vulgi rumores accumulatâ beneficentiâ confundere. Receptum à Sabaudio consilium est; quod ille multo ante concoxerat; & in quod magnis causis descenderat. Non adhuc Diocæsariensis exclusus colloquio, aut reiectis conditionibus ad suos dimissus fuerat: Itaque hærentem ambigentemque, quo inclinatura negotiatio, quâ sine lites tollendæ forent, missus à Sabaudio Senator admonuit, vt nisi molliora in concordiam; & honestiora pacta connubij afferret, bellum sibi pro foribus esse sciret. Maturandæ deliberationi adhuc eam diem a Sabaudio concedi; versâ, quamquam annuisset, audire plura nolle. Respondit Diocæsariensis, si quæ in mandatis accepisset vniuersa exposuisse; nec velle Mantuanum de suo quidquam offerre; nec posse oratorem constantem Domini animum firmitudine dimouere. Ergo redire Mantuam, & parati iam belli nuncium ad suos ferre iubetur.

Mantua sententia Isidori accusatur.

Flexo in noctem die Sabaudius, cum testatus vltores superos, & inuitum se arma tractare professus foret, Trinum profectus est. Comitabantur pedites quingenti, ducenti quinquaginta Equites, raptim deducti, & è pluribus millibus in eam expeditionem delecti. Maiores haud dubiè copiæ suppetebant; sed capere ascensu oppidum, & excipere machinis imparatos cogitauerat; affuturis alijs si

Sabaudius Diocæsariensem à se dimittit.

Et Trinum aggreditur.

trahenda loci oppugnatio in longum foret. Recipere municipium non diripere, non perdere, non sæuire in miseros animus fuerat; & Mantuano ante alia infensi spem dederant, qui successum conatui desponderant, si imparatis Sabaudius superfunderetur.

Oppidi descriptio. Trinum nobilissimum oppidum Monferrati est (si Episcopatus honorem excipias, & adiacentia munimenta) Casalensi ciuitati ambitu ferè par: incolarum pro situ frequentia non respondet. Quippe iisdem mœnibus agrorum impedimenta, ac pecora continentur; siue veteri (vt inter arma) consuetudine, ac spe securitatis; siue vsu ciuium ambientum agrum fabricis non impedire, & domi stabulantia armenta curare. Commeantibus hinc inde negotiatoribus mercatura frequens est: medio enim situ Genuam, Mediolanum, Taurinum, ac Casalenses prospectat: Irriguis circum pratis, fertili planicie, alluentem agrum Padum, vix altero milliario fundit; vnde per vniuersam Longobardiam facile commercium ac paratum, deuectas merces inducit, transmittitque. Hinc copia rei numinariæ, & mercaturà dites incolæ. Ambitu mænium quinque ferè ciuium millia continentur. Murorum non rudis, aut cuicunque irruptioni peruia firmitas est: stagnantis aquæ fossà obducitur; assurgunt certo mœnium dimensu turres & propugnacula, non quæ recens industria, aduersus vires regias, & diuturnas obsidiones inuenit, sed vetustiori ingenio educta; & noua curà, quantum per rem licet, in securitatem interno aggere solidata. Circumfusam haurire paludem frustra quis conetur; obstat scaturigo è vicinis collibus inexhausta, & decliui adiuta. Portarum in speciem magnum robur, quòd humilioribus latioribusq; turribus, obliquè tegantur; nec nisi sublicio ponte adeantur, tortuoso primùm itinere, mox non vno obice viâ præpeditâ. Cum multos ante annos Italia, ac Pedemontana præcipuè belli incendio flagrarent; nec oppugnationum industria in eam virtutem excreuisset, quibus nunc etiam munitissima statim sternuntur, eâdem fossâ, & non latiori aggere, Trinum Gallorum impetum diutius sustinuisse fertur, Principe de Angio, aut Pottiers Ducibus; Crescentino prius, Palazolo, ac Dezana in potestatem acceptis, frustra insultantibus. Et quidem ingruentem mœnibus hostem præuiderant incolæ, cumq; importato commeatu ciuium suorum animos confirmassent, plures in præsidium affluxerant; induxerantq; pretiosissima, cum coniugibus liberisque. Ausi quin etiam fuerant aperto congredi; & iteratis eruptionibus lacessere hostem præualidum, virtutę ac mœnibus securi. Sexagesimum fermè ante annum, secuta pax muniendi incuriam inuexit; sed non Trinum præteritæ necessitatis suæ oblitum rua neglexit. Vetera munimenta, vallum, fossam, muros, portas eodem firmamento seruauerat, Mantuanorum Ducum monitu; ne securis licet inter Sabaudium & Franciscum Ducem nuptijs fidentium; eundem hostem esse, & peiorem, quò callidius tegeret odium abderetque. Modicum nihilominus præsidium cum Sabaudius consilium occupandi agitaret, inerat: ciuium imbellium manus, soluta disciplina militiæ, compositiq; omnes in pacem creditam & securitatem. Monitum Franciscum Ducem accepimus, non Trinum solùm, sed quæ versa in Sabaudium, repentino excursu facilè opprimerentur, pluribus ac lectioribus firmare: neque tamen paruisse; ne Socero diffidere, aut metuere in præsumptione charitatis videretur. Sed domestica angustia, quam immodicis effusionibus Pater induxerat, & commeatus inopia, in causâ fuisse quò minus obtemperaret. Paganis in Trini custodiam electis Bechesinus licet à Francisco Duce impositus fuisset, ramen parum rutelæ contulisse dicebatur, ciuibus priuatis causis inuisus; quasi non experimento rerum, non natalibus, non gratâ comitate, populares in cultum ac reuerentiam sui pellexisset. Proditoria quoque amici cædes, & vilior mercatura objiciebantur: ferebaturq; non alias artes dignitati contulisse, quam quibus hactenus innotuisset. Ea nos quòd sectari

similia

similia inanc esset, pro compertis non tradimus. Sed ille odij secutus vniuersos terrore ac comminationibus turbauerat; & quò obsequentiores dictis redderet, & imperio plus existimationis adiungeret, fastum rigoremque, vt aduersus inimicos induerat: Reuerentiam disciplinæ,& honorem Ducis appellabat.Id apud tumentes nauseantesq; minus obedientiæ, plus indignationis conciuit; neque tamen assecutus est, vt se formidari crederet. Perspectum id Sabaudio, ac Sangeorgio; quorum commodis iræ militares hostium, & Dux despectus multum addere videbatur. Certum est cò auersionis plerosque Trinensium processisse, vt Sabaudio potius cum ignominiâ cedere, quam obtemperando cum Bechesino vincere mallent. Missas a'd Rubeum Trinensium ciuium querelas ex scripto vidimus, & preces orantium, amoueret hominem administratione nobilissimâ; moribus, genere, famâ parùm acceptum: plus obedientiæ capitaneo quem non inuiti accepissent fore profitentes. Bechesinus tamen suâ se constantiâ inuoluit; & quod temporibus suspectis promptè recipitur a Principibus dubitantibus,perfidiam accusauit; quam priuati odij stimulis augebat. Miserrimi Monferratenses,vt semper,sic tum grauissimè eâ calumniâ laborarunt: Rebelles,infidi,hostes, proditores, apud Mantuanos frequenter audiebant: nec à præfectis quicquam peccabatur,quod perfidiæ innocentinm popularium non imputaretur. Nihilominus Rubeus,aut mutare Duces arbitrio non poterat; aut petiti Mantuâ consilij deliberatio post factum & occasionem habebatur; cum interim agendorum opportunitas elaberetur; & Sabaudius (quod militarem prudentiam sapit) alienâ cunctatione,suâ festinatione Mantuanorum cogitationes magnis effectis præueniret. Non deerant qui apud Rubeum importunè agerent, id ciuium gratiæ condonandum; quorum fidem vicina oppida forent secutura: vt dubijs in rebus aucupandam subditorum gratiam; sic apud suspectos plus amori quàm viribus dari. Quod alieni iudicij Rubeus nouerat,suum abnuendo faciebat; nutriebatq; odia Trinensium; lucenda tot cladibus. Perspectum id Sabaudio etiam ante bellum fuerat; qui serio in negotium intendens Domini ac subditorum affectus detexerat; siue in pace cum satisfactione Mantuani; siue inter arma, lacessitus iniuriâ, agere decreuisset. Imo verò hactenus apud Mantuanos desiderata diligentia infælici exitu hic disputationibus vsurpata est. Cum enim ante bellum quid de Trino ageretur, inter delectos Rubeus in examen vocasset; alij quamquam securis rebus, & nullo ex Sabaudio metu exterum militem inducendum; ciues longè à mœnibus ac portis habendos,nec præfectorum mutationem ex vsu esse differebant. Quippe procul accitos nullâ domesticæ rei formidine trepidantes alacrius in hostem certaturos; proditionem aut metu detecturos,aut deliberantes in officio retenturos. Ciues enim rerum suarum damno,excidio agrorum, prædatione villarum fractos; nec minus spe veniæ, si deditionem properauissent,statim inuecto hosti seq; ac sua permissuros. Contra qui ciuium causam tuebantur,vniuersas fortunas intra mœnia, certam fidem,& è Sabaudio pauorem testabantur. Illæsa coniugia, integras res fore, si constantes hostem arcuissent. Externa præsidia fidem integram corrumpere; & damnare bonos omnes perfidiæ,quæ non probaretur. Sibi vt consulerent permittendos Trinenses, sumendumq; vel è suspectis constantiæ experimentum.

Strepitosis ista disputationibus examinata sunt, ridentibus prudentioribus in præcipiti intempestiuam sapientiam,cum cætera sine curâ essent. Seorsim vtriq; à Rubeo laudati; &, tanquam tempus ad integram deliberationem requireretur,è cõsueto nihil immutauit. Summâ interim securitate omnia transigebantur; cum non Dux nouos præsides sufficere Trino posset, non miles ad manus esset; & ambigua fides, non consuetis moribus,non nouis legibus pacem promitteret. Aderant à fidis missæ literæ, quæ popularium secretas cum Sabaudio conditio-

nes, & transitionis pacta continebant: sed cunctantibus Mantuanis, visus est Sabaudius fabulam agere; nec ante seria arma tractare creditus, quàm incensæ villæ, & occupata prouinciæ pars, terrorq; latè fusus excussère torporem. Tantam hostis securitatem, fermè in sui neglectum Sabaudius interpretatus fuerat; quasi obstante nemine, suas res repeteret. Tantum generositatis & excelsi animi suberat; vt vincere quàm occupare, cogere quam negligi mallet.

M.DC.XII. Vicesima secunda Aprilis erat millesimi sexcentesimi duodecimi, cum ille in Trinensem expeditionem processit, non intermisso quidem per noctem itinere; sed ita moderato, vt & profectioni & successui tenebræ sufficerent. Resolutos somno oppidanos circumuenire statuerat, vt improuisus insultus terreret hostem, & victoriam aperiret; non clausi subito malo competerent; non vicinorum locorum incolæ audito Trini periculo accurrerent. Pettardo (quorum aliquot curribus vehebantur) portas oppidi perrumpere sperauerat: non quod in eo spes omnis sita esset, sed vt famam celeritate præuerteret; nec præstitâ sibi à fidis operâ, rebellantes a Mantuano detegerentur. Satis quippe officij sibi præstari crediderat, si corrupti consilio integros soporauissent: aut benè agendæ rei occasionem negligentiâ præbuissent. Id nisi destinatis suffecisset, vim apertam, & conspicuam secessionem, (quæ cæteros aut cogeret, aut inuitaret) operiebatur. Sabaudium Pedemontanus ac Thomas Principes sibi comitabantur. Aderant & magni nominis viri; quos inter Sangeorgius copiarum ductor, & vniuersi exercitus locumtenens; honore (vt par erat) & studio partium prælatus.

Pettardus. Pettardus bellici instrumenti quoddam genus est, non longitudine porrectum, sed cauum laxumque: quod igneo puluere refertum, affixumq; portarum claustris, vbi ignem postico excepit, disijcit obstantia, & hianti sinu viam expedito militi facit. Furto valet, aperto congressu impar est; huiusq; quàm reliquorum recentius inuentum; neque ob locorum difficultates, situmq; portarum (quæ nec adiri interdum, nec ille rectè affigi potest) semper probatus. Accedit conuectantium disponentiumq; pernicies; qui ferè detecti propugnatorum ictibus supernè, dextrâ ac læuâ lacerantur. Irritè quoque nonnunquam figitur; siue cum opportunè ignem non concipit, siue cum necessitate minorem rupturam facit; quæ vix gregarium accipiat. Et quia machinamento non ita Sabaudius fidebat, vt ciuium charitatem negligeret (quos suggressis iam suis auxilio futuros rebatur) scalas magno numero conuexerat; vt si Pettardus patentem irrumpentibus viam non fecisset, ascensu clandestino, aut certè deturbatis loco Trinensibus mænia occuparet. Sub creperæ lucis exordia Gallos trecentos (quorum ministerio in bello vtebatur) Duce Comite Rouilasco, nobili ac strenuo iuuene; quiq; bonis artibus operatus, iuuentam ac militiam illam decorabat, ijs qui Pettardos applicaturi forent adesse iussit: ne qua vis inexpectata cancello valuis præfixo succedentes turbaret, arcerêtve.

Sabaudius Trinum Pettardo adoritur. Trinenses nullâ imminentium formidine; siue Ducis sui præsentium pro securitate interpretarentur; siue illos sopitis iam ignibus nocturnâ vigiliâ fatigatos resoluisset; siue denique præ foribus dies custodum (qui licet in pace habebantur) diligentiam laxasset, altissimè stertebant. Ergo primi Pettardi impetu cancellatæ fores disiectæ sunt; secundi non eadem fortuna fuit; quod infirmiter hæsisset, ignem non accepisset; denique secuta fractura armatum militem non admittebat. Fragor tamen somniantes quos opprimi oportuerat, excitauit. Tum conclamatum intus ad arma, ab ignaris adhuc, internusve hostis, an externus ingrueret; quâ parte vrgeret, quid cauendum; cui maximè prouidendum foret. Auxit periculum nobile mendacium, ab ijs qui Sabaudium recipi cupiebant, vulgatum. Cum enim in Vercellensem portam, quam Sabaudij petierant, impetus popularium verteretur; aduersam excitato ingenti rumore, in discrimine

agere

agere conclamatum est: artem hostis accusantes, qui tormenti bellici ictu Vercellensem concussetit, vt desertam nec custoditam perrumperet, scanderétque. Iam scalas admotas & nisi vniuersi accurrissent, oppidum in potestate inimici futurum. Id quosdam auertit: poteratq; stratagema rem conficere; si aut nouo Petrardo tentatæ fores; aut mænia geminatis scalis obsessa forent. Bechesino non omninò impositum; qui ante alios conuocatis sclopetarijs, cum ciues omnes in subsidium appellasset, coronâ muros cingere, aduersam partem quam tum nemo oppugnabat, additis pluribus firmare, demùm in eos qui cum Pettardis venerant plumbea glande fulminare omnes iussi. Iam dies illuxerat, & armatas cohortes Sabaudij detexit; in quas certiori ictu ciues collineantes, nonnullos confecère; nobiliorum quidam sauciati sunt. Hos inter Hermansus, & Tornonus Barones Sabaudij, nec non commendator Motta, quem Sabaudius Rouiliasco comitem dederat; vt bellorum expertem, & vniuersa pericula nullâ solicitudine adeuntem. Apud Trinenses pauciores nec cogniti exploratores erant; iique præferocibus consilium instillabant, vt certam obsidionem metuerent. Ne tamen segni conniuentiâ, sua ipsi mala nutrirent, aut ipsis cunctantibus Sabaudius plures ad eam expeditionem conuocaret; statim ad Rubeum misêre, qui obsessos se referrent; non tormenta, non puluerem bellicum, non arma, non militem habere; etiam internas fraudes; & è Bechesino Duce discordiam (supremam obsessorum perniciem) metuere. Sabaudium cum duobus filiis, & strenuissimo ministro Sangeorgio obequitare campis, taptare omnia, minas irasq; spirare. Iam alas hostiles equitum, cohortesq; peditum diuersos locos insedisse; numerosiorem hostem, quam qui tumultuariè successurus spectaretur, esse. Neque dubitandum Vercellarum vicinio prouincias inimicas, fronti ac lateribus circumdatas, veteri in Monferratenses æmulatione, aut in partem victoriæ, aut belli aduolaturas. Proinde si publicam rem; & ante alia nobilissimum municipium saluum vellet, eiusq; incolumitate magna securitatis initia, & reliquorum fiduciam parare, statim auxilio succederet: spem omnem in festinatione sitam; quando Sabaudius fulminis in morem feriat ante quàm minitetur. Qui venerant coram interrogati, eadem etiam atrociora augendæ formidini referebant, numerum equitum peditumque; vim hostium Ducesq; attollentes: siue vt acceleratum auxilium exprimerent; siue timore consternati apud non metuentem amplificatione opus esset.

Trinēses sub periculo Rubeum admonent.

Rubeus quidem improuiso nuncio perterritus, postquàm publicè conuiciatus legatos est; pauidos, ac degeneres ad pericula appellando (& erant nobilissimi ciuium fidissimiq;) citum cursorem Mantuam, plures per adiacentia oppida diuisit. Fidem eorum qui detulerant eleuasse dicebatur, non neglectu ac ignauiâ, sed vt pronos Casalenses in timorem, erigeret, animarétque. Porrò cum hactenus sermone & comminationibus ferocissimè in hostem egisset; re in manus datâ, factis plus ponderis inesse deprehendit. Mittendi nuncios per prouincias ea ratio fuit, vt Ponrestura, Moncaluium, Niza, quæque validiora, & viciniora hosti erant, retinerentur, in ea pagani cum familijs, commeatu & fortunis sese reciperent; & infirmiores exemplo aut subsidio iuuarentur. De Trino actum iam crediderat, desperaueratq; remedio; nec enim aut pecunia erat quæ in milites erogaretur; aut Trinenses tormentis bellicis muniti instantem Sabaudium mænibus & tectis depellere poterant. Iterum tamen accusatus apud Mantuanum est, quod consuetum Monferrati Gubernatoribus morem; quoties repentina inuasio metueretur, omisisset. Bellici enim tormenti trinâ explosione adiacentia oppida moneri consueuerant, vt raptim ad arma concurrerent, & Casalenses peterent. Eâ diligentiâ cum plura paganorum millia accingerentur; tum quoque crediderant, vel inuito hoste, immitti Trinum auxilia laborantibus socijs; vel ostentatâ

Rubeus accusatur quòd oppida vicina ictib. tormentorum periculo non admonuerit.

cominus acie pelli loco potuisse: præcipuè nondum aucto Sabaudio; nec temetè suos in discrimen daturo. Alij nil omissum referebant; quo Trini ac reliquorum municipiorum salus curaretur; sed fato quodam (vt cum diuersa apud diuersos accusarentur) optimum illud factu fuisse, quod nemo aut criminabatur, aut præuiderat. Nonnulli quidem Rubeum, vt violentiæ nimium horrebant; maluisseq; putabantur, quamquàm profuturum vniuersis consilium supprimere; quam exercitas Gubernatoris simultates, vt flagitia sui Ducis odio luere. Id erga Principes opinionis tenaces, & in iniurias consulentium lubricos innatâ garrientium licentiâ vsurpari, non vno exemplo didicimus. Erant alij, qui inuidia hominis occuluêre consilium; ne communicatio prudentiæ inuitum erudiret ad gloriam; vtq; silentio vindictam ab eo vt inimico sumerent. Horum Rubeus medius, quia à Mantuano plenam potestatem non acceperat, sciscitari tamen consilium procerum, & secretò admittere cogebatur. Longa & fastidiosa inuicem disceptatio fuit, vt sententiarum litigiosa agitatio: cum modò rejicerentur quæ consensu recepta fuerant; modo reprobata denuò examinarentur; modò nuncijs, modo Rubeo intonaretur; nullibi fides, nusquàm concordia esset; suspicio, inuidia, querelæ gliscerent: vtq; in trepidatione, & plebs partem se consilij facerent; nec impositi negotijs prouiderent; in id tantum intenti vt imputationes negligentiæ purgarent.

Discordia consultorum Rubei.

Quibus attentior quàm turbatæ res poscebant Mantuanus, vt parum agendis consulere poterat; sic ministrorum iras nutriebat in exitium prouinciæ & publicæ rei. In eo cœtu quietiores erant, qui mittendos Mantuam nuncios consulebant; ne quid inuito Domino fieret, quod turbatæ pacis inuidiam a Sabaudio ad ipsum transferret. Posse cœptorum pœnitere Sabaudium, nisi infirmiori audaciâ prouocaretur; & tum culpam ministri, omnium exitium fore. Militares viri Principis quidem mentem requirendam; sed interim milite Patrio vi obuiam eundum, cogenda Trinum auxilia, longius sita nouis delectibus solidanda contendebant. Vtrisque consilium in ratione fuerat; si procul ambitionem habuissent; & priuatam vicissim iniuriam publico bono condonassent. Optimis legibus æmulatio repressa, exsurgit tamen miras per artes, & honesti locum occupat; vbi iusti æquiq; reuerentia, & trahentes in præceps turbæ præualeant, quem modestiæ respectum crediderimus? Executioni nihilominus Rubeus intendebat, singulorum stimulis excitatus, & in omnia versus; ne quo deliquisse apud Ducem peruinceretur. Præterita cunctatio promptitudine diluenda erat; vnicuique satisfaciendum; vt inimici quò minus apud Mantuanum detraherent, retinerentur; amici in charitate durarent. Simul Inoyosâ arbitro securam quietem quæ sibi imputaretur credebat; sed angebatur arcto imperio, & præfinito iure bellandi; quod strenuos in primis ductores pessumdedisse veteres Historiæ prodidêre: Liberum enim exercitus Ductorem, neque detrahentium interpretationibus expositum, adhæc formidine supremi Domini solutum; nec opinantem leuissima aut fortuita errata, sibi exitio futura esse conducit. Tam exquisita in Historiam referre me plerosque ægrè laturos suspicor; quos expedita factorum series iuuat; animum in finem anhelantem illico ad vlteriora transmittens. Sed nec exactæ euentuum cognitioni (quam Mediolano, Genuâ, Taurino, Mantuâ, contraximus) breuitate respondere licet; & ex re est singula nouisse, additasq; successuum causas, ijs quibus adscribuntur componere.

Erat tum Mantuæ assidua & perniciosa pestis Aulæ obtrectatio in vsu; fatalis ministrorum liuor, facilitas ad omnes auditus noui Ducis; vt iam plus domi quam in Monferrato; plus in circulis quàm castris confusionis ac tumultus esset. Non lamentationes centurionum, non querelæ subditorum, non accusationes æmulorum fatiscebant. Et plus negotij ministris erat in purgandis quæ seu falsa, seu

vera

vera obijciebantur; quàm obeundis quæ imperabantur. Et licet infirmitate Mantuanus propugnare sua non posset; quod suberat virium discordia ministrorum corrumpebatur. Id Domino ac famulis perspectum erat: sed quia omnes suo munere fungi oportebat vt concordiâ rectè factorũ remedia malorum quærerentur; eo magis res exitium spectabat, quo minus in cõmune bono studio consulebatur. Proinde Rubeus vt Domino temporiq; seruiret, composuit literas pauoris speiq; medias. Cum enim Sabaudij exercitus irruptionem, incertam Trinensium fidem, populorum discrimen metumq; exposuisset; suam industriam, paratum cuicunq; periculo pectus offerebat. Et ante alia orabat, ne calumniantibus, nisi ipso audito fides haberetur. Cum Casalenses disceptarent, vltrò citroq; nuncij mearent, iam Sabaudius Trinũ obsidione cinxerat. Pettardi enim vis destinatis nõ responderat) spe certâ propediem oppidum in suam potestatem venturum. Sauciorũ quidem sorti indoluerat; tamquam initia belli vulneribus ac sanguine suorum delibasset: sed ante alia famæ metuebat; quam agendorum exordijs, prout cessissent honoris ac dedecoris in futurum plurimum continere nouerat. In animo habuerat sui reuerentiâ plura quàm vi vrgere; partem gloriæ reputans, si primi illius conatus validiores, cæteros formidine impulissent. Mũnimẽtorum Trinensium conditio dederat animos: nec enim eam firmitudinem sciebat, quæ longiorem obsidionem toleraret: nec intus tormenta haberi, quæ longius hostẽm dimouerent. Conscios interim & fide obsequij illigatos, Sangeorgius instigare, vrgere, admonere promissorum: nisi celeri ministerio affuissent, meritũ omne corrũpere: captam ciuitatem illorum beneficij non futurâ docere; ne alios in eandem operam expectarent; sibi gratiam & præmia expectarent. Illi quàm secretissimè liceret transitionem malebant; hortabanturq; quatere mœnia, nõ aggeratâ humo validâ, nullis intus instrumẽtis, quibus vis externa arceretur; sed auersione Ducis, & odio Domini nutãtia.

Sabaudius Trinum obsidet.

Præcipuus defectionis administer Isidorus Viscontus erat, qui bonas domi artes magno facinore honestare satagebat. Is iactis extra mœnia literis certiores Sabaudios fecerat, parum in ciuibus erga Bechesinũ reuerentiæ & obedientiæ esse; quàm minimè Rubeo militem competere; neq; dispositos Monferratẽses statim ad iussa. Si qui cunctatione hæreant, vbi ferreis globis lacerari ædes suas, & illato hoste domesticam fortunã periclitari vidissent, tamquam parata apud Mantuanũ excusatione, & supremâ necessitate actos deditionem properaturos. Serere se interim discordias, ambigua apud integros, certa apud suæ destinationis sectatores differere, quæ addito timore statim in bonam frugem euasura sperarẽt. Vbi Mantuam delatum Pettardum irritè Trino appensum, impẽdentis iam Trini periculi ignari, in solitas otiosis vanitates vulgus labebatur. Pomposo quippe, nec apud omnes quidem credito mendacio vulgarunt, gratum Sabaudio contigisse, stratam illicò Pettardo portam non fuisse; ne speciosissimum municipium, impetu eodem caperetur diriperetúrque. Alij absurdiora: Sabaudio rerum optimo æstimatori appingebant, speciem eam belli potius placuisse: vt cui certum esset, quæ cæpisset retinere nõ posse; sed obæratos milites, nuditate infelices aut pannosos, & quibus plura stipendia deberet, quacunque liberalitate recreare cogitasse; etiam prædæ licentiâ; quæ benè meritâ, maleq; solutam militiam reddit obsequentẽ. Commilitones enim angusto denario suam fortunã non metiri (quibus ne victui quidem sit satis) sed inter pericula, vulnera, ac mortes volutatos, populationes tantùm furtaq; prospicere: his proficere, his audere: eâ deniq; licentiâ Duces miserrimorum gratiam inire. Si quid integri interim Sabaudius in deditionem venire voluisset (cum circumfusè villæ quamuis auidi satellitis cupidinem explere possent) non amore fecisse credendum, sed quo integra plus in vsum belli cõferrent. Præcipuâ Sangeorgius contumeliâ lacerabatur: nam gregarij militis fide dicebatur, ipsum apud centuriam eam militiam aspernantem testatum, duorum mensium expedi-

Isidorus Viscontus.

tione, tantum vnicuiq; supellectilis ac pecoris fore, quantum libuisset: Raperent proinde, violarent, sæuirent; immunes malorū finerent, qui sese ante necessitatem dedidissent. Breuem laborē eam pugnam absoluturū, & ingenti præmio lauream apportaturū. Sed ille prouecto iam bello ingenitā nobilitate suā cōfudit calumniā: nec.n.nisi in hostē ferocire suos passus est; aut vllā innoxios iniuriā violari. Pauci ærumnas aut damna sensēre; nisi quos inscio Duce, furori victorū, ardens bellum, secretum, necessitas obtulit; ab omnibus inter præliorū incommoda reputata, & excusata. Modestissimè tum Rubeus apud Casalenses agebat; & instituto prioris vitæ mutato dulcem comitatē induerat; cœperatq; vim periculi, magnitudinem Sabaudij seriò æstimare: & proferre agendorū consilia, opportuna tempori, Mantuano vtilia. Suadebat rei seriem ad Inoyosam præscribi; subsidium Hispani Regis, arbitriumq; toties promissum repetere; orare socios, & veteri fœdere deunctos solicitare; Venetorū potētiam quacunq; id arte licuisset, nullā Hispani suspicione implorare; populum interim Mantuanum armare; honoris ac ministerij stimulis excitare nobilitatem; cogere vndecunq; pecunias; & (in quo nō inanis spes esse credebatur) Etruscū auxilio inuocare: magna ac secura remedia; sed quorum nec prompta nec facilis expeditio esset. Periti quippe secretorū nouerant, Inoyosam simulaturum Mantuani caritatem; sed nequaquam iniussu Regio apertū bellum tractaturum; corrupturum interim opportunitates, & plura consilio quam vi executurum. Socios raros & ferè egētes esse: Venetos diu iam bellis externis implicitos & exercere Austriacos & exerceri: neo sparsuros vires; aut plures belli causas accumulaturos. Etruscum pecuniā ditiorem, quā facto sit credi: Ferdinandum quippe nullā totius Imperij sui accessione ærarium à fratre relictum auxisse; sed & ingentibus erogationibus annuos reditus anteiisse. Proinde promptè copias non missurum; vacuo iam cultoribus Senensi tractu; & Florentino agro infœlici.

Mantuanus præfert Venetos & Etruscum in suum auxilium.

Veneti tamen & Etruscus ante alios Mantuano placuēre; cum iam certam spem in Gallis statuisset; placuitq; sentētia, nullo Hispanorum respectu, vndecunq; sese patrocinium ostendisset, confestim recipere. Inoyosam quoq; pro suspecto & infido haberi pars consilij fuit; vt in exitium populorum vniuersa concurrerent. Qui Rubeum pridem inuisum habuerant; vbi iam ardescere bello Monferratum vidēre, priuatim accusanda, ob eam paratas suspiciones in Ducem flexere. Excidium nempe & vastitatem prouinciæ imminere; non potius ingruentibus Sabaudij odijs, quàm suspicionibus Hispanorum, quas Rubeus Gallicæ fidei homo (eo parente genitus qui plures annos Venetorum seruituti deuinctus esset) Monferrato impositus, intendat; quod solicitudine ac curā, haudquaquàm æmuli tum Reges tueantur. Rarò filios à parentibus desciscere; sed ferè cum natalibus eundem animum, eadem in potentiores studia imbibere. Et ne quā excusatione iudicij suspicio expungeretur, stipendium à Gallo Rege pensionis vocabulo Rubeum accepisse; cum Parisios profectus, nobilis Aulicæ coniugio fidem obstrinxisset; in mediā iam tractatione armorum, & belli quod Italiæ increbatur. Mores quoque (vt tempore & consuetudine) apud illum Gallici arguebantur: quòd apertus, incustoditus, procurrens, & (si formidinem demas) temeritate lubricus videretur. Quod si vetera familiæ studia recolerentur, etiam cum Parmam Rubei imperio possiderent, Gallos affectu fuisse. Sub Carolo VIII. militasse; & apud Ludouicum plures annos quēdam eiusdem familiæ meruisse. Vtcunq; ea res habuit, certum est retinendæ Gallorū caritati, & in primis Reginæ, quæ hominē matrimonio deuinxerat, è tot nobilibus subditis, eum à Mantuano electum. Non sine specie ea querela visa: & augebat coniecturam impudens quorundam iactantia; cum in circulis ac cubiculo, vna Gallorum fiducia præferretur. Sabaudij partium studiosi Inoyosam suspicionū monuēre; & per Hispanam Aulam vulgauēre, dātibus strenuè operam amicis, quos plurimos Sabaudius æstimatione sui, & collatis beneficijs sibi obnoxios reddiderat) vt crederētur. An in fide prælatus Mantuano fuerit, nec quæsiui-

Rubeus Hispanis suspectus est eò quod esset Gallicæ fidei.

mus, nec didicimus; siue quia in suâ metuendus vicinis erat; siue vetus suspicio diffidere cogebat: qua Gallus & Hispanus retinere certum Arcium numerum voluerant, ne in hunc illúmve pronior, operam accommodaret. Sed Sabaudius criminationum & obseruationum non ignarus, cum apud Hispanos pleraq; euacuandis quæ obiiciebantur per literas disseruisset; vrile causæ suæ crediderat, si licet intus neglexisset, foris tamen metuisse accusationes videretur; non pœnæ metu, sed iacturæ amicitiæ: stabili semper fortitudine animi; vt blanditijs, officijs, promissis exoraretur. Minorum ordinum Principes liberè profitebátur, cuius caussam præferrent; licet ille honesti prætextu, in controuersis causæ iustitiam ambiret; quamdiu Gallus & Hispanus æmulationes exercuissent, ab vtroque securus.

Rubeus à Mantuano iubetur Arcem Casalensem munire.

Vicesimâ secundâ mensis acceptis iam Rubei literis, quæ solidum metum incusserant, respondit Mantuanus, ne cunctaretur statim in Arcem Casalensem ingentia præsidia, & quantum posset annonæ inducere: voluntarium ad hoc militem describere; & ciuitatis muros diurnis nocturnisq; vigilijs seruare; dispositos certis locis cursores habere, qui Sabaudij motus & obseruarent, & deferrent. Sic Pontesturam duo millia cum quingentis missi; datusq; Capitaneus Eques N. Riuara, magni animi, magnis natalibus iuuenis; qui vt ætatis despectum virtute confuderat, ductâ altiori fossâ, & elaro aggere, suffecturum conatibus ingenium, tum, & cum postmodum occasio incidit, & Mantuano & Sabaudio approbauit. Pótestura non ignobile Monferrati oppidum, quarto a Casalensibus lapide situm, antiquorum munimentorum vestigia, pugnatis olim bellis disiectorum retinet. Occidentem collis imminens; Septentrionem Padus alluens, cætera ars muniuit. Nobilissimas intus ædes Monferratensium Marchionum opibus eductas, & à Francisco Principe Vincentij Ducis Mantuani filio cum præesset, noua specie ac ornatu ornatas continet. A municipio Camino Scarampis Comitibus subdito, in Casalentiâ vicinia, non alio aditu Padus admittentibus ripis tranari potest; ob aluei profunditatem, vadiq; incertitudinem. Amnis quippe magno decliui effusus, licet humilioribus interdum aquis defluat, impetu tamen deuolutus, vix promoras aduersum naues admittit. Ponlesturæ facile trásmittitur; magno nauigio in eum vsum comparato; quod validis funibus ac tignis nexum, in hác illámve ripam conuertitur. Ingentia hic pondera, & clitellarios mulos tolerat. Muniendæ Pórestturæ ea quoq; ratio fuit; ne propinquo vrbis inimicus tutò consideret, aut peruio ad arbitrium amni, auderet aggredi vlteriora. Nizam quoq; incolarum numero & opulentiâ maiorem, plures prouincialium deducti sunt: Præerat Ioannes Antonius Arcasius; quem militiæ prouectum Sargentem maiorem vsurpato vocabulo appellabant. Minus præsidij oppidi conditio permittebat; licet quicunq; ea claustra possedisset, adiacentia omnia tutaturus crederetur. Spatiosæ ac fœcundæ vallis medio insedit; quâ negotiatores Genuâ Mediolanum, & per omnem eam oram dispergunrur. His paucos post dies Manfrinus Castilionus Præfectus datus siue Arcasij statim pœnituerat (quod Rubeus inuisum habuisset) siue Castilionus militiæ non rudis; & inter nobiles à cubiculo Mantuanis Ducibus longo ministerio probatus, implere locum posse credebatur. Capitanei vulgatum etiam in minimos & ignobiles titulum auersatus fuerat; impulitq; Mantuanum, vt si placuisset, locumtenentis vltra Tanarum appellatione insigniretur. Huic vt exercitui ciuibusq; necessaria prouideret, commeatum annonamq; curaret; denique partem solicitudinis capesceret, additus Antonius Roërius. Magnâ hæc diligentiâ peracta sunt: poteratq; seruari ad plures menses prouincia, & operosior locorum expugnatio Sabaudio reddi; si quæ tardè inter trepidationem ac discordiam, ingruente suspicione maturè fuissent accelerata.

N. Eques Riuara Pontesturæ præficitur.

Ioannes Antonius Arcasius Nizæ.

Manfrinus Castilionus.

Casalensium solicitudo.

Hæc apud Monferratenses solicitudo erat: sed non minor ciuitatis Casalensis metus insederat; cum plerisque suspecta ciuium fides esset; recenti adhuc

quod Vincentius Dux discrimen adierat memoriâ; & de quo prӕteritis Gonzagӕ libris tradidimus. Despecta in eam diem Sabaudij magnitudo eam vniuersos aduerterat; vt cum cui se impares nouerant festinatione ac studio prӕuenirent. Densioribus itaque excubijs dies noctesq; muri insidebantur: & ex eo ipso suspicio; quod ciues per vices agere vigilias, & insueta sibi arma tractare cogerentur. Nec enim pecunia suppetebat, quâ externus miles, & stipendiarius describeretur. Intenderant Rubei metum inductӕ prouincialium cohortes, & frequentes annonam conuectantium manipuli; in plateis, vijs, porticibus, templis tendentes, adeo validi; vt in eorum manu situm videretur, in quem Ducum decertantium ciuitas foret abitura. Missus quoq; Vincentius Guezzus Equitum sclopetariorum prӕfectus, vt Casalensem planiciem Moranum vsque explorando lustraret: ne quâ parte inopinatus hostis, parum validis & metuentibus superfunderetur. Non exitu, non prouisu vtilis tot hominum labor fuit; certo Sabaudio viscera Monferrati non ante penetrare, quàm extrema & suspecta suo milite firmauisset.

Rubei cura Mantuanӕ laudatur. Consilium nihilominus ratione commendatum; & publicè laudatus Mantuӕ Rubeus, quod securitatem vrbis cӕteris nutantibus prӕtulisset. cum interim Inoyosӕ auctoritas, & miles Mantuâ transmittendus tollerent animos, suaderentq; nonnullis diligentiӕ ac subsidij metu, festinatum Sabaudij ad suos regressum fore, tumultuario impetu & exercitu imminuti, qui maiora viribus aggressus esset. Desiderium suum nimiâ spe circumdederat; nec enim prӕdatum Sabaudius suos; aut egentem rapinâ militem in eam expeditionem deduxerat; sed paratum bello, & quӕ veteri iure sua crediderat reciperaturum. Dubitari non poterat tenues illius initio copias, accessione prouincialis militiӕ, formam nobilis exercitus breui habituras. Et docuit exitus. Nam vix à Vercellis tormenta deuexerat, & iam plura bellatorum millia sub signis numerabantur. Creuerat quoque nobili Equitatu, speciosissima pars virium eius, & belli neruus. Iam Trinensium desciscentium expectatio senuerat; & officij expectatio Sabaudium fatigauerat; culpabatq; creditam fidem, ac elusum bene agendӕ rei tempus. Proinde prӕmuniri ad Trinum castra iussit; non metu duraturi belli, aut affuturi clausis auxilij, sed ne quo militia sua disciplinam desideraret. Quà Vercellӕ spectabant peditatus omnis longo ordine tendebat; vias omnes & ambitum murorum aggeribus complexus. Equitatus pars maior in effusam planiciem Casalenses contra prӕmissa, infesta omnia excursionibus ac terrore Monferratensibus reddebat. Corona quӕ iam Trinum vallauerat spe auxilij destitutum, etiam Rubeum, mittendasq; a Casalensibus copias arcuerat. Sabaudius rusticӕ casӕ successerat, intra moschetti ictum situs, si Trinenses destinassent; aut quӕ certius eminus ferirent tormenta habuissent. Mirabantur copiarum Duces, tantum in Principe securitatis. Sed eos ille metus, solitâ sibi magnitudine animi ridebat, cum aliqui ad omnem sclopeti fragorem contremiscerent. Nondum satis composito loco suos disposuerat, cum quati mœnia quinque omninò tormentorum operâ iussit. Prӕerat machinis Hercules Niger, vir magni animi Belgico ac Sabaudio bello existimationem nactus. Accessit nobile Sabaudij stratagema: cum enim fossa altiori aquâ affurgens haurienda esset, & congestâ humo complananda; Pagani Monferratenses in eam curam operamq; coacti. His Sabaudij ductores dati, qui cunctantes vrgerent, & strenuè nauantes obseruarent. Sed Trinenses cum festinari Patriӕ exitium viderent; & eos ictibus exponi, quibus caritate originis, etiam affinitatibus iungebantur; tum primùm seriò metuentes de deditione cogitare cœperunt. Quoties enim collineari ictus, & obuerti in se rustici sclopetorum ora videbant; patriam, necessitudinemq; professi & nomine compellatos ciues orabant, ne in se innoxios sӕuirent: sed incolumi municipio & integra consanguinitate potentiorem admitterent. Sic alieno sanguine vlcisci Sabaudius iniurias, seruatis suis prudenter instituerat.

Sabaudius munit castra ad Trinum.

Hercules Niger.

Sangeorgius interim Ducis ac gregarij munere defunctus, non ita Trinenses vrgebat; quin procerum Monferratensium animos, in suam causam pelliceret. Stabiles in Mantuani fide nonnulli; alij ambigentes nutantésque deprehensi; quidam apertè desciuerant; si ius ac vis valuissent, benè se Mantuanum Sabaudio mutauisse credentes. Non defuêre qui simulatione ausi sunt veterem Dominum præferre; licet secretò fidi Sabaudio scirentur. Hos inter vir nobilis, nec mihi vrgentissimis de causis nominandus, citum Cursorem ad Mantuanum misit cum literis, in hunc sensum: Dux Serenissime, Comes Guido Sangeorgius affinis meus & Celsitudinis tuæ hostis, quas accepturus es literas, mihi per militem transmisit. Hunc nec responso dignatus sum; nec mea aduersum te fides meruerat, tam ingenti flagitio solicitari. Pridem decreueram fortunas omnes rapienti exitio permittere; & cum liberis seruitutem seruire potius, quam præstitum tuis maioribus tibiq; sacramentum violare. Id vt rebus meis ac filiorum conducat, tuamq; gratiam mereatur obnixè precor. Datæ vigesimâ quartâ Aprilis 1612. Sangeorgij porro literæ quas inseruerat tales erant: Decreuisse Sabaudiæ Ducem iuribus suis ac neptis infantis sustentandis, eodem tempore pluribus locis Monferratum aggredi. Et quamquam Trinum nondum deditionem fecisset; sperare tamen haud diuturnam obsidionem toleraturum. Id cupiuisse amicum virum non ignorare. Eius enim vtilitati profuturum scire; si omissis incertis & afflictis rebus, sese in Castra conuenisset; vbi multo honore futurum. Posse ac debere cæteros eodem officio prouocare; & apud illum plus gratiæ ac præmij futurum, qui citius salutare consilium capessiuisset. Tales Sangeorgij literas fuisse; nec receperim, nec abnuerim: quamquàm professum hostem hostilia tractauisse probabile sit, & virum fortem quod Sabaudij sacramentum acceperat, non aliâ constantiâ, quàm datam postmodum Mantuano fidem seruauisse.

Nobilis Mantuani incertiorē eddi quibus literis ad defectionem à Sangeorgio solicitaretur.

Iam Palazolum ac Fontanilum Monferrati nobilia oppida rumorem belli consternationemq; vicinio exceperant. Itaque modicis viribus in formam cohortis aggregatis subsidium laborantibus ferre cogitabant; vt comminationibus Rubei; & eorum qui suum obsequium Mantuano alieno discrimine approbare nitebantur hortatu; sic conatu irrito aduersus paratos. Pauciores quippe erant, quam vt recepti mœnibus Trinensium securitatem afferrent; aut vt per armatum, intentum, obiectumq; properantibus hostem, dolo aut ferro sibi viam facerent. Quod si vniuersi eodem impetu in periculum Trini accurrissent; haud dubiè plus Sabaudijs negotij incubuisset; quàm vt statim in obsessos præualerent. Commendator Mottæ, non integrè solidato vulnere quod sub portis acceperat; disposito per tecta & insidijs opportuna peditatu; sclopetarios equites in aduentantes immisit. Præuiderat minori conatu pauculos & incompositos rusticos disjici posse; vniuersos (si conferti conuenissent) prælio profligandos. Nondum enim totâ mole cæteri sequebantur. Plures quoque Motta præmiserat, vt copiarum numero terreret, succedentes, & nullo vtrinque sanguine, illi in sedes suas, Sabaudij victores in Castra reuerterentur. Vbi pagani vicina tetigêre præcipitantur in insidias. Itaque non pugnam, non sociorum aduentum expectare ausi, sparsi per diuersos notos sibi calles ad sua redierant; vim hostium numerumq; augentes; siue metus speciem multorum obtulit; siue aut trepidationi suæ aliquid honestatis appingerent. Eorum quidam sese abdiderunt; alij prægraui armorum sarcinâ leuati, expediti profugerunt. Sexaginta fermè acto globo, ac strenuissimis in tergum ac latera dispositis; cum itineri ac prælio pariter intenderent, euaserunt: congruam tempori virtutem præsumentes; quòd & impares pugnam vitauissent; & compositi nec lacessiti in secura euasissent. Neque Motta abnuentes fugientesve peruicaciâ consectandi insecutus ad exitium est; vt qui occupare incolarum charitatem quacunque facilitate iussus foret; satisque se

Palazolēses & Fontanilenses iuuare Trinenses nituntur.

A Commendatorē Motta fugantur.

egisse crederet; si Trinenses expectato auxilio frustratus foret, simul desperatione meliorum ad deditionem impulisset.

Auditum id Casalenses solitâ inter ancipitia formidine acceperunt: licet ferociores testarentur, non alio certiori argumento innotescere posse, anceps non minus Sabaudio quàm Mantuano bellum tractari; si Ducibus popularium constantia in periculis fuisset; aut prouincialis militia in massam cogeretur. Sed reuerâ vicini discrimine trepidabant; longius siti nec belli malis expositi, vt audaciùs expeditionem præliumq; loquebantur; sic Mantuani iussa opperiebantur; an sua ipse tueri mallet; vel alieno arbitrio perdenda relinquere. Rubeus quoque iam prima obsistendi tempora prodidisse dicebatur; quæ in sua commoda Sabaudius vertens, famâ ipsâ pro munimento ac bello vtebatur. Palazolenses & Fontanilenses profligati, sacerdotem suæ gentis per nota diuerticula ad Rubeum misêre cum literis: per se non stetisse quominus Trino succurreretur; ad famam discriminis sociorum paucis ad mænium tutelam relictis, cæteros festinato profectos, vt subsidium laborantibus ferrent. Sed grates numini habendas, quòd circumuenti ac detecti ad vnum omnes mactati non forent. Facilem illis accessum ad muros obsessorum nunciatum: sed vidisse ipsos totam planiciem numerosissimis Sabaudij copijs insideri. Itaque incolumitati suæ nota itinera, & non ausum insequi Mottam consuluisse. Quid facto opus esset perscriberet; se interim vicinos ad arma concitaturos, obsidionem sociorum, Sabaudij vires etiam quorundam insidias significaturos. Vbi vniuersi ad manus & bello parati aduenissent, promptiorem imperiorum executionem futuram. Hos Rubeus obliquè insectatus, vt degeneres neglexit; iussit tamen in armis agere; nec nisi mandato aperta audere. Auditi motus fama; statim vniuersos Canauesi populos exciuit; quos aut Mantuani amor, aut in accolas Pedemontanos vetus æmulatio stimulabant. Mutuò sibi manum porrigere; & auxiliares copias per delectus educere parabant; vicinio sibi potius quã Trinensibus metuentes. Hos quoque internis suarum prouinciarum viribus opprimere, facile Sabaudio erat: sed exuturos constanriam sperauerat, quoties amicorum casum didicissent: receptóque Trino tamquam compedibus irretiti, sui tutelam omissuros: siue magnitudinem Pedemontanæ militiæ, siue sese à suis diuisos æstimassent.

Hi tamen se literis apud Rubeum excusant.

Canauesum autem sibi metuens arma capit.

Sed congruente consilijs prudentiâ, vbi subsidij spe destitutos Trineuses vidit, eos admonuit per literas; vt ab armis discederent; nec rerum suarum exitio transigi in causâ mallent. Veteres ac nouas aduersum se Mantuanorum Ducum iniurias Trini obsidione vltum isse; non vt anticis populis pernicieni acceleraret; sed vt melioribus ac iustioribus Principibus dignos, mitiori imperio contineret. Sæuum se nisi in prouocantes hostes futurum. In Palazoli ac Fontanilis ciuibus specimen pietatis dedisse; quos innoxios, immeritos, & à Mantuani Ductoribus ad lanienam oblatos, cum trucidare potuerit, incolumes tamen & non satis properatâ fugâ sese subtrahentes, abire permisisse. Arma tantum & sarcinas, quæ inetu obiecissent, collegisse. Suadere itaque vt opulenti & intacti, periclitantium miseriæ à longè spectatores essent. Id ijs quos exercitui suo præfecerit in mandatis dedisse, vtq; debito pridem Domino festinato obsequio parêre non abnuerent. Moram omnem contumaciæ imputandam. Modestissimis hæc verbis, quæ in faciem suauissimè blandirentur. Consilij (vt didicimus) ratio fuit; vt integros in partibus haberet. Quippe eorum qui sponte accessissent operâ, coerceri reluctantes socios posse nouerat; & vniuersos collatione pecuniæ bellum iuuare. Fortitudinem quoque crediderim prudentiæ cessisse; ne nondum celebri victorijs expeditione suâ, validissimi eius tractus incolæ, acceptis armis, & accitis propinquioribus plus negotij facerent, Trinensemq; deditionem traherent.

Sabaudius eos populos monet securos fore si armis abstinuissent.

Valida ac numerosa Canauesigens est, pace opulenta, bello strenua. Arces eâ regione

regione desideres, situ tamen pleraque munita, breui arte adiuta, aduersus longiores oppugnationes firmari possunt. Quod cætera spectat, nulla per Monferratum prouincia, nobilioribus & opulentioribus oppidis insidetur. Præcipua censentur, Calusium, Verolengum, Rondizonum, Candia, Castilionum, Marcenascú, Barrium, Foizium, Volpianum, Orium, Montelongum, Cuzelium, Sangeorgium, Lusinium, Ciconium, Fauria, Riuaria, Forum, Buzanum, Lenonium, Rocca, Coirum. Præter hæc frequentes villæ agrum omnem intersecant; rusticorum numero dites; & capescendæ militari disciplinæ non absurdo. Acceptis Sabaudij literis, quidam nullo amplius consultore belli statim quieuêre. Alij cum imprudentiam inimici accusarent; quod capere epistolâ nobilissimam Monferrati partem præsumpsisset, occasionem Ducemq; prospectabant, à quibus ad arma vocarentur. Nonnulli ferociam prætulêre: vallare se temporarijs munimentis, & inducere tolerandæ oppugnationi necessaria ausi: sed ijs adhuc consultantibus, immissus statim post literas miles, hostiles conatus obtriuit. Profugos & tamquàm Mantuanum præferrent seuerè vltus est. Nam aliqui in captiuitatem abducti cú coniugibus ac liberis. Alijs domesticæ opes abstractæ, & direptione in milites supellex diuisa. Sed hæc & similia calamitatum exempla suo loco referemus.

Canauesium.

Etiam milites mittit noua coptá illorum repressuros.

Quatebantur interim muri Trinensium continuis ictibus; & in ædes infesti globi iaciebantur. Plus id mali ciuibus, quàm vtilitatis Sabaudio afferre videbatur; cui iam certum erat gloriam & victoriam in festinatione consistere. Pars vna mænium certo ictu & iteratâ fulminatione impetenda videbatur. Itaque Sangeorgius lacerari ictibus turrim consulebat, quæ veteri structurâ, & amplitudine murorum, certum propugnantibus auxilium promittebat: Sabaudius propugnaculum portæ imminens, quati volebat; eo enim integro & portis præfixo, intutum accessum militis cognoscebat: Tracto in præceps nullam obsessis fiduciam defensionis fore; suos verò eâ securitate prouectos appositis scalis in ciuitatem euasuros. Accedebat & ex ciuium formidine ratio; eo enim directa ictuum collineatio, & ædium ruina ostendebatur: vt illi rerum suarum damno superati constantiâ deciderent. Id plus terroris laturum fatebatur; & promptam sine sanguine victoriam promittere. Nec enim propositum Sabaudius omiserat, vt dediti ciues, & rabie militari intacti in sua commoda transirent. Porticus vetusta erat obiecta munimento quod excidio destinabatur. hæc cœno & congestâ humo repleta parando operi destinata est. Parte alia Hercules Niger tormenta aliquot viæ lateri disposuerat; vt latiori scopo plus ruinæ sequeretur, faciliorq; oppugnantibus accessus esset. Prouecto iam die concuti ac lacerari nouâ vi mænia cœpere, cum ciues interim tantùm ictus numerarét, & momentis imminens exitium metirentur. Bechesinus rarioribus ictibus & irritis, vt animos esse sibi, sic non suppetere vires ostendit: Nec enim aut tormenta, aut puluis igneus deducta fuerant; quo præsidio credebatur ad dies aliquot, in gloriam obsidionem reddi Sabaudio potuisse. Sed sine milite hæc transmittere non licebat; & prædam Rubeus, non laborantibus auxilium obtulisset.

Tormenta in qua loca directa.

Inter hæc Trinenses excidio agri, & fortunis omnibus metuentes; si hostis per vim irrupisset, deditionem Bechesino suadebát, iam enim cultissima camporum proteri; frugiferas arbores in munimenta hostium cædi; & sparsas toto agro ædes dirui prospectabant. Contra Bechesinus subsidium è suis è Mediolanensi Gubernatore præsidium, decus fidei, & pulsi hostis eam primam gloriam proponebat: Quæ frustra erant apud gnaros infirmitatis rerum suarum, eóque formidantes. Sæpius eodem die disputationibus res agitata est; peruicaci eorum sententiâ, qui vel in summâ pace Sabaudium præferebant. Trahere se negotium, & singulorum desideria eludere crediderat Bechesinus; donec tandem precibus & contestationibus superatus, processurum se in colloquium promisit. Sed non nisi

Trinenses Bechesino deditionem suadent.

popularibus vtilia, & Mantuano honora pacta recepturum. Sabaudium iam fidi Trinensium monebant, vt leges arbitrio diceret; arta domi omnia; subsidij spem inanem; & populares in nouum imperium gestientes esse. Ille tamen paratis licet rebus moderationem præferens audiri conditiones iussit; retinendæq; maiestati Garesij Marchionem, & Sangeorgium nominauit, qui coram mandatis fungerentur. Moram omnem excipi imperauerat; vt in cætera tractabiles se laborantibus offerrent, voluit. Bechesinus itaque Tridui inducias paciscebatur, quibus moneret socios, quo in statu oppidum esset, cui omnes discriminis obiecti forent. Et nisi præfinito tempore auxilium affuisset retinendæ obsidioni validum, tum se liberam, militi tamen honoratam, ciui sine noxâ deditionem facturum. Neminem intra mœnia esse dicebat, qui tribus Mantuanis Ducibus serie sacramentum non dixisset: se nobilem militiam sectatum; nisi cum dedecore ac sui Domini iniuriâ, nullâ adhuc deditionis necessitate, cedere loco posse: eoq; vniuersos excusandos, si Patriam aduersus hostes tutati, Principum suorum (quos tales credidissent) iussu, sibi consuluissent. Sangeorgius decoris militaris rationem habiturum Sabaudium, & ciuibus securitatem fore respondit; si statim victores recepissent. Dilationem perniciem laturam. Non intactos enim cognitione iurium sui Principis esse; quem humanæ ac diuinæ leges pulso Mantuano, debitam sibi prouinciam repetere iubeant. Addidit sapientius Bechesinum facturum, si omissâ irritâ peruicaciâ, statim annuisset: sic enim gratum, & cum merito apud Sabaudium obsequium futurum: Vbi vim expectasset, non præmia a victore, sed cunctorum ciuium nomine pœnas daturum. Bechesinus militem se non Doctorem fateri; & à quo curæ oppidi impositus sit tantùm, suiq; officij meminisse: Sabaudij an Mantuani ius potius foret ignorare: repentinam deditionem, nisi apertè proditionem induisset, sibi & infamiæ & exitio futuram. In hæc facta discessio. Et Sabaudius cunctationem omnem auersatus, vt cœptis & progressui aduersam, sine conclusione Bechesinum dimisit. Vbi intra munimenta fuit, medium populus excepit, metu anxius, & amore indemnitatis in fortiorem corruptus. Proinde repetitæ lamentationes, & excidium illius oppidi suæ asperitati imputandum. Nil intus Bechesino esse cuius iacturâ indolesceret: ciuibus verò honestarum coniugum ac filiarum pudicitiam, rem domesticam, vitamq; singulorum, pectus mœrore conficere. Sacratarum quoque virginum recordaretur: quibus tota circum Regio, necessitudinibus necteretur. Non vnius oppidi iacturam; sed multorum populorum calamitatem eam fore; si Sabaudius validior & iratus inanes excusationes & irritas defensiones disiecisset. Hæc intus; Foris repetita est murorum succussio, continuis ictibus assidua; & eò acrior, quod dilationem sibi perniciosam Sabaudij crederent: siue properaturis in subsidium Monferratensibus, siue Inoyosâ metu regiæ indignationis aduersaturo.

Eius cum Sabaudio primum colloquium.

Et irritum.

Casalensis interim nobilitas, apud Rubeum palam expostulare cœperat, quòd ante ora sociorum; nobilissimum municipium obsideretur; & publicâ & Principis ignominiâ; nec summitterentur auxilia, quibus in discrimine constituti ad firmitatem iuuarentur. Experiendum aliquid dicebant, dolo aut fortitudine; quàm turpi ignauiâ fateri vilitatem; & implorantibus subsidium amicis, in vtramque aurem obdormire. Conatus omnes Sabaudij in vanum casuros, si Trinum ab eo magnâ vi & frustra oppugnatum foret. Famæ ac victoriæ initium idem esse: abscessu hostis feroces populos reddi. Quòd si externum militem auersaretur, patrium ne prohiberet; quin propero auspicio animorum suorum inimicorumq; periculum facerent. Fœlicia Sabaudij initia, frangere accolas; & annonâ auctum hostem, alienis quoque viribus alienos oppressurum. Tum Rubeus idem sibi in animo fuisse respondit; sed Arcem vrbemq; Casalensem nudare præsidio; cuius securitate summa rerum innitteretur, vt Trinum tutus nec

suffectu-

suffecturus miles immitteretur; vt fugatus res amissas testaretur, ex vsu rerum præsentium non credidisse. Etiam ne medio itinere interciperetur formidare. His enim vt præsentem securitatem imminui; sic modicam dubiamq; spem non firmari. Cæterum cum Rubeum numero & ætate auctoritateq; conspicui circumstetissent; niterenturq; vt sui Ducis honori concederetur; ipse quod suarum partium fuerat, executus, vinci se precibus fassus est: non ita tamen; quin periculosam missionem, & omni circum agro Sabaudio milite insultante non profuturam testaretur. Sui quoque Equitatus inopiam accusauit; cuius in planicie summa vtilitas est; & sine quo pedites vix forent obstantia peruasuri. In eam itaque curam Vincentius Guazzus delectus est, vir nobilis ac magni animi; quiq; ardua sponte requireret testandæ virtuti. Diurno itineri omnes diffidebant, tot circum armatis omnes aditus seruantibus. Nox opportunior visa, inter angustias callium, Equitatus Sabaudij excursiones; fusum cœlo quantum nunquam hactenus imbrem, & densissimas tenebras: non properantibus non obsistentibus vtiles. Centum fermè & quinquaginta peruasêre, Trinóque recepti sunt; modica lætitia; quod non inferendo, non tolerando bello suffecturus numerus cognosceretur. Cæteros Sabaudiorum strenuissimi Equites consectati, per inuia sibi disiecerunt. Plures formidine consternati, & quò inter tenebras eniterentur ignari, proiectis fœdè armis (vt expeditiori fugâ elaberentur) Moranum diuersis itineribus vnde venerant regressi sunt; inimicum vniuersa insidentem, fortitudinem Sabaudij equitatus, desperationem subsidij, ignauiæ prætendentes. Et quidem Capitaneus Lanius Mediolanensis, viæ lateri cum nonnullis centurijs peditum fortissimæ iuuentutis hærere iussus fuerat, ne quem in oppidum peruadere sineret: sed ille tum plerosque retinuisset fugauissétque; pauculi tamen illi, vigilias & diligentiam hominis fefellêre. Creditum à peritis fuit, potuisse Monferratensium plures dispositas insidias superare; si aliquot Equitum alis, obuium hostem excepissent; flexissentq; a vexatione peditum in se vim inimici, & ad tempus sustinuissent. Sed hunc rerum Monferrati exitum, & quæ inter infausta processu operis trademus æstimanti, clarum fiet consilij ac virium inopiâ, simul fato, eo bello Mantuani existimationem concidisse. Conspirasse in exitium prouinciæ, interna & externa mala videbantur: adeo vt nec bona proficerent; nec nisi cum occasio vanuisset cognoscerentur; malaq; studio & industria procurata.

Rubeus ita milites mittit Trinensibus subsidio.

Cæteri à Sabaudijs fugantur.

Honofrius Mutus Romanus Ducis Canemorti frater; & è familiâ Sabaudio Duci lōgo annorum seruitio famulatus, equitatum omnem imperio regebat. Hic itaq; vbi adesse Monferratenses, & immittēdi Trinū auxilij cōsilia inijsse didicit è transuerso limite deuectus, & inter primos sublato clamore, insidiarum nescios perculsit fuditque. Quidam eâ trepidatione sese vepretis abdidêre: alij in fossas siccandis pratis cauatas præcipitarunt, nonnulli arborum summitatibus adrepsêre; & vniuersi vicinâ iam luce, cum insequentem neminem viderent, sparsi & incerti Moranum contenderunt. Equitatui Sabaudio pretium laboris fuit, eos qui fugerant victos credidisse; & desperandi in posterum auxilij documentum Trinensibus dedisse. Eam noctem Sabaudius insomnem egerat: non quòd ductoribus suorum minus fideret; sed quod sine parte discriminis nesciret in bello agere. Sciebat id tempus destinatum auxilio Trinensibus; & primi qui successerant, excitauerant custodias, quæ rem docerent. Vim ingentem accingi nunciabatur, plura hominum millia, & cum Ducibus Equites quadringentos. Proinde relicto in castris modico præsidio, tamquam cum deliberato iam hoste dimicaturus, vnà cum Principibus filijs accurrerat. Haud procul Trino à suis didicit, trepidatione fusos Monferratenses, omissis armis fugâ se Moranum recepisse; Trinum pauculos inermos & inualidos ingressos, absumpturos annonam potius, quàm subsidio futuros. Laudata suorum virtute; & monitis ne raras excubias, aut incustoditas

Honofrius Mutus.

Sabaudius accurrit aduersus auxilia venientia.

noctes agerent, cedijt in Castra, vnde mœnia indefesse quatiebantur.

Id docentur Trinenses. Quod hactenus fidei ac constantiæ in ciuibus fuerat, aduersæ res, & subsidij desperatio corrupit. Nec sibi in tempore Sabaudius defuit; sed tormentorum fragore, fugam hostium testatus est; nec spem vllam reliquam noui auxilij docuit. Iniectæ quoque intra mœnia literæ certiores ciues fecerant, Rubeum magnum Mantuani Ductorem, expeditos in subsidium ac discrimen misisse. Ipsum vero intra mœnia subsistere voluisse, pudore conscientiæ & ignauiæ, vitatiq; periculi, Pontesturæ clausum torpentemq; opperiri exitus famam, vt prospera sibi, aduersa formidini miserorum, quos ignauiæ obiecerat, imputarentur. Maiora quoque tormenta Vercellis conuehi; & plures in eandem expeditionem accingi; vt clausi contumaciam sanguine ac fortunis luant.

Trinenses Bechesino conuiciantur. Sabaudio interim Trinensium promtiores cœpta promouebant; & Bechesino conuiciabantur; quod ferocem & præpotentem Dominum in miserrimorum ciuium perniciem, peruicacia irritauisset: quos (nisi statim dederentur) iam in cædem ac prædam Victor destinauerit. Vbinam secura illa auxilia forent, quæ initio malorum, tam prompta tam valida promisisset, requirebant: vbi descriptus exercitus qui in Hostilem agrum populabundus immitteretur: Vbi tormenta quibus obsessor longius à mœnibus distineretur? Iactantiam nempe, & inani spe lactatam expectationem fuisse. Sedentem Rubeum apud vrbes, [illegible] querelis & miserijs aures obstruxisse. Ille communi atque adeo necessitatio pauore abstractus, quod initio vigoris prætulerat, amisit; honoratam tantum deditionem prospiciens; quâ incolumitati populorum, & impunitati suæ apud Mantuanum consuleretur. Iniquissimè eam deditionem vniuersos accepturos nouerat; non iacturæ tantùm, sed & initij belli causâ. Hinc enim futuri præsumptionem, & successuum finem pendere: vt nullum oppidum propriam infirmitatem accusare falsò posse videretur, aut exemplum imputare; cum Trinenses ferre Sabaudium nondum auctum non potuisse dicerentur. Frequentioribus interim ictibus Sabaudius, obiectum propugnaculum, & nutantia iam mœnia fodiebat. Collectisq; Trinensis agri rusticis, vndiq; vim ingentem sarmentorum conuehi imperauit, quibus fossa in summum repleretur, tamquam strato ponte, & per apertam tormentorum ruinam iam iam suggressurus. Miseri pagani amicorum ictibus expositi, quamquam inuiti Sabaudio ministerium, operamq; conferrent, vt hostes tamen habebantur. Vtrique exitiosâ clementiâ, perniciosâ constantia conflictabantur. Nec militaris disciplinæ partem vllam Sabaudius omittebat, quo firmitatem obsessorum frangeret; & festinatâ victoria cæteros timore quassaret. Aduersâ parte oppidi Sangeorgius stimulatores admouerat, qui vanam fiduciam continuò exprobrarent, suaderentq; ne perditis iam rebus, & victore exercitu agrum omnem possidente, breuissimæ propugnationis gloriam, cum honoris iactura, cædibus, rapinâ componerent. Et fuère Sabaudiorum nonnulli, tanta securitate; vt haud procul pinnis murorum collineantes in se Trinenses obiurgarent: iuberentque iniuriâ abstinere; nisi propediem destinassent, vniuersum quem habeant sanguinem, pro quocunque illato vulnere rependere.

Vis extera, & insolita constantia, iam tertium Bechesinum concussit: non enim preces amplius, sed vis ac minæ populi audiebantur; nisi ipse medius pacis in colloquium vltrò processisset; & innocentis populi fortunas necessaria ac salutari deditione seruauisset. Vidit Bechesinus tempori ac fato eluctari intempestiuum esse. Itaque assumptis ciuium nonnullis; ne inuitis ipsis tractasse conditiones, aut arbitrio fecisse deditionem videretur, Sabaudij colloquium requisiuit. Vbi coràm fuit, pauca pro dignitate suâ, incolumitate ciuium præfatus, copiam socijs fecit, quæ voluissent eloqui. Sic egisse accepimus: Tertius iam dies, Dux Serenissime, voluitur, ex quo infœlicis municipij nostri mœnia, domusq; continua succussione

Bechesini alterum cum Sabaudio colloquium, & ciuium oratio.

tormen-

tormentorum flagellantur. Intus præter incolas seruilibus artibus intentos; nil militum, nil præsidij, nihil armorum. Desunt tormenta limitaneis munimentis haberi solita, commeatus bellicus, annona, pecunia. Nostrorum Principum cura omnis, præter Casalensem Arcem, Mantuam tantùm prospectat. Negligimur vt alieni, contemnimur vt exteri; cuicunque occupaturo objicimur, vt parum validi, parum fidi. Gubernator Monferrati, non consilio, non auxilio adest: cumque formidini nostræ intonet, obsidij solutionem, inani præsumptione à longè opperitur. Dux Mantuanus cui hæreditarium sacramentum præstitimus longè abest. Pauci intra mœnia qui auxilio missi fuerant recepti, iners numerus, nec par labori: cæteri fusi fugatique, rerum nostrarum securitatem proiecerunt, vt sibi cauerent: tantò minus alienam curare possunt, sperantve. Quod non statim accessimus & vim potius quàm promptam gratiam experiri maluerimus, vt duraturi aduersum te in fide obsequij securiorem te reddit, sic addit gloriam; tamquàm non proditione, sed virtute subegeris. Ignaris quo consultore vterentur, alieni imo proprij iuris nescijs, & dictatam ab alijs seruitutem secutis, solito magnis victoribus more condonabis. Contemptu ac neglectu didicimus, parum possessoribus iuris esse in eos, quos summo in discrimine destituerint. Id certè nos aut alteri adiudicat; aut vindicat in libertatem. Obsidionum incerta nos æstimasse non abnuimus; ignari nempe recuperaturusve, an tantùm ciuium animos tentaturus aduenisses; tumultuariéne impetiti, an iusto bello occupati essemus. Et honoris quoque cogitatione admoniti; sine vi & armis cedere, proximè perfidiam tangere. Recténe an cum flagitij notâ apud conciues nostros omisso veteri, & cui tot annos insueueramus Domino, nouum adsciseremus ambigebatur. Prior auditus nobis, & cum lacte teneritudine caritatis haustus occupauit rudes animos. Serò licet, non vno monitu literisq; amicorum didicimus, vetustiori iure Monferratenses tuos se credere, per Cæsaris iniuriam detractos; & quò species errori esset, apud Mantuanum depositos, ne in posterum redderentur. Superuenit vis quæ subditos sacramento exsoluit; quoties oppressi ac lacerati, nullâ præstitâ pietate destituuntur. Rabies quoque ac petulantia cohortium turbauerat animos; ne statim admissus miles sæuitiâ ac libidine, domos, templa, imo tuas res fœdaret, raptaretque. Si quos vulnera ac belli casus sauciarunt, sustuleruntve, virtuti imputandum; quam pro nouo Domino firmiorem indies futuram promittimus; quò paratius subsidium tui exercitus, tua sistet magnitudo. Cæterùm si duraturos in fide, & securitatis certissimæ vis, solitam tibi etiam apud perduelles aduersus deditos clementiam indue. Noxæ nobis non sit infirma & vtilia arma tractasse; eaq; ductorum impulsu, quibus in tempore parêre iura gentium suadebant. Sin intactæ à prædatione fortunæ nostræ, libera ciuium corpora, pudicitia impolluta; arma retineantur. Demùm quæ multorum annorum decursu, indulta priuilegia, immunitates vsurpauimus, in posterum firmentur. Sic validos subditos & benignissimo Principi obstrictos stabiles habiturus es; non vi, non consilio in diuersa mutatos: succede in res tuas; & omissâ decertatione, tamquam victor apud nos duc triumphum.

Ad hæc Sabaudius, solitâ sibi comitate laudare consilium; quòd se prævalidum precibus adiissent, non iniurijs, non longiori contumaciâ asperassent. Municipio antiqua iura seruari iussit; non solicitari fœminarum honestatem, procul vim esse; & quod ciues ante omnia orauerant, hospitalitatem (quam corrupto vocabulo militia Discretionem dicit) prohibuit. Sacramento quoque testatus est, non plures præsidiarios quàm retinendo oppido satis foret, inducturum; annonâ solito pretio vsurum; & militi proprias ædes, priuatâ pecuniâ paraturum: Quin imò versus in Sangeorgium imperauit, vt apud exercitum, id sibi voluntatis esse testaretur. Qui Sabaudium consuetudine nouerant, & negotiationi interfuerant, ple- *Sabaudij responsum.*

nam illius fidem, nec vlli vnquam mortalium imminutam fatētur; sed quosdam, militiæ ductores (cum futuros in officio vniuersos spopondissent) secreto monuisse, ne elabi opportunitatem sinerent: Ditem populum iniurias segniter laturum; si ante deditionem Sabaudio obnoxijs temperaretur, cæterorum querelas frustra fore. Hos enim quamuis in exitium non dedantur pro hostibus receptos. Porrò pauca ciues apud Sabaudium locutos; nec descriptâ oratione vsos quosdam asserere ignarus non sum. Quamquam enim speciosè concepta, & opportuna occasioni videatur, locum tamen precibus potius quàm eloquentiæ fuisse scio. Sed & in nostras manus ea oratio venit; Italo idiomate conscripta; quam & Ormannus Medicus à conterraneo acceptam tradidit, iusso à ciuibus coram Duce communem causam complecti, & meditato temperamento recitare; & nos huic loco latinè versam insetuimus. Siue itaque executus fuerit; siue confusione præpeditus, eadem diuersis verbis est executus; id certum est, & tempori & veritati argumentum congruisse.

Bechesinus interim Trinum festinatè regressus, & dato discessus signo, externam militiam ad principia conuocauit; vt quâ horâ Sabaudius ingrederetur, ipse cum suis aduersâ portâ recederet. Intempestiuam solicitudinem interpretati sunt, quòd cum amissis iam rebus in concionem processisse vidissent; & fidem (cui iam locus nullus erat) efferre, commendareq; audiuissent. Sed in extremum profiteri constantiam, & ciuium consensum in deditionem accusare, partem gloriæ fore sperauerat. Vtraque Trini portâ patefactâ obuersâ Moranum Bechesinus cum duabus fore peditum centurijs excessit; alterâ Sabaudius cum liberis totoq; nobilium comitatu mœnibus successit. Prosecuta circiter duo peditum millia, equites trecenti (vt ferebatur) numero delecti; ne qua dubiæ fidei, aut cum Monferratensibus amicitiæ suspicio res nouas inferret. Nox ferè ingruebat, & ciues in Mantuanum proni, captatam hinc eludendæ fidei occasionem referebant: vt inter turbas & tenebras, nec satis prouideri desiderio victorum posset; nec licentia accusari. Obliti scilicet, parata omnia se Sabaudio antè obtulisse; & compositis difficultatibus, adornatoq; apud omnes hospitio aduocatum. Sed vbi miles intra mœnia fuit, queri curatores cœperunt, prouisui tempus non sufficere; & cum subsidium aduersus cœli iniurias oraretur, responderunt; plurium dierum eam operam esse; donec vacuæ ædes tentorijs destinarentur; & ciues omnes eo onere leuarentur. Tum copiarum Duces indignatione incaluêre: ita nempe receptis hospitibus de tecto prouisum, & oblatas ingressuris necessitates? Commodius in castris ad tormentorum fulmen incalescere; & contubernio frangere dium potuisse; quam intra domos aduocatos oratosque: Trini sine lare, sine vtensilibus, per plateas & porticus stratos vento & pluuiâ conficiendos. In cædem ac vindictam spectare res videbatur; nisi reiectâ cunctatione, comitas præteritam negligentiam excusasset. Discretione itaque (sic vocant) nec delicatè recepti. Idem intra cubiculum viginti, strata paleis areâ habiti. Sed ex Sabaudio metus erat: quem milites vt præmijs effusum, sic legum seuerum vindicem non semel experti fuerant. Ægrè tamen tolerat militem suum, ad paratas res vocatum, omnium egentem medijs in plateis destitutum. Dolorem auxit Chatellarius nobilis Sabaudius eadem nocte sublatus. Graui is vulnere in obsidione sauciatus fuerat, cum strenuam Duci suo operam nauaret. Et spes aliqua primo ex curatione affulserat; sed recrudescens dolor, & fusus impendio sanguis, artis industriam omnem superauit. Voianus Rouiliaschi Vexillifer præter spem suis redditus est, quamuis non absimili ictu in extremum periclitatus diceretur. Trinenses hospitalitatem victorum auersati, cum cæteras curas amisissent, in id tantùm intendebant vt milites sæuitiæ & immodestiæ quocunque titulo accusare possent. Quæ se dixissent iniquè tolerasse, impendentia onera mollire posse confidebant. Ea

Sabaudius Trinum ingreditur.

Eius miles malè habitus ini[...].

certè

ceite quæ plurium dierum fortunâ euenerant, vt immania in publicas tabulas retulerant, quorum inuidia Sabaudij pietatem concire, vel mitiorem impensis impositionibusq; reddere nitebantur. Itaque inter arma familiaritatem, victoriæq; lætitiam, hæc quærebantur: duas pauperum ciuium ædes supellectile imminutas, culcitram vnum, sindonem alterum desiderasse; tres mulierculas (quæ pridem tamen corpora quæstui prostituerant) in contubernia seductas; duos omnino pueros annis & consuetudine ad patiendum gestientibus, noctes aliquot frustra domi a consanguineis expectatos; & septimum post diem demùm dimissos. Hospitibus nonnullis vini amphoras aliquot, alijs pullos facetiæ imagine expressos. Tres equos, duos mulos clitellarios in vsum militarium impedimentorum dimissos, furto abductos; fœno ac palea Equites stabula oppleuisse; domesticas lignorum strues, & tabulas aliquot igni absumptas. Sed fœminæ ac pueri in petulantiam ac libidinem sepositi lamentationes intendebant; quamquam sponte cupidinem militum secuti, & honoris iam securæ quæstum prætulissent. Continua plurium annorum pax, malorum belli obliuionem induxerat; & quæ ne quietis quidem rebus curiosè Principes consectantur, boni ciues inter arma lamentabantur. Scilicet domus integræ, non exhaustæ, intacta honestarum fœminarum verecundia, sanguinis parsimonia, corruperant animos malorum belli ignaros, vt disciplinam militarem rigore exercitam inter flagitia censerent. Sed tamen amicos monitores nacti, abstinere similibus vanitatibus iussi sunt; ne eas ineptias consectantes, veris mox damnis humanitatem docerentur. Sequenti vniuersi ciues, quibus aut publicæ rei cura commissa erat; aut quos priuatæ opes inuidiæ victorum obiecerant, tamquàm reuerentiâ securitatem Sabaudiorum mollirent pro Curiâ adstitêre: orantes, vt videre Ducem, & coram accipere mandata liceret. Inconsultâ enim querimoniâ irritasse iustam Principis indignationem crediderant. Aderant nonnulli pro Mantuano nixi, quantum studio poterant ciuitatis exitium procurantes: in aurem nempe cuiusque trepidantis susurrantes, refrixisse præteritam Sabaudij pietatem, vi vniuersa tractari, plures milites ingressos mœnia, quàm securitati victoris opus foret; intonantes ac fastu turgidos Duces copiarum circumire; secreta consilia anxius agitare; quique externo haustum aquæ summisse orauerant, receptos iam, & rerum dominos adscitos, vinum, epulas, & præcommoda cubilia requirere, non imperio, sed expostulatione: promissam à Duce in castris caritatem, postquam inducti securitatem attulisse visi sint, haudquaquam expectationi respondisse. Terram opulentam, dites incolas, inexorabiles aduersus minimas largitiones esse querentes. Intelligebatur hæc à nonnullis. Nec enim illud tempus locumq; exprobrandi esse; & arbitrium victorum, rationis vicem obire. Ergo vtilius rationi mutare consilium, statim conferre omnia, sciscitari cupiditates, desiderijs occurrere, detestari quæ impatientiâ dixerant; denique mitiorem erga se militiam, quàm alijs pacem; ne moræ quoq; culpa oneraret inuidiam, aut inculcatione præceptorum cunctatio expianda foret. Et silere & eloqui parum tutum videbatur: nam Sabaudio obnoxij fidis Mantuano suspecti erant, & vtrique mutuò obseruantes solicitè victorum gratiam aucupabantur. Nec conuicijs abstinebant: Illi hos intempestiui obsequij nimis studiosos; & eorum curâ tractam in tertium diem deditionem, viq; accessisse dicebant: isti contra perfidiam (nemini acceptam) incusabant. Et sibi quidem vetus sacramentum honestissimo prætextu excusationi fuisse. Illorum promptam mutationem, ne Sabaudio quidem securam dicebant: Perniciosissimam eam fidem esse, quæ perfidiâ commendaretur; nec recti animi locum apud eos esse, quos inconstantia mutauisset. Supremum malorum discordia ita insederat animis, vt non aliud municipium acrius in suum exitium consensurum fuerit; si victor vniuersos perdere voluisset. Sed Sabaudius cupitam in suspectis æmulationem amplexatus est; & pari in omnes caritate

concordiam commendauit. Ductores quidem copiarum, Isidorum, aliosq; quorum operâ vsi fuerant anteferebant; non aliâ hospitalitate vsi, & iussis cæteris eò commeatum conferre; quod & sibi & hospitibus abundè esset.

Nondum in publicum processerat Sabaudius, ideoq; & amici desiderio languebant; & inuiti ad deditionem pellecti metu angebantur. Prouecto enim iam die adhuc videndum se Sabaudius non obtulerat; & dubitabatur auersari expectantes: quippe nonnullos lamentantes acceperat, ob cædes ac vulnera; & oppidanorum maiorem viribus peruicaciam. Incusari quoque fuerant, quod in Sabaudium ac filios certo ictu sæpius collineassent; vt obsidionem parricidio soluerent. Sed cõsueta Duci mora fuit; & in multam noctem tracta negotiatio, matutinam quietem expresserat. Tandem processit in publicum magno nobilium virorum comitatu; bello quàm paci compositus, excepitq; supplices, & amicè compellauit. Præuenti Ducis comitate sunt; qui gnarus quò ciuium oratio spectatura foret, paucis se expedire statuerat. Longo belli vsu perspectum sibi, inter confusionem militarem festinationemque, necessaria poscentium, potuisse aduersi quid accidere aduersus militarem disciplinam, & leges à se exercitui dictas. Verùm vt nullo suo iussu ista, sic præterita ac futura pœnis coerciturum. Cupere interim vt repentino tumultui, & cohortium necessitati testando obsequio aliquid condonarent. Si præteritam contumaciam, & iras victorum exercituum æstimassent, patienter quamcunque calamitatem toleraturos. Ne oppidum coronâ cingeretur, mœnia vi militum perrumperentur; vniuersi inter arma reperti trucidarentur prohibuisse pietate suâ etiam in victos. Itaque quamcunque iacturam, inter minimos censerent; & paucorum leuiumq; dispendium, vniuersorum securitate pensarent. Sibi in posterum eam curam futuram, vt onera deprecaturis præterita vexatio cedat in partem: fidem tantùm requirere; quàm si violassent, ferro & igni foret vindicaturus; cætera ipsorum arbitrio committere. Tum obuersus in Sangeorgium, reliquosque copiarum ductores, nominatim etiam compellato Commendatore Manta Equite Hierosolymitano, & viro probatæ militiæ, quem Trini Gubernationi destinauerat, parari necessaria præsidiarijs manipulis; & exonerari ciues molestâ hospitalitate imperauit. Fidem interim & certum animum spondentibus Trinensibus, & in omnem vsum operam. Tum in secretum se recepit; non publici formidine, sed prudentia; quod nouis subditis inter arma, & spectatam Mantuani caritatem fidere ex sapientiæ famâ non liceret. Trinenses calamitatem quæ bellum infert inexperti, & à Sangeorgio iussi sunt inter custodes admissoresq; primos seruare aditus, vt imperijs Domini prompti occurrerent: & vanis querelis abstinere; quas intempestiuas victoria, iniquas ipsorum contumacia reddidisset. Paternum id monitum fuisse constat: si enim incautos obstrepere inanibus, & nimiam victos libertatem præferre permisisset, vi militari cum fortunis omnibus abstracti forent. Docuerat Sangeorgius quid ex præsenti vsu esset; suumq; patrocinium ostenderat; si tempori compositi, occasioni paruissent.

Sabaudij ad Trinenses sermo.

Vbi cum Sabaudio fuit, de erogatione in milites faciendâ egit; quam centuriæ virtute meruerant requisiuerántque; ciues iure victoriæ, & pretium seruatæ singulis domus debuerant. Auditus à circumstantibus est ciuium causam vt suam agere: Inops municipium, raros pro magnitudine incolas; opes in paucos eosque negotiatores diuisas; mercenarios cæteros, & diurnâ operâ sustentari solitos, promptos nihilominus omnes ad iussa. Domini quoque pietatem meruisse, quòd deditionem à Bechesino inuito aut cunctante expressissent. Domesticas facultates Mantuanum immodicis exactionibus tenuasse. Itaque orare ne supra vires contributionibus premerentur. Erogandum in milites aliquid erat; & pagani qui expugnationi operam præstiterant sarciendi erant. Nouæ quoque expedi-

expeditionis consilium concoquebatur, ideóque collationi intendebatur. Decem aureorum in auro millia Quæstores Sabaudij ab oppidanis exigi consuluerant; & quia more belli vniuersa cum festinatione properabantur; vnius diei spatium præscriptum, intra quem ciues pecuniam producerent. Pessimè cum illis actum fuerat, nisi Sangeorgius medium se moderationis obtulisset. Nam apud Sabaudium testatus est, vnius diei diligentiâ eam summam cogi non posse, quam vniuersi ciues vix possideant. Molliora imperanda, vt promptum ministerium, & vires nouis necessitatibus suffecturæ superessent. Negotiatione fortunas ac pecuniam omnem ciuium constare. Quod si semel vniuersa exprimantur; vt mercaturam sic quæstum desitura; vnde victum sibi populus, Principi portoria ac Tributa conferant. Trinenses ipsi apud publicanos & iudices obnixè agebant; orantes ne amici iam oppidi fortunas omnes perditas vellent. Non se quidem onera deprecari; sed immodicas collationes ferre non posse. Nec quidem credere in pœnam ista præscribi; sed necessitate belli; in quo accelerata deditio, coactus Bechesinus, & vetus caritas pietatem meteantur. Quod si vniuersi incolæ quidquid æris domi habeant, in vnum conferant, decem aureorum millia non numeraturos. Nec credendum auaros, & pecuniæ congestæ diu incubantes eam abdidisse; quos tamen designari difficile sit, ob professam diu ab ipsis paupertatem. Non alio certiori medio cæteros Monferratenses paratos, aut adhuc dubitantes illecturos in spontaneam seruitutem; quàm si dato facilitatis documento, apud clementem victorem admissionis promptitudinem fidémque, bono pretio æstimari didicerint. Siue sic prorsus sentirent; siue quicunque color excusationi quæreretur, oratio valuit. Et quidem apud coactos honesta simulatio est; cum exitus docuerit plures in fide Mantuani etiam apertâ professione mansisse: Sabaudioq; proniores non tum primùm, sed ante ostentatam obsidionem, futurorum consilia agitasse. Exactores id statim lucrati, quod sponte Trinenses in partem desiderij descendissent: ab expensis Ducis, parandâ obsidione, & describendo milite orsi sunt; vt subterfugere compensationem, operæ, commeatus, bellici pulueris, nisi peruicaciâ ciues posse dicerentur. Neque enim stipendium illud, sed repens, & simul interiturum donatiuum fore; quo tectis hospites, muris vigiles, externas excubias adimerent. Pauscerent omnes impositiones immortali ferè tributo. Quæ semel imponerentur, soluerentur, obliterarenturq;, ne in rationes vocarent. Pedemontanorum meliorem conditionem non futuram; quos scirent vix dimidium illius Duci suo soluere; quod Monferratenses angustiati ac laceti, in annos singulos Mantuano penderent. Num armatos exercitus, & tutelam sociorum, aduersus intrusos & tyrannos, sine pecuniâ & sociorum opibus nutriri posse? Hos nihilominus certum esse, fortunas & honorem ciuium, redditâ gratiâ tueri. Et cum ratione quædam minoris pretij, pro maiorum conseruatione impendi. Vbi modus adsit (quod se caritate amicorum curaturos spondebant) querelis temperarent. Nullius vnquàm municipij securitatem apud Victorem minori collatione comparatam. Ciues se non abnuere pro viribus iuuare pecuniâ partes testati sunt; sed inter incolas magnam inopum & obæratorum copiam; eoq; si grauis exactio imponatur, vniuersum onus in pauculos ac ditiores abiturum; è quorum numero ij maximè sint, qui odio Mantuani nominis Sabaudium maluerint: & hæredes priscæ fidei, recipere vanam ac desideratam ipsis seruitutem; Capitaneum verò Bechesinum maturam, & sine sanguine deditionem properare impulerint. Tum interrogati quantum proferre cogitassent; & moniti, ne re minimâ oblatâ illudere pietati Domini viderentur, mansuetudinemve potentioris asperare, aureorum tria millia obtulêre. Illi renidentes, hanc quidem summam certò nos reproducturos, dixerunt, scimus; sed quâ fronte eam vilitatem, Domino nostro nomine offeramus, ignoramus, ne (quod ferè vsu venit)

Trinenses iubentur pendere decem millia aureorum. Sangeorgius huic summæ intercedit.

diminutum spontaneum obsequium in crimen vertat. Orati tamen, medij clementiæ Ducis accedere; quantum auri promiserant retulêre. Nec Sabaudius tenuitate oblationis irritatus est (nisi necessitas vrgeret, aduersus omnes gratuitæ pecuniæ erogator) sed tamquam liberam donationem, laudato studio recepit; pauca pro tempore addens, ex quibus silendi necessitas cognosceretur. Fisci sui, ac suorum sanguine potius bellum prosequi se velle dixerat; quàm nouorum subditorum querelis, & pauperum lamentationibus pulsari. Ea magni Principis prudentia ac moderatio erat; vt seueritate, comitate, simulatione, blanditijs opportunè vteretur: sciretq; etiam ab ijs quos belli calamitas offenderat, spontaneam gratiam exprimere. Inter victoriam & acceleratas expeditiones, vbi non iuti, non honesto apud potentiorem locus est, alterum iam diem ditissimi oppidi erogatio examinata est; non alio certiori pietatis argumento, quàm quod victorum causam victor tueretur. Quatuor omnino aureorum millia produci a nòn repugnantibus placuit; quæ statim exsoluta, leuitatem oneris testata sunt; non abnuentibus ciuibus plura imperari potuisse. Et Sabaudius quod vlteriora meditaretur, sicut exiguæ pecuniæ exactione tempus terere abnuebat; sic gratam habuit, festinatione ac voto ciuium similia expediri. Collatio nihilominus expectatione & viribus minor; æstimationéque temporis & necessitatis impar consuetudini credita fuerat. Eoq; paucis peditum manipulis, equitumq; turmis, per discretionem hospitalitas imperata. Ea munificentiâ tolerabilior ciuibus futura sperabatur; quòd frumento ac vino domi congesto, facilius commodis militum, quàm si impendenda pecunia in omnes necessitates foret, consuleretur. Nec opinio fefellit; certantibus eo officio Trinensibus, ne alterius caritas potior diceretur. Leuia hæc & beneficijs à Sabaudijs collatis quæsita sciebantur: maiora Duces seposuerant, distulerantque, veluti promptè receptâ seruitute secutura. Fossa obsidione aut situ repleta, mœnium refectio, turrium eductio; & quæ ólim securitati parata fuerant; quæque imminenti periculo desiderabantur curari iussa. Ne regressus forsan in possessionem Mantuanus peiora iniungeret, minusq; numero præsidium prætextui fuerunt, vt ea seruitus speciem haberet libertatis, publicaq; securitas eblandiretur. Hospitalitas tamen, expensæ, & labor insolitus Trinenses perculêre, vt apud Commendatorem Mottæ cæterosq; belli Duces partem onerum denuò deprecarentur. Cumq; priuatas ac publicas erogationes, suis quæq; titulis lamentarentur; vt plus efficaciæ excusationi esset, addidere tanta in commune ciues egestate arctari; tantam ad inopiam plerosque olim dites deuolutos; vt ne Mantuano Duci quidem, maturatos pridem reditus in præsentem pendere potuerint. Plenam ciuium pignoribus Curiam; quæ Magistratus debitoribus abstulerit; inopiâ tamen raros redemisse: quosdam ne cogitare quidem. Aduersam cœli tempestatem, segetem plurium annorum pruinâ ac grandine depastam; lapidata sæpius vineta esse; intercidisse mercaturam; aduectas ab exteris res ex vsu vendentium non extrusas; denique non aliud malorum compendium quàm tolerato bello euenire potuisse. Expergefacti eâ lamentatione Sabaudij ministri, cum libros publicarum rationum proferri iussissent, mille & quingentos aureos veteris census, adhuc Mantuano fisco debere deprehensi. Eam rem vt exilem qui tationes subduxerant aspernati sunt: quia tamen Trinenses alienæ iam possessioni successerant, & Mantuanus irrupisse in iniustum dominium putabatur; vt id quoque conferrent, mistis comminationi blanditijs peruicêre. Et quia publica exactio impossibilis erat, alienum æs cogere imperati. Id statim à ditioribus repertum; vbi mutuantibus publicis fortunis caueri viderunt, ne qua occasio iræ esset: satis comperto in recenti victoriâ aduersus pauperes sæuitiam sanguine, in opulentos prædatione consummari. Cæterùm manebat Sabaudijs metus, ne quamuis

Trinenses quatuor aureorum millia Sabaudio pendunt.

Et hospitaliter milites recipiunt.

Reditus quoque maturos Sabaudio soluunt.

quamuis direptione ac cædibus victor temperauisset; vbi tamen Hispanus aut si qui alij, amissas res Mantuano redditurι aduenissent; eorum quæ sponte obtulerant odio, & hospitalitatis collationisq; inuidiâ ciues mutari faciles, vetus sacramentum resumerent. Itaque conuocatos religione illigari placuit; vt iuramenti reuerentiâ constantius in officio manerent; & perfidiæ nulla imposterum excusatio suppeteret. Paruêre vniuersi permissâ sui potestate, & amissâ pridem negandi libertate. Fidis & auersis Sabaudio id ex voto euenit; siue prorsus mallent; siue mitius imperium tamquàm in suos futurum præsumerent. Hæc Trini nobilissimi oppidi fortuna fuit; quod nullis intus viribus, non præsidio, non armis validum; inter metuentes & audentes corruptum, summâ in pace; & nullis ex Sabaudio suspicionibus agebat. Accusabant quidem Mantuani, quorundam perfidiam, & integris adhuc rebus acceleratam deditionem: sed nec spes vlla obsessis in constantiâ esse poterat, & irritatus dilatusq; ad plures dies Victor, vltus fuisset cunctationem, prædâ ac cædibus promiscuis. Formidinem sociorum, imparem auxilio Rubeum, procul agentem Mantuanum, rerum omnium inopiam, vacua apparatu belli & propugnatoribus mœnia æstimauerant; non alio quàm conterranei indicio: qui vbi versum illuc cum exercitu Sabaudium & tormentis rem agi didicerunt, statim de oppido actum fassi sunt.

Et se iuramento illigant.

Quâ die Sabaudius Trino potitus est, partem militum in impositum vicino iugo oppidum Gabianum misit; vt seu vi, seu ostentatâ clementiâ, in deditionem pelliceretur. Incolæ certâ victoris gloriâ, nullo honore suo, statim missos receperunt, occupatos se dixerunt: cum non munimento, non duce, non præsidio firmati, tamquàm summâ in pace agerent. Et exemplum Trinensium exprobrabant; quos validiores subita vis oppressisset; & à Rubeo expectatum auxilium eluserat. Formidauerant populares, ne excidio Patriæ futuram virtutem intempestiuè & irritè proferrent; seq; ac vicinos nullâ spe meliorum præcipitarent.

Gabianũ in Sabaudios.

Cum adhuc Trinensem obsidionem Sabaudius cogitaret per fidum nuncium literas ad Alexandrum Guerinum Cherasci Gubernatorem dederat; quibus cum iura sua breuiter præscripsisset (nec enim probanda setuo causa fuerat) imperabat, vt vniuerso quem apud signa censebat milite Albam Monferrati ciuitatem aggrederetur. Monuerat certum secreto locum fore, si imparatis ac nescijs ingruêret. Nullam toto eo tractu ciuitatem ascensui & oppugnationi magis obnoxiam; nudata munimentis latera, portas carie diffluere, fossam alto cœno refertam; non iuuentutis, non armorum intus esse, quod aduentum validi hostis ferre posset. Celeritate tamen ac silentio ante alia opus: & magni conatus præmia, re strenuè gestâ expectaret. Ille sui Principis mandata, quàm aduersam fortunam, & expeditionum incerta metuens, non defuturum se tempori ac præcepto respondit. Et erat vir magni animi, ciuilibus ac militaribus studijs iuxta celebris. Nec minus approbandæ virtutis studio accendebatur; ne sedentariam militiam fatigare, aut inhonora stipendia facere videretur. Militum quoque auidiores audentioresque, ex queis præcipui Galli erant, negligi se tam diu, eoq; secordiâ corrumpi, & inopiâ laborare querebantur; quæ vt fortibus ausis depellere liceret, orabant. Quingenti ferè pedites, equites centum dicebantur (Mantuani ac Sabaudij numero addunt adimuntq;.) Hos Dux haudquaquam Cherasco impofuerat, vt illatam à vicinis iniuriam propulsarent; sed vt opulento in loco tenderent tolerarentque; & si quando tempus & occasio admonuissent, ad manus essent. Vix decem millibus passuum à Cherasco Alba distat, patenti itinere, & sequenti ciuium commercio ob commoda mercaturæ. Pronum in Sabaudij ministeria Guerinum, priuata etiam in Mantuanos odia accendebant: quod Vincentius Mantuæ Dux Genuæ, hominum nobili ludentium cœtui admissum à cæteris, ipse auersione spreuisset. Id ille vt in sui diminutionem acceperat; sic multa

Alexander Guerinus Albam inuadit

Guerini odiũ in Mantuanos.

apud communes amicos questus fuerat, quod honesto loco ortus, & actus militiæ, non alia insuper nobilitatis probatione egeret; vt a potentioribus in publicum ludum admitteretur. Alba vetustæ nobilitatis vrbs apud Monferratenses est, a magno vsque Pompeio origine deducta, vnde denominatio Episcopatu celebris, cuius iurisdictio, Mediolanensis, Genuensis, & Pedemontanæ regionum partes non exiles complectitur. Centum hominum millibus iura reddere Episcopus dicitur. Huic vniuersa quæ magnarum vrbium decora censentur temporis iniuriâ deperiêre. occurrunt intus inanes vastitates, magnæ ac desertæ domus, murorum ingentes ruinæ, latior ambitus in hostes fusus. Soli tamen vbertas subest; licet infami cœlo obnoxia, famaq; pigri aëris aduenas omnes arceat. Hinc nulla vrbi munimenta, non præsidia, non arma, non commeatus, rari exteri incolebant, nec nisi quibus vetus patria erat, aut in agro auitæ opes. Nomen ciuitatis tantùm, cætera præ villis, & plerisque Monferrati municipijs spernitur. Campi circum frumenti vbertate, colles nobilitate vini commendantur. Hæc quamquam parata occupanti, paupertate tamen ac raritate colonorum aduersus auaritiam ac militarem cupidinem tuta agebat. Senatore qui ius diceret, vtebatur; vt ciuitatis honor pomposo titulo retineretur. Ad repentinos incursus vix ducentos incolas numerabat, qui in patriæ subsidium concordes arma ferrent. Quod habitantium reliquum erat, effœtæ ætatis, & imbellis sexus censebatur. Vicina municipia nisi præuenta ab hoste forent, aliquid caloris promittebant; solita descriptum militem in subsidium transmittere, quoties iussa aut accepto tumultu prouocarentur. Guerinus quamuis nullas ciuibus aduersus subitos conatus vires sciret; ne tamen communicando Ducibus copiarum consilia, conterraneos meditationis & periculi admoneret; eoq; ciuitas iam non dolo, sed apertâ vi capienda foret, Cherasci portas statim occludi; ne quis iniussu suo ingredi aut egredi posset, imperauit. Adhæc gnarum viæ, & Albensibus longâ consuetudine notum, nec suspectum in vrbem misit; sciscitatum quæ vires, quæ cura, quod subsidium apud hostes; num quæ suspicio recentis destinationis obrepsisset. Parêre Sabaudio in animo habuerat; sed fortunatum quemcunque euentum prudentiæ suæ, non fortunæ adscribi volebat. Explorator missus festinato regressu ciues tantùm mœnia tenere, eosq; rarissimos; inter eos plus numeri quam virium, nullum Ducem; Siluio viæ nec consilium nec vlla certa mandata; Senâtorem semihominem (ipsa verba refero) in aperto & parata omnia retulit. Nam si ætate fracti, pueri ac fœminæ in censum retrahantur, cum iuuentute omni, vix quingentorum numerum explere. Ne consilium quidem subesse; adeo pacêm præsentem apud ignauos futuri securitati cauisse. Domus nonnullas commeatu dites, raras, aut nullas pecuniâ censeri. Frumêto ac vino stare diuitias; quæ tamen inania sint, & fallacia; nisi apud exteros extrudantur. Ergo Guerinus accitos centuriones, sui Ducis mandata, quâque erumpendum; quibus machinis, quibus armis aggredienda ciuitas esset aperuit. Ire vniuersos in certam prædam; & inesse Episcopum Pendasium Mantuani sanguinis, rerum affluentiâ, & reditibus patrijs opulentum; qui militem omnem è sordibus tollere, & iuuare possint. Responsum a fortissimis commilitonibus est; secuturos quocunque ducerentur; nec vitaturos pericula, si Ducem eum, comitem & imperantem habuissent. Paupertatis solummodo suorum meminisset; nec eorum quæ strenuè acturi forent præmia apud hostes esse vellet. Eam vnam spem retinere voluntarium militem; cui in voto sit, vitæ periculis toto æuo suffecturas fortunas prouocare. Scalarum ac Pettardorum is numerus aggestus est, qui operi & repentinæ inuasioni sufficere credebatur. Singuli se tamen bellico puluere, ac plumbeis globulis, tamquam in longam decertationem ituri muniuêre: vt & expeditis facilior inuasio, si pugnam ciues metuissent; & ausuris bellum arma ad manus essent. Tertiâ noctis horâ

Alba conditio.

horâ Cherasco egressus Albam contendit, silentio ac secreto vsus; & ductis lentè militibus, ne ante operam lassarentur. Matutino sub mœnibus fuit: Non enim aduersus inermes, & qui certamen capessituri non forent nocturno assultu opus nouerat; & nullo contra certante, vtilem lucem occupandæ ac diripiendæ ciuitati crediderat. Impatientiâ ac vi militum magis Guerinus, quàm ex Albensibus solicitudine laborabat; quod inopem militiam diu tolerantes, moram omnem quæ vtilitatem differret auersarentur. In itinere festinationem moderabatur; docebatq; non adeo exuisse fortitudinem Monferratenses, vt spem omnem obsistendi destituerint. In vicinio habere socios, quorum interfit seruatâ Albâ sibi quoque parari securitatem. Actum quippe de minoribus municipijs, si ciuitas in hostium potestatem abiuisset. Et quidam paruêre, nô modestiâ, sed quod quæstus in propinquo esset. In diremptionem ciuitatis etiam Sabaudium consensisse quidam vulgauerant; si modo ciues seruarentur, & opulentiora oppida superessent, quæ collationibus & delectibus futurû bellum adornarêt. Consuluisse quin etiam paupertati militum ferebatur; quorum cupiditati condonandum primum illud facinus videbatur, vt certiori spe ac disciplinâ obsequentes ad cætera quæ patraturus esset, inueniret. Negabant alij piissimo Principi rapinam placuisse, sed cum recipi ciuitatem imperasset, reliqua ductorum iudicio permisisse; quibus visum sit captam ciuitatem in prædam victorum cedere: nisi egestate & irâ efferatæ centuriæ vim quoque Guerino fecêre; vt dissimularet, quod sine seditione non poterat prohibere. Nonnullos Equites sub vesperam præcedentis diei in prospectum Albensium missos, qui mœnia obequitantes inanem metum facerent, constans opinio fuit; mox longius abire iussos; non alium in finem; quàm vt prioribus securæ noctis horis ciues vigiliâ fatigarentur; matutino verò non minus lassitudine, quam admissâ securitate in somnum soluerentur. Sed nec venisse constitit; & inconsultam deliberationem futuram fuisse periti rerum belli fatebantur. Viso quippe metu, quos per agrum circum labores rustici detinebant, & expediti popularium, carissima supellectilis secum in editiora asportassent abdidissentque; aut conclamatis ad periculum socijs, belli periculum fecissent: Ipsi Equites nec fefellissent; & locorum gnaros ad securos receptus admonuissent. Vno ferè milliario à ciuitate Sabaudij aberant; cum in colloquium coëuntes, singulis sua loca, curæ, discrimina diuisa. Viarum quoq; periculo consultum, ne quæ vis à tergo succedentes adoriretur; aut vicina municipia conuocaret. Ita ciuitas incolis vacua, propugnante nemine, aut metuente immissis à Guerino militibus inaditur; facili ascensu quocunque flexissent. Baro Chiuronus, Emanuel Barra, & Allingius cum parte Sabaudij peditatus portam vrbis in Tanarum versam, tractis secum Pettardis elegêre. Hoc appensum valuis carie & vetustate dissolutis, & cardines effregit, & tabulata putrescentia dissoluit effuditque. Secuti per rupturam Sabaudij intenti sunt, cumque nemo propugnantium occurreret; vt dubitantibus etiam terror adderetur, in vacuos vicos moschettos exploserunt. Quo rumore consternati alij, alij vix somno excitati Camillus Taffinus, Ioannes Mensonus, Bernardus Vacca, Ioannes Marcus Arbaudus, Pedemontanorum ductores in duas partes diuisi, sanctorum Martini & Blasij portas scalis occuparunt. Ab his nonnulli ciues qui accepto rumore accurrerant oppressi sunt; cum superatis mœnibus, & patenti aditu securam cæteris viam fecissent. Vniuersi statim victoriam, & militari lætitiâ Principem suum festis vocibus conclamarunt: cum interim ciues vix in pace securi, nec captos se scirent; & à quo peterentur ignorarent. Siluius Via militiæ loci Capitaneus fortunâ ab Casalensibus Albam delatus, triginta ferè comites secum in semidirutum castellum traxerat, subsidio omni nudatum, nullis armis, aut commeatu firmatum; & quamquàm exteri in auxilium accurrissent inualidum: non vt ruinæ ciuitatis obsisteret, quæ iam nemine repu-

Sabaudij Albâ potiuntur.

gnante fortissimum hostem acceperat, sed incertis in formidine consiliis, ac Monferratensis fortitudinis documento; quasi perire ante quam incruentam victoriam concedere voluisset. Proinde à quibusdam magnitudo animi in viro fuit; cum plures inutilem constantiam appellarent; quod vanam sine viribus iram ostentasset; & prouocasset in cædes promiscuas hostem, receptâ ciuitate fortunis tantùm inhiantem. Sed Guerinus, & qui eam militiam sectati fuerant, laudauêre audaciam; & prælato vexillo,sonante tympano;& igneis funiculis accensis abire permiserunt: testimonio per ipsum non stetisse, quò minus si vires spem ostendissent, pro Patriâ occumberet; & quia satis, tutâ victoriâ placuerat. Quâ causâ vbi portas disposito milite firmarunt; ne quis metu aut auaritiâ elaberetur, aut vicini auxilio occurrerent, partem equitatus ambire itinera, & vias obsidere imperarunt. Tum per ciuitatem fusi victores, quos primum sors obtulit spoliare aggressi sunt; mox in opulentiores conuertêre, delectu & destinatione, vt compendio ditescerent. Sed plures milites erant,quam vt inops & vacua ciuitas explendis omnibus satis esset.Hinc vestis,aulæa,supellex vilior,& (deficiente prædationi materiâ) vasa culinæ, ferrea ædium repagula, crates ferratæ auulsæ. Nec alia sacrorum (vt ferè in bello ac victoriâ) fortuna fuit: Templorum apparatus,argenteus ornatus,vota,ac donaria Diuis appensa direpta sunt. Et Guerino quidem paupertatem suorum subleuari ex voto fuit; quò minus tamen sacra in prædam non cederent prohibere non potuit: vt inter pericula obsequentissimis militibus impositus,sic in fœlicitate intemperantibus. Rari ciues quibus secreti extra vrbem recessus & viæ incognitæ erant; congesta quæ maximè seruare satagebant,per hortos,ac vicinos agros terrâ occuluerunt.Sed moram Albæ trahente hoste, cum abdita non effoderentur, nullo militum aut ciuium vsu humore corrupta computruere.Pauciores ac vicinos elapsi; tenebris ac secreto vsi, quædam detulere, quæ secutâ pace cupidini rapientium subtraxêre. In publici rationes statim à Sabaudijs non quæsitum: Recens lætitia aduertere animum prohibuerat; & tenui publicâ re, colluuieq; militum in parata proniori, quamquàm leuia gratiori in quæstu fuerunt. Sed hic quoque perfidia inuenit,quo vulgaretur: Cauponis quippe filius communem pecuniam centurionibus detexit, quam administri Dominicani instituti Monachis certâ fide commiserant. Quingenti fermè aurei fuerant, pretium parricidij; & spe res eius eo obsequio seruari posse. Hunc paucos post menses, cum a Mantuanis quæsitoribus de rebellibus quæstio haberetur, mors fato propera pœnæ & ignominiæ exemit. Iudices tamen in fœditatem implacabiles cadauer furcæ appensum, publico exemplo exposuerunt: vt recordatio flagitij cœteros officij admoneret, reumq; licet tormenta elapsum damnaret. Mediâ in hostilitate rara modestia est, quò minus mirum,non sexui non ætati Albæ totam reuerentiam habitam: & scelera quædam Albæ admissa,quæ Sabaudius & auersatus sit,& cognito auctore executus. Ciues tamen plures annos pace vsi, & summâ in securitate agere soliti, auxêre famam sæuitiæ, dolore suo, & in Mantuanum commiseratione. Duo tresve auaritiâ & opibus noti, cum quantacunque largitione seq; ac sua redimere possent; pertrahi tamen in disquisitionem maluêre, & veritatem quam constantiâ cælauerant, inter tormenta edere. Didicerant milites pleraque ciuium in sacra monialium septa comportata: Itaque conglobati eò flexerunt,eandem monasterio quam ciuitas habuisset fortunam comminati,nisi in publicum credita protulissent. Mercatorem quoque casu Albam deductum, cum mercimonium pecuniamq; negasset, è trabe per pudenda appensum exanimarunt. Alius admoto pedibus nudis igne,eâdem causâ vix superstes est relictus. Quosdam vulneribus sauciatos; plures ingeminatis vulneribus mulctatos, paucos post dies defecisse, eorum qui interfuisse dicebantur relatu vulgatum. Mercenarios Gallos fuisse testati Albenses

ses sunt; in quos maximè exarserant; & quibus ante alios sæuitiam & petulantiam obiectabant. Auxisse singulorum auaritiam præsumptam apud ciues opulentiam; si qui Albensium Mantuano parum fidi deprehensi sunt; ferebant. Cumque minus expectatione ac voto quæstum inuenêre; immotâ insuper opinione potiora abscondita auxisse sæuitiam; vt non senes, non virgines, non pueri contumelijs eximerentur; eo saltem expleri cupidinem credentes, si auri vice stupris exorarentur. Hæc & similia Albensos in Gallis accusabant; quæ tamen maiora vero reperta; & consuetudine captarum vrbium, bellíq; malorum excusata. Quod frumenti in ciuitate fuit, præfectorum militarium custodiæ permissum; admissis ad vsum ciuibus, vbi copia suffecturam annonam persuasit. Cubilium commoditas fesso militi aut oblata, aut vsurpata est; raríq; domo exclusi; etsi nonnulli exprimendæ pietati, vnà apud omnes milites voce vterentur: Nec offendisse sese; nec si deditio requisita fuisset negaturos; siue Sabaudio se sacramento obstrictos, siue Mantuano vellent. Hinc commiserationem non admissâ culpâ; illinc fauorem vt erga suos requirere. Consederat iam ira & cupiditas; & quædam ipso ardore victoriæ rapta; vltrò Dominis leuissimo pretio offerebantur. Quædam etiam gratuitò restituta; vt iam obliterata hostilitas videretur; victoreíq; & victi in idem ius coaluisse. Nisi inter eos quos peruicacia & suspicio reos obtulerat, vt in vinculis haberentur, quidam famoso mendacio, plura Episcopum vnum quàm ciues omnes habere dixisset; & vim pecuniæ ingentem longâ auaritiâ coegisse. Ergo egentissimus quisque manipularium orto iam die domum ac templum Episcopale barbaro tumultu insedêre; & Capitaneorum aliqui ad tumultum lucrumq; aduolauerant; siue vt maior violentiæ excusatio esset, siue vt militaris impetus citra cædes consisteret. Id enim seruatum. Inuenêre Pendasium Episcopum clero suo ambitum, matutinas laudes Deo reddentem. Nobilis obtutus, & magnæ dignitatis fronte & oculis emicans maiestas, primùm vim impetumq; retinuit; donec prima vox, & consultor vt auderent, cunctationem exclusit. Centurio ante alios, postquàm suorum in direptione modestiam, & erga sacra reuerentiam testatus est, multa de militum paupertate addidit, hortatuíq; Episcopum est, vt si intactas res suas vellet, ad minus quæ fidei suæ commissa seruat, proferret. Satis humaniter captos habitos, quod sanguine ac vi sui abstinuerint; quæ tamen adeo leuia in bello sunt; vt vanitatis accusari vereatur, si quis similia queratur. Ad hæc Episcopus cùm intempestiuâ seueritate diuinam in eos vt sacrilegos vindictam comminaretur; & inter stolas eâ se immanitate tractari lamentaretur; quam nec quidem apud generis humani hostes reperire credidisset; dignitatem religionemq; exprobraret; ne à militibus dimitteretur effecit; vtq; militari globo septus, atque in principia deductus custodiretur. Hic cum ditis vniuersos prosequeretur, prorupit Gregorius: Nos quidem, inquit, Episcopo, sacris & vitæ pepercimus, quæ lex Religionis complectitur; opes tuas poscimus, quas sacramentum non includit. Si in pauperes illas (quod officio debueras) impendisses, eâ te nunc molestiâ liberasses. Militari inopiæ nil conferri potest, quod rectius alibi insumatur. Itaque cum satis disputatum in causâ videretur, pallium primùm Episcopo detractum, mox annus cum signatoriâ gemmâ. Eluctari ille & obniti, etiam discedere conatus; supremo vertice in calcem sclopeti, quod miles humero gestabat casu prorsus offendit. Leue vulnus fuit; vt quod nec quidem medico egeret. Sed stillâ minimâ sanguinis visa, data Albensibus occasio, sæuitiam, impietatem, auaritiam Galli militis insectandi. Cumq; certum esset casu vulnus illatum, nec in Episcopum vllum Gallum tantum immanitatis exercuisse; ille contra exprobraret lamentaretúrque; parum abfuit quin admissâ cæde sese centurio quidam absolueret; præfatus meruisse atrociora; sed Sabaudij Ducis reuerentia inhiberi. Prouocare iniurias id, & abnuentes cædem

Pendasius Episcopus Albæ.

irritare erat. Ad extremum cum equis etiam, quos suo vsui Episcopus nutriebat quidam mimitaretur, collatâ pecuniâ vniuersa redemit. Opinione minor summa fuit: & ipse cum Mantuæ inter amicos, antequam diem extremum obiret, facti seriem recenseret; fateri non erubuit, in mitiores se hostes quàm sperauerat incidisse. Ingenio militum illa, & centurionum conniuentiâ euenisse, argumento sunt, quæ mox indigna Guerinus, & executus est, & impediuit. Cum enim priuati ciuis domus (quem opinio diuitiarum cunctorum inuidiæ exposuerat) diligenter examinata, vacua ferè reperta foret, iniecto per odium igne cremari cœperat: sed accepto fœditatis nuncio affuit Guerinus, & militum ope restingui flammas imperauit, ciuemq; inter manipulos suorum impunè agere voluit. Quin imo ne inter scelera, Sabaudij Ducis gratiam; & fortitudine ac obsequio partam gloriam corrumperet; pœnarum ingentium comminatione, petulantiam militarem licentiamque compescuit: ne quis ciuem pulsaret, ne cuius honestæ matronæ pudicitia solicitaretur, ne cuius res iniussu suo abstraherentur capite sanciuit. Et gregarium puerum illudere gestientem, quò minus suspendio puniret, vniuersorum ordinum precibus vix obtentum. Scriptum nihilominus Mantuano scimus, infœlices Albenses iniuriarum innumerabilium tolerantiâ, continuatione seruitij, magnitudine munerum, efferum victorum animum in misericordiam fregisse: cum in voto haberent, si quid clementius in ciues admissum foret, suæ pietati; si quid atrocius impotentiæ militum imputari. Voluisse id quoque Sabaudium ciuium literis discere, quas mollius captando captos emendicauisset. Et quia sacrarum virginum honestati septisq; habita semper reuerentia fuerat; ne id saltem in commendationem verteret, additum literis; actum fuisse de vniuersarum pudicitiâ, nisi totius Pedemontanæ indignationem, & Sabaudiæ nobilitatis iram offensionesq; metuisset. Rarus enim in ijs prouincijs magnis natalibus Eques erat, qui filiam, sororem, amitam, aut consobrinam eo contubernio non haberet. Sabaudij quoque pietatem eleuare nitebantur; tamquam vtile ei fuerit illâ petulantiâ temperasse, ne turpi notâ subditorum, atq; adeo Italiæ vniuersæ odium conciret. Nos certâ fide habuimus Guerini milites flagitio illo proprio ingenio abstinuisse, & Sabaudium tantum impietatis inultum permissurum non fuisse. Blandiri literarum auctor Mantuano voluerat, cui cum Sabaudius festinatâ expeditione Monferratum detraheret, non alio solatio oblectari crediderat; quàm vbi inimico adpingi scelera, & imputari immania flagitiorum audiebat: gnarus non alijs armis spem sibi vindictæ fore. Præter Sabaudij metum Pedemontani quoque Principis æstimatio procurrentes in scelera retinuisset, cuius iuuentutem non alia speciosior virtus magis quàm pudicitia honestabat. Sed & in milite eosdem mores requirebat; sæpius auditus centuriones admonere, ne cui impietatem & flagitiorum fœdissima impunita sinerent. Quod ciuilis prædæ in milites cessit, vt fide æstimantium minus deprehensum; sic nec cohortes Gallorum reddidit opulentiores; & Pedemontanorum Sabaudiorumq; inuidiam in Transalpinos flexit: Qui & ipsi cum inter mercenarios Sabaudij Ducis censerentur, dedere occasionem obtrectatoribus, vt omissa distinctione gentium, innocenti Principi, & Christianis subditis aliena scelera adscriberentur. Id scire posteros, & compertum nobis pro iuratâ veritate haberi cupimus, quod cùm Dux Guerinum per literas ascensu aut dolo ciuitatem capere iussisset; cædes, sacrorum expilationes, sacrilegia omnia exceperit; satis eruditus ne Turcas quidem in deditos aut non repugnantes, tam atrociter sæuire: & nullam tantæ victoriæ gloriam occurrere; quam non impietas, & forma crudelitatis imminuat ac deformet. Venêre in nostras manus literæ; quas audito captæ ciuitatis nuncio Sabaudius ad Guerinum dederat; in quibus post laudatam fortitudinem militum, & promissum donatiuum præcepta suberant, & religionis & modestiæ: iubebaturq; vti victoriâ & op-

& opportunitate, integrâ clementiæ famâ. Sed paucos dies, vbi valescere victricium cohortium licentiam, quædam seuerius, aliqua atrocius tractari audiuit, misso centurione admonuit, vt magno dolore suo acceperit admissam ab aliquibus inhumanitatem; sic propediem rationem Principibus Europæ redditurum; nullo scitu aut iussu suo, seuerius in captos animaduersum. Proinde si plenam facti gloriam vellet, curaret vt licentia intra eos se fines contineret, quos militaris disciplina, & Christiani hominis probitas præscribunt: continuationem enim scelerum suis pretijs in tempore æstimaturum. Nempe vulgatæ à detractoribus famæ crediderat, perrupta fuisse claustra Monialium, cæsum Episcopum, verbere exceptos sacerdotes; & quæ atrocissima fingi possunt odio & inuidiâ in victorem; quæ tamen mox falsa deprehendit; vsurpatamq; militum licentiam, iure belli, & consuetudine victoriæ excusandâ. Certum nihilominus est vulgatis à se literis, quibus manifesto nomen dedit, in effrænatos & impotentes gregarios culpam, si quæ suberat, reiecisse; & præ cæteris obnixè precatum, ne quod miles vsu præliorum admisisset, sibi veluti sacrorum conculcatori adscriberetur. Pariter Guerinum sese apud Ducem excusasse, quòd retineri victor miles non potuerit, egestate propriâ, auaritiâ & peruicaciâ quorundam ciuium stimulatus; vt patientiam projiceret. Et ante alia inuectum in Episcopi intempestiuam seueritatem; qui cùm silentio ac æquanimitate Gallorum licentiam confundere potuerit, asperitatem sordesq; maluerit, nullâ leui licet munificentiâ, mulcere animos conatus, vt blanditijs facillimos, sic ferocissimos inhumanitate. Id Guerinus siue quod prorsus crederet scripserit; siue Ducis moderationem formidauerit, satis docet, consensum causamq; malorum quæ accusabantur in Sabaudio non fuisse; & quæ inhonesta passos se Albenses querunrur, militum corruptelâ euenisse. Quò maximè Principes moneri par est; ne apud ministros inulta flagitia esse sinant: quod impunitas conscientiam interdum arguat, & forsan imperium. Supprimere nequeo pluribus auctoribus vulgatum rumorem, & apud bonos consensu receptum; non Sabaudio, non Mantuano obnoxios in Albenses quosdam ciues fuisse, qui cum securitatem ex hoste socijs ostendissent; nec sumi arma consuluerant, nec seruari aditus, etiam ditiores in prædam ac cædem priuato odio ostenderant. Fuere inditia perfidiæ, non pollutæ apud ipsos fœminæ, non direptæ ab hostibus, non ab ipsis abditæ facultates, non iniuriæ, non verbera irrogata; sed familiari hospitalitate, paucos in securitatem rerum suarum potius, quàm onus domi excepisse. Et proximè ad vanitatem accedebat, notam Ducum artem in Guerini credidisse; nempe vt tales Mantuani odio, ac suspicione perderentur: cùm in captos ipse & omni subsidio destitutos, pro modo inuidiæ sæuire, etiam prætextu militaris indignationis posset. Malorum multitudo fecit, ne Mantuanus in singula diligenter inquireret; sed eos tantum in pœnam vocaret, quos sponte delectos perfidia damnabat. Inter reos quoque nata discordia quosdam perdidit, quos silentium texisset: Publica miseria singulos tuebatur; & intempestiua disquisitio videbatur; cum aut fidos vniuersos dicere, ex vsu esset; aut opinari. Sabaudius paucos, post dies, ne quâ facilitate ciuitatem receperat, dilaberetur; missis humanissimis administris, retinere in officio conatus est; non sæuitiâ solùm ac flagitijs exterminatis, sed leuatione onerum, & spe meliorum, si pax obuenisset.

Mantuanus amisso Trino, quieturum eâ victoriâ Sabaudium crediderat. Itaq; vbi captam direptamq; Albam accepit, futuri incertus trepidare cœpit; ne tempestas victoriæ Casalenses quoque prosterneret. Et quidem nonnulli Monferratensium, actum de ciuitate testabantur; si repentino insultu attonitos perculisset; aut magnâ vi in obsidionem successisset. Sed ille nudare vicinis subsidijs vrbem cogitauerat; & ambitum, metu ac rerum indigentiâ ad necessariam dedi-

tionem compellere. Et quidem is finis Albæ ciuitatis fuit, inopis, vacuæ, præsidio destitutæ, & cuicunque Domino paratæ. Centesimum fermè ante annum duodecim hominum millia numerabat; quod nos Annalium Benenuti è domo Sangeorgiâ telatu didicimus; quâ verò tempestate Sabaudius bellum Mantuano mouit, ne decimam quidem censebat. Nec tamen cœli impuritatem solummodo accusauerim; vt quæ ne tum quidem alio vsu foret, sibiq; consuetudine familiare reddiderit: rerum vicissitudo, legum morumq; diuersitas incolas aduocant, exigúntve.

Res porrò & existimatio Sabaudij, virtute eius, fortitudine Ducum augescebat, cum spe tantum inani, & promissis potentiorum nutriretur. Cum enim indefessè querelis Hispanum Regem pulsaret; & toties promissam tutelam expostulando requireret; parum Galliæ Reginæ promissis securus; indignationemq; Sabaudij) quam prouocasse credebatur) non metueret, licet non semel certioris metus documenta accepisset, literas ab Aulâ accepit, eiusdem omninò argumenti, quo præteritæ dictatæ fuerant. Sibi iustitiam causæ eius, & patrocinium Monferrati cordi fore; alienas iniurias, aut bellum sui neglectu meditatum, non toleraturum; eoq; Inoyosæ Marchioni imperare vt nixu omni quietem, motuumq; initia aduertat, supprimatque. Proinde fidenti animo protectioni crederet apud Regem, debitâ præstitæ pietati officia ab amico in tempore sperantem. Inoyosam voluntati suæ congruentia facturum; ne Sabaudius oppresso amico Principe increscat, auctoritate primùm obuiam destinatis eius, mox vniuersis prouinciarum viribus iturum. Quæ sigillatim opportuna tempori fuerint, perscripturum. Iam verò non se Gallicam caritatem (quam ipse filiæ coniugio quæsiuisset) auersari; id tantùm monere, ne sibi odium pro gratiâ redderetur.

Hispani ad Mantuanũ literæ.

Inoyosa, ne seuisse discordias aut Sabaudio miscuisse consilia videretur (iam enim lacerari se à quibusdam Mantuani amicis, & tamquàm desertorem Regium infamari didicerat) regiæ epistolæ exemplar proprijs literis præfixum, Mantuam festinato Cursore miserat. Expostulatione abstinuit; reiectis in res compositas querelis; & ne (si quid fortuna contra mentem turbauisset) odio suo transactum vulgaretur. Acceptis literis nullâ aliâ æstimatione præsentium aut futurorum (vt ferè impetu, non consilio agebantur) Mantuani amici à formidine ad securitatem transiêre. Adesse sententiæ ratio videbatur, quòd nullus mortalium Regis optimi voluntatem corrumpere, aut perdere opportunitates agendorum posse videretur. Quippe eadem Lermæ Dux; & qui (rariores licet) pro Mantuano apud Aulam erant, perscribebant. Sed ij ipsi paucos post dies, affectum mutauerunt; non vt in Sabaudium conuerterentur, (cui forsan filiorum Principum æmulatione, proficere nolebant) sed Mantuani varietas, & consiliorum incertitudo, sui fastidium mouerant; perplexitate voluntatis delassati; nec quo officij genere nutans ingenium retinerent, satis gnari. Nec enim deerant è Galliâ certissimi monitores qui docerent, non ita Hispanis Mantuanum fidere, quin conscios & fautores Gallos eligeret. Plenas suspicionum in Hispanos literas referebant quibus vetus odium, recens & simulatum obsequium probabant. Et Mantuani ministrorum vilissimi, id ipsum apud Inoyosam testabantur; quibus Mantuanus solitâ sibi facilitate Regias quas composuerat literas, & causas conferebat. Scurra quoque satis Mediolani notus Asculano Duci sacramento testatus fuerat, inter epulas, impetu animi, & assistentium consensu prorupisse Mantuanum Hispani se tutelam communione periculi quæsiuisse; cæterum spem omnem in Gallis posuisse; quos præsumeret & Sabaudium repressuros, & Hispanos ipsos in officio habituros. Addebant commentantes ferè ineptiora: nam & Venetos vltores suos, & Etruscum tutorem iactauisse; Romanumq; Pontificem plura hominum millia in subsidium missurum.

Quò

Quo minus Hispani curam omnem Mantuani abijcerent Societatis Iesv religiosus obtinuit, eam motum Mantuani incertitudinem, non animo sed naturæ imputans; assereneq; in nemine hactenus, tantum mutationis sine flagitio repertum. Sed Inoyosa seriò & cum constantibus agere solitus, id difficillimum admisit, vt stabilis in sententiâ, & nisi ingentibus causis animo motus, tot menses Principis iuuentutem toleraret. Illc tamen ne fauorem regium spreuisse, & suspectam Inoyosæ fidem habuisse videretur, domesticum famulum arcanorum conscium Mediolanum misit, redditurum Inoyosæ gratias; & quibus opus ad securitatem haberet, expositurum. Sed cognitione morum gentis, & Hispanæ Aulæ peritiâ delectus fuerat, vt certam in negotiatione fidem crederetur attulisse. Quod remedium cum ratione putabatur, perniciem Mantuano accelerauit: siue ex vsu non fuerat secreta Principis aperiri; siue communicata Inoyosæ quæ necessaria putabantur, secretam & nemini creditam infirmitatem detexissent: ipsumq; futuri cautiorem reddiderint. Itaque vbi coram fuit secreto exceptus est; ne cui res delata vulgaretur; cupienteq; Inoyosâ credi sponte mandatis Regijs, non imperio coactus obtemperare. Oratio Iberti fuit: Vt veteremDucis sui in Hispanos fidem, aut recentem æstimandam: illam longa demerita certam protectionem promittere; admittendam hanc; & sumpto experimento probandam, an omninò extra suspicionem esset. Quodcunque horum iudicium agatur, posse ac debere Regem, quem fouendum professione tutelæ sumpserit, incolumem hosti subtrahere. Non aliâ fide stare futura; siue veritas siue simulatio apud minorem subsit: in manu quippe Regis esse, & tueri quem vis maior oppressisset; & si simulatorem detexisset contemptu negligere. Quòd si Mediolanensis Gubernatoris gloriam respiciat, maiorem occurrere non posse; quàm si bello proferat imperij terminos, & in pace duraturas amicitias paret. Nullo certiori respectu vallari maiestatem, quàm si Rex minoribus se Principibus pietate, hi regio obsequio deuinciantur. Gallica auxilia, & magnifica oblationum promissa, inter trepidationem & agendorum incertitudinem a Mantuano amplexanda, ita subsidiarijs Hispani armis in sua commoda versis, & festinato auxilio quando opus habeat; non requirere. Quamcunq; illi per Italiam fortunam habituri sint, eosdem illum amicos ac hostes voto cupere. Quod paucis ante mensibus potentissimum Regem arbitrum rerum suarum sponte orauerit, magnitudini eius, suæ reuerentiæ dedisse. Cum insuper Cæsaribus Austriacis tot beneficijs acceptis, tot redditis obsequijs, tot consanguinitatibus esset illigatus, diuidere ab Hispano causam nec voluisse nec potuisse. Se à Mantuano post receptas literas Regias, quarum ipse copiam habuisset, missum; ne cum subsidio egeret, posceretque, abnuere consilium, aut aduersari minoris operâ fastu crederetur. Scire Inoyosam Sabaudium iam apertè, rupto fœderis sacramento, & violato iure gentium, arma Monferrato intulisse; ausum Trini obsidionem, & adiacentium oppidorum: non vt metum inanem faceret, sed vt prorsus potiretur. Mortalium nemini ignotum futurum, vt datis ad Mãtuanum literis, non securitatem solùm, sed etiam præsidium sit pollicitus; & cum Vercellis domi suæ Diocæsariensem Episcopum legatũ haberet, spe & nugis irretitisse; nullâ contestatione odij aut iniuriæ, elusisse; mox ad vim vertisse; cum concordiæ medius responsum pacis opperiretur. Festinatione itaque ante alia opus esse. Tenui quippe exercitu assultare; nec adhuc, quos laceros nudosq; tumultuariè ad signa coëgerit, vsu disciplinæ in solidam obediẽtiam formasse. Gubernatores Mediolanenses pro tempore, nouisse, longâ pace ac promissâ ab Hispanis securitate, Monferratum omne improuisò insultui expositum. Hispanum nomen pro munimẽto, datam fidem pro subsidio in præsentem habuisse. Nec aliâ causâ Mantuanum externis auxilijs armisq; (quæ passim amici obtulerãt) vel accepto ab Inoyosa cõsilio, renũciasse. Ne aut imparem propulsandæ iniuriæ Hispanum fateretur, cui fiduciæ,

Mantuanus Mediolanũ mittit Comitem Ibertum.

cui libens volensq; accessisset, medio in discrimine diffideret. Abstinuisse quin etiam armare suos subditos; quos magno numero sese in periculum demittentes, caritate sui domini, vicini hostis odio vix retinuerit, represseritque. Datæ à se fidei pignus Principem Castilioneum à Gonzagâ gente, Mediolani habere; & controuersi inter decertantes Duces negotij Cæsaris Commissarium. Huic cum in æmulo ac rebus suis pleraque excepisset; de Hispano totum iudicium concessisse: quasi hoc vno valescere in animo habuerit; cætera in disputationem trahi permiserit. Si plura ac certiora testandæ voluntati requireret; paratum Mantuanum magnis documentis, & approbare constantiam spei suæ, & simulationes discutere. Id apud se statuisse, vt Hispanum arbitrum voluisse sciatur, & rerum suarum & animi. Apud Inoyosam imperium esse; posse hunc affectus qui profiteretur, statim periculum facere; & an Regis desiderio dicto citius sit accessurus. Nisi obsequium, paratus animus, mens obnoxia, gratitudinem & reuerentiam professione firmauissent, de amicitiâ & humani generis societate actum; quæ factorum æstimatione niteretur.

Inoyosa Iberto respondet. Inoyosa & consilij sui, & Mantuani studiorum conscius, quominus exprobraret inconstantiam, & fidem datam requireret, vix abstinuit; solitus serio & agere & audire: ne tamen formidinem suam iramve testaretur, eundem vultus tenorem retinuit; licet ducto altè spiritu, sic responderit. Quamquàm euentis quisque doceatur, huic illive aut odium aut gratiam subesse, prudentiam nihilominus prætulisse; quæ vt in magno Principe debet esse certissima, sic minores admoneat, & ante alios Mantuanum, verum aduersus Hispanum animum expedire. Imo quædam huic temperamento contraria interpretasse, quasi secretum subesset, aut necessitate exprimeretur. Sententiæ suæ certitudini hoc quoque addere; vt quos semel Rex amicos integrâ fide recepisset, in examen, vmbris & leuibus coniecturis non vocaret. Nouisse illum quibus se fœderibus obstringeret, & obuiæ pœnitentiæ promptissimè annuere: eorum maximè correctione qui fidem hactenus simulassent. Quod Hispano Mantuanus obsequium spopondisset, modicum Maiestati eius ornamentum, sed Mantuano ingentem vtilitatem afferre, securitate rerum æstimandam. Id peruidere Gonzagam domum cupere; & nouum Ducem noua merita ponderare: simul apud animum suum reputare, cuius se patrocinio credere expediat, in quo prompta comitas sit, obuium subsidium. Querelas vulgi, laceratam fidem suam murmurantis, se nullo affectu excipere non posse. Quamuis enim apud Reginam Amitam, & auctoritas & potentia sit; æmulatu tamen magnitudinis excitari odia potuisse, & ad arma transiri. Quid eo motu rerum, de vicino sperandum foret, aut scire, vel formidare Mantuanum debuisse. Regnandi leges minima suspicionum in censuram retrahere; quod semel omninò liceat errare. Siue id consilium futuri, siue præteriti commendationem velit; satis habiturum, si seriò tandem annuisset. Missurum proinde qui Sabaudium præcepto coërceat. Cognitam illi magni & amici Regis voluntatem, satis fore, in memoriam debitæ reuerentiæ. Quod si parere imperio noluisset, vocaturum ad signa militem, & graui mole se in mediâ Pedemontanâ castra positurum. Constantiam suam satis superq; Mantuano notam: nec dubitare quin vel apud suspicacem datam sit fidem absoluturus. Tantâ id vocis vultusque grauitate prosecutus est, vt nemini dubium esse posset, in Principe viro dictis animum congruere. Addidit comitatem, & gratam aduersus Ibertum facilitatem; ne queruli ac inuidi, quod accusarent, eo in negotio reperirent.

Mantuanus Inoyosæ diffidit. Mantuanus tamen tegendis artibus inductam simulationem testatus est; & inter amicos vulgatum prouerbium frequenter recitauit: aspectum mendacem, facta vera esse. Vtq; nobilis viri virtutem eleuaret, inuidiam intenderet, compositio-

fitionem illam morum quam se reperisse Ibertus perscripserat, mœstitiam Regijs literis offusam fatebatur; homini in sua commoda turbarum auido, & quacunque viâ proficere Sabaudium cupienti. Profundiori etiam cogitatione attentionem excitasse, dum artem & media recoleret, quibus falsâ promissionum obtegeret. Id verò olim fortè præuidisse, cum secreta consilia Sabaudij machinamentis iunxerat; apud Regem suum auxilia partesq; procurauerat; & Isabellam sororem Regiam (vt certius deciperet) offerre pro Sabaudio preces induxerat. Eandem apud prudentiores opinionem esse; inquieto scilicet homini speciem aliquam motus placuisse; quâ tectus, & describere exercitum, & imagine belli à subditis corradere pecuniam posset. In pace enim Gubernatori minorem prouentum esse, sed in bello secretissimum peculatum. Ea de viro Principe suspicari, testari, publicè conqueri, pluribus flagirium videbatur; quasi perfidus, & Regis sui honorem corrumpens, tam immania peccaret. Sic Mantuani iudicium quacunque viâ rebus suis studeret, accusatum: & suspicio fœditatis in amico, prauo animo data. Certè non alia Mantuæ sermonum materia erat; nec ita in Sabaudium Mantuanus inuehebatur, quin potissimam malorum suorum causam Inoyosæ imputaret; perfidiamq; comminationibus persequeretur. Nos præsentes ad singula, verecundia metusq; confuderant: nec enim abstinere vero, rerum exitus perscripturo licebat; nec vacuum videbatur corrigere iuuenem ineptorum consilio in præcipitia corruptum. Præsertim cum amicorum intimi, alto silentio fallerent, nec primi purgare erroribus mentem, quæ spreturus Dominus credebatur, auderent.

Ad Albæ captæ ac direptæ famam vicina oppida quibus nulla obsistendi spes erat, seq; ac sua victoris arbitrio permisêre, rapientem fortunam sponte secuta, & receptione hostium sine noxâ creditâ, si nullâ vi vrgerentur. Vniuersos formidó & desperatio subsidij (cum à Rubeo pro factis consilia mitterentur) consternauerat. Monferrati deditionem augendæ Sabaudiorum fortitudini & gloriæ referre, haud dubiè certa dementia est; quando nemini ignotum sit, quæ per prouinciam munimenta, quis militaris apparatus, armorumve numerus censeretur; cum in domo inopi & amicitiarum egentissima esset; quæ securitatem quàm curam plures annos præsumpserat: & cum eo Duce res esset, qui nondum dominationem cœptauisset, omnium anxium, quàm quæ imminentem perniciem arcerent. Duces quoque non fortitudine magis quàm prudentiâ commendauerim: quâ occasione & opportunitate vsi, sedulam Sabaudio operam nauarunt; quoties astu, non prælio proficiendum erat. Proinde vera, nec in vllius gratiam composita, communi eorum qui interfuêre testimonio prosequimur; omnibus ferè superstitibus; & obuiâ dicendæ veritatis necessitate: hanc vnam apud Sabaudios & Mantuanos operis laudem, auersione assentationis requirentes. Inter hæc Diani deditio vulgata; cum iam vniuersa in Sabaudium flecterent; & quantum Mantuanus querelis, tantùm ille victorijs audiretur. Vox popularium vna erat Sangeorgium & Guerinum celebrantium; dignosq; magno Principe ministros appellantium: siue vt perculsi cæteri, gloriosis nominibus metu aut famâ trepidantes accederent, Mantuanusq; dominatione & prouinciâ spoliaretur: siue vt suus virtuti locus; & rectè factorum certa laus esset.

Oppida Albæ vicina Sabaudio se dedunt.

Dianum oppidum est vix mille ducentis ciuibus habitatum, breui ambitu, & accliui; latera nudata munimentis, non fossâ non vallo in altitudinem elaris, cuicunque irrupturo facilem viam ostendunt. Supremam loci partem castellum occupat, cui vis omnis in opinione ac nomine: non enim militem, non arma, non commeatum habebat; nec (quod in obsidionibus summum terrorem incutit) bellica tormenta inerant; non Duce non præsidiario firmabatur; sed rudem belli turbam, agro ac vinetis factam continebat, ignauum prorsus numerum

Dianum in Sabaudiũ.

ad pericula. Haud procul Albâ situm est; mole suâ inualidum, & alienæ fortunæ obnoxium: quoties Alba apud Mantuanum sit, inter socios; si pro Sabaudio, apud infensos. Vicini quoque Pedemontanæ termini frangunt animos, & excutiunt audaciam. Ergo vbi ab hoste teneri Albam; & licentia militaris in maius aucta, discrimen proprium exposuit, rari incolæ deditionis consilium ante, quam à Sabaudio requirerentur concepêre. Ad hos alieno malo fractos, & casum suum pauentes misit Guerinus peritos itinerum; & specie negotiorum secretos consultores exploratoresque. Vbi admissi, vniuersa circum à Sabaudio recepta, & deditionem innocuam fuisse omnibus testati sunt: Peruicaces cæsos nudatósque, reliquorum exemplo; ne destituti & inopes fortunam belli maiori quàm Albenses casu experiri, non pietatem victoris vellent. Eos quòd imparati occupati forent, non oblati, cunctationem detractis vniuersis fortunis fuisse. Quantum calamitatis Dianenses maneret secum ipsi æstimarent, si obsidionem deditioni prætulissent. Illæsa corpora, intactas opes, camporum ornatum integra futura, si sponte accessissent. Moræ ac belli non eandem culpam; deditorum sociorumq; eandem conditionem esse. Nulli maiori difficultati Capitaneos eluctari, quam vbi moderanda militum ira sit; qui victoriæ insignia, non honorem, sed direptiones putant; & inter ambigua vniuersa vi expedire cupiunt. Guerino integerrimo duci ante alia pietatem cordi esse; & congruere muneri artes honestas, Sabaudijq; studijs, qui immanitatem sæuitiamq; auersatur. Eâ causâ tractos in Albensem expeditionem paucos; ne mixti exteris prouinciales, vbi victoriam percepissent, cædes ac rapinas (solita intemperantium præmia) vi extorquerent. Sanguini quippe temperasse; & spolia minora expensis fuisse. Ne Mantuanum quidem facilem illorum deditioni animum accusaturum; vt qui accipere suos integros speret cupiatque, non populatione, aut cladibus imminutos. Hæc aliaq; necessitati & tempori responsura, qui missi à Guerino fuerant, explicabant: persuasitq; necessitas; ne qua temporis iactura irremediabili malo pensaretur. Si quis Dianenses in militarem censum conclamasset, vix octoginta bello suffecturi prodijssent, aut arcendo muris hosti. Dictu nihilominus mirum est, eo in numero fuisse neminem, qui breuem moram responso aut consilio posceret; quive misso ad vicinos aut Rubeum nuncio quo in statu rerum, quo in periculo versarentur, contestaretur. Vox omnium vna fuit, non hostium numero sciscitato, non tentatâ conscientiâ suorum, pandi fores oppidi, & venientibus Sabaudijs procedi obuiam debere. Etiam forti viro non ignominiosa trepidatio, ita constantiam omnem excluserat; vt orata licet, non obtenta tamen à Sabaudijs venia, iure videretur. Monachum quoque intempestiuâ oratione, sacramentum olim Mantuano dictum, & decorem fidei ingerentem, omittere perniciosum consilium perpulerunt, communem sibi cum Domino causam improperantes; & destitutos neglectosque, cum ratione sibi posse consulere profitentes. Iam enim non Trinum, non Albam summissa auxilia fuisse nouerant; & Rubeum formidine & infirmitate septis murorum clausum, queri quàm occurrere difficultatibus, quas magnitudo hostis inexplicabiles ostendat, nouisse. Securos quoque Hispanæ iræ Sabaudios, Inoyosæ concepta in Mantuanum indignatio reddiderat; quem aggerere probra, & contumelijs non temperare, nouerant literis exploratorum; quos procerum Sabaudij & Inoyosæ vigilantia, Mantuano circumdederat.

Capitaneus Bobocca. Dianensibus Capitaneus Bobocca, pro tempore præerat. Is honoris aliquid inter perditas res sectatus, à victoribus obtinuit, vt omissâ publicâ curâ, cum manipulo suorum (triginta duo fuisse referuntur) iustis armis, die medio, præsidio decederet. Tum suggressi Sabaudij, & obsistente nemine municipio potiti sunt. Crediderant intra oppidum frumenti copiam, bellicum puluerem, & arma seruari, quæ abundè nouis Dominis sufficerent: sed quæ Trini & Albæ penuria

penuria fuerat Diani deprehensa: farinæ modij quinque, fabæ molitæ duo, quinque grandiores moschetti, quos Cauallettos dicunt; pulueris bellici ne vncia quidem inuenta. Priuatim apud ciues eadem rerum inopia fatigabat: vt certum esse, retineri pro Mantuano locum, nisi desoris inducto subsidio potuisse. Tanta Sabaudios milites commiseratio cœperat, vt quacunque conditione habere Dianum, quàm per vim mallent; ne captum cædibus ac rapinis perderetur. Et Guerinus ante alios sui Ducis mandata referebat, ne prælio aggrederetur, quod habere negotiatione liceret. Festinatam deditionem Dianenses, vt infirmitate suâ, & nullo auxilio in propinquo excusabant: ita se prudenter elusisse hostis auaritiam iactabant; cuius cupidinem obedientiâ fregissent. Mantuanorum quidam, Sabaudij vi nec creditâ, nec perspectâ, proditionem ciuium appellarunt; sed examinantibus singula minus probabilis apparuit: neque in oppido vili, & quod ferre bellum non posset suspectanda fuerat. Propius vero est, metum, egestatem, exemplum deditionem persuasisse; & a facilitate à miserrimis fidem integram; resq; forsan priori Domino redituro seruatas. Egressum Boboccam Centutio Guerini per irrisum compellauit (vt audio) quorsum arma ferret amisso loco interrogans; ille vt reciperet perdita per virtutem, quæ ipse dolo occupasset, respondit. Militarem petulantiam referre placuit; vt sciatur inter victos & victores iacta dicteria, citra ferrum tolerata. Albam Dianumq; nonnulli Saluzij exules conuenerant, vt tuti agerent, & è vicino rebus suis prospicerent. Ij non quod tutari mœnia voluerint; aut quòd Monferratensibus se milites ducesve obtulissent (res exitu & opinione inanis) sed cum patriâ ob flagitia pulsi forent, quòd Monferratum sibi delegissent, inimicam terram, eoq; speciem hostium præbuissent, accusati sunt. Itaque nonnulli in vincula coniecti; duo militari impetu (cum causam apud centuriones dicerent) sauciati; quindecim fermè in commilitium recepti; vt forti operâ Principis gratiam demererentur; eo præcipuè commendati, quod audito Ducis sui motu, contermina Albæ ac Diani, nocturnis diurnisq; grassationibus inquietauissent. Fuêre qui opinarentur cæsos facinorum Duces; vt eorum quæ contra Sabaudij mentem patrauerant, indicia perderentur: & Guerinum ipsum cætera parum sanguinis auidum, facto lætatum; quod priuata in consceleratos odia, præsenti nec iustâ vindictâ expleuisset. Sic compositis rebus, cum secura Diani possessio, nec spes vlla reliqua hostilis incursus videretur, ciuibus discretione hospitalitas militum impetata: intolerabile miseris onus; quod plerosque populos impatientia malorum sæpe rebellare compulit. Pro numero tamen miles descriptus, & collatio pecuniæ prohibita: nisi quid ciues Ducibus secretò, retinendæ intra modestiam militiæ & sponte contulerunt; recepto iam apud victores amicosq; vsu, in quem hactenus haud quæsitum.

Vicino Astij Moncaluium nobile municipium Monferrati erat; eminenti loco situm, copia ciuium, & negotiatione celebre: futuris successibus momentum ingens, si in partes vi aut sponte Sabaudias descendisset. Præuiderat victor quid spei esset; & quibus artibus vrgeretur. Hoc Sabaudius Verruæ Comiti (iurato ante bellum Mantuani hosti; & memori non concessa ab eo sibi quæ iure deberi crediderat, & tamquam recentis nobilitatis se spretum) commiserat, vt reciperetur. Vlcerauerant animum recentiores iniuriæ, quod nonnulli ministrorum Mantuani fuissent ausi, à publico scribâ nonaginta ante annos magni viri nobilitatem detiuare. Sed ante alia obsequium in Ducem suum; non dictorum solùm, sed & factorum strenuum stimulabant, vt quod consilio proposuisset, facto prosequeretur: recipi enim Moncaluium posse ac debere præuiderat. Accincto in expeditionem Verruensi, id solùm in mandatis Sabaudius addiderat; vt quâ die Trinum & Alba tentarentur, ipse quoque infestis copijs Moncaluium aggrederetur: vt in plura simul loca sparsum bellum, vniuersa terrore Moncaluium.

compleret. Haud dubiè Sabaudio militi turbæ quæstuosæ erant, siue rem castrensi licentiâ, & direptione augere festinaret; siue decus suum sui Domini gloriam recentibus victorijs auctum irent. Astij coacta militia, & agendorum forma sancita est. Equitum fermè trecenti, peditum duo millia dicebantur in eam expeditionem destinata. Et certa in equitatu fiducia erat; & occupato cominus pedite, & ausos obsidionem ciues vrgente, expeditus equitatus vltrò citroq; discurreret; agrum populatione fœdaret; & si quæ vicini subsidia misissent, interciperet. Equitum duces Comes Monticellus, Baro Cardæus, Ioannes Baptista Niger, Hieronymus Perminutus censebantur. Colonellus Monasterolus, Pasqualis, Bunius, Malabaila, inferioris quam Verruensis fortunæ, sed bellicæ virtutis gloriâ spectati, Peditatum ductabāt. Flexo in occasum die Verruensis Astio cum peditatu egressus, subsequi equites imperauit, deductis secum curribus, quibus tormenta, pettardi, & scalarum vis, ad vsum vehebantur. Octo passuum millia nocte emensus, lucescente iam aurorâ, haud procul Moncaluio consedit: non lassitudine militum (qui alacres ad victoriam festinabant, sed tarditate curruum equitumq; retentus; quos omnes viarum iniquitas quo minus præscripto adessent, præpedierat. Cretosi colles, & recepto imbri hiantes, vix fixum pedem nitentibus iumentis curruumq; rotas reddebant. Affuere tamen sub lucem vniuersi. Vbi copiarum ductores aduocauit, pauca de belli causis, & Principis sui voluntate præfatus, missaq; rerum ab se gestarum recordatione, ad preces conuertit; obnixè singulos orans, ne Guerino, quem victorem iam ciuitas Alba receperit, concederent: sed qua spe cunctos duxisset, sese intra mœnia nobilissimi municipij statuerent. Meminissent opulentum oppidum esse; & congestis toto tractu mercibus, vniuersorum cupiditates & necessitates expleturum: sic subditos iusto Domino forti opera gloriam, sibi vtilitatem paraturos. Intus plus opum quàm virium; neque in repentino incursu locum fortitudini apud propriæ infirmitatis gnaros. In pace Sabaudij causam; in bello occupantis valituram: dum Mantuanis Iureconsultis coram Cæsare imbelli Sabaudio obstrepit; locum victoriæ fieri, quam silentium ac quietæ res promittant. Mox ad consilia progressus, Pettardo ante alia se fidere professus est, si loco opportuno laxandis valuis appenderetur. Facilem ascensum cunctis per ruinas fore; & dispositis oppugnatoribus, qui conglobatos ciues in tutelam ædium arceant, Moncaluij neminem vim imminentem sensurum. Perspectum sibi esse, plures (si impunè licuisset) iustiori Domino blandiri; Mantuanum quem depellere loco non possint, tolerare. Quamquam suorum virtuti fidat, secreto tamen ante alia credere; & sine sanguine victoriam, quàm maiori cum gloria & dispendio cupere. Ductores cohortium paratos se; nec aliud quàm summam imperij opperiri responderunt: cumq; certatim periculum poscerent cura in Equitem Rodortium translata. Et quia tot illustres viri, spectatæq; fortitudinis omissi sunt, Verruæ comitis inuidiam onerare videbantur, electo Equiti Comites addidit Calusij, Marchionem filium, Carolum Scagliam, Euangelistam Tostum, Petrum Garrettum, & ex omni equitatu quinquaginta, qui omissis equis peditum munere fungerentur. Plerique nobiles erant, bellicam gloriam nobili aliquo facinore captantes; & prudenti Duci dignum satellitium. Cæteris imperatum, vt patefactâ portâ conferti irrumperent, metum deprehensis inferrent, prioresq; secuturis tutelæ essent. Neque enim frustra eam virtutem fore, popularibus obsistendi inualidis, & parato victoribus præmio; quod ditissimi ciuium, rem familiarem, longâ mercaturâ, & securâ pace auxissent. Incertum quo nuncio Moncaluenses didicerant Sabaudium in armis esse; itaque societate ac vicinio consternati (quod desperatis subsidij est) pecuniam, & quæ carissima habuerant (quantum secreto ne quis explorator detegeret licuit) foueis, puteis, vicinis hortis occuluêre: in eorum quæ plurima amissuros se præsagiebant, vicem refer-

Eques Rodortius.

reseruata. Cum Rubeus & Eques Riuara, Pontesturæ præsidio destinatus, Trini fortunam, & amissam Gabianam acceperunt, parem Moncaluio obsidionem, vicinitate Astij & Sabaudiorum delectu in eos fines deducto, vt propinquior assultus esset; aut relatu proditoris, aut coniectura didicerunt. Et Rubeus quidem vt prouinciæ consuetudini institutoq; congrueret, festinatione ingenti, multitudinem accolarum in subsidium armari imperauit; præuenturus hostium conatus, & vigilantiam suam Mantuano, apud quem toties accusatus fuerat, approbaturus. Intempestiuam diligentiam, nec profuturum periti rerum exposuêre; & frustra delassari paganos alienæ caritatis prætextu; quoties illo Sabaudius flexisset nullâ vi posse retineri. Inconsultam missionem esse, strato pluribus in locis oppidi muro; nec vllâ parte ascensum prohibente. Commeatum, arma, puluerem bellicum, vna cum subsidiario milite inferenda, si animus sit, auxilium securitati non oneri esse. Nisi etiam nudata præsidio Pontestura casum vniuersæ rei hosti patefactura foret; aut quod turelæ Moncaluij pararetur, cæteris in eodem periculo sitis adimeretur. Militem quoque mittendum frumento ac sarcinis armorum oneratum, hostes præualidos offensurum: vt iam nullus vi, nullus fraudi locus esset transmittendæ militiæ. Fuêre qui crederent repertam à Rubeo simulationem necessitatis; vt quibus certus animus subesset, experiretur; degeneres fugâ belli detegeret. Valuit ars tamen, vt quorumdam fortitudinem conatus approbaret; qui Moncaluium secretò profecti, nocte ac silentio tecti in discrimen potius quàm tutelam affuêre. Sæpius populares dato fortitudinis documento, testati sunt; non se quidem Sabaudium vrgere, sed morari victoriam, si Ducem rerum suarum studiosum habuissent, potuisse; sed expositos cuiuscunque libidini, neglectu & auaritiâ fuisse; quòd cum ipsi vectigalibus, portorijs, cæterisq; inauditis olim patriæ oneribus haurirentur; in collabentium murorum structuram, in fossarum expurgationem, in armorum apparatum nil à Principe fuisset erogatum. Creditos se possessionem in tempus videbant; vt collatione pecuniæ iners Dominorum otium fouerent; turbatis verò rebus egentes at pannosi in potentiorem abirent. Sed querelis occupatos, & propugnandi cõsilia paucitate auersatos, nullâ ex Rubeo, nullâ ex amicis spe, intentus opportunitati Rodortius cum delectis offendit. Appenso quippe valuis Petardo, obiectam molem omnem in frusta disiecit, repagula valuarum, ferras, cathenasq; resoluit, & ingressuris patentem viam fecit. Ciuium nonnulli è mœnibus & fenestris excepto rumore, vt è speculâ, cum iam certa lux diem aperuisset, succedentes ad ictum destinarunt; & quosdam securius oblatos plumbea glande exceperunt. Hos inter Carolus Asinarius faciem transuerberatus primo cursu victoriæ interijt, & iuxta quidam minoris nominis vulnerati. Infælix audacia miseris ciuibus exitium accelerauit, vt victores in deprehensos irâ & vindictâ militari licentiâ acrius sæuirent. Quamquam non omnes consensu arma induerant; sed (vt in metu) sibi quisque Dux trepidationem aut spem, constantiam aut fugam iuxta habuerant. Quos ætas & præferox natura stimulauerant, fortitudine obniti, & ne pacto quidem indemnitatis fidere statuerant. Alij multitudinem hostium, apud se rarum ac trepidantem paganum, auxilij difficultates, murorum hiatus, etiam domesticas diuitias æstimabant, cedereq; rapienti fortunæ ex vsu crediderant. Et Sacerdos quidam partem se publicæ rei consilio obtulerat, persuadens vt nondum inuecto hoste obuij ciues procederent; se ac sua victoris arbitrio permitterent: sic liberis corporibus securitatem parari, arceri incendia, direptiones, & mollius imperium accersiri. Marchio quidem Rubeus audito discrimine (quod celeri nuncio ciues exposuerunt) postquàm vt secum ipsi conferrent, quantum virium intus haberent, quâ firmitate mœnium essent, & an numero suorum bello suffecturi forent; coniectarentq; sumi arma, an omitti expediret, respondisset, vniuersis qui rogaturi subsidium ante periculum

Gabiana in Sabaudium

venerant, deditionem non coactam suadere visus fuerat. Quippe se nouum administrationis, nec scientem vniuersa auctorem sententiæ circumferri voluerat: ne Mantuanum in indignationem iramq; proniorem, damno ciuium, opinione pauoris irritaret, offenderétque. Prudentiam nihilominus interpretabatur, trito apud militiam adagio, Militem cautiorem senectute fieri. Desperatio Rubei formidinem populorum intenderat, vt quam vim neglexerant apud censores paratam excusationem reperiret. Inoleuerat enim plurium annorum pace apud Mantuanos quosdam opinio, tantum in Monferratensibus virium & fortitudinis esse, vt Sabaudio insultanti pares futuri crederentur. Idq; à Gulielmo Duce tractum dicebatur: licet ille primâ ab iuuentâ infirmitatem suam intus æstimans, vt sibi diffidebat, sic omnem securitatem in Hispano Rege collocauerat. Ad extremum abnuentem Rubeum, & expeditionem inducendi Moncaluium subsidij vt inutilem damnantem, Eques Octauius Riuata magni animi ac virium iuuenis; cui non discrimina, non certa mors, aut micanti facie pallorem induxisset, aut formidinem expressisset, arma motu Sabaudij audito inclamauerat, & apud Rubeum testatus fuerat, non inconsultum conatum, aut inutilem fortitudinem futuram, si ausus foret. Cum octingentis enim peditibus, & modico equitatu, frumenti, pulueris bellici, & plumbi tantum induci Moncaluium posse, quantum in decimum diem retinendo hosti satis esset. Interim armari prouinciales posse, aduocari equitatum, leuiora tormenta conuehi, & Sabaudio operosam victoriam reddi. Nec minus Inoyosam ingruentis periculi metu stimulari; vt oblatam totiens Regis Hispani nomine spem auxilij, quantacunque ostentatione factorum tempestiuè liberaret. Rubeus certiorem iam Mantuanum mali, & Inoyosam gnarum inuasionis respóderat; dissimulare hanc necessitatem sine conscientiæ notâ non posse: Illum queri & obtestari tantùm, non item obsistere audere. Fatum quod ruinam Moncaluij trahebat validissimos Duces in certamen commiserat; ne quis sponte cederet; perdiq; agendorum tempora disputationibus voluit: & tum strepitu ac contentione agendorum seriem causasq; examinari; cum summo silentio facto tantùm opus esset. Inoyosa certè siue minus expostulationi crederet; siue Mantuani iniurijs hebesceret; siue tantum sibi apud Sabaudium auctoritatis existimaret, vt armatum iratumq; reprimere posset; siue denique consilio sedare bellum, quàm armis cuperet, tardius affuit ad periculum; & cum objicere arma coactus est, cum fortiori quàm crediderat rem sibi esse seriò didicit.

Nec Sabaudius ignarus agebat, quantum in Mediolanensi Gubernatore virium esset, si efferret; & apud Regem existimationis, si minus fauorabilem se præstitisset: simul ne contemptu amici intulisse arma Monferrato videretur, misso nuncio ac literis docuit belli quod sumpserat, causas, & quæsitissimis verbis Mantuani iniurias est executus. *Sabaudius scribit Inoyosæ.* Testabatur porrò quoties Mantuanus honestissimis iuribus suis satisfecisset, apud ipsum fore, quem bello finem, aut modum vellet; quibus legibus sanciri cum Mantuano fœdus, & firmari æterna pax deberet. Calliditatem fraudemq; Mantuanus, quod prudentia & modestia erat interpretabatur; quasi bellum bono iure sumptum artes non admitteret; nec liceret inter acres suos aduersus Monferratum progressus, post acceptas Regias literas, ambiguum agendorum ostentatione comitatis detinere; vt Mantuanus maiori quam res intus merebatur spe conceptâ, & promissis auxilijs decideret; & si qui Hispano hæsissent expectatione conatus (quem præualidum sibi figurauerant) elusi, frigescerent. Equidem toto belli tempore, licet interdiu arma, noctu consilia Sabaudius tractaret, in agmine inter gregarios, in prælio inter stipendiarios, in periculis inter primos ageret; non omittebat tamen apud Imperatorem, Reges, ac Proceres Europæ profiteri antiqua super Monferrato iura sua; & acceptas a Mantuano in-

bo iniurias lamentari: cum interim hic literis tantùm ac querelis obstreperet, laborantibus suis opem non ferret. Sed iam Moncaluium ingentem irrupturis Sabaudijs sinum laxauerat, & qui impetu peruaserant, omissis nonnullis qui portas tecti seruarent; ne exteris accessus, ciuibus egressus esset, in plenam victoriam adspirabant. Ambitum quoque loci dispositis sclopetarijs custodiri ciues iusserant, ne intentis in oppidi expugnationem suis, & nouos aditus perscrutantibus, ciues ditissimi asportatis, aut per muros demissis opibus elaberentur. Victoribus verò ædes vacuæ in præmium virtutis cederent.

Mōcaluium in Sabaudum.

Cum hæc apud Moncaluium gererentur, coram Mantuano nondum progressuum hostilium gnaro, quos sui Domini caritas, & cupido quietis stimulabat, instabant, vt generoso animo præpotenti inimico modicâ concessione blandiretur; siue id iuri, siue officio dedisset. Quandoquidem percrebuisse iam apud Europæ Principes vulgatam Sabaudij querelam; ideo se in armis esse, quòd datam sibi fidem Mantuanus tergiuersatione elusisset; retentâ domi nepti, quam simul cum matre apud Mutinensem Ducem depositurum se recepisset. Id sæpius apud eosdem pari efficaciâ repetitum, vel fidem expressisse, vel speciem veri induisse. Proinde ne cunctaretur id Sabaudio concedere; cuius non vtilitatem non detrimentum foret percepturus. Aut enim pupillam paternâ hæreditate instrui debere; & tum valida iura habituram, & executores Cæsares; licet Mantuæ egisset; vrgente Hispano Rege ac Sabaudio, quorum preces legis vicem forent habitura: aut prætextus & spes inanes Sabaudium extulisse. Hæc ne Taurini quidem profutura; & manere supremum Iudicem Cæsarem; quo arbitro veritas, etiam consanguinitate adiuta, futura in tuto sistat. Ius certum plus fidei quàm matris querelas, quàm vim Sabaudij apud potentiores, & honesti sectatores reperturum. Neque id vitari à Mantuano, nisi famâ iniquitatis posse: non arte, non consilio mutari conditionem Infantis licere. Vnam esse veritatem cui æquum sit vniuersos obtemperare. Concessâ Auo Nepti, vim illius omnem statim opinione generis humani infirmari, damnarique. Haudquaquàm probatum Mantuano iudicium: siue qui tulerat minori auctoritate crederetur; siue periculosum, & maiorem in tempore perniciem laturum. Placuit offendere retentione Sabaudium; & repositâ in Inoyosam spe omni, tanquàm summâ securitate validiori insultare. Cum nihilominus sententiæ Hispanus assentiretur; & eo compendio, vitare motus & arma cuperet. Auctor certè cubiculo dimissus, paulò minus quàm exactus; & contumeliâ notatus, menses aliquot vt maiestatis reus neglectus est; à Ferrariensi præcipuè in opprobria destinatus.

Mantuanū quidam hortantur concedere neptem Sabaudio Auo.

Iam Sabaudij conferti Moncaluium irruerant; & obsistente nemine, ingenti sclopetorum fragore captum municipium terrore compleuerant. Raros obuios, & intempestiuum subsidium suis laturos strauerant fugauerántque. Mox in domos delati primùm deportatu facilia, demum grauiora ac viliora abstulerunt. Acrius in populationem victores incubuerant, temeritate & audaciâ ciuium prouocati; quòd pauci & inualidi prouocare suggressum iam hostem ausi forent: & Carolus Asinarius Priscæ nobilitatis ac virtutis, sui memoriâ vindictam stimulabat. Quamquàm enim capti, & belli iure victoris arbitrio habendi forent; mitius tamen in supplices Sabaudij egissent; siue reliquorum oppidorum exemplo; siue apud piissimum Principem, excusandam sæuitiam haberent. Infælicibus id ferè superfuit, quod celeri præuisu absconderant, aut puteis defoderant: licet horum quoque nonnulla, inuidorum relatu patefacta sint; coactiq; per tormenta reproducere. Nobili astu fœminæ, pretiosissimis se vestibus tamquàm in cultum induerant; obsoleta & longo vsu detrita domi deposuerant. Itaque iussæ plures resumere proiectam inopiam, & quibus se ornauerant tradere. Potentiori quique vindictam in manu habebat, parendum erat, vt probra corporum arcerentur, vir-

Id diripitur.

ginum verecundia non contrectaretur. Si quæ militibus corpora strauere (nec enim victoria omnis quæstum habet, sed libidini sua portio est) ea pretio aut precibus, non vi euictæ sunt. Flagitio huic ante alia Sabaudius edicto cauerat; nec Centuriones aut Tribuni arctum imperium negligere ausi forent. Cum Alexander Guerinus Albam progrederetur, quem exitum conatus habuisset scribere iussus, postquàm ciuitate ac prædâ potitus est, miserat Astium, qui Verruensem doceret, nullo sibi auxilio opus esse: captam iam vrbem retineri, popularium neminem bellum ausum; vniuersos ab imperio pendêre. Res ergò prosperæ haud dubiè animos addiderant; nisi etiam stimulis acrioribus concitauêre; ne maior minori de gloriâ concederet. Communicatio honoris fuit festinatus à Verruensi ad Guerinum nuncius, oppressi iam Moncaluij: scriptum tamen superesse Arcem, quæ breuem obsidionem toleratura foret, ob rarum intus militem, & commeatu non minus quàm bellico apparatu destitutam. Notum id ante rem Sabaudio fuerat, cui Monferratenses quidam, statum, viros, animosq; prouinciæ perscripserant: vtilissimo monitu, quoties seriò nauandum esset. Cæterùm postquam Moncaluij fortuna omnis in victores cessit; nec superesset quod in pœnam tractatorum armorum detraheretur, festinato cursore transmisso, ad Sabaudium nondum Trino digressum res exitusq; delata. Exiliisse illum gaudio Mantuani ferebant; cum tamen certum sit eunti iam cubitum datas victoriæ testes epistolas; nec aliud addidisse, quàm habere gloriæ competitores apud Moncaluium, qui se venisse, vidisse, & vicisse testentur. Castelli nihilominus situ, & præsidiariorum constantiâ turbatus est; vt qui longas obsidiones auersaretur; nec ex vsu crederet leuissimis immoratos suos, differre potiora. Simul vlteriora non cogitabat, nisi prioribus in potestate firmatis.

Cum Sabaudij milites direptioni Moncaluij intenti, ciuium motus minus obseruarent; & mixti paganis in tutum per vicina prædam conueherent, quidam Moncaluensium ad Casalenses & Pontesturam venerant; testes excidijs, & amicis parum securâ Arce clausis auxilium orantes: Nec enim præsidiarius voce ac scripto obtestari destiterat Rubeum vti socij monerent, quo in discrimine rari, & prouisu nullo firmati versarentur. Et quidem res aduersæ & conscientia infirmitatis spem animosq; minuerant, muneris tamen æstimatione rodebatur; quasi ante oculos suos, innocentes subditos hostium libidine abripi pateretur: & iam non semel ab amicis monitus fuerat, totius se prouinciæ inuidiâ laborare. Quò nihilominus spei plus micabat vertit. Cum enim Mantuani oratorem Mediolani adhuc agere sciret, festinatis literis facti seriem, & consumptam futuri expectationem, nisi citò succurreretur, docuit: iussitq; vt Gubernatorem conueniret, & simulationem cunctationemq; discuteret. Ille statim Inoyosam appellauit, angustas arcis Moncaluij res exposuit, & populorum non minus, quàm sui Domini sortem lamentatus est: Quinimo petijt ne Regiæ tutelæ contemptu, amicus & fidei commissus Princeps, direptionibus, expugnationibus locorum, cædibus suorum imminueretur. Id magno Regi indecorum (cuius auctoritatem retinere in officio minores par sit) & fidei discrimini expedire. Toleratam hostis audaciam existimationi detracturam, & Sabaudio ad vlteriora tentanda animos addituram. Raro solitarias iniurias. Postquàm contemptus obrepserit, fidenter inimicum insolescere. Vim vi proficere. Addidit vetusta Sabaudio & tempore euanida super Monferrato iura esse: Nec procul destinatis illius Mediolanum esse: nam si Monferrato potiretur, huc arma conuersurum. Nec tum primùm auditas comminationes, quodque dotis nomine sibi deberi iactauerit. Etiam famæ consulendum: nam dilationem auxilij apud plerosque, conscientiam turbarum, & desiderium belli arguere. Non magis incendia incendijs, quàm victorijs victorias increscere. Maiores stimuli fuêre, quàm vt Inoyosa patienter ferret; Vir nobilis, & qui

Orator Mãtuani Inoyosam conuenit.

qui ſemper cœptos motus ſponte depoſituros crediſiſſet. Sed quanquàm valida illa perrumpendis cogitationibus eſſent, haudquaquàm tamen excluſêre ſenſa animi,exiſtimatione ſui; & indignatione in miniſtrum audacem,altè recondità. Apud Mantuanum tamen ſeruorum æmuli, & eam miſſionem in neglectum ſui interpretantes, dicebant; fictum Inoyoſæ odium; & vt certius imponeret,ſimulatas offenſiones; cum cætera conuenirent: contemptu Domini, & forſan Hiſpanâ caritate,apud vtrumque præualente. Quem Trinenſis obſidio,& Albæ inuaſio firmitudine non dimouerant(quaſi minora vero dicerentur,& eius arbitrio vniuerſa forent componenda) vbi Moncaluium quoque (iam enim continuâ operâ quati à Sabaudijs dicebatur) ſtringi; & non tumultuariam, ſed in cohortes & centurias digeſtam militiam aſſidere Arci accepit; ſeriò rem agi cognouit ab eo Principe,cui ſemel parta ægrè niſi annuenti abſtraherentur. Sabaudij vetus amicitia,Regia voluntas, a Mantuani oratore exprobrata negligentia, animum agendorum ferè neſcium augebant. Additæ à Rubeo literæ cunctantem impulerant,& (vt dicebatur) excitauerant; quod modicâ auxiliari manu, quæ cum viribus ſecum deferret auctoritatem, Moncaluij obſidionem ſoluere poſſe contine-bant; fidemq; ſecuritatis à Rege datam acriter requirerent.

Inoyoſa oratori Mãtuano reſpondet.

Tot vrgentibus motus Inoyoſa,vocatum oratorem Mantuanum pleriſque bellici conſilij proceribus præſentibus, ſic compellauit: Sabaudij motum nullo ſcitu ſuo, nec causâ ſatis probatâ ſuſcitatum. Quod prudentiſſimis in ſimilibus vſitatum, quæſiuiſſe, vt pax conſilio non armis haberetur. Pietatem ſuam hactenus alienæ cupidini ancillatam. Proinde aut quæ cepiſſet redditurum; aut vniuerſis Italiæ viribus illatam Monferrato iniuriam ſe propulſaturum.Sic Regiam voluntatem, quâ integritate iuſtitiam complectitur, manifeſto documento approbaturum. Iniuriarum quibus acriter impetitus ſit,nec iraſci velle,& cupere obliuiſci: maiorem fore Mantuani confuſionem,ſi quem parum ſibi fidum & Regi peruicacem,voce ac literis teſtatus foret,certi animi amicum inueniſſet.Dicendum illi tamen apud Regium conſilium cauſam eſſe, quod falſum in amore, & parum iuſſis obtemperantem appellauiſſet. Clarè hæc & grauiter dicta.Sed in miniſtros verſus ſecretò quædam imperauit; creditus deſcribi militem, vocari ad ſigna equitatum,parari bello neceſſaria imperaſſe. Et à Mantuano quidem miſſus,hac imagine ſubſidij lactatus eſt; cum eò acriusSabaudij victoriæ inſtarent,quò magis iſte obſtrepebat,& Inoyoſa futura diſponeret.Nec enim deerant qui Mantuani querelas,& Inoyoſæ meditationes iuſſi perſcriberent.

Vincentius Coppinus.

Vincentius interim Coppinus Arcis Moncaluij præfectus, maioris molis tormenta rectà in viam quæ oppoſitam oppidi portam proſpectat,direxerat; in eos frequenter inuectus eiuculatuſque, qui ſe ad ictum offerebant. Fidere virtuti ac loco videbatur; ſiue habitâ prædâ ſponte abituros Sabaudios crederet, ſiue detinere in dies aliquot voluerit, vt recipiendi ſubſidij tempus forti operâ lucrifaceret. Id Sabaudios aſperauit potius quàm exterruit; nam aduolutis dolijs ac ſarmentis, quæ multâ humo repleuerant, quantum viæ obſeſſi ictibus infeſtabant, longâ ſerie ſepſerant; vt tuti per domos vltrò citroq; commeare poſſent, nullo bombardarum metu,& inoffenſi: ipſis arctius clauſis, etiam honeſtæ mortis vſus adimeretur; ſecuri victores domibus ac fortunis potirentur. Qui frumentum, vinum,veſtem,argentum,ſupellectilem,& iumenta æſtimarunt,quadringentis millibus aureorum, eam direptionem Moncaluenſibus ſtetiſſe teſtati ſunt. Licet enim pleraque pondere ac magnitudine intractabilia cupiditas militaris non auexiſſet, corrupta tamen & igni abolita ſunt; iumenta ac pecora abſtracta, venoq; expoſita; quibus emptor defuit,longius amandata. Verruenſis maculare manus miſerorum fortunis à ſuis temperaſſe dicitur; licet id obiectum illi à quibuſdam ſciamus; non quod omnino ſcirent; ſed vt inimici gloriam eleuarent, ſuorum

Præda Moncaluij.

miſerias augerent. Datis quippe ad Mediolanenſem literis, Moncaluij direptionem perſcripſerant, Verruenſis ac Marchionis eius filij perfidiâ eueniſſe; citabatque Franciſci Baruti,& ciuium Moncaluenſium aliquot teſtimonia; fatentium vtrumque oppidanis ſacramento ſpopondiſſe; eos non vitæ, non honoris, non facultatum iacturam paſſuros: & cum fractam fidem miſeri queretentur, peiorum formidine ſilere coactos. Auaritiam quoque accuſabant; tanquam pars ingens prædæ Verruam conuecta foret,in quam Verruenſis non minus quàm victoriam intendiſſet.Sed durum creditu eſt,victores in conditiones cum oppidanis conueniſſe, cum ſecreti, & ignotati magno iam militum numero irrupiſſent: nec pugnandum pro mœnibus ac portis haberent, acceſſu libero & inruento. Neque tempori & occaſioni congruentia retuliſſe Barrutus videbatur; & ciuium nonnulli,ſe inter formidinem ac ſuſpicionem deprehenſos,nec ſcire quâ lege Sabaudij veniſſent,nec quibus conditionibus tolerati forent falſi ſunt.Accedebant aliquot Sabaudiorum ſaucij,& cæſus ante alios Aſinatius,in quos ſi datâ fide Sabaudij recepti forent,ciues armis non pugnauiſſent. Aut enim iniuriâ dirempta bellandi commercia fuiſſent, aut victores non pacto ſed vi Moncaluio potiti, bello more in captos ſæuiiſſent. Nobis quibus hæc & ſimilia publicâ famâ conſectari animus fuit,etiam Barruti literis innotuit,falso Verruenſi ac filio calumniam iniuſtam.Illæ tales fuêre 5.Martij 1613.Comiti Chieppio datæ.Illuſtriſſime Domine; inuitus quidem miſeri Moncaluij fortunam nullo amplius remedio mali,recolo; vt tamen amico viro morem geram, fatear ingenuè quod ſcio; ne aut me excuſatione efferam; aut alios querelis iniuſtis onerem. Et Poſſeuini quidem causâ, quem res noſtras ſtylo proſequi ſcio, teneor proferre veritatem. Nullis mecum aut cum ciuibus pactis gens à Verruenſi Comite in noſtrum exitium ducta,oppido potita eſt. Secreto ac vi eualuit, vt imparatis potiretur. Et nos quidem primum impetum exceperamus,preceſq; decreueramus ad Marchionem Caluſij,vt obſequentes & paratos ad iuſſa reciperet: ſed dum conſulitur,diſceptatur,pluribus Ducibus communicanda ſunt conſilia, Sabaudiorum aliqui vulnerati,& Aſinarius cæſus ſtimulant, irrupêre ſuſpenſa adhuc negotiatione victores. Datam incolumitatis ſecuritatem Moncaluenſes aliqui teſtantur; quibus ego nec ſuffragari poſſum, nec ſi poſſim licet:ne rei dubiæ & incertis auctoribus vulgatæ, veri faciem cum mendacio appingam. Id tu Poſſeuino meâ fide teſtaberis. Epiſtolam latino ſermone reddidi; vt lecturis in aperto ſit veritas, tot ſermonum interpretationibus apud vulgum corrupta.

Barrutu ad Comitem Chieppium literæ auctoris causâ datæ.

Coppinus,quiq; cum eo arcem retinebant,quinquaginta ferè gregarij,ciuium miſeriam,ſuum exemplum agnoſcebant: quòd non commeatu non iuſtis armis, non ſufficientibus viribus muniti eſſent, eoq; pauentes: licet in ſpem nonnunquam vicini ſubſidij,quod à Caſalenſibus opperiebantur,erigerentur. Vigiles interim & intenti ſeruabant per vices aditus,diuiſo inter omnes labore; vt in plures dies obſidionem ferrent. Suprema munimenti nocturnis ignibus micabant; dies procul ſitis ſignum diſcriminis dabat, vt tandem accurrerent, & oppreſſis ſubuenirent. omnes tamen proprio metu auerſati alienum exitium ſunt; quod plura peditum millia inſidere mœnia dicerentur, vallem & patentia itinera centuriæ aliquot adequitare viderentur. Nec in Rubeo fiducia erat; qui pluta lamentatione quàm prouiſu exequebatur. Vt tamen dubijs in rebus vſu venit, oppida aliquot haud procul Moncaluio ſita, delectu iuuentutis habito, & in centurias ac manipulos diuiſa, tentare fortunam magno ſuo malo auſa ſunt. Verum non hoſtium aſpectum,tantò minus impetum ferre potuerunt,diſiecti, & terrore incuſſo,quod ſpem omnem adimeret.Plus in cæteris prudentiæ fuit,qui depoſitis armis,deditionem & obſequium prætulerunt. Cum enim Sabaudij exercitus ductores, vicina Moncaluio municipia recepturi proceſſiſſent; quibus nulla propria,

Qui auxilio clauſis veniunt diſſipantur à Sabaudijs.

Alij ſe Sabaudijs dedunt.

pria, nulla externa vis securitatem promittebant, stratos vniuersos cum clauibus, & reuerentes obuios inuenêre: si prompti & festinantes auctâ victorum gloriâ accessissent, prædationem se & onera vitaturos existimabant. His primo accessu, recepto bellandi præcepto arma adempta: pars in manipulos militares descripti, cæteri sacramento in ius Sabaudij obstricti sunt. Quò promptior seruitus, & irrequisita opera acrior videbatur, eò plus suspicionis Ducibus hostium offerebat; ne securius siderent. Vim pauoris, veterem caritatem, accolarum odia reputabant, quæ curam intenderent. Pietatem nihilominus documento experiri placuit, an dictis facta congruerent; & singulis contributionis nomine tantum pecuniæ imperatum, quantum in summam alendo subsidio, & arcendo Mantuano satis esset. Id quoque Inoyosa Mantuani lamentatione didicit, querentis quod subditi sui (sic vocabat) quasi quæ socij honestâ fortitudine deliquissent; ipsi fortunis omnibus luere tenerentur: magnitudinem exactionum satis docere, rerum omnium pretium victores à deprehensis requirere; & ideo tam intolerabilia iuberi; quod incolarum & prouinciæ possessio ad priorem dominum propediem reditura crederetur. Infælicibus non minus perniciosam moram, quam constantiam perpetuam fuisse; vniuersos quippe centuriarum ductores, ante furta egentes, & oblatâ occasione ditari properantes, tamquàm ab alienis & parum domi duraturis facultates omnes expressisse.

Angebat ante alia Mantuanum Ceresetum municipium, vt Moncaluio minus, sic pecuniæ opinione ostentatum. Huius incolæ cum statim aureos octingentos repræsentassent, & armenta in partem pretij obtulissent, iussi sunt nouas pecunias conferre; sed cum vnde corraderent ad manus non esset, aut paupertas simularetur; quasi nouos Dominos odissent, caritatem omnem illicò non imbibissent; aut rebellionem occasionesq; prospectarent, die medio, nullâ mali suspicione; cum miles inter epulas & choræas, comitatem hospitum fateri videretur, direpti sunt. Causa plures horas in incerto fuit, donec inditio cuiusdam fœminæ, detegeretur. Seditionem ac veneficia parari relatum est, quæ vniuersos Sabaudios eâdem horâ perderent. Id ad Duces oblectamentis suorum sub meridiem intentos, cum nonnullis fraudis accusatis delatum fuerat. Perculsi itaque repentino periculo, socios & arma conclamarunt. Vulnerati ciues in pœnam quæ ferebatur perfidiæ, pulsati alij, duo tresve militari indignatione contis ferratis transuerberati. Secuta captarum ciuitatum calamitas cæteros deprehendit. Fœminæ licenter contrectatæ, tectis ignis immissus. Egere accolas magno exemplo crediderant, siue vi, siue sponte accessissent, vt iuratam fidem constanter retinerent.

Ceresetum excinditur.

Procul à Sabaudij moribus sæuitia erat; & vt excidium loci excusaretur, missi qui causas referrent; & quo in periculo miles omnis apud infensos egerit, aperiret. Qui popularium coniurationis nescij reorum culpâ abripiebantur, vbi orare frustra fuit, versi in terrorem, & proiectâ spe salutis, per agros & villas adiacentes sparsi sunt. Et miles quidem vindictâ expletâ, vbi vniuersa suo vsui impendit, Moncaluium Astiumq; rediit. Sabaudius doceri quo Ceresetenses deliquissent ante voluit, quàm iure excisos & deprædatos fateretur; nullo alio mandato suis Ducibus frequentius inculcato, quàm vt clementiâ potius quàm rigore vterentur; nec leuem quamcunque pœnam exitio præsumerent. Dignus certè qui fortunam argueret; doceretq; in regnorum diuisione, illam plerumque circa minus meritos decerrare.

Sabaudi pietas.

Procedebat haud minus Moncaluij obsidio, clausosque Arce Monferratenses, quod eminus tormentis cogere in deditionem non possent Sabaudij vrgebant. Et quia longior oppugnantium labor futurus videbatur, timebanturq; popularium auxilia affutura, missus Sangeorgius in illud bellum, vt cœpta

Sangeorgius ad oppugnationem Moncaluij mittitur.

promoueret, reuocato Verruensi; qui consilio quàm prælio melior habebatur. Audita mutatione Ducum apud Casalenses vulgatum est; quòd prædationi materia deesset amotum Verruensem, ditatum iam rapinâ, cuius studio aduenisset; missum verò Sangeorgium, quòd bellandum esset; quando & perfidiæ materia superesset, & vilioribus flagitijs sordibusq; animum non accommodaret. Accepto imperio Sangeorgius tormenta bellica maiora conuehi, quibus arx fortius quateretur imperauit: & notato situ loci, etiam sedem vnde exploderentur immutauit; gnarus militiæ,& qui eam gloriam sibi propriam credidisset. Sic redintegrata oppugnatio, & cincti vi omni propugnatores; ne quâ externâ fiduciâ efferrentur. Id ad victoriam suffecerat, si quâ prudentiâ Sangeorgius militem suum disposuerat, ille commisso muneri vigilantiâ respondisset. Proinde irritum laborem eminens è plano Arx, clausorum vigilantia, & intrepidus ad pericula animus aliquot dies reddidit. Hostem quoq; in propinquiora suggressum sclopetarij è pinnis murorum certo ictu excipiebant: nec minus obsessorum momentaneos aggeres, frequentibus ictibus disiiciebant: sed plus militum, armorum, bellici pulueris, & commeatus ea fortitudo requirebat; vt victoria constantiâ approbaretur. Certè auditus sæpè Sangeorgius est laudare clausorum fortitudinem, & sortem eorum commiserari; quod nobilissimo ortu etiam in hoste virtutem regio animo complecteretur. Virtutis certamen erat: nam Sangeorgius quotidie vicinìora Arci obiectis nouis aggeribus occupabat; obsessi verò in pericula ruebant. His enim credita breui affutura subsidia, illis certa adhuc victoria constantiam persuadebant. Qua causa Sangeorgius suos certum in discrimen mittere nolebat, sed compendio & arte, nullo suorum sanguine potiri Arce meditabatur; victoriam omnem auersatus, quoties cæde sui militis paranda foret. Longior tormentis oppugnatio videbatur, quàm vt celerem gloriam clausi concederent. Itaque actis altè cuniculis subruere mœnia, & supposito puluere bellico disijcere conatus est. Stipendiario militi suo oppidanos ac paganos multos adiunxit; cum spei alterum iam diem tenax humus blandiretur. Vbi ducti specus altiores, & terræ vis egesta est, viuo in saxo molem stare, quod ferro & igni imperuium esset, deprehendit. Coppinus quid Sangeorgius moliretur per exploratores didicit; & vbi laborem hostium frustra fuisse, Arcemq; machinis expugnandam agnouit, tempore ac loco maiores spiritus induit: affuturum prouinciæ militiam, & socios ad periculum aduolaturos ratus. Contra Sangeorgius quamuis deditionem præsumeret, & Verruensis gloriam in se verteret, dierum tamen aliquot oppugnationem, quæ victoriam afferret, non auersabatur; quod vt Rubeum cunctaturum, Inoyosam haudquaquam missurum auxilia opinaretur. Trinum neglectum, & vicinio Casalis satis tutum; eandem aduersus cætera futuram negligentiam persuaserat. Proinde cuncta circum castris vallauit, disposuit diurnas excubias, fossas elato aggere duxit, pleraque reddidit imperuia, ne quid incustoditum Monferratenses subsidio aduenientes admitteret. Coppinus & suâ & sociorum causâ cum in arcto omnia, & amicorum cunctatione ac morâ fractos iam commilitonum animos videret; vt quod ignei pulueris supererat, in supremum discrimen seruaret (& paucula libræ censebantur; eodem apud omnia munimenta neglectu) de conditionibus deditionis agere cum Sangeorgio, dato ab Arce signo ostendit. Et quamquàm Sabaudiorum aliqui contemni pacta, & totam victoriam opperiri mallent; Sangeorgius tamen modico suorum sanguine, nobili munimento potiri in voto habebat. Itaque audiri legatum, & reddi responsum placuit. Quinquaginta horarum spatium vtrinque definitum; quo elapso, nisi creditum auxilium obsessis aduenisset; excessurum se loco Coppinus pollicitus est. Admonuerat quidem Sangeorgius; vanam clausos spem nutrire, & prudentius acturum Coppinum fuisse; si cito

Cuniculo arcem erutè tentat.

Coppinus de deditione agit.

obsequio

obsequio gratiam Sabaudij meruisset. Cæterùm se qui militiæ decora, moresq; primâ ab iuuentâ didicerit, hanc leuem gloriam laborantibus condonare; vt nouerint quàm parum minas Mantuani, & promissa sociorum æstimaret. Rex inter Ductores Sabaudios ac militem primùm vulgata, singulos intentiores custodiæ, & cauendis insidijs reddidit. Sed obfuit nimia fiducia; quod noctes solutas obsessores egerint, nec aditus omnes expediti seruauerint. Eo contemptu periculi secretissimo nuncio per occulta & incustodita misso licuit Monferratenses qui Ponteturæ agebant, discrimine sociorum excitare; vt magna vi properarent; nisi amitti Arcem, & cuncta circum in Sabaudium abire vellent. Hic Rubeus nullâ satis certâ sententiâ; ne quid aduersæ fortunæ sibi imputaretur, periculi magnitudinem ostentans seruatos præsidijs inimicorum, omnes in arcem aditus, Sabaudiorum numerum ac vires tollens; tamquàm consilium requireret, in minores copiarum Ductores se conuertit, singulis nominatim compellatis, & interrogatis an eam expeditionem vellent: tum omnes, deseri socios flagitium censêre, quod loco ac vicino exitio periclitarentur. Neque pauendam audaciam, honori gentis, Monferrati militiæ, suæ gloriæ; etiam futuræ de eorum rebus opinioni eam fortitudinem deberi. Rubeus expectari Hispanos mallebat; ne modica spe delectissimi suorum certum in exitium mitterentur. Cum numeroso ac forti milite rem futuram; & vigilantissimum Ducem assidere, in quo negligentiam credi scelus sit. Eques Riuara numquàm mihi satis laudatus iuuenis, paucos ante dies Ponteturæ præsidio impositus, cæteris silentibus respondit; id summum Mantuano nomini ignominiæ, & populis subditis desperationis accessurum; si sex millibus passuum distantes, patenti via, Casalis vicinio, fortissimi commilitones inter tormentorum bellicorum ictus, & inopiam rerum omnium (quæ ad tolerandam obsidionem conducunt, libidini ac furori hostili permitterentur. Quam aliam ad gloriam Monferratensibus viam esse; si primo quoquo discrimine pauescant, si prælium in aperto, si nocturnum dolum renuant? An sedendo & solidos dies lusu epulisq; consumendo seruaturos socios; aut firmam aduersus Dominos fidem testaturos? Sibi quidem certum animo insedisse, nisi maiorum imperio arceretur, cum expeditis trecentis, circumfusos Sabaudios perrumpere; & in Arcem Moncaluij postico euadere: atque vbi fessos ad firmitudinem hortatus foret, partemq; subsidio reliquisset; eadem vi retro ad suos euadere; quod reliquum fortunæ permittere: fortibus ausis prosperum exitum sperare; & vel deprehensum opinione maiorum copiarum penetraturum, vel fallentem & nocturnis tenebris tectum voto potiturum. Magnitudinem animi, & exilientem ad magnos ausus constantiam laudare vniuersi, alij se socios offerre, quidam iuuare consilium monitis, plures Rubeum stimulare; vt iam nisi manifesto dedecore prohibere tantam virtutem posset. Vicisset haud dubiè Sabaudius, licet plures eâdem fortitudine Monferratenses habuissent; sed triumpho non ouatione dignam victoriam retulisset. Trecentos ex omni numero milites cum iustis armis, puluere, ac plumbo; quod certaturis aut obsidionem ad dies aliquot toleraturis satis esset, elegerat. Et nox imbre violento sonora, & nocturnis syderibus densis tenebris velatis, eam audaciam texit, promouitque. Cum nec Monferratenses securi agerent; & Sabaudij consternatos pauore populares, haud quaquàm ausuros crederent. Sangeorgius merso iam die suos officij admonuit; vtque noctes duas excubias solicitè agerent, imperauit. Non nescius obscuro noctis oculi insidias; frigusq; & imbrem cogere in contubernia manipulos, nimia securitate solutos. Sed Eques Riuara per secretissimos calles circumactis suis, & itineri Ducem se præbuerat, & bello promiserat. Medio noctis cum vniuersi pluuio cœlo horrescerent, primas excubias sub radicibus montis deprehendit.

Monferratenses disceptât de mittendo Moncaluium auxilio.

Eques Riuara se Ducem iteneris offert.

Longius à suis aberant; nec confragosâ tempestate audiri clamor occupatorum poterat: cum itaque suero militiæ more, quinam progrederentur, quæsiuissent, incerto rumore excepti sunt; siue hostes se, siue amicos appellassent, sublato aurium vsu frustra fuerat; sibilo ventorum,& nubibus densis in aquam solutis mutuò frementibus. Duos ex his mactatos, tertium longius abstractum ne à suis exaudiretur quidam retulerunt:cum Riuara alioquin fortitudinis assertor fassus sit, in neminem districtos mucrones fuisse. Vbi assurgere collis cœpit secundæ custodiæ occurrêre, intentiores pluresq; quàm vt cæderentur omnes, aut fallerentur; itaque amicos se & Albâ missos, conclamato Ducis sui nomine responderunt; quod vnum inter fragorem nubium excipiebatur. Haud longè castris, vbi confectus humo sarmentisq; agger assurgebat Germani tendebant, postrema Arcis retinentes; quos vt intrepidos nec tenebrarum horrore pauentes, professosque securissimam stationem,Sangeorgius eo situ locauerat; vnde maior vis,& probabilior auxilij suspicio metuebatur. Longo vsu quippe receptum in bello erat, vt difficilia & ardua fortissimæ genti delegarentur. Hic Riuara collectos suos, & breui morâ respirare iussos, necessitatis admonuit; silentem aciem in stratos ac semisomnes, duas in partes arma inferenda; vt plura simul in loca Germani dispergerentur; nec cui maximè occurrerent, clamore ac confusione scirent. Maiora credi de prouocantibus. Vtque terrorem augeret, sclopetis primum rem tractandam, tum ad contos ferratos, densato globo veniendum. Vno aut altero fugatis, cæteros se in præceps daturos. Equidem superatis Sabaudijs, vilucrant Monferratensibus Germani; in quos summa iam retinentes Riuaræ milites, certam sibi victoriam figurauerant. Vbi Riuara iuxta fuit, rara Germanorum subsidia reperta; sed mutuo fotu aggerati, per ventis imperuia, ab imbre se ac frigore tutabantur. Ergo inuectus & Mantuâ ac Monferrato acclamatis repentinâ inopinantes consternatione confudit. Secuti priores reliqui, nec ausi euentu ferocientes Monferratenses incurrere. Sic in posticum Arcis cum Riuarâ omnes incolumes recepti. Obuium se Coppinus cum triginta militibus dederat, ne quæ vis properantes moraretur. Sangeorgius Germanorum ignauiâ castigatâ, rem improuisam & certæ fortitudinis in Equitem Riuaram flectere non dubitauit: cuius recordatio virtutis ac nobilitatis æstimatione solicitudinem intendebat. Iactabat Mantuanus ostentato antè a Sangeorgio præmio, solicitarum Riuaram ad res nouas; non vt Duci Sabaudio strenuum commilitonem offerret (suspectâ semper inter proceres bellatores æmulatione, sed vt societate magnorum virorum turpitudinem suam velaret; & vt vbi plus nobilitatis ac virtutis erat, certiora iura præsumerentur; quasi quos infami operâ præuerterat ob crimen proditionis, nullo amplius ad Dominum regressu Mantuanus sordibus & inopiâ conflictari permisisset: nisi quos Regia Sabaudij liberalitas, collatis belli pacisq; muneribus subleuauerat. Sed alia erat Sangeorgij morum via; nec bellum nisi per bonas artes approbatâ à Duce suo causâ tractabat: & nos exploratum habemus plerosque se in eandem operam Sangeorgio obtulisse; sed ingenuum Procerem, vnicuique vtiliora consilia instillasse, aut receptos proprij periculi admonuisse. Itaque relationibus inuidorum deceptum plerumque Mantuanum, & credidisse de suis nonnulla, quæ parum tempori ac rei congruerent. Cæterùm ne noui subsidij spe clausi Arce Moncaluij in posterum intumescerent, aut nocturnum conflictum auderent studiosè cauit. Recepti iam Riuaræ in securum meditationes Sangeorgium fefellerunt. Mansurum quippe intra munimenta crediderat; quoad nouæ copiæ à socijs summissæ, eruptionis securitatem attulissent. Sed ille vbi Arcem accuratè examinauit, qui commeatus, quæ intus arma, quantum pulueris inesset, didicit, ne multitudine militum exilem loci annonam absumeret, relictis ducentis ex ijs quos deduxerat, & assumptis reliquis,

liquis, nocte in tempestâ per medios obsessores, plenus gloriæ Ponteſturam reuertit. Iuuit audaciam eadem obsidentium negligentia; & præsumpta opinio illum in tutelam aduenisse. Virtus tamen fortunam inuitauit; vt ferè in bello fors & fortitudo miscentur. Sabaudius Dux ipse raro magnitudinis animi temperamento abstinere commendatione iuuenis non potuit; cum in Germanos culpam rejecisset. Nec enim magno Principi inuisa in hoste constantia erat; ipseq; victorias de forti inimico, vt gloriæ cumulatiores mallebat. Asiaticarum gentium ignauiam multum laudis Alexandro detraxisse, non semel fassus fuerat: & Hispanorum ex Indis trophæa, nuditatem eorum, & formidinem eorum imminuisse. Seruando in plures dies præsidio satis erant quos Riuara induxerat; si Inoyosa aut ij ad quos rerum cura spectabat, paratos in tutelam Monferratenses discrimine obiecissent. Torpentibus reliquis prodegisse fortitudinem Riuara videbatur; & clausi projicere vitam; accolæ seq; ac facultates perdere, si non profuturam peruicaciam retinuissent. Quid sperandum sibi Sabaudius præuiderat, & quantum laborum superesset, vt vniuersos reprimeret; si apud omnes par Riuaræ constantia, idem animus fuisset. Nec aliâ causâ magis tot in loca sparserat bellum, quàm vt ambiguos agendorum opprimeret confunderétque; paucis hactenus eâdem vi incumbentibus. Querebantur haud dubiè de Mantuano nonnulli, quòd tum sepositus, inter ludicra & inania, ardente suspicionibus ac bello prouinciâ, orantibusq; pericula subditis, nec annueret, nec auderet: quodq; acceptis ab Inoyosâ ac Hispanâ Aulâ literis, statim prouisum omnem abiecisset, securitatem falsam induisset; consultationibusque, ac missis vltrò citroq; oratoribus cum epistolis, proficere Sabaudium, perdiq; tempora tutelæ fineret. Et ante alios subditi; cum rapi excindiq; se; nemine aut propugnante aut ducente in hostem viderent, acrius quàm cæteri indignabantur; quasi contemnerentur, belloq; inutiles censerentur. Habere Monferratum viginti millia selectæ ex omni gente iuuentutis qui parati in mortem procurrerent; si seruandæ patriæ, ac rei familiari Ducem audentem habuissent. Non semel Sabaudios; cum alijs causis fortuna populos bello commisisset, didicisse Monferratensibus neruos esse. Qui Mantuano obnoxij, eandem quietem armis præferebant; abstinere certamine, nec defensionem vi tractare; sed Inoyosæ ac Hispanis omninò committere, prudentiam Domini vocabant: plus securitatem regiam valere opinantes; & rebus sui Principis cum Inoyosâ simulationem conducere. Certè series causarum miseros populares in ruinam trahebat: cum non ipsi, non Dux ferendo subsidio sufficerent. Multorum quoque virtus parum in summam valebat; & Riuaræ præcipuè, qui paulò ante facinus æternitatis memoriâ dignum admiserat. Nam Sangeorgius similium metu vigilantiores esse suos voluit; duxitq; fossam, & ingentem aggerem, ne cui ante accessus in Arcem esset; quàm ipse sibi ingenti labore complanato vallo viam strauisset. Addiderat centurias militares; miscueratq; Germanis Italos; vt de gloriâ nationes contenderent; & alter alterius negligentiam obseruaret. Vbi tantùm cum clausis res fuit, in munimenta ferreis globis vim omnem vertit; vt festinata deditio suorum ignominiam elueret; cum etiam inferioris ordinis Duces trahi in decimum diem obsidionem ægrè ferrent; & tamquam in rabiem delapsi accuratius instarent. Maior militia videbatur, quàm vt oppugnatio vniuersis indigeret. Aliquot ergo Capitanei cum delectis manipulis in vicinas villas dimissi, vt ab ijs quos vis & numerus, belli meditatione deterruerat, tributum collationemq; pecuniæ in præsentem vsum exprimerent.

Odolengum (vicum haud longè Moncaluio sic vocant) cum vagum toto agro Sabaudium videret; nec sibi quidquam securi crederet, missis ad Sabaudium literis orauit; vt tenui populo, ne præualidis quidem Mantuani rebus ausuro, collatâ in belli vsum pecuniâ, immunitas esset. Data supplicibus fides publica, subscri-

Ponteſturã redit.

Odolengum Sabaudio commendat se solutione pecuniæ.

ptione Ducis firmata; non veterem seruitutem, non Monferrati arma ipsis noxæ fore. Mille aurei solummodo requisiti: in quos incolæ sponte conuenerunt, & publico exactori donatiui nomine numerati. Vidua quædam quanquam paucos ante dies coniuge funerato; cum genialem torum oppignorasset, vt portionem reproduceret, onerasse victorum odium videbatur; apud quos ignota belli mala, & insueta calamitas est. Tertio post solutionem pecuniæ die, peditatus equitatusq; Sabaudius, casu an destinatione eò delati alimenta, pabulum, & pecuniæ aliquid flagitauêre. Syndici (sic publicæ rei curatores vocant) militaria hæc onera, solutâ ante pecuniâ redemisse fatebantur; & velut causâ præualuissent, Sabaudij Ducis chirographum protulêre; quo abstinere suos similibus imperabat. Iniuria non remedium fuit: dispersi enim & indignati vicum diripiunt, in obstantes sæuitiâ, in cæteros licentiâ vtuntur. Mox spoliatis domibus faces subjiciunt. Nec diutius immorati aliò flectunt; nemine ferè gnaro, quo demerito, quo duce, quâ causâ periissent. Paucos post dies auditum scelus vulgatumque, quo vindictâ non iniuriâ in Odolengum moti Sabaudij sæuiisse credebantur. Agitasse rebellionem dicebantur, vicinos secretis nuncijs ad cædem inopinantium aduocasse, veneficio aliquot vini dolia infecisse. Siue verum siue falsum crimen effecit, vt cui probando tempus deerat, pro comperto acciperetur; & fortiores, etiam causâ apud Dominum valerent, nisi culpa intercessisset, feritatem auersaturum. Et toto quidem victoriæ decursu, inexorabilem tantùm proditoribus, & iis qui receptum sacramentum ostentato defectionis præmio polluissent, fuisse. Ductores copiarum id coram Sabaudio excusarunt; ne militaris petulantia aut Ducum conniuentia tacentibus eoq; reis creditis, accusaretur. Sed ille commendare sæuitiam supersedit, promiscualq; innocentium pœnas detestatus est; quos enim sibi recepturus venerat, nullâ culpâ excindi perdíve ægrè ferebat. Neque tamen statim bonus Princeps, aut modestos milites ardente bello; aut animaduersos corrigit petulantes: vis, consuetudo, ira, plerumque à recto deuiare militem facit, vt exempla crudelitatis moribus receptis imputentur.

Sed mox exscinditur.

Crescebant interim spes Sabaudij, & vniuersa Monferrati torrentis instar in sinum victoris currere videbantur: sed quia subsidia Inoyosæ pro Mantuano, & Reginæ Galliæ comminationes publicè audiebantur, vt parta retineret, & in aperto sustentare bellum posset, Marchionem Lanzij, Sabaudiæ Gubernatorem per literas monuit, vt quam posset celerrimè, octo peditum Sabaudiorum millia, ad signa cogeret. His Valdisseram, Bastiam, Sangeorgium, Sanmichelem Barones; Dominos de Grosśè, de Roati præfectos destinauerat. Nec minus decem Equitum centurias vt expleret iusserat, quibus futuros Rectores dixerat Chiambræ, Aixij, Verzai Marchiones; Dominos de Treuernei, Dragonieræ, Serræ, Hermansæ, Aquębellæ, & Castrifortis Barones. Addito insuper Brottiero, quibus sclopetarij parebant. Vanum pauorem incussum Duci quidam crediderant; sed ille in omnes curas intentus (ne quæ obstreperet negotio negligentia, hostium incremento profutura) pluribus se vallabat: quibus (si vis ingruisset) aduersus Mantuano fortiores eniteretur. Quamquàm enim compertum haberet, fortitudinem Gallicam ægrè retineri, si conferti irruissent, posse: & Henrici IV. Regis exemplo didicisset, magnâ properantibus obstantem fortunâ egere; minus tamen roboris in eâ Gente coniectabat, quæ bellatore Rege destituta, fœminæ auspicijs ad bellum mitteretur; sub Ducibus inuicem æmulis, & gloriam arte mutuò corrumpentibus. Amicos quoque numerabat magnos Regni Proceres, quos sciebat aduersum se lentè processuros. Et si fortuna parum destinatis fauisset, hostiumq; numerus vndiq; circumfusus præualuisset; in eo tamen Principe vis illa animi patuit, vt opprimi mallet, quàm argui opportuna tempori in bonâ causâ neglexisse. Proinde non armis, non negotio toto belli tempore pepercit, sed prouisu

Marchio Lanzij describit militem Sabaudium.

militum

militum aſſiduus,inchoato motu Monferrati teſtatus eſt, magni Principis & ſtrenui Ducis omnes ſe numeros abſoluiſſe: non enim literis, non oratoribus, non largitione, non ſolicitandis rebellibus, non fortitudine, non ſtratagematis, non comparandis ſibi amicitijs, non Mantuano detrahendis; non precibus erga potentiores, non querelis, non voce, non ſcripto, non iure, non prælio,verſus in omnes facies abſtinuit, proruptus ad occaſiones; in laboribus indefeſſus,in diſcrimine intrepidus; in proſperis, in aduerſis, cùm acciperet, prohiberetq; auxilia, pari animo,eâdem conſtantiâ,paucitati ſuorum, ingentibus hoſtium exercitibus, ſuſpicioni Gallorum, Hiſpanis armis (quod nemo mortalium crediddiſſet) eluctatus: & ad extremum non niſi cum honore ac gloriâ, datâ pace potius quàm acceptâ.

Ingenitam magni Ducis fortitudinem ac vigilantiam, perſpecta Mantuani conſilia ſtimulauerant. Nam primo ſtatim die, quo obſeſſi Trini fama excepta eſt,did icerat illum geminatis literis in auxilium Galliæ Reginam Amitam aduocaſſe. Neque monitum falſum fuit: nam cum pleraque Mantuanus apud Inoyoſam queſtus eſſet; & creditam promiſſamq; ſui tutelam tum maximè requireret; nec tamen præcipitem aut inconſultum Hiſpanum accedere videret; qui prudentiâ ac negotiatione, non armis eas turbas componere meditabatur, magno partium bono,idipſum apud Reginam,lamentatus fuerat;quaſi non ius gentium, non conſanguinitas,non ſobrinus Cæſar,non Galli Regis reuerentia, illatam ſibi à Sabaudio vim arcerent.Sententiæ nempe Ferrarienſis Amitæ acceſſerat,vt crederet, prælium diſceptatione forenſi patrari, & plus auctoritatem quàm ius & vim poſſe. Huic ſe malo Sabaudius inſtruxerat; ne tractaſſe bellum quod ferre non poſſet videretur. Sed eo quoque incautus Mantuanus deliquerat, quòd fluxâ aduerſus Gallum & Hiſpanum Reges fide, inconſtantiâ corrumperetur; vt æmulorum nemini probaretur. Sui nihilominus, non vt profecturâ apud Reges excuſatione Dominum munirent,ſed vt aſſentatione blandirentur,magnitudine mali impulſum ferebant (vt ferè naufragi ſtricto mucroni manus porrigunt) nec enim Hiſpano Regi, quem ante alios pietate, humanitate, potentiâ in cultum deſtinauerat diffidiſſe; ſed Inoyoſam vniuerſa magnifico verborum apparatu,nihil executione proſequentem,ſuſpectum caritatis in Sabaudium habuiſſe. Addebant mali famuli, & ſui Domini perniciem accelerantes, veri inopiam munificentiam in illum, & vetera beneficia Sabaudij, poſtremò ſegnem cunctationem, vt omiſſo Hiſpano, bono argumento Galli conclamati viderentur. Qui tamen fidi certo obſequio dicebantur, veteri ac recepto in vrbe ſacramento hærere conſulebant: non incolumitatem, non potentiam neglecto Hiſpano tuta in Italiâ eſſe teſtantes; & vota in Gallos verſa præſentem ſpem omnem abſumere. Vniuerſa meliorum monita fruſtra erant,ſiue Ferrarienſis bonæ dominationis præceptorum neſcia,conſilium nepoti inſtillaſſet;ſiue Mantuanus animi impetu,nec cum prudentioribus re communicatâ,procurriſſet. Securam quoque ab vtroque regno tutelam nonnulli perſuaſerant; ſi delectum ſemel immoto conſilio Hiſpanum retinuiſſet.Recens vtrinque coniugium,& Reginæ Galliæ cum Hiſpano concordiam ſufficere docentes; neque apud Hiſpanum plus virium Gallorum conatus quàm preces habituras.

Sed hæc aliaq; quia accepta Ferrarienſi non erant, parum mouerant Mantuanum, vt ſtabili voto niteretur; neque datæ ad Reginam literæ quà dictauerant adminiſtri modeſtiâ fuerunt: imo abripiendum ſe dolori permiſerat, vt alienas quoque iniurias Sabaudio obijceret, in ſua commoda (vt rebatur) valituras. Eo ferè ſenſu: Nouum apud Gallos haudquaquam eſſe, ſolitum Sabaudium moliri res nouas, dato non ſemel experimento, cum in Regem iniquus ſuſcitare proceres ad ſeditionem auſus eſt; vt eorum malo Breſſam fœdè amiſſam reciperet. *Mantui litera ad Reginam Galliæ.*

Sed nec vetus eſſe, vt Magni Henrici potentiâ ac fortunâ repreſſus fuerit, & modicam rapinam magnâ dominij parte ſarciuerit. Neque tamen adhuc animum infregiſſe, quin paratus vigilanſq; Genuenſes fines, Geneuam ipſi tamdiu ſuſpiratam, Griſones præualidos, extrema Galliæ, poſtremo Monferratum meditaretur. Non alio iure in laceratam prouinciam, quam maiores ſuos in Morianam & Sabaudiam vniuerſam niti : contempto Cæſare (quem Mantuani Duces arbitrum acceperint) conſanguinitatem Regiam irridêre ; & conuicio non abſtinere; quòd fateatur per ipſum ſtetiſſe, quominus Galliæ, viduæ Reginæ imperium non excuſſerint. Orare ſe obteſtariq; ne ius ſanguinis fidem ſuam fruſtra vellet.

Regina Galliæ minitatur Saubaudio, & Hiſpanum monet tutelæ Mantuani.

Regina domeſticas ſeditiones, infantem filium, ſexum metuens, vicinos quoque rumores auerſabatur: caritate inſuper nepotis accenſa, ad Hiſpanum Regem primum, mox Sabaudium literas miſit: huic bellum niſi armis in Mantuanũ ſumptis deſtitiſſet, conteſtata : illo magnitudinis ſuæ & ſuſceptæ protectionis admonito ; ne nullo ſuo quæſtu, inſuper duraturâ in poſteritatem infamiâ, honorem Itali arbitrij, & conceptam à ſupplice Principe fiduciam conſumeret. Non ſe Gallorum cum Hiſpano veteres ſimultates retrahere ; ſed vt communi ſtudio, conſanguineus Princeps aduerſus vim apertam protegeretur, cupere. Quietem populorum vtrique vtilem ; ſatis bello decoris partum ; maieſtatem dominationis in pace gliſcere ; nec ſolidiora fundamenta regnorum, quàm certam apud exteros reuerentiam. Nondum Hiſpanus reſponderat, longo terrarum tractu diſſitus ; & iam Sabaudius quibus artibus Reginam quoque retineret, agitauerat : vt vel nouum bellum auerteret, aut negotiatione & tempore proficeret ; ſecutaq; inter ipſum & Mantuanum conciliatione, occupatæ prouinciæ partem ſuam faceret. Pronior in Mantuanum Regina erat, quàm vt Sabaudij iura præferret; eoque ſuſpicionibus ac difficultatibus implicanda erat, ne in Sabaudiæ damna verteret.

Traianus Guiſcardus.

Eo tempore apud Regem Gallum pro Mantuano internuncium agebat Traianus Guiſcardus, vir antiquæ nobilitatis, & priſcæ virtutis, nec minus agendorum peritiâ par negotijs ingentibus. Is Sabaudij conſilia detexerat, remedia propoſuerat, metumq; ingruentis belli laudauerat, ſi reprimendum vellet. Sed Regina cum violentiſſima cuperet, longâ tamen Procerum ſeditione delaſſata hærebat, quod pecuniæ indiga atque adeo regni eſſet. Galliæ partem illam quæ Sabaudiæ contermina eſt Prouinciæ nomine, Aldigherius Gubernatoris titulo habebat; cui plura hominum millia ſuberant, ſueta bello, Duciſq; longâ militia eruditi. Hunc Regina perpulit, niſi Sabaudius Monferrato abſtinuiſſet Sabaudiam irrumpere, & totâ mole illac incumbere. Id præcipuè componendis rumoribus vtile Duci parum æqui crediderant ; & tracturum Sabaudium à Mantuani vexatione ad tutandas res ſuas. Aldigherius quoque rei militaris diſciplinâ apprimè doctus, ſueto ſibi cum Duce bello deſpicere hoſtem poſſe videbatur, & inter Pedemontanæ anguſtias domi ſuæ continere. His apud confinia prouinciarum motibus, Sabaudius prouiſu rerum ſpectatus ; nondum auditis minis, ſed ſuſpectis, Marchione Lanzij delegato, extrema Sabaudiæ tutari, & oſtentare irrupturis animos meditatus fuerat ; eoq; plura popularium millia deſcribi iuſſerat, quibus externam vim depelleret, caſtigarétque. Summum id fortunæ Mantuano euenit, quòd virtuti Sabaudij exitus non reſponderit; cum cætera paratus propulſandæ iniuriæ ab omnibus ſciretur. Paucos enim poſt dies, Reginæ & Aldigherij literæ illi delatæ ſunt, tacitis comminationibus turgidæ, huius tamquam à minori, ſuperioris mandata continentes. Conſtat non alio grauiori nuncio Sabaudium indignatum ; vt qui turbarum initio affuturos iuribus ſuis Hiſpanos credidiſſet ; & in Mediolanenſi Gubernatore certam fiduciam habuiſſet ; vel ſi obſequentes, aut (quòd minimum) non aduerſantes Gallos habuiſſet, comminantes illis Hiſpanos ſpectaturus

Regina iubet Aldigherium irrumpere Sabaudiam.

turus fuerit. Dolores suos non audiri ægrè ferebat; & non ideo obsisti conatibus quod iniurij forent, sed ne ipse quoquo modo increscceret. Consilium nihilominus à constantiâ (quâ nunquam etiam in aduersis exciderat) mutuatus est; ideoq; cœptis non abstinuit, aut degenere animo arma deposuit; ne liber Princeps alieno imperio paruisse videretur. Quin imo si quid Galli mouissent, inane ac fluxum ob Regias vires intestinis procerum discordijs diuulsas nouerat: simul spe vindictæ, quam suscitatis nouis procerum tumultibus expleturum se sciebat. Trahi quoque in partes Aldigherium posse, non vanè præsumpserat: qui ætate & longâ administratione potẽtiam auxerat; sciebaturq; nesciâ, imo & inuitâ Reginâ pleraq; arbitrio tractaturus. Sed & virum Mantuani moribus auersum didicerat, quos instabiles & intempestiuos acceperat. Is licet Principi loco ortus non esset, virtute tamen suâ, & Henrici IV. munificentiâ, & omnium ordinum amorem nactus fuerat, & in eam claritudinem assurrexerat, quæ raris Regni Principibus post labores accedit. Id ille ante alia candidæ fidei decus sectatus fuerat, vt immobili aduersus Regem caritate gratitudinem iudiciumq; electionis approbaret. Huic itaque pretio aut consiliò occurrere vanum non cogitauerat; donec tractato sene didicit, apud destinationis securum, vnam causam valêre. Cumq; iisdem hostes artibus impetere ex vsu crederet; huic maximè studebat; vt suscitatis per regnum seditionibus, & conuocatis rebellibus ad res nouas, egens subsidij regina, instantem ceruicibus suorum Aldigherium reuocaret. Id nisi voto suo satis fuisset, deliberantes vrgere, inopes auro, dites auctoritate, & opinione sui tollere parabat; satis artium callidus; & gnarus aduersus hostem, in honestâ causâ, stratagemati cuicunque locum esse. Nec enim recentia se iura in Monferratum afferre; sed vetera, sed nota, quæ nouis iniurijs Mantuanus accumulauerit, intenderitque. Nil humano ingenio factu dictuq; opportunum fuit, quo Sabaudius tempestiuè in suam causam non vteretur; vt debitum causæ exitum ea expeditio nancisceretur. Sed fortuna, & Regum tot aduersi conatus vertêre consilium, licet facti gloriam permiserint. Plura suo loco prosequemur, ne qua pars industriæ fortitudini magni Principis defuisse credatur.

Guiscardi apud Reginam expostulatio ac preces diu Inoyosam non fefellêre: nam ab oratore Hispano Duce Montis Leonis eâ in Aulâ negotia sui Regis tractante literas accepit; quibus Mantuani in eam gentem obnoxius animus, & Gallorum procliuis caritas continebantur. Ergò cum Mantuani internuncio grauiter questus est; quod non sibi solùm, sed regiæ quoque tutelæ diffideret; quod inuisam Gentem, intendendis Hispanorum suspicionibus delegisset: fictam prorsus in suum Regem pietatem, quam ab vrbe, & Mantuâ literis testatus foret. Hærere altius animo delectionem Gallicam, quam Cardinalis Parisijs imbibisset; referreq; parentem vsque ad Hispanorum pericula iniurium. Sanè experimento deprehensurum, quantum vtilitati & existimationi Mantuæ Ducum conducat profuturam amicitiam complecti; nec excitis exteris populis abolitas pridem simultates suscitare. Responsum est; stabilem Mantuano in capto semel consilio mentem esse, vt Hispanum tutorem velit: Reginam Galliæ consanguinitate & honestate actam prorupisse; nec ingratum Hispano Regi esse debere, si eiusdem causæ patrocinium Gallus subiret; non hostili in consanguineum Regem animo, sed amore pacis mutuo profuturæ, de publico bono certantem. Sed Inoyosa non semel Mantuani sermonibus laceratum se putans excusationes non admisit, quin crederet conuenisse genio Gallorum Mantuanum; quinimo Regis sui neglectum se perscripturum pollicitus est. Et quia internuncius acrius quàm oppresso expediret, cunctationem tarditatemq; auxilij improperabat; adiunxit: se quidem pro virili aduersus Sabaudium bellum sumpturum, vbi arbitrio minus auscultantem vidisset; sed si Galli trans Alpes arma ostentassent, vires omnes pro

Sabaudio destinate: cuius id iacturam spectaturum sit posse Mantuanum perui-dere. Nam Monferratum & sedem bello,& expensas sumministraturum. Adhæc internuncius: Credisne, ait, Domine, quod vbi Galli Alpes armari superauerint, Sabaudium tuum potius,quàm suum,aut illorum fore? Orandam nobis fortunam scito, ne quod omnibus exitiosum est, tanquam soli Mantuano detracturum sit inuitemus. Eo motu concuti vniuersa necesse est,& nouis bellorum causis faciem rerum mutari. Itaque quod honorum tibi ac Regi esse scimus,etiam in commune vtile existima: vt defensus Hispanis armis Mantuanus, Gallorum operam non cogatur implorare. Siluit Inoyosa, qui cum læsum se à Mantuano nouisset; nisi regia mandata necessitatem prætulissent, conceptam diffidentiam in exitium illius valescere permisisset: vt fictam reuerentiam, & concessionem arbitrij, renunciatione protectionis Rex suus castigaret. Suberat prudentia, videbatq; vel inuito dandum beneficium; quod licet malè depositum commendaret, nihilominus Hispanam iustitiam,& securitati rerum in Italiâ consuleret. Mantuanus interim promissis Reginæ elatus, quamquam iam pars Monferrati apud Sabaudium victorem esset; sic tutelæ fidebat; vt licet volente Hispano crederet se vel Monferrato exui non posse,vel apud Sabaudium possessionem non duraturam. Ea causa iactantiæ: & (quamuis summa rerum ambigerent) inconsultæ securitatis.

Res eo tempore acri conatu sub Arce Moncaluij ferro & igne agebatur. Vbi enim Sangeorgius fossæ partem terrâ oppletam, dirutas munimentorum pinnas, egestate alimentorum ac pulueris; & ante alia desperatiône auxilij propugnatores eluctari cognouit, assensu inuadere castellum die medio aggressus est; vt discreta cuiusque virtus loco noscererur, proficerétque. Directa tormenta sunt in partem quæ oppugnationi destinabatur,vis scalarum ingens admota; & expediti strictis mucronibus succedere,ingentium præmiorum spe iussi. Primus Centurionum Bartholomæus de Cherasco textrinæ alumnus magno animo suggressus est, pluresq; exemplo traxit: annitentibus reliquis æmulatione fortitudinis, ne postremi viderentur. Contra obsessi deturbare contis appositas scalas,hastis in sublime delatos fodere, sclopetis subeuntes excipere, saxis ingentibus suffodientes munimenta proterere, ignes in confertos iaculari. Detriti nonnulli, plures sauciati sunt. obsessores situs, obsidentes ira & peruicacia animabat. Crescebat nihilominus instantium animus; nec propugnatores nixu intercidebant: cum illi ingenti audaciâ sese certo ictui exponerent,hi crederentur tantæ constantiæ impares diu futuri. Coppinus integros fessis substituens,tela suggerens; auxilium consiliumq; opportunè ferens aderat. Hos gloriâ,illos præmia demeritos,vniuersos maximis præmijs dignos testatus: & suo tempore redditurum Mantuanum pollicebatur. Cæterùm quia frequentia vulnera per latera in Sabaudios ingerebantur, eò conuerti tormenta Sangeorgius, & frequentioribus ictibus amoliri dispositos iaculatores imperauit. Obsessi in tutelam studium conuertêre: itaque cratibus & densis asseribus tecti, eò magis obniti, & in promptiores securius collineare cœperunt. Tempestas plumbeæ glandis temerè delatos fodiebat. Horas aliquot continuata decertatio cum nulla noua Mantuanos fiducia erigeret; oppugnatores hanc vnam operam scopum gloriæ sibi proponerent. Nox & lassitudo ambiguum conarum diremêre,certiori spe Sabaudiorum; quibus certum erat eâ oppugnatione,vel occidere vel proficere: & in propinquo videbatur recepturos Monferratenses quascunque leges deditionis, deplorato auxilio, vix apud Casalenses & Pontesturam securos. Id vel silente apud suos milites Sangeorgio in castris vulgatum, conatus singulorum intendebat; ne pluribus vulneribus semel excepti,in finem eandem fortunam opinarentur. Et quidem dum oppugnatio vrgebatur, obsessis honestissima proponere secretis nuncijs non destiterat, vt honoratam receptionem Arcis,modico suorum sanguine extorqueret; administro nego-

Sangeorgius proponit obsessis honestas conditiones deditionis.

negotiationis populari Sacerdote, qui caritatis in patriam imagine; siue prorsus singulorum pericula introspiceret, salutaria consilia afferebat. Huic Coppinus aures interdum accommodabat, abnuebatve, prout animi suorum, & spes auxilij persuadebant. Nil tamen hactenus in summam profectum fuerat, quòd quantum obsessi constantiâ obduruerant; tantùm militibus Sangeorgij indignationis increuisset. Iam vindictam non deditionem spectabant; & nisi Sangeorgius maturè singulos admonuisset, nullo mortis metu, per cædes & vulnera suorum facilè irrupissent: & vniuersos quos in Arce deprehendissent, excidio perdidissent.

Pontesturæ vbi Mantuani præsidium agitabant, plus sermonum quàm factorum erat: quòd nec in commune consulerent, nec singuli auderent, possentve. Cum enim complanatum Moncaluensium aggerem, conuectâ humo ac rudere fossa ab imo ad summum repletam, nullâ intermissione quati mœnia, postremò ingenti vi, expugnationem tormentis bellicis, scalisq; tentatam excepissent; quid tempori occasionive competeret contentionibus & disputationibus prosequebantur. Alijs vim omnem populariam Moncaluium in certamen deducendam; alijs pro Casalensibus & Pontesturâ reseruandam; & in eo verti negotium, an vrbs præcipua in tuto haberetur, testantibus. Quod agri hostes à tergo haberent Moncaluio capto Monferratensibus abstrahi. Propinquiora inutilia, inualida; & si quid roboris intus esset, atque adeo Pontesturæ, huic securitati seruandum: Viæ enim Padoq; imminentia, procurrentes licenter Sabaudios cohibere posse. Vnam in Hispanis spem sitam; quos iam iam affore pauentissimi discriminum iactabant. Promissis ac blanditijs Mantuani internuncij circumuenti fuerant; quæ nisi expectationi responderent, tum frustra victoribus inanem Pontesturam obiici. Si dubiæ interim possessioni repetédæ, quod militem contineat in securitatem, aliò mittatur, infirmitate locorum minus ausurum. Primo Equitis Riuaræ nixu satis fortitudinis promptum: hostes tamen in futurum cautiores redditos, quacunque collis adiretur, firmioribus frequentioribusq; præsidijs insedisse. Sabaudium Ducem ad latera imminere; & magnâ manu cohortium ambitum æstimandum metuendúmque, ne vbi desertam nudatamq; Pontesturam didicisset, eò verteret, fameq; ac fortitudine Casalenses acrius vrgeret, obsepiretq; Padum totius prouentus vehiculum. Vnam Grazanum versus semitam fuisse reliquam, sed per aperta, eoq; hostibus gnara; quæq; strenuus equitatus nocte diuq; frequentet. Modicis manipulis & hostium formidolosis hostiles cohortes circumueniri aut perrumpi non posse; si vniuersi omissâ Pontesturâ obsessos petant, etiam abeuntium terga victores carpturos. Sic nullum apertæ vi, nullum stratagemati locum esse. Hæc sententia recepta; cum longâ disceptatione, nihil pro Moncaluij Arce tentari validiores obtinuissent. Displicuit nihilominus quibusdam secordia. Hostes ipsi postquam deserere socios Monferratensibus animo insedisset, monuêre clausos, ne diutius non profuturam saluti aut gloriæ virtutem frustra insumerent. Coppinus quoque cum maiestatis interrogatus coram Duce causam ageret, acerrimè questus est; quòd & ab amicis destitutus foret; & abnuendi consilio cælato, ignominiæ, Dominiq; inuidiæ expositus.

Mantuani ductores incerti agendorum.

Cæterùm ne laborantes socij neglecti prorsus ac proditi viderentur, nouis ac nouis cursoribus Gubernatori Mediolanensi discrimen obsessorum expositum; Mantuaniq; internuncius qui Mediolani adhuc agebat deferre preces ac querelas iussus. Sed eam Dux Sabaudius contestatione iurium suorum primum auditum occupauerat; & quosdam minoris conditionis ministros specie cultus, muneribus ac promissis in rem suam conuerterat; vias proficiendi sectatus, vt Aularum consuetudinem retineret; non vt iniquitate præualeret, aut integros in sua sensa corrumperet: Naturam in beneficia pronam omnes accusabant, quoties minoribus vteretur. Id perspectum Mantuani delegato erat; neque tamen detra-

here amicorum commodis lamentatione voluit, aut omninò silere, præoccupatæ gratiæ metu. Imo petito iterum ab Inoyosâ orationi tempore, acceptoq;, eadem quæ olim, & tum noua vrgebant, Moncaluij castelli ruinam, clausorum angustias, populorum vota, datam suo Duci fidem, Regium honorem improperabat. Iam enim eò ventum fatebatur, vt perfidiam, aut (quod minimum) formidinem excusanda apud Aulam haberet; monito toties Rege, cuius cunctatione Sabaudius accreuisset. Non Mediolanensis Ducatus copias vniuersas (quas olim promisisset) sed mille solummodo pedites orare: his enim populares additos, soluendæ obsidioni suffecturos. Depulsi hostis aut sponte cedentis gloriam omnem illius fore qui protexisset. Quid enim Europæos Principes facti conscios dicturos crederet; vbi remittere externa auxilia, & fidere Regiæ tutelæ iussum, lacerum ac deprædatum, prospectantibus Hispanis didicissent? Num eâ vilitate Mantuanum crederet, vt suas iniurias apud Regem fateri erubescat, & tacere cuius negligentia perierit? Non semper victorem Sabaudium minori insultaturum; futurum in tempore qui causam controuersam examinet; factorumq; & omissorum rationes requirat. Festinationem non honori Mantuani potius quàm Hispanæ gentis addituram; & apud magnum Regem, rectè factorum præmia, aut ignauiæ pœnas expectari necesse esse conscios; vt diu tot oculos decipi non posse, sic nec tot linguas silere: vel inuitas vrgente veritate proloqui. Addidit quâ ignominiâ iam ob tarditatem apud suos diffamaretur, quibus foret apud Regem querelis lacerandus; non ab ijs solum qui Mantuani caritate agerentur, sed & ab ijs quos inuidia & æmulatio stimularent. Id se reuerentiâ monere; ne aut odio abstinuisse aut desiderio criminationum eius, offuturam securitatem persuasisse videretur.

Mantuani internuncius queritur apud Inoyosam.

Inoyosa cum nihil demissâ maiestate pleraque excusaret; ante alia tamen Sabaudium totâ mole belli Moncaluij Arcem assedisse iactabat. Multa hominum millia sub signis; alios iam dispositos & imperium expectantes habere, quibus vteretur aduersus quoscunque auxilio accurrentes. Lanzij Marchionem per Sabaudiam plura millia describere; expectari à Duce indies Heluetios gentem indomitam, aut fœdere nationes Pedemontanæ illigatas: quos certum sit rabie tantùm & amore prædarum accurrere. Sibi modicum nec longo bello duraturum militem esse; præuia illum pace disciplinæ intentionem remisisse: tempore itaque opus, vt amœnitatibus ac commodis domesticis corruptus, resumpto expeditionis labore firmetur. Vbi multa millia coëgisset, quibus elui suspicio timoris, & fides virtusq; approbari possit, iuncturum Castra; & documentis quibus contradici nequeat ostensurum, quâ fide ac pietate Rex suus, amicos oppressosq; Principes tutari sit solitus. Auxilium militarem, pecuniam, & ingentia quæque statim dici, sed maiori negotio opus, vt dictis facta respondeant. Paucos inermos & imparatos ad certam lanienam misisse, & eorum malo cætera in casum dari, nec honorem Regium, nec Monferrati tutelam continere. Cunctationem his argumentis excusari, temeritatem non posse. Inde quasi tarditati ministrorum intonaret, accitos Asculanum Principem, Mortaræ Marchionem, cæterosq; copiarum Duces, maturare consilia, & bellicos delectus festinare iussit. Mox Mantuano internuncio eblandito, prudentiæ ac fidei nomine, iras suspicionesq; mancæ fidei amolitus est. Monferrati quoque tabulam poposcit, & ad præsentes versus, singula prosecutus, stilo quo dentium purgamenta expunxerat designauit, quæ metu soluere, apertè inuadere, secretò occupare meditaretur.

Neque tamen tota fides habita aut speciosa professio Mantuano persuasit promissa rata fore. Quòd more suo inermem Inoyosam prodire in bellum totamq; Mediolanensem ditionem discrimini objicere, nullâ futuri æstimatione non expediret. Speciem quoque abnuentis dederat visa tabula: cum ita implicatos Pedemon-

demontanæ ac Monferrati terminos vidit; vt ne prouinciales quidem (aderat quippe Ibertus) satis fines suos noscceret. Quippe cum possessionem incertitudinem fastu & indignatione notaret, continere se non potuit, quin Sabaudium bono iure diceret, limitarem illam ambiguitatem odisse, vtrique accolarum fastidiosam. Porro certum Inoyosæ erat non ante hostilia in Sabaudium inducere, quàm irrita negotiatio persuasisset; nec vires non suffecturas inferre; sed consilio ante natas turbas moliri, & cœptum bellum auctoritate dirimere. Id in causâ fuit (vt didicimus ab Equite Melzo nobile ac forti viro) quod cum non semel missis precibus Mantuanus subsidium orasset; & ipse magna dignitatis suæ notâ coram preces attulisset, præter inania promissa, diu nihil in summam profuturum retulerit. Quidam ideo tarditatem accusabant, quod petito à Galliæ Reginâ auxilio diffidere Hispano se Mantuanus ostendisset; fundataq; nouis præsidijs spe, iuratum ante obsequium corrupisset: ipsius Inoyosæ testimonio freti, qui id non semel fuerat comminatus. Ille tamen sermonum negligens & sui Regis decori studens, nec cur irasceretur illico exposuit; nec indignationem causam tarditatis dicebat; satis putans si dignitati consuluisset, rationes facti altè condere; certus vires prouinciæ nec inconsulto perdere, nec intempestiuè fortunæ objicere. Alij pro perspecto habebant, nullibi adeo deuinctam caritatem esse, cui renuncianti amicitiam, causæ coloresve non suppetant, quibus cum ratione agere videantur, quicunque contemnunt. Sed egentem modestiâ ac fide obniti difficultatibus debere; & constantiâ obsequij, amici auersionem verecundiâ suffundere.

Res Mediolani per iocum, apud Moncaluium seriò agebatur: nam Federicus Asinarius post Carolum eiusdem gentis interemptum, sergentis maioris vice impositus, non diurnâ, non nocturnâ aliquot dierum operâ (in quam mille ferè operarios induxerat, omnia Arcis loca vallo ambiuerat; strinxerátque ambitum inter angustos aggeres; vnde tormenta & plumbea glans in obsessos librarentur. Propugnantes pauci & inualidi plures noctes insomnes, inter vulnera, sudorem, & rerum omnium inopiam transegerant; & vniuersos aditus seruante hoste nulla quieti hora permissa fuerat. Sed & amissa spes subsidij, & deplorata salus animos infregerant, vt iam segnius ad pericula aduolarent. Perspectum id Sangeorgio fuerat; & quamquàm leui suorum iacturâ, frangere clausos & ferro perdere posset, nobilitate tamen ingenitâ & consueto bellandi apud strenuos more Monferratensium animos experiri maluit; cum iam decimum quartum diem minis & decertationibus lassarentur. Leue temporis dispendium credidit, certior ab exploratoribus per literas redditus (quibus assiduè inter expeditiones, magnâ vtilitate vsus est) non Inoyosam, non Mantuanos præsto futuros; & iam poscere conditiones audierat, & flexos animos. Admissus ergo in colloquium Coppinus, quem iam non ciues solùm, sed & præsidiarij rogauerant, vt fortissimis commilitonibus opportunâ deditione consuleret. Paruit ille necessitati: siquidem puluere bellico corrupto, imminutâ annonâ, desperatione auxilij res in arcto erat; quodque Sangeorgius honestas conditiones cedentibus offerret. Diem integrum negotiatio protracta; demum Coppini & Vincentij Carretti subscriptione pacta firmata. Apud Sabaudios Sangeorgij vice Asinarius chirographum obsignauit: & fuêre qui testarentur, etiam Sangeorgium suâ manu conditiones subscripsisse; quas Vexillifer de Monte spoponderat. Fuisse Sangeorgio in eâ oppugnatione quatuor hominum millia fatebantur Moncaluenses, plures duo millia; nonnulli quingentos his addiderunt. Monferratenses Arci impositi, ducenti quinquaginta fuerunt: diuturno labore tenuati;

Moncaluij Arx fit deditis Sabaudij.

omnes tamen cum armis & signis militaribus dimissi. Permissa quoque impedimenta, & commeatus, tantâ Sangeorgij facilitate vt feritatis quam non haberet notam, eluere clementiâ videretur; & isti non reuerti, sed ad bellum proficisci. Haud dubiè grauiora asperioráque imperari victis poterant, sed summâ animi magnitudine, deploratis iam eorum rebus non aliud, quam integris imperauit: vt cæteris innotesceret, non indecoram seruiturem apud talem victorem fore. Quod si oblata ab Hispanis Mantuano spes respondisset, si quingenti cum commeatu ac puluere bellico in Arcem euasissent; si imprudentior Dux in eam expeditionem delectus foret, si Mantuani concordes publicæ rei consuluissent, durare labor in aliquot menses poterat: sed pauci & deserti à suis, nec secreto erumpere, nec publicum audebant, ne numero circumuenirentur. Quinimo Moncaluij incolarum, non integram aduersus Mantuanos fidem fuisse multi crediderant; quod omnibus pridem fortunis exuti iuuasse Sabaudios, & socios ad maturandam deditionem hortati dicerentur. Crediti etiam nonnulli Sangeorgio & Asinario secretos aditus, tectas vias ostendisse, quibus gnaro nemine in Arcem euaderent; & illæsi ceruicibus propugnantium inferrentur. Ante alios Bernardinus Manara, & Marcus Aurelius Piazza, siue sic esset, siue crederentur perduellionis accusati & damnati sunt; quòd vel præsentes impulsu, vel absentes per literas consilia artésque expugnandi ad hostem detulissent. Hinc direpto oppido sua rebellibus relicta, & nouis insuper præmijs decorati fuerant; exemplo in deliberantes & securos.

Nondum Mantuanus didicerat, quæ iura, quas vires Sabaudius in Monferratum, quos Duces immisisset. Munitissima quæque statim oppugnari; & non inuitis incolis acciri recentem Dominum, perfidiæ subditorum dabat; donec punitis reis, ac innoxijs animaduertit nimis nouum Gonzagorum nomen genti esse; & populos interno motu desciscendi, ad sua principia redire: simul imparem se & dominationi Monferratensium, & æmulatui Sabaudij esse. Asinario ac Colonello Monesterolo Moncaluij Arx permissa. Inerant tormenta bellica septem, exilitate vix nomen merita; sclopeti grandiores quos Caualletros dicunt viginti duo; eáque apud Ascanium Vitozzum Romanum hominem (qui cum Arx oppugnaretur tormentorum curam obiuerat) deposita. Puluis bellicus humore ac situ computruerat, & ideo à Coppino relictus tamquàm inutilis fuerat. Nona Maij erat, cum successere dimissis Monferratensibus Sabaudij; & certâ possessione misêre ad Sabaudium literas victoriæ testes. Solatium Mantuano fuit, inter suos coactè assentantes iactanti, emissum cum honore militari præsidium; & tot circum millibus aditus omnes claudentibus, ducentorum auxilium fuisse inductum; quodque si integra popularibus fides fuisset, durare in menses obsidium potuisset. Gregarij quoque linguâ quàm experimento probat; & nullo obsistente fortes apud Sabaudios vulgauerant, sponte Sangeorgij Equitem Riuaram cum ducentis inire Arcem permissum; quasi seruando munimento non suffecturis, & tenuem prouentum citius absumpturis. Vtrinque sermone peccatum, decepto etenim Germano milite, & Riuarâ nocte sequenti ad suos reuerso, secordia obsidentium manifestior fuit; quam vt interpretationibus adornaretur, aut Sangeorgius excusaret. Et eò turpior apud Mantuanos deditio fuit, quò plures & fortiores ingressi; durante adhuc in constantiâ priori milite, annonâ, ac puluere, formidine cesserunt. Pridem vsus obtinuit, raro victum totam victori gloriam permittere; quin obstrepat, detrahat, queratur, alienam virtutem eleuet, vt dedecus suum amoliatur.

Colonellus Monesterolus. Ascanius Vitozzus.

Et hæc

Et hæc quidem de Moncaluij obsidione promiscuè à Mantuanis & Sabaudijs vulgata sunt; quia tamen ferè veritas in abdito est, & rarò eadem apud omnes sententiarum fides, quibus cura rerum incubuit; & præsentes vniuersa obseruarunt, certiora monuêre. Moncaluio dimissi cum Coppino Duce, rectâ Pontesturam tenuerunt. Ille quidem lætus conscientiâ, sed Rubei metu solicitus, ne hic negligentiam suam minori imputaret. Exceptus à Rubeo toruo supercilio est, & socijs vniuersis arma detracta in pœnam; velut eo honore indigni pudendam militiam tractauissent. Coppinus in vincula duci iussus: maiestas erat, cuius cum socijs inquirebatur: quòd validam Arcem dedidisset, quæ fide ac militari virtute, diutius hostilem impetum ferre potuerat. Quod arma concesserit; quod prior conditiones aduocauerit; quod bellicum puluerem hosti prodiderit; quòd populantium preces exceperit, arguebatur. Et quidem Rubeus naturali iracundiâ, quâ nonnunquàm innocentium criminationes accendebat, facilis in minorum iniurias, & impetu procurrens; cum ignauiam ac perfidiam Coppino obiectaret, captiuum iam suum impulit acerbâ facetiâ, vt sese excusaret, improperanti illudere. Nec quidem (inquit) si omni curâ abstinuissem, reus agi ignauiæ poteram. Arma enim quæ me sociosq; afflixêre in Geneuenses à Sabaudio comparata, & inanes metus nos omnes despicere docueras: vtq; dies ac noctes somno aleaq; perderem, in summâ securitate monuctas. Si tot dies labori ac discrimini eluctatus, non meo, non meorum sanguine, vt Moncaluij Arx Duci suo seruaretur, pepeci; in eo crimen est, quod tibi non auscultauerim. Ridendum mihi periculum erat, quamuis iam fores pulsaret; non obnixè curandum; vt veros metus exciperes, & opportuna necessitate prouideres. Quia turpem illum errorem nunc (vt olim) arguo; & præscius malorum fatalem socordiam impropero, reus criminis subdor; cui me affinem non esse, tua conscientia, hi omnes norunt. Hæc Rubeum acriter offendêre, quasi professione veritatis stoliditatem imputaret. Equidem audito motu Sabaudio Coppinus preces cum querelis deferebat, vt Arx armis & commeatu instrueretur: nec enim profuturam paucorum constantiam aduersus hostem fortissimum; si pluribus millibus in eam expeditionem venisset. Exceptus tum à Rubeo per risum fuisse dicebatur; & frustra Sabaudij conatus ab ipso formidari respondisse, qui in Geneuam dirigerentur. Coram Quæsitore capitalium Coppinus causam dicere coactus est; & recenti irâ, indignatione potentioris, non perfidiæ sed negligentiæ nomine damnatus. Ergo Ducem Mantuanum appellauit. Objiciebat infestè Rubeus puluerem bellicum, frumentum in plures dies, vini copiam, & suillæ, aceti, leguminum, cæparum, allij, salísque superfuisse. Insuper ignauè seruatas excubias, vitata pericula; non pro munimento, non aduersus suggredientes ostendere se ausum; non ciues qui se socios discriminis offerebant secretò recepisse; murorum ruinam, non terrâ, non sarmentis, non rudere sarcitas; obtulisse conditiones victori abeundi per summam ignauiam; etiam fortiores commilitonum imperio præstitisse. Contra Coppinus Rubei aduersum se prægrauem inuidiam, quam celare non posset, testabatur; vt inconsultè securitatis imperatæ culpam in strenuissimos milites deriuaret. Aquæ penuriâ laborasse; vno reliquo in Arce puteo cæmento infecto, oppletóque. Pulueris corruptelam, quæ nullâ arte in vsum belli corrigeretur, plumbi inopiam, quo glans funderetur; ad extremum desperationem militum accusabat; quos periculorum laborumq; duratio fregerat, & desperatio auxilij. Horum enim plerosque minitatos sibi, nisi necessariâ deditione saluti sociorum consuluisset, imperium arbitriumq; rapturos. Et testes per diuersa concordes, asserebant stanneos orbes plumbi vice conflatos; in vsum frusta ferri, & æris laminas vertisse;

Coppinus iussu Rubei carceratur

Et se ille accusat tueatur.

Damnatus appellat Mantuanum.

non farinam; non (leuissima laborantium oblectamenta) sal, acetum, cæpas, allia, quæ falsò iactarentur habuisse; non aquam nisi semiputrem haustam; ruinis murorum reparandis, obstruendis hiatibus quos tormenta hostium aperuerant, terram, paleas, asseres, trabes, etiam vires fessorum defuisse. Aduersus militarem seditionem comminationibus ac pœnis decertasse. Proinde assiduitate ac constantiâ (quæ ignauiæ imputarentur) si testibus ijs fides haberetur, quos intus ob animum prælio obfirmatum hostis expertus foret, crimina diluere. Postremò fortiter asserebat sacramentum quoduis, quo se ac milites præsidio impositos, Duci Mantuano deuouerat, frustra recordari: quando nullâ humanâ lege, aut præcipiantur subdito impossibilia, aut neglectus causæ requirantur. Sanè præualido ac numeroso hoste magnâ mole vrgente, Arcem retineri non potuisse; quòd foris tormentorum ictibus, intus commilitonum querelis minisque, & vi necessitatis quateretur. Antequam res in extremum discrimen processissent, & securâ licet prouinciâ, cum Sabaudius amicus crederetur, seruando præsidio necessaria quæsiuisse; vt mutatis rebus nutantem militum suorum constantiam firmaret. Eâ causâ Monferrati Gubernatoribus, velut importunitate molestum, semper inuisum fuisse: sepiusse illos omnes ad Mantuanos Duces aditus, ne querelæ exponerentur. Inter tot mala nihilominus plus opinione durauisse: cum inter inopiam, diurnos nocturnosque metus, tractam in plures dies vigiliam, sitim famémque vniuersi deficerent. Quod infœlicis militiæ superfuit patriæ ac Principi suo seruauisse. Nec rudis prorsus dicendi Coppinus erat; aut incomptos memorialium nomine libellos ad Mantuanum miserat: odio Rubei tutum se, & suorum confessione ratus. Iam enim pleraque illius æmulorum interpretationibus malè audire didicerat; fidisque se Aulicorum amicitijs munierat; quin Rubeum apud Mantuanos, etsi materno genere Gonzagicum, pro externo reputabat. Mantuanum vt non commouerat oppugnatio; sic nec deditio turbauerat; eoq; statim supplici ignouit; tamquàm non aliud sibi ius in Monferratenses superesset, quàm condonare publicæ calamitati, eoq; testari possessionem. Vulgatum accepi, non alio magis Coppinum quàm odio Rubei tectum præsentem damnationem effugisse; cupientibus æmulis, absolutione viri negligi Rubeum & apud reliquos vilescere. Eadem Carretti ac Vexilliferi fortuna fuit: pari conniuentiâ aut innocentes absoluti, aut rei liberati. Sed nec in milites culpa collata fuit: quod securitate & industriâ corrigi non poterat, placuit necessitatem appellare; amissionemq; Arcis gloriâ veniæ pensare.

Coppino Mantuanus parcit.

Cum hæc in iudicio agerentur Marchio Vulpiani Sangeorgius, Comitis Guidonis sobrinus, post acceptas ab eo quas diximus literas, quomodo vitato Sabaudio ad Mantuanos se reciperet anxius agebat. Vrgebant virum nobilem, non tantum generis humani opinio; quæ illi (nisi elapsus foret) perfidiam appinxisset; sed & Mantuani metus; ne rebus compositis maiestatis arcesseretur; eâ maximè perduellionis notâ signatus; quod inter inimicos agere maluisset; quàm nobili effugio Principi suo adesse. Itaque examinatis quoquouersum itineribus; nisi superato Amne Dorâ penetrare ad Casalenses posse cognouit; sed tres omninò aditus superesse: Priori (quem Saluggiæ portum dicunt) assidere peditatum equitatumq; Sabaudium: Secundo (cui Riuærotræ nomen est) naues detractas: Tertio (Mazzæ dicto) populares impositos, quos falli quidem vrgeri tamen non posse. Itaque mentito habitu, cum rustico indumento tectus duos omnino famulos secum deduceret, hac delatus obseruante nemine Doram transineauit. Sed quia furtiua fuga fugerat, arbitrio hostium fortunas omnes domesticas, filios, duasq; filias, recens claustris sacris egressas; vt parentis fratrumq; aspectu fotæ, postmodum

postmodum se voro religionis illigarent, reliquit; pietatem in Mantuanum, cuicunque vtilitati præferens; & discessu testatus, Sangeorgij Comitis literis, nullam apud se auctoritatem fuisse. Vbi apud Mantuanos fuit, non aliâ causâ fortius Sangeorgium incanduisse, minitarumq; igni ac ferro loca omnia Marchionis populaturum, dixit. Hinc plerosque populares metu percitos, per inuia lactentes & tenellæ ætatis liberos traxisse, domesticam annonam corrupisse; & vniuersa circum formidine compleuisse. Alij quibus Marchio secretis causis inuisus erat, omissos liberos ac supellectilem, argumentum perfidiæ dicebant, quasi carissima apud conscios securissimè credidisset; ipse non ætate, non viribus bellicis, fictam fidem trepidatione simulasset. Æquiores innocentiam interpretari sunt: imo si magnitudine malorum tractus succurrente nemine, & Mantuanis procul agentibus, in Sabaudium flexisset, excusandam necessitatem fatebantur. Nec enim vniuersa circum hoste obsidente, inermem cum impedimentis ac familia penetrare in tutum potuisse. Et virgines quidem filias apud Sabaudium Regij animi & Christianum Principem in honore futuras credi par fuisse; qui sexus infirmitatem, & Virginum pudorem tueri solitus foret; etiam in hoste peruicaci ac minitante.

Marchio Vulpiani fugit Mantuam.

Vincentius Princeps Mantuani frater, non inferiori natalibus animo, secordiamq; ac rerum negligentiam auersatus, diu in Aulâ raptari Monferratum & questibus tantùm intendere Ducem iniquissimè tulerat: nec semel publicè lamentatus fuerat, vt frater admoneretur, ne specie quietis segniter perdi prouinciam pateretur. Nil grauius strenuis quàm desidibus subeundum; & vel fortitudine seruari incolumem possessionem, vel amissâ retineri famam virtutis posse. Dolores quoque popularium, & à bonis strenuisq; exagitata negligentia, innatum robur acuebant: vt apud administros fateretur, indignam gentis suæ nomini iniuriam tolerari: Non quod infirmior Sabaudio, sed negligentior videatur. Frequentius id & apud plures repetitum, Mantuanus quoque didicit. Itaque vocatum Vincentium secreto excepit, & his ferè verbis compellauit: Comes Chieppius cæteriq; mihi à secretis diu me monent, Frater, lacerari à te meam famam, & pro abiecto distrahi. Et quamquam factorum mihi ratio minori reddenda non sit, ne tamen tua te opinio vltra conditionem ferat, exponere decreui quàm malè fraternam censuram tractes. Monferratum viginti hominum millia, nullâ familiarum notabili imminutione numerat; quibus non tueri solùm prouincia, sed vltro etiam bellum inferri potest. Sabaudij vicinium, & mea modestia, de quibusdam locis inimico victoriam concesŝere. Caritas quoque populorum, in præsentem persuasit domestico sanguini parcere; & breui affutura Gallorum Hispanorumve auxilia opperiri. Minus Regibus fidere videar si neglectâ tutelâ propriam causam proprijs armis defendero. Nec Sabaudij diuturna lætitia futura est: Propediem cessurum ijs quæ dolo ac vi parauisset, certò scias, integrâ re nostrâ, magno illius dedecore, quod contrectauerit quæ retinere non possit. Hæc consilia prudentiam habent, procurrisse temeritatem intempestiuam. Cæterùm quia me virtus admonet, malè egero, si clausum operatumq; patriæ commodis, pro nomine nostro laborare prohibuero. Vide quod onus tollas, cui te discrimini permittas. Curam Monferrati libens concedo; sed vt militiam meo tantùm arbitrio regas volo. Tueri subditos amor est; apertum bellum tolerari aut inferre prohibeo. Donec Hispanus armis nostris sua coniunxerit, & Galli Sabaudiam irruperint, quiescendum tibi. Respondit Vincentius permissum rerum arbitrium Hispano laudare, securitatem subditorum pietati fraternæ imputare. Spes regum tantùm eleuauit, non eorum culpâ, sed cunctatione ministrorum, suspicione aut odio. Ita credendum futuro auxilio, vt suis quoque viribus occurrere commendationem habeat. Scire se viribus prouinciæ inferre bellum Sabaudio non posse;

Mantuani ad Vincentium fratrē oratio.

scire dissitos ac diuisos, ægrè in vnum corpus cogi; laudare tamen oppidorum propugnationem, disciplinam militarem, præsentiam Domini, quo nullum validius sit retinendæ fidei instrumentum. Proinde quando ire in Monferratum iubeat, fratris tantùm auspicia & imperia secuturum; ætatisq; defectus consilio seniorum correcturum. In hæc conclusus sermo: & Vincentius itineri necessaria, famulos, sociosque, summâ festinatione comparauit.

Vincentius in Mantuanum proficiscens Mediolanum ad Inoyosam diuertit.

Aprili exeunte, magno nobilium ac procerum comitatu, Mantuâ in Monferratum proficiscens, Mediolanum ad Inoyosam diuertit. Præsentem dominum vexati populi requisiuerant; ne vicino hoste lassati preces Mantuam deferre, & à longinquo imperia requirere cogerentur. Perspectus Inoyosæ Vincentij animus fidorum relatu erat; ideoq; exceptus decoro apparatu, qualis Principem decebat, aut procerem pari Mantuæ comitate & magnificentiâ, cum Vincentius Dux pater in viuis ageret, vsum. Itineris non alia ratio quàm communicandi consilij: siue quod frater iusserat, siue vt quantum subsidij sperandum haberet, coram deprehenderet. Et quidem amicitiæ fideiq; testimonia Inoyosa non inuitus præbebat; vt qui Mantuani suspiciones frater luere dedignabatur: cuperetq; nutantem consilijs animum, pluribus caritatis argumentis in officio retinere: Nec enim quamquam prouocatus, & non semel calumniâ notatus, adhuc exuerat omnem constantiam; satisq; habuerat obliquè diffidentiam castigare; & malam sui famam auctoresq; perstringere. Multò ante Inoyosa hospitalitati sese ac futuro colloquio comparauerat; certior per amicos redditus, quâ viâ Vincentius insisteret, & quas artes in eam administrationem ferret. Nouerat plurimum referre, quas iuuenis inchoatæ militiæ cogitationes imbiberet, cuius se totum obsequio, quorum monitis accommodaret; & ostentatâ comitate, quem Regi suo amicum certi animi adsciscerer. Vincentius vbi deuotum Hispano nomini animum iureiurando obstrinxit; tamquàm securè eloqui posset, statim præsentes tumultus aggressus est, vota fratris, Inoyosæ promissa, Regiam fidem nemini hactenus frustrà expectatam requisiuit, castigatâ tamquam alios accusaret cunctatione; quod Moncaluium (si mille armatorum subsidium missum foret) facilè retineri potuisset: diu literis, mox per internuncium preces ac pericula Arcis delata; vt magno gloriæ suæ incremento, vindicem iniuriarum, arbitrumq; Principum Italiæ agere potuerit. Hæc etsi in Monferratum contulisset, ingentibus quidem beneficijs oneraturum & fratrem, & populos fuisse: potentissimos nihilominus Reges oblatas deiectorum Principum protectiones, multo auro frequenter prætulisse. Non Othones, non Federicos Imperatores domesticis regnis plus gloriæ, non Venetos sanctissimum & sui iuris Senatum potentiâ parauisse; quam cum illi præferoces populos debellantes Gentium libertatem postliminio restituerint; sua ciuitatibus iura reddiderint. Hos fortitudine opibusq; quod amicas familias sustentauerint, & ante alia Romanum Pontificem suâ in maiestate retinuerint. Non aliâ causâ toties apud exteros tutelæ minorum exempla spectari: Gallos pro Germanis, Germanos pro Gallis, Hispanos pro Mediolanensibus ac Neapolitanis, Venetos etiam extra Italiam pro Græcis certauisse: & in eo gloriam, quod non vicissent solùm, sed ius fasq; protexissent. Equidem magnorum regnorum possessores, cum opes, populos, iura, amicitias; etiam per interualla voluptates vsurpent, omittere nihilominus interdum, quod speciosissimum apud præpotentes existimatur proficiendi per gloriam desiderium. In bonâ famâ stare memoriam laudis, intermori in aduersâ. Inuito & abnuenti Catholico Regi decoram tamen protectionem credi; ne consumpsisse apud amicos fidem; apud nescios causarum, etiam non habuisse existimetur. Regium beneficium sua commoda secutura; gratitudinem, & compositis rebus aggerara subsidia; quibus non minus interdum Rex egeat, quam minores; vt qui grauioribus

ribus & frequentioribus hostibus impetatur. A Duce fratre suo Gallorum auxilia requisita; non quod præferret; sed vt Sabaudij neglectum procuraret; qui alienam fidem sectatus, honorem reuerentiæ aliò transtulisset, quàm quò veteri obligatione debuerat. Apertum iam Hispano Regi fratris sui animum; & didicisse, apud Amitam Reginam querelas potius iniuriarum, quàm auxilij preces detulisse. Si eas vmbras prorsus pauesceret; nec iurata semel fides, & Reginæ Galliæ congruentia Hispano consilia veritatem approbarent; cur Monferratensium excidium in sui Regis perniciem, tarditate remedij properaret? cáne compositione animi Sabaudium existimaret, vt habito Monferrato cupiditati modum dicat; nec Mediolanum Regij matrimonij pretium requirat? Superesse Principes viros, qui audiuerint legerintque, hos secretissimos Sabaudij sensus, ea vota esse. Siue eum sibi præuisum adscribi, siue alieno monitu instillatum sibi vulgari cuperet, vtrinque flagitij notam imminere; quoties illud periculum cauere supersedisset, quod in propinquo frustra arceretur.

Inoyosa vim animi prudentiamq; in iuuene admiratus, pleraque seriò, alia per risum excepisse dicitur; quasi honestis precibus annueret, suspiciones vmbrasq; rejiceret. Et quod Mantuani internuncio sæpius dixerat, repetiuit; paucos se post dies armatas legiones in mediam Pedemontanam inducturum: Mantuaniq; causâ repetiturum oblata; nisi vagus victor Regis mandatis illicò paruisset, ferro igniq; contumaciam vlturum: quò plura Sabaudius reddidisset, eo minus gloriæ relaturum. Sed tempore opus fuisse in eam expeditionem; quò sparsus miles ad signa cogi posset; ducesq; valido bello necessaria pararent. Quamquàm enim cessurum statim Sabaudium pro comperto habeat, armari tamen legiones, tamquàm diuturnâ expeditione fatigandos deberi; aduersus belli casus, & secretorum fœderum incerta. Et quò fidem roboraret, Vincentij parentis aduersum se merita, magnâ contentione recensuit, Ducemq; Mantuanum tacitè leuitatis, & prærupti animi arguit; quod modò Hispanum; modò Gallum aduocasset; de conditionibus pacis, de bello simul dissereret; suos, & alienos accusaret, hostes contumeliâ prosequeretur, amicis non temperaret, domi querulus, apud præpotentes molestus, coniugium laudaret, abnueretque; etiam Venetos in tutelam conclamaret; quos non semel prædonum nomine fœdauisset. Denique tantâ seueritate agere, vt rebus suis ac securitate tenui filo pendentibus, non amico Regi, non Pontifici auscultet; sed prout impetus, & læsura consultantium vota inclinarent, laudaret quæ damnauerit, proferret quæ reiecerit. Se nihilominus cõgitationes pacis Italiæ, & Mantuani curam non omittere; maiorem fore beneficij verecundiam, quò se minus dignum ostendisset. Porrò vtrosque fratres pari caritate complecti; Vincentium verò insuper monere, si progressus suos solido inniti cuperet, stabili aduersus Regem suum obsequio mereri. Se pietatis officijq; sedulum laudatorem offerre. Ducis Mantuani internuncius, quæ Inoyosa dixerat, sacramento firmauit. Potuisse arcere bellum, & magno cum honore & vtilitate nubere testatus; nisi Ferrariensis, lubricum iuuenis ingenium, repetitis ictibus, solido deturbauisset. Ad extremum Vincentius amicitiæ Inoyosæ gratias egit; & si fidei suæ apud Regem cauisset, constantiam reuerentiæ spopondit. Tum vertit in Monferratum, populos ingenti gaudio perfudit. Videre se Dominum, & remedia malorum in promptu habere gestiebant, stratos quoque nonnullorum animos, certiori spe meliorum erexerat; vt pauidi & toties fracti aciem iam & pericula poscerent. Aberat adulatio; sed corruperat lætitia, & gentium innata fortitudo: vt amisisse nonnulla oppida, & campum omnem Sabaudio concessisse, non iam infirmitati imputare viderentur; sed quod Ducem qui in hostem raperet, non habuissent.

Grauis interim Mantuanum tot ictibus quassatum, tot vocibus excitatum, Tri-

ni, Albæ, ac Moncaluij expugnatione auditâ, solicitudo angebat; neque tamen deditam adhuc Arcem acceperat: Iuuenem se non regiminis rerum, non belli expertem, noua tractare ministeria; non Duces, non Tribunos, non militem habere sciebat; non consilio, non fortitudine obsistere posse; vacuum ærarium; nec occurrere quibus artibus integrâ honesti opinione, & amore populorum pecuniam in vsum corraderet; denique nescium quid primò, quid postremò tutaretur; quibus conditionibus duraturam pacem cum Sabaudio iniret; Inoyosæve in posterùm, an Gallis fideret. Quantum in magno Duce spei, quantum subsidij in Romano Pontifice collocaret. Cæsari quidem prolixas, quibus suam Imperijq; causam prosequebatur literas miserat: sed Turcarum per Pannoniam motus, alia per Dalmatiam arma reputabat, vt minus securitatis promittentia. Hispanum spe præceperat, hæseratq; animo Gubernator Mediolanensis: sed praui consultores persuaserant, virum nobilem, quod non statim cupidini eius paruisset, in quæstum suum, Sabaudij amicitiam, odium suum, aliena iura, sui Regis apud Europæos Principes existimationem perdidisse. Nutantem itaq; aut nescium nouis suspicionibus turbauerant. Galli inconstantiâ propositi, nec sperabantur fautores, etiam metuebantur: si Regina, si Proceres regni, decernendæ prohibendæve expeditioni præualuissent. De Etrusco certior fiducia; vt qui Maternam Mantuani caritatem, & simul cum ipso actæ pueritiæ, retinere memoriam putaretur. Nisi noua insuper coniugij vincula, quibus soror illius Catherina destinabatur, ante alia stimulabant. Haud minus constantiæ Pontifex Romanus instillare videbatur; quòd opinione paternæ dilectionis fouere Mantuanum Ducem putaretur; quem Vincentio patre superstite purpuratorum collegio adsciuerat. Idem mores humani ingenij persuadebant; quibus apud infirmiorem, causa & vis, iniqua ferè creduntur. Hinc oratores, cursores, literas, querelas, vltrò citroq; misit: satis gnarus receptam semel famam (seu gloriæ seu dedecori sit) ægrè obliterari. Sed nec stabilis in consilio erat; nec si quid boni administri suggerebant, fortuna prosperabat; à primo die motus incerta & auersa. Delassauerat aulam Mantuanam consilij nomen; cum noctes diesq; inutili disputatione tererentur: quamquàm Mantuanus potius quid decreuisset, exponeret, quàm quid facto opus esset inquireret. Et quia nulla præsentibus differendi quæ sentirent potestas erat, per iocum famuli, non consilium sed soliloquium appellabant.

His fermè diebus Ferrariensis Amita Mantuani nepotem monuerat, missu Monferratensium didicisse sese, populares seruandis propinquis Casalensium vrbi, expedito equitatu egêre. Vicino quippe Trini præsidio, licenter Sabaudios in plana vsque ciuitatis excurrere; nec paganos solùm sed Pontesturam quoque terrêre. Tum quadringenti Equites Cataphracti iuuentutis Mantuanæ præcipui delecti, dataq; arma; vt summâ festinatione Monferratum peterent; victoremq; Sabaudium retinerent. Dictu mirum quo labore, quibus difficultatibus is numerus coactus sit. Horum certè plures coacti sacramento accessêre; sed & qui sponte bello nomina dederant, inutilem eam expeditionem fatebantur. Discessere itaque & prima die Maij apud Casalenses fuêre; arrectis expectatione populis quantus is numerus, quæ vires essent: tarditas enim & diu tractata res, spem ampliorem promiserat. Cæterùm illi per vrbem & vrbi vicina dispositi sunt; vt Vincentius Mantuani frater nobiliori comitatu ambiretur; vtque securiorem commeatum, & tutam Padi ripam facerent. Obequitantes etenim, & vltrà citraq; amnem vagi, repentinos Sabaudiorum incursus frænare posse videbantur.

Equites 400. Mantuâ in Monferratū missi 1. Maij.

His difficultatibus angustiatum Mantuanum, nouæ è Monferrato literæ grauius pressêre: scripserat Rubeus, manifestam quidem vim vtcunque propulsari posse, si militiæ prouinciali aliqua ab Inoyosâ accessio fieret. Casalensis enim Arcis præcipuam curam esse debere: caput rerum id, & Monferrati possessionem

secum trahere. Et quamquàm aperto bello Sabaudius non sufficeret aduersus munitissimum præsidium; ne tamen artium belli scientissimus & maximè indefessus, custodes, militesque, simul amicorum fidem tentaret, cauendum esse. Si præualuisset corruptisq; propugnatoribus Arcem occupasset, statim Casalenses, & quidquid Monferrati iure contineretur consecutione habiturum, nec vllâ aduersum vi cessurum. Id (vt par erat) Mantuani animum aduertit, vt Sabaudij consilia eluderet, rebusq; suis pro virili securitatem pararet. Itaque mille sclopetarij delectu per oppida ditionis Mantuanæ habito, raptim missi in Monferratum sunt; vt suspectissima pars prouinciæ, domesticâ diligentiâ haberetur. Iis Arx commissa, vt externæ militiæ, si qui dubij, quamquàm integri erant, aliò translati. Magnâ id simulatione, & consilij secreto actum; quòd fide Monferratensium apud Mantuanos nunquàm integrè probata, tum maximè diffidendum videretur; licet publicè crederetur. Nec aliquo adhuc rebellionis manifesto indicio indeprehensum flagitium accusare expediret. Exiluit Mantuanus lætitiâ, vbi pauculos hos in Monferratum missos Inoyosâ annuente vidit; statimq; per Aulam vulgatum est, Sabaudium Mediolani irritè questum, quòd hostiles copias, communi malo penetrare tractum Mediolanensem permisisset; quodq; inimicum sibi Principem nimio fauore prosecutus foret. Id auctore nobili ac primario Hispano didici, Sabaudium nec quidem somniasse; imo pro explorato habeo, illum & Mantuani opes irrisisse; & Hispanos, nisi socios & amicos prorsus neglexisse. Certum quidem est, nec Inoyosam obniti Mantuani necessitatibus potuisse; & nisi negligentiam suam, moras, vanas spes accusari voluisset, aut in iudicium perfidiam vocari, viam euntibus permittere debuisse; manifestâ doli coniecturâ, qui nec Regium auxilium opportunè concessisset; nec Mantuanum proprijs armis tueri se permisisset. Quantum prouincijs Monferrati Sabaudius detrahebat, tantum Mantuani querelis & commentationibus insistebant, nullis ferè domi viribus proprijs, quibus hostem vlciscerentur. Nec alia certior occasio fuit, cur publicis scripturis Duces in mutuas iniurias incandescerent; & acrius sua & aliena arma commouerent.

Pedites mille Mantuani Arci Casalensi imponuntur.

Quo die transeuntium mille sclopetariorum fama Mediolani audita, cito cursore quoque Moncaluium delatum est, Arcem Moncaluij inducto licet ab Equite Riuara, spe ingenti futuri, auxilio, sese dedere Sabaudio coactam; & à Rubeo iussus Mantuani internuncius, sui Ducis fortunam apud Inoyosam queri. oppidum quidem improuisu insultu captum didicerat, sed Arcem in tuto crediderat; postquam ducentis scloperarijs receptis, tolerare oppugnationem plures iam dies audiuerat. Sed qui Mantuano Mediolani erat, licet parum in summam profecturus; Inoyosam recenti nuncio turbatum, tantò minus Sabaudij victoriæ gnárum, cum expostulatione conuenit. Castellum (inquit) Domine, quod modico subsidio misso à te liberari oppugnatione poterat, post quatuordecim dierum ac noctium continuos labores, post frustra aduocata protectionis Regiæ arma, in Sabaudium concessit: nec vllus adeo extra mentem est, aut Mantuano auersus, qui miseriæ nostræ, cunctationi tuæ, multum debere victorem nó agnoscat. Sed amici & recti amarores, idem per literas & cursores toti Europæ testati sunt. Apud Hispanam Aulam extra dubitationem futurum, vtrum mille pedites Mediolanensi Gubernatori ad manus fuerint; quos certum est deturbare cœpto Sabaudium potuisse. Porrò seu regere prouinciam tutelâ, siue rebus nostris crescere Sabaudium animo insedit; id vnum Ducis mei nomine (quod suo rempore coram Rege confestetur) poscimus, quid nos in nostra causâ agere; & an Regi tuo certam haberi fidem velis doceas. Aut imminutas prouincias retinere, aut vniuersa deserere nos velle profitemur; si ea volunras Regi est; si aduersus innocentem Principem cupit pœnas exigere. Frustra quippe potentissimi Regis volun-

Mantuani internũcius cum Inoyosâ queritur de amissa Arce Moncaluij.

tati obniti nos scimus, & ideo causam nostram scrutatori cordium Deo, & cæteris Europæ Principibus commendamus; apud quos diu inultam iniuriam futuram non existimamus. Si non literæ, non promissa, non fama properantium legionum Hispanicarum, sed miles, Sabaudios direptionibus intentos deprehendisset; & tota gloria Regis tui, & Monferratum inuiolatum Mantuani foret. Sed ille Hispanæ tarditatis, tuæ meditationis callidus, festinatione expeditionum, conatus Regios, aliena consilia, paratus tuos anteuertit. Rediturum prouinciam ad suum Dominum certò scimus; sed querimur rapinas apud victorem, dedecus apud Regem, apud Mantuanum & eius subditos damna fore.

Inoyosa licentiam dicendi summâ prudentiâ tolerare solitus, optimâ quâ viuetet fide, nec celerius auxilium transmittere potuisse fassus est; nec tantum debilitatis trecentis militibus, munimento & commeatu tutis esse credere potuisse. In eâ tamen victoriâ summam rerum non consistere: quò fortius Sabaudius increuisset, eo miserius prosperâ fortunâ detrudendum: se porrò certo documento ostensurum, quàm benè Mantuanus tutorem delegisset. Constantiæ nihilominus iterum admonuit; nec sæpius oratus Inoyosa est quàm ille mira compositione animi, stabilem Mantuano animum commendauit. Id Duci scriptum, quod turbari facilem impulit noua conuicia aggerere, apud se certam fidem, quam alibi non reperisset esse, culpamq; omnem Sabaudij progressus Inoyosæ dare. Decantaram illum rem sæpius repetere dicebat; contestabaturq; non se, non Italos proceres, non Pontificem ac Cæsarem opinari, sciente & nolente Rege direptas prouincias in hostem abire; & si quid Sabaudio agri opumve accessisset, donum Inoyosæ reputare. Equidem fortunam victoris illico vicina tracturam; & propediem Hispanos Pontesturæ oppugnationem spectaturos, vt Moncaluium imperrupti vidissent, persuaso iam Sabaudio, repentinæ illius irruptioni Mantuanum obsistere non posse, Gubernatorem Inoyosam insuper nolle. Hinc Mediolanensem ditionem inuasurum; & nullâ amplius negligentiæ excusatione, etiam eorum quæ aduersum se peccauisset, pœnas illum Regi suo daturum. Sed instabat internuncius vrgebatq; auxilium apud Inoyosam, officio & animo succurrere gestientem; præter eorum opinionem, qui sciebant illum conuicia fugisse, & iniustam perfidiæ notam: cumq; Pontesturam certo in discrimine audiret, nec Sabaudij progressus gratos Regi suo futuros sciret; ne honorem, fortunas, vitámque certo Regiæ indignationis periculo exponeret; vtq; conscientiæ suspiciones elueret, criminationésque accusatæ negligentiæ nobili aliquo facinore obliteraret; quo militum numero Pontestura in tuto haberetur interrogauit; & an centurias Hispanas in præsidium mitti cuperet. Asserente illo quingentos suffecturos, statim delectus eorum habitus, iussusq; Pontesturam properare; & se aduersus externam vim fossâ ac vallo munire. Ne id quidem plerique gratum habuerunt; recordatione præteritorum implacabiles; & iam Pontesturæ (vt ferebant) metu exsoluti. Sic expleri paupertatem Hispanæ militiæ ferebant; & ditato iam spolijs hosti; saturas nec pugnaturas centurias ostendi. Ineptiora quidam garriebant, fastum, ambitionem, auaritiam gentis recolentes; metumq; ne semel admissi, nullo amplius reuocante, perpetuò remanerent. Correggium, Plumbinum, & alia Italiæ municipia recordabantur; quæ licet ab inimicis Hispano præsidio defensa forent, maluissent tamen non accuisse. Postremum id immanius visum, quàm vt vulgaretur: licet per Aulam secreti questus & tacitæ suspicionis indicia audirentur. Mediolani non aliud sermonum argumentum erat; quibusdam Mantuano, pluribus Sabaudio proniotibus. Illi quidem scribebant Sabaudium per ambages questum fuisse; quòd plus diligentiæ quàm Rex imperasset Inoyosa vsurparet; suæq; amicitiæ non iussus renunciaret; quam non dolo non vi aduersam expertus foret.

Inoyosa mittit 500. Hispanos Pontesturam.

Et qui-

Et quidem Sabaudius prudentissimè in eo rerum summam verti nouerat, si Hispanos fautores habuisset, aut saltem non infensos. Neque tamen inimicos seruili obsequio prosequi cogitauerat; sed vias omnes caritatis, artes vniuersas fidei tractare ante, quibus affectu illigaretur. Ad extremum verò desperatâ amicitiâ, hostem aperte induere. Proinde misso celeri cursore Isabellam Belgij Dominam, sororem Regiam per literas certiorem facti voluisse ferebatur, addito iure suo; lamentatus non minus de Inoyosâ, vt vel infenso, vel Mantuani amore corrupto. Orasse quin etiam ferebatur, vt iusti æquiq; causâ, nec minus caritate nepotum moneret hominem, moderatius in sua damna properare, aut alicui parum fido suppetias ferre. Adhæc, vt quâ apud fratrem auctoritate erat, leniret conceptam aduersum se inuidiam, dulcem quietem commendaret; & iniquissimi hostis opibus suum sanguinem proficere pateretur. Addebant malè feriati Sabaudium prætextus suos adornasse, & texisse perfidiam. Vbi enim Isabella querelis Regem inquietasset; & ab ipsa Inoyosa literas accepisset, quibus moneretur mitis in Sabaudium, nec facilis in eius damna esse; quod tum Inoyosæ perniciosissimum erat, cunctationem loco perfidiæ vsurpasse, suetam Sabaudio simulationem; ideóque Inoyosam hostem reumve subdidisse; vt doli conscium aliquâ honestatis specie velaret, quo veteri instituto, amicum aut infensum, conscium aut nescium, prout rebus suis conduceret, testaretur. Crebris interim epistolis Hispanam Aulam fatigasse; indefessum muneribus, & causæ suæ commendatione preciosum: non ignarum aut auerti similibus offensas, aut ad tempus differri: & ne frustra solus laboraret, eadem scribere Inoyosam officijs Isabellæ compulisse; quem propinquâ spe diuitis Marchionatus, aduersus inanes metus, & formidatam Regis iram firmauerat. Sed lubricos in calumniam magni Principis sermones, & dicendi licentiam, meliores petulantiam appellabant: eò præcipuè quòd domestici Mantuani famuli, Sabaudium turbatorem publicæ quietis apud Venetos, apud Germanos hostem Imperij, apud Hispanos alieni occupatorem, Romæ perfidum dici iactarent. Horruerant etiam externi adeo pudenda conuicia; quæ inuidi & irati, aut repertis studio calumnijs, aut aliunde accersitis intendere satagebant. Id quando non aliâ causâ Sabaudius vrgeretur, inferendo bello & implacabilibus odijs ciendis sufficere credentes. Vulgatos quin etiam publiceq; fixos Romæ libellos testabantur, tacendæ veritatis impatientiâ (quos Pasquinatas vocant) quibus libido ingeniorum, simulatum illi filiæ Viduæ coniugium, negotij fraudes, nouam & insuetam non inferioribus Principibus nobilitatis iactantiam carmine insectabatur. Quæ non ante prohibita sint, quam impunitas habendi, & cura deferendi, etiam non requirentibus fastidium & satietatem intulerunt. Mantuæ prius quàm in vrbe, aliqua lecta sunt; habita, recitataq; publicè, apud fora & templa; gementibus ijs quibus aliqua honesti cura, potentissimum Ducem, non sponte hostem, sed prouocatum, turpi modo diffamari, & contumelijs proscindi. Missæ etiam in vrbem literæ ferebantur, quibus amici veteres impellebantur, per vicos, & officinas, inter ciues, nobiles, aulicos, religiosos, tractis studio colloquijs, atrocissima in Sabaudium congerere, & causam Mantuani erubescendo mox præferre, innocentem Mantuanum asserere, hostem Sabaudium, cui inquietudo connata sit; quiq; infœlicibus expeditionibus, non quæ olim amisisset receperit, sed ditionis opulentissimam partem auulsam apud Gallos videat, dolo ac rabie in aliena clam irrupisse. Credidisse scilicet non vltorem Deum, non Gallos, non Hispanos, non Venetos, non Romanum Pontificem; non denique consobrinum Imperatorem subsidium laturos; aut Etruscum nexum arctissimè, nullâ sanguinis curâ, suo certo dedecore iniuriam spectaturum. Auaritiam, egestatem pecuniæ, quâ milites supra vires retineret, non sibi ius creditum, spoliandi rapiendiq; aliena occasionem præbuisse. Eamq; non recentem sed veterem desti-

Sabaudij fama ab amicis Mantuani carpitur.

nationem fuisse: quando certum esset, ne Genero quidem suo Mantuani fratri, pacem concessurum fuisse, si diutius superfuisset, nisi parte Monferrati concessa, quâ inanes prætextus abolerentur. Nec dici ista scribiq; solummodò voluêre; sed Sabaudij insuper virtutem carpebant, vires minuebant, recensitis in ludibrium, quæ strenuo Principi sinistro fortunæ occursu euenissent. Et quò plenius conuicium turbaret animos, nec flagellato Domino seruo parceretur, Verruensis quoque præcipuus ad consilia in examen vocabatur; quæ ille apud Romanam Aulam imprudenter egisse credebatur, flectebantur in Dominum vt iusto timidiorem, nec Apostolicæ sedi satis obsequentem. Fides quoque dictis quærebatur Pauli V. Pontificis testimonio; quasi ille intestabilem Sabaudium, & quoties de dominatione ageretur, Impium appellasset. Neque tamen innata modestiâ, magnitudine suâ, Paulus V. eam intemperantiam admisisset; vt in formidandum Principem tam atrocia congereret: sed proni semel animi in alienam iniuriam, magnis testibus perfidiam suam egere nouerant; nec quod oneraret, & dedecore notaret nil satis credebant.

Contra Sabaudius vt bello strenuus, sic linguæ continentissimus, ne domesticorum quidem sermonibus distrahi Mantuanum apud suos patiebatur; quas accepisset iniurias testari abundè putans; & quo iure, in vicinum arma mouisset. Hæc sciri in Hispania, Gallia, Germania, Italia noluerat: ne Mantuani dignitas, Cæsaris & Etrusci consanguinitas, ætas, infirmitas, licet iustiorem potentiâ & intemperantiâ damnaret. Scripto in vulgus dato, quo iura sua & iniurias prosequebatur Manifesti nomen indiderat; quod Italo idiomate conscriptum, nos compendio contraximus, & labori nostro inseruimus, in duraturam posteritatis memoriam. Filiam in Viduæ matris tutelam venire; vnanimi gentium legumq; consensione, caritatis & curæ certitudine, quæ neminem consanguineorum arctius obstringat. Suppetere Regum ac Principû innumera exempla. Hinc initium expostulandi sibi, quando Martinengum Comitem, & Luzernæ, necnon Principem filium bis legatos, obnixas Mantuano Duci preces deferrre voluerit; vt miserrimæ filiæ suæ Viduæ, coniuge iuuene, ac filio infante vnico intra vicesimum diem amissis, vnica superstes filiola in solatium concederetur. Id inhumanum Mantuano visum. Et ne dolum subesse crederet, oblatam à Principe filio Mutinam, seiunctam à Parente, vbi in cœptæ negotiationis finem, apud matrem filia haberetur. Recepisse tum conditionem Mantuanum; & abnuente primùm curam Mutinensi Duce, cum iam filia Vidua cum fratre Mediolanum venisset, consensum mutuò destinati hospitij Inoyosam Gubernatorem expressisse. Sed Mantuanum statim proposito excidisse, nec sacramento datæ fidei stetisse: tutelam à Cæsare sibi permissam; nec eo inuito posse illam ad externos transmittere contestatum. Id vulnus sibi altius adactum: siue quòd non audito Patre, pro filiâ ac nepti, iura precesq; laturo, iniquum ab Imperatoris Aulâ decretum surreptum foret: siue tardè tutela prætextui sumpta foret; quòd etiam Mantuæ agente Principe filio, eâdem Neptis suæ tutelâ Mantuanus vsus, nullo Cæsaris iussu, nullâ exceptione, concessurum te Matri filiam, si Mutinam diuertisset, spopondisset. Eas excusationes vanitatibus accreuisse, quasi Amita Ferrariensis, Vincentius patruus, & omnis Mantuana nobilitas infantis discessum à Paternâ domo, haudquaquam foret toleratura. Mantuanum certè & Principem & Cardinalem esse, eandem nihilominus fidei datæ curam gerere debuisse, quæ priuatum nobilem deceret. Hanc iniuriam questum Principem filium apud Mantuanum; statimq; deploratâ satisfactione, abductam Mediolano sororem rectâ ad Parentem Vercellas deduxisse. Quietis tamen desiderio Gubernatorem Inoyosam, Diocæsariensem Episcopum Mantuam regredi, & nouo conatu, concordiam promouere voluisse. Vniuersa frustra fuisse; reuerso mox Diocæsariensi, nullâ spe aut mittendæ neptis,

Manifestum Sabaudy contra Mantuanum.

neptis, aut concedendi, quod optimo iure prosequeretur. Indignatum se quidem; & cum seueriora vsurpare remedia in spretæ patientiæ suæ vindictam cogitasset, Cardinalatus dignitati tamen, quâ ambitum Mantuanum videbat, eam deliberationem condonasse. Armis nihilominus vltum iniuriam; & quod sibi iure deberetur repetiisse; ne irrisui omnibus, Mantuano etiam despectus esset. Ea iura causásq; in arctum reducta scire vniuersos cupere; quod non vno prætextu aut Monferratum omne, aut seorsim diuersæ illius partes antiquissimo iure sibi debeantur. Monferratum quidem intra descriptos à prædecessoribus terminos, nullâ apud Palæologos superstite prole masculâ, sibi pridem adiudicandum fuisse; tamquàm masculo è fœminâ; & Margaritæ (quæ Federico Mantuano Duci, postremùm nupsit) præferendo. Alterum caput rerum in eo consistere, quòd Theodorus Monferrati Marchio, cum Aimoni Comiti Sabaudio Violantam filiam locaret, publicâ institutione voluerit; si quando domus sua masculâ prole destitueretur, vti Violantæ posteri in successionem vocarentur. Et his quidem causis totum Monferratum certissimo iure reposcere. Sed insuper diuersarum ditionis partium prætextus non inanes habere, oppidorum nempe cis Padum, & vltra Tanarum amnes; manifestis conuentionibus inter Amadæum Sabaudium, & Ioannem Iacobum, eiusq; filium Ioannem Monferrati Marchiones: quibus, cum pleno iure, Chinassum, Brandizzum, Settimum, & Ozognam Sabaudijs dominis concessa sint, cæterorum locorum nomine Monferrati Marchiones à Sabaudijs possessionem agnouisse; & Sabaudio supremo ac directo domino, debitum obsequium sacramento deuouisse. Accedere Blancæ Palæologæ Caroli I. Sabaudij coniugis testamentum, quo Carolo auo suo, eo nomine secundo, non vetera solùm ac dotalitia iura, sed & aureorum octoginta millia legantur. Eamq; summam Carolum Quintum, deberi Sabaudijs sententiâ decreuisse. Se verò dotali causâ versuras insuper, & Atocismos repetere; quibus vetus debitum, septingentorum millium summam adæquet. Cæterùm Caroli Quinti sententiam, iuribus non plenè discussis latam, certo quodam respectu dictatam, & graui lite in ambiguo adhuc sustentatis iuribus, hærere. Quibus causis vel imminui ac infirmari à Vincentio Duce prouincias; vel apud Casalenses fortissimam Arcem noui operis sisti non debuisse: quâ receptio iurium Sabaudijs posterísque difficilior impostèrum redderetur. Hæc certiora esse, quàm vt pluribus demonstrentur; ideoq; Pontificem Romanum, Cæsaremq; se in primis orare, ne quæ in suam tutelam arma sumpserit, vitio sibi vertant. Iniuriâ quippe prouocatum; & filiæ Viduæ afflictæque, nec non infantis pupillæ matri abstractæ (quibus aliunde subsidium opperiri non liceat) caritate motum. Nec minus Hispanum Regem obtestari (cui filia sua id honoris acceptum referat, quod eius neptis sit) ne suum sanguinem neglectum, & conceptam protectionis ac gratiæ spem, frustra esse velit. Reges quoque cæteros, & Christiani orbis Principes appellare, vti fauorabili obtutu, quâ pietate & iustitia sunt, res suas ac iura intueantur: sigillatim tamen Serenissimum Electorem Saxonem, consanguineos amicosq; omnes; vt se suæ familiæ Principem honestissima repetentem, studio ac fauore prosequi velint.

Id manifestum fuit, quod palam in Vrbem, Gallias, Hispanias, Germaniam transmissum, ambiguos Principes aduertit, vti fraudes (quas crediderant) à veris prętextibus; vanitates à serijs iuribus distinguerent: discerentq; vim iuri nixam, iras iniuriâ prouocatas, prudenter à Sabaudio præsenti occasioni accommodata. Vix enim facilè credi possit, quem Mantuani ætas ac innocentiâ (sic eius amici loquebantur) prætextum iustitiæ haberent, apud nescios causarum & recentis iniuriæ fidem reperturum; licet sapientiores in illius certissimam perniciem itura prędixerant; quæ vt inania temnebantur. Quamquam enim

non eadem perfundendi scribendiq; facilitas sciretur; non tamen quid vires validiores, quid indignatio conuicijs & contumelijs prouocata, quid magnus animus infirmiori minitarentur, ignorabantur: & iam non semel Sabaudius experimento virtutis docuerat, potentiores Principes Regésque, nisi multo suorum sanguine,& longo bello,reuerentiam apud illum inuenisse. Affectu odiove inter litigantes Duces medij, non semel tantam apud Cæsares cunctationem obstupuerant; vt centesimum pœnè annum bis tractata finem non inuenerit: cóque imminentem belli necessitatem à longè prospectabant, quamuis Mantuani Duces modestissimè & compositissimè egissent. Sabaudij manifestum per Europam statim misêre, qui curæ præpositi fuerant, præcipuam agendorum existimationem in eo consistere credentes, si a Mantuano obiecta fortissimis contra argumentis conuincerentur: plurimum quoque vigere famam veri specie indutam opinabantur; vt cui minus periti statim accederent.

In suburbano Mantuanus erat cum præcipuis amicorum, festas epulas celebraturus. Nec enim amissâ aut lacerâ prouinciâ ita animum iuuenis solicitudine distinebat; quin solitas summâ in securitate voluptates retineret. Hic inexpectanti obiata Sabaudij scriptura est. Itaque(quod illi semper moris fuerat,retinuitq; plures post annos) vniuersos etiam mediastinos,& vix patriæ linguæ gnaros adnocauit. Factâ coronâ recitari libellum coram iussit; in singulas periodos commentationibus inuectus, & subito studio respondens. Vix contineri potuit, ne statim petito calamo promeret confutationes; imperspectorum licet iurium, & causæ ab ipso hactenus non examinatę. Vis eadem quosdam administros studio Domini procurrentes vrgebat; fatentes non alio validiori indicio probari Mantuani iura, quàm futili Sabaudij scripto potuisse. Reuersus Dux Mantuam postquam impetus ille scripturientis animi refrixit; & æstimatum Manifestum plus ponderis habere, quàm primâ facie ostenderat, visum est. Diocæsariensis Episcopus, inurilibus scripturis, & odia maiora concitaturis abstineri consuluit: ne si Mantuanus indignationem palam ostendisset, quæ obiiciebantur videretur agnoscere; aut acrioribus hinc inde stimulis, ad mutuas iniurias vterque stimularetur. Arduum esse fatebatur, inter inimicitias & arma temperare conuicijs; aut eâ moderatione affectus componere, quæ concordiam non rixas persuaderet. Neque Europæos Principes adeò alienì nescios agerę; vt quo iure Mantuanus Monferrato imperet, ignorent: multò minus Pontificem, Imperatorem, Regemq; Hispanum rerum arbitros; apud quos vis omnis sit; & quos præcipuè Cæsarei decreti reuerentia spectat: non denique Gallum Regem magnam,si certandum occurrat,belli partem. Romanam Aulam omnium gnaram callere similia; vsu conciliandæ pacis inter infensos Principes; & à Christianis Regibus depellendæ discordiæ. Hinc totum orbem discere,quid cuique iuris,quæ spes,quæ subsidia; augeriq; aut imminui singula, solâ laudantis reprobantisq; opinione. Ignari ac præcipitis vulgi, quod veris falsa confundat, apud honestiores nullam rationem haberi; coq; non ad tutelam, non ad offensas ciendas sufficere. Quod si iurium suorum fides eleuata, & conuulsa existimatio molestiora sint, quam vt dolor secreto contineri possit, priuatis ad Christianos Reges & Principes literis, quæ à Sabaudio objiciantur; nulla in auctorem iniuriâ reiectâ, & excusato potius hoste dilui posse. Multum commendationis moderationem inuenturam; si apud peritos Mantuanus iure potior deprehensus,etiam temperantiâ celebretur. Principem iuuenem,virum Ecclesiasticum,læsumq; ex modestiâ optimè auditurum: nec virtutem frustra fore, at quæ hostem ipsum ad mitiora possit conuertere.Saluberrimum consilium,plures quos calami pruritus stimulabat,damnabant; responsumq; prętulerunt, odio vulgatæ à Sabaudio iniuriæ (vt ferebant) &

Mantuano

Mantuano in hanc partem proniori assentantes. Silentium scilicet metuebant: ne recepta quæ dicebantur crederentur: ne apud factorum dictorúmque nescios Sabaudia magnitudo fidem exprimeret: ne iuuenis & armorum inexpertus, etiam ciuiliter causæ suæ sustentandæ impar videretur: ne sine Doctoribus putaretur: denique vt vulgatis rationibus, apud eos qui Sabaudium tractauissent, comparatione iurium erudirentur. Sed reuera suberat indignatio, quæ tantum temperamenti aspernabatur, & animus præceps in quamcumque vindictam. Id saltem orauit obnixè Diocæsariensis, ne quo Sabaudius conuicio asperior & implacabilior redderetur.

Mantuani Manifestum contra Sabaudum.

Cæterum his ferè verbis res confecta. Certum fuisse sinistrâ cœpti motus famâ auditâ curaturum Sabaudium, ne conatui & illatæ vi, sui colores desiderarentur. Armorum quippe quam iuris peritiorem, & prauis consultoribus vsum, id Manifestum vulgauisse, quod prima statim fronte posset argui vanitatis. Neque enim matri (si minor sit, vt Iurisperiti loquuntur) aut si procul à paterna pupillæ domo agere intendat: prætereà si probabilis aliqua suspicio iura imminuens, subsit; filiæ tutelam permitti. Non vno intercessore oratum fore, ne Viduam relictam, vteri dubiam, vna cum filia infante, redire ad parentem vellet: sed preces non recepisse: Quòd successurum Principem in paterna domo, & Tutricem apud suos esse, leges primùm, mox Imperator decreuissent. Additum à Sabaudio metum ex nepti: quòd veluti hæredem Monferrati iactauisset. Et quanquàm ipse Margaritæ quæ Federico Duci Màntuano iuncta fuit, se vt marem è fœmina in successione iurium diu prætuerit: apud Hispanos tamen ac Mediolanum Gubernatorem, Nepti suæ deberi Monferratum docuisse, sua neptis iuribus iura miscendo. Id Guidonium Sangeorgium ingratissimum sibi rebellem, datis ad consanguineum suum literis testatum; quibus perfidię socios quærebat, in hanc formam. Sabaudium Ducem suis ac neptis iuribus sustentandis, bellum illatis in plura simul loca armis tractare. Et quamuis Trinenses adhuc obsidioni non cessissent, breui tamen in potestate fore. Eius commoda & honores promoturum, si sese in Castra contulisset, & cæteros in eadem studia aduocasset. In Castris ad Trinum 23. Aprilis 1613. cum vidua Princeps omissa Mantua, vbi omni officij genere culta fuerat, ad parentem regredi festinaret: non Principem Pedemontanum solùm, sed & Inoyosam Mediolani Gubernatorem flagrantissimas preces, auctas infelicis Viduæ lachrymis detulisse; vt licet metu Cęsareę indignationis, amicis consanguineísque contra nitentibus, & magno rerum suarum discrimine, Mutinam cum filia secedere toleraret. Speciem quoque valuisse; ne propositi peruicax mœrorem matris, patris dolorem ridere crederetur. Tantum addidisse conditiones, quibus neptis permissa in tuto esset, suo arbitrio restituenda. Mutinensem Ducem arctissimam sponsionem, Cęsaris iram, etiam pacta quibus concedebatur abnuisse. Vbi illa Mediolanum cum Principe fratre delata fuit, priora desideria Inoyosam retractasse; cupiuisséque mitti infantem Mediolanum, solatio matris, faciliori rerum exitu, dirimendísque contentionibus. Id se tamen viuis rationibus negasse. Itaque stimulatum ab eo Mutinensem, vt vadem se promittenti, hospitémque matri ac filiæ præberet. Speciem matrimonij tum fuisse: ideoque se abnuisse Viduam Mutinam regredi, aut in posterum neptim concedere, quam ille paulò ante noluisset. Cuius mortalium manifestas Sabaudij artes fuisse, ne dum sibi curis rerum ingentium intento. Ideo tot itinera, regressus, loca infanti matríque præscripta, vt occasio aliqua rapiendi obiiceretur. Docendę interim veritati missum à se Episcopum Diocæsariensem; vt non Inoyosa solùm, sed vniuersi qui Sabaudij quærelas excepissent, certiores redderentur: nec transacta abnuere, nec velle resumere iterum cum

Mutinensi pacta prætetita. Decreta Cæsaris, subditorum suorum voluntates reclamasse: scire quin etiam se fidei quam dedisset, præstandæ non minus quam nobilem priuatum obligari: sed promissa quæ loco ac tempore circumscripta sint euanuisse, nec amplius ligare. Eâ causâ literis sibi à Pedemontano Principe missis respondere supersedisse: siue quod ab Episcopo Diocæsariensi iura sua proferri satis crediderit; siue mutuâ caritate cognitum, testatâ veritate offendere noluerit. Eundem Diocæsariensem Inoyosæ Imperio, etiam Vercellas (licet suo cum assensu) missum, vt continuatione negoriationis difficultates complanaret; eóque scripsisse ad Principem Pedemontanum literas, hoc sensu: Credere se Diocæsariensem Episcopum, apud illum propediem futurum; eorum occasione quæ suo iussu deferret; sine literis tamen illum venire noluisse; licet præterea imperauerit, vt cui paulò ante literas misisset, coram satisfaceret. Quidquid ab illo sibi exponeretur, suo nomine interpretaretur. Et quamuis forsitan minus dictis suis fidem habeat, neminem tamen suo obsequio proniorem reperturum. Hinc cuiuis apertum esse quo animo fuerit, & quam prauè omissa negotiatio sibi in perpetuam obligationem adscriberetur. Misso Episcopo non Neptis concessionem, non finium compositionem arbitrio permissa, sed legatum tantummodo ad Sabaudium, vt an domus vtraque, firmiori iterum vinculo necti posset, prospiceret. Satis superq; se professum, siue Sabaudius a parente Vincentio tractata, siue vetustiora, siue denique recentem terminorum directionem cogitasset; nec se auersaturum quæ bono iure poscerentur; nec illum plura & certiora à filio expectare posse. In hæc factam Episcopi missionem; nec aliter cum Gubernatore Inoyosâ per literas, aut cum Martinengo Lusernæve Comitibus locutum: quorum dicto fidem haberi velit. De Vulpiano ac Castiliano oppidis præter legationis summam, & suo ingenio Episcopum, Sabaudij ac ministrorum expostulationibus vexatum, vtq; se eo tædio liberaret, locutum; eumq; responsum in sequentem operiri iussus foret, tamquàm militarem censum spectaturus Sabaudius vrbe discederet, eadem nocte Albam Trinumq; vi aggressum. Hanc esse factorum seriem, cuius examine liqueat, vtrum bono iuri institerit, motus aduersum se armis eâ immanitate, vt maiori in iuratum hostem vti non posset. Iam verò sibi ac conscientiæ optimè conuenite, nullius nempe offensæ sponte se auctorem fuisse; nisi neptis, grauida filia, & pars prouinciæ negata inter iniurias referantur. Queri se tamen posse, q; præstitâ sibi à Sabaudio per literas securitate; & agente adhuc Vercellis apud ipsum Episcopo Diocæsariensi Oratore suo, inter coniugij tractationem, quam vterque Inoyosæ auctoritate prosequebatur, se imparatum oppressum; cùm Monferrati municipia aduersus metum, non alio quàm ciuium præsidio seruarentur. Tacere secretas artes, insidiasque, concitum aduersum se Monferrati subditos, captas Arces. Cæterùm quo iure ageret Sabaudium in summa coëgisse, quæq; Auus suus totum triennium coram Carolo V. Imperatore produxerit. Superesse generis humani iudicium, affectuíne ac cupidini hostis, an Cæsaris decreto fides sit habenda. Si quid Sabaudio lite cœpta continuare permissum sit, in suo vigore manere: Donationes. transactionesq; inter Ioannem Georgium, & Ioannem huius filium Marchiones fuisse per vim expressas, vtroque per vices Taurini detento. Sed non in eo Cæsaris auctoritatem arbitriumq; reseruata, vniuersa irrita reddidisse. Sub Imperatore Federico salutis anno millesimo quadringensimo sexagesimo quarto. Blancæ octoginta aureorum millia olim merita, nec se nec suos abnuere: summam illam septingentorum millium imaginariam, nec sine risu esse. Paratum se Iudicis sententię stare; ambigere tamen, an ille quisquis contigerit, possit debeátve inuasorem audire. Non debuisse Sabaudium Actorem Arbitrúmque simul agere; nec sibi ipsi nullâ potentioris sententiâ parare executionem.

Satis

Satis fuisse quod violato iure gentium Sabaudij Duces abstracta Monferrato possideant, Taurinum, Iurcam, Modoctiam, Chinassum, Settinum, Montanarum, Sanbenignum, Lombardonum, Fletum, Ozegnam, Collegnium, & alia pleraque à Federico Margaritæ coniuge proauo suo apud Imperatorem agitatâ lite repetita: quorumq; possessionem in tempore, decreto Cæsaris expectet. Quod si Sabaudij Auus causâ coram Imperatore tot annos aduersus Duces Mantuanos egit, cur id nepotem, potentiâ non auctum apud non imminutum auctoritate Cæsarem abnueret? Cur Vincentio patri suo hæsurum se causæ, & certis conditionibus transferre velle iura omnia, non meminerit promisisse? Neque tamen ab illo adeo imminutum debilitatúmve Monferratum vt conditionem vicinis inuideat: aut ideo Casalensem Arcem eduxisse, vt aduersus ius fasq; prouinciam retineret: sed conscijs Imperatore ac Christiano Rege (quorum ministerio quidquid sibi vitium sit seruauerit) in suo statuisse. Horum Principum potentiâ tutam infantem fratris sui filiam futuram: ideoq; velut proiectæ hæredis, eam sibi curam Sabaudium aduocare, aut præsumere non debuisse. Illam & Mantuæ natam, & educatam; hic administratorem Patruum, summâ quâ in ipsam pietate sit inuenisse. Et si iniuriæ metuantur Austriæ Regum patrocinio indemnem futuram; quorum placita ipsa quoque reuerenter obseruet. Orare proinde Christianos Principes; vt si Sabaudij arma libidine ac sæuitia tractata, prophanatis delubris Diuorum, violatis personis sacris, calcatâ honestate ac religione omni ex iusto censent, in se vindices incurrant. Sin ipse si iustitiam inuocat, & mediâ negotiatione pacis connubiique, publicam fidem frangit, diuinum ac humanum ius infringit; vt sibi oppresso, lacerato, insidijs petito, fautores adsint.

Hoc Mantuani Manifestum fuit; quod non minus quàm Sabaudij, præoccupandæ publicæ fidei studio vulgata fuit. Neptis tamen primùm promissæ; nec cum postmodum repeteretur à Mantuano dimissæ iniuria, causa intus fuit, cur Sabaudius mitius suam causam, vt olim prosecuturus, asperiora probauerit; & obdurato Mantuano in implacabiles itas exarserit. Eò magis quòd Viduâ Dominâ Mediolanum delatâ vulgatum foret, abducendæ subtrahendæq; infantis neptis consilia Sabaudium agitauisse; sed custodum diligentiâ elusum; quodque cum literas & Oratores, pacis concordiæq; speciosis nominibus refertas misisset, integram tamen tractationi fidem non intulisset. Quorsum enim attinuisse Mediolani filiam manere, nec Taurinum ad patrem tendere? cur dilectam Mutinam? non placuisse Goitum, Caprianum, Gazolum, quæque illustria ditionis loca multis passuum millibus Mantuâ seiunguntur? nisi vt illa Mediolano furtiuè abduceretur; conniuente, conscio, & permittente Inoyosâ: cui omnia pro Sabaudio agere ac moliri, gemmæ aurumq; persuaserant; nec minus noui Marchionatus spes ingentes? Porrò ideo prælatam Mutinam, vbi pronum foret sororiæ caritati plus insidiarum adaptare. Facti porrò inuidiam Sabaudium non metuisse; vt qui paratis coloribus honestas causas appingere promptum haberet: meditareturq; in Viduam matrem furti culpam transferre, quæ pactis concessionis firmandis non aduocaretur; & cui pietas non seruati promissi excusationem accommodaret. Id credibile esse, multa argumenta persuasisse, quibus cautior agitatæ negotiationi foret redditus. Persuasum vnicuique fuisse, non fidei, non promissorum apud illum rationem vllam fore, quem vis, & rapinarum deformitas, manifestæ inhumanitatis dedecore non tenuerint. Pauciora tamen hæc detractoribus videbantur, & minus animum expleuisse, nisi eadem publicè in Sabaudij contumeliam protulissent, addidissentq; ore illius exceptam sententiam fuisse, profundo silentio, & æternâ obliuione dignissimam; Stare promissis mercatoris esse, non Principis. Scilicet ignorabant vetustiorem apud Sabaudium Principatum, quàm apud plerosque in Ducatus euectos nobilitatem: & tenuem ante plurimas æta-

tes potentiam, fide & bonis artibus accreuisse, prius quàm Italia magnos Principes numeraret: cum adhuc Mantua piscatorium nomen, Marmirolum rusticum esset; & cum Gonzagorum primitiæ nescirentur; licet oblatis quibusdam monumentis nostra solicitudo vetustissimam Ducibus nobilitatem appinxerit; & alius in Carolum Magnum incunabula familiæ reduxerit. Certè pronum ingenijs scripturientibus commentari est, nec tamen eâdem facilitate persuadetur. Iam verò Mantuanus impetu animi, prauis consultoribus, Ferrariensis hortatu, potius quàm Principis Vincentij sententiâ, aut bono suo fato elatus, quæ exitium domui suæ properarent, reclamantibus melioribus ausus est. Maior fratris calamitas videbatur, quod licet Mantuanus præceps ruinam prouocaret, vanâ tamen imagine vindictæ oblectaretur; Vincentius Princeps verò, & perdi sciret, & silere dolorem suum cogeretur. Eum quippe prudentia ætati antetulerat, quamuis malâ Patriæ fortuna a cura rerum exercendi validissimus arceretur.

Cum adhuc Mantuani responsum concoqueretur, per Italiam, Galliam ac Germaniam Sabaudij Manifestum exierat, non odio potius Mantuani, quàm æstimatione Sabaudicæ magnitudinis receptum insigni gentium fauore. Habebant Principes, nobiles, plebei; latitabatur publicè, & quibus sors inuiderat, magno ære parabatur. Secreto quoque prælo quædam exemplaria prodierant: adeo quod placuerat, nisi omnes possiderent, parum videbatur. Id stimulauerat Mantuanum, vt quę consuetudo ęmulo cōferre didicerat à suis festinaret. Diei labori noctes cōtinuatæ: & lectum inter Consiliarios primum probatumque fuit, quàm in lucem daretur. Nihil tota Aula frequentius, quàm laus auctoris, & erudirio audiebatur; vt iam desiderio legendi cuncti languescerent, nec longiorem patientiam ferre posse viderentur. Prima in Vrbem exemplaria mitti placuit: In eo Orbis theatro res secundum Mantuanum iudicata, cæteris existimationem latura videbatur.

Ducis negotia in Vrbe tum Vincentius Agnellus Snardus tractabat. Huic missa sunt, & quibus communia faceret perscriptum. Sed iam Paulus V. Pontifex per exploratorem didicerat, & compositum responsum, & breui transmittendum, cuiusque argumenti esset. Intercipi igitur volumina imperauit, ne in apertum prodirent: non quod causam reprobaret, aut Sabaudio quàm Mantuano promptior esset; sed quòd iis maximè intenderet, quæ quibusdam Mantuanis persuaserant, ne componerentur. Et Pontifex quidem cum Ducum concordiam literis primum tentauisset, tum Nunciis ac Legatis vrgere quę inchoauerat, maturaret: quæcunque læsura partes, aut irritatura animos sciebat, supprimi iusserat, pari in vtrumque litigantem pietate. Quâ tamen aut aliquid incuriæ subrepsit, aut diligentia custodias elusit penetrauere nonnulla exemplaria, & vt curiosis satisfieret transcripta sunt, atq; inter amicos disseminata. Quò manifestior eorum impostura est, qui datis ad Inoyosam ab Vrbe lituis, falsi sunt: placuisse bono seni responsionem; & nonnulla (antequàm typo Mantuæ permitterentur) immutasse. Nemo hactenus Pontificum, sermonis pariter, & eorum quæ turbare christianam pacem possent temperantior fuit. Nihil hactenus maiori auiditate raptū; nihil studiosius flagitatum; desiderio scindi partium iura; & quibus rationibus vtrique Duces vterentur. Hinc (provt varij animorū motus, & sua cuique coniectura sufficit) inter Aulicos disputari cœptum, aliis Mantuanum, pluribus Sabaudium protegentibus; obnoxio quidem nemine, sed opinione iurium tracto.

Manifestum Mantuani Paulus V. vulgari Romæ prohibet.

Prouocandum iri Sabaudium Mantuani scripto frusta creditum, neque desideratæ confutationes quæ sperabantur; ab eo in sapientissimum Senatorem cura translata. Hunc Toëlum fuisse accepimus. Hic repetito per compendium iure ac iniuriis, ita expectationi singulorum satisfecisse visus est; vt impositurus parti silentium videretur; scripti is tenor fuit: Mirum non esse Cardinalem Mantuanum Ducem, armorum peritia & ætate, rerum administrationi æquè maturum, dolore tactum

Sabaudij alterum Manifestum con

ractum, ob eorum amissionem, quæ maiores illius postremo Marchioni Monferrari cum vita rapuerunt; abstulerintque legitimis illius successoribus, notis palam artibus, de bello & dominatione loqui, Manifesto Sabaudij respondentem; vt suam causam specie iustitiæ commendet. Sufficere Sabaudio eorum sententiam qui gnari essent; decreuerintque procul a prudentia fuisse, Principi in rem suam improperare praua concilia; & honestatē iustitiamque causæ, prætextum appellare; nec minus ignari qua iniquitate Neptis Patrui tutelæ permittatur, quæ pro arbitrio, parata præcessorum imitatione, facilè bonis omnibus exui cum vita possit. Si viduæ matri quòd minor ætate sit filiæ relictæ tutela non competat; cur non Patruum, Principem Ecclesiasticum, & minorem arceri? Præsenti conditione negari non posse, quo potius neptim permittendam fuisse, qui Monferratum non vano nomine requirat. Imo procul vero esse Mediolani & per Hispaniam Sabaudium vulgasse, Neptim suam in Monferrati successionem vocari: sed de bonorum omnium allodialium mobiliumque iure esse locutum; quæ pater eius intestato decedens reliquisset; & quæ vt in immensam summam excrescerent, ita suo tempore sunt liquidanda. Fateri se quidem Principem filium & viduam filiam multo in speciem honore à Mantuano cultos: sed corrupisse illum gratiam omnem, cum diuersa animo agitaret, decreuissetque datam semel fidem eludere: quæ nō loco foret, non tēpore definita: additis nouis rationibus, quasi regredi Vidua deberet, nouę causę prohibentes emersissent, Cęsaris surreptitium decretū, & auersa propinquorū voluntas obniteretur: nec iis ante datā Principi filio fidē locus esset. Sed iam violatæ fidei conuictum, superesse solummodo vt Dux Mantuanus consummatæ prudentiæ Princeps alienos ministros inscitiæ accuset, qui Diocesaricnsem dignitate Episcopali præfulgenrē, per literas imprudentiæ damnauerit. Etiam eorum qui rerum ignari sint iudicium requirere: an publicæ fidei minus se egisse putent, quod debita sibi iura repetierit habito quamquam domi Oratore Mantuano, qui nulla satisfaciendi sibi auctoritate venisset: aut quando quibusve causis, vsu receptum sit, mitti Feciales ad contestandum bellum. Quinimo mirari se, à nemine suorum Mantuanum admonitum, ob neglectam promissionis fidem: licet vetera super Monferrato iura ad tempus seposuisset, bellum ab eo quē offēdisset opperiri debuisse. Proinde frustra improuisum appellare. Porrò quàm valido iure innitatur, Manifesto vulgato ante docuisse: monitum solummodo Lectorem velle, nulla in Ioannem Iacobum, & Ioannem eius filium Marchiones Monferrati, Amadeum Sabaudium vi vsum: & Federici decretum non citata parte irritum censeri debere. Tacere etiam quæ iniquè Gonzagi super Monferrato, exactionibus, desolationibus, imminutionibus veros successores lædendo egerint. Vana Mantuanum Cæsaris in Sabaudium odia concire, vt in contemptorem Maiestatis, quam semper sit immutabili reuerentia prosecuturus. Non potuisse illum paratiori via petita ademptaque iura repetere: nec facile imaginari posse, si quando Cæsareum decretum Caroli V. sententiam reuocasset, quibus opibus Mantuanus tot annorum possessionem cum acceptis reditibus foret repræsentaturus. Sed & maiores illius ne latæ quidem sententiæ obtemperasse: qua sufficienter cauere alienis petitionib. iubebatur. Irritè prorsus querelis aërē verberare, vt conatus Sabaudij inuisos reddat. Arma quæ sibi aduersa ac pręualida expertus fuerit, crudelia appellando. Bellicę quippe rei peritos nouisse, per vim recepta oppida militari licentiæ permitti: nec obstare quo minus victores aduersus obstantes, ferro sibi viam aperiant. Sacris hominibus (nisi qui nulla dignitatis habita ratione arma tractauerint) suum militem temperasse: & si quæ inhumanè admissa sint grauibus pœnis executum. Supresse vt summus Pontifex, generis humani parens, inter filios vniuersa diiudicet; vt Cęsarea Maiestas, rigorem (qui malos effectus procreat) & corruptos affectionibus animos auersata, cer-

tra Mantuanum.

ta pietate vniuersa componat: vt Rex quoque Hispanus, Sabaudiæ familię parens ac dominus, debita protectione, æquitati locum faciat: nec minus cæteri Principes sanguine aut amicitia illigati, post tot annos illatam toleratamque iniuriam, quomodo nouos occupatoris insultus toleraturi forent in re propria, secum æstiment; simulque iudicent an impia & iniusta arma illa censeant, quæ propriæ existimationis ac iurium causa tractantur.

His visus fuerat Sabaudius Mantuani Manifestum iugulasse, vt ne in loco quidem honestæ suæ tutelæ haberetur. Quanquam enim dici credive inferior iure aliquibus posse diceretur, asperitas tamen in viduam ob negatam filiam, & non reddita Pedemontano fides, causam omnem confundere videbatur: pietate illinc turbanre animos, hinc magnitudine Sabaudij vrgente. Accepi a fide dignis responsionem hanc nonnulla acerbiora continuisse, & Sabaudium, ne media quidem in ira modestiæ & vrbanitatis oblita, quæcumque vesicam tollere poterant, abradi voluisse. Suetus nempe erat, iniurias suas armis, non conuicio prosequi: & intolerans quemcunque in hostem contumelias iactari. Alterum quippe diem rem examinari voluit, recitariq; sibi sæpius imperauit; vt quæ fortè auditum fallere poterant, sequenti ac tertio deprehenderentur, corrigerenturque. Si quid tamen carpere quadamtenus Mantuanum potuit, suo loco relictum est; eorum immodestiæ, qui Sabaudio petulanter insultauerant, datum est. Et forsan quæ sub Mantuani nomine prodierant, alienæ cutis scabies fuerat; licet non omnes communem causam, aut possent aut scirent, aut vellent diuidere. Recepto iam more iudicij, vt quæ administri Principum peccauerint, conscientia aut conniuentia Dominis imputentur.

Sanè vbi in Mantuani manus Manifestum illud venit (& quidem huic primum loco incidit) & ipsum, & Aulam turbauit: certò & in recentem cicatricem ferire, causæq; collineare visum, & pro calumnia missa, reddere morsus acerrimos. Erudiri successu poterant vniuersi, qui Mantuani Genio ancillabantur, silere ac pati, tutius vtiliusq; quàm damnosa eloqui fuisse. Vt tamen inquieta ingenia, & scribendi tentigine stimulata ægrè cohibentur; sic oblata occasio, procurrentes in eam curam stimulauit, vt statim nouo libello malè Sabaudius haberetur. Ea responsio sic habuit: Mordere scripto Cardinalem Mantuæ Ducem ex ijs esse quæ manifestis indicijs, agnitam veritatem demonstrent; vrgeantq; auersantem, singulari modestiâ Mantuanum, & voce & scripto aduersus Sabaudium vsum fuisse; auctorem verò libelli, manifesti mendacij arguisse. Postremùm Monferrati Marchionem Ioannem Georgium, fato & valetudine diem suum obiisse; nec vllum mortalium tanta peruicacia fuisse, vt casum fortunæ, nepotum flagitium interpretaretur. Certè apud bonos facto famam congruere; sciri tamen quid in Aulam vlcerati animi detulissent; sed & dignam officio fidem inuenisse. Triennij indefessam litem, ingenti mole continuatam, vt ne inter priuatos quidem acrius certari potuerit, Caroli V. sanctissimi Imperatoris sententiam, Genuæ in magna illa Italiæ celebritate vulgatam; ad extremum supplicationis iudicium, à Sabaudio debilitate causæ omissum, artes esse, quibus Mantuani Duces Monferrato potiti sunt: nisi Patrui Margaritæ, quæ Federico Mantuano nupsit, voluntas superioribus addatur. Eorum qui iniqua arma crediderint numero, summum Pontificem, Gallum & Hispanum Reges, Venetos, latè per Germaniam imperitantes Principes censeri. Horum sententia iussum Sabaudium arma deponere, & quæ prouincijs auulsa sint, in priorem Dominum redire. Si quid se iuris habere Sabaudius credidisset, apud Iudicem quo tot annos vsus sit, experiri. Modestiam Mantuani Ducis, culpam & inuidiam facti, ab eo Principe in consultores administrosq; fluxisse; quos sciuerit esse auctores prauitatis. Neque in occulto ista, gnaris plerisque, à secreto consilio nonnullos curam deseruisse; ne sponte alicuius

Mantuani responsio.

iniquæ

iniquæ deliberationis auctores dicerentur. Duraſſe in ſententia, quibus flagitio animus occaluerat; qui ius humanum ac diuinum omne calcarunt, perfidos & rebelles ingratiſſimos; & ſi vniuerſi examinentur, etiam filios paterna reuerentia, & improperatione ignauiæ tractos. Horum pietatem ſuperis gratam, apud hoſtes quoque commendari. Mantuanos Principes fortitudine ac regijs virtutibus præcelluiſſe; domi iuſtitia, foris facinoribus ingentibus claruiſſe; Viſcomites, Sfortias, Venetos, Cæſares, Romanos Pontifices ſtrenua ipſorum opera vſos; potentiam quam temporum viciſſitudine ducentos ante annos amiſerant, totius Patriæ conſenſione recepiſſe, Cæſareſq; bene collatam cenſuiſſe. Nil intra penates eorum flagitio admiſſum; niſi fraternæ rixæ, maligna recordatione objiciantur: fœcunda apud omnes regias familias memoria, quoties inter conſanguineos de dominatione certatur: Nullas tamen extra domum Mantuani iniurias referri, non in potentiſſimos Reges ſuſcitatas ſeditiones, non proditiones aut coniurationes procuratas, non ſpoliatos patrimonijs veros Dominos; nec ea vilitate iuſtitiam habuiſſe, vt legitimis poſſeſſionibus, rapinas prætulerint, audiri. Ne in ſubditos quidem auaros fuiſſe; nec profiteri ſolitos, tantum quantum vellent, ſibi à ſubditis redituum eſſe. Non Eccleſiarum ſe Dominos iactare; nec vnquam ſuo ſanguini iniquos fuiſſe. Neminem adhuc Mantuæ & in Monferrato omnibus fortunis exutum a Principe ſpectari, quamquàm annorum numerus, & dites prouinciæ, parata peccantibus ſeſe ſemper obtulerint. Eam nonnunquam mentiendi libidinem eblandiri, vt ne certiſſima quidem ſciantur. Si quis enim Mantuani Ducis natalem requirat, ſupra viceſimum ſextum annum deprehendet; adeo minorem non eſſe. Et ignoratione facti, & iuris inſcitia Scriptorem laborare. Cur enim Eccleſiaſticus atque adeò Princeps, infantis neptis tutelâ arceatur? quem iudicium eius qui ne fallatur multò ante Cardinalem decreuerit; ſimul leges patriæ poteſtati ſubtraxerint. Apud Mantuanum eam allodialium, ac ſupellectilis nobiliſſimæ vim eſſe, quæ maieſtati domus reſpondet; ſed horum quædam diſſoluendo æri alieno, alia retinendæ dignitati; nonnulla teſtamento Vincentij Ducis legata. Nec enim feudalia apud Mantuanos diſtrahi leges Imperij permittere. Proinde priora cum ſummam non conſtituere, quam procacitas Scriptoris comminiſcitur, & Mantuanus ipſe adeſſe vellet. Nullam tutelæ Patrui ſuſpicionem ſubeſſe. Iam enim matre ſuperſtite, nil in Patruum hæreditate deuolui poſſe; quod libelli auctor craſsâ ignorantiâ iurium non peruidit. Porrò vix credi poſſe, eam Sabaudio mentem, eam corruptelam animi eſſe, vt magnum & longæ hoſpitalitatis diſpendium, quo ferè trecenta aureorum millia, honori & commodo filiorum ipſius inſumpta ſunt, omiſſum à Mantuano in Viduæ filiæ gratiam Domini nomen, conceſſam auctoritatem, etiam poſtquàm vteri vanitas patuit, praué interpretetur, niſi ingratitudinis, cuius exempla vix ſuppetant, accuſari velit. Non Mantuano, ſed nec vlli mortalium, licuiſſe certioribus inditijs obſequium teſtari. Quin Neptis infantis, & Monferrati adminiſtrationem permiſſa, eâ vi ac ſpecie, quæ teſtandæ comitati ſatis eſſet, inſidijs aditum non aperiret. Exitum certè, & quæ ſecuta ſunt, curam prudentiamq; approbauiſſe. Apud Mantuanum nil ſanctius eſſe fide datâ: ſed quod loco ac tempore definiuerit totum æuum non promiſiſſe. Debuiſſe cum negotiatio vigebat; cum res erat in integro Sabaudium conſtantiæ Mantuani periculum facere: non quòd ante abductam filiam certâ lege obtuliſſet, abſente illa denuò requirere. Nimis detectas fraudes & ſtudium rapiendæ Neptis filiæ fuiſſe, quàm vt neſcirentur, aut huic ſe periculo Mantuanus exponeret. Ex Sabaudij & filiæ Viduæ dignitate non creditum; ſi ſemel ductâ Mediolanum, Mutinam velut mutato conſilio deduceretur: & conſenſu magnorum Principum obſeruatũ, parum id exiſtimationi conferre potuiſſe; ſiue ſuſcepta coniugij tractatio abſoluta foret, ſiue vanuiſſet: nempe offerri, adimíque, orare &

orari videbatur. Cęterùm quanquā vetus promissio concedendę neptis tempore abiisset, permissurum nihilominus nepti Mantuanum fuisse, nisi artium Sabaudij insidiarumq; admonitus, eo prætextu illum vti turbàdo Mõferrato velle didicisset. Decretū Cęsaris impudenter surreptitium dici; quod priuatæ Imperatoris literę, & post audita Sabaùdij iura Castilionæo Principi commisisset. Certè minus virium Mantuano esse quàm Sabaudio ad corrumpendum Iudicem; neque Imperatorem esse facilem hauriendis vanitatibus. Irrideri auctorem posse, quod in Sabaudij fauorem conclamatum referat. An quòd Europę Principes reddi ea quæ occupauerit consulant, iubeantque: id demum est secundùm Sabaudium statuisse? Diocæsariensem Episcopum imprudentem non dici à Mantuano; eam tamen notam incursurum fuisse, si inuito Domino mandata excessisset. Quæ tamen ab illo oblata dicuntur, illum abnuere, & constanter nil promisisse profiteri. Cæterùm vt frustra Sabaudius fidei defectum in Mantuano accuset, ita non excusari illum, quòd insidiosa Monferrato arma intulerit. Habito domi Oratore Mantuano, & expectare responsum iusso, noctu per fraudem Trinum aggredi; & eandem vim plura simul in loca transferre, meram perfidiam, nemine negante, esse: Cæsarem verò ante alios misso Commissario, ac contestata Cæsarea præscriptione, causæ iniquitatem agnouisse. Imparatum Mantuanum circumuentum bene dici; quòd acceptis à Sabaudio literis, amicitiæ fidere iussus fuit, cum insidiis peteretur. Monferratum in ea Italiæ parte situm esse, vbi nemini Dominorum, præter Sabaudium alius hostis occurrat. Federici decretum hostes ante alia iugulare; nisi quis aliena propriis cogitationibus adaptet. Gonzagum demum per Monferratum non alias copias, quàm quas ære proprio sustentare potest aluisse; nec cogitasse vt inopia ac fame marcescentibus alienæ rei peculatus opem ferret. Quanto citius credi par esse, ideo à Sabaudio Monferrati populationem meditatam, ne regio Pedemontana illicitis & intollerabilibus exactionibus hausta, vastaretur, miles squalore exanimis alieno expleretur. Satis manifestam proteruiam esse, magni Cæsaris sententiam iniustitiæ accusare, & rerum potientem Imperatorem contemnere. Victoriam haud dubiè antequam euenerit sibi spetiosam fingere; non enim flagitij & ruptæ fidei pretia apud illum fore, qui manifesta iniuria alienum raptaret: sed redituta omnia ad veteres Dominos. Prouinciarum reditus æstimatione incolarum minores iusto esse; sed & Mantuanum subditorum amorem potius quàm quæstum malle; & quale quantumque sit quod recipit, cum dominatione apud se ac suos æternum futurum. Nouo tamen iuris ordine Sabaudium vsum: & cum sententiæ secundùm capita sua diffideret, ab executione orsum. Cauisse causæ Mantuanos Duces pro modo decreti Cæsarei: sed quia duraturam sibi possessionem sciebant, etiam cautionem superfluam vitauisse. Habere etiam Mantuanum Ducatum, quod ducenta millia subditorum numeret, trecenta Aureorum millia, leuioribus quàm vicina oneribus, suo Domino in quemlibet annum pendentem. Militarem licentiam, quæ feritate & lasciuia exercetur, non nisi precarium exercitum, Ducemque conscium reperiri. Montilij sacerdotem præsentis Dei cultum abripi nolentem, & Albæ Episcopi casum clare testari, quàm barbara immanitate sæuierit. Vnum alterumve seditionis reos publicè in exercitu Sabaudio punitos, sed titulum cum mendacio fuisse. Accusata quippe feritas ac sacrilegium, quæ seditio fuisset. Postremò Mantuanum appellare Pontificem, Cæsarem, Reges, Principesque; & implorante Sabaudio æquitatem pietatémque, ipsum iustitiam orare. Vniuersos quippe pro Mantuano sentire, & restitutionem amissorum breui expectare. Valuisse causâ, nec eas sibi aut suis vires animósque fuisse, vt posset alienas prouincias occupare. Dedisse qui tenebat Imperatorem causâ diu examinatâ: nec vnquam Monferratum Sabaudij fore, quoad poten

ad poten

ad potentioribus, & directi dominij arbitris iustitia placuerit.

His Mantuanus Sabaudij patientiam irritasse ferebatur: & cùm abstinere aut prohibere, ne scriptum vulgaretur (quod prudentiores consuluerant) posset, pluribus exemplaribus clam missis, Romam, Venetias, Parisios, Viennam, offendisse; Equidem cum id vulgatum est præcessisse pleraque expeditionum nescius non sum; sed quia Manifesto Sabaudij componendum Mantuani erat, temporum ordine neglecto miscuimus posteriora prioribus. Sic valituram rerum memoriam, & facilius disceptationum iudicium futurum credidimus; si tempore licet dissita iungeremus, quæ seorsim tradita periissent. Nil frequentius interim apud Cæsarem, Regésque, quàm preces ac querelæ Mantuani audiebantur: per fora, templa, officinas cœtusq; populorum scripta legebantur, conferebantúrque; vltrò citroq; Cursores properabant, & Mantuæ consultis disceptationibusq; Curia fatiscebat, peruicaci Consiliariorum æmulatione, quis augustius Sabaudio responderet, quis acrius carperet argueretque. Eâ causâ magnus scripturarum numerus vulgatus, inter nobiles, plebeios, ac Monastici instituti viros, epistolarum, libellorum, discursuum nomine; licet vniuersa typo non prodierint: quòd inter copiam ac satietatem, delectus ab ijs tantùm haberetur, qui sua præferebant.

Sed Sabaudius tædio Doctoralis altercationis lassatus, & sui iuris satis certus, armis tantùm insistebat; totiq; Monferrato (nisi vis maior obstitisset) propediem adspirabat. Et quia Inoyosæ præuaricationem subolucrat, parumq; in Hispanis (præter spem suam) fidei suspicabatur; magnis se exercitibus ambibat; tamquam trepidante & cedente iam Mantuano, aduersus Regias copias bellaturus. In Comitem Guidonem Sangeorgium; siue iure, siue iniuriâ excusabilem vis querelæ omnis erat; quam nonnulli ministrorum quasi Domino eblandituri, datis ad amicos per Italiam literis, intendebant; Rebellem, Perduellem, Seditiosum, Ingratum, Parricidam appellantes; & quæsitissimis nominibus infamiam appingentes. Itaque certior ab amicis redditus quibus conuicijs Mantuæ laceraretur, ne culpam silentio, ignauiam conniuentiâ fateretur, publico Manifesto excusationes consilij sui, literis ad Principem virum datis prosecutus est. Sed ille cùm Mantuani reuerentiâ, aut publici iudicij metu diutius apud se scripturam cunctari voluisset, an publico crederet ambiguus, alius intempestiuè sedulus, iniuriâ Sangeorgij tumens, nec argumenti peritus, nec habito imperio quoddam formauit, eiusdem Sangeorgij nomine, minoris haud dubiè dignitatis. Hoc veram Sangeorgij scripturam anteuerrit, nec errore deprehenso potuit reuocari, vt germano scripto locum faceret. Certè nos solicitudini Lectorum satisfacturi, vtrumque latinè reddidimus. Et quidem quod typo exijt sic habebat.

Mantuani ministri datis ad exteros literis Sangeorgium informant.

Serenissimi Cardinalis Mantuæ Ducis Manifestum, verbis exquisitæ asperitatis compositum, animum suum altè sauciasse: quod Principibus (apud quos auctoritas ac vis iusti speciem habeant) vix liceat respondere; curaturum tamen quantum diuinâ ope valuisset, vt eo se onere leuaret; quo pressum Dux Mantuanus velit: vtq; simul peruincat non honestati solùm causæ, sed & suo Principi deseruire semper in animo fuisse; vindictæq; desiderium procul semper habuisse. Eius rei cunctos testes aduocare, quibus certum sit, magno rerum suarum detrimento, & iacturâ Principum virorum amicitiæ, se non Vicentio solùm, sed & Francisco patri ac fratri regnantis Ducis Mantuani, insigni ministerio deseruiuisse. Inter cætera tractasse absoluisseq; Margaritæ Sabaudiæ coniugium; quę omnia tamen aduersâ fortunâ suâ ceciderint. Tacere alia; quod ij quibus cum laborauerit, vitâ exierint. Continuasse quippe vno velut filo obsequium, licet indignissima tolerauerit, & pro gratiâ odium retulerit. Sangeorgios aduenas Monferrati esse: mox potentissimos prouincialium euasisse; talesq; à Cæsaribus ac Marchionibus connubiorum testimonio probatos. Hinc charitatem mutuam, &

Manifestum Sangeorgij nomine Typę vulgatum.

spontaneam in eas sedes rerum migrationem fuisse. Auum suum Monferrati præsidem, post Palæologorum exitum, prouinciam in Cæsaris fide retinuisse. Nec minus impositum dominationi Federicum Mantuæ Ducem, cum in possessionem veniret; non matris, non coniugis præsagis malorum lachrymis retentum, cum nobilium magno comitatu primùm excepisse. Morte demum præuentum, magno dolore suo; quod plura fidei testimonia præbere non potuerit. Hunc quinque liberos reliquisse Violantis Roëræ matris tutelæ commissos: quos illa bonis artibus Papiæ instrui curauerit. Maiorem natu parentem suum, Patrię atq; adeo Principis sui amore illectum, ministerio Gulielmi assueuisse; nec (titubante licet Aulâ) fidem imminuisse. Magnis viri meritis, Commendatorem quanto loco genitum, ab eodem Gulielmo ad Rempublicam vocatum; in nonum vsque annum Vincentio Duci Gulielmi filio fidam operam pręstitisse. Sed malo suo fato; & obnitentibus quibus apud Dominum certior gratia erat, inuisum. Reuerso ad suos Commendatore, se quoque infantem abductum, & curę Cardinalis sancti Clementis relictum. Non semel vt in Aulam reduceretur, & demùm arbitrio Ducis nuberet procuratum: licet id nisi manifestâ rei familiaris iacturâ posset. Amorem Patrię tamen, & infœlicis suorum seruitutis memoriam, apud puerum pręualuisse. Expletâ pueritiâ Clementis VIII. fauore, in belli studia animum conuertisse; quibus eo honori prouectum, vt Campi Magister renunciaretur. Tria sibi apud Belgium expleta stipendia; & (quod speciosissimum quęsiuisset) sedulò gloriam nactum. Cardinalem patruum (qui Pontificio interregno proximùs ferè successioni destinatus est) Clementis fauore præter purpuram id assecutum; vt fateri sibi stimulos addidisse, vt illum albo Cardinalium adderet. Nec enim triginta annos sedis Apostolicę beneficio insumptos negligi potuisse. Illum tamen iisdem difficultatibus habitâ dignitate vsum; eoq; semper credidisse, magnificentius sibi esse, si summo honore dignus apud bonos crederetur, quam si obtinuisset. Odij apud Vincentium Ducem causam turbatos ab accolis Ferrariensibus fines fuisse, credentem iactam à Cardinali patruo suo materiam odiorum. Illum tamen Ferrariam delatum properatâ compositione turbarum, & literis Romam ad Pontificem sacrumq; Cardinalium Collegium missis docuisse, malis ministris vsum Vincentium; quod olim boni viri, nec meriti, fortunę eluctatus foret. Eo amico subsidio destitutum se, quot aduersis, quantis acerbitatibus exercitus sit, scire omnes; quibus vel ex nomine notus esset. Cæterum Sabaudij Ducis munificentia, in Guidonem parentem suum, & se eodem nomine continuatas allectum, vt Celsitudinis illius obsequium æternum retineret. Liberum proinde iudicium cunctis permittere, si stipendio deuinctus, si stabuli Principum filiorum Magister; si peditatui totius prouincię præfectus, si Ordini Annunciatę insertus, nullo (quod aiunt) fidelitatis sacramento, Francisco & pręsenti Mantuæ Duci obstrictus, alienoq; ministerio addictus; denique si tot beneficijs auctus; imo sacramento etiam Sabaudiæ domui illigatus Mantuani Ducis prętextum pręponere debuerit. Certa aduersum se esse magnę domus commoda; contra Mantuanorum Principum despectum in Parentem ac sese vsurpatam. Omittere verò Sabaudij iura, nec enim Principum controuersijs inserere suam fortunam velle. Retinere tamen vim eius, in suâ manu non fuisse, aut concepta odia mollire; imo ne id quidem sibi imputari credere. Arma quę contra Mantuanum tulerit bonis artibus & summo cum honore tractauisse; quamquàm perspectum sit pro nauatâ ingenuè operâ, frequentibus se insidijs petitum. Nec id tamen Serenissimo Mantuano Duci dedecoris inurere, quem credat æstimatâ causæ iustitiâ, commendaturum studia sua; quod immobili fide, quomodo gratitudo reddatur vniuersos exemplo præiuerit; eius quoque ministerio non minori conatu responsurus, si pares hinc quoque causæ persuasissent: vt multò ante nullis ad-

lis aduersis firmitudine dimotus, Vincentio eius patri adfuisset. Sufficere Mantuano debere, quòd quamquàm fidei suspectus nil tamen officij omiserit, quò saluâ Sabaudij dignitate quies rerum pararetur: sed conatus suos prauâ interpretatione exceptos; & ministrorum quosdam suspiciones apud Dominum nutriuisse. Hanc rerum summam esse; his maximè angi. Denique sperare laudaturum Mantuanum Ducem, quæcunque nullâ vindictæ cogitatione, sola obligatione ac gratitudine fecisset.

Hæ fuerunt manifesti imagine literæ, quæ Sangeorgij nomine (ipso tamen nescio) typo commissæ sunt; cum ille adhuc ea concoqueret, quę sileri dicive ambigebat; ne prudentia, cuius gloria ferebatur, inconsultè decideret: neq; ideo scriptæ putabantur, vt secreto priuato officio satisfaceret; sed vt vulgatæ Mantuano primum, mox omnibus suam causam probarent. Gnarus haud dubiè credebatur, subdito semper Domini causa vulgum intonare; præsumiq; nisi contra doceatur, seruum in suum Principem cum flagitio hostilia tractare. Neque tamen nos ideo vtriusque iura decernimus; sed retractis, in memoriam odiorum causis, iudicium omne Lectori permittimus. Primum exemplar Mantuano inter matutina sacra oblatum est, quod à Casalensibus populi & Episcopalis Curiæ scriba miserat. Hinc nullâ interpositâ mora, coacto ministrorum ac nobilium globo recitatum. Fremere Mantuanus, & spirare ore oculisq; iras procul videbatur; cuius affectui compositi, alij temeritatem, superbiam alij, omnes perfidiam seuerissimis nominibus accusabant. Nemo mortalium hactenus rigidioribus pluribusve censoribus vapulauit. Finito sacro totus pænè dies huic negotio insumptus est. Prandij cœnæq; ea sola materia sermonum fuit: his erat & æmulatio quis fœdissimè detraheret viro nobili, quis impudentius insultaret: sed vt cætera, hæc quoque cura vnum intra diem euanuit; reperto Aulicorum intimo, qui scripto solidissimo, sauciare eas se literas receperat. Tantùm typo non committere iussus; cum transcribere vnicuique, & quoquouersum mittere Domini consilio liceret. Intra octauum diem mille fere exemplaria exscripta, & Romam, Venetias, Mediolanum, Parisios, Viennam missa sunt. Id in causa fuit, quominus epistola Sangeorgij, ad Principem virum in suâ causâ missa, minus aut fauoris repererit; & à paucioribus fuerit requisita. Nos tamen vt Lectorum solicitudini, propriæ curiositati satisfaceremus, vt in nostras illa manus veniret curauimus; non omninò vulgaria, & seruorum vilissimis obuia semper tradituri. Eam sic latinam fecimus.

Illustrissime Domine: Quod amicitiæ intuitu frequenti Procerum consessu, detrahentium mihi fidem eleuare conatus sis; & amici honori dederis, vt absentis ratio aliqua haberetur, tibi me plurimum debere certò scias; fecisti nempe humanitati & meo amori paria, ne quando suscepti aduersum te studij pœniteam: Ne tamen nullo prorsus argumento disceptationem iniisse te putent, qui præiudicatam causam meam insectantur, paucis te admonere decreui, vnde facti mei ratio omnis deducitur. Defuncto Francisco Duce Mantuano, cum me Vincentij parentis illius placito Sabaudij ministerio operatum fortuna deprehendisset; & militiæ destinatus pedestres omnes Sabaudij copias imperio cōtinerem, prius me in Monferratum arma intulisse contigit, quàm id an integrâ dignitate meâ agere possem examinassem. Nec diu tamen ea me ambiguitas attinuit; sed reuocatis in iudiciū causis, bono me iure pro Sabaudio militare cognoui. Vix enim excesserat Franciscus; & iam non Taurinenses solùm, sed & Mediolanenses Senatores fatebantur, Monferratum nepti Sabaudij hæreditario iure obtigisse; quā Mantuanus tutelæ nomine, inuitâ licet matre sibi adiudicauerat. Testes opinioni meæ literæ sunt, quas in castris ad Trinum Vulpiani Marchioni misi: ijs enim repeti à Sabaudio, non propria solùm, sed & neptis iura professus sum. Pro Dominâ itaque meâ & Monferrati hærede arma tractaui; donec exactior rerum æstimatio vniuersos

Epistola Sāgeorgy ad Principem virum in causâ suâ missa.

docuit,superstite mascula prole,fœminas eo semper dominio excludi. Porrò cum tamquàm in rebellem & parricidam Quæstores Mantuani,dignitatem,incolumitatem, resq; meas perditum irent, quæ semel credito iure arma sumpseram, in meam tutelam,& comminata capiti meo discrimina, retinere sum coactus, id ne gratis à me dici putes,procerum Hispanorum testimonio apertú faciam, quarum id fide accepi;plus Mantuanos exitium & ignominiam meam,quam prouinciam spectasse. Quæsitos in meam cædem percussores; repertosq; qui prauo desiderio suum periculum accommodarent,meque supremi Numinis protectione euasisse sciunt,quos aut falli aut fallere,maiestas est credere. Ijs angustijs ambito mihi,& tot insidiantium dolo ostentato, vna in armis spes salutis fuit; si vim arcuissem, & exercitibus ambitus, flagitiosos formidine confudissem. Pleraque initio modico iure inchoata, succedentibus nouis causis, firmissimo niti, maximè si prior quoque motus honestissimas causas contineat; & non impetu,sed consensu probantium laudetur.Quantò magis si principio vniuersa respondeant. Pro meâ itaque Principe,aduersus eum quem intrusum doctorum virorum sententia acceperam, bellaui; mox propulsare capitis discrimen,& aduersus detractores tueri famam meam,necessitas impulit;cum nullus excusationi locus;nulla incolumitatis meæ securitas, nisi armato superesset. Poteram fateor conniuentia & tergiuersatione,Sabaudiæ fortunæ progressum imminuere: sed præstitum domui illius,volente Mantuano sacramentum,iuratum ministerium, decus militiæ, ingentia Sabaudij aduersum me beneficia, strenui ductoris honorem me contaminare non patiebantur. Quod tamen summum pietatis,ac recti animi argumentum (quamquàm læsus & insidijs petitus) indignato Principi exhiberi potest, obtuli, satisfacturum hauddubiè criminibus,si posito ad tempus odio, meam operam suis pretijs iudicare voluisset.Nam & apud Inoyosam pro concordia vtriusq; Ducis acriter egi;& quoties sese occasio obtulit,aut pacis recordatio,non aliud consilio prosecutus sum:quamquam ob mutuas offensas tumentibus eorum animis,& aduersæ fortunæ petuicacia,studium meum in ventos abierit. Cæterum quamuis iniuriæ Principum subditos in perduellionem trahere non debeant;nec mihi omninò insedisset vnquam aduersus Principem meum eâ fuisse arma tractata;negare tamen nequeo,certo iuri meo & honestissimis causis, rebellandi acres stimulos neglectú iniuriasq; à Mantuanis Ducibus acceptas constantiæ meæ addere potuisse;si pronior in vindictam, connatam mihi reuerentiam potentiorum seponere libuisset. Eæ verò grauiores fuêre,quò plura aduersus Parentem meum beneficia contulisse,Gulielmus Dux Mantuani auus dicitur. Nec enim gratuito honores,munera, dignitates,à Principibus;sed pietatis,fidei,fortitudinis,recti animi præmia feruntur.Quamquàm beneficium meritú,iniuriæ in Commédatorem Patruum meum irrogatæ corruperint, aulæ Mantuanæ simultatibus exerceri permissum, & curis rerum turpiter abactum; cui quâ hominem mortalem licet fide studuisse illum, Princeps in primis,mox illi ipsi quorum æmulatu gratia exciderat,serò licet fassi sunt. Quid verò immanius, & ad detrudendum quemcunq; caritate sui Domini validius cogitari potest;quàm si specie honoris,me cum Belgio reuertissem familiarib. epulis exceptum veneficio petiisset? si pro despecto,& táquam mediastino habuisset? si nullo fauore,nullo honore à vulgo seiunxisset? Tolerare ista sanguis meus,tot sæcula apud Monferratenses primo loco numeratus,nec non cósanguinitate Marchionum Monferratensium supra cæteros elatus,poterat? debuerátne innocens & reliquis probatus sponte in sui neglectum cósentire? Præstitere (non abnuo)maiores mei fidelitatis sacramentum Marchionibus Monferrati,sed spontaneum illud & liberum obsequium fuit,nó origine,non iure debitum. Quò maior rerum mearum ratio ab hæredibus Palæologorum habenda fuerat; & maiori cum dignitate Principes viri tractandi sunt,quorum non requisitum obsequium,

nec

nec vllo iure expressa seruitus est. Quid porro inhumanius, quàm Cardinalem patruum meum, cui triginta annorum, Sedi Apostolicæ insumptorum ministerium, meritum famámque circumdederant, pro virili arcere purpurâ; & eo interregno Pontificio, quo multorum Cardinalium oculi in illum obuersi erant, ne emergeret obniti? Et quidem vt Pontificatus supremi Numinis destinatione confertur; sic apud Clementem VIII. plus optimè de Aula Romana meriti dignitas potuit, quàm officia maleuolentium in repulsam. Fixam Mantuanorum animis in Monferratenses diffidentiam esse: & eos ad ictum insectationi dari, quibus nobilitas & Patriæ opes, animorum potentię imaginem præbuere. Quod si fortunarum quoque mearum, memoria in censum reuocetur, quanta immanitate sæuitum, quo neglectu eæ laceratæ sunt, norunt vniuersi. Vitæ quidem opúmque suorum subditorum, Principes dominos esse: sed qua leges, qua mores gentium, qua ius fásque decreuerint, arbitio ac libidine animi, in famam, vitam, diuitias priuatorum grassari, vim apertam esse, quæ vt nullo iure permissa sit, sic vi possit arceri. Sane licet non Francisco Mantuani fratri, non ipsi fidelitatis sacramentum præstiterim, vt liberius Sabaudio deseruirem, minorique vinculo veteribus Dominis illigarer; si tamen quæ pro infante Sabaudij Nepri arma tractaui, tamquam pro credita vera Domina laudauerit; si iniuriis in me insidiisque temperauerit; si incolmem me, résque meas esse iusserit (quando iam pro comperto habeatur, puellam Monferrati hæredem non censeri) & seruitio adero, & cum fortunis ac liberis vitam meam, vsui Mantuani Ducis deuouebo. Aduersus sicarios ac parricidas, non aliter quàm inter arma, & apertam hostilitatem tutum video. Præteritas nihilominus iniurias Principi meo, atque adeo scelerum administris condono; me vel pietas ac natura, vel iuris ignorantia serio excusabunt. Id te pluribus, & scire, & communicare volui, ne garrientium loquacitate decepti, existiment, honorem famámque mihi viluisse. Vale.

Creditæ à multis hæ postremæ literæ plus habere ponderis ac soliditatis, nec minus modestiæ: non impetu, sed necessaria sui tutela dictatæ. Sed his Mantuani haud quaquàm respondere; geminatum laborem (vt puto) auersati: & quia præcedens Manifestum Aulicorum quidam scripto ita insectatus fuerat; vt famosi libelli imaginem potius quàm honestæ scripturæ circumferret. Nil contumeliæ, maledicentiæ, detractionis, opprobrij comminisci in Principem virum poterat; quod putidissimo calamo non expressisset, quæsitissima infamiæ nomina, & ex eo gloriam sectatus, si elegantissimè tersissiméque male diceret. Ea nihilominus ne ij quidem, quibus Sangeorgij causa non placuerat, satis probarunt: Atrociora nempe dicentes contra virum nobilem vulgata, quam honestati deceret; nec Mantuani Quæstorem turpioribus nominibus insignire odia illius potuisse. Eò processisse conuicium, vt nullus reconciliationi locus superesit: at male tum potentem belli virum exagitatum, cum vel amicum habere, vel mitiorem hostem expediret. Nihilominus Auctor scripturæ fateri non destitit, Sangeorgium aliena licet vi nixum, letaliter tamen sauciatum fuisse, quod non legi solum apud Pedemontanos, quæ in ipsum composuerat, diceret, sed etiam credi: euenisse illi; quod exteris ferè vsu venit, qui, quanquam virtuosi apud indigenas tamen inuisi sunt. Perfidiam quoque nobiliores Sabaudiorum auersatos; scireque eam sibi tota Aula obiici. Imo non duraturam illi potentiam apud prudentem Principem, eandem morum prauitatem aduersum se quoque suspectatem. Certum quippe vniuersis esse, breuem illum Sabaudij fauorem, odio Mantuani conciliatū: sed non cessuros Pontifices ac Reges officio, quoad vtriq; Principes inuicē concilientur; tum Sangeorgiū, inuisum ambob. destitutúmque, vtriusq; prędam fore. Hæc belli causâ. Propriis illum quoq; criminib. vrgebant, q̃ paucos ante dies vt causa aduersus Masini Comitē (qui Calusij Marchionatū supposito

coniugis testamento, aduersus Sangeorgij sororem viduam vt ab intestato præsumebat) valesceret, vim intulisset; vt trucidato æmulo superior soror illius euaderet; & Casalensem Medicum, quod testimonium mendacio commodare noluisset, dehonestasset vulnere faciei. Id in omnem vitam opprobriosum, ne ijs quidem qui patrauerant, commendatum; tantò minus Sabaudio fuisse; cui placere iustitiam in suis certum esset. His conuicijs quorundam ministrorum commentatio accedebat, credentium meminisse Sangeorgium à Sabaudio offensarum; & inter cætera seruasse memoriam contemptus; cùm habitâ missione, & ad suos reuertens, arma deponere coactus fuerat. Proinde cum vtrinque iræ ac suspiciones occurrerent, non diu duraturam concordiam dicebant; imo singulorum odia in minorem abitura; cunctorumq; quibus faciem orbis offenderet, pœnas maturè daturum. His quoque abstineri poterat, nec expedire videbatur læsum ante, nouis conuicijs (quæ multo sanguine innocentes expiaturi forent) prouocare. Cum interim libellis scriptisq; præla & calami fatiscerent; commentationibusq; otiosorum vniuersa personarent, arma nihilominus vigebant rarò Monferratensibus, sæpius Sabaudijs quæstuosa. Et quidem postquàm Hispani Ponestuiram deducti sunt, securitatem loco attulisse dicebantur. Pars ergò magna prouincialium, quos præsides Monferrati communi in metu, ad tutelam Arcis acciuerant, domum dimissi sunt; ne ciuium inopiam onerarent; & ne municipia flore iuuentutis destituta, libidini hostium sedes proprias exponerent.

Monferratenses aliquid audēt. Stroppianā excindunt.

Castagnolū diripiunt.

Cum adhuc centuriæ compositæ, militari ordine proficiscerentur, facinora quædam supra vires ac numerum ausæ sunt. Ducenti enim & quinquaginta Monferratenses Stroppianam oppidum, inter Casalenses & Vercellenses situm; non militari delectu, non situ tutum improuisi inuasêre. Populanum nemo resistere ausus, quod infœlicibus incolumitatem tulit. Vniuersa tamen ferro igniq; corrupta; & maior opinione præda abacta. Parte aliâ ducenti ferè Monferratenses Castagnolum Astensis ditionis vicum incustoditum oppresêre. Igni temperatum, substantia omnis detracta; & quod iumentorum in manus venit abactum. Sacris victores temperauêre; cum tamen ad primam moti belli famam, sibi ob vicinium metuentes incolæ, pleraque supellectilium altaribus ac sepulchris addidissent. Festinatâ victoriâ opus erat; ne occupatos prædâ fortior Sabaudius interciperet, & cum vita quæstum extorqueret. His nihil in summam profecturis gaudijs, falsus prosperæ rei nuncius incurrit, Palazoli nempe (Monferrati oppidum est) peditatum equitatumq; Sabaudium velut in securo agere (occupauerant victores auso nemine irritam propugnationem) non excubijs, non qui longius curaret dispositis, modicâ manu castrum recipi posse docens. In eam expeditionem, tamquàm euentu securo, sexaginta ferè equites, pedites centum viginti sclopetarij omnes, quos Ioannes Baptista Mazettus ductabat profecti sunt. In certamen ludicrum ire dixisses; ea commilitonum securitas, & boni euentus fiducia erat: sed reperti Sabaudij seriò occasionibus intenti, & vigili curâ aduersum insidias muniti. Exploratores per dissita & opportuna disposuerant, audaciam subodorati, & aduentum hostilem intrepidi expectantes. Vbi Mazettus in vicino fuit, sclopetorum Sabaudiorum fulmine didicit, locum certâ solicitudine custodiri; eoq; suggredi in prælium non ausus. Quia tamen hinc animus, illinc securitas erat, infensi vtrique sese plumbeâ glande exceperunt. Is congressus paucorum equorum (qui propinquiores ictui se obiecerant) iacturâ stetit; sed Monferratenses auerso opinioni successu, & re infectâ consternati, ad sua præcipites rediêre. Abeuntes irrisu Sabaudij prosecuti sunt; loco erumpere noluerunt; quòd pauciores essent, quàm vt præsidium bellumq; tractarent. Frustra apud Sabaudios incuria sperabatur; quod negligentia grauiter apud strenuos Duces puniretur; & initio belli, opinio virtutis in cætera valitura crederetur.

Io. Baptista Mazettus Palazolum re infectâ tentat.

Monte-

Montemagnum his fermè diebus à Sabaudijs occupatum est. Modica manus fuit; sed opportunitatum callida, & gnara locorum; oppidum situ & arce elatâ munitum, durare pro Mantuano diutius posse videbatur; sed iudicium fefellit. Victor captis diuturna alimenta & in belli expensas certam vim pecuniæ imperauit. Dicebantur in eam expeditionem ducenti pedites, sexaginta equites processisse. Dies aliquot summâ lętitiâ egerunt, inter annonæ copiam & securitatem; spreto Mantuano vt inualido, nec recepturo. Vbi opulentiora ciuium absumpsêre (& pauci diuites intus erant) iussamq; contributionem exegêre, relictis pauculis velut victoriæ restibus, cęteri ad alia euocati sunt. Repeti à Mantuano operæ pretium nemo crediderat; nec postquam Sabaudij fortunas domesticas auerterunt, retinere. Alphonsus tamen Guerrerius, quem vniuersi equitatus Pręfectum Mantuanus dixerat; cum torpere cęteros, & calamitatum prouinciæ spectatores agere videret, ne communi dedecore notaretur, Montemagnum cum parte suorum, & paucis peditibus profectus; vsurpatâ celeritate ac secreto; ne cuius perfidia aut relatu pręueniretur. Dispositas tamen ab hoste excubias fallere non potuit; quę aduentare hostiles copias & maiora vero retulerunt. Neque tamen Sabaudij; siue veterem Monferratensium erga pleraque negligentiam, siue ambiguam prouincialium fidem metuerent, fugam ante cogitarunt, quàm exploratores docuissent, impares se numero ac viribus aduentantibus esse. Paruêre igitur necessitati, & dilapsi in subiectas valles, certioraq; diuerticula sese dimiserunt. Guerrerius paucitate hostium fugam crediderat, eoq; diuisos suos biuio itineris suggredi iussit, vt interciperet abeuntes. Tres ferè è fugâ retracti, & in custodiam Casalensem missi sunt. Vepres ac fossæ inter inaccessas conualles quosdam texêre, qui secreto noctis vsi, & viarum peritia, in sua redierunt. Nec enim nocturnas insidias fore nouerant; vix sufficiente Mantuano paucis oppidis totâ prouinciâ retinendis. Abeuntes etiam quædam armenta summâ fiduciâ ante se agere ausi sunt; & frequentibus sclopetorum ictibus obseruatores terrêre; ne recuperandæ prædæ desiderio, aut Guerrerij audacia inuecti in vindictam accingerentur. Sic in Mantuanum geminatis iniurijs, & nullâ suorum opportunâ vindictâ gliscebat hostium constantia, Monferratensiumq; formido. Qui Casalensi custodia attinebantur, parum abfuit, quin prauô consilio, & impetu Rubei, more latronum perderentur. Sors Mantuani ferociam ministrorum attinuit; ne pernicioso prouincialibus exemplo, ipsi sibi irreparabile exitium struerent. Sed ille trepidatione & irâ, continuis apud Reges querelis insistebat. Suspectum dicebat Inoyosam, & conniuentiæ in profectus Sabaudios, non vno documento conuictum, certitudinem præuaricationis addidisse; in suam perniciem Sabaudio conuenisse; cunctatione ac morâ, non Regiæ solùm existimationis decus corrupisse; sed alere turbas, & causas bellorum; Sabaudium verò vi vti, contempto Cæsare & Hispano. Eadem apud omnes lamentatus acrius cum ijs expostulabat, quibus Hispana magnitudo inuisa aut suspecta erat. Composuisse res suas videbatur, quoties literis & cursoribus itinera ministrosq; fatigabat.

Alphonsus Guerrerius equitatus Præfectus Montemagnum recipit

Priores Veneti, qui Italorum Principum prætextus seriò norunt, & patria arma vitare, questus Ducis exceperunt admiscúntque. Nam missis primùm literis, ob memoriam bonæ cum Vincentio ac Francisco Ducibus amicitiæ, Mantuanum nouum dominum, optimè de Republica sperare iusserunt: simul pecuniam aliquot hominum millibus describendis in bellum promiserunt. Senatu tamen in ipso diuersa consulentium studia deprehensa. Quidam enim Austriacum sanguinem, permissam semper Hispanis Reipublicæ suspectis tutelam, & literas secreti fœderis argumenta accusabant: quas Mantuanus ab Vrbe in Hispanias designato ac ambitioso Cursore miserat. Quorsum enim attinere dicebant Austriacæ domus eam partem fouendam sumere; quæ

Veneti videntur Mātuani causā complecti.

suo potita, vbi se occasio ostendisset, in Senatus per quem profecisset perniciem, quantamcumque potentiam verteret? Imbibisse Mantuanos Duces Germanum animum, Veneto nomini inimicum: & ne iuratæ caritatis argumenta aliunde petantur, cum sanguine etiam insignia gentis accepisse, & præferre. Minori prudentiâ, quàm qui occultè amici, nisi in tempore professione abstineret. Instabilem nunc iuuenem, non vsu regnandi solidatum, non prosperis & aduersis eruditum spectari, provt se occasio & priuata commoda ostendissent fidem quam spondeat mutaturum. Nemini ignotum ortu ipso & pueritia Austriacum fuisse; consanguinitatis intuitu amplissimos Canonicatus (vt sibi ad Episcopatus illius gentis aperiretur) recepisse. Mox secutis Amitæ cum Gallo Rege nuptiis, statim diuersa secutum, vt hinc pensionibus & Ecclesiasticis reditibus ditaretur. Vbi ad Principatum euectus sit, amitæ Reginæ, consobrini Regis, tot beneficiorum immemorem, quæque speciosissima necessitudinis titulo acceperat negligentem, Hispani Regis mancipium induisse. Educationem nempe, & pueritiæ recordationem, quam apud Germanos egisset, fortunam quæ secuta sit, obliuioni mandasse. Genti quoque Gonzagorum secreta & altè fixa in Venetos odia obseruari. Frustra securitatem fidei in iis credi, qui voce ac scripto perpetuò se læsos professi sint. Asolam, Lonatum, & fortè cum Pescheria Dezantanum, quæque vetustate computruerint iura circumferre. Neque dubium, si quando sors eblandita foret, amissorum oppidorum desiderio hostes futuros. Decentiora etiam occurrere: vt nempe Senatus Marchionem Franciscum Mantuani Auum suspitionibus agitasset: vtque ad pœnam prætextu perfidiæ postulasset. Vincentium quidem Mantuani patrem, qualicumque comitate, & rusticationē Madernensis secessus, veteres prætextus & indignationis causas exuisse visum: sed Reipublicæ perniciem in eo sitam; si quas vicini Principes iniurias se accepisse credunt, abolitas putent, & speciem apud singulos indubitatam fidem existiment. Contra alij antiqua Marchionis Francisci merita, longam Mantuæ Dominorum familiaritatem, Gulielmi cum Venetis amicitias, Vincentij certum obsequium præscribunt: suadebantque retinendis in officio aliis, & alliciendis deliberationibus, in Mantuanum oppressum pietatem paternam vsurpari. Etiam tutelam cuiuscunque in calamitate siti, sine gloria non esse; vt discant Itali, exterique, non amicitiæ, non fœderum apud Venetos, quam iusti æquique curam esse. Si Austriaci Veneto nomini iniqui forent, superatos officio hostes; si amicè egissent, iam gratiam præoccupari. Insistendum denique vetustissimis prudentissimæ Reipublicæ institutis, quæ Gonzagos non solum, sed Pisanos, Vrbinates, Estenses, Sfortios, vbi meruere tutata, plus existimationis nacta sit, quàm si fines, longè latéque protulisset. Periculosam Italiæ Sabaudiam potentiam, vim illam animi formidandam; non quod hostis habendus sit; sed quòd totam armis Europam, & suis & vicinorum opibus validus commouere possit. Ea saltem causâ frænandum. Accedere iustitiæ æstimationem, quam vis illata videantur approbare.

Hæc igitur sententia à Patribus recepta, opinantibus melioribus, tutelam ab Hispano Rege, Reginæ Mantuani amitæ consilio sumptam: nec defuturam Gallis ac Venetis iuuenem, quandocunque mutuam operam Senatus poposcisset. Nec enim dono permissum aut venundatum à Mantuano Hispanis ius Imperij: nec ea lege iuratum obsequium, vt nunquam in posterum auelleretur, si quando minus tutam sibi gentis fidem expertus foret. Quæ vbi perspecta Mantuano, rem suam nouis argumentis solidare non destitit, restatus vel stolidis in aperto esse, Sabaudio Inoyosam in fidei perniciem consentire; & cum Rex Hispanus protectionem, tutelam, auxilium, fauorem (speciosa nomina) sibi promiserit, vniuersa ministrum neglexisse; & partem iam Monferrati, voluntate ac cuncta-

cunctatione, in hostem abire permisisse. Itaque nouas à Senatu literas Mantuanus accepit, plenas paternę caritatis: ea enim pecunię vis oblata, qua duo millia & quingenti pedites alerentur. Dignum magno Senatu auxilium; quodque totam æternitatem Gonzagam familiam gratitudine vinciret; si ipse tenax propositi, inania suspitionum reiecisset; nec aliquot post menses Hispanis querelis ac consiliis manifesto contemptu prodegisset. *Et efferunt pecuniam alendis 2500. peditibus.*

Mirari subit exercitam illam Inoyosæ patientiam; vtque tot calumniis petitus; tot querelis laceratus, apud suos, alienos, voce ac scripto non excusserit pietatem, & iteratam sæpius iniuriam grauibus documentis non fuerit executus. Orator quippe Hispanus apud Venetos rem scire perscripserat; & eorum quæ in illius existimationem ingererentur studiosè admonuerat. Ille tamen tanquam aliena res ageretur, vniuersa transmittebat. Sed ferè simulatio prudentiam habet, decreueratque Inoyosa querulum Principem beneficio confundere. Nouerat has acerbitates Princeps Vincentius: & licet cum fratre modestissimè ageret, continuò tamen per literas orabat, vt expostulationibus & conuiciis in Inoyosam caput rerum, & cui spes domus innitatur, modum tandem faceret. Georgium Hispanum Pontestuæ agentem, non aliæ lamentationi intendere; & vulgatum iam apud Centurras esse, Hispanum beneficium pessimè locatum. Sed Mantuanus minora esse quæ obiecisset, & veteres quærelas dudum omissas referebat: Quinimo licet subsidij indignus, vt Inoyosam specie aliqua fidei detineret, auctore vno ministrorum in Hispanum corrupto, parum abfuit quin Venetam pecuniam (qua primùm accepta exilierat) sperneret, & beneficium gratuitum renunciaret: quasi id grauiter laturus Hispanus foret; eóque forsan in Sabaudij tutelam propinaturus. Addebant peiorum metum; ne Veneti multo auro mutui nomine concesso partem Mantuani agri in solutionem requirerent; siue pretij siue pignoris nomine, quoad tota summa reproduceretur. Et iam eodem ministro suggestore rumor percrebuerat, Ostiliam Veronensis agri nobilissimum ad Padum municipium destinari; quod multos ante annos Mantuanis Marchionibus pacis aut belli iure accessisset. Sed Veneti consilij & certæ caritatis retinẽtes, gratuitum subsidium obtulerãt, & (quoad honesto res definiretur) toto belli tempore duraturum. Auri summa fuit in menses singulos quindecim millium, sed quod peditatui assignatum primo fuit, paulo post in Equitatum translatum: nec (vt didicimus) ad extremum, tota in belli necessitates versa. Ea tamen erogatione Veneti magnorum se Principum arbitros fecerant; si Mantuanus in suspitiones temperantior, beneficium simplicius foret interpretaturus.

Perspecti iam Mantuani mores acrius Sabaudium stimulauerunt, vt subsidium illi oblatum propriam iniuriam crederet: non solùm quòd auersus à consiliis pacis, totus in bello & vindicta esset; sed quod amicum Senatum, hosti suo pronum non fore credidisset. Vocatum itaque Oratorem Venetum, graui querela excepit, sua primùm iura, non vt factum excusaret, sed & vt improperaret: mox in Senatum officia sua prosecutus: postremò manifestæ suspicionis obnoxium Mantuanum, & tempori non amicitiæ seruientem testatus: secreta illum diu dixit cum Hispanis concilia fouere in Venetorum perniciem; & si quietè impetrasset, situ Prouinciarum, ac formidine potentiorum, fallacem fidem probaturum. Se non iniuria, non suspitionibus Senatui cognitum: veri proinde animi id statum præmium referre, vt destitutus, & veluti publica sententia causæ damnatus, æmulum suum ab iis protectum fotúmque videat, qui imagine amicitiæ Taurini apud se continuo Legatum habeant. Sanè diuersa præferentibus haud quaquam conuenire; nec vtrique cum suspecto commercium expedire. Se daturum operam, vt propediem Senatus sciat, quàm inconsultè Sabaudium Mantuano mutauerit. Equidem nec Hispanos nec Gallos se hostes formidare: quod si fortuna vertisset,

ab vtroque aduersus vtrumque subsidium expectare. Ad hæc Venetus, futurum quod euenerat ominatus; non odio sui, non inuidia motos Patres, Mantuani tutelam recepisse, sed pacis & concordiæ Italorum Principum desiderio. Abstineri vi inter hos, & sua vnicuique esse cupere; vt rebus integris fortiores, Transalpinas opes (si irrupissent) sustineant; barbarosq; ad prædam procurrentes arceant. Quę magnifica in Mantuanum contulissent, facturam Rempublicam pro Sabaudio; quoties alienis viribus impetitus, opis exteræ eguisset. Neque enim pecuniam aut arma prouocandis iniurijs aut ferendo bello impendisse; sed postquàm literis ac Legatis concordiam frustra quæsiuisset, modica manu, ad tempus præualidum retinere cogitasse: donec inter decertantes, Regum ac Senatus arbitrio pacis conditiones sancirentur. Se nihilominus excessurum ciuitate, & experimento sciturum Sabaudium, quantum alienatio Regij Senatus decori illius ac securitate detraheret. Sabaudius pluribus abstinuit; siue propositi constantiam retineret; siue crederet purgatis suspicionibus, Venetum Oratorem tamen abiturum, ne precariò locum retinere putaretur. Ergo factorum dictorumq; seriem Venetias perscripsit; iussusq; à Patribus est, festinato discessu in Patriam redire. Vbi Mantuanus Venetorum iniurias didicit, supra quàm credi posset gauisus est; tamquam iam Sabaudij res essent; vt esset ipse auctus hostium numero Sabaudij ferociam frænaturus. Sed contra Sabaudius nullis comminationibus, nulla ostentata formidine loco motus, fateri sibi Venetos hostes, & amicitiæ renunciare non metuit, tamquàm cogitationibus suis aduersos. Minori fastu Veneti amissi Sabaudij iacturam tolerarunt: siue vt dignitatis rationem haberent, siue damno amicitiæ indolesceret: quem vt falsa opinione odiorum exterritum, sic strenuum potentemq; in amicitia sciebant.

Orator Venetus Taurino discedit.

Carol. Dux Niuernensis venit in Monferratum.

His ferè diebus Carolum Gonzagum Niuerniensium Ducem modico comitatu fortuna Genuam detulerat. Romam cogitasse ferebatur, vt cœptas Principis Sfortiæ cum vxoris suæ sorore nuptias expediret. Medio in itinere illum grauis inchoati belli nuncius deprehendit. Et quamquàm magnam partem Monferrati à Sabaudio occupatam didicisset; maioribus tamen viribus ad reliqua accingi, & Casalensi quoque Arci minitari audiebat. Rem suam agi Niuerniensis nouerat; vt qui, Mantuano Duce cum fratre Vincentio absque prole mascula ac legitima sublatis, in se reuolui prouinciam iure sanguinis sciret. Omisso igitur ad præsens Mantuano itinere ac Romano, citis equis vectus in Monferratum venit, non Ducis potius quam gregarij ministeria obiturus, prout sese occasio dedisset. Multum subsidij in magno nomine situm; &, si Mantuano opus externo milite foret, contracturus Gallica auxilia, in exercitus formam sperabatur. Exceptus Princeps magna nobilium ac plebis lætitia; quòd incessu, aspectu, sermone ac rei bellicę peritia, magni Principis & egregij Ducis vim speciemq; attulisset. Illum quidem nobiles ac primates tamquàm fortissimum ductorem, publicâ expectatione desiderauerant: Nec deerat ipse hortari pauidos, fortes ad constantiam, vniuersos ad fidem; vitamq; ac facultates suas (quæ parum Mantuani opibus aberant) offerre. Ante alia festinatum Ducis aduentum promittebat, cui deseruire se, & cæteros adesse profitebatur. Opportunitate etiam obsequij vsus, nobiles plures in manipulos descripsit; quibuscum certiora periculorum aggrederetur; peditesq; hastatos in numerum & disciplinam allegit; vt delato in Monferratum nepoti eam primùm militiam offerret. Non alio certiori præsidio afflictæ res restitui, aut spes aliqua futuri concipi poterat: erecti quippe quos Sabaudij profectus terruerat, ambigui firmati, etiam pauentibus aliquid animorum instillatum; vt iam supra numerum ac vires eo Duce auderent, & discrimina poscerent. Ipse singulari temperamento, licet consilijs omnibus copiam faceret: quæ tamen recipi videbat tamquam Ducibus pareret exequebatur: non raro imperia requirens; oransq; ne

cuius

cuius discriminis metu securioribus reseruaretur. Vtri forma agendorum præscripta est, quam inopia pecuniæ & fractæ vires tolerabant, accelerato nuncio Galliæ Reginam suis ac Mantuani literis certiorem reddidit, quo in statu Monferratum, quibus opibus (vt seruaretur) egeret. Iam aliquot oppida non obsistente sed nec suspectante Mantuano, & Hispano qui subsidium spopondisset à longè prospectante, Sabaudium festinatione occupasse. Imminere nouis conatibus; & nisi Nepoti succurreret res exitium spectare. Vix paci ne dum bello paratum Ducem, nouum Dominum, non adhuc Principatus exordia delibasse. Ex Hispanis ministris quid sperandum sit nescire; quâ fide, quo animo causam infirmioris complectantur ambigere; & circumferri suspiciones aut negligentiæ aut conniuentiæ. Neque enim ijs non opinantibus ereptum Moncaluium; sed longâ quindecim dierum obsidione, & vniuersis belli machinis tentatum; cùm ingerim Mantuani internuncius Mediolani, querelas, preces, comminationem Regiæ indignationis misceret. Itaque magnâ celeritate opus esse, si Nepotis sui res integras, magnâ regni existimatione vellet. In eandem sententiam ad plerosque regni proceres datæ literæ, & ante alios Villaroi præcipuo ad consilia, quibus sortem Mantuani lamentabatur, hortabaturq; vt Regina, magno animo rerum Italiæ arbitrium sustentatis Monferrati viribus capesceret. Minoris quoque ordinis Nobiles ciebat; quos iure obsequij, & amicitiâ sibi deuinctos nouerat; & quorum operâ è Gallijs validas militum centurias deducere se posse sperabat. Eorum temporum euentus æstimanti manifestum erit, fato quodam Mantuanum in exitium deuolutum, & aduersus illius commoda amicos hostesq; coniurasse. Cum enim Dux Niuerniensis diligentia Mantuanorum gratitudinem prouocatura videretur, contrà interpretationem inuenit. Ausiq; nonnulli quod pietas & virtus fuerat, ambitionem appellare: quasi pulso sedibus Mantuano Duce nepote, ipse Gallicâ vi occupaturus dominationem aduenisset. Sed & illud præcipuè accusabant, quod non prouinciæ impositus, Nobilium manipulos coëgisset; & populares nullo in hostem ducendi iure, aduocasset: licet Vincentius Mantuani frater rerum curæ à Duce impositus, eo subsidio non egeret. Patuit nihilominus commentationis vanitas, qui Niuerniensis casu in eas necessitates incidisset, caritate domus, & familiæ solicitudine exceptâ in prouinciam delatus. Litteræ quoque ab eo ad Reginam Galliæ, additis ijs quas Mantuanus scripserat missæ docuerant; non aliud quàm Nepotis tutelam aduersus hostem cogitasse. Imo non sponte nobilem militiam, sed hortatu Vincentij Principis descripsisse, promisso huic imperio, nec vllo dominandi iure sibi reseruato, quod saperet ambitionem. Sed anxia Principatus conditio est; & quoties vrget suspicio, statim recipitur; securitate omnia in deterius interpretari suadente. Hunc de se rumorem Niuerniensis statim didicerat; & licet monitore opus non haberet, vt suspiciones sui, prudentia detergeret, Vincentiusq; Princeps similes vanitates auersaretur; acrius tamen aliena consilia complectebatur; nitebatúrque, vt cum dominaturus aduenisse diceretur, nemo gregarij labores illo fortius obiret.

Sinc ad Reginam Galliæ litera quibus subsidium Mantuano petit.

Niuerniensis cura ambitionis adscribitur.

Nepotis ac Niuerniensis literis acceptis, Regina fœminilem cunctationem respuens, confertim ad Aldighetium mandata in hanc formam dedit: nisi Sabaudius infestatione Monferrati statim desisteret, & quos sub signis haberet milites, & plures summâ celeritate descriptos finibus Sabaudiæ admoueret, prouinciam assultu turbaret, occuparétque; nec ante hostilia deponeret, quàm excessisse Monferrati Sabaudium Mantuani fide didicisset. Aderant Aldigherio peditum sex ferè millia, equites octingenti (pauciores alij tradunt) quibus agente sub matris tutelâ puero Rege, eos fines vnde suspicio turbarum metuebatur Aldigherius seruabat. Quid egisset, & quo subsidio reprimere Sabaudium Regina cogitasset, Mantuano per literas significauit; iustis cursoribus per Heluetios longiori, sed

Regina Galliæ præcipit Aldigherio vt Sabaudium inuadat.

Ea causa Mantuanus lætatur.

securiori itinere properare. Non alio nuncio hactenus Mantuanus magis gauisus dicitur; minis in hostem sæuus, & rerum incuriosus: Idem Venetos, Etruscum, Pontificem scire, idem per Aulam & Vrbem vulgari voluit, tanta impotentia securitatis vt iam habere se in compedibus Sabaudium crederet, non Monferrato solùm, sed Sabaudia & exutum. Aduersus Hispanos quoque fastuosus; vt quibus se iam egere non diceret, velletque maturissimè ad sua reuerti. Sed prudentiores æstimatores rerum, & ante alios Vincentius frater, nunquam in his turbis iudicio lapsus, licet Gallica auxilia non auersetur, Hispanorum tamen opibus magis credebat; quorum referre nouerat, ne Sabaudius vltra veterem conditionem increvsceret. Neque apud Gallos belli Duces, certum in Reginam obsequium, aut duraturum sibi persuaserat, causarum morisque non incallidus: eóque vanam fratris iactantiam & intempestiuam lætitiam accusabat. Aldigherium nihilominus aliquid virium pro finibus ostentasse, & speciosè minitatum accepimus: nec tamen aut oppida pressisse, aut prędatione paganos lacerasse; sed mox omisisse constantiam: siue minus Reginæ imperio obsequendum iudicaret; siue præter fas omne, magnum Principem lædi crederet, siue denique (quod Lugdunēsium Mercatorum literæ Genuam datæ, testatæ sunt) Marchionis Lanzij fama retineret: quem armatum pro limite Prouinciæ Sabaudius statuerat: nec crederetur insultum Gallicum impunè laturus. Qui apud Gallum Regem erant, ne certa quidem spe victoriæ, eam expeditionem Proceribus placuisse docuerant; ob causas quibus quies populorum inter præferoces, & iniuriis obnoxios commendatur: non ea caritate complectendum Mantuanum vt Sabaudij odia prouocarentur, aut ita externis studendum dixerunt, vt interna tumultu confunderentur. Nunquam Sabaudium iniuria lacessitum, vt non paria reddiderit, & partem non leuem securitatis Regni fuisse, obnoxium animum. Dedisse Reginam mandata Aldigherio, vt exercitum Sabaudiæ inferret, pro comperto accepimus; & eadem facilitate Aldigheriū sese bello accinxisse, sed Procerum consilio motam opinione Reginam, monitam quod eo conatu discrimen incurreret. Et posse Mantuanum Sabaudio honestissimis conditionibns conuenire. Ita noui belli motu leuatum Sabaudium, & Mantuani res occasum spectauisse. Plus negotij haud dubiè Sabaudio imminebat, si Mantuanus Pedemontis vicinio, Venetorum pecunia, Hispanis armis institisset, per Sabaudiam verò Gallus incubuisset: quod apud eos fines is militum delectus non esset, qui irrumpentem hostem sistere posset, & crescentes pro Monferrato difficultates expediret. Difficile Sabaudio videbatur, eodem tempore tutari sua, oppugnare aliena. Nouem quippe millia hominum, quæ Marchionem Lanzij describere iusserat, non statim coierant, licet impigrè nomina delectui dedisset: nec militarem disciplinam imbiberant; & maxima pars traducta in Monferratum fuerat, suspectis iam Hispanorum viribus & minitante Inoyosa formidatis. Credidisse Reginam securius inter nepotem ac Sabaudium negotiatione & forsan coniugio lites componi, quàm tractatis armis posse, id ante alia docuit, quòd omissa in Sabaudiam expeditione, consilia pacis prætulerit; & datis ad Pontificem literis, ius fásque, & Cardinalis Mantuani dignationem commendauerit, cúmque illi curæ esse debere, opinione generis humani testata fuerit. Nec minus Veneto Senatui, ob collatam in illum munificentiam, gratias egit: & quia vndique spes concordiæ affulgere videbatur, Mantuanum bono animo esse iussit, additis secretis consiliis, quibus facilius ad negotia ingenium, & in agendis constantiam hortatur.

Aldigherius lenè vrget.

Rex Galliæ commendat Mantuanū Pontifici.

Vt spes Reginæ, & data Mantuano præcepta frustra fuere; sic Pontifex medium se tantùm pacis obtulit, solaríque oppressum, quàm iuuare, ex officio & vsu præsentium credidit: ne totius Christiani Orbis parens, inter filios nutrire odia; & hunc complecti, auersari illum videretur. Et Mantuani quidem quò plus securita-

curitatis conceperat, eò incautior oppressus est, remissâ prætextu concordiæ curâ rerum; & arbitrio quietis suæ in alios inclinato. Contra Sabaudius cum Regina satisfactionem & alia speciosa promitteret, Inoyosa arbitrum se causæ iactaret, Hispanus Rex pietatem ac consanguinitatem streperet, eò se acrius futuro bello comparabat, amicitias sectatus, fœdera cum vicinis faciens, & intensiori disciplinâ suos in omnem euentum erudiens. Vsu rerum cognouerat tum maximè cauendas insidias, cum calidâ negotiatione de pactis concordiæ disceptatur. Sed Regina quietis studio indefessa, stimulante Mantuano (qui non vnis literis Inoyosam præuaricationis accusauerat) suspiciones in virum nobilem admisisse videbatur. Et vbi Hispanum Oratorem criminationum quæ ingerebantur certiorem fecit, scripsit quoque Regi, non onerato Inoyosâ; sed flagitans vti protectionem Mantuani, quam libens volensq; recepisset, certam ratamq; vellet: administros vero nouis præceptis oneraret, ne locus in posterum excusationi foret, si illorum cunctatione Sabaudius profecisset. Ideo se armis abstinere ne arbitrium magni motus sibi aduocare, ab eo qui præcepisset, aut parum promissis fidere videretur. Nullius culpam credere, sed fatalem nepotis ruinam prospectantibus omnibus præsagire dixisset. Inter Reginam Galliæ & Hispanum certa fides intercedebat, connubio filiorum solidata; eoq; valuêre literæ, vt nouis præceptis Inoyosa, acrius pro Mantuano niti videretur. Quæ tamen ille solita firmitudine accepit; certus experiri ante omnia, quibus arma procul ab ijs finibus haberentur, quàm in apertum bellum accurrere: Nec enim impossibile putauerat, amicos Regi consanguineosq; Principes, hortatui imo & necessitati non obsequi, cum tamquam in violentum, vniuersorum ordinum querelæ audirentur. His officijs Regina valuit; sed (quo maximè ardua rerum, & difficillima bellorum expediuntur) aurum deerat; plusq; industria, vigilantia ac largitionibus Sabaudius in res suas, quam literis & auctoritate Regina proficiebat. Sanè cum suetas magnis Principibus cupiditates & voluptates (quibus pecunia prodigitur) Sabaudius in potestate haberet; in militarem vsum, exploratores, administros negotiorum, per Germaniam, Gallias, Hispanias, Italiam vniuersa erogabat; nunquam cunctabundus, nisi cum deliciæ lenocinarentur, aut in voluptatem ac pompam vis auri insumenda erat: his enim prodigi pecuniam, & nullo rerum fructu mergi dicebat; quæ verò futuro vsui impenderetur, quæstui deponi asserebat. Eam veram dominandi legem, & corruptela humani ingenij præualidum morem esse vsu didicerat; interq; pacem & arma præualere pecuniam; auri arbitrio res quietas bellumve decerni.

Cæterùm etsi modestissimè Aldigherius Sabaudiam incessisset; & carpendæ prouinciæ studio segnius intenderet; habere tamen pro finibus hostem minitantem, & Mantuani causa anxiè agere Sabaudius ferre non poterat; præcipuè quod cùm Hispanum sacramentum recepisse sciret, acciri nihilominus Gallos; & vicinio Mediolanensis Ducatus promoueri cognosceret. Siue sic animo suo persuasisset, siue bellandi artes omnes honestarum numero censeret, non ante cogitationes suas in tuto vidit, quàm nudatum tutoribus amicitijsq; æmulum, indefensum, inermemq; reddidisset; & fortuitis sapienter vsus, nixu omni Hispanos oblata occasione auulsisset. Placuisse Hispanis Mantuani securitatem vniuersi credebant; sed eam gloriam conatui arbitriove Gallorum imputari ægrè tulisse opinabantur, quibus perspectæ simultates, suspiciones intenderant. Itaque vt certam fidem Sabaudius apud Inoyosam Mantuani sententia conscium, nec minus longius sitos pararet; alieno ministerio vsus ferebatur: vt si quando fortuna minus voto respondisset, nec ipse falsi insimularetur; & spreta consilia, fictamq; Mantuani erga Hispanos caritatem, nullo confutationis metu improperaret. Longius humana prudentia prospicere posse non videbatur; & tum certissimum rerum

indicium subesse, quoties euentui causæ componerentur. Id vt ex vero, & cogitationibus vulgi non absurdum artibus omnibus in apertum dare studuerat; cum domi à secretis consilijs, negligi similia quidam consulerent. Fouisse quosdam Hispaniæ procerum dicebatur; qui coram aut famosis libellis Regem monerent inconstantiæ Mantuani, & illius aduersus Gallos certissimæ caritatis. Omnium id accusationum caput erat, & crimen in ea Aula capitale; non quod à Rege Hispano Galli odio haberentur (iam enim consanguinitate fidei species contracta fuerat) sed quòd inter vtrosque certamen esset, quis plures totâ Europâ amicitias numeraret, quis maiorum Principum obsequio ambiretur: sed illi in literas contulerant, iam actum de Italiæ Imperio esse, nisi Hispani (antequam Galli Mediolano vicina præcepissent & fortissimas limitum arces insedissent) expergiscerentur. Non vnum partium Ducem, sed Venetos auro, Mantuanum querelis & accusationibus multos allicere; nec Etruscum quiescere; forsan & Pontificem alienum discrimen, secretum cautumq; prospectare; non in alium finem, quàm vt Italia Hispani exigantur. Neminem quidem exterorum Italis placere, sed tamen Hispanos præcipuè inuisos, certiori potentia in Monarchiam tendentes. Imo Gallos inconstantia morum vniuersis inuisos acceptiores esse, quàm Hispanos eâ morum compositione, quæ cunctis seruitutem imponat.

Sabaudus docet Hispanos Gallicæ fidei Mantuanum esse.

Apud Hispanam Aulam nobilis Florentinus fortè agebat: is sacramento testatus Oratori Mantuani Ducis est; nominatos Venetos vt infensos, Etruscum vt suspectum & dignum qui obseruaretur. Addidit vulgatum in Aulâ fuisse, Mediolani desiderium Gallos malè tegere, admotosq; Alpibus exercitus Aldighe- rio Duce, præsentem suspicionem nutrire. Etrusci coniugem matremq; gentem illam consciam fœderis non esse persuadere; credi tamen quâ se armorum motus vertunt obseruare. Eosdem Pontifici ac Neapolitanis animos esse; quos seruitio fractos, & intolerabilibus oneribus despectos, cæterorum indignatio sustentet. Vbi res occasum spectauissent vniuersos erupturos, noui potius Domini cupiditate, quam inuidia prioris. Inuisum iam per Germanias nomen Austriacum, excire nutantes, vrgere pauentes. Accedere diuitias Italiæ, quæ egentes populos ad prædam inuitant. Nec verò de Gallis dubitari, quibus ingratum sui Regis cum Hispani filia coniugium fuerit, destinatisq; contraria studia: subesse quinetiam documentum, quod nisi ab ignauo ac torpente Rege sperni possit, missum nempe in Monserratum Niuerniensem Ducem Gonzagæ originis, Gallicis natalibus; impetu gentis, parentis studijs innutritum; qui Monferratenses in Mediolanensium amicitiam vicinio pronos, ab Hispana amicitia abstrahat; populares verò turbis & eruptioni paratos conuocet; legionesq; Gallorum præferocium in Mediolanenses effundat. Iam illum Monferratensium Ducem agere; literis ac nuncijs excire turbidos; Reginam, Proceres, Plebem, precibus & auctoritate fatigare; audiri apud contubernia ociosorum, voto Mediolanum conclamari, vrbes circum & oppida prædæ destinari. Pecuniam, opulentiam, mundum sacrum iam spe occupata: imo holosericum & intextas auro vestes (vlnarum vice) lancearum longitudine metienda promitti. Porrò neminem dubitare, certum Mantuano esse, eluso Hispano Gallicam fidem sequi; de quo non semel publicè sit questus. Exceptas intra Principis cubiculum execrationes & lamentationes ministrorum, negligentiam etiam perfidiam proscindentium: & adiuuari concentum fauore Domini; eò minus insolentiam audaciamve inhiberi. Quin imo siue incustoditâ libertate, siue peruicacia propositi, manifestis indicijs inimicum animum Mantuanum aperuisse: vulgatos enim iam, & vniuersorum manibus tractatos nummos aureos; quibus cum lances impresserit, gladium ac lilia addiderit, non occulto significatu; se nempe iustitiam domi Gallicis armis præsumere.

Eam Mantuani ænigmatis interpretationem fuisse, domesticorum famulorum fide, &

fide, & eorum qui aurum percusserunt fide detectam; quibus suetus sit secretissima consilia conferre. Mediastinos cubiculo indiuiduos, & Duci pomeridianis horis colludere solitos, sensa sui Domini detexisse. Sed & è vestitu sumptum argumentum, fluxâ enim ad genua vsque tunicâ, & à summo imbricatâ, præcinctaq; vsum, quâ olim Galli Reges ituri ad bella induebantur. Capillum prolixum in ceruicem defluum & ambitiosè crispatum, non cogitationum animi vanitatem solùm; sed & amorem Gallici instituti significare. Hæc eorum operâ vulgata, qui Mantuani mores apprimè nouerant: Sabaudius iuribus suis, & iniurijs opportunè adaptabat; vt Hispanus prætextibus illius non iniquus, æmuli ac parum fidi Principis studijs, diuersa quam quæ credebantur admitteret. Accedebat partibus, onerabatq; Inoyosa; non inanibus coniecturis Gallicum motum, & consciam Reginam arguens. Vt qui licet Aldigherio forsan non credidisset, viso Niuerniensi, iure admisisse suspiciones crederetur. Maximè quòd administer belli, auctas Gallorum in Monferrato vires, non excusare coram Rege, non arbitrio dissoluere posset; eò quod principia neglexisset. Missæ è Galliâ literæ Inoyosam certiorem reddiderant, Niuerniensem Ducem à Reginâ pedites mille quingentos, ducentos equites orasse; quorum alij arci Casalensi, Pontesturæ alij eiectis Hispanis inducerentur: certissimum aduersus nationem præsidium. Seu verum, seu falsum index detulerit, plurimum solicitudinis addidit; & qui Mediolani Hispani agebant, huic præcipuè suspicioni intendi debêre monebant. Licet superaturos Alpes Gallos, & Niuerniensem se palam ostentare, cæterorum vnde securi agebant æstimatione, negligere posse viderentur, Casalensem tamen arcem, & quæ editissima eo tractu munimenta sunt, ditionis Mediolanensis claustra præsidio obtineri cogitationes aduerterat; ne recepti inchoante bello, profligato depelli non possent, instarentq; securo receptui, quoties gentis impetus, aut Regis voluntas impulisset. Neque tamen Niuerniensem potius, quàm Mantuanum accusabant: quòd apud hunc consilij ratio fuisse videretur, qui rerum supremam auctoritatem vsurparet, detrahendique & imponendi subsidij ius haberet. Hæc & similia eò tendebant, vt frigidius Hispani suspecti Principis causam amplecterentur; vt Imperator pars Austriacæ domus vmbris turbaretur; vt cæteri Italiæ Principes Transalpinorum aduentum incusarent; irasq; in illum flecterent, cuius causâ barbari (sic appellabant) dulcem Patriæ pacem turbaturi irrumperent: denique vt externo auxilio Mantuanus destitutus, aduenæ militiæ spe non elatus, & iuri tantum satisfactioniq; compositus, qualescunque conditiones pacis acciperet, etiam rei & dignitati iniquas. Luere suscitatum bellum debere videbatur, quasq; suscitasset turbas parte prouinciæ redimere. Sanè Mediolano à Principe magni nominis hoc tempore literas habuimus; quarum id præcipuum argumentum erat, patiendas Mantuano calamitates, & belli mala toleranda, cuius ille sciretur prauis consultis aut occasionem obtulisse, aut neglectu salutarium monitorum suam cæterorumq; tranquillitatem corrupisse. Manifestior res erat, quàm vt silerent hostes, aut negligerent, deliberationes; placebatq; iam causâ & modediâ Sabaudius; quòd quamquàm victor, ac possessor plurium oppidorum, concurrere tamen honestis se pacis legibus velle profiteretur; nec Cæsarem, Gallum, Hispanos, Venetos, aut Pontificem arbitros aspernaretur. Non aliud per eos dies illius Oratores coram Regibus testati sunt; nec defuêre inculcatæ in eandem sententiam literæ, & plenæ fidei: eò magis pro veris habitæ, quod suâ mole tutus, licet Cæsarem reuerentiâ præferret; non ab Hispano tamen, non Gallo dari sibi leges voluerat, quamquàm amicum arbitrium permisisset. Contra suspectus vtrisque Mantuanus incertitudine consilij, facto & scripto erat; & à nemine magis quàm à domesticis damnabatur accusabatúrque.

R

Permissum enim rerum suarum ius Hispano, non semel detraxerat, vt in Gallos quos continuò aduocaret, transferret: quoties argueretur, lubricus in priora vota, posterioribus neglectis. Certam detectamq; in Gallos caritatem (nisi Hispani insidijs appetetentur) æquius Inoyosa tolerasset, nec Rex fuisset auersatus; sed diffidentiæ inditia ferri non poterant; quod cum maximæ hæc arma publicè inuocaret, secretè Gallos conclamaret, eâdem cum vtraque gente fiduciæ professione vsus; tetractare promissa facilis, & promptis excusationibus, factorumq; interpretationibus.

In Aulâ Hispanâ hoc vnum colloquiorum argumentum erat; nec vllus adeò Mantuanum secretâ dilectione fouebat, quin similibus non pauesceret, tuerique absentem supersederet. Si quid veri in delatâ querelâ fuisset, imputandum sibi quisque nouerat, & malo suo luendam amici culpam. libertas conuiciandi eualuit, vt inter tot indignantes suspectantesq; repertus fuerit, qui Mantuanum criminationis admoneret. Sed inter administros, iuuenis silentium excusationémve non omnes præferebant. Dissimulandas plerique querelas, tamquam inutiles & intempestiuas volebant, non semel apud Regem confutatas: Continuandum Hispanum obsequium, & facto docendum, inanes sermones fuisse: si quid in Gallos deruisset, scelerum numero non habendum apud iuris sui Principem, & tantùm obsequio deuinctum. Solicitudine ac pluribus imminui maiestatem, & liberam potentiam mancipio tradi. Præ cæteris Ferrariensis vidua tam demissæ seruituti aduersa, & Gallis animo obstricta (quem natalibus inditum coniugio mariti intenderat) purgari suspiciones dissuadebat; non defutura Nepoti subsidia contestata; quoties Hispani communem sibi causam neglexissent. Quin vt securitatem ostenderet, non Cæsarem solum & Gallos, sed Venetos & Etruscos, imo & Estensem (quem pridem Mantuano socerum destinauerat) vana præsidij nomina obtrudebat. Contra Mantuanus arbitrio Amitæ regi solitus, rum dissentire manifestus, refutari famam, & persuaderi contrarium malebat. Siue Hispanorum suspiciones certos iam pauores incuterent, siue prurigine scriptionis laboraret; id enim non semel est experimento probatum. Composuit itaque literas ad Regem, & summâ festinatione transmisit, quarum hic sensus: Aduersus obiecta sibi crimina silentium amplexum fuisse; nisi cucurru didicisset, infirmiorem silentem pro reo haberi; eâ causâ, vtq; Sabaudij & Inoyosæ artes frustra insumerent, vt integri dolum intelligerent. Simul species aliqua detractioni, & accusatio non sine coniecturâ erat, purgare aduersam rebus suis famam voluisse; scripto primùm mox opere si quando magnus Rex animi sui periculum fecisset. Niuerniensem Ducem, non destinatione, sed cum in Vrbem nuptiarum causâ properaret, casu in Monferratum audito rumore occurrisse. Proprio studio, nullo suo imperio, nobilium prouinciæ quosdam ad bellum adornasse; plebemq; pugnare gestientem conciuisse: quod iuris vix a se fratrem, cum in administrationem mitteretur, accepisse. Nec mille pedites à Reginâ Galliæ postulasse; vt recens, externum, suspectumq; præsidium Casalensi arci induceret: aut si in eam curam animum intendisset, nescio id domino, nec post factum permissuro tractauisse. In eo candorem suæ fidei micare, quòd ingenuè semper fassus sit, vniuersas Monferrati prouincias amissurum se ante, quàm externum militem recipiat. Id etiam apud Regem, cui rerum suarum tutelam permisisset, securitatis argumentum cupere. Non adeo defectum se viribus, aut subsidij egenum; quin nobilissimo Italiæ munimento suffecturum militem è suo suppeditate non possit. Habere per Mantuanum agrum (quoties cauendam Monferratensium fidem certo iudicio sibi credidisset) aliquot nobilium millia, apud neminem potentiorum certiori caritate; quorum studio Arcem committere possit; si præsidiarius parum securus videretur. Amitæ Reginæ subsidium eâdem semper constantiâ, vitatâ simula-

Mantuanus se scripto apud Hispanos purgat.

simulatione omni ac secreto, cœpto statim bello quæsiuisse, vt illa ostentatis Sabaudio a tergo armis, aliena per vim requirentem, vt sua tutanda retraheret. Neque id aduersus Hispanos diffidentiâ, sed constantiâ: quos sciret, eandem in sua beneficia viam cum Regina ingredi. Cuso aureo nummo ac vulgato Iustitiam causæ prætulisse, id lancem ac gladium symbolo significare; lilium autem Gallica insignia, eum in finem non addidisse, sed lancium æquilibrio, sponte sculptoris, & ornamenti causa insertum. Inanem dubiæ rei coniecturam objici; quando non insignia, non prætextus, non cætera suspicioni respondeant. Lilium certè vel oculatissimo vix patere: & prorsus callidam maliriam esse, quæ tam leuia consectaretur. Permissum rerum arbitrium, connubij pacta, concordiamq; negligi; quasi plus ambigua ad criminationem, quàm certa ad absolutionem faciant. Porrò vanitatem accusationis cuiuis integro manifestam fore; si artes quibus Sabaudius Hispanam sibi turelam detrahere nititur, æstimentur. Satis illi vtilitatis accedere, si tantùm suspiciones & vmbras objiciat, & falsitatem veritatis coloribus personatam: siue credantur illa, siue respuantur. Nec enim anxium ius dominandi permittere vt statim similia contemnantur: simul cunctationem ac negligentiam Inoyosæ aduersus Regia mandata, quibus Sabaudius profecerit, ipse perierit, excusari. Componi sanè factis dicta ab ijs deberi, qui promissæ fidei incerti sint; sed vbi non semel veritas animi approbata, & æmulorum mendacia refutata sunt, bono iure excludi dubitationem, odia mutua & inuidiam nutrientem. Vel apud perfidos pro perfidiâ fidem succedere, si suspecti credantur fideliter agere. Raros etiam tantâ peruicaciâ esse; vt eos continuatum obsequium, & pluribus monumentis probata constantia, non in plenam amicitiam, & securitatem deuinxerit. Id sibi in votis esse; sed orare fortunam, ne quò magis obsequio & pietate laborat, eò certius perdat officium, culpâ calumniarum; quas ingeri continuò sciat, nec putet in extremum ferre posse. Expedire tamen non Italos solùm sed & Germanos Principes exemplo suo admoneri, an fidem & amorem (facili maleuolentium detractione) perdere decet apud Regem vt præpotentem, sic facilè vniuersa in crimen retrahentem. Quod quis longiori tempore conceptum fouit, magnis licet in aduersum nixibus ægrè eruitur: quo minus mirum receptam de Mantuano apud Hispanorum nonnullos opinionem, quasi pronior in Gallos pietate esset, difficulter mentibus auulsam: & apud metuentes leuissimas quasuis coniecturas, manifestæ veritatis speciem inuenisse. Suspectus omnes si pro vanis transmitterentur, & vim imperij infirmare, & imminuere maiestatem credebantur. Fides enim exitium latura metuebatur, si quando vmbris sinceræ amicitiæ, velata fraus deprehensa foret. Iurata nihilominus caritas Mantuani, & tot literis testatus obsequens animus, id mereri dicebantur, vt non ante doli reus perageretur, quàm experimento falsi conuinceretur. Pietas eliminari posse non videbatur, quam oratum subsidium demeruerat. Eâ causâ formam agendorum ita disposuêre; vt si quid suspicionibus admoniti credidissent, metu aperto, & alienâ culpâ excusarent. Non enim prudentiores administri, aut quibus dissimilitudine morum inuisus Mantuanus erat, incolumitatis rerum obtentu, & amore dominationis desistebant obtestari Regem, ne nimia facilitate fidem admitteret; orabant vt secum ipse dijudicaret, quam certâ Imperij Italici iacturâ, iudicij vnusquisque error admitteretur. Mortalium vniuersa lapsui ac remedijs esse exposita sed corrigine, an desperari aliquid deceat, referre. Vt in bello sic in pace, primum fermè errorem, vniuersas spes boni exitus secum rapere. Accedere contumeliam inscitiæ, & ignauiæ famam, magnis fermè ærumnis comparanda. Fortitudinem enim regnorum, non iudicio aut viribus potius, quam opinione ac famâ niti: Victoriam omnem siue armis siue consilio partam, vtilem censeri commendarique

Hispani Mantuano prorsus non fidunt.

neque à victore causas rationésque exigi:speciosos censores despici. Denique vt turpissimum auditu sit,vinci ; sic primum in solido errorem , existimationi m[illegible]e-tatique detrahere : stabili semper nexu causarum, & euentuum fortunâ;trahentibus ferè posteriora prioribus.Hæc intus vera,& præceptis regnandi non aliena, neque longius petita,sed è fonte politico videbantur.

Fouente dubitationes Mantuano, non sibi, non oportunitati congruenti:cum nihilo secius Reginam amitam literis delassaret , auxiliumque aduersus Sabaudium indefessè oraret.Ea tamen licet arctissimæ in nepotem dilectionis,& d[illegible]mmodo tutus ageret nihil exciperet ; proceribus nihilominus Gallicis (qui[illegible] Sabaudij cura,Mantuani mores perspecti erant) turgidis obnitentibúsque, nec pacem , nec bellum arbitrio imperare poterat , apud quos difficilius erat obsequium inuenire , quam imperare. Et Hispanus Rex (ministrorum vt plurimum consilio obnoxius) quamuis Mantuanæ fidei non alienus ; & delatas suspiciones Reginæ testimonio reijceret; magnatum tamen querelis & ab iis quibus cura imperij commissa fuerat dictatis sententiis, facilitati suæ vim inferri,& repetito Gallicæ gentis naturali odio,pauescere ac diffidere coactus est, procul a Regiis omnibus Mantuani voces erant : Hinc tardior deliberatio;& ad extremum ferè aduersa erat;sed more gentis decorè adornata; ne ille fide,.Mantuanus diffidentia offenderetur.In Inoyosam vicinum suspicionibus , & apud Italiam res curantem,tanquam plenius vmbrarum gnarum,obseruatio translata.Hunc Rex & intimi consilij administri ne quod publica causa detrimentum pateretur monitum, cœptos tumultus corrigere , & contractum ob aduentantes Gallos creditos metum discutere iusserunt : eo tamen temperamento , ne inter suspectos se Mantuanus crederet;aut eâ causâ , minori apud Regem gratia. Equidem multo ante certum Regi fuerat , amicum aut hostem , omnino tueri , pietate aut arcanis dominandi legibus commendatum ; nec permittere Sabaudium rebus Monferrati crescere; ne auctus,vicina carperet , & Mediolanum (quod deberi sibi crederet) auderet. Obfuerat querela & ius prætensum ; vt conatus eius honesti prauè omnino interpretarenrur. Amor tamen in Mantuanum prætendebatur, quo detineri recentem Principem Rex cupiebat potius, quàm intus infidum , sed tempore corrigibilem , necessitate impelli ad externum auxilium orandum

Gratissimo contactu perfricatum Inoyosæ caput est , ad famam arbitrij permissi ; siue Sabaudij vtilitatem bono iure cognosceret ; siue exemptum se querelis , & solicitudine excusationis sciret , apud Regem honesti maximè studiosum. Iam enim in disquisitionem vocari , quæ negligentia admisisse circumferebatur acceperat ; & à Mantuani amicis intrudi querelas , quæ externis adminiculis coram Rege , vt confutarentur , egebant. Quippe hinc Regis indignationem , priuatam inuidiam, culpam , pœnámque ,& (quod minimum) exauctorationem formidabat. Inuisa omnia magno viro ; & Regio beneficio iam supra censuram posito. Porro permissa sibi iam cura superesse artes & auctoritatem nouerat, quib. conquerentium importunitatem disiiceret, & vniuersa mollius apud regni proceres interpretarentur. Id Oratorem suum Mediolani agentem scire vt Mantuano cõmunicaret noluerat;quo compositis motib.beneficium agnosceret;nec adeo facilis in lamentationes& querelas esset.Accitum ergo,& alteram iam horam expectare admissionem coacto, maiori quàm hactenus fastu excepit; licet (vt didicimus) dato secreto mollius interpellauerit. Meritò Mantuanum occupatis à Sabaudio Monferrati oppidis exterritum, & ob ostendendi inualidum,vndequaque subsidia quæsiuisse;quod tamen Hispanum Regem pacis medium,& rerum suarum protectorem,cum adhuc in vrbe ageret,delegisset , illi ante alia salutem laturum.Datum hinc beneficium,nec vllis aduersis interiturum

Inoyosa colloquium cũ Oratore Mãtuani.

quoties

quoties stabilis in data semel fide perstitisset. Neminem mortalium in eam diem frustra Regiam dexteram supplicem adorasse, recoleret; & ab illo non Christianos solùm Principes oppressos, sed & barbaros sacramento in fidem receptos, securos aduersus potentiores fuisse. Quod si propinquiora spectaret, recentem adhuc Aui Atauiq; gratiam occurrere; quâ non repressus solum Sabaudius, sed & Gallus possessione detrusus sit, vt in Gulielmum Mantuani auum controuersa dominatio abiret optimi consilij argumentum præsentem Ducem eo præcipuè dedisse; quòd licet Gallici regni protectioni in vrbe destinatus foret, serò agnouisset, non responsuram illi in eâ gente caritatem, nec duraturam ministerij gratiam: quòd vana, inconstans, fluxa, beneficiorum immemor, & impetu potius quàm bonâ causâ procurrens animaduertatur; non fœderum, non sacramenti retinens, non Regi suo fida, non exteris amica. Superesse quod accusari in eo possit, & quod Regij ministri bono iure insectentur, contemptum sui, inuidiam, famæ lacerationem; omnium denique piè actorum prauam interpretationem. Pro dignitate ministerij hoc, non pro causâ referre, quamquam iniquè secum agi cognoscat, si in salutem Mantuani sedulò operatus, pro studio ac labore iniuriam reportet; & regiam munificentiam, suum decus eleuari audiat. Neminem hactenus curæ Mediolanensium impositum, fortius despectum sui, & calumnias tolerasse, humaniusve gratiam pro odio reddidisse. Mox tamquam incerta differetet; quæsiuit quibus inditijs, quo auctore vulgatum accepetit, accitos in Monferratum mille Gallos pedites, quo itinere deducantur, quo Duce, vt Casalensi arci imponantur. Iam enim Sabaudium aduersus properantium famam, oppositas Alpes tutari, Hispanos classe Tyrrhenum pelagus clausisse. His viribus perstingi obstantia non posse: quòd si multa millia accingantur, iam apertum id bellum quod Regi suo inferatur, esse, Monferratum sedem, Sabaudium expeditionis Hispanæ socium: hostem qui vocasset, recepissetq; futurum. Tum Regem manifestis inditijs, & auctorem seditionis agniturum, & præsenti vi oppugnaturum: se verò officio suo satisfacturum, vbi cuius ductu turbæ suscitatę sunt, eius opibus alantur; & cuius auspicijs bellum exarserit, eius sanguine ac fortunis transfigatur. Orator Mantuanus, id nouum sibi, nec facile creditu respondit; vt qui pro comperto haberet, decretum Mantuano Duci esse extrema quæq; potius experiri, quàm in fortissimum munimentum (quo possessio prouinciæ contineatur, externum, & præcipuè Gallum militem inducere. Instabilitatem gentis tantum fiduciæ non mereri: nec illum facile ijs credere, qui ne Regi quidem suo facile auscultet. Quòd si alienum subsidium spectauisset, & proprijs eâ in re viribus diffideret, omissis Hispanis Gallos prælaturum non fuisse. Nec gentis odio, sed amore originis, eoq; Germanos potius electurum. In eam tamen illum miseriam non adhuc deuolutum, vt Arci suæ subsidium sumministrare non possit. Ideo mille Mantuanos pedites aduentante in Monferratum Vincentio fratre missos, vt offerentes sese in eam curam omnes rejiceret; & rerum carissima apud ipsum essent; vtq; respondere animo vires domesticas eo saltem argumento probaret. Quod si opus fuisset, alios & alios missurum: imo vel solâ nobilitate Mantuanâ domi retinere in tuto Arcem posse. Quamquàm nec eâ audaciâ Gallos fuisse, vt poscere curam periculumq; ausi sint, remittendi sibi beneficij & repulsæ securi. Proinde terriculamenta hæc, augendis intendendisq; Hispanorum suspicionibus Mantuani exitio ab ijs, quibus Magni Regis nomen inuisum, aut Ducis sui securitas ingrata est. Examinanda certiora neque enim quoad Sabaudius hostis fuerit, aut Domino suo in Hispanos fidem, aut illius comminationes finem habituras. Et quò certiori auctore, vanitas credentium excluderetur, Ducis se sui testimonium propediem allaturum promisit. Nec defuit fides: misso quippe Cursore, statim in eandem sententiam

Mantuanus literas ad Inoyosam dedit; quibus (vt ferebat) fabulæ illius scenam euertebat, artésque inuidorum & calumnias eludebat. Et quidem Mantuani literæ, singulari eloquentia compositæ multum cultus & efficaciæ,continebant, cui bonarum artium parti ante alia, naturali inclinatione adiuuante studuerat.

Non ideo tamen Inoyosa, aut qui fauore Sabaudium antetulerant, querelis abstinebant: siue Reginam Galliæ damno nepotis,& vi illi illatæ intonantem; siue pronos in Niuerniensem Gallos accepissent,paratúmque bello Principem destinata acceleraturum metuerent. Certè continere trans Alpes gentem promptum Hispano fore dicebant; si progressuum initia, & primos illius conatus fregisset: sed si transgredi obstantia, & vicina arcésque possidere permitterentur, maiori opera depellendum, aperto maximè semel itinere, & parato suffugio vbi in obstantes acrius opinione irrupisset. Vulgatum apud Casalenses magnorum virorum literis, qui se Mātuani partes sequi profitebantur,dolum ab Inoyosa machinatum, vt frequentes administri, & caritatem Hispanam complexi, voce & scripto coram lamentarentur,properantisque hostis formidinem incuterent:illo verò irridente nouos pauores, validius contestarentur præsens discrimen; vt Orator Mantuanus totius gentis querelam esse cognosceret: Inoyosam verò amicum, & rebus suis fideique annuere opinaretur. Sed reuera paulò post Inoyosa pueriles suspiciones detersit, & verè se Gallorum inuasionem metuere docuit. Nam præsentem Mantuani Oratorem audire, & Duci suo perscribere, quæ obiicerentur,iussit; monerétque id ex iis esse,quæ etsi vana credat,metu Regiæ indignationis tamē licet inuitus exequi cogeretur. Prudenter nimirum inuidiam,& criminationes sui apud Regem Hispanū vitare nitebatur;vt quod officio coactus patrauisset, id querelis amicorum stimulatus fecisse videretur. Redditum per literas Inoyosæ responsum à Mantuano est, præsentibus sibi Hispanis, Gallicum beneficium remittere, nec vnquam hos,nisi illis cunctantibus, & ineuitabili necessitate motum,aduocasse.

Mantuanus Inoyosæ testatur se Gallorum auxiliū nolle.

Poterat Sabaudius, quem Mantuani consilia non fugiebant, non leue rerum suarum incrementum credere; quòd Galli accepto neglectu, & contemptu sui, viderentur indignatione Mantuani curam omnem omissuri, & maximè tum cum in subsidium accingerentur reijci. Duraturam enim diu diffidentiam apud gentem præferocem, quæ rogata in Mantuani beneficium properabat: nec vllis in posterum precibus in gratiam redituram,simile vero erat. Vt enim primo impetu ardens Gallorum vis ferè tempore emoritur(sic iniuriarum insolens,illatam contumeliam facile non digerit. Quidam non omnem ex Gallis formidinem discussam putauerāt, quamquam suorum impetum Regina attinuisset: nec enim semper Regio arbitrio bellare consueuerunt; sed quoties regni Principes dissentiunt, & consensu intumescunt, huius illiusve auspiciis cogi exercitus, non externam sed & domesticam pacem turbaturos. Plurimum auctoritatis in Niuernensi Duce, nexis affinitate proceribus didicerant alliciendis auxiliis, & tumultuario milite cogendo. Quippe Longauillæ Ducem,& ante alios Humenæ,multo nobilium plebisque fauore vti: nec minori apud Regem puerum gratia esse: iuuentutem quoque gestientibus ad bellum animis, semper causas, occasionésque spectare; & quo se vocari senserint, procurrere, quoties dignitas inuitantis auctoritásque persuadeat. Stabili inter Mantuanum & Niuerniensem caritate manere suspiciones Gallici auxilij; nisi ille solita sibi leuitate generosum patruum contumelia, aut diffidentia offendat. Durum nihilominus auditu & creditu erat, Patruum optimum & causam non suam sed familiæ, neglectis rebus suis persequentem vocari in suspicionem; eúmque qui decedentibus sine prole Mantuanis Ducibus in certissimam successionem vocaretur tutelà rerum communium

excludi

excludi. Nullis vnquam maioribus difficultatibus Mantuani res implicatæ sunt, quam vbi de salute, existimatione, & vtilitate agebatur.

Conspirasse in vniuersa videbatur; adeo certis euentibus, vt consilium frustra esset; quæ non sperabatur fortuna, aliquid spei promitteret. Et iam continuis suorum questibus Mantuani se literis delassari ferre non poterat Inoyosa, aut si quid aduersi sors tulisset suæ negligentiæ imputari; coactus ad extremum prorumpere est & fateri Niuernensis Ducis apud Monferratenses præsentiam, vt Hispanis inuisam, sic Mantuano damnosam, vmbrarum suspicionúmque plenissimam. Nec enim persuaderi Hispanis posse, Gallum Principem bello strenuum, in eas opportunitates casu delatum; sed probabilius accitum, & in Monferrato haberi vt ostentaretur. Et vbi diu in suam formidinē,& titubantem Mantuani fidem inuectus fuit, addidit: caueret ne quo se argumento Gallicę fidei credere doceret: certū enim Regi suo esse,si quādoGallos sponte oblatos,aut conclamatos in subsidium recepisset,pro Sabaudio quamquam hactenus contumaci intra Mōferrati viscera bellare. Malle enim ambitione suorum periclitari, quàm hostium iniuria perdi. Plus crederet apud se in negotiatione quàm armis spei esse. Nec prouocandas iniurias, aut dubitationes amicorum manifestis inditiis prouocandas. De cura Prouinciæ simul Regem statuisse; nouas querelas se & calumnias ridere; sed nec eadem patientia honori suo detrahi passurum. Cæterum quo temperamento vsus sit in tempore Mantuanus, vt Niuernensem proprio malo & in Hispanorum gratiam Monferraro detraheret, suo loco exponemus. Iam verò procul omni incertitudine habendum est, nulla Gallicæ militiæ formidine ductum Inoyosam, hęc & similia tot querelis orationibúsque tractauisse; sed dubitatione Hispanorum stimulatum, quibus distantia perspectæ res & consilia Principum Italiæ non erant: & ne inter prudentiam aduersus casus incideret, cuius mox argueretur. Multi enim ab Aula Gallica, & ante alios Dux Montis-leonis Neapolitanus, rara nobilitate, probitate, ac prudentia Princeps, & apud Regem Galliæ pro Hispano Orator, docuerat, veros metus esse, & suo mori dissimiles Gallias, graui torpore vicinorum armorum strepitum, aut non exipere, aut non commoueri: Mantuano quoque tum credi potuisse, congruentia ab aliis habita docuerunt: quæ nutantis licet animi, manifestis tamen argumentis, quod spei conceperat, in Hispanis collocasse videbatur. Quibus Inoyosa æmulatione inuisus erat, Mantuanúmque illius odio secreti fouebant; crediderant satis illum non putasse, si huius res integræ mansissent, nisi querelis ac suspicionibus, futuro maximè rimentem, ac tutelæ suæ commissum delassasset, fregisséttque: quo magis securæ inter ipsum & Sabaudium meritum præmiúmque referret; huius beneficio, illius formidine æstimatum. Sed experimento didicimus, neminem ministrorum Principis inuidiam sine æmulo tolerare; & quo maiori cum periculo vulgus loquitur, eo incautius maligniúsque detrahere. Porro diutius rem examinatam, & inter Hispanos, Gallos, Sabaudium, Mantuanum, & eos quos proprij affectus stimulabant, continuatione operis prosequi noluimus; ne factorum series (interiectis quæ sors obtulerat) interrumperetur; aut finis origove negotij, distantibus locis expediti, minus in sui memoriam valerent. Ad arma redeo.

Vicesimū ante diem valido ac securo insultu, non Trino solùm, sed Alba & Mōcaluio potitus Sabaudius, cū ne apertum quidem audere Monferratenses, aut Mātuanos pręsidio destinatos videret: quidquid toto eo tractu animo cōcepisset para tū cognouit, si quo conatu cœperat, ad reliqua progrederetur, indignato Inoyosa iniquis aduersū se apud Aulā questibus; & credito profectus omnes dissimulatione toleratutus. Pręcipuè quòd Gallorū protectione nudatū Mantuanū sciret; qui se iā plus opinione ac placito Italorū Principum, tutelę Hispanę fideiq; permiserat. Certè in illum perpetuò certissima Regis pietas erat; nullis colorib. aut fraudi-

b• velata;sed Mantuani dubitatio,hærere administros belli coëgerat,& disquirere an tutela ex vsu esset, an Dux eam operam meruisset, an ipsius vtile discrimen foret. Prudentia hæc,re ac nominib. corruptis,conniuentia,cunctatio,conscietia à multis vocabatur:quasi Sabaudij victoriæ omnes perfidia Inoyosę accreuissent. Alienam tamē iram Sabaudius in censum non vocabat;sed consilio securus, non minus pacta, quàm quæ aggredi meditabatur curam exigere nouerat: ne prioribus non firmatis, inconsulta vlteriorum inuasio sequeretur. Cum enim quinque ferè hominum millibus, tot simul in loca bellum intulisset; vniuersis & retinendis & oppugnandis, haud quaquam eum numerum sufficere vidit. Alba enim, Trinum, & Moncaluium duo quòd minimum millia poscere videbantur, vt possiderentur: festinari proinde delectum militarem iussit; Heluetij & Valesani per Pedemontanam diu ante agere sueti in castra conuocati, & popularium centuriæ aliquot, vt pars capta seruaret, pars in aperto aduersus subsidium laturos bellum gereret,aut Monferratenses ipsos res suas protecturos. Augebat curam Manfrinus Castilionus eius Monferrati prouinciæ, quæ trans Tanarum flumen est, Gubernator: qui iam rustica manu, & plerisque oppidanis in formam consummatæ militiæ compositis, vinina Albæ (quæ iam in hostem cesserat) & Astij assiduis excursionibus carpebat. Inerat viro non degener natalibus animus; nitebatúrque gentis suæ decus, per arma & experimenta virtutum referre, promptus, indefessus; & occasionum quæ gloriæ admonerent, non incuriosus. Hunc Mantuanus Dux,nobilium à cubiculo numero detractum,administrationi rerum bellóque imposuerat;ratus militaris in eo disciplinę peritiam, laborem potius quam quietem malle. Ille primi motus fama accepta, vt Domino paratum animum probaret periculorum partem orauerat; ne aliis eodem studio calescentibus, degener ad arma videretur.Nobilis administratio permissa, numero incolarum, & certitudine imminentis discriminis: sed quia nobilissimi municipij grauem obsidionem tradere intendimus;ne quid intercurrat quod seriem factorum obscuret, initia finémque continuatione dictionis prosequemur; cætera mox relaturi quæ inter aduersa & popularium virtutem euenerunt; vt integra nec alienis narrationibus intercisa certius retineantur.

Sabaudus victoria inflat.

Manfrinus Castilionus.

Vicesima tertia Aprilis die iam medio occupatam à Sabaudiis Albam ciuitatem direptámque, incerto primùm, mox oculato auctore delatum est. Id à Nizensibus (vt ferè aduersa) non statim creditum, pietatem Sabaudij nonnullis commendantibus; plerisque insuetam sæuitiam Principi asserentibus; quorum frequentiâ documenta vicinio didicerant. Et ante alios monachus religione laudatus testabatur, abstinuisse illum semel Geneuæ vrbis, tamdiu petitæ possessione (quam proprio exercitu cinctam, paratam vi nota habuisset) non alia causa, quàm ne militum licentia quorum virtute profecturus erat, sæuum in morem diriperetur. Arguebat proinde, simile vero non esse, faciliorem in rebelles quàm vicinos,nec vlla vnquam iniuria odium meritos esse potuisse. Etiam vetus cum Mantuano Duce consanguinitas, tantum immanitatis dissuadere videbatur;vt iam quæ vulgabantur, inanis metus, & doli suspicio crederentur. Sed rei periculosæ fides perniciosa, & exitiabilis opinio caritatis in Sabaudio aduersus Mōferratenses Blasio Nizę Potestati,Nicolao Biliano vetusto militię,& Vincētio Cantauenę oppidi Syndico visa; placuitque certò exploratore discere quæ famæ veritas, quis auctor esset. Missus est paganus mentito habitu, vt incustoditus rei exitum formámque referret. Nec Albensis explorator Sabaudij militiam fefellit; sed studio obire omnia & sciscitari à ciuibus permissus; quò formidine ac damno sociorum promptæ deditionis consilia complecterentur. Ille præcipiti iam die ad suos reuersus famæ veritatem sacramento firmauit. Nocte enim quæ præcesserat Alexandrum Guerinum Cherasci Gubernatorem, Colonellum Iustum, aliósque mi-

Niza obsidium.

que militiæ ductores, Vaccam, Aubandum, Alingum, Barram, diuersis machinamentis plura ciuitatis loca occupasse; ascensu mœnia superasse. Prima irruptione Morræ Dominum, & Petrum Antonium Pellizarrum, & è plebe nonnullos confecisse. Mox in vanum datâ à Comite Verrunensi fide securitatis, intemperantem militem diripuisse vniuersa, strauisse portas vrbis; supellectilem omnem (quamquam amoueri difficilem) asportasse. Nec minori sæuitiâ in fœminas, aut nobiliores matronas vsum; quarum vni aures sauciasse, vt sine mora inauribus potiretur; alteri vestem mundiorem in publico detraxisse; quò minus indusium auferret sociorum verecundia retentum. Non Episcopo quem armata manu ab altari detraxerint, non templo, in quo iuuenem se abdere properantem confoderint, non puellis quarum corporibus illuserint, temperasse. Coactum Episcopum res suas, & Ecclesiæ mundum magnâ pecuniâ redimere: denique in Clerum & populum omnem militarem intemperantiam erupisse. Carattum prępositum adhuc in publica custodia haberi, alios profugos, alios bonis exutos, plures ob solas lachrymas pulsatos. Iam etiam sacris virginum claustris imminere; & nisi ductorum religio obsistat, aut Sabaudij metus pietásve Pedemontani Principis, actum credi posse de fortunis, & honestate. Hæc & plura alia, partim vera partim falsa, seu credita ficta, questu lachrymísque qui missus fuerat exposuit, superfusis nouitati popularibus, & imminentium calamitatum formidine defixis.

Perorantem nuncium medio in sermone Eques Bellus deprehendit, Albam patriam inuisens; cuius custodiæ certam pecunię summam à Mantuani Ducis ministris acceperat; cum adhuc res integræ essent, & plebs à Casalensibus auxilium solicitaret. Ergo frustra cum pecunia discrimen adire ratus summam omnem Potestati Nizæ numerauit; vt licet beneficio Albensium destinata, vtiliter in Nizæ custodiam insumeretur. Sic ciues consuluerant. Facultatibus nihilominus suis metuens, ne rebus domesticis eius exitium communis patriæ calamitas ferret (quod pridem euenerat) Albam profectus est. Publico interim Nizę prępositi, ingruentis mali formidine; ne qua vis inopinata occurreret, vtq; Mantuano strenuam fidámq; operâ testarentur, magna festinatione vicinos in subsidiũ acciuere; eandem sortem in malis, aut cum virtute securitatem imminere persuasos. Bilianus suo muneri assiduus, contractos in principia nouos milites, temporis & necessitatis admonuit; dispositósque per locorum opportuna seruare mœnia, & per vires periculis occurrere imperauit. Nusquam alibi maior promptitudo, & firmius aduersum ductores obsequium deprehensum. Retineri impetus, non persuaderi debere diligentia videbatur; adeo in patriæ salutem communi operâ omnes consenserant. Nec viri solùm ferendis laboribus validi; sed fœminæ sexum fortitudine supergressæ, qua subtus molienda humus, aut vacuis locis aggeranda fuerat, operi indefessæ succedebant, fragmina trabium, ingentia saxa, ruderem, fimum, sarmenta aduoluentes. Quæ patebant loca in arduum educta; vetustate & incuria dilapsæ mœnium pinnæ restitutæ; turrium corrosa æuo latera, vallo opposito firmata; rudera quæ per externa in præceps defluxerant, facilémque ascensum reddebant detracta: denique communis causâ communi labore hilariter tractata. Vix sextam horam labori ciues impenderunt; & iam vniuersa circum in arduum assurrexisse videbantur: saxis, tignis recens cæsis, asseribúsque aduersus ictus tormentorum solidata. Et hæc quidem apud trepidos & solicitos ciues agebantur. Sed & literis Marchio Rubeus munitus est, instantis & vicinia tenentis hostis fama ciues contremuisse: habere prę oculis exempla, quibus doceantur aut cum fortitudine perire, aut neglecta fide sui Principis victorem Sabaudium recipere, minori malo. Quod in ipsis esset strenuè executus: si populum saluum vellet maiori præsidio opus, nullum lento consilio locum. Rem

Eques Bellus.

prorsus in arcto,& nisi in festinatione securitatem. Meminisset Nizam obuio situ,media in planicie,nullis aduersus obsidiones auxilijs instructam esse; si inimicum recepisset cætera tracturam. Veloci cursore a Rubeo responsum est; eum metum pridem excepisse; quando Trinum quoque oppressum, & instare cæteris hostem acceperit. Tutelæ nihilominus studendum,ideoq; apud eos penes quos ciuium imperium sit, non fidem solùm sed & vigilantiam opperiri. Haud alio tempore testandæ aduersus Principem suum constantiæ opportuniorem operam posse occurrere. Sibi & obsessos (si huc Sabaudius flexisset) & liberos curæ fore. Municipium interim & viciniora populi ciuiumq; laboribus perstrepebant: huc illuc delatis manipulis; quorum alij camporum prospectum aperire,moles saxorum portis,vacuisq; hiatibus aduoluere,conuehere commeatum,ligna,sarmenta, hortari inualidos, laudare & iuuare laborantes videbantur. Et quia Niza amne aucto plurimùm eâ parte securitatis oppido accessurum credebatur, rusticorum ingens manus accita, conducta plaustra, iumenta, ingesti vepriun fasces in profluentem; & aggeratâ super humo coercitio torrentis procurata. Vix iussa res ardore certantium in summum producta; riuusq; puero ante peruius,abdito vado,in altitudinem intumuit. Id latus oppidi,superstagnans humor oppugnaturis inaccessum reddidit. Porrò quò acrius ciues in tutelam procurrebant; eò frequentioribus literis à Rubeo studere securitati iubebantur. Quippe missâ sequenti die epistolâ, commeatum toto agro conuehi, & vicinorum oppidorum milites conuocari imperauit, addito se breui Ducem, qui vniuersis prouideret nominaturum. Pari in cætera castella curâ vsus est,missis præceptis,quibus publicam vtilitatem contineri arbitrabatur. Ante alia Aquensi ciuitati prouisum, quam vltra Tanarum nisi ijs quæ in propinquo erant stabilitis expositam Sabaudij destinatis nouerat; eoq; paratæ victoriæ opinione, militibus illius ostentatam,vt gloria decorarentur, fortunis ditarentur. *Io. Georgius Arcasius.* Ioannes Georgius Arcasius Sargentis maioris nomine paulò post affuit à Rubeo missus, prudentiæ ac fortitudinis non vulgaris. Hic altius tolli munimenta, maiorem quàm hactenus sarmentorum ac lignorum vim conuehi, vallumq; calcatâ humo densari iussit: ne tormentorum assiduis ictibus quassum statim fatisceret. *Antonius Roerius.* Paulò post Carolus Antonius Roërius, generalis Commissarij cognomento & mox Nizæ Gubernator renunciatus. Hic vocatos in consilium ciues,quæ frumenti,farinæ, ac cæteri commeatus copia intus esset quæsiuit; reperitq; à ciuibus præuentam diligentiam, congestumq; quantum longæ etiam obsidioni sufficeret. Sed ante alia farinæ cura & inopia angebat. Certamine pietatis collata à plerisque ciuibus horrea propria publico vsui; quos inter Ioannes Iacobus Boanus,Odonus Bilianus,Ioannes Dominicus & Thomas Veggij, nobili munificentiâ aduersus Patriæ securitatem, & se Patriâ dignos præbuêre,& cæteris exemplum: ne quis eam liberalitatem auersaretur,cuius illi specimen præbuissent. Molatrinæ etiam labore trahentium volui solitæ,& vetustate neglectæ in priscum vsum restitutæ sunt;ne Belbi fluminis cursum cuius ministerio fruges terebantur, callidus hostis interciperet, innatantesq; Molatrinas subductâ aquâ in sicco destitueret.

Vluerat Trini neglectu, & tot aduersis, apud Casalenses & exteros Rubeus; quò magis vim Sabaudij primo motu excepto sperni consuluerat: vt iam ludibrio exerceri cum ratione posse diceretur. Dictatæ itaque literæ,& per conscium irrisionis ad illum missæ sunt, tamquàm Nizenses descripsissent; quorum summa fuit: præcedenti nocte inuectos Sabaudios, & nullo satis valido præsidio circa mœnia reperto municipium occupasse, tria (quod minimum) esse peditum millia,equites fere quadringentos vias ac planitiem insidere; ne vaginâ quidem ferrum eduxisse, & vniuersis potitos iam prædam miserrimorum ciuium diuidere. Porrò nouas in horam copias accedere, vt Sabaudio Trini contermina insedenti,vni-

Rubeus falsò nuncio accipit Nizam captam, & Sabaudios in Casalēses properare.

ti, vniuersi propediem iungerentur. Casalensem enim ciuitatem victoriarum compendium destinari. Constantia oris, & magnitudo mendacij Rubeum solitâ prudentia dimouit; vt obire nuncium ad suos fineret; non exactè singula sciscitatus, vnde rei veritas haberetur. Quod itaque summâ consternatione vsu venit, vulgata res in omnes, nobiles ac ignobiles mœrore & trepidatione confudit. Viri ac fœminæ egerendæ paludi quæ fossas ciuitatis oppleuerat inducti sunt, rustici vicina incolentes, quod iumentorum & frumenti, viniq; domi erat, magnâ confusione conuectantium in ciuitatem intulêre: nec relicta domestica res, sed in cumulum & sarcinas digesta, velut insequentem à tergo hostem haberent, in vrbem vt in securum traxêre. Satis ad securitatem mœnia ciuibus visa non sunt; sed eorum nonnulli arcem elegerunt, in qua carissima deponerent. Mediâ in sollicitudine vanitas missi patuit; & conquiri à Rubeo iussus est. Sed ille iam nemini cognitus ad sua redierat; & satis habuit nobili mendacio Monferratenses illusisse. Sabaudius tamen è vanitate rei documentum futuri habuit; vt quàm parum viribus & loco fideret Rubeus disceret; & hinc si bellandum foret, euentus coniecturam acciperet. Firmandorum interim mœnium cura apud Nizenses feruebat; & Ioannes Andreas Spieta curator operum, fossam ambientem altè duxerat, turres munimine firmauerat, vallum amplius solidauerat, materiemq; reparationi conduxerat: indefessus, nocte ac die intentus; maioriq; apud suos auctoritate, quod promiscuum laborem accinctus, & gregarij habitu præsideret. Vocati quoque prouinciales festinantes accurrerant; & iam duo ferè millia cum iustis armis præter ciues numerabantur; maiori quàm inter aduersa solitum est constantia. Hi enim ciuium fortunam suam rati, mutuò sese ad fortitudinem hortabantur. *Io. Andr. Spieta.*

Vicesimâ septimâ Aprilis Manfrinus Castilionus Nizam venit, Monferratum omne trans Tanatum Locumtenentis titulo habiturus. Nec nouus militiæ, aut ministerij aduersus Duces Mantuanos erat; sed qui virtutis commendationem è Belgio retulerat; eoq; apud Vincentium & Franciscum Mantuæ Duces inter nobiles à cubiculo electus fuerat. Hic vocatos præcipuos ciuium, & inferioris ordinis militiæ Ductores, breui oratione, sed cui apud virum militarem auctoritas pro eloquentiâ esset, missum se tutelæ loci docuit. Venisse proinde in periculi partem; nec labores vitaturum, sed opes vitamq; communi saluti oblaturum. Nunquam hactenus ostentandæ suo Principi fidei, aut approbandæ virtuti, speciosiorem occasionem incessisse: esse tamen in maiori discrimine plus gloriæ; & post victoriam commendationis ac meriti apud Principem, qui per bonas artes, plurimum à suis sibi imputari, quod soluat in tempore desideret. Validum quidem & successu rerum elatum Sabaudium credi affuturum, quod hactenus conterraneos oppresserit; sed deprehendisse imparatos, & longâ pace in securitatem compositos. Sibi commeatum, arma, militem abundè suppetere; neque virtutis pœnitere: orare tantùm vt optimæ originis memores, incorruptam nobilissimi municipij libertatem aduersus hostes tutari velint. Superesse externas copias & auxilia quæ Vincentius Princeps Ducis frater, & Marchio Rubeus sint conducturi. Nec hæsuros aut cunctaturos amplius Hispanos; sed eluendis ignauiæ suspicionibus, & retinendæ existimationi, multa bellatorum millia communi saluti tracturos. Infami ac indecorâ deditione (quam eo rerum articulo vel nominari flagitium sit) ne facultatum incolumitatem crederent. Exemplo Moncaluij moneri, non magis captos, quàm deditos barbarum in morem diripi. Oblatam à Sabaudijs fidem non aliò vergere, quàm vt credentes incautius circumuenìantur. Cæterorum casum, qui hostem volentes aut inuiti sine prælio acceptissent, ad gloriam Nizensium addere; si ipsi integri, & nullis comminationibus territi, illibatam Patriam; nunquam hactenus vi aut dolo occupatam sibi *Manfrinus Castilionus Nizam venit.*

Principiq; suo seruauissent. Inter accusantes excusantesq; fortunam, & vires Sabaudias amplificantes; quam eam gloriam fore; quod arbitrio ac fide, naturalem Dominum retinuissent. Mortem vnicuique suo fato præscriptam; sed cum dedecore, ignauiâ, formidine, an cum virtute obeatur, referre. Id ante alia hostem pauescere: quòd maiori discrimine in constantes quam deliberantes certari cognoscat; & plus apud eos virtutis sit, qui honoris cupidine potius, quam rei familiaris caritate depugnant. Inimicum militem non veste, non armis tectum; frigore, fameq; tenuatum; quæ in primis castra desiderant, meditari: nec tardè coactam, sed festinatam opulentiam circumspicere. Rapina, cæde, violentiâ viuros; quæ nouerint in bello ferè excusari: eaq; impotentius exercere, vbi plus prædæ ostendatur. Fidem ab eo datam socijs & conterraneis emplastrum doli fuisse, & fraudium tegumentum. Denique quod ex bello mali sit, satis & arboribus imminêre: domesticas opes, sanguinem, & fœminarum pudicitiam, virtute vallari. Tantâ ciues constantiâ respondêre Castilioneo; vt virum nobilem puduerit, oratione conatum fuisse constantiam persuadere: non fortunas, non affines, non domos, non templa, non agros, non parentes, non liberos, non coniuges, fidei ac pietati in Ducem suum ante habituros testati sunt. Nec in eo numero quisquam repertus, qui libens volensq; non reciperet imperium; seq; omni ministerio paratum offerret. Hinc præsumpta apud prudentiores securitas oppidi, Duce ac populo de charitate ac fide certantibus. Nec dubium habebatur, id ante alia Nizæ fortunam in tuto statuisse, quòd quâ Castilionus prudentiâ in imperando vteretur, eadem ciues in obsequendo promptitudine agerent. Et quamquam affuturi auxilij spes esset, non tamen tempore definita virtus fuerit, sed fortitudini ac fidei, nullâ externi militis expectatione facultates ac vita sacrata. Strenuè hæc apud Nizenses fiebant; numerosus tamen hostis, quiq; metuebatur breui affuturus, plura in tutelam persuadebat. Magistratus enim geminandi, addendi singulis vicarij, intus forisq; prouidendum erat. Et quia nisi præsentibus ciuibus ardua rerum Castilionus exequebatur, conuocari potiores iussit; vt certior imperijs stabilitas esset, quasi facerent ea, quæ ipsi consuluerant. Tum Castilionus multum operæ circa mœnia; plurimum in retinendo amore laboris insumptum, multum commeatus inuectum fassus est; sed paucioribus hæc aliaq; fieri potuisse; si præfecti singulis essent, qui ordine ac ratione curam prosequerentur: Tumultuariè enim eleuari mœnia, erigi humilia, sepes obiectas fossasq; æquari, vicinas oppido arbores cædi, sarmenta ac tigna importari, induci commeatum; plumbum, puluerem bellicum, funiculos igneos comparari: quibus si modus, si ratio, si certi administri adsint, plus horam quàm diem solidum profuturam; & scituros ipsos quorum diligentiâ prospectum necessitati sit, aut secordia peccatum. Laudauêre populares diligentiam; & quod ex vsu præsenti foret, vti exequeretur orarunt. Sic præfecti cuique operi additi; patuitq; plus in posterum disciplinam; quàm inconsultam solicitudinem valuisse; dum medio in opere ignari turbant peritos: eadem enim sæpius demoliri opus erat, vt peritè vtiliterq; procederent. Deprehensum statim est, festinationem imperia præuertere.

Crescebat interim externa militia, & duo millia iam & quingenti ferè censebantur, cum è ciuibus duas solummodo centurias Duces coegissent. Imo loco & necessitati maior numerus videbatur; vixq; tractâ in plures dies obsidione, certo obsequio duraturus. Vt ferè in arcto confusio est; & trepidis rebus, quæ quis per licentiam admiserit, condonantur. Frustra illatum municipio subsidium videbatur, nisi disciplinâ contineretur; parumq; ciuium vtilitati cautum videbatur, si quæ in hoste displicuerant, ab auxilijs amicisq; paterentur. Iam enim leuia quædam furta, & neglectus modestiæ honestatisq; audiebantur. Officinæ mercimonio refertæ, parum tutæ inter tot ignotos erant. In hunc metum sæpius cum Ducibus

cibus Castilionus questus est; & vbi plus formidinem quàm reuerentiam valituram deprehendit, admonitis centurionibus, minas addidit, non frustra in contumaces casuras. Neque enim sua imperia interpretari; non cogi, aut diuidi, non alieno quàm suo iussu moueri arma, non de pace loqui iussit. Pro desertore habiturum se testatus; si quis famam hostium suppressisset, colloquio instituisset, mœnibus iniussus excessisset, nocte receptus foret: si quis honestarum fœminarum pudicitiam tentasset; si quis pueritiæ illusisset; si quis numinis maiestatem, diuorum honorem conuicio minuisset; si quis templis vim, si priuatorum ædibus intulisset; si annonam rapuisset, si discinctus incessisset: denique ea ciuibus militibusq; imperata, quæ externum bellum internâ pace mollire videbantur. Medio foro fixa patibula, & pœnarum instrumenta, delectiq; carnifices; vt cœpta quorundam licentia premeretur; sciretq; turbatores quietis, in facinorosos more belli animaduersionem processuram. Apparuit plurimum metum profuisse, minus enim in ea militia, vbi rigor valebat, quàm alibi concessâ petulantium licentia peccatum est. In hoc quoque quod militiæ legibus, & tranquillitati ciuium quæsitum fuerat, & Duci & populo parum æqui inuenêre quod detraherent accusarêntque. Exposita enim in publicum tormenta habendis in officio militibus non fuisse vulgarunt; sed opprimendis ciuibus si deditionem necessitate expressam persuasissent. Quippe paucos ante dies, eos liberè fassos, bellum & obsidionem tolerare nolle; & ne rusticæ opes spes camporum, hostili insultu excinderentur protererenturq;, aut cætera belli mala paterentur, pacis consilia cum adscitis militibus tractauisse: collatis rationibus, & mutuo hortatu. Inesse quoq; Pedemontanis ciues consanguinitate nexos; qui amicitiâ aut metu cæterorum constantiam frangant. Eam fiduciam, timorem, ignauiam validis minis explodi debere, contestatione tormentorum Castilionum voluisse. Nec ille tamen, licet quæ iusserat reprobari, & diligentiam suam conuelli sciret, proposito destitit; satis se officio facturum putans, si remedia causis congruissent. Quod tamen inter suspectos vsu venit, qui ciuium illa dictata crederêt, secreta odia nutrientium; quasi in Ducem famæ popularium inimicum; & ad extremum publicis scriptis erumperent; dum Castilionus sua consilia, ciues honorem fidei ac constantiæ tuentur. Si in plures hebdomadas tracta oppugnatio processisset, publicum exitium ea animorum alienatio poterat prouocare. Meliores tamen quibus cõcordia in votis, & Ducis ac ciuium par amor inerat, nullâ Nizensiũ culpâ ostentatas pœnas; & quod retinendis in officio militibus, terrẽdis exploratoribus, castigandæ negligẽtiæ aut petulantiæ frænandæ quæsitum fuerat; subdole à detractoribus in ciues innocentes conuersum tradidêre. Mos ac consuetudo militiæ persuadere videbatur, nullis cuiusquam erratis instrumenta tormentorum exposita; vt sciretur, nec sine pœnâ flagitia; nec sine præmio virtutem fore. Neq; tamen his odiorum initijs publica salus neglecta est; sed honoris desiderio, quem recẽris militiæ votum ostenderat, semel cœpta eâdẽ alacritate in finem deducebantur. Nulla pars mœnium veteres hiatus referebat; præclusi aditus omnes, fossæ altè depressæ, vepres in vicino auulsæ, sepesq; ne suggredientem hostem tegerent, solo æquatæ; omnia ex disciplinâ absoluta; mixtæ enim viris fœminæ, diurnos labores constantissimè tolerauerãt; & ne pueri quidem leuiora omiserant; vt ætas & sexus socordiam (si quæ suberat) excuteret. Vbi munimentis prouisum, diuisa in portiones loca, & proprias quæq; excubias nacta sunt; pérque vices solicitudo descripta: vt securam diem tutior nox exciperet; nec inter certantes diligentiâ custodes aliquid occurreret, quod excusandum foret. Sed ante alia commeatus vis inducta, vberior necessitate; satis perspecto præsidia seruantes, non aliâ causâ facilius in discordias labi, quàm vbi penuria premuntur; & illimitatus labor definito cibo pensatur. Annonæ cura in delegatos translata; iussiq; singulis diurna alimenta fideliter largiri, præscripta

S

lege, quâ quantum cuius centuriæ daretur miles sciret, nec posceret opulentiora. Postremò plumbi inopia non hactenus credita Rectorum studium aduertit. Ergo paucos ante dies huic negotio impositus, acceptâ è publico pecuniâ iussus est a vicinis corradere, & secretissimè comportare: suspecta enim itinera, imminentis hostis, & vicina insedentis fama reddiderat. Hic cum longiori tractu, & geminatis metu difficultatibus, vnde olim comparare solitus fuerat eundum sibi cognosceret; fallaci ac periculoso compendio, séque ac pecuniam (securitatem enim itineris celeritatemq; sectatus dicebatur) commisit. Quamquàm peruium hosti, vt vel in pace latronibus obnoxium moneretur. Paucis à Nizâ passuum millibus in prædones incidit; nec ab ijs aliud humanitatis retulit, quam vt tradito àuro, incolumis ad suos redire permitteretur. Statim vulgatum creditumque Sabaudios præcursores, & in obsidionem properantes peculatum admisisse. Iam enim vsus aut opinio obtinuerat, vt vniuersa scelerum quæ procul oppidis admitterentur, etiam nescijs Sabaudijs imputarentur. Nec opinio ci m iniuriâ erat; quod nullum vexationis genus apertum hostem dedecere crederetur, siue palàm, siue secreto exerceretur. Accolas fuisse facti conscios; & quæ delata pecunia fuerat multi credidère: & quia legatus neminem agnouisse asserebat; nec habitu, aut sermone coniecturam sumpsisse; fraudem illius nonnulli sunt interpretati. Receptum enim consensu mortalium, quod in bellantibus Principibus ius est causa motus, in milite esse auaritiam; ideo ferè excusatam, quod prodigentiâ vitæ, habendi cupidinem excusare bono iure videatur. Nec tamen exactius ab eo facti series petita: quòd inter ancipitia, nulla minorum cura sit; & vexationibus grauioribus pressâ Republicâ, non omnia Duces exequuntur. Missi statim alij, iussiq; non eodem itinere proficisci; qui vim plumbi, vnde olim haberi solitâ erat, magna Castilioni lætitia retulerunt. Bellici pulueris non ea suberat angustia: confecti abundè erat; & publicanus fabricandæ impositus in dies singulos centum quinquaginta pondo publico se reproducturum spopondit. His ritè dispositis; domestico & externo militi agendorum ordo præscriptus: ne duratione laboris ac vigiliarum, vniuersi simul frangerentur. Metus enim solicitudinem addiderat. Septingenti cuiuis nocti deputati, partitaq; in Duces opera; vt iam nouo imperio opus non esset. Equites verò longius curare, viarum diuortia, & suspecta itinerum scrutari iussi; ne quid inopinatum occurreret; quod inter nescios aut pauidos tumultum consternationémve conciret. Summam quoque turrim oppidi vigil assiduus seruabat; aduenarum & transeuntium numerum ictibus campanæ significaturus: & si species exercitus sese obtulisset, iterato sæpius sono multitudinem detecturus. Discretus labor diligentiam intendebat, quasi successuri, priores obseruaturi & correcturi forent; nec aliis stimulis ad fortitudinem quàm mutuâ æmulatione egerent. Nil supererat quod humano ingenio, in securitatem oppidi conquiri posset; forti tantùm animo opperiri hostem, & futurorum exitum ac remedia præuidere licebat. Mediam ciuium diligentiam, quorundam suspicio tentauit; qui opinabantur haudquaquàm eò flexuros Sabaudios; sed partis opulentum, vlteriora neglecturum. Nizam quippe, septem vallium coitione, in medio ac plano sitam, excludi Monferrato non posse rebantur, quin pars aliqua falleret obsessorem, & eâ subsidium accurreret: nec putauerant promptum hosti esse, vniuersos aditus disposito milite custodire. modicum illi exercitum in tot expeditiones esse. Trinum, Moncaluium, Albam partem maximam absumpsisse; dum vnicuique suffecturum præsidium infertur. Parum etiam prudentiæ congruere, si quod retinere nequeat, valida ostentatione conatus aggrediatur. Iam Nizæ muniti ac defensi oppidi oppugnationem sine bellicis tormentis frustra tentari: ea verò humido paludum, & tenaci circum limo

conduci

conduci ad bellum non poſſe, niſi manifeſto amittendi periculo. Porrò non Trinum, non Moncaluium, non Albam Nizæ comparanda: illa enim imparata, & habito adhuc domi Mantuano Oratore aggreſſum dolo Sabaudium eſſe; Hanc prouiſu belli, opportuno auxilio minari potius poſſe, quam metuere. Non hic pauidos & externa tantùm auxilia proſpectantes aggreſſurum; ſed ciues intrepidos, ſed accolas conſanguineos populos, clauſos mœnibus ac vallo, foſſa & turribus ambitos, commeatu bellico & annonâ inſtructos, armatóſque. Tria ferè bellatorum millia numerare, ſtrenuos Duces, & quod ante alia ſit, coniuratos omnes in rerum tutelam, quin imò detectis iam Sabaudij deſtinatis, ſociorum inſuper auxilium è vicino opperiri. Eâ ſe imagine ſecuritatis Nizenſes nutriebant; vt crederent, hoſtem iam in vicino aut eam expeditionem non tentaturum, aut non auſurum. Augebat credentium errorem, vulgata per Monferratum opinio, ſecretis & priuatis cauſis Caſtilionum Sabaudio auerſum eſſe, & hunc illi acriter indignatum ſui quoque metu conſtantiam additurum. Inuiſus enim Sabaudio Caſtilionus, & non vna cauſa exoſus ferebatur; etiam antequam in eam adminiſtrationem miſſus foret. Contrà qui Mantuani ſtudio aderant, quiq; dicendi licentiam æmulabantur, breui affuturos Sabaudios dicebant: non alio argumento nixi, quàm quòd callidum opportunitatum, inquietum, odio Mantuani procurrentem, conſcientiâ Inoyoſæ ſecurum, neceſſitatibus militum ſuorum impulſum dicerent. Neque enim vnquam cupiditati ſatisfeciſſe, aut paratæ Monferrati poſſeſſioni abſtinuiſſe. Quod ſi tum pulchram, & ſeſe vltrò offerentem fortunam deſtituiſſet, fruſtra nouas occaſiones ſectaturum. Solum nempe Mantuanum, non pecunia, non milite, non amicitijs ſeptum, ignarum militiæ; & pacis præſumptione circumuentum. Addebant Pontificem rebus ſuis ſtudêre, Venetos recenti ſeditione Auſtriacos formidare; Hiſpanos nouæ fidei non credere, Gallos auxilio accurrere, aut non poſſe aut non velle. Monferratum opinione quietis potius quàm armis vallatum; nec apud proceres integram aduerſus Mantuanam fidem, aut facto affectu indubitatam caritatem eſſe. His vel ſtupidum hoſtem imitari ad opportunitatem poſſe, quantò magis audentem, fidentémque. Quod ſi iſta metum affuturi Sabaudij non perſuadeant; cui ignotas ſpes eius, aut erga difficilia conſtantiam? Auſum non ſemel Geneuenſes, etiam Regem Gallum inuictum bello laceſſere: Nec quamuis fortitudo animi, aliquo nobilium Sabaudiorum ſanguine, & prouinciæ imminutione ſteterit, ideo generoſos ſpiritus demiſiſſe: ſed in Mediolanum ipſum oculos defixiſſe: Principem ad labores, pericula, bella natum; quem deſtinato metus non detrudat, non ſudor frangat, non difficultates retineant. Denique cui certum ſit quamquam certo exitio, nec ferre iniurias, nec ſuis in tempore deeſſe. Fouere quin etiam implacabilem in Mantuanum Ducem indignationem, eò acriorem quo recentiorem; & deſperatione recipiendi, cauſæ æſtimatione, quod tot annos apud Cæſarem experiatur, fermè ad impatientiam deuolutum. Timere Hiſpana arma potuiſſe; niſi Inoyoſa multo auro, ac beneficijs ſuperatus, conſcientiam illius conatibus compoſuiſſet; vt Mantuanus prouincia, Hiſpanus Rex exiſtimatione nudarentur. Tardè querelis Gubernatorem Mediolani, apud Regem accuſari, tardè præuaricationem perſuaderi, tardius exequi; amorem ſuorum, odia Mantuani, officia amicorum proceſſu temporis intercurrere: iiſque rerum faciem ac negotiorum conditionem mutari. Proinde concludebant ſubeſſe Duci fortiſſimo inchoati motus certam neceſſitatem: nec enim deſcriptam militiam, diu ſine ſtipendio retinere ſub ſignis poſſe: nec vnde tantum auri corraderet, quod præſenti ac futuro ſufficiat, occurrere. In direptionibus ac prædâ ſpem habere; vt Monferrati opibus nutriat ſubleuétque, quorum

operâ augeri res suas intendebat. Ea causa Trinenses, Moncaluenses, Albenses collationibus haustos; in hunc finem imperatam paganis suorum hospitalitatem, & sponte deditis, ista velut leuissima imperâra. Quid facturum in peruicaces & obsidionem prouocantes, reliquorum comparatione posse conijci. His Sabaudio aut Mantuano faciles, modesti & audentes celerem hostis aduentum persuadere conabantur; non magis vt Nizensibus subderent animos, quam vt terrerent.

Niuernensium Ducem Saonâ delatum Nizenses discunt.

Id ferè in eos dies incidit, cum Niuernensis in Italiam naui appulerat. Futuræ itaque obsidionis metu anxios, delati Sauonam Niuernensis lætus nuncius deprehendit: conuersique omnium animi in spem ac securitatem videbantur: Nec enim Principis illius fluxa existimatio hactenus fuerat: & Gallus gentem suam tracturus in nepotis tutelam credebatur, & auxilium Prouinciæ; sacrosanctæ parentis memoriæ & virtuti suæ deuinctę. Mox Aichium deuectum recepere, & Casalenses continuato itinere destinare. Delecti publicorum munerum administri qui Principi obuiam procederent, aduentantem exciperent, & intra mœnia deducerent. Ad pontem Belbi amnis, Gubernator, Potestas, ducésque cohortium venerant. Ille grato hilaríque obtutu officium populi commendauit; Bazanorum tamen ædes hospitio delegit, quorum hospitalitate vsum parentem, cum in Gallias proficisceretur, didicerat. Vix alteram horam immoratus, qua maximè festinatione licuit, cœptum ad Casalenses iter est prosecutus, dimissis oppidanorum nobilioribus; qui sese comites, dubiis licet rebus obtulerant. Accepere Ducem iam ciuitati succedentem Marchio Rubeus & turba procerum; quos Principis amor, & in Gubernatorem obsequium aggregauerat. Breui salutatione reddita; cum causam Romanæ peregrinationis (quam auditi motus dissuaserant) exposuisset; venisse se dixit, vt Mantuæ Duci nepoti suo ac communi domino, præsens studium fidémque probaret. Inter gregarios se locum poscere, & vel hastatum primam in aciem iturum. Vulgus haud dubiè placuisse aduentum credidit; nisi quibus anxia dominatio & metus imminuendæ auctoritatis turbauerat animos. Ignari scilicet magnitudinis Principis viri erant; cui certum erat, non ideo venisse vt imperaret; & multo minus vt æmulatum cum minoribus exerceret. Sed potentia non sua vi nixa fere cum solicitudine est; & quo magis ambita dominatio, eo promptius suspicationes admittit. Profecto Niuernensi, non iam à tergo relictos se Nizenses, sed ad tolerandam obsidionem (si casus tulisset) animatos rebantur: & tanquam secura spe affuturi sibi auxilij, certius vt in securo agebant. Die eodem paganus Astio digressus aduenit. Hic exposita in publicum tormenta retulit: & conquiri iumenta, quorum opera in destinatum trahantur. Addidit mendacium (siue inscitia, siue studio) Sandamianum quippe tempestatem belli verti, & eo missas aliquot centurias, quæ agrum circum occuparent; insidiásque, si quæ laterent, detegerent. Sabaudiorum consilia clam Nizenses fuerunt: quamquam enim fictę in hostem fidei incolæ, multo auro emercati, cogitationes illorum explorare; & maturè referre iussi forent; vniuersa tamen apud Duces & minoris ordinis administros, tanto silentio expediebantur; vt secretum nemo perrumperet. Non alio argumento certius Sabaudij profectus innotuere; recepta iam apud præfectos opinione, dimidium victoriæ in secreto esse; & satius esse arcano quam armis negotia inuolui. Et quidem post factum accepimus, pręter supremū exercitus Sabaudij Ductorem (in quo fortitudo, & militaris disciplina, rebellionis aduersus Mantuanum vulgatę notam eluere videbatur) nemine ante executionis horam consilij participem fuisse. Sed cum nocturnum prælium meditaretur, de diurno; cum Nizam cogitaret de Sandamiano loqui solitum. Ferebatur etiam Sabaudius vniuersa imperspectis characteribus perscri-

perscribere consueuisse; ne deprehensæ ac interceptæ literæ interpretarentur. Eos vni Sangeorgio cognitos; & Ductorum quoque singulos proprios, alteri imperspectos habuisse. Adeo Princeps ille; quidquid vsquàm studij, artium, virtutum est, in vsum contulerat; vt cum iniuriam Mantuani acrius vindicaret; &, si fortuna virtuti respondisset, cum vota sua magno imperij incremento stabiliret, implesse Principem locum cognosceretur. Sangeorgius quoque quò maiori flagitio peruicaciam aduersus Ducem suum retinuisse incusabatur; eò daram Sabaudio fidem, religiosius tuebatur: id præcipuè sectatus, ne vtrinque perfidus audiret. Vitare se potentioris odium strenuâ operâ nouerat; & tollere è medio suspicionum inania, quæ nonnunquam vel integerrimos pessumdant. Infidum Sabaudio credi Mantuanus voluerat, irrito euentu; quòd nullis coloribus appingi perfidia posset, sciretq; vir nobilis credita à Sabaudio præuaricatione; nullum in posterum Principem superfuturum, cuius bonæ opinioni protectioniq; succederet. Eo in primis temperamento stipendia faciebat; vt certum esset nec vigilantiorem ad occasiones; nec fortiorem in periculis esse posse. Turpes quoque belli negotiationes ita auersabatur; vt manipularium nonnulli exemplo potius quàm imperio, sordibus abstinerent. Quoties diuidi prædam conditio victoriæ persuaserat, militi omnia permittebat: apud se præter gloriam, nullum aliud præmium requisiuerat. opes quoque domesticas (quæ apud Monferratenses inter prouinciales maiores erant) vsui militum erogabat. Ita vbi magnificentia, fortitudo, temperantia visebantur; nec esse posse, nec credi perfidia debere videbatur. quod ille ante iuratum Sabaudio ministerium prospexerat; vt medio in cursu tumultuum, causas omnes excusationum auerteret. Æstium interim destinatæ Sangeorgio expeditionis causâ, solicitè agebat. Sed dum cogitur in centurias miles, lustrabatur eques, puluis bellicus, tormenta, quæ in vsum oppugnationum comparantur promunturque, paulatim detegi consilia cœperunt: in Nizam nempe vim destinari. Argumentum ab itineris correctione sumptum est; quod missis operarijs complanari, & cœnum amoueri Sangeorgius iussisset; qua vehenda tormenta, & bellicæ machinæ erant. Porrò nobilis municipij obsidionem traditurí; vt pro virili vniuersa serie cognoscantur; quando facti huius fides adhuc laborat, situm loci exactius, & adiacentium compendio prosequemur: Neque enim certum factorum iudicium, deliberationumq; æstimatio apud obsidentes & obsessos integra esse potest; nisi singula quo loco patrata sint, sciatur. Alibi enim pedites, alibi equites inuehi, tendere, certare conuenit. Locorum ille insidias patitur, non admittit alter. Subsidia certis itineribus interdum, interdum furtiuis submittunrur; & oppugnatio ipsa, nonnunquàm cum victoriâ damnatur, aut cum repulsa commendatur.

Niza vetustate & ciuium numero celeberrimum Monferrati oppidum, trans Tanarum apertâ in valle consedit, trianguli figuram æmulata: Belbo Meridiem, Nizâ amnibus Septentrionem alluentibus. Circum elati colles fœcunditate insignes; qui vt ornamentum delitiasq; prospectantibus; sic quâ munimenti securitas spectatur, parum vtilitatis conferunt. Horum bini proximè elati suppositis mœnibus imminent; vnde certo & librato ictu ea quati possunt. Per ambitum tribus portis aditur; Occidentalis Lancrij, Orientalis Belmontis, tertia in meridiem versa, & angustior, ipsamet agri planicie humilior, in præsidium depressa, subsidij appellatur. Intus duo fermè incolarum millia; quos inter licet nobiles aliqui censeantur, plures tamen exercendo agro, & mercaturæ dant operam, situs opportunitate inuitante. Murorum soliditate, aut fossæ profunditate haudquaquàm tuta est. Vanum muniendi laborem iniquitas situs dissuaserat; Arx tamen angustior, vetustâ murorum infirmitate, lateri portæ Belmontis magnifico opere imposita Nizæ situs.

fuerat; quæ instante bello solo tenus æquata visebatur; rudere ac ruinis in molem superfusis, præcedentium bellorum documento. Franciscani instituti duo assident cœnobia; quorum qui Minores Obseruantes Religionis solito vocabulo dicūtur, Septentrioni; Cappuccini Occidenti prætenduntur. Vtrumq; decenti structurâ, & Monachorum numero celebre. Hinc latè fusa planicies, frugum ferax, colles vineis consiti; piscosi pro magnitudine amnes sunt. Et licet vtilitati incolarum, vsus amœnitatíq; respondeat; insalubre tamen cœlum, scaturigine aquarum, & subterraneâ palude censetur. Oriente die densâ caligine vniuersa ambiuntur, hinc argumentum. Bello locus omnino inutilis, non enim muris, non propugnaculis, non aggere vallatur; non ex tenuium alluuione amnium vllam habet securitatem.

Quamquam audito metu, & formidine hostis excepto, curæ oppidi impositi, terrâ, sarmentis, raptim cæsis comportatisque, munimento firmare nixi forent, elatis mœnium vicinis, & ducta circum fossa. Accedebat difficultatibus bellicorum tormentorum inopia; cum minoribus tormentis aduersus bombardarum ictus decertendum haberent. Qua in Liguriam itur, mediam viam tenet oppidum, vnde diuitiarum occasio, & ex mercatura frequens quæstus. Hinc cupitam Sabaudio Nizam, opinione ingentis prædæ; quâ & bellum in futurum iuuaret, & milites egestate squalidos recrearet, apud Monferratenses vulgatum est: sed altiores illi causæ expeditionem persuaserant; validi municipij accessio, & accolarum toto eo tractu formido; quasi minores potentiorum fortunam complexuri forent.

Vndecimâ mensis certiores nuncij detulerunt; iam hostiles copias loco motas, & in certam oppugnationem properare. Quia tamen tormenta bellica nondum Tanarum transiuisse ferebatur, spes incesserat, aliò belli impetum posse conuerti. Vniuersi tum nocte ingruente Albiani substiterunt, retinentibus progressum impedimentis ac tormentis, quæ vis magna iumentorum ægrè vastabat; continuis imbribus effossa itinera & cretosæ conualles congesto humore putres, homines equósque hauriebant; & præcedentes subsequentibus imperuia omnia coacto in lentorem cœno reddebant. Pedites quidem in genua vsque demersi vix labore ingenti sese hiatibus expediebant. Sequenti vicinorum oppidorum militiam in aliquot millium numerum auctam, & procedentibus Sabaudiis vnitam recta Nizam progredi; exploratores docuerunt. Primum agmen Heluetiorum peditum erat, Gualterio Amerino Duce; non ad bellum sed tamquam ad prælium, dispositis manipulis ac centuriis; quantum viarum latitudo, & impedita cœno via permittebat. Trecenti sclopetarij equites fronti præfixi incedebant; ne itineris labore fractos Monferratenses incurrerent obsistere iussi. Peditum equitúmque alij ordines sequebantur, inde tormenta, cum puluere ac globis vt fortitudo hostium timórque statum oculos exploratorum perstringerent. Mox cæteri mixti vel aggregati modo disciplinæ; nullo licet insidiarum formidine. Quinque bellatorum millia dicebantur. Sanmarzanum primum castris locum delegerant: præsumpta rusticorum ædium copia, quibus se aduersus cœli iniurias tutarentur. Grauis enim tempestas, & fuso indefesse imbri intoleranda erat. Nemini tanta erat tegumenti firmitudo, quin totus pluuia difflueret; & recepto humore rigesceret: opinione tamen humiditatis elusi sunt. Raras enim rusticorum casas inuenere; quod plerasque Nizenses, ne hostibus præsidio essent, corruperunt, trabésque & crates quibus constiterant intra mœnia conuectauerant. Id aduersum patronos publica solicitudo peruicerat; vt priuata vtilitas omnis in Rempublicam verteretur. Simul quia copiarum duces, vlteriora quàm quæ initio destinauerant processerunt, miles non ante substitit, quam ad Cappucinos delatus, certiorem, securiorémque stationem reperit.

Sabaudy Nizam delati.

Motum

Motum iam hostem, & qua illi iter esset Castilionus multorum aclatu didicerat. Ergo vocatum Siluium Viam, cum quingentis peditibus, & quinquaginta equitibus (cæteros enim ipse domi attinuerat) obuiam aduentantibus procedere; & primos quidem infestis eminus ictibus terrere; vbi formidinem fecisset, turbare ordines; & pro virili, ne ex arbitrio castra metarentur prohibere, iussit. Siluius Nizâ egressus, & in confertum equitem Sabaudium casu delatus, parum abfuit quin circumueniretur. Ergo viso periculo inhibuit suos;& ne ad certum ictum densi destinarentur, sparsit. Supra mille & quingentos fuisse; quibus vicina Heluecitrum duo ferè millia animos dabant fuisse retulit; Vix quingentis passibus dissitos plures succedere, in iusti exercitus formam, quibus obiicere paucos suos non expedierit. Sabaudij raros, & inter condensos arboribus campos Monferratenses equites peditésque trepidatione solutos conspicati, fugatos ad sua compulere. Nec illi timorem, sed prudentiam interpretati sunt; quasi se inoffensos Reipublicæ seruauissent. Id boni ominis initium Sabaudios audentiores ad futura reddidit. Receptum tamen illum solutæ fugæ haud absimilem, & risere hostes; & Castilionum ægrè tulisse accepimus. Quippe carpi primos ordines, & an numero animi congruerent experiri; leuique saltem velitatione testari virtutem debuisse fatebatur. Sed Siluius multitudinem hostium, & equitatus sui tenuitatem excusans, eo vsque inculcatione periculorum, & copiis inimicorum, & apparatus bellici amplificatâ, nouum suis terrorem incuteret, parum tempori opportunum. Iam enim nonnulli infractâ licet fide;cum absentis hostis vanitati,ambitioni,infirmatique intonassent, præsente parcius locuti, indubitata pauoris signa præbuerant. Et ipse quod apud Castilionum acriter executus fuerat, secretè apud militem ciuésque vulgauit; vt creditus hostium numerus prudentiam formidinis persuaderent. Ergo ne Siluij excusatio, diu & anxiè repetita, frangeret vniuersos, omisso præteritorum examine, in reliquorum curam intendit. Neque enim eas sub signis copias habebat, quæ plura millia toto agro arcere possent. Summâ è turri Mantuani Ducis insignia Cardinalitio galero conspicua appendi imperauit; quósque ante hostis aduentum locos cuique seruandos dederat, constanter insistere iussit; breuem & inanem obsidionem fore contestatus; sed apud militem suum amplissima fortiter nauatæ operæ præmia testatus. Nisi singula & non omnibus obuia persequi animus esset, famam tum vulgatam consultò omisissem. Sed quia grauis auctor, & visæ nobilissimi viri literæ suspiciones intendunt,referre libuit. Monebat ille Castilionum vix oppidum ingressum; ideo illum municipio inermi, & omnibus quæ hostem morarentur destituto impositum à Rubeo, vt prodito amico, indignationi Sabaudij velificaretur. Id tamen aut non credidit Castilionus, aut amore laudis periculum contempsit. Nec mirum est, odio prouinciæ laborantem Marchionem cunctorum detractionibus distractum;aut apud Monferratenses caritatem non inuenisse, qui ne apud Mantuanos quidem & suos, inconcinnitate quadam morum, nemini tamen damnosa carpebatur. Sabaudij qui elapsos Monferratenses frustra persecuti fuerár, ad Cappuccinos vsque delati,an claustra Cœnobij prouinciali milite tenerentur,premissis pauculis experti sunt. Et vbi nullũ intus hostẽ, nullas inesse insidias deprehenderunt, opportunũ stationi locum delegere. Præcipui ac nobiliores eò vertere;non hospitij magis quã vicini belli occasione inuitati. Duo statim tormẽta bellica recta in Nizenses conuertere, tutelæ loci, & formidini obsessorum. Illico enim quatere mœnia, & nisi deditio properaretur vim inferre cogitauerant. Excludendam moram omnem nouerant:breui enim Hispanos exercitus,& conclamatas in subsidium Monferrti copias laborantibus affuturas audiuerant. Præuenire necessitatem abeundi festinabant: ne tot oppidis vi aut deditione receptis, Nizæ oppugnatione vires famámque deferrent. Et quidem Sabaudij futi-

His obuiam se dat Siluius Via cũ 500. pedit. & 50 equit.

Sed Satim fugatur.

ra præteritorum æstimatione iudicantes ; gnarique Nizenses non numero, non tormentis, non mœnium robore tutos, quamcunque moram, licet cum victoria flagitio & ignauiæ dabant. Vt gloriosam celeritatem Duci suo, & honorato nomini inducerent, studium virtutis commune erat, spes eadem. Nondum venerat in castra Sangeorgius; itaque qui præmissi fuerant quosdam militum vallum apud suos educere iusserunt ; vt tecti aduersus Monferratensium ictus, oppugnationem cautius prosequerentur. Statim laboris vanitas patuit ; quod longius ab oppido dissiti, incertos ictus ingerere, & dare in casum plumbeam glandem viderentur. Proinde tectas vtrinque vias (vt vocant) fodere miles iussus; vt egesta humo,& aduersus propugnatores iactâ,tolleretur agger quo vniuersi tegerentur: sicq; ad viciniora peruaderent. Equitatui, vt laborantibus assiduè adesset imperatum : ne qua ciuium eruptio turbaret operam, aut molientes in tutum se recipere prohiberet.Simul vt milites audita consternatione arma caperent,& certamen operariorum exciperent. Incertum nihilominus Sabaudijs erat, an Nizenses toleraturi obsidionem, aut forent certaturi. Quod pauci multis obuiam processissent,constantiam; repentina eorundem trepidatio metum persuadebant. Re itaque dubia equitum nonnulli intra teli ictum sese clausis obtulêre ; non oppidanorum solùm animos tentaturi, sed munimentorum quoque vim ac formam spectaturi. Ciues per loca dispositi,viso hoste ; nec habito adhuc Castilioni imperio, propius succedentes, sclopetorum ictibus impetiuêre.Sic illi visa constantiâ ad suos rediere : cum insuper Monferratenses temeritatem,vilitatemq; à longè deuectis improperarent. Præcipuum in eo discrimine fuisse Saingeorgium & à ciuibus ambitiosè petitum fama detulit ; nec à vero abhorret,voluisse illum situm ac propugnacula præsentem æstimare,non alieno relatu fidere. Quod in forti ductore virtus fuit,imprudentiæ nomine,pusillanimes notarunt. Mirari subit eorum temporum recordatione ; quòd cum bellum acerrimè gereretur, tanta loquacitati otia suppeterent. Nil fortitudine aut ignauia committebatur, quod apud suos, apud hostes flexis in contraria cognominibus non appellaretur.Eam me censorum militiam in Aula Mantuani memini ; cum nullius laus sine nota, nullius dedecus sine excusatione audiretur. Neque carpere aut conuiciari satis erat, nisi eandem in libellos ac literas licentiam transtulissent. Sabaudius præcipuè & Sangeorgius petebantur ; quos malorum Monferrati auctores publica laborantium odia insectabantur.

Vbi Sabaudij visa mœnium securitate, etiam fortitudinis Nizensium periculum fecerũt,parata occasione offensarum temperauêre;negotiatione quàm bello habere ciues vtilius opinati. Non minus quoq; gloriæ sibi Ductores figurauerant; si nullo suorum sanguine Duci suo victoriam retulissent. Festinatio destinatis blandiebatur, quam in obsidione ac bello,apud peruicaces propositi non credebant. Qua causa succedere mœnibus Tubicinem, cum Oddone Roëro Astensi voluerunt ; vt habita loquendi copia imperia explicaret,ciuiumq; animos experiretur. Sed geminatus vtrinque rumor auditum ademerat; Nizensibus pro mœnibus,Sabaudijs in aperto operantibus ; imperantiumq; ac respondentium vocibus percussa valle densatis. Et licet in Oddonem plerique impotenter collineari censerent ; mos tamen & ius belli, sciendiq; quid afferret desiderium, abstineri iniuria consuluerunt.Redditum ergo à ciuium tubicine responsum,tutum accessum,& dicendi quæ vellet licentiam fore.Tum portæ successit; quæ iam trabibus & aggesta humo oppleta,validi munimenti speciem acceperat. Castilionus non videri non audiri ab hoste voluit ; ne minori sese componeret,aut accommodasse deditioni aures diceretur, sed Antoniettum de Ruere progredi, & excipere quæ deferrentur iussit. Tum Antoniottus,quis mortalium esset,& quid posceret quæsiuit : Oddonus dato nomine & Patria, à Comite Guidone Sangeorgio Sabaudij

baudij exercitus Locumtenente missum se respondit, vt vicino populo sana consilia deferret; ne parati iam hostis irritatâ potentiâ, sibi exitium, ruinam Patriæ conciret; vtque in Sabaudij Ducis clientelam succederent: id ante alia è re Nizensium ab ipsis agnosci cupere; quippe mitem comémque, & erga sponte deditos humanissimum; nisi aduersus peruicaces iram exercere: spontaneos subditos paterna statim pietate complecti. Id promptius cum Nizensibus facturum, quos non adhuc infensos hostilitate expertus sit. Antoniottus Castilioni iussu dixit, esse Nizensibus Cardinalem Mantuæ Ducem; cui fidem cum vita sacrauissent; neque debere illos à Sangeorgio sui æstimatione iudicari: quòd extremo discrimini ante concedere parati sint; quàm datam suo Principi fidem frangere. Excepit Oddonus, eas Sabaudio vires esse, vt si rebus suis ciues consultum vellent, facile coniicere possint vnam ipsis in celeri deditione salutem. Multa peditum millia; fortem, & nulli Principum militiæ comparandum equitatum, tormenta bellica, & ante alia causæ iustitiam; neque se Ducis sui honori potius, quàm incolumitati oppidanorum laborare; eóque mirari illos tam lubricos in proprium exidium properare; & tam prompte sententiam perniciem laturam complecti. Maturanda potius petito a potentiori tempore consilio fuisse; quàm incautè semet, & res domesticas perdere. Eam sanè semel receptum, nullo ad pœnitentiam regressu perniciem accelerare. Hæc eadem sæpius voce clara intonans; prædicto vt cauerent. Antoniottus ad hæc: Impositum sibi Ducem, & milites eodem sacramento nexos probè nouisse, quibus viribus, quibus armis, quâ iustitiâ freti, bellum periculosum, quàm securam deditionem præferant. Proinde pluribus opus non esse; & posse ad suos Oratorem redire; curaréque ne oratione ac manu æquè inualidus appareat. Oddonus nihilominus tracto in longum sermone, non vt persuaderet (obfirmatos enim in proposito animos se deprehendisse testatus est) sed vt milites formidine resolueret, exclamauit; quando vtilibus consiliis apud Nizenses locus non sit, tormentorum se bellicorum impetum contestari. Risisse qui audiuerunt referuntur; & non ea primùm tormenta sibi visa; neque similes minas pauescere. Mox ille tanquam ad suos reuersurus abscedere se finxit: sed vix passus vigintiquinque processerat, cum denuo reuersus est: addito monitos se ciues cupere, ne in certum ictum dirigi tormenta, & quati mœnia vellent. Adhuc integra omnia, & certam salutis securitatem: sed si ad offensas disponi fulminantes machinas tolerassent, igni ferróque transigendum. Antoniottus militari fortitudine prorupit; iussitque Roerum procul abscedere, nisi aduersum se quæ ciuibus comminaretur experiri vellet. Deprehendere se dixit, non iam consilium id sed fraudem, intempestiuámque postulationem esse; & in deditione non minus, quàm fide oblata manifestam fraudem latere: tantóque magis suorum constantiam publicæ saluti conferre; quantò pluribus blandimentis promissa impunitas & indemnitas adornaretur. Sic finitum colloquium.

Oddo Roerus missu Sangeorgij spontaneam deditionem consulit

Secuta nox nube atrox planitiem omnem in qua Sabaudij tendebant, effusâ in immensum pluuiâ contexit. Id nullum ciuibus incommodum, vix credendam tamen molestiam hostibus tulit. Non enim pedes progredi, non eques loco moueri poterant: & si mutanda sedes erat, per lubrica lapsantes, mixti ac confusi, crasso cœno impediti, impetúque raptantis nimbi turbati procidebant. Neque ignei funiculi, humido & imbri corrupti sclopetariis vsui erant. Ea occasio parum à Monferratensibus æstimata est; qui si integri fessis superfusi forent, magnum in discrimen Sabaudios coniecissent. Et adduci tormenta potuerant, quæ iam conuecta, & luto insepulta remanserant. Nec enim vniuersæ adhuc Sabaudiorum copiæ; nec destinatus in expeditionem eques omnis aduenerat; qui verò primi successerant, lassitudine fluxi, & tempestate quassati, vix ad ornatum arma retinebant. Id Sangeorgius præuiderat; & pedibus æger, & laterum fre-

quentes dolores morarentur; noctem tamen insomnem, huc illuc equo vectus egit; suorum curâ anxius; quos incolumes bello destinauerat: excitari itaque frequentes per tentoria ignes, temporaria tecta superstrui, diuidi cibos iusserat; cunctos comitate & humanitate detinens, sibiq; ac futuro labori confirmans. Paleæ quoque vim ingentem procul conuehi iussit, vt cubile innoxium miles haberet, & diurnos labores nocturnâ requie leuaret. Apud ciues omnia tolerabiliora. Quamquam enim diem noctemq; armati, seruandis quæ acceperant locis egissent, aulsis tamen domorum, & officinarum tabulatis, & in tecti modum suspensis, sese aduersus procellam muniuerant. Quin imò vbi suscitari ab hoste ignes haud procul mœnibus videre; Sabaudios iam excidio destinabant; in quos nocturnis grassationibus sæuire plumbeâ glande decreuerant. Nox & incertum lumen clausis imposuit; ne distantiam metirentur, neù certo ictu possent fulminare, quos longius dissitos in vicino opinabantur. Ciues aduersus procellam tecti, & permissâ à Castilione licentia præliandi continuis ictibus obsidentes exercebant: sed, vt diximus, in casum plerique iaculabantur, fragore tonantis cœli; & inter tenebras coruscantis syderis momentaneâ luce delusi. Abstinere itaque, & nisi certo ictu bellicum prouentum insumere iussi. Vbi vicinos ignes, & congestos manipulos vidissent, sæuiebant. Eo studio quidam vulnerati, duo cæsi referuntur. Lucis id potius quàm virtutis peccatum fuit; eoq; retracti omnes, ne quamuis lumine proderentur, ad iniurias expositi essent. Plurimum incommodi peruicax plures iam dies tempestas faciebat.

Sangeorgius confirmat suos.

Cæterùm cum non eodem ardore omnes, quo Sangeorgius in bellum processissent; & alieno tempore grauis militia esset; quidam nobilium omitti obsidionem, & Sanmarzanum aut Cannellum regredi consulebant. Forsan & inuidia Sangeorgij, quem futuro decori abstrahere nonnulli meditabantur; vt nos didicimus; sed consilio prætextus suberat, vt delassatos fractosq; cœli aduersis homines & equos hospitij oblectamento refouerentur; vtq; in securo maiores vires opperirentur; quibus tractabiliori cœlo, cœptam obsidionem prosequerentur. Sufficere quin etiam eum numerum Aichio & oppidis eo tractu recipiendis: vtiliori forsan aduersus Mantuanos conatu; vt saltem à tergo subsidium Nizensibus adimeretur. Nec enim apud Monferratenses, totis Sabaudij prouincijs ambitam Nizam, vicinorum, atque adeo Rubei ope destitutam, diu apud Mantuanum futuram. Et quando auersa fortibus ausis tempestas, irritam tum obsidionem redderet, omissæ dedecus Aichij accessione sarciri posse, vel cum gloriæ augmento. Magnam sibi temporis iacturam credendam, pararis forsan Hispanis ad ferendum auxilium; & auctis Mantuani rebus; dum prouinciales certatim ad signa conuolant. Forsan victoriam illam, seu fato seu voto Sabaudium manere; vt cuius auspicijs oporteat, tam ardua expediri. Vbi prior repertus est qui promeret sententiam, plures accessêre: cum hactenus pudore eloquendi inter spem ac metum ambigissent. Et valuisset opinio; nisi Sangeorgius id ex gentis dignitate fieri non posse, generosâ indignatione respondisset. Itaque delectum castrorum locum retineri, & instari oppugnationi iussit. Creditum est magnâ eorum oppidorum fortunâ constantiam propositi Sangeorgium retinuisse, quæ forsan minori negotiatio calamitatem Nizensium in se vertissent. Inuidi Mantuano perscripsêre ideo auelli Niza Sangeorgium voluisse; quòd modico milite, & tenui equitatu, de Nizensibus inconsultam victoriam Domino spopondisset: quodq; promissorum magnificus, cum prouinciam præsumptâ spe gloriæ aggressus foret, falsus euentuum regredi erubuisset. Sed plus studij otiosis erat, vt à Sangeorgio fortissimi Ductoris famam, quàm à prouinciâ Sabaudium auerterent. Et ille solidis factis dicta rependens festinato Nuncio Sabaudium monuerat, plus propugnatorum Nizæ quàm audiuisset inuenisse. Multitudine quippe & auxilijs, quæ in

Sabaudiorū quidam dissuadent obsidionem consulunt.

Sangeorgius obstat.

promptu habeant, sustulisse animos; deditionis consilia fastu ac irrisu excepisse; intus commeatum in plures menses, & rerum omnium copiam. Tormenta quidem maiora desiderari; habere tamen Cauallettos, amouendis procul oppugnatoribus. Vias omnes luto fluentes, cœlúmque procellis & imbribus inimicum spem fefellisse: Vestem enim humore marcidam, dorso militum computruisse, & contagionem quoque metuere, quæ contracto semel morbo promptè vulgetur. An maioribus viribus clausorum peruicaciam frangi expediat, penes ipsum stare; & an impetu vel obsidione frænandi sint. Sed vt animus rarò alienam virtutem sine æmulatione aut inuidiâ contemplatur, non defuêre in Aulâ qui apud Sabaudium destinationem criminarentur, quibus magnitudo & fama viri vmbram respserat, ne clari viderentur. Accusauerant, quòd visâ Nizensium constantiâ, transferre Aichium & per vicina castella exercitum neglexisset. Potuisse subsidia oppidi, viso rerum suarum discrimine, ad tutanda propria reuocari, & vel in itinere intercipi, vel diuisa opprimi; vel denique mediâ in cunctatione Monferratensium capi ac spoliari municipia: mox ditem prædâ & hosti formidatum exercitum Nizam reportari; quam certum esset, plus modestiæ eo exemplo induturam. Stationem quoque Cappuccinorum improbabant, longius quàm expediret sitam; & immittendis recipiendisque copijs in pugnam, parum opportunam. Risit ista Sabaudius; quòd non id tempus querelarum esset, nec media agendorum occasione, offendere prudentem & strenuum copiarum Ducem expediret. Maiores censuræ magis obnoxios; & sueuisse vulgum consilia præfectorum interpretari potius quàm aut intelligere aut exequi. Simul nouerat leues quósque errores, qui inter ancipitia occurrant, nouis victorijs emendari posse; & grauiorum (si cognoscere animus sit) in aliud tempus rejiciendas. Iam verò oppugnantium conatus, nouis indies difficultatibus turbabatur: cum enim quam occupauerant planiciem, assidui imbres contexissent; iidem vicinis collibus effusi, Belbum in summas ripas tumentem extulerant; vt vado superari non posset. Præcipiti quoque decursu iniectæ tignorum ac fascium moles, in inferna rapiebantur; vt non vado, non ponte penetrari posset. Nec parte alterâ Niza amnis quamquàm angustior minori gloria fluebat. Creuerat vterque pluuio cœlo, & collium effluuio summum tenuerat. Iunctus Ponte Belbus erat, rectà in oppidum obuerso. Hunc ciues è mœnibus, & præcipui iaculandi peritiâ partitis excubijs seruabant. Per hunc vltrò citroq; ingredi miles; & si qui succedere voluissent, recipere poterat. Hunc ergo diruere opposito studio Sabaudij conati sunt; quamquam res difficultatibus & magno discrimine implicaretur. Labor quoque ex voto non cessit; quod non igne, non securibus, non alio machinamento liceret; & qui executuros sese receperant, certo ictu è mœnibus foderentur. Spe dissoluendi amissâ strenuus Heluetius, nullo metu periculi, cæterisq; è vallo prospectantibus, ignem (quem vehementiâ artificialem dicunt) injicere ausus est: nec ille tamen humentia ligna, vt creditum fuerat, corripuit; auctor verò transuerberatus, audaciæ pœnas dedit magnâ virtutis iniuriâ. Extremo pontis callidus & feriendi peritus Monferratensis sese abdiderat; qui passus aliquot procedere incautum passus est, vt è viciniori collinearet: & vbi sub ictum Heluetium vidit, globo plumbeo in profluentem, & facem adhuc manu gerentem effudit. Ad casum labentis sustulêre vocem obsessi; & tamquam salutis præsagium festis vocibus acclamauêre. Nec Castilionus abstinuit; sed vocatum militem aureis aliquot donauit, in præmium & exemplum. Confictum id à Nizensibus; nec eo loco Heluetios tetendisse, aut aboleri pontem igne tentauisse Sabaudij retulerunt. Plures tamen casum literis prosecuti sunt; & in meas manus exemplar venit, Iulij Nattæ, qui id Mantuanos docuit, similium curiosos.

Cui inuidi detrahunt.

Cæterùm vt Sabaudios geminatæ difficultates audentiores; sic Monferratenses,quòd tecti,& velut in tuto agerent,securitas constantiores reddebant. E turribus enim & altioribus domorum tectis succedentem hostem, & è vicino assultantem plumbeâ glande impetebant. Et illi quidem propinquiora delegisse, quàm militaris disciplinæ ratio præscriberet, ferebantur: sed commoditate, & accelerandæ deditionis spe à suis ductoribus illuc delati, vel cum suorum periculo,retinere locum volebant. Hinc aliqua apud Sabaudios vulnera; & quidam audaciores fauciati. Quo admoniti sublimem in aggerem tria bellica tormenta; sed necessitati & sternendis muris imparia traxêre. His lacerare tecta; & mœnium pinnas (vnde à ciuibus frequentibus ictibus petebantur) detergere assidua iaculatione aggressi sunt. Formidinem ciuium crediderunt; ne è summis fenestris ijs in sua damna vterentur. Nizenses quamquàm non vno loco tecti; & in aduersos alijs è locis iacularentur, domorum tamen excidium grauiter ferebant. Neque secius mœnium ambitus ab armatis assiduè seruabatur: corporum humanorum densatum aggerem dixisses, adeo conferti constiterant. Clamor decertantium, sclopetorum fragor, & tactæ ferreis globis ædes somnos excutiebant. Promptiores quidem opinione ciues deprehensi sunt. quod cum per vices requiem laborantibus Castilionus imperaret, maluerint nonnulli accincti armatique, substrato tantùm pallio, pro mœnibus accumbere: vt si quæ repentina vis incidisset, & statim locum occuparent, & armati sese occasioni sisterent. Constantia opinione ac loco maior videbatur; nisi detinuisset æmulatio; & spes breui affuturi subsidij animos addidisset. Omnium id exhortationum apud Duces caput erat; vulgabanturq; literæ in eam speciem compositæ: siue ex vero,siue in tempus confictæ: vt mirum non esset,inualidiores,& in exitium destinatos,aduersus formidandum hostem licentius detonare. Apud Sabaudios eâdem constantiâ oppugnatio procedebat; & eminentiores ædes oppidi laceræ ac nutantes continuis ictibus fatiscebant. Iamq; apud multos timor spei mixtus insliterat. Placandum precibus numen religiosi viri dicebant, votisq; in subsidium Diuos conclamandos. Institutæ eâ causâ publicæ Processiones ad omnia templa, quæ viri ac fœminæ solemni pompa visitarent. Vniuersorum eadem vox erat, orantium ne se innoxios, & offensionum ignaros,sæuitiæ victoris dederent; sed incolumes cum Patriâ Duci suo ac prouinciæ seruarent. Apud Diui Francisci templum maior populi concursus, & ardentior oppidanorum religio visa. Hic Monachorum cœnobij antistes, depromptam sacrâ Pixide hostiam,firmandis in pietate,& alliciendis fidelium animis ad Dei cultum, publicè exposuit. Pueri ac puellæ Virginis Genitricis cœlestium spirituum, & receptarum in æternam fœlicitatem animarum auxilium, humili lamentatione poscebant. Vbi maiorem templi Aram toto comitatu venerati sunt,Sacellum Diuæ Virginis,eiusq; sanctissimæ conceptioni dicatum,petiêre,vt cœli ac terræ Reginam proprio honore & precibus solicitarent. Sed quæ Diuo Carolo Borromæo Ara oppidanorum religio erexerat prætereunda erat. Tum puellæ aliquot, stimulante forsan intus Diuo cultum sui,subsisti hic posse retulerunt; si accensa funalia, locum illuminassent. Nec immoratæ diutius, transiêre: mulierculæ tamen nonnullæ substitêre; & humi fusæ,sancti viri subsidium gemitu ac lachrymis aduocarunt. Dictu mirum, statim sacellum omne nouo & inexpectato lumine inclaruit; & lampas fornici appensa,concepto quem nemo addiderat fomite, accensa est. Id supra naturæ vim omnes interpretati. Et Castilionus cæteriq; primates viso ostento,auctores pariter & testes rem vulgarunt. Episcopus quoque depulso post bello facti seriem examinari, & futuræ memoriæ mandari, eorum qui interfuêre sacramento imperauit.

Lampas miraculo ardêis in templo.

Iam Sabaudius equitatus aduentu militum qui Ducis custodiæ assueuerant accreuerat;

creuerat, quos inter magna pars nobilium, & non eam primam militiam experti censebantur. Pars obsidentium Cœnobium Sanctæ Mariæ alteri collium substratum, adscitis ducentis peditibus insedit; apud reliquam militiam strenuè Zammerra, & Tostus capitanei nitebantur. Hic nobile facinus, irrito licet euentu meditatus est, vt Niuernienscm Ducem ea transeuntem interciperet; professione iam, & consanguinitate Mantuani hostem renunciatum. Sed præuectus Niuernienfis effugit insidias, destinato itinere delatus, Tosti meditationibus ignotis. Nizam reuersus, quædam districtus illius oppida, villásque rusticorum, & marchionatui Incisæ subditas Sabaudiam fidem recipere; & iuuare opibus partes coëgisse fertur. Sed nec quos custodiæ locorum imponeret paratos habuerat; neč populares transfuolans imperium diu retinuêre, in Mantuanum priorem dominum absente hoste reuoluti; magno rerum suarum discrimine, si Sabaudij in eadem loca delati, destitutis præsidio suorum, & perfidia mutatis superuenissent. Seu virtus ciuium, seu odium gentis in Sabaudium, tantum Nizenses animo, quantum illi robore proficiebant, si ad paucos adhuc dies laborem tolerassent; dum Hispanus additis popularibus accurreret, obsidionem soluturus.

Decima tertia Maij crepera adhuc luce rursim (quam Merli dicunt) Sangeorgius quatere cœpit; eo acrius, quòd longioribus moschettis, frequentia suorum vulnera notaret, & fortiores certiori ictu confodi. Sed Castilionus firmitudini murorum, quos tumultuaria opera sarciri iusserat, diffidens, molem quæ ictibus patebat, congesta humo ac trabibus complicatis, firmauerat: Vnde vanus hostium labor, & globorum puluerísque sine quæstu iactura fuit: eorum quod minimum duodecim; maximum sexaginta libras pendebat. Ea pars quæ supra mœnium altitudinem eleuabatur, tempestate assidua iaculantium infirmata; ima, qua terra densata molem addiderant in tuto erant. Prominentes Municipij ædes, asseribus multo tignorum nexu vallatæ, sclopetariorum magnum numerum tegebant. Ab his ictus in hostes, quos ob celsitudinem locorum cauere non poterant. Qua causa tormentorum bellicorum curatores, iram omnem in loca edita, & domos conuertêre; & quasi frustra peti mœnia faterentur

Frequentioribus ictibus quæ elatiora prospectui obiiciebantur, concussêre, graui quidem ædificiorum malo; quod tamen à longe iaculantes Nizenses non aduertit: si quæ enim globorum vis effregisset, noua tignorum compage sarciebatur; & loco vno pulsi nouum deligebant, vnde idem exitium in obsidentes efferebant. Assiduus apud omnes labor; suspicione noui insultus, & hostis præualidi nocte augebatur. Ideòque rari cibum sumpturi domos diuertebant, sedibus sibi commissis indiuidui, & prosperis in eam diem rebus alacriores. Qui annonæ curam à Gubernatore acceperant, diuersis officiis alimenta militibus, puluerem, funiculos, plumbum diuidebant: moniti tamen ne segnes ad offensam, aut inconsulti ad ictus essent. Faces quoque ac lucernas è fenestris in publicas vias prospectantibus appendere ciues iussi: quod syderum splendorem densæ nubes texissent. Qua enim alacritate Nizenses propugnationi studebant, Sabaudij instabant; & apud strenuos Duces secretæ insidiæ non minus quàm aperta virtus formidabatur. Secuta nocte geminato imbri, & auctis tenebris densato, cœlum procellâ solui videbatur; adeo torrentes aqua compleuerat; ciues tamen loco defixi, dispositis excubiis motum omnem hostilem anxij obseruabant. Nil negligentia solutum; cuncta ad normam militaris disciplinæ exercita. Quinta decima mensis Sabaudij nouum locum delegerunt quod murorum latus quateret; & diuersis simul partibus, mœnia quæ turrim maiorem spectant, foderentur. Nec turri ignouerunt; non spe certa potiundi; sed vt Mantuani Ducis in sublimi appensa

inſignia, iteratis ictibus lacerarentur. Vtrumque fruſtra fuit, quippe cum viæ altitudo radice & inferna murorum tutaretur, pars ſublimior & ictibus diſpoſita, terra tigniſque ſolidata irritum laborem reddere videbantur. Equidem Sangeorgium ipſum militiæ peritum, licet hoſtem, Caſtilioni ac Ciuium, in ſtabiliendis mœnibus induſtriam admiratum audiuimus, & apud ſuos commendaſſe.

Hæc inter bellatores agebantur, cum interim ſexus ætáſque inualida, ſacris altaribus prouoluta, Diui Caroli opem indefeſſis gemitibus oraret, & iam concepta in Patrono ſalutis ſpes moneret, vt ſolemni voto præſenti Diuo, ſingulos per annos feſtum decernerent. Valuit religio, vt abeunte hoſte & ſoluta obſidione incolumitas imputaretur. Quamquam enim ciues Sabaudiis fortiter obniterentur; nulla tamen humana ope in victoriam vſque durare ſe poſſe cognoſcebant. Maximè quòd cum obſeſſorum ſalus & ſecuritas auxilio Hiſpano toties promiſſo niteretur; & illud erubeſcenda cunctatione morabatur; & aditus omnes inſidere Sabaudios, omnémque diligentiam præuenire videbant. Occupauerant plana & edita; proſpectum ipſum Nizæ popularibus ademerant. Sed inter pleraque difficultatum Niza amnis obſtare Sangeorgio videbatur: qui tenui quidem alueo, & ferè vado peruius tum imbrium vi tumuerat; vt ripas vtrinque prominentes faſtigio æquaret. Pars itaque exercitus admota loco, vt ponte iungeretur: manipuli peditum, turmæq; equitum ſic diuiſæ, vt pars operi aſſiſteret; pars certis locis diſpoſita, hoſtem ſi erupiſſet coërceret: pars viarum ſecuritati inuigilaret. Tum ad cædendas arbores & conuertenda ingentia tigna manipulares conuertêre. Superato amne vicinior hoſtis futurus, certior tormentorum opera erat. Non potuère Nizenſes deſtinationem tot hoſtium prohibere: nec auſi in aperto prælium: inanem nec profuturum laborem dicebant, quique duorum manipularium diſcrimen non mereretur: & tanquam læti è mœnibus proſpectabant; quòd hoſtis pluuio cœlo, luto & procellis eluctatus inutili opera fatigaretur. Vulgauerant inter ſuos, nec quidem vires omnes Hiſpanas cum conatum Sangeorgij poſſe retinere; nec ſi inuecti his Mantuani, in ſubſidium veniſſent eâ penetraturos; ſe vicinum hoſtem certiori ictu petituros. Vbi ſolidiora ſuſtinendo oneri & colligandis ripis impoſita à Sabaudiis ſunt, ſarmentis ac terrâ, glareáque è profluenti conuectata faſtigium contexere; breuique fidum etiam equitatui pontem reddidere. Primi ex equitibus centum viginti, mox ducenti quinquaginta pedites tranſuecti, demum & alij eò miſſi vel recepti. Hinc vetuſtiſſimum iter, quod ad Deiparæ gratiarum templum vertit vniuerſi inceſſêre. Vbi loco potiti ſunt, templi ac cœnobij parietes cauatis foraminibus foderunt; vt in clauſos ipſi tecti iacularentur. Neceſſitas & bellum excuſabant, quo minus intacta relinquerent; quibus victoriam ſtare ſperâuerant. Parte alia bombardarum præfecti nobilium ciuium ædes flagellauerant, & inter alias Cottorum, Piazzarum, Marcianorum, Gambarottorum frequentibus ictibus ſuccuſſerant, altéque ruinas duxerant: cum iam tecta non vno loco procidiſſent; ſed & extraxerant vicinos in mali partem, quod ruina ſua humiliores attererent, & ſecum traherent. Contra ciues ne propriæ tantum calamitatis ſpectatores, non etiam vindices agerent, moſchettis in hoſtem verſis, pleroſque audacius ſeſe offerentes vulnerarunt. Moniti à Rectoribus ciues fuerant, ne in vulgus fortuitò ſæuirent; ſed vbi ductores aut nobiliores ſpectaſſent infeſta glande fulminarent. Quem ornatus aut ſpecioſior equus clariorem teſtabatur, ſibi quiſque deſtinabat; non die, non nocte quieſcentes, & fiduciam omnem in pulueris ac plumbi vbertate exiſtimantes.

Cæterum licet ambitum omnem, vagus & procul à mœnibus tutior quàm

quàm in castris hostis teneret, segetis tamen altitudine, & diuortijs itinerum, quæ popularibus cognita ab Nizâ Aichium, frequentes nuncij cum mandatis & literis veniebant. Intererat sociorum salus, & quâ fortunâ clausi agerent scire; vt rebus suis ex alieno euentu consulerent. Et quamquàm nulla intus rerum penuria obsessos fatigaret, credidêre tamen, commeatum & puluerem bellicum vtiliter induci, quamquàm non requirerentur. Proinde misêre iuuenem, qui diem horámque aduentus doceret, iuberétque succedentibus obuios ciues procedere; ne quâ coniecturâ ductus hostis, pauculos properantes & onustos interciperet. Subsidium id nec orauerant Nizenses; nec habebat satis causæ, cur in discrimen iretur: caritas tamen sociorum, & pietas aduersum amicos commendata.

Decimâ quintâ mensis occupatis Sabaudijs in tectis ciuium diruendis, & damno agrorum, Aichio missi, farinâ ac bellico puluere onusti aduentare se, dato signo ostenderunt. Conuenerant, vt summo vicini collis fastigio, leuis è stipula fumus inditio esset: sed aduertendus ad alia hostis & simulatione belli eludendus erat. Ergo Castilionus vocatum Antoniottum de Roere, centum quinquaginta sclopetarios educere; & portâ quæ Belmontem respicit erumpere in Sabaudios, qui se munimento texerant, sub vicinis villæ quæ Commendæ diceba- 5 tur, imperauit. Ille strenuè factorum & conserendæ cominus pugnæ auidus, Nizenses ferè commilirones in eam operam delegit; quos fidos sibi & promptos ad iussa cognouerat. Hostilis equitatus haud procul oppido substiterat; compositus in turmas, quasi prælium offerret. Sed Nizenses festinatione vsi, destinatum iam locum præceperant; & Siluius Via pluribus suorum in societatem assumptis, & densis arboribus tutus, latera inimicorum frequentibus ictibus carpebat. Liuius Piazza centum quinquaginta milites in tres turmas dispositos immisit; Franciscus Sanctamaria planiciem & Incisæ obiecta aggressus est; fuêre pedites ducenti. Sabaudius eques, vt loci quoque beneficio certaret, cœnobio Deiparæ virginis successit. Hic inter properantes ac recipientes sese, diu acriterq; pugnatum, eminus tamen, & numquam in manus dato hoste, sed insidiarum metu, & ne Nizenses elapsos equites Sabaudios audentius insecuti, à suorum corpore auellerentur, mox paucitate circumuenirentur, signum receptui à Castiliano datum. Id Monferratensibus laborem auxit. Quippe credita formido, & qui prius sese prudenter discrimini proripuerant, in bellum alacres reuertêre. Densata vtrinque peditum equitumq; pugna; auctisq; numero & animo hostibus, tardius quàm oportuerat, & res requirere videbatur, Monferratenses mœnibus sese receperunt. Hoc strepitu certaminis, & specie crescentis belli Sabaudij retenti; clausis permissa destinationis occasio. Sexaginta enim equites oppido egressi, aduentantes conterraneos, delatosq; à popularibus commeatus comitati induxêre: cum ignarus consilij hostis ciuium audaciam secus interpretaretur. Crediderant, affuturi propediem auxilij opinionem, addidisse obsessis securitatem; fortitudinem verò, & inducendam medio die alimoniam non præsumpserant. Delusos Sabaudios exploratores falso nuncio, & Monachum auctorem, in vicino Hispanum exercitum esse asseuerasse didicimus; siue huic quoque populares imposuerant; siue emptus ad fallendum, gratuitam operam patriæ præstiterit. Cum adhuc magno nixu dimicatio procederet, Cantauena & præfectus auxiliaris, nobili æmulatione è subsidij portâ, diuisis copijs in hostem inuecti sunt. Pauculos haud procul Cappuccinis, inter arborum opacitatem clam agentes excubias intercepêre. Mox in Germanos qui maiori numero viribúsque locum seruabant, illati prælium inceperunt. Gens fortis nec cedere facilis intrepidè obstitit; diuq; certatum: & si vtrique Monferratensium ductores plus militum in discrimen traxissent; & detrudi munimento obsistentes; & tormentum bellicum, cuius custodiæ

appositi fuerant, abduci poterat. Trepidatione tamen & tumultu vsi, vestem partémque armorum detraxere; neminéque desiderato compositi adhuc & minitantes, qua venerant regressi sunt. Sed illi leui dispendio locum & gloriam retinuere. Qui in ciuitate remanserant, sociis suis prælio intentis, offensas in obsessores continuabant, moschettorum fragore; & in eos qui sese ad ictum dedissent plumbea tempestate latè fusa. Sabaudij & ipsi vicinio tecti vices obsessis rependebant, in eos iaculantes qui vel mœnibus, vel fenestris caput exeruissent. Non clausis non hostibus totus quicunque prospectus erat; paratis sclopetis vtrique incumbentes occasionem opperiebantur.

Sexta decima obsidionis die, longo tormentorum impetu; nec diduci mœnia, nec expeditum oppugnationis aditum in ciuitate patere, liuentibus oculis Sabaudij prospectabant; tantúmque operæ frustra in eam diem insumptum indignabantur. Cúmque deligendum locum, in quem ictus omnes verterent; nec spargi vires nullibi seorsim suffecturos ductores militiæ consulerent, diu deliberato qua parte facilior iactura foret, in portam Lanciæ converterunt, ictibus expositam & nullo extrinsecus munimento tectam. Sed hanc quoque vepribus congesta humo in soliditatem pressis Castilionus aduersus tormentorum ictus firmauerat. Quod ignarum hostibus, quibus situs & conditio loci parum capax firmitatis videbatur. Itaque in eminentia primùm ferreis globis Sabaudij collinearunt, mox cætera eodem impetu discussuri. Hunc sibi locum Castilionus periculi delegerat, vniuersorum exemplo, ne infirma metu negligerentur. Et quidem frequentibus ictibus tecta ac summæ pinnæ debilitatæ, in præceps tractæ sunt; adeo vt vitare ruinas vix ciues possent, quamuis contra ictus se texissent. Toleratus nihilominus impetus est, quoad fragor & violentia deseuit, vanóque conatu hostis destitit. Pulueris ac globorum copiæ Sabaudij illudere videbantur; quòd profectu nullo eum prouentum absumerent, quo (si bellum diutius tractaretur) mox egerent. Deprehenderat Sangeorgius, ab iis domorum ruinam non existimari, qui adultam segetem agrúmque circa omnem conteri ac vastari, nulla admiratione prospiciebant. Spes certa gloriæ & affuturi Hispani subsidij indurauerat ciuium animos, vt Trinenses ac Moncaluenses acceleratæ deditionis rubore suffunderent. Fœminæ ipsæ ad quosuis terrores pauidæ, inter labentium tectorum fragorem eluctatæ; quacunque humus, tabulæ, sarmenta deferenda ad tutelam erant, tanquam summa in securitate incedebant: nec earum vlla præter vetulam quandam cibos militibus patriis deferentem, hostili vulnere imminuta est. Et puerum lagenam vini patri offerentem; cui tormenti ictu brachium corpori auulsum est. Maior apud ciues constantia rerúmque neglectus erat; quoties enim caminos globorum ictu in publicas vias fundi, aut tectorum pinnas magno fragore procidere audiebant, in aduersam partem tripudiis exiliebant; tamquam vbi plus periculi, ibi minus timoris esset. Inanes etiam metus, mentitis ruinis improuisos pauores, per iocum mutuo incutiebant, Caue Caue, vociferantes, & eos qui credidissent sibilis & complosione palmarum excipientes. Neque id Sangeorgium fefellit, qui contemptu discriminum auxit indignationem. Aedium proinde speciosissimas & eminentissimas frequentioribus ictibus peti iussit; ne frustra riderent; & olim depulso bello duraturam lachrymarum materiam haberent. Tum ciues quantum elata voce audiri poterant obuersi in oppugnatores, eos increpabant; quòd suam ipsi infirmitatem accusabant, à mœnium expugnatione, ad tectorum exidium versi; quòdque vanum terrorem leui eo damno apud ciues prætenderent. Apud se locum timori non esse; qui plumbo ac puluere in quinquaginta millia ictuum, vterentur; haberéntque vnde maiorem copiam conflarent. Porro nouus indies miles Sabaudiis accedebat; & festinari expugna-

expugnationem Dux imperabat; non difficultatum, non animorum apud clausos satis gnarus: spei tantùm quam à suis acceperat confisus. Seu situs oppidi, seu cœlum immani pluuiâ deforme obstiterit oppugnantium diligentiæ, totus circum ambitus custodiri non poterat; quin per secretos calles, frequenter accolæ cum literis ac bellico puluere commearent.

Vnde ciuibus intus securitas, foris certa spes erat. Et forte euenerat, vt adiacentium villarum mulierculæ aliquot segetis altitudine ac tenebris tectæ haud procul hostilibus castris in oppidum penetrarent. Ex his solutos equos plures militum lassitudine ac tempestate fatigatos; semimortuos ignes coronâ cingere; raros ex disciplinâ coactos, sed fusos sparsosq; aduersus cœli iniurias, hoc illove tegmine refoueri; denique omnia ignauiæ ac negligentiæ propiora Dominicus Alibertus didicit. Nec frustra sciscitatus fuerat; vt qui generoso aliquo facinore, æmulatione virtutis, recentem gloriam meditaretur. Iraque Castilionum conuenit, & ducentos pedites sclopetarios orauit; quibus stratum humi, & tot dierum pluuiâ confusum hostem incurrere liceret. Spondet comparem conatui successuum; aut (quod minimum) ferreis se tormenta fixurum, quibus impunè hostestam diu in ciuium damna vsi forent. Cunctantem eâ deliberatione Castilionum, eamq; operam seriò æstimantem, vrgebat Alibertus: sed ad extremum ille strenui viri multum laudatâ virtute egredi prohibuit: non gloriæ inuidiâ, aut odio (quod quidam maliuolentes fateri ausi sunt) sed formidine, ne parum securis auctoribus, hostilis negligentiæ fama vulgara foret: nisi ducentos sclopetarios tam ingentibus ausis impares credidit. Nec enim plures periculo exponere, ex præsenti vsu rebatur: ne fortissimis propugnatoribus nudatum oppidum, hostes vniuersi coronâ complecterentur, occuparéntque. Vallum enim sclopetarios certis spatijs discretos seruare nouerat, & eos quantumcunque impetum retenturos; dum equites soluta iumenta retraherent, conscenderéntque, & bellum exciperent. Porrò licet fides aliqua mulierculis habenda foret, non tamen vniuersos eadem negligentia agere opinabatur; sed per vices curare corpora, & deposita arma vigilantiam securitate, in tempore resumere. Ad extremum fugare hostem, cædere, spoliare, accessionem quidem gloriæ ingentem fatebatur; sed retinere mœnia, & incolumes ciues Principi suo seruare, proprium delegatumq; sibi munus iactabat. Laudari aut reprobari Castilioni deliberatio non potuit: cùm nec exitus (cuius æstimatione pleriq; ad regulæ Lesbiæ formam conjiciunt) rationes agendorum firmauerit: & causarum robur, nullis extrinsecus adminiculis probaretur. Vsu tamen æmulationis, inter Duces copiarum accusatum Castilionum scimus; magno militiæ malo, si in longius propugnatio processisset. Clarior hæc & præteritis parciore imbri dies fuit: itaque agendorum opportunitates perdere Sabaudij noluerunt; sed eò acrius Anerij portam quatere adorti sunt. Cumq; ferēdam obsidionem, non committēdos se præliorum discrimini arbitrio Gubernatoris sui ciues agnoscerent; vt hanc præcipuè partem ciues tenerent; oppidi vices inuicem sorte partiti sunt. Vt prompti intra mœnia defensi municipij decus, omissa consectatione inimicorum mererentur. Sed non omnium eadem promptitudo, aut laborum vigiliarumq; tolerantia. Aliqui enim siue irritum oppugnantium conatum; siue satis à socijs qui in armis erant loco prouisum crederent; siue breuem requiem sectarentur, per domos ac templa deformi latebrâ somno se dederant. Hos centuriones conquisitos abstractosq; repetere stationes compulêre, & quamquam religionem prætexerent acriter impulêre: ne raritas defendentium, & ciuibus animos detraheret, & hostibus adderet. Assiduis tandem ictibus portæ tectum laceratum, in ciuitatis interna effusum est; traxitque muri partem supremâ nulla aut hostium vtilitate, aut damno propugnātium. Sed globus ferreus obiecto fornici illisus, & postquàm terrâ tetigit exiliens fergentem

Castelnoui Bormidæ, & Ioannem Floritum in mortem affecit. Ea summa clades propugnantes afflixit; licet plures gregarios,& aliquot nobiles Nizenses,belli vis ante confecisset. Vtrique prospectantium & mœrentium oculis statim subtracti, supremisque persolutis terra conditi; ne infausto euentu, & longiori lamentatione ciuium animi consternarentur.

Maximus, Nuncius Apostolicus. Per hæc ferè tempora,Maximus,Sedis Apostolicæ Nuncius, natalibus ac virtute supra vulgum,cum ad Ducem Sabaudium tecta tenderet,Vincentium Principem Mantuani fratrem apud Casalenses conuenit. Summa negotiationis erat; vt dum Regij Ministri Maximo congruentes, decertantium Principum lites compendio dirimere procurant, vtrique solida pace necterentur: vtque recenti inuasione capta,apud Pontificem deposita,suo domino in tempore redderentur: denique vt sumpto ad consultationem otio, certis induciis vtrique iniuriis abstinerent. Et quamuis Vencentio parata excusatio abnuendi quæ proponebantur pacta suppeteret (quòd præcipui ad consilia dolum subesse persuaserant: ideo nempe Sabaudium differre bellum, vt Etrusci qui magno conatu in Monferrati auxilium properabant, media in via subsisterent; ambiguisque conditionibus aliquid Mantuano detraheretur)ne tamen Pontificij Nuncij labores neglexisse,aut cupitam omnibus pacem abnuisse diceretur (admittendus enim ni colloqui im erat) sese diuersis ambagib expediuit:ministrum enim se fratris, nec ni sua manu sitam Rempublicam respondit. Quin etiam ad bellum missum; nec nisi fratris imperio præesse. Suspiciones interim qui aderant geminabant: quasi Etruscos magno numero in fratris auxilium properantes retinere, Sabaudius apud animum suum cogitasset;vt omisso aut dilato suis artibus auxilio,Nizenses ad desperationem impelleret. Alij eò temeritatis prouecti sunt, vt Maximi fidem criminarentur, eúmque officiis à Sabaudio præuentum corruptúmque affeterent: vltro enim citróque literas commeasse, ac muneta; & nescij & mendaces fatebantur. Viro summæ nobilitatis, quíque magnis meritis suis Episcopatu celebri profecerit,huiusmodi sordes appingere, & inurere turpem calumniam iniquum esse meliores admonuerant.Sed Rubeo ac Mantuano doli suspicio placuerat,nec Vincentio tantum auctoritatis accreuerat, vt hæc aliáque ineptiarum crimina posset apertè reiicere: quamquam primo statim belli die senectute digna prudentia,temperari conuiciis Principum virorum suasisset; & non semel fratri altercatus silentium bonámque de singulis opinionem probauisset. Cæterùm honestius & vero similius est prospectas Maximo compositionis odiorum difficultates,& iniuria æstuantem Sabaudij animum; cóque pactis & conditionibus, vel in speciem decoris,quæque manifestam vtilitatem Mantuani continerent, partium duritiam mollire voluisse. Neque enim alij Paulo V. Pontifici mores erant, cuius præcipua studia, in Christianorum Principum concordiam collineabant. Et Maximus dictatam à Pontifice legem tenuerat; quòd inducias optimum secuturæ pacis instrumentum didicisset. Sanè Maximus vbi Vincentium pacta auersantem neque retineri quæ properabant auxilia posse vidit; certiori per litteras reddito Sabaudio, recta Mediolanum contendit; vt adiutore Inoyosa, formam aliquam agendorum in commune profecturam stabiliret.Nec dum enim spem omnem desponderat,honestis vtrinque suspicionibus posse bellum sopiri. Id vnum gloriæ præ cæteris placebat; ne recens aliquis consultor, famam sancitæ pacis illi præriperet. Et Paulus V. indefessus per literas, huic maximè studio satagebat:sed vel horę vnius momentum, inter decertantes, optatę concordię summopere detrahebat;æstuantésque ad iniurias partium animos corrumpebat.

Die septima decima peruicaces obsessores, quam demoliendam sibi oppidi portam sumpserant, continuata iaculatione quatiebant. Iámque quantum obiecti aggeris,qui fossæ prætendebatur altitudo permittebat lacerum disiectúmque; sed ru-

sed ruderum pars maior oppidum versus deuoluta, securiora opinione munimenta reddidit: licet reliquum in subiectam fossam effusum cauitatem omnem ad summum ferè impleuisset. Neque tamen angustia facilem hostibus ascensum præbebat; quamquam illi desiderio victoriæ ardentes, rem secus ac erat iudicauerint. Itaque cum plerique propius suggressi forent, vt quantum ruinarum esset perspicerent; & per quas in oppidum euaderent; Nizenses moschettis exceptos, procul vallo ac fossa summouerunt. Tres transuerberati referuntur, paulo plures vulnerati; cæteri ne viso quidem loco ad suos rediere. Modica ciuibus fiducia erat, si fossam cæmento ac lapidibus oppletam, hostium arbitrio permisissent. Itaque Antoniottus de Roere, die medio, & strenuioribus in eam operam delectis, comite Gaspare Gambarana, & vexillifero Lando, quos alij Nizenzium secuti sunt, portâ subsidij egressi, multitudinem operariorum in eum locum deduxerunt. Per muros dispositi sclopetarij, conspicuum hostem & ad ictum datum certo ictu expiebant. Pons, qui iam fracta catena solutus procubuerat, statim auulsus; & vbi fossa egestis ruinis pristinæ profunditati restituta est, securitate suis parta, & incolumes vniuersi mœnibus se receperunt. Obstupuisse Sangeorgium accepimus tantam in clausis fortitudinem. Neque tamen aperto discrimini committere suos voluisse, quod intectos dum clausi in tuto præliantur, obiicere vulneribus abnueret. Diem decimam octauam idem labor, eadem solicitudo Sabaudios attinebat; qui destinatam excidio portam flagellabant; vt aditum sibi ad expugnationem molirentur. Ante alia inuisum oppugnatoribus vexillum, cum Ducis Mantuani insignibus, è turri dependulum offendebat. In id irrita opera plures ictus directi. Neque tamen portæ quassationem intermiserant, in quam tempestas globorum versa Castilionum ipsum ad diuersa concedere impulit. Sed & hęc pariter hostis statim ferire aggressus est, tectoq; diruto, mutandis illi nouis sedibus, causam dedit. Sed vbi hęc quoque infectis ictibus petita est, inditium domestici exploratoris apud Nizenses fuit; cuius monitu in Gubernatoris caput grassaretur. Neque tamen ambiguitate suspitionum diuersa persuadente deprehensus est; sed crediti Sabaudij copiâ pulueris ac globorum dites, vniuersa consulto lacerasse. Mox in sacra monialium claustra vis conuersa; grandinem cœlo deciduam crederes, adeo conferti, & mutuo collisi globi procidebant. Vis hæc circa meridiem deposuit. Modicam requiem quidem secus ac erat, sunt interpretati; quasi ideo à Sabaudiis temperatum foret, vt vicina oppida, quæ integram in Mantuanum fidem Nizæ exemplo retinebant, dediti iam oppidi aut capti signum illud crederent. Quia tamen nemo qui nutantes formidantésque in fidem reciperet missus est; nec victores crediti ad vlteriora processere, inopiam bellici pulueris docuit; quasi cessatum ab ictibus foret, quod oppugnatores medio in conatu instrumenta destituissent. Intermissa vexatio, haud quaquam ciues negligentia resoluit; sed pars Gubernatori, pars Antoniotto, pars Sargenti maiori indiuidua, huc illuc delata, præcepto & exemplo dispositos per stationes milites in officio retinuit. Id maximè apud militiam, etiam Sabaudij Ducis encomio commendatum; quod nemo discinctus intra priuata cubilia, aut solus somnos cœpisset; sed breui vacatione munerum imperata, per vias ac tabulata strati, id tributi naturæ penderent, quod reddendum vel inuiti cogebantur. Ibidem diuisos cibos rapiebant; non alia lætitia ac securitate, quàm si procul hostis fugatus ingentibus ciuitatem spoliis ditàuisset. Parca ducum mensa erat, & in commune exposita vt par omnibus labor, eadem recreatione subleuaretur. Ambitiosè id Castilionus seruauerat vt inter populares & exteros, nobiles ac plebeios inuidiam oriri facilem eliminaret.

Sangeorgius in omnes curas assiduus, difficultatibus eluctatus tres ante dies, deficientis prouentus bellici monitus Astium magna festinatione miserat, vt

abundè ac citò conueheretur. Ne tamen apud vilem hominem egestatis gnarum malè secretum deposuisse videretur; superesse sibi copiam publicè fassus est; nec in expugnandæ Nizę vsum, sed belli, & cæterorū quæ meditaretur, requirere. Rei cura ac custodia fortuitò in auidum lucelli militem translata fuerat. Qui siue negligentiâ, siue vt rusticos conductioni destinatos acceptâ pecuniâ eo onere leuaret, in diem quartum deferre distulit; tempus id omne suorum profectum ac spes fraudatus. Vbi tedijs statim quæstioni admotus est, & tam longè moræ interrogatus. Ille securitatem itinerum quæsitam, simul conductorum commodo consuluisse respondit. Nec statim Astij inuenisse; sed aliunde conquisitum emptúmque. Celeritatem porrò inconsultam, periculo obuiam haud quaquam necessariam sibi visam; quòd apud exercitum abundè superesse puluerem, & globos ferreos ipsiusmet Sangeorgij relatu didicisset. Ea præcipua causa exitij homini fuit, quasi imperatam sibi festinationem mendacio abnueret; aut aperire Ducis artes vulgato secreto licenter auderet. Sed & testibus præuaricario atque auaritia detecta, ideoq; more belli capitis damnatus est. Dubium non erat captarum à popularibus pecuniarum, & maculosum auaritiâ reum probari; vt qui perspectus furis esset, non alio morbo fœdius hactenus laborasse. Multum interest quo quis administro negotiorum vtatur, quâ is fide respondeat: nam spe, metu, auaritiâ ingentium rerum incrementa sæpe corrumpuntur; & priuata flagitia Principis gloriæ suorum vtilitati detrahunt.

Decimâ nonâ mensis tot irritis conatibus delassati oppugnatores, vanam collineandis tormentis sedem delegerunt trans Belbum flumen, ima murorum oppidi subruere se posse opinantes: quod eminentiori situ magnam obiectæ fossæ partem detexissent. Ergò orto die repens fragor & inopinatus, militum ciuiumq; animos confudit. Pars fossæ extera denso aggere, & continuo viæ vsu calcata, inferna mœnium, dorsi elatione protegebat: nec nisi summa & inania videri sinebat. Infixi globi lentore terræ ligabantur; & si qui duriori loco occurrissent, saltu trans mœnia exiliebant; id quantum obsessis securitatis, tantum Sabaudijs iræ concietat; quòd supra spem omnem, aperto (vt dicebatur) municipio clausi, tot se munimentis vallauissent; nec plurium dierum obsidium, aut ciuium animos consternasset, aut metu saltem coercuisset. Contemni ac negligi vim, irritos conatus videri, audere interdum apertum, ingentem indignationem concinerat. Sed illi spe aduentantis auxilij tuti maturam gloriam prospectabant. Supremas itaque pinnas Sabaudij frequentioribus ictibus lacerare aggressi sunt. Iram id non spem victoriæ præferebat: quòd nec Monialium claustris, nec templis Deum ignosceretur. In fronte templi Deiparæ Matris nuncianre Angelo imago depicta, non ictu vno imperita, quamquàm exposita iniuriæ iacientium, ad supremum belli finem intacta mansit, cum reliqua circum tempestare globorum quassa nutarent. Bombardarium inter cæteros quemdam, contemptu in eam imaginem sæuisse Niaenses opinabantur: & tantùm audaciâ prouectum, vt quasi aggere septus in tuto insultaret, nudatumq; latus ciuibus offerret. Tum Castilionum acciuisse gregarium iuuenem, & an temeritatem hominis notasset interrogasse; eo annuente subiecisse, nobilis ictus certum se præmium offerre, si longiori moschetto infestum sustulisset. Illum verò statim in tormenta exonerantem collineasse, collo transfossum, medio agro porrexisse. Secutam militarem acclamationem fauoris indicium; & quinquaginta aureorum munus, vt cæteri exemplo animarentur, adhuc testantur, qui obsidionis tempore Nizæ morabantur. Cæso nobili iaculatore tormentorum bellicorum fragor toto die deposuit: non quod Magistri tormentis deessent; sed consilio Ducis, quem iussa sui Principis & difficultates, quâ præcipuè totus incumberet incertum habebant. Castilionus suos cibo primùm firmauit, mox horas aliquot somno indulgere voluit; non præteriti laboris,

laboris, sed futuri causâ. Itaque circa medium noctis ducentos fere sclopetarios clam porta dimisit; qui in securam quietem agitantes Sabaudios inuecti sunt: Non vt aduersus paratos prœlium inciperent (quippe impares numero erant; & breui affuturum sibi auxilium sperantes discrimini obiicere se nolebant) sed vt inquietos hostes, & totam noctem insomnes haberent, laborique & suspicionibus lassarent. Neque tamen eâ Monferratensium audacia aliud partum; quàm vt irruentis inimici metu, statim ad arma conclamarent, arctiores excubias agitarent, & paratiores bello redderentur. Sic media in trepidatione omissi sunt. Solitum id Castilioni fuisse dicebatur, vt superbum suorum fiducia obsessorem fatigaret, & suos militari disciplinæ & futuris assultibus componeret. Tres iam noctes sine rumore armorum placida quiete præterierant; idque aduersariorum ignauiæ ac formidini vnusquisque imputauerat. Et quidem bellici pulueris & globorum inopia, apud obsidentes credebatur: sed ciues partitis excubiis, fidem omnem securitatis excluserant; id perpetuò ductorum sermonibus admoniti, ne pacem incertam, manifesto bello miscerent. Vicesimæ diei continua Sabaudiorũ iaculatio Monialium septa, templúmque, quo Sacrę Virgines Numinis cultui operabâtur, solo fermè æquauit. Ipsæ in vicinas ędes succedere coactę; vt se latebrâ & secreto occulerent. Eadem loco quæ Cœnobio habita à ciuibus reuerentia est; imo admoti etiam publici custodes, in supremum obsidionis diem perstitere. Centum triginta tormentorum bellicorum ictus numerati, quibus partim quassati muri, partim templum magna sui parte conuulsum est. Pro foribus sacratæ ædis, duraturæ in omnem posteritatem memoriæ globus pondo sexaginta trium ferreo vinculo appensus, parum decoro obsidentium titulo est; quasi ne Numini quidē pepercissent. Intensos præsidio ciues Sangeorgius stratagemate agressus est, tãquam spe rerũ ingentiũ, & oppidi alicuius accessione cogitationes suas adornauisset; non vt Nizenses subigereret, quod plurium dierum labore tentauerat, sed vt aduentantibus auxiliis commeatum interciperet. Properare enim Hispani, cum aliquot Mantuanorum millibus audiebantur. Centum equites sublatis in dorsum totidem peditibus Belbum flumen hausto iam imbre tenuatum vado certo superare iussit. Hi procul Nizæ mœnibus, ducē (vt vulgatum est) perfido quodam prouincialium Gessaram, mox in villam Comitis Henrici Sangeorgij deuecti sunt. Satim fuga rusticorum audita, & miles (quod vnum in voti habuerat) ignem vniuersis immisit. Concepere primùm flammas incendio proniora, ad hæc domus, & rusticorum magalia; nec ante pestis desiit quàm quidquid humano vsui reseruatum fuerat, conflagraret. Fœni in primis ac paleæ ingens iactura fuit: rurales opes abreptę; & sub vesperam per eandam viam, ad suos regressi sunt, Comes Henricus non publicum, sed priuatum Sangeorgij aduersum se odium accusauit; addiditque plura, quibus suam miseriam, hostis sæuitiam testaretur. Hac occasione monendum Lectorem ducimus, tam ingentis prouinciæ direptione, minimum quid in gregarios Sabaudios cessisse, sed spoliorum ac prædæ vim omnem in Germanos ac Gallos abiuisse. Plus hic auaritiæ illic virtutis fuerat: quamquam publicè admissa sub eodem ductore, domini cognomine notarentur. Tot eius diei laboribus, tot ex aduerso ictibus, apud obsessos vnus tantum desideratus est, manipulo operarum præfectus: militum nemo sauciatus; nec munimentum parte vlla quamuis tot dies ac noctes hostilem vim pertulisset, imminutum. Addidit securitati Castilionus; ne quam hostes eo die viam triuerant, libera maneret. Is enim quibus fidebant sublatis séque ac longius sitos muniuit. Clausis quippe intra mœnia is solus Aichium excursus supererat; qui pridem interceptus, tum & hostium arbitrio seruabatur, si vadare Belbum, & in oppositam ripam tutò progredi potuissent. Integri diei ruinæ, secutæ noctis duabus horis reparatæ sunt, ac constantia obsessorum. Idque ante alia inimici admirati, quòd

bellici commeatus magnâ copiâ insumptâ & tot laboribus, nihil adhuc in summam profecissent. Ambitus nihilominus omnem occludere, & infesta omnia clausis reddere nitebantur.

Proinde vicesimâ primâ mensis, quam externo die viam in Comitis Henrici Sangeorgij villam incesserant, magno comitatu repetiuerunt. Et quia domos in medio sitas, ne præsidio hostibus essent, igni ferroq; Castilionus perdiderat, eas diuersis munimentis firmauêre. Securum sibi eo tractu iter prospectasse videbantur. Nec Nizenses numero ac viribus impares prohibere poterant: insuper equitatu destituti, cui in planicie præliantibus, summum robur est. Ne suggredi quidem animo incessit; adeo multitudine & tormentorum fragore inhorruerant. Viciniora tamen oppido curatius communiuêre. Repetita quin etiam Nizæ amnis superstagnatio, iniectis quæ cursum morarentur: sed & murorum eâ parte ambitus, comportatâ humo ac sarmentis solidatus. Quassata ictibus aut hiantia, summâ festinatione ex disciplinâ restituta. Quibus dum ciues tamquam in pace ac otio intendunt, repentino Sabaudiorum incursu contremuêre. Sparsi enim per vicinos colles ac planiciem, dato signo vniuersi in propinqua municipio accurrêre. Oppidani trepidantes statim arma conclamarunt. Nec enim angustis publicæ rei fortunis, ingruentis mali suspiciones; aut signa temnenda erant. Auxerat formidinem, quòd non temeritate aut impetu, sed compositi, & tamquàm maturato ante consilio pedites equitesq; suis quique locis digressi succederent. Etiam dolus, aut inter suos proditio metuebatur. & hoc maximè timorem intenderat. Franciscus Sanctamaria, locumtenens Veggius, Ioannes Dominicus Albertus, alijq;, proximè ad exitium, Patriæ accedere, si vicinio inimicum acciperent testati, in procedentes impetu procurrêre. Horas aliquot tractum certamen; & paucis hostium desideratis, pluribus vtrinque saucijs, vrgentibusq; nouis Sabaudiorum copijs, qui velut in certamen properantes, vicinis collibus præcipitabantur, sudore ac sanguine respersi ciues intra vallum se receperunt. Eminus hactenus collisa partium fortitudo fuerat: sed tum cominus, conferto gradu & peruicaciter pugnatum: vt dubium non esset, si diutius conatus tractus foret, de victoriâ transigi vnam intra horam potuisse. Hostes pridiano incendio absumptis domibus potiti, dum munire locum properant, & non satis cautè operantur infestis ciuium ictibus male excepti, manipulares aliquot amisêre. Sed possessionem, vnde haud dubium periculum Nizensium si tardius auxilia accepissent, spectabatur, in quæstum retulerunt. E propinquo minima quæq; certo ictu destinari poterant, & ne ciues eâ se parte ostenderent prohiberi.

Leuia nec præliorum exitus spectantia prosequi, vt procul grauitate historiæ est, sic omittere in animo fuerat, nisi populi æstimatio, religio, ac prodigium, in sui memoriam peruicissent. Ioannes Cremona cognomine, primâ iuuentâ, Costilioli ortus, sed Castelnoui Incisæ incola, priuatis negotijs vicina Nizæ tetigerat: & quia exploratores Sabaudij latè curabant, dum summo è colle descenderet, deprehensus est. Itaque eodem studio pro Monferratensibus venisse creditus, à ductoribus Sabaudijs interrogatus est. Et quia viso hoste sese in fugam dederat, nec satis congruentia retulerat pro conuicto habitus est & damnatus; vt militaribus sclopetorum ictibus laceraretur. Abreptus itaque & annosæ arbori alligatus, multorum globis impetitus & viginti ictibus confossus est. Alterâ à supplicio horâ superstes adhuc visus, capitanei cuiusdam militari pietate imperatum, vt inter extrema eluctatus, misso percussore Heluetio pugione confoderetur. Ille depromptum vaginâ ferrum septies iugulo ac pectori immisit. Sancius iuuenis porrectâ in humum ceruice transisse vita videbatur. Nec apud Duces amplius illius cura fuit. Sub vesperam vir Castellazij ciuis in Patriam reuertens, cum hominem spirantem adhuc, & flebili lamentatione pietatem transeuntium innocentem

compe-

comperisset, propius accessit; an adhuc viueret sciscitatus, de cæde enim acceperat. Ille & viuere se,& opem orare patria caritate respondit. Ergo illum bono animo esse iussit; mox ad Præpositum Cappuccinorum delatus petijt vti a Sangeorgio sibi concederetur. Annuit naturali facilitate Sangeorgius; id tantùm addens metuere se tardæ & intempestiuæ curationi. Ille tamen solutis, deplorati iuuenis vinculis in cœnobium Capucinorum primùm, demùm Cannellum cum cæteris saucijs vexit: vbi paucos intra dies & perfunctoria cura (qualis in castris habetur) conualuit. In hostico agebat, & religio arcere discrimen poterat iuuenis iam sibi redditi. Vulgauit itaque se vitam à Deipara Virgine voto partum: assidentem sibi,& ictus à vitalibus visceribus auertentem, sanguinisq; profluuia inhibentem spectasse. Quo prodigio, seu subsidium à mendacio petierit, siue numinis tutela euaserit; siue casus illum exitio subtraxerit, Cannelli plures dies egit, Sabaudiotum eadem qua erga suos pietate vtebantur, ad extremum vsus.

Propinquitas hostium magna ciues molestia afficiebat; quamuis continuis ictibus illos succedere mœnibus prohiberent, magnorum moschettorum beneficio quibus expertissimi militum prosperè aduersus sese offerentes vtebantur. Hector nihilominus Cocconatus, non postremæ sortis miles periculum illud cristato pileo,& multo auro indutus, eoq; conspicuus spernere ausus est,& insultanti similis vicinius obequitare. Quem vt ciuilium copiarum ductor conspicatus est, a tiepro propinqui gregarij moschetto, directa iaculatione transfossum, ante ora suorum equo effudit. Pro ictu a Sabaudijs redditum odium; & geminata in obsessos vulnera, tormentorum assidua vi, sclopetorumq; contumaci explosione. Inter hæc non minus hostibus molestus erat Alibertus, ijs præcipuè qui propinquum monasterium seruabant. Sagrum tormento nomen est, quo vno aduersus maiores machinas vsus ita præliabatur, vt non murorum crassitie, non contignationibus vim obsessorum Sabaudij tolerarent. Iamq; diuturnitate belli, virtute clausorum lassarentur. Plurimùm certè difficultatis munimenta ciuium faciebant, temporario opere solidata; sed affuturum Hispanum auxilium fregerat insultantium animos, concepta ante rem victoria elatos.

Fama fuit plerosque ductorum æstimato vallo, fossâ, numero ciuium, ac constantiâ, discessum Sangeorgio persuasisse; iamq; sarcinas & cætera impedimentorum collegisse, quò celerius abscederent: imo & bellica tormenta mouere loco aggressos; nisi desperatione irriti conatus lassatos, Sangeorgius, Comes Nouiliæ, alijq; proceres, recens in castra deuecti retinuissent. Mandata Sabaudij Ducis detulerunt, continuari obsidionem,& arctius stringi Nizenses imperantis. Neque enim suspicatos illis Hispanos statim ex opinione affuturos; solitâ gentis cunctatione; non Inoyosam quamquam Vincentij Principis Mantuani importunitate solicitatum, offensas & iniurias laturum; nec regia vexilla in dedecus nepotum, ac damnum processura. Iure id æquitatis in consanguineis sperandum fuerat; nec temeritas videbatur Patrui pietati, Inoyosæ gratitudini, causæ aliàs probatæ credere. Quæ tamen exitus, & delitescens inuidia falsi damnauit; licet apud exercitum suffecerint, vt retinerentur firmarentúrque; quorum metu parum abfuit, quin turpi solutione obsidij honor proprius imminueretur. Quamquàm enim summa in Sangeorgio authoritas, & belli arbitrium esset; plerique tamen generis dignitate, & militiæ vsu celebres, sine calumniæ notâ negligi non poterant. Missi proinde Astium summâ celeritate, qui globos ferreos & puluerem bellicum in longiorem oppugnationem conueherent. Inter hæc addi Sabaudijs castris robur, aduentu equitatus, cui in pace sui Ducis custodia committebatur. Nec absimile vero credebatur, Sabaudium ipsum licet nemini cognitum eo cum comitatu in castra venisse. Auxêre quoque militiam duæ iuuenum centuriæ; quas Taurini liberalibus artibus eruditas, in belli formam descriptas fuisse fama detulerat.

His trans Belbum sedes data, vt Niuerniensem Ducem Aichij moram trahentem, si auxilium obsessis ferre præsumpsisset, retinerent. Multum his animorum, feruor ætatis, & cupido gloriæ indiderat. Et dedisse mutuò sacramentum dicebantur, sese vniuersos eodem conatu præliaturos, aut quem accepissent locum corpore in morte tectuтos. Nizenses quamquàm propinqua spe auxilij firmitudinem retinerent, expectatione tamen confici cœperant, & famâ Sabaudij præ[illegible]ntis formidabant. Quantum in eo Principe sapientiæ ac virtutis bellicæ esset non ignari, & quantum roboris coram suis adderet. Sub noctem eo tractu, qui Monbaruzum prospectat, dissiti sedibus tres ignes micuêre; paulò post duo tormenti bellici ictus auditi, ad extremum & tertius; quæ aduenrantis subsidij signa a Niuerniensi Duce Nizenses acceperant. Vix credi possit quâ exultatione res accepta. Iam enim non tueri mœnia, sed spontaneam eruptionem in plures & validiores audebant poscebántque: sed fidei vanitas breui patuit; & per exploratorem admoniti sunt pauculos in dies auxilium differri; dum plures Monferratenses Principi Vincentio, Hispani suis adiungerentur. Id quoque refecit animos. Itaque clarescente iam die ciues quibus moletrinarum, & vexandi carpendíq; hostis cura iniecta fuerat, quiescentem hostem, & signis properantis auxilij forte constetnatum perculêre. Vnus alterve excubitorum cæsi, arma vestisq; abrepta; mox illæsi ac compositi ad suos regressi sunt; oppidanorum tutelâ freti, qui à muris ac propugnaculis insequentem hostem moschettorum ictibus arcebant. Laudata pro tempore fortitudo est (quod tum strenuis præmium Castiliono suppetebat) cum pecunia etiam in belli vsus destitueretur. Sequenti trepidi nuncij detulerunt, fossam asseribus ac vepribus contectam per quam in propinquiora peruaderent Sabaudios cauasse. Terrorem incusserat repens astutia; nisi Antoniottus de Ruere, cui ea regio tutanda forte obtigerat, cæteriq; armorum rectores docuissent, irrito & nequaquam profuturo labori Sabaudios delassatos esse. Vrbanæ quippe fossæ latitudinem ac profunditatem, sufficere retinendo hosti; & si in hanc quoque temeritate processissent, fronte ac lateribus illos exponi ad ictus obsessorum; paulò post Antoniotti iudicium exitus approbauit; nec enim aggeris ea altitudo euenerat, vt fundamenta mœnium detegerentur; aut tecti securiq; in discrimen processerant. Tentatos eodem studio in ciuitatem à Sangeorgio cuniculos referebant, sed parum depressi, & murorum radicibus altiores deprehensi profundius acti scatúrigine aquarum oppleti forent. Id præuidisse Sangeorgius dicebatur, machinatoribus admonitis, vt certo filo viam ducerent; quod oppidi in planicie siti inferna, imminentium collium assiduo rore diluerentur. Sed illi summo incessere, non bene librată operâ, tot hominum labori illudentes. Et quia non paganorum solùm, sed & militum ea cura fuerat, vt festinatione procederent, inuisi esse apud suos, & calumniosè audire, tanquam proditores ac perduelles cœperunt. Tolerandus illis vulgi rumor erat; cui causam incuria dedisse videbatur. Quidam Comitis Verruensis inuidiâ etiam Sangeorgium tractum retulerant; vterque tamen supra calumniam positus strenuè nauabant. Haud multò ante Sancius Salina, Mediolanensis Equitatus pro Hispano Rege administrator, Vincentium Mantuani fratrem apud Casalenses conuenerat non vt viuâ spe ac promissis (quod falsò vulgatum fuerat) titubantes Monferratensium animos firmaret; sed vt tempus formamq; deducendi auxilij statueret, vt Nizenses obsidione liberarentur. Non enim aliud ardentioribus precibus plures dies oratum fuerat; & exprobrătione Moncaluij, damnosa negligentia castigata. Statim de modo conuenerant; & vtrique cogendis suis operam omnem impenderant. Porro non ciues solùm, sed & vicinorum oppidorum militia diuturnâ obsidione ac labore lassata; nec minus tardiori quam sperauerat auxilio elusa, sensim demisisse animos videbatur. Nullæ quidem hactenus seditiosæ voces auditæ fuerant; sed fri-

-gescens

gescens ardor, & honestæ querelæ exceptæ: cum valetudinem nonnulli, alij longitudinem laboris, plures eorum quos domi reliquerant pignorum sortem miserarentur. Poscebantq; haud dubiè quietem & nisi in procaptu Hispani forent, conditiones ab hoste dictatas recipi consulebant.

Parum opportuna seueritas aduersus cum causa lamentantes visa est; placuitq; mitioribus remedijs insistere, & nobili aliquo stratagemate dubitantes in officio retinere. Antonius Arcasius, cui Sargentis maioris munus delegatum fuerat, magnitudinem, & remedia mali statim animo concepit; in eoq; municipij incolumitatem versari, si profundo silentio consilia inuoluerentur. Iraque porta succursus egressus, milites apud moletrinas assiduam stationem seruantes ad virtutem in primis hortatus est; mox per fossam infimam delatus solus ac incustoditus per ingentes ambages Borralis Pontem vsque delatus est. Tandem vt ijs quæ prius struxerat, apud trepidos plus fidei compararet, tardo regressu, & occiduo iam sole Nizam rediit, magnæ se rei nuncium afferre restatus. Obuios illico ciues ac milites ingenti numero habuit; quos vbi auidos secreti vidit, prorupit: se sub Bottalis Ponte fido amicoq; Monacho collocutum. Retulisse illum omnia apud hostes indignationi quam disciplinæ propiora, abnuentibus iam centurijs ad oppugnationem oppidi duci, & per vulnera ac neces protecti fortiter municipij ascensum pertentare; quòd præmia victoriæ nulla (quories intacti & indirepti ciues futuri sint) superfint. Cur enim dare animas in discrimen debeant, si loco poniti vti sanguinem viresque fudissent, spolia nulla operirentur? Hæc apud Sangeorgium non gregariorum solùm militum, sed & minoris ordinis ductorum questibus repeti: tum peruicacia ac consensu victum Sangeorgium sacræ aræ innixum, immane iuramentum concepisse; non se ciuibus conditiones aut pacta deditionis oblaturum; nec licet paratos obsequio aliter quàm vi recepturum; vt iure belli quod tamdiu traxissent, caderent. Id longam clausorum peruicaciam, & exantlatos sui militis labores poscere. Proinde ad strenuè nauandam operam accingerentur; & vitam, honorem, fortunas eius populi, apud ipsos fore scirent. In hæc firmatum consilium: eos vero promptos sui Ducis imperium expectare. Vbi hæc magnâ contentione vocis, apud eos qui pacem ante voluerant, prosecutus est; an innocentes liberos, defectam annis ætatem, pudicitiam fœminarum, res suas, vitamq; crudelissimi hostis arbitrio, qui datam Moncaluensibus fidem fregerit, permittere vellent, interrogauit. Secutus centurionum clamor, perire potius in acie statuisse, quàm inermes & pœnas daturos insultanti inimico, hauriendùm mucrone iugulum offerrent. Tum addita cohortatio, & renouata spes affuturi propediem auxilij; quantumque decoris, non situ non arte munitum oppidum adiret, expositum: cum Moncaluium fossâ, arce, propugnaculis securum eam vim non sustinuerit. Equidem deprehensum, non alio magis territatos ciues, quàm promissi auxilij fallaciâ. Et quidem Sargentis dicto, vna in secreto fides erat. Iraque Castilionem publico abstraxit, & facti dictiq; consilium aperuit. Laudata ars Arcasij, sed regi cogitationes iussæ; quod sciret arcanum plebi vulgatum maiorem consternationem allaturum.

Iam Nizenses continuo scloperorum vsu ardentes funiculi deficiebant; licet plumbum ac puluis bellicus in plures dies superesset. Stuppæ vis ingens collecta, & peritis conficiendi tradita. Sabaudij interim nouo bellico commeatu Astio decreto, & altiori loco tormentis implantaris, vt murorum ima detectius quateret, subruere mœnia vi omni aggressi sunt. Nec expectatum à clausis auxilium adhuc in propinquo esse audiebatur; hostesq; ne tertium quidem post diem affore, secretis nuncijs didicerant; cum obsessi, quorum intererat, inter arma, inter labores, ærumnasq; omnium ignari eluctarentur. Nizam Sabaudio accedere, Hispanos aut cupere, aut non curare pudenda gentis cunctatio persuaserat. Apud Casalenses

enim,& vbi licentia sermoni erat,vulgatum fuerat adeò miserè eos deseri nō potuisse,quos saluos voluissent. Et iam Inoyosa apud Mantuanum & Venetos, Etruscósque,tamquàm conuictus præuaricationis,non tantùm perfidiæ suspectus;siue ageret,siue differret accusabatur. Imo vbi sufficiēti milite instructus in publicum prodijt, dicebatur flagitij turpitudine stimulatus, non iuuandi studio in auxilium properasse; licet certum esset,constantes in propriam tutelam Nizenses extrema iam tolerare. Causam sermoni dederat præter Mantuani pronum in suspiciones animum,delatus per Italiam rumor,ingentibus angustijs & difficultatib. obsessos implicatos, non situ, non tormentis bellicis, non murorum firmitudine securos, tot dies ac noctes insomnes agere,in arcto omnia: vt ea quoque præda ditari Sabaudium militem velle videretur. Accedebant Monferratensium & Vincentij Principis iterati questus;vt tarditas quæ ex necessitate erat flagitio daretur. Mantuani quoque Oratores, eadem lamentationibus exposuerant; testatiq; fuerant si Nizenses ante perijssent, tarditatis culpam fore; cuius apud Regem olim ratio redderetur. Immensum pariter militiæ apparatum, & tot descriptas legiones peditatu & equitatu suppletas in crimen vertebant. Multitudinem nempe quæsitam, vt tarditas excusaretur. Sufficere soluendæ obsidioni tria peditum millia cum quingentis equitibus potuisse; qui Monferratensibus iuncti, & Marchionem Rubeum secuti, pro suorum incolumitate, pro sociorum fortunis procul mœnibus hostem abigerent. Alij contra vniuersa caritatis specie excusabant. Certum est nihilominus fortunam virtutémque Nizensium Sabaudiorum conatibus obstitisse; & nobilissimum municipium,credente nemine domi retinuisse. Iam claustra Monialium tormentorum impetu disiecta erant: iam muri pars oppidum cingentis lacera, ingenti rima dehiscebat; iam tecta ciuium eminentiora,aut ceciderant, aut nutabant; eaq; omnia laborem propugnantium geminabant. Vniuersis tamen in animo sederat, viæ quâ Sabaudij successuri forent obstruendæ,vel demolitis domibus,trabes,asseres, arcasq; prouoluere; vel viua suorum corpora ictibus tormentorum laceranda objicere. Ita cum periculo diligentia accreuerat. Et in primis prolapsum foras ruderem, ne propugnantibus impedimento esset, Castilionus denuò amoliri iussit, densisq; interim moschettorum ictibus procul hostes arceri. Eo in opere ciues aliqui cecidere; qui periculum despicientes,& detectos se tormentis obtulerunt. Thomas quoque Veggius extremum discrimen adijt, tecti cuiusdam ruina, quod globus vasti tormenti præceps traxerat. Porro frequentes in oppidi mœnia ictus curam Nizensium intenderant; ergò consensu laudatum,vt trabibus, lignis, sarmentis, terraq; compositus agger objiceretur,qui ad dies aliquot impetum sustineret. Et quamquam certi discriminis opus esset,non tamen dilata executio; sed breui morâ,eâ quoque sede parata securitas est. Perfunctoria præsidia,non in longum tempus duratura parare ciues poterant:nec enim loci infirmitas diuturnam securitatem patiebatur:& satis erat si promissum in dies subsidium,suffecturâ ad dies fortitudine expectaretur. Aduersus tot difficultates,tot locis tentatam mœnium ruinam, tot dierum labores,tantam Sangeorgij virtutem,cui solicitudo,animus,vigor corporis, experimento rei militaris mirè congruebant, digna commendatione Nizensium constantia est: quam non Trini, Moncaluij, & Albæ neglectus, non tarditas promissorum loco mouere potuit. Laborabat Laucrij porta adhuc; quam cum Castilionus indefessè fulminari ab hostibus videret, lectos, tabulata, ligna, arcas, dolia eò aduolui iusserat; informemq; & ingentem molem multâ humo oppleuerat; in quam globi ferrei impacti perderentur. Iamq; in dies aliquot cautum loco videbatur. Ciues ipsi geminatis periculis fortiores; non domorum foribus, non tectis, non cubilibus (cum similia necessitas requireret) parcebant; gnari quemque sibi optimè consulere, qui vniuersa in communem salutem contulisset. Contra Sabaudij

constan-

constantiâ obsessorum efferati, solidam diem tormentorum explosione consumpserunt. Centum septuaginta ictibus eo die res transacta; feréque globi sexaginta librarum missi; ne ludere viderentur. His disiecta ferè propugnacula, & murorum pars solo æquata est. Castilionus vbi lacera mœnia; & conuulsa magnâ in parte munimenta conspicatus est, ne spes potiundi hostem rolleret parte internâ fossam summi arginis duci, latitudinis amplissimæ, opponi nouuum aggerem, solidari etiam hiantia imperauit; vt quandiu sustinere impetum succussionemq; priora possent, retinerentur: vbi fracta ac diruta ictibus cessissent, propugnatoribus securus à tergo receptus esset; tutelæ interim nihil imminueretur. Aggressi operam milites, viri, pueri, senes, fœminæ; nec diu laboratum: vix enim tota nox præterierat, & iam vetera solitæ firmitudini restituta, nouáque absoluta sunt; tantâ singulorum alacritate; vt inter prospera plus concipi lætitiæ non posse crederetur.

His intentos ciues certus nuncius deprehendit, qui cogitare assultum Sabaudios retulit, & in aciem octo die descensuros. Id quoque prælij genus clausus diu miles cupiuisse videbatur; eóque exercitatissimos sclopetarios, qua ascensurus hostis credebatur, lateri vtrinque disposuit; sed tectos munimentis; vt cominus suggredientes exciperent. Vbi receptus & nouus agger elatus fuerat, quadringenti, thorace & galea tecti dispositi sunt. Horum alij moschettis, oblongis lanceis alij armari constiterant; crediti haud dubiè aduersus quamcunque vim locum retenturi. Ignes quoque comparati, quos in sarmenta ac ligna (si quæ replendæ fossæ Sabaudij conieciissent) & in propius succedentes iacularentur: nec minus vt in subiectam fossam coniicerentur, astu dolove hostium detegendis: & vt palam per lucem oblatos librato ictu impeterent. Dispositi alij per diuersa loca, seruare excubias, omnémque inimici motum obseruare iussi sunt. Ne fœminæ quidem officio caruêre: delectæ plures ætate ac robore præstantes quæ præliaturis necessaria comportarent. Hæc intus.

Apud obsessores mixta periculo solicitudo, vniuersa in dubio habebat; an constantiæ ciuium toties probatæ, an soliditatis munimentorum denuo periculum facerent. Quorum vtrumque cum cunctationem persuaderet, audere tamen & progredi virtus imperabat. Maturare itaque, & vim ostendere placuit. Eo initio animorum vi depressiora Bottalis riui ingressi, sese intra foueam quam paucos ante dies cauauerant, ostenderunt. Ciues securitate sua, & vanitate hostium notata obstupuêre. Sabaudij tamen plurium sclopetorum ictu viuere se & audere docuerunt. Ex aduerso Nizenses par pari referentes, nil eo tegumento profici posse docuerunt. Paulo post scalas aliquot deferre visus hostis est, quasi muri assensu destinarentur; sed non admotæ prudentiam ductoris ostendêre. Antoniottus de Ruere pars magna belli huius, visâ comminatione prorupit, elataq; voce testatus est, non opponi similia, sed apponi, scandi, mensurari debere: & quo plus confusionis hostibus faceret, suos maiori spe ac securitate roboraret, per murorum ambitum, cythara ac testudine plerosq; canere, agere tripudia, petulantiâ præferre voluit: cum interim alij ignauiam hostibus, alij tarditatem exprobrarêt. Vulgus quoque & e manipulis intemperantiores grauioribus conuiciis onerabât, opprobria geminantes, provt occasio & audacia suggerebat. Sabaudij reddidêre contumelias; sed vel periculo congressus, vel aduenientis pro Nizensibus auxilij conscientia, congressu abstinuerunt; retuleruntq; scalas, trabes, & quę irruptio instrumenta postulat, & in sua castra redierunt. Equidem licet Nizenses, magnâ fiduciâ animorum agerent; multæq; Sabaudios difficultates retinerent, supremi tamen Numinis miseratione haud dubiè pugna neglecta est; nâ si obsessores acrius institissent, multo partium sanguine certamê, aut victoria stetisset: sed obstinatos æmulatione animos inhibuit, ne congrederentur. Nunquâ hactenus oppidi tutela

intermissa fuerat; & tum curatius ciues milesq; incumbebant, ne in portu naufragium (quod dicitur) facerent. Iam enim in propinquo amicas copias,& sensim auxilia accedere audiuerant. Nocte cœpta spes increuit; tormenti enim bellici ictus aliquot Onilium versus auditi sunt (signum aduentantis exercitus) quò iam Hispani graui agmine peruenerant. Id vbi per oppidum vulgatum vniuersi solutâ lætitia exceperunt,festisq; acclamationibus.Neque hostes res fefellit; eoq; breui quod supererat tempore agendorum, strenuè vti decreuerunt. Quod in causa fuit, vt quidam testari ausi sint, fictam Hispanorum festinationem fuisse; vt premere vrgereq; oppidum prospectantibus ijs qui se auxilio venisse dicebant,& regijs vexillis per summa collium volitantibus Sabaudijs liceret, duraturâ gentis apud omnem posteritatem præuaricationis infamia. Tertia fermè noctis horâ; siue proditores bene agendæ rei opportunitatem docuerant,tam constanti labore, tot dierum iniuria delassatis militibus; siue solutos intempestiua lætitia propugnatores, & auxilijs plus quam expediret fretos crediderant, Sabaudij succursus portam silenti sed denso agmine inuaserunt. Alij Nizæ amni obiecta, & ruinis murorum æquata aggressi sunt. Propugnatores tum maximè in custodiam intenti & infestis ictibus vigilias agere deprehensi. Sic hostes diuisi (ne certior in cumulum iaculatio esset)in castra rediêre. Quod spatium reliquum fuit,præsenti fortunâ, & spe subsidij summâ intus lætitiâ transactum. Sed exitiosa semper rebus Mantuani Ducis Hispanorum cunctatio,expectationem delusit. Et nisi constantiores ciues in tutelâ, quàm Hispani festinatione in auxilium fuissent, ante regij exercitus tot hominum millibus instructi ora, nullo vnquam æuo moriturâ obliuione,duraturisq; cum memoriâ questibus,nec minus apud bonos auersionibus animorum,nobilissimum municipium,magni Regis (cui opinio potentiæ pro præsidio esset) fide nixum,pauciorum inimicorum vi captum ac direptum foret. Sed corpora animasq; cum facultatibus ciues pro honore deuouerant; & extrema quæq; pati iurauerant, quàm cedere virtuti oppugnantium, cui tot dies strenuè eluctati fuerant. Moncaluij quoque fortuna persuaserat,eam solam incolumitatem sibi credere,quam constantiâ vallauissent.

Vicesima tertia mensis, licet Hispanus equitatus vicinos colles, peditatusq; fusam in Nizenses planiciem tenerent; Sabaudij tamen obscuro noctis, mutato tormentorum loco, tamquàm Hispanos sibi auxilio futuros opperirentur; & veluti extra muros nullum hostem forent habituri,octoginta (quod minimum globis,oppositum sibi aggerem ciuium foderunt. Cæmenti ac lapidum pars maxima in prætensam foueam effusa, metum hostilis insultus faciebat. Iam enim castris effusi inimici, velut ad prælium progrediebantur. Ducenti cataphracti dimissis equis,& ictibus sclopetorum impenetrabiles, cæteros raro aut nullo ferri tegmine munitos præcedebant. Latus hoc oppidi seruandum strenuissimi militùm acceperant; & Capitaneus Stephanus Paliarus,necnon Sanctamaria,quâ plurimum discriminis videbatur; insederant. Cum Sabaudij nil negligentia aut diffidentia rerum omissum deprehenderent,non tentatâ irruptione,ad suos regressi sunt; & tormenta bellica quæ altiori situ,quatiendis murorum radicibus vicino colli implantauerant, retraxêre. Quod diei reliquum offensis abstinuêre. Qui intra castra erant,sub vesperam bis arma conclamarunt. Nizenses nouum assultum suspicati,stabiles ac parati,suis quique locis hærebant: sed paulò post sequens equitatus,imminentibus oppido collibus,manifestiorem sui prospectum fecit; nemine ferè gnaro,amicive an hostes essent. Octingenti ferè equites erant, Vincentium Mantuani Ducis fratrem comitati; qui explorare itinera, hostilium castrorum situm, numerumq; venerant: vt reliquo exercitu conducto, qua parte tutissimè ciuibus auxilium summitteretur, præuiderent. Monferratenses & Mantuani

grant;

erant, assiduo ad imperia Marchione Rubeo. Sabaudijs auxilij magnitudo ac forma innotuit, eoq; aduersus Regias copias certam modestiam prætulere: temperanter egisse crediti, quòd iniurijs abstinuerint; cum virium non pœniteret. Nihilominus Antoniottus de Ruere, non spe vicini auxilij, non metu incertitudinis seductus, cum procul imminere equitatum, & in vicino plura hostium millia prospectaret, ne murorum ruinæ viam oppugnaturis facerent, cum delectâ suorum manu, in foueam descendit, & ingenti festinatione alueum omnem expurgauit: nobili facinore, siue oppugnationem formidauerit; siue aduentanti iam auxilio plus sibi in propria virtute quam alienâ, fiduciæ fuisse approbare voluerit. Visus tamen ab hostibus; & militari consuetudine conuicijs impetitus. Nox horrida tenebris & densa caligine insecuta; puluisq; vento ac turbine glomeratus horrorem incusserant. Sabaudij castris egressi non sunt; sed duobus aut tribus tormenti bellici ictibus, quæ glareâ ac plumbeis orbiculis onerauerant, detinere in perenni vigilia oppugnatores satis habuerunt. Nizenses tamen per fossam ac distita, ignem (quem artificialem vocant) iaculati, dispulerant tenebras, vt secretam apertamq; vim (si inferretur) præcauerent. Moniti quippe ab exploratore Pedemontano fuerant, non nocti, non diei, non luci, non obscuro fiderent: quòd Sangeorgius suorum sanguinis auarus, cognito nisi multâ cæde commilitonum occupare Nizenses posse, artibus & occasionibus intenderet; & tum præcipuè affururum, cùm minimè sperarent.

Vicesimâ quartâ mensis, fatigatis iam omnium animis expectatione ac morâ; Hispanus exercitus sui signum suscitatis in diuersis locis ignibus præbuit. Tarditate ac morâ creditus beneficij quod attulerat magnitudinem ostentare voluisse, cum tamen certum esset, festinationem pretiosius & acceptius fuisse collaturam. Preces & expectatio pulchritudini meriti detraxerant: imo haud procul iniuriâ putabatur, id quod statim & ardenter dandum fuerat, tot dies fuisse dilatum. Clarâ iam matutinâ luce Sabaudij, non obscuris indicijs, præter Hispanum ac Mantuanum equitatum (quorum turmas vicinis collibus ante viderant) etiam peditatus vim propius castris accedere; & breui planiciem omnem oppleturum conspicati sunt. Id quamquàm Duces non terruisset, gregarium tamen militem perculit vt pauesceret: non vt manifesta formidinis signa tumultuaria fuga præferrer; sed vt cautè maturéque rebus suis consuleret. Sabaudiorum constantiam Rubeus, eorum sententia quibus procliuior in suspiciones animus erat, vsus; crimini Hispanorum dedit: quòd Duces hostium conscientia Inoyosæ securi, forsan & Asculani Principis secreto, ostentare vires, loco sistere, offerre quæ haud quaquam permitteretur pugnam generosè ausi forent; licet miles virtute propugnantium, & numero aduentantium consternatus, imparem se, delassatum, clausúmque cognosceret. Sangeorgius quâ fortitudine pugnauerat, pari prudentia subtrahere discrimini suos statim cogitauit; integro honore Ducis ac cohortium id tantum monens, ne præcipitato discessu ordines turbarentur, aut inconsultâ trepidatione, hostibus animi adderentur. Certum enim sibi erat, Hispanorum impetum licet validiorem retinere; & si prouocatus foret, pugnam non detrectare: iam enim situm collesq; delegerat, suis commoda, hostibus iniqua. Vt ferè tamen repentinis in rebus euenit, dum vnusquisque sibi studens huc illuc properat, dum miles sarcinas colligit, dum quærit iumentum, dum socium aduocat, confusis inuicem hominibus, rebus, vocibus, recessus ille quandam fugæ speciem præ se tulit. Sangeorgius metu periculi formidinem cuiusq; increpabat, amicos Sabaudio Hispanos, raros & inualidos eo in auxilio Mantuanos, non ausuros eruptionem ciues testatus, auctoritate ac minis vsus, prout cuique expedire crediderat. Vix precibus & dignitate retenti sunt, quo minus nonnulli

Nizæ obsidij solutio.

horrore turbati, omissis impedimentis, proiectis armis, spreto imperio, turpi fuga dispergerentur: relictisq; à tergo tormentis bellicis, præteritam gloriam turpi fine dehonestarent. Ergo hæc additis custodibus equitibus, peditibusq; adiutoribus missa: mox pedites alij in cateruas aggregati, equitesq; cohortium subsecuti. Pauoris id maximè speciem retulit, quòd contra consuetum militiæ ordinem, pedites planiciem, colles equites tenuissent; & quòd quæ proxima saluti via cuique credita fuerat, sit occupata. Satis se Duci suo obsequi crediderant si vexilliferos comitati, integros se Hispanis legionib. (quas iam hostiles acceperant) subtraxissent. Sabaudiorum ad Nizam alij sex, quidam octo millia fuisse retulerunt; licet nos multo pauciores eorum relatu didicimus, qui pro Mantuano eam militiam secuti sunt. Hos inter octingenti equites erant, flos robúrque Sabaudij exercitus.

Iam Niza abscesserant, cum progredi auxilia visa sunt: præmissis tormentis bellicis, & equitatus parte in terrorem. Proinde portâ Belmontis patefactâ quam dolia, tigna, sarmenta, multa humus obsepserat, Nizenses milites egressi, obuios se sociis obtulêre. Agminis initia Princeps Vincentius decoro Mantuanæ nobilitatis comitatu septus, tenuit. Ioannes Stephanus Paliarus primus Vincentium Principem compellauit; & hinc imperio accepto, cum suis, quæ hostis loca ante tenuerat, insedit. Vix quingentis passibus aberant Sabaudij; & ob collium vicinitatem in quos promptum receptum videbant, constantiam ductorum, qui animos addiderant; datámque ab his fidem, Hispanos in prælium non descensuros, nec terga abeuntium carpturos, substiterant. Et quidem Mantuani pauciores erant, quàm vt soli numerosum hostem incurrerent. Paliarus tamen affutura laborantibus auxilia crediderat: neque Vincentius eam compositionem animi apud Hispanos præsumpserat, vt paratam victoriam amicis Regíque suo inuiderent. Ergo vbi in turmas equitem disposuit, ac inexpectantes adhuc hostes peditatum vertit, an irrumperet, cunctantésque Sabaudios aggrederetur Vincentium sciscitatus est. Cum iste annueret; addere animos militi, dare præcepta, aduocare alios orsus, & iam certamini accinctus ab Asculano Principe prohibitus est: licet ille non suo tempore generosus, Duci se suo morem gerere velle, & illius arbitrio arma tractare respondisset. Itaque quasi non obtemperaturus Hispano, conuersus ad Mantuanos equites, adeste inquit, Domini Mantuani, & nobili pugna hostibus spectatoribus patriam virtutem nobiscum approbate. His obstrepere Asculanus, suam illam curam, apud se militem, & imperium dicere, denique differendam vim monere, saltem quoad ipse Vincentio Principi colloqueretur: Habere quæ conferret, vnde bellandi ratio omnis dependeat. Comminatum etiam quibusdam acrioribus retulit Rubeus, nisi audientes se dicto præstitissent, medio in discrimine, & præualentibus etiam Sabaudiis Monferratenses ac Mantuanos destituturum; nec Hispanos auxiliares in aciem deducturum. Quinimo addidisse suis subsistendi mandata, iussósque contestatione Regiæ indignationis nisi iussu suo moueri. His & aliis (vnde manifesta necessitas erat) dimissi Sabaudij, vt non minitantes, sic nec pauentes.

Mantuani Sabaudios aggredi cupiunt.

Asculanus prohibet.

Sed apud Mantuanos non ea simulatio quietis secuta est, quæ turgentem indignatione spiritum non testaretur. Oculis enim & vasto silentio Hispanus deprehendit, parum iucunda fuisse imperata. Vniuersos & Vincentium præcipuè sauciabat; quòd toties pulsi sedibus, oppidis exuti, direptione & expugnatione locorum spreti, nobili aliquo facinore mollire contemptum sui non potuissent: quódque effusam in sinum fortunam negligere coacti forent. Cladem eam, certam audaciam hostilem corrigere magnâ partium gloriâ potuisse; ne semper victores dicerentur. Eo vlcerantem animum lancinante morsu, qui locum in prælio ac victoria sibi figurauerant statim vulgauerunt, cum adhuc Asculanus decem mil-

cem millium via, à Castris Sabaudiis abesset, Sabaudij literas destinato cursore accepisse, quibus orauerit,nectere subsidio moras,quoad ipse municipio potiretur;& id saltem honoris amici gratiæ daret; à quo certò sciret ex arbitrio restituendum. Id superbiam fuisse,& abditæ forsan perfidiæ indicium: nisi Dux vana spe elusus receptum oppidi in facili crediderat, quod vix multo sanguine haberi potuisset. Alij Comitem Calozij Alexandriam missum dicebant cui se iuuenis Principis Castilionensis à secretis comitem addiderat, vt festinantes ad auxilium Hispanos moraretur, donec Mediolano ab Inoyosa certior agendorum Nuncius reuerteretur. Nuncius quippe Apostolicus in hanc curam intentus concordiam pro virili promouebat. Illud tamen pacis amorem non fuisse,sed fatigandorum Nizensium quæsitam occasionem, & opprimendæ Nizæ diripiendæque cupidinem. Addebant Comitem Calozij in mandatis accepisse,vt moneret Asculanum quoque quâ iniuriâ Sabaudius, socius, amicus; ac consanguineus Hispani Regis, honestæ causæ assertor afficeretur. Nec minus qua à Mantuano contumelia potentissimus Rex sperneretur, retenta per vim pronepoti, & vsurpata Regij sanguinis tutela: Obligari certè Sabaudio necessitudine proxima: nisi illud quoque censeat æstimandum, an datam sibi fidem Mantuano frangi impunè, cum dignitate tolerari possit. Haud dissimili prætextuum serie,Biancam Caroli V. Imperatoris sententia in petitorio iure reseruatam proponi noluisse; vt grauia singula,multitudine insuper, confidentia, ac querela commoueret. Quæ omnia nota Inoyosæ erant, dicebatúrque respondisse Calozio, ne tertium quidem post diem,auxilia summissurum:& id arte,quasi opportunitatis ac temporis, intra quod voto potiretur,Sabaudium admonuisset.Cæterùm honore Regis Hispani, gentis gloria potiorem Sabaudij caritatem apud Asculanum quoque fuisse asseuerabant:nec illud fortiori argumento coniectabant, quàm quod stabili loco fixis Sabaudiis, & Mantuanis ac Monferratensibus, precibus querelísque poscentibus prælium,nuncium pacis ad fugientem iam hostem mittere prior voluerit; quàm irrito cônatu confusum, inter sarcinas trepidantem, & cunctantem inter arma, aut supplicem accipere, aut conficere peruicacem. Barnabas Barbo, cum nonnullis eiusdem dignationis viris,ad Sangeorgium & Verruensem ab Asculano missi sunt;quòd explicatis ab Hispanis Regiis insignibus ac vexillis,& tota mole exercitus illuc versa,ostentare auderent,expostulaturi. Et si mitiora deprehendissent palpata indignatione ductorum, vt amico agro excederet oraturi. *Barbo mittitur ab Asculano ad Sangeorgium.*
Mantuanos quippe & Monferratenses Nizam non tentato prælio redituros. Cunctante Regio ministerio, & qui plenam belli conficiendi curam non habuerat,herente,promptum Sabaudiis fuit, momenta omnia honoris captantibus dissimulare formidinem,si quæ gregarium attinuerat: & sic plus ex hoste gloriæ reportare;quàm si captum oppidum,auditis mediatorum precibus omisissent. Responsum à Sabaudiis instructa iam acie, & funiculis ignitis ad ictus appensis, est, paratos se quidem quacunque fortuna vim sustinere, & animos in conflictum dare; Regis tamen Hispani reuerentia, certam è Nizensibus victoriam omittere;vt vel eo documento testarentur,non deesse virtuti modestiam; plusque manifestum aduersus Regios ministros obsequiuum, quàm simulatam Mantuani amicitiam mereri.Vt non ambitione pacis nuncios quæsiuisse, sic nec formidine admittere.In eorum manu esse, amicos an hostes experiri mallent. Non erant artes aut iactantia fortitudinis, cuius periculum non fieret, sed verus animus, & certa destinatio vniuersa retinendæ amicitiæ tentare potius, quàm arma tractare:& quocunque euentu(integra tantum existimationis fama) amicè cum potentiori agere. Non enim adhuc desponderant animum, affuturos suis cogitationibus Hispanos: licet Sabaudius consiliis amicorum & Mantuani medici, qui bellum primi aut auersati fuerant aut pauerant,non semel abstinere inani spe

monitus fuisset. Et Medicus quidam, quo ille benignè & familiariter Taurini v-sus fuerat, Goito literas miserat, quarum argumentum diuinatio erat; non per-missuros nempe Hispanos, magnam tùm illius potentiam increscere, quod sci-rent non obscuris inditiis, Mediolanum, aliaq; dotalitio nomine ab ipso requiri posse. Sed Sabaudius causæ fidens, & tam procul à metu, quàm à prospera fortu-na, quod iure & vi reposcebat, sperauerat successurum. Hæc Nizensis obsidij finis fuit.

In oppidum reseratis iam portis viginti fermè militum millia recepta sunt; Hispanis, Italis, Germanis coactus exercitus. Nec quamquàm aliquot popula-rium millia tolerandæ obsidioni inducta forent, vrbanumq; commeatum immi-nuissent, recens aduecti annonâ caruerunt. Pluris tantummodo vænibat; quod moris vbi fatigat inopia. Die sequenti pars Hispanorum maxima, quiq; prouin-cialium, auxilio Nizensibus initio periculi venerant; tamquam nullo in poste-rum metu; militia soluti sunt. Sindicus verò ac ciues datis ad Ducem Mantua-num literis, abundè fidem suam, parcè labores & quæ demeruissent; effusè ad-modum conceptam ob seruatum oppidum lætitiam prosecuti sunt. In admini-stros quidem belli vmbræ quidam itarum suspicionumq; obortæ sunt, querelis tamen & accusationibus abstinuêre, ne commune gaudium tristiorum recorda-tione minuerent. Ad eas statim Dux respondit: Acceptam sibi ante aliis fidem fortitudinemq; optimorum ciuium fuisse; & sicut ipsi præ cæteris inconcussam constantiam retinuerint, sic prompriorem ipsum in beneficia futurum quando-cunque gratificandi occasio incessisset. Importuna & intempestiua eorum quæ objiciebantur cognitio videbatur; cum nec fides nugas retractari, nec ductorum virtus, singula ad trutinam exigi præsenti rerum conditione paterentur. Nobili temperamento Mantuanus eruditus à prudentibus fuerat dissimulare apud ali-quos scelus, virtutem apud omnes commendare. Turbatis quippe rebus satis apud subditos virtutis esse, quoties fides non desideretur; & nisi perfidia pecca-tum sit fidem credere ex vsu esse. Denique vbi duo tresve pœnâ admoneantur, intempestiuam animaduersionem censeri; si cæteri exemplo offendantur irri-tentúrque. Concepta discessu hostium lætitia viso agri damno corrupta est. Vbi enim mœnia ciues egressi, adolescentem iam segetem detritam, vites ab solo a-uulsas aut laceras, excisas arbores; hortorum amœnitates conculcatas fœdatás-que, agrestia ædificia diruta & conuulsa: non portas, non fenestras, non supelle-ctilem relicta; ferramentorum genus omne reuulsum; abactos greges, rusticos in captiuitatem tractos; alios fugâ dispersos, cellaria vino vacua (quod enim ab-sumi & asportari ab hoste non potuit, effusum fuerat) vasa omnia igni absumpta deprehendêre, altius animo contristati sunt: & Mantuanus quasi bona pacis bel-lum sequerentur, sæuitiam per literas apud Hispanos questus est; barbaram illam immanitatem, Christiano exercitu indignam crudelitatem appellans; addensq; agro ac tectis non populo fuisse bellum illatum; Nescius calamitatum inter ar-ma, ferre non poterat templorum irreuerentiam, sacrarum ædium profanatio-nem, ruinam domorum, segetis excidium, direptiones locorum; quæ prælium aut infert, aut insuper excusat. Religionis verò professores quosdam, quod in-tempestiuam temperantiam victoribus militibus obtruserint, iniurijs ac metu fugatos, detractas sacris imaginibus gemmas, sacrificulos & fortunis exutos & pulsatos; vasa sacrificio destinata pollutis militum manibus inquinata & rapta querebatur, exaggerabátque: vt turpitudo facinorum, accedente generis huma-ni consensu statim hostem damnaret. Epistolâ verò magno suo ac suorum studio dictatâ quam ad Pontificem dederat, inuidiam Sabaudij quæsitissimis nominibus intendebat: nil adeo ab humanitate alienum concipi posse dicens, quod Sabau-dius miles, tolerantibus forsan & stimulantibus Ducibus, non admiserit. Similia

nisi

nisi vbi fides ac sacramentum viluerit, aut negligentem, parricidium in præceps rapuit, admitti posse. Non apud Gallos nouæ religionis sectatores, & rabie quadam ferocientes; non apud Britannos Catholicis moribus insensos; non Batauos rebelles tantum impietatis auditum. Modestius Turcam, iuratum Christiani nominis osorem, cum Græcis ac Pannonijs, quos belli iure suos fecerit egisse. Minori licentia in delubra ac donaria Sanctorum grassatum. Horrendum auditu esse, tot Principum, tot Regum, tot Cæsarum longa serie pugnatum Ducem Sabaudium; cui pietas natales, salutem religio Diuo Carolo Borromæo administro tulerit; qui superemi numinis cultum equestris ordinis instituto, & accepit à maioribus, & transmittendum in posteros retinet; quem sacrarissima syndone ditatum cœlestis fauor, cæteris Europæ dominatoribus antetulit; nulla honesta causa, cærimonias Ecclesiarum conteri, reliquias calcari, præsens numen sacra è pixide per ludibrium ac contemptum effundi, templa dirui, sacras imagines lacerari passum: vix vllo mortalium credituro, è Christianis parentibus natum, tantum dedecoris admisisse. Ignouisse templis non semel Barbaros & Turcam altaribus pepercisse; quæ in præsentem integra adhuc apud victores spectentur; valuisseq; alienam reuerentiam. Vtinam (scribebat) quam in reos pœnam iusta Dei vindicta comminatur; & seruet Principem, & alienum fuisse reatum exemplo doceat.

Hic sensus epistolæ fuit; quam intempestiuam nec profuturam causæ suæ plerique monuerant: sed quantum Sabaudius virtute & armis; tantum Mantuanus scripto ac voce causam suam præferebat. Nec Pontifex studium laudauit, aut commendata Romanæ Aulæ querela est; quò minus mirum, Gallis & Germanis literarum argumentum stomachum mouisse. Quamuis enim Vgonottos, Caluinistas, & id genus sectarios, Romanæ religionis ea in gente sectatores, auersos à Pontificijs moribus scirent, ciuilium tamen apud eos fidem valere nouerant; & ea causa promiscuè Reges, Principes, & Republicas falsò perfidiæ damnari. Cura dehinc publici rectores incessit, habendi census militaris, vt quantum iuuentutis amissum in partibus esset, in Libitinam veniret. Nizensium (si vniuersos complectamur, triginta desideratos retulerunt, obsessorum fermè centum quinquaginta. Neque census tantùm fuit, sed apud reipublicæ administros desiderium salubritatis. Sindicus enim patenti circum agro, mortuos consectatus, ei ferè se numero terram iniecisse retulit: ne putrescentia cadauera, graui halitu contagium inferrent. Creduntur hostes ipsi per interualla cæsos humi texisse, vt plures eorum perisse coniectura probaret. Cæterùm vt priuatæ vtilitati publicam fidem ciues antetulisse crederentur, missi qui ruinas, incendia, excidia, rapinas æstimarent; & in publicas tabulas, duraturæ ad posteros memoriæ referrent. Centum octoginta aureorum millibus damnum illud stetisse deprehensum; agri enim circum vastati, seges detrita, vineta excisa, & ciuium ædes malè habitæ. Omnia in vili habita, quod nullis in eam diem obsessorum conatibus captum oppidum, veterem gloriam, integrum insuperatumq; retinuisset. Vulnera, quæq; opum à ciuibus in communem vtilitatem collata fuerant extra censum habita: incolumitas rerum, & depulsus obsidione hostis, otium ac negligentiam semina ignauiæ induxisset; nisi centuriones hoc ipsum metuentes, labore & curâ in futurum durare, sibiq; ac Patriæ firmare fategissent. Quod tamen perpetuo prouocantem hostem tantum retinerent, nunquam primi impeterent, flagitium illius militiæ videbatur. Nec audacia sine propinquâ spe quæstus erat. Pleraque enim eo tractu oppida à Sabaudijs sponte aut vi capta fuerant, & Sangeorgium campi vniuersi dominum receperant; nemine aut Monferratensium aut Sabaudiorum credente, conatus inimici aduersus pauciores non in perfidiam non in bellum paratos irritè casuros. Deuoluta omnia in victores videbantur tantâ prosperitate rerum; vt in priorem conditionem reditura nemo sibi persuaderet, incolæ insuper desperarent.

Fama victoris exercitus omnia terrore cõfuderat,& populares præ forib. exitium esse præsumebant, si tardiores imperia accepissent, si obsidionem operiri, si vim experiri maluissent. Accedebat Hispanorum nunquam satis apud Italiam & Mantuanos præcipuè exagitata,accusata,damnatáque cunctatio;simul sui Ducis æstimatio,& absentis,& suspecti,& artium belli nescij.

Paucos ante dies, cum omnia circum formidine horrescerent,Alice, Moasca, Altare, & adiacentes villæ missos à Sabaudiis milites acceperant ; loca ferendæ obsidioni inualida, & Nizæ metu consternata. Præsidium quod speciem potius quam vim haberet singulis dixerat Sangeorgius : qui nec diuiso suorum numero infirmare legiones volebat;& fama sui fidem omnes retẽturos sperauerat.Paucitas seruantium Monferratensib. subdidit animos vt recipere ea loca auderent:victores quoque Nizenses animos addebant, vt abducto Sabaudio exercitu secura possessio videretur. Et Alice quidem ac Moasca, quæ paulo ante Sabaudios adiserant, statim ad Monferratenses rediere:quiq; militum à Sangeorgio impositi præsidium agitabant, sese succedentibus dediderunt ; irritam virtutem opinabantur, iam elapsis sociis ,& alias in partes translato bello. Altaris difficilior receptus fuit; nec cum compendio tradere animus est,sed persequi singula,vt tanta virtus memoriam habeat. Princeps Asculanus cum in Nizensium auxilium veniret,vocatum Granæ Marchionem(iuuenem cui natura ac fortuna suffragio virtutis decora omnia contulisse videbatur) sciscitatus est, quo munimento Altare, quot hominum millibus recipi posset; nec publicæ aut priuatæ causę omitti conducere. Copias quippe Regias,quæ per Liguriam in Mediolanenses tenderent ea transire ; nec apertum iter, nisi depulsis hostibus esse posse. Itaque Vincentium Principem ac Marchionem Rubeum hortatus est,ne nobile oppidum diutius negligeretur. Placuit proceribus sententia, & in equitem Rinaræ cura translata. Octinginti pedites satis esse visi:plures enim virtus cuiusque, & nobilium qui comitaturi fuerant decuriæ aspernabantur. Octo die Rinara in expedionem profectus est;cui se Marchio Alexander Blandrata, Comes Franciscus Scoccia, Nestor Suardus,Carolus Gazius,Iulius Cæsar Pedoca, Maximilianus Calorus, Innocentius Forestus,Gulielmus Tarachina;alijq; non temnendæ conditionis, comites addidêre. Sed ante alios se Marchio Granæ Altaris dominus, cum Ioanne & Ioanne Baptista Picis, Francisco Sanazarro, Ioanne Iacobo Gambera, Octauio Montilio,Antonio Sala res suas repetiturus accinxit. Nec inter tot proceres vlla ordinis aut conditionis prærogatiua fuit ; negligebatur æmulatio, vbi certamen gloriæ erat ; & commune studium pari animo sectabantur. Cairum vniuersi sub noctem delati;extra oppidum liberalitate ciuium recepti refectiq; sunt. Hispanorum id & Mantuani Ducis pari imperio continetur.Carcherâ eundum erat, vt recta Altare peteretur : Missus proinde qui loci Præfectum (Regio nomine habebatur)oraret vti amicis liberum transitum concederet. Abnuit Hispanus,nec sibi in mandatis ab Inoyosa respondit. Quod in causa fuit vt Bormidam amnem vicesies ferè vado tranare miles coactus sit,& per ardua & inuia eniti; cum arbores ac stirpes obuię milites armáque retinerent.Summa tandem lassitudine,cum pręcedens nox densa tenebris diem retulisset Altare delati sunt ; licet à Cairo vix quatuor passuum millibus distet. Temporis ea iactura Hispano imputata : qui tamen delegato muneri probè functus ab Asculano dictus est; cum eâ causâ querelas Mantuanorum aduersus hominem didicisset. Hic reficiendis militum viribus horam ferè immoratus Rinara,concilium agendorum cum suis iniit.

Alice, Moasca, Altare, à Monferratensi recipiuntur.

Altare nobilissimum & vetustissimum Monferrati oppidum est , quod mille ac quingentos ciues complectitur, medio collium situm,antiquissimæ Carrettorum possessionis.Forma loci oblonga est, Castroq; parte vna solidæ structuræ firmatur, summo leuiter accliuę collis. Fossa pariter ambitur ; sed minus depressa

quàm

quàm belli necessitas, & loci conditio requirit. Inerant (vt ferunt) Sabaudiorum quinquaginta; quibus vexillifer præerat; modicum præsidium; sed vt exitus docuit, plus opinione validum. Mantuani vbi coram fuêre, in fossam sese dimittere iussi à Riuarâ sunt; vt hinc pettardi opera porta disrumperetur: priorq; se ille in discrimen dedit. Illum secutus est Comes Aleranus Sangeorgius, aliiq; nonnulli. Sabaudij vbi sub ictum hostes vidêre, moschettis exceptos fodere aggressi sunt: & primo quidem assultu octo sauciati, plures vulnerati sunt. Cum pettardus valuis affigitur, alij eminentes scalas muris admouent, consternati propugnatores in sequentem inducias pacti sunt; nisi subsidio deforis delato firmati forent, certam deditionem polliciti. Non accepta à Mantuanis conditio: itaque denuò iaculari vtrinque cœptum, & decem fermè alij Monferratensium confossi sunt. Sed maior horum numerus erat, quàm vt quinquaginta militum fortitudine retinerentur. Coacti ergo nullo solemnium deditionum decore, cædere necessitati, & vita tantum permissa excesſêre. Victoria Monferratensibus triginta militum cæde stetit, vulnerati totidem; & si Sabaudij spe auxilij freti in tertium aut quartum diem constantiam retinuissent, aut abscedere obsidione oportebat; aut ducentorum (quod minimum) suorum amissione, gloriam recepti Altaris fœdare. Monit i ea occasione populares fortius in tutelam sui niti; degenerem enim concessionem Castelli sine pœna non futuram.

Capitaneus quoque Burginus inter copiarum ductores delectâ cum manu Cameranum ac Vesinum, vi tantùm ciuibus ostentata recepit. Illud promptius; quòd inermes & parum auxilij præsumentes essent; Hoc ægrius secutum, & numero suorum, & subsidij spe aliqua elatum. Constantiæ quoque stimulos addebat Sangeorgij caritas; quo domino per Monferratum diu vsum fuerat. Iam eo tractu nihil hostium, plus præsidij & externæ militiæ: Sabaudius quoque eò versus inutilem multitudinem Monferratensium copiarum ea parta reddiderat; metusq; & suspiciones in diuersa conuerterat. Ergo Asculanus Princeps Hispaniensis exercitus mille & ducentos, retinendæ Nizæ sub Ioanne Brauo reliquit; & ducentos quinquaginta equites, per vicina oppida diuisos, seruare fines, & depellere pauores iussit; aduersus repentinas hostium eruptiones præsidium. Id petitum à Mantuanis vulgatum est; nos tamen Rubei & Riuaræ fide didicimus, Asculani iussu eum delectum habitum; vt non requirente sic nec abnuente Vincentio Principe. Præmium id laboris insumpti occupatum fuisse creditum; vt collatâ dissolutionis obsidij operâ, plutium dierum hospitalitate rependeretur. Cura erat cui contradici non poterat. Eo quippe numero tutum oppidum; & adiacentia securam pacem vsurpatura videbantur: neque vrbanitatis speciem habuisset, eos quorum beneficio præsens discrimen euasissent, repellere. Quod militiæ reliquum, secum Alexandriam recto itinere reductum, commeatu Monferratensi domesticâ familiaritate vsum: quam Rubeus cum properarent spoponderat, Hispani renuerant. Scilicet interdum vsu venit, vt quæ offeruntur magnâ contentione renuantur; nisi offerantur, auidè extorqueri. Sed ea Mantuani Ducis ac Monferrati conditio erat; vt nec suo vti, auxiliorum verò modestiam orare tantùm, non imperare possent. Equidem pleraque externum auxiliaremq; militem atrocius in prouincia, sub amicitiæ nomine, quam Sabaudios hostes admisisse, in tempore docebimus: vt euentuum historia clam nemini sit; infirmioresq; Principes æstimare possint, quos & quo tempore potentiores quibusve conditionibus in sui præsidium aduocent; vel Sabaudij monito; qui id seriò Monferratensibus Hispanum aduocantibus successurum, apud communes amicos dissteruerat: denique vt Mantuani irritæ ea causa querelæ cognoscantur; quod habere in suo protectores vellet, non alimonia, non pecunia, non hospitio innatos. Officium quidem & tolerati labores plurima merebantur: si quid asperius exactum,

Cameranū & Vesinum recipiūtur à Mantuanis.

imperiosius extortum, violentius popularibus detractum est, licentia fuit, quæ vt apud militiam sueta est, sic questibus irritè exagitabatur. Princeps Vincentius cum Monferratensibus cohortibus ad Casalenses profectus est; ne tot dierum obsidione, & populatione agri incolæ tenuati, nouis insuper expensis haurirentur. Id miserè secretò orauerunt, cum tardo & fidei suspecto auxilio gratias egissent. Rara in Vincentio humanitas, & auersus ab oneribus populorum animus semper fuit. Felices illi, si rerum arbitrium, & pacem militiamq; complexus foret.

Cunctantibus adhuc Hispanis, & promissum Monferratensibus subsidium segni morâ corrumpentibus, Sabaudius illos in Mantuani tutelam transisse, cum amicis & consilij gnaris acriter lamentatus est: eò magis offensus, quòd non vnis procerum literis persuasus esset Regem apud se fore, & Inoyosam Asculanumq; amicè acturos. Proinde complexum illum Mantuani ægrè ferens, datis ad vtrumque epistolis lamentatus est; petijtq; eâdem quâ semper reuerentiâ vsus, ne honestas spes suas, & certam Regis voluntatem frustra esse vellent. Difficile creditu esse apud æquissimum rerum æstimatorem, sanguinem, promissa, ius contemni; & vbi de rerum summâ agatur præferri eum, quem Gallica amicitia hostem probauerit. Quod si vniuersa in suam iniuriam consentiant, prudentis tamen viri esse, ea non contrectare, quorum aut reddenda in tempore ratio sit; aut discrimen partium tractura. Nec Isabellam Belgij dominatricem omisit; quam magnâ apud fratrem auctoritate valere, & intercessione profuturam sciebat. Nec id metu aut virium diffidentia, sed cultu, & obsequio Regis dedit; vt armatus iustitia & armis, inferiores magnitudini suæ preces præferret. Vulgatum à Mantuano scimus, datum Sabaudio ab Inoyosâ consilium; vt spretis longè viæ difficultatibus, filium Principem Pedemontis, in Aulam ad patruum Regem mitteret; efficacius vota delaturum; si coràm ipse suam causam exposuisset. Addiderat quoque præmissum ab Isabellâ legatum fuisse, vt disposito ac parato iam Regi, recens ab itinere Nepos questibus occurreret; cogeretq; non ambigua ad Hispanos Mediolani ministros imperia mittere; quibus ius illius sustentaretur. Isidorum quoque Bernabitam supra nominatum laudasse consilium, spemq; ingentem prædixisse: sed ante alia belli facem acerrimam Verruensem (hunc Mantuanus eodem quo Sangeorgium odio prosequebatur) cum caritatem nepotum, iustitiam causæ, Inoyosæ, & Isabellæ commendationes censuisset, persuasisse; haud quaquàm tanta peruicacia Regem fore, vt in suum honorem, profecto illuc Principe nepore, statim non acquiesceret. Duo vincula caritatis apud Patruum futura; simul expostulatione, querelis, precibus offensum expressuros. Vtq; dedecoris aliquid Cursoris accelerati instar missus in Hispanias filius adire videbatur; sic humilitate ac reuerentia plurimum profuturum.

Hæc apud Mantuanum commentationum series erat; Sabaudius quamquam vi magnâ bellum, & meditaretur & ageret, causam tamen suam inniti iusto docere satagebat. Itaque Chierasco Pedemontanum filium cum mandatis per Gallias in Hispaniam misit; ipse Albam ante à suis receptam contendit. Salutio & adiacentibus locis tria fermè iuuentutis millia coegerat; & Sanmadrino tres additæ centuriæ, Baroniq; Adres mille & quingenti conuocati. Hi paulò ante properare in castra distulerant, vt reuertentibus in tuta socijs latus tegerent, & aduersus Monferratenses, extrema forsan carpturos præsidio essent. Turbari properantium ordines posse formidauerant; vnde certum exitium. In eundem vsum exciti Valesani Moncaluio fuerant; & ne maiori quàm tempore expediret præsidio retinendum esset, dirui mœnia, & solam Arcem retineri Dux iusserat. Astij substiterant vniuersi; tamdiu illic toleraturi, donec Princeps illos in expeditionem traxisset. Medio iam die cum festinari impedimenta, & confertos Nizensi expeditioni accingi iussisset, redeuntis exercitus sui fama, via qua Alianum spe-

Pedemontis Princeps mittitur à patre in Hispanias.

ctatur

Sabaudium Astij recepit suos Nizæ redonatos.

ctatur retentus est. Improuisa res euenerat, eóque omnes cedente iam die Astij recepit. Hic solicitum futuri Ducem multa agitabant; tenderetne in Monferrati intima, vt bellum aliò necteret; an diuisis viribus huc illuc ferret arma; & Mantuanos cui maximè occurrerent ambigentes detineret, quo interim sui festinatione proficerent. Sangeorgij sententia valuit; qui Moncaluium retineri, vt valido præsidio firmari consuluerat: nec enim clausum intus militem angustiis conflictari, aut deesse annonam, diti circum agro, & sacramento ab oppidanis comparato. Hinc Caminum, Pontesturam, Ponzanum, Serram longam, & si quæ securitati patriæ fiderent exerceri posse. Facilè quoque expeditum militem in adiacentia Casalis excurrere. A tergo sita, aut caritate aut metu stabile obsequium retentura. Securum enim aduersis rebus, & fortunâ turbante destinata, receptum magnos militi animos addere; nec vllam certiorem possessionem credi. Parte alia Trinum primam ac prosperam cœpti conatus accessionem, loco & milite tutum; Liuornũ, Bianzanum, quæ haud procul Taurino excurrunt, insuper Canauesum, vberrimam commeatu prouinciam, in compedibus fore. Si quid Hispani inuidia Sabaudię gloriæ per vim attentassent (neq; enim protectos Mantuanos dissimilia persuadere) securiorem receptum fore: & si pax inter hostes placuisset opulentiorem conditionem possidentis sperandam. Etiam non inanem cum honorem fore; si quę tueri potuerint loca vicini aut longius siti relicta agnoscerent. Quamquam dominationis cessionem magna cunctatione admittendam. Nil speciosius humano generi euenire; & proximè ad Deos accedere eum qui plura tenuisset. Etiam occasiones, consilia, nouas causas in tempore occurrere, quæ negotiorum, conuenrionumq; formam immutent. Imo plerumq; apud eos mansisse potentiam, qui vt nullâ causâ aliena aggressi sunt, sic tardè se exuti tolerarunt. Enitendum quin etiam in proprium honorem, vt Mantuanis opinio decedat; qua celeritate paucos ante dies Hispani Nizam obsidione soluissent; eadem etiam quæ sub custodia haberentur recepturos. Quæ haberentur si forti præsidio incedissent; & Mantuanis petulantiam detrahere; & monere Hispanum, non semper depellendo hosti sufficere auctoritatem. Quo plus rerum fecissent, eo magis recuperandi desiderio Mantuanos æstuaturos, damnáque & iniurias quę ab hoste acceperint, & sibi sarciri cupiant, impatientia tarditatis toleraturos. Sic satis superque ex hoste vindictæ sumpturum Sabaudium. Ius in armis (si cum hoste res sit) statuendum: nec vno exemplo probatum pleraq; malè capta bene retineri, iniuriamq; tempore in ius abire. Horum alia Sangeorgius, alia alij consulebant; qui militares artes probatæ prudentiæ ante composuerant: de causa vniuersi abstinuerunt; siue honestum sui Principis titulum præsumerent; siue iudicium examinare & interpretari nollent. Elusa haud dubiè spes eorum est, qui confirmatam desiderio Hispanorum Sabaudij promptitudinē semper fore iactauerant; & eorum arbitrio quieturum: cum enim Nizam nec prælio, sed explicatione signorum regalium (vti ferebant) liberassent, satisq; egisse viderentur, quod Sabaudium oppido arcuissent: quæ tamen ille virtute præceperat, eripere non potuerunt; nec agro Monferratensi, per quem gloriosè Mantuani hostis spatiabatur, depellere. Parum Sabaudiæ magnitudinis eruditi erant; qui vsu rerum & militiæ disciplinâ fastuosi, iactare ausi sunt, honori Hispano, conniuentia ac permissione illâ abeundi parum fuisse consultum. Nam & Mantuanus inculcatis querelis asperauerat gentem, in sua commoda properantem; & Sabaudius arma in vindictam ac iura sua non mouerat, nisi destinatione certa, aut poriundi bono iure quæsitis; aut cuicunque obsistenti serio bellum facere. Creditus etiam fuerat, apud Nizam modestè quidem cum Hispanis acturus: nō tamen nisi acie victus obsidione cessurus: Itaque quæ à nonnullis cunctatio, dolus, præuaricatio apud Hispanos dicebantur, necessitatem & prudentiam fuisse vt qui non ignorarent, cum

Sangeorgij sententia de agendis.

fortiori duce rem esse, quàm vt vexillorum explicatione pomposa, & vmbris inanibus inhorresceret.

Oddo Roërus pro Sabaudo Mōcaluium munit.

Quò lentius Hispani, eò acrius Sabaudius studio ac vigilantia indefessus, cœpta promouebat. Oddo Roërus cum mille peditibus, equitibus ducentis Moncaluium à Sabaudio missus est, vt diruta mœnium restitueret, ambitumq; omnem diuturnæ iterum obsidioni suffecturum redderet. Præstare operam ciues, & accolæ iussi. Nec fœminarum infirmitati condonatum, quin facilioribus non admouerentur; sarmenta ferrent, humum conueherent, amouerent impedimenta, tollendo vallo, & opplendis locorum inanibus. Longo tractu vicina Moncaluio oppida, cœpto munimento, seruitute obstringi videbantur. Quæ verò prius accesserant quoquomodo datam fidem retinere coacta sunt. Haud minus partium securitati, dubitantiúmque terrori, bellicus prouentus, & commeatus in plures dies illatus est; nitente præ cæteris Sangeorgio, vt suo voto ac virtute parta, nulla extrinsecus causa perderentur. Nec cessabat Roërus, abundè in obtemperantes præmia ac promissa diuidere; vt recens sub imperium accepti, sibique ac Duci mansura fide solidarentur. Qui amore Mantuani obstrepentem intus conscientiam experiebantur, licet vanæ fidei parum crederent; necessitate tamen simulare, condere affectus, & patere cogebantur. Qua causa vt caritatem imbiberent, militem suum Roërus etiam modestiam (raram apud victores virtutem) retinere imperauit; ne subditi spoliati ac malè habiti, inuisum sæuitiâ ministerium abrumperent, nouis contumelijs & repetitis iniurijs prouocati. Disciplina nihilominus statim elanguit; quod exequi omnia Roërus non posset: nisi certum est acriora initia virtutum, tempore deponere; nudumq; ac inopia detritum gregarium, licentiam furandi inter militiæ stipendia numerare. Dictum quoque fuit, ab inuidis gloriæ Sangeorgij, Roërum ab illo monitum, vt in contumeliam & irrisum Mantuani Ducis, infœlices ciues oneribus frangerentur, contributionibus haurirentur; vt forsan Regis Hispani arbitrio, propediem suo Domino restituendi; sicq; partem vindictæ præsumeret. Sed mendacio occasionem dedit, quod prædatum impunitas promissa videretur, & sciretur, si quâ rapinâ miles profecisset, apud illum mansurum. Ergò cum lecti, linea tegumenta, cibi militibus compararentur, cuiuis Capitaneo certum argenti pondus in dies singulos, & militi, licet minus, census tamen grauis repræsentanda erant; quæ ciues omnibus ferè fortunis nudati conferre cogebantur. Subsidium ac diurnum stipendium (quod inuidi prædationis & furti vocabulo appellabant) erat; solitum belli tempore; vt miles eo blandimento illectus, prœliorum discrimina libengius iniret. Eâdem causa ciues, plumbum, tormentarium puluerem, & si quæ in belli instrumenta insumuntur, conferre iussi sunt. Ea omnia subductis expensarum rationibus, duorum millium aureorum summam in menses singulos æquabant. Impatientissimè ferebat Mantuanus populorum suorum collationem; & nutrire hostes suorum fortunis; scriptisq; ad Inoyosam literis, prodendorum populorum inhumanam, & Christiano Principe indignam viam, à perduelli Sangeorgio imperatam appellabat: iussamq; aut toleratam à Sabaudio; vt doceret non irrupisse illum, vt capta diuturna possessione retineret; sed vt creditarum iniuriarum vindictam, barbarum in morem prosequeretur. Inuasionem & excidium sponte quæsita: destinatos quippe in dominij partem, mollius haberi par fuisse; non detritos, & omni in posterum vsui ineptos possideri. Ad hæc Inoyosa componendis querelis fatigatus, respondit; curaturum se vt male capta illicò redderentur; pecuniarum in belli vsus exactionem, consuetudinem intulisse; quæ nisi bello aperto aboleri possit; sed ab vno in alium, & in victorem abire: vbi exutum Sabaudium Monferrato vidisset, hæc vt inania neglecturum; & quam nunc summam hosti pependerint, suo Domino collaturos; si in tuto agere voluissent. Neminem hactenus Regem bellum

bellum suâ expensâ inchoatum, absoluisse. Et hinc natum vetus adagium, *Bellum sese ipsum nutrire.* Nil habere Principes quamquam potentissimos, quod à subditis sibi populis diuersis exactionum vocabulis non corradant. Possessionem & vsum ferè congruere. Similium inculcatione ac recordatione lassari Lectores dubius non sum; sed quia literarum exemplaria & ferè authographa in meas manus deuenerunt; & curæ & fidei minus facturus videbar, si quæ curiosi vt arcana rimantur, consulto aut negligentia silentio inuoluissem. Laborem hinc meum æstimari, & singulorum narratio candoris argumentum esse cupio.

Agentem Pontesturæ Gubernatoris nomine Hieronymum Guidobonum, veteri ministerio Mantuæ Ducibus fidum, equite Riuarâ vlterioribus intento, Gabiani incolæ docuêre, Arcem oppido à raro & inualido hoste seruari, sparsis ad occupanda cætera Sabaudijs: eos ipsos qui præsidium agitarent, velut rerum dominos, & præsumptâ securitate, luxu ac inertia diffluere: epularum ac saginæ, quàm bellici pulueris densiorem nidorem excipi: clamores, risus, lususq; negligentiam testari. Quippe Trino ac Moncaluio suorum armis obsessis, tutiorem Gabianæ, quàm præsens conditio suaderet possessionem credere. In eo illos articulo rerum deprehendi, quo se temeritate coniecerint: Iam pacis propediem sanciendæ famâ soporatos Mantuanos putare, eorum quæ sponte hostium habituri forent, receptum cum discrimine non tentaturos. Quorsum enim cupitam diu, & tot disputationibus agitatam concordiam, nouis iniurijs lacesserent; aut integris rebus suis paratam iam quietem per arma confunderent? Expedire scilicet præteritarum iniuriarum memoriam aboleri, quàm paratæ licet vindictæ annuere. Hos animos fuisse Sabaudijs ab incautis & parum gnaris vulgatum est; tamquàm minori honore amissa pacto reciperentur, certiori verò gloria solutus hostis occuparetur. Guidobonum communicato cum Rubeo consilio ista perpulerunt, ne accensi & spe procurrentes populares, inconsultas sine duce vires effunderent; ideóque Capitaneum Pelizam, & Vexilliferum Vasinum, certam velut ad victoriam mitteret. Nec præter quindecim pannosos, & egentes milites aliud illi roboris additum: siue ne Pontestura detractâ præsidij parte infirmaretur; siue quod fideret virtuti oppidanorum; quasi quæ animosè cœperant, ostentatâ fiduciâ, essent non intermissâ fortitudine prosecuturi. Sed nou ideo aut neglecta disciplina apud Sabaudios, aut quæ irruptioni opportuna erant, curâ destituta reperta sunt: sed multo prouisu seruata. Ita plerumque vsus obtinuit, vt nonnulla magnificè iactata, vbi exequendum est maiora aut minora opinione deprehendantur: tignis enim, vimine, dolijs, rudere ac humo congestis (quæ solidis asseribus nexerant) ad tumultuarij munimenti formam, ardua ac difficilia Monferratensibus omnia reddiderant. Quantum ingenio & loco potuerant, strenuè muniuerant. Plus tamen in externâ securitate, & suorum auxilio spei habuerant: non ignari, quòd si primos seditiosorum aut missorum ad oppugnationem impetus constantiâ retudissent, certioresq; suos discriminis vltimi fecissent, aduolatura subsidia; & Sangeorgium ante alios gloriæ studiosum festinatum militem transmissurum. Is non longè aberat, Mantuani odio, & iactatâ apud Monferratenses proditione, acrior intentiórque; vt ingenti virtute magnitudinem infamiæ quâ distrahebatur elueret. Nec in dubio erat, oblatas promendæ fortitudinis occasiones illum neglecturum, quod nobilitate, ingenio, & indignatione in contemptum periculorum animaretur. Plumbo ac puluere bellico, omninò à præsidiarijs parci iusserat; nec prodigere, sed in tempus vtendi seponere. His enim bellum constabat, & exercitis per tot loca prælijs, horum frequentior inopia vrgebat, metuebatúrque. Peliza, quod præsens necessitas suadebat, viarum in Arcem aditus omnes, vocatis in militiam paganis, studiosè sepsit; locum dispositis sclopetarijs circumquaq; ambiuit, ne quò erumpere clausi, aut externi succedere

Capitaneus Peliza mittitur à Guidobono ad recuperandam Gabianam.

possent. Id verò ante alia cauerat, ne quo nuncio Sabaudij suorum periculi docerentur. Ipsemet quique eius expeditionis comites fuerant, retulerunt, statim excedere, & pacto incolumitatis & armorum victoriam concedere Sabaudios in animo habuisse, nisi ad manus spes auxilij supra numerum vires addidisset. Qua tamen suspicione tumultuantium popularium admoniti diligentiam Pelizæ præuenerint, spes oppidanorum eluserint, & ad Sangeorgium preces miserint, sciri non potuisse: cum alij obductis cœlo densissimis tenebris, alij die medio, pernicitate cursoris & astutia vsos referant. Demisso per abrupta fune, senem vt gracilitate artuum expeditum, sic viribus validum Arce egressum; mox inter vepres & elatiora gramina, humi plus quàm centum quinquaginta passus prorepsisse; & vbi extra ictum obseruantium se vidit, veloci cursu transuectum, suorum discriminis socios admonuisse, ex iis quos conuenerat, didicimus. Nomen viro Georgius. Testabatur hic, visá obsidentium fiduciá commilitones primò dubitasse, num innoxij & illæsi instantibus concederent; fortiorum tamen consilio & auctoritate, reperto qui ad suos dilapsus acciret subsidia, retinuisse constantiam. Primos enim de conditionibus deditionis locutos, primos dandæ accipiendæq; fidei obsides obtulisse, primos tempus ad integram consultationem poposcisse, primos mutuas iniurias deprecari ausos. Alij trahendæ in longum obsidionis ea fuisse consilia, & quærendo à tempore beneficium inductam dubitationem ferebant. Equidem primo statim colloquio Peliza conditionib. annuit; sed mutuos obsides parum cum honore concedi putans, festinato nuncio à Guidobono quęsiuit, quid ea se in re facere imperaret: ducis enim in bello anxiorem quàm gregarij censuram esse; & cum dedecore partam victoriam damnari nouerat; in eâ præcipuè militia, quæ fortuna ac criminationib. maximè constabat. Ille in hunc modum respondit: obsides statim non receptos à Peliza, deditionémque pari pignore non maturatam displicuisse sibi. Proinde si integræ res essent, nec subsit aliqua doli suspicio, ne cunctaretur pactis annuere. Sternendam enim fugienti hosti viam; & possessionem loci, quocunque modo offeratur recipiendam: rejiciendos inanes cauillos, quoties credenti, victoria pro præmio ostenditur. Cæterùm missurum se sub noctem partem equitatus, quâ non Pontesturæ solùm consulatur, sed amicis sociisque animi addantur. Vix obsignauerat literas, cum recens occasio consilium inuertit, itaque scriptæ iam epistolę addidit schedulam, quâ continebatur; Mombelli Castellanum certo indice didicisse, iam iam peditatus & equitatus vim Sabaudiis obsessis affore. Et quia retinendæ Ponresturæ, & misso subsidio occurrendi, imparem se numero nouerat, receptum illi ad suos suadere: maximè quod copias hostiles, & quo itinere ducerentur ignoraret. Cum vltro citróque nuncij mearent, flexit in vesperam dies; & iam Sabaudij in Monserratensium potestate futuri videbanrur: nec enim de conditionib. deditionis hactenus agere destiterant; tardansq; auxilium illorum fortitudinē fregisse videbatur. Itaq; horam vnam deliberationi pacti sunt; quâ elapsâ abnuentibus respōsum expressa deliberatio est. Tota nocte eam se rem examinaturos. sole orto responsum daturos. Id acriter Pelizam irritauit; tamquam per irrisum captiosas conditiones proposuissent. Ergo dispositos in oportuna loca milites, & iuratæ fortitudinis monitos eminus infesta glande excipere clausos [illegible]; si quos locum offensioni præbere vidissent, aut sese ad ictum offerentes. Illi futurorū securi, tecti ac librariori ictu è summo respondebant; tam diu eruptionem differentes, quoad copiis aucti, virib. & animis valuissent. Qui pro Sabaudiis ad Sangeorgium euaserant, angustas suorum res, preces obsessorum, vim, minasq; oppugnantium detulere: præter instantes, & assultum iam iam ausuros mille alios in partem excidij propetare: ingenti celeritate tormenta conuehi, scalas, petardos: quandoquidem horum defectu auctam sibi constantiam cognouissent.

Strenuos

Strenuos quoque ductores mitti; qui multò ante formidinem dediderint, & ridere discrimina. Paucissimis decurijs ausuros, cum pluribus manus consererc; & vicinum periculum facere; vt ceteris virtutem restarenrur; cuius opinionem bellorum initijs, in sequenria valere scirenr. Ad extremum plus dedecoris esse farebantur, si quod semel cepissent, amitterent, quàm si hunquam recepissent. Ergo Sangcorgius detractam Moncaluij præsidio manum, & additis quatuor Sabaudiorum cenrurijs, in sociorum auxilium misit: neque enim Moncaluio timebat; tendenre cum vniuerso exercitu per vicina duce; nec credens oppidanum ob modicam fidem semel malè habirum, priorum formidine, in deploratam libertatem assurrecturum. Simul breuis mora videbatur, quæ Sangeorgium apud Gabianam distineret. Iam ijs qui recepti fueranr in officio continendis, immane edictum aduersus rebelles vulgari iusserat. Continebat, obsequentes & sacramenri reuerentiâ vsos mitissime à militibus habendos; desciscenres verò excidio perdendos; non agro, non domibus, non sexui ignoscendum; denique nil sæuitiæ omittendum, quin capire ac fortunis acceptæ semel à victore fidei cauererur. Iussæ à Sangcorgio pietati obtemperatum; in reos ac tumultuantes mos belli versus, vt carceris exemplo essent. Neque tamen cædibus sæuirum, aut incendijs oppidum corruptum; legis seueritas pars pœnæ fuit; & ij tantum fortunis proditionem expiarunt, qui in crimine deprehensi sunt. Quamquàm amici, fratres, socij, delecti, & coacti in flagitium traherentur.

Eodem rempore Montilij grauior Sabaudijs motus visus est: quod municipium magnâ celebritare habitatum, & eminenti in colle situm, plus negotij recepturis facturum videbatur. Monferratenses id iam ex hoste receperant, popularium opera vsi, apud quos Sabaudium nomen præ morte inuisum erar: vt ferè inter æmulos & vicinos infida pax, & mersi animi malè ferruminantur. Taffinus cum sexcentis peditibus (Monferratenses mille fuisse dicunt) Perrœnutus cum equitibus ducenris; quibus nonnulli vt ad rapinam aggregati, in desciscenres missi sunt. Vix quingenris passibus aberant; cum Taffinus accedenre ductorum consilio, in tres pa res diuidere copias maturauit; vt pluribus simul locis arma & solicitudinem inferrer. Ipse cum Gruebâ dexterâ, Vacca & Arbaudus sinistro; Paulinus vbi expeditior ascensus patebat, succesêre. Non maiori nixu ac curâ, Arcium Europæ munitissimæ tentari poterant; sed vnde ex prælio gloriam non oppcriebanrur, è diligentiâ quæsiucrunt: nisi victores speciosissima quæque fingunt; vt credirus labor honorem intendat. Intus ne ciues quidem in armis; pauciores erant, quàm vt prudenter virtutem auderenr; parara aduenientibus omnia: tantùm paucos anre dies, stipulâ, asseribus, terrâ, duos tresve meatus obsepscranr; qui concitatioris calcis ictum vix tulissent. Et quidem aduersus equiratum educta ea moles fucrat; coactiq; Sabaudij sunt disijcere inertes tumulos, vr socios cum equis inducerent. Nec ferro opus fuit, hastarum cuspide statim aperta via; nec apud ciues præter domorum fores, quas trepidatione clauserant, quidquam munimenri quod victoriam moratetur, inuentum fuit. Eâ tamen desperatione rerum (efferati enim vexationibus Monferratenses, in irâ pericula non nouerant) nonnulli oppidani inconsulta, & importuna tempori arma tractare ausi, hostium superfuso numero oppressi sunr. Cæteri non suâ non amicorum virture nixi, discincti simplicésque sese validioribus dedidêre. Iuuit modestia infœlices; qui cum misericordiam elatâ voce ab hostibus conclamari audiuissenr, fiduciam armorum proiecerunt. Fortitudo animis concepta gentem omnem perdidisset. Castellum, cui præter nomen nil præsidij inetat, non tormenta bellica, non commeatus, non firmitudo murorum, & vix à quinquaginta gregarijs tenebatur, poscentibus deditionem Sabaudijs starim accessit: cum inrerea per domos direptio ac licentia, more captarum vrbium exerceretur. Mitigare quidem suorum

Montilium & Gabiana à Sabaudijs recipiuntur.

ferociam Sangeorgius, & vt miserrimis deditisq; ignoscerent orabat: sed lex non statim, nec ab omnib. excepta: vt fit quoties rumore ac consternatione victorum & captorum voces confunduntur. Si quid asperius animaduersum, rebellione ac perfidiâ meritum dicebatur.

Constantiæ nihilominus exemplum in vili, sed non inelegantis formæ muliercula oblatum est. Siquidem cum adesse inimicum; & eadem apud Sabaudios victores Montilij, quæ alibi obseruata fuerat licentiam audiuit, pugione freta, quem destinatæ pudicitiæ præsidio sinu abdiderat, domo se proripuit: mox in peruicaciter prosequentem decurionem versa, vix multitudine victorum inhiberi potuit, quin libidine turgidum, medio in suorum globo confoderet. Horruêre virtutem etiam ij, quibus inuisa erat; & morti certus animus meruit, vt vita dignissimus crederetur. Ita nec res eius domesticæ auaritiam, nec corpus vim experta sunt. Quidam id militari pietati cum silentio flagitij adscribunt; alij ne meminerunt quidem. Sed nec Montilij fœminæ arma in patriæ securitatem tractauêre, & plus negotij inuasoribus fuisset, si virorum virtus fœminæ fortitudi congruisset. Neque nos factum rumore hausimus, sed Guidoboni literis didicimus mulierculæ animos ea occasione ad miraculum claruisse.

Capto Montilio Gabianam copias omnes verti Sabaudius iusserat: si populares aut Peliza forent bellum meditati, vt pluribus eluctarentur. Ille tamen animos solummodo hostium tentauerat, si irriti Nizensis obsidij memoriâ, eas quoque sedes sponte omisissent, & ardente tractatione pacis eâ possessione abstinuissent, quâ sine bello paulo post cessuri videbantur. Proinde vbi paucis suis tantum inimicorum circumfundi (nam & Commendator Motta inexpectatam peditatus equitatúsque vim immiserat, non adhuc Sangeorgij motu excepto, & loci opportunitate inuitatus, Mantuaníque formidine, si priores recepissent) vidit, nec adhuc noua subsidia aduenissent; quanquam iteratis questibus Rubeo & Guidoboni supremam necessitatem significasset, discessum meditatus est. Pauci solummodo amicorum iam sese itineri accingenti comites addiderunt, qui in summam coacti vix ducentos expleuerant. Quingentos pedites, equites ducentos fuisse quos Manta miserat populares asseruerant; hósque iis quos Sangeorgius ductauerat additos, & Taffini cæterorúmque centuriis, tria hominum millia fuisse. Siue minor hostium numerus Monferratenses vrgeret, siue plures opinione ac fama essent, negari non potest vsos prudentia Sabaudios, vt scilicet expeditiones omnes, vno velut ictu consummarent; & multitudine oppugnante omnibus in locis præualerent. Nam si pauci paucis congrediebantur, frequentibus cladibus etiam numerus imminuitur; sicq; victoria multo sanguine pésatur. Confertam vim illa, quâ pari pugnantium numero Sabaudij componerentur exerere Mantuanus non poterat; quem non proprius miles securum, non Hispanus reddebant. Vanitatis quoque damnare consilium poterat, si modica manu sponte bellum prætulisset, quæ numero inferior necessitati esset, nec stipendiis sustentaretur. Tardantis quidem auxilij indignatione primùm, mox literis Guidoboni motus Peliza dubitauit, an cum paucis suis, tot millibus occurreret. Id certam illi ac suis perniciem laturum Sangeorgius & Motta noluissent; licet aliqui diuersa suaderent, ne fortitudine ac desperatione ruentes in pugnam luctuosam victoriã facerent. Vbi tamẽ impetus ille mentis elanguit, & subiit Pontesturę solicitudo, pugnâ abstinuit, quã Sabaudiorum nemo detrectabat, ne amissis sociis, rem omnem in casum daret. Honori tamen & existimationi, quantum inter quassas res licet, consuluit. Elato quippe vexillo, & militari ordine seruato, non pręceps, nec tamquam elaberetur, sed tardo & graui incessu, tamquam ad bellum vadens, Pontesturam rediit. Plures Monferratenses fuisse Sabaudij crediderant; eoq; per inuia, & equitatui parum commoda procedentes carpere supersederunt. Tantum se suosq; discrimini

propiores

Propiores,quantum hostem formidini fuisse Peliza testabatur:& bene cum partibus actum,quod sibi sclopetarij mille non fuissent:omnibus enim ancipiti pugnæ paratis,certum vtrosque discrimen fuisse adituros;adeo cum numero sui inferiores hosti essent, animis inrumuerant, vt imperio opus esset, ne congrederentur. Commeatu interim & bellico prouentu Gabianæ à suis prouisum, cum ante curâ Guidoboni septis itineribus,parum secura conuectio esset;nec populares timore Monferratensium propius succedere auderent.

Prosperis rebus læti Sabaudij (licet Nizensis obsidio diutius & infructuosius quàm crediderant tracta,aliquid existimationis detraxisse videretur;& eo exemplo posse aliqui Monferratensium tollere animos dicerentur) ambigua cætera, aut proniora in Mantuanum solita festinatione aggressi sunt. Non quia quæsito certamine,aut cumulatis iniuriis victores lacessierint (metus enim vniuersos modestiâ defixerat) sed vt captorum oppidorum gloriam intenderent. Hispanis quippe plura auctoritatis iactantiâ quàm viribus complexis , & crescente Mantuani inopiâ, apertam sibi ad vlteriora viam speculabantur. Sangeorgius ipse totus in occasiones ac victorias , noctis beneficio vsus , postquam cibo ac somno diem solidum suos recreauit Cazorsum delatus est.Agmen(vt iussum fuerat)summâ taciturnitate incessit, donec muris iam ac portis vicinum elato clamore tonuit , Sabaudiamq; concordi voce conclamauit. Ciues quieti ac paci suæ indormientes,imparati deprehensi,& victoria accessu habita. A popularibus certe non ensis exertus, non vibrata lancea , non clausis foribus , non sclopeti ictu repugnatum ; quæq; miserorum socordia, & nimia securitas fuerat, recepta iam opinione, Sabaudiorum virtus appellata; præliaturi enim venerant, & hosti si datus in manus foret congressuri. Cuncta vt in capto municipio vis belli solet admissa; rapta pecunia, detracta vestis, fœminarum aliquot violatæ. Et licet metu ducis Sacra palam intacta visa forent, mox tamen explicatum sacrarium,& Ecclesiasticus mundus abreptus est. Id præcipuè Sangeorgius vetuerat ; sed in tumultu ac confusione,& mixtis exteris domesticæ militiæ, cum aduersus hostem certare se dicerent,inuito ac nescio duce, pleraque hostilia exercebantur.Cæterùm aduersus agrestes opes non maior , quàm contra ciues moderatio fuit. Armentorum magnus numerus desideratus ; quæ toto campo vaga victoribus sors ostenderat. Siluère tamen miserrimi,peiorum metu trepidantes.Nam inter Sangeogij modestissima edicta,& impunitam militum licentiam dubij agunt,repeterentne irritè, an minori malo permitterent. Iulius quidam, cui cognomentum Lesti vulgus indiderat,vilissimę mercis negotiator,cum apud Centurioné acrius quàm capto deceret, ademptos sibi calceos quereretur,calcis ictu depulsus est,deprehenso médacio,quòd vsu detritos primũ,mox nouos asseruisset.Ad extremũ cùm in peruicacia duraret, & Mantuani obsoletũ iam nomen obtruderet; ne flebili lamentatione aut ciues consternatione confunderet , aut Sangeorgium acrem violentiæ vindicem appellaret,pugione confossus est. Cazorsi didicimus, Ciuibus ipsis Iulij temeritatem accusantibus, & debitas mendacio pœnas exsoluisse dicentibus. Vt ferè totius populi non vna vox , nec semper idem est animus, quidam ciuium taciti ac veluti militantes ingenium militare aspernauerant ; vt vexati ignominiâ, insuper contemnerentur ; ne qua dies sine metu esset. Prudenter à consiliis seditionis ad sui curam,formidine reuocari videbantur:Vulgus reliquum siue sic sentiret ; siue quid apud Moncaluium , cæteráque seruientium oppida actum foret callerent ; cum minora pacis quàm belli mala cognoscerent , gratias insuper agebant. Id vnum afflictis subsidium supererat , vt cum pietate tractari sua quæ perdebantur,faterentur, licentiam militum vrbanitatem appellarent; idq; Sangeorgio quietis ac disciplinæ auido,voce ac scripto testarentur. Lætabatur vir nobilis, quòd cum temperantiam famámque sectaretur , obsequentes insuper habere

X 4

milites diceretur. Iustam se causam prosequi, & recti animi virtutem nobili se disciplinâ approbare credidit, si apud domesticos & externos bono nomine claruisset. Quò magis mirari subit, quosdam morum belli non ignaros, furta, rapinas, libidinem exercitus potuisse vsque ad sacrilegium incusare; cum ne in compositissimâ quidem Republicâ, minora his quæ eo bello admissa referuntur, audiantur. Aut armis, aut belli occasionibus abstinendum est, vbi sclopettus insonuit, micauit ensis, lanceæ vibrari cœptæ vis pro iure dominatur. Intempestiuum est ijs intercedere, quæ quis nullâ alienâ culpâ prouocauit.

Hinc à Sabaudijs itum in Montemagnum cuius Arces quadraginta Monferratenses exili nec suffecturo præsidio tenebant. Receptum statim oppidum, castellum eminenti loco situm plus habebat difficultatis; cum insuper non commeatum, non puluerem bellicum, non plumbum clausis esse Sabaudij nescirent, cunctósq; diffidentia sui, opportunum fugæ tempus circumspicere. Carolus de Ceua veteri militiâ & nobilitate, famâque virtutis apud suos clarus, cum paucis munimenta speculaturus propius successit. Aliquot sociorum eius è muris vulneratis, ipse plumbeâ glande traiectus est: nec alio ictu acrius Sabaudij indignati; statimq; clarâ voce exitium loco ac militibus comminati sunt. Nec dubium erat præsenti discrimini vniuersos paratos fuisse; si quis iussisset pro victoria projicere animas & incolumitatem Mantuani studio prodigere. Obsessores inuasionem distulêre, quod scelarum ascẽsus, & pettardi vsus die medio certi periculi viderentur. Lentis spatijs elabi nox oppugnantibus visa; statimq; vbi certa lux crastino affulsit, cum Sabaudij scalas, tormenta bellica, & cætera expugnationi necessaria expedirent, admouerentq; eadem nocte militem castello elapsum, & propriæ infirmitatis conscium, tenebras fugæ prætendisse animaduerterunt. Modicum commeatum, & quæ pauci arma induxerant, secum asportarunt; nudi muri inuenti; & porta carie marcescens, quæ ne pettardi quidem pondus ferre potuisset. Ambitum omnem custodijs vallare impossibile erat: quòd pars accliui edita, ambagibus ac cauernis obsepta esset, Arcis verò externa, quâ per confragosa abeuntibus iter fuit, prærupto dorso inniterentur; in quo non haberi stationes, non videri fugientes possent.

Hæc agentibus Sabaudijs, tot locis victis Monferratensibus, sub equite Riuarâ ac Duce Niuernensi adhuc minitabantur. Et quidem Riuaram in valle Spigni Niuerniensis cursor offendit, cum literis, quibus monebat, vt die eodem eniteretur, eo nobilium numero comitatus Aichium venire: nisi gregarius continuo labore fatigatus, expeditionem abnueret. Tum Riuara vocatos copiarum duces destinationis certiores reddidit; iussitq; vt nocturnis tenebris vsi Monbaldonum eadem in valle situm, Sabaudijs inopinantibus eriperent, & abactâ prædâ deserent. Non enim relicto præsidio suos imminuere animus erat, quos vlterioribus destinauerat. Ille cum nobilium manipulis Aichium profectus est: relictus miles Monbaldonum improuiso quidem insultu cœpit, prædæ tamen parum deprehendit: siue nobiles opes non inerant; siue metu in tuta transtulerant. Nil aliud diuitiarum agrestibus erat, quàm frumenti ac vini copia; quæ diues ager magno fœnore colentibus repræsentat. Corrumpere non placuit, aut offendere, quamuis in vsum militum asportari non posset. Vbi Niuerniensis Riuaram ac cæteros nobiles coram habuit, gratulatus primùm de gloriâ recuperati Altaris est, mox addidit, erubescere se ad Casalenses regredi, nullo adhuc facto suo quod commendationem mereretur. Cortemiliam aut Cannellum Pedemontanæ oppida in propinquo, nullo militari præsidio tuta, secum æstimasse. E duobus alterum properatâ virtute occupari posse apud animum suum statuisse; si strenui fortunæ socij, periculum proprio iungere voluissent. Responsum ab omnibus est, placere desiderium, & nouæ gloriæ materiem, paratos itaque se cuicunque expeditioni præstituros.

Monbaldonum capitur à Monferratensibus.

turos. Itaque Niuernienſis ſeptingentos pedites, iis quos ab Altari Riuara reduxerat addidit, & in quindecim centurias diuiſit. Vocati quoque in partem gloriæ equites Mantuani coſtodes, & quos recens delatus capitaneus Thomas Adamus Mantuæ deſcripſerat, centum octoginta ferè numero vniuerſi. Riuarę miles vt die ſequenti Bubium (oppidum eſt Monferrati) procederent iuſſit, quibus ſe cæteræ Niuernienſis copiæ iunxere. Sequebantur centum quinquaginta Galli ſclopetarij, famam belli & nomen Principis ſecuti, & quinquaginta eiuſdem gentis Nobiles, quos in Niuernienſem obſequium & vetus amicitia traxerat.

Nec adhuc decretum Niuerniēſi erat Cortemiliamne an Cannellum aggrederetur. Proinde miſſi exploratores faciliorem receptum Cannelli fore: quòd ciues ſummam ſecuritatem præſumentes, nil præſidij, aut bellici prouentus haberent; quòd in vicino foret; & æmulatu conterminis Monferratenſibus inuiſum, docuerunt. Et acceptum conſilium. Profectio ſub noctem fuit, & minus quàm oportuerat, expedita. Viæ enim inæqualitas, & frequentes foueæ, plauſtra quibus pettardus, bellicum tormentum iaciendis ſaxis comparatum, aſſeres ingentes vehebantur, ſæpius effuderant, peditéſque & equites alto cœno retinuerat. Quámquam Hieronimus Vialardus ſtrenuus iuuenis, accepta a Riuara cura, quantum breui morâ licuit, pleraque complanaſſet, & obſtantia amouiſſet. Is quoque ſparſos per loca milites explorare vias, & an inſidiis inſederentur detegere imperauit. Tenebat Cannellum gregariorum manus; non numero magis aut ſitu, quàm propinqui auxilij ſepe ſecura, ſi quid Monferartenſes expergiſcerentur. Nec pauci qui numerabantur intus ciues conſtantiam depoſuerant; apud quos inconcuſſa apud ducem ſuum fides; eóque morti aut virtuti paratus animus. Vbi iam viciniora agmen tenuit, de modo expugnationis inter proceres deliberatum; nec enim die medio; aut locorum opportunitate, nullo periculorum præuiſu, ſocios perituros deducere expediebat: neque perſpectum alicui fuerat, quæ murorum altitudo, quæ foſſæ profunditas, quod robur portarum, quis vndequaque loci citus eſſet. Quippe hinc agendorum conſilia, formámque pendere; & pleraque cum virtute ignoratione ſimilium improſperè eueuire nouerant. Neque tamen qui ſeſe ſtatim communi vtilitati deuoueret, gloriámque explorati Cānelli magno ſuo diſcrimine referret, inuentus eſt: niſi Federicus Natta certè apud Monferratenſes nobilitatis periculum ſuum Niuernenſi ac Rinaræ cupitis impendiſſet. Hic licet ſecura, & quæ ſibi perſpecta nouerat in medium protuliſſet; ne tamen metu ſolicitudinem abnuere videretur (cum recētiora nonnulli requirerent) luſtraturum ſe denuo vniuerſa obtulit; cum ſocij id quoque illius labori addidiſſent, vt decimam quintam ſequentis diei horam regreſſui ad ſuos definirent. Paruit Natta, & paſtorali habitu paganum eius tractus ementitus, villico amico in partem ſolicitudinis aſſumpto Cānellum recta contendit. Longiorem quippem ſed tutiorem viam elegit, vt Monferratenſes illâ inexpectati, & indeprehenſi deducerentur. Vbi ſuburbia ingreſſus eſt, nemine nouam formam, & hoſtilem fallaciam ſuſpectante, viuo è ſaxo mœnia deprehendit; ſed extrema, fluxo iam cæmento vix ſuſtentando ponderi ſufficere. Portarum quoque eroſos vetuſtate aſſeres, malè coherentes, & cuicumque vi ceſſuros. Externi militis octoginta moſchettanos, ciuium qui arma ferrent, & opem præſtarent patriæ ſuæ centum triginta; non bellicum puluerem; non plumbum, non conuentum abundè eſſe. Sed & Sanauarum eius pro Sabaudio Gubernatorem, cum ſelectioribus militibus recipiendo Altari diſceſſiſſe: denique nullum hoſtilis impetus apud ciues eſſe. Minas quoque in Mantuanum excepit; nec in Hiſpanos molliora, niſi cauſam diuiſiſſent. Tum feſtinatè regreſſus Natta, ne morâ communes ſuorum ſpes infringeret, breuiori itinere Moaſcam deflexit. Vicus hic medio inter Bubbium & Cannellum ſitu eſt, raris

Monferratēſes Canelli .ensant.

colonis,eoq; aliorum fortunæ obnoxium. Transeunte Nattâ, rustici loci campanæ sono, vicina arma, tamquàm visis hostilibus copijs conclamauêre ; siue duos omninò Monferratenses non conterraneos, sed hostes rati,siue certiori in Pedemontanos caritate ; quod à quibusdam creditum accepimus. Vix progressus fuerat,obuios cursores copiarum Riuaræ habuit,cum cæteri facto agmine tamquam ad certam prædam accurrerent. Vulgatum nempe fuerat;non Cannellesium solùm, sed & vicinorum opes, illuc velut in tutum delatas : nec minunentis aureorum millibus intus esse.Sic Monferratenses præscriptum Nattæ tempus,impatiẽtia securæ victoriæ,& promptiori milite ad rapinam aduolante,quàm ad repetẽdam ex hoste vindictam,horam vnam anteuertit.Natta vbi ad Niuernieñsẽ venit, ab expostulatione orsus,tantum discriminis aditum, & petitam quintam decimam diei horam,quę nõdum aduenisset,questus est.Et ante alia iniquam exercitui viam,hostiq; nil tale suspicanti apertam ingressos, quâ è mœnibus singuli possent recenseri.Parte alia tectum agmen incessurum fuisse;nec nisi vbi mœnijs appropinquasset,à Cannellensibus videri potuisse. Neglectam operam suam, & parum sibi creditũ iniquè tulerat. Niuernienfis Antoniotto de Ruere nitebatur, cui ætas,& agendis rebus plures anni insumpti,multũ fidei conciliauerant. Etiam locorum peritum crediderat. Iamq; haud procul Cannello erant ; & peditatus equitatúsque ab excelso ac prærupto monte in subiectum planiciem prouolui potius quam descendere coactus est. Inuia vel peditibus expeditis via erat ; adeo minus idonea impeditis & armorum pondere grauatis.Nec enim aut stare gradu, aut confectos itineri insistere licebat ; sed manibus dorso incumbere,& saltu vlteriora tenere opportebat,dum commodum sibi quisque descensum quærit,vt in decliue corpus iaciat potius quàm ferat.Confusi iam ordines locũ non nouerant; & pedes equiti,eques pededi incurrebant, vrgebantq; postremi priores impellebantq;:& cum insuper festinare miles à Ducibus iuberetur, inuicẽ collidebantur. Parte aduersâ pettardi & scalæ ingentis ponderis trahebantur, quib. in ascensum murorum,& oppugnationem vti destinauerant.Cannellenses visis Mõferratensibus, & vniuersis ad vnum numeratis, portas summâ celeritate clausêre, cutrusq; inerti mole graues transuersos obiecêre, prouolutis saxis ac humo, quæ timor & festinatio obtulerat.Plures circum mœnia dispositi intrepidi aduentum hostium opperiebantur. Nobiliores Monferratensium primi, mox cæteri facto cuneo,cupidine gloriæ,amore opum, quas paulò ante sibi destinauerant, in muros ac portas decurrêre,cum aggere viæ,aut veteribus ædificiorum ruinis tecti,vsque in vicina peruasissent. Quod ne oppidanorum certo ictu peterentur,obstitit; qui iam se propugnationi accinxerat. Haud dubiè parùm æstimata difficultas plerosque sub mœnia traxerat ; cum pettardus quo portarum claustra perfringenda erant, non adhuc ad manus esset. Tandem valido fortissimi iuuenis nixu tormentum delatum est ; sed (vt in festinatione nimia)parum abfuit, quin praue à machinatore Gallo appensum,plerosque nobilium qui adstabanr conficeret. Exitus quoque minor opinione fuit ; cum diutius ferratis contis ciues eluctati, quò minus certiori loco figeretur prohibuissent : & pars tantum exilis portæ rimam duxit: vnde non Sabaudijs metum fecit ; nec oppugnantibus liberum aditum aperuit. Ciues ex aduerso, per æstimata loca dispositi, & quâ fores hiauerant, aut carie exesæ fuerunt,moschettis imperuia & infesta omnia reddiderunt. Et Monferratenses conclamatis scalis (quibus maximè fidebant) irritum ascensum parabant. Maior enim mœnium altitudo deprehensa, quàm vt gradibus æquaretur. Hac decertatione & æmulatione virtutis, nobilis Baro Gallus Niuerniensem Ducem impigrè secutus, vt gentis suæ virtutem despectu periculi approbaret, propius suggressus,moschetti ictu confossus est.Haud dissimili fortitudine & euentu Hieronymus Violardus sublatus, generosus iuuenis, & dignior aperta pugna concidisse.

Hieronymus Violardus.

disse. Duo præterea gregarij dum muris scalas aduoluunt, nec quantum discriminis adirent reputantes, occubuerunt. Sabaudius enim miles reclinato in solidum mosqherto, tectusq; rectius trepidantibus & detectis iaculabatur. Casu suorum Monferratenses, & non vno suorum vulnere efferati peruicacius in pugnam ruebant: vindicta occasiones periculorum intenderat; sed Niuerniensis irritum laborem deprehendens, expectari Nattam debuisse, & tectiori via milites oppugnationi succedere fassus est. Tres fermè horæ certamini iniquo insumptæ, cum ciues & Monferratenses eminus indefessè iacularentur. Et quidem rari propugnatorum sauciati; plura & grauiora apud Monferratenses vulnera numerata. Cæsi & vulnere infirmi statim asportati; insultantibus Sabaudijs, & parata victoribus mœnia ostendentibus, si viribus animisq; valuissent. Vergebat in noctem dies cum abstractus certamini miles est, scalæ detractæ, & iuncto pettardo plaustris impositæ, vt aueherétur. Cannellenses depreheńsa vanitate ac desperatione, eò audacius ingerere probra, geminare cōuicia, exsibilare cohortes, fremente præcipuè indignatione Riuara aggressi sunt; cum apud socios deceptum se; nec benè examinatis itineribus, aut conditione loci aduenisse lamentaretur. Eâdem via Niuerniensis regressus. Et Riuara agmine medio, cum peditibus incessit, iussis rusticis plaustrum quo pettardus & scalæ vehebantur, comitari. Sed alto ac tenaci cœno rotæ hæserunt, vt vi nulla promoueri posset; & rustici soluta iumenta præ se agere festinarunt, ne eo quoque lucro Cannellenses ditarent. Sic omissum obsidium, & pars armorum amissa. Cœptâ iam nocte Roccam Palafæam deuenêre; vbi miles a suis hospitaliter exceptus est. Cannellensibus minimo dispendio ingens gloria stetit. Monferratenses enim Molatrinas, & rusticas casas recessu in ipso immisso igni cremauerant. Haud dubiam tamen victoriam Cannellenses literis ac nuncijs apud Sabaudium testati sunt; donisq; ab eo & promissis, in fortiter nauatæ operæ præmium, ac imminentium constantiam firmati: vt ferè nullus Europæ Principum certius subditorum animos deuincire nouit, aut tempestiuius præmia diuidere. Monferratenses Cannellensibus impræuisos incurrisse, plerique credunt; & Nattam eam ciuium apud Niuerniensem conditionem testatum scimus: idq; in Gallijs attestatos duos milites, quibus præsidium Cannelli agitantibus prohibitum fuerat; ne cum hostes moschettis impeterent, in quendam dirigerent, qui succinctâ & alba veste conspicuus, velut fidei & fortitudini testandæ, inter primos oppugnatores insultabat. Vtcunque se ea res habuit; ne perfidia quidem tutos obsessos reddidisset; si oppugnatores cautius, & cum duobus tormentis bellicis aduenissent. Sed in fato erat; cum omnes securitatis ac honoris viæ, Mantuanum nec re, nec opinione proficere.

Sed vehicula impedimentis deseredunt.

Apud Monferratenses verò incertum erat, præsentémne an absentem Sabaudium magis pauescerent. Nec enim copiæ illius adhuc Niza (vt ferebatur) depulsæ, formidinem popularium soluerant; quòd rediturum suo in tempore crederent; & plura meditari, quibus prouinciæ nouâ trepidatione horrescerent. Magni Principis constantiam, fortitudinem, & inuictum laboribus animum laudationibus prosequi superuacuum est; ne nos panægyricum composuisse, illius gloriæ iniqui putent, non historiam serie texuisse; quodq; iam non vno bello impauidi specimen dederit: & maioribus quàm ferre illius vires posse putarentur conatibus, ingenitæ virtutis famam comparauerit; clarus firmitudine animi ac prudentia apud suos, apud exteros, eo æuo parem non habuisse. Sed solutâ Nizensi obsidione id præcipuè in gloriam trahebat, quod paratam victoriam Hispani Regis gratiæ condonasset; persistentes verò in iniuriâ aduersum se ministros eius spreuisset; alia capturus, carpturus alia ijs inuitis, quorum operâ Mantuanus, nimis fidenter securitatem imbiberat. Illi quidem verborum magnifici ideo Nizâ cessisse iactabant, quòd imparem se conferendæ pugnæ credidisset. Nec ducto-

Sabaudium Monferratenses in timore habet.

rum eius prudentiam, nec militum animos, nec Hispanorum infirmitatem suis ponderibus æstimarunt. Cum etiam rerum incuriosis innotuerit, non semel illum pauciori militiâ, magnas Regis copias, proiectò iam bello afflictauisse: & primum Europæ principem, regnorum vastitate tanto minorem vniuersos docuisse, plus in ea gente fastus quàm virium, famæ quàm rei, pompæ quàm fortitudinis esse: Deniq; creditam nemini debilitatem in apertum dedisse, vt eius exemplo cæteri expergiscerentur, armorúmque & animorum periculum auderent. Ergo ne gloria sui senesceret, noctes diésque negotio instare, diurnos labores nocturnis continuare, cursores indefessè huc illuc mittere, firmare suos, causæ iustitiâ cæteros deuincire, diuidere deliberantibus munera; obnoxios consilij, debiti & futurarum vtilitatum admonere; inter arma & hærentia corpori ferrea tegumenta (quibus tamen parcè vtebatur) solidos dies agere; vix vnquam (nisi mutationis necessitas iuberet) equo descendere; duces copiarum, & ante alios paterni animi hæredes filios, dicto & exemplo mouere; ad extremum non pericula non metum nouisse; & eo præcipuè hostes terrere, quod apud ipsum locum formidini esse non crederet. Nec tamen per artes paucis notas, & ciuilem prudentiam, aut oblatis amicitiis renunciare, aut nouas poscere, Inoyosamq; totiens à Mantuano querelis læsum, cæterósque Hispanos proceres colere destitit: aurum, gemmas, subditos, auxilia, suam ac filiorum incolumitatem præ gloria despiciens; cui vni se viuere dicto ac facto semper testatus est.

Cæterùm quia facilis pauor apud inualidos & infirmiores est simul conditionis prouinciæ gnarus; vt saltem quietem turbaret, quam Monferratenses sui domini imitatione præsumebant, turmas suorum equitum eodem tempore, in plura loca diuisit; præsentis aut mox affuturi speciem offerens; & tamquam in imperia respuentes impetum facturus. Vix credi possit quantum calamitatis & belli imago populis inferret; quo pauore consternarentur: Famâ aut suspicione solâ inhorrebant prouinciç; & minori expensâ Mantuanus hauriebatur, vt subsidiũ aliquod suis ferret, quã si aperto bello inquietaretur. Speciosissimus ac strenuissimus Sabaudio equitatus, Regiæq; potentiæ par, triginta ferè turmarum erat. In his equorum nobilitas, virtus equitum æstimabantur. Singuli enim plures annos bello meruerant; & vel imperatorio muneri quoties administratio committeretur idonei censebantur. Alium ab his equitarum populares summittebant, vt non virtute, non experimento conferendum, sic numero maiorem; qui expeditionibus eruditus, strenuam duci suo operam nauabat. Fortè accidit vt decuriæ nonnullæ equitum, haud procul Moncaluio & Montemagno viderentur: & quia incerta destinatio; nec quo flexuræ forent sciebatur, vniuersos accolas Monferratenses aduertêre. Nec enim diruisse Moncaluij mœnia, & fido milite castellum retinuisse, persuadebant omissurum victorem quæ cœpisset. Rumor incertus consternationem auxit, Pontesturam iam peti, vt Sabaudus ad Casalenses vsque liber excursus esset. Alij famam erroris excusabant; speciem enim illam oblatam ab hoste, vt clausi & impediti Monferratenses, cætera tamquam vilia negligerent, vires omnes in ciuitatem conferrent. Auxerant suspiciones frequentia incendia, quæ per vicinas villas hostis excitauerat, sed ille præuisis popularium commodis ignem stramento immiserat, ne pabulo in sua commoda vterentur: neve tecti aduersus Cœli iniurias agerent. Rusticum quoque commeatum, qua non absumi aut asportari non potuit corruperat: nec alio grauiori malo (vbi bellum translatum est) Hispani conflictati sunt, annona ac pabulo destituti. Eques Riuara prudentiâ supra ætatem euectus, inanem rimorem esse docuerat; referens non eas Sabaudio vires esse; vt relictis aliquot suorum millibus qui Trini, Albæ, & Moncaluij præsidium agitent, Pontesturam situ ac milite validam aggrediatur; audeátve in Casalenses erumpere, quo multa bellatorum millia conuenerint sustinendo bello para-

parata: vbi tormentorum bellicorum numerus, mœnia vallo ac fossa ambita, & inexpugnabilis, securitatem promittunt. Secretas potius inuasiones metuendas, repentinos insultus, oppidorum ac villarum quæ mœnibus non ambiuntur direptiones. Imo dissita quam propinqua Casalis, in communi calamitate magis periclitari; cogi quoq; tandem Hispanum exercitum tempestatem illam in se conuertere; & vel ab inuito modestiam exprimere. Satis opportunè & rectè iudicasse Riuaram exitus docuit; longas enim & difficiles obsidiones, tum in animo Sabaudius non habebat, sed omni prouinciâ nudatos ante Mantuanos, ad extremum Casalensibus mœnibus claudere.

Porrò collationum grauia onera, ipsis nunquam neglecta (vt ij quibus bellum intulerat suo illud nutrirent) Sabaudij a Monferratensibus seuerè exigebant. Id in pace educatis populis intolerandū videbatur. Alij itaq; magnitudinē mali precibus ac lachrymis deprecati sunt; alij impatientia necessitatis, relictis domibus & agris, fugam rerum suarum excidio prætulerunt; quidam siue famâ semel ab Nizâ depulsi hostis, siue pomposis Rubei promissis inflati; siue deniq; trahente in exitium fato infausta arma tractare ausi sunt. Nondum Mantuani ductores supremæ necessitatis gnari, populis vexatione agitatis vt sibi quoquomodo cauerent, permiserant; sed pernicioso cōsilio, imo & præceptis inflammauerant, vt cōstantiam & intempestiuam, & perniciem laturam, inter aduersa omnia, & nullum à suis auxilium retinerent. Spontanea deditio (quæ tamen sciebatur vi expressa) rebellio appellabatur; amisisse res, aut fortiter occubuisse, ignauia; querelæ & preces in tutelam, degener animus. Hos inter Moranenses, haud amplius tribus à Casalensib. trans Padum millibus passuum dissiti, cum frumentū, vinum, paleas, quæ belli necessitates omnino requirunt, Sabaudiorum copiarū procurator asperius à ciuibus, quàm vt illi tolerare posse viderentur, cogeret, pulsum loco, vix sibi ipsis temperauêre, quin confoderēt. Hinc manifesta iniuria, secutura Ducis indignatio, & lateri accumbens hostis munire oppidum, & dispositis aliquot sclopetarijs tueri aditus persuasêre. Mox tamquam sese in securâ libertatem vindicassent, & ad Casalenses fortitudinis nuncium, & ad Marchionem Valerianum Cataneum (cui subditi fuerant) miserunt. Indignū id, & nocituri ad cætera exempli Sabaudijs visum; præcipuè quod non mœnibus, non tormentis, non externo milite freti, tātum audaciæ concepissent: contumaciam ac temeritatē proprijs nominibus vocabat. Nec inter Duces repertus est, qui in desciscētes extrema nō probaret. Vix octoginta pagani iustis cum armis inerant. In hos Sabaudij quingenti, deductis tormentis bellicis, & omni armorum genere securi, missi sunt; vt imperatum tributum à nolentibus referrent; in peruicaces, igni ferroq; animaduerterent. Non alia deditionis pacta Sabaudij perscripserant: paucos enim & inualidos speciosis conditionibus recipere, dignitas victorum non patiebatur. Nec tamen illi multitudine hostium territi paruerunt (quod miseris salutem tulisset) sed opinione vicini auxilij miserunt ad Rubeum nuncios; quibus docebant, eiectum ab ipsis infensum Sabaudij exactorē, paratosq; se ad ruēdum municipium: sed acceleratā opem requirere: ne derelicti ac neglecti hostibus ludibrio forent; socij verò ex ipsis quo in pretio virtutem suorum habendam ducerent, coniectarent. Laudati tantùm à Rubeo; nec tamen aut miles trāsmissurus, aut spes certa oblata. Hinc multi querelis in illū non abstinuerūt: quorsum enim publicè laudatos Moranenses, nisi vt maiori fortitudine acriorem hostis indignationem concitrent, si ab ipso in vicino sito fuerant destituendi? Prorsus quæsiuisse occasionē quò prauis consilijs populares ac Dominū perderet. Neminem amplius pro salute, aut pro Principe ea arma tractaturū, quæ neglecta, & inimici libidini exposita vidissent. Nimis in propinquo subsidium, & spem popularium fuisse, quibus excitati ad virtutem forent: superato Pado Moranum obijci: etiam Pontesturam secundo flumine auxilium transmittere potuisse. Contra,

Sabaudij collationes pecunia à Monferratensibus exigunt

pro Rubeo numerus hostium, robur equitatus, obsessa in vicino omnia & Trinum ceruicibus imminens in excusationem trahebantur. Partem Casalensis securitatis corrumpi, & præsidium arcis Regiæ detracto milite infirmari non debuisse. Laudatos quidem ab ipso Moranenses, sed non datum consilium, quod ipsi ante amplexati fuerant. Non id tempus obsistendi; sed seruiendum tempori fuisse. Hi vulgi sermones erant; apud Mantuanum tamen, vt probata Moranensium constantia fuit, sic accusatus Rubeus est, quòd extremâ in necessitate positos socios destituisse diceretur. Interim Sabaudij vi omni, ante ora multorum millium qui apud Casalenses erant, aut Pontesturæ tendebant; atque adeo Hispanos libertatis Mantuani vindices oppugnationem orsi, id præcipuè nitebantur, vt festinatâ victoriâ cunctationem Monferratensium præuenirent. Ictibus aliquot tormenti bellici, rudem materiam spatijs, & nullâ disciplinæ lege aggeratam disiecêre. Nil ordinatè munierant incauti oppidani, & temerè audaces. Mox impetu facto vniuersi incubuêre. Qui in armis & defensionem audere deprehensi sunt, ad vnum omnes confossi; alij in fugam acti; vulgus reliquum humilitate ac lachrymis expressâ miseratione, facturos se iussa receperunt: desertores se Rubei consilio appellantes, & meritos extrema. Dedêre tamen maiores delicto pœnas; & quia in dominationem peccauerant, crediti à victoribus sunt extrema meruisse. Stultitiam nemo excusauerit; quòd potentem hostem lacessierint; nullo domi, nullo foris præsidio, & coactum licet sacramentum, capitis ac fortunarum periculo violauerint. Oppugnantium nemo vulneratus dicitur; tres tamen sauciatos Monferratenses testantur. Infœlices Moranenses, lubrico consilio abreptos; & frustra expectato subsidio, seriò ac tardè pœnituit. Irrumpentes quippe Sabaudij vindictam cædemq; spirantes, fugientium per vias ciuium quosdam sanciarunt: lenito post festinatâ deditione & obedientiâ odio; cum inconsultam vim in preces versam spectassent; vt in pecuniâ rebellionem luerent, satis habuerunt. Vincti plures, & proprias opes, alienas pecunias prodere intentato mortis metu iussi sunt. Ditiores illico requisiti; supellex, arma, vestis detracta; & à nonnullis tormentorum cruciatu secretæ opes expressæ. Non decrepitos infirmitas, non pueros innocentia tutata. Auulsi fœminarum digitis annuli; mundus mulieribus asportatus. Abstinere querelis maiorum timore poterant: quod enim rarum in victoribus aduersus rebelles, honestati fœminarum temperatum: licet duas tresve mulierculas, quæstum corpore facere solitas Trinum abduxerint; tripudijs ac cantu Bacchanalia persultantes. Ad extremum pars maior fœminarum templi religionem pro asylo deligens, Sabaudios milites spe vberioris prædæ illexit, vt irrumperent. Id tantùm eâ solicitudine procuratum; vt vniuersi certiori compendio diriperentur. Subterraneis tamen specubus, hortis, cloacis, sepulchris, abdidisse pretiosissima dicebantur. Victores scrutati vniuersa, pauciora opinione inuenêre. Et vix credi poterat inopes paganos diuitias possedisse: sed stimulauerant auaritiam rustici, qui vt se absoluerent, & calamitate inquisitionis liberarent, alios accusabant. Temeritas tamen sacrificuli cuiusdam (cuius nomen non didicimus) parum gnari quod victori in captos liceret, sæuitiæ notam Sabaudijs inussit: Cum enim intempestiua reprehensione molestus esset, & acerbioribus obiurgationibus licentiam militarem castigaret, pietatisque in Deum & homines memoriam obstreperet, barbaros, sæuos crudeles milites vocando, plures aduertit, vt temporis & opportunitatis admoneretur. Cúmque illi dictis dicta rependissent, nec ille conuicijs & exprobrationibus finem faceret, sed religione tutum se crederet, pulsatum loco exegerunt. Expilatum fuisse sacrarium ciues Mantuano perscripserunt; negant constanter Sabaudij; cæteri Monferratenses variè disserunt. Vtcunque fortuna ceciderit, certum hæc similia, etiam grauiora victores in victos exercere. Dimisso sacerdote, & silere iusso, nisi de sua cute

Sabaudij Moranum excindunt.

actum

actum vellet, ira in libidinem vertit: fanaticum agmen Moranum obsedisse dixisses, tot intus facibus vniuersa lucescebant: sed & tectis ignis immissus, additáque sunt sarmenta ficciora vt vniuersa statim flammam conciperent. Neque tamen processit incendium, sed paucis ædibus absumptis, cæteræ omissæ sunt. Agrestes diuitię postremò conquisitæ, abacta armenta; currúsque quibus onera, prædam, frumentum, vinum, oleum conuectabant, Triinum versa. Corrupta ac disiecta pleraque, ne hostis frueretur, & in exemplum pœnámq; desertorum. Recuperati Morani fama ad Sabaudiú delata, exitu victoriæ non placuit: cum enim aulos obsidionem didicisset indignatus, vbi statim victoriam cocessisse, & neminem suorum amissum audiuit, incendia, vim, rapinas, & quæ præliorum mala sunt, nec pro malis habentur, detestatus est. Quamquam enim in bello plus timori quàm caritati detur; soleántque asperiora esse remedia quàm delicta; nobilis tamen animus amari maluerat, miseriæque ciuium alte indoluit. Conquiri etiam armenta iussit, vt dominis redderentur; sed nullo profectu, quod iam vniuersa apud distitos eo ipso metu vænijssent. Vicina Trino oppida, vbi fortunam Monferratensium didicere, alieno periculo cauere statuerunt: quam dederant fidem seruare ex vsu rati potius, quam temerariam fortitudinem in proprium exitium tentare.

Mantuani, qui ab improspera Cannellensi obsidione redierant, vbi Aichij fuere, diuersa in loca ductorum imperiis diuisi sunt; vt vel separati propriis conatibus proficerent; vel plures in partes distractum hostem fatigarent auerteréntque. Marchio Iulius Cæsar Malaspina, Mantuani Prætorij præfectus, cum trecentis equitibus Alicum profectus est. Vocauerant incolæ, & infirmitatem Sabaudiorum docuerant; quamquam externum fuisse monitorium propius vero sit, certà gentis in Sangeorgium veterem dominum caritate. Carolus Alasia cum triginta militibus initio Monferratensis belli loco impositus à Sangeorgio fuerat; non vt obsidionem validiorum opperiretur (nec enim commeatus aut bellicus prouentus abundè suberat) sed nisi Monferratenses aduenissent, vt locum suo veri domini nomine seruaret, gloriámque ministerij, nullo licet documento virtutis captaret. Impiger & promptus vir Alasia erat; & si auxilio Sabaudiorum protectus foret, Malaspina frustra eam deditionem tractauisset. Multo ante Sangeorgius opes omnes ac supellectilem; quæ magnæ nobilitati & vetustis diuitiis competebat) asportauerat; præuisis belli malis, & destinationis securus. Improuisúsne an expectatus affuerit Malaspina incertum est, Monferratensibus diuersa testantibus, adeo Alicenses & pro viribus securi agebant, & viso hoste victoriam concessère. Ea tamen confusione rerum Alasia cum suis Castellum ingressus est; quod eminentiori situ spei aliquid promittebat. Accelerata deditio inualidos seruauit, ne cum bonis omnibus vitam amitterent: & quamquam iuratam Mantuano fidem arbitrio Sangeorgij fregissent; non tamen aut sanguine pœnas dedêre, aut amisêre domesticas fortunas. Ea confessione infirmitatis, & reiecta in Sangeorgium culpa meruisse videbantur. Vix sclopeti vnius ictus auditus; nec vt obnirerentur sed apud Sangeorgium quæsita excusatione, quasi officio satisfecissent. Die medium receptum Castellum, & præsidium diuisum est. Ingressis enim Monferratensibus supplices procubuêre dicebantur; fortunæ vicissitudinem testati, & accepisse quam orauerant fidem. Neq; Malaspina infringere sacramentum ausus est; siue innata nobilitate; siue ne Sabaudij exemplo docerentur. Illi vbi extra mœnia in patenti fuerunt, cum rebus quisque suis consulens diuersa agitaret, inter Alasiam noua præsidia consulentem, & auersionem belli distracti, ad extremum palantes & diuersi in sua concessère. Alasia perfidiam vana contestatione exprobrauit. Statim apud Monferratenses vulgatum est, Alicum pulsis Sabaudiis receptum; præsidiarios metu sui ducis palantes huc

illuc spargi dites prædâ & onustos, abiectis armis latibula quærere. Itaque naturali odio, & vt pœnas redditum aliquid vindictæ futuri præciperent, sese diuortijs viarum abdidere, vt incautos, & nullâ suspicione turbatos opprimerent. Vbi miseri in insidias delati sunt; cum datam impunitatis fidem sartam tectam apud quoscunque Monferratenses præsumerent, nemine requirente, partem se Alicensis præsidij fuisse confessi sunt, iussu Sangeorgij pro Sabaudio missos; sed à Malaspinâ circumuentos, non tentatâ vi locum permisisse. Id agrestes animos vindictæ ac prædæ paratos ferè in necem stimulauit, meliorum tamen consilio retenti sunt, vt spoliati tantùm & nudati incolumes dimitterentur. Neque enim aut Alasia cum Malaspinæ commeatu aderat, aut crediderunt pagani, eos impunè abire permissos. Mediolanensis etiam ditionis nonnulli, nemine ad quæstum vocante, sed stimulante auaritia inserere se ausi sunt, partemq; Sabaudiorum nacti spoliarunt: Monferratenses se appellabant, similitudine sermonis, facile id vicinis imputari posse credentes; quos odium & iniuria suspectos excusatosq; reddebant. Sed Sabaudij quosdam ante bellum nouerant; vt fallere mentito titulo non liceret: quamquam coram ignotos deprehensi prudenter faterentur, peiorum metu; ne prædones tutos se cæde eorum facerent. Securius tamen honestiúsque visum, Monferratenses (de quibus Dominus credidisset) accusare, & amouere culpâ Mediolanenses; quorum fauore victoria partium niti videbatur.

Miles dimissus à paganis spoliatur.

Exilem Monferratensium lætitiam, maius dispendium turbauit; nam Sabaudij parum de Alico soliciti, Vesimum magnum ac nobile oppidum (quod postmodum Marchionatus titulo decoratum est) aggressi sunt: vbi plus opum ac subditorum certiorem tutelam promittebat. Sangeorgius huius quoque dominus, vniuersos exemplo sui in Sabaudiam fidem transtulerat; vt æmulatione & imitatione, quem ille bello Principem sequebatur, mallent. Non arduum factu fuit trahi subditos & suaderi, apud quos vna in obsequio laus erat, & in contumaciâ flagitium. Maior hæc patrimonij Sangeorgio pars erat: & cùm frumentum, vinum, & quæ instruendis à Principe viro ædibus comparantur abundè eo in loco seruaret, auehi ante bellum curauerat. Formidasse Mantuani vindictam dicebatur; quasi ea quoque Fisco infensi Domini subtraheret. Sed Taurinum illa transtulerat, quibus domestica necessitas egebat. Raro enim cum familiâ in Monferrato agebat. Cœpto prouinciæ motu Marchio Rubeus Iulium Balzianum non rudem militiæ Vesimo præposuerat; haudquaquam fidei suspectum. A Duce quippe Mantuano, cum Goiti suspicionibus agitaretur, & neptis Infantis securitati metueret, illius custodiæ admotus fuerat. Quâ in re aut inuiolatum sacramentum habuit, aut perfidiam non ostendit. Non potuisse illum prodere, Mantuæ dicebatur. Vbi de Vesimi præfectura deliberatio incidit; non defuêre qui militari viro obstreperent; inania, sordidos nempe natales, & lusui mancipatam vitam objicerent: in quibus raram & parum duraturam fidem dicebant: nec minus deuinctam Sangeorgio voluntatem accusabant; & communicata rebellionis consilia. Boziæ quippe genitum, quod oppidum Sangeorgio parebat; eóque ferebatur eandem quam Dominus secutus fortunam esset, amplexurus. Addebant magis excusatam quàm apud Sangeorgium in ipso futuram perfidiam: quòd humili loco ortus, minus virtutis habere cogeretur. Sed & multa aureorum millia Mantuano debere; quæ luxu & rapina Neapoli interuerterat; & cum prioratus Barilettæ reditus administraret; nec in bonis vnde paria Domino faceret, haberet. Metui proinde posse ne compendio, & maiorum criminum prætextu, minora obliterare niteretur. Timuisse alij dicebant; ne sopito bello, & reuolutâ in pristinum Dominum prouinciâ, peculatus, & nimis ambitiosè seruatæ fidei rationem reddere cogere-

Iulius Balzianus Vesimum Mantuano eripit.

cogeretur. Ideoq; hostilem animum induisse, & spreuisse dignam honesto viro constantiam; dummodo fiscum Ducalem lucrifaceret, & turpiori flagitio, leuius tegeret. Datos etiam Rubeo a quodam Mantuano codicillos didicimus; quibus continebatur, fœdi ac decocti hominis quamcunque fidem lubricam esse: præ similium foribus proditionem, mendacium, rapinas, cædes excubare. Vilem gregarium virtute quidem multum claritudinis accipere; sed quàm nobilem in perfidiam proniorem esse; quoties aut magna aliqua vtilitas ostendatur; aut virtus discrimini committatur. Ita in Sangeorgium pauciora, quàm in Balzianum crimina ingerebantur. Sed & ille gnarus calumniarum erat, Rubeusq; voce ac scripto electionem accusabat; ne vanitatis & inconstantiæ argueretur, aut detecto odio viri, illum in prærupta stimularet. Ante alia rei bellicæ peritiam, vetus ministerium, & Mantuani in primis iudicium commendabat: bene curam oppidi ei viro permitti, cui rerum summam Dux Mantuæ legasset. Flagitium in fidem historiæ admissurus videar; si quod magni Mantuani administri relatu didici, silenrio tramisero. Inuisum enim Balzianum Rubeo fuisse; & cum Infantis custodiæ Goiti à Mantuano deputaretur, obstitisse Rubeum dicebat, plura ingerentem, vnde infidum probaret. Electionem hominis contumeliam suam Rubeum interpretatum fuisse: itaque vt vindictam de Mantuano sumeret (vbi Monferrati administrationi impositus est) eundem Vesimo præfecisse: siue vt suspicacem odij leniret; siue vt proditori occasionem decipiendi offerret: quam nouerat apud Mantuanum exemplo excusandam. Adeo id Aulicorum sermonibus percrebuit, vt non alia tegendi Rubei via occurreret; quàm si mutua inter proceres viros odia fuisse dicerentur. Balzianus Vesimi agens certissimâ in Mantuanum fide, vt sedulitate ac cura conuiciantes confunderet; subsidium, commeatum, puluerem bellicum, plumbum, funiculos ignitos, nuncijs ac literis flagitauit: scripseratq; ingentem intus inopiam; & si hostis accessisset; quæ intus haberet; ne diei quidem vnius conflictui satis esse. Ad hæc parum in tempore à Rubeo responsum: siue alia distraherent; siue pecunia destitueretur, vnde necessaria compararet. Eadem enim totius Monferrati querela erat; & Arx ipsa Casalensis integro prouisu carebat. Instituit Balzianus supremam necessitatem docendo, & innocentiam suam testando si inermis, omnium egenus, & neglectus, armatis validisque loco decessisset. Sed Rubeus in contumelias lapsus grauius adhuc hominem offendit. Tum primùm labare fides Balziani credita, pati opprobria nescientis: licet Paulus Clodius priuatis odijs Balziano iniquus, scriptis ad Mantuanum literis inseruerit, Instabilem hominem inter fidem ac perfidiam pleraque agitasse; sed ante alia deditionis Vesimi moram inutilem credidisse: neque se Sabaudiorum gratiam capraturum ratum nisi statim sibi commissos prodidisset. Festinationem enim præcipuè ab hoste quæri; cunctantesq; præoccupatam ab alijs beneficentiam reperire. Celeritate itaque procurrentem, consilio à Sangeorgio firmatum, eruditumq; per epistolam, ficta illum constantia plus prodesse partibus posse, quam si inconsultâ festinatione, animum iam suspicionibus petitum, obseruatoribus, & factorum examinatoribus aperuisset. Quâ enim facilitate Rubeus Vesimum illi permisisset, concessurum & alia; si prudenter perfidiam exercuisset. Habiturum a Rubeo aut Nizam aut Sandamianum; quorum accessione vetera merita, & spes suas esset præuenturus. Proin firmitudinem simularet, & annonam, militem, paratum bellicum indefessè flagitaret: quæ sciret frustra requiri; hinc enim excusationis necessitatem, & futuri fiduciam futuram. Paruisse teterrimum mortalium; didicisseq; publicè in Sangeorgium conuiciari professione Mantuani Ducis; quam olim amicus peculatu, tum etiam parricidio esset violaturus. Hæc forma literarum fuit. Mantuanus tamen suorum mutuis querelis ad fastidium delassatus, has quoque neglexit; aut quod creditum à quibusdam fuit

Pauli Clodij litera ad Mantuanum contra Balzianum.

secreto continuit. Id forsan Balzianum in res suas reddidit. Inter hæc Iulius Appianus, Ioannes Andræas Boito, & Auditor Porta cum valida manu affuerunt, parati obsidioni, nisi Balzianus necessariam deditionem maturauisset. Et quidem vel apud eos, qui perfidiam obiectabant certum erat, non potuisse vim tolerari, nec in oppidanis fuisse præsidia, quibus Sabaudios victores depellerent. Balzianus pandi mœnia, & admitti hostes imperauit; testata prius apud circumstantes necessitate sua, fortitudine ac numero inimicorum. Qui victoriam modestè habuerunt, ducem enim ad suos cum pauculis abire permiserunt; & vniuersa quæ possederant auehere. Nimia facilitas suspiciones in Balzianum auxit; quasi aduersum victos nunquam hactenus tantum clementię spectatum foret, nisi pacto conuenissent. Sed lex Sangeorgij fuerat, deditis nihil adimi, in peruicaces tantùm hostilia exerceri. Et dictata à Sabaudio dicebatur; apud quem vt tuta summissio, sic intolerabilis superbia erat.

Die sequenti cum quindecim militibus suæ fortunæ sociis (iis enim testibus se munierat) Balzianus Rubeum conuenit, facti historiam, & excusationes laturus. Tum Rubeus iræ impatiens, apud circumfusos nobiles populares, & vtroque brachio in latus ansato sic hominem excepit: Quin tu perfide prodito oppido & violato sacramento, pœnas mihi suspendio daturus es? Ignorare me fortè crediderас, ea te hostibus væno exposuisse, carere iactaueras; imminuisse arma, bellicum puluerem, ac funiculos ignitos humore superfuso corrupisse, ne sociis vsui forent; literásque Sangeorgio misisse, & viciſſim alias accepisse quibus desertionem adornares? Tua temeritas, quæ te maculosum conuenire Gubernatorem suasit, supplicio destinat: nisi quæ mihi certo deferentium consensu comperta sunt, vana euidenti confutatione docueris.

Rubeus Balzianum iniuriosè excipit.

Balzianus vultu intrepido, qui vix in superiorem reuerentiam præferret, respondit: Me Domine communis calamitas, inopia militum ac commeatus, frustra oratum à te expectatúmque subsidium, & Sabaudiorum copię, non famâ sed visu numeratæ, cædere Vesomo coëgerunt; ne irritato hoste, méque ac miseros ciues exitio darem. Si criminum quibus vrgeor copiam obtulеris, apertum faciam, plus apud me aduersus ducem, quàm accusatoribus contra nitentibus fidei fuisse. Quamquam & famam boni viri tot annorum ministerio partam, nunc demum tueri me; & pro gratia odium referre, non possum non queri cum lachrymis. Ista certè est consuetudo militiæ, in quâ plura inuidiâ quam mucrone tractantur: & tu forsan accepturus à detractoribus documentum es; quibus boni dissimilitudine morum, mali odio flagitij non probantur. Quid de me censeas vide, eadem nos trutina examinabit. Nec pluribus vsus abscessit: iámque apud socios eius vulgatum ést, parari quæstionem, & crastinum vinculis destinari, quod diceretur bellicum puluerem madore putrefecisse; partem vendidisse, cum Sangeorgio consilia rebellionis habuisse; quamquam ille quæ objiciebantur intrepidè abnueret. Quinimo iudicium opperiri decreuerat, nisi potiores amicorum monuissent infensum Rubeum, amicum Sangeorgium, apud Mantuanum promptum suspicionibus, certum exitium minitari. Itaque octo die elapsus ad hostes est; & versâ cum solo fide, palam armis tueri incolumitatem suam orsus. Non Mediolani, non Genuæ, non in patria securum se nouerat; eóque flexit vnde incolumitas ostendebatur. Inoleuerat iam scriptorum (quę Manifesta vocant) consuetudo: cúmque Balzianus inferiori se fortuna esse, quam vt Mantuano scriptis contenderet, agnosceret, missa nihilominus epistola ad nobilem amicum, desciscionis causas occasionésque complexus est. Eam nos multis precibus habitam in hac verba latinè reddidimus. Mirari plerosq; posse, quòd ortu & tot annorum ministerio Duci Mantuano obstrictus, illico seruitutem exuerit; sed Marchionis Rubei inhumanitatis, & insolentiæ gnaros, iudicaturos; sub impotenti Gubernatore Monfer-

Ille constans respondet.

Balziani Manifestũ.

Monferrati, fortem & ingenuum hominem diu tolerare non potuisse. Vetus odium credi posse, & proprij excidij cupiditatem, quæ præfecturam Vesimi, & adiacentium permitti sibi consuluerint: vt siue hosti Monferratensium dedisset, siue strenuè obstitisset, & Mantuano & Sangeorgio iuxta inuisus esset. Data aliis locorum munitissima, centurias militum, commeatum, tormenta bellica nulla criminatione, quamuis parum fortiter vsi sint: sibi ne breui quidem obsidioni sufficturum Castellum, nullo prouisu commeatus, nullo apparatu bellico contigisse: & (quod spectandum ante alia fuerat) med io inter hostes situ; quódque indubitatam obsidionem expectaret. Præuisu periculi plures se gregarios, ad Rubeum misisse, quibus firmari necessariis Vesimum in futurum bellum orauerit; sed solita Gubernatoris ignauia & neglectum se, & cum suis ad perniciem hosti monstratum. Vbi inimicæ copiæ aduenerint; ne victorum fortitudinem morâ prouocaret; vtque militari cum honore dimitteretur, eius oppidi deditionem fecisse, quod retineri ne cum quingentis quidem militibus potuerit. Volentibus quoque ciuibus id fecisse; qui irritatis bello animis excidium patriæ properari videbant; forsan & in Mantuanum auersione, quod negligi res suas indignarentur. Vbi ad dicendam causam consilij sui aduenisset, à prærupto Gubernatore obturbatum, minisque ac conuiciis reiectum: haud inualidâ coniecturâ, vt more desertoris quæstioni subjiceretur. Neque se tamen causæ examen vitauisse, si veritati apud animum irâ corruptum locum vidisset: sed stolidam Rubei ferociam formidasse, apud quem omnes experimentô didicerint, iusto & iniquo easdem partes esse. Equidem multo ante apud Sabaudium fas & ius esse audiuisse, & cupidini honesti eluctatum, ne causas occasionésque bellorum interpretaretur, perstitisse in fide, quam immanitas Gubernatoris flagitium appellabat. Id excusationi satis apud Mantuanum esse debere: cæteris vero iudicandum relinquere, an pereundum sibi potius fuerit, quam sponte eo loco cædere, vnde totius rei publicæ damno fuerat ejiciendus. Bellum militi, militem armis constare; se vtroque destitutum, soli Rubeo securum & tutum visum fuisse. Id sociis belli, & amicis vulgari cupere, vt omnibus innotescat, non se facti necessitatem, sed tarditatem potius excusare; & vi omni curaturum, ne quem ignauum Rubeus appellauerit, strenuum factis deprehenderet. Desiderio Balziani velificatus est, qui literas acceperat, misitq; Mediolanum ac Mantuam exemplar, quod diu suppressum, vix tandem importunitate nobis communicatum est, vt sciretur. Interrogatus Mantuanus an responderi vellet, auersatus est: dicens, tantam esse profani municipij vilitatem, tantum apud se mediastini famuli contemptum, vt responsum non mereretur: quòd vel Sabaudio Duci liqueret, ganeonem, profligatum, periurum & naturæ iure sibi obstrictum, inhonesto secessionis nomine vti; & ante alia peculatum flagitium persuasisse; & fugam debiti, non libertatem aut indignationem, transitionem persuasisse. Cæterum apud Sabaudios ille in Rubei iniuriam honesto loco habitus est; siue quòd quæsitis qui desciscerent primi ac validi magnis præmiis inuitarentur; siue in rebellibus Mantuani, non credita probitas, sed vires ac numerus poscerentur. Datus illi statim ad manus miles, centuriæ aliquot popularium, cum externo ornatu, & geminatis honoribus, vt detergere obiectam infamiæ notam inciperet. Nam & inter gregarios fortiter egisse, & quoties congrediendum fuerat, strenuè ausum fama circumtulit. Et ante alia quod dexteritate singulari Rubeum deluserit præuenerirque. Spectabant à longè conatus hominis Hispani, tacitique mirabantur Mantuani desertorem regiam protectionem contemnere.

Ingenti festinatione ac præuisu Cossanum primò, mox Sanstephanum, necnon villas aliquot vallis Tinellæ, per quam Belbus amnis effunditur, occupauit immuniuitque: & nisi ad commune bellum aduocatus à Sabaudio foret, magna *Balzianus occupat quædam loca Monferrati.*

strage recens odij Monferratenses afflictasset. Tot circum à Sabaudio captis municipiis, commeatus angustia Nizenses laborabant; licet ante obsidionem sollicitè annonam intulissent. In accolas qui auxilio aduenerant diuiserant, demum in Hispanum militem, qui opulentissima quæque consumpserat. Quanto enim maiori rerum suarum parsimoniâ est, tanto maiori licentia vtebatur alieno. Tutorio nomini nihil poterat negari; & labor eorum pro patria videbatur excusandus.

Hispani impotenter Monferrato vtuntur.

Monferratensium quidem nemo non fatebatur, magnifici nominis tutelam plus damni, quàm hostes ipsos fecisse: quòd deditos isti clementer habuissent, sæui tantùm in peruicaces; at Hispani hospitalitate, fortunas omnes popularium absumpsissent. Ferebatur Sabaudius affectuum gentis callidus multò ante similia prædixisse, & licentiam suorum seueris decretis repressisse; vt immanium quæ ab Hispanis toleraturi forent comparatione, plus gloriæ haberet: eorumq; quæ necessitate excusanda erant, memoria obliteraretur. Sed ille protectorum Monferrati insatiabilitate fretus, cum in damna Mantuani intenderet, coactis aliquot peditum centurijs & ducentis equitibus, nec referre crederet, suáne vi an Hispanorum auaritia laceraretur, Vignalum Monferratense oppidum aggressus est, d... Casalensium & Pontesturæ vicinio ostentatum. Inerat Federicus Callorus nobilissimi generis, & pars dominorum loci: sed miles qui primùm illi auxilio datus fuerat, quasi tutò ab hoste ageret, longè in externam expeditionem abductus fuerat. Ambigebant tum Sabaudij; nec quâ parte adhuc carperent, decreuerant. Vbi Callorus discrimen, & vicinum exitium vidit, misit ad Rubeum literas; quibus orabat, vt frumentum, vinum, aliaq; commeatuum sibi liceret asportare. Vniuersa enim hostium commodis cessura nisi subriperentur. Abnuerat Rubeus militaris indigentiæ prætextu; ijs enim retinendo municipio describendisq; copijs egere iactauerat. Propediem quippe missurum se nouas centurias promiserat, quibus locus seruaretur. Sed nec illi miles ad manus erat, & beneficij inuidiâ, abstinuisse accusabatur: ne Callororum opes in securum deferrentur. Non si suppetissent copias mitti debuisse, & quæ Calloro responderat clam Sabaudium non fuerunt. Fidus explorator docuerat, aperto ferè secreto, cui nullum robur, nulla ex virtute fiducia. Missi itaque summâ festinatione vsi sunt; vt noua consilia parata aut quæsita impedimenta præuenirentur. Claro die deducti infesti manipuli; & pluribus simul locis conspicui maioris exercitus speciem præbuêre. Vignolenses viso hoste territi, misère tibicinem aut accepêre; qui deditionem requisitam, pacto incolumitatis & fortunarum pacisceretur. Paucas quidem ante horas Callorus literas à Rubeo acceperat, quibus excedere loco, & non irritato victore possessionem concedere iubebatur. Ergo inducti Sabaudij; nec popularium rebus nisi quantum necessitas coegisset vsi sunt. Licet (vt ferè in exercitu non omnium eadem modestia est) reperti quidam gregarij fuerint, qui licenter, & nescijs ductoribus aliena tractarunt. Simulata quorundam virtus, occulta vitia retexit. Reperti enim qui nonnulla corruperint, quòd vniuersa absumere non possent. Accusati à quodam popularium Callori Vignali Domini; quòd eorum culpâ ciues in eum diem deditionem distulissent. Hauriri cellas generoso vino famosas, & tot horrea frumento plena euacuari, pœna flagitij dicta est. Pars militi præsidiario relicta; pars ad amicos & socios populos ducta. Sed vis maior erat, quam vt statim vniuersa abduceretur. Ne quidquid prouentus inerat eodem die raperetur, iumentorum ac curruum inopia obstitit: iterare enim operam, & ire ac regredi coacti. Cum tandem tertiam ad vecturam reuerterentur, popularium astu deterriti substiterunt. His enim obuij sciscitatiq; an Monferratenses Vignalo potiti forent, aut hostilis Sabaudio equitatus vicina insideret, responsum est, quingentos intus pedites inductos; ducentos equites vias ac planiciem excurrere, silentium tamen accolis imposuisse, vt conuectores ad omissam prædam

Sabaudij Vignalo potiuntur.

dam reuersi, ad vnum omnes opprimerentur, iumentis verò ac spolijs quæ illata damna forent, sarcirent. Illi formidine rusticâ, festinanter ad suos elapsi sunt: quâ re parti annonæ consultum, & Callonis dominis aliqua frumenti portio reseruara. Parati apud Casalenses & vicina oppida popularium auxilia, & mitti equitatum aduersus inuasores fortè didicerunt, nullâ dicti aut facti securitate.

Vix Sabaudios rusticorum impostura diem integrum fefellit; & iam illorum equitatus adiacentia impunè lacessebat: alimenta ac stipem à villicis corradens: & pro bello graues pecuniæ collationes exprimentes. Tergiuersari aut quæsitis excusationibus cunctari parum tutum videbatur: cum agrum omnem in potestate hostis haberet; & dubitatio ac lamentatio, non minus quàm contumacia & iniuria, direptione, verbere, cædibus, lasciuia puniretur. Aberat quippe Sabaudius; qui cum onera subditis iniunxisset, exceperat inopes, religiosos, infirmos: sed piissimi Principis crudeles ministri, etiam in egestate diuitias scrutabantur: & egestatem in eo tumultu probare operosius erat, quàm pendere quod imperabatur. Minima semper fortunarum in bello, & multò minor vrgente necessitate erogandi querela fuit: nam & superati semper pro reis habiti, & opum collatio, impar*tate* pensatur. Quò plus malorum infœlicibus erat, eò frequentiores lamentationes ad Rubeum deferebantur. Nulla diei hora querelis vacua erat; personabatq; Aula exclamationibus lugentium & subsidium orantium. Licentias deditionum alij, alij fugam ab insultante hoste, præsidium aliqui, multi peditatum, plures equitatum poscebant; vniuersi commeatum ac bellicum prouentum aduocabant, quibus aliqua loci fiducia suberat. Sed nec Casalensibus quidem hæc abunde suppetebant. Et apud consiliarios plerique ciuibus quos tueri non possent libertatem permittendam asserebant; vt traherent se fortunæ raptandos committerent: quæ Sabaudio præstarentur iuramenta, irrita futura; nec diu duraturam possessionem illam, eoq; certo exitio præferebant. Rari erant qui permisso pacis arbitrio bellum mallent: licet nonnulli, non viribus freti, non seueritate obsistendi; sed irâ & odio in populatores arma perstreperent.

Sabaudij pecunias à Monferratensib. exprimunt.

Monferratenses orant Rubeum, vt liceat ipsis sibi consulere.

Horum querelis inter Monferratenses Duces sedentariæ militiæ pertæsos, quidam excitati sunt, vt iunctis precibus Rubeum adirent, vrgeréntque, tentare per vices prælia: ne tamquam prorsus inutiles, & nunquam virtutem probaturi ab hoste contemnerentur. Hos inter Riuara vix conuicijs temperauit, ctedirae suorum ignauiæ frendens, restatusq; id se belli genus prosequi nolle, quod hostes secordiam, amici negligentiam appellent. Fortitudini prospera omnia, formidini aduersa euenire, illius etiam sinistra commendari, huius securitatem probro notari. His victus Rubeus turmas aliquot equitum à Casalensibus dimissas, amissum iam agrum percurrere, & Vignali etiam mœnibus succedere permisit. Sexcenti fuisse dicebantur; quod equiti peditatum addidisset. Sed hostes Vignalo clausi numeroq; potius quàm virtute freti; & suppetente abundè commeatu insultantes à longè Monferratenses negligebant; nullâ belli necessitate, nec opportuno loco discrimini. Nec hi aut propius suggressi excire clausos ausi sunt, aut vim cunctantibus inferre; nec illi tutò digredi, aut experiri fortunam voluerunt, metus ac prudentia vniuersorum consilia composuerant. Tandem Monferratenses ad Casalenses rediere; satis gloriæ retulisse credentes, quod pari vtrinque numero militum, congressu Sabaudij abstinuissent. Apud hostes tamen ea species timoris fuit: & tamquàm in posterum casum pugnæ non tentaturis vlteriora meditati sunt. Vbi enim Sabaudij metu soluti, medio campo excessisse Monferratenses didicerunt, Castagnolum ac Granam nouæ expeditioni destinarunt: siue vt hos quoque in officio haberent; siue vt pluribus munimentis, & viciniori subsidio vterentur.

Sabaudij Castagnolum & Granam capiunt.

Sequenti ad Casalenses delatum est, Sabaudios iam Granam insedisse; & (prout

in formidine maiora vero creduntur)additum, eam ipsos fidem delegisse;quâ nisi pellerentur aduocaturos socios,&maiori numero Casalensium planiciem omnem & vicina carpturos. Ambire vndique vrbem statuisse; vt lenta obsidione, & infessis itineribus, quibus auxilia conuocantur, delassatos vexationibus ciues infringant. Scire illos plus intus mortalium quàm commeatus, metu cingentis hostis esse;& plures indies vt in securum accurrere. Quinimo trepidis rebus in maiori numero plus regnare formidinis: duos tresve pusillanimes detrudendis constantiâ cæteris sufficere, præsertim vbi increscere victoriis hostem, & annonam sibi in arcto deprehendissent. Imaginem veri fama præferebat: itaque communi ministrorum decreto sancitum, vt longius à ciuitate hostis arceretur; ne vicina libidine populātium hausta,agrestes opes omnes absumerent.Segetis quoque cura stimlabat, quæ iam in maturitatem adoleuerat, & paucas post hebdomadas messores expectabat. Simul futuri anni prouentum tueri operæ pretium videbatur; non alia in duraturum bellum spe commeatus. Delectus Alphonsus Guerrerius Belgicâ militiâ clarus cum trecentis quinquaginta equitibus, & certo peditum numero, nullis quidem certis mandatis; sed permisso agendorum arbitrio, occasioni ac tempori famulaturus. Minoris ordinis ductores assumpserat V[illegible]ceutium Gnazzum, Thomam Mitriotum, Lælium Salamonium, Federicum Luzariam. Medio vtriusque oppidi situ Sabaudij considerant, apertâ fugæ viâ, si vis maior vrsisset; & prompto (vt rebantur) receptu,si hostis præualuisset. Cunctati paulisper mox Granam recepêre sese;non quod plus securitatis in loco haberent, sed vtilitatis. Deprehensos se putabant;quòd impedimentorum cura, quo minus promptè aut certarent,aut elaberentur, prohiberet:multitudine enim ac vanitate grauia trahebant, vt in securum referrent; iisque séque & equos iuxta fatigauerant. Monferratensibus pulchritudo gloriæ, & receptio prædæ stimulos addiderant: simul magno commilitonum dedecore adrepere se opinioni virtutis rebantur; subsidio in futuras expeditiones, si fregisse semel victorem hostem dicerentur. Victoriæ causa in festinatione fuit:neque enim dubium est hostilem equitatum constantiam apud Guerrerium non credidisse:Pauciores enim aut fugâ sibi consuluissent,aut præmisissent impedimenta,si vim certam formidassent.

Alphonsus Guerrerius.

Consternationem res inopinata conciuit. Neque tamen despondere animos; aut ignauiâ corrupti solutæ se fugæ commisêre;sed dispositâ turmâ in frontem;& (quà oppidum secatur)reliquis opperientibus certamen ausi sunt.In hos Guerrerius impetu delatus, cum alta voce Gnazzum aduocasset, & sclopetarios pedites festinare imperasset, tantum paucioribus formidinis incussit, vt præcipites loco elaberentur. Fugientium timor instantibus addidit animos; cùmque decus, vindicta, quæstus ante oculos essent; & trepidantium internecione, gloriam conatui accessuram audirent, facto cuneo disiecêre turbatos, & ne fugæ quidem ex lege militiæ satis compositos. Incolumes ferè vniuersi euasissent, nisi dum ferocius socios requirunt,sarcinas colligunt,ambigui agendorum cunctantur,tempus ad plenam victoriam Guerrerio dedissent. Cecidisse quindecim equites, alij triginta referunt:captos aliquot,cæteros Astium incompositos ac palantes deuenisse: Capitanei Scotti vexillum(alij lanceam tantùm fuisse dicunt)abreptum;& Comes Honoratus Monticellus sæuientium ac insequentium iræ se subtraxit; longiori nec perspectâ Monferratensibus viâ Astium delatus. Maior quàm pro fugatorum numero præda fuit,vestis,arma,equi, pecunia: & ditatus rapinâ miles est, quam victi amicis detraxerant. Nemo desideratus, quinque leuiter sauciati, postremò omnes ad Casalenses redierunt. Guerrerio ingens,tanquam repressi hostis, gloria fuit: quia insueta Monferratensibus victoria sciebatur: Sabaudij quoque leui eo dispendio cautius vires exerere moniti sunt; quòd victi desperatione interdum virtutem, metu aduersorum emorientem,reuocent. Pauciores equidem

Sabaudios ad Granam fugat.

fuisse

fuisse Sabaudios certum est; quàm vt tot equitum peditumq; centurijs eluctarentur: nihilominus exili illo suorum damno Sabaudius indoluit; obiurgatis qui reuerterant; quòd cum omissâ prædâ euadere incolumes ad suos potuissent; sanguine etiam hostilem victoriam adornare maluissent.

Astij agebat,quò infœlicis conflictus reliquiæ,prædâ ac socijs imminutæ contenderant: vbi vt sese absoluerent, numerum ac vires Monferratensium augebant: alij enim quingentos equites, quidam mille insuper pedites; alij inter equites ducentos cataphractos fuisse referebant. Granâ quoque ac Castagnolo excitam militiam vt numero validiores incurrerent, testabantur. Addebant vniuersos ea loca insedisse; & si valida suorum manu inuaderentur, prosperæ fortunæ exitu elatos certamen non detrectaturos.Sabaudius rem coniecturâ,non suorum dicto interpretatus est; & ad vicinos conuersus; sciebam inquit Guerrerium fuisse;nec quantacunque virtus sit,eam potuisse Rubeo imputari. Et verè quidem auaritiâ & incuriâ corrupti sunt; nos mutatâ bellandi formâ præterita corrigemus.Nobile hoc Guerterij encomium,a magno ac prudenti Principe profectum, æternitate dignum est, honori gentis Guerreriæ; tamquam indubitatæ fidei testimonium.

Itaque Sabaudius quod cladis insolens esset; & partum decus vel minimâ suorum cæde imminui crederet, paratissimos equitum, (quadringenti fuisse dicuntur) assumpsit; & ingenti festinatione mille & quingentis peditibus insequi iussis,ductisq; duobus tormentis bellicis,rectâ ad victores (quos adhuc Granæ agero credidérat) contendit. Si Monferratenses in prælium descendissent numero & vi superior; si mœnibus se continuissent,obsidione cincturus. Plurimum referro crediderat, si nobile facinore elapsæ pugnæ sinistram famam oblitteraret; exterosq; fortuitam ac breuem apud Monferratenses victoriam, vindictæ nuncio simul misso doceret. Prouecto iam die, eoq; popularibus detectus Rossignanum vsque venit; Monferrati id oppidum est,& à conterraneis summâ constantiâ seruabatur.Plus hic præsidij quàm apud Granam erat; & ciues moschettis instructi, pugnæ casum non auersabantur. Itaque vbi hostem muris succedere & eorum contemptu adequitare portis viderunt; ne audaciæ inimicorum famulari, aut mediâ in securitate præferre formidinem viderentur, frequentibus ictibus viciniores exceperunt. Sex eorum ante Ducis sui oculos equis fusos, & plures saucios,quos Astium socij vexerint Rossignanenses asseuerabant. Operosior ac diuturnior obsessio Sabaudio visa,quàm vt tempus tereret,& aduolaturos à Casalensibus Monferratenses prouocaret: siue ille potiora destinauerat; siue (quod didicimus) literis ac legatis Hispani proceres hortarentur,vt conditionibus honestissimis pacem concederet; quam honori ac iuribus suis congruentem promittebant.Proinde quamquàm nouâ iniuriâ prouocatus; nec vim clausis intulit,vt eos vlcisceretur; nec donis aut promissis fidem tentauit. Oliuolam regressus est; mox in Pedemontis intima se recepit, tamquàm audiendis pactis differret bellum, & nisi satisfactione Mantuani leniretur minitabundus.

Sabaudius Monferratenses insequitur.

Adiacentium municipiorum incolæ, vbi Rossignano regressum,& ad suos incomposito agmine properantem (quippe pluribus retrò omissis, quod pedites equitatum assequi non possent) audiuerunt,communicato cum amicis consilio,& mutuò hortatu, in sparsos; & per vias aut saltus errantes abditosve impetum fecère.Plus deformitatis quàm iacturæ ea Sabaudiorum clades habuit:neque enim numero cæsorum, aut vllo Monferratensium in summam profectu res transacta. Septuaginta (quod minimum) dicuntur oppressi,impedimenta direpta; datumq; documentum,non Trinenses,non Moncaluenses, non Albenses si integrâ fide,& aduersus Mantuanum pietate vsi forent, tam celerem occupatoribus victoriam fuisse concessuros. Vbi insequi Sabaudios desierunt,reuertentes ad sua populares

nonnullos adhuc infœlici latebrâ tectos deprehenderunt; alios agrorum fossis, aut vepretis abditos, quosdam emarcidâ paleâ contectos. Quod si miles Sabaudius seruatis ordinibus incessam à suis viam properasset, terribilis incolis, incolumisq; ad sua redijsset. Cum interim virtus ac fortuna gaudia luctumq; apud decertantes misceret; quamquàm Mantuani oppidum Altare recepissent, secreti tamen motus eâ regione audiebantur, festinatam ad Sabaudios defectionem minitantes. Mantuanis intuta fides, & lubrica possessio videbatur, quasi impetu quædam capere, retinere aut tueri bello non possent. Incidisse Altaris post Granæ casum pro Mantuanis victoriam, sunt qui afferant: nos exquisito ordine euentuum omisso interdum, congruenti ad tempora & composito stylo, res prosequimur, haud multum distantia tradentes, dummodò & historiæ veritas, & factis ratio constet.

Sabaudius mittit Nizam ad Io. Brauum.

Sabaudius posthæc numquam ita in apertam vim intentus, vt secretas offensionum artes omitteret, Bartholomæum Roërum Nizam misit: summa legationis fuit, vt à Ioanne Brauo eius oppidi curæ relicto, nec minus à Principe Asculano, si præsentem inuenisset sciscitaretur, an Aichium ciuitas Monferrati Hispanorum tutelâ vteretur, an verò Mantuani tantum armis fideret: decreuisse enim eo exercitum promouere; si Regis auxilio non sustentaretur. Vbi Roërus Nizæ fuit legatione palam expositâ plura dicitur addidisse; nec querelis, quod in amicum tam apertè pugnarent Hispani abstinuisse. Iam enim asperari animus Sabaudij cœperat, & suspiciones euidentiâ confundere. Vniuersa ad Mantuanum militi in delata sunt; cuius statim ea interpretatio fuit: conscientiam vtriusque proprijs commodis, Regio imperio parùm congruentem detectam; discessumq; imo fugam ab Nizâ paucos ante dies, Hispanorum reuerentiæ datam, nouo documento, ne metum aut diffidentiam præferret, testari voluisse. Aut certè Aichium valido milite habitum, cui expugnando imparem se sciret, tacitis comminationibus terrêre. Cui enim incertum esse posset, eum qui totâ prouinciâ prohiberetur, Aichio quoque arceri. Rubeo etiam perscriptum, inductum à Sabaudio metum obsidionis, vt illuc Hispanorum plures centuriæ deducerentur; quibus nouerat non minus hauriri ciues, quàm si foris hostilem inuasionem expetirentur. Sanè Brauum orauit Mantuanus vt miseros Nizenses clementius & temperantius à suis haberi vellet. Vbi Asculanus de Aichio audiuit, duas statim centurias in ciuitatem misit, perdendis potius ciuibus quàm protegendis idoneas. Titulus è protectione & hostili formidine petebatur: sed peculatus, auaritia, odium Mantuani; & non auersus à Sabaudio animus, tempore occasionéque nudatus, accusabantur. Nemini quippe mortalium, qui res æstimatione, non inani relatu metiretur incertum esse, promissam multò ante ab Inoyosâ tutelam vniuersæ prouinciæ fuisse; obstinatis autem in securitatem rerum suarum ciuibus; & accitis quoque popularibus aduersus hostem satis virium collectum. Pars satisfactionis esse Sabaudio potuit; si quos proprio milite non diripuisset, Hispanus lacerasset caritatis prætextu (si verba ponderarentur) sed sæuitia vbi rapiendi se occasio obtulisset. Cæterùm se nouis victorijs à Regijs ministris prohiberi iniquissimè tulit; & contra Mantuani creditam, aut in dubium vocatam amicitiam, manifestiorem indignationem protulit, quàm vt conscientia aut fraus Inoyosæ subesse posse videretur. Adeo rerum exitus in ambiguo sunt, & incerta amicitiarum fides: quoties enim sua cuique vtilitas rationes suggerit proficiendi, & spes desideria voto firmat, peruicaces sententiæ, & opinione suæ magnitudinis freti, in solidum amorem raro coalescunt. Nec minus Inoyosa & Asculanus, quosque Regi suo & Mantuano imposuisse primò vulgatum ab inconsultis fuerat, magnis & indefessis questibus à Sabaudio desciuerant. Cum hi cupidinem, iras intempestiuas, irreuerentiam Regiam illi objicerent, hic etiam perfidiam, & contemptum promissorum ingereret. Et

Sabaudius indignatur manifestè Hispanis ministris.

quia

quia eadem plures dixerant crediderántque eo implacabilius vtrique incanduerunt;in æmulos quæcunque Aulæ perstreperent regerentes; & diluendis quæ circumferebantur indefessi: Nos singulas odiorum causas, & enatas in tempore occasiones, finémque æmulatus suo loco reddemus.

Virginius Paganus, & facto & dicto notus, cui recipiendi Altaris cura, & deducendorum auxiliorum munus iniunctum fuerat; etsi festinatione Mantuanorum præuentus occupatum iam locum audisset, communicato tamen cum Barone Adres, & Matthæo Magliano consilio, coactísque in validi exercitus formam pluribus militum centuriis;eadem qua facilitate Mantuani cœperant, oppido potitus est. Et quidem vt plurimum instabilis Mantuanorum possessio erat, vt quæ vix tertiam victoriæ diem numeraret. Causa ex infirmitate: nec enim eas per Monferratum vires habebant, vt pluribus simul locis pugnas ac præsidia continuarent. Insuper Hispani verborum hactenus magnifici, rerum inanes, cum pacem ac concordiam religiosè nominarent, in longum negotiationem trahebant; ne quæstus, & occasio vtendi Monferrati opibus, elaberetur. Vbi Altare Sabaudiorum fuit, vim equitatus in vicina effuderunt; vt captos in officio haberent, ambigentes allicerent, suos existimatione retinerent. Quod inter Cortemiliam & Roccam Vignali est, Sabaudia militia iam insiderat; eáque Monferratenses accessu ac spe prohibebat. Et quia ambitioso mendacio vulgatum fuerat, patere illos excidium, direptiones, cædésque in captos ac deditos, per ea loca oblatum est documentum in omnes pietatis, dummodo bellum pro viribus annona iuuissent. Humilitas illa cunctos validius timore obstrixit; ne inutili & perniciem latura seditione pulchram pacem mutarent. Adres Baro cum suis Cortemiliam reuersus est, postquam ductorum supremi conuenerunt, vt rebus suis quisque intentus, vbi alterius discrimen accepisset, in auxilium aduolaret. Id ex vsu & disciplina militari, quod nemo artium ac consuetudinum bellandi peritus damnauerit.

Virginius Paganus Altare à Monferratensibus recipit.

Ea belli imagine sexaginta ferè pagani, Sabaudiam militiam ementiti, latrocinia passim in mercatores publica Sabaudij fide vsos agitabant. Nec statim reprimendi præsidium occurrebat; quòd apud suos tuti, apud Sabaudios, se commilitones offerrent. Latibula quoque & mediis in conuallibus secreti specus latrones ac rapinam tegebant. Itaque vt gliscentem indies Sabaudiæ virtutis gloriam Mantuanus eleuaret, differri noluit, manipulos Pedemontanos a Duce suo immissos, itinera obsidere, & in mercatores direptionibus grassari. Id ore Domini exceptum sordidissimi adulatorum vulgauêre, vt mirum bonis visum sit, aut nescisse conuicium Sabaudium, aut magna licet compositione animi tolerauisse. Certè plerique amore patriæ infensi Sabaudio temeraria voce inhorruerant. Donec vis latronum inter leuia stetit, siluêre negotiatores: vbi rapina ac inhumanitas modum furti supergressa publicè exercebantur, graues vndequaque questus auditi. Mediolanenses ac Genuenses mercatores sericum & aromata conuectantes inter angustias vallis quæ Altari oppido prætenditur deprehensi, ad vnum omnes opibus ac vestibus exuti sunt. Cúmque Hispani Regis ac Sabaudij Ducis diplomata, quæ illos securos esse iubebant, proferrent, risêre nebulones, addito, non aliter militiæ disciplinam, nisi accepto à ditioribus constare. Non fuisse milites subsignanos, eo argumento didicimus, quòd iumenta dominis reliquissent, quorum in bello summus vsus est. Probri nihilominus deformitas Sabaudium impulit, vt quæstionibus veritas facti sciretur. Et obtemperauêre Adres, Paganus, & ante alios Sangeorgius de conscelerati sumendæ vindictæ deliberati. Iudices quoque & exploratores eâ causâ missi, ne quo latibulo flagitium tegeretur. Valuit diligentia, & rustici fuisse deprehensum est, non Monferratenses solùm, sed accolarum numero in massam coacti; quòd

Predones in Monferrato.

iis finibus plures prouinciæ necterentur. Examen quoque id fœdus docuit, priuatum nempe nobilem, eo tractu dominantem, & fouisse prædones, quorum audaciam exagitauerat, & furti portionem pacto recepisse. Ne nobilis viri existimatio imminueretur Sabaudij humanitas obstitit: cui satis fuit, turpem calumniam manifestis probationibus iugulare, & in auctores deriuare. Eam quoq; rem Mantuanum indagine prosecutum scimus; ne suis peculatum condonaret, quem apud Sabaudium militem fuisse vulgari voluerat. Miserrima populorum conditio est belli tempore; cum inter cædes, rapinas, largitiones, hospitalitates eluctantur: & eo miserabilior, quòd nullum adeo enorme flagitium occurrat, cui belli nomen, & hostilitatis occasio, honesti speciem non circumdet. Quassa prouincia, inter populares milites, & Hispanos infœliciter lacerabatur. Suas quoque partes Sabaudius hostis habebat: quem alieno insistere, & suo nutriri, extra belli leges videbatur.

Mantuanum continuæ subditorum querelæ confuderant; cum se impares ferendis oneribus vociferarentur, & plerique magnitudine exactionum omissis domibus dilaberentur. Cruciabant iuuenis animum, non præsentia solùm, sed & futura: incerto rerum exitu; & dubitantibus suis quem præsens calamitas finem esset habitura. Populorum suorum fortunis ærarium in pace sustentari, absentibus imminui cum existimatione potentiam sciebat. Et quidem quantum humana ope licuit, ne raptarentur innoxij, ne contributionibus haurirentur, ne ministeriis fatigarentur, curauerat. Temperare vexationibus & suos iusserat, & Hispanos obnixe orauerat. Ne census locorum pendi soliti, tum exigerentur, ne quauis de causa ad Casalenses aduocarentur, imperauerat. Dederat quoque ad Regem, nouas

Mantuanus queritur ad Regem Hispaniæ suos aspere haberi ab illius ministris.

in hæc verba literas: suam se causam primùm, tunc & subditorum facere: quorum substantias immaniter perdi, ab iis quos tutores Rex dedisset, cum gemitu videat. Non annonam à populo, sed stipendium omni fide maius extorqueri: non superesse infœlicibus quod conferant; inter hostes & amicos medios, & siue in bello sint, siue in pace agant, semper absumi: orare piissimum Regem, ne decus liberandi à se Monferrati, fama direptionum imminui velit: sed sartum tutum Mantuanis Ducibus, certum officium in tempore reddituris, seruare. Plus calamitatum populos ex tutela regia quàm hostili vexatione retulisse. Forte euenerat, vt quorundam etiam Mediolanensium literis Rex prædationum sæuitiam exciperet; nec accusatores publica querela correxerat, sed in futurum tantum cautiores reddiderat, & erudierat ex disciplina expilare: ea forma rapinas adornantes, quæ lachrymas non exprimerent. Libera erogatio, munificentia, libera erogatio, quæ intus rapina erant, dicebantur. Princeps Vincentius inhumanitatem hanc præcipuè insectabatur: sed frustra nitebatur; silentes enim spoliabantur quod tacerent; lamentantes quod quererentur. Nec deerat ille publicæ ac priuatæ rei curam, militúmque gerere. Sed nec Hispanos imperio arctare poterat, suorum tantum iussa audientes; & ab illis populares didicerant, non quæ spoponderant solùm, sed & obseruatores fallere.

Ad extremum cum vana querela esset, tutius Mantuano visum est domesticis auxiliis munire sua, quibus poterat modestiam auctoritate suadere. Flexit itaque ad magnum Etruriæ Ducem, veteri necessitudine illigatum; & recens sororis suæ coniugium fortè meditantem. Multo ante Ioannes Magnus ab intimo secreto in Vrbem missus, necessitatem festinandi auxilij exposuerat; & cœpto iam bello celeritatem orauerat. Quippe non solum longius dissita à Sabaudio in seruitutem; sed in vicinio stare discrimen, nisi paratum & ad manus præsidium haberetur. Sed tum nouæ literæ periculum docuerant: neque enim paci fidendum; & quando restitutio oppidorum negotiationem sequatur, id suis copiis honoris accessurum; vt expressisse viderentur. Etruscus non tum

primum

primùm concocto consilio, vt ea occasione potentiæ suæ specimen daret, Marium Capozuccam exercituum suorum ductorem parare copias, formam deducendi ac necessaria prouidere iussit. Ille militem ad manus esse, annuente vel conniuente Pontifice facilem transitum testatus est. Requiri arma ac pecuniam, vt solutus difficultatibus expediruſq; exercitus, nullo Mantuani dispendio (cuius vtilitati laboraretur) procederet. Requisitus à Mantuano & Etrusco Pontifex est, vt innoxias copias Bononiensi agro in Mantuanum traducere liceret. Causæ honestas prætextum fecit, vt videretur patrocinium mereri. Non enim alicuius prouinciæ possessionem à Mantuano occupatam, aut opressam pretio veritatem, apud Carolum V. æquissimum iudicem: sed illum secundùm fas censuisse, cuius sententiæ (si aduersam prætulisset) statim cessurus abauus suus fuerit. Hanc vim & arma imparato illata, vt à communi humani generis parente repellantur, mereri. Sin descendere in causam nolit, posse & debere nullo populorum incommodo, transmittere pro iustitia pugnaturos. Eâ Romanum Pontificem auctoritate esse; ne apud illum stare ius credatur, cuius ipse bono studuisset. Etiam si vetustiora in exemplum retrahantur, non semel Mantuanos ac Monferratenses Marchiones, suo milite iuuisse Pontifices; & magno cum honore stipendia meruisse, quoties sedes Apostolica, vi potentiorum turbaretur. Vrgere quinetiam præsentia, quòd Sabaudius non Mantuano solùm, sed etiam Ecclesiasticis iuribus iniquus, Astensi Episcopatui subditos opprimere, nulla honesti, nulla religionis reuerentia videatur. His præcipuè Mantuanus Pontificem modestiæ ac prudentiæ probatæ agressus est, vt solido illum consilio dimoueret, liberúmque copiis Etruscis per Bononiensem agrum transitum impetraret. Pro nihilo habebat sedem Apostolicam inuidiâ potentiorum, & diffidentiâ onerare. Contra plerique pro Sabaudio ac Pontifice nitebantur: non eam publicæ caritatis speciem futuram; nec domui Burghesiæ offenso Sabaudio plenè consuli; si se partem belli ostend[illegible]t. Nec in vno Sabaudio indignationis causas credi posse, sed in iis omnibus, qui eandem causam pari studio probauissent. Ergo his motus Pontifex, quæ pro Mantuano dicebantur, vt inania reiecta voluit, eorum leuitate obliquè perstricta, qui vt assentiretur persuadere nixi fuerant. Nec enim prætéritorum meritorum recordatio, aut præsentium æstimatio, senis prudentiam peruicêre, vt data exercitui via, causæ Mantuani proniorem se fateretur. Imo hortatus illum est, vt missum in sua commoda legarum, & frequentes ad Deum preces, medio armorum strepitu, inter cædes, incendia, direptiones, arbitraretur suffectura. Plerique consilium Pontificis, etiam religione diuersi commendarunt; ne qui generis humani parens publicè audiret, ortásque inter Principes (quos filiorum loco habebat) controuersias componeret, aut transitu nouæ militiæ vrgeret turbas; aut decertentium alteri, speciе obnoxij suspectus esset. Non defuere tamen (vt in incertis) qui Mantuani causam præferrent: non quòd iura examinassent, sed præsumptione, quòd Cæsar, Galli, Hispani, Veneti, Etrusci fouerent; & omnium ea ratio esset, quod Sabaudius inuasor alieni diceretur. Specie validis etiam inania ac puerilia iungebantur: Quòd Mantuanus Purpuratorum numero adscitus potentioris iniuriæ exponi non deberet. Mereri religionem ac ordinem Pontificis fauorem; eóque à malè feriatis parum consultæ voces efferebatur, Pontificiæ magnitudini iniquæ: quòd auaritiam, formidinem, ignauiam, quo minus arma iustis armis coniungeret, obstitisse dicerent, Romanæ Aulæ aut vulgo credita vitia, aut calumniæ intentatæ. Quasi apud Sabaudium eiusdem fœturæ Cardinalis, & maioris nobilitatis non esset; aut Mantuani Domini sedis Apostolicæ honorem securitatemq; ante Sabaudios sustinerent. Pontifex non fauentibus non auersantibus sententiâ motus est, vt collato in Mantuanum

Etruscus parat exercitũ pro Mantuano.

Et à Pontifice transitũ poscit

Qui renuit.

beneficio, Sabaudium grauiter offendent. Quâ causâ hic Etruscum acrius stimulare, sua pericula, gloriam missi auxilij testari ausus est; vt sua, & propria causa prouocaret. Iamq; consanguinei animo impresserat, nisi Pontificis reuerentia turgidum irâ animum frænasset, vel armis obstantia perrumpere. Cura quoque Pontificis retinuisse præruptam deliberationem ferebatur: qui misisse ad Legatos prouinciarum mandata dicebatur; vt prompti in armis aduersus quamcunq; vim essent; nec aditum militibus externis aperirent. Ita prorumpendæ Pontificiæ ditionis spes euanuit. Vocauit proinde Etruscus Capozuccam denuò in consilium; qui prompsit sententiam forti viro & necessitati congruentem: duo peditum millia, & quingentos equites, inuitis prouinciarum Dominis, in Monferratum non penetraturos (tot enim Mantuani præsidio transmitti parabantur) Violato Pontificis agro vrbem ignominiâ & contemptu abalienari. Mutinensem ad latus, tam exili numero plura armatorum millia obiecturum: proinde duodecim quod minimum legiones in eam expeditionem promouendas, vt socijs numero viam faciant; sistantq; in Monferratensi agro, quos libeat auxilio Mantuani deduci. Tum redire cæteros in patriam posse, suâ vi tutos, & quâ incedere placuisset, pacto aut armis penetraturos. Placuit sententia, & duodecim peditum millia, mille & quingenti equites ad signa vocati, iussiq; vt se armis instructos proximæ expeditioni accingerent. Iam enim per Carsagnanam & Mutinensem agrum, in Mantuanos peruadere decreuerat.

Capozuccæ consilium.

Dux Mutinensis, siue caritate Sabaudij (id enim statim vulgatum) vnius filia Isabella, Principi coniugio obuenerat, siue cogitatione dedecoris: si externus miles per suos fines eo inuito transiret; siue denique Inoyosæ inuisum auxilium Etruscum esset, ne discordia iam in quietem prona ostentatione armorum confunderetur, aut in partes amicitiarum fiducia plures illiceret, festinatas Mediolanum literas dedit, obtestatus, vt Etruscos audentes Carsagnanâ perrumpere, suâ auctoritate retineret. Addidit postulatis rationes; quibus in propriam causam, Etrusci inuidiam, Hispani Regis gloriam, vniuersa trahebat, si pax nullis externis armis obuenisset. Nurus quoque Mutinensis idem per literas obtestata dicebatur; vt & dignitati gentis suæ respectu consuleretur, & parentis commodis operaretur, prohibito externo auxilio. Inoyosa cuius iam animus gratis à Sabaudio defecerat, Etruscas legiones festinanter descriptas fuisse, arrecto supercilio acceperat; & cum misso nobili à cubiculo, frustra eo studio dimouere Etruscum conatus foret, flexit in Mantuanum moueri proposito facilem, quem videbatur posse imperijs coërcere; admonens vt consanguineo Duci suaderet, ne per alienum agrum armatâ manu incederet; daturum se quippe alios aditus; quibus minori negocio auxiliares illius copiæ, necessitati Monferratensium summitterentur. Non quidem, dicebat, obtrectari à se pietatem magni Ducis, sed Mutinensis communis amici causa orare, ne bellum ex bello seri vellet; & cum iam in Pedemontanis tractata pax exitum spectet, ne nouis suspicionibus turbaret. Diffidentiam Regij auxilij, & alienas spes votum illum detegere: simul dari documentum Hispanis an plenè in posterum sacramento credant. Tum Mantuanus discrimine suo actus perrupit; manifestas Hispani insidias accusans; quod pridem concessa abnueret; ne liceret sibi armatum conditionibus pacis accedere; sed inermem cuperet distrahi arbitrio potentioris. Non enim Hispanos nisi Ligustico pelago tot millibus armatorum patentem viam dare posse: vltróque moras quærere, quibus gloriam omnem compositi belli sibi adsciscerent; Sabaudius magis magisque proficeret. Resciuit Inoyosa Ducis querelas, & respondit, quando deduci duo solum peditum millia Equites quingentos cupiat, Etruscam classem sufficere. Excepit Mantuanus modo Regis in sua commoda testatam voluntatem, modò compositionem modestiamq; aduentantium legionum, seq; vadem omnibus obtulit,

Vt per Mutinensem agrum copiæ deducantur.

Mutinensis queritur cũ Inoyosa.

Inoyosa Mãtuanũ iubet Etrusco dissuadere trãsitum per Mutinẽsem agrum.

Mantuanus de Inoyosa queritur.

obtulit, cui vis omnis foret imputanda: ad extremum celeritatis necessitatem prosecutus est. Quinimo motos iam sedibus Patrijs,& itineri instantes; ne à ductoribus quidem absque seditionis metu posse retineri.

Inoyosa vbi frustra officium fuisse deprehendit,addidit comminationés; scilicet Mutinensem aut obuium aduentantibus processurum; aut si huius primum imperum Etrusci fregissent, & in Mantuanum agrum deuenissent; per Mediolanensem aram iter illis in Monferratum non concessurum. Id Mantuani animum altè perculit; obiectis difficultatibus; nec cui se consilio permitteret satis præuiso: non quidem quòd missum sibi auxilium inhiberi desideraret, sed vt vniuersi cum Capozucca incommoda declinarent.Missus ad Capozuccam cursor per Mutinenses qui singula explicaret. Effusè risisse illum accepimus (vt ille dixit) inanes Inoyosæ curas; mox addidisse: sibi suisq; satis fore,si medio ditionis Mediolanensis impeditus, & vlterius progredi prohibitus, ciuitatem aliquam ingressus foret: nec enim id sibi arduum videri. Certè se ibi Hispani Gubernatoris mandata opperiri statuisse. Quod imaginem obsequij & officij habebat, intus comminatio erat; credita viro forti competens, prudenti intempestiua. Cæterùm apud Mantuanum propediem se cum responso fore promisit. Illum locum tempusq; esse, quibus de itinere ac impedimentis disceptandum duceret. Interim accelerandam à se rem eam, quæ laudari aut proficere non possit, nisi absoluta. Perspicacibus,quiq; Mantuani sortem lamentabantur,sententia plus militaris animi, quàm compositionis habere visa. Temerè quippe dictum eo cum exercitu vim Mediolanensi prouinciæ inferri potuisse: nec enim aut paratas occupantibus vrbes,aut semel cæsum habiturum vnde centurias expleret; aut Mantuanum sustentarurum,aut Venetos id bellum probaturos.

Franciscus Etrusci Ducis Germanus præerat vniuersis; sed ætatis,quæ tanto oneri sufficeret,inualidæ; coq; in Capozuccam veterem militiæ vniuersa curarum translata fuerant. Mutinensis vbi certos sententiæ Etruscos,& iam Apennini iuga occupasse vidit, pluribus millibus prouincialium raptim accitis, obtineri claustra montium,ne quà sine bello via esset; informesq; saxorum moles prouolui, & in speciem munimenti densari,vnde Etrusci fulminarentur,aut metu deterrerentur, imperauit. Capozucca præuisu periculi,& angustiarum non minus quàm obstantium gnarus, celeritate prouectus est, ante quàm vniuersi qui à Mutinensi mittebantur,aduenissent.Conglobantes se Carsagninos,& præsidia parantes deprehendit.In his statim impetum fieri iussit; tantumq; vanâ comminatione,genti quamquàm fortissimæ consternationis intulit, vt dilapsi per decliuia, & subiectas valles,locum concesserint. Persequi fugientes animus non fuit, aut licentia raptove in miseros colonos sæuire; sed repræsentato alimentorum pretio, innoxios suos per Mutinensem agrum in Mantuanum deduxit. Orare viam videbatur quam sibi fecerat; tantâ modestiâ alieno vsus est. Tandem apud sancti Benedicti in Padolirone Cœnobium(quod duodecim millibus passuum Mantuâ distat)consedit. Vbi omnes Ducis munificentiâ vsi sunt: licet potiora & victui maximè necessaria gregarius proprio ære mercaretur. Nam & à Principe suo pecuniam in hunc vsum acceperat, & magnum auri argentiq; pondus Capozucca detulerat,longo quamuis bello suffecturum.

Mutinensis obstat.

Mutinensis indignatione incanduerat quod Etrusci per vim penetrasse viderentur: & iam redituris obsistere parabat;quem in vsum vires ingentes coegerat. Vbi tamen vulgatum Mediolani fuit, permittente illo Etruscos transmissos, pactis cum Rege sanciris (vt quandocunque Mediolanensis ditio subsidij egusset, & ipsa conferret,& alios properantes transitu iuuaret; precibusq; Inoyosæ cessisse; qui ne festinantes retineret,orauerat) quasi satis honori suo fama consuluisset, iram omnem deposuit. Illusisse eo officio Etrusco & Mantuano multi dicebant;

quòd ſicut breui inter Mantuanum & Sabaudium pacem expediendam; eóque irritum laborem,& vanam expenſam vtriuſque probauiſſe.Simul vt Mutinenſem Hiſpanæ potentiæ admoneret, quem veteri Eſtenſium ſtudio in Gallos proniorem exiſtimabat.Mantuanum quoque deterrere voluiſſe,& vexatione corrigere, querelarum & obtrectationum aduerſum ſe nimium,& (vt ferebat) intemperantem. Et quidem Etruſcam militiam parui pendere videbatur; quòd in ſua manu ſitum videret, cunctatione ac mora Mantuanum & ſubſidia corrumpere.Etruſci dies aliquot eo loco vſi ſunt;non ante ad ſuos reditum meditantes, quàm vbi vno ore conclamari pacem,& flexum Sabaudium reſtitutioni oppidorum,Gallico & Hiſpano conſilio audiuiſſent. Porro qui cogitationum Inoyoſæ perſpicaces credebantur; non ante feſtinatam concordiæ negotiationem, aut facilem reddendis quæ cœperat Sabaudium fuiſſe vulgarunt; quàm vbi tot millia peditum & ante alia equeſtres copias in propinquo, Venerosq; Mantuani cauſam tueri, nec quieſcere Gallos viderent. Non enim adhuc Inoyoſa quid bellum conferta mole veheret, aut Sabaudius immanibus conſultis, nutrire exercitus ſuos alieno ære didicerant.

Sanè præter Mantuanos & Etruſcos in eandem expeditionem verſos Gallos etiam trium millium numero (quos Niuernienſis preces apud Reginam expreſſerant) & inter eos magnam nobilium manum Antibum veniſſe,vt in Monferratum mitterentur vtrique acceperant. Sed & multo plures qui in Sabaudiam, auertendo à vexatione Mantuani Duci immitterentur, ſub Aldigherio militare; non odio Principis, ſed impetu, quamcunque expeditionem præ quiete deſiderare. Hi non ante progredi deſtitere, quàm Hiſpanus Rex præter opinionem mortalium & ius creditum, per Oratorem ſuum Chriſtianiſſimo Regi teſtatus eſt, ſe Sabaudia arma aduerſus Mantuanum iniqua cenſere; curaturúmque vt huic vniuerſa reſtituantur.

Traianus Guiſcardus. Traianus Guiſcardus pro Mantuano tum in Gallia agebat.Hic nobiliſſimo ortu,& prudentia ſingulari,cum aduerſis diu eluctatus(nec enim Sabaudius ſine Patrono in ea Aula erat) ſui Domini cauſam egiſſet; Reginam etiam deſcribere ac mittere militem,auctoritate ac cõſtantia orationis impulit:ſpecioſum Italicarum rerum arbitrium, fiduciam conſanguinei Principis, exiſtimationem (qua regna continentur)obtrudens:quæ omnia repreſſo Sabaudio potentiam ſapientiámque videbantur approbare. Regina quoque in nepotem procliuior,ſecuritatem illius in omni ſectabatur. Et haud dubiè plus nimium, & acriores eo principio Gallorum pro Mantuano conatus futuros fuiſſe didiſſimus; ſi aut hic minus Hiſpanis credidiſſet, aut paratis accitiſque auxiliis vti ſciuiſſet. Ab vtroque quidem Rege certam Mantuani tutelam fuiſſe didicimus: ſed vt anceps,& eundem intra diem incerta huius poſſeſſio erat (quod modo Hiſpanum, modo Gallum præferret) ſic inter æmulas gentes, diuerſa ſtudia videbantur, vt nec Galli Hiſpanorum illum auxilio vti,nec Hiſpani ſi Galli Alpes tranſcendiſſent, vellent. Qua origine multò ante monuimus, ſua Mantuano arma oppoſiturum Inoyoſam conteſtatum fuiſſe,ſi offerentes ſe in ſubſidium Gallos recepiſſet acciuiſſétque. Tueri ſe Monferratum (licet laceraretur laniareturq;) velle iactabat; &, quod fidei commiſſis miſerrimum eſt, non niſi tempore,loco,& arbitrio ſuo occurrebat;ferè fruſtra oratus, & vrgente excidio imploratus. Admoneri illum opportunitatum, & feſtinationem vrgere pernicioſum erat, quaſi amici diligentia accuſaretur, & minus officio promiſſo faceret. Ea morum incertitudine obnoxium ſe ſuſpicionibus Mantuanus reddiderat; & paratam Inoyoſæ excuſationem adornauerat; vt ipſe ſingulorum quæ improſperè eueniſſent, damnaretur. Apud prudentes etſi calamitoſa Mantuani conditio, & in lubrico res eius videretur, profeſſio tamen neceſſaria credebatur; nemine ſatis amico futuro, qui ſibi plenè credi non vidiſſet.

Mantuanus cogitur fate ri cuius ſe protectioni credat.

Plures

Plures Hispanos vt potentiores præferebant, integra adhuc gentis existimatione, & gloriosâ armorum famâ: Non dum enim Sabaudius degeneres Italos experimento docuerat, plus valere formidantes & contemptos, quoties iniuria virtutem stimulat, quam opinionem, ferè experimento vanescentem. Cæterùm non vno aut fugaci documento approbanda Hispano caritas erat; persuadebántque vniuersi; non suspicionem solùm, sed & vmbras Gallicę fidei amouendas, ne quo argumento, sanguinis aut veteris curæ meminisse videretur: præcipuè quòd calumniis laceratus Inoyosa esset, cuius in manu salus erat; quíque posset ambigua pro certis, incerta pro infestis apud Regem suum criminari. Nec ille solùm sed militiæ Hispanæ ductores omnes, recepisse Mantuanum à Regina aut misisse literas, legisse Oratores, confœderationem hostilem, & communicata per secretum inimico consilia, appellabant criminabantúrque. Annitentibus insuper Sabaudij amicis, vt proprio subsidio egentem, regia etiam tutela excluderent.

Continuis nihilominus officiis ac precibus Hispanorum Sabaudius quatebatur: non dies sine cursore, non hora sine literis labebatur, quin consiliis solicitaretur, si accipere indecorum sibi crederet, ad dandam saltem Italiæ pacem. Nec Pontifex solùm, quiq; extra causam erant; sed hostes iam Hispani eadem acrius proponebant; id maximè persuadere nixi; ne nullo honore illius, arma deponere videretur. Et quamquam reprobari vim, præferri tamen causam suam Sabaudius sciret; ne per ipsum stetisse, quominus Italia atque adeo Europa, dulci concordia conquiesceret, videretur; pronas tractationi aures accommodauit. Compertum est multorum procerum testimonio, qui præsentes adstabant, ipsum monacho religioni insigni, & eadem Principum imperio curanti, inculcantiq; causas pacis, respondisse: Se rerum suarum Iudices Christianos Principes recipere; & Cęsarem in primis eius potentiæ hæredem, cuius iniuriâ cecidisset; nec minus Gallum Hispanúmque: imo & Venetos disceptationis arbitros admissurum fuisse (quos antiquo fœdere complecti Gonzagos sciret) nisi contemptum sui, & non audito partium iure festinata professione docuissent. Ea Sabaudij facilitas detrahentium malivolentiam confudit; quibus notum erat opulentiori per Monferratum re sua, fortunæ blandimenta rejicere; eoque in Principe plus compositionis ac modestiæ desiderari non potuisse. Inoyosa erectiorem Mantuanum transacti ferè negotij reddidit; orauítque superuacuis exercitibus, ne séque ac subditos fatigaret; aut deductam iam in pactum concordiam suspicionibus mergeret. Etruscorum duodecim millia censebantur (vt diximus) haud longè cœnobio D. Benedicti tendentes: sed horum nobiliores eodem cum monachis tecto vtebantur: sufficiente ad plura peregrinorum (quos hospitari locus veteri instituto solet) millia domo; laxissimis spatiis quoquo versum porrecta. Temperantiam militarem, non monachi solùm & Mantuani Aula, sed & copiarum duces obstupuerunt. Cum enim domesticę areę maturis iam fructibus scaterent; & quod circum agri multo olere virescerent, in tanto bellatorum numero qui cerasum decerperet, aut lactucam demeteret. Ea fuit religio disciplinæ, vt ne aërem quidem nisi pretio comparatum ducere velle viderentur. Secreta Capozucchi mandata fuerant, quę discedens patriâ suis dederat: & ideo maximè omnes modestiam mirabantur, quod iussam publicè nemo audiuisset. In proceres tamen Mantuani munificentia valuit; & quanquam auersati munera, coacti ad extremum sunt acceptis donariis, labores itineris mollire. Acceptis Inoyosæ literis, Mantuanus Etruscos ad Sancti Benedicti cœnobium conuenit; & postquam multa gratiarum actione, obstrictum se vniuersorum caritati professus est, remittere quod superesset beneficij dixit, compositis iam rebus & pacem vndequaque spectantibus. Nemo in eo numero fuit quem nuncius deponendi belli non sauciauerit; pluribus verò querentibus tot dierum cunctationem inconsultè interpositam, cum si prius

gressi statim forent, compositi gloriam occupare potuerint. Sed nullâ amplius necessitate, gens omnis quâ viâ venerat ad sua reuertit: contento Mutinensi oratum (vt ferebatur) regressum abeuntibus permittere. Capozucca tamen tantundem virtute quantum ætate prouectus, opulentiorem tamen Mantuano conditionem spoponderat; si tot armatorum millia Sabaudijs paratam bello aciem ostendissent. Inuito redeundum fuit.

Etrusci ad sua redeũt.

Franciscum Principem visendæ ciuitatis cupido incesserat, quam situ & fabricâ decoram, ambienteq; lacu munitam audiuerat. Itaque cum paucis inuitante Mantuano in vrbem venit: vbi magnâ hospitalitate exceptus cum suis est, & insigni gemmâ donatus. Sed breuem hospitalitatis lætitiam inconsultus impetus confudit. Cum enim inter epulas duo philosophiam professi de rerum natura differerent, & suam quisque sententiam acriter tueretur, inserere se alterius opinioni Mantuanus voluit, & conuicijs onerato viro iactare sapientiam. Ille impotens sui, & quando honoris controuersia vrgebat, obuersus in Ducem, licentius quàm expedire seueriores crederent, & æmulum ignorationis increpauit, & obuersus in Mantuanum testatus est, alienum illum negotium agere; non philosophiæ nisi superficie & historicè gnarum, non ordine discendi, non methodo, nullâ denique cognitione vocum (quos Terminos appellant) parum in ijs quæ agitarentur peruidere. Creditus à circumstantibus fuit, redituras per iugulum voces misisse; quod eâ maximè ambitione Dux laboraret, vt credi cuperet, non alium philosophiæ præceptis profundius conditum. Sed improuiso responso deprehensus, & hærens vix tandem eloqui potuit; adeo veritas arguentis iram vocemq; defixerat. Princeps Franciscus singulari morum dulcedine quantum ex intuitu conjicere licuit Mantuani impetum damnauit; orauitq; Ducem, vt cum ipse vesceretur, permitteret philosophos disputationibus exerceri. Id referre libuit, vt ad quorum manus labor noster venerit pro certo habeant, non alio grauiori animi morbo Mantuanum ægrotasse, auxisseq; accessione annorum corruptelam; fouentibus inanem præsumptionem scientiæ ijs, quorum intererat fauorabilem habere Principem & in ambitione ignarum. Die eodem ad S. Benedicti reuersi sunt, vbi Dux decreuerat publicâ fide excipi testimonia, eo in loco conditæ magnæ Comitissæ Mathildis. Cum enim apud Tusciam haberi illam, fallacijs ignara iactantium diceretur, aperiri vrnam, & agnosci publicè cadauer voluit; non aliunde quæsito testimonio, quam ab ijs qui diuersa profitebantur.

Comitissa Mathildis recognoscitur.

Scipio Paschalis tum Prothonotarius Apostolicus, & paucos post annos (fauore Hispano inter eos quos Mantuanus nominauerat prælatus) in Casalensem Episcopum assumptus; supra ætatem eruditione ac morum honestate prouectus; & deprehensam veritatem in publicas tabulas retulit (cui locus, inscriptio, insignia, cultus, cum vetustioribus conjecturis adstipulabantur) & controuersiam rescindit. Quingenti ferè anni erant ex quo depositum cadauer, incorrumptúmque adhuc seruabatur, ara cipressina, quam holosericum purpureum, intus & extra ambibat. Cadaueri sua adhuc forma, & pristinus cutis candor inerat; nec vllâ parte vngues, pilive defluxerant. Sed & tenellæ partes corruptioni procliuiores, aurium extrema & nasi infracta, plura secula durationem promittebant. Mantuanus tamen præsentis æternitatis desiderio, familiaris sibi Medici consilio seductus, vnguine ac cærato condiri corpus voluit, vt in posterum ætatem non sentiret. Id nos acriter improbauimus, non alio argumento vsi, quàm perennem eius cadaueris durationem fore, quod quingentos per annos incolume, corruptione non contabuisset. Induratum quippe aridúmque, carere humore omni, cuius contagione corpora dissoluantur. Opinio nihilominus familiaris Medici valuit; eoq; tres post annos detectum repertumq; eâ parte quâ curatum in decliue profluxerat, hæseratq; computruisse. Ne cætera consensu traherentur, nudari oportuit, &

tuit, & aridis suffumigijs madorem eum depelli, quem vnctione contraxerat: quærentibus monachis tantum iacturæ celeberrimæ sepulturæ ignari Medici temeritatem intulisse.

Tot externis, & velut in tempore affuturis auxilijs, paratisq; societate Mantuanis, maiori iam numero in Monferratensem expeditionem proficisci, populares certiorem spem conceperant, sustulerantq; animos leuibus interdum velitationibus (quibus aduersam fortunam minus experti fuerant) elati. Sabaudium non hæc magis (quippe infractus animi, & inter prærupta impauidus agebat) quàm Hispani Regis destinatio; & amici quondam, tum parum fidi Inoyosæ cogitationes turbabant. Insuper auersus Cæsar, & Isabella Archiducis Alberti coniunx: quorum ille minas; hæc pacis consilia consentiente Cæsare suggerebat, concordiam admittere cogebant. Vltrò enim citroq; literæ, Nuncij, Oratores properabant, nec auspicia illa (præter quosdam stipendiarios Heluetios) alij magni nominis sequebantur. Hæserant Reginæ imperio Galli, Germani Imperatoris auctoritate retinebantur; vt tota vis eius intra ipsum esset; nec victorias, & fortitudinem, nisi suis liceret imputare. Pecuniæ quoque cura angebat quam à subditis corradi eò iniquius ferebat, quò illi alacrius erogabant. Nusquam maior aduersus suos pietas, & certior humanitas visa est.

Asculanus Princeps ijs diebus Mortaram venerat; cunctorumq; oculos ac spes in se conuerterat; quasi arma eâ parte moturus esset, aut de conditionibus inter aduersos acturus. Et iam Sabaudij hostis creditus, à Mantuani fidis colebatur, tamquam honestiora consilia agitaret. Id auditum Rubeum & Mombelli Marchiones impulit virum Principem conuenire; ne medio ardore negotij negligentiæ aut contemptus arguerentur. Multa vtrinque iactata in rem pacis; quibus si Sabaudius inclinasset, finitum bellum videbatur. Placere quidem Duci concordiam vulgatum fuerat, sed quam integra sui existimatio, & fortissimorum iurium compositio sequerentur. Non enim gratuitam quietem, & inhonoram armorum depositionem in eo Principe sperari posse, qui vt iure, sic facto præualeret; & alijs conditionibus inermes, alijs armatos ad pacem cogi: quamquàm ne inermem quidem cogi promptum facto videretur. Et Asculanus virium animorumq; conscius, tutiorem satisfactionis viam existimabat. Apud Mantuanum plus necessitatis, ac difficultatum erat. Iam enim Hispanorum promissis elatus, quæ nunquàm Sabaudius concessurus foret, poscebat; licet in eius manu situm non esset, armáne an pax exercerentur. Spem Mantuano Hispani dederant redigendi in ordinem Sabaudij, antequam vires eius experimento cognouissent; sed vbi fortitudinem, & sua quoque pericula æstimarunt, verbis eluctantibus primùm, mox apertè arctare spes Mantuani aggressi fuerant; vt bellum quod nulla eius gloriâ, ingenti iacturâ patratum fuerat, dispendiosa insuper pace concluderent.

Itaque Asculanus Franciscum Patigliam ab Inoyosâ venientem, ad Ducem Sabaudium cum Regijs literis misit: quibus mixtis imperio precibus iubebatur, quæcunque per Monferratum armis occupasset Mantuano priori domino reddere; bellum etiam apertè denunciabatur, nisi illico paruisset. Id sponte suâ Regem, nec minus Galliæ Reginæ literis stimulatum præcipue Padiliâ dicebatur: proinde non dubitandum apud rerum Hispanarum per Italiam administros, datæ Mantuano fidei indubitatam curam fore. Documentum quoque constantiæ, in Hispaniâ a Rege datum: nec enim Pedemontanum Principem adhuc à Patruo admissum auditumve; nec nisi imperio expleto, aditum Aulæ Regiæ habiturum. Certissimæ id voluntatis inditium esse, quo coniectari Mantuanus possit, apud iustissimum Regem, nec quidem actissimæ necessitudini, vbi præualeat iustitia, aut honesti species, locum esse. Velle Regem controuersiam hanc Cæsarei iudicij, cœptum bellum sui arbitrij esse: & Mantuanum certo documento admoneri

Franciscus Padilia ad Sabaudium cum Regijs literis mittitur; quibus iubetur reddere Mantuano loca occupata.

vana formidinum rejicere, manifestæ protectioni fidere. Asperè Sabaudius ea imperia excepit: non quòd arbitros litis suæ Reges auersaretur, sed insolentia parendi, & nescius alicuius iussis auscultare. Lacerauerat animum filij in Hispania neglectus, nec auditæ pacis leges, nisi redditâ prouinciâ. Et cum hactenus rarâ modestiâ egisset; tum primùm excidisse vocem Sabaudio dicebant manifestæ indignationis. Vrgente enim Padilia, & Regis sui præceptum voluntatémque perstrepente, fertur respondisse: quandocunque honesta proponerentur, repertu-rum cognatum Regem apud se suósque certum obsequium: subditis ac pronis in pauorem nulla exceptione imperari. Se Principem liberum, nec alieno nutu regnantem, vbi paria inuenisset, comem reuerentiam vsurpaturum. Aliquot ante dies, cum secretiori congressu Asculanus cum Rubeo procedentis belli formam agitaret, duodecim tormenta bellica petierat, quibus aduersus communem hostem vteretur. Hæc in promptu haberi hortatus fuerat; etsi aliunde non suppeterent, Casalensi arce detrahi; si Padilia sibi ac suis, minus cupira a Sabaudio retulisset: iactabat enim bellum & obsidiones seriò suos meditari. Placuerat Rubeo destinatio; sed Casalensi arci tot tormenta detrahere durum videbatur: nam & loco impositus Gubernator imperium non accepisset; & pauciora intus erant, quàm quæ belli suspicio, & laxitas mœnium requirere videbantur. Quæ enim vniuersa Monferrati castella penuria vrgebat, eadem in arce Casalensi erat. In qua magnitudini munimenti, non annona, non commeatus bellicus, non arma, non miles suppetebant. Cursores ac hospites interim, domestica Mantuani tempestas & bellum erant: & quo magis in quietem ac spem componendæ discordiæ ferebatur, eo studiosius Sabaudius arma futuro congressui comparabat. Id obseruabant detestabanturque Hispani, longo vsu seruientium plenam fidem inuenire soliti; & nunc apud Principem minorem reperta duritie, diffidentiáque nisi affectibus respondissent.

Honofrius Mutus infestat agro Casalensi.

Honofrius enim Mutus inter Vignalum ac Montemagnum, cum mille peditibus, equitib. sexentis (cum Padilia huc illuc ferens pacem mearet) consederat: vnde turbida Casalensibus planicies aperto incursu carpi poterat. Iusserat Sabaudius, ne qua pars Prouinciæ sine metu ageret. Promptum agri excidium Sangeorgio ac Verrunensi erat; & Mutus cum parte equitatus, desolare obuia omnia parabat; nisi Sabaudius suas ipse victorias, alieno rogatu moratus foret. Satis irarum in Mantuanum explesse videbatur; tantúmque oppidorum occupasse, vt iuribus suis ferè consultum crederet. Sed Mutus præ cæteris solicitudinem addidit, impulítque Casalenses, quantum in equitatu virium habebant, ea parte apponere, ne iam propinqua messi seges, iumentorum vsui virescens demeteretur. Sed quia numero & fortitudini hostium impares erant, oratus a Mantuani ministris Asculanus est, vt Ludouicum Gambaloitam ductorem strenuum, cum Italo peditatu cui præerat Tarrugiæ ac Cellæ imponeret. Annuit Desiderio Asculanus, & decimâ quintâ die Iunij affuere, hospitalitate, quàm Sabaudius hostilitate grauiores. Eadem querela populorum trans Padum erat: quòd Trini possessione Sabaudius vniuersa in se traheret, & infesta omnia Monferratensibus redderet. Trecenti pedites Hispani Villanouæ impositi; plures inter hanc & Balzolam locati: nulla enim pars tuta à Sabaudio erat. Nizæ ducenti relicti, & Aichij totidem, ne extrema Prouinciæ præsidio nudarentur. Securitas omnis in Hispani nominis reuerentia erat: quos enim populares è suis auxilio adsciuerant, vim Sabaudiam non tulissent. Sed oppressio, laceratio, peculatus miseros prouinciales accisis iam opibus, cæteris fortunis dejiciebant, vrgebántq; Mantuanum vt quibuscunque conditionibus pacem admitteret. Iam enim magnæ illæ spes & pomposa Hispanorum promissa refrixerant; videbantúrque quam ipsi pacem cuperent impendio Mantuani procurare. Neque tamen ideo tuti populi agebant, excurrente ac carpente

pente vicina pro arbitrio Sabaudio milite, & ad Padum vsque penetrante: vt nauigatio, traiectio, conuectio alimentorum, plus discriminis quàm vtilitatis haberet. Eâ causâ trans amnem capere locum, & tumultuariâ operâ munire Casalensibus placuit; quo centum equites, pedites quingenti clauderentur, in omnes occasiones dispositi. Id magno sociorum studio procuratum. Trepidare enim ciues ipsi vicino hoste videbantur: Nam & pabulum infestare, ingentes arbores in vsus cædere, & armenta iuxta apricantia abducere audebant. Quod si prouinciales milites, ad rumorem aut querelas suorum accurrissent, viciniori receptu vtebantur, quàm vt facilè interciperentur. Irrumpentes quoque hostes, & numero validiores, non aliter quàm parato munimento, & propinquo refugio frænari potuissent. *Monferratenses castra trãs Padum muniunt*

Eadem necessitas vltra Padum, Pontesturam contra extemporaneum munimentum erigi persuasit; quod priori minus, viciniæ tamen flumine & arce suorum breuem incursum pati poterat, & aduersam ripam tueri. His quamquàm non omninò repressi aut fugati, cautius tamen procurrere Sabaudij admoniti; prohibitiq; maturam iam segetem auehere; cum pagani centurijs suorum mixti, rurales opes curarent conderéntque. Porrò temperatum frugibus Sabaudij imperio didicimus, vt populorum inuidia vitaretur, pietatisq; gloriam pluribus argumentis compararet. Nisi credamus satis illi fuisse, intra muros oppidorum annonam recipi, quam sciebat in suorum militum necessitatem cessuram, si quando eguisset voluissétque. Ex eo coniectura consilij; quòd oppida ad Moncaluium & Albam sita impune messem terere ac in sua deducere voluerit; iussis Capitaneis iniurijs ac prædâ in agricolas pro tempore abstinere. Præcedentis enim anni frumenti abundè erat; & huius anni collectum, plus expectatione responsurum videbatur, si bona in pace fructus terræ colligerentur. Et quamquàm spes Sabaudij per Monferratum duraturâ possessione proficiendi indies tenuaretur, continuâ Nuncij Pontificij, & Castilionensis Principis negotiatione (quorum ille consilia ac preces, hic imperium minasq; offerebat, & vtrique Hispani Regis auctoritate niterentur; cuius nuru deponi arma, & redire oppida ad veterem Dominum iubebantur) quia tamen incerta pacis tractatio, & anceps adhuc agendorum forma erat, non ita Sabaudius conditionibus intendebat, quin promoueret incepta; & ea maximè adgrederetur, quorum retentio probabilior videbatur. Illi haud dubiè suorum Principum mandata defetebant; sed illud præcipuè moras ac difficultates intendebat, quòd cum potenti ac generoso Principe superuacaneum esset imperijs agere. Preces magis ex vsu; & Mediolani Hispani, & Mantuæ Venetus internuncius admonuerant, nullo fortiori vinculo quàm modestia ac respectu posse indignatum retineri. *Sabaudius permittit rusticos segetē colligere.*

Itaque viuo adhuc negotio pacis, sed conditionibus incertis, Baronem Adtes (strenuus hic ductor, & indefessus militiæ erat) cui plenæ centuriæ ad manus, & perspectus locorum situs erat, arctâ obsidione cingere Sandamianum, nobilissimum Monferrati municipium, iussit. Quòd mediâ in Pedemontanâ esset, eoq; ægrè foret auxilia recepturum, facilem expugnationem promiserant. Aget ferè omnis in colles erigitur; quod decliue est, in fertilem planiciem funditur. Amœna ac frugifera omnia, & commeatu ditiora, quàm vt vniuersum absumatur. Quod si etiam bello necessaria inferantur; aduersus vim tutus locus est. Quinquagesimum ante annum turbatis prouincijs Galli tenuerant: Cæsaris autem viribus Ferrantes Gonzaga longâ & irritâ obsidione strinxerat: nam & auxilia penetrauerant; situq; ac mœnibus vrgentes repulerant. Collis cui insedit, non idem toto ambitu prospectus est; nec pariter expugnationi opportunus. Latiori gyro concluditur, quàm vt exiguis copijs vallari possit: ambiente tamen vndequaque Pedemontano agro, & hostilibus copijs obsessis itineribus, ne Monferratensium auxilia penetrent, sed pro viribus obsistant, carpant, vexant, clausum oppidum, & à *Sandamianum obsidetur à Sabaudys.* *Municipij conditio.*

ſuis diuiſum videbatur. Monti qui Prioccam reſpicit (Lanctolæ vocabulum eſt) religioſorum virorum Cœnobium impoſitum eſt, vnde non mœnia ſolùm, ſed & intima oppidi, ciuéſque ipſi diſtinctè numerantur. Vicinitas hæc facere ad offenſam credita. Proinde locum Adres Baro cum ſuis inſedit, ductáque foſſâ & elato aggere, dorſum temporarij munimenti communiuit: vnde certo ictu ciues e[illegible]pi, & Municipij viæ domúſque infeſtari poterant. Exitiale id ſibi ciues agnorunt, cum inſuper fuſus per planiciem equitatus, agrorum opes interciperet, abſumeret, perderétque. Ita arcta omnia obſeſſis Baro fecerat. His anguſtiis circumuenti Sadamianenſes, auſi facinus ſunt ſupra vires ac numerum, vt ſe eo vinculo expedirent: centum enim & quinquagina mœnibus egreſſi, tamquam deturbaturi loco hoſtem, & inuicem dato acceptóque conſtantiæ ſacramento proceſſere [illegible]uantibus conatus ſuorum iis, qui ſupra muros præſidium agitabant, Moſchettorum infeſtis ictibus in aduerſos iaculantes. Maior oppugnantium numerus e[illegible] quàm vt ipſi in arduo ſiti, à ſuccedentibus & paucioribus deturbarentur. Vbi iuxta fuêre, glande plumbea certamen inierunt, (nec enim haſtatos cominus pugnare, fragor moſchettorum ſinebat) reſpondêre Sabaudij & tecti, & ictibus è ſubli[illegible] non in caſum ſparſis. Ambiguè nihilominus pugnatum; & vulnera & capti v[illegible]trinque numerata. Sed infauſtior ciuium virtus fuit; quòd redeuntes tergore [illegible]nerarentur; cum conſtantiam æmulati, tempus ictibus præberent. Credidere proinde curæ oppidi impoſiti ſecuriora conſilia tractare, ſi mœnibus ambiti, obſidionem & bellum traxiſſent; donec amici caſus ſuorum gnari, magno numero in tutelam accurrerent. Haud dubiè fruſtra ſperabatur: nam Tanarum ac Nizam verſus ſparſus hoſtis equitatus vniuerſa obſepſerat: aut pugnam, aut (quod minimum) vexationes aſſultúſque, ſi nouæ clauſis vires aduenîſſent, auſurus. Campi reliquum, quod Aſtio ac Trino interiacet Sabaudij Ducis vniuerſæ copiæ tenebant; quas duplo maior exercitus in munitos & loco tutos non perrupiſſet. Diſtrahi tanta vis poterat, ſi multa millia alio verſa prouincias illius infeſtaſſent, aut pro obſidione obſidionem reddidiſſent. Sed nec Hiſpani aut volebant, aut poterant; nec Monſerratenſes audebant.

Accreuerat iam Lanctolę munimentum; & huic ſimile aliud; quod alteri colli eminenti impoſitum fuerat, qua valles in Monferratum agrum excurrunt. Illud Heluetij Lucernâ pretio exciti; hoc miles Delfinaro euocatus ſeruandum receperant. Mille ducentos fuiſſe referunt Georgio Ochetto, Ioanne Laurentio Amadeo, Luca Picconello impoſitis qui curarent. Equitatus planiciem obſidebat, nullis certis ſedibus, ſed huc illuc vagus; & vel in auxilia quæ aduenîſſent pugnaturus, vel ambiguos in fide continuo metu retenturus. Ducenti ſclopetarij dicebantur bello ſueti, & militiam illam ingentium ſpoliorum opinione ſectati. Apud ciues annonæ plurimum, nec minus animorum erat: quin enim è vicinis oppidis hoſtiles inſultus, vt in ſecurum euaſerant, alimenta in longum tempus detulerant: & oppidum fertilitate agri conſpicuum vim frumenti aſſueuerabat, vicinorum commodis recondi ſolitum; & tum ciuium bono cuſtoditum. Quod in agro diuitiarum erat, præ tuendæ Patriæ gloriâ in vili habebatur: neque rapinæ, aut peculatus, aut direptiones villarum, ab vllo oppidano ſuſpirium expreſſerant. Peruicaci cunctorum aduerſus Mantuanum fide; & in Sabaudios inuidia: in quos nunquam deficientibus irarum cauſis ob vicinium æmulatu ſtimulabantur. Exteros in municipium receptos & Pedemontanos ploroſque intoleranda belli onera præliorúmque mala formidantes, vt in tutum, ſupellectilis cariſſima detuliſſe; electúmque ab iis præſidio Sandamianum, licet incertus rumor detulerit, vix crediderim; niſi quib. ante bellū Patria illa fuerat, aut vagi, negotiatoréſque, ſedium mutatione vniuerſa ſecum aſportantes. Ab his nihilominus metus aliquis erat, ne proditurí potius quàm habitaturi aduenîſſent.

Fiducia

Fiducia certè gentis securitatem promittere videbatur; ea tamen firmitudo externis & aduenis futura non sperabatur; quæ paratum misericordiæ hostem, & veniam desertoribus offerentem rejiceret. Obseruari singulos adpositis velut custodibus placuit, vt maiori integritatis præmio, sic pœnâ proditionis. Rubeus nihilominus testatus per literas fuerat, Sabaudij subditos aduenas Sandamianensium fuisse; eósque vexationum Patriæ, & collationum impatientia, vel apud accolas hostes, quibuscum æternum dissenserant, domicilium maluisse. Mantuanum quoque monuerat, Pedemontanam omnem eum pecuniam, armenta, & si quid elaborati argenti habuerat, in belli necessitates contulisset, offerre etiam delectibus iuuentutem coactam, quorum opera nutriebantur; & alibi tendentes discretione (vt aiunt) sustentare cogebantur. In eam hospitalitatem fruges & rusticas fortunas insumpsisse; & quò tolerabilior sæuitia videretur, diurno aureo capitaneos & centuriones obligasse. Nec sine sensu manipulares milites egisse; duplicari sibi stipendia volentes; quæ nisi populares repræsentassent, in retinentes immaniter egisse: miserrima singulorum conditione; siue vniuersa contulissent, siue ob negatam pecuniam punirentur.

Hos fuisse Sabaudij militis mores questum non semel Rubeum didicimus: quasi ignoraret, aut falsa vulgaret; aut eadem Hispanos aduersus Monferratenses vsurpasse. Equidem plures Monferratensium, cum Patriam, domos, agrum hostis, & Hispanorum sæuitiæ permisissent, ad interna & inimicis vacua profugerant, communem fortunam pace aut bello toleraturi. Sandamianenses, numero ac situ validiores, non ea consternatio turbauerat: sed quamquàm per ambitum omnia hostilibus armis possiderentur, armenta nihilominus induxêre, quæque comportari potuerunt, in oppidum intulerunt; & tectis domorum in rei euentum reseruarunt, fæni ac paleæ in aliquot menses prouisu suffecturo. Constantiam quoque addere, secretæ literæ ad obsessos penetrantes visæ sunt; breuem eam vexationem futuram docentes; ob paratum iam restitutioni Sabaudium: quòd Regina Galliæ, Hispanus, & Cæsar Mantuanum protegerent. Ante alios calamitosa eorum Pedemontanorum fortuna videbatur (quamquam pauci omnino, & ferè turbidi essent) qui iam iam pace secutura, longum Patriæ exilium, & facultatum amissionem breui malo prætulerant. Quippe Sabaudius pietatis in omnes probatissimæ, implacabilis tamen rebellibus, & desciscentibus ferebatur. Sandamianenses inter hæc, vt cum fortunis honorem victoriæ retinerent, Gubernatorem olim sibi impositum, tamquam ignauiæ & forsan perfidis suspectum amouisse dicebantur, & Andræam Prandum substituisse; quem Belgicæ militiæ experimento, dignum tantæ administrationi putauerant. Eâ re maiestatem sui Principis læsisse dicebantur, & fidei meritum corrupisse. Id tamen falsò iactatum scimus: quádoquidem Marchio Rubeus Cæsaré Confalonerium priuatis simultatibus, & ciuium odio inuisum loco mouerat; nullâ Sandamianensium operâ aut officio stimulatus; & Prandum non virtute minus, quàm familiaritate obstrictum imposuerat. Hoc ferè tempore Princeps Castilionæus Gonzagi sanguinis, Mediolanum iubente Imperatore reuersus fuerat; vt suo munere functus (Commissarium enim Cæsareum dixerat) graui comminatione banni Imperialis, Sabaudium abstinere armis; & quæ loca Monferrati cœpisset, reddere iuberet. Menses aliquot comminatus modestè ferebatur, nec asperè imperia exposuisse, summâ dexteritate vsus vt & intelligeretur; & ne magnum Principem magnitudine remedij asperaret. Sabaudius tamen vt iure sic facto potior, quamquam reddere victorias paratus esset, prætextuum suorum tamen rationem haberi, armatus & minitans orabat. Quod Castilionæo non probatum; vt qui nullis legibus aut excusationibus circumscriptam obedientiam requireret. Vbi itaque frustra consilia, preces, & ex Hispano metum cecidisse vidit, literis ad Ducem datis acriter comminatus

Castilionæus minatur Sabaudo bannum Cæsareum.

est, se Cæsareum bannum aduersus illum publicaturum. Sabaudius sententiæ securus, quamuis modestissimè ac honorificentissimè de Cæsare loqueretur, deceptúmque falsorum pro Mantuano iurium diceret; nil tamen solitæ sibi diligentiæ omittebat, aut belli studia intermittebat, decoram pacem recepturum daturúmque se professus, iniquas conditiones ferro ac vi propulsaturum. Intempestiua vniuersis securitas credebatur. Iraque Nuncius Pontificius & Castilioneus Princeps, denuò ad mitiora versi, traxêre in plures dies negotiationem: vt Sabaudius vim illam animi indignationémque molliret. Et profuit modestia; qui enim iam conditiones auersatus fuerat, vbi reuerenter interpellari, & orari se vidit, spem dedit festinatæ concordiæ. Et quia vterque habiturum Cæsarem prætensorum iurium rationem spoponderant; magno animo respondit: non se nisi vis fásque poscere. Proinde capta arbitrio Cæsaris redditurum, à quo non abnueret veteri Domino restitui. Quod vbi Mantuæ innotuit (quasi honori Ducis ea species detraheret) Aulam omnem questibus confudit; facili Mantuano etiam in amicum ac consanguineum Castilionæum suspiciones neglectus admittere. Dicebatur ea forma restitutionis, existimationi Mantuani detrahere: quòd quæ dolo ac vi capta forent, statim suo Domino restitui oporteret. Negotium quoque è negotio duci, & seri moras, Mantuanus indignabatur; tamquam receptio oppidorum plures menses differenda esset, vt interim subditi alienis oneribus haurirentur, Sabaudius temporario quæstu proficeret. Tumultuaria arma & inuasionem, nullo honesto titulo initam, vt res in priorem formam reduci poscerent, ira medium neminem qui recipiat quærendum. Habere proprium Dominum, qui eâ in re procuratoris non egeret. Diffidentiam quidem Cæsaris, Pontificis, Regúmque procul esse, sed dignitatis & conditionis suæ rationem haberi debere; vt vel ipso restituendi modo notum vniuersis sit, & intulisse Sabaudium grauem iniuriam, & inuasoris alieni pœnas mœrere. Plures deditionem locorum sponte victoris quoquo modo factam amicè recipiendam esse dicebant; siue Cæsari, siue Hispano Castella permitterentur, deponi apud amicos fautorésque: qui cœpto statim bello indemnem Mantuanum, & causa potiorem decreuissent. Eâ asperitate irritari fortunam; vt totius Europæ votis pax quęsita rescindatur; & suspicionibus ac diffidentiâ arbitri causæ delassati, vniuersa in præceps ire consentiant. Nec enim quod continuis Principum officijs, & eorum gratię Sabaudius concesserit, ratum in posterum habiturum; si facilitatem suam negligi, & interjici conclusioni difficultates vidisset. Creditâ iniuriâ potuisse turbari Ducem, & spe rerum nouarum conditiones pacis agitatæ aspernari certum est; nisi Hispanorum literæ querelas minasq; detulissent, modestissimis monitis ambitas; & Inoyosa suspicionibus fœdatus, minus illi spei non vno documento obtulisset. Principum quoque Christiani orbis consensum (cui contradicere Sabaudius innata moderatione noluerat) obstitisse didicimus, quò minus bellum paci præferret; magnisq; victorijs amicos Mantuani erudiret, aliud esse prælia, quàm verba, & pomposas plumarum toro pileo explicationes. Quas enim in illius fauorem armari copias audiuerat, moræ impatiens opperiebatur; in quas impetum facere destinauerat, priusquam locorum gnari, popularibus militiæ pręceptis conuenirent. Quietem etiam ac moderationem suam, cum quæstu fore cognouerat; quòd temperantia, humanitas, Cæsarem Regiumq; obsequium causæ iustitiam approbarent. Iuribus quidem suis cędere in animum non induxerat; ne promptus in neglectum remerè procurrisse videretur: sed Cæsaris ac Regum gratię id condonare, vt Iudex ipse, sibi asserere quę poscebat, nollet.

Sabaudius promittit ea quæ ceperat se Cæsari redditurum.

Instabat Nuncius Pontificius, & Inoyosa non vnis literis testabatur, Pontificem, Cæsarem, Regem Hispanum Sabaudij iurium curam habituros, causámque pro veritate promoturos; aduersúsque infirmiorem inuisam violen-

tiam esse, causâ certare honestissimum. Sed tarda per literas negotiatio, & in tot militum millia onerosa expensa erat. Spes tamen componendæ controuersiæ misso à Sabaudio Mediolanum Comite Aloisio Criuello, Gubernatori affulsit; vt in summam pacis, Sabaudio, Nuncio, Inoyosæ, Castilionæo conueniret. Primo quidem congressu sententiis certatum est; vt ferè elusione & tergiuersatione contentiones exercerentur, quoties inter inuitos de re magna transigitur. Comes nihilominus Criuellus, innata nobilitate iuribus sui Principis pondus ingens oratione contulit; in veteres prætextus, & recentes iniurias compositissimè diffusus. Non id tempus vetera tractandi, aut examinandis indignationis causis, qui medij pacis erant retulerunt: esse vtrique arbitrum Imperatorem; & illatæ violentiæ inuidiam accelerata restitutione corrigendam. Si quid præsumpsisset hostis, & in Cæsarea sententia iniquitatis credidisset, causâ prosequendum, quam plures annos partes agitauerint. Ad extremum negotij absolutionem vrgente Pontificio Nuncio, inter diuersos ea lege fuisse accepimus, vt quando Imperator & Hispanus Rex decertantium sese medios obtulerint; quæcunque Sabaudius vi aut pacto per Monferratum cæpisset, Inoyosæ ac Castilioneo traderentur: tamquam vtriusque majestatis dignationem præferentibus: ea verò mox Mantuano redderentur; lis omnis Cæsari terminanda permitteretur. Vbi consensu res peracta, requisitus Criuellus est, vt habito à Duce suo mandato sponsionem chirographo firmaret. Paruit Criuellus, quòd à Sabaudio in mandatis habuisset, singulari facilitate vniuersis annuere, si minis & imperiis temperaretur. Plures iam dies Mantuanus negotiationis exitum oppetiebatur: itaque missas ab Inoyosa literas accepit, quibus fidum ministrum Mediolanum mitti iubebat; cùm quo restitutionis formam componeret: Nec enim nisi cupita illi, & dictata exequi statuisse. Illico Comes Annibal Chieppius profectus est. Crediderat Mantuanus disputationibus insistendum, & Chieppium iurium Monferrati eruditum destinauerat, vt causa sua patrocinium haberet. Sed ille finita omnia reperit: nec diu immoratus agendorum leges tantùm Mantuam retulit. Arbitrium cuiuscunque potius quàm Mantuani erat; cogebatúrque conditionibus quas Inoyosa & Sabaudius sanciuissent accedere.

Sabaudius mittit Aloisium Criuellum Mediolanum.

Sabaudius Inoyosa concordat in pacis leges.

Comes Chieppius Mediolanum.

Vicesima Iunij erat, & alterum mensem producta discordia; cum Princeps Asculanus Mortarâ omissâ Villanouam suis comitatus venit, præmisso tamen ad Vincentium Mantuani fratrem cursore, qui Principem aduentus sui certiorem reddidit. Nobilis viri accessum Vincentius expectare noluit; sed solita sibi comitate Villanouam profectus officij meritum præuenit: non enim ludicra tractaturum, sed formam absolutæ satisfactionis laturum crediderat. Nec fefellit expectatio: retulit certum ac fixum Sabaudio esse omittere quæ occupasset; & Hispani Regis arbitrio sua iura remittere. Iámque in quos oppida & arma transferrentur deliberatum; & Inoyosam ac Castilionensem, honorum ac munerum eminentiâ prælatos. Simul quia Padilia congruentia à Sabaudio retulerat, militem ac iumenta dimitti impetrauit, quibus duodecim muralia tormenta à Casalensi arce in bellum quod parabatur deduci consuluerat. Eodem & Castilionæus venerat, facti ordinem prosecutus, & data fide eadem quæ cæteros Asculanum exposuisse. Dictu mirum quo ardore singuli pro Mantuano niterentur; qui incertâ adhuc Regum voluntate, & irato Sabaudio tergiuersabantur ambigebántque. Sequenti vtrique ad Casalenses profecti sunt, obuio Principe Vincentio ac Niuerniensi, cum equitibus ferè quingentis. Negotiatione tristi ac difficili in lætitiam versa, regio more omnes excepti: & aliquot armatorum millia, dispositis vtrinque ordinibus inducti. Plena vrbis itinera turbis erant, gestientibus omnibus Principes viros, quorum studio quies

Asculanus cum P. Vincentio Villanona.

obuenisset, intueri. Eâdem quoque vrbanitate Casalensis arx ostentata vt famam magnitudinis, situs, militis præsidium seruantis, supra rem non esse deprehenderent. Obstupuisse fossæ latitudinem altitudinémque, murorum molem, tormentorum numerum, internos receptus Asculanum & suos, Mantuanus asseruit: nobilique encomio testatum, non aliud per Italiam munimentum plus regiæ majestatis præ se ferre. Procerum tamen virorum qui præsentes aderant fide didicimus, pauca illum laudationibus prosecutum, plura inopiæ & enormis vastitatis accusasse. Sanè magnitudo murorum, latitudo, ambitúsque latè fusus spectantur; sed nec necessitati tormenta respondebant, nec vsui suffectura militia; commeatus quoque vix menstruus erat. Sed & pauciora intus erant quę in vsum obsidionum munimenta requirunt: Puluis bellicus, materia artificialis ignis, plumbum, ferrum, nitrum, sulphur, & his similia belli presidia requirunt; quod nos quoque oculati testes cum plerisque curiositatis nostræ æmulis depreheudimus.

Reuertentem ad suos Asculanum, Vincentius ac Niuerniensis magno nobilium comitatu Padum vsque prosecuti sunt, in eam præcipuè curam intenti, ne quod officij genus omitterent; pronis in ea studia magnatibus, testandæ caritati. Postero vtrique Inoyosam Mottanæ conuenerunt, quo Marchio vt restitutionem properaret, venerat, vt è vicinio promptior dictorum factorúmque executio esset. Cæterùm ne inani tantum apparatu, & speciosis congressibus tempus perderetur, Criuellus additis Inoyosæ literis Sabaudium monuit, executionis initium tertium post diem Trini restitutione præsumendum: non enim lenta cunctatione tot Principes expectatione lassari posse; & iam communi sententia sancitum; aut pacem dictis legibus, aut bellum atrox resumendum. Id quoque pactis addebatur Monserratensium immunitati, ne Sabaudius diruendis quæ extruxerat munimentis, ciuibus rusticísve vteretur: neve auehendis tormentis, populatium iumentorum opera fatigaret; sed vtrumque proprio milite exequeretur. Id æquitati dari creditum; quòd pagani frequentibus querelis inhumanitatem accusare, & intolerandos labores (insueti malis belli) queri consueuissent. Partem hanc conditionum Sabaudius ex arbitrio tractauit; vt qui magna calamitate Mantuanum ac subditos leuari; & opulentissima pacta cencordiæ respexisse. Culpam nihilominus malorum in Sangeorgium Mantuanus, scriptis ad regios ministros literis retulit, asserens, eius studio accendi Sabaudij inimicos: quod sciret iam se Principis sui miserationem aduersum se consumpsisse; nec abolere defectionis ignominiam nisi geminatâ contumaciâ, & nouis flagitiis credidisse; vt ira non perfidię prurigine insolescere cognosceretur. Conscelerato famulo, & irato domino satis esse, si assiduis incursionibus, & vexatione popularium, nullo ipsorum profectu, Princeps immeritus carperetur. Contulit & alia conuiciorum, quæ Inoyosa solitâ sibi prudentiâ neglexit; gnarus & eas Sangeorgij iniurias non esse, & inultas fore. Causam suspicioni Mantuani, milites dedêre, qui paganis præerant; eo quòd centuriæ Sangeorgij esse & eius imperio nauare cognoscerentur. Cum tamen non illæ, non Sangeorgius similia exercerent, sed Sabaudij imperio mouerentur.

Cæterùm cum iam modus oppidorum restitutioni dictus esset, acceptis à Sandamianensibus literis Princeps Vincentius didicit, arctari obsidione oppidum, & media in negotiatione pacis bellum ardere. Quod etsi ignotum Inoyosæ credi possit, Iuuenem tamen asperauit, vt apud circumfusos proceres prorumperet: Nos (inquit) speciosa cócordiæ pacta componimus; regio nomine leges hostilitati dicimus, quidq; bona pace agédum sit consulimus: At Baro Adres viciuorum coactâ militiâ Sandamianum vrget, maioréne Ducis fratris mei, an protectionis regiæ iniuriâ vix discreuerim. Quæ istæ concordiæ fabulæ, quæ forma quietis; si cum Monferrati arma vana spe securitatis distinentur, contra hostem Munici-

P. Vincentij querela cum Inoyosa ob Sandamianum obsessum

pijs

pijs nostris insultantem tum maximè sæuus instat, cum abstinere bello iubetur? Atqui cunctatione & ignominiâ nostrâ exultat; cumq; imparatam prouinciam festinatione oppresserit, id insuper in gloriam trahit; quòd Regis Hispani conatus prouisu ac numero validos despiciat; audeatq; cum de restitutione agitur, expugnationes exercere. Futuram certè apud nos æternam Monferrati possessionem non ambigo; sed quo honore, tanti Regis arma viresq; circumferantur; quâ contumeliâ spes illius senescant, ante alia prospicere administros debere iudico; quorum studio tam magna agitantur. Mersam semel hoc totius Italiæ atq; adeo Europæ theatro existimationem, nullâ virtute reduxeritis. Non alio certè stabilimento fama tanti nominis vtitur: quàm quod posse credatur, & velle. Infamiæ quoque notam arguerem, nisi cum Principibus viris res esset, quibus compertum scio, aut credi iniuriosè in nos agere Sabaudium, aut flagitiosè Hispanos conniuère. Alterutrius culpam esse, vos quorum tutelæ successimus, opinione generis humani nouistis. Plura dicere parantem, ne calore indignationis acerbius ageret, Castilionæus interpellauit; eadem Cæsaris nomine lamentatus, sed inuidiæ ac comitatis mixto temperamento.

Plus Vincentij Principis quàm fratris Ducis apud Hispanos valuisse auctoritatem, non semel didicimus; cuius fidei constantia morum, sermo moderatus, granitas facilitasq; pretium fecisse videbantur. Ignoraueritne obsideri Sandamianum Inoyosa; an debiles vires suas excusationi accommodauerit, incertum est; missurum se tamen ad Sabaudium literas promisit, quibus turbari nouâ inuasione prouinciam, & inter pacis tractationem, bellum exerceri quereretur: & nisi iniuriâ abstinuisset, negotiationis amicæ finem fore. Quinimo dilatio restitutionis ne sibi à Vincentio imputaretur (nouerat enim Mantuanum cuncta malorum in se flectere) protractam in eam diem dixit, quòd cui à se fratris ipsius iussu redderentur, non perscripsisset. Legitimo quippe procuratori debere permitti, qui Domini nomine accipiat tradatque. Inane id & vanum procrastinationis prætextum risit Vincentius; satis superq; sufficere testatus, si ipse cum Castilionæo Principe recepisset: propediem nihilominus expectare se fratris literas, quibus auctoritatem recipiendi, cui ille libitum foret, sit concessurus.

Inter hæc etiam de Niuerniensi suspiciones retractæ: nec enim adhuc vmbræ metusq; animo excesserant, magnum Principem, & tot nobilibus comitatum Hispanis suspectantibus. Sed iam iter meditari, & finé querelis facturum responsum est: ne innumerabilibus hactenus iniurijs & criminationibus læsus Mantuanus, vllis in posterum accusationibus laceraretur. Quamquam oculatiores rerum obseruatores pro certo habuerint, non Hispanis magis quàm Mantuano inuisum Niuerniensem fuisse; vbi turbas in quietem flecti, & nullo externo auxilio egere cognouit. Sed nec eos animos Niuerniensem fugisse; eoq; discessum properasse. Nec fateri ausim vulgatum politicorum axioma, nec abnuere; quoties dominationis discrimen incidit, non consanguineis, non amicis, non ijs ipsis quorum interest, fidem constare. Adeo fraudium & diffidentiæ frequentia exempla suppetunt. Sub vesperam concitato cursore à Mantuano epistola venit, delegatâ in Vincentium fratrem potestate recipiendi oppida; & per loca mittendi, qui Ducis sui nomine eodem munere fungerentur. *Mantuanus iubet Vincentium fratrē recipere oppida ab Inoyosâ.*

Vicesimâ quintâ mensis, Niuernensis Dux, cum composita in quietem omnia deprehendisset, coacto Aulæ suæ vniuerso comitatu, relicto Monferrato Mantuam profectus est, vt Lauretano itinere Romam, quò cum Galliâ soluerat, tendebat, proficisceretur. Et quidem tempestiua profectio visa; non Inoyosæ magis quàm Sabaudio: cui Principis virtus, & ex gentis suæ caritate, vis suspecta erat. Hispanorum quoq; secreti questus non semel in publicum eruperant; procurantibus Sabaudij amicitijs, corrumpédæ Mantuani spei, admitti suspiciones. Nec sine *Niuerniensis Mantuam.*

ſpecie potentiæ vmbræ Hiſpanis accreuerant: cum enim in Monſerrato ageret, accitis aut ſponte in diſcrimen properantibus Gallis comitatum ſuum auxerat; iamq; plures trecentis numerabantur, iiq; nobiles & titulis dominationum ſupra vulgum. Inter eos quoque militari diſciplinâ celebres plures cenſebantur; quorum ductu bellare populares gloriam credebant. Hoc ortu primùm centurias,mox cohortes,ad extremum & legiones expleuiſſet; ſi properantibus Gallis liber acceſſus,& gratum Domino ſuum periculum cognouiſſent. Turbidis certè rebus, & fortunâ omni in Sabaudium verſâ, è proprijs ſubditis auxilium Niuernienſis deſtinauerat (nec enim Regina magnis viri conatibus obſtitiſſet) ſed vbi compoſitos tumultus, & paratum teſtitutioni oppidorum hoſtem vidit, procurrentium impetum attinuit; quamquàm Marſiliæ & Antibi aliquot iam centuriæ conueniſſent. Nepotis cauſam iuuare in animo habuerat, quamuis inermem & imparatum neceſſitas offendiſſet. Sed vbi ſponte ſuà rumorem depoſuiſſe, & Hiſpanos ſetiò tutelam rerum Monſerrati complexos nouit, indemnem & ſuo potitum Mantuanum agere, ſatis credidit; non ignarus quibus conuicijs odijſq; exerceretur. Neque tamen præcipiti diſceſſu auerſum ſibi Inoyoſæ animum agnouiſſe oſtendit; ſed cum cauſam longioris moræ grauiter proſecutus foret; id præcipuè connixus eſt, vt fidem ſuam approbaret, crederetúrq; quoad Mantuanæ ac ſuæ domus dignitas in gentilitio honore manſiſſet, non alia caritate Hiſpanos quàm Gallos,Regijs nuper coniugijs iunctos,proſecuturus. Inoyoſa & Aſculanus,diligentiæ ac operæ excuſationem,in bonum pacis,decus familiæ flexêre; inſuper comitate deuinctum protectionis duraturæ promiſſione ſolati dimisête. Nec ſiluere quibus cauſis ſerius in bellum deſcenſum, & peritus armis Sabaudius foret.

Fiſcus Mantuanus inquirit in rebelles.

Plures ante dies apud Monferratum, cum inter pacem & bellum mediæ prouinciæ agerent, rerum publicatum pro Mantuano adminiſtri in rebellium cognitionem intenderant; Quæſtore ciuitatis, iiſq; quibus facinorum executio commiſſa erat deſertores Mantuani perſequentibus. Res hæc ſeuerius tractata, vt nonnulli falsò accuſati diſcrimen capitis ſubirent, fecit; ſiue pietas Domini Iudices,ſiue priuatum odium excitaret. Diuturnâ tandem vexatione agitati quidam, tandem innocentes declarati ſunt. Si quos extrema neceſſitas, & vis hoſtium inſuperabilis mentiri ſacramentum, & fallacijs tueri vitam fortunaſq; impulerat,excuſati:iam enim intempeſtiuum rigorem Senatus Caſalêſis Mantuano perſuaſerat. Mitius quoque in eos animaduerſum, qui potentiorum imperia ſecuti, validiorem & victorem Dominum prætulerunt. Proditionis transfugijq; non coacti crimine aliqui damnati.Quos inter Comes Guido Sangeorgius;quem Mantuanus inter alios implacabiliter oderat,æmulorum votis in pœnam poſcebatur.Et quamquàm non Hiſpani,non Galli,non Veneti apertè excuſarent; ſilebant tamen quoties nominari audiebant;ſiue excuſatum crederent; ſiue(vt tempori decebat) excuſatum cuperent. Quid eo læſo,& immaniter habito prouincias maneret, & quibus viribus executurus contumelias ſuas foret, peruiderant. Horret animus illuſtrem familiam, collectis in poſteritatis memoriam opprobrijs,quibus publicè inuſta eſt,fœdare:ne bonis domi artibus,foris militari virtute ad omnem claritudinem euecta (quibus rari mortalium adornantur) ſtudio ſugillare; aut creditas ab aliquibus fœditates, iis qui eodem ſanguine, & priſcâ virtute agunt, obiectare videamur. Sed factorum veritas, & ſeries hiſtoriæ tem inſignem ſilentio inuoluere non permittunt; ne alienæ cupidini,noſtro arbitrio famulari videamur; id tamen acturi ſumus immutabili apud nos conſilio,nec de odioſis ingratiſq; inuidioſum ferre iudicium; nec tacere,quæ multorum teſtium indubitatâ fide nixa,mendacium ſilentij arguerent.

Ergo Iunij viceſimâ ſextâ, Theodorus Pendaſius Villæ ſancti ſecundi Comes, & Man-

& Mantuano Duci à consilijs, rerumq; Ducalis Fisci in Monferrato Curator, & Iudicis hac in re officio defunctus, Faustus Croa Senator Casalensis, & intimi consilij collega; & Ioannes Iacobus Bruscus, totius prouinciæ Quæsitor, huic causæ cognoscendæ & absoluendæ simul delegati, pluribus hominum millibus adstantibus; quos Præconis publici voce coëgerant, in hanc quam infero formam, redditâ verbatim sententiâ de Sangeorgio decreuerunt. Nos Theodorus Pendasius, Faustus Croa, Ioannes Iacobus Bruscus, in causa Guidonis Sangeorgij, Comitis Theodori filij, vrgente sententiamq; Fisci Monferratensis Procuratore, interrogatis testibus, visisq; actis publicis, manifestam eius viri rebellionem, proditionem, læsamq; maiestatem; cœpto non minus quàm continuato ac consummato delicto, aduersus Serenissimum Cardinalem Ferdinandum Mantuæ ac Monferrati Ducem, eiq; debitam fidem admisso, arguunt. Itaque diuino orato auxilio, permissâ nobis cognoscendi auctoritate; & ante alia maturâ deliberatione præmissa, rerumq; ad id productarum æstimatione vsi, decernimus Guidonem Sangeorgium ingratissimum Mantuani an Monferratensis Ducis subditum, rebellionis ac læsæ maiestatis reum esse: quod hostibus, ac prærupto consilio Sabaudiæ Ducem inimicum comitatus, exercituum illius Præfectum egerit: quod Trinum municipium tormentis bellicis assultu ac dolo cœperit, & ad descisionem custodiæ impositos hortatus sit: quod Moncaluium consilio ac fraude occupatum, Castellum loci dies aliquot obsessum captúmque: quod Nizam vi omni adortus, diu multis armatorum millibus obsederit, bombardis concusserit, agrum circa vastauerit: quòd pleraque Monferrati oppida, armatis centurijs interceperit, diripuerit, exciderit, ciues expulerit, vim pecuniæ contributionis nomine expresserit; furta, sacrilegia, vim admiserit impune habuerit: quod nonnullos nobiles prouinciales suæ perfidiæ per nuncios ac literas illigare conatus sit, socios flagitiorum quæsierit: quod inter cætera Corsioni, Alici, Vesimi (quæ oppida eius patrimonij censebantur) hostiles copias, & conscios auctoréſque rebellionis milites Mantuæ ac Monferrati Duci supremo Domino aduersos, induxerit: alia fœda, immania, atrocia patrauerit. Quâ causâ dicimus concordiq; voto sancimus; & obiectorum criminum, & culpæ, nec non pœnarum quas in rebelles & læsæ maiestatis conuictos omnia iura proclamant, reum esse, sigillatim verò capitali supplicio perdendum: Nempe vt infami plaustro raptatus per opprobrium, in locum facinorosis puniendis sepositum deducatur, ibiq; clauâ mactatus, & quatuor in partes dissectus, ijs in locis vbi flagitia exercuit, publico exponatur; si quando in Mantuani potestatem venerit. Interim eo apud hostem agente statuam eius formari quæ pede altero ignominiosæ furcæ appendatur, cum suorum criminum notâ debere. Eumq; perpetuò exulem, infamem, omni honore ac dignitate exutum: quæq; per Monferratum patrimonio, aut sui Principis liberalitate olim possederit, in Fiscum auocanda censemus. Hæc sententiæ in Sangeorgium substantia fuit: sed & proscriptionis leges edicto additæ; quibus decem aureorum millia, ei qui viuum Mantuani Ducis potestati tradidisset, sex qui occisi caput detulisset, quatuor qui quocunque modo iugulasset, promittebantur. Et ne qua facti ignoratio prætenderetur, tubarum sono, multa ciuium millia congregata, in Ducale palatium fuerant; vbi latino & Italo idiomate, iudicibus pro Tribunali sedentibus, res vulgata. Ad famam dedecoris procerum, ciuium, militum animi concidêre: & eorum quos obiecta crimina offendebant; & quos nobilissimi viri commiseratio mouebat. Sed & inter amicos, & veteri affectu obnoxios multa dicebantur, vt cum causâ rebellasse cognosceretur. Auersio iniqua Dominorum, contemptus, Patrui Cardinalis iniuriæ, intentata veneficia, & capitales insidiæ. Mantuano proniores breuem eorum dolorem fore dicebant; & vbi discusso errore, suo vigori mens restituta fuisset, neminem eo in numero futurum, qui exo-

Et Sangeorgium condemnat.

cratione ac diris tantum scelus non foret prosecuturus. Non enim ipsum Sangeorgios solùm perduellione, sed plures nobilissimasq; Monferrati familias contagione læsisse accusabatur. Alij maiori adhuc licentia, Sabaudium fœditatis auctorem transferendo crimini peragebant; dicebanturq; sententiæ; tamquam malo consilio vsus, non vno nomine reprobaretur: quod nobilem virum inconsultâ indignatione procurrentem, non permisso deliberationi tempore, non communicato consilio, inter administros suarum cupidinum recepisset: quantúmque alienâ perfidiâ creuisset, tantum sibi dedecoris, vt alienæ operæ egentem, sordido nomine comparasset. Plerumque facilitatem criminis, & validos stimulos, vel integerrimos corrumpere: & potuisse Sabaudium suis cogitationibus eundem exitum, proprijs armis ac ductoribus, maiori gloriâ nancisci. Nunc fouisse rebellionem; & (si apud maiestatis reum creditum locus laudi est) plus parricidæ, & externo, cuius virtute profecisset, quàm proprijs viribus imputandum. Dedisse documentum quibus opibus actibusq; præualuerit; & quantum difficultatum vastæ cogitationes eius aditurae fuissent; nisi fortitudine seditiosorum aduersus æmulum vsus foret. Melius Romanos, & solidam bello gloriam sectantes, quorum virtutem Sabaudius æmularetur, egisse; qui parricidas persecuti, tam fœdo adminiculo in hostes vsi non sunt, eoq; indubitata virtute ingruerunt.

Hæc corruptorum in Mantuanum temeraria sententia; eorum qui pro Sabaudio nitebantur sermonibus confutabatur; ne publico quidem temperantes, quin testarentur honoratas illius victorias, licitas artes, decorum Sangeorgij ministerium fuisse. Dolo ac virtuti patem in hostem locum esse: & si Mantuanus ægrè ferat, fortitudinem suorum Sabaudio militare, sibi suæq; asperitati adscribere id debere. Neminem adeo subditum suo Principi esse, vt iniurias offensionésque, vitæ, facultatum, honoris ferre debeat. Quinq; iam dies preterierant, quos Iudices Sangeorgio legis more concesserant, vt se coram sisteret: proinde sexto, formatam in illius similitudinem è fœno ac obsoletis telæ frustis statuam, infami furcæ, à publico carnifice suspendi fecerunt. Aliam quoque prominenti in ciuitatem Castelli munimento, in eandem ignominiam exponi; horrentibus etiam bonis informem sæuitiam, parum causæ & tempori congruentem. Sed maior illi ex addito titulo infamia quærebatur; quod Rebellium ingratissimus diceretur. Sangeorgius quamquam honestas defectionis causas præsumeret, vulnus id tamen intra animum altissimè admisit; quod fortissimos etiam mortalium, qui existimationi viuunt (aduersus poetæ opinionem) & falsus honor, & mendax infamia perstringant. Coniugis illius nobilissimæ at honestissimæ fœminæ, manifestiorem fuisse mœstitiam didicimus. Accepto quippe infœlicis scenæ nuncio, adeo animo consternata fertur, vt parum abfuerit, quin subito deliquio oppeteret; paruulos liberos ingenti dolore complexa; & amissas opes, violatum honorem impar tolerandi contestata. Sed augeri hostium lætitiam questu suo; & si lugere impensius videretur, suum iam ab illis non leuem pœnæ partem, admonita: publicè lamentari destitit. Sabaudius non ignarus eâ se inuidiâ petitum, inuisere voluit, prolapsam dolore adleuans, & spe veri honoris ad firmitudinem hortatus. Notum sibi quantum coniugis illius fides aduersum se discriminis adierit, quas iniurias ab hoste retulerit: sed eandem sibi & illi fortunam velle; & vel ab inuito Mantuano, antiquum decus, auitas opes, honorem expressurum. Tanti Principis comitas languentem haud dubiè subleuauit: nisi plerique nobilium inanes eos pauores, solidumq; in marito decus esse (quod à cæteris agnosceretur) docentes, plus ad solatium profuêre.

Sabaudius solatur coniugem Sangeorgij post eius damnationem.

Curtius bona confiscantur.

Vbi in famam Sangeorgij sæuitum est, Iudicum animaduersio in fortunas vertit; & sigillatim Fisco petita, quæ ille per Monferratum possidebat: eaq; in plures partes distracta, ne facilis receptus & apud eundem possessorem deposita viderentur-

derentur. Ante alia Vesimum, cum castro cui Sangeorgio Scarampo nomen est, addito Marchionatus titulo Ioanni Octauio Gonzagæ à Duce dono data: Vetera merita, communis educatio, consanguinitas prætendebatur. Leuari inopiam viri nobilis, & decus familiæ retineri eâ largitione crediderat. Alicum Marchiæ cognomento Claudio Gonzagę permissum; qui nobilitate natalium, morúmque dulcedine toti ciuitati carus, functarum apud Pontificem & Imperatorem legationum merita contulerat. Sed secretorum gnari testabantur, debita illi pridem multa aureorum millia, ea imagine Mantuanum soluere decreuisse; quæ Claudio Vincentius parens quanquam promissa rependere neglexisset. Bozia quæ Sangeorgium ac Balzianum condominos habuerat, Ducis medico nexo Comitis honore collata. Cotsionem Comes Ibertus sibi comparauit, cum partem pretij dono Mantuanus remisisset. Bozola Præposito Foresto: Molatrinæ Reipublicæ Villanouæ; agri ad Pontestutam Ioanni Francisco Pico, ad Balzolam Cęsari Arditono; Bozolea Gulielmo Galloni venundata. Census annui Tunci Senatori Çinalerio in prę̨mium optimè nauatæ operę concessi. Pars quoque Comitatus Sangeorgij, Corij, Rocchæq; Marchioni Vulpiani promissa dicebatur. Eorum qui emerant, nemo præter Forestum publicè excusatus. Patriæ enim dicteriis res agitata, id interpretationis nacta est, vt cum altero oculo captus Forestus esset, mirum videri non deberet, si minus peruidisset; etsi in id præcipitium lapsus foret, quod optimè oculati non vitauerant. Cęterùm perniciosa Mantuani largitio prudentibus credita; ne habendi cupidine qui nacti fuerant iratum Sangeorgio Mantuanum consilio firmarent, prohiberéntq; reddi; quorum retentio exitium prouinciæ accelerabat. Hinc cunctante super venia rebellium Mantuano, acres per Europam querelæ eos maximè petebant, quos suspectos fama differebat, restitutionem Sangeorgio fieri dissuasisse. Nec aliud in Vrbe ac Mediolani frequentius conclamatum, quàm donationem illam ac venditiones (quæ nec in Mantuani potestate essent, nec sine exitio accipi possent) perniciem Italiæ maturare. Sanè cordati & apud Mantuanum agere soliti, magnitudinísque Sabaudij periti, illum monuerant, temporariam munificentiam, non donatori beneficij gloriam, non accipientibus vtilitatem laturam. Illum olim consensu generis humani victum, modico honore suo, quæ concessisset retractaturum, hos collatam in emptiones pecuniam prodigituros, vanosq; honores publico irrisu depositturos. Gonzagam quidem aduersis communi bono consiliis in Hispaniam Oratorem à Mantuano missum dicebant; quod omni officio foret restitutionem apud Regem moraturus; ne ipse Vesimo excideret. Et licet plerique tiderent anxiè petitum à viro titulum, qui ipso ortu nobiliorem accepisset & circumferret; ille tamen Hispanū fastum & Aulæ illius consuetudinem accusabat, vbi nobili viro nullus locus est, nisi titulo aliquo dominationis adornetur. Claudij Gonzagæ moderatio ac prudētia cum ab omnibus, tum à Duce ipso seriò licet commendata: cum enim vltro Alicum offerretur, titulo se interim abstinere; & donec pax solidè coiuisset, differre possessionem velle respondit. Præuiderat vir nobilis, lubricam eorum concessione lætitiam, quæ nec à Mantuano sine exitio Patrię dari, nec ab ipso sine leuitatis nota recipi poterant. Balzianus vel inuito Mantuano, se fructibus Bozię vsurum publicè iactauit; & curaturum ne Medicus integra cute sua, malè acceptis frueretur. Sangeorgius certa spe nitebatur, non fruiturum alienis Mantuanum, qui ne sua quidem tutari posset; strenuámque Sabaudio operam præstabat; quo superstite sciebat, non minori securitate bona sua, quàm Taurinum fore.

Expleto apud Casalenses deformis scenę die, Princeps Vincentius & Marchio Rubeus, Moranum nobili comitatu septi profecti sunt, vt Castilionæum & Asculanum ibi opperirentur, quo se venturos eodem die prædixerant. Hic regiæ copiæ, equitum peditúmque ingens numerus consedit; per cohortes & centurias

diuisus,magno decore;quasi paratus ad bellum. Vbi inter magnos viros officio,ac comitati satisfactum,vniuersi Trinum contendêre: Vincentius extra mœnia cum suis substitit. Castilionæus & Asculanus,intra muros accepti;quibus municipij restitutio,à Verrunensi Comite ac Viualdo facienda erat. Hi statim Sabaudij mandata protulerunt;& portarum clauibus productis,possessionem loci permiserunt: mox egressi aduersâ portâ cum suis sunt,integro honore Ducis; quem certum est officio victum,spontaneam deditionem fecisse. Paulo post vtrique Principes, adhuc foris opperientem Vincentium Principem conuenêre. In hunc conuersus Asculanus: Excussit (inquit) Sabaudius,& magnitudini regiæ infirmiora sua arma summisit. Itaque fratris Ducis nomine,dominationem velut nouam auspicare;& nobilissimi oppidi ius antiquum recipe. Hinc non Mantuani solum,sed & per Europam Principes omnes,integritatis ac protectionis regię aduersus seditiosos experimentum accipiant; discántque nemini caritatem Hispanam præferenti, aut inutilem amicitiam fore. Sumere se Vincentius respondit,& chirographo concessionem sibi factam testatus est, (quod Verrunensis ac Viualdus, publicis tabulis quod egerant excipi voluissent;nec tamen obtinuerant) ne ea species magnitudinis admirteretur, apud hostem iam cædentem; aut quod illi vi peruicisse videri noluerant, solemnitate actorum, velut cum difficultate expressum ostenderent. Aliquot minora tormenta bellica, quæ Trinenses ante Sabaudij aduentum habuerant, suo quidem loco restituta; sed quod armorum reliquum, militari licentiâ vt ductorum imperiis distractum fuerat,desideratum. Instabant quidem Sindici ciuitatis, vt substracta arma repræsentarentur: sed vbi de quibus dubitatum fuerat an concederentur,inuenta sunt,illa vt minoris pretij neglecta. Opulentior quàm credebatur Mantuano conditio euenerat; nec Hispani tantam Sabaudij facilitatem sperauerant.

Sabaudij Mantuano Trinum reddunt.

Castilionæus ne segnius consanguinei Ducis causam agere videretur, acriter reposcebat. Asculanus tamen siue Sabaudij promptitudini vices redderet; siue leuem illam in tanto quæstu iacturam sciret,Castilionæum negligere querelas,& inanes flagitationes rejicere orauit. Tum cessit Castilionæus; nec Princeps Vincentius vlterius quæsiuit; eam patientiam poscentibus qui potiora contulerant. Eques Rinara (nunquam mihi sine additione laudis nominandus) Trino Gubernator, cum trecentis peditibus ducentis equitibus impositus: vt qui eo præsidio fretus,si bellandum denuo foret,hostilem impetum spreturus, & vltro eruptionem ausurus cognosceretur. Mox eo procurante, annona & bellicus prouentus à Casalensibus aduecta sunt;quæ longiori obsidioni sufficerent. Vtriusque portę lateri,duo prominentia munimenta Sabaudius extulerat; quæ paucis ante restitutionem diebus demoliri,& nudari mœnium latera imperauerat. Ea denuo Rinara,reductâ comportatâque materiâ,veteri formæ restituit;& oppositæ Trini portę densos aggeres in lunę formam circumdedit;ne vis omnis mœnibus exciperetur, sed elata moles obsisteret. Auctus quoque bellicorum tormentorum numerus;ne facilis hostis incursus, contemptu & securitate esset. Ciues non die non nocte occursare mœnibus, non arma nisi iussu ferre, non pandere aut claudere portas nisi imperio suo, non efferre prouentum agri, non accipere exteros, nisi permissu voluit;non aliâ curâ nixus,aut maiori securitati indormiens;quàm si foris hostem,intus proditores meruerat. Sabaudius quidem nobili testificatione,iuueni licet infenso gloriam addidit: cum enim inter epulas,quorum maximè virtus obsistere cupitis suis examinaretur, Rinara primum nominauit; dixitque natalium splendore, eam sui opinionem apud hostes ipsos mereri.

His compositis Moncaluium vniuersi prospectabant. Et quanquam in vestibulo negotiationis Trini exemplo deditionem præsumerent; eo tamen acrius poscebatur,quod sciebatur validiori arce septum,plus apud singulos habere securitatis

ritatis. Itaque ab Asculano Principe Ioannes de Castro missus, vt deputato à Castilionæo ministro Cæsareo traderetur. Patuêre hi quoque, eâdem Sabaudij facilitate; nec crediti nondum certo fine expletis iuribus suis, tam promptè in quietem consensuris. Alphonso Guerrerio statim concessum; quem ante alios Vincentius elegerat vt loco præesset, militiamq; vicinorum contineret. Præteritarum necessitatum memoriâ, vt frumentum prouentusq; bellicus induceretur admonuit, centumq; sclopetarij, continuæ custodiæ additi; ne quam vim improuisam in posterum ciues excusandam haberent. Ioannes pariter Brauus; recipiendis vltra Tanarum oppidis ab Asculano missus, & Marchio Cassinæ Cæsareo nomine subsequi à Castilioneo iussus, vt acciperet. Hic Manfrino Castilionæo permisit, cuius curæ tractus is omnis ante bellum fuerat.

Et Moncalvinum.

Et loca trans Tanarum.

Vbi cuncta restituta sunt, Manfrinus Albam concessit, trecentis peditibus, sexaginta equitibus præsidio retentis: vt ciuium ope adiuti, in tutelam rerum suarum valescerent. Ad Nizam adscititiæ militiæ pedites quingenti Antoniotto de Ruere imposito, locati; qui parati signum obseruarent; & accepto statim in mœnia properarent. Pronior nempe cupidini hostis sciebatur; & eâ parte cæterorum tutelæ deseruire. Dionum eques Grisella, quartum ferè mensem habuit: & abeunti Cæsar Confalonerius successor datus. Paucioribus præsidium commissum; vixq; præter incolas sexaginta exteri additi: licet situ tutum in longiorem obsidionem videretur. Sed tot simul arces nouâ militiâ firmari arduum, & supra vires Mantuani erat; satisq; prouisum minoribus videbatur, si præcipua & nobiliora oppida retinerentur. Andræas Prandus Sandamianum custodire; descriptis militibus qui ciuium infrequentiam supplerent, iussus est: prorogatumq; imperium, quod mutato Confalonerio acceperat. Gabianum minori nomine; eoq; paucioribus traditum; & quia Trini ac Moncaluij vicinio aliquid securitatis credebatur. Cum adhuc pacis negotiatio ferueret; & à longè Inoysa, quietem (quam nunquam voluerat opinione æmulorum) perstreperet, Sabaudiúsque indignatione ac viribus excitatus, morosam cunctationem insereret, Confalonerius domesticis curis pressus ad suos lares coniugem miserat. Id hostes didicerant; qui dispositis medio itinere insidijs incautam circumuenêre. Familiaris famulus proditionem vendidisse dicebatur. Grauiter haud dubiè casum vxoris Confalonerius tulit; debitæ sibi tamen virtutis non oblitus, frequentes in hostes eruptiones vsurpauit; paratos turbans, & inexpectantes vrgens, prout occasio tempúsque tulerat. Nondum enim tormenta bellica Sandamiano oppugnatores admouerant, ideóque non semel tentare fortunam vacuum fuit: cum paribus ferè vtrinque armis congrederentur. Sed quia numero superabatur, cautè se suosq; certamini credere cogebatur; exploratorum ministerio vsus; qui pallantem inimicum parumq; per interualla sibi constantem, deferebant. Dierum aliquot velitatione quidam Sabaudiorum desiderati; nec Sandamianensibus gloria defensi oppidi nullo sanguine stetit: capta ad extremùm Ducis vxor multum spei Baroni Adres dedit: qui misso nuncio, se innocentem matronam oppidanorum ictibus expositurum professus est, nisi maritus deditionem properauisset: iam enim vis, insidiæ, oblata munera, promissa, agri excidium, ruinæ villarum frustra fuerant: & magnâ ex aduerso virtute opus erat, vt cogeretur. In illo tamen, fortitudo & deuotus Mantuani obsequio animus, plus vxoriâ caritate valuerunt: remisit quippe nuncium, & referre iussit; morte vnius mulierculæ, illius victoriam non futuram; sed barbaram immanitatem totum æuum apud hominum memoriam mensuram. Quinimo tres illum apud se filios habere, quorum capitibus tormentorum impetu exoneratis, constantiam retinere sit paratus potius, quàm fidem frangere. Benè cum Monferrato initio belli actum fuisset, si ea virtute multos Duces, & aliquot bellatorum millia numerasset. Vel enim ipsis Sabaudijs fatan-

tibus certum est, non solùm fortitudinem obsidentium, sed & defectam apud plerosque fidem; deditiones locorum accelerauisse: & multum negotij victoribus futurum fuisse; si tantùm hominem in singulas oppugnationes impendissent.

Ardentibus vtrinque animis peruicaciâ propositi, pugnasq; agitantibus redditorum oppidorum fama, ad vtrosque delata est: & Baro Adres quam capiendi Sandamiani gloriam in propinquo videbat, discessu omittere coactus est. Quod tamen in obsidionibus vsu venit, circumpositi agri opes detritæ; & villarum ornamenta, odio aut lasciuiâ militari disiecta sunt. Quartum intra diem restitutis potioribus, quidquid oppidorum Sabaudius cœperat, per vniuersum Monferratum, Mantuano Duci redditum est. Nec aliud mali vestigium supererat, quam præcedens pecuniarum à subditis exactio, præda, ac vis: quæ vt ineuitabilia belli mala sunt; sic nouerant omnes cum pace nec dilui, nec sarciri: maximè vbi cum validiori res est, quientem dante potius quàm recipiente. Impossibilis quoque singulorum æstimatio erat; si quâ victoris facilitate proprijs dominis repræsentanda fuissent. Quæstus partem ingentem Comiti Verruensi cessisse, ductoribúsque cohortium ditatum quoque villarum vicorumq; spolijs gregarium militem, popularium fama detulit. Præter alimenta, & exilem pecuniæ summam (quæ ne vicesimam quidem expensarum expleuerit) nihil in Sabaudium abijt, pretium laborum gloriam, non vtilitatem spectantem. In suos quæstum ire libens ferebat, dummodò strenuè nauarent; & militiæ vitia fortitudine superarent. Exercituum moribus insolens apud Sangeorgium modestia ac temperantia visa. Ne vno quidem obulo res suas auxit; sed reditus opimos, parando sibi honori, & commodo suorum militum impendit. Et quamquam pars magna consilij Verruensis obstrictum prius Sabaudio virum, nouis insuper artibus illigauerit; vt conscium expeditionum Ducemq; faceret, morum tamen non vsquequaque similis deprehensus est; profectumq; omnem in magnâ ac bonâ famâ tantum habuisse. Victores quoque inter lætitiam & honores, sua damna numerabant. Nec enim rusticorum idem ante bellum, & pace secutâ numerus censebatur. Nam plerique turbarum miserias, & intoleranda Ducum imperia formidantes, solum verterant; in Genuenses aut Mediolanenses profecti, quò nondum rumor armorum penetrauerat. Eo in genere maior iactura Monferrati fuit; elapsis ad vicinos ijs, qui non in ædibus, non agris patrimonium habuerant; sed diurnâ operâ, & venditâ seruitute tolerabant. Et quidem inops toto eo tractu rusticitas est; quòd fœcunditas camporum, numero incolarum superetur. Pedemontani passim quietis iam rebus ad sua reuertêre; sed Monferratenses semel desiderati, frustrà postmodum expectati sunt.

Adres ab oppugnatione Sandamiani recedit.

Vbi forma pacis inducta; & futuræ securitatis spes restitutione oppidorum affulsit, Pontificius Nuncius Ferrariam redijt; vbi ante hanc curam Legati vices impleuerat. Cæterùm variâ toto negotiationis cursu fortunâ vsus est: prout incerta Principum, & per occasiones mutari facilis voluntas fuit. Inter aduersa tamen ac suspiciones solidâ prudentiâ vsus creditur; iræ Sabaudij, calliditati Inoyosæ, Mantuani instabilitati eluctatus; ne illorum alicui obstrictus diceretur, speciemve obnoxij præberet. Multum illi diligentiæ in retinenda dignitate opus fuit; ne Pontificius minister, præualidis qui Cæsaris & Hispani Regis authoritate nitebantur, ipse vt inualidior negligeretur. Primo statim aduentu Mediolani ab Inoyosa Regio cultu exceptus fuerat; profuitq; viri æstimatio, vt Hispano Homini Pontificis pietas, pronúsque in concordiam ac Hispanorum decus animus persuaderetur. Id præcipuè sectatus fertur, vt festinatione ac vi, nondum externis auxilijs solidatum Sabaudium vrgeret. Moram quippe omnem non Mantuano magis quàm Regi perniciosam fore docuerat. Et haud dubiè Inoyosa deprehen-

Pontificij Nuncij successus omnis compendio dictus.

prehenderat, eadem se Romæ, quâ per cæteram Europam famâ distrahi: cunctationem nempe & suspectam tarditatem exitio existimationis Regiæ circumferri. Quod vt elucerer, Nunciumq; opinione aliquâ deuinciret; impares primùm vires excusauit; deinde coactis exercitibus tabida vi abstinuisse dixit, non vt Sabaudium mulceret; sed vt compositi belli laus Hispano ac Pontifici communis esset. Credidisse enim non cessurum officio generis humani parentem; & preces auctoritatémque decertantibus interpositurum. Nuncius cum suspectam Inoyosæ simulationem, & speciosos congressus dolo etuere quorundam monitu audiuisset, addiderat; magno Hispani nominis dedecore vulgatum Sabaudium non ignaro, aut nolente Rege hostilia tractauisse. Id Principem illum sponte confessum; & tota Italia conceptam opinionem, dissimulatione ministri confirmatam. Proin depellendæ ignominiæ consuluerat, vt inchoatum Italiæ incendium remedij festinatione restingueret. Quod si enim beneficio temporis vti fortuna permittatur, non omne bellum Sabaudij futurum; sed coactis auxilijs ac fœderibus, gentes liberas inter Alpes, ac potentiores Principes classicum secuturos. Ad hæc exarsisse Inoyosa Mediolani dicebatur; & sacramento asseuerasse (quod illi moris quoties fidem requireret) non impunè audaciam armorum Sabaudio futuram; quinimo acri conatu, & experimento cui contradici non possit, Hispani Regis ac suam integritatem testaturum. Illico fertur specimen aliquod constantiæ dedisse, conclamato in Sabaudium bello, nisi ille in Mantuanum iniurijs temperasset. Nec amplius quàm sex dierum inducias solummodo Pedemontano Principi concessisse. Id tam frustra fuerat, quam iactauerat: cum nemini cordato ignotum esset, ne in alterum quidem mensem Hispanas copias expeditioni paratas esse potuisse. Quæcunque ea species fuit, Sabaudij cum Hispano Rege communicati consilij suspicionem dempsit: & discessus Mediolano Principis Pedemontani, falsas vmbras animis suspectantium discussit: quasi interrupta tractatio, & fraus procul esset.

His ægrè compositis Nuncius Taurinum profectus fuerat, grauísque oratione Sabaudium pietatis ac publicæ pacis admonuerat: restitutionem locorum nullis contra conditionibus (vt rerum per vim occupatarum) consuluerat; suaserat exauctorari militem; reuerentiam Pontificiam ac Regiam præferri: contentum speciosis victorijs esse posse; iniuriam, si quam accepisset, magnâ vindictâ expleuisse; denique Christiani orbis Principum amorem eâ moderatione comparare, quasi pacem nemini inuisam arbitrio concederet, posséntque illi vniuersi pulchrum beneficium imputare: decorum causæ illius esse; si tot orantium auctoritate nullis impendentibus armis, vinci se pateretur. Et quamquam ille Hispanorum affore sibi conscientiam testatus diceretur, quos crederet bonis iuribus suis æquos; & causæ iustitiam præferre; nec defutura externorum Principum auxilia fateretur, quæ contra nixis opponeret; ignominiosum sibi tamen ante alia & familiæ graue videri posse dixit, si antiqua & vel Cæsaribus erubescenda iura sua super Monferrato reiecisset: id se scripto complexurum; vt quibus rationibus niteretur, vniuersis & Pontifici in primis notum esset. Summa congressus illius fuerat; inhibere Sabaudium ad tempus arma; dum Mantuani ac qui pro eo essent, idem vellent; & cessurum illum in Pontificis manu Castella; quæ ille donec ius vtrinque decerneretur apud se depositi nomine haberet. Abnuerat eam speciem Nuncius; nec concordiam nisi liberè redditis quæ vis ademerat, admiserat: tantùm chirographo testatus agitata ea non semel, neque tamen transacta. Hinc Mediolanum ad Inoyosam delatus, cum pleraque in summam pacis tractauisset, quibus subsidijs Sabaudius, quo calore vteretur Regi Hispano perscribi noluit: ne si vera forent quæ fama vulgauerat, contemptu valescerent; aut falsa inani specie imponerent. Tandem Mantuam profectus

multa lamentantem Ducem,& Deum hominúmque fidem contestantem, Pontificis, Imperatoris, ac Hispani iudicio cædere coëgit, in eius commoda, labores,impensas,ac studium omne impendi docens. Sic Inoyosâ annuente & Mantuanum auctoritate retinuit; & indignatum Sabaudium (quod ipsius ea ratio non haberetur, quam ius fásque requirerent) restitutioni annuere persuasit. Rebúsque ex voto at multo cum honore patratis,vix vllâ noui motus suspicione reliqua, ad suos remeauit. Creditus tamen à quibusdam fuerat, initio missionis Sabaudio pronior; & Mantuano iniquior negotiationem illam aggressus fuisse. Nec asserere ausim, certiora illum alienationis quàm caritatis inditia prompsisse. Sed vulgi licentia, & rumor Aulæ premenda non fuerant; vt coniecturarum robore, quisque falsa seu vera, æstimatione singulorum iudicaret. Quippe Regia Sabaudij munificentia, & aduersus exteros humanitas, legatósque facilitas; non rarò quod in illo vera virtus erat, apud alios perfidiæ suspicionem facit. Consedisse bellum versâ in securitatem formidine; & quietem nullis extrinsecus aduersis manere, qui Mantuani fortunâ exerciti fuerant, credebant: officium in Cæsarem ac Hispanum Regem supererat; quorum arbitrio vererem dominationem Mantuanus recepérat. Claudius Gonzaga supra cum honore dictus addito nobilium virorum comitatu ad Cæsarem Orator missus est; vt plus dignitatis legationi esset. Consanguinitas vetustior, recentiorq; & obnoxij beneficijs Gonzagæ; tot gratijs cumulati, tot honoribus ab Austriacis Cæsaribus aucti; Maximiliano & Carolo Imperatoribus (vt viciniora manerent animum aduertentiq;) reddita gratitudo; missa à Gulielmo Duce, non semel ad bellum Pannonicum pecunia,patris Vincentij militia ter eo in regno expleta; denique proprium supremi dominij patrocinium memorata: ne Imperator antiqua merita sua,nouo neglectu corrumperet; aut apud consanguineum ingratitudinem argueret. Nec minus quo honore apud Amitam,Neptis infans relicta haberetur expositum; fidesq; duraturæ caritatis data. Hinc in rapinas,inuasiones,cædes,incendia Sabaudio bello accepta Claudius inuectus est; quæ Dominus ac subditi damna accepissent,executus: sarciri iacturam,& quod aduersum ius admissum sit,lui debere contestatus. Eadem apud Mantuani consobrinam Imperatricem, ac proceres acri oratione disseruit. Iam enim officijs præuentam Cæsaris gratiam à Sabaudij amicis audierat; & Isabellam Belgij Dominam constanti aduersus Nepotes caritate, fraternas preces præmisisse. Partem se quoque intercessionis Inóyosam fecisse acceperat; ne quo argumento Mantuanus eà in Curiâ præferretur; vtque calamo ac voce, non Cæsaris, non Regis, non ministrorum honori pepercisse sciretur. Castilionæi vmbræ penetrauerant; cuius fidem in dubium vocari, Imperatoria maiestas, & vinculum sanguinis prohibere posse videbantur.

Postremò oblata munera; vt nulli in futura vsui, sic veteris instituti; quo pauperiores inferioresque,ditioribus maioribúsque conferant. Honestam Mantuani causam visam in Aulâ fuisse Pragâ missæ literæ dicebant:& quandoquidem Regis Hispani armis cœpti motus resedissent,continuandam eandem fidem; & apud illum commune Cæsari arbitrium futurum. Iuri quidem Mantuani Ducis non diffidere; sed quibus hactenus dissentierit, depositis ab vtroque armis eam Maiestatem æstimaturam; quam pænes non consanguinitati, non amicitiæ, sed æquo tantùm locus sit: secreta etiam à Cæsare mandata accepisse Claudium, quæ Mantuano exponeret, didicimus: nempe ne suspicionum inanibus Hispanos alienaret; ne Gallos in suam tutelam Italiæ induceret; ne in summam concordiæ asperitate vteretur; ne plus Venetis quàm Cæsari crederet; ne licentia scribendi ac loquendi composita turbaret. Id enim præcipuè agitatum; nec alia consilij causa fuisse dicta. Hæc præceptâ Pragâ Claudius detulit,eò acrior singulorum

rum executor, quò cum priuatus ageret, eadem magis probauerat. Sed & Venetis grates à Mantuano actæ sunt, præteriti officij recordatione, & spe futuri: quòd certa illorum amicitia, & nullâ vtilitate lactata crederetur. Missus quoque Mediolanum, qui Inoyosam eodem officio coleret. Dissimulare se iniurias Mantuanus dicebat; ne ille falsus in amore deprehensus, cupidine vindictæ nouas iniurias cumularet. Nec Asculanus omissus est, quem crediderat non temnendam partem Sabaudij. Eum certè recens administratio, & solitus homini fastus in multam maiestatem extulerant, vt plurimum de Mantuano demeruisse videretur.

Niuerniensem in vrbem euntem, omni officij & comitatis ostentatione prosecutus est. Maior Hispani cura supererat, quo adiutore ac vindice, dubio procul Sabaudius restitutioni oppidorum consenserat. Nec consanguinitate, nec nobilitate in Aulâ Ioanne Octauio Gonzagâ Octauij equitatus Belgici pro Hispanis ductoris filio, maiorem Mantuanus habebat, qui tantæ legationis munere fungeretur: cum insuper intra Ducis penates enutritus certam fidem, & generis commendatione Regis affectum promittere videretur. Hunc mitti placuit. Non doli, non suspicionum, non odij capax natura Regis erat; eoq; falsas relationes eluere facilè Ioanni Octauio fuit; cum etiam Mantuani Ducis conditio necessitatem obsequij ostenderet. Anrequam itineri accingeretur, secretus quidam explorator (modestia vetat ne nomine designem) Ferrariensem Mantuani Amitam conuenit; & quid legatio illa secum ferat admonuit. Mitti quidem Oratorem accepti beneficij & obstricti animi testimonio debuisse; sed à Duce iussum nuptias apud Regem cum Infante Viduâ omni nixu promouêre. Grauiori curâ fœmina confici non poterat: adeo intus Viduam; & sanctissimos mores secus interpretata auersabatur. Vocatum ergo Ioannem Octauium sciscitata est, an nuptias cum Viduâ tractaturus in eam legationem mitteretur: & cum incerta, nec studio secreti satis expedita responderet; quasi deprehensa; & artibus circumuenta foret, orauit, vt eâ negotiatione abstineret. Mantuanum Nepotem rerum inscitiâ, & inconsultâ deliberatione procurrere; salutaria Comitis Chieppij & commilitonum consilia auersatum. Dedisse Sabaudios veri affectus inditium, non hostilia solùm exercendo; sed vt cæteri eadem actitarent procurando. Addidit promissa vltra vires, si studio rescidisset tractationem; & quamcunque licet minimam abnuendi occasionem captauisset. Neque tamen à Ioanne Octauio aliud elicere potuit, quàm se in eâ domo eductum, à quâ cum honore ad Hispanum mitteretur. Debitam Duci suo fidem, toto æuo seruaturum; nec vel latum vnguem præcepta quæ accepisset excessurum. Vt rerum exitus postmodum docuit, sic tum non defuêre, qui nobilis domus Gonzagæ Ferrariensem Medæam appellarent. Prauis enim consultis, & infenso in Sabaudios animo, dum suæ cupidini famulatur, propriæ domus incolumitatem imminuit; & secum præcipitem traxit. Iam verò quamquàm consona voluntati Ducis Ioannes Octauius ferre iuberetur, viri nihilominus à secreto consilio seorsim formare epistolam coacti, quæ Mantuani nomine deferretur. Grauiter Comes Chieppius nullâ matrimonij cum Viduâ mentione complexus argumentum est: proximè Ibertus, & Magnus. Ille humiliter & demissè, obsequio Regio suetus; hic ex dignitate, & liberè perscripsit. Nullius epistola adeò satisfecit, quin parte aliquâ non displiceret.

Io. Octauius Gonzaga pro Mantuano Orator ad Hispanum.

Ad extremum Mantuanus petito calamo (vt erat in hoc genus procliuior) ferruminatis diuersis ministrorum sententijs, literas vnam intra horam formauit; & nouo iudicio suorum correxit. Tales erant. Receptum Monferratum (quod imparato sibi vetus hostis abstulerat) donum se Regium fateri. Eius porrò Maiestatis apud se æternam reuerentiam futuram, quæ Sabaudium alieno crescere prohibuerit. Cæterùm nec oppidorum arma, quæ ante bellum in municipijs fuerant, reperta; & vim pecuniæ ingentem ab incolis expressam, vastatum

agrum, diruta & excisa speciosissima. Villarum; & (quod maximè communem omnium fortunam vellit) protectos rebelles; ac in præsentem accuratiori studio foueri. Hos in tanto calore, & asyli securitate, prodito semel honore, nil quietis habituros; tracturos integros; & intus iræ sui Domini impares alienis viribus insultaturos: Proinde dexteram illam venerari quam nutricem status sui, non semel expertus sit; sed & arbitrum rerum Europa omnis agnoscat; ne rapinas, incendia, prædationes, sacrilegia inulta velit; sed nobili constantiâ amicis & inimicis, quantum apud se virtuti sperandum sit, qui ne aliena quidem flagitia tolerare velit, pariter approbet. Eam demum veram ac duraturam dominationem fore, quæ subditorum inferiorúmque Principum reuerentiam amorémque conciliet. Iam Austriacam domum per orbem terrarum, potentiâ & multitudine regnorum, non noua, sed & antiqua imperia supergressam · sciri prudentiam, pietatem, in omnes fidem: raros esse tantæ gloriæ obtrectatores, & eos inuidiâ, non odio transuersos agi. Hos quoque docendos quam honestis consilijs duceretur; & pacem Italiæ, non tyrannidem spectaret. Si cuius validiori in minores & impares licentia opprimendi concedatur, profecturos suspectos potentiâ, quæ turbatione præsentis æquitatis Mediolanensem, & Neapolitanum regnum quoque sit turbatura. Gallos quorum opibus sustentatus, ac tutelæ speciem prætenito motu prætulerit, impetu, & Niuernienstis Ducis Patrui sui studio procurrisse. Et quamquam à Reginâ subsidium orauerit, non tamen onerari exteris Monferratum; sed tantum extrema Sabaudiæ campi, distrahique hostiles vires cupiuisse. Intaminatam fidem, & certum obsequij animum, vel eo documento apparuisse, quòd cum protectionem in bello quæsierit; ne liberum quidem connubij ius sibi in pace reseruauerit. Excipi nunc sollummodo Infantem Margaritam viduam cupere, quam non natal ·bus & magnis virtutibus suis inuisam haberet; sed fraternum matrimonium horrescere. Neque hosti Sabaudio necessitudine eâ necti cupere; quæ nec præteritas simultates obliteret; nec futuræ pacis securitatem importet. Cupiuisse cum res integræ, & amicitiæ species intercederet; nunc detectam inimicitiam obesse; nec inter tot offensas veram caritatem posse coalescere. In eo stare consilia sua, vt obsequij certitudinem testetur, cuicunque nupturum; cui eâ maiestas voto annuisset. Superesse Infantem Neptim, quam Cæsareo imperio in tutelam receptam, nec contemnere possit, nec dimittere; intra penates proprios auiæ caritate nutriendam. Nec quæ prouinciarum hæres & Domina circumferatur, procul à suis ac suo agere debere. Proinde obnixè orare, ne Mediolani Gubernatorem importuna id flagitione à se requirere permitteret; nec alienis precibus eâ causa locum vellet, vbi stabilem auersionem Imperatoris placito præferre cogeretur. Populorum sanè curam Principi habendam; quorum quæstibus obturbatum se (ne minis dixerit) cupidini Regiæ parere prohibeatur. Denique obnixè poscere, ne quam tutelam rerum suarum sponte receperit, ministrorum per Italiam præuaricatione imminui patiatur. Habere de quo quæratur, quæ accuset; futuram fidem præterita posse corrigere. Nec Inoyosam nec Asculanum nominauit, prohibitus à secretarijs; & quia diuersa professus ante, missâ gratiarum actione fuerat. Imo ne obliquè quidem insectari ministros iidem persuaserant, sed Mantuanus audiendi & obtemperandi impatiens vt sese tueretur, habere quæ accusaret ostendit. Ad hæc Rex satis amicè: neque turbatum se suspicionibus, nec defuturum necessitati; & non nisi decorum generi, profecturumq; matrimonium laudaturum. Quod rapinas, peculatum, arma, rebelles spectat, Gubernatori Inoyosæ daturum quæ exequi velit mandata.

Princeps Pedemontanus in Aulâ Hispanâ.

Receptus in Aulam tum Princeps Pedemontanus fuerat, dies aliquot neglectu sui tolerato, præter opinionem procerum, quibus iuuenis magnitudo, ac despectus,

ctus supercilium contraxerat: detuleratque parentis preces, & iura sua magno nixu exposuerat. Neque tamen aut veterem, diúque seruatam avi sententiam, vlla in parte rescindere voluit; aut quamquam officio præuentus, minus se comem Oratori Mantuano præbuit: raro haud dubiè regiæ integritatis exemplo: cum ferè domesticæ necessitudines ac vtilitates iusto æquoq; depugnent. Etiam innatę virtuti stimulos detractio addiderat, quasi mutuam Sabaudij & Mantuani contentionem suis commodis adaptare meditatus foret. Id enim ante alia Regio animo auersatus fuerat, sui profusus, quanto magis alieni auarus. Sciri per Italiam & Germaniam voluerat, quod praua diuidendi Monferrati consilia reiecisset;grauique epistola,ministrum ac consultorem dedecoris sui (sic appellauerat) obiurgauerit. Equidem Pedemontanus paterno iuri suffragium, non alienas iniurias poposcerat: nec alia à parente mandata, quæ Regi exponeret acceperat, quàm quæ scripto vulgauerat, & plures annos irritè apud Cæsarem expertus fuerat. Non aliud validius argumentum Mantuano suffragabatur, quàm bono cum titulo in octogesimum & amplius annum tracta possessio, & Cæsareæ sententiæ voto permissa; cum cæteroquin fortes Sabaudij rationes, & erubescendum Caroli Quinti decretum dicerentur. Cœptam olim tum denuo resumptam matrimonij negotiationem cum Infante Margarita vidua, Mantuani defuncti coniuge,accepimus: licet Ioannes Octauius Gonzaga, mutatum Mantuani animum in Aulam detulisset: neque tamen absoluta est, innumerabilibus prætexibus ac difficultatibus implicata, in quamcunque formam verteretur. Sibi quippe Sabaudius creditísque iuribus satisfieri; Mantuanus nil illum iurium habere, & detractam suis subditis pecuniam, damnáque oppidorum ac vastati agri sarciri poscebat: eo acrius nixi vtrique; quod hic possessione & indubitatæ tutelæ prætextu efferretur; ille paratæ eorum quæ reddiderat recuperationi; & pietati consanguinei Regis;simul Inoyosæ procerúmque Aulæ (quos apertè non futuros hostes credebat) officiis fideret.

Ante alia bonâ spe exultantem nutriuerat Isabella Bellica Regis soror prætextu iustitiæ indefessâ apud Regem prece vsa;ne proiectos nepotes,aut consanguinei Ducis caritatem neglectam vellet; potentiámque securiorem apud affinem quàm externum crederet. Sed illi amore suorum, Rex opinione æquitatis vtebatur. Neque deerat Pontifex consilio & auctoritate monere, saluis vtrinque Ducis iuribus vi abstinendum, causáque agendum esse. Actum de generis humani communione, oppressas leges, laceram iustitiam, si vnicuique vim vsupare, & potentiâ minorem opprimere liceret. Neque Isabella in dilectionem nepotum effusa, quæ pro Mantuano dicebantur damnare poterat; quamquam frequentiori Sabaudiorum mentione offenderet, quod omnino desiderabat, etiam bono iure requirere.

Non hactenus vlla Principum controuersia, plurib. hinc inde suffragiis agitata est, nec peruicacius disputata. Hæc in Aula. Mediolani Inoyosa postquàm agi sibi gratias a Mantuano; & tum vel nesciri vel simulari cunctationem suam; abolitásque quibus petitus fuerat querelas vidit, publicæ fidei & obsequij victor quomodo negligentiam apud suum Regem accusatam dilueret, secum ipse meditari aggressus est: nec aliud reperit, quàm si militiæ numerum pomposa ostentatione censendo, speciem accurati daret; abductúmq; Mediolani ditione in Monferratum, parati subsidij modo induceret. Neque enim ignotum viro erat, prouincias per Italiam, quæ Hispani iuris essent, hospitalitatem legionum auersatas, & intolerabilibus oneribus delassatas, in Aulam querelas misisse, eam molestiam & expensam deprecantes: & non semel eorum beneficio vti iussum, cuius causâ descriptę fuerant. Mantuano etiam Duci conducere plurib. argumentis persuadere conatus est: nec enim destiterat suspiciones coram Principe Vincentio ac Rat-

beo referre ; inculcatoq; nouæ irruptionis metu, ad requirendum importunè auxilium incitare. Quo plures centuriæ numerarentur, eo fortius violentiam hostis reprimi dicebat. Prouinciales cohortes ab illo rideri, Regias verò formidari. Itaque Iulij mensis die altera vocatos ductores copiarum, milites omnes citari, & in censum prodire imperauit. Haud procul Villa noua, qua lateri Vercellēsis via porrigitur, coacti. Tres Tertij (sic vocant) Hispanorum, quartus Italorum erat: secuta quatuor Heluetiorum millia; & duorum millium equitatus: addendæ maiestatis quingentos equites iunxit Rubeus, è Mantuanis & Monferratensibus mixtus numerus; & patenti campo omnes constitêre. Vix duodecim hominum millia erant, (si tamen Centuriæ & Tertij infrequentia non laborabant) licet in terrorem hostilem multitudo augeretur. Aderat Inoyosa vires regias fastu efferens; & vt Vincentio Principi blandiretur, intempestiua libertate in Sabaudium inuectus, turbatorem pacis, seditiosum, & minus debito magnitudini regiæ deferentem, increpando. Dicebat nisi obsequio & obedientia (nomina hæc Sabaudio inuisa sciebat) potentioris iram molliuisset, Pedemontanam omnem illis cum copiis desolaturum, & trans Alpes turbidum hominem fugaturum. Quasi cum pari, pere, inermi, & degenere res esset, non cum Principe, cuius arbitrio ferè retinere Hispanos in Mediolanensibus quæ habuerant, liceret.

Census militiæ Hisp.

Itaque cum ingenium Ducis inquietum; nec dicto aut facto illius fidem deberi diceret, eam se militiam sub signis habere velle professus est, qua repentinæ inuasioni occurreret, & sui metum à contemnente exprimeret. Audaciâ procurrisse, & temerè magnum Principem arbitrio suo ac pœnę destinasse, vel apud Vincentium prudentiâ supra annos prouectum visus est: qui apud Nizam experimento didicerat, ausum Sabaudium aciem Hispanis ostendere ; & succedentes dispositis ad bellum ordinibus prouocare. Prorsus tamen sentire visus est, quæ iactauerat, tanta vi singula prosecutus, & ea concitatione vocis animique, vt serio iratum & executurum crederes. Colorem opinioni incertus rumor fecerat, quòd de Inoyosa questus Sabaudius diceretur: tamquam nonnulla promisisset, quæ exequi vix posset. Et nos in sequentibus detectam in illum Sabaudij indignationem certis argumentis referemus. Quocunque ea militia fuit, à Sabaudio tamquam inualida negligi non poterat : & Vincentius ipse laudare consilium Inoyosæ, circumstantium consensu coactus est ; quamuis simulationum nescius non esset : aut quorsum insolitæ blanditiæ spectarent incallidus. Vim enim omnem peditatus equitatusq; Monferrati hospitalitate nutriri voluerat.

Et omnibus Monferrati pro hospitio datum.

Proinde cum suis Gambaloita inter Casalenses & Moncaluium ; cætera multitudo trans Padum locata est: numerus prouincia maior, eoq; deductus creditus, non vt protegeret potius, quàm vt perderet absumeretq;. Quod Pedemontano agro, hostili credito abstinuerit, non tam in eum Ducem reuerentia, quàm in Mantuanum indignatio credita; quem non semel læsum habere odio dicebatur, tamquam iniuriç memorem, & vindictam meditantem. Paulo post equites cataphracti Mediolanenses, finibus Monferrati excessêre, querela & popularium clamoribus depulsi ; visiq; eam speciem intuentibus, imminuto hospitum numero, populares alleuati ; nisi Hieronimus de Roo, abeuntium vice, eosdem ciues magno peditatu onerasset, Balzolámque oppidum delegisset. Ab his cæterísque inter amicos quod vnquam sæuitiæ, libidinis, rapinarum contra hostes vsurpatur, exercitum. Militi alimenta, pecunia, vestis; equis pabulum imperata. Nec accipere se credebant, nisi raperent damno communi ciuium, nulla propria vtilitate. Tum audiri questus cœpti miserrimorum incolarum; & paganorum gemitibus execrationibúsque suam inopiam lamentantium modò apud Rubeum, modò per literas cum Mantuano; onerantes conuiciis præfectos, quorum conniuentia tantum cladis, post exactum (vt dicebant) Sabaudium accepissent. Non defuêre qui apud Hispa-

Hispanos ductores facti inuidiam coram exaggerarent: quam eam speciem formamque protectionis esse si miserius ab amicis quàm hostibus lacerentur? Neque enim id Regis imperium credi posse; sed intemperantiam militarem esse, bello deteriorem. Egregiam arcentium Sabaudium (ne diripiat spoliátve subditos) gloriam; eam sectantium populationem, quam vindicaturi aduenissent. Bellum certè aut pacem esse: Illo vrgendos in Pedemontis viscera exercitus, & reddendas miseriarum vices fuisse. Hac bellatoribus opus non esse; & multo minus liguritoribus opum prouinciæ, sed solitam Mediolanensi Ducatui militiam, in loca stationibus solita reducendam. *Monferratensium querela de Hispanis.*

Hæc & similia ab iis accumulabantur, quorum intererat, nec in abdito dolores habebantur. Sed Inoyosa consilij securus, & populorum ærumnis nutrire suum militem cupiens, eas querelas intrepidus excipiebat. Plerique enim nobilium bona sua militari ganea ac lasciuia mergi retulerant; nec eius hospitalitatis apud lacerantes vllam gratiam fore. Sed quia iam manifestior, & concitatior gemitus erat, quàm vt non responderetur, eosdem quos ante iactauerat prætextus, & cogitationum abdita sectatus; nec securitatem sine milite; nec militem sine alimentis, & hospitio haberi posse fatebatur. Cogitare Monferratenses debuisse, alienigenas in subsidium accitos, nisi eo subsidio sustentari potuisse; & electum bello Monferratum, vt è propinquo hostis magis pauesceret; eorum verò caritate amici iuuarentur, qui proprio sanguine illorum omnia tutaturi aduenissent. Quo tamen minori cum lamentatione apud Regem prouinciæ laceratio vulgaretur, (parari enim Oratorem didicerat, qui Regem oraret, vt seruire potius Sabaudio liceret, quàm in ea seruili libertate calcari) & vt modestius imperium suum crederetur, breuis moræ spem obtulit; dum ex Hispania quorsum exercitus omnis flectendus esset; & agendorum certior ratio perscriberetur, acciperet. Id dolo factum quidam crediderunt; vt Mantuanum spe elatum circumueniret. Adeo cum Sabaudium exuisse videretur, Mantuanum non induerat. Plura Mantuani administris aggregantibus hactenus respondit; ne se eius memoriâ interpellarent, quam semel consensu statuissent. Gratificari oppressione Mantuani Sabaudio voluisse creditus est; eámque in futurum reconciliationis occasionem quæsiuisse: sed grauius Ducem læserat, quàm vt commodis non suis placaretur, quod postmodum didicimus. Naturæ certè Sabaudij nescius, secuta qualicunque satisfactione præteritas iniurias aboleri posse crediderat; cum tamen apud Principes earum memoria, missa licet vindictę cupidine, cum vitâ duret. Cum adhuc restitutionis oppidorum forma versaretur, Inoyosa compositi motus gloriam magno nixu quærens, ne Castilionæus aut Nuncius Pontificius eo officio præualerent, constanti Sabaudio, nihil in summam pacis, nisi data sibi sufficienti satisfactione agere, quamquam Castilionæus nec relictam infantem matri cessurus foret, nec damnorum quæ Mantuanus per Monferratum acceperat remissionem probaret, & in rebelles acribus sententiis inueheretur, Comite Criuello ac Præsidenti Viualdo desideria sui Domini vrgentibus, in id securitatis ac fiduciæ alieni arbitrij processit; vt quæ nisi precibus & officij nomine à Mantuano Hispanus Rex esset petiturus, sponte ac eo nescio promitteret. Tria Sabaudius popoſcerat, nisi annueretur duraturum bellum comminatus: Infantem neptim relictæ viduæ matri in solatium concedi: idq; & pietate & iure prosequebatur: sæuitiam appellabat, quod Matri miserrimę amissi coniugis ac filij luctu confusę, vnicum id subsidium adimeretur. Falso] metu exterritum Mantuanum: nam siue apud suos puella, siue apud auum egisset, Hispano Rege patruo tutelam habituro, lege acturum coram Cæsare; qui præsumptam parentis hæreditatem legitimo successori, nulla tergiuersatione esset redditurus. Posse interim sumptam aut extortam Imperatori tutelam patruum exercere, & vbi coniugio matura foret, consilium latu- *Inoyosa negligit.* *Inoyosa promit it Sabaudio quæ Mantuanus nolebat concedere.* *Sabaudij postulata.*

rum. Sed quia non vno turbatæ pacis exemplo docti mortales sunt, eam demum solidam ac duraturam concordiam post arma sequi; vbi præteritarum iniuriarum, & damnorum obliuio sequeretur. Secundo loco Sabaudus requirebat, de rapinis, exactionibus, incendiis, & quæ bellum sequuntur, nullam in posterum rationem haberi. Postremò indubitatè perscripserat iis à Mantuano desciscionem condonandam, qui à Monferratensib. Sabaudio seruiuissent; nec in discussionem retrahendum iuréne an iniuria egissent: neque enim amicos tum maximè deseri debere, vbi de illorum fortunis, & Sabaudij honore disputatur. Nec id perfunctoriè, & quasi moderationem reciperet tractatum; sed vt certum, & quod omnino admittendum à Mantuano foret. Certa Sabaudij mens, & paratus animus expositus, vniuersa potius nouo discrimine in casum dare, quàm bene meritos amicos extrema in necessitate destituere.

Hæc Criuelli & Viualdi sui Ducis nomine sententia fuit; non tamquam accepturi, sed veluti restitutione locorum, beneficium Mantuano collaturi. Nemini dubium erat pleraque eorum Mantuanum rejicere non potuisse, nisi totius ditionis excidio præualere in animo habuisset. Et an præualiturus foret Hispanis armis; ex iis erat de quo sapientes dubitabant. Quanquam frangi Sabaudium, non nisi auerso Monferrato posse, apud omnes pro comperto haberetur. Inoyosa quæ requirebantur in vili habens, quod Mantuani placita voluntati suæ cessura crederet; data fide spopondit; futuram matris auique infantem; non direptionum, non incendiorum, non exactionum futuram mentionem; non rebelles eà causà iudicium capitis subituros. Et quo plus securitatis promissioni esset, sacramento dato regiam fidem oppignorauit: pridem enim Regis animo eam sententiam insedisse, & iis beneficiis obstrictum Mantuanum, vt abnuere non posset. Nouerat Dux antequam Criuellum mitteret lubricam in bello fidem, quoties ardua requirerentur; peti proinde chirographum promissi ab Inoyosa noluit; & tamquam à non leuiter indignato expressit. Prudenter dubitasse Sabaudium exitus docuit, statim enim inducta promissorum ab Inoyosa pœnitentia, & verborum interpretatio quæsita, ne promissis stare cogeretur. Duriorem in vota sua Mantuanum expertus est; & pleraque eorum quæ requirebantur vix Regem magnitudine sua requirere. Porrò vbi Sabaudio à Legatis perscriptum est, annuisse desideriis Hispanum, nec superesse quod cupitam pacem moreretur, oppidorum restitutioni consenserat. Multo cum honore suo tractasse arma videbatur, & debitæ sibi vindictæ abundè satisfecisse. Existimationis quoque grande momentum erat, quod Mantuanum strauisset, Regis copias spreuisset, cædibus, incendiis, direptione, hostem correxisset, monuissétque magno suo malo sapere, & potiori satisfacere. Cæterùm negata à Mantuano Neptis, & retenta aduersus rebelles Monferratenses indignatio; simul damna prouinciæ illata eadem constantiâ repetita; vt nouas turbas exciuerint in sequentibus trademus.

Ardente bello ac suspicionibus Monferrato Dux Mantuæ agebat, amœnitatibus vrbis & adiacentium locorum vsus; vbi illum restitutorum oppidorum nuncius deprehendit. Æstiuis calorib. arcendis veteri domus suæ suburbano vtebatur, cui vocabulum Portus est. Isabella Estensis Federici I. Ducis mater extruxerat. Vincentius Dux coëmpto vicino agro, rusticam sed venustam villam imposuerat. In hanc Mantuanus inrendit, accitóque Machinatore Romano, demoliri rusticum opus iussit, mox ingentis fabricæ fundamenta iecit. Multa amici accusabant, vt iuuenem eâ expensâ abstraherent; inopiam pecuniæ, querelas suorum, æs alienum, tempus ipsum: sed apud procurrentem desideriis valuit destinatio, vt inchoata moles produceretur; in quam vis auri ingens nulla necessitate erogaretur. Nos post profligata aureorum centum millia, rudi adhuc fermè opere, & multo plura ad expletam structuram requirente omissam tædio, aut aliâ causâ, fabricam vi-

catm vidimus; quamuis in annos plures tracta expensa, & non semel mutata forma loco fuerit. Montatam pater appellauerat, Fauoritam postmodum dici placuit. Iam verò à Mantuano auersi animi plura documenta Inoyosa dederat, quàm vt addendæ certitudini nouis opus esset. Quod tamen subjiciemus indignationis certam fidem adstruebat, & vim in Principem testabatur. Ausus enim in dubio agentem Regem, an quædam à Mantuano requireret, monere, vt reluctantem Ducem certo cursore iuberet, vniuersa Sabaudio concedere, quæ poscebantur. Nec id perfunctoriè; sed vt Pontifex eadem scriberet, Nuncius exponeret, Veneti ipsi persuaderent, non alienam, sed suam causam agere visus est: licet certum esset, suffecturum Sabaudium fuisse, ijs quæ noluerat obtinendis, si concordia non licuisset, saltem bello. Nemo procerum Aulæ omissus est, cui eadem res non probaretur, oraretúrque sedulo apud Regem & Consiliarios id promouere. Rex tamen adhuc cum aliqua commendaret, alia auersabatur, in aliquibus cunctabatur.

Villa fauorita.

Inoyosa pro Sabaudio apud Regem nititur quæ promiserat.

Quâ in Comitem Sangeorgium seueritate Ducalis Monferrati fiscus, iactatæ defectionis flagitium vltus fuerat; eàdem in eiusdem flagitij inquisitos vtebatur: siue profectum ex legum neglectu sectaretur; siue in minores facilior animaduersio videretur. Et quidem plurimi accusabantur externam fidem prætulisse, & violatâ sacramenti reuerentiâ, hostilia Patriæ arma intulisse. Præter infimum vulgus, cui nulla iuris & honesti æstimatione, quæstuosa seditio grata est, Filibertus Gerardus Scaglia Verruæ Comes, cum Augusto Manfredo Calusij Marchione filio; Franciscus Amadæus Fallettus Melazij dominus; Alphonsus Busca Comes Nouiliæ, Franciscus Spinola Marchio Garresij, Franciscus Boëttus Comes Cunici, cum Antonio Maria filio, magnis inquisitionibus exercebantur. Cæterorum minori nomine nullo ferè Sabaudium cura distrahebat; sed nobiles viros & ministerio suo indiuiduos vexari impatienter ferebat. Dedit itaque ad Inoyosam literas, quibus frustra concordiam & tractationem plenæ pacis fore testabatur; nisi publicis ac priuatis de rebellione querelis Mantuanus abstinuisset. Non illos sed se infestis quæstionibus exerceri; nec sine dedecore suo, spectare posse suorum sociorum impunitatem. Addidit per iracundiam; dicebatq; in suâ manu sitam securitatem amicorum; & non nisi suâ modestiâ euenisse, quò minus prouinciâ exutus Mantuanus, Monferrati finibus exactus foret. Eandem se cum fortissimis viris fortunam obire velle; daturumq; læsis vires, quibus tranquillitas Mantuani perpetuâ solicitudine confundatur. Esse legiones sibi, quibus docere peruicaces possit, inter arma inanem legum imaginem negligi. Vbi Inoyosam accedentem sententiæ vidit, concitatissimo cursore in Hispaniam misso, cum querelis, eadem exposuit; suam iniuriam pluribus argumentis prosecutus, oránsque tacitè, cogi ad ea Mantuanum, quæ promissione Inoyosæ accepisset: subtrahi nempe pœnis quos tutos vi omni cupiat. Quantum apud illam Aulam creditus olim contemptus obfuerat, tantùm modestior, & sine expostulatione lamentatio amoris expressit. Inoyosæ quoque amici nitebantur, vt in vota Mantuanus Regio imperio traheretur; ne proceres prouinciæ nauatæ Sabaudio operæ pœnas darent; & multò minus illi Pedemontanæ originis, vanè prorsus ad Monferratense tribunal quæstionibus vocabantur. Nec tamen Inoyosæ in Sabaudium certa ea caritas fuit; sed eorum quæ Criuello ac Vinaldò promiserat recordatio; & plus nimio facilis alienæ voluntatis fides data. Rex tamen àuctoritate Sabaudij, & in plerisque honestissimâ indignatione motus, vt imperio temperauit; sic pietatis imagine passus est Inoyosam precibus Mantuanum superare. Parum opportunum aut profuturum bellum, aduersus Sabaudium Principem non inualidum, & plures secum in idem certamen tracturum sumi nouerat, maluitq; consilium quàm imperium nominare. Regium animum Inoyosa bono iure præoc-

Fiscus Monferratensis procedit cõtra rebelles.

Id Sabaudius queritur cum Inoyosa.

ptum interpretatus est; acriusq; quàm intercessorem deceat Mantuano obstitit. Vrgebat Sabaudius quem dimisso iam bello, & incolumi exercitu, recenti contemptu lædere non expediebat. Accesserant in numerum rebellium Isidorus Vifcontus, Ioannes Rosignolus, Dominicus Ormannus, Antonius Maria Margara, Iulius Cæsar Montilius, Franciscus Testa, Alexander Bolara, Ioannes Angelus Cosertanus, Vincentius Taldera, Iacobus Picus, Thomas Sicardus, Cæsar Berra, Georgius Liceronus, Ioannes Antonius Teraguus, Olietus Capironus, Ioannes Robiola, Stephanottus Milanesius, Antonius Carauinus, Antonius Polettus, Ioannes Petrinus, Guido Capironus, Ioannes Antonius Attis, Antonius Pella, Bernardinus Manara, Marcus Aurelius Piazza, Sebastianus Poggius, Rufinus & Melchior de Carolo, Andræas Caurrudinus, Ioannes Iacobus Berra, Ioannes Baptista Acutus, Ioannes Iacobus Marchettus, Ioannes Dominicus Marchisius, Guidobaldus Balzianus, cum Ioanne Francisco filio, Gulielmus Antonius Scottus, Franciscus Mandillus, Ioannes Maria Vicinus, Bernardinus Luserna, Martinus Pasqua, cum Ioanne Antonio filio, Ioannes Berra, Ioannes Petrus Cerasus, Ioannes Poterus, Bartholomæus Bassus, Ioannes Baptista Martinus, Petrus Gregorius Cernettus, Antonius Maria Centorius, Hector Cocconatus, Aurelius Carrettus. Ex his nonnulli innocentes deprehensi; paucis vulgatus error condonatus est, multi elapsi, quidam capitali supplicio affecti; tractâ in plures menses quæstione, & aliquibus multo post in insidias delatis. Hi omnes Patronorum aut Dominorum se fortunam secutos; nec absolutis, aut dissimulatis potentioribus in calamitate omittendos fatebantur. Et ante alios Trinenses nomine Saugeorgij erecti, Calusiani Marchione Scaglia excitati, Moncaluenses Comite Vertuensi tracti. Horum lamentationibus aggeratis; & apud Inoyosam vario honesti prætextu expositis, domesticum sibi à secretis ad Rubeum mittere ausus est, qui singulorum damnationi intercederet; vrgeretq; (ne dixerim) imperaret, abstineri inquisitionibus, cœptasve olim obliterari. Nec enim ea pacis instrumenta, aut irritamenta concordiæ: cum etiam (vt ferebat) plerique iniquissimo nomine distraherentur; quibus titulus ipse nec patronos, nec defensiones permitteret. Quod si Sabaudium nomen secuti omnes ad vnum puniendi forent, carnifices, laqueos, enses; & quæ apud gentes instrumenta pœnarum sunt, non suffectura. Oppida ac [illegible]quincias reuerentiâ Hispani nominis sacramentum retinuisse; cum Gonzaga domus oneribus exactionibusq; immoderatis, & asperitatibus negotiandi, subditis eo tractu inuisa esset. Plura Regem suum gratuitò in Mantuanum Ducem beneficia contulisse; quàm aut ius, aut sueta Regibus pietas persuadere posset. Quidni alienæ opis indigum, sæuitiam remittere, & honestissimo petitæ à Regijs veniæ titulo, omissas iam iniurias obliuisci debere?

Prouinciæ securitas arbitrij Hispani erat; & tota illorum vis intra viscera constiterat: sparsi per agrum, dispositi per oppida; tantum non intra Casalensem Arcem recepti. Parendum erat, & omninò parendum, nisi dare iocos Sabaudio, in animo fuisset. Itaque Rubeus, quique publicis curis præerant animaduersioni in rebelles, temperari debêre cognouerunt. Mantuanus quoque ab his admonitus quid exequeretur, quid resumeret, quid ius, quid tempora requirerent. Res tamen ipsa, modusq; illum, cuius auctoritas minui videbatur affecerant. Et ne prorsus existimatione decideret Comitem Ioannem Iacobum ab Arcu ad Inoyosam, cum certis eâ super re mandatis legauit: qui vbi admissus est, vetusta ac recentia aduersus rabelles iura, edicta Cæsarum, Regum, Ducúmque, & acrius in similibus sumptæ vltionis exempla prosecutus est: denique petijt ne tam fœda impunitas, cæteris flagitium commendaret; aut turbidi secessionem à Dominis honestam & impunitam sibi crederent. Communem eam regnantium pestem, eoq; imperiorum securitati perdendam: nec opportuniores vindices esse posse, quàm qui

Io. Iacobus ab Arcu Orator Mantuani.

latius

latius dominantes, conscelleratorum insidijs magis exponuntur. Subditorum in Principes obsequium leges humanas ac diuinas poscere, vt sacrosanctum fidei vinculum minores maioribus colligare. Sed obstructis contraria opinione auribus, frustra ea sententia affricabatur: determinato iam Inoyosa: qui non Sabaudij amore potius, quàm promissione procurrerat. Nec datam à se fidem amplius, sed consilium Regium proponebat. Cumq; Maiestati Regiæ suam auctoritatem coniungeret; id insuper Mantuani rebus conducere asseuerabat; cuius commodis iniquum ac intempestiuum rigorem, sub Principis viri fide asserebat. Itaque plus illi Regiæ gratiæ paraturum, si statim annuisset, quàm si Pontifex, Imperator ac Galliæ Regina iunctas intercessiones attulissent. Imminui debiti pretium, si longiori obsecratione se superari patiatur, & debitum non vni, sed pluribus imputetur. Instabat Comes, Mantuaniq; conditionem miserandam testabatur; quod sua pretio emere cogeretur; & euidenti dignitatis iactura, & damna quæ accepisset ferre, & auctorem incolumem, paulò minus quàm militantem. Sed Inoyosa hac se molestia statim expediuit; an haberet Mantuanus arma, quibus vindictam obnitente Sabaudio, de tot hominibus sumeret, interrogans. Et vbi abnuentem Comitem, hærentemq; in responso vidit, vt cogitaret iussum abs se dimisit. Re infecta proinde, statim regredi Comes ad Mantuanum parabat, nisi properantem, dierum aliquot morâ onerasset; donec promissionem exprimeret, nil aduersus rebelles Monferratense tribunal acturum; prius quàm Pontificis, Cæsaris, ac Regis, eâ super re sententiam, misso proprio cursore didicisset. Neque aliud Inoyosa voluerat; vt qui conscium animi Regem sciret, eoq; suis & Sabaudij cupitis accessurum: simul quantamcunque dilationem desiderio addere; dum frigescat primus in vindictam impetus, & Mantuanus tempore ac precibus frangatur. Motorum se interim ambiguos, firmaturum obnoxios; & apud vnumquemque Principum geminatis intercessoribus veniæ, negotiationem promoturum.

Mantuanus causâ (vt ferebat) & turpitudine flagitij fretus, nullam adeò præruptam potentiam fore crediderat, quæ perduelles & parricidas seruari consuleret. Ergo ab eo ad omnes datæ literæ, & Oratoribus Mantuæ agētibus descripta mandata, quibus agendorum & præteritorum ius sustentaretur. Nulli efficacius studio dies noctesq; secretarij laborabant, quàm vt collectis rationibus vindictæ, honestatem desiderij persuaderent. Accedebat vtilitas, quam Mantuanus ex neglectu legum præuiderat: eamq; Fisci ingentem accessionem in censum inseruerat; vt non vno stimulo ageretur. Et quando de rebellibus sermo est, ne plures in locos idem argumentum spargere cogamur, quanquam secuti temporis historiam, huic loco inserere, connexione rei volumus; vt in diuersis eâdem, eadem narratione scirentur. Hac quippe causa Philibertus Gerardus Scaglia Verruæ Comes, & Augustus Manfredus Marchio Calusij, cum inter rebelles in numerum & massam vocari ad quæstionem forent; objiceretq; Fisci Monferratensis Procurator, illum viginti millium aureorum pretio Calusij impenso, à Mantuanis Ducibus ius dominij accepisse: hunc toto Marchionatu vxorio nomine vsum, eiusq; possessione Monferratensis sacramenti fide obligatum; imo & deuolutum in illum obsequium iuramento spopondisse; ijs tamen non obstantibus, & spretâ iuris reuerentiâ, armatos pro Sabaudio prouinciam inuasisse, cædes incendijs, direptiones peculatibus miscuisse, maiestatis itaque reos, pœnis à lege sancitis & Marchionatu insuper mulctandos. Durum id patri ac filio visum, vt quibus ea detractio, nobilitatis nota crederetur. Etiam existimationis cura stimulabat; quâ vetustissimis familijs æquari suam; & præsumptum apud exteros decus retinere meditabantur. Itaque licet Sabaudij Ducis protectione se tutos, nec abituros possessione cognoscerent; vt tamen Mantuani administros ignorationis & assentationis arguerent, bonóque iure tractasse arma viderentur, vulgatâ excusatione causam

ſuam,cum modeſtiâ tamen aduerſus Mantuanum Ducem teſtati ſunt. Decretu n mihi fuerat, obuia ſimilium multitudine & ſatietate abſtinere præſenti memoriâ; niſi patris ac filij temperantia perſuaſiſſet multorum impudentiæ arguendæ, inſeri debuiſſe. Tali argumento erat:

Manifeſtum Com. Verrue.

Monferratenſis Fiſci Iudices detectâ ac ſordidâ aſſentatione, ſereniſſimi Mantuani Ducis gratiam ſectatos, nullâ iuris auctoritate, aut colere cauſæ, enormia ac nefanda flagitia ſibi appingere voluiſſe; quæ ob reiectum Procuratorem ac patronum, eo in foro eluere non potuerit. Publico ſcripto generis humani conſenſum (qui ferè ſupremi Numinis menti congruit) quæſiuiſſe, vt hinc iuſtiſſimus Dux vanitate iudicij aduerſum ſe formati perſpectâ, prauè ſtructas inquiſitiones aboleri imperet. Scaglias naturâ ac vetuſtâ origine, continuatione domicilij, inueſtiturarum, fidei ligiæ, feudalium & allodialium bonorum poſſeſſione, Sabaudijs Ducibus obſtrictos. Horum munificentiâ honores ac titulos eorum progenitores aſſecutos; ſe verò inſuper Comitatus beneficio auctum; ad Senatum Venetum, Regem Catholicum, ac tres ſummos Pontifices miſſum Oratorem; Principum filiorum Aulæ præfectum reſignatum; & mox eodem honore, apud eorum parentem Ducem vſum; & Annunciatæ Virginis ordini adſcriptum; Marchionem verò filium inter eoſdem equites adſcitum, Pedemontano Principi filio inter nobiles à cubiculo allectum; primoq; natalis ſui die, quiugentorum aureorum reditu annuo auctum. His ſe indiſſolubilibus gratitudinis vinculis Sabaudio illigatum. Marchionem filium ſuum milleſimo ſexcenteſimo ſexto, annuente Mantuano Duce nuptias cum Marchioniſsâ coniuge ſuâ celebraſſe; Caluſiumq; titulo dotis accepiſſe; cui cum in ſupplementum pretij viginti aureorum millia Vincentio Duci Mantuano deberentur, eam ſummam à ſe ſolutam, & ſecuritatis cauſa pro pecuniæ ratione, ea feudi portione inueſtituram recepiſſe. Quod reliquum filio ac coniugi eius permiſſum, præſtito fidei ſacramento; cum ignarus Vincentius non eſſet, vtroſque obligatione Sabaudij præuentos. Milleſimo ſexcenteſimo decimo tertio Sabaudium armis Monferratum aggreſſum, ipſos quâ pietate in naturalem, ſupremum, & antiquum Dominum ſuum fuerant, corpore ac fortunis veri ſubditi vices impleuiſſe. Poſt præſtitam Sabaudio Duci in bello operam, à Monferratenſis Fiſci miniſtris citatos ſe & inquiſitos, perfidorum, hoſtium, proditorum inuaſorum nominibus; quibus fœdiora in Maieſtatis ac rebellionis conuictos aptari non poterant: quod prouinciam Sabaudio Duci addicere, pro virili conati fuerimus; quòd pro Mantuano arma ſumere iuſſi neglexerimus, nõ conſilio, non opibus iuuerimus, eoq; felloniæ ac decretorum Principis reos iudicatos. Quantum per ius licuiſſet, parendi cupidine, rerumq; ſuarum ſolicitudine; cum parùm ſecuritatis in fide publica opinarentur, miſiſſe Aduocatum virum nobilem, & ſcientia iuris celebrem: cum tamen non admiſſum; quamuis inſuper Mediolanenſi carcere detentus filius requireretur. Horum pluriumq; recordationem eluendis obiectionibus ſatis fuiſſe; aliqua tamen addere voluiſſe, teſtandæ innocentiæ, vt Iudices Fiſci Monferratenſis, falſo hæſiſſe doceantur. Nec enim vel ſe imperium abnuiſſe, vel aduerſus Monferratum arma vertiſſe, vel Sabaudium hoſtem iuuiſſe, læſam maieſtatem aut felloniam cenſenda: quippe haudquaquam Mantuano Duci origine aut domicilio ſubditos fuiſſe; quamuis veluti fortuna habiti Caluſij, feudatarij dicerentur. Bono certè iure, ſupremi, antiqui, naturaliſq; Domini imperia ſequi: nec poſteriori acceſſione, nouo obſequio, quod prius extinguat vim ſubeſſe. Eandem dicti Mantuano Duci ſacramenti vanitatem quòd multò ante Sabaudio ſupremo Domino ligia fide obſtrinxerant. Neque poſterius feudum, prioris ac naturalis Domini ſeruitium infringere. Accedere domicilium, originem, antiquitatem, quibus ſubditos ſe Sabaudio, Mantuano verò ſe vaſſallos cognoſcant. Nec eandem poſterioris

rioris obligationem; maiori auctoritate Domini in subditum, quàm in vasallum. Quod si beneficia & aduersum se ac suos multa sui Principis gratia recolatur, non se nisi cum infamiæ nota, veteri ac optimè merito Domino colluctari potuisse. Mediolanensem Senatum, doctrina ac nobilitate præstantem; eóque normam iudiciorum, Amadæum de Puteo Vogeræ Marchionem, & à Regio Fisco Maiestatis & felloniæ vrgente Mediolanensi Gubernatore interrogatum ob præstitam hoc bello Sabaudio operam (quamquam eo in Ditcatu diuersos reditus numeraret,) quod tamen domicilio, feudalibus, & allodialibus fortunis, equestri ordine; nec non militaribus imperiis Pedemontani iuris esset, quæstioni exemptum voluisse; belli tempore iis tantum reditibus Fisco reseruatis, ne Mediolanensibus opibus aduersus Regem vteretur. Atqui non alio nomine Puteum quàm Saglias excusari. Frustra iniustitiam causæ criminari apud eos, quorum iudicio fas nefasve non nititur; & Sabaudiam plurium ætatum decursu bella pacemve arbitrio tractauisse: obsequij gloriam apud subditum manere, quem non nisi iustissimis causis a Principe ad arma conclamare, fas est credere. Proinde concesso iure, pro sui Domini ministerio, prædas, incendia, cedes, bellorum opportunitate exercuisse, oppida cepisse: denique ea patrasse, quibus Monferrati possessio Sabaudio properaretur. Hinc prouincialium aduersum se inuidiam emersisse; nec aut ad Casalenses accedere, aut permissæ securitati fidere tutò potuisse. Praui apud Monferrati Fiscum animi documentum accepisse, quod Aduocatum suum reiectum viderint, cum admitti quoties quis felloniæ inquiritur, leges iubeant. Denique Marchionatum Calusij nurus suæ dotem esse: nec ei fraudi aut noxæ esse debere, si quid socer aut maritus deliquisse diceretur. Cæterum ea se purgandis iis quæ sibi obijciebantur attulisse, vt serenissimus Mantuæ Dux inquisitionis perspecta iniquitate prauas ministrorum relationes depelleret, & inani fundamento nixas querelas rejceret.

His modestissimè compositis, nemo publicè, aut priuatè respondit: nec quod aduersus Sangeorgium ac Balzianum prurigo scripturientium expressit, in Vertuensem aut Marchioné filium vsurpatum. Senatus iudicio licet vterq. felloniæ crimine teneretur, aut diceretur. Cum Mantuanus à Pontifice, Cæsare, ac Regib. consilium sumendæ de omnibus vindictæ opperiretur; illi in concordiam proni, paci viam rebellium veniâ sterni credebant: Simul absisti inquisitionibus cupiebant; idque literis ac precibus satagebant. Iustitiam certè venia quorundam nominaris imminui nouerant; sed dissimulatione criminis maiorem quietis vtilitatem. Pleraque per concordiam aduersus legum rigorem publico bono sanciri; & eam facilitatem, quâ Sabaudius occupata castella reddiderat, tantum promptitudinis mereri arbitrabantur. Ne Mantuanus confunderetur necessitas silebatur, quæ ante alia æstimatione Sabaudij potentiæ, & gratitudinis in suos (quorum commoda pro virili curaturos se receperant, ius omne continebat) contra Mantuanus sua damna, læsam famam, & præter veterem Sangeorgij contumaciam continuatas in eam diem infensas, obliuisci non posse dicebatur. Restitutionem rem iure debitam; inuasionem, peculatum, detractionem, flagitia suorum appellabat. Magna hæc difficultas, indubitatum concordiæ obicem positura erat, nouosque tumultus, nisi in Sabaudij gratiam toleretur, suscitatura. Sed & alia duraturæ paci incommoda Mediolanensi Gubernatori obuersabantur. Cum enim decem hominum millibus, & inter hos, pluribus strenuissimis ductoribus septum Sabaudium, & leui quacunque satisfactione, non cessurum metueret; quo futuræ securitati, & Monferratensi non minus quàm Mediolanensi ditioni consuleret: deponere ipsum arma, augendisque tanto milite suspicionibus abstinere volebat. Eodem cum Mantuano colore vtebatur, ne tantum Sabaudio infensus videretur: forsan etiam vt vniuersas Regias copias hospitalitate

Ingrosa valde Sabaudium suum militem dimittere

Monferrati vti excusaret. Noui enim tumultus formidinem, & irruptionis esse fatebatur, si exercitum capto ante loco dimouisset. Sed Sabaudius & Mantuanus diuersis in sua studia nitebantur: ille suum ius, nec voluntatem vllius mortalium imperio obstrictam referebat; hic cum validum hostem metueret, & armatos videre Hispanos gestiebat, & eorum legiones Monferrato detrahi. Et quia parum obsequentem Hispanis Sabaudium audiebat, intra Pedemontanam eas copias statui, seueriori re suâ orabat. Quasi sine bello ista, aut statim fierent.

Cessatio præliorum, non suspicionum intermissio erat, quod augescentibus malorum causis, nec Inoyosa sufficeret, nec opportunè periculis occurreret. *Sabaudius cunctatur.* Indignatum se Sabaudio ferebat; audebatq; cum imperio loqui, vt delatas ad Regem sui criminationes tolleret; ne conscientia nutrire discordias, ac dissimulatione videretur. Sabaudius contra acrius se iussis Inoyosæ, quàm iniurijs Mantuani læsum fatebatur, quod ille volens sciénsque præceptis coërcere liberum Principem ausus foret: hic vtilitate suâ, aliquo honesti prætextu offendisset. Quantum prohibendæ inuasioni sufficeret Inoyosa prouiderat; cum interim excedere Monferrato, nisi Sabaudius militem exauctorasset, abnueret. Longa Inoyosæ cunctatio negotium explicatu difficile reddidit: & id sæpius Mantuanus questus fuerat, tamquam quem primo statim motu retinere procurrentem potuerat, dissimulatione præualere permisisset. Hæc intus grauia, nouus è Gallia metus incurrebat: plura nempe hominum millia descripta, in bellum Italicum duci. Nec adhuc satis compertum erat, cuius damno aut fauori armarentur. Quidam vulgauerant, Sabaudium externo imperio coerceri Gallos nolle: alij pellendis Monferrato Hispanis eas vires accingi detulerant: & Inoyosa siue Sabaudius, siue Mantuanus voto potirentur; suam famam eleuari opinabatur; quod ille intrepidus frontem ostenderet; hic nouos protectores minitaretur. Hinc ad Reginam Galliæ ac Regem Hispanum literas magna festinatione dedit; nec Pontifice abstinuit, quem paci promptiorem nouerat; consulebátque vt cœptantes vltra Alpes motus Italiæ instantes supprimerentur: facile præferoces animos desiderio belli turgescere; & conceptum semel hac parte incendium ægrè restingui. Mantuanus in dubio erat, Gallive an Hispani maiori suâ vtilitate valuissent. Ab vtrisque tutelæ spem aliquam videbat; sed ab Hispanis Monferratum obtinentibus imagine protectionis manifestum excidium. Sabaudius quacunque flexissent quæ parabantur præuidens, aliquot militum centurias Nizensi agro conscribi; & Lanzij Marchionem admouere Sabaudiæ extremis, tormentisq; bellicis conuectandis necessaria expediri iusserat. Quos in Italia numerabat, assiduo præuisu in bellum erudierat, & per opportuna loca disposuerat, vnde aggerere offensas, & propulsare irrumpentes posset.

Demum renuit apertè. Vbi satis securum se aduersus Hispanos vidit, apertè testatus est, voce ac scripto, non se militem dimissurum; nec propositas pacis conditiones recepturum, nisi Mantuanus suis desertoribus ignouisset, damnorum repetitione abstitisset; neptim Infantem matri permisisset. Et ne ludere, aut projicere ampullas videretur, tempus quoque definiuit, intra quod obtemperaretur. Tum primum infirmitatem suam, Sabaudij vires, Mantuani periculum Inoyosa introspexisse dicitur, viso apparatu hostilis militiæ; & detecto animo nescio imperiorum. Mediolanenses ipsi non Sabaudio non Mantuano obnoxij, liberè testabantur durum id Mantuano videri non debere; vt qui etiam domi suæ infensum ac rebellem Sabaudio foueret, receptum tamquam in tutum Pandolphum Solarum, virum nobilem, & Goui oppidi dominum. Concessione puellæ nil illi iuris addi, retentione nil adimi; matris illam solummodo solatio requiri: damna eorum quæ imminent æstimatione, nullo in pretio esse, sed debuisse Mantuanum,

cum

cum res integræ essent, causis malorum, & iniuriis in prævalidum abstineret. Addebat, se Principem liberum, non Hispano Regi, & multo minus Inoyosæ subditum esse: tota sua vita imperasse, nunquam paruisse; bella ac pacem (quoties iusta credidisset) arbitrio decreuisse: solitum se denique non Mantuano inermi & inualido, sed magnis Regibus decertare; nec nisi honestissimis conditionibus in quietem consentire. Qua re donec minas, & oppositos suis prouinciis exercitus; nec debitæ sibi satisfactionis argumenta vidisset, parata arma non dimissurum. Valuit eo in Principe constantia, vt Inoyosa quantum periculi commination bus adiretur deprehendens, volens nolensve, iuxta Sabaudij desideria & crederet & foueret, & apud Regem suum misso cursore promoueret.

Inter hæc Gallicæ expeditionis, & armorum quæ parata in Sabaudium fuerant vanitas patuit. Itaque Marchio Lanzij, cui ea prouincia obuenerat, vbi secura omnia vidit, ne nulla necessitate incolas delassaret, coactum militem in sua dimisit; prius monitum parata semper arma ad manus habere; & accepto profectionis nuncio illico obtemperare. Porro præcipua Sabaudiorum securitas ambiebat; quod Gallorum ac Hispanorum medio situs vtrinque præsidium haberet; sciretque insultantes sibi Gallos, Hispanos non toleraturos; nec Hispanos Pedemontanam spectantes Gallos neglecturos. Videbatur amicos hostesve arbitrio sibi posse deligere; & quoties libuisset gentes fortissimas bello committere. *Gallici exercitus vanus rumor.*

Sub Iulij mensis finem Padiglia, ab Inoyosa missus, Astij Sabaudium conuenit, militiam quam trans Alpes descripserat solui poscens: non amore Gallorum, sed ne in Pedemontanam immitterentur. Modestè iam Hispani cum Sabaudio agendum esse didicerant; & quæ eorum olim iussa, mandata, imperia fuerant; consilia, exhortationes, preces appellabant. Sed & exercitum Pedemontanum frustra esse asseuerabat, composito Rege suo in communem concordiam, nec defuturo Gubernatore Mediolanensi sustentandis prætextibus illius, quæ bono iuri innicerentur. Tardè venerat Padiglia eóque gloriam dimissæ Nizensis militiæ non retulit, quam ante Marchio Lanzij soluerat, visa locorum securitate. Iam enim nec Dux Guisius, nec magnus Galliæ Scutifer, in armis apud Sabaudios erant, vanuerátque fama exercitus quo Hispani contremuerant. Quod si adhuc Sabaudius centurias Nizæ descriptas sub signis habuisset, haud quaquam Inoyosæ aut Padigliæ auscultasset; nisi quę prius sibi Mediolani scripto promiserat, seruauisset. Parum abfuit quin ostentando neglectui euocatas denuo in loca stationibus destinata transmitteret, & in offensas promoueret. Sed generosum animum fides desideriorum oblata, & reuerentia qua compellabatur inhibuit. Tot pacta, tot conditiones, tot difficultates componenda erant. Inter Mantuanum, Sabaudium, Gallos, Hispanos, vt cuiuis perspicaci iactata pax, parum solido niti videretur: iam enim præter ea quæ Sabaudius sibi concedi armatus ac minitans volebat, negotium matrimonij cum relicta vidua resumi cœperat; & apertius Mantuanus monebatur, non alio subsidio constare res suas. Hic tamen apud Inoyosam constantissimè abnuebat; siue perdendæ domui vniuersa consentirent; siue Ferrariensis vidua semper infensa, tum etiam hostis aperta esset. Siluium certè Teatinum, preui consilij perniciosum ministrum, pietatis ac religionis imagine subdiderat; vt tamquam incestui intonaret; quódque Pontifex ac Reges laudabant, dissuaderet. Id ille operæ strenuè executus, tantum iuueni pauoris indidit, vt solo nomine coniugij inhorresceret. Perduellium quoque veniam abnuebat; cum & damna illata reposceret, & neptim infantem tradere recusaret. Quod quia magno suo malo fieri vniuersi nouerant damnabantq́ue, ausi Aulicorum nonnulli ab amita subditi impu- *Inoyosa modestè id petit à Sabaudio.* *Mantuanus matrimonium cum vidua auersatur.*

denti mendacio testari, Cæsaris illum eâ in re, & Galliæ Reginæ consilijs insistere; cum nihilominus Nuncius Pontificius apud Mediolanenses, & Regum Oratores scriptis in Vrbem & per Italiam literis faterentur, id vnum consensu præcipue commendari, vt damnorum repetitionem reprobari. Insuper condonari ijs qui desciuerant debere, si propriam Mantuanus salutem, & cæterorum quietem spectauisset. Sed qui illi à consilijs aderant, è tempore quæri beneficium voluerant speraueranto; negotiationis tædio, & honesti specie, gratiæ Sabaudij nullam rationem potentiores habituros. In eundem sensum preces, & quorundam externorum Principum vota erant: qui Sabaudij magnitudini iniqui, prævalere Mantuanum causâ & facto cupiebāt. Hos inter fuisse Etruscum adeo falsum est, vt certum sit, contulisse illum Viduæ relictæ matrimonium; nec nisi eo excluso de sorore deliberasse. Intempestiuam iuuenis constantiam, & quę omnium quietem mergeret in eo conspicatus Inoyosa, vexatione exprimere consensum conatus est: non diuiso solùm per diuersa Monferrati oppida exercitu omni, sed laxatis disciplinæ frænis; & permissa militibus, tamquam in bello, licentia. Quem pietas, & certus in tutelam animus non mouerant, asperioribus admoneri oportere visum. Victorum capitibus minori sæuitiâ hostes insultant, & fortunis abutuntur; nec vnquam tantum immodestiæ barbaræ gentes in deuictos exercuêre; quantum receptus intra Monferrati viscera Hispanus miles admisit. Nil apud infessos carum erat, quod hospites petulantiâ non contrectaret. Pudicitiæ tantum respectu fuit. Parsimonia & auaritia popularium aliquam malo causam ab eorum amicis dedisse dicebatur; sed erudiri Mantuanum oportebat, vt occasioni ac tempori cederet, neque duritie offensas prouocaret. Mali initio suas incolæ miserias, coram ministris publicæ libertatis prosecuti sunt: sed vbi temni lamentationes, & noua onera (tamquam in vindictam) iniungi deprehenderent, promiscuis calamitatibus abstracti, in vanum queri desierunt; prorsus in libidinem protegentium formati; & sua bona alieno arbitrio raptari permittentes. Id silentium Inoyosa secus ac erat interpretatus, cum Mantuani Orator exonerari prouinciam hospitibus instaret, prorupit: prorsus apud Mantuanum Hispani nominis odium spectari; & ei Principi inuisos esse, quorum sudoribus, & (si sors tulisset) sanguine dominationem recepisset. Diffamari modestiam; cum populi & sileant, & æquissimè tolerent; cum eorum qui oppressi iactentur nemo queratur, cum vltro liberalitas vel in inuitos exerceatur: cur ergo suos in disciplinam compositos, & securitati eius inuigilantes amicos exigi è prouinciâ requireret? cur alienam causam, poscente nemine, & falso titulo ageret? cur lamentationes suppositis accusatoribus exponeret?

Monferratēses de Hispanis hospitib. queruntur.

Ad eam diem gemitibus fatigatos populos Orator respondit; & pleraque oppressionum sibi cognita, non statim detulisse; ne sui fastidium is conciret, qui egeret auxilij. Cæterum perspectum sibi ciuium relatu esse, non fruges, non vinum, non domesticam annonam, non pecuniam superesse; quibus immanem illam, & continenter vsurpatam erogationem tolerarent. Liberatæ prouinciæ gloriam, apud ipsum intaminatam fore; si deductis legionibus, collationum immunes subditos reliquisset. Satiari expleriq; Monferrati opibus militem Inoyosa in animum suum induxerat; eoq; inanis expostulatio, perditæ preces erāt: quod notū Sabaudio qui iam Gallicæ militiæ solicitudine exsolutus, nō tacitis magis quàm apertis iniurijs carpere ac lacerare extrema Mōferrati pro pretio habebat. Amore suorū, negandi peruicacia cessurū Mantuanū putās; & quod amplius vindictæ olim præsumpsisset, expleturū. Cum Moncaluio tormēta bellica, quæ loci tutelæ conduxerat, ob pacis sancitas leges auehere cogeretur, quamquā iumentis prouincię abstinere iussus foret; pluribus tamen cōtractis velut operā pecuniā redempturus, machinis supponi imperauit. Paruêre oppidani, malorū finē eo sibi labore supremo figu-

Idem facit Orator Mantuanus.

Sabaudius carpit Monferratum.

figurantes. Et miseri quidem reditum ad suos parantes, sine bubus regredi iussi sunt, ijs verò datam fidem obtestantibus, & Inoyosam exercitumq; Hispanum appellantibus, responsum est; nec se reditum promisisse; & ad dicendam peculatus ausam affuturos, quandocunque Inoyosa Moncaluij pro tribunali ius dicturus consedisset. Apud Lucedium Regiam Monferrati Abbatiam maturescente iam segete, cum rustici à suis Dominis ad colligendam messem aduocati forent, repulsi mortis metu sunt; & frumentum omne à Sabaudijs in militarem vsum congregatum; tanta securitate & otij specie, vt consensisse Hispani viderentur. Nec tamen aut Moncaluenses inopes, aut hæc propria Mantuani Ducis fuisse, impedimentum colligentibus tulit, quò minus potentior præualeret; licet spoliantium lateri Hispanæ centuriæ assiderent; & militiam illam crapulâ & licentiâ, non protectione infirmioris præsumerent. Multis quoque Monferratensibus nobilibus agrorum fructus quos per Pedemontanam possidebant, adempti sunt; vtrisque Riuaræ fratribus Surdis, Violardis, Calloris, aliisque: nec maius direptionū solatium occurrebat; quam compositâ pace; & sublatis inter vtrumque Ducem simultatibus, solitos reditus prioribus Dominis redituros. Apud fidos illa deponi iactabantur. Adhuc enim nec Sangeorgium, nec Balzianum, pluresq; eiusdem fortunæ viros restitutos; & à Mantuano pleraque occupari; quotum vsibus quantacunque hæc possint condonari. In desperatione rerum & priora metuentibus, non leue id blandimentum erat; quod crederetur. Consuetudo belli erat, vt quoties iniurijs certabatur, actorem quisque ageret, reumq; exueret: præmissæq; querelæ pro veris acciperentur. Sangeorgius & armatus & validior, in auitos Monferrati agros inuectus, fructus omnes minitabundus, prospectantibus annotantibusq; Monferratēsibus sibi legerat, segetemq; omnem in tutum comportari curauerat; suo tantùm vsus, alieno non insultans. Non alia constantia Balziani fuit, plus iactantiæ, quamuis minori fortunâ ac nomine ageret; operarijs enim manipulos moschettariorum addiderat, tamquam prædam in bello acturus. Sed quocunque ostentaretur vis, terrendis prouincialibus satis erat. Neque immunes à Sabaudij vexatione, aut inter suos tuti Pedemontani ipsi fuerant: qui nonnullis Monferrati oppidis exactionum ac pecuniarum soluēdarum in belli vsus vades accesserant. Hi enim à Patriæ fisco citati sortem omnem pendere iussi sunt; non magis (vt creditur) habendi cupidine, quàm vt stimulati, eos quoq; vrgerent, quorum fidei proprio periculo cauerant. Quod illi fortiter executi sunt, in pecora & agrestes opes inuecti, vt accepta damna sarcirent. Intuta pax, nec adhuc certis conditionibus absolutum bellum excusabantur; vt similia in præliorum morem exercerentur; subditiq; vicinio infensi sese frequentibus iniurijs lacerarent.

Eo vsque licentia vindictæ processit, vt cum plura vini dolia in Trinense subsidium, vicinorum oppidorum pagani conueherent; & viarum alto cœno mersarum iniquitate vitata, Pedemontani agri confinia tetigissent, accursu Sabaudiorum intercepta sunt. Eodem impetu Sabaudius equitatus Canauesum omne peruagatus est; infesta, inuia, intuta omnia Monferratensibus negotiationibus reddens; & ea præcipuè parte grassatus, quæ vicinio libidini victoris exposita videbatur. Sanè paucos ante dies, securitate negotiationis, à quibusdam nullo certo auctore vulgatâ, & auidè creditâ, quidam Monferratenses vltro citróque commeantes, à Pedemontanis capti & retenti sunt: nec nisi accepto libertatis pretio dimissi. Violatam fidem querebantur, licet adhuc enses micarent; & cohortes inuicem minitantes pro finibus hostilia apertè exercerent. Eaterum desperatio, quosdam Monferratensium impulit, aliquid in Sabaudios audere; & quia aperto concurrere, nec vires nec animus suadebant, nocturnis grassationibus facta agitabant. Breui eo spatio abstinere Pedemontani iniuriis in Monferratenses sui Ducis imperio iussi fuerant; matura iam conditionibus pace, & spe quietis securæ: sed

vbi lædi se, & audaciam Monferratenses alienâ modestiâ concipere viderunt, cum apud Ducem, tum apud Inoyosam acriter questi sunt, abacta pecora, annonam, vsurpatas captiuitates; & cũ par pari reddere sui Domini pręcepto inhiberentur, atrociora opperiri exponebant. Quandiu tectum bellum, aut licentia vindictæ fuisset, suo contentos Monferratenses, prædam suorum fuisse, nunc figuram pacis hostilitate vestitam. Misit quoque Sabaudius, qui Mediolani eadem suo nomine expostularent; tamquam per Monferratenses staret, quo minus fida pax sanciretur. Inuitum se ad bellum prouocari fatebatur; poscebátque vt acceptam pridem à Mantuano iniuriam, sufficere offensionibus vellet; aut ius naturæ vsurpare se fineret; vim vi propulsando. Eadem & fortè plura Inoyosa, ab Hispanis ductoribus didicerat; quibus stimulatus, composuit ad Mantuanum literas indignationis plenas; quasi positam in vicinio concordiam sui rumperent; se quidem tergiuersatione ac nouitatibus delassatum, pridem eam curam omissurum fuisse, nisi Regis imperio & existimatione vrgeretur. Quapropter modestiæ suos admoneret, nisi vindictę præferocem Sabaudium experiri iterum, maiori suorum damno cuperet. Eorum quæ Monferratenses clam admiserant nescium Mantuanum fuisse credi poterat; quod illi pax aut bellum indita & iussa forent: proprio itaq; Oratore opus fuit vt obiecta dilueret; non vt certiorem tutelam ab Inoyosa requireret (quem toties irritauerat;) sed vt exteris causam suam innocentiamque probaret. Quibus enim viribus fretum se scribebat, ausurum fuisse armatum hostem lacescere? aut quando vnquam accolæ audiuissent turbatę possessionis Mantuanum accusatum? Vix alia sibi quàm Hispani Regis arma esse; quibus vt parum tutus sit; sic arbitrio vtí in alterius perniciem non possit. Certè nullas satis probabiles causas afferri, cur inter pacta concordiæ, & pendentem à certa negotiatione Italiæ pacem, turbas dispendiosas sibi maluisset. Nemini magis quàm sibi quietem conducere; quod ea quæ receperit, nondum sufficienti præsidio solidauerit. Instare damnorum restitutioni; & quæ vi tactata sunt, sarciri posse: An suam ipse causam seditione prouectam, seditione corrumperet? quin potius missis qui discernerent, ac referrent, alienam fraudem agnosceret; frustráque Sabaudium suarum artium se æmulum insimulare.

Eadem Asculano Principi, nec minus irritè expressa; suffecêre tamen vt illata à Mantuano iniuria non crederetur, & an conscientia offendisset probaretur. Denique ne externis testibus, si quid noui euenisset, fides habenda foret; sed Inoyosę militia intueretur, obnixè qui pro Mantuano curabant, partem cohortium eas in sedes mitti orarunt; vbi hostis vacuo per licentiã insultare audiebatur; testes modestię & vindices futuros. Siquidem siue Hispani protectionem innocẽtię respexissent, siue iudices & obseruatores adstitissent; aut veritati testimonium dare, aut fateri propriam negligentiam coacti fuissent. Forsan leuibus insultibus exprimi à Mantuano quę cupiuerat posse sperabatur; & tum improuisa petitione perculsus, id maximè sibi vitandũ introspexit, si solitis sibi artib. insistere integra dignitate voluisset. Ergo compositum iam per loca militem æstiuis ardoribus, & mutatione sedium non fatigandum: curandúmque vt imperio suo apud Sabaudium idem quod viribus auctoritatis esset, respondit. Mox irato & concitato similis, velut nocturnas vmbras incessere ac comminari cœpit, nec defuturum se paratis cohortibus, nisi toto Monferrato Sabaudius obstitisset, contestatus. Morum homini ęstimatores vanum impetum risêre; nec vnquam pede vno armato Pedemontanos fines præssurum credidêre; eum qui ne alieno quidem vt suo vteretur accincto exercitu repulisset. Et quantũ negotij adiretur nouerat; cum in ordinem redigere Sabaudium parabatur. Nihilominus tamquam conferret beneficium Hispani peditatus Tertio Marchionatum Incisæ destinauit, iisque qui Roo Duce militabant, Aichij sedes data. Stipendij pecunia, & vel ipsis rusticis despectus militię

Inoyosa suis per Monferratum sedes assignat.

ordo

ordo numerum imminuerant, dilapsis pluribus, quàm vt centuriis manipuli congruerent. Id leuamentum veteris hospitij clades excidiúmque recentis fuit, tamquam si quis iumenta detrito absumptoq; pabulo deducta, recentiori aq virenti famelica quis induxisset. Neque tamen paucitas onera minuebat: nempe à miseris colonis, non pro numero suorum; sed quasi vniuersi intra castra mererent, & frequentes ad signa essent, victus & pecunia præstanda erant. Attamen id illi obnixè popòscerant, vt subministratione alimentorum auaritia militaris infringeretur. Attamen crescebat furandi amor, quo pronior lucri occasio, ac facilior per iniurias ditandi via patebat. Hinc nouæ subditorum argutiæ, questúsque ad Asculanum & exercituum duces delati, & quia manifestior iniuria erat, quàm vt negatione, tempore, aut necessitate excusaretur, simul de alieno quęstio habebatur, forma quædam officij præscripta, qua licentiæ & rapinæ militari, moderatio aliqua statuebatur. Deprehendêre statim oppressi ciues imaginem id non remedium, & modestiam in tempus confictam esse; & in eas qui preces detulerant acrius sæuiri debere, vt cæteris silentium suaderetur.

Itaque cum non iuri, non iniuriæ modus esset; nec apud Monferratensem Gubernatorem subleuandi auctoritas, plures cum integris familiis secretâ fugâ prouincia dilapsi sunt; domibus vacuis Hispanorum arbitrio relictis, in quas hostiles artes exercerent. Non intermissa calamitas in plures ante partiri solita, à paucioribus toleranda erat, nec enim pro ciuium ac militum numero imponebantur, sed pro modo armorum, & arbitrio pręsidij, quod placuisset, legis vicem habebat. Aucta quoque cœli tempestate infœlicis prouinciæ calamitas: turbine siquidem conglobatis nubibus & densatis prægnantis aëris vaporibus, vis grandinis quanta non alias effusa est. Strata eâ flagellatione seges quæ adhuc supererat, attritæ vites palmitibus lasciuientibus, laceratę graues fructu adolescente arbores, excussa siluis vernantibus glans; hortorum prouentus succisus, domorum tecta miserè attrita sunt. Tanto malo agri fructus omnis, & vinearum spes intercidit: eo maior pernicies fuit, quo in plures partes egressa est. Vallium montiúmque eadem calamitas fuit. Neque enim per agros vaga, inopina, conferta, & molis insolitæ pestis deprehendit, aut interemit, aut inutilia labori in plures menses reddidit. *Grando ingens.*

Euenêre etiam è vulgata contagione prodigia, adeo in malum prouinciæ interna & externa consenserant. Quippe multa puerorum millia incalescentibus morbillis toto Monferrato vis luis abstulit: nec patrum aut auorum memoria auditum fuerat atrocem adeo eo tractu cladem fœda contagione euenisse. Infantes primùm sublati, mox tamquam deficiente mortib. materia, adolescentes viríque in supplementum petiti. Prouectæ etiam ætatis vtriusque sexus multi desiderati, eo deformiori morbo, quo iis annis rariori; & (quod dolorem intendebat) fœminę graues vtero simul cum fœtu eadem turpitudine confecto ereptæ sunt. Multitudo pereuntium memoriam confudit; factísque fidei obliuione consultum, quæ haud dubiè laborasset. Scilicet numero & fœditate cladis populi fatigati, postquam vulgari altiorem causam assignassent, ratione libitinæ abstinuerunt. Dubitatum apud pleraque oppida didicimus, num veteres sedes, spe quærendæ alibi incolumitatis desererent; nec enim pars vlla prouinciæ immunis erat. Sed vel repentino malo intercepta deliberatio, vel eadem vbique pestis retinuit ambigentes. Qui superfuêre parum tuti sibi & aliis credebantur, existimantes strata, parietes, tecta, denique aërem ipsum ægrescere, proniori semper in malum fide ob metum. Militum nonnulli eadem contagione perierant, quòd tantis familiis decumbentibus, non domesticis cura, non externis cautio suppeteret; & communi cœlo eadem infectio duceretur. *Morbilli.*

Quo tempore Sabaudius Monferratum vexationibus exercebat; & Hispanus miles amica hospitalitate hauriebatur; cum lues vastaret, demissa cœlo grando

Non longior eodem in loco mora quæſtuoſa militi, ijs quæ perdituri venerant abſumptis;vt iam ſtatio vtriſque intolerabilis videretur. Ergo trans Moncaluium per oppida vicina locatum eſt, vt hic quoque quod integrum erat diriperetur; non Duce ſolùm militię, ſed & Monferratenſibus miniſtris inuicem quærentibus, alio miſſis opulentiores receſſus quæſitos; vt viliori annonâ milites vterentur, ciues minus largitionibus tenuerentur. Sed hi obliti quæ priori bello ſæua ac immania tolerauiſſent, nec prædarum ac collationum, quæ victor hoſtis expreſſerat, memores; nouis inſuper vexationibus, miſerrimos onerabant. Audentiores Monferratenſes in propriam cauſam reuocatus Mantuam, & amotus curâ Rubeus, nouiq; Gubernatoris fama reddiderat. Itaque ad Caſalenſes profecti, miſſam cœlo tempeſtatem, morbos, in belli vſus Sabaudias erogationes, direptiones, incendia armentorum iacturam, quæ vix millione auri æquarentur, cum gemitu ſunt executi, haud dubiè ſubleuari orantes. Spem ſolatij Mantuani literæ dederant, quibus Guerrerium euntem comitatus fuerat; quippe ſubleuari oppreſſos imperaſſe ſe, & curam immunitatis ſingulorum haberi ſcripſerat, permiſſo præmiorum ac pœnarum arbitrio: ſed motum belli parum callidi, bona verba, & opima promiſſa vſurpari; ſubditorumq; vitas ac fortunas, ſeruandæ dominationi deſtinari neſciebant. Guerrerius nihilominus magno pietatis & integritatis documento collachrymatus eſt: cumq; nullum ad manus remedium, & præuentos apud Ducem ſuum Oratores; Inoyoſam Aſculanumq; ſciret, benignè tamen allocutus ſolatuſq; eſt; ea belli mala, nec diu duratura ſpondens. Simul ſpem dedit certioris ſecundioriſq; fortunæ; & paucos poſt dies, diſſoluendæ aut abituræ militiæ. Et illi quidem licet onere non leuarentur, comitate nihilominus Gubernatoris leniti ſunt: vt & breuem moleſtiam futuram crederent; & quæ ſocij fortiter tolerauerant ipſi conſtanter paterentur. Satis illis pro præſenti malo viſum, nullum pietatis genus in poteſtate Guerrerij fore, quod ille beneficio gentis, non eſſet vſurpaturus.

Pontificis Nuncius cū Guerrerio queritur de Monferratenſibus.

Monferratenſes porrò ipſos exercere rapinas, auſoſq; diurnos incurſus non fruſtrà dictum olim fuiſſe, Pontificij Nuncij ad Guerrerium literæ docuerunt, quibus continebatur; longius diſſitos Monferratenſes nocturnas prædas agere, inſidere itinera; turbare reducta iam commercia, captiuos abducere; & huic rei modum, ne qua noui belli occaſio oriretur, poſcebat: quantùm eâ popularium inſolentia præſumptionum Sabaudio accederet; & quibus argumentis Mantuanus tergiuerſationis argueretur, proſecutus. Inquiri ac probari obiecta placuit, per eorum oppidorum quæ accuſabantur adminiſtros, ingenuos & veritatem delaturos. Reuertêre illi (incertum quo doctore eruditi fuerint) retuleruntq; nil prædarum, ne à Pedemontanis quidem auditum; ſed odium Sabaudij ac Mantuani, propria rerum nomina confudiſſe: vini cyathum, exitium; auulſam horto lactucam, ſacrilegium: carpta aut ſponte decidua poma aſportata, prædam appellare. Neque ea Monferratenſes potius, quàm milites præſidio impoſitos, libidine ac petulantia, forſan & æquitate auſos; poſtquàm non alimentis, non pecunia incolarum explerentur, venatui ſtudêre; regreſſos à voluptatibus quas laborum vice vſurpent, poma, herbâſque vicinis hortis lecta aſportaſſe, concedentibus ſponte dominis & conniuentibus: ne leuiorum prohibitio, maiora in vindictam inhumanitatis ſuaderet. Eam tantùm calumniæ formam ſuperfuiſſe, vt damnorum & rapinarum, innocens Sabaudius crederetur, quæque ipſius miles ſecretò admiſiſſet, apertè Monferratenſibus obijceretur. Ex ſimilibus metum eſſe non poſſe, inualidis Mantuani ſubditis reddendæ noxæ; & Hiſpanis intra cellas vinarias clauſis per æſtiuos calores, tamquam ad otium ac ſaginam. Quinimo illos, Mantuani imperio, infirmitate propriâ, Hiſpanorum obſeruatione, Sabaudij formidine territos, adeo alienis abſtinêre; vt propria, diſſipantium arbitrio permittant.

Seuerè in audaces ac seditiosos Gubernatores locorum animaduertere; vt co[...] tem Principis sui causam speciosè instruant, oneréntque Sabaudum, quotiesc[...] que hostilia tractare denuo præsumpsisset. Sic illi Mantuani innocentiam stre[...] execut: (incertum an ex vero) non quod persuadere se posse crederent; sed ne Nuncius degenere taciturnitate conscientiam facti argueret. Respexisse hum[...] ingenij consuetudinem videbatur; vt sicut ius apud potentiores, quamquam vi agentes creditur; sic miseri propriâ semper culpâ iacere existimantur. Quo rarior virtus est, eò difficilius admittitur: nec apud alium creditur, qu[...]m dicto & [...] potiorem. Adhuc Mantuæ Rubeus turbæ seruientium mixtus agebat, ade[...] prouinciam, & Romanam legationem dilatam (quin enim Claudius Gonz[...] aut quiuis mitteretur, parum abfuerat, Chieppio & Iberto vices reddentibus & facili in mutationem Mantuano) altius in animum admiserat, quam vt con[...] ptam indignationem silentio premeret; aut sibi olim obiecta fuerant, pro va[...]s habita credere vellet: quamuis Mantuanus forensem inquisitionem instru[...] illum publice obiectorum criminum interrogari noluisset. Satis habuerat co[...] quæ coram ingerebantur memoriam priuato sermone reducere, præsent[...]s consilij administris, ne quæ vera fuisse probata non fuerant, probabilia tamen impunè transmitterentur. Sed ille concitatiori in detractores ira; & plerisque p[...]ouincialium tamquam auersis infensus, in eorum caput regerere culpam, & c[...]muni se infirmitate excusare nitebatur: iisq; (quod minimum) negligentia[...] & plerumque corruptum in Sabaudios animum obiectabat. Nec omnino auersa[...]tur Dux quæ dicebantur; cui ferè prouincia omnis eadem pice oblita, nec plu[...] omnino fidei credebatur, & prona apud Mantuanos opinione flagitij, quibus v[...]tus cum Monferratensibus æmulatio intercedebat; vt rebellium vocabulo [...]ndi stinctè omnes notarentur, vsus obtinuerat. Sanè apud quosdam Prouincialium [...] ficiari perfidia non poterat; quòd multi huc illuc profugi eo nomine accusati[...]nes ferrent; quamquam pro locorum numero, & pauci desertores fuerint; nec aduersus fortitudinem & constantiam conterraneorum perfidiâ valuissent, si potentiorem dominum, & infirmiorem hostem nacti fuissent. Sed & manifesta Gue[...]retij æmulatione Rubeus agitabatur vt famâ ac successione potioris; cuique ex mutatione statim ciuium commendatio, domini certa spes, & Hispanoru[...] fauor affuerat.

Sabaudius qui hactenus Monferratensia arma ioco duxerat; cum Rubei cu[...]a profecisse diceretur, cautius cum Guerretio agere statuit; non solùm certa sua aduersus Hispanos reuerentia (quorum ille voto ac commendatione cæteris contra nitentibus prælatus credebatur:) sed etiam ne gloria intercideret, aut priori [...]gnauia omnem illi victoriam dedisse putaretur. Monferratenses plus nimio se[...]ritatis præsumentes, eo imposito adeo intumuerant, vt in vili Sabaudium habe[...]rent, & affuturam conatibus suis fortunam existimarent: opinione tamen del[...] sunt: nec enim solitas sibi artes Dux ille omisit, sed in præteritarum iniuriarum, & præsentis fiduciæ vindictam lacerare Monferratum voluit; certus propos[...], nisi supplici Mantuano, & quæ satisfactionis nomine requirebat acceptis, pacem facere. Inde concordiæ exordia proficisci, vnde contemptus cœperat, volebat, & admonere documentis exteros, ne sinem illi Mantuani exemplo impunè insultaturum.

Soluta obsidione Sandamiani, & hostilibus copiis haud procul loco stationem agitantibus, cum oppidum puluere bellico, plumbo, cæterísque belli necessariis abundaret, funiculis tamen sulphureis indigebat. Nam continuis excubiis cum Adres pro mœnibus oppidi concedisset (quamquam ciuibus obsessio ex sententia successisset,) quicquid illarum fuerat absumpserant. Intuta pax, irrita negotiatorum sedulitas, vana Oratorum cura credebatur; eòque tamquam integro adhuc

huc bello, sibi cauere in animum induxerant. Quantum vsui satis erat ab exteris pecunia missâ comparatum; & vt decem equitum custodia oppido importaretur Cæsari Domitiano cura iniuncta. Secreto proficisci iussus, ne ambiguo adhuc tractatæ pacis exitu, bono iure aut colorato saltem prætextu Sabaudius prorumperet; quasi bellum à Sandamianensibus magnâ solicitudine denuò appararetur. Illi Albam, mox obuio nemine Sandamianum vexêre. Sed redeuntes, vbi ditionis Astensis oppida incessêre, quinquaginta Pedemontanos cataphractos media via offendêre; haud procul Castellinaldo. In hos plures & fortiores impetum facere ausi sunt; irâ magis quam ex vsu. Non omnes detexerant. Itaque circumuenti, siue commeatum bellicum, siue Genuâ aduectam pecuniam Sabaudij, inditio vano exploratoris credidissent. Nemini certè incolarum ignotum fuisse, non eo itinere Genuensem negotiationem procedere, credere illos impulit, pulueris bellici famâ tractos. Monferratensium alij fugâ Sandamianum regressi sunt; tres omissis equis, per accliuia enixi graues armis equites equosq; frustrari; pedites qui se discedentibus addiderant, quinque capti; nec ij aliâ causâ vincti, quam quod in fugam versi, doli suspicionem fecissent. Vnde tamen & quâ causâ venerant libere fassi sunt. Oppidorum Sabaudij rectores, iniquum id, nec profuturum in pacem exempli rati sunt; eoq; captos tertio post die dimiserunt. Nequaquam tamen displicuisse Sabaudio vexationem, & incussum audacibus metum didicimus; ne cum ille in concordiam disponeretur, Mantuanus tempore cresceret, bellum pararet, & difficiliorem hosti victoriam redderet. Fortè his quoque turbis admoneri Mantuanum voluerat, vt promptius in pacta descenderet; nec dolo suorum, aut externo subsidio fideret. Et iuri nitebatur, & potentiæ: nisi forsitan Inoyosæ & Asculani in Mantuanum malignus animus persuaserat, illos conniuentia & cunctatione vti; quod non vno auctore ille Mediolano per literas didicerat.

Misso celeri nuncio Guerrerius Inoyosam, Asculanum, cæterosq; speciosi nominis protectores turbatæ à Sabaudio pacis admonuit: sed iam in potestate Monferratensium queri tantum erat; audiri ac foueri apud nolentes & promittentes. Id perspectum (vt cætera) Sabaudio, audentiorem illum in nouas turbas reddidit; vt nullo factorum vindice, aut reddendæ rationis arbitro promptè vexaret & carperet. Sic frequentes Monferratensium captiuitates, nocturnæ prædationes, insultus repentini audiebantur: cum veluti securâ pace, & Hispano præsidio confidentes inter vicinos agerent, negotiarentúrque. Priuatæ quoque inter accolas simultates valebant; cum Sabaudij imperij specie, & causæ publicæ imagine, inimicos quisque suos persequeretur; vt tamquam prædam bello partam quæstuosis conditionibus dimitterent. Toties lacessita patientia, ad extremum quosdam in rabiem egit: nec enim diutius querelæ populorum, iusta odia, militiæ Hispanæ negligentia; & (quod præcipuè affligebat) Inoyosæ & Asculani cunctatio tolerari posse videbantur. Et quamquam Monferratensium vires, Sabaudio inferiores essent; non tamen ab hoc adeo spernendi credebantur, vt locorum peritia, astúque, & desperatione procurrentes, vindictam omnem forent neglecturi. Et certe, quidam olim à Rubeo retenti, nullo amplius frænante, in discrimen prorumpere gestiebant, alacritate Guerrerij stimulati, & spe reddendi hostibus odij. Clam ergo populares cum inter se hactenus non intellexissent, inuicem monuerunt, cauendas sibi velatas insidias imagine amicitiæ adornatas, abstinendum ad tempus Pedemontanâ, custodiendos agros, claudenda oppida, & vigili studio septa omnia hosti obiicienda. Vbi inferendæ vi occasio sese ostendisset, eludendos validiores, seruiendum tempori, & coniuratione certandum: aperti belli ostentatione Sabaudium temperaturum: quosdam eius milites cauendos, furandi quàm certandi meliores. Parum intus æstimata sententia acce-

Guerrerius queritur cū Inoyosa.

quietem cuperet & expediret, minimè sectabatur. Itaque Inoyosa Alonsum Pimentellum ad illum misit, vt facilia & quæ negari piaculum crediderat deferret; ignosci rebellibus, damna prouinciæ illata condonari, Infantem neptim concedi Sabaudio consulebat. Et quanquàm horum nonnullis, nec Regum, nec Principum imperio cessurus esset; damna tamen prouinciæ illata, silentio Inoyosa trãmitti præcipuè noluit; testatus concessurum se vitâ àc dominatione potius, quam aut ignouisset rebellibus suis, aut pacem nisi reproductis damnorum pretijs recepisset. Dederant animos modicè prudentiâ prouecti; qui legum placita obstrepentes, idem in bello quod pace ius persuaserant. Eò præcipuè nitebatur, quod totum orbem eam inuasionem damnasse, ac perduelles ad pœnã vocasse diceret. Pimentellus quidem licet erga iuris & facti notitiam ambiguè loqueretur, fateri tamen ausus est, suscitatas turbas Regi suo non placuisse; idq; argumento docuisse, quòd suorum armorum explicatione, tutelam innocentis recepisse videretur. Hactenus quidem mãdata executus fuerat, sed potiorem secreti partem siluerat; nempe vt res nouas, sic ante alia causas Regem sanctissimum reprobasse. Tacuisse Pimentellum quæ læsura fuerant, hospitij causâ crediderim; quæ Mediolani non semel & in castris ad Vercellas liberè restatus est. Scilicet auctoritati suæ potius fidebat; sed cum non suâ non Inoyosæ gratiâ veniam exprimeret, tacitam Regis voluntatem sermone ambibat; & huic obuiam officio iri consulebat. Plus fore meriti dicebat, si sponte quam rogatus conditionibus pacis accessisset: si desiderium Regis sponte præuenisset, illumq; onere rogandi leuasset.

Pimentellus ab Inoyosâ Mantuam missus, vt rebellium veniam, infantis restitutionẽ, & damnorum oblitionem persuadeat.

Mantuanus libris & Doctorum auctoritatibus contendebat: neque nisi pernicioso Principibus exemplo, perduelles, & in dominantium exitium fateb[a]tur eos impunè agere. Communem eam regnantium securitatem si ne apud hostes quidem, suorum Principum proditores impunitatem inueniant. Rursum ille, tot intercessoribus, & communi bono condonãdam eam vindictam asserebat; quam ad extremum diuturna negotiatio, & precum constantia forent expugnatura. Non illam Hispani Regis voluntatem credere, Mantuanus referebat; eamq; (si certioribus admonitoribus ignorauerat) pietatis, iusti, & æqui desiderio testatam. Nec enim maiori iustitiâ Regem, suorum exterorumq; facta metiri solitum; & vel eo titulo famam prudentiæ composuisse. De Infante puella adeò frustra quæsitum; vt ne Regis quidem arbitrio reseruato, omninò negauerit. Vtrumque tamquam ab Inoyosâ petitum, bono iure se Mantuanus abnuere dicebat: Neque enim tantum in homine auctoritatis agnoscere, vt si ille intoleranda præciperet, ipse statim exequeretur. Postremum id summisse prosecutus est; ne si Inoyosa metum deprehendisset, & quo maximè vinci Mantuanus posset didicisset, Aulam omnem ille in sua vota traheret; cogeretq; concedere: siue id suo, siue Regis honori permisisset. In hanc cogitationem Inoyosa dedit ad Regem literas; & additum consilium, quasi id Mantuanum abnuisse maiestas esset. Contra Ioannes Octauius Gonzaga, apud Regem necnon consilij administros, voce ac supplicibus libellis vsus, rei iniquitatem appellabat; & iis quæ Inoyosa machinatus fuerat, acriter intercedebat. Surdis argumenta instillabantur, adeo Lermæ Dux tenax consilij, & qui pro Inoyosâ erant stabiles sententiam retinebant. Frustra erga Deum hominumq; fidem inuocans, deserere inceptum coactus est; & Rex quod Inoyosa proposuerat, honestum temporiq; congruens ratus, missis in Italiam literis imperauit.

Mantuanus renuit.

Rex probat Inoyosæ consilium.

Vidisse scribebat quæ pro Mantuano Ioannes Octauius Gonzaga protulisset, & singula suis ponderibus pleno consilio æstimasse. Ante alia gratam sibi Mantuani voluntatem, & professum obsequio animum; nec minus in eo gratitudinis credidisse, quem totis viribus tutatus sit; & exutum dominatione antiquæ possessioni reddidisset: medium se decertantium salubri temperamento

processisse; ambobus satisfieri cupere; vt contentionum occasionib. amotis, solidam pacem admitterent; Infantem puellam à Mantuano retentam, saltem in libertatem restitui cupere, sibique promitti; spondereque non defuturum iuribus illius exitum, siue causa siue vi agendum foret. Damnorum quę per Monferratum Sabaudius intulerit æstimationem pridem Pontifici, Cæsari, sibique concessam: Non minus quid de rebellib. decernendum sit permitti velle; tollendis nouis bella causis. Nec enim inconsultè credi iis qui potentia prępualidi, non sibi sed aliis quietem curant. Siue proprio siue alieno ductu, paratum à Mantuano militem statim dimitti, idem Sabaudium agere serio cupere. Frustra vtrique arma tractari, suffecturo Rege aduersus peruicaciam, & parato sustentandis iuribus partium: sibi iudicium omne litémque recipere. Hoc toleraturum nouos motus, aut contraria sententiæ suæ consilia. Hanc immutabilem insedisse sibi voluntatem, quam Inoyosæ significari iusserit; iuberéque tantum Gubernatori suo à Mantuano fidei haberi, quantum si coram mandata accepisset.

Ea Regij decreti summa fuit; etiam Arosiliqui à secretis subscriptione firmata. Dictu mirum quo fastu res hæc per Italiam accepta, quantis suspicionibus Principum animi fluctuauerint; grauiori multorum expostulatione, quo magis Mantuanus per literas querebatur. Pietatem quidem regiam, & hactenus aduersum se caritatem fatebatur, sed Inoyosam & aduersæ artes quibus exercebatur, infectabatur. Imo & Cæsarem proprio cursore moneri voluit; ne quod ille semel iusti intuitu decreuisset, irritari ab Hispano Rege officus ministrorum pateretur. Adeo Mantuano, non Galli, non Hispani; non pace, non bello placebant. Non minus ingrata Reginæ Galliæ res fuit; cœpitque (quando apud Mantuanum Infans Maria habenda nou foret) vt sibi concederetur requirere; apertè Hispanum abditarum artium arguere. Ad tandem Inoyosæ consilia Regi (cui Reginæ Galliæ cogitationes & honesti conatus perspecti erant) aperuit; impulitque vt mitiorib. consultis egere tempus illud doceretur. Quia tamen lata sententia, nisi imminuta existimatione retractari poterat; cum idem à Mantuano Rex posceret, quod olim decretum; nunc consilium, hortatum, bonum factum appellabat. Nouerat Mantuanus quantum regia consilia ponderarent: & quia non ille, non amita, non qui consiliis intererant votis Hispani annuebat, nouum Oratorem mitti placuit, qui iura illius sustentaret, omni suspicione superior; quam Ioannes Octauius Gonzaga ob vetera parentis sui in eam gentem merita iam incurrerat.

Scipio Paschalius pro Mantuano Orator ad Hispanum. Et quamquam natalibus studiisque parum amicus Gallis crederetur, delectus tamen est Scipio Pasqualius, eruditionis, modestiæ, prudentiæ probatus; quem regni Neapolitani ortus videbatur apud Regem commendaturus. Legationis summa erat: Ne Mantuano relictæ viduæ matrimonium obtruderetur; ne Infans defuncti Ducis filia posceretur; ne rebellium venia requireretur. Cæterùm continua serie exponere iussus est; neminem fallere potuisse, quid actutus Pimentelius, regio nomine Mantuam venisset. Paucos nempe ante dies, infantem Mariam, vt Mediolani maiori splendore haberetur, petiisse, non alienæ potius quam Mantuanæ vtilitatis prætextu. Id licet arte Sabaudij, aut altiori inuidorum cogitatione factū non credat; eo tamen desiderio æstuasse Ducem (quod epistola Sangeorgij ad Vulpiani Marchionem testatum sit) metui posse: quasi iniquæ Monferrati inuasioni speciem honesti induere voluisset; & Europæ Principibus testari se iure agere. Eandē nunc rerum conditionem esse; & quod aliàs regio fauori acceptū referri potuerit, rū proximè iniuriam fuisse. Apud se tamen tantam regię maiestatis reuerentiā viguisse, vt quod statim receptissimis causis negare debuerit, modestissimè & titulo precum abnuerit. Vt eadem modestiā Io. Octauius Gonzaga Orator suus, abnuendi excusationes produceret, literis significasse. Validissimis enim

cum rationibus obstantibus sperasse, potentissimum Regem causæ iustitiam alieno desiderio præpositurum.

Hæc instructionis abditæ summa erat; sed apertè antequam de re dissereret: iussus est primum suo nomine ob caritatem in neptim, ac domum omnem humillimas gratias agere: mox testari haud incertum sibi esse, pacem illi Italiæ & familiæ securitatem cordi fuisse; vastas tamen Sabaudij cogitationes; & concessa nepti patrui vilipendium deprecari. Nec Regi solummodo ista, sed (siue Italo, siue Hispano consilio, ea cura committatur) Proceribus & quibus aliqua auctoritas sit, causas negandi, & formidinem doli exequi debere. Certo tamen in administros temperamento (quod lamentario & accusatio parum tempori opportuna videretur:) sed aperta in Sabaudium querela; vt in turbatorem pacis, inquietum, inuasorem alieni (hæc enim nomina potentiori imposuerat:) reuocandam quoque Cæsaris memoriam, commissamque sibi neptis tutelam quam paternæ domui abstrahi prohibeatur) consensui generis humani, & legum placitis congruentem. Frustra eius fidem suspicionibus incusari, cuius vtilitati non mors puellæ, non prouecta ætas, sint latura incrementum. Quippe & hæredem matrem (si quid fortunâ sinistri euenisset,) esse, & adultam, domus opibus decenti generi coniugio sociandam. Porro se Sabaudij amicitiam non abnuere; nec noui belli causas accedere: neque difficilem partium concordiam futuram; si inanibus desiderus omissis, honestæ concordiæ locum fecisset. Nimis superstitiosè ac delicatè respici maternum viduæ solatium; nimis licentiosè ius familiæ negligi. Cum enim filiam in potestate per leges mater non habeat: sanxisse iura, quomodo defuncto marito caritate parentet: familiam filiósque nouo matrimonio viliores habeat. Et quia longum Pasqualio Regis congressum fore non credebat (ferè enim præcipua negotiorum, apud Aulicum consilium expediebantur:) Lermę Ducem, Ioannem Idiaques, & Monachum à sacris confessionibus, non solùm ob præsentem necessitatem; sed ne neglegi se putarent præoccupari iussit. Fortem se & intrepidum sustentandis sui domini iuribus probaret; nec inanibus contremisceret. Summisse tamen causam ageret, vt quamquam bono iure præualeret; paratum se tamen ostenderet, id quoque beneficij regiæ gratiæ imputare. Ante alia fiduciam se offerre testaretur; nec ambitiosis colloquiis inimicorum horrorem elueret, Matrimonium verò intempestiuum malorum remedium fateretur; nec sine vi consilium credi posse; si neptis puella consanguineos & subditos discessu turbatura; aut repetita consanguinitas, tanto suo pretio requiratur. Vbi nepris causam iure ac reuerentia peruicisset, transiret ad rebelles; oraréque ne fœdissimo exemplo flagitiosissimos impunè dominis suis insultare vellet: sed publicæ vtilitati, documento iustitię, securitati dominationis puniri. Mediolano Generum proficisceretur, Inoyosam obsequij argumento inuiseret; vt randem iustitię faueret, Regémque auctoritate & consilio in res suas flecterer precaretur.

Ardua haud dubie prouincia sescepta à Pasqualio videbatur; compositis iam Aulę Proceribus in Ducis Lermę sententiam; & Inoyosa quo datam Sabaudio fidem retineret, omnia Mantuani aut respuente, aut imperiose tractante. Ingens Mantuani aduersus Hispanos fiducia credebatur; vt quamquam à nonnullis ministrorum despectus, & lęsus esset; ad nouas tamen preces non descenderet, vt ab iis iniuriâ leuaretur, qui intulisse putabantur. Iam verò Pasqualis destinatio plerosque perspicaciores offenderat Mantuani causa: cum enim esse in Hispania Ganzagum nobilioris, & certioris apud Proceres auctoritatis; cúmque iam opinione Regis, & consilij secreti placito cessisse fama esset; irrite proficisci minor, & inter ęmulos oritura discordia metuebatur.

Diffidere priori Oratori Mantuanus alio misso dicebatur ; & Gonzagam inferioris intolerantem, posse negotium omne in præceps voluere. Accincto iam itineri Pasqualio, non Mediolani solùm (vbi iam Mantuanus causâ ceciderat,) sed & Mantuæ per cunicula vulgatum est, inanem & dispendiosam eam missionem, si neganda Regi puella, venia rebellium, & damnorum obliuio essent. Et licet non omnibus communicanda consilia, nec causæ deliberationum publico examinendæ proponi deberent, repertus tamen vir acris ingenij, qui aucupandæ sui Ducis gratiæ, causas omnes abnuendi scripto complexus est, deditque in publicum; tamquam ingrata de obnitentibus sententiæ victoria absque consensu generis humani haberetur. Vniuersa quæ probare Mantuani destinationem poterant, in scænam deduxerat, composuerátque: quæ memoria digna, curam quoque nostram mereri visa sunt. Omitti geminatus labor poterat; nisi apud Aulam Hispanam trita multorum manibus sententia, vniuersos æstimationem rerum aduertere coëgisset. Sic ad verbum habebat.

Scriptura vulgata in fauorem Mantuani.

Mediolani Gubernatorem à Cardinali Mantuæ Duce duo requirere; & quamquam modestè agere videatur, tertium præterea velle; nec comminatione abstinere, vt doceat inter cætera inhonestissima sic quoque præsumere. Nam & condonanda illata Monferrato damna, quæ iniquissimâ inuasione Sabaudus intulerit, & ignosci rebellibus (quod nemo mortalium vitij ridendum censuit [illegible] pere ; postremum tacitè innuere. Infantem nempe, è Francisco fratre Duce relictam, filiam concedi; quæ Mediolani aut Mutinæ compare generis sui splendore apud matrem educaretur. Priora Mantuanum solidissimis contra causis abnuere, & obliterari tot prædationum ac desolationum mala, nec honesto respondere, nec in summam pacis conferre. Neque enim veteres prætextus, & mutua decertantium iura eâ concessione sopiri, manentibus odiorum causis, quas Cæsaris decretum nondum expediuisset; & non defuturis nouis seditionum coloribus, ob desiderium vindictæ, & finium tortuosam complicationem. Quod itaque iure gentium reclamante, & reconciliandis animis improficuum agnouerit, prudenter reiecisse: quamquam intentatas apud Cæsarem à Sabaudio minas requirere, vt compescendæ cupidini, causam suam Mantuanus sustentet; integrumq; teneat; quod petitione æmuli (si valuisset) componatur. Bellorum inter Principes consuetudinem, quâ secutâ pace nulla damnorum mentio habeatur, malè præsenti occasioni adaptari: neque enim bellum hoc, sed iniquam inuasionem, direptionem, seditionem fuisse; quę re ac nomine detestanda, à bonis omnibus satisfactionem mereri credantur. Decorum nomen ignominioso facto impositum, & quod proditio, insidiæ, sacrilegium fuit, honestissimè appellatum. Id distingui debere, si intacta iura gentium, & finium securitas apud vicinos desideretur. Porro quòd facilis in promissa, & alieni adeo promptus largitor Inoyosa fuerit; & temeritati hominis (suum dedecus ac perfidiam iniuriâ velare volentis ;) & despectui Mantuanæ domus (quæ non semel tenui fortuna & mendicantem potentiorum subsidia per Italiam satiauerat subleuarátque) imputandum. Accedere quod per Mantuani ministrum Mediolani agentem non steterit, quin vanitatis cupidinum suarum argueretur ; & insuperabiles apud Ducem eas conditiones concordiæ fore moneretur. Literas quoque in eundem sensum Mantuâ accepisse, quibus abstinere promissione, & auersantem ea pacta Ducem monebatur temerè non lædere. Quod vt sæpius à Mantuano negatum sit ; sic satis Regi actum ; quod ille non suis, non externorum armis, sua iura tutatus sit (licet id sæpius Inoyosa consuluisset) nec paci studentem Regem obiectis difficultatibus impedierit. Certioribus remediis, quibus latrocinia, & raptus statim reprimerentur, potuisse ei malo obuiam procedi, si inconcussa in Regem suum fide, & non hostilium beneficiorum memoria corruptus (quę ferè honestis obstant)

sed

sed iusti æquiq; amore, modica petulantiæ principia oppressisset. Datam ab illo furori licentiam; vt desiderium alieni valesceret, quodq; nunc Mantuani detrimento sarciri cupiat.

Iam vero consceleratorum ac rebellium impunitatem, non leuioribus causis à Mantuano negatam; siue id fœdissimi exempli crediderit; siue quod de eorum capite ageretur, qui nobilitate, opibus, amicitijs per Monferratum illustres, illiciendis nouis turbis, & integris in partes cogendis sufffecturi essent, & coniecturâ certiori ostenderentur. Semina discordiarum eo principio auellenda esse, vt minores maiorum exemplo modestiam doceantur. Quid si Mantuanus propriæ etiam incolumitati, & retinendis auitis prouincijs studuerit? An excessisse memoriâ Florentina, Mediolanensia, Parmensia parricidia? Gliscere cum similium venia perfidiam: & quoties alieno imperio aut officio ignoscitur, audentiores in suos Principes rebelles euadere; æstimatione vel per vim coactæ pietatis. Communi in primis bono necti Regiam vtilitatem: professam quippe Monferrati ab Hispanis tutelam, nunquam intermissa arma tractaturam; quæ peccandi securitas, & perniciosa largitio sint stimulatura. Equidem certum Mantuano esse, quam voto protectionem cum adhuc in Vrbe ageret sponte orauerit, stabili obsequio demereri; nec alio subsidio res suas in tuto sistere. Amorem flagitiosorum regiæ magnitudini ac pietati malè congruere. Subtrahendum quoque inquietudini Sabaudij fomitem Rex meminisset; quod ille præceps in res nouas, non alia certiori via creuerit; credatq; quandocunque seditio placuerit, eiusdem impunitatis spe desciscentes operam accommodaturos. Non tum primùm damna & rebelles, in quæstionem medio pacis negotio vocata; & appellato Cæsare permissum omne arbitrium; non inconsulto aut nolenti illo id attentandum, quod alieni iuris læsione permitteretur. Iustitiæ reuerentiam valuisse, vt cum decernere pro Inoyosæ placito Imperator liberè posset, veniæ tamen mentione prorsus abstinuerit. Se quidem eundem apud Regem honesto locum, quem apud Cæsarem sperare. Superioribus vis neptis infantis accedere, quàm ne cupidini color deficiat, tribus maximè causis expeti Mantuanus agnoscat. Iure gentium (quo filiæ educatio Matri debeatur) Regis consanguinitate, & Patrui hæredis suspicione: sed ea tamen non minus quàm superiora vanitatis continere: his quippe respondere Mantuanum; Matres ætate minores tutelà filiorum excludi, & tum liberorum curam illi Cæsaris arbitrio dari, qui proximus sanguini, & extra suspicionem credatur. Regium quidem in puellà sanguinem admitti, quíque non nunc primo Gonzagum genus complexus sit; sed in eà domo natam, cui par natalibus educatio non desit. Neque veri speciem habere, Cardinalem Mantuæ Ducem superstite matre neptis hæredem esse posse aut præsumere; nisi illa ætate prouecta, in eos annos quos condendo testamento legitimos Principes decreuerint, domum paternam postposita matre nominasset. Et quidem intra proprios penates retineri puellam deberi Cæsarei decreti placito, vicinitate, & propinquitate sanguinis, quibus longius Hispanum quàm Mantuanum respicit. Non suppetere exempla quibus Principes moneantur, pupillam dominiorum hæredem, extra suos fines educandam. Ad extremùm iniquo nomine à Rege aduersus Sabaudium pro Mantuano sumpta arma gentes omnes credituras; si cum eo prætextu mouisse bellum iactet, quòd matri filia permissa non foret, sponte id illi in pace concederet, quod graui bello negauisset. His alijsq; motum Mantuanum, & quæ Inoyosa petiisset auersatum, & magnanimum piissimumq; Regem iustissimæ causæ protectorem sperare.

Vix Pasqualius Mantuâ discesserat, & iam Mediolani (vnde ad Regem exemplar scripturæ missum est) causæ quibus imperata negarentur legebantur, examinabantúrque. Profuit Mantuano studium, & plus opinione Oratoris operam pro-

mouit. Nempe non Inoyosa solùm, sed plerique negotiorum administri præuenti videbantur; vt res ante aduentum Pasqualij absoluta putaretur. Illius auctor omnino non liquet, licet mihi non vnâ coniecturâ suspectus sit. Per summa & intempestiuâ libertate, procaciamq; solitus propriam fateri, ambitioso periculo plausus vulgi sectator; & fortè ad mentiendum obloquendúmque emptus. Destinatum mihi fuerat eius scripturæ memoriâ abstinere, quæ ob conuicia ac mendacia digna non erat hoc cœlo; famosum libellum appellabam; quia tamen silentium præuaricationi adscriptum, & obnoxius historici animus accusatus foret, eam huic loco inseruimus; præmonito Lectore, speciem omnem qua primo obtutu placuerat paulò post amisisse; & non defuisse prudentia & eloquentia celebres, qui per literas Mantuanum praui consilij & prioris deliberationis arguerent; otarentq; & iniurijs in regios ministros, & peruicacia in propriam perniciem abstineret. Vniuersorum vna & eadem ratio fuit, quoties cum validiori ac læso res sit, summo iuri locum nullum esse: & bene leui largitione cunctorum possessioni consuli. Potentiorem esse Sabaudium, quàm vt Regio imperio statim pauescat; & motis iam rebus, plus fragoris tormentum bellicum rectâ collineatum, quam forensium rabulorum argumenta ciere. Quò diutius vexerur, pluribus exuatur, maiori Principum tutelâ infirmior egeat; eò minus iurium apud genus humanum reperturum. Et quidem Ferrariensis Mantuani amita implacabilis in Viduam odij tenax monuerat, ne prono Regi in nuptias assentiretur, & negotium sibi inuisum, pro virili dissolueret.

Vbi Pasqualius Mediolani fuit, Inoyosam primùm officij causâ conuenit, vt animum eius assecutus, futura opportunè disponeret. Inoyosa occasione lætatus est, vt properantem retineret; iustitiæq; præsumentem confunderet. Non ignarus erat, gemino Oratore & peruicacia precum, apud mitissimum Regem, eorum aliquid exponi posse, quæ diutius disputata & negata, absenti impetrabantur. Primùm enim frustra tantum laboris sumi testatus est; neque adeo apertum regium accessum fore, apud eum qui non ante Pedemontanum Principem Nepotem, nisi restituto prius à Parente Monferrato admisisset. Idipsum Pasqualio euenturum comminatus, nisi petitam à Rege neptim, testando in eam Maiestatem obsequio concessisset; & obedientiâ aditum sibi fecisset. Addidit, parum honestè Mantuanum desiderio Regio eluctari, & generis & ortus sui memorem; nec placere posse, si Calaber homo, contra regiam voluntatem decertet) Pasqualius enim Calaber erat) quinimo posse tanti Principis indignationem, magno rerum suarum malo, & familiæ incurrere. Disparem Sabaudij ac Mantuani causam Pasqualius respondit: illinc vim, & ijs etiam qui ausi sint parum gratam inuasionem; hinc ius fasq; esse, eoq; sperare gratam Regi futuram legationem; in quam subditus Orator, & pro iustitia preces laturas, mittatur. Tum Inoyosa breuem moram precatus est, quâ misso Mantuam Cursore sumpti itineris vanitatem ostenderet. Sed ne id quidem Pasqualius admisit; sui Domini voluntatem, & festinatam missionem excusans. Id verò acriter Inoyosam irritauit; quasi iam vota sua negligerentur; & non vno inditio tergiuersator aut perfidus, sibiq; ac Regi suo à Mantuano videretur: eo exemplo parum fiduciæ cæteros Principes habituros. Secretos itaque affectus cohibere non potuit, quin in minas prorumperet, & sacramento assereret, inutilem curam illam à misso ac mittente sumi. Vbi frustra perstrepere se, & Pasqualem certum consilij vidit, Vargas nobilem Hispanum a secretis, citis equis Taurinensi itinere, eoq; breuiori, in Hispanias misit; vt aduentantem Pasqualem fauore Procerum nudaret, eiq; Regium accessum obstrueret. Et Vargas quidem viæ commoditate, quæ Oratori Mantuano inaccessa erat, delatus ad secreti cōsilij Aulici participes Inoyosæ præceptis, & datis Regi literis; quibus persuadebat Mantuani preces vt iniquas rejici, vt paci iam maturæ obfutu-

tas.

tas. Functus ille strenuè operâ est; sed quamquam imagine victæ causæ lactatus, non tamen Principes consiliarios omnino captauit: apud quos nullus gratiæ locus, & immota aduersum Regia consilia voluntas est. Rex sueto sibi more tam ardua, inconsultis proceribus sancire noluit; sententiam eorum præferens; quos regimini pridem admotos, prudentiæ ac sapientiæ spectatæ cognouerat.

Audiri itaque Pasqualem manifestâ humanitate placuit: qui à Mantuani in Regem reuerentiâ orsus; vtq; consultore nullo res suas, & summam arbitrij, cum adhuc Romæ ageret permisisset; ad ea flexit, quorum recenti odio flagrare æmulos nouerat; singula nexâ causarum serie prosecutus; vt perniciosa bono publico rebellium venia, iniqua damnorum cessio; vtq; nepris permissio, non Regi decora, non sibi tuta esset. Fortè congruerat, vt paucos intra dies à Galliæ Reginâ ad Hispanum literæ darentur; quibus perscribebat dimoueri Mantuâ neptim suam nolle, & si alteri concedenda foret, sibi eam requirere. Certum id fuisse, & secuto tempore constanter asseueratum, valuisseq; Reginæ officium, in sequentibus trademus. Id obfirmatos quorumdam animos flexerat, vt mitioribus insisteretur; neque in iuris contemptum ferocissimæ gentis æmulatio prouocaretur. Vbi finem dicendi Pasqualis fecit (attentè enim & diu auditum scimus) paucis Rex excepit: gratum sibi Mantuani obsequium, nec vanum in eius commoda futurum. Magnitudinem Hispanam eo gloriæ processisse, vt vim nemini amicorum illatam velit. Quid de rebellibus, damnis, & Infante puellâ sentiat, per administros consilij explicaturum.

Tertio post die à Lermæ Duce arcanorum medio, & Regiæ voluntatis interprete auditus est: plusq; operæ ministri, quam Regis admissio habuit; hinc pluribus opus fuit; vt si prauis auditionibus corruptus foret, cognitione rei molliretur; & ipse apud Regem latius exequeretur, quæ ab Oratore breuiter narrata ob modestiam fuerant. De coniugio Viduæ multa; & quàm difficilia à Mantuano Sabaudius requireret exposuit: lædentem & iura gentium violantem, à quiescente & nullius iniuriam tractante satisfactionem velle. Infirmitatem æmuli in causam abiuisse; neque ea quæ poscat iustitiâ aut pacto, sed armis requirere; tum maximè, cum permissum litis arbitrium Hispani Regis dignitatem mediam prospectet. Quamquam nec satis clarè eloqui; non commendare, non abnuere matrimonium; sed stabilem in ea sententia durare, vt æquitas illius placita componat. Consanguinitate Regiâ vim illam niti; nec satis generi humano approbari Regis sanctitatem posse; nisi ille plus honesto quàm causæ, atque adeo plus Mantuano quàm Sabaudio tribuat. Contracto supercilio, & renidenti ore omnia accepta sunt; tandemq; Lerma subdidit: frustra Pasqualem oratione & precibus laborare: conclusione opus non disputatione esse, quæ tamen Regiæ voluntati concordet. Eam verò esse vt Mantuanus proposito coniugio volens libénsque, depulsis prauis consultoribus accedat: non alio certiori remedio, & breuiori ad quietem viâ. Id si minus placeret (quamquam fastu aduersus Regiam neptim vti flagitium & exitium illius credat) puellam certè infantem Mediolanum mitti debere, vt Aui Materni prouisu educaretur. Nec enim interdiuersa prætendentes, vni alterum possessione præeminere velle. Subdidit Pasqualis: de coniugio meritò queri Mantuanum; siue fraternâ reuerentiâ; siue quòd recentium motuum instrumenta, secuturæ paci conducere debere videantur. Sed obfirmato in sententiâ Sabaudio; & vetustate obsoleta iam iura sua, peruicaci violentiâ prosequente, nuptias in concordiam mutuam valituras: sed vt immania sunt odia consanguineorum; sic veteres prætextu [illegible] spe prurientes, in grauiores inimicitias abituros. Porrò per Hispani Regis incolumitatem ac fortunam orare, quò ipse iure credat, neptim à patruo, à paternâ domo, à suis fortunis, obstante decreto Cæsaris, lamentantibus, minitantibusq; subditis ac consanguineis auelli? An

ignorare non dubiam discordiam imminere; siue Sabaudio ab Hispanis permittatur, siue Mediolanum missa, Gallos (quò minus hactenus eruperint Mantuani precibus retentos) ad arma prouocet. Reginam quidem prurientes in bellum auctoritate posse retinere, quoties occasio minus Proceribus probetur; sed si cunctorum regni ordinum, vna mens, idem sensus sit, cogi; rapiq; vi populorum, arbitrio nobilium: nisi bellum atrox, & leuis initij immania discordiarum incrementa turgescere Rex velit, relinquendam domi puellam; & alia concordiæ pacta proferenda. Equidem a sanctissimo Rege, vel studio pietatis, vel destinatione & arbitrio per obsequium permisso, non aliud quam iustitiam expectare, & erubescere se eius obnixas preces deferre; quod nemine orante sciat Regem secturum.

Sensit Lerma negotiorum magister, rationes Pasqualis pondus aliquod præferre; neque illi aliud quàm desideria sine imperio & comminatione exponi posse. Iræ tamen simulatione tegere animum voluit; & quod iam in mentem forte induxerat externo colore inumbrare: An, inquit, credit Mantuanus quantum pecuniæ opúmque Indiæ fisco suppeditant, Regem nostrum in aliena commoda, nullo sui cultu, nulla ostentatâ facilitate impendere statuisse? Non ignarum illi quæ regno suo exitiosa, pater ac filius Mantuani Duces cum Gallis agitauerint: & conante Pasquali obiecta diluere; vt sileret imperauit; addito ne eorum excusationem susciperet, quæ vniuersi vt mala sic vera deprehendissent. Oblato postmodum nouo sermoni tempore, vbi impetus & exaggeratio deposuit, ne quæ Lerma ingesserat Pasquelius pro confessis acciperet, id vnum addidit: defuncti & absentis faciles accusationes esse: & tam promptè admitti suspiciones, ne sustentati causa permittatur. Sed vtcunque res habeat, non vno documento (cui malignitas contradicere nequeat) Regem optimum certissimam Mantuani mentem spectaturum; & si præterita in examen reuocentur, si criminum copia fieret, falsitatem calumniásque detecturum. Præsertim Mantuanum nec voluisse, nec potuisse externam fidem admittere; non rebus eius nouas amicitias (quæ nisi longa probatione admittantur) conducere; illigatum Austriacæ domui, non vno beneficio; neque ob impudentiæ processisse, vt gratitudinem (vetus suæ familiæ ornamentum) dedidicerit. Scire illum non alio ictu irreparabilius cadere posse, nec maiori telo ab hoste confici; pro virili tamen curaturum, vt frustratis detractoribus, veris argumentis amicitiæ, eum Regis fauorem retineat, quem vltrò vel nolentibus offerat. Tum Lerma: non id querelarum tempus ait; sed docere tantùm voluisse, quàm prudenter & honestè Mantuanus aliquid de rigore iuris remissurus, tantæq; Regis caritati condonaturus sit aliquid, quod securiorem tutelam, & vberiora beneficia inuitet. Nec minus scire cupere, quid de rebellibus ac damnis sentiat, quid in Regis gratiam facturum se reciperet; & an nullâ concessionis auctoritate, tantum itineris sit emensus. Pasqualis vbi matrimonij negotiatio expleta, & rebus forma data foret, de his se quoque acturum retulit. Neque enim super re aliâ præ... sa sui Domini mandata detulisse. Id quoque displicuit; solito Lermæ Duce, quamquàm grauissima propriâ auctoritate expedire; nec vllum aut Regiæ, aut suæ sententiæ aduersum experiri. Ergò vt Mantuanus Regij animi admoneretur, tergiuersandi speciem deponeret, suspicionum causas eliminaret, & spem eorum quæ semel sancita fuerint retractandi deponeret, imperauit. Licet enim mutationi Ducis, & tot in facies versi condonaturus in præteritum Rex esset, iisdem tamen nouitatibus turbari se & offendi nolle, nec toleraturum lubrici Principis, in rebus serijs, incertitudinem. Magno documento opus erat, vt Pasqualis & Ioannis Octauij Gonzagæ fides probaretur; neque enim vtrique sine suspicione erant, promoturi aut exclusuri conditiones coniugij,

prouc

prout Rex & Procères Aulæ inclinassent. Et fecerat metum Ioannes Octauius, quod Mantuæ liberè eloqui potuit,non semel dato consilio,& obiurgatis qui Viduam exclusissent.Inter Hispanum affectum, & Ferrariensis fauorem medius Pasqualis erat ; quod vnius placito nisi altero læso ancillari posset ; cum ex aduerso Gonzaga nullo in loco habiturus Ferrariensem crederetur, dummodo Hispano desiderio obsecutus,res Mantuani securâ pace statim composuisset.

Dominus Bucellas eo tempore pro Rege Gallo Orator apud Hispanum erat. Hunc Pascalis (sic a Mantuano per literas monitus) memoriâ necessitudinis, & honore suę gentis stimulauit, vt intrepidè coram Rege ac Consiliariis Mantuani causam,atque adeo Reginæ suæ mentem prosequeretur. Non defuit ille officio, cum insuper Reginæ literis admoneretur ; ne decori suo minus egisse diceretur. Itaque ille apud Proceres,Regemq; testatus est,Reginam ac Principes regni omnes decreuisse,aut puellam infantem Mantuæ iuxta formam decreti Cæsarei haberi; aut in Gallias mittendam, vbi apud consobrinum Regem sustentaretur. Id adeo fixum genti esse , vt sine bello concedi Inoyosæ non possit ; neque ausurum Mantuanum,vt vno se periculo eximat,grauius incurrere.Lerma modestius Gallo Oratori collocutus speciem haud dubiè cedentis opinione præbuit ; secutaq; mox Regis assuetatio nullam in posterum mentionem fieri : cupere nihilominus noua necessitudine vtrumque Ducem illigari , & viduæ nuptias accelerari. Idem Proceres,Principes,& Regum ministri ex vsu fatebantur.Et inter alios Orator Gallus , cum se causæ Mantuani affuturum professus esset , coniugium tamen persuadebat; tamquam in eo summa pacis verteretur. Quinimo familiari sermone Pasqualium hortabatur,vt id misso in Italiam cursore Mantuano persuaderet; oraretque etiam suo nomine,ne bona ipse sua prauo consilio perderet; aut imminens bellum suæ prouinciæ adscribi cuperet. . Vtilitati illius Principes omnes amicè gratulaturos;& tot illum protectores reperturum,quot votis annuisset.Prævideret consilij veritatem Pasqualius ; sed naturæ Mantuani guarus eo officio supersedit,ne nullo quæstu suo Patronum offenderet.Ea perplexitate agitatum Mantuani literæ deprehendêre ; quibus iubebatur constantia negandi remissa , negotio connubij aures accommodare,si Sabaudius veteribus iuribus suis super Monferrato renunciasset. Mihi quidem cum Mantuæ agerem & argumentum epistolæ oblatum esset eos excitauit cachinnos , vt in plures dies materia stupori sufficeret.Mirari non Mantuani vanitatem potius,quàm eorum qui consuluerant stuporem contigit;quod eo in numero, qui dissuaderet,aut corrigeret, nemo fuerit. Hispani Aulici , auditâ sententiâ , effusissimè riserunt ; eóque non defuerunt qui abstinere relatione Pasqualium suaderent;sed ille Toletani consilio vti voluit,qui statim incanduit ; inuectus in Mantuanum ; quasi ille dicto pacem orasset , factis aspernaretur.Non enim tam ingenti pretio Sabaudium,regium sanguinem,Mantuani nuptias empturum ; & satis superq; esse si Regis imperio annuat , & vetera iura sua ciuiliter experiatur. Non aliis conditionibus Francisco Duci fratri concessam;nec plus in Ferdinando esse, vnde efferatur; nisi exutum se dominatione, & alieni auxilij miserè egentem , inter opulentiam numeret. Discere Mantuanum potuisse, quoties Sabaudius viribus vti velit, in eius potestate Monferratum futurum : etiam recuperationem illi deplorandam , nisi precario à potentiori sublenetur.

Ad hæc Pascalius ; non id nuptiarum pactum sine ratione Mantuanum proponere ; sed quando ille iniquâ inuasione iure suo deciderit , requirere vt in posterum nouâ petitione abstineat.Mantuanus tamen mutari facilis,post datas priores literas,quam inepta à Sabaudio p[illegible]isset aduertit: & ne illudere negotiationi,aut impossibilia cupere videretur,scripsit Pasqualio mitiora. Annuere se nempe coniugio,quod Rex imperasset;aduersa iura à Sabaudio concedi non requirere, (nec

enim si in nouum examen vocentur causæ diffidere;) sed securitatem quietis velle, vt controuersia illa lite dirimatur. Nisi communicatã Mantuani epistolã Proceres crediderũnt, tam citò Mantuanum depulsa vanitate prudentiam induisse: adeo præterita flagitatio turbauerat animos, & famam sapientiæ eleuauerat. Cum nihilominus ea se habere mandata Pasqualius fateretur, parique constantia Gonzaga niteretur, pars magna negotiationis stupore insumpta: nescij ministri regij consilij erant, cui opinioni fidem admouerent dettraherentve. Vt tamen superata difficultatum initia visa sunt, de modo inter Próceres disputari cœptum. Neque arduum fuit in eo leges dari, vbi præfuisset exemplum. Pacta eadem quibus Mantuani frater Franciscus nupsisset, dici visum, cætera statim ac facilè accessura. Interim sileri de finibus, terminorum mutatione, siue recens ea meditatio, siue Vincentij Patris negotiatio fuerit. Regium consilium vltra insolitam litigantibus incessit, vt apud Cæsarem competentem iudicem causa examinaretur; denique non ante, non post nuptias de Prouinciç possessione conditionibus ageretur. Secundum Mantuanum sententia lata videbatur: quando nulla illius iactura prouinciam & pacem recepisset. Id verò pręcipuè procuratum, vt Sabaudius Regiæ voluntatis certior fieret. Sed & solus veteres admisso filio suspiciones, & eundem concordię latorem esse opportunè visum. scriptæq; in eam formam literæ, ne pax ambagibus inuolueretur. Pedemontanus Princeps parentis imperiis eruditus de accepta iniuria questus est; seque iniquissimæ conditionis nuncium esse abnuit; apertè gestatus, non iuri, non sanguini, non expectationi domus satis actum; sed præsenti manifesto contemptu factam iniuriam. Simul non velata indignatione discessum ab Aula a Patrono orauit. Quod perniciosum paci, & grauiora mala inuecturum nonnulli Hispani Proceres desiderasse fama detulit; ne modestissimus iuuenis magno ortu, maioribus virtutibus tibi, certiorem Patrui caritatem illiceret, & minoribus potentiam detraheret.

Sabaudius iterum cogitat de bello. *Pasqualius redit Mantuam.* Repentino discessu quæ mens Sabaudij ac filij esset patuit: ne enim lusisse operam, & neglectus impunè esset, negotiatio statim in bellum vertit. Pasqualius nec nuptiis nisi cum decore (vt ferebat) admissiis, nec concessa puella, quæ tot imperiis, tot amicorum cõsiliis, tam diu petita fuerat, Mantuam redit; honori & quæstui ducens, quod iussis Mantuani obsecutus Monferrati salutem reliquam mettisset. Expectauerat Sabaudius legationis exitum. Paratus in quietem, si iis saltem conditionibus Hispani consensissent, quas priores laudauerant promoueràntque. Cum honore arma deposuisse & reddidisse prouinciam videbatur, si causa obtinuisset, quod negatum armis reposcebat. Sed vbi inani spe seque ac amicitias delassari accepit, in nouas vexationes intendit, firmato in eam sententiam animo, ius illud ferro assequi, quod alienæ preces, honesti intuitus, & tot amicorum officia non expressissent. Regem quidem bello lacessere in animo non habebat; exercito tamen Mantuano affuturos Hispanos scimus, iam se vniuersis composuerat. *Sabaudius claustra Tanari rãpit.* Amni Tanaro imposita moles erat colubendo flumini, & flectendo in obliquum cursu aquæ; quæ Albam deuoluta molatrinas vrgebat, alluebàtque ciuitatem. Vetustior origo machinamenti erat, & plurium annorum pacifico vsu recepta; vt noui iuris aut vsurpati Monferratenses accusari non possent. Neque fluminis pars ea via corriuata Pedemontanis damno erat; aut amnis tenuitare aret arescebat: Ita nullius iactura Albensibus proficiebat. Eam Sabaudius disjici, & in suum alueum verti fluuium imperauit. Statim populares questibus personuere & ad Casalenses profecti ius suum, alienam iniuriam detulerunt. Guerrerius vana lamentatione abstinuit; sed coacta operariorum manu impedimenta demoliri iussit, quæ eundem fluuium sustentatum Sanuictoriam flectunt; eodem vsu. Id oppidum Pedemontanæ est, antiquo iure Astensi ciuitati subditum. Aperta vi abstinere statuerat (quamquam in suo agere præsumeret, & vis ad manus esset.) sed *Guerrierus restituit.* reddi-

reddita vexatione æmulum lacerare. Itaque vt destinatis cum manifesto terrore species esset, cum quingentis equitibus trans flumen Doram stetit: neque procul Moncriuello quingentos instructos milites attinuit, cum ferramentis, quibus obiectum humum molirentur. In eorum securitatem quæ concoxerat mille & quingentos pedites Santiam contra disposuerat; qua violentiæ obuiam itum à Sabaudiis accepisset, processurus. Rem ausus est nemini creditam; quòd sciretur Sabaudius prœlium maximè cupere; sed fortuna partes bello non commisit. Porro armatum Ducem, per agrum suum incedere nouum non erat; sed portento simile visum Saluggiam iuxta (quod Monferrati oppidum est, & ab Hispano milite seruabatur) impauidum illacessitúmque processisse, spectantibus Hispanis, qui prouinciæ annonam summa animi compositione liguriebat: nec eos dicto aut facto manifestam prouocationem saltem honori sui consulturi præpediuisse. Nimirum id vnum documentum desiderabatur, vt epulaturi, non protecturi aduenisse conuincerentur. Damni minor, dedecoris & existimationis ratio maior fuit. Vix reperturam apud posteros fidem historiam tradimus, tantum animo Sabaudium, Hispanos formidine & negligentia processisse; vt regiæ copiæ, superueniente equitatu Sabaudio, otiosè transeuntem admiratæ, viam concesserint: non opponere se, non minitari ausæ; tantum non data & reddita salutatione. Pugnam non recusasse Sabaudium in obstantes certum est; monuisse suos quo ordine congrederentur, qua pedes qua equites erumperent, quo vniuersi conuenirent. In ea natione perfidiam suspicari flagitium puto; quæ fortitudinis non semel per Italiam & Germaniam certa argumenta dederit: sed non eadem semper apud eosdem militaris disciplina, & virtutis incitamenta sunt.

In duces plerique culpam reiecerunt, quos visus hostis & solito speciosior equitatus terruerant. Alij Inoyosam accusabant, quòd datis exercitui legibus, ne Sabaudio congrederentur prohibuisset. Id tamen incompertum est; & (vt ferè de iis quos vulgi insectatio exagitat) gratis dictum. Vtcunque sit, illacessitus transiit Sabaudius; & quasi aliena causa ageretur Euripum profluentis è Dora aquæ obstrui iussit. Irrigandis campis omnibus vis illa deducitur; nec tractus Saluggiæ, Liuorni, Bianzani, Fontaneti, Palazoli, Lucodij, Trini, Tricerri, Turrionis, Salettæ, Balzolæ, Morani, Pobietti, Villanouæ, Corni, & suburbanorum rurium alia potiori causa fœcundantur. Intentis operi Sabaudiis Saluggij incolæ illatam sibi quiescentibus iniuriam monuêre, neque acie occurrendum; quando prospectus armorum, & simulatio satis sint depellendo hosti. Alij acciri vicinos, & augeri propugnantium numerum suadebant: nonnunquam maiori errore, cupientibus certamen rusticis, & milite subterfugiente. Non ea se Ducum habere mandata Hispani Saluggianis responderunt, & frustra aquæductus possessionem, discrimine ac sanguine repeti; quæ reuerso hoste ad sua, decem rusticorum diurnâ operâ restitui possit. Adeo honoris ac gloriæ memoria excesserit, vt damnorum tantum non item inimicorum ratio haberetur. Die sequenti facinus ad Guerrerium delatum: hunc turpitudinis magnitudo aduertere impulit: vt cui, cum nouæ turbæ displicerent, illud maximè inuisum esset; quòd aduersa cum fortunis existimationem perderent. Nec solum Mantuani causâ, cui militiam illam generoso animo sacrauerat: sed & Hispani dedecoris, cuius ille gentis studio flagrabat, & quorum negligentiâ insistere ausum didicerat. Neque tamen eorum duces admoneri ex vsu credidit; decantatâ & receptâ iam apud exteros quoque vulgi opinione, nequaquam Sabaudium tam ardua, & periculosa tractaturum fuisse, nisi cunctationem & trepidationem cognouisset. Eam fuisse Principis fiduciam, nec alio stimulo certius animari potuisse; præter insitam vim animi; quæ vt nullis aduersis, sic difficultatibus ac discrimine acueretur. Casalensium Proceres licet tenues Mantuani vires deformem patientiam suadere scirent; vniuersi tamen quodam velut

Sabaudius aufert aquã quæ irrigat loca trans Padum.

fato constantiam maluerunt; ne consentientes periisse dicerentur. Sexcenti pedites, quadringenti equites educti, (& vix plures stipendia faciebant;) nec populares in expeditionem vocati: ne vacua propugnatoribus mœnia, hosti a tergo relinquerent. Primis castris Trinum venêre, Luisio Donato nobili Veneto, & tormentorum bellicorum Præfecto, rebus in ciuitate tractandis relicto, vt in Guerrerij reditum supremâ auctoritate fungeretur. Die acto festinatione ac modo compositi Lucedium profecti sunt; ne negligentiam aut temeritatem prætexerent. Insidias quippe nonnulli docuerant, & mediâ viâ hostem obuiam processurum. Meditationes Monferratensium Sabaudius didicerat, statim à fidis monitus, accinxeratq; se futuro certamini; maioribus copijs ambitus, quàm vt ad eos accedentes cum Guerrerio tolerarent.

Luisius Donatus. Guerrerius accurrit.

Equidem multo sanguine Monferratensibus audacia stetisset; nisi Hispanorum imperio, discrimini consultum foret. Postero enim vlteriora meditante Guerrerio, nobilis Hispanus ab Asculano missus affuit; causam consternationis, & noui apparatus sciscitaturus. Haud dubiam indignationem sui Domini restatus est; quòd eo nescio qui protectutus aduenisset, Monferratenses proprijs auspicijs, & eo inconsulto tractasse bellum viderentur. Aut infamiæ id, aut neglectui imputabat: certâ nihilominus fide asseuerauit, sibi incolumitatem populorum cordi futuram: & aduersus Sabaudium antiqua Monferrati iura defensurum. Addidit ignotum Gubernatori, quæ Sabaudius, quibusque in locis innouasset: & post vniuersa componi, si motus occasionesq; exponerentur.

Asculanus Guerrerio obstat.

Adhæc Guerrerius, constipâ ceruice, & prominenti obtutu, certam sibi rem sui Domini possessionem fore testatus est; securitatem illam tamen Hispanis potius quàm Gallis deberi malle. Sed quam tam miseriam suæ gentis esse; vt tot menses exercita, vt detrita & lacera, semper inanes tantùm questus effuderit; non opibus suis, non externo subsidio emerserit? Non se quidem Principem mendacij arguere; sed esse quo cohortium Hispanarum ad Saluggiam perfidia arguatur; aut quod minimum conniuentia malorum; negligentia contemptusq; accusentur. Tacere id quod populus perstrepat, prodita hosti itinera, cōscientiam iniuriarum, odium Mantuani, magno Asculani dedecore; nec alio honoris refugio, quàm si acri conatu suspiciones eluantur. Quod si frequentes Sabaudij offensiones spectentur, sciri posse tardè se ad arma conuersum; neque inutili lamentatione verberare Principis aures voluisse. Satis notum sibi, cauêre Hispanos prælia; & negotiatione subsidere turbas cupere; sed interim impunè hostem, toto campo obequitare, carpere extrema prouinciæ, captiuos ac prædas agere; uil veteris & diu seruati iuris colere, magno olim labore in duraturam quietem compositi: Denique non fas, non æquum, sed excidium & ruinam meditari. Potuisse paucos ante dies, riuum Albæ ciuitatis vsui reseruatum, & mox Euripum rigandis agris circum sitis innocentibus populis intacta seruari, si miles hospitio & annonia vsus minas tantum grassatoribus ostendisset: si cubiculis egressus adesse se ostendisset; aut obseruatorem agere prædixisset. Impositum se laceræ at præcipiti prouinciæ à Duce suo; vt postquam securitatem gentis Hispanæ protectio commisisset, insuper prouideret; vt si modestia & vmbra tutelæ non sufficeret, non sine aliquo inimici damno perderetur. Neque expectato Asculani responso Bianzanum rectâ profectus est, additis duabus peditum centurijs, triginta sex equitibus, qui se comites periculi obtulerant. Eo congressu detractorum pertinacia confusa est, qui obnoxium Hispanis Guerrerium, & postpositurum Mantuani commoda vulgauerant, longo gentis vsu in spes ingentes elatum; vt illum loco detruderent; quo maxime studio æmulatio inter Mantuani ministros exercebatur. Motu primo Guerrerij accepto Sabaudius Sangeorgium copias omnes in massam cogere, adiungere Valesanos, & partem equitatus aduocare iussit.

Ille tamen captum iter prosequitur.

Sabaudiae obuios habet.

Quaq;

Quáque Crescentinus ager excurrit, capto ante castris loco propetare. Ferro decernere statuerat; aueuátque Sangeorgius Mantuanæ virtutis experimento, suam componere; & docere potuisse inaudito sibi ac indefenso infames titulos Mantuanum appingere, non fortitudinem & auitum decus imminuere: Sabaudij consilium fuerat, magna semel clade cęsos Mantuanos præcipites in desperationem agere, prorsus à rerum suarum tutela deterrere. Guerrerius vbi iuxta fuit, & Sabaudiorum numerum, vires, ducémque impositum illis Sangeorgium didicit, mutato animo, & norma agendorum tempori atque occasioni aptata, seruare tantum fines, pugnæ copiam hosti non facere statuit.

Eo conflictu in quo dimpar vtrib. iuerat, Monferrati possessio constabat; & fugare Sabaudium immensi operis, locum retinere impossibile videbat. Anxium ante alia Trini cura habebat, ne Sangeorgius mutato itinere, incautos ciues, & detracta præsidiorum parte imminutos opprimeret (nam eorum plerique Sangeorgium in pugnam euntem comitati fuerant; licet popularium ferè ducenti Simone Brignano duce præsidio Trini impositi forent; viciniquè ictu bellici tormenti, ac per noctem excitato igni si hostis aduentasset, prodere iussi forent:) sciebat enim in Sangeorgio artes ac stratagemata virtuti optimè conuenire. Asculanus non solùm Monferratensium cladem præcauerat; sed ne tractata arma in iustitiæ defensionem, Transalpinos seditiosos illicerent, eóque bellum Mediolanum verteret, præsens remedio intenderat. Simul ad Luisium Donatum miserat rogatum, vt veteres scripturas, & leges Prouinciæ transmitteret; quibus ius aquæ deducendę à fluminibus doceretur. Io. Petrus Mussus delegatus est; cuius operâ aliquot ante annos res publicis titulis sancita fuerat; gnarus & locorum & modi, quibus Monferrati iuribus hactenus cautum fuisset: Non enim tum ea cœpta controuersia; sed multo ante examinata fuerat. Id pletique regij ministri nondum causam edocti, ac pronioti in Sabaudium animo (cuius arbitrij fluuij crederentur;) quanquam per vim, bono tamen iure factum vulgauerant. Et inerant assertationes, quibus Monferratenses vsu arcebantur. Quia tamen communis error præsumptionem honesti habebat; & ne indiscussa re ferre iudicium videamur, iurium conditionem exactè traditam, proferendæ claritati hîc inserimus: quam certè ignotam fuisse Sabaudio, ac ministris iustitiæ, illius imprimis consensus, & honesto prona voluntas testata est.

Simon Brignanus.

Ioan. Petrus Mussus.

Millesimo quingentesimo nonagesimo nono, Dora amnis immensum effuso imbri, & liquatis per montes niuibus, suetis sibi sedibus egressus, in Padum vim omnem præceps effudit: sed procliui & impetuoso lapsu, qua humus maximè decliuis fuit, sulcum ingentem duxit, quo postmodum imminuta licet aquæ vi, relicto vetusto alueo incessit. Inerat flumini veteri moles, quæ flexam aluei partem in Monferratensem agrum deriuabat; & mutata sedes nouo in ductu, nouum machinamentum requirebat, vt pari officio fungeretur; qua tamen parte statueretur dubitabatur: donec à Taurinensibus ac Casalensibus missi delegati, pro finibus vtriusque prouinciæ statui molem censuerunt: quos celebris sententia iudicum milesimo quingentesimo quinquagesimo primo definierat, Saluggiam inter & Ciglianum; cis Doram & vltra: illud Monferrati oppidum est, hoc Pedemontanæ. Architectus Sorina fuit, qui sententiæ rigorem secutus, etiam intra Cigliani terminos statuere volebat; nullo Pedemontani agri contactu. Cæterùm vt ferè vicini etiam vmbras in suspicionem trahunt. Ciglienienses commoditati Monferratensium allatrauête: obnoxium agrum suum, & hostium (sic vocabant) vtilitati mancipatum lamentantes. Ergo sub anni finem suspectante nemine aut prohibente claustra effregerunt; & molem iam vsu firmatam millesimo quingentesimo nono dissiparunt.

Ius Monferratensiu deducendæ à Dora aquã in suos vsus.

De hac violentia ciuiliter est inter partes actū, & Cæsari arbitrio noui iudices

Ee

delegati, qui educendæ fabricæ modum deputarent. Pro Sabaudio Senator Crauetra, & Gulielmus Spatus exactionum fiscalium publicanus, pro Mantuano Senator Delfinus, & Secretarius Petro-Iamus. Vtrique veteres dirutasq; machinæ sedes bono olim iure delectas censuêre. Tollendis tamen ambagibus, & vicinorũ æmulatui, noua claustra certius & prudentius, intra Monferrati terminos, agroq; Saluggiæ imponenda iudicarunt. Non magis concordiam Mantuanus quam Sabaudius ambiebant: ideoq; præscripto loco effossa humus, & tot oppidorum vsui suffectura moles educta est, cis Pedemontanæ terminos, intra Monfertatensem agrum, centum sexaginta trabuccis (mensuræ id tetrarum nomen vsurpant populares) occupatis in eam adhuc structuram redemptoribus Spatus & Fiscalis Pedemontanæ Cuccus superuenêre: metiri campum omnem placuit, eoq; fabricæ opportunus locus delectus fuisse visus est. Sub finem Aprilis sequentis anni moles inchoata ad summum deducta est. Annos aliquot ea structura stetit; non Sabaudiorum quetelis, non Monfertatensium inuidiâ reprobata. Postmodum quæ Doram causa, veteri olim alueo deduxerat; in nouos sinus, priori rursus sulco reddidit. Et tum non prior, non posterior fabrica vsui fuit. Coacti nempe Monferratenses sunt, trecentis trabuccis intra Saluggiæ confinia, profluentem corriuare. In hanc formam legemq; composita populorum discordia, stabili vtrinque consuetudine; donec fortuna incognitas hactenus belli causas, restitutis licet oppidis inuenit. Hæc publicis decretis ac scripturis, membraneis tabulis inserta Mussus coram Asculano protulit: nec eluctantibus licet, qui Sabaudiam causam præferebant, probari aliquid potuit, quod nouis turbis honestatem appingeret. Sed Sabaudius aquæ decursum; non alienam (quæ sibi non detraheret) vtilitatem criminatus est; promptus in beneficia cuiusque, insolentiam Monfertatensium, liberius alieno insultantium, & certa iura sua proferebat. Ab armis interim vtrique discedere iussi; & Mussus ad Inoyosam cum iisdem monumentis cum quibus venerat, missus est.

Hic maior quam credebatur moles incubuit, pluribus & validioribus obtrectantibus, Sabaudiumq; apertè protegentibus. Rem minimam illi & iniustam, quamq; Sabaudius ridebat, sustentare nitebantur, amici tamen eius indignissimè ferebant, vel in leuissimis magnum Principem causâ cadere. Nec enim sine æstimatione videbatur, publicè eum iniquitatis accusari, qui moribus suis vniformem iustitiam præferre consueuerat. Sanè vtilitati Monferratensium tot oppidorum, flumen Doram influere patebat; nec Sabaudium vllo iure imminui, si proprius Monferrati ager, in eam vtilitatem foderetur. Inter hæc ab eo literæ venerunt, quibus contemni similes nugas, & negotio solidiori, in suam satisfactionem intendi imperabat. Ita quæ lacerata fuerant restitui voluit, & sueto cursui amnem demitti. Mox velut nullis amplius belli causis Guetrerius ad Casalenses cum suis, Asculanus Villanouam rediêre, & restitutus suis locis miles, ne ciuitas multitudine exterorum oneraretur. Vicisse suos causâ Mantuanus ingenti lætitia accepit: missus enim fuerat nobilis à cubiculo, qui iudicij seriem referret; deprehenditque illum plostello equuleum iungentem, quo per Vrbem ridiculè prorsus vectaretur. Forma eadem quæ cæteris curribus, sed arctum, depressum & rotis actum quæ vix palmum à solo eminent. Duos sessores recipiebat; ad eius vehiculi modum compositum, quo Germani magnis niuibus effusis, itinera dimetiuntur. Exilitate illa puerilia sectatus videbatur, & erubescebant seueriores administri, quoties exterum spectatorem deprehendebant. Id ille vt elueret, iustos equos iungi voluit; sed iunctos bigis more; scilicet vt posterior loris currui hæreret, prior præcurreret. Casum vehiculi altioris metuisse dicebat; eoq; securitatem depressiori quæsiuisse: & persuadere sententia potuisset, si eadem laxitate constructum foret, aut rotarum altitudo tantum

Plostellum ridiculum Mantuani.

tantùm fuisset imminuta. Durauit nouitas hæc fermè annum, donec tei leuitas, & despecti exempli, puluis, cœnum, maiestatis ratiò, solitos currus in vsum retrahi persuasisset.

Cum apud Sabaudium eo tempore super cursu Doræ Inoyosæ sententiam accusarent, quasi dignitas illius accisa esset, respondisse fertur; nec se causam eam Hispanorum iudicio subiecisse, nec magnam eius decreti vim esse, quod duo rustici ligones vanum essent probaturi. Disceptabat interim Mediolani Comes Chieppius super rebellium venia; quam cum acrius oppugnaret, venêre è Pedemontana literæ, asserentes in quodam Monferrati oppido, formatam Sabaudij Ducis imaginem à popularibus suspendio expositam, mox igni in contumeliam crematam, additis fœdissimis titulis, quales nemo in Christiani nominis osores ingerit. Fœdum id Inoyosæ sed & Chieppio visum, forsan nec ipsi Mantuano placiturum: numquam adeo mutuò infensis generosis Principibus; vt publicè conuiciari audiantur. Tum Inoyosa non hæc pacis media, & tam anxiè quæsitæ concordiæ media esse asserere; hostem quidem Sabaudium à Monferratensibus credi & dici potuisse; sed infamia appingere, & palam falsa, exitium auctoris ac consciorum promereri. Proinde vt exacta indagine auctor consultórque dedecoris quæreretur, deprehensus capite pœnas lueret imperauit; id se in præmium solicitudinis poscere: nec intactum eo crimine Mantuanum præsumpturum, nisi deprehensum punitumq; illum didicisset. Chieppius nec gnarum id sibi, nec statim relationi credere respondit. Cæterùm id per literas Duci suo, & administratoribus Monferrati significaturum; deprehensumq; doli reum, tantæ temeritati debitas pœnas publicè daturum: orauit tamen vt pro comperto haberet, Sabaudium Monferratensibus inuisum, malorum recordatione, quæ ab illo præsenti motu ingentia accepissent. Proprio cursore opus fuit, adeo fœditate rei exarserat Inoyosa; & ex vsu erat, altissimè Chieppium facto indolescere. Et quidem homini, tempori, causæq; compositus executus est; ne prohibere iustitiam, aut impellere reos videretur. Hoc ipsum ad Mantuanum Ducem præscripsit, ne culpam sui Domini admittere diceretur. Vicus quidam exilis accusabatur. Eò quæsitor missus, cum vniuersos, imo & fœminas & pueros ad quæstionem traxisset, nil tamen reperit, quo auctor aut conscij proderentur. Siue elapsus qui machinatus fuerat, siue amore suorum tectus, siue clam punitus est; siue Sabaudius forense iudicium vbi de honore suo ageretur contemneret; nihil in posterum audiuimus.

Monferratenses imaginë Sabaudij insultare dicuntur.

Marchio Rubeus adhuc Mantuæ agebat, plerisque procerum nobilitate, & obitis Magistratibus inuisus, quasi se postpositos crederent. Id ille nouerat; & quò minus offenderet, Reipublicæ se abstrahere, & secretus priuata negotia agitare parabat. Sed amici eius vt æmulantibus eo subsidio præualerent, consiliarios precibus fatigabant; consanguineos, & quibus Principis cubiculum patebat, in subsidium vocabant: cum ille seruitio Ducis indiuisus, huc illuc, noctu diúque comitaretur; & assiduitate ministerij ingentia mereri videretur. Mantuanus raro vni affectui totum diem obstrictus, criminum quæ Rubeo obiecta fuerant pridem iram exuerat: quinimo memoria certæ aduersus Ferrantem parentem illius caritatis, solari hominem in animum induxerat. Sed Monferratensibus infensum, in quorum nonnullos recordatione querelarum foret vindictam prosecuturus, denuò objicere odijs nolebat. Et tamen species aliqua honoris cui paulò ante aduocatus fuerat, retinere hominem parabat; vt nobili temperamento æquum se Principem adminstris præberet; & qualicunque crimine lapsis (dummodo fidem integram seruauissent) exorabilem. Mos est Europæ Principibus recenter accepto imperio Legatos ad Pontificem reddendæ (vt aiunt) obedientiæ nomine destinare. Quò nobilior deligitur qui eo officio fungatur,

Rubei amici procurant illum denuò in Monferratum mitti.

plus honoris misso ac mittenti creditur. Nec splendore natalium, nec prudentia, aut decorâ proceritate, plus apud alium maiestatis quàm Rubeo erat: Illustres Italiæ familias, & memoriâ Ducis Vincentij complexus fuerat. Itaque speciosos comitatu, & splendido apparatu instructum Romam misit; vt delegato munere, quâ cæteri Principes pompâ solent, satisfaceret. Secretò apud Pontificem sui Ducis causam prosecutus est. Auidus ille sciendi erat, & habendæ eorum quæ falsâ opinione percrebuerant veritatis. Prouinciarum Monferrati numerum, ciuitatum & oppidorum seriem, populi censum, reditus, vicinia, antiquos ac nouos fines, titulis illustres gentes, arces, præsidia, erogationes prosecutus est; mox quo iure Mantuanus ab Atauo vsque Federico in præsentem possederit, quibus artibus, quo milite ac ductoribus, quâ occasione ac spe, quibus fautoribus, quâ Inoyosæ fide, optimo ac iustissimo Regi Hispano deseruiat. Hinc in rebelles omnis disputationis argumentum, versus Sangeorgij fortunam, & eorum qui se eodem studio magnis nominibus inseruêre numerum protulit: quo prior Mantuani inuidiâ laboret; & (vt dicebat) ingratitudinem quam ingentia Gulielmi Ducis in parentes beneficia; vtq; suam ipse nobilitatem, famamq; virtutis corruperit; deniquе frustra tentaturum prouinciam Sabaudium fuisse; nisi eo duce vsus, innumeros eo ostentato dubitantibus illexisset: illicitarum exactionum vim ingentem, damnorum æstimationes, vel supputantibus hostibus prævalida, & suorum modestiam retulit: Sabaudium nullâ licet vtilitate suâ in res nouas promotum Inoyosæ cunctationem, fastum Hispanum, quibus ille valuerit. Nec minus seditiosorum ambitionem, qui magna desciscionis præmia sperauissent executus est. Postremò vulgatam iniuriam eluere in omni nixus est: nec enim potuisse, nec debuisse Mantuanum fraudes ac dolum machinanti ingenuâ libertate neptim concedere; quando vel apud longius sitos certum sit, quo tempore Mantuanus ad id Pedemontani Principis precibus vrgebatur, Sabaudij libito Sangeorgium, rebellionem & plurium conscientiam quæsiuisse.

Mantuanus illum in Vrbem Oratorem mittit.

His (dicebat) manifestioribus quàm vt probationis egeant, intempestiuam esse matrimonij tractationem; nec cum tot offensarum reo solidam caritatem consanguinitate posse coalescere. Vniuersa Sabaudium fauore, promissis, muneribus vincere cupere: apud se certum iustitiæ locum; nec nisi quæ ius fasque dictauissent, requirere. Hæc in mandatis Rubeus acceperat, hæc ambitiose, & magnâ constantiâ exposuit; silente ferè Pontifice, & eâ in re aliquid moderationis desiderante: sibi enim vtcunque dicta sub sigillo fore; sed ne eadem apud omnes indistinctè iactarentur, metuebat: & hinc noua odia, & grauia offensionum incommoda prospectabat. Quam vulgo Instructionem dicunt, & ille Mantuâ detulerat, vidimus. Pontifex paterno affectu, acceptum sibi Mantuani officium testatus est. Hinc vertit in negotium; addito iustæ iræ plurima posse ac debere condonari; multa quoque rejici ne sit impunitas peccandi. Credere Sabaudium rationibus suis multum roboris esse, eâdem opiniône Mantuanum ducere, trumque prætextibus ac iuribus vallari. Auditores veritatem facti, & quæ partes proferant statim quidem admittere, Pontificem verò iudicium suspendere, ne qui arbiter æmulantium futurus sit, corruptionis apud partes accusetur. Quietis nihilominus studio Rubeum orauit vt quâ apud Ducem auctoritate esset, consilia precesq; mitioris animi interponeret. Tempori interdum ac necessitati seruiendum, duraturamq; in multos annos fœlicitatem magno pretio benè comparari. Non statim quod rigor iuris suaserit optimum factu esse; sed in eo stare prudentiam, vt quod maximè conducat, inter species boni & recti, cuius tum occasio venerit, eligatur. Coniugium à Mantuano auersari, illius & communi causâ indoluit: quod non alio certiori pignore sciret, posse veteres simultates optatâ gentibus concordiâ obliterari. Nisi Sabaudius elocatæ Mantuano filiæ iniurijs pepercisset,

esset, nullam securitatem aliunde prospicere: necessitudinem mollire iras, & in teneritudinem vertere. Æstimandum illi esse an castitate sui perpetua arma aduersus Sabaudium tractaturus Hispanus foret;& an præsumpturus sit apud Mantuanum veram fidem;qui salubri consilio,à tot administris instillato,& tot literis probato acquiescere noluerit:obsequij enim & diligentiæ eiusdem esse. Tum Rubeum percunctatus est, an Cæsar, Rex Gallus, ac Veneti in eandem matrimonij sententiam conuenirent (non vt disceret, multo enim ante singulorum voluntatem nouerat;sed vt consensu Christiani Orbis admoneret,illum nisi cum vniuersorum executione, ac spe subsidij errare posse:) Rubeus Cæsarem, Gallum, Venetos quidem annuere repondit; sed fidiora ac viciniora consilia, intutam eam coniunctionem censêre, quæ inter iras, dolum, iniurias, recent adhuc nocendi desiderio sequeretur. Speciem aliquam vindictæ à Mantuano de Sabaudio sumi,quod oblatas sibi nuptias respuat: cætera verò illius in tuto fore, siue Hispanus siue Gallus protectioni affuissent. Et quidem grauiter Rubeus in eo errauit, quòd responderit, a Sabaudio oblatam Mantuano viduam filiam fuisse. Congruentius vero dixisset, Principes Europæ coniugium illud commendasse, tamquam salutem laturam, Sabaudium magna satisfactione ac precibus mollirum, contensum forsan duraturum. Sed ille Eleonoræ Ducissæ Mantuæ Vincentij coniugis famulitio, & amicitia Ferrariensis viduæ, alienationem in Sabaudij filiam imbiberat; præferebátque Florentinas nuptias; aut quascunque alias dummodo priores excluderentur. Pontifex stabili eorum quæ deliberauerat consilio,etiam atque etiam ponderare debere Mantuanum dixit, quam salutis suorum viam ingrederetur, cuius se matrimonio copularet: non aliter quam ea determinatione constare res suas; & totam fortunam periculo exponi. Porro non imperium, aut tantæ rei arbitrium sibi esse velle., Pantùm officio defungi, & salutaribus monitis accurrere decreuisse. Eo certè argumento discere Mantuanum posse, quo animo generis humani parens res eius aspiciat: quod prior id consulat, cuius sibi preces offerri debere sciat. Siluit Florentinum coniugium, non quod damnaret,sed quia minus illud necessitati Mantuani, & quieti Italiæ conducere sciebat. Rubeus dictatam à Ferrariensi sententiam secutus vrgebat, vt illarum auctor promotórque accederet. Eorum quæ Romæ acta pro Mantuano fuerant, nil Sabaudium fefellit. Longâ amicitiâ maioribus Aulæ Principibus deuinctus; & illius magnitudine occupato studio potiorum. Itaque vbi stabilem Mantuanum indignationis in seditiosos; & filiæ nuptias, quas honestis conditionibus & rerum suarum bono orare debuerat, fastu tractare accepit; acrius quæ voluerat poscere aggressus est;bellum apertum comminatus,nisi paruisset.

Crescebat negotiatione odium partium, & malorum causas vanitas sermonum intendebat. Itaque partem copiarum in agrum Albensem Sabaudius immisit, vt repressionem amnis in molatrinarum vsum extructam demoliretur. Mantuano se rum itineri Manfrinus Castilionus,omnia circum tuta ratus accinxerat, Vesimique substiterat, militum causis cognoscendis retentus; cum ipse quoque causam dicturus properaret. Hic apparatum hostilem, relatu popularium,& quid cogitarent,didicit. Iamq; haud procul loco esse, vt improuisâ operâ, & noctis secreto tuti,opus aggrederetur. Moschettarij centum raptim coacti,& in nihil tale expectantes immissi. Arboribus & obiectâ fossâ sese Sabaudij texerunt, & antequam Monferratenses è vicinio offenderent, in edita & impedita, quæque insequentes frustrarentur, se receperunt. Duo tresve rustici vulnerati;& Castilioni loco victoriæ habitum, quod ligonibus ac sarculis instructi armatorum congressum vitauissent. Confestim ad Asculanum pro Mantuano querela delata est, missúsque qui præsentem se fuisse testaretur, ne simulare lamentantes videretur.

Sabaudij aquam Albæ defluentem auertens.

Iam non vno argumento Monferratenses didicerant, nisi concordi Sabaudio pacem prouinciæ futuram; nec ille misit qui excusaret, transferrétque inuidiam criminis. Obstrepentibus tantum Hispanis rustici ac pagani accusati, quod beneficio fluminis vti voluissent; veterique inuidia & vicini æmulatione præsumpta licentia concurrissent. Id quoque suos prohibiturum promisit; sed memoria retinendum, ne proprios quidem subditos modestè in bello agere. Monferratenses tot malis freti speciosum honoratumq; tutelæ nomen obtestabantur; & vt laborum ac contentionum finem tandem vellet: siue iustitiam causæ anteferret, siue nominis sui gloriam apud dissitos etiam prouehi mallet. Etiam singula quæ præsente exercitu Hispano grauia prouinciæ euenissent manifestâ culpâ ducum, proprio Oratore ad Regem misso exponere velle didicerat; eo q; dicebatur fortunæ suæ metuisse, ne modicâ ob veteres suspiciones gratiâ, etiam existimationis proditor Regis sui diceretur. Vocatos itaque Bernardinum de Menessio, & Roo câpi magistrum, querelis popularium intendere, & vim inferentes Sabaudios reprimere imperauit. Non minori vanitate, quàm cum toti curæ primùm indormiretur: neque enim hosti aut ea reuerentia præcepta data fuerant; nec incertum erat quo despectu Sabaudius Hispanos audiret, vbi aduersos sibi deprehendisset. Simulandæ quidem reuerentiæ ille, serui, amici, consanguinei decora nomina vsurpabat; non quod prorsus sentiret; sed ne illi in summam asperitatem versi, parum publicæ paci operarentur. Non omissis armis vtilem modestiæ famam crediderat. Certe apud præcipuos Hispanorum adeo existimatione valuerat; vt illorum conscientiam in sua commoda efformasse videretur.

Monferratenses cum Asculano queruntur.

Ille ducibus exercituum securitatem prouinciæ cõmendat.

Nunquam ita Sabaudius armis intenderat, quin pacis negotiationem admitteret: nec quamquam in vicinio concordia esset, arma neglexerat; belli ac pacis artibus eruditus, tum maximè paratum esse debere Principem, cum imagine amicitiæ secordiæ locus aperitur. Quæ de Sabaudij magnitudine tradimus, incredibilia posteritati futura non ambigimus; apud quam Hispanum nomen, multorum commendatione magnificum legetur. Quis enim eum Principem ausum prouocare bello Hispanos, acrè inuadere, deterre, fatigare, despectû reliquis reddere potuisse credet, nisi qui præsens rerum exitum, & fortitudinem oculatus deprehendit? Sed nos certa ac comperta, optimâ fide describimus, quæ vel coram vidimus, vel eorum qui interfuere relatu didicimus. Fortè olim gens nostri & alieni orbis victoriis gloriosa, neglectum & potentissimi Regis sui contumelias fortibus ausis, & certiori bello prosequetur, vbi opinione generis humani, infaustis expeditionibus, scriptorúmque testimoniis agnouerit, non comptu, fastu, aut iactantia, sed vera virtute iacturam honoris restitui; & in eo stare potentiam, vt fama nominis non senescat.

Paucos post dies Sabaudij coacta villicorum manu, Doræ amnis riuum, quem ante Inoyosæ imperio, liberè in Monferratensem agrum fluere, permiserant, aggestâ glebâ, & iactis in profluentem impedimentis, obstruere aut auertere aggressi sunt. Id auditum Sabaudio ipsi ob recentis concordiæ memoriam; & ne plus nimio infestus aut continuis insultibus Hispanorum patientiam, & conniuentiam irritare videretur, indignum visum est. Misit itaque festinatum cursorem, qui erui obstantia, & iniectas alueo moles dissipari imperauit. Statim solito alueo redditus amnis, & pars aquæ solito canali defluxit. Eam operam non vi expressam, non precibus, boni omnes expertem laudis esse voluerunt. Scriptis enim ad Inoyosam & Asculanum literis pietatem ac facilitatem Ducis miris in cœlum laudibus extulerunt. quod prorumpentes in bellum suos, & excidium hostium iniussos agitantes, maturè nec oratus retinuisset. Id illum officio ac reuerentiæ regiæ dedisse, cuius placita curiosè sectetur. Suam tamen addidit Mantuanus commentationem; eam nempe Sabaudij modestiam, non æquitate, sed metu Hispanarum legio-

Sabaudius prohibet.

legionum, quæ juxta erant, expressam: nec tam aperto inditio Procerum illius gentis conscientiam detegere voluisse; vt maioribus quæ concoquebat fides aliqua,& apud amicos constantia esset. Iuueni nihilominus dicendi licentiam ferè condonabant; quem nouerant non alio vindictæ genere suas iniurias ac damna vlcisci posse. Et ridebat ista Sabaudius facto quàm dicto melior;quamquam fortè in futurum punitionem reijceret,& esset executurus. Quod Inoyosa prospiciens, non semel per literas Mantuanum temperantiæ monuerat; orauerátque ne perniciosis illi sermonibus, & conuitiis potentiorem asperaret. Alienæ causæ, cum suam ageret, studere Inoyosa videbatur: nec enim tum primò aut postremò cum Comite Chieppio & Mantuani ministris, libertatem illam obloquendi insectatus est; & questus, non sibi, non Asculano, imo nec Regi ignosci. Domum certè omnem Mantuani Hispanus ambiuerat; intimi ministri,& scurræ cuiusdam ea de gente opera vsus. Hi dicta factáque Ducis speculati Mediolanum mittebant per dispositos nuncios. Nec arduum vniuersa expiscari erat, quòd Mantuanus apertè ac publicè nimis eloqueretur: sæpe non irâ, non malo animo, sed naturali iniuriâ procurrens. Persistebat nihilominus Inoyosa promouere cœptæ concordię leges; & eo processerat, vt in propinquo negotiatio spem pacis ostenderet.

Morani pro Mantuano duæ Heluetiorum centuriæ tendebant, fugâ, morbis, missionibus causatus imminutæ. Sed censum opperiebantur, vt pro numero stipendia discessuri acciperent. Prò Sabaudio alij Heluetij Crescentini erant, opinione Moranensib. aduersi; sed ortu & certiori caritate deuincti. Itaque vt nobili facto plures viderentur Crescentinenses conterraneos suos orabant, vt nomen sibi, cum census ageretur accommodarent: scilicet vt omisso præsidio, nocturnis se, nec exploratis itineribus conuenirent. Imminutos quippe infrequentiâ manipulos, quos eâ simulatione replere cuperent; fraudísque pretium pro ratione obtulerant. Paruêre mercenarij, vilis gens, & misêre literas quibus ordinem discessus, horámque significabant. Guerrerio & equiti Rinaræ dolus innotuit, amicorum relatu. Non vno crimine peccare videbantur; quòd cum hostilia arma secuti forent; licentius quàm rebus suspectis deceret, Monferratensem agrum incederent: & quod hi numerum ementiti, publicæ rei peculatum meditati forent. Rari ac diuisi properabant; nec eodem omnes itinere; ne conferti parum obseruatores fallerent; & tamquam diuisi ad suos digrederentur, Morano succederent. Et quidem nonnulli antequam deprehenderentur peruasere ad socios, reliqui à Trinensi militia circumuenti: quorum octoginta cum inanes profectionis causas, nec satis probabiles afferrent, in vincula coniecti sunt, donec Asculanus perfidiæ gentis admoneretur. Curam Monferratensium Hispano placuisse accepimus; & extrema meriti dicebantur; nisi pax & quies populorum, mitioribus exemplis eguissent. Simul omnium Heluetiorum indignatio metuebatur: ne eâ causâ Hispanis auersa, cum maximè iis opus esset, discessionem properarent. Forsan & qui eadem ratione pro Sabaudio militabant, comitate & officio demulcendi erant. Equidem paucos post dies ab Inoyosa literæ venerunt, quibus deprehensorum libertatem; & mercenariæ genti fraudem illam condonari poscebat. Et quamquam id in Sabaudij gratiam interpretarentur, plures tamen flexum iam ad concordiam animum excusabant; ne nouis occasionibus acerbitarum distraheretur. Hiems appetebat; & in futuram æstatem agendorum consilia rejiciebantur: quamquam obsecuturus Hispano Regi Sabaudius crederetur, & iure tantùm, non vi cum Mantuano acturus.

Heluetiorũ Moranensiũ fraus.

Leniter punitur.

Moncaluio adiacentia oppida, partem Hispani equitatus habebant, cui conuectione paleę & annonę commodus per ęstatem ager, sed fuso imbri inaccessus erat. Neq; eo tractu, vbi alto cœno itinera computruissent, vtile id militiæ genus videbatur, ne expedito quidem pediti meabilis. Itaque in subiectum Casalensibus

planiciem deductus; vt pabuli copiâ, & hospitij commoditate vterentur. Pars cum Alphongo Guerrerio Gubernatoris fratre in oppidum Sansaluatoris missa. Georgius quoque Tanaglia Moncaluium legatus, vt loco præesset, bello strenuus, & longâ apud Belgium militiâ nominatus. Prouincia interim miserrimè raptabatur, intolerabili Hispani exercitus hospitio: nec vlla ductoribus sic iubentibus, adeo modesta disciplina vtebatur; vt non olim Sabaudiorum direptione nudatos, & tum collationi alimentorum impares, hauriret, perderétque. In certo erat, aut immania onera detrahi debere, aut egentiores omnes, eóque plures ciuium fugam inituros. Videbatur quin etiam aliqua Hispani honoris ratio habenda; ne populaturi & alieno ditaturi accessisse, non subleuaturi, & tutaturi viderentur. Sanè nemini ignotum est belli vsui a subditis pecunias, arma, equos, cibos, etsi cum labore, sine querela tamen impendi; sed eos militarem hospitalitatem impatienter ferre, quasi à suis Principibus, vitam ac fortunas gregarij arbitrio permittere iubeantur. Neq; alio grauiori malo Neapolitanum regnum, ac Mediolanensis Ducatus nostro tempore euiluit; idq; vt olim popularium seditionum, & rebellionum motus suscitauit, sic turbarum in tempore occasionem futuram. Ipsi Veneti dominationis præceptis ante alios eruditi, eo maximè suorum subditorum amorem demerentur; quod exolutis stipendiis, miles suo vti velint; & conductis tuguriis ciuium domibus omnino abstinere. Nullæ proinde querelæ Senatum quatiunt; nulla populorum ac militum dissidia, nullus auditur peculatus.

Georgius Tanaglia.

Porro apud Monferratum non recens lamentatio; sed ingressis semel Hispanis in hanc diem continua fuerat: cum aliqui rei familiaris angustias; alij solicitatam honestarum matronarum pudicitiam, quidam rapinas ac furta quererentur: quíque pro rectoribus aderant, similia pretio auerti voluisse dicebant; cum modestiam ac militaris disciplinæ rigorem apud suos, forent polliciti. Id pluribus imposuit, qui ductorum pietatem præsumentes, cum securitatem multo auro redemissent, iisdem nihilominus malis, tamquam ignoti vrgebantur. Inoyosæ non minus quàm Asculano compertum erat, inter eos qui falsa deferebant, plures fuisse qui minora vero quererentur: sed cum diutius perniciosam Monferrato tutelam, & blandius amicitiæ nomen vsurpassent, tandem prouincialium desideriis annuere coacti sunt. Occaluerant quidem capitaneorum aures, ad voces miserorum; sed constantia orantium peruicit, vt tandem exaudirentur. Duo Tertij Hispanorum prouinciâ detracti sunt; vt & alij octingenti pedites, qui flagrante ante aliquot annos per Sabaudiam bello eam expeditionem obtinuerant. Hi omnes confinio Mediolanensi inducti. Ius fásque, & cessationem ab iniuriâ, discedentes appellarunt: nam Asculanus, Barbo & Santio Salinas comitatus, tamquam plurimum de prouincia meruisset; aut expilatam populorum gazam restituturi aduenissent, Principem Vincentium apud Casalenses conuenerunt; formam retracti in Mediolanenses auxilij, famámque delaturos. Gratiæ nihilominus etiam Mantuani Ducis nomine, magnis viris actæ: vsurpata multo ante consuetudine, pati minorem, & gratias agere, ne parum officij memor creditus, maiores offensiones prouocet. Species quoque humanitatis credita, quod qui Gambaloitæ parebant, veteri sede abducti, Liuurnum, Bianzanum, & Saluggiam acceperint. Similiter opinioni securitatis adscriptum, quod Verolengum, & Rondizonum trans Doram Monferratensis ditionis translati fuerint.

Monferratenses querũtur de Hispanorum hospitalitate.

Hispanorum pars detrahitur Monferrato.

Ad nuncium mutationis Sabaudius, literis & Oratore ad Asculanum missis, immunes eos locos præsidij reddere conatus dicebatur; non vtilitatem ciuium, sed metus suos, & ex vicinitate periculum accusans. Quia imo noui belli occasionem offerri; quod hostilis militia fines propius admoueretur, prælíumque aspectu denunciaret. Neq; tamen Inoyosa, aut Asculanus detrahere Duci suspiciones conati sunt; satis gnari, nec offendere se illum velle, nec posse statim obsistere irru-

Id Sabaudius ægrè fert.

pturo; idq; illi non vno documento probatum. Tertium Roo iisdem oppidis tendere iussum est; id solùm priuatis ciuium commodis additum, vt arctè hospitari soliti, in plura municipia dispartirentur; minori singulorum qui eos excepissent iacturâ. Sed omnis (quamuis exilis) numerus detritam exhaustamq; bello prouinciam onerabat: quod præteritorum annorum opes abreptæ forent, pars militari licentiâ absumpta, præteritæ verò æstatis prouentus minori curâ repositus. Accedebat a futuro metus, cum enim Sabaudius adhuc in armis esset, nec nisi veniâ rebellium, & damnorum obliuione solida pax sanciri posse videretur; eáque Mantuanus obfirmato animo abnueret, noui mali semina, & in easdem miserias reuolutio suspectabatur. Neque Inoyosa festinatione ac vi vsus (quibus ante voluerat) nouo motu, & tempore proficientem hostem coercuerat; sed siue amore; siue simulatione odij nutriuerat, vt maiore suo robore adolesceret. Id publicè vulgatum, Reginæ quoque Galliæ scriptum ab Mantuano fuerat; quæ caritate, & desiderio quietis anxia (vix enim audiri bellum per Italiam quiescente regno suo posse sciebat) cum Venetos præstiti nepoti auxilij, Cæsarem fauoris, Hispanos tutelæ susceptæ causa commendasset; Romanam Aulam quoque literis ac legatis instigauit; certissima Mantuani iura (vt ferebat) & suscitatis per Italiam turbis, operosam compositionem prosecuta. Sed cum Hispano (cui mirè congruebat, & quem penes arbitrium pacis ac belli erat) pluribus vsa dicebatur. Neque tamen Inoyosam Asculanumve conuicijs aut querelis proscindere sustinuit; siue parum in tempore sumi accusationes sciret; siue criminum non gnara, vtrosque strenuè in communem causam nixos existimaret.

Tot protectoribus vallatus Mantuanus, cui Cæsar imperio, Hispanus armis, Pontifex Romanus consilio, Veneti pecuniâ, Galli in hostes eius minis presto aderant; superaturus Sabaudij prætextus, & rebelles ad pœnas habiturus sperabatur. Sabaudius tamen firmissimè consilium retinens, magno animo fouere seditiosos, non suam ab illis causam diuidere, non admittere damnorum memoriam & quo dignam magnitudine suâ constantiam præferret, prælij quàm quietis desiderium ostendere. Iam enim quamcunque in formam negotium abiret, amicos Heluetios parauerat, & apud Gallos Hispanorum æmulatu turgentes præmijs ac promissis multos illexerat in partes; vt procurrentem sibi in sinum fortunam complecteretur; & si occasio admonuisset, maiora sed bono suo capesseret. Apud regium animum & alieni arbitrij auersantem nulla Mantuani aut Hispanorum officia valuere, vt quorum fidelem in bello operam expertus fuerat certo in periculo destitueret; cumq; pro Mantuano quidam magnæ auctoritatis causas rationesq; aggereret, per risum hactenus respondit: vt ius in armis haberet, & ferro causam suam prosequeretur oblatas illinc occasiones noluisse. Marchio Guerrerius Mantuam à Duce euocatus (fatali mutationis frequentiâ) successorem operiebatur, & apud eam Aulam incerta deliberatio (pluribus dignitatem illam ambientibus) erat. Qui Rubeo fauebant, reditum in eum locum viri iteratis officijs moliebantur; sed vbi nimis recentem restitutionem, & validas in Duce negandi causas prospexêre (quamquam apud suos tantæ administrationi pares multi censerentur) Ferrantem Rubei patrem apud Venetos nobilissimo militiæ magistratu merentem prætulêre. Et breuem quidem à Senatu missionem habiturum rebantur, Monferrato tamen præfecto & præsenti Principe Vincentio assessorem tantum, non item Gubernatorem dici posse cognouerunt. Sic honori filij, sic existimationi generis consultum dicebant; si amoto filio, dignatio transferretur in patentem. Neque ille auersatus curam est, non vt imperaret; sed vt filio Româ iam reuerso (quod sperabat) priorem locum seruaret, redderétque. Mantuanus certè obsequio ac ministerio, prouinciales comitate demulcendi erant. Vtrumque Ferrantes obire decreuerat; totâ vitâ non aliud anxius sectatus, quàm

Sabaudius constans proposito.

Ferrantes Rubei pater assessor P. Vinc. ij.

vt seruitute sua, precibus Venetorum, officijs amicorum, detractum filio munus redderetur.

Cæterum dictu mirum est quos hæc Ferrantis renunciatio motus amicorum, quas apud Italos & Hispanos suspiciones exciuerit: eò iam Mantuani fœlicitatem processisse dicebant; vt commissâ Hispanis sui curâ; & Monferrato armatis exercitibus ambito, Venetos etiam vniuersis inuisos administrationi admouerit. Suspectum certè Carolum filium Gallorum pietate; sed natalibus, & seruitute Mantuani, imo & possessione bonorum excusari. Nunc parentem senem callidum, imperij artes apud æmulos doctum, verè hostem Gubernationi rerum imponi, vt reiectis Hispanis, Venetum Senatum arbitrum inducat. Facile illi esse iuuenem Principem, & seniles artes non vitantem illecebris & cultu circumuenire; & eò blanditijs ac honesti specie impellere, vnde promptus receptus non pateat. Hæc opinio vulgi Principis Vincentij animum parum assequebatur. Vbi enim ille, amoto filio patrem substitui audiuit, non inani futurorum coniecturâ dixisse fertur: male Ducem fratrem collineare: cum enim designandi Hispani sint, in quibus certa salutis spes consistat, vanè prorsus illum in Gallos & Venetos deerrare. Nec silebant Sabaudij Ducis amici, eadem apud Regem Hispanum & Inoyosam contestantes; vt si non irritam, frigentem tamen Mantuani tutelam redderent. Romæ sanè prudentis licet viri electio reprobata est; non Hispanorum (quos ferè illa Aula præfert) amore, sed mutationis inuidiâ; stabile semel iudicium agendorum, & constantiam Mantuani requirentes. In Hispanis proceribus abditum profundo publicæ rei silentium erat: quamquam Asculanus querelâ non abstinuerit: detractum Guerrerium Hispanæ gentis studio, multorum annorum opera imbutum, & fidei non ambiguæ: eius verò loco qui externam fidem profiteatur inductum.

Porrò facilè erat fortitudine, nobilitate, & fide probatum imponere; sed ex competitoribus eligere potiorem; & vitia à virtutibus eadem specie induta discernere, difficile: eoq; accusare quæ minus placuissent, quàm formam electionis reprehensioni superiorem inuenire; ijs qui postpositi aut reiecti forent, silentibus. Recentis potentiæ, & apud suos non minus quàm exteros dolore ac suspicionibus deprehensis Principem intuta omnia credere, nec paratæ assentationi credere debuisse. Quidam Sabaudium prius cum nuptialia agitarentur hostem, mox Inoyosam cæterosq; eiusdem magnitudinis simulatæ caritatis expertos dicebant.

Aderat Mantuæ pro Senatu Veneto Orator, manifesto quidem pietatis ac prudentiæ, sed Reipublicæ suæ studio suspectus; & Veneti soluta pecunia menstrua in Mantuani necessitates accusari non posse videbantur; inueteratâ consuetudine aurum fidei præferendi; & tum de amicitia dubitari, vbi minus promptè pecunia impendatur. Gubernatorum culpa credita, & satis pœnarum misso successore sumptum. Minus fidis & sua consilia anteferentibus id satis erat testandæ integritati eorum quos obtulissent. Si leuia & infirmiter probata scelera, apud rerum supremos curatores impunitâ non viderentur. Equidem iudicij falsitas ex eo patuit, quod Reipublicæ administratio inculpata censeatur, vbi leuia crimina seuerè conquiruntur: licet à flagitio errorem, amotionem à pœnâ prudentissimi veterum dissidere docuerint. Frequentem quoque mutationem auersantes, Principes arbitrio & eligendi libertate obturbabant, vbi præterita æstimatio quæ minus responderit nouis & minus culpabilibus delectibus corrigitur. Et hæc quidem apud Mantuanum agebantur. Monferratum Hispano milite deuoratum sub vexatione adhuc sed modestius erat; cum tamen caritatis & hospitij amico nomine gemeret. Peditatus quidem parte deducta leuatum videbatur, sed persistente equitatu, plus expensæ debebatur. Apud ciues, fortunis vt suis & velut in suo

vteba-

vtebatur; idq; & visu & auditu fœdum erat adeo, vt ductores ipsi, vexatione miserorum, & visu pascendi erubescerent. Sed quia imminuti numero fuerant; quasi recenti beneficio aucti populares essent, lamentari intutum, & parum tempori opportunum Princeps Vincentius credidit. Solari omnes, & breui eam molestiam fore spondere placuit; nec in tempus fictæ blanditiæ, sed Principi suo plena fides habita. Raram in eo iuuene prudentiam, eorum temporum æstimatione fuisse certum est; cum instabilitati fratris, Hispanorum artibus, magnitudini Sabaudij, populorum calamitati eluctatus, famam præter spem multorum retinuerit.

Initio Decembris Gonzales Oliuera ab Asculano missus est, vt datam pridem fidem absolueret. Testato enim amore gentis, è turmis sex equitum (quæ adhuc prouinciæ liberalitate alebantur) quatuor deduci, vt intra Mediolanenses terminos locarentur imperabat. Facto (vt olim) gratiæ actæ; & bonæ rei nuncius statim cum donis, vt Asculano obtemperaretur, dimissus est. Ea militia Commissario generali, Sancti Secundi & Marliani Comitibus parebat. Oliueræ tantùm & Hercules Gonzagæ turmæ substitêre. Delectæ vt amicitia Mantuani, maiori pietate aduersus subditos vterentur. Quo enim quisq; obæratior, & minus Mantuano cognitus erat, eo immanius diurnam erogationem, & alimenta suo militi exigebat. Satis modestiæ apud suos putabant, si largitione ciuium expleti, apertâ rapina abstinuissent. Neque tamen honestius domi agebant; militiæ consuetudine præualidâ, quam vt apud exteros vsurpata, inter suos mutaretur. Ferè solita & longo vsu recepta, licet in multorum iniuriam, vim legis habent. Documento Hispana militia fuit, quæ Liuornum & Bianzanum iuxta sita, non in Sabaudios quàm in Monferratenses modestius agebat. Rustici quoque eo tractu, diuturnâ Pedemontanorum infestatione irritati, eadem sed cautius, & sub externo nomine exercebant; grassationibus mentita vocabula accommodare docti ab Hispanis: vt cum hauriri & rapi sua impunè cernerent, idem admitterent; nempe æmulatione & exemplo quoque didicerant, nihil disciplinâ & compositione morum infœlicius esse, inter latrones iuratos. Per complicatos fines Pedemontanorum Monferratensium Hispano militi Sabaudij confusi, & Monferratenses proprijs cum globis, prædationes, iniuriæ, furta audiebantur: non suis, non alienis parcebatur; quod hospitalitatis prætextu sæuiretur. Ea species amicis Sabaudij accepta; vt querelæ omnes in Monferratenses regererentur; & ipsi non lacessentes sed prouocati viderentur. Duci quoque placuisse creditum amoros ijs sedibus Hispanos, ne cuicunque motui testes assiderent; aut carpenti hostem è vicino obsisterent. Sed Verruensis, quo in Mantuanum ac suos affectu erat, & apud Sabaudium auctoritate; simul rerum suarum studio (eo enim tractu & Verrua erat, cuius agrum frequentes rapinæ desolauerant) ad Asculanum contendit, repetiturus ablata; & quo certius querela acciperetur, commendatâ Hispani præsidij disciplinâ, in Monferratenses culpam flexurus. Armenta quidem abacta fuerant, quæ Comes & populares culturæ agrorum parauerant: sed qui rapuerant, Monferratensem prædam dicebant, vt honestius furati crederentur. Cæterùm alio deduci Hispanas centurias Comitem secretò orasse, Monferratenses retulerunt; id verò Asculanum nisi habito Inyosæ imperio sibi licere abnuisse; curaturum tamen, ne amicorum præsentia oneri vicino foret.

Equitatus Hispani pars Monferrato detrahitur.

Rapina inter Sabaudos & Monferratenses.

Raptus & prædarum historia ad Principem Vincentium delata est; vt misso æstimatore puniret reos, coerceretque. Vix primos questus acceperat, cum nouis literis aucta Sabaudij lamentatio: haud procul Cocconato etiam cædes admissas; & Monferratensibus grassantib. obsessa itinera: addebatur insuper grauiter illum comminatum, velle se præterita mala, præsentium malorum æstimatione sarcire. Dicebantur iumenta Dominis abacta; & villicos quidem vt reciperent insecutos,

sed pulsatos primùm, mox acrius causam suam prosequentes vulneribꝰ absterritos. Sacellum quoque rusticum, pauperum votiuis donis insigne, expilatum: idq; tanta verborum contentione, & concursu coniecturarum; vt certum esset, similia ne belli quidem tempore per Monferratum, conscio & volente Sabaudio euenisse. Princeps Vincentius ne quam maximè pacem proposuerat, suorum æmulatus præpediret, spectatores huc illuc misit, vt in reos compendio animaduerterent. Nec enim eius iuuenis regia indoles fraudes admittebat. Sanctissimæ nihilominus menti eius impositum: qui enim missi fuerant, retulerunt cupiuisse Sabaudium miserrimos non propriis, & Hispanis armis magis, quàm sui domini inquisitionibus vexari: maiora Sabaudios extra fines admisisse, nec semel causam seditioni dedisse: siue priores, siue posteriores mentiti sunt, pronum creditu est, & quorum relatu firmatum, turbata iam pace ac suspecta, mutuas inter vicinos iniurias, & damna successisse; questósque non Monferratenses solùm, sed & Sabaudium; suppetentibus vtrinque dolori causis; nec vllo innoxio eorum qui accusauerant. Proinde inuisæ subditis quæstiones omissæ; & eluctari non cessuro hosti permissi sunt. Re ad Asculanum delata, pro Sabaudio affuerunt, qui vniuersa in Monferratenses regererent. Testib. agebatur & suspectis, & apud arbitrùm iudicio nutantem. Displicuisse rixas didicimus, & vtrosque modestiæ admonitos: quamquam non iam Hispanos accusari; & eadem amotis iis damna Prouinciales exquiri lætaretur, vt veteres querelas elueret. Adeo suspicio malorum apud infensos accreuerat; vt si quis vel inermis, alienum agrum transitu tegisset, furti, doli, violentiæ damnaretur; quasi sine armis, vt incautius imponeret incessisset. Vel insensato patuisset accipiendæ iniuriæ obnoxiis, tutè peculatum inferri. Eâ causâ Hispani præsidiarij, cum suos hospites pecuniâ & veste imminuissent, tamquam excissuri colonias aduenissent, aut Sabaudiorum iras vindicaturi, nocturnis grassationibus per manipulos sæuiebant. Rapinæ partem rectoribus oblatam, inanes querelantium lamentationes fatebantur. Nemo insuper publicè queri audebat, quòd probabilis excusatio suppeteret; tanquam hostilis incursus imputaretur. Quanto maiori patientiâ, calumniâ, verbera, rapina, cædes, ferebantur, tanto acrius apud Asculanum & Inoyosam exponebantur (quòd ferè tacuisse similia mutæ accusationis & conuicti criminis deprehensio videbatur:) sed vterque donec mitius iniuriæ delatæ, tardè & inuitus credere videbatur; vbi intolerabilis vexatio, & vicina seditioni bellóque flagitia partium vidére, generalem campi Auditorem mitti cum imperio placuit, vt crimina requireret, conuictósque cœterorum exemplo plecteret.

Inoyosa misit auditorē vt querelas agnoscat.

In alienos & Monferratenses Mantuani subditos, ab Hispano homine facinorum interrogari, iúsque sibi externum adsciere procul omni ratione Principi Vincentio visum: Proprio igitur Questore, si quæ in Monferratenses ingererentur agnosci, & puniri voluit; datis in eandem causam executoribus lictoribúsque: fassus ante, apud se ius integrum, nec aliena auctoritate turbatum velle. Cinallerius probitatis & eruditionis certissimæ Inquisitor, & exercituum Auditori Assessor datus, tam frustra, quàm hic aliena iura tractaturus aduenerat. Habitus nihilominus homini honor est; ne quorum curis securitas prouinciæ nitebatur, contemni videretur. Et ille quidem statim occupare imperium; & Mantuani subditos non secus, quàm milites postulare aggressus, à Cinallerio retentus est; testante habere illum in milites suos potestatem; se verò si qui Monferratenses deliquissent executurum. Sic mansére impunita scelera, ne iurisdictio imminueretur; populique ipsi expilari ac vexati, quam ad Hispanos transferri maluerunt. Tot similium querelas, tot accusationes, tot mutua à competitoribus damna illata fastidium Lectori apportatura certus sum, curam meam tamen excusari desidero; nec enim malorum exitus quæ Monferratum hauserunt, sileri ista,

P. Vincētius id illi iuris non cōcedit.

ista aut compendio tradi permittunt: quando iis qui eorum calamitates prospexerunt in manifesto sit, partem hanc tragœdiæ vtramque paginam implere; & damnorum ab amicis Hispanis, quam ab hoste Sabaudio, plus Monferrato illatum. Milites apud Belgas, tot annorum prœliis exercitos, paganos haberi; segeti ignosci, rusticis opibus modestius vti, qui eam militiam experti sunt, Monferratenses hospitalitatis comparatione fatentur.

In has turbas, & tantum malorum calamitosus annus desiit, & millesimus decimus quartus occepit, noudum plene sancita pace, & turgentibus adhuc Principum animis, irâ & vindictæ cupidine. Nam & Sabaudius plura hominum millia ... habebat, futuræ calamitatis præsagio; & Inoyosa inutili cunctatione nec ... faciebat, nec strenuè pacem curabat; cum insuper Monferratum, non ... ducturo, aut protecturo milite occurreret. Diu iam & irritè Sabaudij aures ... rumor contuderat, matrimonij refricatione; & recordatione dimittendæ militiæ; cum tamen illi certum esset, seque ac prouincias cum filijs bello potius perdere, quam nulla satisfactione accepta pacem accipere. Monuerant nobiles Hispani, non preces illum non imperia curaturum, & frustra apud armatum argumentis certari; onerandum potius Mantuanum, qui bello causam & dederit, & foueat: sed quamquam in eam sententiam omnium vota flecterent, ... tamen imperio, & Mantuani duritiem negotio mollire decreuerunt. Me... itaque ... Oratore, & iis quibus apertas Duci aures crediderat, ignosci rebellibus, damna condonari, & nuptias cum vidua resumi procurabat. Ibertum ante alios Hispanis fidum subdiderat, vt indefesse sufflecturas paci conditiones Duci instillaret. Acriter id ille prosequebatur, sed quamquam rationibus prævaleret, ad eas tamen Mantuanus (exitialibus amitæ & eiusdem corruptelæ auctoribus instructus) respondebat: plus Inoyosam armis in communem hostem, quàm eo consilio apud se profecturum. Recentes iniurias necessitudinem; seditiosorum veniam, flagitij turpitudine dissuaderi. Sed tamquam Hispani nominis maiestas, præsumpta tutela, restitutio capti a Sabaudio Monferrati gratitudinem fortiter obstringerent, vt pars nulla desideriorum abnui posse videretur, eadem pertinaciter prosequendo sese ac reliquos fatigabat; quos apud certum erat, maiori indignatione Mantuanum ardescere, quàm vt statim Gubernatoris consilio acquiesceret. Idem Venetus apud Ducem Orator, non semel tamquam malorum finem proposuerat suaseratque, vt tot Principum precibus, vinci se pateretur.

Postmodum vbi certam sententiam; & quæ ille impatienter audiuit, requiri vidit, imminuto conatu, & rarioribus officiis, iactisque tamquam in casum sermonibus, memoriam eius quod sæpe orauerat, repetebat: gnarus & tardè cessurum precibus Ducem, & offensarum malorumque recordationem (nisi tempore ...) non detergi. Contra Sabaudius iis quæ initio poposcerat assiduè insistere, Sangeorgij ac rebellium causam suam velle, non arma, non iniurias omittere, fouere desciscentes, non finibus, non iuribus suis abstinere: & Sangeorgij coniux nobilis ac sancta fœmina, non semel Duci obuia, suum dedecus, innocentium liberorum infantiam, præstitam strenuè operam, exprimendæ protectioni obijciebat. Nec minus ille cum mandata impigrè prosequeretur, pericula pro oblectamentis capesceret, noctе ac die, pedes equesque Iaffaretur, summa integritate alieno parceret, suo vteretur, cogebat munificentissimum Principem sui rationem habere; nec Mantuanum generosi ministri ... lætari sinere. Laboratum iam apud Reges Hispanum & Gallum plures menses Oratoribus literisq; fuerat: quibusdam Procerum in Mantuani causam pronioribus, aliis aduersis prout inconsulta caritas,

aut credita partium iura valuerant. Nec aliud frequentius in disputationem vocabatur, quàm cum Mantuani nepti Infans externo concedenda foret, an ignosci rebellibus, & tot damna quæ per Monferratum accepta fuerant, insultantibus adhuc qui intulerant condonari, præsentis vtilitatis & futuræ securitatis exemplo expediret. Nec leuis de coniugio disceptatio: id tantùm securum in Mantuano fidei documentum quibusdam credentibus, si Regio voto nupsisset.

Equidem septima Septembris præcedentis anni, cum adhuc arctior negotiatio, & procliuiores contrahentium animi forent, Ioannes Octauius Gonzaga sui Ducis nomine, oblato supplici libello Lermæ Duci exposuerat; nolle alias Mantuanum nuptias quam quas Rex decreuisset; non Viduâ relictâ, non quauis aliâ exceptâ dummodo pari & generi suo honore matrimonio iungeretur: responsumq; ab Lerma solito sibi fastu acceperat, acciri debere viduam. Ea vero promissio Gonzagæ Mantuanum obstrinxisse videbatur. Sed nec adhuc Regis animus plenè notuerat, nec conditionum iniquitas accusabatur. Sciuerat tamen Lerma, quod Mantuanus dicto facturum se recepisset, facto neglecturum: & tamdiu conclusioni difficultates interiecturum, donec res tempore vanesceret. Frangere itaque duritiam tracto negotio decreuerat; & eo procedi lassitudine, donec sponte Mantuanus voto annueret, & vel inuitus magno beneficio afficeretur. Galliæ nihilominus Regina detritas spes nepotis, & arbitrium nubendi sustentare videbatur: eoq; simulanda Hispanis negligentia erat; quod in promptuin affectu videretur, quód illa solidè abnuisset. Itaque præueniri consilio, & ostentatione amoris fateri, ex vsu esse quæ proponerentur, placuit: Inoyosa auctore; & ijs qui licet nescij Mantuani vtilitatem curabant: apertè tamen tamquam iniuriam illaturi vrgebant.

Hispani conantur trahere in suam sententiam Regem Galliæ, circa Mantuani nuptias.

Inicus de Cardines. Ad eum Regis literæ.

Inicus de Cardines pro Hispano apud Gallum Legatus erat, vir magnâ prudentiâ, & retinendæ in caritate praeferoci genti inter multos electus. Ad hunc datæ à Rege literæ, quarum sententia fuit, componendis Italiæ turbis consentaneum videri, vt Infans Maria, defuncti Mantuani Ducis filia, apud Patruum relicta, illico in libertatem assereretur. Id Ioanni Octauio Gonzagæ significatum, & imperatum Inoyosæ, vt placidè primum Mantuanum aggrederetur; vbi non sufficeissent officia, asperioribus vteretur, vt traheret inuitum: simul rebellium causam, ac damnorum restitutionem, non minus in arbitros rejiceret (quando sponte nollet ignoscere) quorum spectata sibi fides esset. Iam nullo vtiliori coniugio posse Mantuanum accedere, quàm si Viduam accepisset. Hinc spem haud dubiam concordiæ inter Duces; Infantis vero curam, extra disputationem fore. Nec enim bono pacis certius præsidium credere; cui conatu omni & studio inuigilaret. Neque Sabaudij animum irâ turgentem asperandum, docendum tamen famæ suæ bono expedire, vt omissâ vi, quod sibi iurium in Monferratum crederet, id ciuiliter coram Imperatore experiretur. Principi Pedemontano imperasse, vt parentem suum, quæ ipse mandasset admoneret, data prius fide, non gratiæ, non amicitiæ, quàm æquo ac iusto certiorem apud se locum futurum. Frustra inter expensas, & populorum excidium armatos exercitus nutriri: Hos missionibus imminui debere; vt sublatis vtrinque suspicionibus, securâ iam pace, & præualidis legibus, singulorum merita, ab his quorum interesset examinarentur. Idem Mantuano ab Inoyosâ imperari voluisse, suffecturos enim Regios exercitus, sustentandis partium iuribus, aduersus eorum conatus, qui concordiam abnuissent. Irritè vtrosque aliam negotiationis formam, diuersam viam, noua diuerticula quærere. Itaque moneret Reginam, nullam securitati vim, aut in innoxios a se arma parari; sed quieti gentium, & duraturæ paci profuturas diu leges meditari: porrò

porro non diffidere illam materno amore in Mantuanum conditionum honeſtatem admiſſuram.

Qui Mediolani agebant Hiſpanæ Aulæ rerum gnari, certioribus ſe nuncijs accepiſſe teſtati ſunt, magnis ea conatibus, ab Iſabella Belgia, & Imperatoris ſorore, quæ apud Hiſpanias intra ſacra Virginum ſepta toletabar, promota. In eundem ſenſum Akoſtichi à ſecretis Regi, feſtinato curſore præcepta Inoyoſæ miſit, quibus Mantuanus obtemperaret. Pontifex, Imperator, Rex, litis arbitri continebantur, ſiue puniri rebelles, ſiue ſarciri damna ex iure credidiſſent. Et quidem Imperator legitimè nominatus, Pontifex obſequio, Hiſpanus gratitudine id ſibi honoris deberi exiſtimarunt; & vniuerſi meruerant, ſi cæteri adminiſtri, maiori diligentia ac fide, ſingulorum iura æſtimaſſent; æquitatiſq; & caritatis in ſingulos viam inceſſiſſent. Conditionibus præſcriptis, extra ordinem addebatur, Infantem Mariam omninò Regis placito permittendam; denique ſpes omnes in ipſum reijciendas. Nec deerat Inoyoſa Regis voluntatem, imperium, vim perſtrepere; eo acrius, quòd obſtrictum ſe Sabaudio promiſſione ſciret; & quod Regis literæ multum auctoritatis illius ſententiæ attuliſſent. Sed Mantuanus tot agitantibus, per literas, per nuncios, res ſuas apud Cæſarem ac Hiſpanum commendare, vim deprecari, orare iuſtitiam, cui ſe maximè fidere dicebat. Neque apud ſanctiſſimum Regem fruſtra preces credere; ſi depulſis æmulorum officijs, cauſæ ſuæ merita introſpexiſſet. Intempeſtiuum rigorem iuris prudentiores adminiſtri obturbabant, vtq; eodem niteretur apud Imperatorem Zunica ſcribebant, bona fide aſſeuerantes, neſcium vtilitatis propriæ Mantuanum, tam diu ſalubre conſilium, toti Italiæ pacem laturum excludere. Interim illum domeſticas opes perdere, Monferratum hoſpitio in turbis lacerari, amicos delaſſari, & in peruicacia vtilem ſibi conſtantiam credere. Damno rerum exiſtimationis iacturam imminere; deſpectum enim ſui, & neglectum apud opinionem generis humani ſecutura; vbi cunctationem ſuâ ac ſuorum ærumnâ luere videatur: nemine Principum Europæ, quorum conſilia reiecisset, commiſerante. Non deſiit Zunica officio, negotij optimus æſtimator, & cum publicam quietem, vtilitatemq; Cæſari expoſuiſſet, addidit, nil ijs conditionibus Mantuano detrahi; aut cui beneficio reddita prouincia ſit, neptim Infantem inuideri; ſed inanem Sabaudio ſatisfactionem obijci. Vbi recenti matrimonio vtrique coiuiſſent, ſtatim dirimi lites, & prætextus peruicaciter exercitos diſcuti. Negotiatione diu verſatâ ob Regum diſtantiam, & immobilem erga iura ſua Mantuani animum: nec minus poſt geminatas Hiſpanorum ac Mantuani ad Cæſarem & Reginam literas; Rex, vt ſueuerat, perito conſilio, vota ſingulorum, & quibus ante [illegible] maieſtatis exiſtimatio, & rerum ſecuritas contineretur, prædictâ die, ne impræmeditata requireret, audire ſe velle dixit: ſolito Aulæ more; quo non voce magis, quam ſcripto, ingentium rerum negotia tractantur. Scorſim vniuerſi quid optimum factu, & congruens tempori crederent cenſuere. Nos eorum ſententias paucis perſpectas profunditate ſecreti, vulgare noluimus, quod ne pars hæc quidem hiſtoriæ nos fefellerit; accepto ab Hiſpanâ Aulâ exemplari & literarum totius conſilij, licet deprehenſus Index nudati arcani pœnas paucis poſt annis capite luerit.

Conſilium Hiſpanienſe ſuper toto negotio Regi datum à proceribus.

Inicus de Cardines per literas, Infantem pupillam auelli à Patruo Duce intempeſtiuum monuerat, habito iam Cæſaris decreto; & paratis in Hiſpanum Regem Principum Europæ criminationibus, ſi cupidinem Hiſpanam excepiſſent: quaſi neſcio quid maius arbitrio, ea flagitatio contineret. Viduæ cum Mantuano nuptias multâ commendatione proſecutus fuerat; nec aliud feſtinatione vtilius duxerat. Securitatem publicam vtilitatem, & partium quietem arbitratus. Imminere interim hiemem; quæ quæſita à Mantuano exterorum auxilia

Inici de Cardines ſententia per literas.

prohiberet;& regias copias Monferrati visceribus inductas,assensum necessitate expressuras. Galliæ Reginam concessioni neptis aduersam, tamquam si auus habuisset,non ideo libertatem acciperet,sed discrimini & cupidini alienæ exponeretur. Neq; tamen viduæ nuptiis statim accedere:quòd ne priori quidem matrimonio, certa caritas consanguineos Duces illigauerit. Id verò ante alia quæri, quod Sabaudius apud frequentes Proceres iactauerit,in sua manu positum,an Hispano & Gallis concordiam diuturnam vellet. Cæterum laudare Regem, si dissoluto Sabaudij exercitu, ipse quoque dimisso milite prouinciam suspitione liberasset: quamquam Villarous Regij Consilij intimus, parum id ornamento gentis cessurum fassus est:& posse Reginam armati licet Regis sui recto animo fidere.

Marchionis Rodriquez & Cardinalis Toletani. Marchio Castri Rodriquez & Cardinalis Toletanus commendatâ Cardines diligentiâ, exitum rerum & ventutas ex Italia literas expectandas censuerunt. Interim nouis in æmulos Duces præceptis abstineri,quæ forsan dispositis in concordiam frustra esse possint;nisi etiam impedimento. Dux Infanradi postquam *Ducis Infantadi.* eadem quæ priores disseruit, fidendum Reginæ Galliæ, & exhibitioni pietatis respondit. Proinde silendum de Maria Infante; nec quæ illa grauiter auersetur obstinatè requirenda. Porrò haudquaquam nouum sibi euenisse, quòd Sabaudius tot beneficiorum Hispano Regi obnoxius, tam seditiosè agat: modestiorem futurum fuisse, si præcipites conatus, & inchoatas eius turbas Inoyosa subitis viribus oppressisset. Eâ causâ dimitti ex Hispania Principem Philibertum consulere; in quem tot amoris inditia, & internâ apud Regem parruum potentiâ *Petri Toletani.* externos Principes suspicionibus turbet. Petrus Toletanus, qui postmodum in Mediolanenses Gubernator missus est, haud obscurè in eundem Principem inuectus est; nec minus in crimina quæ in Regem suum Christianus Orbis flexurus esset. Neque enim illius frequentes ad Parentem Cursores probare; tamquam ab Aulæ negotiorum gnaro; & singula per amicos, & liberum accessum expiscante. Probatis quoque viduæ cum Mantuano nuptiis; repeti neptim (quam petram scandali appellabat) consulebat. *Augustini Messiæ.* Augustinus Messia, eadem sed fusius executus, primum Sabaudium militem dissoluere volebat: ex pauculis & diuisis Mantuani centuriis, nullum imminere metum ratus, præsertim regiis armis, in aperto sitis,obtemperanti paratis,infestis abnuenti.

Inici Cardinei litera ad Regem suum. Medio Octobris aliç quoque literæ ab Inico de Cardines missæ Hispanum Regem metu noui belli perculêre; suspitiones de Gallis continebant: quos inconsulta & præcipitia agitare monebat, nulla intus consternationis causâ, furore tantum & cupidine. Scribebat, placere quidem Sabaudiam militiam dissipati, Regémque suum in eam curam consilium viresq; impendere, vix tamen exitum vota secuturum:quòd Oratorib. vltro citroque ad vicinos Principes missis,iisque quibus bellum quæstu æstimatur, in prædæ partem aduocatis, augere copias suas maturarent. Gallis persuaderi non posse, fide bona & amore pacis Hispanos Sabaudio quietem imperare; eo quod paratas vires ostentent,quibus ille sit impar. Et Princeps Pedemontanus summo honore apud Regem habitus, manifesta regiæ conscientiæ inditia proferat. Infantem Mariam delatâ ad parentem matre patrui curæ permissam: id leges gentium velle. Imprudenter præferri pietatem: nec enim concordi Hispanis Sabaudio, sine imagine falsitatis existimari, vni insidiantium bono iure negatum, quod alteri concedatur. Nempe mutuas spes, & prætextus foueri: dum illi aperta odia, hi simulatam caritatem circumferunt. Vbi Imperator singulorum iura decreuisset; tum non Hispano solum, sed & matri absenti bene concedi. Extinctam fore tum iudicio litem; nec metui posse, ne in nouos tumultus rursum increscat. Et quamquam sit, crediq; apud Regem suum iustitia possit, proximè tamen ad in-

ad inscitiam accedere, si impendentes motus, & iactata ad fastidium iura negligantur; aut vulgarus rumor (quo Hispani prætextu in suam causam vti circumferuntur) falsi arguatur magnis Principibus etiam in dubijs famam æstimandam: & merito incuriæ damnari vbi quid sinistri euenerit; quod communi lamentatione cauisse debuerant. Seruire foro ac consensui generis humani certam esse Principum sapientiam: & fore intentiorem curam securitati proficere, excidium neglectu festinari. Quòd si paternæ domui abstrahenda puella sit, velle se Gallos depositi fide obligari: neque enim aut Reginæ amitæ caritatem, aut Regis patrui solicitudinem, nullo prætextu fraudis obumbratam, contemni posse. Itaque Regem & Proceres firmiter sententiæ insistere, non tradi a Mantuano puellam; & quamuis prouincia omnis in hostem cessura foret, retineri constantiam abnuendi. Affuturos enim validis exercitibus; & vel omissa recepturos; vel Hispanam quietem (si genero Regi aduersum socerum depræhendissent) graui mole turbaturos. Non defuturum Cæsarem, Venetos, cæterosq; Europæ Principes studio honesti; apud quos iam suspicionum magnitudo percrebuit, & oppressi (vt putant) Mantuani commiseratio. Delectum esse Oratorem, qui in Italiam mittendus matrimonium & quietem consulat; sed per secreta Principum animos exploret, ambiguos impellat, paratos firmet. Multum id tempori profuturum credere; suorum apud Italos odio & potentiæ arbitrij gentis inuidia perspecta. Postremò orare ac consulere, ne inanibus & non secuturis implicatus Rex, matrimonij transactionem moretur; sed in eandem curam, Pontificem, Cæsarem, & Inoyosam compellat; siue annuant, siue abnuant Galli, æquè salubri consilio. Quorsum enim, aut quâ fiduciâ armorum, minas & belli apparatum fore, concordibus Sabaudio & Mantuano, & generis humani consensum secutis?

Et hæc quidem Cardines præscripserat; cui Hispanus prudentiæ opinione deferre plurimùm solitus fuerat. Sed non minus Gallorum animos noua Inoyosæ cura irritauerat; quâ ille nihilo secius, Mantuanum Regis nomine vrgebat, vti Mariam Infantem concederet. Quod licet frustra erat, cum tamen Regina speciem violentiæ subadorata foret; & vulgatum Procerum Hispaniæ consilium suspiciones approbauissent; sicut de bello haudquaquam dubitatum, sic non Sabaudius non Hispanus excepti sunt; tantum pro Mantuano, vt oppresso, in quemcunque iuribus eius obstantem conclamatum. Maior hinc rabies, & sermonum licentia: nemine in tot millibus reperto, qui Hispanam fidem, & pietatem erga Mantuanum, pro certis admitteret. Inuisa ferè potentia, tum maximè in suspicionem venit, ac si concordes Sabaudio, Mantuanum exuere dominatione properarent: cuius compotes bello & victoriâ facti, causam reddere non tenerentur. Rex Hispanus certissimæ integritatis Zunicam Oratorem suum monuerat datis pridem literis, vt magnâ apud Cæsarem vi niteretur, quò Mariæ Infantis Mediolanum transmissio peruinceretur. Nec certè aut dolus suberat; aut præter ius fasq; Rex crediderat fraudem Mantuano struere; sed salutarem publico finem respexerat; intentatoq; rei metu, & transferendę Mediolanum puellæ suspicione terrere Ducem ratus; vt vtroq; perculsus, statim auertendę ei necessitati matrem coniugio requireret. Mollibus institutis sopire turbas voluerat, & vel inuito beneficium ingens cōferre. Et Zunica quidem Viennæ, apud consilij Aulici administros egit acriter, vt Imperator sui Regis desideria rata vellet. Arcanum in plures vulgatum statim Mantuano patuit. Ergo ne inerti silentio Sabaudij iura probaret, iuraq; propria negligentiâ destrueret; & commissæ semel curę vniuersos, & aulsâ paternę domui Nepti, quàm ingentia rerum voluerentur admonuit. Hoc ipsum Imperatrici, & Consiliarijs testatus, quorum in manu sitam executionem nouerat.

Vocatum Zunicam Cæsar, quàm iniqua poscerentur docuit; & vel quod olim

Inoyosa denuo petit Infantem Mariam à Mantuano.

Quod Gallis non placet.

Zunica idē quod Inoyosa apud Imperatorem procurat.

Cæsar [illegible]gat.

sibi placuisset retinendum; vel tradi Hispanorum potestati puellam, Proceres omnes dicto factoq; abnuere. Nempe communibus votis Austriacam in Germania domum, aduersus vtrumque Ducem pari fide, & Bauarum quoque spectari. Satis visum Cæsarei decreti famam circumferri. Proinde nequaquam additum Mantuano præceptum; nec Hispano Regi parere iussus est. Sed quia vis ac dolus procul aberant; & id quoque inter pacis instrumenta credebatur, qui Viennæ pro Mantuano aderat, persuasus est apud Ducem consilium fouere; quibus difficultatibus negotium inuolueretur perscribere; & Cæsaris quoque nomine hortari. Ambigua Imperatoris sententia primo Mediolanum, paulo post Parisios delata est; & Sabaudius ac Inoyosa factorum dictorumq; haud nescij, victam causam æquitate & votis Principum credebant. Infensius Galli, præter suspicacem & auersum Hispanis animum singula exceperunt; cum illi manifestam subesse iniquitatem crederent, nec apud veteres æmulos fidem sperarent. Creuerat Inoyosæ audacia, vbi Regem cõsilio suo vti, & plures ministrorum promouere accepit: itaque a Mantuano licentius ea requirebat, quibus data a se Sabaudio fides, certius absolui videbatur. Licet enim Hispanus Rex naturali mansuetudine ductus, prorsus Mantuano imperare, vt cupitis annueret, abstinuisset, cum tamen id vnum vicinæ iam paci obstare cognosceret, datis Ianuarij initio ad Zunicam Oratorem suum literis, eâ super re Imperatorem precum socium requisiuerat. Metui se potius quàm amari; illum plus naturali reuerentiâ plus diligi uouerat, nec ideo indignabatur, naturæ ac originis æstimatione; satisq; habebat, si eadem requirenti sibi ac Cæsari, huic potius auscultasset. Iam enim in publicam vtilitatem, & mutuum honorem vtrique coniurasse dicebantur; magna Imperatoris aduersus Hispanum caritate; vt eiusdem gentis, & beneficiorum immensitate.

Cæsar desiderio Hispanis mutatur. Cæsar haud dubiè mutatus (vt noua officia, & nouæ causæ, sæpe rerum formam vertunt,) cum iam Hispani desiderio accederet; neque tamen (vt ferebat) aduersus æquitatem agere in animum induxisset, tacitè Mantuanum hortari visus est, vt causas odiorum reliquas, facilitate componeret. Inane huius argumenti officium apud Sabaudium sciebatur, receptæ semel sententiæ fortissimè retinerentur, & ea constantissimè poscentem, quæ primo negotij die voluerat. Valuisse Sabaudij causam multi credebant; plures cuiuscunque ea ponderis esset negligentes, præualituram rebantur; vt apud potentem, nec facile mutationis obnoxium: quare vt pronior in nouitates infirmior, & iniuriarum postulatus, Mantuanus destinabatur cui quocunque prætextu imperaretur. Sic habet epistola quam Cæsar Mantuano misit.

Matthias Romanorum Imperator, &c. Domino Cardinali Duci Mantuæ, &c. Ex parte Serenissimi Regis Catholici, consobrini ac nepotis nostri carissimi, maiorem in modum interpellamur, vt quęcunque inter dilectionem tuam & Sabaudiæ Ducem componenda restant, auctoritate nostrâ, & interpositâ operâ, sine morâ longiore, quæ varias secum trahere incommoditates & pericula, cum publica, tum priuata possint, componantur. Quamobrem Commissario nostro Principi Castilionæo de integro iniungimus, vt partes nostro nomine suas apud dilectionem tuam, & Sabaudiæ Ducem, aliosq; vbi opus sit diligenter interponat; quemadmodum dilectio tua ab ipso pluribus intelliget. Hortamur itaque dilectionem tuam amicè ac beneuolè, quietis cum publicæ tum priuatę causa; ita sese in omnibus facilem prębeat, vt ipsius inde æquanimitas, & nobis obsequendi voluntas constet. Quantum enim Serenissimo Regi debeamus dilectionis suę causa, quantum cupiamus, minimè ipsa ignorat; a quâ occasionem pręberi nolumus, vt vel in vnam, vel in alteram partem offensa detur, animorumq; alienatio excitetur. Quod dilectioni suę in primis interest, erga quam propensum affectum gerimus. Datę Linzij Nonâ Ianuarij 1614. Proniorem tamen in veniam animum,

animum, nec damna accepta repeti, literis ad Castilionęum datis testatus est, quarum transumptum inseruimus.

Matthias Romanorum Imperator, &c. Domino Principi Castioni à Stinerijs, &c. Accepit iam dudum dilectio tua, quæ in negotio Mantuano superiori mense scripsimus, curanda iniunximus, minimè in dubium vocantes, quin ea ipsi, quemadmodum superiora nostra iussa curæ futura sint, plenum vt effectum sortiantur. Volumus autem apud Cardinalem Mantuæ Ducem, qui in rebellibus præter expectationem nostram, se difficilem prębere videtur, necessitudine fortè nostrâ, beneuolentiaq; confisus, rem seriò vrgeri, rationibus ad persuadendum idoneis atque opportunis. Primo quod vbique terrarum, adeoq; in regnis ditionibúsque nostris, vbi post arma pax initur, vsu comprobatum; quodq; nos ante iam cupere satis ostendimus, vt rebellibus offensa, quæ præcessit condonetur, & amicitiæ locus detur. Expensarum refusionem pertinacius vrgeri propterea nolumus, ne Serenissimo Regi Catholico Consobrino nostro, &c. Eadem quæ in multo maiorem sese summam extendat vehementius vrgendi ansa prębeatur. Qui quàm seriò sese in his interponat, dilectioni tuæ non obscurum est. Et quidem nos multas habemus, casq; graues causas, cur singularem serenitatis illius rationem habendam ducamus; quod in necessitatibus omnibus, quibus Reipublicæ Christianę eam inuoluimus pręcipuam in illâ fiduciam collocatam habemus, opemq; & auxilium inde expectemus. Ad Principissam pupillam quod attinet, quę voluntas nostra sit, ex superiori decreto nostro iunctisq; ei literis sat assequi poterit. Nolumus autem Cardinalem Mantuæ Ducem, maiores ex ijs animos sumere, vt in his tractatibus, siue de rebellibus, siue de damnis, siue de pupillâ, siue de dote sese duriorem præbeat: ne nobis occasio detur, Pupillam pro summâ auctoritate nostrâ Imperiali, ad nos ipsos reuocandi. Matrimonij negotium, vbicunque opus & opportunum visum fuerit pertractandum, vt iam ante dilectioni tuæ commisimus, sic etiam nunc committimus; quod nihil ad omnia inter supradictos Mantuæ & Sabaudiæ Duces accommodanda commodius censetur. Et si minimè illud ex parte Serenissimi Regis Catholici vrgeatur. In Monferratensi negotio modum iam ante pręscripsimus, quem dilectio tua deinceps sequetur ac seruabit. In his omnibus partęs suas, dilectio tua inter vtrumque Ducem diligenter interponet: & si vel apud hunc, vel apud illum quid impedimenti, vel difficultatis maioris sese obtulerit, ad nos ipsos remittet. De reliquo gratia nostra dilectioni tuæ integra. Datę Linzij x. Ianuarij 1614.

Vtramque epistolam inserere volui, vt quo animo Cæsar ac Rex Hispanus essent infallibili documento haberętur, simul famę vulgatæ vanitas notescerets quâ ad Regem ab Inoyosâ scriptum eo tempore dicebatur (cuius nos quoque mentionem habuimus) Cæsareo decreto sancitum fuisse, vt Pupilla Infans Regi permitteretur. Metus ab Imperatore Mantuano incussos, vt promptius vniuersorum desiderijs annueret multi crediderunt. Quamquam certum est, nil tale vnquam exprelse Cæsarem imperasse, sed tantùm comminatum. Apud Hispanum publicam quietem, apud Inoyosam desiderium, cui literis ac cursoribus laborabat, causam petitioni dedisse tum quoque credidimus, cum plures suspicionibus quærerentur. Memor nempe Inoyosa erat, eorum quę olim nimiâ facilitate Sabaudio promiserat. Neque tamen facilitatem multi prudentiâ insignes, sed necessitatem appellauerunt; tamquam id Sabaudio Inoyosa promisisset, quod illi concedendum, processu negotiationis, si concordia placuisset, pręiuderat. Quamquam certum est nil tale vnquam expresè Cæsarem imperasse, sed tantum obdurato Mantuano comminatum.

His sententiarum ac rerum mutationibus, gentium animi turbabantur; & apud Gallos conciliabula cœtusq; haberi cœperant, quibus cum Hispanę artes, &

dolus ministrorum accusarentur dedere cum Regina Proceres Inico præcepta, vt Regem suum celeri cursore admoneret, ne pluribus Mantuanum fatigaret. Licet enim ignosci rebellibus, & damnorum recordationem tolli non abnuerent, Pupillam tamen Hispanis tradi, nisi bello permissuros se apertè prędixerant. Et forsan huic quoque capiti Regina consensum datura fuerat Hispani consilijs, Principum tamē regni obtestatione prohibebatur; quasi id existimationem Regiam spectaret. Scripsit ergo Inicus in Hispaniam: fixum Gallis esse tutari Mantuanum, si literis aut Oratore, nouas preces ad eam gentem detulisset. Aduersus tamen Sabaudium expeditionem moturos; quem videant armatum & minitantem ab Hispanis negligi. Requiri Infantem Mariam, medio in Monferrato Hispanos exercitus nullâ Mantuani vtilitate popularium fortunas ligurire. Hæc enim certiora credi magnarum cogitationum inditia, quàm vt mutatis nominibus personentur. Debuisse ab illis cogi Sabaudium ad arma deponenda; & prouincias hostis eluctantis non in amicas infensas copias induci. Promissam Mantuano tutelam ferè iniurijs & offensis constare. Rapinas, vim, oppidorum excidia, non iniqua solùm, sed & Hispanam cunctationem, & tractam in tot menses negotiationem malum animum apertè testari. Ne honesta quidem & æqua sine doli metu apud consanguineos, & communi hospitio vsos, quantò minus inter externos & suspectos. Foueri Sabaudij filios, coli, ditari; vt primùm opinione, mox eorum opibus collectis Pater in Mantuani innocentis perniciem vtatur, vt Monferrato impunè insultet, ambitione eius quod Cæsar alteri decreuerit, odio familiæ, naturali violentiâ; ijs è vicino prospectantibus, qui modestè agere & in officium cogere exultantem debuerant.

Galli pro Mantuano.

Inici literæ in Hispaniam.

Porrò non ipsis irrequisitam eam curam fore; poscenti enim & oranti subsidio affuturos; silentem abnuentemve proprio arbitrio relicturos; testimonio & eos honesta sectari, & sese non vocatos alienâ causâ abstinere. Niuerniensem Ducem nobilitate, opibus, amicitijs, & regni muneribus clarum; nec minus animi magnitudine populi moribus congruentem, Reginæ dubitationem flagellasse; Regemq; licet impuberem, & consilij participes orasse; vt si publicæ rei expedire non crederent, suam eam curam, & suorum amicorum esse sinerent. Non defuturos belli socios Mantuani pietate stimulatos; & qui honestissimo nominj subsidij, sua pericula accommodent; si per licentiam, aliena auspicia sequi permitterentur. Reginam quidem bono animo Mantuanum esse iussisse; dedisseq; cæteris auxilij spem; etiam Hispanæ fideî securitatem asseruisse; dubium tamen esse, an apud præferoces populos ostentata arma, & continuis sermonibus & literis irritata vis facilè subsideret. Quinimo metui consensum Principum regni; ne Niuerniensis questu implacabili iurias Mantuani nepotis sui prosecutus; & pluribus eadem refricantibus, etiam integris, seditio contagione affricetur. Præcipuum certè illum inter belli Duces; & regium equitatum (qui ferè nobilitate componitur) moderari. Hinc consilia, vota, pecunias, cohortes; & (quod inter ambigua caput est) apud præpedientes querelas, precesq; (nisi minas dici expediat) ad Regem deferri; quibus rumpere moras, & vel inuitus alienam causam amplecti cogitur. Vix legiones à priuato describi posse, quin in consensum Rex trahatur. Quotus enim quisque tot millibus consanguinitate & amicitia non obstringatur, & cui genti paratior ad bellum animus? Diu concoctam in Sabaudium expeditionem; & irâ ac desiderio vindictæ æstuantes populos facili Hispanorum cura posse retineri; si petitione Infantis Mariæ pupillæ abstineretur; Regius exercitus omnis Monferrato abduceretur, Sabaudius tollendis suspicionum causis, missionem suis dare cogeretur. Etiam falsum rumorem incessisse, Pontesturam & Aichium Hispanorum stabili præsidio obtineri; hæc Mantuano reddi debere; si vanescere vmbras, & occasiones dubitandi rejici vellent. Et quamquam Princeps

Vincentius de Hispano honestissima ad Reginam scripserit; non tamen aut priuatas literas, aut Mantuani dicta congruere: siue ille modestiâ querelis abstinuerit; siue prudentiâ eò processerit, vt nisi Hispanis viribus stare fiarı is res posse existimet. Addebat Inicus non destitisse se apud Proceres fateri, certum Hispano Regi esse; nullis odij, aut ambitionis causis, ei se negotiationi inseruisse; neque militiam illam proferendi Imperij, aut tacitos prætextus quæsiuisse; eóque curarurum pro virili, ne qua recti animi inditia apud Regem suum desiderentur. Fateri insuper, quæ peruicaci Sabaudio arma Hispani intulerint, ea (vbi se ille limitibus ditionum suarum recepisset) retrahi statim velle; nisi parari in eos expeditionem cupiant, qui reuertentem hostiliter inuasisset.

Reginam Principésque ferè omnes (apud quos non minus quàm Regem pacis ac belli arbitrium spectatur) respondisse; non quidem alienatione in Hispanum, aut auersis à quiete animis similia agressuros; sed oblatis suspicionibus stimulatos; quibus parum credere temeritatem putent. Si enim Ducum concordiam Rex præsumat, cur in Mantuanum inimicus, ab eo neptim requirat, cuius tutela patruo, iure gentium, & Imperatoris decreto debeatur? cur officij & reuerentiæ manifestum Hispanis lacerent? Cur famescentes cohortes populorum illius calamitate nutriri linat? Cur deniq; toleretur Sabaudius & opprimens & fortior Hispano nonhini non minus quam Gallo prout occasio incessisset contumeliosus? Aduersam hostis audaciam, Mantuani consanguinei modestiam, quem pax Veruinensis publica securitate, & fœdere communi vallauerit, amicæ gentis præsidium exprimere. Iam vero singula secretè scrutanti, eum exercitum peditum viginti, trium equitum millium futurum accepisse: & primum in Sabaudiam impetum fore; quâ domita Pedemontanam proximè destinari. Ipsum Niuernensem acriorem, vt in rem suam, quo minus thesauro regio minitari, & faciliorem expeditionis euentum ostendat. Centum aureorum millibus expensam omnem belli definiuisse, statuisséque exemplo Sabaudij & Hispanorum, vt populares hostium omnibus tortunis iuuaret. Scire enim bellum bello nutriri; & vicinis populis facilè suppleri legiones voluntario milite, in prædæ partem vocato. Si quid amplius hos motus, quod minus Hispano placiturum videbatur, sequatur; non sibi sed ei qui occasionem dedisset imputandum: Neque enim eadem inchoantis & adultæ expeditionis consilia esse: & eos qui primò interdum in prælium cogantur; visâ vtilitate, in officio contineri non posse. Ad hoc prorupisse Inicus se ferebat, contestatum tanti motus nec causæ, nec pretij satis esse. Cur enim quod negotiatione expleturum se Hispanus Rex promisisset, ferro habere mallent; aut quâ causâ in socerum gener Rex erumperet, infausto successu, seu vinceret, seu pelleretur. Non se quidem minis minas reddere, aut iactare vires animosq; suorum; monere tamen, serò prius æstimarent, quid opus facto esset, quàm patriam & amicos in discrimen darent. Incertos belli exitus, & plerumque fortunam causæ fauere, didicisse non vno prœlio Principes Europæ etiam Hispanis neruos esse. Cæterùm certum haberent, pacis desiderium nullis fraudibus ambitum, hactenus Hispanos impulisse.

Tum Reginam indignatam excepisse, frustra Hispanum à Rege filio suo reuerentiam ac fidem requirere, quem ipse eadem qua Mediolani Gubernator vilirate tractet, consilia agendorum post facta perscribens: quasi conscium deliberationum, & partem arbitrij habere dedignaretur Genero filio suo Hispanum Regem aut credere, aut non diffidere; exitumq; concordiæ communi voto poscere: Gubernatorem Inoyosam, quæ censeat ex vsu, profundo silentio tegere, vt dubium non [illegible] subesse despectum. Porrò mirari se tam breui tempore, adeo ingentes tumultus in Gallica Aula suscitatos Inicus respondit; cum paucos ante dies firmatam concordiam, & in eadem sensa iuratam deprehendisset. Sabaudij certè artes

metuere,quibus ille præsumeret, altero licet Rege obstante, proficere ; & vel apertis iniurijs suspicionibusve illos graui bello committere.Id nempe Duci securitatis esse,quòd quamquàm prouincijs nudatus,& suo depulsus,communi necessitudine recepturum se vniuersa confidat : Cum insuper noui coniugij spem præferat ; siue Gallo siue Hispano quandocunque occasio admonuerit hærere maluerit. Multum sibi protectionis apud Hispanos,apud Gallos amicitiæ iactare. Et vtroque violenter vti decreuisse ; non dubia comminatione quoties vnus aduersetur,alterum suis armis additis impetendi.

Horum suspiciones famam ipsam affirmare, quâ vulgatum sit, statuisse Proceres,contracta inuicem Galli & Hispani Regis coniugia,rescindere. Nec enim alienandis Regum animis certiorem Sabaudio viam patere ; & eo niti, ne Reginæ auctoritas ; Senatui & Principibus arma in Hispanos poscentibus,antistet. Eam quidem vocatis Proceribus, integri animi documentum validâ expostulatione præbuisse,inimicum in Regiam maiestatem eum futurum testata,quicunque eas nuptias (quibus regnorum concordia solidè necteretur) nullâ causâ, nullo iussu suo, non probatis adhuc iniurijs in nouum examen retraxisset. Motum omnem formidare, ne leuiora & quæ prosequi minus expediat, etiam maiora (quæ ruinâ regnorum pendantur) secum in præceps trahant. Facilem nempe in deterrima vulgi lapsum ; cui incerta vacuum præsenti fortunâ animum nonnunquam explere solent. Porrò belli apparatum ante fores esse, & resignatum iam a Reginâ Oratorem, qui in Hispanias profectus, causas consilij aperiat ; & pro Mantuano aduersus Sabaudium, vim petitæ neptis, exercitus Hispani per Monferratum rapinas,petulantiam Sabaudij lamentetur.Nunc ne statim proficisceretur,precibus & promissis à se retentum : Nec enim diffidere, concordem Regi suo Reginam futuram ; & omnia pro Mantuano integra, & secura. Reginam excusationem quidem excepisse, & opperituram præsentium literarum responsum promisisse; si tamen accelerato cursore ambages tollerentur ; & statim bonæ fidei documenta proferrentur.

Hæc Inici de Cardines literarum forma erat ; quas non integras huic loco transferre voluimus, aperiendis Principum ministrorum arcanis ; & quibus disceptationibus inter vtrumque Regem agendorum series fuerit disposita. Sed quæ ab eodem ad Proceres Aulæ datæ fuerant, cum componendarum dissentionum ordinem diu multumq; versarent ; id ante alia pro manifesto continebant; Non Sadaudio,non Mantuano,non Gallo,non Hispano, non denique Europæ & Italiæ omni, nisi secutis cum viduâ relictâ nuptijs pacem esse posse. Id malorum remedium consensu tot Principum populorumq; ostentatum. Proinde in eam curam Regum ac ministrorum studia conuertenda, & conatu omni procurandum,vt Sabaudius validior & qui suis viribus fidens,Regum consilia aduersa ridere nouerit,negotiationi mollitus accedat. Plura & diurius duratura,pace & caritate, quàm odio aut bello expediri, frustraq; sanguine quietem queri, vbi modestissimis conditionibus haberi possit.Sabaudius eorum quæ Inicus Regi scripserat certior redditus, cum matrimonio annueret, & paratum se concordiæ fateretur, id tamen nisi æquatis iuribus &(quod minimum)satisfactione quam præsumebat receptâ, admissurus videbatur. Desiderium pacis apud Hispanos, fastum quendam ergâ conditiones magno Principi indiderat. Metuebantur publicè vis ex Sabaudio, è Gallis minæ, Mantuani incertus animus, & lubricus in mutationes; denique fauor Principum, nec eorum plerique nisi præuisâ vtilitate aliquâ credebantur inconsultè pecunias profusuri. Accepti Inici in Hispaniâ nouæ literæ, Regem & Consilij secretioris Proceres, serius negotio intendere coëgit : siue Inoyosæ in Mantuanum delatæ iniuriæ, siue Gallorum pro consanguineo solicitudo,seu denique Sabaudij potentia recolerentur.

Inoyosa

Inoyosa quidem ipse suspectum se Mantuano esse per literas Regi & amicis fassus fuerat: insuper cunctatione in Sabaudium, & longa Hispanæ militiæ apud Monferratenses hospitalitate causam opinioni dederat, vt quamuis vniuersa fere obiectionum dissoluisset, reus tamen sequestu odij, & secretæ in æmulis caritatis haberetur. Neque alia dominationis arcana apud Gallos quàm Hispanos esse credebantur; vt proficere decertantes nollent: nisi forsan sanguinis vinculum causam tumori dederat. Sabaudius pridem notus, non vano prætextu per Italiam terminos proferre meditatus; & forte Mediolanum vxorio, eoq; honesto nomine complexus dubitabatur, ægreq; neglecturus occasiones, quibus extrema Monferrati carperet, bellumq; produceret, ad quod dicebatur non vnâ iniuriâ prouocatus. Regem Hispanum, postquam se Ducum bello tamquam fabulam acturus insusurrisset, multa & grauia angebant. Germani Imperij accisæ opes, & incertus ... ac infirmo Matthiæ successor: cum tamen eo honore Domum suam vti supra Regium fastigium agnosceret. Belgæ quoque obseruabantur, gens fortis, ... libertatis, & Germanæ magnitudinis supra quàm creditum fuerat, ... classe, exercitibus, & pecunia diues, Principeq; Mauritio Nassouio belli ... incompar[a]bili formidata. Hispaniæ tot Noui Orbis colonijs, in Belgium & I[tal]iam expeditionibus haustæ; Neapolitanum regnum (in quo olim robur I... erat) excepta regiâ vrbe, inane & cultoribus vacuum, forsan & ambiguæ fidei. ... ipsos enim incolas collatione tributorum) quibus publicani priuatarum substantiarum spongiæ, donatiui nomen imposuerant, militari hospitio, in ad... muneribus, nobiles imminutâ libertate, seditionem ac nouas res prospe... didicerat. Indias quoque quidquid auri decursu sæculorum sinu concoxisset, diuturnâ gentis indagine transmisisse nouerat. Neque si magnâ mole per Pedemontanam Gallus incumberet, simul & imperio & regnis prouinciarum opes sufficeturas. Genuenses ipsos quoque recolebat, tamquam aut ægrè pecunias collaturos, aut reditus annuos regalium Tributorum in proprios census retracturos. Opp... oraras creditoribus regnorum contributiones; & ad eam interdum pecuniæ egestatem deuolui, vt vix fides sufficiat conflando æri alieno. Tum maximè consilij locum, vbi vis, boni euentus ambigua appareat.

Itaque solito more vocari secretum consilium (verè vt didici sacrosanctum Senatum) & sententias agendorum proferre singulis Rex imperauit. Huius congressus historiam, ab eodem habuimus, quem supra retulimus, nimiam superstitionem capite luisse. Hos inter Marchio Castri Rodrici, mihi in superioribus nominatus sic orsus est: acceptis paulò ante Inici literis, & quas amici eiusdem ar...menti transmisissent; didicisse, nil apud Reginam Galliæ, & Villaroum Consiliarium Regium, doli aut inimicitiatum aduersus Hispanos esse. Eam pietatem, certum ill... animum mereri plenam fiduciam; vt agendorum ratio, causæ, consilia Reginæ commun[ica]centur: nec ea aliud Hispanos in votis habere quàm quietem doceat. Gallorum quidem impetus vehementes esse, non tamen adeo vicinum bellum credere, vt apud eos candidi animi validis argumentis supprimi non possit. Scire Reginam maiestatis Hispanæ honorisq; nomine genti non expedire, aut in Sabaudium, aut in Mantuanum aliquid præter ius fasq; moliri. Pleraque primo aspectu iniqua & grauia censeri, quæ mox honesto constare deprehendantur. Sic Infantis pupillæ concessionem, sic immissos Monferrato exercitus, quamquam violentiæ speciem præferrent, exprimendæ concordiæ vsurpata. Imminui ac moderari posse, si nimia credantur; nec abnuere Hispanos debere (vbi Galli quoque pacem fuuissent) mutuæ gratiæ quædam condonare. Pontesturæ & Aichij retentionem Hispanæ Aulæ inauditam; nec, seu vero seu falso fama nuatur, originem facti finemve sciri. Reddi tamen occupata; & quæ Inoyosa ...um Mantuano olim imperio exercuisset, moderari, cunctorumq; seriem Reginæ

De præsenti motu Regij Consilij in Hispania sententia; Marchionis Castri Rodrici.

præscribi consulere. Et ante alia tollendas suspiciones, quæ iam plus æquo Hispanos inuisos reddiderint, detrahendas Monferrato legiones, & vacuam externo milite prouinciam Mantuano permittendam. Seruando equidem regno & auitis ditionibus, non curæ non expensæ temperandum, sed præ cæteris bonam famam; & (qua plures quàm armis obstringantur) opinionem integritatis procurandam. Auaritiam & fraudes, quo in minores facilius exercentur, eo magis reprobari; sed insuper odium flagrantissimum conciri, quoties fidei commissus, aut in tutelam susceptus circumueniatur. Malis artibus in eo consilio bonum nullum vnquam fuisse, vtque candore ac fide amici comparentur, sic suspicione & dolo vereres dilabi.

Cardinalis Toletani.

Cardinalis Toletanus excepit; nullius quidem nouæ sententiæ auctor, sed eorum quę cæteris placere crederet, & Regis existimationi condecerent, studiosus. Itaque Marchioni assensus, addidit: moneri Inoyosam posse, mollius, vt de pace & concordiæ doli suspecta caute tractare. Cauere vmbras, nec in Sabaudiam caritaris inditus, Europæ Principes abalienare. Medium se decertantium Ducum & litis arbitrum meminisset: neque integram fidem cum, qui alteri obnoxius sit, habere posse. Imminui quin etiam auctoritatem, qua maxime ardua expediuntur, quoties medius paci præoccupatus affectu agitur. Nec minus debere Inoyosam doceri, tempori illum ac foro maxime seruire debere, Regium animum, & inquietum Procerum placidissimè tractare: neq; tamen formidinem vel infirmitatem, siquæ sit, detegere, sed iræ ac quieti medium suadere pacem. quidem studio omni respicere Hispanum Regem; si tamen prouocaretur, discrimen non vitare. Persuadere Gallis omnib. efficaci Oratore cupere, id quod Villaroys & Sillerius arcanorum administri fassi sunt; nulli Principum Europę quietem magis, quàm Regi Gallo puero, & inter aduersos, ac seditioni semper paratos, maxime vsui esse. Cæterum tot extra regnum difficultates, & optimi ac sanctissimi Regis vocatam in dubium fidem; animum suum lacerare. Neque se arctissimas sui Regis necessitudines accusaturum fuisse, nisi mortalium opinio, certitudinem exitu nacta, ... ac indecorum silentium perrumperent.

Equidem tot menses Pedemontanum Principem in Aula agere, Regium fauorem, & partem potentiæ præferre, publicam perniciem & seditionis Italicæ, suspitionúmque apud Gallos præcipuam causam credere. Manifestum id fore recolentibus, qua vtilitate properantem ad patruum Barcellonæ subsistere imperasset. Id vel inimicis persuasisse maiorem apud Regem honesto quam sanguini respectum esse. Nec suspicionibus exagitata familiaritate filium contumacis Domini retineri voluisse, ne vel apud integros nepotis & parentis causam specie deuincti animi diuulgare videretur, aut memoriam ... sanguinei complecti, documento cui contradici non possit. Sed vbi victa pietate constantia, despectum sui, & velut carcerem lamentantem accersiri placuit, reualuisse conscientiæ fidé; & ... reditas prius fraudes, pro confessis apud dubios acceptas. Nec enim credi potuisse inuictum precibus fore, qui coram a nepote Principe orari voluerit, ut immitem ei domum futurum, cuius partem maximam opibus sustentaret, & conspectu adsciscere et. Suadere itaque tollendis Gallorum suspicionibus, vnde pacis ac belli ortus est, vt eadem fortitudine ac securitate filius ad patrem remittatur, qua in patrui conspectum procedere, multo ante fuerit prohibitus. Regia ac mutua coniugia Gallis quam Hispanis vtiliora, & præpotentis soceri caritatem plurimum firmitudinis genero conferre. Apud Gallos plus temeritatis quàm consilij, aut pecuniæ. Fluxas esse vires, & primo impetu frangi, animumque simul statim concidere. Habere Hispanos qui petulantiam reprimant, paratos in Belgio exercitus & cogitationibus suis deuotam Italiam, Etruscos, Vrbinates, Mutinenses, Lucenses, etiam Pontificem deuinctos. Id debere publice Inicum docere,

non qua-

non quasi minitantem; sed ne inanem formidinem se admisisse ostendat. Vim imperij, maiestatem, famam potentiæ opinione retineri. Nec Principi minus periculosum esse impunè minas, quàm iniurias tolerare. Facilitate ac contemptu vnumquemque vilescere. Porrò Inoyosam consanguineum quidem sibi, rebúsque ac negotijs parem creditum; si tamen pronior in Sabaudium, seruitium Regium, & Mantuani causam illa amicitia imminuit, mouendum: priuatam caritatem arbitrij esse; publicas iniurias, & Italiæ pacem, nullo affectu suo, sed imperio Regio, quod iustitiam spectat prosequenda. Itaque & petitione Neptis apud Mantuanum abstineret: ne Galli eo maximè stimulo dolum aut prauum animum arguant; & oppressam milite prouinciam, retractis cohortibus exoneret. Diu iam nimis miseros populos arrosos, & immeritum Mantuanum irrisum. Turpiter prorsus imagine protectionis dispendium afferri. Pontesturæ & Aichij incertam occupationem esse, reddiq; Mantuano deberi; si certiores nuncij (cuius Galli causa metuunt) famam affirmassent.

Dux Infantadi; tot mensium curam nihil in summam pacis profecisse, sed aucta discordiarum semina; & cum maximè pax crederetur, de bello agi, indolescere se dixit. Reginæ Galliæ questus, aliqua specie honesti niti: siue pax Veruinensis, quæ etiam Mantuanum complectatur; siue erga nepotem pietas, quia innocentem protectum velit; siue neglectus æstimentur. Mereri fidem illam, ne requisita consilia, sed vltrò oblata communicentur: nec ministris ante dari imperia, quàm ipsa vniuersorum gnara fiat. Fiduciam fiducia retineri; & plerosque præstita fide fidos euadere. Pontesturam & Aichium incertæ possessionis, eoque cuius dominationi subdita, cui reddenda, nisi acceptis nouis ab Inoyosa literis sciri posse. Bono iure Reginam queri apud Hispanos; quòd Rex defuncti parentis genero . . . . quodq; tam ingentia, quorum illa sit pars longè maxima, aut nescire aut inuita transigat. Suadere eius sententiam requiri; & habita sanciri; quando non alio fine, quàm quem Hispani præferant, cœptas turbas prosequatur. Etiam cum primùm posci Mantuani neptim audiuisset, id discordiarum seminarium credidisse: nec enim extra suspicionem esse potuisse, Regijs copijs Monferratum obsidentibus; & Sabaudio veteri iure prouinciam requirente, neptimque à Mantuano, tamquam suarum cupiditatum prætextibus repetente, idem Hispanos tractauisse. Non alio validiori obstaculo dilatas Mantuani cum Vidua nuptias, quàm cunctatione Sabaudij, credentis concessa sibi nepti, quæ iactaret iura processura; & tum nisi vtilitate sua pacta coniugij firmaturum. Meminisse etiam Regem cupere, Pedemontanum Principem (cuius communi bono studuerit) occasionem odij obtulisse. Neque vnde de patre ac filio queratur deesse; quod ille olim Inoyosæ procul se ab armis futurum promisisset; hic quod ad Regem Patruum compositis fraudibus congruentia perscripsisset; vt inanes sponsiones rerum Mediolani, Regijs ministris obtruderet. Iam verò siue paterni doli conscius, siue ignarus esset in Hispaniam missum, vt Gallorum & Europæ Principum animos suspicionibus fatigaret; aut certè procul suis artibus haberet. Tardam nec sine contumeliâ eius (cum procul Aulâ agere iussus est) oppidorum Monferrati restitutionem satis docuisse, temporariam fidem, & intentum occasionibus proficiendi, seu iure, seu facto animum. Etiam consensum hominum metuisse; qui vt secluso Principe iustitiam Hispanam; sic admisso conscientiam erga Sabaudium agnouit. Mantuani in Inoyosam, vt æmuli nimis indulgentem querelas modestas licet, auxisse Gallorum impetum: tollendas verò suspiciones discordiarum, ne gens inquies violentia prorumpat, ille indignatione tardius malis occurrat. Falsa enim & vera

Ducis Infantadi.

objici, iuxta offendere; & dura auditu calumnia, intolerabilis deprehensio est. Cœptas quoque Procerum simultates ægrè obliterari, quamquam promptissimè accipiantur. Porrò inconsultam ferociam gentis potius, quàm armorum apparatum qui circumstrepat, esse, libenter cupere: etiam pro virili enixurum, ne prauis id consilijs procurétur, quod omnes consulant, vitari. Conatum omnem impendere Inicum debere, ne nouus à Gallo Orator adueniat. Nil ex eo dispendio vtilitatis, aut inter mala remedij promitti. Et quandoquidem celere responsum Regina poscat, statim dimitti cursorem debere, qui literas ad Proceres Regémque ferat, quibus concordiæ compositus animus, auersa à bello consilia, causæ iustitia, inanes querelæ, ac falsæ suspiciones conscientiæ cum Sabaudio doceantur. In hoc dandam fidem, & sui Regis nomine promittendum, falsa opinione motos Gallos, fraudem apud Hispanos præsumpsisse. Susceptam semel pacis curam cum honore rejici non posse; cognoscere tamen semper sibi facilius fore cum virtute, quàm sine detractione agere. Denique curare Inoyosam debere; nouas Mantuani cum Viduâ nuptias, quibus & deponantur odia, non Infans pupilla requiratur, non inanes prætextus maneant. Id vnum promittere, reducem postliminio caritatem, & ex coniunxione sanguinis veram pacem.

Petri de Toleto. Acrius Petrus de Toleto incubuit: non adeò se naturæ morúmque Galliæ ignarum esse, quin existimaret iteratas minas in apertum bellum erupturas, nisi contra prudentia eatur. Cur enim si inanes strepitus, & vana ea ostentatio sit, inter tot amicos Inici, conscios secretorum, neminem simulationem detexisse? De pace apud Gallos metuere, de bello facilius credere: siue quæsita aut parata occasio; siue temeritas impellant. Id Hispanis exitiosum; quòd seditiosi adhuc in armis, fidi subditi indignantes agant. Vacuas legiones aut missas, toleratæ diu militiæ stipendia reposcere: Nil obstare quin hostes & manipuli eundem intra diem, eandem seditionem resumant. Villaroi consilia quietem quidem spectare, vim tamen à Proceribus Reginæ fieri, pœnes quos sit belli arbitrium, vt arma tractet: quasi Mantuani securitas Gallorum honorem & existimationem contineat. Non frustra dictum à Sadaudio, in eius manu situm, an Gallos & Hispanos concordes vellet. Iam specimen artis suæ dedisse; & inter dubia spem voti eius micare. Sine oppida Monferrati (quæ ab Hispanis haberi Galli perstrepant) domi, siue apud Sabaudium sint, distantiâ locorum vix sciri posse: nam plerumque consilia post facta deferri; & per literas disci, quæ antequam recipiantur, mutata facie in pristinum redierint. Vix Gubernatori Mediolanensi certa mandata præscribi posse, nullo adeo securo; quin tempore, loco, personis, occasione, mutationem in contrarium non requirat. Vsui tamen conducere, si mitius in Mantuanum imperio agatur, Principem iuris sui, & qui concesso Regi rerum omnium arbitrio, solidam protectionem sit meritus. Pedemontanum in Aulâ esse, omnium ordinum suspicionibus petitum. Intendi etiam inuidiam quòd Mantuani neptis instantius requiratur. Multò securius nuptias tamquàm veræ concordiæ instrumentum præmitti negotiationi debuisse: sileri interim de Infante, quod Gallorum animos, & acriores in turbas redderet, & bonis artibus minus credentes. Confirmari omnes in bona spe si Pedemontanus statim Italiam repetat; simul regni opibus ignosci: ne semel pecunia adiutus, longiori mora eandem liberalitatem iterum requirat. Sic belli necessitates increscere; & parentem illius voto frui ac desiderijs. Quingenta (quod minimum) aureorum millia Inoyosæ mitti debere, ex ea summa quam Indica classis

claſſis detuliſſet. Claſſiarios ac Triremes in Italiam verti, nouos delectus haberi, Genuenſes naues quibus milites transfuehantur, aduocari. Gallos ac ſeditioſos omnes bellum proſpectantes nil efficacius retinere; quàm ſi ſe armis præuentos videant; & Hiſpanos pacis ſtudioſos; ſi iniuriâ irritentur bellum non vitare. Nec tamen infantem pupillam repetandam; cogendum verò Mantuanum magna vtilitate illius, coniugio viduæ, ſuam & alienam vexationem redimere. Sabaudium ſimiliter oſtentatione virium deterrendum: regiáſque copias diu Monferrati hoſpitalitate vſas, in Pedemontanam Prouinciam inducendas. Dimiſſis oppidis, vacua loca Mantuano permittenda. Fateri Inicum debere, quâ vi Hiſpana potentiâ proficiat; & apud Reginam matrimonij tamdiu examinati pacta promouenda. Etiam permittendum Sabaudium retinere militiam; ſed iubendum vt trans Alpes centurias omnes pro Galliæ limitibus ſiſtat. Vbi firmata Hiſpano præſidio Italia, & eius milite Saubadia fuerit, tum poſſe Inicum frontem tollere, & vrgere nuptias; teſtando pacem Italiæ quæri; & niſi ſecuturo matrimonio Infantem apud Hiſpanos poſci. Sic reprimi bellorum ſpes, Sabaudium ſui anxium reddi, Mantuanum voto acceſſurum; creditóſque Gallorum conatus difficiliores, obſeſſis milite prouinciis, & claſſe libero mari decurrente, fore. Admoueri quoque Belgicos exercitus Galliæ poſſe; non inferendi belli, ſed ſpecie mutandarum ſedium; quaſi in noua æſtiua mittantur. Meminiſſe Regem iubebat, petitam ante puellam, minis Gallorum omitti, decus regium & exiſtimationem non continere. Proinde ſi abſtinendum imperio, vt ab Inico Regina doceatur, incetis adhuc matris nuptiis quæſitam Infantem, ſed prono iam in pacem Mantuano (quod apud matrem actura ſit) negligi. In hæc diſpoſitis rebus, legationem quam Galli tractent ſuperfluam eſſe. Vtriſque Ducibus, opportunis mediis pacem quæri. Mollia interdum, interdum aſperiora expedire: nec iſta alium in finem, quàm vt prouincia Mantuano maneat; Sabaudius coalitam longo tempore pacem Italiæ nouis prætexibus non turbet. Villaroum regij ſecreti Principem conſilio retinendum, vt non Hiſpaniæ magis quam Galliæ pernicioſos belli apparatus, quos crediderit, fateatur; Regíque ac Reginæ perſuadeat, ſummam rerum pace niti. Vbi enim ſuſpicionibus imbuti animi, arma maluerint, tantum militum per Hiſpanias & Belgium Regem coacturum, tot Principum voluntates, tot miniſtrorum conſcientias aduocandas; vt ſi quando prœlium cœperit, in Regis arbitrio non ſit arma deponere. Pluribus difficultatibus Gallias, non eodem vbique duce vſas, infante Rege, Dominatrice fœminâ, egentes auri, implicari: videritque quorum exitium ſingulorum æſtimatio minitetur. Nuptias quas ſalutares vtrique Duci crediderint communi voto tranſigendas: nec tantum vlli æmulorum animi addendum; vt peruicaciam quàm concordiam malit, ſpe præualendi. Vtroſque præceptis reprimendos, & arctandos legibus; vt profuturam publico pacem, vel inuiti recipiant. Iras & corruptum prætexibus animum ſalubria conſilia non deſpicere. Itaque deliberatione gentis, & cum interim ſuſpicatur, minatur, terret, cogendam militiam; & docendos inquietos, nouam iactatiam offenſarum aduerſus robuſtiores eſſe. Porrò magni Etruriæ Ducis non temnendam potentiam; & ne Gallis, Reginæ ac Mantuani conſanguinitate conſilia miſceat prouidendum: Neque enim ſingulorum irrequiſitæ profeſſioni credendum. Non tum primum animaduerſum, nil quiete apud religioſos ſupeſtitioſius audiri. Infringi vires, & velut deprehenſam diffidentiam oſtentata fide poſſe corrigi. Poſcendum ab illo mutui nomine pecuniam, vt olim Comes Fuentes quadraginta aureorum millia detraxerit; militem & triremes oranda. Si preſto deſideriis ſit, diuerti conatus; & paratas hoſtibus opes Hiſpanis

accedere. Quod si abnuat, datutum aduersi animi argumentum ; & secuta pace, repeti ab eo pœnas posse. Nec enim ignorari ipsum apud Hispanos in compedibus seruire. Habendam nihilominus præ oculis æquitatem ; oblatas quascunque suspitiones æstimandas ; quasdam etiam coniecturis admittendas: Nec arte aut dolo in integros, sed in dubios aut deprehensos vtendum ; vt ius fásque valeant, ars arte deludatur. Quòd si retineri Pedemontanum in Aula placeat, id etiam honesti specie excusari posse. Quidni enim & amari prolem, & vrgere parentem liceat? Non eandem apud omnes patri ac liberis, quibus diuersi mores sint, caritatem ostendi. Nemini dubium esse tractata initio arma Principi nepoti non placuisse ; vt qui id hostilitatis Mantuano, & contumeliæ Regi patruo fieri auersatus sit. Reginam certe posse certioris erga filium dilectionis argumentum, è propinquiori necessitudine putare ; neque ipsi iniquum videri debere, si gener ac nepos, diuersa pietate animarentur. Ad extremum dari Inico consilium debere ; ne fortitudinem animi, ne regiam existimationem summissione ac patientia imminuat. Patere fidem, & dictis excusationem ; quòd illico secutura, & qua per officium esset auctoritate protulisset.

Augustini Messia. Augustinus Messia, quamquam vniuersa priores aduertissent, vt tamen illum consensui causæ studere sciret, respondit : De Duce Mantuano solicitudinem ex modo rationis esse, etiam futuri formidinem, auelli tamen suspitiones posse; si quæ capta oppida dicant, suo Domino reddantur, & exercitus regius Monferrato deducatur, Sabaudij militia dissoluatur ; & viduæ relictæ cum Mantuano coniugium vnanimiter tractetur. Expedire etiam illum moneri, non in alium finem tot labores susceptos ; licet primo aspectu, inuisa suspicacibus mandata transmissa videantur. Quosdam enim mollibus consultis, alios minis in id cogi, cuius arbitrium perniciosum habuissent. Gallorum non inanes minas, sed bellè destinationem credere : apud quos nulla ferè impensâ, soláque spe prædæ multæ legiones describantur ; & gnaros, quanto dispendio Hispanus bella sustineat. Permissam Inoyosæ agendorum quæ vellet licentiam, metuere : ne forsan ea oppida Mantuano ademerit, quæ requiruntur ; aut correctioni præsentium, aut futuri securitate. Nihilominus & facti suo tempore rationem redditurum ; & debere interim restituere : ne apud eum Regem auaritia accusetur, qui thesauros Patriæ non luxui, sed publico bono sit solitus impendere. Porrò nullam discessui Pedemontani moram interponi debere; non quòd intus aduersus patruum perfidiam credat, sed quod vulgato Europæ sensu existimetur. Danda interdum humano generi documenta integritatis; quibus prauas auditiones depellat, & fidem veritatis admittat. Delassatos iam Proceres regni, querelis externis ; & inculcato metu satis suspicionum oblatum. Vellendam funditus publicam malam famam, & dimisso iuuene confutandam.

Marchio Laguna Marchio Lagunæ, quæ Petrus Toletanus longiori oratione prosecutus fuerat compendio complexus est : Promouendas viduæ cum Mantuano nuptias, reddenda oppida, si quæ possidentur, non repetendam Infantem pupillam; retrahendos Monferrato milites Regios ; & persistente in contumacia Sabaudio, tota Pedemontana spargendos. Mittendam Mediolanum pecuniam, copiásque ; quarum pænuria, nec minus cunctatione certum est exitium surrepsisse ; & cum viribus dignitatis opinio viluerit. Inicum moneri posttemò consuluit, ne Gallum in Hispanum Oratorem mitti, aut gentis suspitiones inualescere sineret; cætera sententiæ reliquorum accessit.

Hæc Regij Senatus sententia fuit ; tum concordibus votis prouisum, vt pecunia conquereretur ; delectui & apparatui (quibus aduersæ vires ac minæ præue-

præuenirentur) sedulò insisteretur. Lentam armorum meditationem docere hostem, vt quibus opus habeat despiciat, & securè insultet. Ea agendorum forma præscripta, quam nos Inoyosæ scrinijs erutam; & concessam ex Hispano vertimus; vt Lectori certum sit, nec nos inania paginis implendis sectari; & habuisse secretissimos monitores qui rerum fidem sedulâ operâ iuuarunt. Nec minus credidimus ex his Regis ac Principum animos notescere potuisse; quibusque affectibus singuli partes complecterentur, auersarentúrque. Vt Scriptori operosum, sic Lectori gratum futurum credidimus tot Procerum sententias retulisse. Equidem in primis facti veritas, mox consilij magnitudo; demum quâ opinione Mantuanus apud exteros esset, distingui, & datis auctoribus recenseri metuerant. Nec enim omnibus in aperto similia, & ea certiora sunt, quàm vt vulgi vanitatibus obturbentur. Hinc certè factorum series, & quibus animis tractata negotiatio est, quâ fide Italiæ administri vsi, qua cæteri, cognoscitur. Aduersus Pedemontanum, tot Procerum æmulatum pro certo admittere, nobis ne viso quidem libello placuerat, nisi Comes Ibertus, & studio & commercio Aulæ Regiæ notus, rei fidem, non valde dispari scripto illi transmisso fecisset; docuissetq; paucos post menses, quod nobis sub sigillo communicatum fuerat, publicè per totam etiam Italiam vulgatum: sed eorum Procerum inuidiâ suppressum; ne in eo Senatu probitas ac religio admitterentur. Viso negotio quietem prospectare, suorum sententijs, externorum literis distractum Hispanum, praui quoque ministri, perniciosis regnandi præceptis aggredi non erubuerunt; vt conceptum apud Europæ Principes Hispanarum fraudium suspicionem, certioribus inditijs probarent.

Sacris Rex solemnibus interfuerat: hunc reuertentem quidam, tamquam supplicem libellum porrigeret, interpellauit, orans ne legere abnueret; rem æstimatione dignam testatus. Creditus est, ad prudentiam erudire voluisse: nisi ab aliquo Procerum immissus aliena desideria, suo discrimine promouit. Eius exemplar Mantuani Ducis amici, quamquam irrequisiti magno pretio habitum, à domestico exploratore, transmisêre. Id nos retento sensu, ex Hispano Latinum fecimus; non animo vniuersa scripturientis sæculi commenta tradere; sed nec iis abstinere, quæ vt scitu dignissima sunt, sic causas deliberationum continent. *Scripta Hispano oblata contra Venetos, Sabaudium, & Mantuanũ.*

Sabaudium Ducem Hispano Regi, infinitâ beneficiorum congerie deuinctum quidem, non tamen aut gratitudinem retenturum, aut iniurijs temperaturum; quoties parata occasio, & auxilia explendorum cupiditatum obuenissent. Vigere adhuc eorum memoriam, quæ cum Galliæ Rege aperto Hispanorum hoste concoxisset; & aduersus Italiam perniciosa consilia miscuisset. Retinere Gallicum sanguinem; nec vllo officij genere exuisse naturam; fidemq; (more gentis) tempori, loco, & causis aptare consueuisse. Mantuanum intimis sensibus hausisse Gallicam consanguinitatem; vsuq; ac regni tutelâ ambitiosâ ac imprudenti libertate, non semel Romæ in Hispanos publicè inuectum. Viribus etiam gentis confidere cuius protectionem non frustra ab Amitâ Reginâ popoſcerit, obtinuerítque. Et audiri indies preces minasq; fœminæ, alienam causam vt suam prosequentis. Attamen Sabaudium non minus quàm Mantuanum professionem ementiri; nec vnquam magis Hispanos circumferre, quàm vbi secreta cum Venetis externisve consilia componunt. Hac causâ simulare quoque optimo iure Hispanos caritatem posse; & hostium artibus infectos assimilatione deludere. Prudentiâ vinci, & imperio & existimationi iuxta perniciosum esse. Trahendam proinde negotiationem; & vtrosque (dum specie fidei tegunt perfidiam) morâ expensisq; fatigandos.

Persuadenda singulis armorum tractatio, vt expensarum magnitudine, subditorumq; excidio, fraudium instrumenta, & fouentium opes hauriantur. Plus ponderis & metus apud Sabaudium esse; eoq; permittendum retinere militiam, cer-

to suo discrimine; quam ille aliena ope nixus contraxerit; facilitate ac liberalitate subditorum sustineat: sic frangi illum debere, rerum experimentum quo nititur, persuadere. Difficile enim esse tanto Principi imponere; nec adeò secretè consilia tractari posse, quin ille militaris disciplinæ diu eruditus, familiares sibi artes, apud alium non deprehendat. Itaque depellendum dominatione, vt turbidum & impendio scientem, imponendumq; filium, educatione & maternis moribus Hispanum, nec ad Parentis calliditatem prouectum; eam illum fortunam non auersaturum; cui se tutorem & vadem Rex Patruus obtulisset. Accusari in parente discordias domus, iniurias filiorum, populorum, exterorúmque; nec minus infensum paci animum posse; vt bono iure exutus credatur; cum in filio prudentia, pietas, modestia, magnis illum imperijs dignum reddiderint. Mantuani Ducis incolumitatem breuem, in Vincentio eius fratre infœcunditatem credi; & inutilem corporis molem proli suscipiendæ damnari. Quod si vterque deficiat, Ferrantem Guastallæ Ducem, aut Castilionensem Principem imponi debere; apud quos nobilitati & generi, par in Hispanos dilectio sciatur. Neque enim Niuernensem admittendum (quamuis modeste interdum pro Hispano Rege egerit) ortus antiqui retinentem; & natalibus, ac parentis animo aduersam fidem secutum. Venetos quoque Hispanorum magnitudini infensos, suspicionibus & expensis frangendos; stimulandos maritimos prædones Vscoccos, Proregem Neapolitanum: vt illi furtiuis congressibus insultent: Hic Adriaticum sinum classe turbet. Denique frequentes militum centurias, circa Mediolanensis Ducatus extrema disponendas; apertum quidem bellum non laturas, metu tamen hostilitatis vexaturas.

Lermæ Dux Regium latus tegebat, & eius (vt ferebatur) alumnus Calderonus quibusdam postmodum criminibus sublatus. His audientibus recitari libellum placuerat. Quo vtrique affectu rem acceperint incertum: sed in disputationem ac colloquium tracta; & (quod ferè vsu venit, quoties secretum in plures spargitur) vulgata est. Non adeo prauum semper est sæculum; nec corruptos in adulationem ministros Aula semper habet; vt professi æquitatem perpetuò desiderentur. Itaque permissa consilij licentiâ plures inuenti, qui perniciosos codicillos, authoremq; diris incesserent, etiam apertè aduersarentur. Omnium vna vox fuit, bonis artibus insistendum; & nemini nisi palam inimico impensa detrahi. Aduocatus quoque Cardinalis Toletanus, vir extremum in senium continuatâ virtute; cum flagitium & pudenda consilia coram reprehendisset, etiam scripto Regi dato, sententiæ iniquitatem vltus est. Sic habebat:

Parum quidem beneficiorum memorem Sabaudium, obliuioni dedisse quibus viribus contra Gallos hostes eualuerit; & quibus opibus filij Principem dignationem retineant; etiam inquietudine ac pacis odio infensum esse, spes ingentes animo nutrire; & si occasio sese detegat, etiam bellum meditari. Congenitum id ortui eius, Gallicis quoq; moribus quos à Matre hauserit, congruere: ferre militiæ vacationem non posse; indecorum quietem putare; vnam in armis gloriam credere. Non itaque promissis fidendum, aut constantiam fidei apud eum præsumendam, qui sæpius imposuerit. Mantuanum Gallici amoris suspectum potius, quàm conuictum esse; & licet inter aduersa eluctatus, tutelam Amitæ post oratos Hispanos aduocauerit, sumendum tamen experimentum & tentandam conscientiam, vt sese prorsus aperiat. Pleraque secus quàm credantur deprehendi; & id etiam potius credi debere; quod ratio cogendis etiam ijs, qui obnituntur, permiserit. Habere illum Mediolanensem Ducatum intra viscera; & eius latera, frontem, tergum, Regias cohortes insidere: possidere diuisas prouincias, quarum robur, interiecta regia ditione soluatur. A Cæsare consobrino ac Gallis plus consilij, quàm auxilij sumere. Ipsum egentem pecuniâ, Venetis beneficio mutui mancipatum,

cipatum, Sabaudio imparem, non Parmensi, non Mutinensi Ducibus satis amicis; vix alibi quàm apud Hispanos, suas spes posse tutè deponere. Erga simulatores artes competere, & offerri munimenta, quibus seriò amicitiæ moueantur. Si nondum Mantuani certa fides sit, sustentari tamen debere; vt siue beneficio ac gratitudine, siue metu periculi, eò flectat securitatem suam, vbi in tempore depositum possit repetere. Regi ipsi non expedire diutius bellum trahi, aut vmbras paci obtrudi; quòd non minus ipse quàm suspecti atteratur, & eorum qui extra bellum fuerint impatientia, multa toleret aduersa. Sabaudium præcipuè timendum, quem lateri hærentes Alpinæ gentes, dorso Gallus, gentes bello suetæ & turbarum auidæ, promptum certamini reddunt. Bonas artes apud amicos hostesq; pariter valituras: obseruationem ferè iurium credi. Detrudi illum dominatione iniquum, anceps, nec facilè effectu esse; subditorum in Dominum pietate, obedientiâ filiorum, Gallorum, cæterorumq; Principum tutelâ fretum. Mantuanum prima iuuentutis spatia ingressum, & valetudine ætati consonâ cum Vincentio fratre vti: non vnius, sed duorum capitum æstimatione decerni. Ferrantis Gonzagæ, & Principis Castilionæi exitum, non minus posse metui. Niuerniensem Ducem indubitatè si Mantuani deficiant successurum. Huic iure gentium, & naturæ Pontificem, Cæsarem, Gallos vicinos populos suffragaturos; & si obsistere Rex velit, sumi bellum difficile quod Hispanias, Italiam, Belgium trahat, & omnem domesticam potentiam in dubio statuat. Venetos quidem æmulatione aduersari posse, posseq; credi hostes quiescentes; diuidendam tamen à Sabaudio ac Mantuano causam; donec vtrosque desciuisse certiora argumenta conuincant. Vscoccos, Adriatici Prædones (etiam si Hispani reprobent) semper futuros, nec Venetorum meliores Regias opes spectaturos, aut imperia toleraturos: egestatem illos, & locorum opportunitates ad insolentiam erudire. Excindendos potius communi bono, aut cogendos modestius in alieno agere. Nutrire latrones, & bella per furta tractare, procul dignitate Hispanæ magnitudinis esse. Suspiciones & inanes metus multum existimationi detrahere; quòd ferè qui sine viribus minitantur, temeritate & infirmitate agent. Denique cupere Regem meminisse; nil æquè maiestatem & robur imperij seruauisse, ac confirmatam apud exteros sanctitatis opinionem, honesti famam, religionem fidei. Iis artibus Venetos, &(si qui auersis animis sint) cessuros; affuturo melioribus Numine, & victoriâ causam secuturâ.

In hæc compositus Regis animus; nec vlla tanta vtilitas fingi objiciq; potuit, quæ honestioribus inclinatum flecteret in aduersa. Sed nondum priorum iniuria finierat, cum ab amico Mantuani quodam (nomine designare supersedeo) nouæ literæ suppresso auctore delatæ sunt; eæq; à Rege ac Proceribus ideo inclinatione aliquâ receptæ sunt, quod primâ fronte, in nullius odium, amore tantùm iustitiæ compositæ viderentur. Eorum copiam factam Sabaudio audiuimus; & ijs illum apud Germanos & Gallos approbandæ causæ suæ vsum. Nos similia non omittimus; quòd in paucos vulgara, multum salis & fellis haberent; eoq; videantur posteritatis memoriam mereri. Continebant: *Rex non assentatur.*

Ideo Sabaudium præualidis Hispanorum armis non cædere, quòd quos sub signis milites haberet, conscientiâ ministrorum Regis tutos videat. Monferrati desiderio mirum in modum elatum; & ab Hispanis quascunque conditiones recepturum, dummodo annuat. Valere animo Principem illum, & nouisse obseruatores ludere; quamquàm non vno documento didicerit, non toleraturos Christianos Principes maiorem in eo potentiam, aut ex Mantuani iniurijs profectum. Id occupatorum oppidorum restitutionem paucos ante dies, & consensum Cæsaris ac Gallorum persuasisse. Fouere Ducem illum immania desideria; & si turbare præsentia minorum se sinatur, erupturum in Mediolanensem Ducatum; *Scriptura Hispano data contra Sabaudium.*

cuius cupidine opinione dotalis nominis, ac iustitiæ diu languetit. Nec id nouum, aliquot enim ante annos Gallis fœdere iunctum hoc ipsum quæsiuisse; & forsan assecuturum fuisse, nisi fatum aut mens superior tam ingentes cogitationes disiecisset; Gallusq; Rex parto vti socium minorem noluisset. Maiora enim quàm vt concederet fœdere spoponderat. Turcicæ classis suspiciones increscere, turbidoq; Sabaudio, ac in armis agente, non Mediolanensi, non Neapolitano milite, iri Barbaro obuiam posse; metu domesticæ seditionis, lubricæ Christianorum caritatis. Neque plus securitatis apud Belgas esse. Pluribus millibus ambiri rebelles quàm socios; & Albertum Archiducem Austriacum insuper inopiâ rei numariæ laborare. Gallos Principes quò minori ætate Rex sit eò potentiâ validiores Regalium coniugiorum dissolutionem agitare, & auertere Reginam iacto pridem fœderi cupere: turbarum desiderio, quibus augeri res suas norunt; & Hispanorum odio à quibus auctoritate & prudentia vinci se impatientissimè ferant. Lotharingam Infantem (quando Dux prole mascula destitutus in filiabus spem domus omnem collocauerit) destinari; & si fors quod semel placuisset rescindatur gratum Patri Matriq; puellæ futurum, Parentes Regios audire. Iam etiam Gallos diuersiones meditari; & cupere à Sabaudio illius periculo Mediolanensia arma distineri. Sabaudium interim Germanos Principes, Anglos, & Potentiores Gallorum oppetiri à quibus certò sciat sibi opportunè auxilia affutura. Ciere etiam Venetos Hispano nomini iniquos, & causam tumultibus præbere, administro Reipublicæ illius Oratore, pluribusq; in causam descendentibus, vt vincat; aut (quod minimùm) carpat. Iacienda certa deliberationum fundamenta, quibus omnis causa innitatur. Et non postremum locum perfidiæ deberi, quâ ille & filios deceperit, & Francisco Mantuano Duci imposuerit. Simplices eius curas, aut finem sine arte credere vacuum esse; quando euentu deprehensum sit, vt limitem cui laborat, statuat; non vna via properare: sed amicos hostesq; inducijs, pactis, conditionibus, promissis irretire; donec quæ parauerit in facili & plano videat. Hinc apud Inoyosam pretio, Regiam in Belgio sororem precibus, Hispanos Proceres querelis, missis literis Oratoribus; etiam Principe filio inserere missioni exercitus moras: dum Germania & Heluetia copias promissas summittant; vt suis adiungat, & numero auctus, fidentius conditiones pacis dicat potius quàm ab imparatis accipiat. Denique imploratum a Mantuano Hispanum auxilium, & volenti ostentatum, plenam tutelam mereri, honostæ famæ æstimatione, publica vtilitate; & nemine aduersus ius fasque, & Ducem fidei tanti Regis commissum obluctari ausuro. Hunc quoque libellum à Rege italo idiomate vt scriptum fuerat in consilio auditum didicimus; & tamquam nil nouitatis differret, prorsus neglectum. Multò enim ante Gallorum, Belgij, Sabaudij, Mantuani, Venetorum res iudicatæ fuerant; & quibus medijs lacerata pax sarciretur, examinatum. Sed & scripti auctor sciebatur vir Princeps; & ne contemptum initio videretur, in consilium delatum. Hæc in Hispania Aulæ materia erat.

In Monferratum vis morborum.

Sed Monferratum amicis & inimicis populatum cœlestes quoque iræ exercebant. Tempestas in aquilonem, ac præualidos imbres versa, aërem infamem reddiderat. Hinc pituitæ mala, & laterum perniciosi dolores in vulgum auditi (pleuritides Medici appellant) multi iuuenum sublati, quâ maximè Apennunus extenditur, aut in Genuensem agrum, longiores valles incurrunt. Audita pernicies Genuenses primos aduertit, qui statim Monferratensium commercium edicto prohibuêre. Morbos vulgares à contagione, & peste non distinguentes. Mox Sabaudius fama & exemplo vsus Monferratensibus ne in suas ditiones ingrederentur, interdixit; deprehensis mortem comminatus. Sed maior necessitate diligentia credita, eoque vicini liberè congredi, inferre & efferre merces, tractare communia negotia, nulla interdicti cura ausi sunt.

Quod

Quod Monferratenses securiores reddidit, vt incedere per Pedemontanam, nulla odij formidine auderent. Ij porrò statim retenti, & per diuersa loca centum quinquaginta ferè captiui diuisi. Iam mali vis desæuierat; & sponte sua, non contagionis noxâ inualuisse deprehensa. Proinde Princeps Vincentius datis ad oppidorum Rectores literis imperauit, vt vniuersi Pedemontani, quos sors aut electio in Monferratum detulisset comprehensi, in vincula conjicerentur. Vbi redditam iniuriam, & ausos vindictam Monferratenses Asculanus vidit, vt eâ quoque hostilitatis imagine abstineretur, reddi mutuò captiuos obtinuit. Plus miserorum opes & merces deliquisse visæ, quarum cupidine milites captiuitatibus grassati fuerant. Nam cum negotiatores vinculis exsoluti, liberi ad sua regredi permittérentur, prædæ nulla mentio erat; nimirum diuisa antè inter infimos manipulares vanuerat: nec in ductores nobiliores ea fœditas transierat. Displicuisse etiam Saubaucio scimus; vt qui reddi vniuersa imperauerit; & quæ apud milites priores domini inuenerunt. Præteritorum ac præsentium æstimatione, Senatus Venetus futuri ambiguus subsidium Mantuano duorum millium peditum exoluerat. His firmari confusos prouinciæ terminos posse; & quæ facilius ab hoste caperentur solidari crediderat. Et tum primùm Mantuanus didicit quemcunque militem, prouinciæ dispendiosum esse, & eadem licentia debacchari. Nec enim aut annonâ, aut hospitalitate, aut contributione carere voluit; & certiori peculatu res suas augebant, quo ditiores nouerant, & opportunos cupiditati sinus.

Albæ ciuitatis prima solicitudo renuerat; quæ laxo ambitu, infirmitate mœnium, raritate ciuium, Sabaudij desiderio exposita videbatur. Celebre nomen & vicina potioris fortunam secutura obuersabatur. In hanc ducenti quinquaginta inducti, vt securam Mantuanò possessionem facerent. Id Sangeorgio nunciarum; qui vicina oppida magnâ manu insiderat; intentus in omnes Monferratensium motus, & cuicunque discrimini paratus. Nouos milites transferri, & augeri locorum præsidia, speciem meditari belli habere habebat: nec dubitari poterat, acciri à Mantuano nouas copias, vt confinia vexaret. Non tulit Sangeorgius, & subsignanos milites pluribus popularium additis, aduentantibus superfudit: non iam per insidias (vt olim) aut occultos saltus; sed ordine vsos, & prœlium aperto ausuros. Exploratores vtrinque accepta pecunia; cum Sangeorgium delectus monuissent, Principi quoque Vincentio significarunt, parari Sangeorgium, vt pluribus millibus aduenrantes exciperet. Itaque Princeps celeri cursore, tergo præmissorum insistere iusso, imperauit, vt vim Sangeorgij vitarent, Nizæq; subsisterent; dum Hispanorum comitatu fori, tutum iter ingredi liceret. Longius Móferratenses processerant, & Antoniortus de Ruere qui præerat, magno animo per obstantes euadere parabat: vix enim quingentas hostes esse crediderat. Noctis & tenebrarum beneficio properauerat, iuxta Sanstephanum Bellei, mox Cannellum incessit. Hic hostis copiarum certior factus, & quantum discrimen intempestiua fortitudine adiretur, eadem via non turbatis ordinibus Nizam reuersus est. Cherasci quoque Gubernatorem magna ciuium manu oppido egressum, in eos fines cum reliquis aduentasse, vt Sangeorgio iungeretur, rusticus quidam detulerat. Res vt moris erat ingenti questu Asculano exposita est. Hic se Inoyosæ communicatarum promisit, iam lamentationibus Mantuani lassatus: maximè quòd per ipsum stare videretur, quo minus ipse sibi quietem faceret, peruicax consilij, & conditionum quæ fortunam illius ditaret, hostem. Missus à Principe Vincentio familiaris cum literis ad Mantuani Oratorem apud Inoyosam, vt acriter exequeretur; non hanc pacem, sed apertum bellum esse; quando obsessa itinera sint, nec liceat Monferrati oppida proprio milite firmare. Sabaudios neglectu ac inuisu Hispani nominis, non solùm in massam coire; sed iis maximè finibus insultare, vbi prompta vexatio Monferratensium occurrat. Cur tandem honore gentis, titu-

Monferratē Mantuanus nouis præsidiis firmat.

Sangeorgius obstat.

lo protectionis, audacià obstantium non expergiscerentur & occurrerent: quamque olim vim professi sint, non exerant; quo iustius, eo opportunius? Se res quietas aut bellum cupere; simulatam & infensam pacem rectè bello profligari: & nisi præuenissent, propediem rerum arbitrium apud hostem fore.

Hæc Orator Mantuanus Inoyosæ exposuit; qui siue in dies auctum Gallorum spe Sabaudium, nimis sibi deferre cognosceret; siue culpæ formidine, Hispanum nobilem cum mandatis ad Sangeorgium misit; quorum ea sententia erat: multo antè concordiam restitutione sancitam; neque aut Mantuano quidquam iuris ademptum, aut Sabaudio additum. Veteres dominationes suis limitibus definiri; & vim vtrinque pacto concordiæ inhiberi. Abstineret proinde iis finibus, per quos Mantuanus Albam, & Sandamianum militem suum traduceret; nisi Hispanæ potentiæ arma opponi; & in Pedemontanæ exitium vires omnes flecti vellet. Rationem insuper factorum, apud Ducem suum dicturum; cur armatus publicas vias oppugnasset, quas multo antè pax aperuerit. Plura ad Oratorem Hispanum Taurini agentem præscripta sunt; vt quæ ante composita fuerant turbari queteretur; & inuidiam omnem in Sangeorgium, vt malorum auctorem ingereret. Laudes suas iste criminum appellationibus ab inuidis corrumpi libens excepit: vt qui præceptis sui Domini intentus strenuè se executum nouisset. Nempe indurato sententiæ Mantuano, non apertum bellum inferre, non totam pacem concedere, vniuersa solicitudine ac formidine confundere iussus fuerat.

His Sangeorgio minatur.

Aberat Taurino Sabaudius, huc illuc per prouincias delatus, vt salutari bellantium consilio vniuersas copias lustraret; corámque non relatu, numerum, vires, arma suorum disceret. Itaque ab Oratore Principi Cardinali filio lamentationes expositæ, quem Sangeorgius Epistolà præoccupatum futuræ expostulationi erudierat. Respondisse accepimus, non eam militiam Monferrati damno, sed securitati finium inductam, & suos à Monferratensibus exemplum accepisse. Visas hostiles centurias nocte apud Cannellenses, eum ratione suspiciones inuasionis dedisse: neque frustra dolum creditum, exitum probauisse, quod deprehenso periculo; & apud Sangeorgium vigilantià ac prouisu, taciti & festinè vnde venerant rediissent. Nisi fraus subesset, die medio & liberè proficisci debuisse. Arma, noctem, silentium, vim testari. Et quidem sic prorsus Cardinalis sentiebat, intaminatus Princeps, æqui honestique sectator; & cupidine pacis, quæ cum parentis honore esset, bellum semper execratus, nec auersus à sororis cum Mantuano coniugio; si hic fortunam suam vilitatémque agnouisset. Quæ didicerat, pro veris habuit; & eo etiam prudentià prouectus est, ne nullis manifestis ex aduerso inditiis præualidum ac fortem ministrum reum doli admitteret. Satis se Monferratenses qui venerant fecisse crediderunt, quod hostilem impetum, & certum exitium, celeri receptu vitauissent. Ex his octoginta Sandamianum persuasisse dicebantur, cœteri Albam; ostentatione potius roboris, quàm vt additu, securitatem ciuibus promitterent.

Orator Hispanus idem cum Sabaudio queritur

Circa hæc ferè tempora Comes Ludouicus Guascus, non Mediolanensis solùm, sed & Monferrati agri diuitiis, & veteri nobilitate clarus, apud Inoyosam à similium scrutatoribus defertur; tamquam nullo Regis imperio pro Mantuano arma tractauisset; & apertè campo assultantem Sangeorgium, delecto equitatu foret insecutus; vt capto aut cæso (si fortuna affuisset) ingenti beneficio dominum demereretur: Credidit crimen Inoyosa, cui Mantuani ac suorum odia perspecta erant. Itaque in iudicium vocatus Comes, & factorum rationem reddere coactus est. Donec secreta Regis Hispani arma, & Mantuanus suis auspitiis bellasset, partem se decertantium, quà in Ducem fide decuit, fuisse; non studio aut delectu in vindictam petitum à se Sangeorgium (quamquam id summæ gloriæ cuperet, vt interceptum ostentaret:) sed pro Monferrati Gubernatorum arbitrio huc illuc

Comes Ludouicus Guascus apud Inoyosam accusatur.

auxilia

auxilia detulisse. Vbi Rex arma omnia & contentionum arbitrium in se traxisset, potiorem obsequio prætulisse; túmque non dolo, non apertæ vi studuisse, respondit. Vbiq; siue in Monferratum, siue in ditionem Mediolanensem Sabaudius irrupisset, rem suam agi credidisse; & concordi Mantuano, nullum adeo ministerij genus obstrictum, quin Hispano conduceret, iudicasse. Inoyosa causæ iustitia, & constantia professionis querelam recipi prohibuit; laudata viri fortitudine, & addito consilio, vt cœptantem bonam sui famam nobilibus facinoribus augeret. Nec Sabaudius honesta arma intus oderat, aut alienâ expostulatione questus fuerat; fortè nec sciuerat. Visus ante rem miles, & vulgatum ductorum mandatum, quorsum & quem in finem mitterentur; nec minus grauis nuncius inchoatę apud Nizenses Gallos seditionis Sabaudium turbasse dicebantur. Non quòd recens consternatio compositum fidei popularium animum perstrinxisset, sed concepta olim suspicio coniecturâ tum primùm in apertum se dederat.

Operæ pretium me facturum credidi; si huius quoque motus causas, occasionesq; tradidero; vtq; inani metu Dux hæserit, certa fide subditi clarueriint prosequar, petito altius exordio, vt claritati consulatur; ea prorsus serie quam à nobilibus Genuensibus accepi. Nizam ciuitatem Gallicæ originis & Prouinciæ partem multos ante ante annos Sabaudij Duces, pacto aut inter domesticas aliorum turbas habuisse dicebantur. Eo districtu Grimalda familia Genuensis, nobilitate, opibus, amicitijs eminebat, temporúmque decursu multa oppida possidebat, vnde splendor & potentia (non quantum vsurpàdæ dominationi sufficeret, quam forsan ne voto quidem prosequebatur) quibus cæteros præibat: & eo suspecta, quia prævalida. Etiam præcipui inter instrumenta Regia Sabaudijs credebatur; siue ambiguos olim subditos, & dominum poscentes, in id seruitium flexissent; siue quod ipsi habere aut noluerant, aut non potuerant, paratis ad dominationem obtulissent. Inducti itaque Sabaudij (qui vicinio, potentia & opinione clementiæ amorem omnium conciuerant) vt per Alpes in mare inferum imperio prouecti; non gratitudine minus (quæ Principibus illis connata est) quàm studio retinendi per comitatem, quod alieno aduersum se officio nacti fuerant, Grimaldos id maximè poscentes, & certæ fidei creditos, longa serie præposuêre. Hi voto potiti, inconcussa semper (etiam cum Henricus IV. Rex Galliæ è propinquo minitaretur) fide in Ducem Sabaudiæ diu ciuitatem tenuêre, tantùm à priuato quantum à Principe differentes. Vetus tamen dominatio, & inferiorib. æmulis eoq; validius nixis inuisa erat: crediderantq; si suspiciones turbarum specie aliqua obtenderentur, vetustæ licet potētiæ familiam depelli, ac loco dejici posse. Vicina Grimaldorum oppida, lubricę in res nouas amicitiæ, antiqua nobilitas, vicinium Galli Regis tum Mantuani causam sustētantis; & ante alia velut possessa hæreditate potentia, fouere vmbras videbantur; neque aliud desiderari, quàm si viri magno nomine, & non impares fide, expositum dolo & curis distractum Sabaudium prouexissent.

Nizæ ciuitatis Gallica seditio credita.

Ea tempestate Comes Bolij præsidebat; Badattæ, arcis Villæfranchæ præfecto inuisus; nec minus Martino Triremium Sabaudiorum Locumtenenti, & Oneglię potestati. Non scelerum deformitate potius, quàm concentu virtutum, quæ facilè æmulos ad inimicitias impellunt. Forsan priuatis simultatibus, quas vtrisque familiares captandæ gratiæ suggerebant. Læsos se credebant, & indignabantur quòd ab illo vt impares sperarentur: neq; Nizæ eo loco censerentur quem mereri se dignitate munium præsumebant. Hi multò ante communicato consilio, literas ad Sabaudium dedisse ferebantur; quibus potentiam Comitis, & tractos in amicitiam Gallos, sustentatosq; ciues, ne subsidium bello penderent, criminabantur. Fortè congruerat, vt sibi suisq; metuens Dux, simul cupidine recreandi sui militis, centurias aliquod Nizam mittere pararet. Id comes auersatus fuerat, consiliumq; Duci dederat; ne ciues optimè meritos necessitate aut culpa nouis one-

ribus contemneret. Positos eos inter hostium confinia stabiles semper in officio mansisse; tutatósque oram illam aduersus meditationes & cupidines externorum. Satis laboris & operæ esse, si tributis pro censu collatis, fines insuper strenuè tutati forent. Id Sabaudius non intactus hactenus suspicionibus, rebellionis argumentum potius, quàm pietatis habuit; inter tot labores suos reuerentes Imperium Nizenses suspicatus. Et tempus, occasio, formido, speciem sceleris appingebat. Assiduis interim literis iurati Comitis hostes, & in illius perniciem studiosi, vt caueret cœptos motus, & Comitem secessionem agitantem opprimeret, Sabaudium monebant; satis gnari si querelis abstinuissent, non defuturum illum pluribus documentis, vt ostenderet approbaretq; fidem suam; maiora etiam solito tractaturum, vt calumnias in aduersos regereret. Sed vbi de dominatione agitur apud Principes nil adeo in tuto creditur, vt metus negligantur. Proinde Sabaudius magno comitatu, inexpectatusq; Nizam profectus est; presso altè consilio ne offenderet, impelleretve in id nobilem virum sibi metuentem, quod formidauerat. Quippe nouerat, non alio fortius fidem concuti quàm suspicione perfidiæ.

Grimaldus innatâ nobilitate ac innocentiâ (vt credebatur) tutus, obuiam se Duci dedit; haudquaquam sui, tantum Pedemontanæ quietis anxius. Addidit si qua opera sua obsequi posset, non fortunis omnibus, non sibi aut filio, quem coram statuerat temperaturum. Sabaudius & fortitudine & prudentia notus secretas aduentus sui causas, quas mox communicaturus esset, accusauit: id tantum apertè; ne procul sitis & Mediolanensi agro conterminis inter suspicionem noui belli metuens; eorum etiam quæ ad mare considerent, anxius ageret. Grimaldus nouos metus excutere coactus, quò pluribus fidem suam & populatium tuebatur, eo se & maioribus inditijs illigabat. Tum Sabaudius expectare se filios dixit, qui Patris & ciuitatis inuisendæ desiderio haud procul essent. Cum sequenti iam vicinum insedere audiuisset, inuitato Comite ac filio ciuitate egressus est; vt obuios exciperet. Neque tamen illi Nizám induxit; Villafrancam diuertere magna causa; deduxeruntq; Comitem, quasi rerum suarum præsidio. Sed eorum quę destinabat secluso Nizensium pro Grimaldo fauore faciliorem executionem crediderat; proculq; metum seditionis. Villæfranchæ alterum diem Sabaudius cunctatus est; viri merita, magnum familiæ decus, falsæ accusationes obuersabantur; sed ad extremum vicit suspicio, claudiq; carcere Comitem cum filio iussit; licet ille datam sibi securitatis fidem diceret. Postmodum Taurinum deduci, & eadem custodia attineri imperauit. Faberrimè concinnatæ calumniæ dicebantur, & conuictæ falsitatis: sed statim, & nulla publica vtilitate dimitti, flagitium dominationis erat. Prætextus honestæ suspicioni quæsitus, qui in profuturum negotium abiret. Sed Comes Sabaudium piissimum Dominum questibus fatigabat; vt iam nec ferre lamentationes, nec Comes patientiam posse crederetur. Oppignorari sibi haud procul Niza arcem quæ inter iura Grimaldorum erat, voluit; vt eo pignore quandocunque Comes posceretur, ad dicendam causam retraheretur. Filium interim detineri placuit, euacuatis quæ objiciebantur dimittendum.

Sic Comes ad suos redijt, Nizæ administratione exutus; & filius paucos post menses custodias frustratus, per auia ad parentem venit. Hi tamen non aduersis, non suspicionibus moti, solitam in extremum fidem retinuisse dicebantur. Licet quæ secuta sunt tempora benè Sabaudium suspicione vsum, probare videantur. Qui populo rector impositus fuit, singulorum cogitationes obseruare iussus est; & si quando communi voto Grimaldorum amatum nomen frequentaretur, perscribere. Sic Mantuæ ac Mediolani horum virorum casus tulit; licet nescius non sim aliqua secus reperta & prodita.

Feruebat interim Regum Principumq; in pacem negotiatio: quos inter Pontifex Sauello Nuncio Mediolanum misso (quem paulò post Cardinalium albo adscri-

adscripsit) Hispanis Gallos, Sabaudio Mantuanum componere laborabat. Imperator agente adhuc apud Inoyosam Principe Castulionæo summam sibi rerum, iure & officio vindicabat; opinione tamen magis, quàm quod Hispani concederent. Rex Hispanus quamquam Reginam Galliæ muneris sociam, dicto ac literis non auersaretur; quicquid tamen genero permitteretur, sibi detrahi credebat. Et Inoyosam cum apud quosdam, existimationem regiam prodegisse diceretur, speciem tamen arbitrij, & armatus vim retinebat. Sed ante alia futuræ pacis bono, viduam Sabaudij filiam Mantuano despondere maturabat; adeo cum cætera in difficili essent, id vnicum malorum leuamen, communi sensu cognouerat. Certè ne Mantuanus quidem tum procul à conclusione nuptiarum erat: licet Ferrariensis amita, Siluius Teatinus, quique viduam ob virtutes oderant, pronum animum ne prorsus annueret retinerent. Sed Sabaudius cum tot expensas laboresque iurium suorum causa susceptos, infructuosam sibi negotiationem, & nullâ satisfactionis notâ honestatem reputaret deponere arma nolebat. Connubium quidem filiæ admittebat; sed simul præteritorum finem; & quæ alieni largitor Inoyosa spoponderat, stabili sententia requirebat: Neque enim quotidie eandam repetendi iuris opportunitatem, easdem occasiones futuras nouerat. Quorsum enim dicebat inter hostes nuptias, & à conuiuio ad arma regressum spectare? Tollendas ante dissentionum causas; vt sancita pax, in longum tempus valescar.

Inchoatam cum Vincentio Duce concordiam morte diremptam; quà non prouinciæ fines solùm, sed & noua coniugia tractabantur; & Franciscum filium eundem animum prætulisse; nisi fatum amicas sponsiones diremisset. Quod præcessores honestum putauerint; nouo Duci iniquum videri non debuisse: quando velut breui manu solidam Monferrati possessionem nancisci, & continuare possit; euacuatis æmuli iuribus; quæ nisi amicè terminentur, sint totam æternitatem Mantuanos exercitatura. Id Regibus ipsis litis arbitribus decorum: quibus nihil ad [illegible] crescit existimatio, gratitudo minorum Principum, & permissi [illegible] apud omnes opinio. Gallum Regem consobrini quiete lætari potius [illegible] q[illegible] modicam prouinciæ concessionem ægrè ferre debere; si pacem incerto bello antehabeat. Denique non aliud magis tempori congruens euenire potuisse, quod immortalem litem decideret; quàm si vtrique Duces Regum armis admoniti, vnanimiter in concordiam conspirent. Non habebat ingeniorum vafrities quod his rationibus opponeret; sed apud Mantuanum suo malo operatum certum erat, ne minimæ quidem Monferrati parti decedere; nisi quàm Cæsar recenti sententiâ, veteri possessioni detraxisset: Imo nec non finium nouam formam, quam parens inchoauerat reuocare; tamquam impossibilem facto & iuribus iniquam. Et amita Ferrariensis in suæ domus exitium studiosa, dissipandis matrimonij cum vidua causis, monitis perniciosis, & religionis imagine velatis instabat, tamquam flagitium nepotis excluderet, cum perniciem maturaret.

Redibat Mantuano per interualla mens; & rationes ex vero petitæ tentabant & ossa medullas; eoq; non semel auditus fuit, dicto pectoris integri, posse ac velle (si soror Pedemõtano adsciscceretur) aliquid concedere, quod dedecus permissionis honesto dotis nomine molliret: quodque in summam nec dantem immineret, nec recipientem amici malo ditaret. Sed longior negotiatio, & frequentibus difficultatibus irrita obuersabatur. Suberat metus ne diutius res examinata, moræ impatientiâ, resumpto iterum bello finiretur. Id Hispanus præuiderat. Et quia consanguinitatis occasione multa condonari solere didicerat viduæ nuptias præmitti dilata finium tractatione, quæ postremò licet agitata promptius concluderetur, imperabat. Adoleuerat ætas, & Mantuano

Hh

indiuidui siue inuidia, siue assentatione, quoties de Sangeorgio mentio incidebat, iniurias eius, contemptum, etiam perfidiam insectabantur. Tam diu viuere desertorem querebantur, non supplicem sed perduellem insultare, comminari, Monferratensium ministrorum vim ridere, denique in alieno suo vti. Hæc Mantuanum (rarò serijs intentum) prouocabant, vt quando aperta vi comitem vlcisci non posset, secretè perderet. In eo stare existimationem suam ratus, si eo cæso, Balzianus, cæteriq; exemplo terrerentur. Nec magnum secretum occulte habebat; sed cum mediastinis ac vilioribus cubiculi famulis iras suas efferebat; haud dubiè auxilium ab alicuius audacia requirens.

Aderat Mantuæ Picænus quidam Capitaneus, medio in flore ætatis; cui rutilans coma, nudatus pilo vertex; suberant albentes oculi, & candor oris lenticula distinctus. Hic audito Mantuani desiderio iturum se Taurinum, & exceptum insidijs Sangeorgium recepit. Præmium nauatæ operæ in pecunia requirens; quâ tutum sibi secretum procul ijs finibus compararet. Annuit Mantuanus, & Mediolani subsistere debere dixit, donec occulta arma comparasset. His Monachi habitu personatum Taurinum proficisci, & apud quosdam eius familiæ agere imperauit; donec opportunitas inuitaret. Adeo Mantuanum præcipuam suæ spei partem extra se posuerat. Iam Sangeorgius opinione consciorum ceciderat; iam elapsus Picænus, qui supremam horam quam agebat cum morte diuidebat; iam magna fortitudinis præmia numerabat, in ore vulgi; nescio silere Mantuano, & vulgato apud omnes consilio parricidij. Sangeorgij virtus etiam Mantuæ amicos reperit, qui monere illum insidiarum statuerant. Sed animus Mantuani, ne horum quidem eodem tenore durare solitus, citius admisit pœnitentiam, quàm sicarius destinato itineri accingeretur. Sic vitato discrimine, & forsan doctus cogitati flagitij, cautior Sangeorgius redditus est; futuræq; incolumitati suæ maiori studio prouidit; vt Mantuani conatus irriti in posterum certa cum temerariorum pernicie caderent.

Mantuanus cogitat de cæde Sangeorgij.

Inter hæc morosis ac contumacibus disputationibus examinata, Sauellus Pontificis Nuncius pacem irritè perstrepebat, orabat concordiam, Sabaudium excusabat, Mantuanum non accusabat; Regis placita laudabat; apud Inoyosam, Principem Asculanum, & Castilionensem metu in vanum inculcato, & spe irritâ. Pendentem omnibus ex aure monitorem credidisses. Sed fixum Sabaudio erat, connubium filiæ compositioni iurium suorum nectere; & Mantuano non alijs conditionibus quàm quibus frater nupserat, conuenire; eo tantùm discrimine; quod Sabaudius spei securus in suo esset; Mantuanus iram tantùm sine viribus proferret. Nec enim conatus illius secundum laborem ac destinata inerant. Rex Hispanus (si ministri cum fide egissent) valitura auctoritate disiectis difficultatibus totus in nuptijs erat. Sic cum Lermæ Dux, & à consilio ministri fidi firmauerant; pietate quidem certâ; sed animorum Sabaudij & Mantuani non plenè gnari. Ergo vbi irrita tractatio, & bonâ spe quæ curâ dictauerant, velut excessisse Sabaudius; etiam Inoyosam minus obstinate vrgere Mantuanum vidit, insolens iniuriarum, & dispendiosæ moræ impatiens, festinatis literis Zoellum Senatorem Taurinensem (qui cum Isidoro Bernabitâ, præcipuam negotiorum partem in Aulâ tractabat) monuit; vti suo nomine apud Gubernatorem, tot aduersa quereretur; postremò fractam ab eo sibi fidem, voce ac scripto coram improperaret. Sed Inoyosa inualidas vires suas; & Regiam voluntatem quibus impar esset excusabat. Scripturæ sententia talis fuit.

Zoellus pro Sabaudio improperat Inoyosæ fractam fidem.

Scire Inoyosam postquam elusum se Mantuani promisso (quo neptis Mutinam cum matre mittenda erat) Sabaudius deprehendit, quàm honesto nomine & iuris & vindictæ, in Monferratum arma conuerterit: nec minus quàm bono iure, occupatæ à se prouinciæ partem, domi si libuisset potuerit retinere;

sed

sed prouinciam omnem reddidisse ; vt regia placita suis commodis anteferret: spe apud se non dubia, quod Inoyosa regio nomine promisisset, ratum fore. Nam & matri viduæ de recipienda Infante filia , & sibi de rebellium venia , damnorumque ablatione cauisse. Oppignorata Regis fide , quam Sabaudius intaminatam semper credidisset. Cæterùm non inculcatis precibus , non longa Principis filij sui apud Regem Hispanum morâ ; & contumelioso Monferrati secreto , pietati suæ , iuribus , modestiæ congruentia præmia retulisse. Sed tanquam satis meritis suis, caritati filij conceptæ spei habuisset, ausos eius ministros imperare, vt literas ad Patrem parum placituras deferret. Eas imperiorum plenas fuisse:quibus parum consanguinitatis, parum honesti ratio competebat. Nuptias filiæ viduæ statim cum Mantuano absolui , mox singulorum iura tractari , Mantuanum iis quos rebelles diceret , ignoscere , damna Monferratensi bello illata non repetere, se verò quem descripserat militem dimittere iubebant. Quæ iusto & honesto niterétur, statim Sabaudium admisisse; & dirimendæ contentionis spe Mediolanum Legatos administros cum mandatis , quibus vniuersa componerentur misisse. Præsente Castilionæo Principe Commissario Cæsaris auditam vtriuq; causam, & Inoyosam ipsum fassum validiora Sabaudij iura, quàm quæ ante crediderat. Ducem tamen amore pacis, & regia reuerentia iuris rigori cessisse, oblatis pluribus conditionibus, quarum aliæ placuerint; aliæ difficultatibus (vt in magno negotio) implicatæ apud Regem promoueri oporteret : quas Mantuani delegati propoluissent, statim iniquitate reiectas, eoq; rescindi tractationem omnem potuisse:nisi Castilionæus bono animo aduersæ partis esse hortatus, non eas postremas fore promisisset; & faciliora opprimi persuasisset. Spe interim & promissis lactatum Sabaudium, non fallacibus auctoribus didicisse Inoyosæ imperio, in suam prouinciam plures equitum alas armari; Neapolitano, Germaniâ, Heluetiâ , copias adsciri. Imo vt certiora hostilitatis inditia scirentur Isidorum sibi à sacris confessionibus Mediolano exegisse, sine literis, sine spe ; grauibus tantùm, iussis, vt in inferiorem oneratum. Nempe vt Sabaudius litem arbitrio Cęsaris permitteret, exercitum omnem dissolueret; nec armorum Mediolanensium apparatum metueret, qui foret in transalpinas regiones missurus. Nisi statim voluntati paruisset triginta hominum millibus propediem in Pedemontanâ castra positurum. Idem Perronem Sabaudio significasse per literas , auctoremq; Inoyosam comminationum asseruisse

Certè Sabaudium improuiso nuncio perculsum fuisse; sui tamen exercitus missionem quietis desiderio posci reputantem ; & ne suspicionibus vicini exercerentur, secuturas regias copias exemplum credentem, eundem Isidorum Mediolanum cum opportuno responso remisisse ; paratum se dissoluendis auxiliis quibus ambiretur fassum; imo Regiam quoque expeditionem iuuare classe & iuuentute , quæ Regi necessaria videretur. Cunctatum quidem in præsentem, & tenuem militiam sub signis retinuisse:ne solutus metu Mantuanus; aut quæ aduersus armatum ausus non foret, præsumeret, aut ægrius in pacem inclinaret. Porrò militiam suam, nationum numero ac varietate conflatam , parum formidinis vicinis incutere posse ; & vix retinendis præsidiis sufficere; cum sponte Monferrati possessionem , alieno arbitrio dimiserit , vix credi posse , ideo illum in armis agere , vt nouas turbas suscitet. Quorsum enim reliquisset , quod denuo maiori negotio esset repetendum. An Ducem suum promptum aduersus Regem obsequium, inani contumacia, aut spem componendæ litis, cui tantùm laborauerit, contemptu perdere voluisse ? Illi Regis imperio , & semel placitis eandem voluntatem constare. Sed iam olim promissæ dissolutionis exercitus , Inoyosæ memoria excidisse. Vrgere nihilominus cum hoste consanguinitatem, & paucorum quas haberet centuriarum missionem. Non ignarum esse, vt compositam difficul-

tatem artibus & consilio interruperit; fidem suo ac Regis nomine datam fregerit. Italiæ turbas, & Sabaudium sui iuris Principem Hispanæq; maiestatis studiosum; & cuius amore non semel prouinciarum illi subditarum discrimen adierit, vexare in animum induxerit. His aliisq; cogi Ducem propriæ incolumitati consulere;& vndequaque militem cogere,aduersus intentatos metus; quos negligere turpe sit,& tanto Principi ignominiosum. Turbatæ pacis & malorum quæ bello ingruant culpam apud Inoyosam futuram,Regiq; suo probaturum causas,quas minister in Regem certissimæ pietatis torqueat. Inoyosa solita sibi fiducia oblatos codicillos accepit;quamquam mendacij se accusari ægrè ferret,& conniuentiæ pœnas aucto iam Sabaudio pendere formidaret. Sauellus eodem studio prosequebatur quæ cœperat; natasq; olim,aut tum primùm apertas iras lenire non desistebat; gloriæ quàm rei maiorem apud Sabaudium rationem putans; eumq; in concordiam paratam nisi nouis iniurijs asperaretur.

Hæc Mediolani inter parùm fidos, & inuicem suspectos controuertebantur: non tamen adeo occupatum domi Sabaudium habebant, quin foras longiusq; prospiceret, & Cæsarem ac Principes,omni nixu in sua vota illiceret. Oratorem quippe suum apud Proceres rerum administros,& Glesselium intimum consiliorum maximè niti; vt decretum quo Mantuano Neptis cura commissa ante fuerat, reuocaretur. Extortum quippe insciâ parte;& aduersus gentium iura quæsitum,quibus perpetuò Matri filiæ cura permitteretur. Et quò facilius impelleret, restitutionem prouinciæ Cæsareo arbitrió factam fatebatur: ea præcipuè in quorum odium recens erat. Ille tantum causâ,& assiduis questibus profecerat, vt nisi qui pro Mantuano aderat, facti dignitatem quæsitis vndecunque rationibus sustentasset,potuerit retractari,quod semel placuerat. Nil tamen inter causas retinendi plus ponderis habuit, quàm dignitas Imperij: ne irritatum decretum, parum æstimatis iuribus emissum fuisse videretur. Sane sub Martij finem supplex libellus Imperatori oblatus est, & hic nonâ Aprilis, Aulæ more examinatus ac postmodum reiectus est: sancitumq; Cæsarem olim secundum leges decreuisse; nec debere semel expedita in nouum censum retrahi. Tum Sabaudius inuidia facti efferatus, eam iustitiæ imaginem carpere; & Cæsaris Consiliarios tamquam Mantuani amicitiæ aliquid dedissent insectari,literis ad obnoxios datis, & quoties res publicè tractaretur; querelis. Honesto hæc temperamento prosecutus: nec enim vnquam tantum affectui suo indulserat, vt connatæ sibi prudentiæ oblivisceretur· licet cum modestissimè ac quietissimè loqueretur,acerrimè bellum appararet. Sauellus Nuncius hinc Inoyosæ minitanti,illinc Sabaudio indignanti; & vmbras contemnenti medius,vtrosque pacem præferentes,& media aspernantes; ne statim in iniurias protumperent, blandimentis & auctoritate retinebat; difficili negotiationi moram interponens; vt aduersa tempore quoque subsiderent, componerentúrque. Neque tamen prorsus sine armis Sabaudius agere deliberauerat; sed pacta præferebat, at plus bono publico ac gloriæ suæ accedere nouerat, si incruentam pacem concessisset. Prudens negotiatio erat partem aliquam perdere vt maiora adipisceretur. Id desiderari quam sperari posse nouerat · & nihilominus tractanda ac versanda omnia prius quam prælio congrederetur. Difficile certe erat iras eluere; quas existimata vtilitas, & præteritorum recordatio refricabant. Pars quoque difficultatum in Mantuano erat, qui cum Regis literis vicesima nonâ Martij datis oratus foret; vt non damnorum solùm cessionem, sed & rebellium veniam in arbitros rejiceret, vtrumque neglexerat.

Sabaudius apud Cæsarem procurat reuocari decretū tutela Infantis pupillæ.

Habuimus in manibus epistolam, qua ægreferre Rex dicebatur, quod requi- [illegible] Dux non statim obtemperasset; ausúsque foret tantum contumaciæ inducetus [illegible] Rex sciretur. Et Inoyosa calore Regis acrior,addidit iniurias, re,vt frustra ora[illegible] scripto

ſcripto in Vrbem miſſo,quò gratitudinem,& tot acceptis à Rege beneficijs vices à Mantuano requirere videbatur. Inerant ſententiæ meditatæ grauitatis aſperitatiſque. Sed deprehenſa à Sabaudio vanitas promiſſorum,& ſuſpicio conſcientiæ,nutritione belli,vt acrius pro Rege niteretur ſtimulabant.Ijs literis (quod impar Sabaudio, nec ſua vi niti poſſet) procliuiori reuerentia à Mantuano reſponſum eſt ; & Rex oratus, ne tam enorme flagitium, pudendo poſteritati exemplo impunitum vellet. Neque abſolutè veniam negauerat;ſed cauſas negandi expoſuerat ; quibus indecora tanti Regis pro facinoroſis interceſſio videbatur. Dubium non eſt quod actum de rebellibus ac eorum fortunis fuiſſet ; ſi Mantuano cum quocunque alio, quam cum Sabaudio res fuiſſet. Huius quippe magnitudo ſupra ius,adeo ſuperior iniuriæ erat. Eas literas Mantuanus ſuo ductu,adiuuante nemine compoſuerat,dicendi quæ vellet,non item agendi quæ oporteret ſcientiſſimus. Ioannes Octauius Gonzaga curæ indefeſſus, & ob nobilitatem magnæ apud Hiſpanam Aulam auctoritatis, idipſum reuerenter expoſuerat ; vt preces non auerſio abnuentis crederentur. Sed Lermæ Dux ſolito ſibi rerum arbitrio conſilium præſcripſerat : idque plus imperij, quàm quod in Rege eſſet continere videbatur,geminata Mantuani difficultate ; ſiue dictatam a Domino ſententiam; ſiue quam obſtruſurus foret , tranſmiſiſſet. Inter hæc nullâ nouâ occaſione , ſed quia Curſor Cæſareus eò properabat , alias Mantuanus dedit literas ad Regem, hoc ſenſu : Se ſtabili in illum obſequio,cauſas vindictæ aduerſus rebelles,& damnorum magnitudinem tantùm oſtendiſſe : obteſtariq; ne in contemptum ſui, & ſeditioſorum impunitatem,id fiduciæ denuò rebellaturis offerret. Equidem non abnuere quod Regi placuiſſet, cui rerum ſuarum arbitrium immutabili ſenteutia permiſiſſet. Bene credi poſſe minimam domeſticarum opum portionem , libenter concedere , qui vniuerſas fortunas ſuas pridem eius voluntati ſacrauiſſet. Egiſſe tantum cauſam ſuam cupiuiſſéque piiſſimum Regem ſcelera à parricidio diſtinguere ; nec prauos mores , in pernicioſa exempla valituros illi imputari. Hiſpano idiomate ſcripta erat epiſtola , vt acceptior Regem detineret ; vtq; factum à ſuis laudaretur, vix vllus famulorum domi erat, cui non & legiſſet,& conſilij cauſas non aperuiſſet. Id tamen apud quoſdam à conſilijs, excuſatio ; apud Regem honeſta obteſtatio credita. In Sabaudio vt potentiæ ſic libertatis plus videbatur; qui vulgatis per omnem Europam literis,violentiam Hiſpanam & apertas iniurias querebatur : eodem impetu faſtum miniſtrorum,& contemptum cæterorum accuſabat.

Id acriter Regem offendiſſe dicebatur, quia famuli ſic interpretabantur ; qui pietatem ſuam,& publicæ quietis deſiderium, non quà intus fide eſſet, credi videbat ; gnarus etiam apud bonos , continuas lamentationes ſuſpiciones intendere : quantò magis apud Gallos opinione odij , quæ vera eſſe nollent, nec perſpecta haberent pro deprehenſis circumferentes. Contineri non potuit (etſi Sabaudius de Rege reuerenter locutus foret , quo minus ea quæ objiciebantur per Oratores ſuos elueret , apud Pontificem primùm, mox Cæſarem, poſtremò Reginam Galliæ quæ iam conſenſu Principum regni victa, quin legiones in Sabaudij auxilium deſcriberentur prohibere non poterat. Eò cecidiſſe Hiſpanam negotiationem, vt Sabaudius in prædam deſtinaretur , vt opprimeretur Gallicus ſanguis ; vt Mantuanus ſuorum opibus expeditionem iuuaret. Et Aldigherius quidem,militię per Gallicam Prouinciam pręfectus,frequentem ad ſigna iuuentutem coëgerat; oſtentaueratq; ingenti ſecuritate Mediolanenſes opes; & inuiſo nomine Hiſpano ſtimulauerat ; vt velut arbitri contentionum obrui conſanguineum Sabaudium ab Hiſpano prohiberent. Et quò plus probabilitatis deſtinationi eſſet, addiderat, hoſtilia arma etiam Mantuano pernicioſa, cuius prouincijs plures iam menſes alerentur. Profuturos ſe Sabaudio propulſatâ iniuriâ,

Aldigerius inuitat ſuos in auxilium Sabaudij contra Hiſpanum.

& Mantuano profligato milite externo, immani more in alieno hoſpitante. Id decorum generi, Regi ac Principibus gratum fore; & pleniorem quæſtum eo labore expectari; quàm longâ militiâ ſi Belgium omne ſubegiſſent. Sabaudius vbi cauſæ ſuæ congrua, prono in vota exitu ſciti vidit; nec ſe ad inuitum filiæ matrimonium cogi vidit, damnorúmque obliuionem, & veniam rebellium exprimere poſſe externa ope cognouit, frequentia per Sabaudiam præſidia eduxit, & Marchionem Lanzij augendis Aldigerij copiis iungi imperauit. Tum primùm apertè effari, & data occaſione audere bellum viſus eſt; nec tantam aduerſus Hiſpanum modeſtiam præferre, vt paratum ſe ad iniutias offerret.

Sabaudius exercitum conſcribit

Vbi in Hiſpaniam delatum eſt, Gallos impulſore Sabaudio iam in armis, & maritimarum Alpium tranſitum meditari; ſimul imperium quo deponere arma iuſſus fuerat, neglígere; etiam minas inter querelas iacere: Codicillos Rex à Cœnobio D. Laurentij (cuius ſecreto paterno exemplo vtebatur) ad ſecretum conſilium miſit: vt in re graui ac plenâ diſcriminis, formam agendorum ſtatueret. Feſtinata ſolicitudo omnibus placuit; vtq; Inoyoſa augeret vires, & quod cunctatione deliquerat, magno nixu emendaret. Eum ſenſum Regij Conſilij literæ, ad Inoyoſam trigeſimâ primâ Iulij datæ, continebant (quorum exemplar apud me eſt, nobiliſſimi viri liberalitate conceſſum) & imperium non conſilium erat: Pacis cupidine, Ducum æmulantium concordiam, matrimonio & exercituum exauctoratione quæſiuiſſe Regem ſuum. Studium reb. caſſum, in verborum vanitates collatum; imo conuicia loco gratiæ occupaſſe. Monendum Sabaudium ne quod ſeditionis initio ambiueret in facili crederet: nimis iam manifeſta conſilia ſua, & vanos prætextus eſſe. Approbaturum exitu armorum pacem illi quam bellum vtilius fuiſſe. Proinde magnis viribus Regium honorem promouere ſatageret; nec peruicaci parceret. Ita tamen hoſtilia conſilio miſceret, vt reconciliationis ſpem non excluderet. Permiſſum arbitrium belli placuiſſe Inoyoſæ, vtilitate & honore quidam iactabant; alij diſplicuiſſe neceſſitatem, viſis difficultatibus, & æſtimatâ magnitudine Sabaudiâ; eadem Gaetanus de Ayalâ, apud Sabaudium pro Hiſpano Orator mandata acceperat; vt non vno teſte Sabaudius diſceret, nolle Regem, Monferratum aut illi, aut alij, quàm cui Cæſarea ſententia decreuerit, cædere. Is officio defunctus, ne per irriſum audiretur, Ducis modeſtia & ſuauitas motum obſtitit: Iam enim aliena imperia obturbare, & inuiſum mandatorum nomen ſpernere omnes didicerant. Maior cura Gallorum erat.

Diuerſ Hiſpani literæ ad ſuos miniſtros per Italiam.

Pluribus itaque Rex cum Inico Cardines Pariſiis agente vſus eſt; vt pietatem ſuam, & pronam in publicam vtilitatem oſtenderet. Trigeſimâ Auguſti, literas Inicus in hæc verba habuit: Audiuiſſe quas per Europam querelas aduerſum ſe Sabaudius vulgauerit: quaſi eo inuito de filiæ coniugio cum Mantuano tranſigere meditatus foret. Et nouiſſe quidem viri impetum; ſed ne leui licet colore apparatum ſcenámque doli adornare poſſit, Inoyoſæ imperaſſe, vt interim de coniugio taceret, dummodo quem coëgerit militem diſſoluiſſet; Monferrati iniurus & petitione Infantis Mariæ abſtineret: ſi quid ſibi iuris eſſe præſumeret, Cæſari primùm, mox ſibi permitteret; nec enim niſi bono iure decerturos. Monuiſſe etiam; non niſi communi bono partium, & Italiæ quieti matrimonium illud prætuliſſe, excindendis ſimultatibus, & diu fotis cauſis odiorum. Id velle Galliæ Aulæ Inicum inſinuare: vt auerſi licet, pietatem & publicam ſecuritatem voti ſui ſummam agnoſcant. Sciuiſſe ſe quâ vi Aldigherius turbas è Prouinciâ moliatur. Seniles artes, & tractos in ſententiam Proceres, fotúmque Sabaudium, publicæ calamitatis cauſas fuiſſe. Eoque perſuaderet Reginæ vt temerarios conatus auerteret, prorumpentéſque retineret. Procurrentibus in proprium & alienum exitium conſultò arma detrahi: Plus enim ſuſpiciones interdum, quàm aperta bella mouere: ſingula porrò perſcriberet, quæ in cauſam cognoſceret. Inicus Regis con-

Ad Inicum de Cardines.

ſcientiâ firmatus;& quòd plerique togatorum conſilia belli auerſarentur, publicè apud Principes; nec minus ſecretò apud Reginam, cauſam Regiam ita proſecutus eſt; vt fœmina licet, magnis animorum motibus quateretur. Prohibere tamen ne ſui procurrerent, apud precariò imperantem;& cuius arbitrium modeſti tantùm ſequerétur, plus operæ requirebat. Pax togatis Conſiliariis, bellum Principibus placebat: & vtrique per vices cauſas occaſionéſque promouebant, quibus Reginam in ſententiam traherent: æquè periculoſo, ſiue cederet tumultuantibus, ſiue præualeret. Nobiles decus gentis, fidem, dignitatem, & pueri Regis exordia exiſtimationémque objiciebant: & ante alia ſuſpectos ſemper populis Hiſpanos, vt alieni auidos. Togati probatam iam Regis pietatem, labores, expenſas referebant. Sufficere illum ſtatuendo remedio tumultuum; neque honeſtius decerni cauſam, aut componi diſcordias poſſe, quàm ſi illi ſententiæ arbitrium permittatur; qui inter altercantes medius, & interjicere contumacibus arma, & obſequentibus auctoritatem poſſit. Non illum aut imminuere fidei ſuæ commiſſum Mantuanum, aut Sabaudios ſuum ſanguinem velle; ſed vſurpatum ſupremis dominatoribus ius retinere; vt minores (qui ferè conſenſu validiores trahunt) rumoribus abſtineant.

Galli Principes pro Sabaudio arma, Togati pacem præferunt.

Apud Bellicoſos populos, togati in quietem compoſiti neglecti ſunt: ideoque prout quis promptior, eo magis laudatus: pluréſque ſocios ſtudij ſui inueniebat; tamquam neceſſitati Regni operaretur. Cum nos Pariſiis paucos poſt annos Mantuanæ legationis occaſione ageremus, relatu magnorum didicimus, ne togatos quidem pacem cum Hiſpanis prætuliſſe; ſed publicè quietem laudaſſe: quod in bello ſedentarij quæſtus vaneſcant, & negotiatio (vnde miniſtris opes cumulantur) negligatur: Solus Villarous, prudentiæ ac ſanctitatis opinione totum æuum duraturus, ita prorſus ſenſiſſe creditus eſt: quod magna integritate curas regni expediret; & inutile bellum pueroac fœmine reprobaret. Diſcordiarum occaſio, & præualens armorum cogitatio Sabaudio addebat; quòd ſeditio tum maximè conduceret apud eos quos omnes trahere in ſententiam non licebat. Nec ipſe ſibi deerat, ſed datis per totam Europam ad Principes literis, miſſis Oratoribus, ſuas iniurias, & vim Hiſpanam, modeſtiſſimis licet appellationibus querebatur. Addebat Regiam in eos munificentiam; quos donis intendere, & venalem habere fauorem audiuerat. Non vt malis artibus præualeret, ſed vt ſtudio omni iura ſua proſequeretur. Honeſtiſſimo quoque temperamento in Galliis apud Reginam vſus aduerſus Mantuanum eſt: quem proſcindere conuiciis & criminationibus inſectari diceretur; & nominare abſtinuit, & culpam in conſultores reiecit; qui iuribus ſuis, & æquiſſimis conditionibus illum non accedere ſuaſiſſent. Querelarum pars multo maxima Hiſpanos adminiſtros ſpectabat; tamquam & Mantuanum ne concordaret retinerent; & ipſi alienis opibus, fotâ partium diſcordiâ inhiarent. Quidam Hiſpanorum ac Mantuani cauſam diuidere, aut neſciebant, aut nolebant; credentes non aliud illud, quàm quod huic conduceret proponere, nec arma niſi eius beneficio tractare.

Principes præualent.

Saucllus Pontificius Nuncius, difficultatum multitudine agitabatur: nam nec poſſe Sabaudio fidere Inoyoſa, nec Inoyoſæ Sabaudius fatebatur. Galli quoque minitantes, pronos forſan iſtorum animos ad arma vocauerant. Huc illuc itaque inani fatigatione ferebatur; cum auctoritatem, pietatem, iuſtitiam interponeret; vt de aſperitate aliquid partes remitterêt. Quo diutius negotiatio trahebatur, eo plus Sabaudio exiſtimationis & decoris, vt magno & libero Principi accedebat. Non prece, non promiſſis ceſſurus videbatur; ſi quo maieſtatem imminui, & negligi dignitatem ſuam crediidiſſet. Paratus miles, Heluetiorum auxilium, Aldigerius, & vis Gallica fidentem reddiderant. Cum enim ante (dum conditiones pacis, cum armato Hiſpano, ipſe non adhuc pro neceſſitate inſtructus) diſſoluturum

se militiam certis legibus recepisset; vbi & suo & externo milite, tueri sua posse vidit, accrescente indies fauore, tamquam iusto metu vrgeretur, causas retinendi militis, & suspiciones formidinemq; hostilitatis Hispanæ excusabat: imo nisi eodem tempore suos Hispani dimisissent, nequaquàm pacto obsecuturus videbatur: siue spretis conditionibus pacis, Monferrati partem denuò animò concepisset (quod ille promptum effectu erat) siue existimationis ratio stimularet, magno ac generoso Principe digna accessio; equidem dissoluendæ vtrinque militiæ forma, arte aut necessitate diu agitata fuerat; nec modus vllus adeo congruere repertus est, vt Hispanis & Sabaudio probaretur. Magnitudo illa gentis, & fastus dare minoribus iura solitus, apud Sabaudium leuiori in pretio erat, quàm vt iustum pondus retineret.

Sabaudius dimittere militiam renuit, nisi idem Hispani faciant.

Inoyosa nihilominus Regiam maiestatem præferebat; & ex arbitrio potentioris nolebat arma deponi. Etiam priorem in turbis, eundum in pace locum habere censebat. Sabaudius siue crederet; siue parum opportuna tempori fides esset, in plerasque conditiones implicatus, quam non conceperat formidinem potentioris excusabat. Credere se Hispano posse dicebat; sed non congruere semper ministrorum animum; nec sæpius in bello errari posse fatebatur, quin vniuersa in præceps voluerentur. Ad fastidium ista literis & cursoribus tractata plures dies sunt; stabili Sabaudio, aut armatum aut inermem, cum Hispano compari agere; nec nudare confinia; aut alieno arbitrio vacua exponere. Dictu mirum deliberatum apud Aulicos Hispanos, an id Ducis causæ, an gratiæ daretur; & repertos in eo consilio quosdam, qui tantum dedecoris admitterent: cum adhuc apud Sabaudium nemo fuerit, qui solui exercitum armato adhuc Hispano consuluerit. Eosdem iam spiritus Ductores copiarum Sabaudij imbiberant; quibus vti Dominum experimento didicerant. Et tum præcipuè constantiam retinebant, quod multis hominum millib. domi coactis; & nouis delectibus auxiliorum aduentantibus, depellere vim posse cognoscerent. Sangeorgius quoq; interrogatus à Sabaudio fertur, an inermè accipere conditiones pacis expediret; illum verò respondisse, tantam prudentiam, vsu rerum firmatã alieni consilij non egere: si tamen eloqui cuperet, id tantummodo dicturum, didicisse se, & multâ lectione probauisse, tantùm inermibus imperari. Quid præcipuè vsui esset non discreuerim; illud certum est, & prudentiam & securitatem in consilio fuisse; laudatumq; apud Italos Principes cætera parum æquos; quod sub scutica (vt aiunt) dictata Hispanorum reddere noluisset. Contra multum Hispanæ magnitudini derractum, qui vulgatum Sabaudij exemplo documentum foret; Hispanos nec posse vniuersa, nec audere quæ vellent; & tantum auctoritatis apud liberos Italiæ Principes habere, quantum sponte singulorum permitteretur.

Traianus Boccalinus.

Hęc intus forsan vera, satyris etiam, & compositis ad contumeliam fabulis vulgabantur, Traiano quodam Boccalino, magni & liberi ingenij viro auctore: qui non vno argumento Hispanam infirmitatem detegebat; & Italiam ad resumendam veterem potentiam inuitabat; Æsopum æmulatus, qui similibus nugis arcana dominationum, & agendorum innotuerat; ne aut ipsi deesset excusatio, aut minus Patriæ faceret. Hic parum fauorabili fortunâ proiectus Venetias fuerat: vbi cum paratum virtuti receptum, & apertam libertati viam cerneret (nullo tamen Senatorum ingenium illud aut sustentante aut fouente, quod dictum cum mendacio fuerat) sub nominibus Nunciorum Parnassi, & Heraclij lapidis (*Auisi di Parnaso, Pietra di Paragone* Italè appellauerat) pleraque scripto complexus est, haud indecora, & quæ detracto velo Hispanam nuditatem ostendebant. Perniciosam homini fuisse licentiam accepimus; creditusq; veneficio aut vi luisse quæ composuerat.

Iam per Italiam Sabaudij soliditas, & constantia propositi percrebuerat: vt vel fauore

in obsequium Hispanû refragari liceret. Inter parû æquos Duci Neapolis Prorex Ossuna, incertum an quæsita sententia, nam generoso animo quidam prorupisse putant) impatientia, & diuturnæ altercationis molestia, ad Regem literas misit, quibus non cædere solùm, sed & pactis Sabaudio, & Nuncio Apostolico dictis, accedere Regi indecorum fatebatur. Neque enim inter Regem Monarcham & infœlicem Sabaudiæ Ducem (sic appellabat) pacta aliter quàm imperio superioris nominanda. In eundem finem validas vires ostendebat; plura peditum, aliquot equitum millia, quæ parata Inoyosæ forent cogendo in ordinem Sabaudio, & retinendæ nominis existimationi. Idem & alij monuerant; qui trahi consilia regia, examinari imperia, negligi caritatem, iniquis animis ferebant querebantúrque. Itaque consilij Regij voto decretum est, vt Rex Hispanus, Sabaudij vt Principis contumacis amicitiæ renunciaret: eoq; primùm Gaietanum de Ayala Oratorem Regium Taurini agentem reuocandum. Itaque illi instructio (sic agendorum regulam vocant) Inoyosæ perscripto missa est; cuius ea ex Hispano idiomate sententia fuit.

Ossuna Dux scripsit Regi contra Sabaudum.

Postremis epistolis ab aulâ ad Sabaudium datis Regem imperasse, vt cohortes ac centurias armatorum, non secretis, & abditis Pedemontanæ recessibus abderet, sed prorsus ac verè dimitteret (sciri enim per quos sinus disponi militia possit; vt ad manus sit, quæ credatur dissoluta;) promitteretq; ab offensis in Mantuanum ac Monferratenses abstinere: coram Cæsare præsumptorum iurium causam agitaret, cuius ea iurisdictio esset: denique filiam viduam Mantuano Duci collocaret. Hic consanguinitatis caritate, damnorum petitione, & in rebelles vindicta abstineret: quippe Mantuani securitatê sibi curæ esse. Id omne publici boni causa, & nullo sui studio cupiuisse, cui tot literis, Oratoribus, expẽsis plures iam menses laborauerit. Cæterùm Sabaudium respondisse, si eodem tempore Hispanus arma deposuisset, non auersaturum conditiones; nec credi posse, eum qui summa promptitudine reddita prouincia obtemperauerit, futuro obsequio minus facturum. Habere tamen causas, quibus coniugium Mantuani suspectum & parum tempori opportunum credat; quásque decreuerit apud Regem internuncio speciali misso prosequi: ne vanitas, & tergiuersatio accusetur. Dixisse ad hæc Regem, se pacis vinculo matrimonium commendasse, & profutura vtriq; decertantium tranquillitati. Si tamen abnuat, vt non illi, sic nec Sabaudio vim inferre velle; dummodo sine armis disceptatio apud competentem Iudicem fit, & iura partium ciuiliter tractentur. Porrò Nuncium Pontificium nulla conclusione rerum, nouas tantum conditiones pro Sabaudio ad Mantuanum detulisse. Hoc statu omnem negotiationem haberi: proinde statim Sabaudium conueniret, & repetitis Regijs præceptis, testataq; illius aduersus vtrumque litigantem caritate; si pronum reperisset; id tantùm eniteretur, ne spes communes cunctatione ludificaretur. Quòd si aduersum deprehendisset, ius gentium contestatus, securum ad suos reditum posceret: neque enim apud hostem, & sui Regis arbitrio iniquum, diutius sibi agere integrum esse. Si metum Regij exercitus, & inania timoris prætulisset, sacramento promitteret, non in suam perniciem ea arma, sed Italiæ pacem esse comparata. Eandem fidem Cæsaris, Regis, & Pontificis, cui Hispanorum animi aperti sunt, nomine offerret. Si dissolutionem exercitus apud Regem primùm quæsiuisset, omninò abnueret; & nisi paruisset, turbatæ pacis & malorum belli vindicem illum futurum testaretur. Fidem quoque dicto tradito suæ instructionis exemplari roboraret; ne quam ignorationem excusaret. Iam verò cunctationem Ducis tractamve in longum negotiationem, aut difficilem, dilatamve admissionem, signum inimici animi acciperet, statimque abscederet; & relicta epistola quæ traderetur, causam discessus perscriberet, séque Mortaram conueniret.

Inoyosa instructio Oratori Hispano apud Sabaudum missa.

Has ad Ayalam missas literas trigesima Augusti didicimus; neque tamen tantum secreti religio valuit, quin Sauellus in propinquo discordiam, & paratum in limine bellum agnosceret. Festinatione opus credidit, vt occasionem discordiæ præueniret. Itaque Mediolani primùm, mox Taurini apud Inoyosam, & Sabaudium cuius adhuc compositioni motuum intendit, consilio inculcato metu opportunè vsus, provt opus crediderat. Tantúmque prudentiâ valuit, vt in sequentem mensem Hispani Oratoris discessum moraretur. Interim socio Castilionæo Principe, quem eadem cura coquebat, mali remedium dilatione quæsitum est. Et illi quidam pietate ac diligentia commendati apud Hispanos, Inoyosa cunctatione accusatus; qua pro certo habebant creuisse Sabaudium; non eadem facilitate pacta secuturum, qua tenui militia forsan accessisset. Qui infœlix matrimonium (vt quidam appellabant) & tot expensas frustra videns; cum non rebellibus ignosceretur; neque Infans Maria paternâ domo stabili in sententia Mantuano auelli possit; vnde propriæ existimationis certum incrementum sperauerat. forsan & spe, si quid bello amissum foret, patrui Regis in nepotes filios suos caritate, extra domum diu non futurum, studium omne in bellum vertit, certus non seditiosorum Gallorum, non Heluetiorum subsidia aspernari; & si per fortunam licuisset, magno ausu miscere vniuersa; in perniciem fortè Hispanorum connubio Mantuano cessura. Quia tamen inops bellum parum soliditatis habet, pecuniæ curâ angebatur: non quod à subditis vim ingentem contributione corradere non posset; sed quod delassare suos, ac tributis nouis imminuere paterno amore auersaretur.

Sauellus nouam negotiationem interjicit.

Interim dum in nouam expeditionem expensas; & quibus auxiliis promptè vteretur meditatur; oblata occasione coactus est, missa ad Imperatorem epistola suas iniurias, & præcipuè de Mantuani duritie queri; cuius ea verba erant, Initium causámque turbarum apud Mantuanum fuisse; non solum quod promissam matri neptim negauisset; sed eiusdem matris iniuria decretum tutelæ apud Imperialem Aulam expressisset. Et licet plerisque offenderit, pertinacius tamen quàm ratio poscat, prouocata à se damna repetere, non rebellibus ignoscere, non matri filiam concedere velle. Et quidem dispendiorum summam ne contrahi posse; quod Monferratenses ipsi inter publica mala, suo profectui specie Sabaudiorum, amicorum direptioni studuerint: eoque aliena malefacta sibi imputari. Cæsares & Gallos Reges secuta bellum pace, vniuersos quos contra habuerint recipere in gratiam consueuisse. Potuisse se excindere omnia, & totâ prouinciâ Mantuanum exigere; sed victorem, eorum qui nunc veniam suadeant, reuerentiâ, vt summa vi abstinuerit, sic dominationem cessisse. Non pari facilitate tam promptè petitum ius & dimissum vlli mortalium. Principibus qui sibi, qui Mantuano fautores sunt testari, per se non stetisse, quin pax honestis conditionibus motas res exiperet.

Sabaudius apud Cæsarem de Mantuano per literas queritur.

Vbi vulgatum id, & Inoyosam insuper vrgere eandem militiæ dissolutionem, conscriptisque pluribus hominum millibus bellum minitari vidit, proximos Grisones prece ac precio illexit, mox Heluetios; ad extremum Gallos; quibus ob nimium in Hispanos obsequium (siue esset, siue fingeretur) Mantuanus despectus erat. Deniq. suos, quorum multitudinem in centurias composuit; audétes & (quod optimis ductorib. regerētur) valituros. Sed impar necessitati subitorum numerus deprehensus; siue onera illis in pace imposita ad exteros pepulerant, siue priuatæ causæ longius à domo distinebant. In omnes publico edicto animaduersum, pœnæq; indictæ, nisi certam intra diem reuertissent. Qui Mediolani, Genuæ, & per Monferratum agebant, decimum reditus diem acceperunt. Duplicatum tempus iis, qui Venetiis, Lugduni, & vicinis locis fuissent. Apud vlteriora deprehensi, vt Vrbe, Neapoli, Gallia, quadraginta definiti: Quódque millesimo sexentesimo

Sabaudius se armat & subditos absentes reuocat.

decimo quarto primùm edixerat, sequenti anno repetitum ; raris quibus domestica Pedemontis res esset absentibus; paucioribus procul in pace agentibus. Nec ideo infrequenriæ subuentum, nisi è vicino supplementum quæsiuisset. Astensis dirio frequens incolis plures offerebat;& sponte nonnulli militiam sequebantur; nisi seditiosorum aliqui Mantuam ac Monferratum securitati suæ præferentes iniquum Sabaudij delectum asseruissent. Hos Mantuanus fouere aggressus est,vt dato Pontifici libello supplice , ius Romanæ Ecclesiæ & Episcopatus Astensis (vt ferebant) à seruitute vindicarent.

Iurium ignoratione laborauerant qui interpellare Pontificem , & questus deferre ausi sunt. Nempe nescij, vel sub Cæsaribus cum Astensis prouincia Episcopatui permissa est , supremum ius Imperatori reseruatum fuisse ; quod in Sabaudium processu annorum Cæsares deriuassent. Iure ergo suo vsum Sabaudium constat,nec detraxisse Episcopis quæ prætendebantur iura ; licet suffocandæ inuidiæ opulentiores & securiores reditus concessisset. Proinde foueri perduelles, & criminum falsorum delatores,medio in pacis negotio turpe erat. Imo iniuriæ modum supergredi videbatur,quod Mantuanus ea publicè legi,& transcribi toleraret ; summitteretq; in Vrbem accusatores, qui Sabaudium rebellionis Ecclesiasticæ deferrent ; quodq; Nobiles viros è Roerijs , Solaris , alijsq; eius ditionis, fauore sustenraret ; quamquam iactâ in ventos operâ,& causa superatus. Ponere ista propinquæ paci obicem dicebantur ; & abundè offensas suppetere quæ Princeps ille exequeretur; nisi nouis doloribus animus vlceraretur,geminatis iam officijs mitigatus.

His propè diebus Græcus quidem Episcopus , habitum sæcularis clerici indutus , cum duobus sacerdotibus eiusdem instituti Mantuam venit ; à Ioanne Demitiano conterraneo Venetiis aduocatus ; cui apud Mantuanum conditione, memoria,& prompto ingenio multum auctoritatis erat. Causa illi itineris,& electionis quæstus fuit : & vbi haustam vexatione & expensis Principis domum; nec suppetere in externas erogationes pecuniam acceperunt, velut minora requireret (scilicet quod statim vniuersa non penderentur)cœnobium,Ecclesiam Patrio ritu, reditus decem Sacerdotibus suffecturos poscebat. Mantuanus id quoque Monachorum genus in ciuitate habere desiderauerat:Taurinum eo se decore superaturum præsumpserat. Et quò res maiori applausu populi , similes nouitates irridere soliti, exciperetur ; templum primò Diuæ Barbaræ mox Andreæ sacrificiis insoliti Vrbi moris destinauit. Mox ne hymnos precesq; recitantibus Græcis ipse nescius sermonis interesset,seriò in Græcas literas intendit. Breue (vt cæterorum) laboris studium fuit. Obstitit mutabilis animus,& rei difficultas, licet ea compendio quæreretur. Curarum multitudinem impedimento fuisse frustra vulgatum ; quod nulla negotiorum tractatio adeo grauis vrgere posset, vt cupidinibus abstineret. Ne tamen duorum mensium operam lusisse diceretur , nonnulla Græca vocabula memoriæ mandauit, quæ inter epulas à Demitiano refricabantur ; ipsáque non sensu non pronunciatione congruenti reddebat. Vulgari tamen ab homine voluit, famulato huic vanitati , Principem bimestri studio Græcum idioma didicisse. Fatebatur idem Episcopus , & qui cum eo venerant ; nec abstinebat Demitianus,fatendo vix se loqui Græce elegantius puriúsque. Et quia plurimùm ex ea commendatione voluptatis sumere videbant, testabantur idem famuli; quorum cognitioni longius sermo ille,quàm à Mantuana ciuitate Græcia distabat. Nihilo tamen minus testimonium valebat; quod nil præterea interrogarentur. Episcopalia indumenta,sacras vestes tradita forma raptim conflari iussit,addidit vasa, ac libros Venetijs aductos, ne quid Græciam media Italia exigeret. Interesse sacris volebat Amitam Ferrariensem,cum sorore virgine,nec minus Aulam omnem , & nobilissimos ciuitatis ; quasi Latinam religionem patriæ

Mantuanus cogitat de inducendo Græco Mantuam.

eliminaturus esset, aut Græcam vt potiorem amplexurus. Quas precum formas memoriæ mandauerat, elata voce recitabat; vt scilicet audiretur (quid diceret nescius) Græco idiomate scientiam ementiri. Postremò statuendæ Ecclesiæ Græcæ cura subiit; vt arcano, sacrario, cellis (quod illi ritui moris) à Latinis distinguerentur. Sed occupauerant vrbis situm fabricæ ac Monachorum Monialiúmque cœnobia; eorúmque multitudine supra vires laborabant. Diutius hic disputatum tandémque suburbanum Diui Gregorij electum, in quo plurium ciuium horti futuræ fabricæ destinati. Sed cum illi nisi accepto prædiorum pretio cedere possessione vellent, & Principis fidem intutam crederent; & iam plus satis Mantuanus græcissasset, Monachi discedere iussi sunt, reiecta in tempus aliud deliberatione. Id mirum dictu qua indignatione Græcos defixerit; & Demitianus ante alios, opinione potentiæ deiectus, Mantuani seruitutem proiecisset, nisi illum familiaris inopia retinuisset; & spes ingentes quas Româ renitens suo ingenio, Principis promissis conceperat. Astenses seditiosi in Sabaudium, cum Romam venissent, & apud Pontificem, vt ille censuris ecclesiasticis in ordinem reduceretur, querelis egissent; inanes spes suas, & Mantuani aduersus eum Principem odium vanum deprehendere: siue magnitudo eius carpi non posset, siue creditus fuerit bono iure vti: nec enim iis licet instantibus, & assiduè Mantuani internuncio collocutis aliquid in ea causa profecisse didicimus.

Continuæ interim ab Vrbe literæ Sauellum vrgebant, vt resumpto pacis negotio Inoyosam maximè fatigaret; quod in eo pax & bellum præsumpta Hispanâ magnitudine videretur. Difficiliorem tamen concordiam, quantacunque virium additio in Sabaudio reddebat; eo semper duriori, quo maiorem in armis spem posuerat. Neque tamen aucto vndique labori Sauellus pepercit; sed cum Inoyosæ fastum, Sabaudij iras, Mantuani intempestiuam constantiam quereretur, consilio preces, spei comminationes miscebat. Non enim Pontifex mandatis temperabat; vt communi consensu, prius quàm bello æmuli decernerent, pax sanciretur. Inter impedimenta pacis illud quoque numerabatur; quòd Orator Gallus Regem suum arbitrum contentionis adscisceret; Castilionæus verò curam sibi omnem posceret, titulo Commissarij Cęsarei. Excludi quin etiam ab vtroque Sauellum voluisse, non vano relatu didicimus; & inscio Oratore Gallo Hispanum pacta firmare voluisse; licet id apertè non posset. Ita dum quisque sui Principis decus præfert, commune bonum morabatur. Credebant etiam aliqui Inoyosam cupitis moram interiecisse; quòd maiestatis intempestiuus sectator, tum maximè imperio agere cum Sabaudio cogitaret; cum prudentiores, opportuniores tum preces esse contenderēt. Nec Mantuanus præter induratum contra rebelles animum lamentationum & literarum quibus Sabaudium offendebat nimius, concordiam promouebat. Cum enim in Vrbem misisset literas expostulationum refertissimas, ea de vidua relicta addidit, quæ credi poterant Sabaudij indignationem concitatura. Continebant inter cætera, viduam marito ac filio destitutam, procul à filia, apud patrem secreto odio, aut modica gratia agere; neque enim defuisse delatores, perditissima Aulæ purgamenta, qui admonitum ab ea Marchionem Rubeum paternę inuasionis; testatum apud patruum Regem summo se in honore habitam; denique Mantuani causam apud Imperatoriam sororem sustentasse diceret. Equidem infœlicissimę iuueni vulgato iam patris arcano innotuisse, non eos motus caritate neptis cœpisse, neque in filiam pietate, sed vt eo prętextu veterem cupidinem expleret, Monferratô per vim potiretur, vt aduersus Mantuanum, iuuenem, inexpertum, inermem valesceret. Id illam flagitium auersatam fuisse; nec inter fratres ac sorores fateri destitisse, inutilem laborem à parente sumi, & causam iniquam prosequi.

Mantuani in Vrbem cōtra Mantuanum.

Hoc ipsum familiari sermone disseminatum, domum omnem in partes distraxisse

xisse: vt iam non secretis colloquiis sed apertè multi meliorem dissentirent. Isidorum nomine honesto auctorem consultorémque malorum, & eorum quæ sibi inuidendam fortunam struerent approbatorem, cum relicta vidua Iuone sene Iesuita quem plures annos Mantuæ à sacris confessionibus ministrum habuerat, seponi consuluisse: Infringi enim spes suas, si filia apud patrem præualuisset. Hunc detestando consilio Sabaudium aggressum; obiecisse suspitiones, & primum auersi à patre animi filiam accusare ausum. Auellendos docuisse qui perniciosis præceptis infirmum viduæ animum spe inani sustulissent: quíque noui matrimonij blanditiis, patrem ac filiam veluti in mutuum certamen commisissent. Addidisse quoque vetus iam, & quod consensu receptum sit, esse; nescire Iesuitas rerum administratione abstinere; fœminarum quoque fauore Reipublicæ adrepere. Proinde pellendum hominem, & tamquam Mantuano affectu corruptum, procul à filia habendum: sufficere se, aut quem alium pater delegisset in eam curam. Nec mirum his artibus vti Isidorum, quòd ferè cæterorum criminatores, id in absentium criminationem proferunt, quo ipsi maximè delinquunt. Iuonem certè innocentis simplicitatis esse; sed Isidorum perniciosa calliditate: tantúmque illum tractandæ rerum curæ imparem esse; quantum hic efficacius Italiæ excidium, authoritate, qua apud Ducem erat, acceleraret. Illud certè mali moris etiam infensis visum, quòd senex criminationum ignarus, inculpatæ vitæ; quique Taurinum non sponte, sed iussus venerit, imperio Bernabitæ abstraheretur.

Pudendæ ex literæ in Vrbe visæ sunt; & qui Pontifici obtulit, monito auctior regressus est; scilicet vt Mantuano scriberet, Iuonis ac Isidori causam cognitionis non egere; patris ac filiæ caritatem interpretamentis malè distrahi, quietis & silentij studium vtilius Mantuano futurum. Sed ante alia literis eius argumenti abstinere debere. Hæc illi obnoxium Sabaudio animum potius, quàm studiosum quietis probarunt. Cæterùm placuisse Sabaudio mutationem non odio Iesuitæ scimus; sed rebus suis haud quaquam conducere credidisse, si ministro ab hoste imposito familiariter vteretur. Non aliud prolocutum Iuonem accepimus quàm libenter iis locis excessurum, vbi videat strepitu armorum, studia sua ac institutum interrumpi. Viduam tamen sui discessus admonuit. Illa paternum imperium cum ratione interpretata; nec despectum sui in parente credidit, & præsagium exitij Monferratensis accepit; quasi noua vexationum moles immineret; postquam facilitate non mouisset, & vim eius hostes experiri maluissent. Cum adhuc Mantuæ futurorum incerta, & an manendum redeundumve illi ad patrem esset, anceps consilij nesciret, monitam à ministro Mantuani didici; ne se patri permitteret; quem ira & cupido agitabant: Miserrimam enim vitam, inter despectum suorum, & infensos fratres, ac sorores, clausam domi totum æuum toleraturam. Illam tamen risisse vanos monitus pietate parentis reuerenter antehabitâ, & optimâ apud omnes famâ. Processu temporis vniuersa hæc Sabaudius didicit; & quamquam vlcisci liceret tolerans, prudenter se tamen aduersus suspiciones gessit, ne socordiæ accusaretur.

Iuo Iesuita à seruitute vidua amouetur

Cum Vidua Mantuâ in patriam rediret, nobiles à cubiculo puellas quas habebat secum duxit. Ea occasione secuti etiam nonnulli famuli, diúque mansêre. Siue non curauerat obseruatores Sabaudius, siue ea cogitatio animo non insederat; frequentes Mantuanorum literæ vltro citróque meabant; quibus secretum odium nationum continebatur. Aduertit tandem Dux inrutos domi hostes, & infidam dissimilium societatem, statuítque suspicione Ausam, sese periculo liberare. Itaque absens licet, missis ad Principem Pedemontanum filium literis, imperauit; vt nobiles illæ puellæ, ministerio filiæ Mantua deductæ.

statim amouerentur, & ad suos dimitterentur; si quæ conterraneæ fuissent, solùm in seruitio manerent.

Medius September erat, cum luctui suo mersa Vidua, & alto secreto abdita agebat, non alio ferè mœroris sui leuamento per vices vsa, quam illarum virginum colloquio; vt doloris recordatio aut falleret, aut mitesceret. Et solatium quidem non leue erat; quod singularum fidem longâ consuetudine perspectam haberet; nec familiaritas eliminaretur, quæ inter puellas honesta, creditur secreti in continuum oblectare. Has inter (solatium in luctu erat) defuncti coniugis amatum nomen, mutuam caritatem, Regiam iuuenis indolem, Mantuæ vrbis situm, ornatum, delitias, multo fletu; mox Infantis filij obitum, minori quamquam affectu, dolore tamen altè fixo; ad extremum filiam vnicam & complexi suo abstractam, vnicum maternæ calamitatis leuamen lamentabatur. Contra illæ (quando sermonis licentia erat) postquàm assensu miserias prosecutæ fuerant; discordias bellum, iras, (sexui semper inuisa) detestabantur. Proiectæ verò Dominæ spem componendarum discordiarum, & recipiendæ filiæ obtrudebant; si apud genus humanum ius pietásque Hispani Regis patrui valuissent: siue coniugium nouum parens, siue cum satisfactione & sine nuptijs pacem parens voluisset. Hoc argumentum sermonum erat: cum interim totos dies indiuiduæ, fœmininis operibus, & quæsito studio, excludere pro virili mœstitiam Dominæ niterentur, tempúsque quod memoriam refricabat, fallere. Matronas Taurinenses nisi per longa interualla visendi studio sese exhibuisse vulgatum fuerat. Tamquam illæ Sabaudij indignationem, loquendi licentiam metuerent. Quod enim sponte inter paucos suppresseris, communione & occasione nonnunquam exprimuntur. Sed Viduæ ministerio destinatæ, assiduè pensum diurnæ operæ exigebant; flectebantq; eodem studio solandi nonnumquam in fabulas, ne lachrymarum occasio perennis esset.

Decimâ Decembris sub meridiem Pedemontanus vt sororem inuiseret, missus est: solitus alias discutere gemitus; & humentibus ipse oculis sæpè defungi munere solandi. Paulùm solito officio immoratus est, ne inopinatè asperitate mali perstringeret: tum ad ea versus quorum causâ missus fuerat, suum Iesuitam discessisse retulit; orauitq; sororem, ne parentis voluntati effuso mœrore aduersa, indignationem prouocaret. Illa paruisse se; neque quo Sacerdote ad sacras Confessiones vteretur distinguere respondit. Religionem, senium, doctrinam, & ante alia bonam viri famam prætulisse. Tum Pedemontanus, idem illi in fœminarum familia agendum dixit; quod nobiles puellas, cæterásque Mantuani studio infectas, Pater illico dimitti iubeat: ijs tantum retentis, quæ ortu & educatione subditæ censerentur. Neque moram imperio interponendam; sed pati firmitudine animi, continuandam obedientiam. Ad Nuncium infœlicis missionis, adeo perstrictam dolore Viduam accepimus, vt nisi vicinus paries subsidio labanti præbuisset, statim ad fratris pedes laberetur. Mox collecto, manibus ad sinum complicatis, ductoq; altè spiritu, id tantum prolocuta dicitur, ô Domine Pater. Discessit cubiculo Pedemontanus, ne præsentia virtutem retineret, quæ iugulabat. Sed vbi victâ constantiâ locum dolori fecit, & soluto naturæ debito lamentationem exclusit, singulas appellauit, paternæ voluntatis necessitatem docuit, & in proximum discessum, vnamquamque sarcinas colligere iussit. Illæ quod minùs prudentiæ subesset, & liberius queri possent, fletibus domum omnem compleuerunt, fortunæ propriæ ingemiscentes; quasi in perfidiæ pœnam rejicerentur. Ea causâ non secreto, non publico abstinebant; vt agnitam ab imbelli sexu vim iniuriæ fuisse (sic illæ appellabant) Sabaudius exciperet. Sed illi cum altissimas decreti sui causas examinasset, incidendo dolori induci festinationem imperauit. Vbi destinatus itineri dies affuit, longo ordine singulæ & lachrymantes ab aman-

Sabaudius dimitti nobiles puellas imperat, quæ Viduæ seruiebant.

amantissimâ Dominâ abductæ,& naui ad id paratæ impositæ sunt; dato Comite Antonio Balbiano, qui in Pedemontis ac Monferrati fines illas paternâ custodiâ deduceret. Sed illæ obuium Comitem Aloisium Montecuculum Ferrariensem à Principe Vincentio Mantuani fratre missum habuerunt; ne nobilissimus numerus impare generi comitatu reuerteretur. Earum nomina erant Elenora Villa, Octauia Pedoca, Eleonora Trissina, Paula Scarampa, Isabella Andreatia, Eleonora Castiliona, Camilla Faâ.

P. Vincētius obuiam iis mittit Comitem Montecuculum.

Antequam Taurino discederent, ne ob malos mores aut nomine perfidiæ dimissæ crederentur, reliquere ad Sabaudium literas; quibus fatebantur imperio eius quod filius Princeps detulisset, depulsas se ministerio Viduæ Dominæ, cui fidem & honestatem morum aliquot annos approbauissent. Id tantum sciri ac credi cupere. Proinde quemadmodum duraturo in omnem vitam dolore sese expositas sciant; sic ad præsens lætari, quod eius desiderio festinatâ executione satisfecissent. Precari interim prospera omnia communi voto. Asperum id Taurinensibus primo visum, vt qui apud Dominas, pietatis, munificentiæ, Regij animi tantùm monumenta viderant. Qui tamen singula exactius æstimarunt, posse ac debuisse illum eo se incommodo expedire agnouerunt. Quippe compertum exploratorum diligentiâ fuerat, frequentibus earum Virginum literis, Mantuam & ad Monferratenses datis, aperiri consilia domus, & admoneri agendorum Mantuanum potuisse. Celeritate summâ scriptum illi fuerat, pellendas nobiles puellas domo Sabaudij; easq; Casalenses futuri incertas rectâ profecturas; vt ibi Principis sui imperium opperirentur; cuius domui primos ætatis annos honestissimo famulatu impenderant. Mantuanus non diu æstimatâ re, tamquam raro comitatis exemplo famam proferret, responderat, velle vniuersas Mantuam reuerti; vbi eodem honore haberi illas decreuerit; donec eius quam coniugio acceptarus foret muneri restituerentur. Quas semel domus sua in tutelam & domesticam curam aduocauerat, in extremum sustentatas cupere. Credebant aliqui id illum Viduæ gratiæ dedisse, cui reddere virgines destinaret, quandocunque sibi nouo matrimonio iungeretur. Sed inania hæc & vana, nos qui indiuidui cogitationes eius didicimus, vertisse in gloriam pietatem scimus; vt vincere liberalitate Sabaudium videretur. Illud quoque pro comperto habemus, donec concordiæ spes affulsit; & creditum fuit posse honestis conditionibus coniugium Viduæ repeti, famulatum Viduæ filiæ immutare Sabaudium noluisse: sed vbi negotiationem omnem arma spectare vidit, nec paratæ satisfactionis inditia præferre Mantuanum; & nexu omni, & suspicionibus liberare se voluisse.

Mantuanus ea Mantuā deduci iubet.

Vbi per Italiam vulgatum est, tot nobiles puellas vocari Mantuam, vt in Aula, vxoris Regiæ vacuâ, haberentur; vniuersi obstrepuêre: famæ iacturam alius, alius incustoditam licentiam metuebat: Principem iuuenem obseruatore nullo, eodem tecto vsum, parum securitatis promittere. Et debuisse Parentes virginum occurrere, & suas quemque in domos reducere. Amitam quoque Ferrariensem, non omnino consilium probasse ciues fatebantur; quod affine vero credimus; non magis honestatis singularum solicitudine (quæ haud dubiè in tuto erat) quam metu; ne qualicumque eo pignore Vidua Mantuam reuocaretur. Querelas in solido hæsisse tempus docuit; & satis magnam exitij partem eâ in deliberatione fuisse. Quamquam impoluta pudicitiâ, & dignâ natalibus sanctimonia egerint. Cæterùm illæ Mantuam deuectæ solito loco restitutæ, & iis matronis in curam datæ, quibus ante bellum vtebantur. Equidem dictu mirum est, quàm frequentibus sermonibus, id apud vrbem tractaretur: vbi non praua, non honesta superficie tenus, sed profundâ indagine examinantur. Potuisse laudari Mantuani munificentiam, si vniuersas in nuptum pecunia iuuisset, si consanguineis restitutas, nobilibus sponsis collocasset; si nondum maritatas Mantuanus vxore

præcipuè de bonâ opinione generis humani meruerat. Sed scribentium mendacia effrons petulantia corrigeretur, si sibi ipsis in talionis pœnam, linguam dentibus mordcrent. Quò ille pluribus argumentis modestiam ac reuerentiam regiam testabatur, eò res ac consilia Hispanorum certius in bellum flectebant. Videbantur dicto factoq; oppignorati in hostilitatem, & vindictam spretæ maiestatis. Insigne quoq; Aurei Velleris remissum Inoyosæ accepimus, documento renunciatę amicitiæ, idq; Regis iussu, miserâ comparatione Marchioni Estensi datum. Et fortè eo se onere leuare Sabaudius gestiebat; siue hostilia arma ferre abnueret; siue vulgata in minores dignitas minus iam Principis splendoris habere videretur. *Sabaudius remittit Hispano Vellus aureum.*

Crescebat Sabaudius milite; & sociorum literis monebatur, plures sibi indies affuturos: quod Pedemontani subditi prospicientes, voluntariam erogationem in capita receperunt. Neque Sabaudius quidquid, aut suorum pietas offerebat, aut necessitas persuadebat illico admittebat; modestam collationem, suorum amorem retinere nouerât, maximè vbi egentes, viduæ, pupilli, religiosi viri excipiebantur. Multum auri eo studio amoris collatum; quòd ingens prouincia, numero populorum, & opibus sextuplo censeretur maior Monferrato. Vbi Pedemontana omnis cohortibus ac centurijs strepere visa; & qui venerant in iusti exercitus formam componi posse, testandæ suis pietati, & quàm honesta præciperet, vulgato edicto licentiam militarem primùm coercuit, adeo arctis legibus, vt vix intra Monachorum claustra modestius agi posset. In Deum ac Diuos iniuriæ, templorũ direptiones, rixæ, seditiones, peculatus, impudicitia, neglectus ducum, quæq; militarẽ disciplinã corrũpunt, additis ingentib. pœnis prohibuit: vt nemini cordato dubium esse potuerit, iustissima ea arma esse, quæ tam honestis institutis iungerentur. Animaduerti in violatores imperauit; nec quod processu temporis, & summâ in confusione rerum bellicove tumultu, interdum scelera aũdita sint, rectum Ducis animum doli arguunt; gnaris rei militaris peritis, nullam adeo in bello arctam regulæ custodiam esse, quæ incongrua & iniqua aliqua non admittat. *A suis pecuniâ iuuatur.* *Sabaudius edicto coercet militarẽ licentiam.*

Venetus Senatus, cui ante omnes, libertas Italiæ ac quies, consiliorum omnium argumentum est; vbi defecisse Hispanos a Sabaudio; & negotiationem cõcordiæ, in iniurias & oppressionem vertisse cognouit, iuuandum Sabaudium pecuniâ decreuit; strenuum Principem & reddendæ operæ paratum ratus. Manifestæ subsidij causę, & Reipublicæ quoq; commoda prospicientes suberant; quas & nouerat Sabaudius, & Hispani timuerant. Non enim amplius cum Mantuano Duce prælium esse, nec de Monferrati possessione certari. Illam cuiuscunq; victoris prędam fore nouerant; sed Hispanos vbi in Pedemõtanis præualuissent, vniuersam Italiam sub iugum acturos; & ante alia Venetorũ per Lõgobardiam vrbes antiquis prætextib. decantatas. Vix crediderat Sabaudius pulsum à se Taurino Oratorem Venetum, viam aliquam reconciliationi reliquisse; sed nõ minori occasione quàm Dux ipse vrgebantur, ne opprimi magnum Principem paterentur. Leuem quoq; pecuniæ iacturam reputabant; quoties miles transmittendus non foret, scirentq; Sabaudio vim ingentem hominum suppetere, magnis prouincijs imperanti, & fortissimis vicinis fœdere illigato. Ex dignitate Reipublicæ creditum, si prior Sabaudius suas necessitates exposuisset; nec ante tamen ille fateri voluit, quàm certior per literas factus est, deferendas illius preces Patres amicè excepturos. Verruensis ea cura dicebatur, qui prudentiâ notus, adeo colligatas Sabaudij & Venetorum necessitates, & communia vtrique discrimina epistolis complexus est, vt certissima protulisse videretur. Galli animos addebant, quos eædem causæ, pares suspiciones stimulabant. Nihil hic Mantuani iniuriâ properabatur; & spectatorem alieni conflictus agere potuisset, nisi magno se discrimini inserere, impar obeundi voluisset. Itaque à Venetis certum auri pondus in menses singulos definitum est, quò Sabaudius iuuaretur; si Hispani libero Principi vim

intulissent. Dedere quoque documentum quo publicè fides testaretur; nam, vt diximus exceptum voluêre Mantuanum nec inter hostes recipi, si pro quiete ac possessione suâ nixus hostilium armorum communione abstinuisset. Idem quoque subsidium illi pandi durante bello placuit; vt nullâ Hispanorum ope seruare sua,& tueri fines posset. Id præcipuè Mantuanam rem afflixit: cum enim permisso semel arbitrio ac tutela sui Hispanis, saluâ existimatione prospicere a longè alienas turbas posset; pars cladis esse maluit, professus se pro Hispanis depugnare velle: & Galli hactenus in eius securitatem semper intenti, quem eximere periculo silentem poterant, cadem quâ Hispanos vi insecuti sunt perdiderunteque.

Venetorum dispar conditio fuit, plures enim illos abstinere auxilio Sabaudij voluerant; credentes arma Hispana ad frangendam tantum Sabaudij peruicaciam comparata. Id Regem literis ac promissis Cæsari Pontificiq; denunciasse; & meruisse tanti Principis testimonium totam fidem dicebant; in quo nunquam alieni cupido visa foret, nec spectata aduersus minores ira. Inconsultè procurrere Senatum dicebant; vt & suo & alieno hauriretur, & in discrimen non continentis solùm, sed & Adriatici possessionem misisse: dum in Vscoccos & Austriacos Dominos sumptâ intempestiuâ expeditione, & domesticos thesauros absumebant, & expensis ac laboribus subditos tenuabant. Si quid Ossunæ Dux, Prorex Neapolitanus, quiq; mox rebus Gubernatores impositi, moliti aduersus forent, non illationem belli, sed odij & iniuriæ propulsationem futuram. Alij anxiam dominationem,& Austriacos prætextus excusabant, cœptantibus motibus in procliui remedium esse: vbi partes hostiles præualuissent, leges consortibus ac victis dare, eius esse qui vicisset. Cum hæc varijs vtrinque rationibus disceptarentur, Veneti semel placitis intenti, tueri se libertatem Itali Principis falsi sunt; nec quid aduersus Hispanos nouare; si vti iure suo Sabaudium, apud illos noxam non habuisset. Offensionis nihilominus argumentum Rex accepit; quasi nec eius pietas fidem inuenisset; & contumacem, paciq; Italiæ aduersum fouerent.

Hispanus Inoyosa bellum mādat. Regium in Hispaniâ consilium, audita Sabaudij contumacia,& quo molimine tot populorum accessione bellum pararet, Inoyosæ per literas significauit, vt aucto militiæ numero aduersus imminentem vim se muniret; stabili tamen decreto; quodq; honori Regio ferè exitium tulit pacem præferre;& obsequenti Sabaudio reconciliationis potestatem relinquere. Ea negotiatio irritum laborem continebat: nec enim nisi incluso Mantuano prompta aut duratura credebatur. Discordante quippe Sabaudio, & à Mantuano honestam satisfactionem requirente, turbari omnia opus erat, & nouas præliorum causas emergere. Hinc infœlix illud Viduæ matrimonium retractum aut reiectum, prout rationes volebant, fuerat: & non Castilionæo solum, sed & Sauello Nuncio promouentibus, an legibus vllis sanciri posset disputatum. Ille componi ante quæ præscripserat volebat, hic iniquitatem asperitatemq; conditionum, etiam fastum erga Viduæ relictæ nomen ostendebat: & quæcunque poscerentur nisi modo amicorum sententijs, modo Hispanorum reuerentiâ retineretur, negaturus videbatur. Consilia Mantuano ex tempore,& nullo præuisu sumebantur; quò magis mirum, quòd quæ toties commendasset, abnuisset, q; Amitæ Ferrariensi, & secreto consilio communicare voluerit. Vniuersi sub vesperam aduocati, de re magnâ disputandum, & quod in rem suam maxime faceret examinandum dicebatur. Vbi in vtramque partem multa dicta auditaque, eorum qui auersabantur sententiam requisiuit. Nec is primus super tanta re congressus fuit; quod Amita Siluio Teatino adiuta, non rationes solum, sed & comminationes obiecissent. Naturali impotentiâ & assiduis suggestionibus fatigatum, totum se consilio permittere dixit, sed præcipue non audiendos eos decreuerat, quos Aula intus salutari, apud ipsos exoso nomine *Infantistas* appellabat. Neque iam aduersus Ferrariensem (domum omnem perni-

Infantistæ.

cioso

cioſo hortatu in exitium laturam) erat; qui eloqui publico, aut ſui Domini bono auderet. Præualuêre apud corruptum animum mala conſilia, fato (vt non ſemel experimento didicimus) ruinam familiæ accelerante. Et quò validius Ducis animum retineret; ſcripto rationes complecti voluit; cui Comes Chieppius Siluius, aliiq; præſtito ſuffragio laborarunt. Habebat:

Viuentibus adhuc Sabaudij prætextibus, importunum coniugium cenſeri: ſiue quod diſcordantes animi ægrè vniantur; ſiue quod duraturam partium quietem non promittant. Componenda ante, quæ credantur partium iura, & exuendam Sabaudio alieni cupidinem. Parum etiam honori Mantuani conducere; ſi armato hoſte ac minitante, quam honeſtiſſimis conditionibus plures ante menſes accipere viduam poterat, tum velut coactus admiſiſſet, & emiſſet. Imo libertatem imminui, dum alieno conſilio tamquam datæ legi obtemperat: quod quæ iniqua aduerſus Mantuanum vis ſit, etiam perniciem accerſat. Franciſcum Ducem generum, non fide, non obſequio Sabaudium retinuiſſe, quin ſecretas artes doloſque strueret, & (ſi potuiſſet) circumueniret. Grauiora Ferdinando fratri imminere, apud eundem dulcedine dominandi iam excitatum, & iniuriarum quas intulerit memorem. Nec enim diligi læſum poſſe, continuatione odij, metu vindictæ. Et quando certa inimicitia ſit, facilius apertum ac profeſſum, quàm ſecretum hoſtem vitari; non in Ducem ſolum, ſed & in fratrem Vincentium fraudibus vſurum, quoties detur occaſio. A Patre an ab Hiſpanis coniugio vidua accipiatur, iuxta perniciosum. Nec enim parentem ex fide acturum, & ſi Hiſpani nuptias comminationibus promoueant, maiori indignatione apud Patrem fore; quòd eo inuito filia collocetur. Vim quidem apertam, & conteſtati belli mala Hiſpanos repreſſuros; ſed ſecretas iras; & ſpecie pacis aſſiduas vexationes in arbitrio validioris fore: nec enim culpam abnuenti, rectè bellum inferri. Experimento cognouiſſe Mantuanum, quantum miſeriarum ac difficultatum recepta olim Regia neptis induxerit; proinde inconſultè eadem diſcrimina adire; quæ ſiue ſuperſtes marito, ſiue ante deceſſiſſet impendeant. Neque id niſi magna vtilitate penſandum, quæ imminentibus malis iuſtâ æſtimatione componantur. Certum quoque metum fictæ caritatis eſſe; vbi enim conceptam & admiſſam ſpe ſecuritatem hoſtis deprehenderit; quiq; dolo acturi ſunt, facilè pupillæ raptum tam diu quæſitæ meditaturos tentaturóſque; quâ habitâ, noua ſuper Monferrato iura agitent; & niſi maſcula proles adſit proſequantur. Non ſemper coniugum amorem manere; quantò minus ſoceri & generi; quorum pietas ſæpè priuatis vtilitatibus corrumpitur. Nec de fortunis tantùm formidari; ſed vitam in diſcrimen vocari, quoties parricidium proficere cupidini regnandi poſſit. Fratrem Ducis Vincentium iuuenem incautum, & pingueſcentem ſuperfuturum quidem, non tamen domi firmaturum potentiam; nec temeritatem inſidiantium frænaturum; eò acrius cœptum flagitium proſequentium, quò magis ſpes fraudibus matureſcere viſa fuerit. Principum matrimonia raro candidam fidem polliceri; & præferri nuptias; quas æmulatus & prætextus rerum comitantur, ſatis docere non curam id ſed fomentum malorum eſſe. Etiam à Principum animis dominationis causâ verecundiam exulare; & ſi hominum conſenſus nouos tumultus execratus pudore flagitia deterreat; eam modeſtiam primis tantùm lætitiæ diebus circumferri; ſed viuente odio ac cupidine, facili in nouas cauſas aut commentari, aut proferre; quibus etiam veteres retrahantur: Exules, auerſiones fluminum, finium turbationem, rixas vicinorum, latrocinia, & his ſimilia, magno ac recenti malo ſuffectura.

Scriptura quâ Mantuanô diſſuadetur matrimonium cū viduâ pluribus rationibus.

Delato paucos ante annos ad Caſalenſes Sabaudio, reuerentiam quandam hoſpitalitatis retinuiſſe, vt ab inſidijs abſtineret. Emenſum fuiſſe inſatiabilibus oculis altitudinem mœnium, vaſtitatem murorum; profunditatem & latitudinem foſſæ, numerauiſſe præſidia ac tormenta quæ in minori arce erant: idem forſitan

internuncio aliquo in maiori egiſſe: quid acturum credendum, ſi nouis indignationum cauſis efferatus, occaſione ac commoditate ſæuire cupiat? Matrimonij promotores Hiſpanos, haudquam nouas nuptias, pro fine quietis imperare habitum Vincentio Duce ſuperſtite documentum; quem certum ſit in plenam concordiam commutatione locorum accinctum, concordi ac poſcente Sabaudio præpeditum à Rege, tamquam de alienis tranſigeretur. Fratris coniugem in communionem thori adſciri, intus turpe, palam lege ac gentium conſuetudine damnatum; ſed & Mantuanum auerſione proſequi. Quod tamen tolerandum foret, ſi breuem tumorem diuturna pax foret ſecutura. Nunc de inanibus & de pecuniâ, re leuiſſimâ, apud potentes, agi: quorum cauſâ tantum dedecoris publicè dire non expediat. Honoris quoque rationem habendam. Cur enim matrimonium quod rebus integris, tot Principibus laudantibus Mantuanus abnuerit, tot damnis ſuis ac ſuorum, tot iniurijs dicto & facto ſugillatus; nullà rerum ſatisfactione, non futuri ſecuritate, inter minas & imperia contrahat? Quòd ſi inter Sabaudium & Mantuanum ſolida compoſitio contentionum præcederet, quam mox concordes nuptiæ ſequerentur, certam ſpem quietis ſperari poſſe: ferme enim vbi manifeſta eſt cauſæ iuſtitia, vis & inuaſio abſiſtunt. Sed vanis Hiſpanorum promiſſis intutam futuri fidem eſſe: nam & mutationem rerum, & obliuionem, & temporum viciſſitudinem irrita plerumque reddere quæ ſpoponderint. Vix credi poſſe aduerſus tumultuantem, eos ſemper arma tractaturos, qui euentu didicerint, non eas ſibi vires eſſe; quibus contumacem primùm poſt minitantem, exercitu exuant. Sapientius futura mala præuideri, quam iis quæ incuriâ admittuntur mederi. Cupidinem Mõnferrati Sabaudio ingenitam, à maioribus inſtillatam & in illum præceptis deriuatam. Neque aliud magis ambiuiſſe; quàm obijci ſibi occupandi quæ verſauerit occaſionem, quâ opportunè vti nouerit. Id adeo certum, vt ne nunc quidem abſtineat ſermonibus, irâ audaciaq; dictatis. Itaque iuxta ſtultitiam eſſe, tam vaſtas cogitationes excuti animo, aut audaciam defuturam credere. Iam inter matrimonij pacta (vt pars prouinciæ ſileatur) veniam rebellium, & ceſſionem damnorum futura. Hinc augeri prætextus Sabaudij, & exiſtimationem increſcere magno Mantuani dedecore; ſiue ſponte, ſiue coactus eam in pacem conſentiat, quam cum armis vrgeretur auerſatus ſit. Perſuaderi non poſſe miſsâ Mediolanum pupillâ, dimittendam e Sabaudio viduam matrem. Id Mantuano opinione iurium apud æmulum pernicioſum: ſiue ſtatim deſtinatis inſiſtatur; ſiue tractâ in longum negotiatione, inexplicabilibus difficultatibus (quas ſubitò expediri conducat) inuoluatur. Intellexiſſe Vincentium patrem conſilij pondus: eoq; prius compoſitionem controuerſiæ tractaſſe quàm nuptias. Eam ab ijs præpeditâ, qui nunc intoleranda imperent, vt alieno malo ſibi domi pacem faciant. Neque fugere Hiſpanos, durante inter Sabaudium & Mantuanum odio, intutam ipſis Italiæ poſſeſſionem eſſe, cuicunque ſe propugnatores addiderint: nec alium in finem tumultuarias nuptias imperare, quàm vt ſuſpicionibus liberi, etiam arma deponant. Simul vterque Principum, illos ſolos rerum arbitros accipiat. Huius quidem matrimonij ingentes vtilitates præferri; verumtamen non vitæ ſolùm diſcrimine, ſed & dominij ceſſione eas vmbras æſtimari. Cuicumque Principi credi poſſe; Sabaudium notis artibus in ſcutum, & arbitrio quæ promittat interpretantem ſatis moneri omnes, ſe fidem conſumpſiſſe. Quòd ſi Rex Hiſpanus quietem Italiæ & amicis vtilem probet, cum illum non alia pacis inſtrumenta tractare; & inuiſo pridem matrimonio, eam certioribus & acceptioribus medijs promouere? An impoſſibilem putari inter vtrumque pacem, ſi Sabaudio filia non eſſet? Miſeram conditionem populorum; quibus aut pereundum, ſine eo coniugio ſit, aut admiſſo in perpetuo diſcrimine agendum. Cæterùm id proponi ac perſtrepi, quod Mantuanus pauenti & annuenti ſimilis, & nominauerit nuptias

nuptias. Detrahendam huic auersioni personam & liberè eloquendum. Nec enim ideo aduersus ius, fàlsque piissimum Regem toleraturum detrudi è suo Ducem,& in Caroli V. aui contumeliam iure concessis exui;sed tutelæ quam non semel sacramento promiserit seriò inuigilaturum. Frustra reiecto coniugio,expensas & damna subditorum, quæq; belli mala referuntur,obijci. Apud prudentem Principem,plus vtilitate existimationem valere:neque saluo honore admitti cōditiones posse, quas inter media arma fuerit aspernatus. Et vtilitati & gloriæ Hispanorum referre, Sabaudium ab armis discedere:non itaque credi posse,omissuros cœpta,nisi exutum legionibus viderint.Sic inanes metusMonferrati cessuros; & in pace dubia,retinendis suis,suffecturum Mantuanum, iam eruditum diuersis vexationibus inter insidias agere. Cæsarem ac Regem Hispanum, vbi rationum pondus exceperint,pro excusato Mantuanum habituros,nec ideo profectioni renunciaturos;qua certum est ante alia honorem Regi accedere. Gallos assiduè colendos;& apud Reginam amitam literis & Oratoribus obtinendum,vt hanc nepotis sui causam, apud Hispanum suam fateretur. Profuturum certè officium, & vel metu offensionum securitatem Mantuano accessuram. Senatum Venetum,in quo multi sapientiâ eminent;quam semel causam complexum sit,in finem vsque protecturum : neque subsidium quod irrequisitum contulerit, oratum auersaturum. Non quidquid ab Hispanis imperij speciem referat, pauendum;neque proinde concedendâ pupillâ solicitudine trepidandum ; quam certum sit Reginam Galliæ non permissuram à paternâ domo abduci,nec dictam semel sententiam retractaturam. Illos plerumque difficilia negotiorum non vna via aggredi, sed modo placidis , modo asperioribus trahere in sententiam aduersos niti ; & tum de comminationibus remittere, cum deprehenderint subesse constantiam. Puellæ incolumitatem in Dei auxilio esse;nec si quid illi fato euenisset, hæredi matri aliud quàm inanes prætextus accessuros.Imo si bona omissis feudalibus examinentur,nullam illi à patre hæreditatem posse contingere ; graui ære oppressa re Mantuana & plerisque bonorum alienatis ; quæ possint ab emptoribus optimo iure repeti.Iam verò reddendæ dotis, & incrementorum quæ reperiantur metum; & Mantuano indecorum, vt qui accepta coniuge,solutam pecuniam in hunc vsum vertere possit ; & imparem esse exprimendo consensui. Magnum Hetturiæ Ducem,de collocanda Mantuano sorore, cum prudentia ambiguè differere:non despectu, contemptu,aut Hispani metu, sed formidine opinionis Europæ,qua credatur,communi quieti,viduæ nuptias magis expedire.Hinc enim cunctationem. Vbi cum Sabaudio rescissa negotiatio fuerit ; & certum ac sui iuris Mantuanum accepisset,promptè desiderio accessurum. Magni Ducis matre gestiente, & eam spem primo statim die complexa. Porrò promissum Hispano arbitrio matrimonium , non statim viduæ Mantuanum obligasse; si non hosti,non suspecto,non æmulo nupsisset,satisfactum promissis.Hetruscum iam nimis Hispanum, & non semel Austrio sanguini illigatum. Postremò sola rebellium venia potuisse olim delinito Sabaudio,nuptias cum filia contrahi , idque suffecturum fuisse,vt arma deponeret ; cum nunc etiam matrimonio inuiso vinciri se Mantuanus patiatur. An si volenteRege dimiserit exercitum,nulla imposterum pacta,nullas leges fore difficultatibus componendis. His quæ sermonum licentia commentabatur (iam enim apud Mantuanos id omne honestum habebatur , quod argutissimè Sabaudium laceraret) qui scriptum illud inuerecundum ac stolidum vomuerat, confecisse se putabat,coniugium Ducis cum vidua,indecorum, iniquum , perniciosum esse : nec ex eo spem vllam pacis , sed fraudium circumuentionúmque formidinem.

Primus Mantuanus nondum prima luce egressus cubiculo libelli copiam accepit,diu ante expectatam. Mox viduæ amitæ res communicata;tanto eorum fa-

uote qui infensi Sabaudio fuerant; vt excludendo pudendo matrimonio, & trahendis in sententiam Regibus suffecturus videretur. Iam enim percrebuerat, vim tantùm Mantuanis in calamo esse; & quantum Sabaudius virtute nitebatur, tantum illos scriptis obstrepere. Id verò cæteros quibus clarior intellectus, & futuri certior coniectura, secreti magnitudine conficiebat; donec & vulgata res, & Magnus intimus secretorum, auctor fuisse detectus est. Et quamquam illico rationum vanitas, & quàm inanibus sustentaretur, patuisset, scriptoris tamen auctoritas, Amitæ respectus; & in primis Mantuani in proprium exitium præceps animus, retinuêre; ne (vt moris erat) famoso scripto falsi argueretur. Responderi tamen placuit: quique prouinciam suscepit (gnarus se in eluctantes, & contempturos niti) testatus est, veritatem quidem quam Romanus Pontifex, Cæsar, Gallus & Hispanus Reges, Veneti, (quique minimè crederetur) Etruscus se offensurum; sed labore inuiso plerisque, & infructuoso. Ex Italo sic traduximus.

Responsio ad praecedens scriptum.

Id præcipuum ab opifice Deo, humano generi datum; vt prudentia vsum, etiam futurorum cognitionem coniecturâ præsumat. Occurrere sapientum placita, imminentium apud maiores exempla: quorum memoriâ facile sit, impedentia præsenti ac futuræ occasioni componere. Pro modo ingenij iudicium quoque vigere, aut languescere: & eum qui præterita ingruentibus committat; quæque easdem causas secuta sunt conferat, parum à diuino discrepare. Excelsi animi id magnum munus, eoq; purgatissimo intellectui proprium; cui non ira, non amor officiunt; & apud quem suis meritis res æstimatæ, nullo externo affectu imbutæ excipiuntur. Quò minus mirum, si relictæ Viduæ Sabaudiæ inuidiâ, quam infensum credidisset, & Ferrariensis Amitæ hortatu; nec non Teatini otio; quod Viduâ sacerdote Iesuitâ ad confessiones potius vteretur, prudens alias ministet ad ea proruperit; quæ nisi deprauati animi argumento vulgari poterant. Equidem caritati Sabaudij admisso licet coniugio parum credi posse; nisi in eam concordiam eatur, quâ veteres prætextus dissoluantur. Sed eam operam Mantuano, non Hispano incumbere; quem æstimatâ infirmitate, & potentiâ æmuli, deceat certissimæ necessitati, & perpetuæ securitati aliquid condonare. Ius apud Mantuanum forsan credi: non deesse tamen validos Sabaudio prætextus; diuturnitatem litis, eiusq; partem à Cæsare decreto veteri non finitam, mereri aliquid quod redimat vexationem. Pleraque apud illum præter ius, magnâ æquitatis specie, & tractari & admitti posse; finium exactiorem custodiam, aquarum fluenta, molatrinarum, itinerum, pontium vsum: quæ ante non semel in disputationem vocata turbas mouerint. Hæc si longior altercatio; & facilis à similibus ad vim transitus considerentur, satis docere inuictum aduersus omnem largitionem animum, sibi causam malo facere. Vbi intumuerint animi, & prætextus irâ & iniurijs arserint, infestationem, raptus, turbatam possessionem, quæque inimicorum propria honestir formam induere; eoq; neglectum, vexationem, damna, verioribus pretijs iudicanda; & minori loco habenda, quàm si minima prouinciæ pars concedatur. Suppetere transactioni decora nomina; & formosos largitioni titulos, quibus concessio adornetur; etiam vtilitate commendetur; mutationem finium, nuptias sororis cum Pedemontano Principe: quas nulla vnquam vtilitas æquauerit. Potentiorem esse Sabaudium, quàm vt credita iura negligat; & indies augere potentiam; forsan & Mantuano Regiam tutelam adimere; siue Hispani Regis filiam, siue Galli sororem coniugio accipiat. Contra apud Mantuanum securitatis Regiæ spem languescere, odio ministrorum, tædio, expensis; etiam non plenæ fidei suspicione; neque satis posse discerni, damnosiúsne sit carpi à Sabaudio, an Hispanis prævalidis Dominis seruire. Nisi Monferratum intactum illacessitumq; sit, Mantuanos reditus parum necessitati, multò minus decori sufficere. Explendis creditoribus prouentus omnes hauriri; & è Monferrato auri congeriem quotannis deuehi.

uehi. Experimento cognitum Gonzagam domum,externorum ac potentiorum Principum seruituti mancipatam, intra veterem paupertatem mansisse; donec dotali Monferrati incremento, cæteros per Italiam Principes, splendore aut supergressa est,aut æquauit. Debuisse multò ante Mantuanum præuiso exilio suo salubri deliberatione occurrere; non inutili cunctatione sua commoda perdere, aut frangere pacem Italiæ. Sed quando prima agendi tempora à prauis consultoribus prodi passus sit,licet tardè,seriò tamen procurare debere, vt cupitæ ab omnibus quieti consulatur. Matrimonium certè non sufficere: si quid tamen bonæ spei, aut securitatis præsumere liceat, eo maximè obtineri posse. Quod si tum etiam intutæ Mantuani res dicantur,quam vnquam pacis spem fore,vbi validissimi & infensissimi hostis filia,Regisq; protectoris neptis reijci videatur? Sanctissimæ Viduæ duraturam pietatis memoriam; vtque ceruicibus Monferratensium perniciem auerterit, si Dux & ministri credidissent. Retinendam eorum quæ prudentissimè decreta sint constantiam; & si quæ vis formidetur,publico bono, Regumq; ac Principum Europæ desiderio excusari. An credi posse, vniuersos excepto Mantuano,eius rei iudicio decipi; & apud vnum Consiliarium,vnam Fœminam,vnum Teatinum, vnum alterumve mediastinum, quidquid vnquam prudentiæ sit,reperiri? Cæcutire reliquos qui approbent, aut qui pendeant iudicio errare? Mortalium omnium consensum inurendo rubori sufficere. Nullam ab Hispano vim Mantuano intentari; temporis conditionem, & necessitatem accusanda.Paterna Principum consilia,& salutares monitus amicorum; quibus vtilitatis opportunitatisq; admoneatur,præsumenda. Finem negotiationis offensurum,quàm intempestiuè insulsa libertas iactetur, ab omni spe destituto, nisi eius qui protegat, & auersatur. Incertum adhuc esse an cum Franciscus Princeps inter viuos ageret, Soceri insidijs vulgatis impetitus sit.

Quod si pro vero habeatur,debuisse & ipsum,quando iam parti malorum matrimonio obuiam iuerat, duraturam quietem sororis cum Pedemontano nuptijs, & minimâ titulo dotis largitione redimere. Quorsum spectasse superbum responsum Oratori Sabaudio datum, id cum coniugium tractante? Nobilitatémve an opes displicuisse. Alienis erroribus proprios non excusari: quandoquidem proficere exemplis in vsu sit,iisq; plus ponderis quàm rationi esse. Proinde peiora Ferdinando fratri imminêre; geminatis vtrinque causis irarum,& integris adhuc viribus,quæ tot dies siluerit. An reddito odio credi posse, conciliari caritatem,& duritie indomitâ flecti obfirmatum animum? Non hanc primam causam esse, quæ duplici licet Iudicis sententia terminata, partium mutuo consensu, & pactis dirempta sit. Ne tertiæ quidem cessurum Sabaudium, adeò minus primæ, quæ pleraque indecisa reliquerit. Abiisse iam tempus quo Sabaudius occultus Mantuani hostis credi poterat. Patere plus desiderio,non sibi,non occasioni defuturum; donec ab æmulo satisfactionis (aut si quod speciosius nomen arrideat) titulò aliquid accipiat. In vitam Mantuani aut Vincentij fratris insidias frustra credi: nec enim vtriusque exitio defutura plura capita,quæ successione in Monferrati inuestituram vocentur. Et si vniuersi fato decederent, non Sabaudio statim,sed Cæsari ius parari. Et patre & patruo annuentibus expedire nuptialia componi. Hunc pacto accessisse, illum non auersari; si Mantuanus factis quàm dictis,quod olim promisisset,testaretur; documentoq; approbaret,veram se amicitiam cupere. Professum hostem dolò ac vi sæuire solitum: & quando concedatur delassandos diuturnitate molestiarum Hispanos, & deterendum continuis malis Mantuanum; cur abnui instrumenta pacis, & pulchram securitatem leui concessione non quæri? Regiam neptim Mantuanis laribus inductam,veram domini pacem attulisse; etiam Mantuani sororem Sabaudium filio coniugem cupiuisse; cum regales nurus non deessent; nec quod suspiciones moueret,auditum,

nisi modestissimæ querelæ accusentur. Fatalem illam viduam dimissam, nec honestis conditionibus receptum coniugium, exitium patriæ attulisse. Id ante alios Mantuanum in votis habere expedire, vt propriæ familiæ commodo, hoc potissimum sanguine, eius posteri illigentur. Quæ secuta sunt, mala fortunæ culpa euenisse; quæ tamen inuehendis calamitatibus impar erat, si in præsentem à Mantuano, malis consultoribus perdito, erratum non fuisset. Simulationem caritatis metu existimari: & iuxta malignitatem esse, compositis prætexibus ac dissentionum causis exclusis, vanas suspitiones, terriculamenta, puerilia, vmbrasque admittere. Quo enim titulo, quibus iuribus, quo fine credi possit, sinu matris, ab auo aut patre filiam abstrahi? An maioris fidei tutelam alibi credi posse? An educationem principem? an pietatem? Quid hoc stoliditatis sit animo concipere, Mantuanum absente matre raptum filiæ non metuere. & defuturam iidem & custodiam præsente? si quo iure diues pupilla credatur, id omne matris esse; dotisque viduæ ac parentis causam, forsan & parum congruentem. Iam Monferrati inuestituram superstite prole mascula fœminas in perpetuum arcere: etiam Sabaudium qui olim sperauerit, crediderit que agnouisse veritatem. Doremne pupillæ, tot ante nuptiam annis auus requirat; cui non soluere sponso, non a patruo exigere incumbat, aut posse præsente matre eam sibi curam aduocare. Porro sit genero socer infensus, nec coniugium caritas diu duret apud non... agente Mantuæ vidua puellam in tuto fore. Quod si ira & insidiæ formidentur, vxorem sũmo loco genitam, prudentia ac sanctimonia incõparabili reuerentia obsequiis deuinciri. E socero creditos metus multum caussarum habere; eoq; præueniendos quocunq; remedio, quod in futurum veteres prætextus excludat. Amari quidem dulcedinẽ pacis, sed instrumentorum asperitatem vitari, quamuis natura comparatũ sit, cuiuis effectui suas causas, sua media respondere. Parricidij nullam occasionem, aut vtilitatem satis probabilem fingi posse; nisi inanes causę, & barbaræsquitia, non filiæ, non patri, non nepti profutura comminiscantur. Tantum infamiæ flagitioso & intestabili appingendum; magno viro & christiano Principi eo minus, quo magis absurda est cogitationis temeritas: neq; enim in possessione Monferrati Mantuano & fratre eius extincto, relictam neptim, sed Niuernensem Ducem ac filios, demum Cæsares sublata familia succedere. Sabaudios quamuis matre Paleologa ortos, semel successione exactos, consensu sapientum semper excludi. Principum nuptias si causæ irarum occurrant, aut iura dominationis, haudquaquam solidam fidem habere; sed nec plebeios; quoties inter eos de fortunis ac re familiari omni agatur, conuenire. Salubre id a Mantuano, & sciri & recoli assiduè expedire; vt meditatione vtilitatis, necessitatisque eruditus, profutura concessione, & sororis matrimonio, res suas in solido statuat: ne suspitionum fluctibus agitatus, timore assiduo contabescat. Si prætextus, si iura mutuo consensu, ac Cæsaris Regúmque placito componatur, plus haud dubie fiduciæ in negotiatione futurum. Neq; enim nullum mortalium, nouos motus nisi execratione prosecuturum. Vtinam preteritis mensib. non semel probata, & Mantuanus in mentẽ reduceret & incauto ministro obtruderet; raptus, incendia, fluuiorum prouinciæ interceptiones, exulum insolentiam, finium turbationem quęq; & mole sua, & recordatione sola inquietum dominum habent: mox seposita in tempus indignatione remedia complecteretur. Neque enim finitam miseriam, aut extremum vexationis euenisse. Totum ęuum ista duratura nisi salubri consilio obuiam procedat. Si enim sententia veritati suadentium aduersa exitu probetur, illis gloriã, Principi exitium comparari. Sed vbi deprehensa vanitatis fuerit, mala domini quę promouerint spectaturos. Mutuum matrimonio amorem, & titulo dotis leuem aliquot oppidorum cessionem, plenam subditorum fœlicitatem, & Principis consistere. Esse alios dandi prętextus, finium nempe ęquationem (si dotis nomen non place-

placeat, & correctionem agri tortuosi. Neque enim ignotum esse, confusum potius, quàm conterminum Pedemontanæ regioni Monferratum esse, & conducere vtriusque Ducis quieti, si possessio tecto limite & indubitato dirimatur. Perspectum Francisco Duci Soceri cupidinem fuisse: & quamquam requisitus (vt dicebatur) sororis nuptias distulerit, non tamen abnuisse; vt qui præuiderit parum securam Monferrati possessionem, nisi tractatis ante à parente conditionibus esse posse. Sic instante socero; cum adulto iam Authumno, Mantuæ in eum finem haberet Oratorem, promisisse se Casali sequenti vere futurum; & tum operam omnem tollendis discordiarum causis daturum. Non minores Francisco Duci quàm Ferdinando fratri spiritus fuisse; cum tamen palam, cum nil de suo Socero dare velle iactaret, secretis sermonibus formam componendorum limitum, cui Sabaudius acquiesceret, prosequi voluisse. Etiam quò destinata accelerarentur, totam futuram æstatem Casali agere decreuisse, nisi inuictum in domus suæ mala fatum obstitisset. Iam verò intolerandam potentissimo Regi, & impias in Hispanos de Mantuano optimè meritos, eas voces esse; quibus circumferatur, cupere Ducum discordiam. Quorsum enim armatos exercitus, tot Oratores, tot ministros, plena cursoribus itinera, tot expensas, tot ad Pontificem ac Cæsarem preces spectare? An erogationes tot millionum auri ludum censendum, cum nil effundenti comparetur? aut integros & suis opibus vsos Duces metum Regiæ potentiæ facere. Illam certè potentiam eò magnitudinis processisse; vt nisi quiescentibus & in tuto agentibus amicis (minoribus licet) pacem nolit. Cupere certè alienam securitatem sibi imputari, discordias externis. Non habere Mantuanum quod cupiat, præter memoriam fidei gratitudinis; & facile multa de suo concessurum Sabaudio fuisse, nisi prodito beneficio, prodigere metuisset famam prudentiæ. Ingratum quidem laudem gloriámque beneficio dare, sed famam sapientiæ imminuere, tamquam nesciuerit collocare. Cæterùm bono iure abnuisse Hispanum Regem ea pacta, quibus Sabaudius Mantuano, in eorum vicem, quæ per Monferratum reciperet, pleraque Hispanæ iurisdictionis oppida largiebatur. Quod si res ipsa ad normam arcanę dominationis exigatur, Mantuano potius quàm Sabaudio addi voluisse: quòd incrementum omne, apud efferum, & belli studio accensum Ducem, suspectum crederet. Falsa specie exterritum Mantuanum: nec enim vllum adeo validum ex lege vinculum esse, quo fratris vxor matrimonio induci prohibeatur; qui Summi Pontificis auctoritate soluatur. Suppetere apud Hispanos, Anglos, Polonos, etiam recentia exempla; apud quos didicimus id magnis causis vrgentibus, laudatóque instituto vsurpatum. Esse quo perfidiæ illi accusentur; qui Parentis humani generis, & legum Ecclesiasticarum moderatoris potestatem ea super re inficiantur. Sacrosanctas nuptias, honestissima pacta, Diuis quoque accepta fore; si permissio eius arbitrij sit, cuius placita diuinæ legis vice Christianus orbis obseruat. An libidinem aut flagitium, coniugio bono fine, bonis artibus quæsito prætendi? Maximè quod contrahentes, nullo priuatim affectu suo, publico tantùm bono, & rerum suarum necessitate concurrunt. Auersionem fastúmque ex re, non alio consilio aut imperio æstimanda. Cur enim multò ante, datum à Christianis Principibus consilium, admissum est? cur spes oblata? cur fratri gratulatum? cur (quod fama vulgauit, siue verè, siue falsò, acceptum tamen Mantuano) secreta fides data? Cur Vidua omnium nescia, expectatione, negotiatione, opinione turbata? An quietem prouinciæ, rerum tranquillitatem, Italiæ pacem comparari, adeo pro vili habetur, vt matrimonio Viduæ postponantur? Diuino fauori suas partes relinquendas: nec ignarum bonis esse sacramenti vi inter contrahentes certissimam caritatem nasci. Sed abnui à nolentibus manifesta,

quia corruptus prauis consultoribus animus, impendentia mala ac bona non despicit. Cum Pedemontanus Princeps amore ac hospitio deuinctus, Paréńsque eius faciles nuptijs aures accommodabat; non bello adhuc, nec illatis iniuriis potuisse opportunè contrahi; sed quando elabi occasio permissa est, & hinc aceruus malorum insecutus, maiórque adhuc calamitatum moles immineat, benè securæ fœlicitati, & quieti populorum consuli. Satis Mantuano à Sabaudio satisfactionis accessurum; si hic vi abstineat, & magnas in propinquo spes, angustis limitibus definiat. Si promissa conatúsque Hispanorum minus placeant, si vicissitudini temporis, ingenio Sabaudij, propriis viribus Mantuanus diffidat; aut bello (quoties virium propriarum non pœniteat) aut pactis, rebus suis exitium iam spectantibus consulere debere. Sed illi non militem, non pecuniam suppetere; tergiuersatione eius ac duritiæ, Hispanum, Gallos, Venetos frigescere; quos omnes concordes matrimonium consulere expertus sit. Nil auxilij à Cæsare præter inanes minas; quibus metu neglectus abstinere, satius illi fuerit. Vana indignationis retriculamenta esse, quæ toties vsurpata sint à Principibus impunè contemni. Pontificem consilio tantum, non armis affuturum; vt qui se pacis medium, & nemini hostem profiteatur. An ergo excindi prouinciam, spoliari populos, euerti munimenta, exui dominatione summo dedecore suo potius velle; quam a maioribus parta quocunque iure retinere; & auitis opibus per summam tranquillitatem frui? Nobili & honesto titulo dotis, & precum tot Regum tot Principum vtilitatem gloriámque habere. Si quid inexpressum à Sabaudio credatur, nil Gonzagæ domus magnitudini detrahere: quam potentiâ Sabaudiæ parem, nec Mantuani Duces professi sint, nec alij crediderint. Paribus titulis impares prorsus vires esse. Id quotidianâ meditatione recolendum, vt necessitas persuadeatur, facti damnosus pudor eliminetur. Quò enim vetustius Sabaudij in Monferratum desiderium, quò altius filijs Principibus instillatum est, quò plus virium & opportunitatis ad recipiendum habeat, eò promptiorem Mantuanum seruandæ possessioni suæ, facilitate & prouisu esse debere. De rigore aliquid remittendum; & (quamuis iustitiam aduersam credat) de suo aliquid concedendum; vt humanum genus & potentissimi Reges agnoscant, Sabaudium exigere prætextus omnes, renunciare iuribus, Cæsaréımque concordiæ annuere. Tum inferendi Mantuano belli causas, litis colores procul fore; nec tum reperturum Sabaudium iniquorum armorum imagine, cuius se auxilio & amicitiæ credat, futurâ apud omnes manifestâ iniuriâ. Imo Hispanum Gallúmque, & Cæsarem, quorum arbitrio Mantuanus paruerit, vades securitati, & iniquitatis vltores futuros. Multum referre quo quis titulo bellum moueat, quo nomine turbet. Venetos olim pleraque Pontificibus Romanis, Franciscum Sfortiam Venetis, Sfortias securos Principes in pacis tractatione hosti reliquisse, vt cætera manerent. Et laudatam non minus fuisse moderationem, quam profuisse. Expertum hactenus Mantuanum, quàm exitiabili eorum sententiâ vsus sit, qui dum proprijs cómmodis student, vindictam rebellium, & damnorum repetitionem consulunt. Hanc animi duritiem tot oppida per Monferratum diripuisse, excidisse, concremasse, tot greges abegisse, tot cædibus in innoxios sæuijsse; sed vtilitatem apud ministros, dum proscriptorum opibus ditantur fuisse: damna & miseriam apud Principem & plebem manere. An excusari posse Mantuanum, tot à Pontifice ac Hispano monitis edoctum, caueret priuatas famulorum vtilitates, quæ ipsi immensâ iacturâ expiandæ forent. Petijsse ab illo Sabaudium, quod vsu inter decertantes, & Gallorum maximè consuetudine receptum sit; Regésque id ipsum non vno Legato, aut vnis literis flagitasse. Maluisse tamen Mantuanum Oratorum & plurium Cursorum expensa tenuari: non quod aliam saluti viam breuiorem

breuiorem rectiorémque sciret; sed quòd in deterrima pronus, huc illuc prauitate consulentium agitari cuperet; vt orari & negare videretur. Nequaquam agendorum ignorantiam, apud peritos artium imperandi præsumi; & non vno totius Europæ exemplo doctos, in publicum bonum etiam iniquitatem impendi. Indulsisse rebellibus frequentissimè Gallos Reges, & Carolum V. Cæsarem, (qui fortunam in consilio habuerit) Germanos consternatos recepisse. Hos omnes, mores à Iulio Cæsare accepisse, & à Romana prudentia; quibus eundem intra diem, iidem & hostes fuerunt, & amici, & externi & ciues. His doceri posse, non semper exactam iuris, sed plerumque facti rationem habendam esse: nec esse validiorem agendorum præceptorem, quàm præuisam & ineuitabilem necessitatem. Itaque Regum precibus Mantuanum accessisse multo ante vtilius illi fuisse, quàm dominationem & prouincias Monferrati in ambiguo sistere. Quòd si etiam denuo bellum ingruat, magno rerum suarum damno deprehensurum, vim iustitiæ præualere; prudentérque magnis intercessoribus concedi, quod propriis viribus retineri non possit. Denique plus honoris è prudentiæ fama esse, quàm vtilitatis è peruicacia; quæ vt destinatis profutura nou est: sic præcipuæ laudem mereri, si tot Regum sponte agat potius, quàm aduersatus impellatur. Pupillæ raptum, aut Hispani Regis preces, si perniciosa domui Gonzagæ credantur, & incommoda; tracta in longum negoriatione rejicienda. His calamitatibus statim occurri posse, accepta vidua, & data sorore; quæ dotis nomine pauca oppida numeret, procul à Monferrato dissita; nec vllius (si negentur) potentiæ incremento. In hæc pacta quietum, & securas res Mantuano futuras. Sine coniugiis apertum bellum; clades, excidia, vastitates; aut (quod minimum) secretum formidine assidua ob Sabaudium infestum; contumaces seditiosos, petulantes accolas; vniuersa non dicto minus quàm tolerantiâ erubescenda. Et in promptu Sabaudio excusationes futuras: siue ignorantiam facti, siue impares prohibendi vires simulauerit. Si Vincentij parentis meditatio placeat, rem in integro esse: & debere iis quoque temporibus rationem agendorum congruere; vt litis necessaria compositio credatur. Quod si Hispani conditionibus, quas Vincentius actitauerit minus faueant, superesse alia pacis instrumenta, plures vias, vt quiete habita, salutare vtrinque matrimonium sequatur.

Præcedentis scripturę auctorem, finem malorum, & suppressæ litis occasione, pulchram sibi quietem figurasse: oportuisse quibus artibus, aut pactis ea compararetur expedire; & salubri voto (quod consultoris munus est) ostendere, aut non aliam spem salutis, quàm eo in coniugio fateri. In arbitrio Hispanorum esse, an decertantes Duces velint. Quòd si ea potentia sint, vt ne metu quidem moueantur, aut suum exitium Mantuanum queri; & de iis lamentari, quos fautores iurium suorum habuerit; quorum auctoritate in suo sit, & potentioris hostis iniuriæ substractus? In immeritum interdum, nunquam in inuitum beneficia conferenda. Id illi seriò æstimandum; ne tardè, & non profutura pœnitentia perditas res suspiret. Vitam quidem in tuto esse; sed nec modica largitione imminui dominationem; aut ideo infirmiori à Sabaudio iugum imponi. Præferri ab Hispano nuptias: quod nullo maiori vinculo familiarum animi obligentur. Si nulla necessitudinis occasio foret, alia remedia tractaturum fuisse; vt plura numero, sic spe exitúque minora. Satis bona sua Mantuanum præuidisse, vel eo argumento argui, quod liberè abnuere matrimonium veritus sit, cum interdum etiam requisiuerit. Orandam illi fortunam; ne olim frustra desideret, quod nunc fastu rejicit. Securam à Rege tutelam esse: Neque tamen peruicacia irritandam potentiam; aut nimia fiducia, temerè consilia salutaria respuenda. Siue admittatur, siue

abnuatur coniugium, expensas & belli mala secutura, nisi secuto remedio prætur lidus hostis molliatur. Ineptissimè iactari existimationem, honorem, dignitatem, vbi quod honesto titulo concedi potest, vi exprimendum relinquitur. Imo Hispanorum vtilitati conducere, vt armatum Sabaudium tolerent, si hostiliter agat: non oblata solùm occasione proscindendi aduersus ingratum, sed etiam vt inquietus suis artibus absumatur. Et quidem credi posse, non toleraturos augeri potentia Sabaudium, nec id prudentes abnuere; occultum bellum timendum, & assiduas vexationes, haud quamquam aperto prælio meliora. Hæc caueri, & antequam vrgeant dissolui oportere. Didicisse Mantuanũ non solum, qua vi, & quam parato robore excindi à Sabaudio possit; sed quam impar ipse hosti sit; & vt non nisi alienis opibus sustentari in imperio possit. Cæsarem ac Regem Hispanum, tam diu arma in Mantuani subsidium gestaturos, donec Sabaudium formato exercitu apertè Monferrato insultare spectauerint. Secreta illa, & quorum auctorem nec accusare nec punire liceat, mala, abnuente Sabaudio, licet acriter feriant bello non executuros. Et eo minus si asperum Mantuanum, aduersus vtilem rerum suarum compositionem inuenerint. Eadem conditione & Gallum Regem esse; cuius in Mantuanum pietas iam frigescat; non minus cunctatione parendi, quàm ob concessum æmulæ genti rerum suarum arbitrium.

Si Veneti prudentia commendentur, si beneficium acceptum negari non potest, si futuri spes sit, audiendos, cum matrimonium non vna voce laudant piæterúntque. Diffidentiam certè aut ingratitudinem censeri, vbi cognoscant benefactoris auctoritas vilescere. Quodam fato Mantuano euenire, vt amicorum inimicorúmve placita, non alia reuerentia excipiat, & Europæ Principum sapientię, paucorum à secretis incuria præferatur. Illud frustra metui, ne Infans pupilla ab Hispanis requiratur; neque ea in re Gallorum ope Mantuanum egere. Nam nisi sapientiorib. acquieuerit, Regumq; arbitrio sua commoda adaptauerit, suppetere Sabaudio formam, quomodo neptis licet absentis iura, aut secreto, aut aperto bello prosequatur. Ne super Monferrato quidem certa esse Sabaudij iura, quanto minus in res pupillæ aut modicas, aut nullas; sed prætextus & creditam æquitatem suffecisse repetendis prouinciis. Multo honestiori nomine iunctam neptis causam prosecuturum. Apud magnos & potentes hostes iustitiæ speciem sufficere. Dotis, & eorum quæ simul requirantur, minimam esse iacturam; ea tamen præsto esse debere, vt requirenti Sabaudio repræsententur. Ne si veteri odio, & ambitione prorumpat, iustissima causa agere præsumatur. Esse apud Magnum Hetruriæ Ducem, quod cum Mantuano nuptias moretur: non ob sensum Europæ, sed Regis Hispani reuerentiam & fortunæ Mantuani formidinem. Scire enim vtilitati ac necessitati magis viduam conducere: & nisi amica negotiatione nuptiæ sequantur, certissimum bellum immiuere. Itaque quamquam magnitudine & nobilitate, negligere Mantuanum non possit; sorori suæ tamen timere, ne spe lætitiæ & fausti ominis collocata ærumnis coniugis inuoluatur. Quod si sorore posthabita, licet requisitus viduæ nuptias Mantuanus præferat, quid credendum est illi expedire, cuius causa agatur? Equidem permissum Regi Hispano matrimonij arbitrium arctius Mantuanum obstringere; quàm vt liberè thori sociam deligere possit aspernarive: eâ tamen modestiâ esse, vt nisi commodo & vtilitate Gonzagæ domus induci velit. Laudare neptim non caritate, non ambitione; sed amici bono: neque enim splendori regio hinc accessionem gloriæ, aut magnitudinem Sabaudiam eo decore egere. Hetruscum verò quo maiori necessitudine Regem tangat, eo honestioribus votis promptius auersurum. Postremò superiorem licet suâ fortunâ Sabaudium, easdem quas ante bellum voluerat, pacis leges dicturum. Sed (quod Mantuanum iugulat) vetera iura tripli-

triplicatas versuris dotes exigere, quas vix hic abnuere purâ fronte possit. Nec apicibus legum, sed solido niti, vt sibi suisq; satisfaciat. Hæc opus esse à Mantuano componi, si mansurum pacem velit; neque obstinatione ac duritie, debere præferre firmitatem; quam non amicorum opibus, non pecuniâ suâ, non milite iactare possit. Duplici connubio expedire se, præsentibus & imminentibus molestijs posse; & addidisse vtrinque numina, instrumenta concordiæ, Principes sorores, regijs moribus, & virtutibus ante alias. Secuturam prolem quæ duas domos nectat, vt quocunque Sabaudius prospexerit, nepotes occurrant, certissima vincula caritatis; paucorum ante oppidorum concessione mollitus. Id genus humanum consensu approbare; nec aliam pellendarum domo suspicionum viam esse. Nisi salubri huic consilio Mantuanus accesserit, deprehensurum experimentô, quibus se difficultatibus & angustijs impingat.

Ea responsionis forma fuit; quæ nec ipsa omnibus placuit, quamuis Sabaudij iura prætulerit, siue apud Mantuanos inuisa fuit; quòd rationes in contrarium adductas iugularet. Contemptui Viduæ Ferrariensis, & Siluij Teatini, in exitium Gonzagæ domus nati, testimonium satis erat: annexis insuper iis, qui in fœminæ gratiam, & Viduæ Sabaudij odium, nuptias auersabantur. Adeóque temeritas vilissimorum Ducis seruorum increuerat, vt eadem velut alieno dictatu sumpta, ituro cubitum, exsurgenti, epulanti, inter seria & iocos recitarent; tantâ securitate (magno enim fotu incaluerant,) vt ne Consiliarij quidem audentius loquerentur. Hinc si cui honesti & vtilis cura subetat, publicè tamquam apud obiectuaturos, Ferrariensique relaturos, testari non audebat? cum ipse Dux facilem se læsuris, asperum profuturis monitis prębeter. Quo minus mirum quod Mantuanus quique intus veritatem olim sectatus fuerat; tot ictibus, tot expostulationibus, priori & salutari desiderio exciderit. Et secreta quædam opinionum colluctatio, magno æstu animo eius influere visa est; quæ inquietudinem, vigilias, inediam, & frequentia per interualla suspiria exprimebat.

Cum sui laboris sensum prioris scripturę confutator præuideret, & licet publicè vulgari sententiam suam cuperet; non auctorem tamen se circumferri, aut iactare ingenium ausus est. Ita clam in Ducis manus exemplar, frustra quęsito qui detulerat, venit. Neque sciri à nobis res potuisset, nisi solitâ leuitate Mantuanus, videndi ac legendi copiam toti familiæ fecisset. Spem salutis (si quæ supererat) sors in desperationem vertit, delapso Mantuano in amorem nobilis & venustissimæ puellę, cui Camilla Faâ nomen erat: ex eorum numero quę olim Viduæ famulatę fuerant. Hęc tarâ pulchritudine fratrem quoque Ducis illexisse dicebatur: sed retinuisse pudicitiam supra quàm credi posset, virili constantiâ. Iuuenem morum concinnitate & vallatę honestatis, Mantuanus blanditijs ac muneribus frustra aggressus est; cum illa pręter honestas nuptias, sæculi illecebras nec sciret, nec admitteret. Ergo vt obsequentem cupidini redderet, spe coniugij aggressus est. Nec illa fortunam in res suas versam aspernata est; licet pudicitiam in futuras nuptias retinuerit. Vix apud Aulicos creditum, tot menses iuuenem Ducem desiderium tolerasse; aut illam alieno se affectui inconcussam prębuisse: licet ad extremum didicerint, quantum in Mantuano solicitudinis, tantum in illa virtutis fuisse. Assiduus apud hanc Mantuanus erat, choręas & ludicra agitabat, comœdijs interetat; & cum grauis hiems terram niue densaret, vehiculo per Vrbem ductabat, personatam, sed cognitam. Malum quod Duci puella contulit cum honestate fuit. Quippe cum ille arcana amicè communicaret & totos dies colloquijs impenderet; inter tot rerum argumenta id quoque in disputationem venit, an Viduam Sabaudiam sibi matrimonio copularet. Camilla audita Dominicæ voce inhorruit, statimq; fortunæ suę

Mantuanus delabitur in amorem Camillæ Faâ, quæ Ardizzina dicebatur.

studio detestata coniugium,vi omni enixa est,ne qui laudabant præualerent. Neque tamen odium fuit, sed metus & verecundia; quasi pauesceret, à Viduâ olim Dominâ eâ in specie flagitij, cui affinis credi familiaritate Ducis poterat, deprehendi. Aliqui illam causam propriam egisse referebant; vt amorâ æmulâ, tamquam certioris spei; ipsa iam Ducis superior, & vicina summæ fortunæ induceretur. Non aliud per eos menses acrius prosecuta est,quam vt loco Vidua depelleretur, & sui anxia & ambigua futuri. Quid corruptus affectu animus,& altissimè admissum desiderium afferre possent, & illa supra ætatem prudens nouerat, & à parente, ac contubernalibus fœminis monebatur: non enim procul ratione esse, inter Sadaudios & Florentinos ambigentem iuuenem, minori fortunæ, sed occasioni præualidæ locum aperiri.

Hæc illa dissuadet matrimonium Vidua.

Sub Augusti finem, qui matrimonium ac veniam rebellium (oblato scripto quod paulò ante recitauimus, & alio confutatum habuimus) fuerat insectatus, demum sententiam seriò requirente Mantuano,in contrarium flexit. Cum enim mutuum coniugium commendasset, rationes addidit, quibus Hispani,Galli,Cæsarisq; indignatio (nisi annueretur) metui posse docebatur. Longior facta examinatio lucem rei fecerat; & patefecerat veritatem, cui iam refragari verecundia præpediebatur. Recitatione abstinemus scripturæ stilo ac methodo laudandæ, quæque curam exercuerit, quam olim pro Mantuano aduersus matrimonio fecerat. Sed nec alijs fundamentis innititur,quam quæ in idem argumentum ante retulimus. Hoc Mantuæ continuis disputationibus,actionibusq; inter Aulicos.& apud Ducem;cum Sabaudius inter querelas aduersus Hispanum, & iniurias Mantuam; quæ inculcatis ad Europæ Principes literis miserat, à prouisu murorum non abstinebat. Imo Heluetios & conterminos Transalpinos inuitabat, apertè iam Mediolanensi ditioni comminatus. Ramboglietus eâ tempestate Galliæ Regis Orator iam in causam descenderat;quique non causa potius, quam genris impetu Sabaudij animos certis promissis accenderat; summa rerum in eo vertebat,an dimittendus à Sabaudio exercitus esset; & quando eâ in negotiatione obtemperatum Inoyosæ fuisset, an apud Hispanos eadem moderatio requireretur.

Rambogliettus.

Quippe Inoyosa accitis iam pluribus centurijs recentium auxiliorum,solui à Sabaudio militiam imperabat: eò maiori constantiâ quò plus sibi virium esse videbat: idq; sufficere quieti nonnulli arbitrabantur. Quamquam enim discordes adhuc Duces, non matrimonio, non compositione finium conuenissent, depositis tamen armis,tantùm causâ acturi videbantur. Id audaciorem Mantuanum reddiderat; tamquam parere Hispanis Sabaudius cogeretur; ipse à vi illius tutus, præsidio gentis redderetur. Itaque velut delegato munere,& in potentiores reclinatâ belli curâ scenicis vanitatibus intendebat; die ac nocte theatris indiuiduus, & victoris more agens. Patrem quoque Camillæ Monferrato acciuerat, cum quo credebatur secreta pacta, & abditas conditiones matrimonij cum filia transegisse.

Inoyosa instat, vt Sabaudius soluat militiā.

Causa haud dubiè Mantuanus Sabaudio se superiorem putabat; quod diceret, in turbatorem & inuasorem omnia iura clamare. Sed Sabaudius qui fortiores Hispanos armis retinere iam in animum induxerat, eò certius Mantuanum Monferrato quoque depellere meditabatur; nisi concordiæ legibus faciles aures præbuisset. Et (quod dictu mirum) cum lustraret exercitus, militarem annonam, & commeatum aggereret,sua muniret,aliena expiscaretur,pacis tamen negotiationem admittebat: vt scirent Hispani cum armato & impauido de pactis transigendum: contestatusq; Rambogiletto fuerat,se concordiæ paratum,si Blancæ & Filiæ Viduæ à Mantuano dotes reproducerentur, si iura sua super Monferrato statim agnoscerentur; si Mantuanus aduersum se iniurijs notus,& rebellibus pepercisset, & Monferrati damna perpetuo silentio inuoluisset. Canauesium prouincia

uincia sufficere exsoluendis quæ Sabaudius poscebat videbatur, quoties facilitate ipsius humanitas tentata foret: Nobilis illa quidem, sed pars exilis Monferrati; quæ ne concessa quidem apud Mantuanum esse poterat; ambita Sabaudij viribus, & recipi quouis in tumultu facilis. Hinc illinc implicatæ difficultatibus conditiones pacis, Inoyosam primùm solicitum habuêre; Regis imperio arctatum, ne Monferrati pars vlla Mantuano detraheretur: & promissis quæ Sabaudium aduerterant, & quorum occasione indignatum Ducem nouerat. Itaq; nec comminationibus abnuente Rege, nec precibus locum nouerat, indurato Mantuano sub alienâ fiduciâ aut integras cum Sabaudio inimicitias protegentibus Hispanis exercere, aut securam & duraturam pacem facere. Sed præ cæteris implacabili in desciscentes odio erat; quorum constantiam in iniuria intolerandam dicebat. Vi cogi videbatur; & oratam clementiam intempestiuam appellabat, si stabiles in offensa perduelles, alienâ auctoritate aut precibus, in gratiam recepisset. Neque hi Sabaudij fauore tuti veniam anxiè poscebant, malebantq; illam armis potius, quam literis exprimi. Ea animorum conditio erat, vt cum vniuersi suspicionibus laborarent; nec secutura concordia crederetur, liberè apud infensos & obnoxios partium iura agitarentur.

Sed Sauellus & Ramboghiettus in omnes facies versi, nil apud Mantuanum & Inoyosam intactum omittebant, quò formam pacis aliquam inducerent. Communibus, & malis imminentibus accurrerent. Castilionæus Princeps pro Cæsare nixus, licet Mantuani consanguineus, etiam apud Sabaudium eandem curam pari studio sectabatur. Sed ante alios Inoyosa, postquàm offendisse Sabaudium; nec aliam nisi explendis promissis viam reconciliationi sciret, & dicto & factis pacem commendabat. Oratorem tamen Gallum pactis & negotiationi se ingerere impatientissimè ferebat. Nullas Regi in Italia partes; discordiam Italorum Principum esse; & vtrosque Hispanis non minus sanguine quàm obsequio deuinctos. Posse illum preces deferre, & vtrumque consilio iuuare in publica commoda: sed gloriam negotij & arbitrij decus, apud se esse velle. Tabulas se quidem & pacta Gallo arbitrio signaturum negabat. Ramboghiettus audito neglectu sui acrius instabat; testatus non minorem Regis sui in eâ concordiâ partem, quàm Hispani esse: vt qui cunctantem impellere, & vi cogere posset. Sabaudium ab Hispanis sibi metuentem in tutelam sumpsisse; missurum exercitus qui vindicent, doceantq; Hispanos eius arbitrium censeri, cuius vires æstimentur. Porrò auersari Inoyosam inchoatam pacem eo argumento conjici posse; quòd & maturam dissoluerit, & ineptâ æmulatione distulerit. Sabaudius quoque Rege Gallo nixus, nisi conscio Ramboghietto conditiones audiebat; in eo stare securitatem suam putans, si iam tum obsequium reddidisset: vt iam certum Inoyosæ esset, aut accipere pacem, aut apparare bellum debere. Quâ causâ Sauellus & Ramboghiettus, cœptam tractationem (quam concordibus votis Pontifex ac Regina promouebant) prosequebantur: licet Inoyosa vanum illum, nec profuturum laborem appellaret.

Inoyosa non vult Oratorem Gallum se negotio pacis ingerere.

Medio ardore negotiationis, vterque Sabaudium Vercellis conuenerat pacta concordiæ absoluturus. Id etiam Castilionæus auersatus fuit: siue Mediolanum vrbem regiam sanciendis conditionibus opportunam crederet; siue & ipse compositi motus vniuersam gloriam Ramboghiettum præsumere æstimaret. Decimaseptimâ Nouembris die aduenerant; vt si Inoyosa & Castilionæus inuiti discrepassent, ipsi formam agendorum statuerent. Sabaudius quoque dignitatis suæ nunquam immemor, nec auersus honori suo, literis vtrumque inuitauerat, vt sese Vercellas conuenirent: breui disputatione expediri vniuersa posse, & tot difficultatibus finem imponi, testatus. Nec sine viri gloriâ erat, Pontificium Nuncium & Oratorem Gallum domi suæ splendidè exceptos, preces attulisse; &

Sauellus & Ramboghiettus Vercellis Sabaudium conueniunt.

apud validiorem concordiam sanciuisse. Non literis non pactis quidquam interjici patiebatur, quod in decus suum rectà non collinearet. Vbi conuenerunt, tamquam inter Hispanos & Sabaudium medij pacis essent; de modo dissoluendæ à Sabaudio militiæ actum; & in eam sententiam decretum, placere dimitti à Sabaudio exercitum, nec plus militis sub signis retinere, quàm tertium ante annum à Varenâ Galli Oratore sancitum fuerat; & nouum ad Vercellas munimentum erectum requirere Sabaudij securitati videatur. Sacramento interim, non suo magis quàm Regis nomine Inoyosam promittere, vicesimum post diem coactas copias dissoluturum, nec in posterum hostilia tractaturum. Quod si contra fecisset Sabaudio Pontificis, Galliq; Regis tutelam spondere: Sabaudium ac Mantuanum litis arbitros dicere, qui sextum intra mensem controuersias componant, vt pronâ facilitate vtrinque in concordiam eatur. Canauesum prouinciam interim, Sauello, Rambogliettо, & Inoyosæ tradi; vt ijs oppidis, Blancæ in primis, demum Viduæ relictæ Mantuani Ducis dotibus, gemmis & accessorijs caueatur. Ignosci rebellibus (sed honestis nominibus appellauerant) facultatemq; ijs esse bona quæ possideant liberè vendendi: omnibus famam, honores damnatione & proscriptione imminuta, restitui. Condonari damna præterito bello illata: nec quod semel arbitri statuerint, in posterum retractari. Vbi illi in hanc formam decreuerunt, primus Sauellus, mox Rambogliettus, tamquam arbitri subscripserunt. Cuncta hæc Sabaudio volenti fuerunt; quem certum est Canauesium aspexisse; credidisseq; duplicis dotis causâ (si Mantuano ad manum pecunia non fuisset) partem illam, vt Pedemontanæ intimam sibi cessuram.

Leges pacis ab vtroque cum Sabaudio dicta. Varena Orator Gallus.

Vbi typo res vulgata, ne quem conditione fallerent; & vt negotiatio plus haberet maiestatis, Mediolanum, Mantuamq; delata est. Vmbræ & inania turbare Mantuanum solita erant, quò minus mirum, conditiones, & consilio Aulico & illi pariter displicuisse: quo enim permittente in Mantuanum latam sententiam, cui tantum auctoritatis permissum; vt nemine Ducis causam agente damnaretur? Dissoluendæ inter Sabaudium & Inoyosam militiæ formam describi debuisse, non iura partium nescio Cæsare expediri. Non Regis literas, non Cæsaris exhortationes firmum animum commouisse, vt tam ingentia largiretur. An plus Sauellum, & obnoxium Sabaudio Rambolicttum apud læsum posse. Manifestum esse, aut nunquam, aut solius Hispani gratiâ, Mantuanum suis iuribus non cessurum. Iam tam ingentis depositi reputationem, bonorum omnium iudicia perstringere. Octoginta aureorum millia Blancæ, centum millia Viduæ relictæ; & si quid accessionis vtrique deberetur, tantâ oppidorum multitudine æstimata: quæ, si frequentiâ incolarum, magnitudine redituum, multitudine nobilium subditorum, cœli salubritate, terræq; vbertate, veris prouinciarum pretijs iudicentur, multos milliones excedant.

Mantuanus ea pacta renuit.

Hæc summa querelarum Mantuani fuit: simul ad Inoyosam dedit literas, iniquitatem arbitrij accusans, neq; se nisi Hispano voto cessurum testatus. Satis hinc præsidij comparauerat, si firmus in proposito stetisset. Sed dum Gallos aut Hispanos (prout occasio conducere admonebat) præfert, nec in suo securitatem inuenit, nec in alieno; Gallo Hispanoq; iuxta suspicaci. Inoyosam scripsisse Sauello accepimus parum æquitati consona sancita Vercellis fuisse; & ne se tot Procerum inuiduæ exponeret, Mantuani lamentationes prosecutum fuisse. Ad hæc Sauellus & Rambogliettus suam aduersus vtrumq; Regem fidem obtestari: non arbitrium corripuisse, nó Inoyosam aut Castilionęum exclusisse: nec ideo depositū prouinciȩ immensitate quęsitum, vt apud Sabaudium aut Hispanos remaneret, sed vt res ipsa transactioni negotij stimulos acres subderet. Certum enim sibi fuisse, non eam in Mãtuano deiectioné animi fore, vt pro dotali pecuniâ, speciosissimã iurisdictioné concederet; & eorum maximè oppidorū, quæ ditissimam Monferrati parté continerent.

neret Res dies aliquot agitata,nouitate dissoluta est;non infimo abnuend instrumento Inoyosa & Castilionæo; cui retinendæ dignitati, vniuersa à Gallo Oratore tractata rejicere pro pretio erat. Nam multo ante in Sabaudium induruerat, verecundia eorum quæ spoponderat, & exacerbato contumeliis animo: neque proficere in negotium pacis Gallum volebat;nec ipse certiora proponebat,quod requiri consilium suum, & orari vellet. Equidem cum Sauellus, & Rambolietus Vercellas cogitarent, vt cum Sabaudio pacta firmarent, Inoyosa publicè sententiâ abstinuerat;iuueni tamen Oratoris à secretis dixerat, potuisse Dominum eius eo labore temperare, quem frustra susceptarus foret;nisi arbitrium conditionum, sibique & Castilionæo permisisset.

Cum res Mantuana Hispanorum Sabaudíque arbitratu fluctuaret; & incertissimam possessionem,innumeræ vtrinque difficultates; Galli Oratoris,Castilionæi, & Inoyosæ æmulatus promitterent; Mantuani Ducem suum, non indignationis Hispanæ, non odij Sabaudij exceptione vllâ vrgebant, vt in nuptias consentiret:quasi effœta ætate, aut parum fœcunda valetudine spes domus præcipitarentur; aut ducta vxore (nisi ea vidua relicta foret) Sabaudium ne denuo prorumperet retentura esset. Adeo quod minimè vrgebat curabatur. Et tamen Vincentius frater iuuenis supererat pars magna & secura successionis; qui non coniugium,non cœlibatum nisi fratris arbitrio præferebat. Sed populi caritatem immatura adhuc Niuerniensis fortuna accendebat; ne cunctatione ac mora,in longius situm,& moribus externis infectum,portio illa Italię potentię deuolueretur. Dux ipse cœlibatui iniquus frequenter Hispanos accusabat; quasi per eos stetisset,quod alterum ante annum non nupsisset.Tres in partes scissa Aula diuersitate sententiarum agitabatur:licet in id vniuersi concurrerent,mirabili dominationis arcano, nec intellectoine possessioni Monferrati ante, quam successioni familiæ consuleretur. Posse Reges occupatam ab hoste prouinciam reddere, dare liberos non posse summa causarum erat.Neque tamen distinguebatur,quo maiori discrimine vtrumque verteretur; & cui ante alia prouidendum crederent. Ex his alij Ducis nuptias,alij Vincentij fratris,quidam vtriusque consulebant,suísque rationib. singuli nitebantur.Ducis matrimonium ętate primùm laudabatur: id esse ius primogenitorum; vt rerum administrationi destinatus, successorem relinqueret; cui acceptam à maioribus potentiam,tamquam per manus traderet. Visis sui Domini liberis subditos turbidos pręsenti reuerentia, & futuri vindicis metu in officio haberi. Non alia fortiora dominationis pręsidia esse,quàm numerum liberorum.Sic proximè destinatorum insidias vitari quoties flagitium,nil addit sacrilego;sed filiis qui sint paternas iniurias executuri. Fratrem fratri non natura, sed ęrumna & infortunio substitui. *De matrimonio Mantuani subiti rum sententia.*

Ferebatur contra, inualidum oneri matrimonij esse Mantuanum; frequentibus in iuuenta continentię ac religionum votis, nec hactenus apud Principes auditis illigari.Plures annos Ecclesiasticis institutis vsum,sęculi neglectum imbibisse; & posse seruato rerum arbitrio, successionis curam iuueni & valido fratri credere. Eum enim vigentem ętatem, & robustiora artuum compagem sufecturum promittere. Equidem si fratris liberos Dux in certam successionem vocauisset,non defuturam illi coniugem Principi loco natam;quę domesticam nobilitatem proueheat,& dignam Mantuanę dominationi prolem reddat. Quibus vtriusque fratris nuptię placebant, gracilitate & languore Ducis, pinguedini ac moli Vincentij Principis metuebant; ne ille infirmitate, hic inutili obesitate, parum expectationi responderet. Ita fieri vtriusque periculum debere censebant:vt siue vni,siue alteri proles contingeret, res domi in tuto sisteretur. Inopiam Vincentij nemo formidabat: cui pręterquam quod dignum natalibus patrimonium contigerat; fraternę insuper opes bonę Reipublicę cauebant. Cęterum plus negotij

in deliberatione erat, quàm vt statim & incōsultò absolueretur. Non deerant qui Ducem retinere Cardinalitiam dignationem vellent; & data fratri vxore nepotes eius ad successionem vocare; apud omnes tamen ab initio in finem ferè placuit, vt Dux nuberet, Princeps Vincentius Ecclesiasticis muneribus initiaretur. Cum nihilominus aliqui successioni diffiderent, & vtilius certiúsque Vincentium contrahere faterētur; eo res processit, vt vulgata sententia passim acciperetur; vtq; diffiti non minus quàm præsentes in eam curam iñtenderent. Capitale famulis apud Mantuanum erat, præferre fratris matrimonium, nec alio validius gratia nostra apud Principem commota est, quàm quod primi sententiam aperuissemus; & constanter ita domui expedire fuerimus professi. Id liberius testari licuit; quòd Ferrariensis votis Mantuani contremisceret; Deúmque vindicem metueret, si minus religioni paruisset: nisi eo ipso certius excludi viduam Sabaudiam videbat; & honestissimo prætextu tegi alienationem.

Traianus Guiscardus, nuptias Vincentij Principis cum filia Regis Galli notha procurat.

Traianus Guiscardus adhuc in Gallia pro Mantuano erat, commoda familiæ prosecutus, & eo nixus, ne bello quod præ limine videbatur, à Gallis Sabaudio asfuturis vexaretur. Non semel responsum acceperat, tuta Mantuano omnia, si ille se Hispanis non commisisset. Vbi patriæ prouisum fuit; siue quod gentis ferè incustoditę meditationes introspexerint; siue prouexerit occasio negotium; siue amicorum monitu fuerit eruditus, apud Reginam, & quib. arcanorum regni commissa cura erat, secreta de Vincentij matrimonio colloquia agitare ausus est; vt & cupidini suæ consensus singulorum responderet, assequeretur. Henrici quippe Regis defuncti (cui Magni nomen virtutum fama circumdedit) dubia matre filiam, quæ dotis nomine trecenta aureorum millia, & Regis munificentiâ nobilem pensionem promittat, illi destinabat. Visi initio Galli conditionem Principis, & (vt rebantur) certum animum non aspernari: nisi iam tum successioni Mantuani, prolíque diffiderent. Tantum quo plus maiestatis negotiatio haberet, in id flexerant, vt si petia foret, negaturi non viderentur. Aduerterat Guiscardus fortunæ magnitudinem; cúmque Ducis securitati & vtilitati, plurimum eas nuptias addere crederet, citis literis Ducem interrogauit; concluderetne pacta, an fratris commoda maioribus prætexibus (quos ipse ignoraret) abrumperet. Re in discussionem Mantuæ vocatâ statim rescriptum, vrgeret cœptam negotiationem, & paratam conclusioni animum in vtroque fratre doceret. Ergo Guiscardus cum Regina ac Proceribus apertius eloqui; nobilitatem, nexum Regi sanguinem, indolémque testari; nec ante officiis apud eos quos proficere posse nouerat, abstinere, quàm negotium in sui Ducis arbitrium traheret: id enim verbi à Regina retulerat. Cauisse domus periculis inopinatis nuptiis videbatur; cúmque iam procliues Galli, festinans in deliberationem Regina, & Senatus Procerum annueret, id & publicæ rei partem esse docuit, & certam salutem familię, sed (qua causa nescitur) tractatio Mantuæ alto silentio inuoluta est. Guiscardus ab his qui conditiones connubij Reginæ iussu tractauerant, requisitus; quod in excusationem traheret, non habebat; sed abstinere negotio & opperiri recentes literas se dicebat, iræ ac pudoris medius. Quidam ex Hispanis metum, & in pronius Vincentij obsequium interpretati sunt.

Id primò Mantuanus probat. Mox abnuit.

Certè cum res promoueri cœpta est, consilio prudentium laudem meruit, & ludificatio Regiarum nuptiarum, discessaq; sinu magna, nec amplius reditura fortuna reprehensa. Certum tamen est paucos post annos, cum nauatâ Regi ad Vercellas operâ, nobilitas & studium partium iuuenis obuersarentur, annuum sex millium aureorum donatiuum nomine pensionis expressisse; quasi arram futuræ munificentiæ, & gratitudinis documentum. Scio id bono iure Sabaudium risisse: vt cui certum esset pompam id & ampullas esse: & nos multos post annos procuratore Monferratensi prouocatam solutionem experti sumus, eam tamen gloriosis

riotis tantùm nominibus, & vanis promissis repetitam; cum pleraque præsenti occasione excusarent. Idem Mirandulano Duci euenisse didicimus: cui cum plus pecuniæ, minus verò vtilitatis esset, in vicesimum quintum annum dilata solutio est, eiusdem pensionis; & tamquam tempore præscripsisset, obliterata. Mantuani silentij Regij matrimonij apud Gallos eadem conditio fuit; forsan odio neglectus, aut ne ægrè ferre repulsam viderentur? Illa tamen nobilissimo loco, & Regia liberalitate desponsata est; tanto Mantuanorum contemptu, vt illi prioris tractationis meritò pœnituisse videri potuerint. Ab intimo Mantuani Consiliario didicimus incertum futuri Mantuanum diu hæsisse; an eam sibi coniugem depulso loco fratre, adsciseceret; simulq; & apertam & secretam Hispanorum fidem eiuraret; odio Inoyosæ tractum; & apud tutores Gallos præsumptâ securitate. Et quamquam Ferrariensis lubricum in omnia nepotis ingenium abstraxisset, plus tamen Camillam illecebris, & desiderio sui profecisse; ne sibi ne fratri externum matrimonium compararet. Certum est cum eundem intra diem plures nuptiæ censerentur; Mantuanum modò has, modò illas laudasse; ac si eadem facilitate qua calcei, matrimonia mutarentur. Sed illud ineptius erat, quod quoties Aulici hoc illudve matrimonium laudabant; toleratum à Mantuano, et veluti expletum vulgaretur. Nec perfunctoriè id, sed vicinos Principes eadem rerum nouitas aduertebat, vt Oratores gratulaturos cum literis mitterent. Pro Estensi misisse Venetos, pro quadam Venetâ misisse Mirandulanum scio: adeo cum vnam tantum Dux posset accipere, innumeras fouebat, differebátque: & quasi æmulatione puellæ Principes in id coniugium anxiè niterentur, vniuersas sibi destinari circumferebat. Eadem in classe Camilla erat; magnis Principibus, licet inferior, æquata; & in earum numerum adscita, quæ sortirentur.

Ad quod Camilla studium.

Porrò Sauellus ac Ramboglıettus, quamquam criminari se, quod inuito Inoyosa ac Castilionæo, ausi inanem concordiam forent; ne tamen priuato respectu, publico bono valedicere viderentur, vt Sabaudius Hispano componeretur, procurabant. Et Ramboglıettus, qui amore Sabaudij aut gloriæ desiderio distractus, ægrè affectui auellebatur, iam nouerat, tardiorem pacem eam negotiationem sequi, cui Inoyosa non annueret. Maiestati Regis Hispani etiam Galli, deberi aliquod à Sabaudio obsequium fatebantur. Quod in alio neglexerant, sibi quoque in tempore officere posse metuebant. Quantum Hispano reuerentiæ facto dictóque deberetur diu disputatum; quoad Parisijs decretum, quo honore ac reuerentiâ Hispanus haberetur. Sabaudius nullo in Hispanum contemptu, aut fastu, nisi sperneretur offenderetúrve, præceptoris eâ in re egere abnuerat: & si sibi magno ac libero Principi honesta proponerentur, non auersaturum se fatebatur: sed imperiorum, mandati, iussorum superba eoq; sibi inuisa nomina, non recepturum. Etiam cum apud Rambogliettum, causam suam familiari colloquio prosequeretur, parem magnitudini suæ animum induisse dixerat; non quod se pacem arbitris Regibus crederet; sed suis viribus nixus, auderet retinere dignitatem. Quæ honesti specie proponerentur, illicò & recepturum, & seruaturum: iniqua existimationiq; aduersa, nisi vi admissurum. Si pacem Hispanus velit, cur discordias suas cum Mantuano non dirimeret: sed velle filiam à se hosti collocari ardentibus mucronibus in mutuas iniurias? cur non exsolui sibi eam pecuniam velit, quam veteres tabulæ, & Caroli V. sententia admiserit? Id non inserere quietem, sed opprimere partes; non componere diuersos, sed prouocare. Si causæ Mantuanus fideret, quam toties appellauerit; cur arbitros renuat, qui statim sua cuique addicant.

Sauelli & Ramboglıet- ti nomen in pacem conatum.

His moti Sauellus & Ramboglıettus, repetitis officijs Mantuanum tergiuersantem, & appellato Cæsare rem differentem, impulerunt, vt diu res agitata formam pacis tandem sumeret. Castiljonæus paulò minus quàm neglectus, licet

Mantuanus negotiü pacis Sauell. & Rambogliett- to cōmittit.

Caſtiliones ferè à negotio excluditur.

pacem & ipſe Cæſareâ auctoritate cuperet; & non vno argumento fidem deſiderio feciſſet, verſam tamen in Oratorem Gallum ac Sauellum negotiationem indignè tulerat. Credebatur vi ſuâ, non quidem concludendam pacem abrupturus,ſed media quibus haberetur præpediturus. Atqui multò ante rerum arbitrium Rambog lietto ac Sauello conceſſum; vt ratum eredi peſſet quod vtrique ſtatuiſſent. Satis habuit Mantuanus ſeq; ac res ſuas Hiſpani placito commiſiſſe,quæq; Orator Gallus ac Sauellus tranſegiſſent,in eam formam cudere; quaſi (vt erat) nihil in ipſo conſiſteret, quod pacem bellumve promitteret, tantumq; alienâ voluntate duceretur. Ridebat Inoyoſa conatum Galli, quem vanum appellabat; & ſpecie approbantis iam decreuerat, quamcunque concordiam irritam reddere,quæ integrâ exiſtimationis Regiæ dignitate non tranſigeretur. Et Mantuanus toties diuerſus, eâ in re Inoyoſæ mirè congruebat; teſtatus vel cuiuſuis cucullati ſponte, bonam pacem ſibi gratam fore; ſed non aliam pro bonâ recepturum,niſi quam ipſe probauiſſet.Suſpectabatur id Sauellus & Rambogliettus; imo & Sabaudius aduerterat; eoq; licet aſſiduè negotium excuteretur, nihilo ſecius tamen bellum apparabat, auxilia conducebat, arces prouentu bellico firmabat. Interrogatuſq; à Sauello, cur pace iam concoctâ (ſic credebat) eâ ſolicitudine æſtuaret,reſponderat; Se quidem concordiam non aſpernari,ſed ſilente Inoyoſa vix ſperare. Perſpicacem Principis animum non erat quod falleret,nec quo falleretur occurrebat. Didicerat iam Sauellus quæ præcedentis negotiationis capita irriſa,quæ reiecta fuerint; & quo maximè læſum ſe Mantuanus quæreretur: eoq; credidit facilè in concordiam poſſe conueniri, ſi eo temperamento res tractarentur,vt integrâ Sabaudij dignitate parum Mantuano adimeretur.Sed cum rebellium venia,& damnorum ceſſio reuocarentur; irritum viri laborem,& ſpei aduerſum exitum reddiderant. Neque enim adhuc auctoritas Regum aut miniſtrorum exiſtimatio qui neceſſitatem inferebant admiſſa fuerant: & auerſus à coniugio Viduæ Ducis animus,aſperior in ſummam erat,quamuis ſecus plerique exiſtimarent,vulgaréntque.

Rambolietto & Sauello nouus Aſty congreſſus.

Plus molis in perſuadendo Sabaudio erat; quem honore ac precibus flectere oportebat vt tractationem placatus exciperet. Quare id honori Ducis & maieſtati quoque datum, vt Rambogliettus cum Sauello Sabaudium Aſtij agentem conuenirent,coramq; nouam pacis formam commentarentur. Ea fuit. Diſſolueret Sabaudius militiam,cuius ingenti amore tenebatur; nec maiores copias retineret, quàm olim Varena Orator Gallus decreuiſſet; nouæq; arcis Sandonal ſuſpicio requireret;quæ iam in meliorem formam aſſurgebat: Dux interim rerum ſuarum ſecurus ageret; cui in id Pontificis ac Regis nomine caueretur: viceſimo poſt die Hiſpani ſuis quoque legionibus miſſionem darent: id niſi præſtitiſſent, Sabaudium vterque præſenti auxilio iuuaret: ſi quid fortunâ belli in hunc illumve ceſſiſſet, cum captiuis ſtatim reſtitueretur, inter Sabaudium & Mantuanum pax ſanciretur: tollendiſq; nouis offenſionum cauſis, præſumpta partium iura, arbitris quos delegiſſent, permitterentur. Ab his ſextum intra menſem controuerſiæ dirimerentur: repræſentaret ſtatim Mantuanus Viduæ relictæ gemmas & dotalem pecuniam, nec minus,ſi quid Iudices acceſſione deberi ſtatuiſſent. Dotem quoque Blancæ intra biennium penderet; & vſuras exſolueret,quas concordes arbitri iudicaſſent: obligationi ac promiſſis Rex Gallus accederet. Rebellibus ab vtroque Duce ſcelus condonaretur; eorum quæ prius apud Dominos poſſediſſent, vendendi licentia permiſsâ: non præſentia ſolùm abolerentur; ſed vetera quoque tollendis colluſionibus obliterarentur; eaq; concordia induceretur, cui quantacunque præteritorum memoria aduerſa foret. In hæc ſancita concordia,vt irrita; ſic nec Sabaudio quidem cito exitu profutura. Mantuanus enim neque ſtatim Blancæ debitum ſoluendum recipiebat; aut ijs quæ quomodocunque probare

probare solutionem poterant, renunciabat: neque facilis in rebelles erat, aut precibus Regis Galli paratus. Proprio certè ingenio creditus fuerat obfirmarum se vniuersis præstitisse; licet Hispani quidam faterentur, illi & Inoyosæ ita conuenisse, vt pacta nulla reciperet, nisi quæ Hispani cum Castilionæo dictauissent. Sabaudio quoque minus cautum fuerat; quòd nulla damnorum memoria haberetur, quâ Mantuani prætextus disijcerentur. Meminerant oculati id acriter olim flagitatum, ne id Sabaudij certis iuribus æstimatione opponeretur. Qui verò Ducis naturam vsu nouerant, pressum id silentio magnâ arte crediderunt; quasi sponte aliquid omissum voluisset, quo ad-ciendas nouas tabulas vteretur, quotiescunque minus debito Mantuanus fecisset.

Certè licet ab inermi Sabaudio Hispani aliquid negotiatione exprimere potuerint; vbi tamen spe ac viribus accreuit, difficilius erat etiam preces accipi: cum enim specie pacem perstreperet, vires in bellum & subsidia cogebat. Etiam quamcunque bellatori viro accessionem per arma gratiorem fore credebatur; quàm si maiora pactis & intercessione Principum accepisset. Aldigherius in vicino armatus, magnos Ducis spiritus extimulauerat; contemptum sui, fastum Hispanum, paratum militem improperando; & (quod altius sauciabat) vetera iura; & si bello abstinuisset, perditam spem objiciendo. Sanè quocunque tandem animo intus esset, quæ Astij pacta negotiatione sancita fuerant, Sauelli, Ramboglietti, & Sabaudij chirographo firmata sunt. Re discussâ manifestum fuit, id non alium in vsum Proceres illos fecisse, quàm vt Sauellus strenuè laborasse pro pace, Ramboglietus pro Sabaudio, Sabaudius pro communi quiete viderentur. Vt Sauellus facilis in negotiationem, & promptus in omnia pacta erat; sic Sabaudius cum magnâ prudentiâ omnibus intenderet, facilem se quoque vniuersis præbebat, nullâ dignitatis aut famæ imminutione. Sed ipsis etiam negotiatoribus laboris vanitas patuit, cum Inoyosæ fastu, & Mantuani duritie spe excidere viderent. Objiciebat Inoyosa adhuc eundem Sabaudio militem, easdem vires superesse; Mantuanus damna reperebat, & rebellium veniæ intonabat. Sed Sauellus accipi conditiones vnâ cum Ramboglietto procurabat; nec Sabaudius aucrsabatur, vt modestiam, & pronum concordiæ animum testaretur. In eum finem multas centurias exterorum ac popularium in sua loca dimiserat; reliquis eandem missionem breui daturus. Sed Hispani tegendæ arti suæ, eos alias in terras amandatos dicebant; vt turbatis iterum rebus, statim aduocarentur. Ramboglietus huic famæ aduersus, dimissos prorsus milites asseuerabat; & cum rumorem Gallæ gentis inuidia vulgatum querebatur. Cætera quæ pro pace tractabantur ferè concordiâ sancita fuerant; & si vtrinque dicto fides affuisset, poterat bellum anceps, verà cohortium missione, & non examinatâ fide vitari. Id præuiderat Castilionæus, qui septimum iam diem domi valetudine aduersa attinebatur; & per codicillos Inoyosam monuerat, cauere insidias; neque statim Sabaudio credere, qui viciniori Aldigherij consilio vteretur. Hinc mutuis querelis grassari denuò inter æmulos cœptum; cum alter alteri perfidiam, & subdolum animum obiectaret. Hanc ob causam nouis indies manipulis cuiusque exercitus supplebantur; nam hiems frigore & imbre horrida, tractandorum armorum viam præcluserat; & rixantes in pace continebat.

Sabaudius partem militum dimittit.

Hispani simulatam missionem dicunt.

Sabaudini & Hispani nouis se copijs instruunt.

Non minor in Sabaudio solicitudo fuit; qui excepto Inoyosæ consilio, veteranos quos exauctorauerat ad vexilla vocauit; & externorum numerum in cohortes descripsit, apertis iam odijs, & minis hinc inde intentatis. Hispani Astio publice minitabantur; Sabaudius Mediolanum finem belli appellare videbatur; quoties Mantuani causa agebatur interrupta concordiæ spes videbatur; nec superesse quod dissidium amoueret. Nam damna quæ Sabaudius Monferrati inuasione acceperat, prætextibus huius componi posse dicebantur;

& subesse eadem semper in contumaces indignatio, quæ veniam & preces excluderet. Ita quocunque res vertebat, innumeras difficultates suggerebat. Accedebat quod nec Mantuani cum Vidua nuptiæ, nec vniuersa Sabaudij placito conclusa belli mala auertere poterant: quòd Hispani rem iam suam agi dicerent; & nisi armis gentis suæ existimationem retineri non posse. Quo tamen paucioribus irarum causis laboraretur, & ne mutuæ Ducum offensæ Regis quoque indignationi prætexerentur, Pontifex & Imperator toties decantata, Mantuano suggerebant; Viduæ matrimonium, cessionem damnorum, veniam rebellium: Venetique ipsi semper consilia bello præferre soliti, internuncio Reipublicæ Oratore, monita precésque miscebant; siue suffectura ea; siue fatalem animorum tabiem molitura existimarent. Sed Hispani pacem desperauerant; proinde apud illos non amplius de bello dubitatum. Sed cui Pedemontanæ parti inferretur disputabatur: Nam alij Vercellas Nouarę vicinio, Taurinum alij statim aggredi suadebant: vt si caput rerum & belli sedes reciperetur, cætera victores exemplo & desperatione sequerentur. Verùm quocunque vertissent, alienam se causam prosequi, & hinc plus inuidiæ imminere nouerant: ideoque honestiori titulo Astium prætulêre. Forsan vtilitas consilium iuuit; vt scilicet bellantibus à tergo ac latere, Monferratensis commeatus, pabulum, & hospitalitas abundè essent. Ciuitatem illam bono iure ab Hispano repeti, auellique Sabaudio vt perduelli credebatur. Nec occultari iura placuit, vt imparatam vrbem incurrerent: Sed mox pomposo titulo vulgata suspectantique Sabaudio futuri coniecturam fecerant. Ipsa opulentiâ agri ante alias; raro tamen milite, & inualido ambitu murorum, impar primo assultui futura credebatur; si præsertim mediâ Taurinensi viâ, numerosi equitatus præsidio, affutura laborantibus auxilia Hispanus intercepisset. Sed in hostico difficilis occupatio, impossibilis communitio erat. Sandamianum celebre Monferrari oppidum, situ, nobilitate, opibus, offerebatur, quod opportunè necessitates explere posset.

Inoyosa Sandamianum imponendi præsidij causa à Mantuano petit & obtinet.

Proinde Inoyosa (tamquam nil adeo excelsum esset, quod tutelæ prætextus à Mantuano exprimere non deberet) datis ad illum literis, locum requisiuit; munimentum cæteris Mantuani oppidis, & Astij flagellum fore testatus. Neque ante certiorem destinationis Regem fecit, quàm obtineret: ne magnus Rex indecoram postulationem auersaretur; aut si placuisset, tardius executioni res mandata videretur. Mantuano pleraque obuersabantur, quæ dissuadebant: magnitudo oppidi, nobilitas, potentiori mutuò danda possessio, & difficilis similium reciperatio: ex aduerso blandiens tutelæ nomen: ne ignauiâ aut diffidentiâ parum obstrictus Regi animus (tum cùm maximè obsequio opus erat) accusaretur, vt annueret peruicêre. Imo literas ad Regem addidit, fidei & promptitudinis certissimæ; obtestatus communem causam, sine suo discrimine esse nolle. Ergo quingenti equites eo missi, & præsidio miserrimi Sandamiani impositi: qui diutius immorati, solito Hispanis more hospitum fortunas absumpsere, integro semper hoste, & ferè illacessito, nec tentata Astij oppugnatione, magna Inoyosæ suggillatione, & ducum gentis notâ. Hoc rerum turbine agitatis animis, noua insuper à Mediolanensi Senatu scriptura, partium iras accendit; quæ in ditionem Astensem clam illata, & publicè affixa, proscriptionem à Rege Hispano, Ducis Sabaudij & subditorum continebat: quasi Astensis Comitatus Mediolano subditus Cæsaris lege esset. Sic continebar:

Decretũ Senatus Mediolanensis pro scriptionis Sabaudij causâ Astij & Santiæ.

Cum hactenus Sabaudij Dux aduersus potentissimum Hispanum Regem, & Mediolani Ducem hostilia exercuerit; eóque Astensis ditionis & Santiæ dominio, quę à Mediolani Ducib. feudi titulo possidet, ipso iure deciderit pariterq; subditi sacramento, quo Sabaudio obstringebantur, sint soluti; ideo omnes ab Inoyosa Mediolani Gubernatore admoneri, ne Ducis causâ in posterum aduersus Regem

Regem directum Dominum, arma tractare præsumant; non Sabaudij ministris parere, non subsidio adesse. Si secus fecissent, pro desertoribus fore, & rebellium titulo notatos; reos vitæ, ac facultatum. Et ne qua rei ignoratio præsumi ab ipsis posset, datam Antonio de Vilches & Perego Scribæ curam; vt regiæ proscriptionis exemplar, loco publico affigant: eandem fidem habiturum ac si Astij & Santiæ appensum fuisset. Nonâ Decembris vulgata sententia, magno Mediolanensium fauore accepta est; at exultante præ lætitiâ Inoyosa: tamquam reperto vnde contumaciæ pœnas Sabaudius lueret. Dependulam pariete scripturam Monachus primùm, mox eo referente cæteri aduertetunt; vnde ad Ducalis Sabaudij Patrimonij Procuratorem res delata: qui statim ad Verruensem, & eius iussu ad Ducem profectus est. Iam vilescere Regis existimatio apud Pedemontanos, & exprimendæ obedientiæ inualida credi cœperat: cumq; negligi inanes minas pleriq; consulerent, multis exequi consueto iuris instituto placuit: quòd vt ferebant, nimis experta vanitas exsibilationem mereretur. Seu vero, seu falsò nixa foret, poterat formidari; nisi Inoyosa cœptantis motus initio, gentis suę decus & famam fortitudinis imminui cunctatione siuisset. Certè tum Sabaudius numeroso milite extero securus, etiam honestissima spernere potuisset; quantò minus manifestæ ineptiæ fuerat obsecuturus. Itaque Gabtius Patrimonij curator (sic vocant) Ducali Cameræ supplices libellos eâ forma tradidit.

Subditos & feudatarios Astensis ditionis, qui Hispanorum oppressione liberari cupiant, sibi incogitanti scripturam detulisse, Cœnobio Diui Bartholomæi eiusdem iurisdictionis appensam. Hanc iuris & facti veritati aduersari. Astensem enim ciuitatem Romano Imperio subditam, nunquam Hispanos Reges, aut Mediolani Duces pro directis Dominis agnouisse. Santiam verò tot ante seculis priùsquam Hispani Reges partem vllam Italiæ possiderent, apud Duces Sabaudios fuisse, nullo Mediolanensis Ducatus superiori iure. Sexagesimum enim ante annum, cum Hispani locum præsidio retinerent; & contra Galli Pinarolum ac Sauilianum, ab vtrisq; vniuersa Emanueli Filiberto Duci permissa fuisse; nullâ Hispani Regis aut Ducis Mediolanésis exceptione: si quid tamen iuris, eâ super re tabulæ compositæ pro Hispanis habuissent, nequaquàm cum reddidêre siluissent. Inoyosam primùm hostilia aduersus Pedemontanam exercuisse; neque Sabaudium nisi rerum suarum tutelâ motum obstitisse, vt vim repelleret. Si tamen priorem in iniuriâ esse velint, meminisse debuisse Sabaudium sui iuris Principem esse, nullo obedientiæ vinculo Hispanis, aut Mediolanensi Ducatui obstrictum. Proinde inanem veritatis scripturam corrigi, & eliminari cupere.

A Camerâ Sabaudij veritatis arguitur.

Ad hæc Ducalis Camera in ea verba respondit: Vniuersis notum velle, post exactam iuris Sabaudij super Astensi ditione & Santiâ discussionem; & titulorum quibus à sacro Romano Imperio dicta loca immediatè possideat, nulla erga Hispanos, aut Mediolanensem Ducatum obligatione decernere ac iubere; vt ridiculam & vanam eam sententiam videri, sic subditos aduersus naturalem suum Dominum Sabaudiæ Ducem, tot annorum obsequium non remittere; siue in pace parendum; siue bellum tractandum occurrat, pro Ducis arbitrio. Vicesimâ alterâ Decembris id decretum Mediolanum missum, statim in plures vulgatum est; suspensis omnium animis quo sensu exciperetur; quibus rationibus rejiceretur. Et quamquam in Vrbe hostili non deessent, qui facilitatem Senatus secretis quæstibus insectarentur: quòd non examinato, non probato iure periculosam dedecoris negotiationem tractauisset, alij tamen secretas causas præsumebant; quibus Astium & Santia Mediolanensi Ducatui feudo obstricta dicerentur. Sanè secuta demum inter Hispanos & Sabaudium pace, nullam iactatorum iurium memoriam reuocatam; & plures eâ quoque in re Sabaudij causam prætulisse. Neque tamen adhuc pax aut bellum erat. Differri non deponi arma videbantur; & ea

vires præualituræ, quæ hostiles cogitationes astu ac sedulitate præuenissent.

Inoyosa contra spem, multis millibus vallatus plus formidinis faciebat; cum Sabaudius paucioribus, sed audentioribus offensiones potius ingereret. Et quo plus molestiarum, & solicitudinis inferret, cohortes disposuit; singulisq; magna ausuros Duces constituit. Vniuersi lacessere, exercere, carpere, inquietum Hispanum habere, nocte dieq; assultare, magno partium dedecore iussi; cum tanta vis eluderetur, irrideretúrque. Id interim imbuendis ad bellum suis satis esse cognouerat; dum pluribus è locis accelerata auxilia cogeret; & non astu aut effugijs, sed aperto Marte congrederetur. Ante alios Calusij Marchio, Comitis Verruæ filius, centurijs aliquot prouincialium præfectus, cum iactum Sesiæ flumini ab Hispanis pontem (vt vltrò citroq; deducendo militi, ingenti Pedemontanæ malo deseruiret) accepisset, pulcherrimum facinus animo concepit, si Palestri haud longè distantis (Mediolanensis prouinciæ vicus est) populatione, & iacti pontis incendio, gloriam insignitis militiæ suæ primordijs, ex potenti hoste retulisset. Ergo delectu equitum habito, remotiori vado Sesiam transgressus, imparatis, vt vicinio Hispanorum securis, Palestranis insiluit. Statim metus & trepidatio ignaris consilij incussa; preces ac lachrymæ frustra in subsidium adhibita; cum nihil odio Hispani nominis implacabilis, & ne expeditionem perdidisse diceretur, per domos irrumperet. E paruo oppido, maior cupidine, & opinione præda fuit. Tum ille grauiores sarcinas impedimento esse sciens, & obsistere gloriæ auiditatem, orauit vt eorum aliquot asportandæ prædæ destinarentur; reliqui expediti secum, Pontem Hispanus situm, ferro flammisq; dissoluerent; mox celeri receptu famam ipsam præuerterent. Vicit tamen militaris auaritia; vt quæ singulis cura erant, paucioribus communicare abnuerent, vniuersi oneribus impedirentur. Ipse tamen blandiente gloriâ ac famæ cupidine, quò destinauerat processit. Riua cum suis progredientem, & altiori vado Sesiam transgressum, Hispani præsidiarij non longè tendentes, per exploratorem didicerant.

Inoyosa minatur, sed Sabaudius exequitur.

Marchio Calusij Palestrum prædatur.

His Ludouicus Guascus impositus, properantem licet, onustum tamen prædâ Marchionem, notis itinerum compendijs, modicâ in planicie offendit. Iamq; haud procul Ponte erat; cum expedita arma; & vt inter odiorum securos sclopetis res agi cœpta est. Vbi Calusius clausum se & viribus imparem vidit, fugam prælio miscuit, pluresq; casum euaserunt. Constantia & pugnæ ardor iuuenem attinuit, qui suis iam destitutus, vulnerato equo, & inutili armorum vsu in Guasci potestatem venit, Mediolanumq; captiuus abductus est. Vbi aliquot menses detentus, astu aut custodum incuriâ elapsus est, vt suo loco referemus. Palestri casus Hispanos Duces aduertit, pronam ac liberam nimis esse Sabaudij in Mediolanensem agrum irruptionem; posseq; Ducem per diuersa conterminos populos, non minus quàm Mediolanenses lacerare. Parum itaque tuta adiacentia esse, & ante alia Nouariam periclitari. Inchoauerant paulo ante munimentum, cui ab Inoyosa nomen Sandoual indiderant. Itaque securitati ac terrori promoueri cœptam arcem placuit; quæ motus hostiles eâ parte retineret. Quinto enim fere milliario ab Vrbe planiciem delegerant; cuius latera & tergum amica municipia fulciebant. Cœptum ingenti solicitudine opus, alacritate popularium, ardore militum; quasi securitatem suam molirentur, eductum est: elata tantùm in tumulos humo; quæ depositâ belli curâ murorum extrinsecus objicibus firmarentur. Illicò arma commeatus, & sexcenti præsidiarij impositi sunt; vicino auxilio, si toto exemplo obsidionem Sabaudius tentauisset. Sed lassare quoque hostem, suis illum artibus petere, pluresq; in locos bellum spargere ex vsu crediderunt; quòd nondum eas Sabaudio vires opinarentur, vt diuidere copias quas coegerat securus præsumeret.

Capitur à Ludouico Guasco.

Arx Sandoual.

Oneliam celebre oppidum ad mare Ligusticum Sabaudius possidebat, Marrúmque, ac frequentes vicos, nexis vallibus ac montib. impositos; decorũ amœnumq; prouin-

prouinciæ latus si in pace habuisset. Hinc inde Genuensis ager, & haud procul portus, quem Mauritij appellant, formido Oneliæ. Hunc Hispani habituros se sperabant, cessurámque Genuensem Rempublicam voto; cuius Proceres, mutuis & muneribus bellè à Rege illigati, abnuere non posse videbantur. Haud quaquam promptum Hispanis erat, peditarum equitatúmque, ac bellica tormenta, terrestri itinere summittere; asperitate viarum, montiúmque confragosis obnitentibus. Sabaudius quoq; locorum potens metuebatur. Securior expeditio classe credita; vt litore Genuensium Hispanus miles prætervectus, cum armis & commeatu omni facili (etiamsi pugnâ expediendus transitus esset) expeditione Oneliam iuxta exponeretur. Eâ causâ scriptæ ab Hispano ad Rempublicam literæ, transuectionem liberam, vsúmq; portus ac litoris petentes. Haud cunctanter Domini (vt dicebant aliqui) reuerentiâ, & mutuis cum Sabaudio offensis; præcipuè quod durante adhuc lite (quas rari integrâ beneuolentia prosequuntur) animorũ alienatio suberat. Præter enatam inter Hispanos & Sabaudium discordiam quæ bellum traxit; etiam iure Oneliam repeti quidam Doctorum Mediolanensium fatebantur: quippe extare inuestituram quandam Mediolanẽsis Ducis, qua Sabaudio Onelia permittitur, dicebant; & tum sumptis contra armis, in supremum Dominum rebellione deuolutam. Quod ea tẽpestate rarum fuit, classis ab Hispanis cum milite festinata. Neque tamen Hispanorum consilia Sabaudium omnibus intentum fefellerunt: quantúmque distantiâ & locorum iniquitate licuit, subsidia periclitantibus suis transmisit. Vbi enim insolita classis mare occupare visa, Referendarius Glareanus, & & Capitaneus Borglinus, cita triremi Niza soluentes Oneliam appulere. Duo bellica, sed antiquati moris, parum valida, & ferrea tormenta conuexerunt; nec minus puluis ignei vim, ac funiculorum in eundem vsum. Statim portæ muris aggeribusq; firmatæ; Duę tantum patentes relictę, quæ diuæ Virginis Lauretanæ, & S. Augustini cognominib. appellantur: commoditati ciuium, & aduersus hostilem impetum validiores. Octingenti insuper sclopetarij inducti, Marti Prçlæq; conuallib. exciti, quorum ducenti per vices, nocturnas apud Diui Augustini portam excubias agebant. Trecenti foris, vias & hosti peruia insidebant. Galeanus Oneliæ subsistere, & publica munificentia excipi à Sabaudio iussus est. Borghoni militia commissa; vt propugnacula, excubias, pro necessitate curaret. Sclopetariis diurna alimenta in numerato soluebantur. Sed apud omnes trepidatio suberat, ne Hispanus externúsque miles nondum classe expositus, sibi Oneliam destinaret. Itaque ad Sangeorgium ciues misere literas quibus an tuti agerent, liceretq; procul Hispanorum metu solicitudinem exuere poscebant.

Hispani à Genuensibus obtinent vsum portus & littoris.

Hispani ius sibi super Onelia figurant.

Oneliæ & Morans obsidium.

Curam Sangeorgius auxit: nam suspectam vicinorum fidem, & tanquam imminente hoste cauendum docuit. Bello præpositi, nauim expedito cum remige misère; vt eo loco visa, Hispanorum consilia aperirent, & maturè ad suos deferrent. Sed & Onelienses aliquot ante dies Sindicum loci Taurinum miserant, subsidium, & aduersus præsentes motus expensis modum orantes. Is rediit speciosis, & bona fide reportatis: simul festinatus cursor aduenit; qui publicæ rei curatores, Ducis nomine admonuit, quadringentis aliis sclopetariis propediem affuturis, hospitium & alimenta parari, quos eques Brolia ducturus foret. Miseri spe imminuendorum onerum Sindicum miserant; sed cum octingentis militari licentia vsis prouidissent, & quadringentos insuper opperirentur, grauiter sortem suam commiserati didicere, ardente circum bello, siue protector exercitus, siue inimicus reciperetur, parum incolumitati rerum referre.

Porrò eo infeliciori conditione erant; quòd futurorum nescij, nec præsentibus arbitrio vsi, imminentibus consulere non possent: nisi prouidissent, exitiabili in Hispanos, aut Sabaudium possessione pietatis. Mox Ducis prudentia

notuit; cui Oneliensium ingenia libertati sueta, & cuiuscunque imperij (adeò minus militaris) intolerantiâ, spe mutationis offerebantur, tamquam Hispanos mallent. Neque enim licet Brolia, mox propugnationis minister aduenerit, promissum subsidium deduxit; aut plenè non crediderant Hispanas vires eò vertendas. Populi tamen opinio valuit, vt metus crederetur. Quorsum enim in vicino classem, & tot secretis negotiationibus datam destinationis suspicionem, inter Rempublicam Genuensem, & Hispanorum Oratorem; nisi de bello actum foret; motis iam ante per Pedemontanam armis? Et quia Brolia eandem formidinem nutriebat, inculcabátque, circumstetêre ciues hominem precibus importunis, vt infantes, ætate defectos, fœminas, & rerum carissima in tutum comportari permitteret. Nec ille consilium auersatus est; id maximè obtestatus, vt alacriores inter discrimina operam Patriæ nauarent; neque locum nisi extremâ necessitate depulsi relinquerent. Et in eo quidem anceps iudicium fuit; atque id genus impedimenta amoueri suadentibus, ne agendis rebus incommodarent, alijs infringi fortitudinem ciuium facili effugio, nec relictis à tergo qui caritate morarentur consulentibus. Vicit timor, & cura rei familiaris, proxima vicinarum necessitudinem caritati. Securitate an trepidatione similia fiant, multum referre patuit. Priorum enim festinatio præcipitem insequentium celeritatem mutabat; hominum rerumq; implicatorum confusionem: cum formidolosiores in portam sarcinas deferrent, alij domos repeterent; vltrò citroq; commeantibus frequentes incurrerent, locorum angustijs, multitudine, incerto vocantium & respondentium rumore, pluuia insuper ventisq; turbati. Pretiosissima primùm asportari cœpta; & vbi licentiâ laudari, tempusq; asportandi suppetere visa, vilissima etiam vtensilium nauibus imposita. Tolerandæ solummodo obsidionis necessaria, & vsui militari requisita omissa sunt. Quidam prudentiam Ducis interpretati: vt ciues indignatione in Hispanos, sibi magis, magisq; metuentes (quando nullum victoribus superati municipij pretium esset) fortius propriam incolumitatem tuerentur. Coniecturam consilij iuuit Brolia, non semel aut secretò obtestatus, vbi abactam prædam irrumpentes aut recepti hostes deprehendissent, in captorum corpora sæuiores futuros.

Inter has turbas dispositi exploratores Broliam monuerunt, militaris pecuniæ Hispanorum mensatium, breui Monacum venturum. Id nauibus diuersos cursores Regios attulisse; pluresq; alios iter illud frequentantes fateri. Tum Brolia expedito nauigio intercipere posse credens, deduci in portum apparatam nauem iussit. Inerant militum viginti. Hos operto præternauigare, & a longè visis incurrere (ne quis inexcussus laberetur) imperauit. Nec enim consilia introspici vanum erat: maximè apud futurorum ambiguos, & ad quemcunque rumorem properantis hostis pauescentes. Fortè euenerat vt Ioannes Hieronymus Doria id temporis Loano domestica naui solueret, & cum quindecim sclopetarijs, vt classem Portui succedentem præueniret, locum æstimaret, quæque securitati conduceret, pararet. Vbi altum tenuit, procul Broliæ nauim conspicatus, Dianum flexit; mox subsidio alterius nauiculæ, cui decem milites addidit cœptum iter prosecutus est. Nec à Broliâ missi periculum ausi, secundum littus, omissâ prædâ incessêre. Doria Broliæ iniuria irritatus, cum apud amicos insidias quæstus foret, Nicolaum Gandolphum impulit publicè lamentari, non sua potius quam Reipublicæ causâ. Intempestiua contumelia in Genuenses erat; quorum arbitrio mare Ligusticum, & belli exitus sciebatur. Proinde Brolia Ramatium sibi familiarem ad Doriam misit cum literis; inter Ducem suum ac Rempublicam plures annos adultam amicitiam; quam non vno documento, quoties mutuâ operâ opus fuit, testatam viderint. Eoq; nobiles ciues non excipere, quin eodem animo deuinctos velit. Datum à se excutiendi vniuersa suis imperium, non vt Doriam, aut

Brolia insidiatur Regia pecuniæ.

Genuen-

Genuenses nobiles prosequerentur: imo cum Cursores Hispanos (quos apertè hostes iam sit expertus) consequi iusserit, Genuensem nationem excepisse. Frustra territum Doriam, cui ad sua rendenti, dispositum remigium foret concessurus.

Ad hæc Doria nullo se publico Reipublicæ muneri fungi, priuatum nobilem familiaribus negotijs, in res suas profectum fuisse respondit. Et quamquam Regium ministerium ambiat, deprehendi tamen, aut intercipi noluisse. Quos amicos hostesve habeat ignorare. Publicæ libertati sese credidisse, quæ ad sua commeantibus secura maria promisisset. Itaque excusare Broliam; cuius iniussu paratam sibi vim fuisse credat; culpâ ministrorum curæ nimis anxiæ. Pari inter vtrumque fide missa & recepta excusatio, non credente Doriâ errorem violentiæ fuisse; aut certiorem erga Ducem, quàm Hispanos caritatem Reipublicæ. Adulatio & simulatio simul sunt; non tutâ semper aut opportunâ irarum ostenratione. Cæterùm Doria vix portum tenuit, cum tormentorum bellicorum præfectum esse vulgatum est: siue famam silentio & conniuentiâ, siue ambiguis super eâ re sermonibus extulisset. Nobilis viri aduentu Onelienses, vniuersa futuri belli metu æstimarunt; non adeo Genuensibus fidentes, quin doli aliquid latere suspectarentur. Magnitudo viri, pondus formidini addebat; vt qui bellicis artibus non minus, quàm ciuili prudentiâ ac consilio valeret. Interim Brolia dubia discriminum pro exitio accipiens; vt solicitudine firmitudinem ac constantiam testaretur, ab Onelia ad litus vsque elatâ humo, ingenti operariorum labore aggerem duxit: portas nouis muris obduxit, congestoq; cespite inania oppleuit. Impositum olim fossæ pontem, quæ municipij promontorium discriminat, abrupit; clariorem oppidi viam (vulgus Cauare appellar) aggeratis molibus intersepsit. Simul tormentum bellicum non exile, media in platæa quæ Doria vocatur statuit. Et quia pauidis consilia incertitudine mutantur, portam aliam plateæ oppidi obuersam, & cœptâ formidine obstructam, nouis consilijs ambiguum animum turbantibus, aperuit: vt verso in Genuensem agrum itinere, aduentantes è classe Hispanâ milites præueniret; & prius bello lacesseret, quàm ferè in solido stetissent. Augendæ quoque consternationi, tormentum media platea statuerat; quasi cominus eminusq; certaturus: simul immissurum se militem professus est in agrum Genuensem, vt populatione ac cædibus, amicitiæ cum Hispanis contractæ vices redderet. Iussi non minus populares summa vallium incolentes, igne nocturno viso, aut tormenti bellici fragore excepto in auxilium properare, altiora sectati, & inuia inimicis.

Certè viri fortitudinem inficiari non licet, dictis factisq; iuxta strenui; nec tacere, vt etiam apud hostes commendatus sit: quippe (quod inter aduersa magni ductores vsurpant) veris subsidijs falsa miscuit, vt eâ saltem imagine suos spe sustentaret. Ad extremum diei medio, cum inter centuriones necessaria propugnationi examinaret; per seruum doli gnarum offerri sibi literas fecit; easq; profuturâ ambitione publicè legi imperauit. A Thomâ Principe Sabaudio missæ fingebantur; continebantq; paucos post dies, cum delectu veteranorum & pecuniâ affuturum: magno interim animo capesceret Rempublicam, & inter difficultates ac labores apud ciues id solatij fateretur. Statim in omnes fama properantis auxilij vulgata est; etiam Portum Mauritij delata: & forsan studio ad suspectos retinendos. Hinc formido & Genuensium solicitudo aucta curam intendit. Qui inter Genuenses militiæ præerant primo statim aduentu Broliæ, vt tutas popularium res seruarent; neque Sabaudio aut Hispanis parata esset audendi licentia, quod circum militum habebatur, Portui Mauritij induxerant. Iam enim & Sabaudij in Genuenses indignationem exceperant, & Hispanis ab his vsum litoris permissum, copijs bello exponendis. Firmatis spe subditis; monitisq; diligentiam

omnem apud Senatum futuram, ne prædæ hostibus, aut vexationi amicis essent; & Broliæ destinatis occurrisse, & Hispanos diuersa agitantes præuenisse videbatur. Hæc aliáque anxium successus Broliam habebant: Iam enim haud procul Pedemontano (quod vulgus Languegliam vocat) Hispanam classem stetisse audiuerat: concessum à Genuensibus per terminos suos iter; illos milite vicinâ firmasse; iactatas in casum minas, & Principis Thomæ ante alia aduentum. Quod licuit diligentiâ, ne ignauia inter discrimina accusaretur; aut quæ securitati parauerat incuriâ diffluerent, popularium fidem experiri statuit, an præsumptæ fortitudini responderent, vocatíque festinarent. Media nocte tormenti bellici sono exciri placuit: sed vix triginta obtemperauêre: siue flantibus in contraria ventis excipi sonus non potuerit. Quidam obtorpuisse apud subditos obsequium rebantur, nec in posterum ministerium præstituros.

Genuenses portū Mauritij firmant. Neque secius à Genuensibus discrimine Portus Mauritij, qui Sanstephanum, Captesam, & Botanam incolunt, aduocati: qui rara promptitudine accurrêre; eoque amica ciuium hospitalitate excepti sunt. Sequenti cum Orator Hispanus apud Genuenses commoda de futuro bello disponeret, & quę facilitate Reipublicæ suâ diligentiâ confecisset moneri socios ex vsu crederet, datis ad Monaci Castellanum literis, negotiationis seriem, & pacta amicitiæ præscripsit. *Brolia Hispanorum literas intercipit.* Cursor modico nauigio vectus trans ora Oneliæ tamquam securo properabat, sed à Brolia in eam curam disposita præuelox nauicula, inopinanti insiluit, ductúsque in vincula, & literæ detractæ. Ex frequenti concessu lectæ, ne æmuli secretum fraudem interpretarentur. Permissam classi regiæ eo litore nauigationem portúmque à Senatu; & militis in sicco expositionem continebant. Sciri id futuri documento par erat. Neq; interim exploratorium lembum otiari placuit; qui litore egressus, vix vno à Portu Mauritij miliario, onustam Neapolitanam quadriremem assecuta est; & magno Reipublicæ Genuensis dedecore, cuius arbitrij illud mare iactaretur Oneliam abstraxit. *Et cum Stephano Spinola queritur.* Plus mœroris permissa Hispanis libertas litorum, quàm prędą lętitiæ fuit. Itaque Brolia Romatiam similium administrum, ad Stephanum Spinolam Portus Mauritij Commissarium die eodem misit. Mandatorum summa fuit: Iactatam erga Sabaudium Senatus amicitiam sine fide esse; nec Oneliam sine ope & permissu Genuēsium oppugnari potuisse. Iacturam omnem facilitati Senatus, & odio eius in Ducem imputari. Apud memorem beneficij & iniuriæ graui facinore delinqui; non obsequij, non odij negligentem, & paria in tempore redditurum. Ne Sabaudij amorem magno mercari velle, aut horrere Broliæ minas videretur, plenus constantiæ Cōmissarius respondit: *Qui Senatū Genuensem excusat.* Eandem Senatui erga Hispanum & Sabaudium pietatem, diuturnitate amicitiæ, officiorum paritate: neque nisi professione indignationis, Regiæ classi maris sui vsum (quem toties beneficio Sabaudius vsurpauerit) negare potuisse. Promiscuum obsequium, vt in amicos præstitisse, quos inuicem eodem affectu agere cupiat: omnia intus vana, apud peritos falsa; qui amicitias & odia, causásque suis ponderibus metiuntur.

Duodecima Nouembris Alexander Vinaldus priuata amicitia, nullo Reipublicæ à Portu Mauritij Oneliā venit. Haud procul oppido Broliam armatorum globo septum obuiū habuit, à quo intra mœnia receptus; & nullo priuato colloquio mixtus publicè eloqui apud omnes iussus est. Tum Vinaldus eadem quæ cęteri; longam Senatus Genuensis cum Sabaudio amicitiam, Ligustici maris imperium, non abnuentibus etiam Hispanis veteri possessione vsurpatum; promiscua erga Hispanum & Sabaudium obsequia, & securam pacem memorauit. Vbi similia in eundem sensum speciosa verbis, irrito effectu executus est; respondit Brolia, talia non dictis sed factis suo Principi approbanda. Vanum amicitiæ nomen graui iniuria detexisse, eoq; sibi ac Duci suo Genuenses pro hostibus fore; eo certioribus,

quo

quò magis falsos & simulantes inuenerit. Cur enim si pacem præferant, inimico Hispano, & Portu, & securo mari oppugnationem Oneliæ imminentem promouerint? non defore sibi vires; & à fortissimo Duce ventura breui auxilia, quæ conuictis & professis odij opponat. Suadere interim ne quietem suam interrumpat, constantiamq; propugnantium lacessat. Procurationem fidei, & speciem concordiæ, manifestis contra inditijs frustra tentari.

Contestatio belli erat inter æmulos, suspicionibus minisq; decertantes. Quâ causâ Stephanus Spinola, Senatum suum imminentium certiorem volens, Cursoribus per auia dimissis literas Genuam deferendas dedit. Sed eo ipso doli suspicionem præbuére. Cum enim Sabaudiæ ditionis confinia tetigissent retenti sunt, & detractis literis ad sua dimissi. Adeo vigili studio vniuersa præuiderat Brolia; vt si loci situs permisisset, tuta omnia credi possent. Regressi cursores maiora vero retulerunt; ludibria, carcerem, verbera, etiam famam, vt ignauiam excusarent. Sed Spinola contumelia Senatus, sui vilipendio accensus Nicolaum Gandolphum hostilitatem exprobraturum Oneliam misit. Neque tamen statim admissus. Dispositi prius armatorum ordines; & mox per medias sclopetariorum centurias Sabaudiam iteratò conclamantes, humaniter licet, exceptus est. Audientibus cunctis quæ detulisset exponere iussus. Tum ille Stephanum Spinolam pro Republica sua Commissarium apud Portum Mauritij queri dixit, quòd literas ad Senatum Genuensem ab illo missas dispositis insidijs intercepisset; iniquè secum agi dicens, quod Sabaudias copias Oneliæ præsidio deductas, iisdem diebus penetrare fines, prætextu mutuæ caritatis permiserit. Vera erant, neque Brolia obsequium inficiari ausus, retentos cursores respondit; quod per auia properantes suspiciones ferè abolitas reduxissent. Quod si notis itineribus commeassent, & insigni Reipublicæ Genuensis pectore medio conspicui munus faterentur, liberum transitum habituros. Sic iubere Ducem, qui continuatione amicitiæ firmatum obsequium, inanibus rescindi nolit. Proinde paulò post literas interceptas se remissurum.

Brolia intercipit literas Spinolæ ad Senatum.

Vbi satisfecisse obiectis visus est, rursum excepit: iustissimas Principis sui querelas aduersus Senatum esse; quòd Hispanos hostes securo litore iuuerint, vbi copias in excidium Oneliæ exponerent. Nec minus Spinolam offendisse, quod Ioannem Hieronymum Doriam oppugnationis & Oneliæ Ducem nominatum, portu Mauritij cum omni commeatu recepisset. Ad hæc Gandolphus: nil priuatè Regi, aut Hispanis administris concessum; cuius beneficij exemplum Sabaudius non semel apud se sit expertus. Neutri decertantium illigatos se, faciles in vtrosque beneficij facilitate fuisse. Ioannem Hieronymum Doriam oppugnatione Oneliæ destinatum nec audiuisse, nec temerè credere. Genuensem à se nobilem, & suo iure vsum amicè excepisse. Hæc inuicem altercatione iactata, non aliud quàm Broliæ indignationem mouerunt. Cum enim Gandolphus prædatorium nauigium improperaret; & alienam iurisdictionem turbari iactantius quereretur; ille prorupit; se quem multo minora offendissent, maioribus non cessurum. Primos Genuenses iniuriâ, priores etiam obsequio Ducis quem læserint amicitiam demereri debere. In summam nihil actum; tantum cum ducentis sclopetarijs ad fluuium vsque deduci Gandolphum imperauit. Nondum Portum tenuerat, & rumor increbuit, vim ingentem militum Comite Morettæ duce Oneliam per cognitos popularibus colles accingi. Hinc ira, & nondum redditis literis quas Brolia interceperat, metus; & futuri incertitudo. Additumq; Portui Mauritij centum sclopetariorum Tabbia deductorum præsidium: ne incuria & inconsulta securitas, tot Sabaudiorum centurijs vicina insidentibus, agendæ rei, & populandi agri occasionem præberet. Nec enim apud suos quàm exteros temnendus Brolia videbatur; quem innata vis, & ferendæ obsidioni necessaria com-

parata intrepidum reddebant. Præcipuè quod aduerſus ingentem Hiſpanorum claſſem,& tot armatorum millia certare iocum diceret. Sed potiſſima conſtantię *Marchio Dolianus cũ 200. Oneliã ingreditur.* Onelienſium cauſa fuit Marchio Dolianus, cis Padum pro Sabaudio curator, qui Nouembris decimâ quintâ, cum duabus centurijs armatorum Oneliam ingreſſus eſt; & maioris auxilij ſpe, etiam ignauos ad fortitudinem erexit. Iam à metu ad minas proceſſerant, cum alij per tentoria & cœtus, quidam publicè in Genuenſes vt malè fidos, & olim pœnas daturos inueheretur. Et ne inanius præſumptio crederetur, plerique fœminas, ſupellectilem, liberoſque, quæ primo metu a Portu Mauritij deuexerant, reduxerunt; ſiue tarditatem Hiſpanorum contemnerent, ſiue viribus ſuis plus iuſto fiderent, ſiue denique (quod Genuenſes interpretabantur) amicitiæ pignore detracto, hoſtilia in eos quos paulo ante hoſpites experti fuerant, minitarentur.

Die decimâ ſextâ, cum nemo crederet ingruente iam hieme proceſſuram expeditionem ſexdecim Hiſpanæ Triremes in alto apparuêre, vix vno a Portu Mauritij milliario. Nec fefellit Broliam inopina vis; quem nauigium explorationi deſtinatum, horis aliquot, ante quam litori ſuccederent, admonuerat. Vbi ſub ictum fuere, Marchio Sanctæ Crucis centurionem lembo impoſitum ad Spinolam præmiſit; mandatorum ſumma erat, orare ſe exercitui Hiſpano ſecurum litus; vtq; bello quod aduerſus contumacem Regi ſuo Sabaudium moliretur, neceſſaria exponere liceret. Addebantur & alia in ſpeciem (quaſi poſceretur, quod pridem obtentum fuerat) amicitia Regis, iactum fœdus, tutela Reipublicæ; & reddendi officij (ſi quando operâ eguiſſent) promiſſio. Spinola eâ ſe maximè cauſâ miſſum reſpondit; patêre Portum, amica omnia; neque apud Senatum ſpecioſâ oratione Regem indigere, cui Reſpublica beneficiorum magnitudine, & obſequio ſe deuinctam fateatur. Duo tantùm excipere, ne in Genuenſi ſolo caſtra poneret, aut diutius immoraretur; exponi ac deduci militem ſimul cupere. Annuit Marchio, & datæ fidei publicis etiam tabulis cauit. Vbi dignitati ſatis actum, ad mare vſque progreſſus, obuium ſe Marchioni dedit. Tum expoſiti miles cœ- *Marchio Sanctæ Crucis copiæ.* ptus: Neapolitanorum Veſpaſiano Macedonico Duce Vexilla ſex; octo Hiſpanorum, ſub Petro Sarmento, modicus numerus, ſed validus & auſurus. Statim vulgatum quod hactenus in occulto fuerat, Ioannem Hieronymum Doriam, cuius vt in hoſtem Broliæ querelæ præceſſerant, bellicis tormentis impoſitum, Sanctæ Crucis Marchionem belli ſummum continere. Nec fruſtra eas vires, ſed certiſſimâ deſtinatione miſſas, vt Onelia in omni oppugnaretur. Iam enim meditatio belli per Pedemontanam audiebatur; & Inoyoſam contractis exercitibus, poſt fugatum (vt dicebant) Beſtano Sabaudium vlterioribus inſtare. Hactenus ne infenſis quidem Duci perſuaderi poterat, duraturas Hiſpanorum iras in Sabaudium; & profeſſione pietatis, & amore liberorum eius obſtrictorum. Brolia viſa claſſe, & propinquo hoſte, partem militum aggeri à ſe primum educto impoſuit, tormentumq; bellicum eò deduci imperauit: mox oſtentandæ conſtantiæ, inani ictu ſæpius in hoſtem exploſit.

Marchio Sanctæ Crucis, vbi cum ſuis vicina tenuit, tentandum ante fidem obſeſſorum ratus; ſi impares certum exitium obnuerent, lembum cum albo vexillo teſtimonio clementiæ, & legibus quibus reciperentur Onelienſes præmiſit. Vbi ſub ictum ſe dedit, iamq; litori ſuccederet, infeſtis ſclopetariorum exploſionibus exceptus eſt: non enim ignarus erat, quid ea miſſio deferret. Nautæ ſpontaneam deditionem deſperantes, vitato periculo in ſecurum flexêre. Regius interim exercitus, patenti quoquouerſum litore prælioq; diſpoſitus procedebat. In hunc Onelienſes acriter tormento decertantes, cum ſæpè irrito euentu iacularentur, tandem detectos aliquos collineato magis & certiori ictu excepêre. Incuriâ ductorum cecidiſſe dicebantur, quod hoſtilibus globis expoſitos, per aperta deduxiſſent.

xissent. Ergo clade suâ docti, quâ humus eminebat, & leuiter accliues colles erigebantur, incessêrût, delecto longiori ambitu, & securiori. Miserat triremes Marchio, vt haud procul litrore, continuis tormentorum ictibus obsessos infestarent; & profuit studium. Cum enim Brolia minori prouisu, & inculcatis ictibus séque ac suos fatigaret; è nauibus in mœnia & tecta ingenti fragore sæuiebatur. Non prospicere aduentantes, aut seruare muhimenta tempestas globorum sinebat: multóque cum sanguine obsessorum deductus miles, agrestium obiicibus tutus, in securo consedit: Butellæ nomen est, locúmque Castrorum in morem communiuêre. Domorum quæ agri prospectum impediebant nonnullæ disiectæ, plures vsui seruatæ. Educta quoque nauibus tormenta sunt, vt maiori compendio, & minori decertantium periculo expugnatio maturatetur. Amnis medius nec belli fortunam cominus experiri licebat, aut tranare, nisi certo profluentis aut hostium discrimine.

Dignum memoria facinus Hispanus miles, noctis obscuro vsus, agressus est: detraxit corpori indumenta, iisq; sarcinæ more collectis, dorsóque ac pectori alligatis in amnem se dimisit. Aliquid lucis sydera fundebant; idéoque tenebrarum beneficio abscondi non potuit. Hinc ab Onelhensibus, qui vicinas mœnibus ædes seruabant, vnde directum in sublatentem fluuium ictus erat impetitus est, maléque habitus. Socij secuti, eandem viam tenebant; nec in eo periculo destinato absistere voluerunt, sed currenti eluctati, simul in hostem missa plombea glande, vlteriorem ripam victores tenuêre. Prouexêre & ad vlteriora fortitudinem, pariq; constantia præsidium aggressi, inter sanguinem, sudorem, cœnuúmque enixi superauere obstantia, incertos gressus genu ac manibus firmantes, prĕsantésque obiecta scopulorum; donec constantia procurrentium coactus Brolia, per nota diuerricula, & tectos vinetis colles, in domus aggeribus solidatas euadere. Hispanorum eo conflictu octo desiderati, quadraginta sauciati sunt, inter tot strenuos leuis iactura: si hinc futuræ expugnationis vtilitas, illinc deceptus opinione Brolia æstimentur. Supererat agendorum pars multo maxima. Cum enim depulsi prioribus domibus in vlteriores tectioresque media se via recepissent; neque quasi aut disjici mœnia, nisi his primum demolitis liceret; die ac nocte tormentorum ictibus diuulsæ sunt. Vbi laceræ ac nutantes, quamquam per ardua viam obsessoribus aperuerunt; tum facto cuneo, & patriam conclamantes, magno impetu Hispani prorupêre. Qui insederant, quamuis propugnationi firmatum experti sunt; non numero, non loco confisi omisêre præsentia; séque inde proripientes, Monasterio Oneliæ vicino receperunt. Quingenti erant, qui sustinere hostes debuerant; si fortuna iuuisset, validi; sed consternatione ac metu trepidi, vix securum & in propinquo receptum assecuti sunt. Creditum est, eodem impetu capi Monasterium ab Hispanis potuisse, si labori dies virésque suffecissent. Adeo confusos propugnatores dicebant, vt velut vndis raptas, inter vepres vineásque conglobarentur. Pauentibus Dolianus & Brolia aderant, castigabantq; formidinem; & præter præsentia, futuri auxilij securitatem instillabant: tantúmque auctoritate valuêre; vt qui paulo ante dicti ab Hispanis fuerant arma proiecisse; firmatum aggeribus vallóque Monasterium tueri, vtróque discrimini occurrere ausi sint. Hispanus miles timore hostium, suo profertur vsus, in firmatos statim tormenta, & necessaria oppugnationi conduxit.

Cinctus est Monasterij ambitus geminato propugnaculo quæ tumultuario labore eduxerāt; & dispositis bellatoribus, etiam clausus prospectus in obsidentes ademptus est. Intus Sabaudij suo robore, fortitudine ductorum indefessi, aggerare humum, in subeuntes sclopetorum ictibus grassari; denique difficilia omnia inimicis reddere. Sed iam vniuersos nerui (quódque magis vrgebant) puluis bellicus deficiebat: vt iam in vicino Hispanorum victoria spectaretur. Dolianus & Brolia

intus vigilantiâ; foris querelis; auxilium & puluerem bellicum conclamabant. ferebantq; Sangeorgium, fatali hostibus Sabaudij nomine, per incerta oppugnatoribus enixum; cum ducentis peditibus, equitibus quinquaginta, haud procul Oneliâ visum; tamquam Genuensium præsidio vim facturum; & mox in obsidentes erupturum. Iacturam illam altissimè Sabaudium sauciasse constat: non tamquam receptioni diffideret; sed metu famæ, cuius primordia fortunam determinant. Nil intermisso opere Hispani ad hortos vsque Monachorum munimenta prouexerunt. Viam quoque quâ ad Cappuccinos rectâ itur complexi sunt; ne qua pars gloriam & spem conceptam moraretur. Secretis interim questibus populares suam miseriam; & in excidium Patriæ accinctos non minus hostes, quàm suos Duces lamentabantur. Illos offensa, has intempestiua constantia, & (vt moris est) vulgatæ querelæ etiam ad Monachos delatæ. Ea tempestate Cappuccinorum Prouincialis (vt vocant) Oneliæ erat: hic commiseratione populi, & professione pietatis, de conditionibus induciarum cum Doliano agere, Broliam orare, centuriones periculi sui admonêre aggressus est. Quâ re moti vniuersi trium horarum spatium ab Hispanis, intra quod locus dederetur, eo mediatore postularunt. Nec Hispanorum Proceres pacta abnuerunt; siue discrimini ac sanguini victoriam puram præferrent; siue crederent nullo præsidio posse denuò Onelienses animari. Sed Dolianus & Monacho imposuit, & Duces hostium specie pauentis circumuenit. Cum enim Marchio Sanctæ Crucis, Tursij Dux, cæterique Primates de belli exitu disputantes iuxta sancti Mauri ædes consedissent; nondum elapso tempore induciarum, ab arce Oneliæ bellico globo impetiti sunt, licet altius collineatus, vicinum parietem foderit, nullo Ducum malo. Tum fraus deprehensa; cognitumq; non in alium vsum quæsitas horarum aliquot inducias; quàm vt nutantia munimenta, eo beneficio firmarentur. Itaque in oppugnationem Hispani redierunt; ictibusq; frequentibus portam oppidi, quæ suburbium spectat; monasterium, arcemq; quatere cœperunt.

Non minor obsessorum peruicacia erat; licet enim magnâ pulueris bellici pænuriâ laborarent; rariores licet, certiores tamen ictus in Hispanos dirigebant. Fors fuit è Castello ferreum globum tormento missum, suburbij casam quandam palea refertam incessere; statim conceptus ignis miserando apud amicos hostésque spectaculo: nec ante extinctus est, quàm vniuersa circum conflagrarunt. Cum adhuc vigeret incendium, noua classis in alto visa, quæ cohortes aliquot Siculorum, subsidio laborantibus Hispanis exposuit. Hinc aucta obsessorum constantia: & cum Onelienses inopiâ rerum metuq; languescerent, eundem Cappuccinum communi calamitate ad Marchionem Sanctæ Crucis impulerunt; vt acceptis à Marchione Doliano præceptis, depreliantes triduò sine noxa conquiescerent; promitterétque, nisi nouo subsidio firmatum oppidum à Sabaudio foret, expleto tempore victoriam concessuros. Auersati conditionem Hispani Duces; frustraq; eam moram posci responderunt, ab ijs, quos vnius diei certamen erat appressurum. Scire se ciues non animis non viribus satis competere, deesse clausis commeatum, & ante alia puluerem bellicum absumptum. Et cum Monachus constantiam Doliani iniquè ab innocentibus ciuibus lui testaretur, responsum est, potuisse Onelienses, cæde infesti Ducis, rebus suis consulere. Magno stipatorum globo vallatum Dolianum, eoq; facinori viam deesse, dicente Monacho, Marchio Sanctæ Crucis addidit, tot strenuos commilitones inermis cucullati præsidio non egere: proinde abscederet, sibi enim certum esse, vniuersos belli iure victos trucidare.

Paucos ante dies longinquitatem obsidij, & prouentus bellici inopiam Dolianus æstimans, per secretos calles Villafrancam miserat, qui puluerem bellicum, funiculos, plumbum, globos solicitè requireret. Monebantur socij discriminis; & quantum

quantum roboris Hispani in eam oppugnationem coegissent. Nec degener sollicitudo fuit; quippe vniuersorum studio, quinque millia pondo collecta, & naui minori imposita, vt suspicio luderetur, Oneliámque transmissa. Id Sanctæ Crucis Marchioni per exploratorem innotuit; qui festinato imperio, lectissimas Triremium aduentanti lembo occurrere, & intercipere prouentum iussit: non tamen distincto, onerariáve naui, an vili nauicula veheretur. Triremes portu deductæ, onerariam Syracusanam primò obuiam habuêre, quæ fide publicâ, multâ ac diti merce onusta in Hispaniam properabat. Ea & cognita & statim dimissa. Iámque superflua diligentia, & exploratoris incuria timeri cœperat; regressæ tamen, haud procul litore, deprehendêre Liburnicam, cum puluere & literis securitatem & velox auxilium promittentibus. Non substractum obsessis potius præsidium quàm secuta consternatio, fortunam Hispanorum in spem certam erexit. Nam ante ora Doliani detrahi puluerem clausi viderunt, & hinc manifestam deditionis necessitatem. Miles Siculus Hieronymum Pimentellum iuuenem nobilem & strenuum secutus, magnifico ornatu in cuneos dispertitus rectâ Bertollam prosecutus est; hospitio vsus; quod Hispani nondum superato amne tenuerant. Dies aliquot Cappuccinus, cui Patria Brundusium celebre sanctitatis nomen dederat, apud Portum Mauritij distinebatur; Mantuam (vt ferebatur) à Duce accersitus; qui pietatem viri & conditionem, coram experiri decreuerat. Itaque die Dominica, magno auditorum consessu; cum in corruptos sæculi mores, & licentiam flagitiorum inueheretur, flexit ad futuri præsagia; bella, cædes, excidia, morbos, Italiæ ingruentia, tamquam è cortinâ vaticinatus. Neque fortuita aut impetu cœpta comminatio fuit; sed calamitatum quæ Pedemontanum Monferratum, Mediolanensem Ducatum; nec minus societate odij amicitiæve, vniuersam Italiam annos aliquot exercuerunt, ostentatio.

Die eodem citus equo cursor, vrgente nemine, sponte proficiscens, in Portum Mauritij delatus est; vulgauítque limitaneas Genuensium copias, pluribus equitum turmis, & manipulis Sabaudiorum peditum congressas acri prælio, cum irrumpere fines Reipublicæ, & siue subditos raptare, siue Oneliam subsidio accurrerent. Hinc inde plures desideratos; sed fugâ Sabaudiorum apud suos victoriam stetisse. Hæc in vulgum læta statim mœstitiâ corrupta sunt: quòd plerosque Genuenses, Cænæ & per totam Pedemontanam negotiantes retentos diceret; in quorum substantias & credita grassaturus Sabaudius foret. Neque paucorum eam iacturam, sed vniuersorum ferè (illigatis mutuò commercio ciuibus) futuram; vt nullius damnum solitarium occurreret. Pars quoque mœroris credita, nullo licet satis certo auctore vulgata, cupti à Sabaudio Carissani famâ. Hinc enim apertam in fines Genuensium irruptionem, victisque ac victoribus luctuosam decertationem imminere. Apud Senatores altius in futura quæsitum sententijs. Non enim duratura in Sabaudium Regis odia; eaq; simul cum vi omni infensi Principis in Rempublicam vertenda metuebant.

Vicesimâ Nouembris sui quoque Dolianum sauciauêre. Cum enim describi iuuentutem omnem, & in publicas tabulas expensam ac commeatum loci referri iussisset, centum ferè milites abesse deprehensi; quos metus futuri, & præsens calamitas videbatur in fugam vertisse. Et primo quidem belli initio nomina intrepidè dederant, sed mox nutante partium fortunâ, & deploratis rebus exuerant constantiam profugi ad externos. Horum alij per extentos funes sese è muris demisêre; alij imagine conuehendi commeatus, modicis sarcinis conglobatis excessêre: plures cum arma tractarent, tamquam excubias procul acturi sese proripuêre. Sed militares animos fortiter infregit, proniorésq; ad contumaciam populares reddidit, ne solita pericula promptitudine poscerent, & læti obsequio animas prodigerent. Nocte insecuta Marchio Dolianus, vt Hispanos progressu-

exultantes procul mœnibus haberet, ducentis popularibus, fossam quæ portam Diuæ Virginis Lauretanæ prospectat, communiuit. Iussi peruigiles esse, & incutiendo terrori, vel inanibus ictibus præsidium affirmare. Quieuêre tamen Hispani immenso imbri fuso; nisi secretum consilium suberat. Orto die in suas quisque centurias cuneósque dispositus templum Diui Martini raris propugnatoribus obstantibus occupauêre; vt & domus oppositas. Ita ambitus omnis Oneliæ hostili vallo clausus est. Obstrepuit Dolianus tantum obsessoribus in ducentum armatos licuisse: sed dum custodes, & nocturnas excubias sciscitatur, vniuersos fugâ dilapsos fuisse accepit. Formidinis inditium sparsa in plures locos arma, vt rari viderentur, eandem fuga viam tenuisse. Vis pluuiæ vt repentinum in oppidum incursum inhibuerat, quod auctus amnis vado transiri non posset; sic vbi vehementia subsedit, duo tormenta bellica Hispani trans flumen traxere. Licet pectori tenus vndæ assultantes, impetúmque procurrentis totis corporibus frangere ac retinere cogerentur. Porta quæ suburbium aspicit, domúsque velut munimentum prætensæ, disijciendæ, complanandæq; erant; vt obsessi etiam assultu vrgerentur. Neque tamen quæ olim cœpta nouis consilijs omissa sunt; sed Monasterium Diui Augustini indefessè quassarum; vt pluribus simul curis propugnatores fatigarentur.

Iam vires, iam animus Sabaudios destituebant; proficiebántque Hispani amne, ac domibus circum sitis potiti: quibus tecti ciues in certum ictum destinabant. Dura necessitas Oneliæ ducibus consilium salubrius instillauit; iterúmque Cappuccinum toties frustra ad hostes missum, deferre noua deditionis pacta coëgêre. Placuit duos Centuriones Hispanos Oneliam obsides mittere; cum interim totidem Centuriones Sabaudij in castra profecti, coram abeundi leges acciperent. Id plerisq; Hispano nomini indecorum creditum. Debuisse obsessos, si pacem, incolumitatem, & securas sibi res voluissent, Marchionis S. Crucis promissis fidere; obsides reuerentiá victos offerre: procul maiestate Regia Dolianum milite destitutum, exarmatum, clausum, omnium egenum, pari cum victoribus iure agere. Dux Hispanus aduersum hæc immotus, victoriamq; quandocunque haberetur satis honoram ratus, securitati Sabaudiorum cauere voluit; credidítque acceleratæ deditioni sine sanguine & expensâ, duarum horarum obsides benè concedi. Hæc inter primores disceptabantur; cum venêre à Doliano non quantum desperatis rebus conduceret, demissi; sed constantiam potius irámque spirantes: Gallus maximè, cui non victoria, non deditio sine sudore & sanguine honora videbatur. Exponere suorum mandata iussi, respondere: paratos se munimento excedere, sed triduum induciarum velle; quo certior necessitatis reddi Dux Sabaudius, & destinari auxilium posset. Elapso tempore, nec deducto subsidio, deditionem sine morâ facturos: vexillis tamen explicatis, armísque vt ad prœlium instructos; cum commeatu, sarcinis, & tormentis. Intactam fœminarum pudicitiam, securos sui oppidanos: nil inde Sabaudio iuris deperire velle: denique vniuersos valido cum præsidio ad limites vsque deducendos. Aderat Cappuccinus professione pietatis iis curis immixtus, conditionum tamen magnitudini aduersus: quiq; multo ante monuerat, vires suorum, commeatum, spem futuri auxilij prius æstimanda; quæ si minus securitati ac fiduciæ respondissent, à victoribus pacta recipi debere; honora tamen, & quæ nobili loco natus, vicissitudinémque fortunæ expertus Marchio foret dictaturus. Hispanos etiam duces orauerat placatos contumacium preces exipere; neque paucorum culpâ, tot millibus incolarum & militum exitium velle.

Marchio Sanctæ Crucis semper mitis, nec nisi fugacis iracundiæ, quæque statim vanesceret obnoxius, retinuit impetum naturæ, indignationémque compescuit; quam intempestiua & importuna postulatio, iam irritauerat. Vultu quoq; ad facili-

facilitatem composito respondit, ne momentum quidem concessurum, quo Sabaudius angustiarum Oneliæ admoneretur, eò minus tridui moram: quando compertum habeat continuatione laboris intra diem vnum, Castello Oneliæ Regia insignia implantaturum. Iure victoriæ tormenta bellica occupantium censeri: nec enim inermes & commeatus indigas arces omittendas esse. Dignitati Doliani & belli ducum, non arma solùm, sed & sarcinas, quæ inter inania reputet, explicata vexilla, sonantes timpanos, ardentes funiculos promittere; comites in tutum vsque spondere: popularium indemnitati, equestri ac nobili sacramento cauere. Non alia à piissimo Rege mandata accepisse, quàm ignosci deditis, tributorum intoleranda leuari, paternâ caritate vniuersos complecti debere. Datam fidem maioribus documentis, quæ non promittantur, liberaturum. Annonam siquidem vel de suo deducturum, sacras ædes pristino decori restituturum, egenis imbellibusq; Regiâ munificentiâ consulturum. Vbi Gallus centurio plura aut potiora quàm peterentur potentioris arbitrio permitti vidit, vt viribus ac beneficio impar, naturali impetu conuersus in Tursij Ducem; hæc quidem pro voluntate agitis respondit; sed si viarum inaccessa, & negotiorum sui Ducis moles, deducere Oneliam auxilia permisissent, multo cum sanguine, hoc vallo, his mœnibus potiremini: cum paucis & inermibus res est; æquo Marte, fortunam in virtute esse. Retinuit indignationem Tursij Dux, comitate violentiam hominis mollire volens; id tantum subiungens, promendæ virtuti locum, tempus, occasionem illi non defutura; ferenda constanter aduersa, & cædere validioribus partem prudentiæ esse. Proinde maturè ad Dolianum regrederetur; & si conditionibus annuisset, deditionem festinaret: sciret interim paratam victoriam, vi Hispanos omni prosecuturos; ne semel promissis inconstantes denuò pœniteret. Profecti Oneliam, statim in Castra regressi sunt; vtq; formidinis incerta consilia, addidêre pactis, vt per Reipublicæ Genuensis fines comitatum custodiamq; haberent; Genuensium caritati manifestè diffidebant; nam se per eos fines tutò incedere posse negabant. Marchio Sanctæ Crucis ad hæc respondit; nullum Hispanis ius in Genuenses scire; pietati tamen Senatus fidere; nec dubitare, illos æquo in Sabaudium animo futuros: proinde tutum regressum censere. Ad hæc Gallus laudata comitate Marchionis adiunxit; Genuenses sese factis Sabaudij hostes professos; cur enim negatum auxilio iter; quod Oneliam mitteretur. Tum Stephanus Spinola pro Republicâ, rerum eo tractu Curator, excepit: ne id quidem cum ratione dici: oportuisse illos multò ante preces ad Senatum deferre, vel Oratoris Hispani exemplo; qui potentissimi Regis nomine, litoris vsum petierit.

Id longiori disceptatione tractatum (quando magnum temporis momentum erat) Hispani ductores diremerunt; sancitumq; chirographo Legatorum, vt horâ diei vigesima Onelia permitteretur. Tum solutum obsidium, & digressis Sabaudijs, loco Hispanus miles potitus est. Expleta victoria credebatur, tamquam nullis amplius hostibus, & trans Liguriam fugatis; sed immaturitas triumphi gloriæ partem corrupit. Siquidem Brolia operis ac laboris indefessus, vbi minùs prosperè Oneliæ propugnationem cessisse vidit; ne concessisse lauream vniuersæ rei videretur, modico sed valido comitatu Castellum Marri insedit; exemplo suo constantiam aduersus Sabaudium Ducem vicinis instillans; & si bellum ingrueret spem auxilij. Hispani interim coacto Oneliæ conuentu, ciuium ac vallium adiacentium sacramentum pro Rege suo accipiebant. Marrum quoque & Prelam miserant, qui populares in vota requireret; sed qui Castello potiti fuerant, Sabaudium professi sunt. Marchio sanctæ Crucis ad rei famam commotus, statim perfidiam Broliæ incusauit; quasi concessâ Oneliâ cætera sequi debuissent; Marrique ac Prelæ vna eademque conditio fuisset. Contra Brolia vel

Onelia in Hispanos.

Brolia Marrum se recipit.

Genuensium testimonio, aliam Marri ac Prelæ prouinciam; nil inuicem communi habere, distinctas Præfecturas testabatur. Et patuit incuria, quod paratis iam Sabaudijs vniuersis cædere, ea quoque loca conditionibus Hispani non inseruissent. Quod vbi vulgatum, vt apud Sabaudios cautiora; sic apud Hispanos acriora concilia exciuit. Cúmque de bello non dubitaretur, nonnulli popularium misère ad exercitus Duces oratum, vt partem militum, recipiendæ (vt loquebantur) fidelitati ad se mitterent; ne facilitatem obsequij apud Ducem spontaneam rebellionem maliuolentes appellarent. Missus cum trecentis sclopetarijs Luisius de Leiua, tamquam ad res paratas; iussúsque non solùm fidem incolarum recipere; sed etiam expugnationem loci statim aggredi, si pertinaciam deprehendisset; aut præuisis difficultatibus agendorum normam condiscere; quaq; via, quibus instrumentis, tormenta bellica ad expugnationem ducerentur.

Cæterùm Oneliæ tamquam duraturæ pro Hispanis dominationis primordia iaciebantur. Et ne quà pars ciuium, cui portio agri erat immunis sacramento ageret, nobiles etiam nonnulli Genuenses iurare coacti sunt. Imperialis & Bartholomæus Doria erant, qui cum Oneliæ Consiliarij officio fungerentur, exemptos se à communi necessitate asseuerabant: sed metu (iam enim maiestatis arcessebantur) cæterorum fortunæ successère vicesimâ nonâ Nouembris. Id apud Genuensem Senatum grauiter acceptum, quasi nobiles suos seruili conditioni Hispani subdidissent. Brolia primo statim accessu, quòd Castello Marri satis fideret; situ & arte, ad longiorem oppugnationem validi, commeatum a paganis corrasum, in plurium mensium vsum seposuit; puluere tantùm bellico & plumbo destituebatur. Nec si Hispani concordes obsidium agitassent, spes habendi ab exteris supererat. Præfecti Campi cui Sarmento cognomen erat, & Leiuæ animis discordibus, nec in summum agendorum annixis, datum Broliæ tempus noui militis conuocandi; & bellici prouentus comparandi. Triginta ferè gregarij Rubinâ educti propinquas Hispanorum spes morati sunt, conuecto intra Castellum puluere ac plumbo. Eam pulueris bellici, & plumbi copiam, totâ ditione Sabaudij, in belli vsus asseruatam, inficiari quisque posset; nisi cui Ducis prouidentia, & armorum connatum studium perspecta sunt. Leiua postquam in valles Marri descenderat, paratosq; imperio paganos per lætitiam conclamare Hispaniam audiuisset, omissis pauculis & securis rebus Oneliam remeauit. Nisi Campi Præfectus Sarmentus, nataq; inter ductores discordia bonum publicum interrupit, secuti quoque Marri ciues vicinos fuerant veri animi documento; sed expectatione delusi; quòd maiori ope affuturos Hispanos, & eo fomite reualituras partes credidissent.

Facilitas hominum Marri, & suis & alienis intentum Broliam non fefellit, qui vbi reuersum Oneliam Ducem, & apud ciues nil externæ securitatis vidit, armatâ iuuentute stipatus Castello descendit, cædéque ac sanguine popularium perfidiam vltus est; excidium quoque & fortunarum amissionem comminatus, vbi appellatum auxilium gnari discriminis & viatum ductauissent. Genuensibus quoque metum addiderat; in quos implacabili odio ferebatur, toti ditioni bellum contestatus vbi plures sibi auxilio aduenissent. Id exploratores Stephanum Spinolam Commissarium docuerant, qui futurorum anxius (iam enim Hispani reditum ad suos parabant, & in Pedemontanam expeditionem accingebantur) Marchionem Sanctæ Crucis conuenit, orsusq; ab ijs quæ eius Respublica optimè de Hispano nomine meruisset, flexit ad gloriam, quasi Marro & Prela omissis imminuta victorum existimatio, facilisq; Oneliæ receptus foret. Addebat in ancipiti contermina sociorum agere, quos iam Sabaudius hostes dixisset, reosq; malorum belli ob studium in Hispanos. Itaque ne mora obsidioni interponeretur, orabat: vtq;

vtque importunum hostem, non Hispanis solùm sed & Genuensibus incursurum finibus illis exigeret. Paruit Marchio, cognito quàm vtilia & honesta sibi præciperentur: cúmque Portum Mauritij militem classi impositurus properaret, quatuor peditum vexilla prioribus addidit, vt sub Ioanne Hieronimo Spinola Marri expugnationem maturarent. Receptus à Stephano Spinola Sanctæ Crucis Marchio, & Turzij Dux eâ festiuitate, quæ Regium ministrum, & Genuensibus amicum decebat: cum vniuersi deductum Oneliâ militem quibus Marrum tentandum fuerat, finémque opperirentur; neque dubia spes expugnationis esset, citus cursor Albengâ profectus detulit Sabaudios inopinatò Zuccarellum inuasisse, cœpisse, præsidium quoque & commeatum bellicum intulisse; vt durabilis possessio esset. Itaque notis iam in Genuenses odiis de Albenga formido incessit, ne quod Oneliæ amiserat, Reipublicæ illius damno sarciret. Ad rei famam Stephanus Spinola, Mutio Gentili Centurione, & Nicolao Gandulpho in eâdem operam assumptis, cum puluere bellico, cuius inopiâ ciuitatem laborare nouerat, summa festinatione Albengam venit, reperitque tantum pauoris & consternationis apud ciues, quasi iam iam inimicus mœnibus instaret. Hispanis quoque imminuta lætitia; quod trecentos ferè Gallos, quos ira & desperatio agitabat, Oneliam pergere accepissent, Zuccarelli agrum prætervectos, per Leronam vallem Oneliæ conterminam delatos. Nec dubium habebatur, iis quæ cœpissent, plurimum id securitatis detrahere; Oneliam destinatione certa à decertantibus exercitibus raptandam. Die eadem a Genuensi Senatu missi trirèmi Germani appulêre; & Cissanum cum pluribus Alassio ac vicinio deductis, missi sunt: vt loco non arte minus quàm naturâ firmo, angustias quoque Ligurum Alpium aduersus vim quamcunque insiderent. Comes Gentilis Centurio euntibus additus, vt opportuna locorum communiret.

Porrò Zuccarellum Marchionis Octauij Caretti erat; siue proprio, siue subditorum ingenio apud suos inuisus. Vesperascente iam die, Filibertus Carettus alterius eodem nomine consobrini sui prætextu cum triginta omnino armatis insperato ingressus est, quos trecenti Galli toto itinere comitati sunt; ne aduentu hostium vrgeretur; & iidem paulo post secuti. Marchio Octauius Casteluecchio agebat, non ignarus consanguinei & populorum odij. Ergo qua maximè festinatione licuit, munimentum arte & natura tutum milite ac commeatu firmauit. Secus Franciscus Barca addidit obsessis animos, ne vim vllam externam pauescerent. Quippe certiorem Senatum doli factum, in tempore vniuersa curaturum. Hoc statu rerum inani rumore vulgatum est Comitem Guidum Sangeorgium, formidatum hostibus ducem, cum delecta sclopetariorum manu, tamquam Castrum vetus occupaturum aduentare. Sed patuit vanitas, eorum fide, qui certiora detulerunt. Viam qua Oneliam itur angustiis ac rupibus inaccessam, nec nisi claustris Cissani superatis posse penetrari. Hispanorum quoque destinata formidinem depulêre: dictum nempe Pimentellum Oneliam cum quadringentis peditibus regredi; quibus Marri expugnationem cogitet. Nec minus Gubernatorem Finalis ingenti operariorum numero, Balestini, Nasini & adiacentium oppidorum iniqua complanare, qua Zuccarellum iter est; vt tormenta quatiendo Marro necessaria faciliori opera conuehantur. Intra Oneliam tum septem militum vexilla erant; intulêruntque Hispani in Arcem vim magnam pulueris, plumbi, funiculorum, & commeatus, quantum longo bello suffecturum crediderant. Iam verò populatium damna, quæ ab Hispano exercitu vltro citróque commeante acceperant, Stephanus Spinola pro cuiusque professione publica pecunia dicitur exoluisse; adeo in vulgum accepto beneficio, vt in præsentem quidam grata recordatione meminerint. Et tamen minor agrestium iactura fuerat, quàm pro numero militum, aut permissione

licentiæ. Sed summâ in pace agere, & secundùm libertatem suis vti sueti etiam leuissima querebantur. Moniti nihilominus communi necessitati, & publicæ egestati nonnihil condonare (quando publica res, priuatorum opibus sustentetur) singuli in tempore publico ditescant proficiantque.

Qui Marrum insedebant, cum odio & pænuriâ prædatum erumperent, Genuense territorium ante alia raptabant. Abducta armenta fuerant; & plerique negotiatores cum iumentis & sarcinis intercepti, vt famam flagitij vitarent, reos Hispanos subdiderunt. Sed qui Zuccarellum tenuerant, nisi etiam præferrent fines ingloriam militiam credebant; eoq; Casteluecchium luce creperâ adorti, intra matutinos somnos, cum effringere valuas pettardo aggressi forent, irrito facinore à Francisco Barca magna cum strage reiecti. Decembris initio Centurio Mutius Cassanum profectus, quâ parte in frontem municipium infirmius videbatur, ducto aggere vallauit; diuisâ inter ciues ac præsidiarios curâ, neque fœminis labori temperatum, quin publicæ incolumitati humum ac tigna deferrent. Mox redijt, qui seruarent relictis, & securâ spe, si oportuisset, diu ferendæ obsidioni. Paucos ante dies quadringenti Hispani Prelæ Castellum occupauerant; intulerantq; & victui & prælio necessaria; sed vbi cautum satis præsentibus, relictisq; per quos possessio retineretur, Oneliam regressi sunt. Adiacentes valles arbitrio Sabaudiorum permissæ. Nec hi abusi opportunitate sunt, sed ingentibus exactionibus, pecuniam, fruges, vinum, quæq; iram militarem leniunt, pendere coacti; cum nonnulli etiam verbere vrgerentur; licet præter animas nihil quod hostis desideraret, domi haberent. Etiam paganus tamquam pecuniam abdidisset, cum frumentum, vinum, & domesticam annonam obtulisset, & insuper pecunia requireretur in tormentis defecit. Poterat crudelitas popularem seditionem excire; nisi satelles quidam vniuersa rimatus, inter secreta ollam multo argento grauem reperisset; exprobrauissetq; homini aduersum se sæuitiam; quod modicâ pecuniâ propriam incolumitatem redimere noluisset. Dum hæc Marri aguntur Gubernator Oneliæ accitos publicæ rei Curatores (Sindicos dicunt) primùm multa in speciem comitate excepit; & quia licentiâ militari pleraque admissa offendisse populares didicerat, præteritis satisfacere, & pro Hispanis futuro prouidere decreuit: Populi querelas, inquit, se magno cum mœrore accepisse, & licet initia bellorum militaris petulantia, inter vim & pacem accusentur; tempore turbarum tamen difficilem disciplinam esse, Rectorum vero aduersus singulos rectum animum laudare. Fateri quidem incuriâ & licentia fuisse peccatum, sed vbi composita forma rerum militares manipuli promiscuo hospitio modestè vti iussi, solutum stipendium, conuecti commeatus, & datæ in publicum leges sunt, vim omnem fuisse, etiam lamentationes vanuisse. Quos olim hostium nomine appellauerint, iam socios tutoresq; fateri. Vsu & tempore imposita onera, vt immunui cupiat, sic nescio Mediolanensi Gubernatore irritare non posse; quia tamen certa ipsi Regis & ministrorum in fidos subditos voluntas sit; si ipsi preces detulissent, facilè obliteranda. Ire itaque & certâ spe Inoyosam petere, illiq; quæ immutari aut obliterari cupiant exponere debere. Daturum se literas & comites, qui populorum causam magnâ pietatis commendatione prosequantur.

Ad hæc Onelienses, paratos se quidem in nouos dominos, nec aliam quàm obedientiæ gloriam quærere; despectum sui, & militarem sæuitiam lamentatos; non vt in Principem queruli, sed vt vexationibus modum inuenirent. Nunc prudentia ac vigilantia ducum tolerari hospitalitatem, consuetudinemq; militarem vtcunque ferri; nec minus protectionem Regiam, & Gubernatoris Mediolanensis cupere: sed postremos se seruientium, quo id officio consequantur parum peruidere. Sic agendorum dicendorumq; forma volentibus dictata, in hæc verba: Onelienses semper Mediolanensibus Ducibus fuisse addictissimos; reseruatum

tum ipsis supremum caussarum ius coluisse: & quamquam triginta annorum ministerio Sabaudius summum illud imperium specie supremi dominij corruperit, mansisse tamen apud ipsos congruentem antiquæ consuetudini voluntatem, nec diuersam futuro promittere, non bello, non pace obliterandam. Vallium tributa rescindi, hospitalitatem militarem tolli, externorum commercia restitui cupere; nec alia, documento pietatis in bonos subditos, siue iure, siue vsu sueta orare. Satis modestè agi cum Oneliensibus videbatur, si cætera pari quiete transigerentur. Quippe Genuensium confinia, insolitis olim populationibus Sabaudij infestabant; gnari non suffecturam vindictæ Rempublicam, nisi Hispani accurrissent. Hos vero pactis expletos parum vlterioribus prouisuros. Haud procul Pieue cum duabus sarçinis Mulio deprehensus, pecuniâ primùm mox rebus omnibus exutus est iubente Broliâ. Non rapina sed odium Senatus erat; licet non petita à se commercij licentia accusaretur. Reddita tantùm iumenta, vt ea liberalitate inuidia molliretur. Id populi querelas accendit; vt Hispani toties negligentiæ accusati iniurijs intenderent. Genuenses Ioannem Augustinum Marinum Dianum miserunt; vt militiam videret, & quo robore disciplina esset, disceret. Hic quinquaginta ferè sclopetarijs stipatus, licet Oneliam iuxta incederet, non alio tamen officio in Gubernatorem præsentem & prospectantem vsus est; quàm breui salutatione, & verticis conniuentiâ. Non enim aut sermonem miscuit, aut salutem ei fuerat impertitus. Progressus ad sua hominis indignationem magis conciuit quàm credi posset. Sub vesperam inter suos exanimatâ superbia, Gubernator prorupit: notum Genuensibus esse velle, quoties armato cum milite vicina Onelhæ terigissent, nisi permissu suo liberum iter habituros. Præter hostilem rabiem quæ populos & rem omnem afflictabat, & vniuersa circum bellum spectantia; etiam vis morbi miliriam exercebat. Oneliæ & apud Portum Mauritij, domus hospitales graui lue ægrotantium refertæ: nisi nocua vis hieme deposuisset contagionem minitabatur. Nec ideo tamen imminutus eorum numerus qui Oneliam seruabant; sed mille præsidiarij, tamquam inter hostes miserabilem in modum ciues hauriebant; vt vix decem annorum pace opulenrâ in pristinam fortunam rediruri crederentur. Inania superbè poscebantur, lectus, palea, focus, condimenra, lumen; sed hæc ipsa ne plura poscerentur magno emercanda erant; augebatúrque oppidanorum confusio, quòd nec queri metu peiorum, nec silere dolore præsentium licerer. Sic perniciosa concessio, suspecta querela; & gratias agere & pati persuadebant.

Cæterùm receptâ olim Prelâ, & permisśâ Sabaudijs vallium potestate, didicère Hispani malè caput Prouinciæ, siue colonis conseruari (quippe Brolia propinquitatis commoditate vsus nil intactum omittebat, quò Marrum diuturnæ obsidioni componeret) proinde missis quadraginta expeditæ iuuentutis, vniuersos Regis Hispani sacramento adegêre. Inter tot vicos Villatella Præposito Francisco Terranio præferre constantiam ausus est, intulitq; militem & commeatum vt constantiam profiteretur. Contra victores pari facilitate Luscinascum relicto quadringentorum subsidio Torriam Testegumq; recepêre. Hic plures præsidio imposiri, quòd Sabaudij eo itinere Oneliam petituri dicerentur. Paucos ante dies Comes Sangeorgius Zuccarellum cum delectis venerat. Hinc aucta solicitudo firmiratis, geminati propugnatores, conuectata longę obsidioni necessaria; nequé strenuo Duci Brolia deerat, indefessus præceptsq; mandatorum executor. Id ante alia cunctationem Hispanam discussit; & in eorum quæ cœperant securitatem, magis vigilantes reddidit. Sed & octo Triremes Monacum misêre, vt hinc peditatum & annonam Oneliam comportarent. Dicebantur locum in formam validissimæ arcis instructuri. Brolia ipse quamuis numero inferior, raptare Onelienses, comportare in tutum prædam, lacessere oppidanos non vili animo adortus

est;& Hispani cum eadem in Sabaudios exercerent, infuta omnia, etiam Genuensium imperio subdita reddiderunt.

Brolia quidem Onelienses perfidos, occasionémque desciscionis sectatos apud Sabaudium appellauerat; & in hos Nizenses, vt in hostes, rapinis, cædibúsque sæuiebant. Auditæ tamen Ducis Sabaudij literæ quibus Præfecti monebantur, conceptis verbis abstinere iniuria in Onelienses amatos sibi subditos. Credebant omnes sic prorsus Principem sentire; quamquam Hispani opinarentur, eâ specie obstringere sibi, & promptos ad occasiones reddere voluisse. Certe Sabaudij virtus sine arte non erat; vt cui siue vi siue virtute certum esset, tempore in æmulos proficere. Eâ causâ silere non decet, quod Brolia ipse publico epulo cum maximè vino incaluisset, vulgauerat; perscriptum sibi à Duce; vt quibus maximè posset acerbitatibus Onelienses ad pœnitétiam reuocaret; nec contra crederet, si pietatem ac clementiam commendari imperatiue audiuisset. Arcanum id dominationis Hispani appellabant; vt cum pœnas in noxios exerceret, integrâ administri gratiâ, sese auctorem abnueret. Apud Testegum, quod nullo superiori iure Marchioni Marri subiectum esset, requirere fidelitatem Hispani supersedere: sed quia eo itinere valles Oneliæ ab hostibus tentari posse cognouerant, centum quinquaginta pedites reliquerunt, qui Zuccatello aduentantes arcere it. Addidere proinde loco aggeres, quibus è sublimi in subeuntes tormentis intonarent. Pars reliqua Hispanorum Carauonicum, Sanbartholomæum, Aurigum, Conium, Sanlazarum, Lauinam, Genam, Candeascum, villásq; Diuorum Petri & Sebastiani percurrere.

Egressis Sabaudiis Candeasco, vt munimento annonam inducerent, forte in pauculos Hispanos inciderunt: cæsus Decurio, duoque manipulares sauciati; cum cæteri fugam maturassent, eluendóque dedecori magnum in insidiis Hispanorum numerum testati forent. Vbi ex voto res Hispanis cessit, vniuersi haud procul Monasterio Zoccolantium substitêre; à Marri suburbio vix mille passibus distantes. Neapolitanas centurias aduentantes opperiri cõsilium fuit; vt auctu virium breuior expeditio cum honore esset. Et hi quidem tertio affuere fere quadringinti. Sed potissima in Duce fiducia erat. Itaque pridie Dominici Natalis Ioannes Hieronimus Doria Oneliam deuectus, cuius auspitio cœptum bellum patrandum etiam videbatur. Is primo accessu non paganos solum, sed & ciues Oneliæ ab decimo septimo anno ad quadragesimum, in censum militarem vocauit, vt communi causæ, publico studio accederent; alij tormentorum subuectioni intenderent, alij securitati assisterent; plures viarum incerta dirigerent, atdua complanarent. Veterem militiæ morem reduxisse videbatur, si duraturo ministerio, & ordine castrensi profecturi forent. Ingens tormentum promouendum erat; sed & minus, quod distantes certiori ictu feriret. Vicesima sexta Decembris, vix milliario vtrumque Marro abfuit; facilitate maiori, quam creditum fuerat, deuectum. Et quidem Marri incolæ voto Hispanos accercebant; neque illis ejiciendi Broliæ vires suberant. Hic tamen & muneris & famæ studio, cum ardua Castelli inaccessa videret, planiora & in suburbium decliuia firmauit; non inani destinatione, vt domus ea prospicientes loco præsidij essent. Cæterùm qui genti Hispani Monaco triremibus vecti, merum obsessis addidere: siue Ioannis Hieronimi iussu Marrum deducerentur; siue Oneliæ præsidio aduocati forent. Ante alia consternationi obsessis fuit, ingens nauis commeatu bellico onusta, captaque ab Hispanis; quæ è Gallia redux, Sabaudiis puluerem bellicum, plumbumq; ferebat.

Per id ferè temporis Castelucechium, quo nonnulli conuenerant vt in securum, breui obsidione abiit in Sabaudios; non solùm doctore Mainero, & Francisco Barca, sed & militibus publica fide dimissis. Sabaudij vires suas iactabant; plures tamen commeatus inopiam, continuum dierum aliquot laborem & vigi-

lias

lias, etiam Ducis asperitatem accusabant; & vt inter aduersa prona in deteriora suspicio est, non defuêre qui perfidiam, & proiectum animum exprobrarent. Carthusianum nempe Monachum scalis in arcem receptum, diu & secreto Maineto fratri collocutum; nec admissos cæteros nisi pactis iam firmatis, & totâ agendorum destinatione. Neque tamen Barcam & cæteros licet postmodum accitos posterioribus congressibus interesse voluisse; quasi conscientiam turpitudinis auersarentur, & conditiones abnuerent. Res incerta varijs commentantium sermonibus; prout amor, odium, coniecturæ suberant, tractabatur. Summa conuentionum fuit, recipere Sabaudios possessionem Cæsareo nomine, cuius vicarium eo tractu geret; nec aliud quam Marchionarus arces securitati requirere. Manere Marchionissam Dominam, ius subditis dicere, vti reditibus placere; bellum & in illud expensas sibi sumere. Et quò viderentur honestiori causâ vti, vbi Castellum tenuêre, quæcunque intus reperta in publicas tabulas retulerunt; veluti forent in tempore rationem reddituri. Milites vt ad bellum, cum insignibus & armis speciosè dimissi sunt; cum Reipublicæ Genuensis nihilominus dedecore; quod illi Marchionatus nullum ius reseruaretur, quamquam multo auro obstrictus; quodq; tutelam loci præsumens, & milite misso ausa, turpi deditione ante supremam necessitatem omisisset. Secutus victoriam Comes Sangeorgius est; iussitque ciues fidelitatis sacramentum apud se Sabaudio dicere; mox in vicina delatus, eandem omnibus qui Zuccarelli Marchioni parebant, legem imposuit. Et quia apud municipium mille ducenti pedites, centum equites numerabantur; qui Genuensibus fidi erant, & Albergæ & Loani metuebant; tanquam hostes repetendæ vindictæ causa in Doriam familiam, quæ Sabaudio Oneliam detraxisse ferebatur, extrema pararent. Nec vana suspicio fuerat; quippe Sangeorgius apud discedentes iniurias questus fuerat; & fore repetendi tempus cùm comminationibus dixerat; facilis aliàs, & aduersus victos placabilis. Sed reddidêre vices Hispani pluribus eo tractu oppidis paucos intra dies receptis. Neque tamen ideo præualuisse videbantur, quod Marrum situ & arte validum Sabaudij adhuc retinerent: & tueri cætera, dilapsisq; in Hispanorum fidem minitari viderentur.

Penultimâ die anni, post insumptos deductioni tormentorum plures dies, Ioannes Hieronymus Doria, portam municipij collibus obuersam continuis ictibus quatere aggressus est; cessitq; consilio res, nam turris & murorum proxima, magno hiatu ruinam fecêre; & expugnationi successuris, expeditum per aduersa iter præbuerunt. Temperandam tamen vim, & virtuti misceri debere artem Hispani crediderunt. Tertia noctis hora delecta; vt fragore tormentorum, sclopetorum sono, conclamationibus enitentium, tenebris atque horrore propugnatores frangerentur. Nec conferti aut indiscreti irrumpere voluerunt; sed in plures classes dispartiti, exercere virtutem, & hostem tot simul oppugnantibus impeditum distrahere; vt cuique suæ partes, & aperta victoribus gloria esset. Emanuel Luna, & Petrus Osorius cum suis per rudera disiectorum murorum sese penetraturos receperant. Marius Albertinus & Paulus de Zufo partem oppidi posteriorem appositis scalis aggredi promiserant; & ne qua obsessis fiducia esset, parte alia sexaginta sclopetarij è vicino hostem lacessere, plumbeâ glande distinere, & noui insultus speciem præbere iussi sunt. Apud ciues Sabaudij militis vix centum quinquaginta numerabantur, qui nec vicinum subsidium videbant; nec sese incolumes euadere posse; hostes verò nisi cum victoriâ cessuros. Diuisi per loca oppugnatores, vt conferti suggrederentur, tormenti bellici ictum opperiebantur; statimq; Hispani quà parte iussi fuerant in prælium eruperunt. Inimica Neapolitanorum gloriæ fortuna fuit; nam rectores itineris, per ardua, vepribus ac fossis impedita, eoq; inaccessa miserrimos deduxerunt; prospectatâ ante fugâ, vbi tenebris & inuijs implicatos vidissent. Sub noctis medium, quasi haud procul mœni-

bus constitissent,& inter abrupta viam expedirent,dilapsi sunt. Hi metu dedecoris, quo longius per incerta absque duce progrediebantur, eò certius Marro abducti sunt. Tandem octo die in Castra licet incolumes, longo tamen errore fatigati peruenerunt. Hispani spe haud dubiâ,eandem apud socios fortitudinem in hostes fore nocturnâ quamuis expeditione rati, dispositis ordinibus per ruinas ascenderunt; contra Sabaudij humum, dolia, asseres, trabes, & saxorum moles scandentibus obiecerant; quæ vix tormentorum ictibus cessura videbantur. Insuper fidis bellatoribus, latera sepserant; qui in ascensuros ignem, lapides, tela, certo ictu collinearent. Magna vtrinque decertatio; & propugnantium insultantiumq; conflictus diu auditus,Sabaudio milite omni illuc verso:nec enim alia parte Neapolitani vrgebant,errore noctis vt diximus elusi. Et sclopetarij ex aduerso ciere sonorem belli iussi,inanem metum fecerant. Ad extremum victa Hispanorum peruicacia; & infecto opere retro ad suos regredi coacti sunt. Eorum quadraginta vulnerati, duo tantùm desiderati dicebantur. Ductores post receptos suos, cum Neapolitanos nondum reduces, temeritatem militum præcipuè insectati sunt, quod obtestantibus melioribus, sine galeis ei se discrimini obiecissent. Fere enim saxea tempestas corpora lacerauerat,& nudatum ferro verticem densis ictibus collisecat. Doria propositi tenax,& diuturnam paucorum obsidionem,imminutionem suam putans; tot insuper sauciorum pudore accensus,vicino in meridiem colli, vtrumque quod deduxerat tormentum admouit; iussitq; præfectos non die,non nocte permissâ propugnatoribus requie munimenta quatere. Dispositi quoque milites,& spe potiundæ prædæ stimulati distinere & exercere clausos moniti, egressus omnes seruabant; ne quid spei externæ Sabaudios efferret. Et flagellabat ignauiam apud suos Brolia; vniuersos exemplo ad fortitudinem incendens,consiliorum auctor,& pars laborum potissima.

Die tertiâ & quartâ Ianuarij acrius & infestius in mœnia intonatum; cumq; per ruinarum tumulos insultui aditus videretur, vicesima altera diei hora certamini definita; paratis vtrinque hostibus,& inferendo bello,& propulsando. Marius Albertinus portæ vnde ante exacti Hispani fuerant cum Neapolitanorum parte succedere; Hispani facili per ruinas accessu, quæ disiectis bello domibus prætendebatur, plateam insedêre; Petrus Osorius cum paucioribus viridario, quod turri multis ictibus tormentorum laceræ adiacebat, irrumpere iussus. Et Albertinus quidem, rara inter discrimina fortitudine, etiam hostilem aggerem transgressus est. Nec sequius Hispani per ruinas enixi,etiam Sabaudiorum munimenta peruasêre. Brolia cum dies noctesq; in armis, & insomnis egisset; paulo ante se humi reclinauerat in requiem. Nec somnus prorsus erat; sed ad omnem rumorem attentus,extremum casum oppetiebatur. Ergo vbi renouatum bellum, & ardere certamen accepit,præceps atce desiluit; & facto cum suis cuneo instantibus congressus, retinere victorum impetum nitebatur, sui tamen non numero pares,viribus animisq; parum competebant; eoq; maiorum subsidium, & pugnæ & receptui intentus arcem prospectabat. Hanc semper prælio assiduus cum suis petebat. Ad plateæ finem gregarium obuium habuit,à quo sclopeti ictu impetitus,nullo licet accepto vulnere,humi tamen stratus est. Haudquaquam despondet animum,sed pudore & ira exiliens,lanceaq; breuiori in hostem obuersus, seque ac famulum indiuiduum sibi tutabatur. Accurrêre alij Hispani in certamen, à quibus grauiter vulneratus,& medio spatio porrectus. Tum ille ensem exeruit mortemq; ignauæ deditioni præferens, altero genu reclinis sese tutabatur. Ad extremum multitudine hostium victus, & nouo per iugulum vulnere accepto, corruit. Haud dubiè per id bellum Hispanorum victoriæ remorator,& qui nobilitatem fortitudinemq; ea expeditione generoso exitu insigniuerit. *Brolia mori.*

Postquam Hierosolymitanæ militiæ insignibus ornatus fuerat,bellum amplexatus

xatus est; pluresque annos Belgico bello profecerat; & tum virtute ac constantiâ non Archiepiscopo Taurinensi magis, quàm Duci suo nauatam fortissimè operam, decoro fine approbauit. In Prouincia modo asperitate, modo ob militarem licentiam dicebatur malè audiuisse: ferebantúrque subditi odio & desperatione hominis, Hispanam potentiam inuocasse nisi credamus dissitos, & iuxta libertatem agere solitos quantamcunque disciplinam ducis fuisse auersatos. Cæteri Sabaudij octo manipularibus desideratis, & paucis vulneratis in propinquam arcem se receperunt; quæ magnitudine propugnaculorum, commeatu bellico, ac situ, in plures obsidionis dies suffectura credebatur. Neque enim tanta municipij cura fuerat, vt arcis solicitudo non perurgeret. Clausi interim & obsessores inuicem mutuis sclopetorum ictibus sæuiebant: quippe Hispanis Broliæ mors animos addiderat; & imminuta victoria videbatur si diutius munimento hostes potirentur. Parte aliâ Sabaudij prouinciam obsidentium æstimantes haudquaquam omissuros cœpta rebantur, nisi secuto arcis excidio. Pauciores erant, quàm vt tueri se aduersus validiores possent. Itaque ostentato signo, & timpani sono deditionem fassi, statim conditiones expediuere; vt sine vexillo & militiæ insignibus excederent: tantum sarcinæ & arma concessa. Octoginta fuisse dicebantur, ferè Galli; iuuentutis non temnendæ manus, si cum paucioribus ipsis dimicandum fuisset. Tum militi præda ostentata. Sex mensium annona reperta; omni ciuium opulentiâ, tamquam in securum eò illatâ. Pudori fœminarum ignosci placuit; sic Ioannes Hieronimus imperauerat. *Marrum capitur.*

Caspasium superarat quinque passuum millibus Marro distans, quod viginti sex Galli, nulla retinendi spe insederant. Hi quoque celerem deditionem, acceptis legibus quas victores Marro dixerant, fecerunt. Potuisse in plures menses expeditionem trahi: & summissis à Sabaudio auxiliis eo tractatu Hispanam existimationem imminui (iam enim ductore equite Manta duo peditum millia aduentabant, vt laboranti Marro presto essent) nisi consilio ac festinata executione, Doria victoriam præcepisset; Duces hostium apud suos & exteros fassi sunt; vt virtute infracti, sic gloriæ inimicorum præter spem æqui. Eadem formido Genuenses impulit, tormentis bellicis & aucto præsidiorum numero Vintimiliam præuenire; tamquam vis omnis eò flecteret; & metu, ne eorum quæ Hispani strenuè egerant, ipsi pœnas exoluerent. Comitis Sangeorgij fortitudo, & Sabaudiorum comminationes; quas manipularibus Zuccarelli excidisse didicerant, cauere futuro monuerant. Ianuarij decimâ plenus gloriæ Doria, cum tormenta quæ Martum deduxerat, Oneliam reuehi; quæq; virtute parauerat, delecta iuuentutis manu insideri iussisset, Sauonam prouectus est, Zuccarelli oppugnationem, & vlteriora agitans, quæ cum Hispanis deliberanda erant. Hic Oneliam & Marrum exitus habuit.

Nobis operæ pretium visum est, rerum seriem in plures menses egressam, vno filo continuare; ne factorum ordinem, diuersorum historia intersecaret. Amissâ Oneliâ, patefactum ad vlteriora locum Hispanis statim innotuit; vt secuto litori inducere classes, & armatas copias in tutum, per totum tractum Mediolanensem ituras, posse exponere viderentur. Et licet Aulæ more plerique iucundiora apud Sabaudiú ea super re proferrent; non deerant tamen qui iustitiâ ac prudentiâ firmati monerét, non omnino fidendum, nec prorsus desperandum: credere enim illos se vltro prouocatos fuisse: nec ob id concordiæ omnino aduersos futuros, si depositis armis obsequium restitueretur. Vim quidem illatam, eóque translatam molem belli, vt à visceribus Monferrati aliò tempestatem auerteret: non adeo tamen iniquum potentissimum Regem, vt spoliatos consanguineos, exutos dominatione innocentes nepotes cupiat. Eam poscere reuerentiam, quæ potentiori, nullo deferentis dedecore præstatur; possitq; pietatis ac gratitudinis nomine excusari.

Partem iam agri occupatam; nec posse tot simul in loca bellum spargere. Denique parendum necessitati, ne coactus destitisse videatur. Sabaudius licet apud suos plenam securitatem non videret; & in Rege filiorum caritatem non abnueret; honori tamen quàm vtilitati propior in id præcipuè enitebatur, ne temere arma tractasse diceretur. Ea virtutis improbitas, & constantiæ vis quorundam concilia exciuerat, vt inanes metus exciperet, iramq; duraturam foueret. Magnitudinem illam animi, & pessimorum consilia Sabaudij & aliorum commodis obfuisse Mediolani vulgatum fuerat. Quos inter prauæ dominationis præceptis minister vsus, inexpleto in Mantuanum odio, & Hispanorum inuidiâ; siue apud bellicosum Ducem plus gratiæ & consilijs præliandi, siue res suas tali medio profectutas videret, id vnum maximè inculcabat: cuicunque fidei apud mortales
Ministri praui consilia. locum esse; sed vbi dominationis solicitudo ingruat frigescere virtutem, remittere constantiam, & plerumque fiduciam stultitiæ nomine appellari. Speciem honesti tantùm quærendam; aptandos prætextibus titulos; fidemq; in perfidià perstrependam; cætera negligenda. Nec enim inanes otiosorum sermones proferre Imperij terminos, aut arctare. Possessionis & victoriarum potentes Dominos laudari: moræ, socordiæ, iacturæ, cum dedecore causas insuper reddi. Inferiores, validioresq; accusari; & apud potentiores sapientioresque, ius ex euentu præsumi. Nemini mortalium Hispanam ambitionem fastumq; ignotari; qu[illegible]m semel Italiæ ac Belgij dominatione exclusa, vltra naturæ metam, nouita[illegible] & [illegible]ditati innoxiorum iniqua arma intulerit. Hic sibi imperium orbemq; nouum [illegible]mauisse; vt vel inani cœlo, & vacuâ terrâ soli dominarentur. Cæterum iniuriarum experimentis miserrimos incolas didicisse, quâ facilitate alienam possessionem irruperint, exigi posse: nec illos aliunde quæsito subsidio parta tueri posse, quàm si Europa classes militiamq; suppeditet; quibus consilia libertatis præueniantur. Adde vim omnem Hispanorum extra vastitates illas esse; & eò securius apud exteros imperare, quò plura per Europam tenent. Hinc fiduciam & certitudinem præsidij. Iam enim Indicas Belgicasq; expeditiones, fœdam apud Hispanos solicitudinem fecisse; prouinciarum sanguine prouincias debellare: simul Venetos suspicionibus, Belgas fortitudine, gentem licet latè imperantem periculorum & infirmitatis admonuisse.

Principem ab humilitate remotissimum, hæc & alia impulêre, vt acrius vniuersis intenderet. Et quando abditum Regis arcanum, arbitrio commentantium interpretabatur; ne hoc maximè Inoyosa iam hostis imponeret, scriptas Mediolanum literas à Rege intercipere ex vsu credidit. Neque enim iniuriæ ratio inter depræliantes habenda videbatur, sed maiorum æstimatione obliuiscenda, dum ferro, astuq; vis illata propulsaretur. Idibus Februarij citus equo Cursor in dispo-
Hispani literæ intercepta à Sabaudijs. sitas insidias incidit, ademptæq; illi Hispanæ literæ, & agendorum præcepta ad Inoyosam; quæ postmodum Sabaudius doli admonitus testando quam iniquè vexaretur, typo vulgauit. Inerant quæsitissimæ asperitatis sententiæ, quibus Inoyosa accusabatur; eò quòd negligentia deliquisse diceretur; licet postmodum laudaretur; quòd armorum inducias Sauello ac Rambolietto petentibus negauisset. Sed ante alia accusabatur, quod hostili agro abstinuisset, Monferratensibus ac Mediolanensibus oneratis; quodq; Mortaræ Marchionis eâ super re salutaria monita reiecisset. Præceptum addebatur, vt omissa repeteret, hostiúmque opulentiam in suos vsus verteret. Et quia Legionum ac publicorum munium apud Castra administri diuersa consuluisse sciebantur, singulorum sententias rationesq; perscribere iubebatur. Objiciebatur tot mensium labore & expensis, præter nouam arcem in proprio solo eductam, tot exercitibus, tot sudoribus, nil aliud aduersus Sabaudium valuisse. Tertium iam suppletas legiones auctásque minimo honore gentis, nullo honoris incremento. Neglexisse Astij obsidionem,

Vrbis

vrbis non situ,non mœnibus tutæ;& desiderio statim accessuræ damnabatur. Altius vanitatis Hispanæ ludibria penetrare dicebant; nec enim Gallis aut Nuncio Pontificio ignotum,quid sedulâ operâ patrari potuerit ;quibus cum quadraginta dierum induciæ negaræ sint, plurium mensium cunctatione permissas. Potuisse primum Pedemontanum agrum graui exercituum hospitio hauriri : si quid Galli Regis,aut Pontificis gratiâ condonasset, specie victoris qui alieno iam solo insistat honestius largiri potuisse. Simul inertem & sua inutiliter absumentem militem classi imponi, & tentadæ Nizæ obsidioni destinari debuisse; ne qua pars inimici securitatem præsumeret. Denique numerum copiarum ac consilia perscribere ; temporique & occasioni intendere iubebatur. Cætera secretis characteribus (quas cifras dicunt)notata; quæ Aulici sciri nolebant, Sabaudij suspiciones forte continentes. Sed & aliæ literæ repertæ , quibus Rex de Inoyosa querebatur , quòd capita conuentionum , quibus Sabaudius Sauello ac Rambolietto medius accesserat , sibi non perscripsisset : quòd Sabaudij in tractum Mediolanensem irruptionem siluisset , Thomæq; Principis in eandem oram excursum. Continebant etiam, facilè conijci ab Inoyosa potuisse, quas hostis conditiones pacis obtulisset : nisi humilitate & obsequio potentioris indignationem præuenisset,haud quaquam Regem recepturum fuisse;qui Sabaudium sibi beneficiorum magitudine obstrictum agnosceret. Simul iubebatur exercitum omnem Pedemõtanæ inducere, castraq;in hostico firmare;eâ specie honestiora sibi fore pacta concordiæ quę sequeretur. Nec enim interim debere tot pugnatorum millia inerti negligentia detinere , eoq; in hosticum translato bello exerceri debere Sabaudiũ:ne pudẽda sibi securitate apud exteros & regio honori aduersos,armorum translatione,ac negotiatione proficeret. Quippe nouo vere,maris ac regnorum curam reduci,eoq; Neapolitanos solitis sibi sedibus destinari.Nexa quoq; literis Sabaudij ac Inoyosæ,mutua promissa erant. Ille contractum militem dimissurum se;eo tantum retento quem ante turbas , Regiâ permissione habuerat ; & quod nouæ formidini, ob recens ad Vercellas sitam arcem Sàndoual , Sauellus ac Ramboliettus requiri censuissent. Sic Regis maiestatem,suam modestiam poscere.Offensis in Mantuanum temperaturum se:quæ iure deberi sibi credat duobus arbitris vtrinque nominandis permissurum ; quorum semestris iurisdictio litem absoluat, receperat. Hic se nullâ iniuriâ Sabaudium lacessiturum; præuiâ illius obedientia legiones dimissurum ; nec Oneliam solùm , sed quidquid Regia arma cœpissent,sui se Domini nomine restituturum spopondit.

Tertiæ Regiæ literæ vicesimâ Ianuarij datæ (nam priores secundâ scriptæ fuerant) manifestam Regij exercitus ignominiam , & existimationis qua Regna seruantur corruptelam improperabant. Quod erat reliquum secretis characteribus continebatur. His aliisque efferati animi in offensas properabant ; eóque valere consilia credebantur,si quis decertantium pluribus simul locis & frequentius instituisset. Haud dubia Regij exercitus destinatio erat : Et Sabaudius quamquam populatione Palestri vices hostibus reddidisset , apertam tamen castrorum oppugnationem auersatus videbatur ; siue adhuc reuerentiâ Regij nominis cunctaretur;siue (quod Hispani tradunt) transalpinis & è Lotharingia excita auxilia operiretur. Nec enim eas copias adhuc coëgerat , quibus in aperto aduersus plures legiones bellum auderet. Contra Regij lento Inoyosæ progressui intonantes, & eo perniciem exercituum stare fatentes , addebant stimulos minásque è Rege; vbi illi factorum ratio reddenda esset. Et quidem licet suprema apud ipsum auctoritas censeretur,non eâ tamen existimatione apud Duces erat;qua olim Fuẽtes glorię & famę magnitudine præfuerat. Siue volentem;siue occasioni intẽtũ fortuna partium impulit,Olmum ac Roccauaranũ in Lãgis sita,modicaq; municipia tentandi Roccauaranum patẽti accessu, & fragili arce est; Olmo ne arcis

quidem species, tanto minus res erat. Et hoc primo incursu captum; Roccauaranum ducenti pedites sub dominis de Barona,& Polimæo seruabāt. Sed longius duces ad alias res digressi constantiam suorum, subditorum fidem infregêre. Ex his nonnulli monuisse Hispanos ferebantur, sese occupantibus paratos esse; procul duces; Arcis Roccauarani dominum oblatum à Sabaudio Gallorum præsidium respuisse. Barona Mutinam iussu Ducis Nemursij profectus fuerat; vt recenti coniugis funere mœstum Ducem solaretur. Polimæus Taurini agebat priuatis negotiis euocatus; sine formidine & cura: opportunam rebus negligentiam, facilémque modici & sine Rectore præsidij oppressionem Hispani cognouere. Proinde vicesima quinta Martij, aliquot centuriis missis vtrumque oppidum receperunt. Eluctati quidam sunt, sed eodem impetu cæsi. Qui præsidiarius inerat vniuersis militiæ insignibus armisque vt certaturus inductus, ne coacta, sed spontanea deditio videretur, loco cessit. Sed nec Hispanus voluntariéne an coacte vniuersa accederent, distinguebat, & fortè armorum initio approbanda popularibus mansuetudo erat; ne hostes quam amicos admittere viderentur. Ludouicus de Corduba documentum dedit; qui in quinquaginta Gallos captiuos insolitâ victoribus humanitate vsus est. Si Roccauarani Dominus Gallorum centurias admisisset, diutius trahere obsidionem, & Sabaudij auxilia expectare potuisse, etiam qui interfuere testati sunt. Hæc eâ parte Pedemontis & Monferrati cui Langæ cognomentum acta sunt.

Roccauaranum & Olmum Hispano: recipiũt.

Parte alia Thomas Princeps Sabaudius, vix cœpta pubertate virescens; & iis annis ferox, quod non alio genitore accepisset, vbi iam tractari bellum, & Pedemontanam Hispanos aggressos vidit; simul parentis indignatione, & militum quos ad manus habebat alacritate pellectus, carpere Mediolanensem agrum, Inoyosæ inopinatis incursibus aggressus est: Non quidem vt de possessione certaret (nec enim ex copiæ puero Principi erant;) sed vt damno rerum suarum hostes monerentur, tueri ante sua, quàm aliena lacessere debere. Inerat adolescenti vis animi, non difficultatibus, non periculis concussa, vt natus ad impossibilia crederetur. Et licet Hispanum Regem Patruum, eodem quo cæteri fratres ordine agnosceret; in incognitum tamen, vt non educatione, non beneficio obstrictus, certiori consanguinitate, quàm caritate ferebatur. Audita olim pueri vox etiam senes stupore detinuerat, cum testatus foret, neminem Hispano fidere posse, qui sororis nepotes suis ministris lacerandos vexandósque prodiderit. Itaque expeditissimo equitatu delecto, non rurales casas, sed Candiam nobile Mediolanensis ditionis oppidum inuasit; quò validiores ciues essent, plus prædæ ac gloriæ dictitans; iactánsque suscitaturum virtute fortunam, quæ puerum destinatione rerum ingentium non dum aspexisset; simul orans comites, ne se eadem quæ gregarij ausum desererent; sed honori & vtilitati propriæ strenuè adessent. Dictu mirum quem ad pericula excitari oporteret ætas suaderet, veteranos & discriminum gnaros ad constantiam inuitasse. Deduxerat in curæ partem stipendiorum numero apud Belgas pro Hispano Rege,& veterem militiæ Ceuam: accedebat vetus nobilitas; vnde futurorum spes deducebatur,& præteritorum commendatio. Nobili viro propria æstimatio, spes recentior, credita iniuria (quod quadringentos aureos pensionis annuæ infra magnitudinem ac virtutem suam putaret) obsuêre; meditatúsque est festinatione ac nouitate, quæ olim præmia meruerat nancisci. Omnes itaque taciti, ignoti, arborum ac collium objicibus tuti, aliquot passuum millia progressi sunt. Sed Palestrensium fortuna vicinos excitauit, ne simulatæ Sabaudij quieti fiderent; aut soluta disciplina occasionem illi bene agendæ rei patefacerent.

P. Thomas Mediolanẽses carpit.

Præuisi à Candianis procul hostes sunt; eóque pro porta ac mœnibus dispositi suggredientes exceperunt. Leui vtrinque velitatione, & eminus sclopetis

certatum; cum Thomas Princeps huc illuc anxius, nouos aditus, & pronam incursionem rimaretur. Non vno ictu, sed in cassum impetitus (vt ferè strenuis in bello fortuna ignoscit, tollit degeneres) fuit. Vtrinque frequentia vulnera fuêre. Et Ceua cum nouum sacramentum, nouo decore adornate; fortius & incautius niteretur, plumbea glãde saucius, paucos post dies finem habuit. Ne tamen inhonora expeditio, & tantum sanguinis frustra insumptum diceretur, in villas illata & explicata indignatio, quæ hostiliter populatæ sunt. Mox compositis ordinibus cum suis Princeps, in Pedemontanam rediit. Maiora parabat; & ni Dux Pater solicitus de filij salutê præter opinionem fuisset, virilis fortitudinis & regij animi documentum [illegible] poterat, quod Hispanos metu & admiratione detineret. Sed [illegible] audaciam & generosam indolem oportuit, dilatâ in futurum glori[illegible] & e prœliis trophœis.

Porro Sabaudius vbi vires suas, præconceptam olim de Hispanis fiduciam, veterem [illegible] amicitiam frustra esse; augerique hostes numero, & nonnulla Pedemontani agri auulsa; etiam exiles copias, famâ destitui vidit, [illegible] belli initia ex opinione vulgi sequerentur; & conatus partium [illegible] statim insultu reprimeret [illegible] citaris nuncijs transalpina auxilia prece ác præmiis fatig[illegible] te commune [illegible] eam [illegible] aduersus Europæ Monarchiam sibi struentes testari, augere iniurias, onerare hostes: sed hic[illegible] plu[illegible] is intractabilis, & per montes [illegible] obsita festinationem morabantur. Neque enim Martij rigores, aut Aprilis in porcinos flatus metuebat, siue exemplo crederet, vniuersa militem tol[illegible] quæ ipse pateretur, siue locorum gnarus, non bello magis, quàm suorum commodi[illegible] prouideret. Sunt qui tradiderint, re[illegible]m suarum firmitati eas [illegible]pias co[illegible] quippe inermem nemo hactenus viderat) nec antequam hostium irruptiones excepisset, in apertum produisse. In incerto propius vero iudicium est, strenuum Ducem, & cui arma pro solatio forent, veteres simultates recolentem; & quantum decoris prudentia compararetur, præuenire partium minas voluisse; nec minus spargere in diuersa bellum, vt minori populorum suorum iactura certaretur: aduersi in au[illegible] & infœcunda tracti[illegible] ribus sim[illegible]l difficultatibus & necessitatibus colluctarentur. Neque subditi quamquam collationibus tenuati, Ducis sui gloriam, sanguine ac fortunis omnibus non sustentaturi [illegible] debe[illegible]tur; promores bello ob vicinos Gallos; & decursu sæculorum certissima in Principes suos fide.

Paucas hactenus centurias Sabaudius numerauerat, diuisique vix tutelæ sufsecturi, adeo [illegible] vnus [illegible] ferendo bello pares erant. Cum nihilominus Hispanorum [illegible] obtemperaret, certus cuicumque occasioni præsto esse, & obniti fortunæ. Aprilis initio transalpini manipuli, diutius expectati vocatique, per go[illegible] horridum, ac m[illegible] duos enixi, primum Pedemontanam incesserunt; sed diuisi ac sparsi [illegible] nisi aliquot dierum disciplinâ erudiri ad bellum posse videntur. [illegible] tamen [illegible] me[illegible]to & armis statim instructi, mox hospitio & annonâ [illegible] ate d[illegible]torum temnere frigora ac pruinas, si[illegible] aperto in armis agere, & co[illegible] ten[illegible] manifesta discrimina adorti. Apud Hispanos post Vicomitatum a [illegible] captum, ostendi Cortemiliam nobile Pedemontanæ oppidum putauere; nou[illegible] nari eô capto. Ceuam Camilellum, Astium accessura prioribus; & quo tegeb[illegible]tur munimento destituta, longam obsidionem non toleratura. Decem aut (quod longissime) duobus millib. passuum aberant, eóque Cortemiliæ fortuna cæterorum put[illegible]batur. Id præuiderat Sabaudius; cui opportunitates, occasiones, sua, aliena consilia perspecta erant. Hærentê tamen, & qua primùm Hispani perrumperent, cogitantem, accelleratæ popularium literæ monuerunt, Caribal[illegible]itam Campi generalem magistrum ducum gentis consensu, alimenta, pontes; paganos, [illegible] cogere; vt bellica tormenta faciliori conductu ad Cortemiliam

Sabaudo auxilia accurrunt.

Hispani Cortemiliam cogitant.

sisterentur. In oppidum Sabaudus multo ante vim frumenti ingentem, & alia obsidionibus tolerandis necessaria transmiserat; vt si quid improuisum Hispani tentrauissent, ad dies aliquot ferre posset; ipse expeditus, & nullis quæ morarentur, illigatus, incolumitati suorum, famâ citius aduolaret; quippe per Langas Alpestrem prouinciam, & Liguriam lateri hærentem commeatus inopia est; contra per Pedemontanam luxuriat seges, & colonos vbertate confundit. Inerant prius Cortemiliæ, nonnulli præsidiariorum manipuli, sed minor quàm suspectis numerus: quod summa licet pace apud ipsum nil solutum esset; nec tum aliena cogitaret. Vbi ex Hispano progressu metum vidit, plures centurias destinauit; queis Dux Nemursius consanguineus, substitutis Polemio & Hanchio imperabat. Nec minus Equitis Bolij copias, Heluetiósque octingentos, pridem sub vexillo habitos; quibus Anerinus Tribunus præfectus fuerat. Plures quidem quàm breui obsidioni; & affuturo mox cum pluribus Sabaudio opus esset. Sed solutos & vagos hostes carpere, tumultuariásque velitationes, cum spe gloriæ audere iusserat, nisi potius moræ omnis impatientes concitauerat. Potissima ex destinatione Ducis spes, in discrimine positis erat. Chieraschi primùm reliquos subsistere imperauit: eam enim bello sedem delegerat, vbere circum agro, & adiacentibus colonis, prompte in diuturnum bellum annonam spondentibus.

Sabaudius obiwus periculo.

Secutus est Sabaudius quos præmiserat egressus Astio decimâ tertiâ Aprilis: cum iam Gambaloitam coactis in vnum centuriis aliquot, & duobus tormentis bellicis Cortemiliam progredi accepisset. In eam expeditionem quinque peditum millia & sexcentos, octingentos sexaginta equites, robur partium, collegisse didicimus. Licet imprudentes & ignari, vt magni Principis virtutem eleuarent, plures fuisse tradiderint. Vetus is miles, sub Lanzij Marchione, Colonello Taffino, Comite Calozij diu meruerat. Pars è Marchionatu Saluzij deducta; sed iis Sabaudij Rectores impositi, quod diu Gallis Dominis, ante præteritas turbas obstricti, & recens sacramentum, totam fidem non promitterent. Sed cum in Hispanos ducerentur, constantes in odio deprehensi. Missa quoque duo tormenta bellica; quæ per hiantia cœno itinera, & aduersus colles magno nixu trahebantur. Illa ab Cena Salicetum promota haud longè Millesimo (oppidum hoc Pedemontanæ est) & octoginta pedites, quadraginta equites custodes additi. Cæterum inania quoque sectantes exploratores Sabaudium monuerant, inductam Bestagno vim commeatus; & (vt ferebant) sexaginta aureorum millia, in vsus belli, & militare stipendium. Quidam plura addebant, Hispano mendacio persuasi, qui adeo famam pecuniæ auxerant, vt egentes suos inani spe iactarent. Nec procul fide fuit eâ maximè causâ properatum a Sabaudio, vt Duce ac pecunia potiretur. Nec enim ignotum erat, cum in bello virtute vteretur, apud Aulam & nonnullos ministrorum summam rerum auro præsumere.

Sabaudij copia.

Vbi diuidi à Sabaudio militem, & quosdam præmissos, incerto an eadem ipse esset secuturus, statim plura loca metus comprehendit. Nam Finale, Millesimum, Cairum, Spignum, Mombaldum, Bestagnum peti credebant. Alij Viconarano formidabant, velut recepturus concessam arcem aduentaret. Ea certè Sabaudij fortuna erat, vt magnis licet exercitibus impetitus, peritia tamen locorum, & magnitudine animi timorem aduersis incuteret, apud suos reuerentiam retineret. Ambiguum quoque futuri iudicium primo statim motu à Chierasco Sabaudius dederat. Cum enim progressus Hispanorum ad Vicouaranum, & copiæ Hispanorum illuc versæ, tutelam Ducis Cortemiliam excirent, incertis tamē auctoribus (nec locus fuit) percrebuit, illum Albæ Monferratensis ciuitatis obsidium meditari. Comes Aleramus Sangeorgius magnis apud suos natalibus, & pari virtute notus, ciuitatem pro Mantuano cum quadringentis sclopetariis tuebatur. Sed laxo ambitu, laceris mœnium obiicibus, nullo tormentorum bellicorum appara-

apparatu tecti ciues, intentam securitatem nouerant, si cupido nauandi Sabaudio incessisset. Quod per temporis angustias & raros propugnatores licuit, prouisum: simul secreto nuncio Alphonsum Aragonium Monferrati Gubernatorem monuit periculi sui; docuitque maioribus copiis sibi opus esse, quæ minitanti iam, & deliberanti hosti objicerentur. Amissa quippe Alba cætera in præcipiti fore. Ad hoc Alphonsus inanes metus, & vanos rumores esse respondit: Equitem enim Grisellam Nizæ præfectum certiora & veriora perscribere. Sed formidini Alerami suum pondus erat, nec vno auctore didicerat, paratum occasioni Sabaudium aduenisse; & vbi intentum Aleramum vidit, abstinuisse. Sequenti Sabaudius motis propere castris iter ingressus, apertam trans Tanarum amnem viam tenuit: & vbi Albensi agro incessit, siue quiescentibus Monferratensibus prospetiora sibi fingeret, siue abstinere camporum iniuria destinaret (nam in sagacissimo Principe consiliorum ardua æstimatio est) ne quis in ciuium corpora ac fortunas hostiliter ageret capitali edicto vetuit: professus se nisi in inimicos arma ferre: paulatimque cœno ac paludi planiciei emensis, in colles vicinos euasit. Præcidere à corpore prouinciæ ciuitatem visus est, tamquam intercipere auxilia si quæ aduenissent; & desperatione subsidij esset [illegible] uasurus. Non siluit Aleramus, iteratisque literis quantum discriminis in cunctatione foret; & vt cautior ad pericula Alphonsus esset testatus est. Ille ne inuisam monitoris diligentiam habuisse videretur, aut aduersis in culpam oneraretur, Comitem Ferdinandum Alerami fratrem, cum centum quinquaginta peditibus subsidio misit non protulimpendo, non retinendo hosti numerum suffecturum. Etiam per aperta & hosti obsessa penetrandum iuueni ad fratrem erat: neque pars equitatus quæ a longe exploraretur missa fuerat; aut quæ tegeret fouerétque. Eóque inter Proceres Monferratenses vulgatum fuit, missum in certum exitium Ferdinandum à Gubernatore parum amico; siue hostium insidias vitauisset, siue detectus fuisset: solum enim cum paucis, & itinere fatigatis tot millibus inconsultè obiectum. Albæ casum nihilominus imminere si eo Sabaudius flexisset; quem enim quadringenti non retinuissent, centum additi parum profuissent. Fama proditionis ex eo fuit, quod agenti Nizæ Ferdinando Capitaneus Vespasianus de velle & iussu Alphonsi proficiscendi mandata detulerat; & vbi egressum portâ cum suis incedere vidit, manu elata crucis signo dimiserit, vt ad certum interitum. Scimus nos multo ante Aleramum & Ferdinandum ob magnitudinem animi, quòd fortitudine ignauiam improperare videretur, fauore popularium, & amicitiâ cum Riuaræ comite, qui tum Casalensem arcem seruabat, Alphonsi secretis odiis exercitos. Cæterum virtuti Ferdinandi etiam fortuna affuit; nam per nota diuortia; & opacas arborum vmbris valles ad fratrem peruasit: neque Sabaudiję collium summo prospectantes aut incedentem detexere, aut vlterioribus intenti, & solicitudine rerum suarum illigati, venientem adorti sunt.

C. Aleramus Sangeorgius sibi à Sabaudo Albæ metuit.

Et petit auxilium ab Alphonso Aualos Gubernatore.

C. Ferdinandus Sangeorgius Albam ad fratrem venit.

Oroscus Marchio Mortaræ, Alexandriæ Gubernator, velut fama nominis sui vniuersa tracturus, graui comitatu ciuitate egressus; ac si securæ res essent, processerat. Quinque ferè Hispanorum millia; quos Hieronimus Pimentellus & Comes Villamedianæ ductabát; nec non Italorum tria millia, Gambaloitæ militem, cum sexcentis equitibus, & ingenti famulátu trahebat. Lento haud dubiè gressu, siue tétaturus propria, siue aliena capturus incederet. Lectica vehebatur, quòd discrimina, collium ardua, planiciei lutosa, imbres, nebulam, ventos aduersa valetudine formidaret. Scripserat ad Inoyosam literas, quibus diem egressus sui, causas, & cōsilia communicauerat. Sed multo ante Inoyosa, cum adhuc Mediolani futuri belli formam disponeret, vicesimam quintam Aprilis diem exercitui dixerat, vt Pauiæ cum armis, & signis vniuersi adessent. Vbi Oroscum præcepisse bellum; & honori gentis vires illi adiungi debere nouit, Sancium Salinam equitatus Regij

Oroscus cum exercitu.

Locumtenentem, & Thomam Caracciolum Neapolitanorum cohortium Colonellum, citis equis consequi Oroscum iussit, adesse eniteti, & celerem aduentum sui docere. Illi praeeuntem, non ante quàm vicinio Bestagni assecuti sunt; quo se ille cum mille sclopetarijs Hispanis, & paucis equitibus receperat: dispositis per vicina oppida cæteris ne oneri Bestagno forent; vtq; in vicino essent, ad occasiones parati. Vbi ad Mantuanum priorem Oroscum in bellum processisse delatum est; inter suos, mox apud exteros pro comperto vulgauit certam Inoyosæ fraudem consilio subesse. Inoyosæ enim & Sabaudio conuenire; & cum eâ parte copiarum permissum Oroscum gloriæ & honoris æmulum, vt à præualido Sabaudio opprimeretur. Posse imputari viro temeritatem, & crimen non seruati mandati: ne scilicet se nisi præsente Inoyosa periculo exponeret. Graues inter Oroscum & Inoyosam simultates intercedere; & illum, vel eo inuisum esse, quod Mantuanum in cultum delegisset. Addebat proprio cursore id Oroscum à se monitum, vt fraudes competitoris eluderet.

Nos inter magnos viros æmulationem quidem gloriæ sæpe obseruauimus; sed Inoyosæ præuaricationem nullo satis probabili argumento nixam didicimus. Nil eorum quæ aut Mantuanus crediderat, aut Hispani molirentur Sabaudium latebat, fidis exploratoribus ambitum; & totâ regione dispositis obseruatoribus, qui motus hostiles examinarent ac deferrent. Destinationem itaque primam Hispanorum doctus Cherasco cum suis egressus, vitatâ per Lagas viâ, quæ pluuio cœlo ardua & insuperabilis occurrebat, haud procul Nieue Tanarum traiecit. Hinc per Nocellam Cassinum præfectus (quod præsidium cum centum quinquaginta sclopetarijs Benuerescentus seruabat) ad extremum Cortemiliam delatus est. Festinatio Sabaudij, Orosci cæterorumq; tarditatem haud quaquam stimulauit; sed ad omnes vicos occasionésque moræ subsistens, audentiorem hostem reddiderunt: qui iam cunctationem illam, formidinem & ignauiam interpretabatur. Itaque relictis Cortemiliæ octingentis Heluetijs, & nonnullis prouincialibus cum Mottæ Commendatore quòd in propinquo Bestagnum (licet Monferrati oppidum) ab Hispanis peteretur; eóque plures properare faciliori in Cortemiliam eruptione cognosceret, decimâ sextâ Aprilis vergente iam in noctem die vt securitatem ac magnitudinem animi proferret, vniuersis obuiam processit. Nox omnis itineris insumpta, Duce ipso gregarij labores tolerante, vt Gambaloiram Bestagno receptum intercluderet; partémque hostium acceleratâ victoriâ circumueniret. Promptior certè per diuersa separatorum oppugnatio erat; conferti plus virium ac laboris intulissent.

Sabaudius obuiam Hispanis procedit.

Legiones plures erant, quas Inoyosa Hispanis, Itali Principes obsequio ac ministerio illigati, deducto milite suo conflauerant. Sed miserrimi Monferrati iactura omnis erat: seges adolescens vltrò citroq; commeantibus exercitibus proculcabatur; cædebantur expedito itineri, sternendis pontibus, aut suscitandis ignibus speciosissimæ arbores; rustica annona omnis in milites abibat; denique quamquam amicè rustici haberentur, consuetudine belli hostiliter hauriebantur. Primum Sabaudium publicæ fidei ac sacramenti, quod Pontifici Romano ac Gallo Regi, missis Oratoribus dederat reuerentia perculit; ne neglectis conditionibus pacis, post infensos iam Hispanos, etiam Pontificem, & quorum ope nitebatur, Gallos offenderet, aut quod Christianos Principes perfidiæ insimularetur; quâ nulla victoria adornatur. Quomodo propulsaret iniuriam, sponsionesq; intaminatas custodiret ambigentem, circumfusi ductores copiarum validis argumentis excitarunt; securitatem quidem Monferrato promissam dicentes, sed quoties prouincia hostilitate in illum abstinuisset. Pro inimicitiæ enim contestatione accipere; si aciem contra duxisset, si arcibus, commeatu, copijs, commodo hostem iuuisset; si Mantuanus horum admonitus, neglexisset. Initium offensionum

sionum illinc, apud se obsistendi fore; quòd naturæ & gentium iure permittatur. Ab vtroque decertante diuidere Mantuanum debuisse; nec damna quæ Mediolanensi agro debebantur in se vertere; quibus ad querelas accendatur. Vbi iam Hispani annonâ ac præsidijs Monferrati aduersum se vtantur; manifestam esse professionem irarum; nec reo valere pacta offensionum, quæ quieturo promisisset. Vulgandam solummodo iniuriam. Vbi enim tutos in Monferrato Hispanos & instrumenta hostilitatis exposita fuerint, neminem adeo iuris expertem fore, qui belli mala prouocanti non imputet. Quinimo testabantur, non plus operæ in Hispanos, quàm iunctum illis Mantuanum requiri: posse ac debere eodem impetu ambos peruerti; & profligato potentiori, nullam apud inferiorem securitatem mansuram.

Probata omnibus sententia; iam enim Monferratum quod à bello exceperat in vsum hostium verti, pabulum, frumentum, hospitium conferre; populares vltrò citróque commeanti Hispano exercitui, vias complanare, pontes sternere, impedimenta conuehere, apud Nuncium, Gallos, & Venetos questus fuerat. Et Nuncius quidem abstrahere Hispano Mantuanum supersedit; sed Gallus ac Venetus Oratores, acrius apud suos Principes nixi sunt, vt missis ad Mantuanum literis, vrgerent iuuenem, subtrahere se præliorum aduersis; & tanquam pactis olim deuinctum, spectatorem agere. Rex Gallus & per Italiam ministri, quibus se periculis, quo populorum Monferrati malo immisceret turbis, docuêre. Sed Veneti internuncio Oratore Mantuæ curante, indefessè lamentari, obtestari, suadere, orare, etiam à longè minitari. Quorsum enim hauriri subditos impotentium Hispanorum hospitalitate, nullâ suâ culpâ, nullâ necessitate, nulli vsui attineat? Frustra vim potentioris metui, qui vix Sabaudio par, etiam per vim insistere Monferrato non sit ausurus. Venetis superesse vires sustentandi in pace Mantuani, & diutius fouendi Sabaudij. Neque tamen peruicêre vt annueret; malè creditâ apud Ducem rei honestate, & vtilitate. Quamquam enim pietati Sabaudij, & datæ fidei non semel suspectari didicisset, possetq; nullo famæ dispendio sectari tutiora: conuentiones tamen ac pacta præferre, quæ certus sit Hispano fœdere non imminui testabatur. Eandem sibi ac Regi fortunam velle; pridem professum ab eâ potentiâ diuidi nolle, cuius beneficio non semel amissum Monferratum restitutum agnoscat. Leges pacis ad Astium sancitas Hispanos potius quàm Mantuanum respicere: se nexum eâdem obligatione teneri. Quod si immunitas suorum æstimetur securitasq; prouinciæ, cui dubium sit depræliantibus in Pedemontanâ exercitibus, Monferratum theatri loco futurum? Interim ferenda quæ vitari nequeant; & vtiliter validiori, vel honestè licet cessuto legibus fœderum hærendum. Crediderat id ante Sabaudius votóque præuenerat, vt vindictam prosequeretur secretarum iniuriarum, reduceretq; spes quas omiserat precibus Regum, & suo opportunè vteretur. Honestè certè Sabaudius Monferratensem quietem interrupit, fauore in hostes Mantuani, lacessitus, & vt occasio causæq; infestandi scirentur scripto vulgari voluit, mittique voluit in Consulum Bestagni manus, in hæc verba: Perspectum iam sibi esse Hispanos ingenti armorum apparatu, & tormentorum bellicorum prouisu, Pedemontanam prouinciam suam meditari; vt se rebus exuto, alienam possessionem irrumpant: securitate populorum, & aduersus intentatas minas cogi se infensos hostes finibus abstrahere, diducere, diuidere; & Monferrato quod occupauerint, depellere; ne eo subsidio in sua damna vtantur. Proinde quoties per Monferratum deducendæ sibi copiæ fuerint, distrahendi, carpendi, oppugnandi hostis causâ, id nullo inimicitiæ in Ducem Mantuanum argumento sumi velle; sed ne eo latibulo Hispani castella sua raptent, mox tuto recipiantur. Profiteri proinde Mantuano, cui Pontificis & Galli Regis reuerentiâ, certis legibus Astij sancitis pacem concesserit, securam esse

Gallus & Venetus Orator procurāt abstrahere Mantuanū ab Hispanis.

Manifestum Sabaudij ad Bestagnēses.

cupere. Id vt suum Dominum certiorem faciant Bestagni Consules admoneri voluisse.

Gnarus quidem humani ingenij Sabaudius erat hæc aliáque prauè interpretantes, pro excusationibus accepturos; nec facilè credi, statim ab irato accipi darique fidem; sed satis ad causam erat, apud bonos intelligi causam discordiæ, & quæ sequerentur mala hosti imputari. Non enim sine prudentia, & æqui opinione erat, apud eum qui iura sua potiora nosceret, præsumptionique f[illegible] iret ab omnibus honestatem appingi. Quamquam enim victoriam armatus sectaretur, blandiebatur nihilominus existimatio, vt generis humani consensu opinionéque iustitiæ probaretur. Exploratores specie amicorum vagi, iam Albæ prospectu digressum Sabaudium docuerant; Hispanos quoque Bestagnum properare, pluresq; cohortes vicinis iugis oppidísque dispersas; vt quoties necessitas admonuisset Oroschi auxilio ducerentur. Parum processerat, cum Cascinascum vix triginta familiis habitatum sese obtulit Monferratensis ditionis animique. Horum fermè viginti sclopetis obsoletis armati, vt magno ausu virtutem fidémque testarentur, viso procul hoste, locum insidiis præceperunt, non sibi non suis metuentes; quod statim periculo affuturos contermaneos, & Hispanos credidissent; neque ausurum Sabaudium oppugnationem loci, ardente iam apud suos bello, & inimico vicina insidente. Primum agmen quod Dux ipse plerisque nobilibus comitantibus cogebat securum incessit. Proximè secuti ab insidiis malè excepti [illegible]nt. Occisi duo, octo vulnerati. Sabaudius vix æquium patiens tanto minus iniuriarum, temeritatem miserrimorum impatienter tulit; eóque cohortibus Gallorum, quæ simul aderant, & populares, & oppidum permisit. Qui licentiâ exoluti, licet duos tantum insidiantium interceperint, in oppidum tamen flexêre. Id vt multorum auaritiæ ac libidini impar erat, sic miserius habitum. Cædes, stupra, incendia, in pœnam inconsultæ & illacessitæ audaciæ vsurpata: non sacris temperatum; non in acceptæ iniuriæ vindictam potius, quàm reliquorum exemplum. Intempestiua certè paganorum fortitudo fuerat; qui nullâ auxilij securitate, non numero tuti, præualidum executurúmque Principem irritare præsumpserant. Sed vt imprudens odium inualidos accendit, ita inconsulta generositas perniciem accelerauit.

Cascinasfii incolæ in Sabaudios audent.

Sabaudij oppidum diripiunt.

Cum procul ardere Cascinascum quidam Hispani conspexissent, id tantum dicuntur elequuti, minimi vici tantam flammam credi non potuisse. Expletâ vindictâ, haud procul Vesimo deducendæ Sabaudio copiæ erant; maiori discrimine: quod municipium situ ac incolarum numero, Monsù Fortunæ præsidij duce repentinam inuasionem rideret. Comitem Sangeorgium præmitti ex vsu Sabaudius credidit, vt apud suos, eóque obnoxios securum iter requireret. Qui cum potentiam Sabaudiam, vim exercituum, & paratum contumaciæ præmium exposuisset, inuictum tamen illorum aduersus desciscionem nobilis viri animum, deprehendisse dicitur: nec populares satis tempori & necessitati consulentes. Et licet secreta quorundam conscientia crederetur, aperta nihilominus professione coram multis abnuentibus & obseruatore abstinuerunt. Itaque vbi diuisi per turmas ac centurias haud procul mœnibus fuêre, certis ictibus è propugnaculorum pinnis impetiti sunt. Securior inimicitiæ ostentatio ciuibus videbatur, quòd visâ plurium dierum obsidione ac morâ præualituros Sabaudios existimarent, & vicino Hispanorum auxilio fiderent. Iis tamen à longè cæteri militum comminati sunt; & reddendæ iniuriæ reuersuros; summâ in Monsù Fortunam irâ; cuius impulsu arma forsan inuiti cœperant. Accelerari interim tormentorum bellicorum subuectionem, & properare suos Sabaudius iubebat; festinatione ac solicitudine non minus, quàm fortitudine, rem famámque suam prolaturus. Et licet plura Hispani exercitus millia non procul Bestagno, vicinis oppidis hærere audiuisset, posse tamē imparatos opprimi crediderat; nondum vniuersis in eam expeditionem deductis,

deductis,& confusione hostium illectus. Tormenta maiora duo Nieuo Nenilio & Castino, per montium edita trahebantur; minora Cortemiliâ eodem itinere ducebantur; vitata planitie, per quam alto cœno hæsissent; nec totius militis iunctâ operâ eruta fuissent. Eodem die succedere Bestagno animus fuerat; cum noctem omnem labori insumpsissent; sed lubrica & ardua itinerum, pedites equósque confecerant: eóque apud Loazolum exiguum vicum decimâ septimâ Aprilis subsistere coactus est: nam & tormentorum vectores plus opinione morabantur, & intolerandus pediti labor vires singulorum attriuerat.

Sequenti promotis iam ad vlteriora tormentis, & minoribus propè actis, Bestagnum meditatus est; siue Hispani clausi obsidionem tolerauissent, siue aperto congredi maluissent. Oroscus quoque Bestagnum venerat, missisque in vicina exploratoribus, consilia & conatus hostium opperiebatur. Sed Sabaudius etiam secreto valebat. Cumque apud Hispanos nil tutum esset, ipse insuper fallendo proficiebat. Vniuersis Hispanorum centuriis,& ipsi Bestagno fortuitus paganus improuisam salutem tulit. Nam summis collium iugis exercitum peditatu & equitatu mixtum vidisse se testatus est; præceps Bestagnum delatus, & in vicino hostes minitatus. Oroscus lectica vectus in eam expeditionem, cum aliquot turmis equitum corporis custodibus, Sabaudiis iam in vicino colle apparentibus Bestagnum ingressus fuerat. Ergo festinatione ingenti claudi portas iussit; vt cum præcipites in bellum è collibus demissi Sabaudij properarent, cocta ante cibaria, quæ paucorum vsui conuehebantur induci portis non potuerint. Vectores tamen sese periculo hostium substraxerunt, & retro euaserunt in securum. Eadem celeritate plures cum Sancio Salina, Hieronimo Pimentello, & Carolo Antonio de Ruere, Comitéque Baldasarro Beccaria, quorum postremi Sendatarij Monferratenses erant, portis successere. Horum aliqui vicinum mœnib. aggerem, quem tumultuariâ operâ erectum in præsidium destinauerant, deseruêre. Comes Sangeorgius Colonelli Taffini copias, Frinâ sergente maiore duce, qui primam exercitus partem tuebatur; mox dominos Hauche, Salam Sciattellanum, Trozium, Arluin, Passam, cum suis centuriis, Sabaudium insuper equitatû, Roassam turmas; postremò Pedemontanos equites, decus fortitudinémque illius militiæ, sub Honofrio Muto Commissario, in trepidantes & agendorum dubios immisit: vt si hostis gradum retinuisset, impetu perrumperetur; si sese munimentis continuisset, illico nondum disposito præsidio, & auxiliis destitutus opprimeretur; aut, quod minimum, accelerata oppugnatione circumueniretur. Neque tamen audacia clausos insequentium, insultantiúmque prorsus impunita fuit. Lauora ductor cum aliquot plumbea glande sauciati sunt; Trozio summus humerus vulneratus. Sabaudius cohortium ducibus mixtus, & vrgebat moram, & sua cuique præliaturo à longè loca præscribebat; diuiso exercitu, ne qua Bestagni pars petita & inobsessa foret. Clausos intus maior futuri solicitudo habebat, quod aduersus peruicacem propositi hostem, non munimento non commeatui fiderent, & vix in tempore affuturum auxilium sperarent. Quod tamen præuisu prospicere licuit, porta aggere ac humo septa; prætenues, & ad omnem concussionem nutantes muri, trabibus & elato aggere firmati; & inter concordes ac strenuos partitæ vigiliæ. Dispositi suis locis propugnatores; monitique per secreta effugia Hispanarum in vicino tendentes duces auxilio accurrere: statim quippe vulgata necessitas; & è partium dedecore concepta indignatio.

Prætergressus (?) iam meridiem sole Gambaloita & Orosco fidens, & subsidij gloriam sibi destinans, haud procul Bestagno tamquam auxilium properaret, videndi sui copiam fecit. In eum missus à Sabaudio equitatus; vt acri primum velitatione exceptus, mox torrentis obiectu & suis vicinior, vniuersis copiis exciperetur. Sed Gambaloita cui vetus militia, non firmitudinem agendorum magis quàm peri-

Sabaudius ad Bestagnum.

Vbi se Oroscus includit.

Cum multis aliis.

In hos Sabaudij mittuntur.

tiam dederat, vbi imparem se multitudini vidit Monasterium (oppidum Montferrati est) concessit; vt pluribus additis, certiori euentu statim in pugnam regrederetur. Collib. insederat; neque Sabaudij fugientem insecuti sunt, præcedenti itinere fatigati, & montis arduo impediti. Decimâ nonâ Aprilis, Paschatis celebritate die sacro, minora tormenta bellica in castra Sabaudi venere: statimque Cazolij Comes iteratis ictibus quatere mœnia adortus est. Præuiderat Sabaudius rem omnem victoriamque in eo verti, si celeritate vniuersa expedirentur. Neque tormentorum magistri in vanum ictu collineabant, vt qui non lacerare recta ædium, sed stratis mœnibus aditum sibi parare niterentur. Arcta omnia obsessis reddiderant. Sala & Schiattellarius ductores dexteram partem ... Hauchius & Griua sinistram, haud procul tentorio Ducis. Equitatus Bormidam amnem versus explicatus. Calozins, Polemius, Equo ... Bo ... collem ... tenuerant, medio inter Hispanos & Bestagnum situ, ne qua spes subsidij foret. Orofcus & numero propugnatorum, & vicino auxilio fretus, duobus quoque minoribus tormentis, hostes qua assiduo ictu insultabant, exercebat. Sed vbi mœnia vetustate, & exilitate nutantia, fragore inhærentium tormentorum vibrari cœperunt; plus à suis, quam ab oppugnatoribus detrimenti experiebatur ... Coactusque Orofcus est aliam se in partem oppidi transferre, vnde tutior ipse ... insuper hostilis Bormidæ contiguus flagellaretur. Sic incommodi plurimi in Sabaudijs illatum, cum inter propinquos hostes acriter res sclopetis ageretur ... firmum decoris apud Sabaudios credebatur, si Bestagnum mille quingentis ferè incolis habitatum; quoque facili negotio aggeribus ac fossis in munimentum ... educeretur, fœcunda circum planicie, & collibus pone tectum ... initio cœpissent.

At Orofcus frequentibus nuncijs Inoyosæ præsens periculum, & vix in alterum diem sufficiatura succussioni mœnia, rerum omnium indigentiam testabatur, vt festinatum subsidium acciret. Adeo vicinos Hispanos exercitus & numero superiores esse, vt amici exitium cum excusatione partium excipi non possit. Diuisi interim propugnatores succedentes Sabaudios, nec assultu irrumpere mœnia validos ictibus crebris fatigabant. Vicinis quoque municipiis Hispanæ centuriæ, & pars equitatus, literis Orosci ad discrimen conclamantur. Sub meridiem Cordoua, qui cum suis Spignum insederat, relicto domi vexillo nec non Gambaiorta, cum mille quingentis summo in colle visi, tamquam rollendi ... & ferendi subsidij cogitatione aduenturent. Hos a longe Sabaudius conspicatus, vbi numerum æstimauit, in risum solutus est: suos quippe numero superiores, superandam planiciem, quam plura suorum millia insedissent, tranandum denique Bormidam, cuius ripas dispositi molchettarij seruabant, nouerat. Neque si mœnia ingressi forent, salutem oppido laturos; quod plures propugnatores, locus ac angustia commeatus non ferrent. Neque tamen in promptu ... erat, cui s ... curia aut temeritate qui aduentabant vrgerentur, traherenturve ... cum ... que prudentiam desideraret. Qua tamen in securis expeditionib. alacritate ... tum est, Equitem Boliam sinistrâ villam colle tectam occupare cum suis & Polemium ... præcipere iussit. Et quo certius destinata succederent, à singulis equitibus dorso tolli peditem imperauit. Planiciem porro equitatus Sabaudius ante insederat, per turmas & opportuna locorum digestus, opperiensque certamen. Nec incallidi Hispani, vim aduersam non præuiderant; sed sine flagitio aut Orosci imperium abnuere, aut regredi metu non poterant; eoque obuios acriter exceperunt. Dum inter eos certatum, & medio ardore pugnæ duæ cataphractorum Sabaudi ... centuriæ mixtæ prœliantibus, vertêre partium fortunam. Pro Hispanis ... receptus erat, cum aduersus collis, magno nixu superandus Sabaudios mo... Hi aduersæ gentis odio, & tolerato diu pugnæ desiderio ferebantur

Sabaudius Bestagnum quatit.

Hispani auxilio Bestagni accurrunt.

rebantur. Ad extremum peruicacia insequentium instantiúmque coacti Hispani campum vacuum, multis sauciis & non paucis interemptis relinquere. Neque dubium est eum conflictum plus sanguinis hausurum fuisse, nisi fatigati Sabaudij; & ægrè sub armis per auia enixi, copiam Hispanis recipiendi se in tutum præbuissent. Rei famam statim mentientium vanitas excepit; vulgato, apud Pedemontanos eo conflictu duo hostium millia cecidisse: Astij ducentos desideratos: victi & fugati quinquaginta omnino periisse fatebantur. Neque tamen nullo sanguine Sabaudus ea victoria stetit; cum valida Hispanorum decertatio equites equosq; lassauerit, & non inuendicati Hispani perierint. Tum primùm nulli hactenus creditum arcanum, fidem palam inuenit, posse etiam in suo Hispanos superari. *Hispanos fugat cæditque.*

Certior iam discriminis Orosci ac suorum, Inoyosa contractas vndique copias equitatúmque Bestagnum ducebat; quando secreta consilia non successeraut, exempti periculo amici gloria stimulabat. Censebantur peditum duodecim, equitum duo millia cum iustis armis. Neque tamen in Sabaudium iracundia progredi videbatur; sed eadem quæ in pace animorum compositio: Nec enim aut Sabaudij causa examinabatur, aut in illum ob mota contra arma conuicio inuehebatur: cúmque inter epulas magnitudo Regis, vires exercituum, causæ dissentientium, Mantuani res tractarentur, Sabaudij nomen compendio præteribatur, vitabatúrque; haud dubiè formidine & reuerentia. Hinc proditionis coniectura, & Regis gloriæ apud Inoyosam neglectus creditus. Quærebantur nonnulli se tamquam ioco in hostem duci; fatebantúrque ab iis haud quaquam victoriam desiderari, qui nullo iniuriarum odio, etiam oscitanter in prælium procederent. Id apud plures & potiores, aut occasionem detractioni dedit, aut facinus appellari fecit. Quod statim per Italiam literis vulgatum, sine Scriptoris notâ sileri non potuit. Quippe post relictam Alexandriam, propinqua Bestagno tenentem Inoyosam, secreto noctis Sabaudio collocutum dicebatur; conceptáque pridem odia detergere conatum, offensas remisisse: & dedisse præuaricationis argumentum, quod abeuntem non fuerit insecutus, non aciem ausus, non Canellum (quod in votis militi erat) obsidione cinxerit; quódque illatis per omne Monferratum damnis annuerit. Seu vera, seu falsa, quia nonnulla coniecturis alebantur, protinus apud Mantuanum exclusa facti dubitatio; & quod in fortiter creditis vsu venit, reperti testes, qui adstitisse, audiuisse, vidisse perfidiam; impunitatem apud Regem Isabellâ Belgij Duce & Filiberto filio mediatoribus promisisse, fatentur. Quibus Ducis mores, formidine vacui perspecti erant, cõgressum sine arte non credidêre; quòd nullis aduersis metuentem sibi, & obuium periculis scirent. Etiam quæ secuta sunt suspiciones auxere; quòd cum Sabaudius receptui insisteret, non immisso peditatu turbatus, non equitatu præpeditus fuerit; sed inter trepidationem, alto luto vallem imperuiam, imbres assiduos, & imminentium superandorúmque collium lubrica, securum illacessitúmque iter permiserint. *Inoyosa succurrit.* *Inoyosa dicitur Regiam causam prodere.*

Fabularum licentia fuit, & commentantium impudentia: nec enim aut Inoyosa tectus ignoratúsque ei congressui accessisset, aut Sabaudius clandestinis consiliis paruisset; solitus aduersus fortunam, medio cœlo, nullo pauore occurrere; & gloriam ei dici parti componere quæ victoriam ostendisset. Die eadem parum gratus Sabaudium nuncius offendit. Cum enim minora tormenta nullo notabili progressu, ictúque inani munimenta foderent, sperarétque maiora iam iam affutura; ea altâ palude mersa, nullâ humanâ ope erui luto posse, fatigatos equos bouésque, fractos rotarum orbes, simul Inoyosam magno apparatu instructum aduentare didicit: Hinc soluendę obsidionis necessitatem, & festinati receptus vidit. Editis collium vti se debere, vt insequentium conatus eluderet; & alio tempestatem belli verteret. Aliqui perspectum quidem Sabaudio conuectionis difficultatem dicunt; sed non ante recedere Bestagno voluisse, quàm prouideret vt in securo

tormenta sisterentur: festinatione enim & numero omissa intercipere hostes potuissent. Inoyosa continuato itinere Terzum venit, quod mille passus Bestagno distat; legionibus peditum, equitúmque pluribus centuriis comitatus. Vix tantum, non item prœlio accinctum monuêre exploratores; ausurum pugnam Sabaudium, & tendentis aciem, opposita acie inuasurum. Nec numerum hostium Principis locorum gnari, & magno animo procurrentis tutò negligi posse: ferè pro audacibus Deos stare, & contra trepidantes fortunam depugnare. Inoyosa cessuros oppugnatores, vbi se prævalidum deprehendissent respondit, in Hispanum nomen reuerentiâ, Mediolanenses copias metu. Frustra exterritos vicinos; & minorem duce in Orosco constantiam fuisse. Cui enim magnitudinem suam viresque regij exercitus ignota? Ad descriptarum legionum famam potentiores Sabaudio Venetos pauisse; irámque sui Regis non vnis literis deprecatos. Nondum vanam æstimationem sui deposuerat, cum præmissi Cursores plures equitum turmas ripas Bormidæ quæ superandæ Inoyosæ erant, obsidere detulerunt. Accingi alios, & eos inter delectum moschettariorum numerum; editos vix tumulos quibus tegerentur præcepisse. Cruentam victoriam metui posse; multoq; sanguine viam ad Bestagnum mercandam; ambiguum formidinéne, an ex vero retulerint. Alij tamen atque alij retinere agmen; & media in planicie sub Dio pluuio cœlo, humenti tellure, vniuersos secutam noctem agere compulerunt. Id degeneris animi plerique interpretati; tanquam paucos deturbare munimentis, tot millibus bellatorum stipatus, vitaturos certamen, fugamq; circumspectantes, impellere formidasset. Etiam bellicæ rei inscitia accusabatur; quod tumultuario aggere, salutem multorum millium commisisset, insultaturi Sabaudij arbitrio si libuisset; quoties nocturnam Inoyosæ militum quietem ferro igniq; turbauisset: neque enim duraturam fortitudinem lassato & omnium indigo militi; aut ducibus inter tot aduersa, certam prudentiam futuram.

Certum est nullo metu concussum Sabaudium, vbi properare auxilia accepit, cum iam colligere suos impedimenta, & vertere in securum pedites iussisset. Miserat enim equites qui aduentantes exciperent, fortunamq; & vim hostium experirentur. Forsan id certaminis genus callidus Dux elegerat, vt pedites loco impeditos, expeditorum equitum certamen tutos redderet; & retento ad tempus hoste certior tormentorum receptus esset; quæ ægrè per dehiscentem planiciem mouebantur. Inoyosa animorum & destinationis Sabaudij securus congressum abnuit; satis acturum se putans, si inoffensus victoris specie, velut pulso hoste Bestagnum obsidione Oroscum discrimine præsenti liberasset. Nec lacessere æmulum Sabaudius voluit, qui incomparabili Regis Hispani reuerentia, quamcumq; victoriam sibi à fortunâ missam parum exultanti animo acciperet. Cæterùm diei extremo manifestus Sabaudij receptus fuit, qua enim Bestagnum corona cinxerat dissoluit, flexitque centurias in eandem viam, quam veniens incesserat.

Vicesima prima Aprilis, sub meridiem peditatum præmisit: & quidem satis compositè discessum, distinctis manipulis, centuriis, cohortibúsque ne confusio moram faceret, aut festinatio timorem qui nō erat, argueret. Nec minus tormenta, quibus Bestagnum exercuerat abducta. Equitatus omnis extremum agmen clauserat, suorum securitati intentus, bellóque paratus. Non hactenus maiores querelæ Mantuani per literas huc illuc missas auditæ. Lamentabatur quòd Inoyosa motis castris gestientem in prœlium ire militem retinuisset; quasi protector extremorum necessitati Sabaudij consuluisset; haud dubiâ destinatione satis habere si hostis discessisset. Quoties enim dicebat, tarditate præcedentis peditatus, & difficultate conuectionis tormentorum hostilis equitatus mediâ viâ subsistebat, toties Inoyosam suos continuisse, ne frangerent, cæderéntque peruicacem, & vnâ semel plagâ illatâ, longam illi regioni pacem faceret. Publicè id ministri

que-

quoque eius repetebant; parum gnari rerum & causarum, quæ Inoyosam audere inhibuissent. Perspectum enim præsentibus fuit gregarios vix pedibus insistentes ad Bestagnum habuisse; & equitem ne iumenta altâ in palude destituerent, partem itineris pedibus emensum; cúmque illos extremo labore fatigatos videret Inoyosa, congressum omnem vt exitiabilem vitauisse. Id Mantuani nobiles, eum exercitum comitati testati nobis sunt; & quidam sacramento asseruerunt, actum de vniuersis fuisse, si Sabaudius languorem Hispanorum aliquo nuncio didicisset. Illius quoque miles sarcinis armísque oneratus, & solo fallaci hærens, denso insuper imbri afflictabatur. Quod de Hispano verum erat, Mantuanus quoque de Sabaudus iactabat. Quamuis enim honestus Ducis receptus, & cum prudentia videretur; quod pauciores suos, tot millibus Hispanorum Monferrato vt suo vtentium exponere noluisset; discriminis tamen petiti, quique inter Sabaudios ministerio stipendia faciebant, potuisse tot aduersis colluctatum Ducem cum vniuersis copiis internecione deleri; aut hinc recenti & numeroso hoste; illinc Orosco & Salinâ parte alterâ inaccessibilibus collibus intercipi fatebantur; finémque bello, quod tot hominum millia hausit, cum honore imponi. Addebant id se eorum fide asserere, qui præsentes casum bene agendæ rei viderant. Onerabatur quoque innocentis Inoyosæ infamia, quod Sabaudiorum tormenta profundo luto sepulta, diem integrum immota stetisse dicerentur, quinquaginta omnino militibus ad custodiam relictis. Id præcursores constanter Inoyosæ dixisse, paratámque fuisse possessionem, si sclopetariorum aliquot manipuli missi forent, qui pauculos illos fuga dispersissent, & omissam prædam abduxissent.

Qui Inoyosæ famam tuebantur, satis Hispanis gloriæ euenisse respondebant, quòd certâ reuerentiâ aduersus regia vexilla Sabaudius recessisset. *Sabaudius à Bestagno recedit.* Nos quid opus facto ad gloriam & victoriam fuerit, aliorum iudicio distinguendum relinquimus; non defuturis, qui in Sabaudium aut in Inoyosam affectu, actorum causas examinent. Sancius Salina Bestagni cum Mortara clausus, vbi recipere se oppugnatores, & quibus difficultatibus implicatos colles eminentes inscendere vidit, Mortaram conuenerat; ne tam promptam paratámque ipsis bene agendæ rei occasionem elabi fineret, obtestatus; sed vt pandi portas, aggestam humum disiici, & in fugientes (vt dicebat) immitti equitem imperaret. Certum tamen Hispanis erat, aut nolle gloriam, aut non accipere. Et ductores nunquam adeo fractum hostem crediderant contempserántque; vt vel cædentem prouocare vellent. Proinde nullius se precibus qui idem cum Salina orauerant viuci Oroscus passus est: siue tum primùm Inoyosæ conuenisset; siue equitatum Sabaudium, famâ virtutis (& vera erat) formidasset. Qui honestiora de Duce loquebantur, dubitasse Oroscum ferunt, simularetne discessum, an prorsus recederet: Artes quippe Sabaudij metuisse; quem sciebat nunquam ita fortitudini intendere, vt artes belli negligeret; & prudentiam obliuisceretur. Præuidisse quin etiam eos qui abiuerant, modico temporis reduci in aciem posse, & insecutos graui mole premi. Clausorum Bestagni ferme viginti interempti, plures sauciati: è Sabaudiis quos in aperto congredientes, non munimenta non aggeres texerant, quadraginta cecidisse fama fuit. Hispani mille desideratos apud hostem prodiderunt; sed quibus non ambitio, non vanitas bello aut sermoni causam dederat, mendacium arguerunt. Negari non potest, Ducis iussa, malè à Sergente maiori executioni mandata. Nam die medio Hispanis circa mœnia dispositis & tempus ictibus quærentibus, intectos pedites, super eminentes aggeres reduxit, & occasionem cædium præbuit. Electam in eum receptum Sabaudio noctem, iussúmque Sergentem longis ambagibus, è pinnis murorum

Cum aliqua confusione culpâ Sergëtis maioru. iaculantes vitare cognouimus: sed ille aut disciplinæ neglectu, aut præpostero obsequio, recedentium militum latera, hostibus ad ictum nudauerat, vt è vicino certius ferirentur.

Hunc loco motum, & in culpam erroris exauctoratum fuisse accepimus; cum incertos facti auctores, audaciam suorum & his similia excusaret. Neque nos plura eâ de re quæsiuimus. Ea tamen seruantissimum disciplinæ Ducem, suorúmque qualicunque malo indignatum, non placauêre. Præcipua iræ causa fuit, vbi festinatione receptus turbari ordines, & præcedentes vrgeri, cœno ac pluuiâ colluctatos vidit. Quod in recedentibus plus metus esset; & si Hispani insecuti forent, minus in suis præsidij. Casus bellorum, vt oculatissimè Sabaudius præuiderat, sic Polemium & Equitem Boliam in collium summa præmiserat, vt tutum compositis iter esset; turbatis saltem parte aliquâ securitatis. Prudentia vsui fuit; ne cœpta confusio fatigatos & periculo consternatos transuersa fuga abriperet. Hinc plerique ad vexilla reuocati, intra suos ordines recepti sunt; alij virtuti fidere iussi; nonnulli palantes eo ipso acti, ne perirent, periêre. Primus Sabaudij motus, *Idque Hispani vulgant.* vt læta omnia, statim à popularibus exceptus. Desperatione rerum, & metu Hispani exercitus Bestagno recedere, tertia parte exercitus mulctatum, incompositas centurias fugam quoquouersum prospectasse, relictis media via tormentis, proiectis armis, abiectis sarcinis; quò expeditiores elaberentur: eodem quo venerant itinere regredi; victores Hispanos instare trepidantibus; dispersos equitatum insequi, mox vulgatum. Et quamuis Sergentis, vt diximus, culpa nonnulli manipuli confuderint; cæterique & viæ & prælio parati noto itinere regrederentur, nihilominus certum est obfuisse consternationis opinionem; sparsóque per colles & saltus Monferratenses colonos animasse, vt aliquot sine ordine ac ducibus incedentes, opprimerent. *Quosdam Sabaudios fugientes populares Mõferratenses cadunt.* Cascinaschi populares, quorum vicum Sabaudij paucos ante dies ferro ignique deleuerant, præ cæteris vindictæ studuêre. Nam viæ aggere tecti, & ardua collium tamquam Arcibus securi, in prætereuntes acriter grassati feruntur, nulla in futurum patriæ solicitudine, quam iam amiserant, eoque nulla reliqua vltionis materia apud vindictam repetituros. Donec agmen per cœnosos colles enitebatur, decem & octo occisi sunt, paulò plures sauciati: Et quia insidiantes latronum in morem pugnabant, metu aduentantium dilapsi sunt.

Inoyosa ingreditur Bestagnum. Die eadem Inoyosa Bestagnum ingressus, vt Orosco ciuibusque salutis auctor; quasi imminentem exitio hostem fugauisset, festis acclamationibus exceptus est, agíque sibi gratias tolerauit, obstrepente licet intus conscientia, quæ neminem absoluit. Plus enim flagitij negligentia admisisse, quàm soluta obsidione beneficij contulisse ferebatur. *Mox Aichiũ proficiscitur.* Vix quatuor horas immoratus Aichium Monferrati ciuitatem profectus est, milite numeroso, & ingenti famulatu stipatus. Neque alieno minori quàm apud suos parsimonia vsus est; nec egit mitius quàm si vniuerso cum exercitu hostiles copias admisissent. Vicinæ villæ, & oppida in propinquo sita, frumento, vino, cæterísque annonæ subsidijs accurrêre: in equos pabulum; in Duces pecuniam conferre coacti sunt. Surdam populationem incolæ appellabant; eò acrius indignati quòd Hispanorum blandimentis credidissent; qui se de suo protecturos Monferratum sacramento promiserant. Melazzum Monferrati oppidum Sabaudiorum Hispanorúmque vexatione caruit, summa fortunæ benignitate; & quod centum quinquaginta sclopetarijs sub Comite Beccaria seruaretur; qui aduentantibus Hispanis, non alio se subsidio egere fassus est, vt venientem in sua

in sua damna hostem arceret. Ipso Paschatis die Sabaudius monitus fuerat, Equitem Alphonsum Aualos pro Mantuano Duce Monferrati Gubernatorem Aichium cum tribus peditum millibus, equitibus sexcentis venisse; vt iniectâ popularium militiâ Cannellum Pedemontanæ municipium aggrederetur; aut, quod minimum, eo itinere in Sabaudij castra auectum commeatum, bellicúmque apparatum interciperet.

Thomam Principem fuisse comperior, qui id exploratorum operâ delatum, parenti communicauit. Et quidem Alphonsus Guerrerius, mox fratris prouectioris obitu in Belmontis Marchionatum assumptus, & tum Monferratensis equitatus ductor Bergamaschi cum quingentis equitibus subsisterat; vt vicino incursu, prout occasio valuisset, huc illuc subsidio & bello occurreret. Itaque Alphonsus Aualos ad turmarum duces dederat literas, vt quàm citissimè cum suis Nizam properarent. Paruerant illi; neque Guerrerius imperij aut consilij conscius, sed belli incerta metuens retinuerat. Hinc Principis Thomæ suspicio; & pluribus eadem refricantibus, Sabaudius Cannellum regressus est. Neque tamen Aualos aut Cannellum tentare ausus est, aut Sabaudio vicina lacessere; cùm nihilominus eadem itinerum difficultas Sabaudios afflictasset; & alto cœno demersum tormentum bellicum omiserint. Quòd nec manus contulerit, nec virtutis suorum hostiúmve periculum ferens, non abducere sepultum luto tormentum aggressus sit, vniuersi in degenerem animam trahebāt; tamquam certiori in Hispanos, quàm Matuanum fide esset; quibus plurimum annorum ministerio apud Belgas sciebatur illigatus. Eo certè initio creditum Aualı fidem fluctuasse; quod suspiciones perfidiæ recepisse milites omnes, & Mantuanum apertè credidisse deprehendisset.

Alphonsus Aualos omnem militiā Nizam vocat, inscio Alphonso Guerrerio.

Inoyosa Bestagno discedens copiarum rectoribus imperauerat; vt omissis quos insederant locis, retro ad suos regrederentur. Calisani, Cairi, Spignini, Roccauarani, & Mombaldoni præsidio quod satis esset relicto. Miserandum in modum haustæ popularium fortunæ; & in calamitosos pietatis & amicitiæ specie grauiter collationibus sæuitum. Sed querelæ frustra erant: inclamasse iniuriis, gregarium accusasse, suspirasse apud Duces, maiestas erat. Nec vllo hactenus bello victi victorésve tantum immanitatis intulerunt, pertulerúntque. Iam Belgica hospitalitas Gallicæ expeditionis collationes præ Monferrati malis laudabantur. Haud dubiè misera fœlicitas, quæ malorum comparatione præferebatur. Profectò ab Cannello Sabaudio statim Hispani victoriam animo conceperant. Formidinem & Astij desperationem Duci appingentes; consuetudine humani ingenij, gloriam ex hoste non credere nisi prius famæ detrahatur. Etiam inter vtrosque maior æmulatio erat, quàm vt de vno tantùm oppido certaretur. Vita, opes, existimatio, strictis mucronibus peti videbantur: quamquam Duces, non eadem in hostes indignatione agere putarentur: & cum atrocia dimitterent, fortunam & casus rerum recusabant; graui tamen odio eorum qui Sabaudio aderant Hispani vrgebantur; quòd non Mantuanum tutarentur, sed liberum Ducem opprimere cogitarent. Et quia à bello ad conuitia diuerterant, quidam vt libidinem ingeniorum exererent; tanquam Sabaudius ad suos reuerterat, consiliorum Ducis censuram agebant; quod fallacibus campis, cœnoso itinere, festinatam Bestagni oppugnationem præsumpsisset; quòd clausos non annona, non numero securos irritis eminus ictibus lacessiuisset, quòd aduersus affuturum tot millium auxilium minores necessitate copias duxisset; quod oppidum assultu occupare collata vi omni neglexisset, vt festinantes auxiliarios præueniret; quòd non recessisset à Bestagno sed fugisset; quòd per Hispanos steterit, quo minus tormenta lutoso itinere relinqueret; potuisse non commeatumso-

Sabaudio quidam detrahunt.

lùm, sed & pecuniam quoque stipendio Hispanorum missam magno hostium malo intercipere; auo nutantia propugnacula contis infringere, diiicere claustra portarum; & paucorum manipularium periculo, tot hostium Centurias delere, inconsultum accessum, inhonoratam fugam, vanam prætensionem fuisse. Militem eius ac duces in posterum quamcunque expeditionem formidaturos; quorum animos tot irritis assultibus fregerit deiecceritque.

Ab aliis laudatur. Hæc & similia tamquam ex disciplina militiæ, peritissimo armorum Duci objiciebant, ab iis quorum vis omnis in dicto est. Contra plerique etiam Hispanorum, fortitudinem ac prudentiam Sabaudij non vno argumento commendabant. Satis illum solido itineri institisse, cum clausi peterentur; nisi insolito naturæ turbine, & immodico imbre secuto cohortes & tormenta bellica hæsissent. Nobilissimæ expeditionis sinistrum exitum (quod Hispanis salutem tulit) cœlo imputandum. Vbi Bestagnum venerit, validiora munimenta, plures opinione propugnatores, spem viciniorem auxilij deprehendisse. Exploratorum solicitudini fortunam illusisse, non hostem; & nisi multorum cæde belli exitum tentari potuisse; sæpe falsis rerum delatoribus duces falli; & cum eorum prudentia in laudem trahenda sit, fortuita culpam non mereri: Cæterùm fortitudinis & constantis animi, non vnâ vice specimen dedisse; vsitato etiam, militaris disciplinæ legibus receptu; cæsis qui auxilio venerant, ostentata successoribus acie, & factâ pugnæ copiâ, ostentatam constantiam; si quæ verborum apud hostes, factorum etiam vbertas fuisset, potuisse magno prælio belli initia insigniri: quominus acerrimo conflictu res transigeretur, per ipsos stetisse. Frustra Hispanam modestiam & aduersum se pietatem prætendi, specie regiæ necessitudinis; fortibus enim ausis, metu & ignauia abstinuisse. Hæc capita disceptationum erant, quæ sermone ac literis, magno partium dedecore tum vulgabantur, cum agere & silere tempus requireret; sed eorum maximè infamiâ, qui verborum ampullosi, bene agendæ rei in hostem occasiones prodiderant.

Cannellum iuxta erat Sabaudius, cum à Thoma Principe filio, & exercitus ductoribus; qui cum quatuor ferè propugnatorum millibus Astium seruabant, literas accepit. Monebant tota mole belli illuc Hispanos flectere; haud procul Nono amnem Tanarum ponte iunxisse, deduci profluenti tormenta quibus ciuitas oppugnetur; commeatum, arma, magnum apparatum, ingentem bellatorum numerum. Legiones quoque ab Italis Principibus ministerio Hispani Regis missas properare. Hæc non obscura futurorum inditia esse. Et haud dubiè præsentiam Ducis requirebant. Quamquam enim Princeps iuuenis supra annos gloriam sectatus, hostium copias licentius prouectas Nonum vsque acriter foret insecutus, plus tamen in Patre præsidij, & in militibus constantiæ credebatur, si fidem ac fortitudinem suorum coram expertus Dominus fuisset. Addebant exploratores, regressum Alexandriam Inoyosam. Illinc quoquouersum imperia, & cogendis cohortibus nuncios mittere. Nonum sedem bello lectum, vix quatuor passuum millibus ab Astio dissitum. Equidem Inoyosa in quartam vsque diem Maij Alexandriæ substitit; cum interim Sabaudius indefessa opera, quæ retro reliquerat tueri: & hostiles conatus præuenire satageret. Ductorem militiæ Arlò, cum Gallico subsidio Cannelli subsistere imperauit; præceptum verò vicinis dederat; vt si quæ vis eo ingrueret, accepto ab obsessis signo, magno numero accurrerent; mox populatium operâ, quibus aduersus Bestagnum vsus fuerat præmisit, & Aprilis die vicesima sexta, cum cæteris subsecutus est. Astenses quo longius à mœnibus oppugnatores haberentur trans Tanarum

tempora-

temporarium munimentum etexeraut, congerie lignorum, & comportatâ humo fabrefactum; aduersus tormentorum ictus satis validum: infirmiores enim ciuitatis muros longam concussionem non toleraturos, eo maximè præsidio, indigête nouerant.

Eâ parte ingressus in vrbem Sabaudius est, quamquam suo itineri aduersâ. Æstimare operam voluerat antequam tecto succederet; non impetuoso vento, non præcipiti imbre retentus quin statim vniuersa examinaret. Aduentanti parenti Thomas Princeps, cum parte equitatus obuium processit; feruntq; reuerentiâ (quâ nulli Principis filio maior erga parentem est) silentem; iussum eloqui; addito adolescenti forti opera virum induto liberum sermonem competere. Cæterum nonnullis Hispanorum displicuisse vim illam in Astium verti nescius non sum: siue sua cuique, siue publicæ rei vtilitas dissensioni causam dederat. Nam Vercellas alij, plures Crescentinum præferebant. Sed quamquam Inoyosa numeroso milite septus frigidissimè bellum tractaret; irrepserat tamen cupido gloriæ, & desiderium magno facinore, quæ illi parum æqui obiecerant, diluendi. Placuit Astium, muris vetustate inualidis, ampliori ambitu quàm vt à paucioribus defenderetur, medio inter Monferratensem & Mediolanensem ditionem situ, propinquiori maris subsidio; & (quod Mantuani præuiderant) cupidine abstinendi suis, & agro Monferratensi pro libidine abuti. Iam enim propria Hispanorum causa in Mantuanum abiuisse videbatur; nec illis vlla in Sabaudium propria odia; tantùm amicis Ducis patrocinium iactabant. Si quid hospitio alieno immanius admissum foret, præceptum silentium videbatur. Nec deerat promissæ temperantiæ color; tamquam vicino Mediolanensi agro, commeatus quæque bello necessaria quærebantur petenda forent. Ea species à Mantuano plena fide accepta non est; cum nonnulli quibus Regiæ vires, & quot armatorum millia in eam expeditionem accingerentur perspecta erant, inanem Sabaudio metum incuti dicerent; & eam belli similitudinem tantùm interpretarentur; crederéntque eâ securitate, posse generosum Ducem congruos animo spiritus induere. Iactabat Mantuanus in limine victoriam Hispanis esse; si audentes & certi sententiæ intima Pedemontanæ irrupissent. Condonari hactenus Sabaudio pleraque necessitudinis recordatione potuisse; & quamquam se oblatâ securitatis specie eludi: sed iam vbi conuicijs in Regem, iniurijsq; hostis non abstineat, existimationem partium rerum summam deteri, & cætera quæ vim maiestatis contineant.

Sabaudius Astium venit.

Non omnib. Hispanis placet Astium peti.

Hæc in Monferrato, Mantuæ nullâ belli solicitudine, Villa cui tandem Fauoritæ vocabulum exitus dedit, ambitu & mole crescebat. Fossa quæ perennem aquam nauigijs suffecturam contineret cauabatur; & lacus in theatri formam, quod & piscium omni genere impleretur, & toto ambitu statuis ornaretur. Sed & induxit Ducani religionem, vt Societas Angeli custodis è loco sumeret dignitatem. Viri ac fœminæ nobiles in communionem adscripti, mox Musici, & seruorum infimi, prout Principis fauor hos illosve prætulerat. Si quando in publicum procedebant, singuli more nouo, seriem continuabant. Mares primum, mox fœminæ, albo induti, & cæruleâ patientiâ (vt vocant) ad talos ductâ. Instituti ratio certam habere pietatem videbatur, sed præter nouitatem, locus præcipuè displicuit; cauatæ enim in obscuro cameræ, scalæ magnis ambagibus excisæ, & quouis in recessu educta altariola puerilem in modum, cum Diuorum reliquijs, & lampadibus. Certis anni temporibus (quod reatuum absolutionem ab vrbe habuisse diceretur) ciues latebras illas magnâ veneratione frequentabant; nec fœminæ abstinebant; sed vniuersi loci angustiâ obscuroq; arctati sæpè labebantur, è publicis templis eas reliquias in profanum delatas nemo probabat. Sed Mantuanus domesticâ frequentiâ & nouitate illâ gaudebat; vtq; proferret

Societas Angeli custodis.

ingenium, plures apud eum cœtum orationes meditati argumenti, præcones diuini verbi æmulatas; & accitis nōnullis eius instituti, & facundiâ & acumine ingenij confunderentur. Secretæ optimorum querelæ frequenter audiebantur; & ipso orante suspiria meliorum; quæ non pietas, sed publici dedecoris dolor exprimebant. Eo in numero cum plerique nobilium adscripti, Domini cupiditati blandirentur, omissos tamen nonnullos, tamquam prudentiores prospectabant. Hos enim inter, nō Chieppius, non Guiscardus, non Senatores vrbis, non Gonzagorum plurimi erant, vt iam omitti ac negligi in honorem abiret. Pietas in Deum, & datum religionis exemplum suis, nemo inficiebatur; sed Monachorum munia neglecto belli pacisque studio suum Principem obire, sine mœrore spectari non poterat: cum præcipuè impetu quodam animi ista, non continenti exercitio tractarentur.

Inter hæc Inoyosa Flizanum Alexandriæ oppidum profectus, subsequi vniuersos iussit. Hic leges daturum, milites ad censum vocaturum, stipendia soluturum se promisit, vt mox Astium infenso agmine proficisceretur. Ciuitas ipsa maioris famæ quàm rei, penitus intra Monferrati viscera arcta in planicie sita est qua Oriens ac Septentrio prospectant. Extrema parte leui cliuo eleuatur; cui castellum veteris structuræ insidet. Hinc quadringentis ferè passibus latior campus excurrit, quem excipiunt colles; Vallem incolæ appellant, Carthusianorum Monasterio insignem. Tanarum versus prata funduntur, fluuio extremum marginem alluente; qui Annonum prælabitur. Ciuium septem fere millia incolunt; ager viginti circiter oppidis omnis continetur; quæ præcessorum Cæsarum munificentiâ Episcopali iurisdictioni addicta, ad extremum in Ducem abierunt. Cum Gallorum Rex Carolus Regnum Neapolitanum, ac Ducatum Mediolanēsem impetu recepisset, eo delatus nomen ciuitati decúsque dedit, quę hactenus sine nomine fuerat. Annonum oppidum vix octingentos ciues numerat, Alexandriæ vrbis vicinio & imperio vsum. Huius extrema, collium decora series excipit in Tanarum versa: mox quatuor millium amplitudine protenditur Astium vsque. Spatij medium Versa amnis interfecat, & tenui alueo (nisi vis imbrium temporarium augmentum addat) exiles aquas in Tanarum voluit.

Sabaudius Astium munit

Igitur Dux Sabaudiis accitos ductores cohortium, & periculi admonitos, quæ inchoata fuerant munimenta perfici iussit, dum Tanarum vsque ducerentur. Nouum quoque flumini pontem insterni curauit, qua Borbora riuus influit: sed & longum per transuersa aggerem tolli imperauit, à Carthusiæ collibus deriuatum, qui etiam Tanaro finiretur. Id non alio consilio, quàm vt ciuitatis ambitus omnis, & molatrinæ quotidiano vsui seruientes, eo machinamento tegerentur. Trahi quoque in longum obsidionem posse rebatur; si procul mœnib. hostem distinuisset, & secretis destinatis instantes ac nescios consilij sui fatigasset. Quantum humana ope niti potuit, securitati suorum cauit: licet tot millium assultum, & tot legionum oppugnationem se metuere fateretur loci iniquitate, in quo parum munimenti esset, & paucitate propugnantium. Irrita aduersus eam debilitatem Hispanorum vis, multum gloriæ addidit; vt quod infirmitas & languor fuerat, in Sabaudij fortitudinem vniuersi referrent.

Vbi in securitatem adducta munimenta, & addita paganorum manus cæptos à ductoribus aggeres extulit, partiri loca cœpit, vt discreti & obseruati acrius nauarent, manifestiórque æmulatione singulorum virtus esset: simul ne nouitate rei pauefacti, minus expectationi responderent. Diebus aliquot milites belli modo castris eduxit, & in loca quæ seruanda acceperant disposuit. Pugnæ quoque & assultus speciem præbere voluit; vt noua hostium facies minus terreret, ipsi audentiores seriò aggrederentur, quod per imaginem conflictus probauerant. Eo exercitio eruditus miles est, datum sibi locum & propugnacula retinere, suggredientes

dientes oppugnatores arcere, vrgere instantes, pugnæ & receptus signa discere, confertosque aut diuisos occasioni occurrere. Nec minus forma eruptionibus præscripta, quamcunque in partem vis Hispana incubuisset. Et indiuidui Sabaudio administri belli aderant, quorum innatæ fortitudini præsentia Domini stimumulos addebat. Digna maiori fortuna virtus erat, si quando causa validior arma mouisset: sed fallit plerumque res opinione corrupta; nec aut causę aut existimationi semper fortuna respondet. Nouem hominum millia sub signis habere dicebatur; cum cætera ditionis procul sita, populares centuriæ, & acciti noui delectus tutarentur. Non die non nocte intermissa solicitudo & cura: & cunctis præsens Dux haudquaquam Hispanos fefellit, qui iam Annoni conuenerant; videbantúrque neglectam semper agendorum opportunitatem festinatione velle corrigere. Itaque peditatus omnis Hispanis & Italis mixtus, & in plures cuneos diuisus recta Astium via præmissus est; vicinis collibus latera tegentibus. Inerant Neapolitanorum ac Longobardorum Tertij (sic appellant) nouem; Gambaloita mille & sexentos circiter numerabat, Hieronymus de Roo duo millia, Ioannes Petrus Corbellonus duo millia & quingentos; sed Crucis albæ tutelæ relicti, vnde in hostes frequens auxilium imminebat: sub Carolo Spinello Neapolitanorum duo millia, sub Thoma Caracciolo totidem, Carolus Sangro vix sexentos numerabat. Dux Latetæ Marij Farnesij filius mille Parmensibus præerat, mille & quingentis Lucensibus Cenamus. Carpegnæ Comes Vrbinatibus mille ferè numero imperabat: sed hi castrorum curæ tribus ferè passuum millibus ab exercitu distantium relicti fuerant. Miserat quoque Magnus Etruriæ Dux, peditum duo millia; neque tamen Astium vsque processère; sed Arci Sandoual impositi præsidium agitabant. Et quamuis Inoyosa ducere in bellum mallet; illi tamen pactis inter Hispanos Reges & Etruscos Duces nixi, nisi ad tutelam Mediolanensis Ducatus teneri se dixerant. Non hic Hispanos de possessione Mediolani certare; sed aduersus Sabaudium de alienis contendere: proferendorum finium nullam ipsos obligationem manere. Quod quia verum dicebatur non aliud ab his obtentum, quàm vt securitati Mediolanensis Ducatus deseruirent. Quamquam ne ad id quidem pacta à Carolo V. descripta, cum Senarum dominium largiretur, continere ferebant. Si enim externa vis in ditioně irrumperet, certo bellatorum numero accurrere securitati debere iusserat; & id se facturos Medicæi receperant: nunc summa pace rerum Hispanos Pedemontanam exercere; & Sabaudium non inferre bellum sed propulsare. Hispanorum sex Tertij erant; vni Petrus Sarmentus præerat, continebátque mille sexentos; alteri Ioannes Brauus, cui inerant mille & quingenti; tertio Ioannes Cordoua pari peditum numero; quarto Hieronymus Pimentellus, cui vix sexenti suberant; quinto Luisius Cordoua, quod quadringentos complectebatur; sexto Comes Villæmedianæ, sexcentos numerabat. Et quia Comes grauibus de causis procul in Hispania agebat, Petrus Sarmentus curabat. *Hispanus exercitus sub Astio.*

Viginti quoque diebus, antequam pax Astij sanciretur, Madrutius cum legione Germanorum in castra venerat. Eam Tertiorum diuersitatem, & numeri discrepantiam, miram visum iri scio, quibus expeditionum forma ignota est; sed gnari moris, militarem in Tertiis Hispanorum infrequentiam agnoscent, emaçp ducibus addere. Idq; impunè vsitari apud Duces gentis, magno existimationis regiæ malo; apud Italos verò magis minúsve; prout apud supremum belli ducem, & socios auctoritate valuerint; Accedunt casus rerum; vt descripti Tertij trium millium numero suis in locis, vbi in bellum deducti sunt, dimidiâ plerumque parte imminuantur. Aliis fuga elapsis, aliis infirmitate impeditis, pluribus missione absentibus; vt ab exercitu viginti millium, vix decem millium opera expectari possit. Procedentis exercitus is ordo erat; Primum agmen quingenti equites du-

ctabant; mox pedites & tormenta bellica. Hinc quatuor fermè equitum millia in duas turmas diuisa sequebantur. Primæ Alonsus Pimentellus vniuersi equitatus præfectus; posteriori Sancius Salina præerant. Succedebat Marchio Estensis, cum quadringentis cataphractis, antiquâ Mediolanensis ditionis militiâ: mox impedimenta ac sarcinæ vehebantur; quarum extrema delectus peditatus claudebat.

Duodecimâ Maij erat; cum totâ mole ab Hispanis in Astenses bellum translatum. Vtrinque arma & Duces erant:& Christianus Orbis secreto aut manifesto cum decertantibus Principibus fœdere, ingentis belli seriem meditabatur. Rex Gallus supra ætatem studio gloriæ & pacis accensus: cum missis ad Inoyosam literis, mox & ad Sabaudium & Mantuanum frustra desideratam Italiæ quietem moliretur, validius apud Hispanum nitebatur, vt integrâ existimatione partium aduersi placidioribus amicitiæ legibus accederent; nec mutuò implacabiles ad exitium vsque decertarent. Apud Mantuanum nil moræ erat, quò minus sancitis inter Reges conditionibus annueret; si vis hostilis abesset, & iura apud Cæsarem examinarentur. Peditatu nihilominus aliquot cohortium,& ferè quadringentis equitibus, quos spoliato iumentis Mantuano agro coëgerat, ita Hispanos inuitasse videbatur; vt ipse periculosa Monferrati, suis centurijs insideret; nec omnis eius spes in externis esset. Propriam conditionem malè æstimantem,cum totum se Hispanis permisisset, peritiores monuerant ita subsidium admittere, vt opportuna & opulenta locorum, arciumq; valida suo milite firmaret. Placuerat iuueni consilium, sed domestica inopia deiecerat animum (alieno enim ære grauatus vim insuper pecuniæ inanibus effundebat) vt nil sponte meditari auderet, aut exequi. Sæpè etiam ductoribus praua æmulatio intercessit,vt datam à Senatu Veneto munificentiam perderent,nec vllum in vsum vtiliter insumerent. Multa à Regibus vicissim iteratis cursoribus deferebantur, cum iam in limine bellum strepere;& Sabaudius auxilij Gallici securus præter proprium militem,plus quàm crediderant Hispani decresceret. Quamquam enim satisfacturum se Regijs postulatis, quæ nihil honori suo detraherent apud Gallum fateretur; cum tamen Aldigherius aliiq; magni nominis Duces, firmitudinem præsentiâ suaderent, libertatem suam, & dominium omni Regum imperio solutum præferebat; vtq; rogatus conditionibus quas ipse dedisse potius quàm accepisse videretur accedere diceretur, arma simul & negotium pari fronte tractabat admittebátque. Incertum est an prorsus ex animo Hispanum parem indueret; licet crediderim aliquid stimuli Venetos Gallumq; addidisse; vbi stabiles sententiæ deprehendit, nolle illos Monferratum Mantuano detrahi; & pacem prouinciæ promouere.

Certè procul à consilijs pacis erat,cum Guefferius,Regius apud Taurinum minister, Lutetiâ regressus Marchionem Rambogliettum conuenire auditus est, & quæ ab Hispano Gallus retulerat narrare. Rambogliettus vbi pronos in concordiam Reges, & maturam conclusioni negotiationem vidit, citis equis sororium sibi Pugnium ad Sabaudium misit,tempus colloquio oraturum. Iam certior suorum literis Sabaudius erat,quid is tractaturus adueniret: sed ne medio armorum campo, inter acies paratos certamini milites, decantatæ toties pacis leges auscultaret, præuenire Oratorem voluit, Valsenaramq; oppidum congressui destinauit; pariter ne Pugnius Astium veniret imperauit. Cupido belli Sabaudio, & honoris tanta cura suberat,vt non specie,non re,desiderium concordiæ ostenderet. Quidam dedecere bellatorem Principem,intra tentoria,omnibus iam dimicationi compositis pacis conditiones accipere iactabant. Alij cohortium robur infringi rebantur, otioq; quàm virtuti disponi, si iam exertis ensibus dulcedinem maturæ pacis excepissent. Neque enim magnos Duces armatos, & victoriam præsumentes honesta pacta, hostium sponte delata intra tentoria semper audiuisse.

Rambogliettus Valsenara Sabaudium conuenit.

uisse. Quæcunque causa fuerit, Pugnius Rambogliettum certiorem responsi fecit: nec ille cunctatus Valsenaram nonâ Maij venit; eodem occiduo iam sole Sabaudius, modico comitatu delatus est: cumq; sileri aduentus causam imperasset; in Oratorem Gallum officium, ne longiori itinere fatigaretur, vulgauit. Quippe Valsenara decimo ferè milliario ab Astio distat. Dilata in sequentem pacis tractatio; siue minus annueret, siue lentè diem elabi Sabaudius noluerit. Occurrere enim medio spatio negotiationis, quæ culpam belli flectere in alios possunt, & vniuersa malorum fortunâ euenisse persuadeant. Neque enim leue ex comitibus ad arma incitamentum erat; & aduentantes indies noui Gallorum delectus; constantem operam promittebant. Ipse Dux ortu & instituto procul ab humilitate; exitium quam contemptum sui mallebat. Sed locus & definitum negotiationi tempus vrgebant; itaque mane accersitum Rambogliettum & Guefferium, multum de potentiâ Christianissimi Regis, & gentis aduersum se meritis præfatus; promere illos arbitrium iussit.

Tum Rambogliettus, quando ea Regis suæ mens, honestissimas conditiones pacis proposuit; cupiebat enim compositarum discordiarum gloriam referre. A suis itaque erga Sabaudium officijs orsus consensum Regum prosecutus est. Negligere Hispanum summissionem Ducis, tantùm vt exauctoratione cohortium, & retentis qui præsidia seruent, Italiam omnem noui tumultus suspicione liberaret, requirere. In Monferratum parum æquam inuasionem censere; neque tamen prætensa iura contemnere; sed Cæsarem cui ea iurisdictio competat arbitrum cupere. Diu ab illo calcatam in proprium profectum viam omissam; neque dedecere Ducem comi obsequio aduersus Hispanum modestiæ famam sectari. Ea in primis Regum consilia esse: ita Pontificem, Britannum, Venetos, Imperatorem ipsum, denique potentiores Europæ Principes annuere. Quòd si, vniuersorum arbitrium rejiciat publicam indignationem, & Regis in primis cuius opibus Sabaudiæ res nituntur, incursurum: despectum nempe, tot curarum, legationum, expensarum, officiorum credi posse. Tali ortu irarum, reuocaturum Regem suum trans Alpes auxilia suorum; & nomen Gallum Regis imperio, suis destinatis aduersum fore. Abstinendum illi in Mantuanum iniurijs, vt eius cupita honesta credantur. Quæcunque sibi hostis derraxisset, recepturum; & (quòd caput rerum sit) nisi Hispanus promissis conditionibus stetisset, tutores Gallos in perpetuum habiturum. Vix credituros posteros, prævalidum Regem, Hispaniæ, Belgio, & maiori Italiæ parti imperantem, pactis Sabaudio non datis solùm, sed & acceptis in concordiam iuisse: maximè quod ipso tumultus initio ante alia pactis accedere renuisset, vt tantæ maiestati inhonoris. Postremò Regis sui arbitrio, consilium ac preces addidit; vt multo cum honore, & tantorum motuum superstes, superati præter opinionem discriminis gloriam reportaret. Ad hoc Sabaudius; nullis nisi honoris ac gloriæ stimulis obnoxius; quamquàm vniuersa in rem suam, & Hispanos tot millibus ambitos, de fastu remittere videret, nisi communicato Principi filio, & Regum, rerumq; publicarum eâ causâ laborantibus apud se legatis, consilio annuere voluit. Grates tamen Regi, & beneficium à gente accipere professus, Cherium vbi omnia sancirentur paucos post dies destinauit. Sic Rambogliettus Taurinum, ipse die eodem Astium reuersus est, imminens totius hostilis exercitus collecti periculum metuens.

Vt tamen præuisa negotiatio; & si quando facta examinarentur, pacta nota essent, missis ad Pedemontanum Principem filium, & Oratores Principum literis, quâ causâ Valsenaræ cum Ramboglietto conuenisset, & quid in summam agitatum fuerit admonuit. Pontificius quidem Nuncius, pars pacis, & curarum erat; sed Britanni Regis, & Venetorum Oratores dilatione petebantur; quibus aut inuitis, aut nescijs, haud quaquàm pacem admittere meditabatur; nempe vt belli

arbitri, paci quoque consentirent. Eadem quâ reddiderat die, dispartiti multò ante exploratores, procedere Nonio copias hostiles, & rectâ Astium petere monuerunt. Opportunè rediisse videbatur; adeo perniciosa mora omnis erat. Itaque communicato ductoribus consilio, aduentantem hostem, haudquaquam intra aggeres opperiri decreuit; sed dato fiduciæ documento (vt ab exordio futura iudicarentur) dispositis ordinibus obuiam procedere: siue parato à tergo receptu securum se; siue facilius aduersus itineris difficultates implicatos certari crederet. Ergo peditatum equitatumq; castris educit; & mille ferè passus in hostem profectus, ad Auersæ amnis ripam delatus est. Vbi cum eminentiores & nisi magno nixu superabiles reperisset, loco pro munimento vti decreuit; diuisis statim copijs, & Roassano parti equitatus imposito, seruare itinera, & progressus hostium longius explorare iusso. Neque tamen adeo secretè processit; quin Franciscus Foëntes, Hispanici equitatus Commissarius, eâdem causâ ab Inoyosa præmissus detegeret; simúlque cæteros cataphractos Gallos, qui occasioni intenti Roassanum ponè sequebantur. Foëntes Alphonsum Balesterium cum expeditis turmis Gallorum frontem incurrere iussit; & nisi fugæ se dedissent, perrumpere. Dicto citius obtemperauit. Iamq; Gallorum acies nutâre videbatur; sed cataphracti Alphonsum ac suos exceperunt; & amicis constantiam addiderunt. Sic mutata belli facies; & Galli acrius nixi, præmissos hostes vrgebant; licet non ipsis, non Duci fortitudo deperiret. Galli obiectu collis elusi, cum Hispanas copias monte vicino tectas ignorarent, tamquam in pauciores districtis ensibus certabant. Balesterius officij retinens, hortabatur suos, increpabátque; quod temere illatis & pauculis; ipsi integri, & numero potiores concederent. Ille tamen inter hæc vulneratus partium fortunam infregit; nihilò secius elabentibus opponebat sese, & prece ac minis trepidantes retinebat. Plus tamen operæ cum suis quàm cum hoste erat. Tum Pimentellus hortatos equites immisit; quos Batteuillæ Baronem, cum cataphractis Lotharingis subsequi imperauit. Sed non his, non Gallis, linguæ, armorum, vestitus diuersitas erat; eoq; peruicit occasio; vt nullo discriminis inditio miscereutur arctarentúrque. Pauisse vtrosque ne in suos ferirent, qui interfuêre memorant; totísque manipulis commixtos confudisse ordines hostium potius quàm fregisse. Si qui inimicos aut socios nouerant, flexu & errore illo, incerti agendorum hæserant; donec silentio ac conscientia, vnusquisque noscere ac nosci cœpit, & vt suis iungeretur in diuersa properauit. Hac causa vocati socij, conclamati Decuriones, audita militum nomina cunctationem discussêre. Pimentellus tam acri initio, adeo breuem impetum non crediderat: itaque per hostes, per suos delatus, cum nomina singulorum partesq; vocaret, nonnullos lateri suo nexos silentio detexit; statimq; elatâ voce, insidiatores appellauit; mox citatis Centurionibus inimicos ostendit; sed iam Galli diuidi, & periculo excedere cœperant; cum ante ferire Burgundios, ne mutuò ferirentur, noluissent. Ad vocem Ducum redintegrata pugna; & dum Pimentellus subsidia accersit, in Gallos concitat, & integros fessis restituit, extremum propè discrimen adijt, lapso equo stratus, inter confertissimos Gallorum, vixq; magno suorum auxilio restitutus. Octoginta ferè sclopetarij Albæ Crucis muros (rustica ea casa est) obsedisse dicuntur; vt amicis Gallis præstò essent, si quæ vis maior Hispanorum institisset. Nec primum incursum tolerasse, sed viso periculo ad suos persuasisse. Alij nusquam id subsidij fuisse contendunt, sed omnia iniquiora Sabaudijs.

Equitatus Sabaudiæ & Hispanorum conflictus.

Hac pugnâ pauciores opinione ceciderunt; & Galli licet hostium numero superati, vix triginta suorum desiderarunt; quamuis Ducum iactura maior fuerit; capto Roassano, & Samiano equitatus ductoribus; qui in hostes fortissimè inuecti, & nullo ferè armorum tegumento freti, intercepti sunt, speciemq; victoriæ Hispanis præbuêre. Quippe abductis Ducibus multum constantiæ amiserant; & eorum

eorum nonnulli pudore & irâ præcipites, à pluribus & validioribus vulnerati. Primo statim conflictu eo maximè pauisse Inoyosa fertur, quòd aduersus tot suorum millia pauciores Galli pugnare præsumpsissent: quod tamen suasit necessitas, consilio, imperio, precibus erga ductores, sollicitum se futuri casus ostendit. Id omne secus à quibusdam referri; & casum omnem inter prospera Sabaudij numerari nescius non sum; imo & cladem in Hispanos flectere, & imparem tanto negotio Inoyosam appellare. Nos ab Hispanis & Sabaudijs nobilibus qui conflictui interfuerunt, successum obstrictâ & requisitâ singulorum fide didicimus; postquam inter ipsos compositis rebus, nec gliscentibus æmulatione odijs detectæ veritati locus fuit. Certè inter desperatos & peruicaciâ certantes procul verò credendum est, partes funeribus caruisse; & eò initio substitisse Sabaudios, procedentibus ad vlteriora Hispanis, tamquam cœpto bello viaq; perruptâ.

Excesserat castris vt diximus Sabaudius tribus millibus in ciuitate relictis, cuicunque necessitati, deduxeratq; in prælium octo ferè millia, cum equitibus octingentis (iam enim copiæ accreuerant) non sine multorum admiratione; quod aduersus tot Hispanas legiones, tam exiguis copijs processisset; feruntq; familiarem Duci nobilem eâ admiratione motum, vniuersi exercitus lamentationem illi exposuisse; Sabaudium tamen magnâ animi constantiâ, postquàm instituti rationes prosecutus est, addidisse: suam præsentiam, ac in primis peritiam multorum millium operam æquare. Deduxerat quoque in eandem Auersæ ripam, duodecim promiscuæ molis tormenta bellica; deposueratq; quà maximè hostilem impetum metui par erat. Ductores Gallorum præterito certamine feroces, & meliora semper præsumentes, assiduis obtestationibus orabant, vt vlteriori ripâ superatâ in Hispanos adhuc itineri implicatos ducerentur. Potissima vis equitatus erat, cui illâ expeditione plurimum gloriæ partum. Retinuit impetum, & certum virtutis animum Sabaudius; id vnum ante alia contestatus, non alio munimine firmius res suas niti; nec nisi imprudentiâ tot fortissimorum commilitonum incolumitatem in casum dare. Premendos quidem & cædendos hostes, sed prosperum euentum per occasiones & opportunitates quærendum. plerumque locum, tempus, formam congressus, victoriam aut exitum partibus attulisse. Proinde certis legibus moderandam fortitudinem, ne casui locus detur. Iam haud procul sitæ acies erant; cum Sabaudij ingenti fragore in Hispanos ferreis globis fulminare cœperunt; & collineato ictu lacerati nonnulli iaculatoribus expositi, rectaq; in ripam amnis versi. Perniciem inde & infesta omnia metui posse Hispani ductores cognouerunt; & quo par pari referrent, monerentq; Sabaudios etiam propriæ securitati studere, in superstantem loco collem, qui læuam inimicorum tegebat duo tormenta traxêre, & in oppositam planiciem direxêre, quam cum suis Sabaudius insederat. Dispar vtrinque iactura: nam Sabaudij eodem impetu plures destinabant; Hispani è summo deorsum, non plures vno si fors respondisset, offendebant. Secuta nox, quæ prælantibus solatio esse solet, vtrosque tracto labore in lucem exercuit. Quippe depressiores Auersæ ripas eductis molibus Sabaudij; campum contrà & rusticas Crucis Albæ casas Hispani ducto aggere firmarunt. Nil omissum, aut negligentia solutum: multitudo hostium Sabaudios constantiæ admonebat.

Decimâ tertiâ die Maij Hispani per edita enixi castra hostium & munimenta speculati, nullâ certiori operâ accelerari victoriam posse cognouerunt, quàm si Sabaudios loco tectos, securis sedibus dimouissent. Res in consilium vocata, decretumq; insisti debere collibus, quibus inimicorum latera detegebantur; & nemine obstante promior in Astium descensus erat. Tormentorum quoque vis plus negotij factura videbatur, si addita prioribus tormenta, continuis ictibus è sublimi inferiores Sabaudios exercuissent. Itaque frons exercitus in proximos colles

eniti iussa. Nec id segniter obtemperatum; quamuis per ardua, & sub onere armorum fallaci gressu iter esset. Statim Sabaudio Hispanorum consilia innotuêre; & siue arctiori ambitu munimenta complexus foret; siue vt imminentia iuga in suos vsus verteret; seu denique præuenire conatus hostiles eâ quoque parte meditaretur, eodem cum duobus Gallorum peditum millibus profectus est; vsurpato ante situ inter Auersæ pontem, & Castilionem, quo Hispana vis vertere credebatur. Tormentis quoque bellicis per opportuna dispositis, sese aduersus irruptutos communiuit; mox Castilionem cum delectis sexcentis firmauit.

Sabaudius præsidio firmat Castilionem.

Præceptum discedens dederat, ne cuicunque inuasioni cæderent; sed quam diu puluis bellicus & commeatus superesset, oppugnatores arcerent; dederátque spem sacramento iuratam, se in tempore maioribus copiis subsidio affuturum; non enim omissurum tutelam oppidi, quod vicinio Astium spectaret, & tot strenuos milites contineret. Dux omnibus Carena opinione fortitudinis impositus; certam fidem & duraturam sibi constantiam spopondit: mox Sabaudius ad suos regressus, quos præceperat collibus aggeribus continui operis inclusit; vertique in Hispanos tormenta imperauit. Quod diei reliquum fuit, ictibus assiduis insumptum; hinc Sabaudiis, illinc Hispanis artem iaculandi, certitudine & densitate ictuum approbantibus. Die sequenti eadem peruicaciâ certatum: cum tamen plus metus quàm damni inanis fragor faceret, apud Hispanos tres desiderati; Sabaudiorum duo; cum plus trecentis ictibus vtrique crepuissent. Benecrescentius peditatus Gallici ductor, apud Sabaudios nobilitate & fortitudine commendatus, famam iacturæ suorum auxit; succedebant nihilominus Hispani in nexos colles; quo metui poterat, ne longius prouecti, Sabaudiorum latera ac tergum ambirent. Quod vt exitiabile suis Sabaudius cauere aggressus est; quamquam experimento probatos duces plures in exercitu numeraret; sed ille nihil bene ac tuto factum credebat, cui laborem suum ac industriam non commodasset. Eos inter Camillus Tribunus propriâ audaciâ, nullo Ducis imperio, domum quandam medio inter deprœliantes situ commodam Hispanis, vt adureret, nonnullos primum hostes nactus; mox rumore pugnæ concitis pluribus, periculosâ velitatione, fortunam belli irritauit. Inerât sexaginta Hispani; qui eâ tutelâ securi cum inferri faces ab hostibus, & in tectorum summa euadere flammas viderunt, sociorum arma aduocarunt. Instabant interim Sabaudij, & iam procliuiora ignem conceperant, cum affuêre auxilia, & explicatis insignibus congredi cœptum. Impulsi haud dubiè Sabaudij, & ad suos regredi coacti, cum decuplo plures hostes sustinuissent. Domus nihilominus incendio consumpta. Nec quod nonnulli saucij redierint pro dispendio habitum, virtute tantum & exitu cui sese accinxerant æstimato. Sabaudius laudata fortitudine Camilli ac suorum cautiora consilia præsenti ex vsu ratus; ne per eruptiones sese fatigarent, nisi imperati hortatus est: neque enim defuturam promendæ virtuti occasionem. Tum in colles versus, vt tormentorum situm ordinémque definiret, haud procul domum aliam quam Hispani obsederant speculatus eo dirigi aliud tormentum iussit; insuperq; aliud conuehi; vt ictuum frequentia iis latebris inimicum excuteret.

Tot simul curis indefessè operatum primores Gallorum conuenêre, non procul Castiliono, angustias tectámque saltibus, & collium eminentiâ viam referentes; si lectâ sclopetariorum manu præciperentur, frustra latos ambitus, & Hispanorum progressus fore. Quingentos enim pluribus millibus suggredientium inimicorum retinendis sufficere. Insuper Castilionum eo munimento firmari; nec in ciuitatem obsessam (si tamen obsessa dici mereatur, quæ ne quarta quidem parte sui ambiatur) aut castra, nisi superato discrimine accessûesse. Aderat dominus de Arlò, & Comes Odonus Roerus, ambo veteres militiæ, & congruenti natalibus virtute: qui vbi visum & examinatum à se locum retulere, certámque spem frangandi

nandi hostis, cum sexcentis obtinere aditum, & eo latere securas res seruare iussi sunt. His se alij nobilium in pericula comites addidêre, quos inter Dominus de Pasſâ, & è iuuentute nonnulli; quibus certitudo gloriæ magnitudine laboris ac discriminis æstimabatur. Sed Hispani destinationis securi (quando copiâ prælantium duplò ac triplò Sabaudios superabant; poterántque plura simul in loca arma ferre) vt latiori ambitu possessa hostibus clauderent; vbi Castilionum moram cupitis laturum vidêre; Principem Asculanum cum quinque bellatorum millibus tentare præsidium; & eâ parte transferre bellum consuluerunt. Cum ratione crediderant, cogi in Vrbem Sabaudium, & campum omnem esse obsidentium fore, si colles circum omnes, & impositum lateri hostium Castellum occupauissent. Neque tamen Asculano latentia in angusto præsidia; & Roëri meditationes perspectæ erant; eóque velut mœnibus oppidi bellum illaturus, compositus tamen cuicunque fortunæ, iter ingressus est. Vix mille passus progressus, vbi siluæ densari, & ambigui calles pandere sinum cœperunt, prorupêre magno impetu Galli: & quidem sclopetis res primùm agi cœpta, mox cuneo hostis impelli, diuidi ordines, perrumpi manipuli, confundi gregarius. Vrgebat Luisius Cordoua, & Ioannes Oregliana suæ gentis ductores; & inter certantes & cedentes Hispanum nomen conclamabatur. Contra Arlò & Roërus fronti centuriarum prætenti, suos voce, manu, ad constantiam quam toties promiserant, hortabantur. Sed numero superabantur: & Hispana acies virtute augebatur non solùm præsentiâ Ducum, sed consueta nationi fortitudine. Non minus constantiæ apud Arlò & Roërum videbatur; donec vtrique fortissimè pugnantes, & suis è loco secuto pauorem exprobrantes (quod nullâ necessitate coacti dilaberentur) prima in acie, non vno vulnere dato acceptoq; cecidêre. Victa ex eo pertinacia, & multi trucidati, plures sauciati; cum reliqui per decliuia fugâ inconsultâ voluerentur, vel siluarum abdita scrutarentur, pars cum Pasſâ Castilionum præcipiti fugâ peterent. Non impunè eâ victoria Hispanis fuit, sed multi iiq; strenuiores desiderati; & qui primam frontem virtute aut sorte tenuerant.

Asculanus Castilionum aggreditur.

Eum dimicationis finem Alonsus Pimentellus præuiderat; & quò rumorem prælantium Sabaudij non exciperent, nec laborantibus suis opem ferrent; plures centurias per planiciem vtraque Castra intersecantem effudit, tubarum concentu, & tormentorum fragore aduersos ad bellum prouocans. Creditur imposuisse; aut licet aliqui artem detexissent, loci tamen conditione, & quia seruandis collibus destinari, nisi maiori nixu superabiles putabantur, auxilio abstinuisse. Nec dubium est ingentis discriminis rem fuisse, si Galli suorum promissorum, & loci, Ducumq; imperij meminissent. Quippe & dorso collium, & densitate arborum tecti, in succedentes velut è latebrâ grassari missilibus poterant. Sed vt in Gallis summa audacia, ita in Hispanis constantia est. Cum adhuc inter hostes pugna ferueret, & vesperascente iam die, tamquàm secura omnia, & Roërus cum suis nil metuendum haberet, profectus in Castra Sabaudius fuerat. Tribunum quippe Monasterolum, cum primùm cum suis aduentantem & quâ disciplinâ, quo numero essent videre placuerat. Parte alia Thomas Princeps quâ Tanarus fluuius excurrit, cum equitatus ala, in visas aliquot Hispanorum turmas inuectus fuerat. Et licet illi exploraturi potius quàm pugnaturi eò processissent, vis tamen filij Sabaudio solicitudinem addiderat; ne ætate & animo ferox, nulla periculi recordatione delatus, in insidias laberetur. Vbi reducem cum honore vidit, & nouos milites opinioni respondêre, regressus est. Hic vniuersis intentum Ducem à Sangeorgio missus nuncius assequitur, plura Hispanorum millia vicinos colles occupasse, Domino Arlò & Comiti Roëro congressos, magno nixu certare, auxilio

& festinatione opus esse, numero quippe superari. Et quamuis Sangeorgius prouisu certo plerosque impetum excepturos miserat; regredi tamen in colles Dux cœperat, vt vel suo periculo consternatos ad firmitudinem reuocaret. Castrorum medio, vbi tendere Heluetij iussi fuerant Dominus Quiliai Gallus, sudore ac metu æstuans occurrit; centurias per saltus & angustias collium dispositas locum deseruisse testatur; Comitem Roërum & Dominum de Arlò, cum non precibus, non minis retinere suos possent, in acie confossos; cæteros aut palantes, sese è collibus per inuia demisisse, aut cum Païsâ Castilionem recepisse.

Iam totis copijs obsideri Castellum & nisi celeriter victores arceantur, de municipio actum. Nullis aduersis deiectum Ducem, pluribus experimentis hactenus didicimus; suorum tamen ignauiâ, & morte Ducum turbatus est; caritate in nobiles viros, auersione dedecoris, æstimatione discriminis. Repressit nihilominus mœrorem & futuro prouidit; simulq; è cohortibus Marchionis Lanzij, Polemij, Bolij, Taffini, Grinæ, & Loati promptissimos delegit, quos ipse præsens auxilio duceret. Continuo dorso collium ingressus est; quod in vallem hosti ignotam desinebat; haud procul Castilionis mœnibus. Itaque datis agendorum præceptis, vetitosq; Sabaudiam aut socios conclamare, vt indeprehensi obsidentibus incurrerent, vsque ad propinqua municipij delatus est. Post exactos collibus Gallos, constanti impetu receptos oppido insecutus est, dirigiq; tormenta, ne qua oppugnationi hora decederet, imperauit: & quibusdam ictibus incessisse metum fertur, quò pacta deditionis statim acciperent. Catena loci curæ impositus; siue parum in clausis spei, siue auxilio diffideret, vix hoste viso turpissimam deditionem fecit, sine armis, sine insignibus dimissus; quamquàm bellatorum quingentos numeraret; & commeatus, bellicique pulueris copia in plures dies suppeteret. Hoc statu rerum Sabaudius prope Castilioni mœnia delatus est. Rei certè indignitate, & iacturâ an retrocederet, impetúmve in receptos faceret, dubitasse dicitur; sed valuisse prudentiam, ne paucos suos in aperto tectorum ictibus expositos, pluribus, & victoriâ efferatis obijceret. Carenam tamen militaris flagitij, & ignauiæ reum, testando quâ virtute commilitones vellet suspendio perdidit. Redire ad suos quingenti quinquaginta ab Asculano permissi fuerant. Quidam non adhuc directis in mœnia tormentis, nec vllo ictu tentatâ oppugnatione cessisse Carenam ferunt; eóque acrius indignatum Sabaudium vt in degenerem, nec vllo iusto metu perculsum.

Hispani Castilionem capiunt.

Carenam Sabaudius suspendio perdit.

Deploratis eâ parte rebus, & opinione auxilij Dux elusus, albescente iam die, redire omnes in sua loca iussit. Porrò Hispani vbi abscedere, nec conuerti hostem, è mœnibus prospexêre, plumbeâ grandine insecuti abeuntes sunt, additis militari licentiâ probris, vt in imbelles & frustra ausos. Plura simul Sabaudium angebant, Castra parum tuto sita, occupatis ab Hispano collibus, Castilionis fortuna, & suspectus miles pauoris. Nec minus quadringenti Equites parte aliâ ab Hispanis Sandamianum missi; vt conductos Taurino commeatus interciperent, & Astium fame vrgerent. Inerant enim hominum viginti quinque ferè millia; & tot bellatoros alimenta rapiebant; quæ accipientibus satis diu suffectura erant. Si frontem tantum Hispani, quam producto aggere clausi eduxerant obsedissent; procul à mœnibus, & ex disciplinâ suscepisse bellum, & in aperta traxisse videbatur: sed vbi latera quoque ictibus destinabantur; & ferientes à summo collium tamquàm in Arce tuti essent, cingique Ciuitas posse credita, tot obsidentium millia vicinio succedere; arctiori situ opus, & seruari mœnia oportere vidit. Nec paruus ambitus, quod duo fermè passuum millia protendebatur. Etiam noui Neapolitanorum delectus, Etruriaq; & Vrbino lecta iuuentus, propinquare in castra audiebatur; magnum partibus momentum, solo no-

solo nomine latura. Et quamuis pluta hominum millia è Transalpinis Sabaudius indies operireretur, longa tamen obsidione fatigare hostem decreuerat, & breui receptu securitatem vrbis procurare.

Maij decima quinta primo sole colligi vasa Dux iussit; retrahique intra mœnia rotmenta; mox vniuersos velut pugnæ paratos, recipere se intra muros imperauit. Illi quòd seruatis ordinibus decorè incedetent, plures hotas breuissimo itineri insumpserunt; tamquam insecuturos negligerent, bellumq; mallent. Stimulatum à suis Inoyosam acceperat, vt post fugatas, disiectas collibus & formidine trepidantes Sabaudias copias, loco & securitati diffidentes, dum mœnibus succedunt aggrederetur. Eaq; causa tam diu aperto hæsisse Ducem, quasi prælij copiá faceret. Sed Inoyosa ne quem suorum amitteret; vtq; incolumitati legionum, suæ gentis existimatione prouideret, insequi recipientem se noluisse; eadem facilitate ratus omissurum ciuitatem, qua muniméta temporatia & inualida deseruerat. Inoyosæ reputatio consensum eblandientium prouocauit, vt petentes vrbem Sabaudios, consternatione fractos, & tamquam imminente hoste anxios, spem salutis omnē proiecisse testarentur; missis Genuam ac Mediolanū literis; ne qua pars Italiæ vanitatis expers esset. Id licet Hispanis honorificū, Inoyosę ipsi displicuisse didicimus. Nec in aperto causa; nisi reddendam Regi suo causam nouerat, cur paratam victoriam è fugato & cæso hoste, prosecutus festinatione non esset. Equidem aduerso apud Tribunos & Centuriones suos rumore lacerabatur; quasi & partium fortunam corrupisset; & vel sibi ipsi infensissimo Sabaudio certum decus condonasset. Iactatum à nonnullis audiuimus Isabellæ Belgij Principis, & Magnatum apud Aulam Hispanam præfectis assiduè Inoyosam monitum; ne victoriam asperitatibus sectaretur; & in sororium Regium ac nepotes, hostilia minus contumaciter moliretur. Sed quæ in bello morum, eadem & linguæ licentia est: nec facilè reperias, qui factorum euentum, oculati licet testes congruenter referant. Sabaudij quoque hæc & similia, tamquam inania & vana obturbabant; iactabántque quantum per vires licuisset enixos hostes iis tantum adeundis, quibus se impares cognouerant, abstinuisse. Pugnam medio inter vrbem & castra situ, cunctatione regressus pluribus horis obtulisse; suam fiduciam & promptum ad pericula suorum animum Hispanam arrogantiam retinuisse. Et quamquam hostes præualuerint; dedisse tamen aduersos infractæ virtutis specimen; quod aduersus numerosissimum hostem, multo minoribus copiis, æquo ferè marte congressi fuerint. Id sileri non debuit, vt certum lectori foret; quemadmodum non Hispanis & Sabaudiis sic nec victoribus quidem ipsis conuenire: nec in tot millibus duos numeratos, qui rerum seriem eodem exitu sint prosecuti. Haud dubiè licet magna indignatione, Hispanorum aduersum se odium recoleret; in regio tamen exercitu multi censebantur, apud quos secretis causis certissimâ aduersus Ducem causâ præualebant. Nobilitatem, fortitudinem, cæterásque Principe dignas artes diligebant; æmulatione virtutum, quæ apud Hispanos Proceres frequentes sunt, etiam inimicorum testimonio.

Die sequenti obstante nemine, quæ Sabaudius castra omiserat, Hispani ingressi sunt. Nil repertum, non arma, non commeatus, non palea; quæ summa securitate & prospectantibus hostibus, recipientes se Sabaudij intra mœnia conuexerant. Sed nec vlla munimentorum securitas; neque enim à tergo inuadi Sabaudij poterant; & in vrbem prospectu, non munimento eguerant. Iam enim Sabaudius quantum industria ac fortitudine licebat, procul habere hostem nitebatur; ne eo quoque præsidio destitutus, antiquæ vrbis possessionem, quam tot millibus propugnatorum firmauerat, obsidentium gloriæ permitteret. Id vnum requirere Inoyosam nouerat: scilicet vt honoris specie aliqua, cupitam illi pacem concederet, admitterétve. Sed nec omnis ciuitatis ambitus adhuc clausus

ab Hispanis erat ; & quatuordecim bellatorum millia longo labore vrgenda erant, vt vincerentur, profligarenturq́;. Cum tamen noui delectus Hispanis accederent, & equitum turmæ vltro citroq́; discurrerent, metus erat ne propulso cómeatu obsessi frangerentur. Bellicæ quoque disciplinæ periti fatebantur, expugnationum ingenia eo vsq; sagacitate processisse ; vt nisi clausi campo adituq; potirentur, & per interualla recentia auxilia acciperent, diuturna constantia frustra esse. Inter hæc Sabaudius ad Hispanos locorum munimento intentos Tibicinem misit , corpora nobilium præterito conflictu cæsorum vt sepulturæ darentur, orantem : Nil à morte irarum superesse Inoyosa respondit; nec defunctos solum, sed & inter cæsos languentem vnum deprehensum concessit ; si forsitan præstito obsequio, facilior ad pacis conditiones Sabaudius redderetur, meditatus. Neque tamen ambitiosis exequiis defuncti honorati ; siue potiora Dux sectaretur , siue spectaculum cladis suis substrahere expedire crederet; ne refricatione discriminis frangerentur.

In decimam nonam mensis quiescente Sabaudio, securitati castrorum ab Hispanis prouisum , elati noui aggeres , fossæ humo oppletæ cauatæ recenti operâ sunt ; neque enim statim secutura deditio sperabatur ; & in eam curam deductæ cohortes, ad veteris militiæ æmulationem, laboribus firmatæ. Id certè ramquam ex disciplina laudatum; ne casui apud obsessos locus negligétiâ aperiretur. Nihilo segnius Sabaudius Castello vrbes Monreinerú versus superstantes colles eductis nouis tumulis firmauit: quippe eo processurum hostem crediderat; & eo impedimento procul arceri. Per editiora quoque secretas excubias disposuit; vt Hispanorum motu obseruato statim occurreret. Inhiantes deditioni Hispani erant ; & quamuis non omnem vrbis ambitum complexi forent; frequentiora tamen itinerum insiderant; & quod stabili præsidio incustoditum vltra citroq; permeante milite infestum reddiderant. Si quid vrbi inferebatur, per auia, inaccessa, & obseruatoribus neglecta vehebatur : cum nihilominus vtrinque munimenta aduerterentur; & prælio (quod vix posse vitari credebatur) vniuersi componerentur. Arte apud Ducem opus erat, vt maiori hostium numero congressus, cum gloria obsisteret. Ille vnus erat in quem conuersi suorum oculi spem habebant. Ergo in omnes curas distractus, die nocteq; insomnis, audire suorum sententias, hortari pauentes, difficultatibus hostes implicare, pari ac in victoria securitate, multos muneribus, multos spe excitare: denique tanta animi constantia Hispani exercitus dissolutionem, aut honoratam pacem polliceri; vt omnino credere cognoscererur. Dignior maiori imperio Princeps, & quem congruens virtutibus fortuna in regiam amplitudinem efferret.

Pugna Sabaudy cum Hispanis in collib. Astensibus.

Vicesima Maij proferendis aggeribus cohortium expeditissimas Carthusiam versus Sabaudius eduxit ; quòd ea parte successuros hostes opinaretur; vt vicinio ciuitatis magis mererétur : sed Hispani non dum orto die præuisa locorum opportunitate castris exierant; vt nudatam eo tegumento vrbem facilius incurrerét. Castra Ioan. Petrus Serbellonus seruare iussus fuerat. Plurib. opus non esse, nouerant; neq; enim arcendo mœnib. bello & inferendo, Sabaudios numero impares suffecturos sciebant. Primum agmen Petrus Sarmentus, Hieronym. Pimentellus, Carolus Spinellus, & Thomas Caracciolus, cú vniuersis cohortib. firmauêre. Latuam Io. Brauus, Luisius Cordoua, & Gambaloita tenuêre. Aderát per latera equitum turmę, vt peditatui subsidio essent; pro numero cuiusq; & loco; mediú reliquę copiæ habebát; ea serie nexę, vt promiscuus labor, & paratum certantib. præsidiú conferrent. Ductorum prudentissimi, & vetusti, militię candidè fassi sunt, maiori securitate , cum Auersam progressus Sabaudius est, non potuisse tot colles insideri: sic enim tecta mœnia, & maiorem obsessoribus difficultatem futuram. Quibus tamen Ducis consilia perspecta erant , destinatationem prælij causabantur; nunquam

nunquam satis crediro, vitaturos certamen hostes numero potiores. Duo haud procul Astio colles placidè assurgunt, qui Longobardiæ prospectu Carthusiá obiectam tegunt, dorso inæquali; vtiq; retinendo hosti opportuni. Humiliorem cum Gallicis copiis aggressus Sabaudius est; elatiorem cum Heluetiorum aliquot millib. inscendit; latera ac frontem electissimis sclopetariorum, quinque tormentis bellicis, nec non equitum alis, qua explicari turmæ potuerunt communiuit. Horũ alij per infernam vallem dispositi, nonnulli montium decursu abditi, & tamquam in insidiis dispositi. Tardior (vt diximus) Sabaudij motus fuit, quia serò & parum scitè exploratores monuerant. Et quidem crassa nebula matutinum ortum velauerat; licet editiora sereno cœlo, ambiguum diem aperirẽt. Sic hostes mutuò obuij & ignari, corporibus ante quàm armis concurrerunt. Primus Gallorum & Lotharingiorum, cum Hispanis & Neapolitanis congressus fuit, vtrisque nullo præuisu formidatus. Acrius Galli primo impetu incubuêre, vt mos Gallis; & mutuo hortatu animati in summa planicie hostẽ exceperunt. Contra Hispani oratione ducum, & receptu Sabaudiorum, paucos ante dies viso elati, in obstantes rota vi illati sunt. Sclopetis primùm, mox hastis deturbant loco renitentes conati; & honoro fine fastigio montis potiri. Ingentem virtuti stimulum communis opinio, & spectata in Proceribus constantia addebat. Supremo ferè vertice exilis & rustica domus erat; hac primùm Hispani, mox Galli potiti sunt; & succedente decertantibus auxilio, non semel inter cædes & vulnera ab his, illisve, capta & amissa. Partium interim equitatus planiciem & ima collium, tamquam hostium lateri insultaturis legebat: sed opportunitatibus intentus, si quando inimica acies præualuisset, subsidium suis, metum hostibus promittebat. Et Honofrius quidem Murus Pedemontano equitatui præfectus, collectos in vnum suos, & facto cuneo erumpere iussos, in Neapolitanorum centurias aliquot inuectus est; qui paulo ante Sabaudias copias spectata fortitudine exceperant, & tum iteraro certamine distinebantur. Noua vis plurimum terroris incussit: cum tamen retentis ordinibus validè confligerent quòd iniquo loco pugna esset, impulsi primum, & eorum plerique cæsi: nec tamen inulti ceciderunt: quippe multos hostium propius ingressos, missilibus, demum ferraris contis exceperunt; & maiori constantia præliantes confoderunt. Profuit infractus animus: & quamuis grandinis in morem sclopetorum ictibus à Gallis peterentur; nec minus à longè tormentorum globis, veluti destinato ictu lacerarentur, locum tamen tenuerunt. Eo certè aucta vis, & elisus est hostium conatus: dissipari enim pedites (quando prima vis non cesserat) præcipiti fuga in vrbem ferebantur. Hispanorum quoque tormenta ab imo in summum versa, & vices hosti reddiderant, & detecta Gallorum latera malè habebant. Et quia diutius obniti spe loci ausi, multi Gallorum sauciati; & quos hactenus ordines seruauerant, dissoluti. Sic sonoro clamore Neapolitani Hispaniq; viam progredientibus suis inter arma aperuerunt.

Immota adhuc vicino colle Heluetiorum acies constiterat; cui recepta opinione fortitudinis plurimum credi posse videbatur; nec adhuc Hispana vis animorum gentis periculum fecerat. Regij longiori conflictu, & constantiæ hostium diu eluctati, cum huc illuc plures in locos ferenda arma essent, & vniuersis festinatione prouidendum diduxerant non solùm ordines, sed continuatione cursus & laboris multum virtutis imminuerant. Id preuiderant ductores; & collectis virib. denuo Sabaudij in bellum redirent, sparsosq; ac fatigatos, etiam securitati confisos adorirẽtur, validas equitum turmas, & cataphractorum partẽ, in obsessa à peditibus loca summisere; dato præcepto ne sedem desererent, aut inanes rumores consectarentur. Satis ea parte profectuum, si collis retineretur; vt tamquam ab arce ceruicib. clausorum minitarentur. Dum per diuersa confligitur,

vicinæ domui pauculos Sabaudios, vt in tuto occultari, ignarus facti explorator ad Neapolitanos detulit: neque tamen aut situm loci, aut numerum definiuit. Raros & sine armis putauerat eam latebram metu insedisse. Facilis victoria credita prosperis hactenus partium rebus, obsesso colle, tot armatis deturbatis, ac in vrbem fugatis: itaque in exitium occultatorum vnanimes incurrêre. Prævalidus equitatus erat; nec aliâ causâ in eo loco substiterat, quam vt euentu æstimato, si fortuna contra vertisset, statim dilaberetur; sin spes benè agendæ rei patuisset, occasione fortiter vteretur. Continuêre se tamen, donec propius aduecti Neapolitani, suorum fauore destituerentur. Et quo plus fiduciæ apud debiliores, eò maior clades fuit. Mentitos Hispanum nomen Sabaudios quidam nolebant: nec deerant qui monitorem opportunitàtis dolo vsum dicerent; non tamen alieno cognomine aduersus Neapolitanos Sabaudios vsos. Et apud omnes in confesso, propinquis iam Neapolitanis illos prorupisse, laxatisq; ordinibus excepisse: & eò acrius cæsos, quòd maiori celeritate præcipienda victoria erat; ne Hispanus equitatus amicorum periculo monitus, pararum decus è manibus extorqueret. Illi tamen siue propriâ constantiâ; siue quod iam iam affore auxilia præsumerent fortiter obstitêre. Sed perniciosa aduersus tot validiores virtus fuit, eoq; multi cecidêre. Probrosum in omne æuum ac flagitiosum fuit, quòd turmæ Hispanorum, ante quarum oculos amici trucidabantur, & in vicino tendentes, cum in subsidium à laborantibus aduocarentur, accurrere periclitantibus noluerint; sed nullo virtutis aut indignationis stimulo, tot fortissimos commilitones, immoto obtutu mactari permiserint. Id scelestius, quòd postmodum querelis petiti responderint per neglectum ac fastum, se iussos locum seruare; & collis possessionem, eorum sociorum incolumitati ante habere debuisse. Alij tantùm fortunæ culpam circumferebant; quòd Hispanus equitatus ducibus destitutus (diuersa enim curantes procul aberant) nullius certo imperio regeretur.

Ea clades quamquam pro numero exercitus Hispani minor, victoriam tamen, & quod gloriæ partum fuerat corrupit. Cæterùm Sabaudij equites, Neapolitanorum sanguine conspicui, nemine insequente aut vrgente, ad suos peruasere. Supererant Heluetij specie & opinione terribiles; in hos Inoyosa plura suorum millia immisit, patratum bellum ratus, si disiectâ Gallorum acie, hi quoque loco depellerentur. Vt se ad ictum Hispani dedêre, continuis sclopetorum ictibus impetiti sunt: tempestatem cœlo missam crederes, adeo globorum multitudine, & pulueris ignei fumo ereptus oculis dies fuerat. Nec hi silenti aut ignauo agmine procedebant, sed redditâ vice eminus in consistentes grassabantur. Præuiso discrimine Sabaudius aduolauerat, & apud Ductores Heluetios contestarus eum diem magnæ ipsis gloriæ munimentum futurum; stimulataq; promissis virtute, hortabatur ne decori nominis, expectationi omnium, sibi ipsis in tempore deessent. Quippe paratum se equo desilire, & ferrato conto tamquam manipularium vnum, obire communem ipsis fortunam. Quantum decoris accessurum, si fugatis socijs spes hostium, suorum trepidationem correxissent. Nec siluit vetera; etiam bellante in ijs locis Carolo V. Cæsare, vt integras legiones pauci fuderint, ferro ac vi confertos exercitus aperuerint; & ad recentia delatus, vt strenuè aduersus Gallos decimum ante annum pro Sabaudia meruerint. Hos fortunâ elatos, quos formido Gallorum, & inanis species formidinis in fugam coniecerit. Aliam apud Heluetios disciplinam, aliam virtutem, cessuros illos, si breuem impetum immoti retinuissent. Sed frustra monita erant, apud formidantes, & visa Gallorum fuga animo consternatos. Nec obscura primo statim certamine pauoris signa dederant; non hortatu mutuo, non assensu hilares, non acclamatione horrifici. Iam hastarum nutante siluâ prospicere receptum videbantur. Copiæ Vlrici Ductoris erant (regimentum appellant) paucos ante menses descriptæ, quibus ea prima militia,

militia, & belli flagitium fuit. Pauci veteranorum erant, quos longo vsu Sabaudius disciplinæ ac virtuti assuefecerat, Amniro parebant, fortissima ausuri, si socijs in sacramento constantia fuisset. Vulgatum postmodum rumorem supprimere animus erat, nisi per Europam sparsus futuri præsagium dedisset.

Ætate & robore validus Centurio gentis, pluribus in Gallia stipendijs, & artem bellandi, & opes nactus, cum à Sabaudio admoneretur fortitudinis; & inculcatum sæpius præceptum, sui fastidium mouissent, fertur respondisse; non se ac suos ad lanienam missos, seruandis præsidijs, & arcendis à muris hostibus strenuam operam nauaturos, cæteris tamen cohortibus valli loco seruire nolle. Alienam socordiam æstimatam, & multo suorum sanguine res exterorum promotas consilium instillare; ne pari cum reliquis stipendio difficiliora aggrederentur: quippe in animis Italorum recentem memoriam victoriarum esse; apud suos cædium & desolationum. Mediolanum, Rauennam, Pauiam, Pedemontum suorum funeribus oppleuisse. Proinde maiori discrimini, quos opulentior è victoriâ fortuna maneat, & propinquiores in discrimen traheret. Neque tamen periculum suos vitaturos; si quando pari cohortium numero & fortitudini certandum occurrat. Nunc vnum Heluetium decem hostibus committi; tot millibus superatis sine temeritatis notâ trophæum erigi non posse. Simul strepitoso idiomate suos hortatus est, vt sese in secura reciperent. Ad hæc Sabaudius cum preces imperio miscuisset; non aliud prolocutus dicitur, quàm virorum fortissimos maximè ardua decere. Succedebat interim Hispana acies, non Heluetiorum numerum, non densam hastarum siluam formidans. Vbi tamen propinquos iam hostes, & non dubiâ certaminis destinatione properantes viderunt, magno gentis dedecore locum primò deseruêre; mox è colle Astium versus sese dedere præcipites, non ordinibus seruatis, non retentis armis; quæ nonnulli palantes & consternati, deformi fugâ proiecerant. Quantum in Sabaudio fuit, ne fugarentur præuiderat, delecto securissimo ad prælium loco, & forti equitatu ad læuam disposito; ne qua vis maior turbaret ordines; dexteram enim collis ante firmauerat. Nec id Hispanos fefellerat; eóque acriter Pimentellus Sancium Salinam cum Burgundijs immisit; vt nouo incursu turbati, sociorum incolumitati minus prouiderent. Pimentellus quoque cum suis equitibus lateri Heluetiorum inuectus est. Sed hi iam loco cesserant, exceperantq; prælium turmæ Sabaudiæ, & opinione fortius dimicabant. Vtrinque cædes & vulnera, & dissoluti ordines prælia ntes impetu delatos exceperant. Certantibus Hispanis nouus Pedemontanus equitatus insiluit; statimq; æquata pugna; vt suos Pimentellum retinere compulit, sic cæteros huc illuc sparsos, cum ad signa & ordines conuocaret, non tamen eum numerum cogere potuit, qui victoriam prosequeretur. Peditatus quoque Hispanus labore ac vulneribus fessus, neque eadem constantia inclinantes pressit; nec tantum hostium cecidit quantum pro numero potuisset.

Summo pugnæ æstu cum aduersus Neapolitanos flano ac cæruleo coloribus distinctos opponit suos Sabaudius, & exerto ense pectore tenus armatus inter manifesta pericula volutatur, suffosso equo corruit; cumq; alter duceretur, sclopeti ictu exanimatus est. Idem Thomæ Principis filij discrimen fuit; qui cum iuuenili ardore percitus vrgeret hostes, & suos in certamen traheret; primamq; ante aciem impauidus gloriam sectaretur, equum cui insederat moschetti ictu amisit. Neque adolescens casu turbatus est, sed deducto altero qui sessorem acciperet in prælium rediјt. Ipso metus initio, cum titubare Heluetios, & non armis non auribus satis competere vidit Sabaudius, lectam iuuentutis manum, tormenta in vrbem retrahere imperauerat, ne ambiguam victoriam Hispani partâ leui præda approbarent. Nec enim ignarus agebat apud eos secundam fortunam credi, qui hostem campo depulissent, cecidissent, armis exuissent. A Duce missi pos-

sessa iam ab Hispanis nonnulla, nec ope humanâ recipi posse inuenerunt. Quæ capta non fuerant, per decliuia Astium versus deuoluerunt in infernam planiciem. Sed alto cœtu sepulta, exili riuo qui Carthusia defluit, hæserunt. Post ingressum Astium Sabaudium cum Thoma Principe filio, Inoyosa colles occupatos legionibus diuisit; vt æmulatione virtutis, & præsumptâ securitate, eam singuli partem munirent, quam sorte, aut imperio acceperant. Huic curæ intentum adiêre Hispani, imâ in valle tormenta aliquot a Sabaudijs relicta, nec ausurum hostem semel fugatum nouam eruptionem, referentes. Placuit occasio. Prudentiores tamen, certiora & cautiora consilia ex vsu esse dicebant. Quippe imminere loco hostium munimenta, & obsessos è vicino diram in prædatores vastitatem sclopetis facturos; vt illa nisi multo sanguine haberi possint. Militum quoque lassitudo, retinuisse creditur, & frequentia suorum vulnera; nec enim adhuc cæsorum numerus plenè ferebatur. Vt speratæ tamen prædæ consuleretur, militum pars minori situ tendere iussa est; vt parati discriminis præuisu, quæ Hispanos causæ moratæ fuerant, Sabaudios quoque retinerent. Hi tamen primis tenebris cum Hispani nullo imminentis belli metu corpora curarent, & maximè egêre quiete obsessi crederentur, ducentos pedites, sexaginta equites misêre, & trahendis machinis, & conflictui suffecturos. Ita obsistente nemine, quamquam multo luto demersa tormenta eruerunt, & intra mœnia traxerunt. Id animos addidit; non quod intus magno numero munimenta ambirent, sed quòd eruptionis fortitudine documentum dedissent, viuere hostium constantiam.

Totius decertationis exitum Mantuam Duci amici perscripserant; repertusq; Dux piscatui intentus, procul à belli curis. Itaque omisso instituto properè Mantuam regressus est, & inuitatos nobiles ciues ad vespertinas choræas conuocauit. Cæsus, fugatus, exutus armis, vix mœnibus lapsantibus Astij tectus Sabaudius, argumentum colloquij fuit, & causa lætitiæ. Perisse militum quinque millia, viginti tormenta bellica magnæ molis Hispanos abduxisse, occisum denique Thomam Principem ferebant. Addebantur patris lamenta, & subditorum in aduersam fortunam querelæ. Sed & die sequenti scena Sabaudij stragem referens comicè exhibita, peritissimis instituti operam nauantibus; cum tamen & valeret Sabaudius, & Monferratum ab Hispanis grauius, quàm ab hoste raptaretur, libidinem quoque ingenij protulit, vulgato poëmate (quo genere vanitatis Mantuanus delectabatur) in quo vera falsis, vtrisque contumelias inseruerat. Iam etiam boni, vt olim salutarib. monitis metu abstinere didicerant; sic vt indignationem Domini declinarent, lusibus, ineptiis, & similibus falsitatum blandimentis assueuerant. Reliquum dimicationis exitum, & quæ conflictum partiû secuta sors est, statim exequi decreueram; nisi pleriq; his immorati diuersa in quæstionem vocauissent. Ea Lectoris vtilitati & oblectamento fore credidimus. Et quidem primùm Hispani indubitatam sibi victoriam affingebant: dicentes pulsum hostem, locú quem insederat occupatum, Ducé in vrbem sese recipere coactum, detracta illi tormenta, campum circa omnem victricib. armis possessum, deiectos collib. Gallos, fugatos Heluetios robur exercitus; etiam cæsorum ac sauciorum numero imminutas aduersas cohortes esse. Eadem per Italiam fama percrebuerat, & non dissonantia Oratores, pacis administri, ad suos Principes scripserant: cum insuper potuisse eodem impetu Hispanos ciuitatem irrumpere faterentur: si fugâ Gallorum, trepidatione Heluetiorum vsi, perstitissent.

Partes ad pugnâ sibi speciosiora adscribunt. Contra alij Hispanorum gloriam eleuabant; quod eorum plures in acie cecidissent, nobiliores apud se captiui essent; receptus non fuga fuisset; nec in extremum emisse certamen; sed variâ fortunâ huic illíve parti speciosiora obuenisse. Flauos & cæruleos equites fulminatos dissipatosq;, peditum innumeros interemptos; nec apud hostes inané victoriæ opinionem futuram fuisse si Heluetij veteris gloriæ

gloriæ retinentes primum impetum vtrumque retinuissent. Id in causa maximè est, quòd cæsorum eo prælio numerus incertus sit. Nec enim Duces partium, suos, & alienos consensu, & ex fide referunt. Quidam septuaginta tantum Hispanorum desideratos, & centum quinquaginta vulneratos scribunt. Alij cæsorum numerum ad quadringentos augent, saucios ferè octingentos testantur. Eo amplius Sabaudij; quamuis nec testimoniis ipsorum fides constet: nam modò plures, modò pauciores, eadem vanitate & confusione testantur. Franciscus Silua Pastranæ Ducis Germanus Neapolito Regno cum suis profectus, primam aciem ductor tenuerat; qui cum ardere prælium, & Gallorum ordines primo statim congressu peruicacià fortitudinis seruare locum vidit, subsidium suis, cæteris exemplum magnanimitatis daturus in medios hostes prouectus fuerat, cúmque fortius quàm cautius sese discrimini exposuisset, licet multum suis subsidij attulisset; & eo initio inclinasse hostes viderentur; dum tamen suos virtute sustentat, perrumpit aduersos, manu inter gregarios strenuè certat, lætali vulnere sauciatus est. Stratum iam & extremis proximum inimici opulentam prædam rati oppressêre; & abreptum suis quorum hactenus armis tectus fuerat, Astium primum, demum Taurinum in custodiam misêre. Quiete opus habebat & medela; agitatio intempestiua vulnus deduxit, perniciemq; dolor prouocatus accelerauit. Hæc præcipua Regiæ militiæ iactura credita; non nobilitatis potius quàm indolis, cuius magnum specimen dederat, è præsentibus æstimatione futuri. Lamentatos nobilis iuuenis consanguineos, hoc causâ accepimus; quasi procul humanitate omni Sabaudij captiuum perdere, quàm in propriam vtilitatem seruate voluissent. Huic crimini non modò Sabaudius, sed nec ductores minores affines fuerant; consuetudinem, factúmque belli initio decretum, quo captiui tollendis prçliorum impedimentis Taurinum mitti iubebantur, excusando. Imitatus Sabaudius Hispanos fuerat; quòd ab his in bello capti, cum Annoni aut vicinioribus locis custodiri possent, Alexandriam longius amandati fuerant. Etiam in Hispanos iniuriarum agebat. Quippe regià munificentià captiuos Taurini habui; durè ac parcè Sabaudios Alexandriæ nouerat. Hæc querelarum & dissentionum forma erat.

Franciscus Silua capitur à Sabaudiis.

Et Taurini moritur.

Hispana militia quos colles possessione insederat, studiosè seruabat. Pars maxima eminentiorem tenuit: Ioannes Brauus, Luisius Cordoua, & Ludouicus Gambaloita humiliori hæsêre: Lucenses copiæ post Carthusiam locatæ: Comes Horatius Carpegna, haud procul Auersa amne consederat, elato loco, & in suorum securitatem quæsito. Equitatus in planicie constiterat, in omnes recto tramite directi; & prompta societate, si occurrendum bello fuisset. Ante omnia prouisum, vt proprio se singuli vallo firmarent, aduersus repentinos incursus. Sed & quo Sabaudiis plus terroris esset, legiones medio inter Carthusiam & Ciuitatem situ; vt sclopetarios suos in hostem pugnaturos tegerent; & in arcem ac mœnia, commodè tormenta dirigerent, maiorem ambitum complexæ lunatum vallum eduxêre. Id maximè propugnatores offendit, & præuisu malorum, & quòd statim directis tormentis, tecta ciuitatis ac mœnia quaterentur. Mirum plerisque visum fuit inter hęc, permissam Hispanis à Sabaudio tot dierum quietem, qua efferre arbitrio munimenta licuit; cùm tamen tot intus millibus festinata illa opera turbari placuerit. Nec tamen credibile est secordiam fuisse, sed maiorem futuri curam: quando indefessis literis ac cursoribus, Regum Oratores pacem adhuc honestissimis conditionibus præfinitam proponebant. Duraturo quoque in plures menses bello, multis simul locis prouidendum erat.

Hispanorum ordo in collibus Astensibus

Maij die vicesima octaua, cum Ioannes Brauus veteri aggeri nouum addere pararet, & iam pectori tenus accreuisset, trecentos pedites, equites centum obscuro noctis vsos erupisse, vt intentos operi trucidarent, quódque hactenus

paratum fuerat disiicerent; sed è vicinio moschetorum ictibus terrefactos, & in fugam versos recepisse sese, amissis etiam armis quorundam fide vulgatum est. Id (vt pleraque) Sabaudij vanitatis insimulauit: nec Hispani facti seriem congruenter referunt. Initio belli Inoyosa plures equitum turmas, Sandamianum (vt diximus) miserat; vt aduectum Taurino & vicinis oppidis in castra hostium commeatum interciperet; aut saltem infesta omnia hosti frequenti incursione redderet. Et illi quidem imperio paruerant. Neque tamen frumentantibus obuios se dare ausi sunt; quod valido præsidio tecti incederent; quamuis paganis rapinis, & licentiâ diram vastitatem intulerint. Neque mitius aduersus Monferratenses incolas egêre. In modum captiuitatis grassati sunt; nisi diurna erogatione exorati erant; non cibo, non pabulo satiati. Equidem claudi vallaríque Astium magni ambitus ciuitas obsidione non potuit; quamuis neglecta itinera forent; & proprio periculo alimentorum subuectionem tentare rustici cogerentur. Tot vallibus, tot ignotis collibus aditur; tot populis vndequaque obsidetur. Hispanus tamen eques incendiis temperauit; eoq; cum cætera immanitatis admisisset, pietate vsum se fatebatur. Non certè aut rei domesticæ aut agresti pepercerat, consuetudine victorum; & Gallis apud Monferratum eadem crudelius exercentibus. Leuis ea iactura in tot malis inimicorum credita; quòd Monferratum protectione inuocata, fœdius ab amicis quàm hostibus tractaretur. Ridebant Sabaudij fortunam Mantuani, quod tot simul aduersis conflictaretur; quódque eo confidentiâ processisset, vt exitium vitare non posset, quocunque tandem exercitu teneretur.

Trigesima Maij multum ante pensitato an rectum Taurini iter, obiectu noui munimenti solidaretur firmaretúrque, & qua arte facilis in Carthusiam eruptio pateret, valida manu Sabaudius nouum aggerem eduxit, quod publicam viam tegeret, & dirutâ domo rusticâ (in quam Ioannes Brauus spe munimenti tetendecrat) infesta omnia obsidentibus reddidit. Fassi Hispani sunt, maiori prudentia ac præuisu alibi sisti non potuisse. Neque tamen impedire conati sunt, quod pluribus cohortibus vtrumque latus aduersus irrupturos texisset, castris equitatus procederet; nec nisi magna clade posset prohiberi. Satis & ipsi habuêre nouum munimentum erigere; quod fronti monasterij oppositum Pedemontanam regionem spectabat. Thomas Caracciolus cum suis, & Germanorum recens Nouariâ deductorum plures centuriæ præsidio successerunt: sic caueri castrorum securitati, & posse obsidione lassari clausos crediderant. Vicinitas hostium, & solicitudo (iam enim crescere numero obsessores, & nouos quotidie delectus accipere didicerat) Sabaudium Astij continuêre, ne Chierium proficisceretur: quem Regum Oratoribus importunè flagitantibus locum prædixerat; cum nondum sanguine ac cædibus vtrique incaluissent; sed indefessâ negotiatione spes pacis affulgeret. Etiam Principem Victorium filium an acciret in dubio hęrebat: ne Vercellę Nouariæ vicinio inimicorum libidini exponerentur. Plenum impudentiæ mendacium hoc tempore vulgatum est; ideo dubitasse Sabaudium an filium aduocaret; quod didicisset Hispana caritate solicitum res nouas moliri; vt depulso parente dominationem occuparet. Nec enim post hominum memoriam certius filiorum aduersus patrem obsequium vsquam auditum est, quàm quo Sabaudij Ducis filij, digna æternitate gloria claruerunt. Sed nos hæc & alia portenta nouitatum, obstricta eorum fide qui tradiderunt perscribemus; ne comperta aut ficta sponte omittere videamur.

Cæterùm ne noua destinatio, aut parum memor præteritorum Sabaudius diceretur, eóque licet cum decore suo pacem respuere, Isidorum Barnabitam sibi à sacris confessionibus præmittere placuit; vt auditis conditionibus, si iustæ forent, annueret. Neque enim deerant qui multo honore suo tractari concordiam, reditura-

Sabaudius Isidorum mittit ad Oratorem Gallum.

turaq; Duci omnia, quæ olim Hispani occupauissent, faterentur. Sæpius Isidorus vltro citroq; missus, vbi Sabaudij palato blandientia retulit (id enim & ipse prætulisse dicitur) & Rambolietus quæ maximè ex vsu esse crederet perscripsit; vt in suburbia Astij veniret orarus est. Neque enim alieno relatui standum, aut credendum esse faciliorem compositionem sequi posse, quàm si vtrique congrederentur. Vno ab Astio milliario Rambolietto Dux collocatus est: cumq; mirâ taciturnitate forma agendorum supprimeretur, & eò acrius Aulici rimarentur, non aliud tamen eruêre; quàm Galli quidem Regis arbitrio quæ coegerat arma depositurum; eâ tamen super re Britanniæ Regis ac Senatus Veneti sententiam requirere velle: siue quòd hactenus negotiationi implicati, integrâ illorum dignitate negligi non possent; siue vt illi visò obsequio, & permissâ auctoritate censendi, si quid Hispani hostilitatis intulissent, mutuo vtriusque patrocinio arcerentur. Nec dubium est solidâ prudentia Ducem vsum; non in ijs solùm quæ pacem spectare videbantur, sed cum initio motus, tot Reges, tot Principes, suæ causæ illigauit: & ante alia cum Venetos Mantuano familiares in suam rem pellexit; coegitque, incertum, an inuitos (ne indignantibus iam Hispanis, & minitantibus, communi ope destituerentur) menstruum subsidium, certâ pecuniæ summâ offerre. Eodem præuisu Gallum Regem socero Hispano bellum contestari impulit, nisi pactis concordiæ olim dictis stetisset. Ad extremum cum summa rerum per literas & Isidorum præscripta parum securitatis & multum confusiônis habere videretur Settimum in oppidum Rambolietus accitus est, Sauellus Tihilum, Britanniæ ac Senatus Veneti Oratores Variliam; quò paulò post etiam Sauellus diuertit, communione negotij egere pacem ratus.

Sabaudij prudentia in illigandis sibi Venetis & Gallo Rege.

Hic (vt inter multa & contraria negotij capita vsu venit) acriter sententijs certatum; cum Gallus arbitrij gloriam, non Hispano, non Venetis, non Pontifici concederet; Sauellus eum honorem Christiani orbis parenti deberi diceret; Britannus potentiam auctoritatemq; præferret. Venetus propriam illam Senatus curam & suis opibus sustentatum bellum iactabat. Vbi post multa in pacta concordiæ descendêre, loci quoque lis incessit, quis prior quis posterior receptas conditiones firmaret; cuius nomen publico scripto ante alios legeretur. Vana omnia & inania; sed tamquam honorifica pertinaciter apud proceres vsurpata. Certum est tertiâ Iunij cum Rambolietus Guefferio Regis Galli administro præsente Sabaudium docuisset, Commendatorem Sellerium retulisse, non aliud summissionis argumentum Hispanum cupere, quæ bella capta forent redditurum; simul exercitui suo modum impositurum; ne Sabaudij aut adiacentium suspiciones augerentur; si Dux quas coëgisset copias statim dissoluisset; iis tantùm retentis, quibus ditionum suarum securitati cautum crederet; & Monferrati prætensa iura, vi omissâ, coram Cæsare experiretur. Paucos deliberationi dies petiisse; illicoq; scripturam quæ pacta contineret, formatam & Sabaudij manu subscriptam accepimus. In hac reseruasse Britanniæ Regis assensum ferebatur; qui iam non postrema negotiatorum pars erat. Porrò licet tot Oratorum huc illuc properantium, & apud Hispanos minus asperæ petitiones in limine pacem ostenderent; non defuêre tamen qui Sabaudium monerent, nouas copias in Hispana castra aduocatas, secretasq; insidias cauendas esse. Subodorauerat aliquid Sabaudius, eoq; in plures dies abire negotiationem voluit, vt res suas in tuto sisteret. Princeps Pedemontanus, tam propinqua Vercellis, Nouariam contrâ, cum delectâ peditum & equitum manu præsidebat; habebatque sub signis aliquot bellatorum millia. licet itaque non inani operâ Prouinciam hosti conterminam in securo haberet; cum tamen apud Astium frequentia prælia & nanciscendæ gloriæ occasiones esse cognosceret; simul flagitium interpretaretur, inter tot discrimina parentem volutari, ipsum vt decoris sic laboris expertem procul age-

re, inculcatas preces misisse dicitur, ne eo se honore fraudatum vellet; sed sub fortissimo parente militiæ ornamenta sectari.

Princeps Pedemontanus ad Partem Astium venit cum duobus millibus bellatorum.

Itaque Sabaudius cum paucos Hispanos eum limitem seruare, & vim omnem Astium translatam certis relatoribus accepisset, Principem cum duobus peditum millibus sese Astium conuenire permisit: Aucto quippe hoste non inconsultam eam accessionem fore nouerat. Vbi venit, diuisus nouus miles est per noua munimenta, quæ proficientibus indies Hispanorum aggeribus tollebantur in terrorem & securitatem. Nil intermissa hostilitate bellum procedebat; & quamquam depellere locis quos integris Tertijs insedissent arduum foret, nocturnis tamen & diurnis insultibus, tectos & prospectantes prouocabant, indefesso Sabaudio, & Gallis aperto marte congredi gestientibus. Vtque inter eminus pugnantes vsu venit, plures per interualla cecidêre cum stabili gressu & sub certo telorum ictu dimicarent. Ea vna pugnæ intermissio erat; cum aut in Hispana Castra Oratorés, aut in Sabaudia progrederentur. Cœpta enim pacis negotiatio, quamuis inter deprælhantes trahebatur, non Sauello solum, sed & Rambolietto communi bono, honori proprio assiduâ operâ intentis. Cumque interim nulla dies certaminum expers esset; nec Hispani res suas in discrimen darent, sed tempore & obsidione proficere cogitarent. Frequentes iam è crasso vimine caueas extulerant, quibus haud procul Sabaudio præsidio directa tormenta tegerentur, tum Sangeorgius Sabaudium eadem agitantem conuenit, hortatusque est, vt nobili facinore delectis in operam strenuissimis, molibus hostium iam eductis injici flammas permitteret; & disijci quæ hactenus in suorum perniciem sunt fabricata.

Certum erat fortibus ausis Ducem annuere. Ergo vicesimâ primâ Iunij multa hominum millia Castris eduxit, & translatâ in Sangeorgium agendorum curâ, vt auderet exequereturque; insuper stimulos addidit. Ille duobus peditum millibus, & equitibus fermè ducentis comitatus, in seruantes iam sua, & propugnationi paratos inuectus est. Et primò quidem sclopetis eminus certatum, mox ardore certaminis vlterius prouecti ad hastatos ventum. Aderat pugnantibus Sangeorgius & à tergo Sabaudius addebat securitatem, diu tamen certatum; cum Sabaudij machinas dissoluere, & facibus armati, igni corrumpere niterentur. Et licet plures eo conflictu caderent, & frequentia in subeuntes vulnera audacissimos motarentur; ipseque Sangeorgius humerum sauciatus foret, seruari tamen machinæ non poterant, quin concepta flamma magno partium dedecore soluerentur. Neque tamen vis Sabaudiorum eo fine stetit, sed diruere quoquo munimenta adorti nudis manibus (quando ligones in promptu non erant) aggerem ac sarmenta quibus coaluerant, lacerabant. Ad extremum vbi solutas in fauillam moles; & proprio quoque sanguine respersam iactutam viderunt, ad suos reuersi sunt. Octoginta Sabaudios perijsse, plures vulneratos Hispani referunt, licet partum decus molliret dolorem. Apud Hispanos pauciores cecidisse ipsi referunt; quod tecti in apertos pugnassent. Sed Lazarus Doria, & Iulius Nicolinus suo ductu militantes cæsi. Sabaudij Hispanorum ducentos desideratos asseuerabant. Illud certum est, nec egressos Castris Hispanos, nec consequi abeuntes ausos. Magnitudini Sabaudij reperti tum apud Astenses quidam, qui cum Dux consilia belli posceret, ausi dicebantur deditionem ciuitatis suadere, & causas cur tueri diutius non posset, addere. Et quamquam Sabaudius renidens, & manifestè abnuere vilitatem illam videretur, quò minus tamen apud ciues non vulgaretur parari discessum, & permitti hostibus Vrbem inhiberi non potuit. Id miseros ciues apud quos certissima aduersus suum Dominum pietas, & paratus exitio per obsequium animus erat, magno mœrore affecit. Quâ re (cum indies crescere Hispanos & vlteriora meditari viderent, inter spem ac consternationem

nationem medij supplici libello Sabaudij constantiam flagitarunt, cuius ea verba erant. Plures iam menses, gloriosissime Princeps, infœlix hæc nostra ciuitas, comminationes oppugnationis, & belli mala in se verti suspicabatur. Nam & murorũ infirmitas, & hostium vicinium, & situs opportunitas, & agri fertilitas, ante alia hostilem cupiditatem inuitare videbantur. Nunc obtutu vno clausa templa, domos vacuas, vias infrequentes, fœminas lachrymantes, pauentes pueros, paupertatem, lugubria omnia potes intueri. Nihilominus quantum tibi spei hac rerum nostrarum conditione superest, id non mœnium debilitate, sed fortitudine animorum; non metu infantium, aut muliebri gemitu, sed virorum audaciâ, non desperatione paucorum, sed constantiâ & fide vniuersorum æstimandum habes. Periculum enim ac fortunam tuam omnes prompte requirimus, vitamq́; cum substantijs honori tuo vouemus. Fidelissimi ciues tui subditi, non aliud ambiũt, quàm pro te pugnare, tibi fortitudinem ac caritatem approbare. Quidquid apud nos annonæ, tecta ipsa, ornamenta, supellectilem, opes cõmoditati cohortium tuarum relinquimus; nosq́; curæ munimentorum, & ictibus hostium destinamus. Fœminæ puerió; illorum ministerio accingentur, qui primum tutelam professi, mox innocentium ciuium direptionem sunt minitati; matronæ nobiles nondum familiæ honestati debitum sponte deponent, vt ille in vsus militares insumatur; non alium in finem, quam vt mœnia hæc, hæ ædes, hoc cœlum tibi seruetur. Meminimus, Dux serenissime, Astium cæterarum ciuitatum laborem subiuisse: hic nutritas legiones, hic ingenti expensa totam manipulariam indigentiam; hac ciuitate amissa cuncta trans Tanarum in hostem abitura. Taurinensem splendorem, tuæ domus ornamentũ magnâ ex parte Astensi nobilitate contineri. Quòd si optimè meritos, & gloriæ tuæ ante alios studiosos deseris; fortunis exutos, & auitis laribus depulsos, informi & erubescenda calamitate, perpetuò es ante oculos habituros. Vt satis tibi virium, sic tuorum militum auaritia nostrâ munificentiâ explebitur. Fortitudini ac prudentiæ tuæ ne frustra crediderîs, pedibus tuis aduoluti oramus ciues tui, tui filij. Nouitas hæc, & Astensium opimi Sabaudium turbauit. Itaque ne se ea vilitatis nota respergerent, & vt certissimæ destinationi suæ fiderent imperauit: non Gallos sediciosè in posterùm acturos, non tutelam vrbis omissuros; nec ea se suorum ciuium humanitate abusurum sacramento testatus. Id referre placuit confutando impudenti mendacio, quod ab hostibus Sabaudij, per ea tempora vulgatum Mediolani scimus: consensu scilicet Astenses Ducem orasse, ne se diutius timore Hispanorum macerari vellet, sed potius deditioni ciuitatis annueret; vt incolumitati vniuersorum, & honori sexus imbellis consuleretur. Ne id quidem somniasse populum adeo verum est, vt potius obsidionem, labores, ærumnasq́; poposcerit.

Astenses libellum supplicem Sabaudio offerunt, orantes ne se Hispanis dedat.

Die eadem inter Sabaudium & Inoyosam breues induciæ admissæ. Percrebuerat apud obsessos falsus rumor (vt puto) tanta inhumanitate quosdam Hispani exercitus arsisse; vt in mortuorum cadauera, mutilatione, & laniatu sæuierint. Falsò iactatum credimus, licet Hispanorum connata odia Gallos insectata sint. Hinc fama incaluit, magnum nobilium numerum precedenti conflictu periisse: nec enim tantam esse plebis curam; & ferè sepulturę iacturam in plebe negligi. Vndecim omninò retractos a Sabaudijs accepimus, haud dubiè nobiles; & ab amicis & consanguineis tumulis illatos; cęteri passim in aceruum terrâ conditi; ne graui habitu contagionem inferrent. Æstimanti mihi ductorum Sabaudij numerum; & quibus ille administris res tractauerit, subit admiratio, & humanę conditionis miseratio. Quippe Marri cęsus Brolia, diuersis pręsidijs aliquot Gallorum procerum desiderati, prope Castilionem Arlò & Roerus, Sangeorgius vulneratus, Calusij Marchio captiuus, plures tormentorum ictibus lacero aut mulctato corpore, iniquam erga Sabaudij exercitus Duces fortunam testantur. Contra Dux ipse cum

Induciæ inter Hispanos & Sabaudum.

duobus liberis ardente prælio, huc illuc inter tempestatem missilium, & hastarum infestas cuspides, suffossis licet equis intacti, Numinis certam tutelam arguût. Ea præcipuè ratio occurrit, quòd audacissimi & maximè strenui, quorum Sabaudio copia erat, & primâ in acie siti, ægrè perniciem vitare potuerint. Et Dux ipse vniuersos in discrimen exemplo vrgebat: nam fortitudinis æstimatorem, & præmio in generosos effusum nouerant. Sors eadem, siue miseria Hispanos bello ad Vercellas comitata est; perditis pluribus, & nobilioribus, quorum vita vtilior genti, quàm ipsæ Vercellæ erant; vt in loco dicemus. Neque tamen Sabaudio cum ignauis res intercedebat, sed cum Hispanis longâ militiâ duratis, & cum Italis & Germanis quibus, ne virtute ab Hispanis vincerentur pericula viluerant. Eam iacturam Sabaudijs obiectam scimus, grauiterq; indignatos respődisse, discrimina fortes incurrere; ignauos & munimentis tectos tutò bellare. Vrgebat nihilominus cœptam negotiationē pacis Rambolietttus, & nullo decertantium ambiguo, quin aut concordiam aut bellum amplecteretur; prout hostis maluisset; modo ad Sabaudium, modò ad Inoyosam pacta, in quæ conueniendũ existimabat, deferebat. Et cum in negotium multa cõgererentur, ea potissimũ Hispani a Sabaudio requirebant, quæ primo belli motu petierant; nondum per Pedemontanam exercitib. instructi; aut apud Oneliam Marrumq; superiores: Abstineret nempe Monferrato; iura sua (si quæ crederet) apud Cæsarem experiretur, conscriptum militem dimitteret, ne quos metu aut suspicionib. exerceret. Hoc postremum quidam frustra Mantuani causa petitum vulgauerunt; nam & securitati Mediolanensis prouinciæ, & Genuensium impunitati, Sabaudium inermem esse expediebat. Vix satis persuaso, tot copias in otio, & aduersus parum amicos modeste habiturum; aut iniuriarum memoriam proiecturum, quas à Genuensibus Hispanorum mancipijs (vt loquebantur) pridem se accepisse iactauerat. Et quidem duos fermè ante annos abstinere Monferrato promiserat; quandocunque prosequentibus bellum Hispanis ille causam dimisisset, nec prouectos in damna Sabaudiorum, copijs & commeatu iuuisset.

Conditiones pacis inter Sabaudium & Hispanos.

Vicesimâ primâ Iunij, cum iam continuis Oratorum officijs belli feruor deposuisset, Sabaudius Pontificis Nuncio præsente, cum Rambolietto & Guefferio, nec non Zeno Oratore Veneto in sequentes conditiones pacis conuenit: Dissoluturum se militem intra mensem vnum quem haberet, octingentis tantum Heluetijs retentis rerum suarum securitati: si quid iuris aduersus Monferratum præsumeret, omissâ vi, coram Cæsare, ciuiliter tractaturum. Id volenti Rambolietto fuit; qui suis Regis nomine (ne Principem qui arbitrium rerum suarum libés concessisset, negligeret, destitueretve) vicissim spopondit, Monferratensibus subditis, qui in eam diem hostilia Mantuano Duci intulissent, & in Sabaudij partes transissent, seruitium illud ipsis noxæ non fore: recepturos omnia olim possessa, quæq; Curatores fisci Prouinciæ coegissent ademissentque. Restituturos Hispanos oppida omnia, cum tormentis armisque, quæ eo bello cœpissent, intra vnius mensis spatium; & Hispanis Sabaudioq; mutuam captiuorum restitutionem futuram. Quod si Hispani, vi, aut dolo malo, conditionibus quas accepissent, & eorum Rex Gallis sacramento spopondisset, non stetissent; tum arma & copias Gallum Regem Sabaudio sumministraturum, quantum eius securitati opus futurum nouisset. Hæc pacta concordiæ erant: Cæterùm in eam formam, milites vtrinque dimittendos: Primo Sabaudium precibus Rambolietti motum mille pedites Astensis militiæ soluturum: tum datis ad Inoyosam literis petiturum vt exercitum omnem è collibus quos insedisset, ad Crucem Albam, & quartum reduceret. Vbi Inoyosa postulata impleuisset, quòd militiæ reliquum Sabaudio fuerit, educturum, dimissurúmque. Statimq; Inoyosam finibus Pedemõtanæ cum legionibus suis excessurum. Et vbi Sabaudius suis missionem bonâ fide dedisset, Inoyo-

ſam quoque non alium militem retenturum, quàm eum qui non Sabaudio, non vicinis metuendus ſit. Qua cauſa intra ſextum menſem non petituros ſuis copijs tranſitum per ditiones Sabaudij Hiſpanos. Ductori ſummo Gallorum Aldigherio Regem ſuum imperaturum, vt ſi quando Hiſpani pactis non reſpondiſſent, ſtatim Sabaudio cum Regio milite adeſſet, nouis Regis iuſſis non expectatis, aut recentioribus in eam curam mandatis. Nec minus manſurum in poſterum Haluetiorum & Valleſianorum cum Mediolanenſibus liberum tutúmque commercium. Regem quoque Gallum vniuerſis ſuorum, quos contumaciâ aut pronus in Sabaudium animus neglecto imperio traxit veniam conceſſurum; honoréſque ſingulis & ſolita ſtipendia futura. Eâ cauſâ debere Sabaudium amicos continere, nè in quem hoſtilia exerceant. Si quid bellici tumultus licentiâ militari (quæ vix inter tot millia reprimi poteſt) occurrat; id concordiæ pactis obeſſe non debere. Cogendos tamen ſingulos modeſtè agere. Si quid vi detractum ſit omnino reſtituendum. Quidquid Rambolietus Sabaudio Regis Galli nomine promiſerit ratum eſſe non debere, niſi dimiſſo omni exercitu à Sabaudio: Idque Regem proprio chirographo intra viceſimum diem firmare debere. Hæc prior Sabaudius ſcripſit; mox Rambolietus, poſtremò Orator Venetus ſui Senatus nomine promiſit, ſubſidia opeſq; Reipublicæ, quoties diſſolutâ à Sabaudio militiâ Hiſpani pacta violaſſent.

Exercituum animos ſuſpenſos expectatione futuri, viceſimâ ſecundâ Iunij repentinus Nuncius ſolicitudine liberauit; coaluiſſe enim inter Hiſpanos & Sabaudium concordiam vulgatum eſt: hactenus bellatum, in poſterum pacem & omnia tutâ fore. Id apud Hiſpanos primum, mox apud Sabaudios auditum; non tamen eâdem lætitiâ acceptum eſt. Etenim apud hos & illos, diuerſi animorum motus erant; & cum pluribus quies placeret, non tamen deerant qui bellum commendarent. Hiſpanorum aliqui nullo Regis ſui honore, ſancitam pacem rebantur, niſi Aſtium cuius cauſa ſex hebdomadarum labores, multo cum ſanguine ſuorum tolerauiſſent facili iam expugnatione caperetur: Sabaudij contra importunè ſolui militiam rebantur: Indies enim Hiſpanas copias dilabi, incertam apud Ductores concordiam, odio Inoyoſam apud ſuos, Vrbinates, cæteroſq; ſubſidio miſſos pugnam abnuere: Neque enim aduerſus exteros antiquo pacto ſibi præliandum, ſed Mediolanenſis tantummodò Prouinciæ ſecuritati: Plura quam triginta bellatorum millia in eam expeditionem deducta, nunc vix ſexdecim numerari; tantum hominum aut prælia aut bellum abſumpſiſſe: Apud ſe integras cohortes; quindecim prope iuuentutis millia: ſupereſſe Prouinciarum cis & trans Alpes militiam explendis centurijs; à tergo Gallos, & inexhauſtos pecuniâ Venetos. Pleraq; falso, plura verè. Certum enim erat; expletis à Sabaudio conditionib. affuturum ſubſidio Regem, diſcedenti à pactis exiguas copias manſuras. Et quidem ſimilia apud milites vulgabantur. Sabaudius deſtinationis ſecurus, honeſtis ſibi conditionibus acceſſit; eaſq; libens chirographo firmauit, in hanc formam. *Pax vulgatur.*

Cum Rex Gallus Ramboletto internuncio Sabaudium docuiſſet, quod legatorum ſuorum opera ab Hiſpano Rege retuliſſet, in rem præſentem; ſimul vt Hiſpano ipſi conueniat cupere; nec diuerſa Epiſcopus Coſta, Sedis Apoſtolicæ Nuncius, aut Zeno Veneti Senatus Orator poſcerent, ideo Sabaudium Ducem in Romanum Pontificem, Regem Gallum, & Rempublicam Venetam obſequio ac facilitate, pariter aduerſus Hiſpanum Regem cultu teſtando quàm pronus in publicam quietem foret, præſtito ſacramento ſpondere, ſe intra menſem vnum coactum militem dimiſſurum; iis tantùm ſub vexillo retentis, quibus ſecuritati rerum ſuarum conſultum putaret. Iniuria & offenſis in Mantuanum temperaturum; & prætenſa aduerſus Monferratum iura coram Cæſare examinaturum. Aſtij viceſimâ primâ Iunij, milleſimi ſexcenteſimi decimi quinti.

Cæterùm postquam in eam formam transactum, noua Sabaudium suspicio attinuit, ne quod chirographo rogatus sanciuerat, prius in Inoyosæ manus veniret, quàm ipse conditiones se recepturum promitteret. Quamquam enim Rambolliettus, accessurum pactis Inoyosá testaretur; pro re tamen & futuri securitate videbatur, si quòd vtrique subscripserant, apud Nuncium Apostolicum interim deponeretur: donec publicam fidem daret Inoyosa, quæcunque vtrique spopondissent, apud illum immota fore. Ea causa Costa Sauonensis Episcopus tum Papæ Nuncius, missa fide quam ante subscripserat, indemnitati ac suspicioni Sabaudij consuluit. Nisi enim intra quartum diem ab Inoyosa firmarentur, redditurum se concordiæ scripturam recepit; nec nisi illius chirographo habito dimissurum. Porrò binæ fuerant Rambolietti Oratoris ad Inoyosam literæ; quarum prima sic habebat: In cœptæ negotiationis finem, ab Excellentia tua me certiorem fieri cupio, num quotiescunque Dux Sabaudius, retentis octingentis tantùm Heluetijs, & eo suorum subditorum numero, quibus tutela Prouinciæ curetur, cæteras copias dimiserit, offensis in Mantuanum Ducem abstinuerit, & iura sua coram Cæsare prosecutus fuerit, ab Hispanorum vi securus sit futurus; & an executioni mandatura sit, quæ Reges mutuò promisissent. Videlicet obtemperante votis Sabaudio, numerum sui exercitus moderaturum; ne Ducis aut vicinorum suspiciones prouocentur; & quæ bello capta sint, cum captiuis dimissurum. Ad has Inoyosa breuiter respondit; Se sui Regis nomine vniuersa recipere; & executioni mandaturum quæcunque Orator Rambolietrus suis literis complexus foret. Alteræ literæ Heluetijs & Valesianis solitum per Mediolanensem Ducatum commercium requirebant; & tollendis suspicionibus, ne intra sex proximos menses, militibus Hispanis per Sabaudios fines transitus oraretur. His quoque Inoyosa annuit; quod modico suo sanguine (vt ferebat) Sabaudium ad obsequium compulisset.

[illegible]us in tutelam Sabaudium recipit.

Miserat ante Sabaudius ad Regem Galliæ, & Proceres Consilij Aulici literas, quibus reuerentiam suam, & paratum arbitrio animum imputabat; orabátque, vt securitati suæ Rex prospiceret. His responderat Rex, se necessitatibus statim affuturum, & tutelam illius recepturum; si quando Hispani actorum obliti, pactis concordiæ non stetissent. Nil superesse videbatur, quod sancitam pacem proclamari prohiberet; eóque publicis vtrinque edictis, miles offensis abstinere iussus est. Die sequenti clariora amicitiæ inditia patuerunt. Sabaudius enim cum Principibus filijs, & magno Procerum comitatu, in castra vsque Hispanorum processit; multisque ductorum familiariter collocutus, licet non compellato Inoyosa, ad suos redijt. Si qui ab Hispano exercitu Astium visendæ Ciuitatis studio profecti sunt, amicè excepti; monstrata munimenta, & Vrbs omnis videri permissa. Cumque ædium ruinam, & murorum ingentem stragem præsumerent; tot dierum continuâ successione, & indefessis tormentorum ictibus, persuasi, minora damna & minorem opinione iacturam inuenerunt: siue in vanum ferrei globi inciderant, siue è summo, in depressa malè collineauerant. Dictu mirum quâ secturi securitate populi hostilem concordiam admiserint; præsumpserintque. Prudentiores tamen securæ discordiæ metum retinebant; quòd nulla Mantuano, nulla Sabaudio satisfactione dicta, etiam parum honesta Hispani Regis conditione; & contrà Gallo hostilem causam protegente, intuta pax crederetur. Sed eloqui periculosum erat, ne aut acquieuisse dedecori; aut amare turbas quas Inoyosa composuisse videbatur, crederentur. Cum enim plerique quibus altius animi ferebantur, & quibus arcana negotiorum secretioráque consilia innotuerant, parum futuro fiderent, exitum suspensi circumibant, vt volentibus nolentibúsque iuxta congruerent.

Inter has ambages forte euenit, vt nobilis Hispanus, nullo licet belli munere defunctus,

turmæ Italorum immixtus quorum familiaritate gaudebat, Astium proficisceretur. Itaque a Sabaudiorum copiarum ductorum amicè exceptus delitescentis formidinis suspicionem olim conceptam adauxit. Quippe cum sermone amico res compositas gratararetur,& inter cætera amore gentis,satis gloriæ nationi partum parum opportunè tempori iactaret; eoq; maximè auctam opinionem fortitudinis, quod superato collium Vrbi imminentium iugo, & obsidione ciuitate arctatâ,dedisse quàm recepisse conditiones pacis Inoyosa videretur. Ad hæc renidens Sabaudius subiecit, parùm intus opinionem victoriæ æstimatam; nec enim hactenus vllo æuo auditum,à Duce,cui maiores Sabaudio vires non essent, tot regnorum opibus fultum Regem, pacto in æquas conditiones coactum: eru-bescendam illi quidem cum Hollandis ac Zelandis aliquot ante annos pacem credi; sed fortissimæ genti plus hominum,immensam pecuniam,situm recipiendis auxilijs opportuniorem,quàm Sabaudio esse. Proinde etiam si cætera conferantur, plus honoris addere. Metuisse Hispanos,arma,vires,fortitudinem,disciplinam Ducis; & dissolui militiam ideo maximè cupiuisse, quod numero & expectationi, parum tot armatorum domi millia respondissent. Admissum mutuò inter Sabaudium & Mantuanum controuersiarum arbitrium bono iure esse; darumq; præcipue amici Regis gratiæ,vt iniurijs abstineret; cum multò ante capta reddidisset,quæ sciret statim repeti posse. Neque Britanniæ Regis Venetiq; Senatus,vniuersis eadem orantibus obniti debuisse.Non ergo habere Hispanos quo se præualuisse iactent: vnius alteriusve oppidi possessionem lubricam, nec duraturam esse; & quòd munimento valido destituta sint, parum in summam belli conferre;tot contra Arcibus per Monferratum, vno impetu captis redditisque; vt in aperto sit dissimilitudo fortunæ. Sed quòd post coactum in Vrbem Sabaudium,obsessos colles; & (quod frustrà iaciatur) cinctam obsidione Vrbem honestissimis Sabaudio conditionibus conuenissent, certam vim hostis attestari, & metum proferri. Vanum enim creditu esse noluisse victoriam,receptione ciuitatum abstinuisse, mitius vires ostendisse, aduersus Ducem, quem vix quatuordecim bellatorum millibus ambitum,quinquaginta ferè millibus, Italia omni Germaniaq; coactis, ingenti tormentorum bellicorum apparatu, apertè bello, clam insidijs appetissent; in quem Pontificem, Cæsarem, Gallum incitassent, cui iuris specie Astium vocatis ad penurium subditis abducere nixi forent.

Hæc inter diuersos pluribus agitata cum vtrinque acriter (vt contendentium mos est) rixa incaluissent; addidit insuper Sabaudius, non victos solùm Hispanos,sed & elusos; cum enim nisi auulso partibus Gallo superari Sabaudium liceret, eò iam negotiationem processisse vt innexus causæ propinquus Italiæ Rex, quoties congredi permisisset, sit victoriam Duci concessurus. Id altius Hispano hæsit,quàm priuatorum interpretationes merebantur. Itaque in Castra reuersus, etiam si quæ acceperat, non dubia hostilitatis coniectura retulisset, frustra fuit. Iam enim in re transactum, & eorum dissimulatio quæ corrigi non poterant, ex prudentia esse videbatur. Instabilis tamen pacis,& animi occasiones belli prospectantis, studiiq; Gallorum in Sabaudium fidem detulit, quæ ante plures Hispanorum percrebuerant: Suberat quidem reputantibus pudor, non vi non negotiatione fractum Sabaudium, sed insuper valido vicini Regis, & populorum amicorum munimento firmatum, quibus Hispana amplitudo suspecta, & inuisa erat.

Explorato Sabaudij animo Inoyosa Mediolanum reuertit,relictis Alexandriæ pluribus,per quos,si quæ repens vis emersisset,reprimeretur: sed grauiter animo mœrebat(quod familiarium sacramento innotuit)quòd tot bellatorum millibus in expeditionem deductis (quamquam restituendum fuisset) Astium non cepisset. Parum quippe gloriæ casus Onelia contulerat, absente à loco Sabaudio, & *Inoysa redit Mediolanũ parum lætus.*

paucuſis eo in præſidio repertis. Iuſtum illum triumphum futurum fuiſſe, ſi in Vrbe hoſtili eam pacem conceſſiſſet, quam integra poſſeſſione abnuere potuerat. Fluctuantem quoque inter dedecoris & honoris opinionem animum, continuis monitis publicè amici, ſummiſſis clam literis inuidi cruciabant, faſtum Sabaudiorum, iactantiam, efferos animos refricantium. Seu vera, ſeu falſa, apud ſuſpicacem facilè credita, eoque amariſſima. Dubium agendorum, & communis exiſtimationis anxium die quodam Aſculanus conuenit, ſublatis a meridie menſis, vt congreſſu tempus falleret, & ſolicitum colloquio leuaret. Multa ibi longo ſermone iactata aduerſus famam, & vulgatam populi opinionem: ſed quia obumbratus curâ animus ægrè alienis acquieſcit, & promptius in ea labitur quibus agitatur; oratio ab Inoioſa cæpta eſt, metus, ſolicitudinis, faſtidij index: ſe diuturni operis, & ingentis conatus pudendum finem retuliſſe; hauſiſſe collationibus ſubditos, abſumpſiſſe Monferratenſes hoſpitio, laſſaſſe accitis auxilijs amicos; nec Tranſalpinos ipſos immunes publici laboris fuiſſe. Dediſſetne hoſti, an accepiſſet pacem ideo in dubio habere, quod ea vtilior Sabaudio quam ſuis credatur. Paucos quidem ſuorum in acie cæſos; ſed plures aut in morbi aut fuga elapſos deſiderari. Cœptum cum triginta millibus bellum (ſtudio forſan numerum tenuabat) vix ſecutâ pace quindecim millia ſub ſignis habere. Et quamquam caram omnibus pacem, ſaltem ſororis Regiæ deſiderio facillimis conditionibus ſanciuiſſet, vtilitatem tamen quamcunque cum honore vix credere. Certè eos ſe fælices cenſere quorum auſpicio tam ardua tententur. Præcipitem eſſe bene agendæ rei occaſionem; amiſſamq; fruſtra nominari, aut requiri. Sin nouare ſit animus, violari Regiam fidem. Non eadem quæ primo belli motu ſubſidia in armis; vacuis iam Centurijs, & bona pacis honorato bello præferentibus. Si vetera cum dedecore placeant, manſuram memoriam, & detractioni æmulorum perennem materiam. Quando aperta expeditio placeat, parùm in ſuis ſpei habere; contemptu imperij, militari licentiâ, ſui causâ. Accedere parata pro Sabaudio auxilia; & plura, & irritato Rege Gallo fortiora. Iam non ignorare fortes viros, & præliorum caſibus exercitos; ſe priuatum, non opibus, non honore non famâ paucos ante annos conſpicuũ nouiſſe. Hos iuſſa omnia interpretaturos ſecunda fortunæ ſuorũ, aduerſa inſcitiæ imputaturos. Iam ſiniſtros de ſe apud Aulam maliuolentium ſermones excepiſſe; quos, quò longius abſit, eò difficilius poſſe diluere. Porro licet parem ſe negotio cognoſcat, non ideo tamen fronte tenus obſequium æſtimare; cum nouerit ſubditos propriæ vtilitatis intuitu tam diu adulatione vti, donec votis expleantur. Inglorium quoque Aſtenſis obſidionis exitum, vel infimæ plebis reuerentiam imminuiſſe, recepto apud mortales vſu, exitum potius quàm cauſas reputare; parumque in maioribus fortunæ, etiam minora coniungere. Vbi in hunc ſenſum multa graui expoſtulatione ſingulorum proſecutus eſt, conſilium Aſculani requiſiuit quod tale fuit.

Conſilium Aſculani poſcit.

Præteritum bellum multa habere, quæ virtuti, fortunæ, precibus, conſilijſque ſuorum & exterorum adſcribi poſſint. Proinde non eam ignominiam aut dedecus ſubeſſe, quod ſummum exiſtimet; ſed pleraque excuſare, nonnulla etiam commendare; ſiue enim proprius honos examinetur, pulſum Caſtris quæ præcepelat Sabaudium, deturbatum collibus, anguſto Ciuitatis ſitu, cum victoria ad manus eſſet pacem datam, Captum Caſtilionum, cæſas Gallorum copias, ductoreſq;, penetratas perruptaſq; inſidias; domi Oneliam Marrumq; eſſe. Si acrioribus aſperioribuſq; temperatam conſtet; ſi captæ Vrbis dedecus Regio ſanguini, & indefeſſæ Regiæ ſororis obteſtationi condonatum ſit, iam certam ſpecioſamq; cauſam eſſe, cur opulentiora neglexerit. An non coactum Sabaudium diſſoluere militiam, exarmare domeſtica præſidia, locis decedere; & omiſsâ in Mantuanum vi, apud Cæſarem quæ circumferat iura, experiri? Non ciuitatum

receptione

receptione potius, quàm legibus inimicum arctari,& cogi arbitrio alieno vti, victoriam appellandam. Si quid apud Sabaudium speciem fortitudinis habuerit, non propriam illius, sed externam & fuisse & sciri: neque vno documento probatam generi humano moderationem suam; vtqui integrâ re Sabaudia, non per acies componere discordias noluerit. Imminutionem legionum fortunæ imputandam, non hostium virtuti; raros conflictu amissos; frequentiam morbis tantùm & fuga manipularium insecutam. Quod ardore belli, inter ardua, & fortes conatus aliqui ceciderint, vt non dissoluere centurias, sic argumentum fortitudinis esse. Sepositos & formidolosos sine discrimine; strenuos inter pericula agere. Superesse nihilominus tantum virium vt si denuò pugnandum sit, habeat Sabaudius quos metuat. Accedere Mediolanensem tractum, ditem pecunia, frequentem incolis; vnde numeri & annona statim comparetur. Hæc æstimantibus decora; etiam apud Regem honesti speciem habitura. Neque tamen obtrectatorum delationibus constantiâ excidere debere. Quæ enim virtus, quæ rerum securitas, quæ vnquam victoria inuidiâ caruit? Perspectum id Regi atque Aulæ vbi si quis præteritis successibus detrahat, non deesse qui Ministri dignitatem tueantur, consiliorum administros, affines, amicos, Infantem ipsam Belgij, & (quod rerum caput est) Lermæ Ducem, prævalidum & obnoxium. Porro id opportunissimum euenisse, quo cæteris racentibus excusetur, indignationem Sabaudij ac querelas, non iam semel aut cum simulatione exceptas; haud dubie alienati animi præsagia. Audiuisse Regem non per literas solum & Oratores, sed iis quos Pedemontanus Princeps detulisset: neque vllum tantâ stultitia esse, vt lamenta apud victorem putet. Nulla gubernatoris operâ suspicionem auaritiæ euacuatam; quâ absente non aliud copiarum Duci quod cutim tollat obijci posse. Iam verò dictis factisq; retinendum consilium, ne ob improsperum exitum mutato propositum dicatur; aut præsentium præteritorumq; diuersam conditionem fuisse. Pro virili damnanda arma; & conatu omni promouendam inter Sabaudium & Mantuanum concordiam, quorum causà patratum bellum sit. Id vel ipsi Gallo persuadendum, vt palam sit eum qui studio omni pacem sectatur, victoriam sanguine accelerandam noluisse. Aduocandos Sabaudij ac Mantuani Oratores cum plenis ab vtroque mandatis; & qua maximè licet festinatione, tollendas noui odij occasiones. Rem haud dubiè arduam (nisi coniugium cum Vidua Sabaudia & Mantuano sequatur) quæ tamen studium pacis, vel inuitis approbet. Vrgendum Mantuanum, miscendas precibus minas; vt magnis nuptijs, venia rebellium, obliuione damnorum, securitati suæ cautum velit. Honestam aduersus Mantuanum hostibus & amicis acceptam vim fore; nec ingratam sorori Regiæ Aulicoq; consilio, quibus Mantuani animus parum Hispanis fidus pro explorato habeatur.

Hæc Asculanus Inoyosæ non infensus, causæq; nexus respondit. Et licet quæ secuta sunt deliberationi fidem adstruant, summam nihilominus colloquij, & quæ consensu decreuêre, nobilis Aulici fide didicimus: qui eadem scripto ab Asculano Inoyosæ oblato, & aperuit, & Mantuam misit. Hunc multa pecunia quidam corruperant, non vt Mantuano consulerent (auersos enim fuisse scimus) sed Inoyosæ odio, & curiositate. Mox (quod vsu venit) secretum in plures vulgatum, ne Mantuanum quidem cætera similium incuriosum fefellêre. Negare non ausim Asculanum prudenter Inoyosæ respondisse; & nisi secreta huius cum Sabaudio pacta obstitissent, cautum honori Hispano, & consilijs suis erat. Sed decipi nescia conscientia vrgebat; quâ se nonnulla Sabaudio spopondisse, vix apud Mantuanum obtinenda sciebat. Apertè Regi obtemperandum, & conditionibus Astij sancitis standum erat: sed nisi datam fidem Sabaudio liberasset, eadem belli semina, & inanem spem duraturæ pacis esse nqueat. Quamquam enim

plures ante menses Sabaudho quibusdam conditionibus conuenisse putaretur; & mox mutata rerum facie difficultates & hinc discrimina excepisset, in eo tamen deliquisse maximè videbatur, quòd constantiam Sabaudij expertus iisdem inani spe subleuatus, non abstinuisset. Imo vbi præcedentem caritatem secutum odium est, nouæ reconciliationi plus iusto credidisse dicebatur; in metus, suspiciones, aut fauorem versus, prout occasio inuitauerat.

Cum Sabaudius propositi inconcussus, non aliud quàm quod initio promissum fuerat requireret, hinc pacta parum successura coniectans (nec enim dimissurus arma, aut offensis temperaturus, nisi recepta nepti, obliterata damnorum per Monferratum memoria, & receptis in gratiam rebellibus subditis credebatur. Id apud Inoyosam medij consiliorum refricabant; nec aliam concordiæ ac veræ pacis viam, nisi præstitis quæ olim promisisset, & sublatis quibus rescindi concordia posset. Et licet quæ sæpius Mantuanus abnuerat, inani spe præsumeret requireréteque, vtilitati tamen imperioq; locum aliquem putauit, quo cogeretur. Imminutam auctoritatem suam apud Ducem videbat, rebus parum decorè apud Astium compositis; quamquam enim rumorem vulgi firmatus ab Asculano iam contemnere videretur, Mantuani tamen acerbas notas ferre non poterat; siue ignominia in Duce auctoritatem ferret, siue ipsi detraheret; ne priori licentiâ consulere & imperare auderet. Cupiuerat Mantuanus exui Sabaudium parte magna Pedemontanæ, & id consilij non vnis literis Inoyosæ dederat; additis causis, pomposum in modum figuraris. Nempe qua facilitate similia dicuntur, executioni ab Hispanis mandari posse crediderat; sed quia plures parum æqui Inoyosæ, eadem disseminauerant, ausus est Mantuanus alienæ se causæ acrius ingerere; & viri gloriam manifestis conuicijs eleuare. Id quoque simulandum Inoyosæ erat; vt saltem specie amicitiæ resumere negotiationem posset, & à Mantuano ea exprimere, quibus negatis certum erat, concordiæ sancitæ Sabaudium non acquieturum. Sciebat id maximè Mantuanum auersari; proinde in illius Oratorem Mediolani agentem conuertit, blandimentis primùm mox pauoribus vsus, vt Dominum propriæ vtilitatis admoneret: nec abstinuit promissis si flexisset iuuenem, consilio suorum, & amore opum quas rebellibus detraxerat, conditiones auersantem. Orator quoque quæ admittenda, quæ reijcienda doctus, non ea se sui Ducis mandata habere; nec nouis pactis sanciendis permissam auctoritatem; eóque petendum à Duce rerum arbitrium, & noua pacta quibus Sabaudio concordetur. Pleraque prorsus nolle, dominij cessionem, permissionem Arcium, aut neptis: quædam esse incerta, Veniam rebellium, damnorum obliuionem, quæ ab ipso Duce peti fas sit; non iure tantùm suo, sed & Cæsaris Imperio vsum. Id tamen pari nixu Inoyosa procurabat, non inculcatis solùm literis, sed persuasis potentioribus, vt priuato studio eadem monerent consulueréntque. Hinc Galliâ, Româ, Germaniâ, Hispaniâ eadem deferebantur, quæ tamen stabilem sententiæ Mantuanum haudquaquàm mouebant. Nec enim illi parum decori referre videbatur; si inter pacem & res securas ea concederentur, quorum causâ bellum maluisset.

Inoyosa iterũ procurat Sabaudium Mantuano componere.

Causæ Mantuanus fidere videbatur, cum iam consensu generis humani cecidisset. Ad extremùm cum vniuersa Hispanorum consilia id vnum spectarent, vt quies Ducibus decertantibus esset; & publicæ vtilitati ob datam Sabaudio fidem propria Inoyosæ existimatio accederet, tamquàm beneficium ex tempore quæreretur, iussus est Orator Mantuanus vniuersa scripto complecti; non tantùm vt æstimatione notesceret quid bono iure negari, quid communis commodi gratiâ concedi posset, sed etiam vt ambagibus (si efiri posset) circumuentus aliquid promitteret, quod Dux post factum retractare non posset. Nil intentatum Inoyosæ fuit quo forma aliqua spei suæ ac cupitis induceretur; neq; tamen adeo

facilem

facilem (ac rebatur) Oratorem Mantuanum reperit. Proinde nisi asperitates conditionum, mutuâ Ducum facilitate mollirentur, bellum securum fatebatur; quod & decertantibus, & in causam descensuris perniciosum forer. Iam verò licet dictorum scriptorúmque eadem fides & obligatio sit, ne tamen rerum præcipua, nisi maturè decernerentur, Mantuano placuit Comitem Chieppium Mediolanum properare; vt cum Oratore suo, summam rerum voce & scripto exciperet. Species illi superbiæ videbatur, si colloquio Hispanorum abstinuisset. Cum obfirmatis in sententiâ res erat. Itaque examinatis hinc inde rationibus, & in disputationem vocatis ijs quæ maximè controuertebatur (quandò eadem pertinaciter Inoyosa vellet) diligentia omnis irrita fuit. Fixum enim Mantuano erat pactis Astensibus non decedere, nec cum Cæsarem litis iudicem recepisset; nouis se denuò legibus quæ priora abolerent, illigare; quæ nec sanciri, nec admitti integrâ existimatione possent. Addiderant pariter firmitudinem Hispani Regis ad Inoyosam missæ literæ; quarum ipse exemplar Mantuano transmissum non crediderat: continebant; non concessionis, non mutationis finium rationem inter Sabaudium & Mantuanum habendam; ius partium Cæsari permittendum; Infantis pupillæ causam eodem legandam; cum Viduâ Duce, nec iubendas nuptias nec improbandas, dummodo ditionum transactio non sequeretur: quæ vtrinque bello capta forent, redderentur: Sabaudius ab armis discederet: cum nihilominus vrgeret Inoyosa, & preces suas magno auctoritatis munimine roboraret, denique non potius imperium Regis sui quàm proprium desiderium objiceret, coactus Comes Chieppius est afferre secretum, palamque profiteri: scire Mantuanum quid postremis literis, illi in mandatis à Rege datum sit, nec diuersa posse ab ijs quæ acceperit imperare.

Com. Chieppius à Mantuano Mediolanum mittitur.

Deprehensum se iniquissimè tulit Inoyosa, siue gnara exteris præcepta quæ accepisset impatienter haberet; siue perditam spem omnem concordiæ metueret, quam tot mensium votis sectatus fuerat; vt eo saltem decore extrema suæ administrationis honestaret. Iam enim de successore nescio quid incertus rumor detulerat; cum insuper obitum munus parum Aulæ placuisse accepisset; & fortè id ipsum literis didicerat. Dies aliquot Comes Chieppius immoratus, re infectâ Mantuam rediit, eóque aucta Inoyosæ solicitudo præsentium futurorumque. Quippe ab amicis acceperat, Ioannem Octauium Gonzagam sui Ducis nomine, liberi coniugij arbitrium, & eorum quæ maximè Sabaudius cuperet repulsam à Rege obtinuisse; non vt cum Regijs hostibus nuptias aut infidam amicitiam contraheret, fouereque redituri belli semina, quod mergeret Hispanas opes (non enim nisi eam potentiam arbitram singulorum se velle post diuersa professus fuerat) sed ne Viduæ magnâ cum rerum suarum iacturâ iungeretur. Instillatum enim à Ferrariensi Mantuano fuerat, quod eo præcipuè connubio Sabaudius augere res suas, & partem illi nobilissimam Monferrati detrahere cogitaret. Id ante alia publicis questibus docuisse: cum obfirmato in nuptias Regi id maximè obiecerit, non abnuere se illius familiæ consanguinitatem, cui Regi ante conuenerit, sed filiâ in domum inimici denubere nolle, nisi expeditis iuribus, & sublatis causis odiorum. Neque tamen nisi ditionis parte concessa redituram illi caritatem sæpius apud Aulam & Mediolani testatum pro securo reputantem, decem aut quindecim oppidorum iacturam in vili Mantuanum habiturum; si in posterum cætera seruauisset; & salutari matrimonio sibi ac posteris cauisset. Contra Mantuanus superbè responderat, contrahere se, non emere nuptias velle. Non abnuere causæ iustitiam apud Cæsarem, & quoscunque veri æstimatores experiri; nec sororem suam Pedemontano vt minori collocaturum. Inter hæc geminatæ quas diximus ab Rege literæ Inoyosam agendorum anxium inuenêre; Sabaudio dimittere militiam (quod pacto Astensi facturum se receperat) & cætera executioni mandari imperantes.

Inoyosa iubet Sabaudum militē dimittere.

Adhuc Sabaudij Orator Mediolani erat. Itaque quando tot hactenus curæ, & diu tentata concordia frustra fuit, accersitum Inoyosam monuit Regij imperij, & pactorum Astensium. Proinde Ducem suum misso Cursore faceret certiorem; ne longiori morâ patientiam suam ludificaretur, sed statim militi daret missionem, & quæ apud Astium spopondisset, bonâ fide executioni mandaret. Nimis diu se in tractanda partium concordiâ operam triuisse; adiecisse superos euentui congruens Regis arbitrium; quippe vel annuente cupitis suis Mantuano, nolle Regem accedere: Et ante alia nullam quantumuis exiguam locorum cessionem aut mutationem admittere: Pacem immotis finibus Monferrati iubere. Paruit Sabaudius Orator; & quia pluribus in eam rem opus erat, profectus ipse Taurinum, detulit arcta ab Inoyosa mandata. Ille licet semper imperruptus audito nuncio statim incanduit, Inoyosæ inuidiam; & auersum honestis vtilitatibus suis Regis animum lamentatus. Et ne sine sensu crederetur, statim regredi Mediolanum Oratorem imperauit; conquerique: Cur quæ ingentia paucos ante menses spopondisset in irritum cadere voluisset. Promissam neptim, veniam rebellium, damnorum cessionem cur in dubium vocauerit? scilicet dona ac munificentiam suam frustra fuisse; deceptum se specie amicitiæ; & ideo contemni quod libens volénsque crediditisset. Non minoris aduersus Regia iussa indignatione exarserat; sui sanguinis modicam illinc caritatem, profectus sui per bonas artes inuidiam, fauorem Mantuanæ domus licet aduersæ detestabatur. Neque ministri silebant inanes spes Mediolanensis Ducatus olim ostentatione fictâ instillatas, & dotales vxoris Hispanæ reditus plures iam annos Neapolis ac Mediolani non solutos criminantes. Accendebant offensum animum Onelia Marrumq; nondum reddita, & valido præsidio ab Hispanis seruata: licet vbi militem dimisisset Sabaudius, redditurum singula Regem Inoyosa sacramento promitteret. Domesticas & vulgatas Mediolani querelas satis esse haud quaquam ratus Sabaudius in manifestam scripturam consensit; quâ auctor operis, sua in Hispanum Regem obsequia prosecutus, quibus acerbitatibus exercitus in præmium pietatis fuerit recensebat. Cui cum eodem themate à Mediolanensi quodam responsum foret; vt comparatione vtriusque, odia, merita, causæ, suspiciones innotescant (nec enim inania prosequuntur) iuuandæ memoriæ latine reddidimus. Pertò ita Sabaudius.

Manifestum Sabaudij cōtinens Ducis aduersus Hispanum Regem obsequium.

Serenissimi Sabaudiæ Ducis erga Hispanum Regem eam reuerentiam, id obsequium fuisse, certissimis documentis & magnis officijs approbata, vt genus humanum singulorum æstimatione suspensum admirationis habuerint. Quæ licet magnitudine suâ sine modo fuerint (nam Prouinciarum quæ recto iure possidebantur restitutionem continebant, in quarum securitatem Hispanus Rex Mediolanensis Ducatus nomine Sabaudio assistere tenebatur) non tamen aut acceptam fuisse modestiam, aut moderationem profuisse; sed inaudito despicientiæ exemplo, Sororio ac Nepotibus bellum in Italiâ intulisse. Non minori admiratione fuisse optimû ac iustissimum Regem suum sanguinem armis adortum, leuissimis occasionibus in causam vocatis: quod nempe Mantuano Duci inimico Sabaudius noluerit Viduam filiam ante despondere, quam mutuæ controuersiæ componerentur; & tollerentur è medio causæ odiorum, nec descriptum militem duorum ferè millium numero, supra solitam pridem militiam dimittere; ne Monferrato palmari prouinciæ suspectus foret. Neque enim eas tum vires Sabaudio fuisse, quæ metum vicinis facerent; cum è contra triginta peditum tribus equitum millibus in id bellum motis, Italiam atque adeo Europam omnem excitauerit: Quasi tam ingens apparatus, non aliud quàm duo hominum millia prospiceret, quæ supra solitum Sabaudio militabant. Et quamquàm accessio hæc Heluetiorum Mediolanensi Ducatui & Regi Gallo fœdere

obſtricta, pactiſque acceptis abſtinere oppugnatione Monferrati iuſſa, ſecuritatique Pedemontanæ tantùm aduocata eſſet; nil tamen veritatem facti, aut nexam ſacramento profeſſionem iuuiſſe. Quippe non aliam quàm rerum ſuarum curam Sabaudio incubuiſſe, non ſemel oſtendiſſe ipſum, quòd cum ad manus victoriam haberet, Nizâ abſceſſiſſet, quod Trinum, quod Moncaluium, quod Albam, præcipua Monferrati munimenta cum iam maiorem partem ſuæ poſſeſſionis feciſſet, reddidiſſet: denique quòd ſatisfactioni ſuæ non aliam quam Inoyoſæ fidem voluerit; qui filiam matri viduæ, veniam rebellium damnorum abolitionem, & feſtinatum ſuorum iurium examen ſpoponderat tam irritè quàm falsò.

Denique præſtando coram obſequio miſſum in Hiſpanias Pedemontanum Principem filium, regijs copijs Pedemontanum agrum teſte Sancio Salina Caſtelli Mediolanenſis Præfecto obtuliſſe. Studia tamen ſua ſemper ſine fructu fuiſſe. Cum enim parem facilitati ſuæ animum Regis opperiretur, & ijs quæ miniſtri Regij per Italiam & ab Aulâ præſcribebant congruentiâ ſperaret, Principem Pedemontanum aſperè & inciuiliter habitum; nec minus Filibertum filium ſecundo loco natum, in Portum Sanctæ Mariæ, cœli grauiſſimi, nô diſſimilem exuli relegatum: Ne apud Regem Patruum miniſterio, in ſuam cauſam ſtudiumq; proficeret; & conſiliorum communione vnâ cum fratre Principe iniurias ſuas exponere t; tutelam domus ſuæ, & eorum quæ promiſſa parenti fuerant, cum Monferratum Mantuano redditum, ſexaginta aureorum millia, quæ fœlicis memoriæ Philippus Rex parens filiæ ſuæ Sabaudij coniugi, in Mediolanenſibus reditibus ſingulis annis legauerat; quorum ſolutio octauum iam annum fefellerat; & alia quadraginta octo millia, quæ dotalis prouentus eiuſdem ſponſæ, ſuper reditibus Foggiæ in Neapolitano pendebantur; quæq; quinquennium iam ſuppreſſa fuerant procuraret. Cum nihilominus creditorum cæteri per Italiam & Germaniam ſolutionibus, clientes & amici, ingentibus donis, nullâ Sabaudij mentione explerentur. Neque tamen inurbanitatem ergà filios ſuos, & præpoſterum ſeruorum in Italiâ miniſterium eo fine ſtetiſſe, ſed auſos mouere per Italiam arma, concire accolas Principes, Europámque omnem ſuſpicionibus adnectere; ne modici exercitus dimittendi ſpecie Hiſpani miniſtri, liberum & ſui iuris Principem dominio deijcerent, & alienas Prouincias in ſua commoda referrent. Immemores certè veteris cum Sabaudijs Ducibus ſocietatis & miniſterij fuiſſe: Cum Auus pro Regiâ familiâ, Dux ipſe plures annos in Gentis obſequium diſpendioſum bellum tolerauerit; multo ſuorum ſanguine vtriq; communem cauſam tutatati ſint; & quò pax ſecuritáſque Mediolano eſſet, ingentem Sabaudiæ portionem Regi Gallo à ſe conceſſam. Nempe Regios Nepotes innocentes, & immeritos apud Patruum paternâ caritate eductos, & perpetuâ reuerentiâ probatos, pro iure ſanguinis, conceſſione bonorum, ampliatione finium, exui à miniſtris per Italiam iuriſdictionibus vetuſtis debuiſſe. Et tamen in aperto erat, auaritiam & tyrannidem toti Chriſtiani Orbi inuiſa crimina, nouas apud Italos turbas concitatura; & Mediolanum ipſum periculo expoſiturum. Prætextuum vanitatem pluribus argumentis detectam, qui vbi fruſtra fuerint (ne colores deſiderarentur) abſurdiora commentari: Contumaciam nempe Sabaudij bello perſequendam, quod dicto Regio audiens non fuerit: Neminem tamen adeo ignarum rerum eſſe, qui neſciat ſummi Pontificis, Galli Regis, Venetæq; Reipublicæ officijs multo ante Sabaudium ceſſiſſe; & Monferrati poſſeſſionem, quam armis aduerſus armatos recepiſſet, neglectâ vtilitate ſuâ, & Regis Hiſpani obſequio prælato, reſtituiſſe. Quod ſi contempla Regia imperia exequenda ſint, ignorare neminem, Mantuanum Ducem minus Regi obtemperantem fuiſſe, quamuis conditioni Sabaudij inferiorem. Tot enim legationes quibus Marchio Croſeus, & Alonſus Pimentellus Hiſpanorum nomine defuncti ſunt, vt Pupillam Mantuani neptim Mediola-

num, in Matris auiq; sinum deueherent, constantissimè obstitisse: licet & iure gentium posceretur, & id multò ante factum se Inoyosa sacramento promisisset. Neque tamen in Mantuanum dicto aut facto Regios ministros inuectos, aut eius dominio comminatos; non obedientiam; non summissionem, non satisfactionem hactenus quæsiuisse. Iam nemini dubium esse, non duo militum millia vltra consuetam militiam retenta, aut negatam Mantuani coniugio filiam, nisi præstitis ab Inoyosa, quibus pacto bonæ fidei conuenerat Hispanorum arma prouocauisse, sed cupidinem prouinciarum, & proferendi imperij libidinem inexhaustam.

Porrò non semel Sabaudij Ducis moderationem, & erga Regiam ditionem reuerentiam patuisse; vel generis humani insectatione, & populorum suorum querelâ: cum enim alleuare subditos, & in hostilem agrum copias deducere potuerit iniuriâ abstinuisse; nec nisi propulsandi belli causâ per Mediolanensem agrum incessisse. Nouariam quam minimo negotio capere potuerit, omisisse. Castra in Regio solo noluisse, tolerasse erigi pro finibus Hispana munimenta; copias suas vindictæ desiderio ardentes, populatione & incolarum collationibus prohibuisse: cum Hispani contra in Pedemontanam vastationibus ac rapinis sæuierint, daram deditis fidem fefellerint; quod apud Monbaldonum vsu venit, & contermino Vercellis agro: vnde abducta pecora, dirutæ domus, & inducta campis dira vastitas: imo & ruinarum reliquias in nouam Arcem cum struererur importatas. Semper priores Hispanos Sabaudium agrum incursauisse, fœdasse incendijs (cuius immanitatis documentum Ceresana retinet) Templa quoque sacrorumque ministros direptionibus & prædâ violatos. Ea vt Dux, pijssimo Rege nescio, euenisse credit, & ministrorum flagitio imputat; sic sperare exceptiurum olim sordes, & singula pro modo iniquitatis executurum. Quantum enim decoris Regi, restitutione Monferrati, legatione Principis filij, oblatione agri quo regius exercitus aleretur; nec minus nauium ac triremium in externas expeditiones à Sabaudio quæsitum sit; tantum à ministris iniustum infamiæ, quod Hispano milite, Neapolitanum ac Siculum Regnum exuerint, quod cogendis ad bellum Sabaudium populis, damnatis flagitiorum immanium veniam concesserint, tamquàm in Christiani nominis hostes pro religione certaturis: quòd Ducis ministros Arciumq; præfectos ad perfidiam auro pellexerint; quod inanibus & conuictis falsitatis scripturis, exsibilata consensu generis humani iura vulgauerint; vt subditi Pedemontani subirent Hispanum sacramentum; tum maximè cum pacem & pacta concordiæ obstreperent, summiq; Pontificis arbitrium profiterentur. Tum incusasse Sabaudium belli & turbarum, cum Oneliam infestis exercitibus circumuenirent; & hostilia tamquàm nullâ concordiæ mentione exercerent. Quod scripto consignatis conditionibus pacis postquàm Sabaudius accesserit, detractum sibi transigendi ius retulerint; quòd sanctirâ apud Astium pace Marrum nihilominus occupauerint. Et quidem per ea tempora integrum Sabaudio fuisse, Candiam & vicina ab Hispanis auertere; id tamen reuerentiâ ac religione virasse suosq; monuisse, vt iniuriâ abstinerent.

Porrò non eo fine vim Hispanam stetisse, sed pleraq; Cæsarei iuris oppida eo tracta inuasisse, quorum curam ad Sabaudium pertinere scirent: siue vt procul ceruicibus suorum infensum hostem depelleret, siue officio veteri insistens Cæsarei Vicarij iure vteretur. Secutum quidem & Sabaudium in nonnullis exemplum; quæ tamen occupauerit vbi cœpti motus consedissent, & nullus in posterum ab Hispanis metus fuerit, bonâ fide pristinæ conditioni restituturum; testandæ non minus animi rectitudini, quàm aduersus Cæsaream maiestatem obsequij. Scriptura hæc primùm Mediolani, mox per Italiam vulgata, diuersis animorum motibus excepta est: prout præoccupata opinio in fauorem auersionémque flectebat.

ctebat. Medij non amore, non odio obnoxij, iudicium suspendebant, donec veritas compositione iurium notesceret. Sed vt intemperantes sunt, quibus ambitio aut pronus adulationi animus in diuersa torquetur, repertus est qui responderit, quamquam fallere cuperet offensionis formidine, eoq; typo abstinuerit; pluribus tamen exemplaribus sensa animi sui detegit, quæ vt ferè nouitatem cura sollicitat, exscripta & plures per manus disseminata sunt. Authorem vanitate & similitudine argumenti, facilè vnusquisq; coniecit, qui impudentiam & rerum ignorationem æstimauit. Damnatum ab ipso parente fœtum, publici iuris facere iniquum esset, sileri tamen non debuit, ne manifestæ iniuriæ nescirentur; quas Sabaudius in tempore magnis cladibus vltus est. Id enim sententiæ loco addere licet; quod cùm in Sabaudium quædam ingererentur, plura tamen ministris Regijs imputarentur; cum Rex ipse nulli culpæ affinis, imo magnâ in extremum commendatione dignus fuerit: Hanc illi gloriam ne hostes quidem inuiderunt. Eadem familiari inter amicos sermone, & cum exteris per literas tractabantur. Nec alia calloquiorum materia inter cœtus nobilium, & fora erat. Vt mirum non sit Italiâ, Hispaniâ, Galliâ, Germaniâ similia fuisse vulgata, quibus & offensum Sabaudium, & læsum Inoyosam didicimus. Sed erga hunc maior detractionum licentia; cum illum magnitudo propria, & causæ conditio protegerent. Nec minus ipse Dux conuiciorum insolens, actius grauiúsque lamentabatur spe, non irritas aduersus tantam petulantiam preces fore, quæ ne consceleratis quidem, modo, tempore, occasione, satis placebat. Iam verò hoc præcipuè initio imminui Inoyosæ existimatio, apud præfectos Consilij Regij, & alijs alia criminantibus, augentibusq; flagitia, cunctatio eius accusari publicè cœpit. Summiserant testes criminum qui se læsos iactabant: Hi neglectam sæpius benè agendæ rei occasionem, proditam victoriam, auaritiam, sordésque objiciebant: & eò vsque odiorum libertas prouecta est, vt inter epulas Regias repertus sit, qui missum Mediolano ab vxore eius in castra Pedemontana poculum vitreum, per festinatum nobilemq; Cursorem fateretur, quo pars nobilium fœminarum domi suæ compotauerat, quadam cœnæ festiuitate in salutis Inoyosæ præsagium; reddidisséque operam Inoyosam celebritate maturini conuiuij; quâ Proceres saluti vxoris Inoyosæ eodem poculo incolumitatem ominati fuerant. Sexaginta aurei, vanâ eâ missione insumpti dicebantur. Celebri eo verò conuiuio octingentos; cum maxime rei familiaris angustiam, & pecuniæ in militum stipendia inopiam per literas Regi accusasset. Nec tamen nobili viro patrocinia deerant, ab Lermæ Duce ac necessarijs, quorum calore supra propriam auctoritatem fouebatur, & consilio firmabatur. Horum quoque gratiæ auidi gratitudinem & ex eo obsequium rati, singula Mediolanum Inoyosæ præscribebant; quæ Regi exposita, quæ credita, quæ pronis auribus, aut indignantibus accepta. Plura hæc & grauiora erant, quam vt ab Inoyosa despicerentur, non ignaro magnam fortunam æmulatione exerceri, nec ex animo vniuersos ea auersari, quibus in potentioris gratiam inuehuntur.

Inoyosa apud Aulam Hispanam malè audit.

Ante alia illum querelis intendere Marchio Septem Ecclesiarum missis ab Hispania literis impulit; quibus docebat, nō solùm cunctationes eius, secreta, aperta, prospera, aduersa in culpam trahi; sed præcipuè offendisse silentium: quòd Rex & Proceres studiosè singulorum admonēdi, alienâ ferè curâ, non solùm summa, sed & minima didicissent. Addebat, consensu Ducum militiæ vniuersa eius consilia reprobari; apud quam tot sibi hostes quor strenuos, & lōgo imperij vsu probatos, esse. Duraturam quidem apud se pro amico fidem, sed euentui metuere, paucis eam causam fouentibus, pluribus implacabiliter indignatis; nec credere volentibus, tot Procerum congruentes inuicem criminationes, cum dolo esse. Spem vnam regerendis in accusatores flagitijs, ex bono euentu pendere; quo præterita

Marchio Septem Ecclesiarum Inoyosam criminationum admonet.

ignauiæ nota detergeatur,& obfirmatos in calumniâ animos, nouo affectu retineat. Ductum in vincula Ioannem Vrbinam Inoyosæ familiarem,nec alia quàm amici causa; vt ab arcanorum cõsorte,fidissima consiliorum quæstionibus eruantur. Neglectum Sandamianum, quod sponte Mantuani permittebatur, & mollius tractatum Sabaudium incusari, parum videri,nisi fides quoque Regia in crimen vocaretur. Hac origine processisse diffidentiam ; & rerum Italiæ solicitudinem ingentem ad successoris vsque destinationem. Id suo pretio ab Inoyosa æstimatum. Neque enim morum Aulæ rudis erat, apud quam consilia post deliberationes vulgantur. Incertus quoque rumor idem detulerat,quo minus nullo certo auctore,eò licentius auditus creditúsque. Vanescere Regiæ indignationis formido ; & nominati successoris expectatio poterat, caritate sui inuisa abnuentis, & solatiis amicorum addentium fidem constantiæ ; nisi ab Diego de Leyua literæ ad Vargas Secretorum Mediolani administrum datæ,nouos metus incussissent; & recentioribus inditijs odium sui,successorémque in vicino detexissent. Siquidem continebant ; difficile dictu esse quàm aduersa fama ipse in Aula esset ; secordiam, opportunitatum neglectum, etiam perfidiam objici, & quamquam Lermæ & Viedæ Duces,dignitati vtilitatiq; hominis studerent,inanem tamen operam ludere aduersus consensum Procerum,& firmatas nouis indicibus suspiciones.

Ergò Inoyosa securus iam odij,seq; ac res suas futuro disponere,cogere pecunias, veteres necessitudines & amicitias acrius solicitare, fatigare literis Europam omnem ; & iam non dubia delationum scientia, eorum quibus vrgeretur apud Regem,copiam orare cœpit,quo dilueret obiecta. Sed apud Lermæ Ducem validius nixus,& honori suo,& rei familiari patrocinium flagitabat. Licet varijs artibus eludere accusatores Lerma posset ; aut (quod minimum) apud Regem vniuersa mollius interpretari ; ne tamen publicâ inuidiâ potentiam suam ne amico quidem profuturam infringeret, multis annuere, quibusdam conniuere,nonnulla excusare:spe cessuri tempore odij,& valituræ aduersus æmulos constantiæ. Vxor quoq; Inoyosæ magnis affinitatibus nexa,quod maximè maritus deliquisse dicebatur,prætextu Belgicæ Infantis velabat (cuius gratia multa secus quam Cõsilium Regium voluerat,admiserat)poscebatq; subsidium Principis fœminæ,quã potentissimã nouerat premendis rumoribus. Misisse etiam Inoyosam ipsum Bruxellas Cursores dicebatur,breuem administrationi moram flagitãtes;quò dimissus non depulsus videretur. Annuum imperium poposcerat;& forsan obtinuisset; si Sabaudius minus in summam indignatus, querelis honestissimis abstinuisset. Mantuanus quoque cum nutantem Inoyosæ apud Regem gratiam audiret, tum maximè lamentabatur:nõ quod persuadere posse crederet,si clariora Regem non mouissent;sed vt exutus gubernatione suis questibus videretur. Difficile porrò Sabaudio erat,& Regi & Inoyosæ conuenire. Huic quidem ob elusa toties promissa Neptis,damnorum,rebellium; illi desiderij Mõferrati spe,quod iure deberi sibi iactabat,filiorum ac sui causa. Sed illud præcipuè generosum Ducis animum lacerabat,quòd non consanguinitas,non opportunitas non reuerentia honestissimæ causæ profuissent apud eum quem naturâ fautorem rebus suis nemo nõ sperauerat. Ipsa Regis in Inoyosam indignatio acrior indies & pluribus argumentis conspicua,vniuersos(licet auxilium aliquod spes ostẽdisset)retinuerat;ne irritum officium aggrederentur,tegeréntve hominem, quem vulgi rumor perfidiæ iam, & profligatæ existimationis Regiæ reum arcessebat. Donec tracto in disceptationem negotio,altero damnum mense criminum copia permissa,in hęc ferè capita.

Capita accusationum Inoyosæ. Cur si Astium validius erat, quàm vt caperetur, tot dierum obsidionem lusisset;aut si debilius famâ cur non obsederit,prætterítque ; cur concesserit etiam per ignominiam locorum commoditates,quas prior occupauerat ? Cur educta Arce

Sando-

Sandoual, cum vniuersa metu Hispani nominis compleuisset, magno dedecore suo se Nouariam receperit, ab eo loco mouens, quem existimatio retineri persuadebat; non belli Ducibus, non Regi ipsi communicato consilio? cur perruptis impedimentis, & deducto in Pedemontanam exercitu nouo, in solo hostili castra non posuisset, quod toties Regiæ literæ monuerant; vt ante alia id vexationis genus Sabaudium corrigeret? Cur orta inter Gallos & Pedemõtanos discordiâ, cum nulla Ductoribus reuerẽtia, nulla militibus disciplinæ cura esset, effusam in sinum victoriam reiecisset? Cur manifesto Regij mandati contemptu, victrices & formidatas legiones in Mediolanensem agrum, media agendorum opportunitate præmaturè reduxerit, trahendo bello in sequentem annum, quod eodem impetu patrari potuerat? Etiam si hiberna petenda erant, & pars copiarum in quietem deducenda, cur maritimam expeditionem, paratis in eam curam vniuersis, omiserit, certo inde rerum exitu: siue gentis suæ gloriam nouis expeditionibus protulisset, siue longioribus intentum Sabaudium, ab iis quæ prælio destinasset, diuertisset? Cur Pontificio Nuncio, & Galli Regis Oratore instante, vt quadraginta dierum induciæ sancirentur, media in negotiatione Principem Thomam aggredi Candiam, & toties impunè interna Mediolanẽsis Ducatus irrumpere, expedito equitatu tolerauerit: Non Alonsum Pimentellum cum suis, non turmas poscentes discrimina, insultanti puero opposuerit; non hostiles motus per exploratores dispositos obseruasset? Cur denique rem decori Regio indignam, toties silentio inuoluerit, cum alij irrequisitâ solicitudine perscriberent? Cur ante alios auctoritate, sed militari scientia pluribus inferior, & quorũ sententias requirere in mandatis habuerat, atrogantia ac fastu abstinuerit; nec singulorum cõsilia ad Regem miserit; vt inter diuersos conuenire, & tempori opportuna deligere liceret? Certum enim esse, receptui toti militiæ inhonoro, quodq; gloriam gentis macularet, non semel intonasse; instillaramq; sibi prudẽtiam fuisse ne ab hostico castra moueret; cum interim & suorum vitæ parceret, & solâ morâ frãgeret aduersos. Cur negatis paucorum dierum inducijs magnâ Hispanæ existimationis vibice, tacitè longioribus cõsenserit, tractabili adhuc cœlo ductis in hiberna legionibus, cum aduersus fractũ & numero imparẽ; quiq; externis auxilijs iuuari, ob instantis hiemis sæuitiã non poterat, proficere liceret? Cur diuidere militem, & in diuersa distrahere præsumpserit, nõ Regis imperio, nõ opportunitati obsecutus; fractis eo præcepto suorum animis, & cõcesso inimicis tempore vires exhaustas reficiendi. Cur tot vltrò citroq; commeantibus nunciis, numerũ militum Ducumq; nõ retulerit; quibusq; viribus hostis esset, non perscripserit; facili singulorum scientia, & proprio supremi Ductoris officio? Cur plures ante menses capto Marchione Calusij; & lætionibus eo tractu Hispanorum rebus, victoriæ moderari voluerit; fracto iam Sabaudio, & fugam potius quàm receptum prospectante? Cur Cursore Pontificio in Hispanias properante, aut (si expeditior proprio missu erat) Legato in Aulam internuncio, pacta quæ Sabaudius proposuerat non transmiserit; aut Pontificis in rem eandem studia (quæ tamen sciri summoperè expediebat, quæq; experimẽro innotuerit, toto quod aiunt cœlo ab iis quos ipse misisset discrepare) non obseruauerit? Hæc maximè vulgata; & quò certior fides esset typis commissa: nec ea tamen prorsus credita; aut satis persuasum, non alia exoso iam Gubernatori obijci, quem tot Procerum lamentationes impetebant. Eum Inoyosæ amicorũ astum fuisse æmuli eius fatebantur; quod inania & quæ promptè diluerentur vulgauissent, auertendo à grauioribus Rege, & retinendis iis qui grauiora fuerãt delaturi; quasi illi eandem causam prosequerentur, cætera inania forent, aut maiora quàm vt crederentur. Ergò vt præcedentium querelarum fama magnâ securitate ab Inoyosa excepta est, sic grauius concidisse ferebatur, vbi immaniora accusari, & secretos delatores sibi esse deprehendit. Eo genere erant: Non obtemperatum ab

eo Regijs mandatis, quibus Sabaudij peruicacia frænanda iubebatur: & hinc aduersa rebus & honori Gentis euenisse. Externas intercessiones, ne paratas vires omnes in causam conferret, & ne repentino incursu victoriam occuparet; admisisse: Ab his excusationes negligentiæ petijsse, & dolo prætextus: Recipisse munera in pretium ignauiæ, & accepto auro gemmisq; profectus hostium adornasse: non re, sed nomine bellatorum numerum auxisse, vt nullâ in vsum famâ sibi in menses singulos plura aureorum millia adderentur: Rerum summam non consilij bellici per Italiam arbitrio, sed ductu proprio (vt facilius imponeret) tractauisse. Flagitiosè ac clandestinè Comite Guido Sangeorgio vsum, cæterisq; à Sabaudio missis; vt specie honesti tempora benè agendæ rei perderentur. Venalia omnia apud exercitum habuisse. Strenuos belli Duces quorum virtuti infestus esset, & Oroscum præcipuè ad Bestagnum dolo & casibus obiectauisse. Et vt alienâ quoq; culpâ premeretur, multa in vxorem illius ingerebantur, ausam venundare pretio partium fortunam, & potentiam sordido quæstu æstimare. Vix publicè accepta comperta sunt; eò minus abdita, & secretis maximè accusationibus delata pro certis recipere animus est. Id tantùm scimus priora obiecta Inoyosam renidentem excepisse; posterioribus iratum intentumq; conscientiæ suspicionem quibusdam præbuisse. Animum certè magnitudine dignitatis oblatum, repentinâ motum mutatione in comitatem vrbanitatemq; mutatum præbuit. Haud dubiè prudentia facilius sermone ac præceptis, quam vsu probatur: nec enim vllus adeo securi animi est, quem similia repentino & magno occursu firmitudine non deijciant. Quo minus mirum internas animi turbas, Inoyosam tegere & dissimulare non potuisse: & fronte licet hilari, nouæ vitæ institutis solicitudinem derexisse. His angi Inoyosam quamquàm recordarione iniuriæ Sabaudius lætari debere videretur; non tamen in eo expletæ lætitiæ locus erat; quod successoris destinata, suis iuribus aduersa timere posset; & aduersus proprium profectum contumaciam. Itaq; acrius iura sua inculcare; & licet inter arma ageret; vimq; si per occasiones licuisset, prospectaret; quæ tamen scriptis per Italiam paucos ante annos vulgatis complexus fuerat, iterum in publicum dedit; *Sabaudius obligationē Ducum Mediolanēsium scripto vulgat.* Philippi Mariæ nempe Mediolani Ducis promissa, Sabaudio ac filio Ducibus facta, rata cum illis Marchionis Monferrati pacta fore; & si abnuisset, conditiones armis vindicaturum. Nec id frustra; quasi mutatione fortunæ nacti dominationem Hispani, non alio iure, quàm quod præcessores statuerant niterentur. Causæ iustitiam approbare in animo erat; vt vel Regis arma in suam causam flecteret, aut (quod minimum) aduersum non experiretur; dum interim sibi ipsi intentus exequi iura sua satagit. Sed inania ac noua, fastu ac neglectu eo apud Hispanos credita; nec potuisse Mediolanenses Duces obstingere, quæ inuitis aut ignaris Cæsaribus, & contra feudi auiti ac nobilis naturam, partes se facturas recepissent: & eò minus Hispanum Regem; sed sententiâ Cæsaris liberatum, qui concessiones Marchionum Monferrati irritauerit. Non adeo Sabaudius in Hispanum flexerat, vt Cæsarum obliuisceretur. Acceperat enim aliquot ante dies à Marchione Imperij, & Principe Castilioneo, scriptum quoddam minus refertum, in hæc verba.

Decretum comminatorium contra Sabaudum à Cæsare. Cum Sacræ Cæsareæ Maiestati; &c. Domino nostro clementissimo, & relationem & instrumenta authentiqua liquidò demonstratum sit, mandatum Imperiale de exauctorando & dimittendo milite, omnibusq; ijs abolendis, quibus vel Monferratensis ditio infestari, vel pax in Italia & tranquillitas publica quouis modo turbari possit, contra Illustrissimum Dominum, Carolum Emanuelem Ducem Sabaudiæ & Pedemontium &c. die octauâ Mensis Iulij, anno Domini millesimo sexcentesimo decimo quarto, decretum ritè & legitimè publicatum esse: adeo quod eiusdem mandati tenor & contenta, ad plenam memorati Domini Ducis

Ducis notitiam deuenerint: Hactenus verò nulla paritionis debitæ fides, vel coram Maiestate Suâ Cæsareâ, vel eiusdem Commissario Imperiali facta sit; Hinc Maiestas Sua Cæsarea, eidem Domino Duci iteratò serioq; iniungit, vt dicto mandato confestim,& sine vllâ vlteriore exceptione,vel tergiuersatione, in omnibus & per omnia satisfaciat; militem suum quamprimùm,citra cuiusuis damnum deducat, & missum faciat; & ab omni deinceps actu hostili, contra Dominum Cardinalem Mantuæ & Mōferrati Ducem,eiusq; ditiones,aut alium quemcunque abstineat & intra mensem insinuationem huius proximè secuturum qui illi pro termino,& omni prorogatione ex officio præfigitur,in Aulâ Cæsareâ plenè doceat, sese eidem mandato, & sententiæ huic Cæsareæ sufficienter,& per omnia paruisse. Idq; sub adiectâ comminatione, si intra prædictum terminum idipsum facilè neglexerit; quod ex nunc prout ex tunc, & ex tunc prout ex nunc in pœnam mandato insertam declaratus, & arctiores contra illum processus decreti intelligantur. Decretum per Imperatorem,die vigesimâ quintâ mensis Decembris, anno millesimo sexcentesimo decimo quarto. Subscriptio, Cancellarius Baruitius.

Hoc accepto decreto Sabaudius non statim respondit,bello,negotiatione,curis ingentibus distractus. Ne tamen Imperator silentium illius in crimen verteret, dedit literas obsequij plenissimas, quas posteritatis memoriâ dignas,inseruimus. Serius fortasse quàm res ipsa postulasset,quàm Maiestas vestra expetiisset, mihiq; proposuissem meæ hæ literæ Maiestati Vestræ reddentur: sed nimirum non est in nostrâ potestate semper conceptis votis satisfacere, & enascentia indies negotia propensam plerumque cogunt differre voluntatem.Cogitanti enim mihi rerum mearum statum Maiestati Vestræ per Oratores aperire, & clementiam æquitatemq; vestram,in nouâ hac meâ cum Hispaniarum Rege controuersiâ,non consulere modo, sed ad mei etiam iuris præsidium implorare,Cæsareum à Principe Castilioni decretum,cuius hoc est exemplum mittitur. Quare eo accepto non potui non mediocriter commoueri, cum illud contra legum functiones,contra maiorum instituta,contraq; communem consuetudinem,in eâ re quę grauissima esset; vtpote in quâ ageretur de inurendâ Imperatorij Banni nota Sabaudiæ Duci, Sacri Imperij Principi, Vicarioq; in Italiâ perpetuo, nisi coactam militum manum dimisissem,nullâ loci distinctione ratum,nullâ Cæsareæ manus subscriptione signatum animaduerterem. Quid illud item, quàm graue lectu, quamq; acerbum auditu fuit, quo ignarum præcedentium decretorum, inscium omnium minarum ac denunciationum à Vestra Maiestate profectarum; tamquam minus Cæsareis monitionibus obsequentem seuerius increpare videtur: cumq; Mediolani Gubernatorem Italiæ statum tranquillum,iam multis ab hinc mensibus ingentibus armatorum copijs perturbantem; ditionisq; meæ fines non inuadentem modò, sed funesto conatu dissipare conantem coercere debuisset; perinde ac si ea quæ Orbi manifesta sunt vniuerso ignoraret, nimios illius ausus dissimulans,mihi soli iura mea æquissimè repetenti; vt ab armis ad mearum ditionum tutelam paratis discedam,pro summâ imperat potestate.Quid est autem (oro) iubere,militum contra quemcunque alium dimissionem; quàm si his verbis Mediolani Gubernatorem intelligat, omnem omninò mihi in iustissimâ causâ defensionis, quam non humana iura modò, sed etiam diuina concedunt aditum intercludere; quam in tanto rerum mearum discrimine, repositam in æquitate Vestrâ, ipsam fraudare, quàm hostium mearum manus vltrò ad meam meæq; Prouinciæ perniciem armare. Quæ quidem omnia Inuictissime Cæsar acrius fateor animum pupugissent meum, nisi medelam aliquam inflicto vulneri ea tulisset cogitatio, decretum nimirum illud aut Vestrâ ignorante Maiestate fuisse promulgatum; aut callidorum maleuolorumq; hominum insidijs ac fraudibus, ex

Sabaudij litera ad Cæsarem.

vestris manibus excidisse: Quibus difficile esse non potuit, fallacijs ignorantiam huiusce negotij Maiestatem vestram circumuenire. Quare opportune sapienterque me facturum censeo, si inde vsque ab initio repetens totius controuersiæ statum Maiestati vestræ breuiter exposuero; quò facilius causæ non dicam meæ, sed vestræ æquitate perspecta, integrum absolutumq; possit ferre iudicium.

Quæ me res ad arma in Mantuæ Ducem suscipienda fuerit adhortata, & meorum scriptorum promulgatione, & totius Orbis sermone facilè cognoscere Maiestas vostra potuit: Nec dubito quin ad eiusdem aures peruenerit, mea in secundandis Vestræ Catholicæq; Maiestatis votis celeritas; cum ad earundem nutum oppida quæ mihi iure debentur, à me Montisferratensi ditione expugnata, restitui. Quo quidem tempore, habeat ad memoriam reuocare, quam multa, quàm magna, quàm varia Mediolani Gubernator, nutanti quamquam fide, promiserit. Nam dum præstiti obsequij præmium, quasi aliquam promissorum solutionem præstolatur animus, fidem quam plurium testium approbatione obstrinxisset, fronte non satis verecundâ inuertit, pollicitationes magnâ ex parte negat; quas verò infirmare nullo modo potest, dissimulando & procrastinando implere, nihil planè laborat. Nec eo contentus non multò post Hispaniarum Regis nomine duo mihi præcipere non veretur; primum nempe, vt bis mille Heluetijs ad necessariam status mei defensionem diu vocatis, cum ipso fœdere iunctis, mihiq; iam pridem ære castrensi obligatis, nullam suspicionem suâ paucitate proximis, Regiæq; præsertim Maiestati incutientibus, nuncium remittam: Alterum, ne filiam meam Infantem, olim Mantuæ Ducissam, nuperrimo Mantuæ Duci, connubio copulare cunctêr: tum denique se facturum spondet vt de controuersijs meis cum D. Mantuæ Duce, quæ tunc expediri non possent, ageretur. Quibus quidem petitionibus quòd rectæ rationi aduersari viderentur, cum non nisi sedatis controuersijs facere me posse, satis per literas, Oratoresq; meos significassem; iámque Regiæ voluntati cumulatè mihi respondisse persuasissem; nouum quiddam Mediolani Gubernator comminiscitur; placere nimirum sibi, si non summo iure res agatur, sed amicè controuersiæ componantur. Proinde certos meos homines Mediolanum allegarem, quò iam delecti totidem à D. Mantuæ Duce conuenissent, qui de totâ re meo nomine disceptarent. Acquiescendum igitur Gubernatoris desiderio existimaui, non vt peruicaciæ solùm notam effugerem; sed etiam vt quàm meæ publicæq; totius Italiæ quieti studerem, certissimo testimonio comprobarem. Tres viros iuris prudentiæ satis gnatos Mediolanum mitto, qui diu ibidem commorati, conciliandæ tandem controuersiæ causa, capita quædam sæpius, atque diuersa quamquam iuribus meis iniqua, & causæ bonitati longè inferiora proposuerunt. Quid hic Gubernator, homo nimirum conciliandæ pacis studiosus, & in fide constans; ingentem peditum & equitum exercitum in agro Mediolanensi finitimisq; ditionibus cogi, & conscribi clanculum imperat: tum meos homines re infectâ discedere, mihiq; renunciare iubet, actum esse ex Regis præscripto de controuersiarum compositione, nisi prius arma de meâ prouinciâ sustulero, filiamq; Matrimonio iunxero. Quinimo eam sibi à Rege curam esse demandatam, ad ea quæ iussisset, non inclinandi me modo; sed etiam vi armisq; cogendi. In hac autem tam acerba seueraq; denunciatione, quid consilij cœperim, quid egerim, non modo publicè promulgata mea scripta testantur; sed etiam fidem faciet, qui non multò post venit testis locupletissimus D. Sauellus sanctissimi Domini N. Nuncius; qui cum me non renuentem, sed volentem vltrò ad armorum depositionem, quod à potentiori prius requirebatur inuitasset, ad id reperit paratissimum, eâ duntaxat conditione contentum, quâ Mediolani Gebernatorem, apud Sanctissimum D. Nostrum, Christianissimum Regem, Serenissimamq; Venetorum

rum

rum Rempublicam fidem obligare postulabam: nihil se in posterum, contra meas ditiones moliturum; & contra me conflatam armorum manum dimissurum. Horum tamen omnium recepturum se nihil affirmauit; sed ad Prouinciæ meæ excidium, quàm ad Italiæ quietem promptior eodem tempore exercitum, sanè ingentem, in agrum Vercellensem deducens, nonnulla illius oppida spoliat, euertit flammisq; miserandum in modum absumit. Itaque vt laboranti ditioni, quoquomodo opem afferrem aliquam; & furentium hostium vehementiores impetus alio diuerterem, ad Nouariam Mediolanensis status Vrbem, copias meas produxi; vlciscendarumq; offensarum opportunitatem mihi haud quaquam defuisse satis ostendi. Potui, non inficior, Nouariam nullo negotio, non satis tuto munitam præsidio expugnare; totamq; Mediolanensem regionem in vltimum si voluissem discrimen adducere. Verùm vt studium publicæ quietis, & obseruantiam meam Catholica Maiestas experiretur, non modò dolori parcendum existimaui, sed etiam reuertens, ne quis militum Nouarienses fines incolasq; lædere audaret, edicto caui seuerissimo.

Quid plura, cum Vercellis mihi commoranti, Reuerendissimus Sauellus Nuncius Apostolicus, & Illustrissimus Marchio RambolHettus, Christianissimi Regis Orator; ad meam totiusq; Italiæ quietem seruandam incolumem, pacis capita quędam, meis quamuis satis obnoxia commodis proposuissent, approbaui; & manu propria consignaui. Quinimo iidem certa spe ducti, futurum vt quemadmodum sibi persuadebant à Gubernatore rata haberentur, & propriæ manus nota insignirentur; atque adeo meo me muneri satisfecisse existimantes, nihilq; amplius in hoc negotio oportere requiri, confirmatam iam pacem ore proprio promulgauerunt. Fefellit nihilominus vt in cæteris, non modò expectationem, sed etiam fidem inopinatus euentus: siquidem cum Gubernator subscribere recusauit; tum Rex ipse responsione, quam intra certos dies præstolabamur, neglectâ, vt imparatum me & nihil tale cogitantem opprimeret, clam Gubernatori per literas committit, vt quàm citissimè meos in fines irrumpat; cœptumq; contra me bellum acerrimè prosequatur. Nec vereor quin de meo iam statu conclamatum esset, nisi me hæ ipsæ literæ diuinitus vt credere mihi fas est oblatæ; quarúmque exemplum Maiestati vestræ mittendum curauimus, de summâ rei certiorem reddidissent. Quare quis mihi tandem iure succenseat; si toties fracta fide lacessitus; si ad meam, filiorum, ditionumq; mearum salutem, famamq; in tuto collocandam; si ad Italiæ imo Sacri Imperij libertatem dignitatémque, ab infensissimis mihi hostibus vindicandam, ad arma confugio. Quàm enim alienum illud à Maiestate vestra esset, quàm turpe haberetur, si Italicum Imperium Imperatori & Romanorum Regi commissum, te vno Imperatore, ad Hispanicum Regem quod à te Ducatum Mediolanensem, & vtriusque Siciliæ regnum à Summo Pontifice recognoscit, adumbrata quadam falsæ religionis, & publicæ pacis specie translatum fuisse Christianus Orbis quæratur vniuersus. Quid deinde dicturum censemus, cùm eò progressos impunè Hispanorum conatus intelliget, vt Sabaudiæ Ducem maioribus celeberrimum, Europæorum Regum affinitate & sanguine clarissimum, Sacri Imperij Principem, Vicariumq; in Italia perpetuum, à Saxonica stirpe ducentem originem, amplè ditionis in Italiâ diu ante Hispanorum aduentum clauum administrantem, sua æquissimo iure reposcentem, nihilque contra eos molientem, non modò minis terrere, sed etiam armata manu aggredi & ad bellum nolentem prouocare non dubitarint. Iam verò quo animo Germanicos, sacriq; Imperij Principes id laturos esse; cum eos Astensis ciuitatis totiusq; Comitatus iura, quæ à sacro Imperio recognosco, affixo ad id in proximo ciuitati loco adicto, cum in ea variorum Principum stipatus Oratoribus degerem, sibi vindicare, & ciuitatem Comitatumq; omnem, perinde ac si eum à Re-

gis Hispaniæ directo dominio, assumptis contra ipsum armis semouissem; ad eius Cameram deuolutum, subditosq; ac vassallos à præstitâ Sabaudiæ Duci fide solutos omninò contendere certior fama vulgarit. Non enim non poterunt summi illi Principes ad huius rei nuncium non commoueri, quam & publico meo scripto pluribus in locis regionis Mediolanensis promulgato; inanem esse constat; & vel ipsis Magistratibus Mediolanensibus ridiculam ineptamq; esse visam certò scimus. Quid cum inaudierint eodem tempore à Marchione sanctæ Crucis in litore Ligustico, implorato Ianuensium auxilio, ingenti classe inermia meæ Oneliæ, Marri, Peleæq; latæ oppida, quæ Serenissimus Dux Emanuel Pater meus à liberis hominibus coëmpta, sacri Imperij subiecerat potestati; & in inuestiturâ vnâ cum alijs suis ditionibus nominari voluerat, fuisse occupata, & hac ipsa tempestate teneri! Quam vereor ne conceptam, de Hispanorum nimiâ fortasse habendi cupiditate confirment opinionem. Hinc etiam Maiestas Vestra conijcere poterit, quo consilio quædam oppidula ad Sacrum quidem Imperium pertinentia, sed in mearum dictionum visceribus sita præoccupanda iudicarim: scilicet vt & ab Hispanorum armatorum irruptione & expilatione seruarem, measq; regiones minori periculo ab eorumdem conatibus tuerer. Ego enim sic existimabam, horum oppidorum occupationem ad eum pertinere, qui ea integrè pacatis reb. restituturum se Maiestati Vestræ rescripserit publicoq; actu fuerit professus; qui perpetuus in Italiâ Sacri Imperij Vicarius nominetur, qui denique solus hac tempestate in Italiâ relictus sit Imperij Princeps, & Maiestatis Vestræ Vassallus; à quo in eam, vel Imperatoriæ Coronæ capiendæ, vel aliâ de causâ dascendens, sacra Vestra Persona deduceretur & exornaretur. Num enim Hispaniæ Regem qui se in Italia Cæsarem gerit, Maiestatis Vestræ pompam prosecuturum putamus? num Venetorum Rempublicam, num Ianuensem, num Hetruriæ Ducem vestrum aduentum comitatu suo celebraturos ex officio censemus? At ij se ab Imperio liberos esse gloriantur. Quid ipse Mantuæ Dux; ab Hispaniæ eum Rege pendere, eius obseruare nutus, eius se Patrocinio commisisse, se denique suáque omnia eidem proximè deuouisse, quis ignorat? Quid reliqui Duces, nonne fermè omnes Apostolicam Sedem recognoscunt, & ab eadem in dignitatem assumuntur, Me ergo solum ad Vestræ Maiestatis splendorem dignitatemq; reseruatum, me Germanicum Principem; me ditiones meas maiorúmque meorum Imperatorum liberalitati referentem acceptas, Hispani Vestra sciente Maiestate bello lacessere, & oppugnare audeant? Romanorum Regis titulum quam Maiestas Vestra gerit ad angustissimos ditionum mearum fines redactum; in subditi vassaliq; personâ violari excindiq; patietur? Quem Maiestas Vestra omni ope iuuare, ac viribus omnibus etiam, contra gentiles suos (si res postularet) tueri deberet, hunc Hispanorum armis opprimendum, & tamquam Mancipium à Mediolani Gubernatore pessimè habendum, non iudicabit modò, sed etiam seuerâ Imperatorij Banni denunciatione, quod se suosq; imò potius Vestræ Maiestatis ditiones defenderit, puniendum existimabit? Quid enim erit illud tandem tam graue, támque acerbum, quod Hispanos ad arma contra meas regiones capescenda, quod Maiestatem Vestram ad Imperatorium edictum, contra me promulgandum impulerit? An quia iubenti mihi Regi arma deponere statim non parui? At vnde hæc noua Hispanorum Regum in Sacri Imperij Principes auctoritas? vnde noua hæc omninò potestas? quo tandem signo eandem cumprobabunt? Certè dignus est Rex cui cum præstitam à Principibus Italiæ, & præsertim à Me, non ex officio, aut iure, sed ex beneuolentiâ, & sanguinis coniunctione voluntariam obseruantiam non cognouerit, ea in posterùm iure meritò non amplius exibeatur.

Deinde

Deinde cum Illustrissimis Oratoribus ab armis discessurum me spopondissem, cur vt expetieram, me metu, ne quid contra me moliretur, periculoq; non liberauit? An quia armata manu ditionem Mediolanensem inuasi? at prior ille meos in fines non irrupit modo, sed etiam nefariè per suum militem est debachatus. Quod porrò detrimentum, quam illatam ditioni iacturam enumerabit? Habeo tamen ego quæ ab ipsius militibus flagitiosè patrata proferam; domorum expilationes, armentorum rapinas, oppidorum demum incendia: An quia Vellus Aureum restitui, at (si sapiunt Hispani) id obseruantiæ potius in Regem meæ tribuendum existimabunt, cum neque me armis defendere contra ipsum, nisi restituto Velleris Aurei Torque ausus fuerim. Indignum planè futurum censens, si Torquatus Regis Eques contra ipsius Regis arma, quanquam mea tutando pugnassem. An postremò quia malè actum sit post mariti discessum cum Oratoris Hispaniæ vxore; quæ non prius Taurino discedere permissa est, quàm æs alienum vniuersum, in quotidianâ annonâ victuq; contractum, dissolueret? At quam ridiculum est & ineptum crimini mihi assignare, quod omninò inscio me factum est, cum Vercellis in Castris commorarer, quiq; si adfuissem, summam hanc ære proprio persoluissem. Iam verò Magistratus in quo peccauit? iuréne suum æs deposcentibus negaret? quàm sæpè eandem Dominam humaniter monuit, vt iustam pecuniæ magnitudinem miseris hominibus solueret, & ab se hanc infamiæ notam auerteret? Recusante tandem illa crediti pretij solutionem (inuitus quamquam) paruæ supellectilis sequestrationem indulsit, eandemq; paulò post relaxauit. Sed demus offenderit in aliquo, armáve ideo suscipienda? acritérve adeo leuis iniuria vindicanda? Imperatorióve ob id Banno notandus Dux? Hispanis potius armorum erat præscribenda dimissio; qui eadem nulla causa, sed falsa quadam publicæ quietis specie sumpserunt. In eos erat Banni fulmen intorquendum, non in me; quem toties illi fracta fide decepissent; cuius subditos à præstita fide conati fuissent auocare; cuius ditiones per vim ingressi fuissent, occupassentque. Arma cœpi (non nego) sed coactus; Mediolanensem ditionem inuasi, sed lacessitus. Quid illi Duces gloriosissimi maiores mei? quamdiu in Italia sexcentorum scilicet fermè annorum spatio bella gesserunt? quot ditiones armis in suam potestatem redegerunt; quot vicinos Principes ad fidei sacramentum ipsis præstandum impulerunt? Nusquam tamen ab Imperatore vllo in eos Imperatorio Banno animaduersum fuisse reperiemus. Me vnum ergo ex tot Ducibus Castilioni Princeps non tam Vestræ Maiestatis, quàm Hispaniæ Regis minister, à quo Vellus Aureum, & redditus annuos accepit, suo illo Edicto in crimen vocabit? In me Imperatorij Banni acceptam (vt censeo) à Gubernatore Mediolani sententiam ferre non erubescet? Nunquam enim adducar vt credam tantum Diploma, nullo loci argumento comprobatum, & Imperatoria nequaquàm manu (vt par erat) consignatum, à Vestra Maiestate profectum; sed vel omninò falsum esse, vel ab ipso Gubernatore, à Vestræ Maiestatis ministris subreptum fuisse constantissimè semper affirmabo. Quæ cum ita sint, Inuictissime Cæsar, nihil iam aliud reliquum esse videtur, quàm vt causæ meæ æquitate cognitâ supremâ auctoritate Vestrâ, à qua tamquàm ab oraculo non ipse solùm, sed Orbis pendet vniuersus, contra me promulgatum edictum (quippe quod Vestra ignorante, nec annuente Maiestate sit editum) nullum ac planè irritum esse decernat; & omnibus innocentiam declaret meam; ministrosq; qui subscripserunt seueriore pœna coerceat. Partes etiam Maiestatis Vestræ erunt, Hispanorum Regi, vtpote Duci Mediolani, ac Sacri Imperij vassallo pro summa potestate imperare, vt coactas sine causa in meam perniciem copias, quàm celerrimè dimittat; à me subscripta pacis capita, propriæ manus nota confirmet, & Italiam circumsonantium Hispa-

nicorum armorum strepitu turbatam metu liberet vniuersam. At verò Mediolani Gubernatorem furentibus animis vltrò faces subdentem, vt inde pecuniæ vim extrahat ingentem,& Regis auribus multa de me falsò ìsusurrantem obiurgatum qua par est mulcta castiget. Sic enim futurum spero, vt Maiestas Vestra suam & Sacri Imperij authoritatem in Italia, quæ alioqui in Hispanicam transfertur, maiori cum laude tueatur. Quod autẽ ad me attinet non modo ad susceptа pro mea incolumitate arma; sed ad mea omnia, vitamq; ipsam ad illius nutum, maiorum meorum exemplo profundendam Maiestas Vestra experietur paratissimum. Interim dum Maiestatis Vestræ clementiam æquitatemq; singularem mihi in arduis hisce contra Hispanos controuersijs præsentem secundissimamq; futuram spero, vt eandem quàm diutissimè seruet incolumen, obnixè a summo rerum largitore Deo comprecabor.

His Sabaudius Cæsarem rerum suarum tutorem,& Generis humani iudicium causæ suæ suffragaturum inuocauit. Iugulasse quorundam opinionem eo scripto visus est, qui constantiam eius aduersus Hispanos contumaciam; & cum Cæsare querelas refractarij nominibus appellauerant: cum tamen causæ tantum niteretur,& grauibus ab Hispanis acceptis iniurijs lamentaretur. Sed & præcipua offensionem capita contra Inoyosam erant; eo maximè credita, quod is nemini colluctantium placuisset, singuli se læsos fassi forent: & Hispani belli administri vniuersa illius studia apud Aulam criminati scirentur. Tot simul querentibus & dolentibus apud Gubernatorem innocentia credi non poterat; cum ne Rex quidem vllam administrationis partem probaret. Quinimo Sabaudij modestia Regij animi,& maturæ prudentiæ argumentum fuit: cum enim indiuisâ causâ de Hispano conqueri liceret,& Cæsarem erroris accusare, in administros culpam flexit; aut non innoxios, aut honori suorum Principum minus fideliter operatos. Tardior quidem Sabaudij scriptura ad Cæsarem fuit, sed vbi Taurini vulgata est, statim in Mantuani manus venit, & quasi Imperatoris causam suam faceret, ab eo Ioanni Mangno intimo secretorum data, vt Italo idiomate confutaretur, eiusq; exemplar Viennam mitteretur. Quam tamen nec Inoyosa Mediolani, nec Mantuanus apud suos typo mandari voluerunt; nouis offensis abstinentes; & credentes in validum hostem profecturam temperantiam. Vt tamen apud curiosos vsu venit, pluribus exemplaribus transcripta,& vltrò citroq; missa, nobis quoq; amicorum indagine communis fuit. Frequentes etiam Mantuæ erant, qui rem hanc petulentiâ & irreuerentiâ damnarent, quique auctorem contumelijs insectarentur; ille tamen potentiorum patrocinio libertatem suam dicendi tutatus est. Cæterum apud Hispanias, non Inoyosæ solum (vt dicebatur) prauè admissa, sed & conditionum Astensium iniquitas continuis Procerum querelis proscindebantur; pluribus & potentioribus, tam absurda sine dedecore admitti non posse testantibus.

Astensis pacta Hispanis iniqua censens. Duo erant quæ præcipuè bonæ famæ studiosos aduerterant; & exarmari Regem debere (qui semper ex arbitrio legiones eo tractu alere consueuerat) postquam Sabaudius suas copias dissoluisset: & eò vilitatis Regem processisse, vt qui cæteris dare leges solitus erat, commmuni cum Sabaudio iure, quanto mutus precariò vteretur. Non hactenus Hispanos prohibitos Mediolani ac Neapolis, quas libuisset armare copias, classes instruere, augere munimentorum præsidia, & quidem suâ causâ. Nunc publico beneficio Italiæ tranquillitati, & tutelæ Mantuani Ducis, sumpta arma deponere, (si pacem velit) debere; quæ formidata olim, nunc sub minoris imperio habeat. Vbi nunc eam maiestatem, quæ Italis venerenda, exteris terrori erat? Cum Pontifex, Hetruscus cæteriq; à nutu suo penderent; trans Alpes siti ad famam exercitus Hispani trepidarent. Nunc Du-

cem vnicum, non subditorum numero, non pecuniâ ditem; quíque diu liberos Regiâ munificentiâ aluerit, audere constantiam; nec in pacem quam contra ius, & magnâ Hispani nominis offensâ violauerit, nisi æquis conditionibus consentire. Eam despicientiam Regiæ dignitatis manifestum casum respicere, deperire existimationem, qua tot annos vniuersa continuerit. Nec vnus hæc (vt apud pauidos) sed potiores & nobiliores, eóque audentes, Regias aures flagellabant; nitebantúrque vt vniuersa quæ Inoyosa concluserat, tamquam inhonesta & certo flagitio recepta, abunerentur: pax nisi datis Sabaudio legibus reciperetur. speciosius cum virtute amitti vniuersa, quàm cum prouincijs scelere & ignauia mergi existimationem. Qui secreta aduersus Inoyosam indignatione incaluerant, non infamiam magis quàm perfidiam, & prauas viri cupidines conuicio insectabantur. Iamq; eo ventum erat, vt quæ indigna videbantur, ministri dedecori imputata, pro irritis haberentur, vulgarenturq; ; denique ad arma properaretur; quibus Sabaudius corriperetur; & nisi summissione respondisset, coërceretur.

Alij arduam sumi prouinciam fatebantur: non enim factis adeo promptè ac verbis Sabaudium in ordinem cogi posse: Principis illius magnitudinem, & natum gloriæ pectus, humanitati solummodò cessurum ? tracturum in præceps omnia, & Mediolanensem Ducatum certum in discrimen adducturum. Quinimo firmatam sacramento sponsionem, sui reuerentiam poscere dicebant; & obligari ad ea Regem, quæ illius ministri decreuissent: Non cum Sabaudio solùm, sed cum Pontifice, Gallis, Venetis, & bonis omnibus rem esse; fereq; cum fide dilabi fortunam partium, existimationem intermori, quâ certum sit Imperij Maiestatem maximè seruari. Et licet honesti æquiq; studio, si ambiguè differerent, quidam tamen magnâ in Sabaudium inuidiâ stimulabantur; tamquam sustentati belli gloriam, honestissimo cum fine retulisset. Publicam tamen quietem præferebant; consulebantq; in aliud tempus iras reijci; & reddendæ inimiæ cupidinem, in futuras opportunitates differri. Esse quippe Sabaudio consilia, militem, pecuniam, & ad manus Gallos prorumpere gestientes. Ante alia Ductores, quibus Hispanus societate Imperij, graui cum Venetis bello distractus possit in discrimen adduci. Compertum nobis est Petro Toletano in Mediolanensem administrationem, reuocato Inoyosa misso, Principem virum sacramento asseruisse; cupiuisse Sabaudium cœptum bellum prosequi; non inani spe victoriæ & probabili rerum suarum incremento. Nec enim opinioni vulgi (inania tantum æstimantis) acquiescere volebat: sed ampliationem finium suorum) laborum ac bellorum pretium) meditari: Gallos ipsos pericula inter voluptates reputantes, & paulò ante nouâ spe Mediolanensium opum illectos, acerosq; insuper odio Hispanorum, generosos spiritus stimulasse; ne tot strenuas cohortes, & plures ad expeditionem properaturas, parato iam decori abstraheret, aut (cui maxime studeret) paratam gloriam negligeret.

Veneti certè eodem ferebant, spe fore, si militem Hispanus dimisisset, minutas Austriacorum cis Alpes vires; & conatus Reipublicæ præualituros. Sabaudius quoque cognito, quàm indecora Hispanis pax esset & quo fastu minores florentibus fermè rebus eam magnitudinem admirari soliti forent, promptè in concordiam (licet admisisse preces videretur) venerat: quod credidisset apud Regium Consilium Regemq; ipsum, tam obsurda, fæditate, ac vilitate rata non futura. Sed sors Ducis fatumq; vt Hispanam gloriam conuulsit, sic ipsum elusit, vt tandem Hispani præter spem pactis annuerent. Iulio ferè extremo cum tot simul Procerum querelis delassatum se Rex sentiret; & nisi alienam culpam in suum dedecus trahere vellet, eadem adhuc Sabaudij peruicaciâ, paucissimis militum sepositis potius quàm dimissis, & coactum de successore cogitare, vocatum

Sabaudius creditus recepisse cōditiones pacis nō quod eā præferret, sed quod crederet nec Hispanos non recepturos.

Consilium Aulicum, præsentium & imminentium admonuit; sic ferè (vt accepimus) prosecutus: Aliquot iam annorum vsu didicisse facilitatem suam fidemque erga ministros, gloriæ suæ plurimùm obfuisse. Quippe cum eradicandæ auaritiæ (quæ potissima scelerum causa sit) studio suorum necessitatibus largâ manu subuenisset; non imminuisse cupidinem, sed habendi desiderium auxisse. Hoc fonte dedecus suum, ignominiam gentis vulgatam; & veterem existimationem, famæq; magnitudinem in opprobrium abiuisse. Regem se quidem, sed vnum Principum: & licet omnibus incumbat, singulis tamen prospicere non posse. Hinc ferè prouincias Regij Consilij commendatione, & alieno placito Gubernatoribus permittere. Si quid ab his flagitio admittatur, eorum culpâ qui prætulerint fouerintq; euenire. Sibi Inoyosam nobilitate cuicunque honori parem creditum; non tamen virtutem, nisi eorum qui commendauerint relatione præsumpsisse. Rerum vsu proficere prudentiam; & strenuum statim exercitatione valescere. Nonnullos etiam humilem sui famam adhuc, occasione agendorum sustulisse, subitoq; delitescentiâ virtutum semina approbasse. Experimento tantummodo egere, vt quæ creduntur, etiam sciantur; lassatum iam se querelis populorum, expostulatione singulorum aduersus Inoyosam, cætera quidem suspectum, indecora tamen pace, infamibus conditionibus de se & Regno pessimè meritum. Et sibi quidem integras offensiones reseruare; ne tamen quod reliquum existimationis in præceps det, de successore mittendo deliberasse. Et Petrum Villæfranchæ Marchionem, ætate, integritate, constantiâ, bellicæ gloriæ suorum hæredem, reddendæq; dignitati iam laceræ ac prostitutæ delegisse. Id singulos apud animum suum æstimare velle, & sequenti votum electioni dare; quando non semel alieno consilio deceptus, hac quoque in re eodem vti decreuerit; indicetq; maximè decere, publicum honorem communi consilio iuuari. Magno id silentio actum, nec tamen Inoyosam Mediolani agentem fefellit; monitum per literas ab amicis, quo statu gratiæ res eius apud Regem; quâ destinatione successoris viluisset. Postero certis animis vniuersi ad Regem reuersi obliquâ Inoyosæ insectatione, Villæ-franchæ Marchionem, aggestis opinioni Regiæ laudibus cumulant: Veterem militiæ, antiquæ virtutis, inuicti aduersus auaritiam pectoris appellantes. Nec deërat ipsi apud Regem, in Sabaudium comminationibus, & Venetos questibus conceptam de se spem fouêre; etiam certiora promittere, quamquàm nullis certis in prælium mandatis, & occasione tantum vti, vitato quantum per honorem liceret bello, afflictis rebus consulere iussus foret. Nonnulli nihilominus præferocem, callidum suscitandis opportunitatibus armorum circumferebant, metuebántque. Sed aliam apud Belgas, Sabaudiumq; conditionem; & hunc tum maximè lætari, cum ad pugnam inuitatur.

Petrus Toletanus electus Mediolani Gubernatorem.

Inter hæc Inoyosa inculcatis ad Regem & Proceres literis sinistram sui famam deplorabat; & tamquàm iniquissimo nomine accusaretur, de fortunâ & amicis iuxta querebatur. Quæ vbi frustra expertus est; nec eam sibi apud Regem gratiam quam meruisse crediderat; Secretarium Vergas in Hispaniam misit, additis vxoris nobilissimæ fœminæ literis, & ad consanguineos precibus, quibus mariti despectum, & Regiam indignationem deprecabatur. Hæc si alterum ante mensem festinatâ missione maturauisset, Regiam fortè deliberationem, Aulicíq; Consilij assensum retinuisset: quod tum in diffamatum commiseratio, recens electi inuidia creuisset. Sed eò res processerat, vt nisi Petri Toletani iniuriâ pœnitere liceret; & qui eadem studia fouebant pro nouo aduersus veterem Gubernatorem nitebantur. Tum Vargas (id quoque ab illo in mandatis acceperat) vbi ludere se operam, & in cassum officio laborare vidit, depromptam Epistolam, quam in eum euentum tulerat, medio Lermâ Regi offert; eâ continebatur: sum-

Inoyosa sibi succedi à Rege poscit.

batur. Summâ in Regem ac gentis gloriam pietate,commodis quidem suis nuncium remisisse; séque résque suas manifesto discrimini commisisse; at enim pro virtute ac constantiâ, calumnijs inuidorum petitum, & ante damnatum quàm auditum. Excepisse quibus publicè diffamaretur; & quia vana deprehensa maleuolis sint, non deesse secreta, quæ tamen dilui non possint, quòd nesciantur. Ab honesto in tempore patrocinium opperiri. Visurum Regem quanto facilius sit alienam virtutem carpere,quàm propriam persuadere. Interim ne possessam prouinciam, longiori morâ perdere videatur, missionem tam peruicacis vexationis orare.Non ausuros æmulos præsentis constantiam lacerare,cui absenti detraxerint.Cæterum inconcussam semper sibi aduersus Regem suum fidem mansuram. Opportunæ tempori ac necessitati preces vnicuique visæ: & nobili viro pro dignitate euenisse, vt Mediolano abiret,non expelleretur. Itaque Rex respondit,vt in Aulam properaret;ibi integra omnia, & locum innocentiæ reperturum:se nisi per manifesta ac probata iudicium laturum. Crediderant aliqui,in eam diem suppressam electionis famam; vt petitâ ab Inoyosa licentiâ partem verecundiæ detergeret.

Hæc vbi Vargas executus est,honestiori titulo res vulgata; requirenti nempe Inoyosæ Toletanum successorem destinatum. Et satis mitis suis administris Rex credebatur; simulq; Proceribus (licet accusatis) pro dignitate consulturus. Nec enim ideo aboleri flagitia, aut pro purgatis recipi; quæ ante habitam licentiam admissa in tempus sileantur. Statim per Hispanas ditiones Regiæ literæ missæ; & non Oratores solùm, sed & Proreges consilij certiores citis cursoribus redditi. Ex his in nostras manus venit epistola, quam Rex Ossunæ Duci Proregi Siculo,in hæc verba misit. Eo fine Longobardi belli scenam terminasse, quem ipse aliorum literis accepisset. Et licet conditiones pacis sine modo fuerint,earumq; formam excesserint,quæ Regiæ Galliæ Oratori debebantur; summi tamen Pontificis intercessioni,& Regiæ Galliæ desiderio,quo cum vero animo esset,placuisse nonnulla condonari. Id scire Ossunam voluisse; vt apud obloquentes,pro dignitate Regiâ,causas concordandi explicaret. Sed enim Villæfranchæ Marchionem Petrum Toletanum, Mediolanensis Ducatus gubernationi destinasse; hominem tanto negotio parem, & prudentiâ probatum,iussumq; Italo itineri statim accingi. Ad has Ossuna respondit:Didicisse quâ pietate ac publicæ quietis studio vniuersa Rex composuisset,idq; laudare. Nec si duo saltem Pedemontanæ oppida Sabaudio detracta forent, aut ager illius populatus, habituras fuisse Regias copias insuper quod optarent. Si tamen sibi liberè eloqui liceat,vix negari posse,Gallos,Sabaudium,& Venetos toti se Italiæ rerum arbitros offerre, modicâ Hispani nominis existimatione. Placuisse quidem pietatem Regis; esse tamen cur interdum expediat solitâ facilitate decedere; nec si quando similia acrius exequantur,superesse certius remedium turbarum. Non recentem hanc,sed veterem apud se fuisse sententiam,pluresq; ante annos Regem meminisse,per literas procuratam à Conestabili Sabaudij reconciliationem,non modestiæ illius, sed superbiæ additurum. Præteriisse hæc,indies tamen peiora sperasse,ob peruicaciam Ducis,& Hispanæ militiæ despectum. Et tamen honori nominis,vniuersos quibus in Regem certum obsequium est,dare animas debere;eoq; sibi decretum esse,non labori,non periculis,non sanguini parcere. Pro summâ tamen fide, quâ Regi munificentissimo teneatur;& quam amantis subditi conditio requirat, hæc silere non potuisse. In posterum si quo proficere Villafrancam aduersus hostes Regios nouisset, paratum se communicare consilia viresque. Nec his contentus, longiores à Neapolitano addidit, consilia modósque prosecutus, quibus resumi bellum cupiebat; festinato cursore vsus, ne cunctatio cupidini

Litera Regia ad Ossunã.

Ossuna respondet.

obesset; si ferox in turbas animus, excitato Rege valuisset. Earum sensum reddere libet; siue vt armorum Regis conditio, testimonio ministrorum Regis notesceret, siue vt Ossunæ ingenium detegatur, modica auersantis. Sic habebat:

Regijs literis paulò ante acceptis didicisse, quibus conditionibus bellum Longobardum Rex composuisset: vtque alienis precibus arbitrium Pontifici permiserit. Quam nihilominus expositurus sit veritatem, festinationem mereri, negotio licet integrè absoluto. Et quidem pro certo habere, Regem in pacis conditiones prius consensisse, quàm de Sancij Lunæ exitu didicisset: quamq; Regis ignominia arma sua in Pedemontana procidissent. Nam in primis perditam existimationem apud Vrbem, cæterorum literis intellecturum; & plena fora ac cauponas, infamibus eâ de re colloquijs, ausuro iam nemine metu dedecoris, Regium se subditum fateri. Pium Pontificis animum probari, certámque apud eum caritatem, eoq; amorem concordiæ: vt tamen promptius mortales eos fauoribus prosequuntur, quorum magna virtutis opinio, vel propriæ famæ studio tamquam similitudine morum iunguntur; sic hodie neminem in Vrbe esse, qui non anteferat Sabaudium, prius in Pontificem quàm Regem iniurium, ausumq; Ecclesiastica oppida sibi seponere. De Rege Gallo anceps iudicium esse, & quòd necessitudine connexus, praui in socerum animi credi vix possit; nec expediat liceatq; erumpentes in Sabaudij securitatem, auctoritate nondum adulta retinere. Britannum longius situm, consilia finésve agendorum opportunitatibus accommodaturum. Sic Vrbem Romam, Gallum, Britannum pro Sabaudio fore credíve. Simul celebratam successu famam proferre existimationem illius, omni potentia validiorem. Orare Regem vt velit certiori indagine examinare, quâ famâ res suæ sint, apud eos maximè, qui dignitati Regiæ, Italiæ quietem prælatam, detersa verecundia fateantur; cui retinendæ non Italiam solùm, sed & Hispanias negligere expedierit. In re maxima cuius statu vniuersa innituntur, supinam negligentiam admissam; cum tamen circa caput rerum vel leuissime delinquere, sit omninò exitiosum. Non deesse qui plus iusto credant Regem concordiæ studuisse; alios inconcussam quam accepissent pacem spondere; præcipuè quòd cæteræ prouinciæ modestè agant, possintq; Pedemontanos motus collatâ in vnum operâ coercere. Sibi tamen vniuersa profundius æstimanti, rem omnem suspicionibus implicatam videri; non præteritorum potius causa quàm præsentium & futurorum. Supra quam credi possit, post prouocata & lacessita Regia arma Sabaudium intumuisse; eoq; securitatem hausisse, quòd certus sit, ea quæ ipse inquietudine & contumacia amisisset, filios olim tanquam innoxios à Patruo recepturos. Ipsum nomen pacis, subditorum Regis opes animúmque frangere; æmulorum conatus & insolentiam prouocare; quasi potentissimo Regi (cui prouincias suas numerare arduum multitudine sit) non ingenium non vires exequendi belli suppetant, quod olim suscepisset. Cum minoribus copijs non semel Hispaniæ Reges maiora patrauerint. Regium Imperium voluntatémque requiri; paratas Regi & honori suo Hispanias, & benè agendæ rei occasionem, detergendíque dedecoris: habituros non hostes solùm, sed & amicos documentum, quo genere fidei & obsequij tam magno Regi teneantur. Decem hominum millia Hispanias facilè daturas; nec aliud aduersus Regem suum decus patriæ, nobilium animum futurum; sponte Ductorum militem affuturum, & populorum expensa ad classem properaturum. Neminem alium Regem certiorem apud subditos caritatem, & proniorem bello animum habere; cum maximè de totius gentis gloria, magna retinendæ existimationis constantia certatur. Quod si etiam præmia laborum æstimentur, nulli

Alia litera Ossunæ ad Regem.

Principum

Principum, plures commendas, opulentiores reditus, frequentiores ditioréſque adminiſtrationes eſſe; quibus in ſubditis annorum aliquot operam remuneretur. Animos cætera pronos iſta ſtimulabunt, aperientq; victoriæ facilitatem, bellatorum numerum, expenſarum commoditatem. Daturos exterôs cum ſubditis nomina, ſilente præſertim Belgio, non Gallo, non Britanno ſuſpectis; & Turco internis ſuorum diſcordijs, propriâ ignauiâ corrupto. E Belgio quatuor militum millia, mille quingentos equites, quos Luiſius de Valaſco deducat, haberi poſſe. Ab Neapolitano regno mille quingentos equites, cum Principe Auellini, & Duce Matalonis octo peditum millia. Inſuper mille alios equites Illyrios, & decem externorum peditum millia ſub ſigna ad id bellum ventura, Regis Imperio intra octauum diem decem millia peditum Hiſpaniâ deduci poſſe, eámque operam ſibi poſcere. Nec minus ducenta aureorum millia relaturum, intacto ærario Regio in neceſſarias expenſas: reperturum quoque collatores, qui fidei ſuæ eam pecuniam repræſentent. Viſurum Regem qua facilitate vniuerſa executurus ſit, munito prius claſſe mari Thyrreno, aduerſus quaſcunque Turcæ minas: & Regijs nauibus, additis Fegniæ prædonibus Adriatico inſultaturis. Scire ſe non defuturos, qui conſilio diffidant, metuántque commeatus difficultates tot millibus hominum per Longobardiam præliaturis; ſed eos parùm callidos, & neceſſitatum belliique moris ignaros. Nam vbi tormenta bellica addantur, & libera ductorum imperia ſint, iam abundè annonam ſuffecturam; & opinioni præualentis potentiæ omnia ſeruitura. Nulla quidem ſua ſcientia bellum aduerſus Sabaudium ſuſceptum, patrandum tamen cenſere; non Ducis ſolùm, ſed & Regiæ exiſtimationis cauſa ſperare ſe, conſilia ſua Aulico Senatui placitura, in quo pleroſque nouerit eodem in Patriæ dignitatem ſtudio; nec minus ingentibus beneficijs Regi deuinctos. Eos tantùm excipere, quos ſolitos nouit Regiam magnitudinem ſuo pede metiri. Poſtremò addebat, ſe vnum & infimum ſeruientium eſſe; virtutem tamen ſuam, Regiæ gloriæ non vno documento probauiſſe; cum iunctis fœderatis vrgere primùm Turcam; mox nullis externis præſidijs adiutum, perſequi Venetos auſus ſit. Plus virium magnos conatus quàm pecuniæ requirere; eoq; cogitaſſe, ab amicis caritate, ab hoſtibus ferro, à vicinis neceſſitate conductarum legionum alimenta ac ſtipendia exprimere.

Acceptæ à Rege literæ diuerſis animorum motibus Aulam ac Conſilij Proceres aduertêre: iam enim mitioribus inſtandum aliqui conſuluerant; & Oſſunæ ingenium acrioribus pronius interpretabantur. Fuêre nihilominus ſenum plerique, qui exiſtimationi nominis bellum, & Oſſunæ placita commendarent. Quod ſtatim innotuit; literis ad Inoyoſam miſſis, quibus ſententiæ concordes aut aduerſi perſcribebantur. Id cauſæ fuit cur Oſſuna nouis epiſtolis Regi in eandem ſententiam reſponderit; ſiue ſocietate eadem ſentientium elatus, ſiue repugnantium opinione prouocatus. Idem enim ſe Cardinali Borgiæ (hic in Vrbe eâ tempeſtate Regium miniſtrum agebat) nunciaſſe teſtatus: Honeſtius nempe bello amitti Italiam, quàm cognitâ inſultanti petulantiâ poſſideri. Nullam in poſterum Principum reuerentiam aut fidem fore. Imò imminentium ſecuritati expedire, ſi turbator magno ſemel conatu frangatur, quàm perpetuo in metu minoris, ſuſpicionibus nouitatum agitari. Non enim poſſeſſione prouinciarum Regem eſſe; ſed in homines Imperio, valida apud amicos beneficiorum, apud hoſtes vindictæ opinione. Et quidem non Oſſuna ſolùm, ſed & plures Italorum Procerum eandem ſententiam præſcribebant. Deſpicientiam Regis, peruicaciam Sabaudij, grauiſſimo læſæ Maieſtatis nomine appellantes: cum interim plures & rerum vſu firmati, ſeruiendum tempori, & in futuras

opportunitates futuras vindictas reijci persuaderent: non arcanis dominationis admoniti, sed gnari plus sibi potétiæ Ossunam figurasse, quàm intus esset. Regnum enim Neapolitanum frequétibus delectibus, & Tributis imminutum haustumq́;, quod illi virium esset, in ea vna Ciuitate reperiri; cætera locorum inania & vacua cultoribus; quos immanis Hospitalitas sedibus patrijs depulerit, & Tributorum magnitudo, ad extremam inopiam deduxerit. Belgium poscere militem, non offerre. Belgas enim semper armatos, tum etiam occasionem capturos; & plurium annorum documento ostendisse, plus sanguinis Hispanos eo bello impendisse, quàm victoriæ mererentur. Prouinciam tamen apud hostem adhuc esse, terrâ mariq́; insultantem. Hispanias vastitatem ac desertum potius quàm militiæ seminarium esse. Dies solidos itinere absumi, quibus nemo mortalium occurrat. Quod si inde decem iuuentutis millia detrahantur, secuturam Ciuitatum desolationem, & eum delectum postremum fore.

Inoyosa se discessui parat.

Iam noui Gubernatoris Mediolanensis acceleratus aduentus audiebatur; & Inoyosa aliquot aureorum millia Cremonensis collationis, singulari munificentiâ sibi in subsidium à Rege dono data, præcipitata exactione cogebat: non auri cupidine potius quàm metu, ne Toletanus cunctantem adhuc Mediolani deprehenderet. Fixum in animo habuerat vitare congressum; quod apud Aulam parum fauorabilem; & pleraque in suum neglectum liberius egisse accepisset. Recepto etiam apud successores more ne loco moti aduentantem veneratı viderentur. Neque tamen Toletanus vllo proprio in Inoyosam odio apud Regem proruperat; licet concitatiori oratione vilitati Hispanæ gloriæ inclamasset; quam fortibus ausis confutari, & elui suspiciones formidinis apud frequens consilium orauerat. Didicerat iam Sabaudius Toletani destinationem & consilij Regij, nec ideo tamen fortitudinem animi remisit, quacunq́; belli vi vrgeretur, obniti paratus, quamuis pacem honoratam non abnueret. Et quò plus securitatis hosti monstraret, Gallos pedites Equitesq́; (& pauculæ cohortes erant) data missione dissoluerat. Vtque bonam fidem documento solidaret, publicè singulos laudatos donatosq́;, ad sua se dimittere professus est. Secutus exemplum Inoyosa fuerat, Vrbinatibus, Luccensibus, Parmensibus, Etruscis, & Hispanis in Neapolitanum ac Siculũ Regnum vnde accersiti fuerãt reuertere iussis. Adhuc Galli à Sabaudio dimissi in via erant, sarcinis & prauitate itinerum tardius procedentes, cum exauctorationis fides criminari à nonnullis Mediolanensibus cœpta est: qui iactabant non dimissas ab eo Gallicas copias, sed tantum loco motas, & tamquàm in futurum bellum sepositas; quibus Dux reficeret vires, animosq́; resumeret si bellandum foret, per opportuna Vallium Sabaudiæ digestas. Nos veram missionem propriâ Gallorum fide fuisse didicimus, sed comitati ac beneficio nexam: Iussos enim commodè progredi, & hospitalitate Sabaudiorum vti. Nec illi beneficium remiserant, sed totos dies commorati præteritos labores quiete & copiâ pensabant; siue illicò siue tardè ad suos redirent parum distinguentes. Acceperat etiam ab Aulâ Hispanâ literas, quibus certior reddebatur in tuto res eius esse; & delato in Italiam Toletano Oneliam Marrumq́; recepturum: Distulisse enim sanctæ Crucis Marchio restitutionem ferebatur; siue parum Inoyosæ conuenisset; siue eo decore ornare Toletani initia meditaretur, siue pro Hispanis possessionem commendaret: nam id quoque traditur. Non enim Genti solùm honorificam, sed speciosam sibi vtilemq́; crediderat, superstite virtutis memoriâ, & stabili recordatione gloriæ meritiq́;. Captorum enim redditorumq́; oppidorum recordationem dilabi; procliuiori semper obliuione meritorum, quàm repræsentatione beneficij si quando virtus frustra fuit.

Sabaudius dimittit partem exercitus.

Discedens

Inoyosa Mediolano discedit.

Et Mantuano reconciliari studet.

Discedens Mediolano Inoyosa quamquam iniquas Mantuani apud Regem, aduersum se querelas sæpius audiuisset, & amore eius Sabaudium acriter offendisset, retulissetq; parum gratiæ studiique, solita sibi tamen morum dulcedine scripsit Mantuano literas plenas effusissimæ caritatis. Nam & eorum quæ fecisset dixissetque, tamquam apud Iudicem causas reddebat; & addebat futurorum consilia, si domui suæ, si quieti successorum Mantuanus consultum voluisset: Postremò sedulum se amicum apud Regem fore spondebat; si quando Dux eius opera eguisset. Metum sui interpretatus officium Mantuanus est; & quasi magni animi argumentum daret, transmisit epistolam ad Regem, quâ Inoyosæ aduersum se studia, & bono publico datam operam laudibus in cœlum ferebat: parum memor quibus criminationibus viri famam olim in Aulâ lacerasset, & quoties fraudem apud Regem accusasset. Astu id Inoyosam procurasse, & nouas Mantuani querelas formidasse vix crediderim: Iam enim bellum abscesserat; & in virum loco motum sera nimis vltio fuisset. Crescebat interim aduentantis Toletani fama; & expeditus Cursor detulerat illum Barcellona soluisse, rectaq; in Italiam properare. Orator Mantuanus diu Toletani familiaritate notus fuerat: cum itaque is à Duce suo literis moneretur Toletani aduentum speculari, & Finalem quò appulsurus dicebatur, proficisci; vt erga nouum Gubernatorem solito Proceribus Italiæ obsequio fungeretur; paucos post dies affuturum accepit. Ergò delecto nobilium comitatu, sextâ Nouembris illuc delatus est. Sed Toletanum properantem dies aliquot Austri & aduersa maris retinuêre: tandemq; vicesima mensis procul in alto classis quâ vehebatur, apparuit. Magno itaque Pelagi spatio, vnà cum Ioanne Viua, Regio apud Genuenses Oratore obuiam processit. Vt coram fuit, multâ humanitate exceptus est, iussusq; si quid dicturus aduenisset eloqui: Ille Mantuani Domini sui obsequio Mediolano Finalem vsque proficisci iussum se dixit; vt paratum hospitalitati Monferratum, & desiderijs Regijs fortunas omnes Ducis offerret. Principis viri nobilitatem, Imperij magnitudinem, etiam consanguinitatem mereri, vt vniuersa illius honori impenderet. Toletanus laudatâ affabilitate, quò opinionem veri animi faceret, magnificis titulis in Ducem, & necessitudinis recordatione vsus est, Dominum, nepotemq; addito Celsitudinis cognomine (quod Regijs per Italiam ministris insolens erga Duces est) appellando. Nec auersari se potentis & amici Principis hospitium, respondit; cuius securitati & dignitati prospecturus ante alia missus foret. Plura per secretum, & grauiora; sed (vt accepimus) pleraque altissimis sensibus inuoluta, ambigua; & quæ nisi exitu interpretationibusq; satisfacerent. Biduum Finali hæsit. Eâ causâ Orator Mantuanus in Monferratum reuersus fuerat; vt fines ingresso obuius procederet; & Domini sui iussis congruentia amico hospiti pararet. Progredientem itaque & iam Prouinciæ limites ingressum, nobilium virorum, equitatusq; demonstratione exceptus est, & Aichium (ciuitas Monferrati est) deductus; non recentis solùm curæ, sed iam festinationis manifestum. Hic Regij apparatus nihil desideratum, vt certum fuerit, vix maiori splendore, Regem ipsum excipi potuisse. Acceperat ab Aulâ literas, quibus properare iubebatur; ne destitutam rectore Prouinciam, viuæ adhuc seditiones suspicionesq; turbarent. Itaque sequenti Alexandriam profectus est, mox Mediolanum.

Orator Mantuanus obuius Toletano.

Toletanus ingreditur Monferratum.

Inoyosa Genua.

Inoyosa consilij certus Genuam venerat, hinc in Hispanias vitato successore traiecturus; præmiserátque sarcinas & longum impedimentorum ordinem, ne quid sui remaneret. Præpotentium offensionum rimatores vulgauerunt principia Toletani Inoyosam dedecorasse; relicto antequam discederet prauo consilio, ne Sabaudius & Etruscus Finalem vsque Oratores mitterent, in noui (vt dicebant) & ambitiosi successoris manifestam imminutionem. Sed vtrisque suæ ra-

tiones suberant, ne extra fines suos progrederentur, & satis se officio agere crediderant, si coram, & in suo debitum persoluissent. Plus magnitudinis & Co[n]silij in Sabaudio, qui procul ab omni vilitate, etiam eius dedecoris suspiciones metuebat. Nec enim indecoro obsequio præuenire se Gubernatoris gratiam velle, inuitatione Mantuani docere voluit; aut candem sibi quæ Mantuano reuerentiæ causam humilitate testari. Quod tamen Regius cultus à magno Principe requirit, cum Toleranus Mediolanum tenuit; abunde ab vtroque honori suo satis actum vidit, & officium singulorum obsequio probarum. Meminerat Sabaudius ostentationem mutui amoris cum Inoyosâ initio rumorum, crimini sibi a maleuolentibus daram: Et quamquàm ridere commenta otiosorum posset, discutere tamen vmbras voluit; & quæ semel offenderant, virare. Nullo proprio in Toletanum odio Sabaudius ferebatur, sancitaq; Astij pace obliterasse præteritorum memoriam; & insuper famam sui pactis honestissimis prorulisse ferebarur. Apud Etruscum eò minora despectus indicia, & remoriores occasiones erant; quod sanguine nexus, & veteri amicitiâ sciretur. Misisse Parmensem quoque Ducem accepimus, vt causæ, sic adulationis expertem; Hispano Regi longo Parentis ministerio, & geminatis in Belgio victorijs deuinctum. Et nisi Monferratum recto itinere transeundum Toletano fuisset, forsan Manruani Orator adductum illius Mediolani expectasset. Sed humanitas & officij reputatio præcipuè cultum expresserunt. Incertâ pace, suspecto Sabaudio, Toletano ingenria animo voluente, Mantuanus sibi in turo esse videbatur. Proiecerat curam sui; & apud virum nobilem, famâ virtutum commendatum, solicitudinem nutantis Monferrati deposuerat. Credebanr subditi Camillæ amores negotia depulisse (& quidem in puellam ardentissimè ferebatur) sed iam mores iuuenis docuerant, illum promptissimè securitatem imbibisse; & vt quocunque auerso concidebat, sic cuiuscunque spei imagine erigebatur. Quia tamen domi habita prouocare multorum suspiciones poterat, non procul Aulâ, Romano more Domum extruxit, auro ac picturis ornatam, & quæ secretis itineribus adibatur. Hæc abditos amorum receptus, hæc voluptates regebat, conscio nemine, nec quærere auso, quâ parte Dux & Camilla excessissent. Neque tamen in hanc diem præter iocos & colloquia aliud virgini imputari poterar, sed festiuè eblandita, cupidini iuuenis, honorem, decus domus, famam suam objiciebat. Ille impatientiâ amoris, & constantiâ puellæ victus, cum preces, munera, promissa frustra vsurpari cerneret, spem matrimonij obtulit, non inuitæ, & eo prætextu hactenus nutritæ. Proinde nec fortunam in se versam rejecit, & pararam se coniugio obtulit, quamquam per modestiam eâ se sorte indignam fateretur. Consilio in id parentis vsam quidam putant: Nos compertum habemus, non minus prudentiæ ac constantiæ in virgine quàm in Patre fuisse.

Cur Sabaudius Finalii obuiam Toletano non miserit.

Vergente iam in finem anno cum externæ curæ deposuisse viderentur, Comes Rouliaschi Taurini in carcerem coniectus est. Quod licet extra susceptum munus videatur; quia tamen vetus opinio hoc documento innititur, & hinc secreta Principum virorum alienario detegitur, facti huius seriem referre libuit, prout ab eius amicis accepimus. Ferè enim vt abdita sunt arcana regnantium, sic longius petitis coniecturis argumentisq; deteguntur. Et quidem Rouliascus florenri ætate, & militaribus politioribusque studijs ornatus apud Pedemontanum Principem honesto loco erat; nec minus certâ patentis gratiâ, vt in iuuenem nobilitatis virtutisque spectatæ. Huic cum Marchione Estensi arcta olim familiaritas intercesserat, consuetudine & similitudine instituti, licet securum inter Hispanos & Sabaudios bellum, veterem familiaritatem, & literarum commercium rescidisset.

Comes Rouliascus.

Post

Post compositam apud Astium pacem, & militiæ dimissionem, amotasq; suspiciones rediture discordiæ, vetus Rouiliasco in animum caritas rediit, & resumendæ amicitiæ desiderium. Itaque scripsisse ad Estensem Marchionem literas ferebatur, fraterni affectus plenissimas; quibus intermissam consuetudinem detestabatur, orabatq; rediret ad institutum, ne conciliatis Principum animis ipsi priuatis inimicitijs præcedenti bello studuisse viderentur. Securum commercium, & omni solicitudine formidinem solutam; cum insuper quæ conferre deceat, vulgari possint, nec liceat præteritas suspiciones admittere. Acceptis literis respondit Estensis, idem se apud animum suum statuisse prorsusq; decreuisse nouis officijs præteritam sarcire iacturam, datis acceptisq; ab amico Epistolis, quem charum olim, & arcanorum communione fidem expertus foret. Placuit Monachus Cappuccinus internuncius; tamquam certiori medio transmittentur. Hic Taurinum ad Præpositum sui Monasterij (quia aliò ipsi flectendum erat) legauit. Sed Præpositus cum sigillum Estense, & quædam olim suspicionibus iactata; nec integram omnino Sabaudij (vt rebatur) cum Estensi amicitiam crederet, metu sui, an odio Rouiliasci, siue vt potentioris gratiam iniret (nec enim satis scitur) pergit ad Sabaudium, promit literas; causasq; quibus reddere Rouiliasco abstinuerit, exponit. Hæsitatio Monachi Sabaudij suspiciones intendit: non voce tamen, non vultu mutatus, reddirurum se illas iuueni promisit; dimisso statim Monacho ne Rouiliasco colloqueretur. Nouum Sabaudio non erat premere apud suspectos sensus suos, & inter colluctantes meditationes, infractum indetectumq; agere. Vocari intra secretum cubiculum Rouiliascum iubet, & tribus omninò nobilibus præsentibus, tamquam aliâ sociaturus, iuuenem sereno obtutu exceptum interrogat, quæ ipsi & Estensi Marchioni secretorum consuetudo, quæ suspiciones secutâ pace abolitæ, quæ arcana olim communicata fuerint. Rouiliascus improuisa interrogatione perculsus, hinc facti conscientiâ, illinc metu hærens (nam certam Domini indignationem, nec perfunctoriam suspicionem deprehenderat) quod tutissimum inter ambigua credidit, nullas sibi ad Estensem Marchionem literas datas, respondit, nec habuisse secreta quæ conferret. Neque tamen veterem olim amicitiam abnuere; cum tamen nullo recentiori literarum commercio reduxisse. Non eâ firmitudine negasse quod quærebatur, visus Sabaudio Rouiliascus, eóque credidit ostentatis Estensis literis concessionem amplexurum. Promptas ergo sinu obtulit; & seuere increpitum (iam enim facti suspicionem negatione intenderat) ingenitæ nobilitatis admonuit. Cæterum Comes non aliam securitati viam, quàm in constantiâ putans, nescire se quibus causis Estensis, quâ occasione scripserit; nec misisse se, nec accepisse literas, scenam sibi criminis a quopiam paratam. Tum Sabaudius fateri veritatem honestæ rei potuisse, respondit, nec enim inter amicos literarum commercium prohiberi, nec omnia arcana cum flagitio aut crimine esse. Multa priuatis negotijs, & ludicris interdum circumscribi. Ad hoc exarsit, & malo suo redditurum dictorum rationem comminatus, cubiculo excessit, iussitq; Comitem secretâ custodiâ haberi: neque enim inania aut vana crediderat, quæ fateri Comes metuisset. Defecisse Comitem animo ad hæc accepimus; referunt alij impauidum se cuicunq; euentui præstitisse. Id certum habemus plurium Annorum carcere maceratum, & iteratis quæstionibus per tormenta interrogatum, constantiam quam prætulerat, retinuisse; cum olim agnoscere quod quærebatur, nullâ aut culpâ suâ, aut pænâ licuisset. Sed ingentem pauorum obstitisse didicimus, ne prompte fateretur, quod Sabaudius æmulive in grauiora flexissent. Facti memoriâ libens abstinuissem, nisi clarorum virorum testimonia impulissent; maximè quod suspendere cuique iudicium li-

ceat, suspicionum nullo hactenus adminiculo probatorum. De Principibus rarò vulgaria creduntur; & leuia interdum magnis commentarionibus tolluntur.

Monferratensis motus statim initio, abhorruisse Victoris Principis animum à Consilijs belli (vt suo loco meminimus) nonnulli vulgauerunt; in Mantuanum humanitate, & in Hispanum Regem Patruum reuerentia. Id apud Parentem iniurijs & bono iure stimulatum, parum fauorabile videbatur. Ea causa secretæ Principis amicitiæ, & suis destinatis auersa voluntas, in suspicionem venisse dicebatur; tanquam Marchione Estensi, & Rouiliasco consultoribus, Parentis imperio subtrahere sese, & ad Patruum Regem fuga proripere cogitaret. Id secretos interpretatores Patri detulisse quidam volunt; sed coniurationis consilijq; argumenta defuisse; nec voluisse Patrem pro compertis, incerta de obtemperantissimo & piissimo filio credere: mansisse tamen vmbras suspicionum specie veri, compositione morum Principis, arcta Rouiliasci amicitia fotas: obseruatum interim filium Comitémque, & appositos Estensi exploratores fuisse, fama distulit; licet non dicto, non facto dolus innotuerit. Rei examen prudenter in futurum Sabaudium reiecisse dicebant, quòd immania rarò duraturo silentio inuoluantur. Sed quæ secuta sunt tempora satis diluisse suspiciones videbantur, non Rouiliasco solùm, sed & filio strenuè nauantibus, Ducisque destinatis optime congruentibus; nisi Estensis pro Hispano nixus metum veri inanibus fecisset, & interceptæ illius literæ, sopitas fortè suspiciones reuocassent. Quò difficilius hic iudicium est, eò nos promptius abstinemus. Nec enim obsequentissimi Principis filij aduersus Patrem amantissimum animus culpam, aut Sabaudij prudentia vanitatem admittere persuadent.

Inter hæc Mediolanum Toletanus venerat, arrectis omnium animis, pacémne apud Astium sancitam, an bellum foret prosecuturus. Anxij futuri ante alia consortes armorum erant. Nec Sabaudius certus factorum erat, quóve cœpti motus fine clauderentur. Multos Toletani ætas pacem sperare suadebat; quod æuo grauis quietem promitteret, & consiliorum maturitatem. Alij magnitudinem animi, solitum adhuc pectoris impetum, fastum Hispanum in suspicionem noui belli trahebant. Ipse tectis ad plures dies consilijs, audire Oratores Principum nouo muneri gratantes; & futuræ administrationis (vnde morum certa coniectura) formam præscribere satagebat; in concordiam facilitate ac comitate satis compositus, si altiores sensus respondissent. Infractum aduersus auaritiam animum attulisse dicebatur: constantissimus contra cupidinem, & opes malis artibus quæsitas. Id præcipuè continere fœlicitatem populorum videbatur; quos longa ministrorum series docuerat, non adeo illos publico studêre, vt priuata commoda negligerent. Futuræ moderationis specimen statim, arctata seuerissimis legibus domo sua dederat; & quod in iustitiæ venales quosdam publicè inuectus foret; seuera omnibus comminatus, si quando votum gratiæ potius quàm honesto accommodassent. Et quidem recepta de Toletano ea sententia erat, tamquam nulla sui solicitudine, fortissimè aliena aspernaretur, suo parcè vteretur. Optimum Regij ministri temperamentum; quoties virtus bono publico famulatur. Secreta Toletani suspicionibus turbatum malè audiebant; quasi bellum & inquietudinem spectarent. Certè postremò Consilio quod in Aula coram Rege habitum fuerat, licet indecora pax Astensis visa foret, cuperentq; Proceres honori gentis aliquid à Sabaudio concedi, & de pactorum fœditate nonnihil in dignitatem remitti, præceptum tamen acceperat, vt pro virili sancitam pacem foueret, neque Sabaudio quiescenti, nouas belli occasiones offerret. Si quid honestius conditionibus antiquis appinxisset, si quid pro Maiestate honorificentius & in pace obtinuisset, si quo Regiam existimationem sustentasset, id omne curæ

Toletani mores.

eius &

eius & industriæ, nec non magni meriti opus fore. Spoponderat (vt accepimus) speciosissima; eadem qua olim Sabaudium insectatus fuerat, despicientia; opinione virium quas affuturas sibi credebat, & conscientia virtutis.

Qui tamen hominem longo vsu ex moribus nouerant, præferocem animum senectâ immutabilem suspectabant; tamquam non propriam magis, quàm Regis gloriam per vim & arma foret prosecuturus; veteremq; Toleranæ familiæ militaris decoris famam in Italiâ reducturus. Etiam ex ijs metus erat, quos præpostera ambitio, aut inopia stimulabat; ne paratum iam pronumq; discordiæ fouerent: Ea enim certissima cogendæ pecuniæ via credebatur, vt inter turbas euaderet inobseruata rapacitas. Neque tamen illi adeo arctis limitibus definita potentia permissa fuerat; vt ex arbitrio sumere aut ponere arma non posset: cum tamen Rex paci annueret, Belgij cogitationes, & Venetorum per Illyrium tumultus abstinere nouo bello in Italiâ consulebant. Vis illa animi Toletano frænanda erat, modestia ac quies simulanda; vt si quando bellum apparasset, inuitus coactusq; tractasse arma videretur: Eò maximè, quòd cum Sabaudius definitis semel conditionibus pacis composuisse ex dignitate motum videretur; exercitamq; cum Mantuano litem paucorum dierum morâ terminaturus; certum erat, nisi nouis iniurijs rescindi pacta potuisse. Apud Mantuanum eadem præsentium ac imminentium securitas videbatur. Nec enim prouocare Sabaudium ex vsu erat, prono in pacem Rege, & bellum auersante, nec aliena aggrediendi vires suberant. Non vnâ coniecturâ didicerat Hispanos suâ causâ bellum nolle; maximè quòd humanis diuinisq; legibus reclamantibus, in ea cogere Mantuanum consilio viderentur, vnde ipsis securitas, Duci rerum, & existimationis iactura immineret. Ignosci enim rebellibus, & damna pluribus auri Millionibus æstimata condonari suadebant: non perfunctoriè additâ contestatione; non eam temporum conditionem, aut regiam vtilitatem esse; vt quoties Sabaudius eà causâ vim Monferrato intulisset, armatos pro Mantuano exercitus potentiori opponerent. Nulli vtiliorem quàm ipsi pacem esse, debereq; eâ iactura securitatem reliquorum procurari. Id non semel, aut secretò dictum, sed palàm vulgatum, vt iam non vno auctore Mantuanus erudiretur. Et vt plus fidei esset, Inoyosa, Asculanus, cæteriq; eiusdem ordinis proceres testati fuerant; cum interim ius, sacramentum, dignitatem, & quæ Regibus protectoribus in ore famæ honora sunt Mantuanus incassum recoleret.

Mantuanus cogitur ab Hispanis assentiri Sabaudio.

Regium id imperium erat, & mutato nomine consilium (quod tamen necessitatem afferret) appellabatur. Quod vbi Mantuanus agnouit, quamquàm obniti se fingeret; & in extremum spiritum eandem voluntatem iactaret, eâ tamen causâ denuò Prouincijs exui nolebat; & lassatum se iam fatebatur multitudine & onere beneficiorum; quæ ab Hispanis quotidie sibi improperari audiebat: felix si quod coactus, & exutus, certâ magnitudinis animi notâ, pridem integer & sponte concessisset. Itaq; silente Sabaudio, cui non rebus, non honori quidquam pacta detraxerant, nec tamen sine obseruatione Toletanæ simulationis agente, quiescenteq; Mantuano, & frustra promissam protectionem appellante, turbari composita sine perfidiæ aut iniquitatis nota à Mediolanensi Gubernatore non poterant. Simulatione opus illi & astutiâ erat, vt secreto in concordiam consentientes varijs artibus scinderentur, vt Sabaudium intolerabilibus imperijs, Mantuanum blandimentis, nepotem ac Dominum appellando in causam traheret. Huic insuper amicè persuaderet, vt si quando Sabaudius æmulus illi erupisset, arma, victum, arces, hospitium Hispano militi protegenti concederet. Id licet nonnulli præuiderant, & Sabaudius adhuc militem lentè dimittere videretur, intimisq; Pedemontanæ vallibus tamquàm subsidio mox futurum ab-

dere diceretur, Mantuanus tamen fato quodem & ineuitabili pereundi necessitate trahebatur. Cui enim in proprijs viribus nihil firmitudinis erat, à potentiori pendere, vniuersa arbitrio alieno facere ac promittere, pacis ac belli leges accipere cogebatur. Toletanus quoque ne mutatione consilij sibi è manibus iuuenis elaberetur, ingenstia in Monferrati tutelam spoponderat, & possessionis indubitatam securitatem: Id per Nuncios & literas caritatis ac pietatis plenissimas testatus. Quod in causa fuit, cur Mantuanus nulla decoris sui cura, frequentatum sibi aliàs Mediolanense iter denuò ingrederetur. Fatebatur Toletanus pro incolumitate quidem Ducis vitam, viresque insumpturum, nec vnum (vel inermem) Sabaudium, nisi permissu Mantuani per Monferratum incedere passurum; se tamen quod coram exponeret habere, decus vtilitatemq; iuuenis spectantia. Credebant nonnulli etiam nuptiarum negotiationem reuocandam iri, & secretis epistolis quò Regis animus inclinaret præscriptum fuisse. Vbi Mantuanus Mediolani fuit, nulla titulorum (quos anxiè præteriti Gubernatores vitauerant) parsimonia (quippe Celsitudinis & Serenissimi cognomine vsus est) tantam in speciem comitatem vsurpauit, vt vel astutissimo imponere, fidémque & amorem persuadere posset.

Mantuanus Mediolanū ad Toletanum.

Sed ante alia digna recordatione eius oratio visa est, quà altero aduectus die secreto cubiculo, & duobus familiaribus adstantibus Ducem aggressus est. Nos tum Mediolani agebamus, & à Mantuano accepimus. Vergentem in extremum ætatem suam, longitudinem itineris, rei familiaris dispendia, suorum caritatem, magnis æmulationibus nixam, contumaciam, discrimina honoris cui semper vixerit, facilè sibi, pridem in quietem composito, & alienam inscitiam æstimanti, commissam sibi à Rege prouinciam dissuadere potuisse, nisi Regium obsequium, pacis, & honesti amor, arctaq; Mantuani necessitudo, desuetum iam laboribus animum excitassent ad pericula. Sibi pleraque viridi adhuc æuo honoræ apud militiam contigisse; & sufficere præteritam existimationem potuisse; ne aduersæ fortunæ (quæ nonnunquam etiam virtutis probatæ viros excepit) ipse volens sciensq; incurreret. Accedere à domesticis rebus, & negotij molestiâ difficultates, ne nullo quæstu suo commissum munus, facultatum ingenti parte profusa aggrederetur. Porro non alia sibi senectæ oblectamenta superesse, quàm suorum consuetudinem, liberorum, consanguineorumq; aspectum. His, cum maximè frueretur, abstractum, & alio cœlo vti iussum, tum cum aëris mutatio exitiabilis graucscenti crederetur. Instare quoque Sabaudij inuictum animum nonnullis victoriarum imaginibus, & indecora Hispano nomini pace Astensi, nec minus colluuie gentium; hinc Heluetijs mercenarijs, illinc Gallis affluentibus elatum; vt arduum munus, periculosa negotiatio censeri possit, si Hispanæ potentiæ existimatio, consensu seruientis Italie recepta, suæ sit dignitati restituenda. Et quamquam studendum virtuti sit, fortiq; conatu insistendum honori puter; idipsum tamen facilè aucrsari, imagine honesti, aut æmulatu. Non enim apud prædecessorem suum aliud quàm sordes & ministrantium ignauiam præsumi, si quando ipse fortissimè non egisset eadem de Regiâ voluntate discrimina, & Maiestatis æstimationem esse: neque enim insultantem Ducem tolerari, pro dignitate credi, & pacem nihilominus præferri, quam certus sit, vt inhonoram sic parum duraturam. Nulli enim arcanorum regnandi erudito ignotum esse, subditos, vires, pecunias, arma, famæ Regiæ vouere. Hac imperia, incolas, vicinos, longius sitos in officio contineri; despici ab omnibus potentiam quæ elanguerit, aut sordescere cœperit. Vt suo nitori existimationem redderet, & mutuo consilio virtutem suam testaretur, tot incommodis, tot periculis implicatam, obuiam administrationem subijsse; nec minus vt consanguineo Duci, cui Medicæo

Toletani sermo cū Mantuano.

dicæo sanguine iugeretur, spontaneus tutor accederet; non prædarum cupidine, non muneribus Sabaudij corruptus, orare itaque vt in amici sinum sua desideria & iniurias, tamquàm in securo deponeret; tutissimum & secretissimum auscultatorem, rerumq; executorem illi obligisse. Vnum mouere quod instar omnium esset, ne debitam pijssimo Regi, ob depulsos ceruicibus hostes, & redditam inexpectanti Prouinciam, gratitudinis obliuisceretur, aut externam fidem exitio futuram indueret. Quinimo retineret constantiam Principe viro dignam, & communione consilij, eandem sibi ac Regi voluntatem testaretur. Absurdum esse de eo diffidere, quem rerum suarum anxium toties sit expertus.

Ad hæc Mantuanus gratâ beneficiorum Regis recordatione, & deuoti animi fide præmissa, in ea præcipuè intendens, quorum recens flagrabat inuidia, veniam rebellium, damnorum obliuionem: quibus cum omnia iura refragari diceret, nil consceleratorum peruicaciam magis sustentare testabatur. Vbi ad coniugium ventum est, vt Regiæ reuerentiæ satisfactum crederet, orauit, si nō alteri quam quæ Regi probaretur, nupsisset, duram conditionem sibi videri; si viduæ matrimonium tanta rerum & suæ existimationis iacturâ prætulisset. In eo regiam vtilitatem non esse; cuius honori plurimum accedat, si iustitiæ sectator, vim omnem ab eo quem tutandum sumpsisset auertisset. Tum potentiam viresq; producturum, vbi præter ius fásque nihil in hostis gratiam admisisset. Nil horum perduellibus Regis concedi posse, quod causæ honestatem apud illos non appingat. Multa Toletani attentione ista excepta sunt, promisitq; in futurum operam, vt forti animo duraret iussit, nec iam in protectionem recepti curam vllam defuturam. Fuere qui crederent (quæ enim secuta sunt coniecturam prioribus addiderunt) à Toletano firmatum consilio Mantuanum, ne Viduam relictam coniugio induceret, ne rebellibus veniam largiretur, ne damnorum satisfactionem petere desisteret; belli fortè femina; quod tum senex concoquebat. Nempe vt his asperitatibus irritatus Sabaudius contumax propositi in sententiâ persisteret, cóque crederetur prior bellum prouocatis Hispanis armis suscitasse, pactisq; Astensibus sacramento firmatis eluctari. Neque enim aliud viro studium erat, quàm modestiam & quietem præferre, causas discordiæ quærere, fouere; denique vniuersa quæ criminari possent, hostibus & amicis imputare.

Ferratiensis Mantuani Amita Toletanum olim occasione coniugis sui defuncti, literis & honore prosecuta fuerat; & vbi aduentare Mediolanum audiuit, tamquam voti secura, se sperauerat Viduam Matrimonio nepotis exclusuram. Oratorem quoque Mantuanum eò mittendum proposuerat amicum sibi, & eadem consilia fouentem: vt pluribus simul adminiculis, infestam & inuisam sibi loco depelleret. Nauauerat strenuam operam Orator; quo accidit, vt crederetur Toletanus (quod nos durum auditu à fide tamen dignis Mediolani accepimus; licet fidem veritati non obstringamus, magnitudine dedecoris, & simulationis fœditate exterriti) perniciosum Mantuano consilium instillasse. Iuuenis aduersus Hispanos cōstantiam olim, & tum Toletano suspectam fuisse cognouimus; cum tamen irrita desideria sua; & frustra bellum cogitare, nisi causam eó dante sciret; ne qua Ducis externa securitas, aut è recentiori consanguinitate subsidium esset, suasisse Camillæ nuptias, in quas pronum Mantuanum impatientiâ amoris crediderat. Destitutum quippe vicinorum auxilio, peruasurum se Hispanorum arbitrio crediderat; nec alia rerum aut salutis prospectaturum. Dati à Toletano consilij ex eo coniectura fuit; quòd & callidus arcanorum imperij ferretur, & id maximè destinatis suis congruere, quæ in bellum & occasiones armorum intenderat. Id immanius quàm vt credamus pro comperto admittere noluimus. Neque tamen abnuimus quæsitam oratámque à

Toletanus creditus suasisse Mantuano nuptias Camillæ.

Mantuano facti veritatem; sed illum alto id secreto abdidisse, nec aliud quod causam iuuaret, respondisse; pietati Regiæ seq; ac sua debere; potuisse administros maiori fide ac caritate, tanti Regis humanitati,& certo amico suo respondere. Non habere quod accuset præter fortunam suam; acriores enim de seruo querelas aduersus Dominum speciem indignationis præ se ferre. Equidem meminimus reuersum Mediolano Ducem quamquàm acriter Camillæ deuinctum, rarius tamen de Matrimonio locutum; & tamquam magnitudini suæ restitutum, nobilium familiarum quarum origine gaudebat memoriam publicè ac frequenter recoluisse; acri adstantium contentione oblectatus; Bauarane an Austriaca, Brandeburgáne, an Palæologa, Medicæáne an Estensis principem fortunam magis præferret. Quinimo non semel, velut prætentis cogitationibus infensus esset, prorupisse audiuimus, non eâ se animi vilitate esse, vt posteros suos impari maioribus nobilitate fœdare vellet. Neque Toletani consilium hoc, sed generosæ mentis impetus fuit, quem natales, & reducta nonnunquam suæ conditionis æstimatio ingerebant. Oratorem Mantuani quidam Ferrariensi velificatum putant: Alij diuersa Toletano suasisse; non odio coniugij cum Camillâ, sed æmulatione Comitis Ardizini parentis; cui vt minori deseruire se debere secuto Matrimonio sciebat.

Sabaudius suspectum habet Toletanum.

Sabaudio quanquam non Inoyosa, non Toletanus, non quantum militum Hispano erat formidinem incuterent (vt quem impauidum vis maior potius oppressisset) occursus tamen Oratoris Mantuani, hospitalitas Aichij exibita, & congressus Mediolanensis, multum solicitudinis addiderant: non quod quem seria non mouebant, inania & vmbræ terrefacerent; sed quod sciret à Toletano causam suam paci compositam parum probari; illumq; bellum potius, quam procurandam Italiæ quietem aduenisse. Suspensa quoque illius oratio suspiciones intenderat: Nam & exploratores desiderio armorum æstuare monebant;& augeri sensim apud Mediolanenses copias, nouosq; delectus indies acciri certi Nuncij detulerant. Cogitationes quoque aperuerat illius maior quam paci solitum sit pecuniæ cura, ijs enim non alius vsus esse poterat, quam in nouas expeditiones. Accinctum iam vniuersarum cohortium missioni Sabaudium, ista aliaq; retinuerunt, ne armatum hostem ipse inermis prospectaret, cogereturq; quas validiori placuisset leges pacis accipere. Amici quoque Ducis, apud Hispanos, præferoces Toletani spiritus cauendos docuerant; quippe correcturus Inoyosæ opprobria venire dicebatur. Itaque plures centurias, amœnitate locorum Pedemontanæ cunctantes, & illecebris locorum in Gallias lentè properantes, missis cursoribus retinuit; perscriptis ad Aldigherium causis, quibus maioribus insuper copijs egere se docebat; suadebatq; vt causæ suæ quæ semel placuerat strenue adesset.

Cur iterū Sabaudius exercitum suum dimitteret.

Paulò ante Dominus de Bettunes à Galliæ Reginâ Orator extra ordinem in Italiam venerat; vir clarus militiæ, & prudentiâ ac nobilitate Regi suo probatus. Hinc iunctâ Cardinali Ludouisio (quem postmodum Gregorij Decimiquinti cognomine Pontificem vidimus) operâ nil intentatum omittebat, quo pacem Italiæ promoueret. Sæpius itaque Sabaudio ac Ludouisio collocutus, tandem Mediolani Toletanum conuenit. Festinatione opus erat; nam nisi Hispani vmbris suspicionibusq; abstinuissent, priorem Sabaudium erupturum, & arma in Mediolanenses illaturum sciebat. Aut enim pacem se totam velle, aut certum bellum testatus fuerat. Sed præter solitam Hispanis cunctationem, respondere se statim non posse Toletanus dixit; opperiendam sibi prius Proregis Neapolitani, oratorumq; Pontificij ac Veneti sententiam: His quippe Regium Italiæ consilium niti fama vulgauerat. Nec contentus Bettunes vrgere Toletanum, literas

quoque

quoque ad singulos dedit, quibus Reginæ flexum in concordiam animum, & communia partibus bona pacis differebat. Cunctabatur nihilominus Toletanus; siue Proregis & Oratorum eadem mens esset, siue ab Aula noua mandata expectaret; siue deniq; temporis beneficio vti meditaretur. Hoc maximè creditum; quod nec ex illi ad manus vires essent, quibus cum dignitate meditaretur, & nouos delectus à Neapolitanis speraret. Sed id ante alia Sabaudij commodis prospiciebat: Ventura enim sibi auxilia; & propediem multa Gallorum millia affutura sciebat; nisi Hispani in Astensis concordiæ formam consensissent. Anxiè tum Pontifex pacem promouebat; cui vis Sabaudia, & Toletani ferocia perspecta erant: quippe sciret non alijs fortioribus Ducibus lacerari subalpina, & valescere per totam Italiam belli incendia posse. Nemini vtilior pax quam Mantuano erat; qui cuiuscunque fortioris præda, victrices copias alere, & hospitio excipere cogebatur; iam enim bellaturi Monferratum sedem delegerant, annonámque prouinciæ vsui suorum destinauerant. Id licet intimi secretorum inuicem obtruderent, apud Toletanum nihilominus bellum suadebat, quasi ex hoste vindictam sumeret.

Postquam illatum est, sæpè iactate auditus, cum inermi & inexperto militiæ non fore bellum Sabaudio, sed cum sene ac valido, & easdem artes in prælium laturo. Gaudebat Toletanus ferociæ opinione; & volenti maximè erat reperisse consilij sui commendatores; quibus couatus sui honestate ac iustitiâ probarentur. Deprehenderat raros eâ tempestate bellum cupere, laudare rariores; nisi quibus loco suo mens excidisset, nec aliud quàm in spei turbis spei esset. Proinde obnoxium suis Mantuani desiderijs apertè fouebat; in omnes blanditias versatilis, vt mutari facilem teneret. Intima caritas non erat; quin (si sors tulisset) huic quoque imponere non meditaretur, gloriámque suam vel amici damno promouere. Peruicax ad arma ingenium vito erat, & docuit exitus. Quoties enim de conditionibus pacis, & mutuâ Sabaudij amicitiâ Bettunes aut Ludouisius agebant, primò non aliud studium suum testabatur, vt compositi animi speciem offerret: mox tot difficultatibus negotiationem implicabat, vt certum esset, aut concludi non posse, aut in tempus rejici causas discordiæ. Et quò vlteriora prioribus nectamus probandæ veritati; cum aliquot post menses a Sabaudio ad Regem suum epistolam mitti suaderet; iis humilitatis (ne dixerim vilitatis) nominibus componi illam volebat, quæ non Sabaudius, virtute, origine, potentiâ, ante plerosque Principum; sed ne profugus quidem, & humanâ ope omni destitutus admisisset. Nec alium in finem, quam vt necessitatem illi indignationis faceret; cogeretq; armis insistere, & cupidinem belli ipsi imputari. Et his quidem appingi honesti imago aliqua poterat; nisi prauis consilijs Mantuano datis, dubijs licet coniecturis certitudinem fecisset.

Toletanus omnino bellū volebat: eiusq; cum Sabaudio & Mantuano artes.

Ipso renascentis belli initio Mantuano (qui si in meliorum consilijs constans animo fuisset, tutus ab omni hostilitate, armorum tempestatem aliò versam illæsus spectare potuisset) subdolâ affinitate persuasit, vt se Sabaudio hostem, dicto ac facto profiteretur; addiditque causas adeo vanitatis manifestas, vt vel à puero deprehendi ineptia potuerit: Nempe non mereri Sabaudium innocentis caritatem; securas Mantuani res ipso tutore fore; approbaturum Hispano Regi societate discriminum fidem suam; expleturum vindictam; consanguinei Gubernatoris placito gratam operam impensurum. Professionem hanc non sine lachrymis quidam Mantuani administri insectati sunt; orato Duce ne se partem belli faceret; aut abolitas ferè causas irarum potentis inimici reuocaret. Intolerans Mantuani ingenium alieni consilij semper fuit; cui ipse

Toletanus Mantuano persuadet vt se Sabaudio hostem profiteatur.

Id multi damnant.

prior non hæsisset, eoq; velut Toletano certa indemnitas niteretur; & hostem se Sabaudio profiteri non metuit, & Hispanum exercitum annona iuuit; pontibúsque Pado instratis eorum progressus per Pedemontanam accelerauit. Astutissimus Ductorum Toletanus erat; & satis callidus huc illuc Mantuanum simulatione agitare. Nouerat ægrè laturum Sabaudium iuuenis professionem; & tamquam in fractæ fidei reum totis viribus incursurum: Hinc belli necessitatem sibi futuram, & speciosi tituli excusationem. Commoda quoque sua prospectabat: Nam si Sabaudius (quod statim experti sumus) Monferratensis fines irrupisset, bono iure Mantuanum, hospitalitate, alimentis, commeatu bellico Hispanum exercitum excepturum; & si maiora Sabaudij incrementa forent, Casalensem Arcem communi necessitati permissurum: quæ postmodum Regio arbitrio, retineretur, redderetúrve. Tum facile sibi fore, non Sabaudium solum, sed & Mantuanum opprimere; & expugnatis Pedemontanæ ciuitatibus, Mediolanensis ditionis fines, & domus suæ gloriam promouere.

Partem consiliorum viri Venetus apud Mantuanum internuncius prædixerat, Ducémque periculi admonuerat; & ne se nouis difficultatibus implicaret orauerat. Idem & Bettunes per literas questus fuerat, quas Mantuam nobilis eius à cubiculo detulit: Earum hoc exemplar est; Magno dolore suo, & Galli Regis indignatione, quæ aduersus propriam vtilitatem, publicámque incautus ac prauis consiliis circumuentus admiserit, accepta. Certum hactenus Gallicis centurijs imperium datum, ne per Monferratum armatæ inermésve incederent; non Sabaudio infestanti eos fines, adessent. Sed iam quando causam diuidere non voluerit, nec sciuerit, ne Gallos quidem distincturos, iureq; Sabaudium inimicos suos pressurum. Vbi enim Regiæ copiæ, tormenta moschettosq; in acie collineassent, nequáquam Mantuanos ab Hispanis discreturas. Eas literas Mantuanus, modicâ Bettunes reuerentiâ Toletano misit; quasi fiduciâ securitatem pararet. Hæc in plures menses egressa ideo retulimus, vt documento certissimo sciatur, Toletanum belli tantùm, non pacis in Italiam studium attulisse. Instantem vrgentémque officijs Bettunes diutius Toletanus ludificari non potuit, quod acerrimè pro officio ageret; & Ludouisius concordi studio niteretur, tandemq; scripto respondit: Pacis conditionibus præcedenti anno Astij sancitis Regem suum non obligari, quod prior Sabaudius pacta violauerit, non eo militum numero dimisso, in quem conuenerat. Dedecere magnum & præpotentem Regem cupidini Ducis assentiri; quem Maiestati Suæ nec comem, nec reuerentem fuerit expertus. Coram plura addidit, quibus suspensis verbis credi volebat, Regis tantùm existimationem officio à se quæsitam; & concessurum se Sabaudio pacem, quotiescunque modestiâ meruisset: Id enim & Reginam probare nouerat, quæ contemptum minoris, cuiuscunque dominantis magnitudinem imminuere regnando didicerat. Has ambages & sermonum laruas, enodare Bettunes non poterat; quia tamen negotio pacis aliquid conferre desiderabat, & compositi gloriam in se deriuare, rursus Toletanum aggressus est: si enim certa Hispani Regis mens esset Galliæ Reginæ literis testata; nec Mediolani Gubernatorem distantis consilio egere, nec sine notâ posse abnuere, quæ vtrinque semel placuissent. Non se vires suæ gentis, aut noui delectus affuturi augere; scire tamen Toletanum cupere, futuras Sabaudio vires, & cunctas Regni opes militaturas, quoties discordiæ occasionem apud æmulum esse docuisset. Graues & incorrigibiles esse casus præliorum nec vtrinque adeo virtuti fidendum, vt fortunæ vis omnis excludatur. Probaturam Reginam per Sabaudium non stetisse, quò minus in pacem coiretur. Id vbi Hispano innotuisset, belli aduersa omnia Gubernatori imputanda. Neque tamen statim scire se an Belgicis discordijs arctè illigato

Toletanus respondet Bettunes.

Bettunes instat.

illigato Regi expediat & bellum spargere, & vires nouis conatibus imminuere. Plures iam Principes hostes Hispanum, quàm prouincias suas numerare; inuideri potentiam, artes, fastumq; odio haberi; eoq; illi tutius esse, frænare hostes quàm vlcisci.

His pauca, & in eandem sententiam Toletanus respondit; neque tamen rem omnem, nisi accepto a Rege imperio, omninò sui iuris esse: iret proinde Taurinum, & Ducem interim à meditatione belli abstraheret: & ne nouis iniurijs veteres reuocaret, aut operosior concordia recentibus offensis redderetur, in mensem vnum inducias pacisceretur. Sperauerat Toletanus id causæ suæ, non item Sabaudio conducere; quòd ingenti festinatione, ab Italiâ & Germaniâ auxilia acciret; & vim pecuniæ corraderet in belli vsus. Sabaudius haudquaquam morâ offendebatur: licet enim diei partem audiendis conditionibus pacis insumeret, solidas nihilominus noctes curæ armorum dabat, vt florentissimo cum exercitu, sese Toletano honesta abnuenti offerret. Contra Orator Venetus detestari cunctationem, artes dolúmque criminari, debilitatem Toletani arguere; ne Sabaudius inducijs petitis annueret, aut paratam in limine victoriam respueret. Pecuniam quoque sui Senatus nomine satis ingentem promittebat; quâ non descriptum solùm militem retineret, sed nouum ad stipendia conuocaret. Consilij Veneti non alia ratio, quàm quod versipellis Toletanus audiret; metueretque Senatus, ne sancitâ statim cum Sabaudio pace, quâ ipsi excluderentur, vires omnes Hispani in ditiones Reipublicæ verterent, acri tum bello aduersus Austriacos per Istriam grauatæ. Prouisu periculi facilè Sabaudio fuit desiderio Bettunes gratificari, cum honestam pacem sectaretur; prædicto tamen, ne diem quidem sine prælio sibi cupere; nisi Toletanus offensâ in Venetas ditiones abstinuisset. Nec præter spem Toletano euenit Venetos à Sabaudio sustentari, quorum opibus ipse, in partem expensarum belli, vsus fuerat; sciebatúrque constantissimè amicitiam & gratitudinem retenturus. A gnaro consilij didicimus oblatas à Toletano conditiones pacis Sabaudio, & in summam vtiles, & honoris confertissimas fuisse; si illacessito Mantuano, causam à Venetis dimisisset, interim ipse quietè egisset. Nempe laborantes in Istriâ Austriacos iuuare decreuerat, promotis aduersus Veronam copijs, quâ Cremonensis ager vicinio excurrit. Sed Sabaudium pari fortitudine ac fide flagitium credidisse, sine causâ ab amico discedere, & medio in periculo socios destituere. Consilium Toletani resciuerat Mantuanus, & quantum de suo eâ destinatione peteretur admonitus, rem omnem Venetis aperuerat. Nec enim eo tractu bellum haberi posse nouerat, nisi extrema Mantuanæ ditionis Castilionum ac Medolum versus carperentur. Nouis se angustijs irretiri videbat, non adhuc tuto Monferrato, & armato minitanteq; Sabaudio.

Hic vbi cogitationes Toletani accepit, vanos conatus irrisit, & generosæ frontis manifestâ auersione respondit, non sibi potius quàm amicis securitatem velle. Sic coactus Hispanus est ipso administrationis suæ initio Sabaudij gloriam intendere, & pro arbitrio minoris inducias accipere. Neminem hactenus Regem didicimus, tractatum diu cum Principe inferiori bellum, tam æquis vtrique conditionibus posuisse. Et quidem certum est Inoyosæ amicos statim Toletani famam eleuasse; dedisséque in Hispaniam literas, quibus patria Sabaudio fecisse dicebatur, & quam redempturus venisset existimationem gentis pudendo initio mersisse. Cæterùm inanis negotiatio erat; & Ludouisij ac Bettunes perdita opera, nisi Mantuanus sententiæ supra opinionem mortalium tenax, & rebellibus suis ignouisset, & accepta per Monferratum damna condonasset. Hæc ineuitabilis belli causa futura erat.

Toletanus petit inducias vnius mensis à Bettunes.

Id Orator Venetus dissuadet.

Recipit tamen vt sibi honoras ita Venetis securas.

Tt 2

Hæc ineuitabilis belli causa fuisset; quo vel Hispani Italicum imperium in discrimen dedissent, vel Sabaudius vniuersa cum sanguine prodegisset. Fixum Duci erat pro eorum qui ministerio affuerant impunitate agere ac pati omnia; nec nisi voto suo datis conditionibus pacis consentire. Id Galli & Hispani pr... xerant, nec Pontificem ipsum latebat; quibus aut causa, aut vis Sabaud..., ... cissimum bellum persuadere videbatur. Placuit ad Regem Gallum, ab iis qui pacis medij erant preces vertere, vt consilio ac blanditijs, quod rerum con...rdiam continebat, à Mantuano exprimeretur. Missi itaque ab Aulâ curiores, literæ Oratores, quibus Mantuani asperitas molliretur, & a prauis T...ler... consilijs abstraheretur. Hanc quippe pertinaciam bello quod meditab...tur, f...ecturam nouerat. Proinde persuadebat, ne rerum Mantuani damno tam ingentia condonarentur. Et Mantuanus bona rebellium iam sibi addixerat, partémque donationibus interuerterat, partem venundederat. Imo apud quosdam tantum facilitatis inuenerat, vt pecuniam lubricæ nec duraturæ possessioni obtulerint. Postremæ Galliæ Regis literæ acriter Mantuanum turb...re, quibus vt annueret desiderio, monitis haud imperio dissimilibus suadebat, boni publici, consuetudinis sanciendæ pacis, & datæ à suis S...audio fide ca...a. Rambolicttus enim eâ in re placita Inoyosæ æmulatus c...n Man...m iussis sui Regis Sabaudio promiserat; non contemptu, sed opinione tantum in iuuene duritiei aduersus propria commoda non futurum. Magna Regis auctoritas erat; nec Mantuanò perfunctoriè negare, aut non data causa contradicere licebat. Vanuisse spes omnis incolumitatis illius credebatur, quoti...scunque Gallus aut hostem se, aut non amicum professus foret. Itaque seque...iti scripto Bettunes Oratori responsum est; quod nos a Mantuano habitum latinè reddidimus.

Gallus Mantuanum vrget vt rebellibus ignoscat, & damna condonet.

Regium consilium tribus potissimum nititur, æstimatione boni publici, consuetudine sanciendæ pacis, & promissione, quam Sabaudius à Galliæ Regis ministris accepisset. Ea minora fundamenta esse, quàm vt commoueant, imò suis ponderib. æstimata, contrarium potius persuadere. Nec ideo tamen Regia tutela deijci Mantuanum debere, vbi docuerit rebellium veniam, non bono publico, non consuetudini, non promissis Oratoris Regij congruere. Bonum publicum maiora respicit, quàm quatuor aut quinque rebellium impunitatem, qui paratâ facinoris licentiâ, eò acrius perduellionem admittent, quo certiorem rerum suarum securitatem prospexerint: sociaturos enim deliberantes, incautos decepturos, integros nullo reliquo pœnæ metu tracturos. Ignoscendi rebellibus consuetudo, non adeo apud Principes recepta est, quemadmodum iactatur, & creditur. Infirmitatis dominantium argumentum esse, & eorum quibus Imperium precario confertur. Mirissimos certè Romanos, paucis admodum desertoribus sacrilegium condonasse; sed modò Castra ac Legiones turbatrices decimasse, modò subditos ad internecionem cecidisse, modò fortunis, aut mutatione sedium mulctauisse. Fidem rei adstruere Germanica sub Tiberio bella, Persicos motus, Carthaginem; & quæ eius imagines pleraq; Historici suggerunt; denique eos tantùm in gratiam recepisse, qui impetus trahentium secuti, non auctores, non consultores fuisse sciebantur. Ab his ad recentia reuoluti, Gallia primum occurrit. Secuta enim cum Hispanis pace millesimo quingentesimo quinquagesimo nouo, & millesimo quingentesimo nonagesimo octauo, Neapolitani, quique pro Gallo Rege arma tulerant concordiæ beneficio exempti sunt: Nec Hispanorum aliqui Gallorum fortunam secuti, sui Domini clementia recepti. Non secus postremis conditionibus pacis, inter Gallos & Anglos seruatum scriptorum Regni Annales referunt. Multi adhuc Britanni patriâ eiecti, & bonis exuti

Regi Mantuanus scripto respondet.

per Gallias & Germaniam vagi, natale solum, & veteres opes suas frustra suspirant. Eandem Germanorum seditiosorum aduersus Carolum Quintum conditionem fuisse nouimus. Ex his alij dignitatibus deiecti, alij reditibus nudati, plures totâ vitâ exulare coacti sunt. Turca Europeorum regnantium dominationis studiosissimus, rebellium liberos, etiam imò & affines perdidit; nec secutā cum Cæsare pace obtineri precibus potuit, vt Pannonij Tyranno olim subditi, mox profugi in gratiam reciperentur. Rebellionem Maiestatis summum flagitium esse: Nil eâ imperantibus perniciosius, nil legibus iniquius, nil securitati Regnorum pestilentius accidere: obrui innocentes, intestabiles valescere, sacrilegos omnia sus déque ferre: Denique potentiam ac ius Principatus hoc præcipuè veneno infici. Itaque nec receptam ignoscendi consuetudinem esse; nec si qui Principes eò facilitatis venere, regulam reliquisse, sed abusum, ipsis præcipuè perniciosum. Promissionem Regiam (quod inscio Mantuano, cuius intererat Sabaudio facta sit) Maiestatem illam eo tantum obstringere vt officijs studiisque innitatur, nè frustra à suis promissum videatur. Neq; tamen Mantuanum ideo ad ea quæ sine iurium suorum graui læsione concedere non potest, obligare. Ei rei non semel Christianissimum Regem precibus & literis satisfecisse; & in præsentem cognouisse Ducis necessitatem. Manere proinde illi integram Regis voluntatem, quâ aduersus inimici violentiam tutus sit; idque necessitudine, caritate, ministerio pridem demeruisse; & a potenti Rege innocentem certumq; veri animi sperare posse. His accedere, Mantuanum olim habuisse certam Regis promissionem vix sancitâ Astij pace. Cum enim premi se Dux, Pontificis, Imperatoris, ac Hispani Regis officijs pertinaciter quereretur, ministro suo Parisijs agenti Regem spopondisse, haudquaquàm permissurum cogi illum ad rebellium veniam, aut ea quæ bono illius iuri detraherent, sed calore suo totum aduersus obstantes protecturum. Certè cum Astij in pacis conditiones Sabaudium Hispano conuenisse Mantuanus audiuisset, ad Regios ministros misisse, qui suo nomine lamentarentur; quòd nonnulla alieni arbitrij promisissent, nec sciente se, nec annuente: Et respondisse illos, ne Regis quidem iussu in ea fidem datam: Proinde sufficere audaciam ministrorum alienandæ Regis necessitati; vt qui tueri potius consanguineum ab alienâ iniuriâ teneatur, quàm ministrum datum illi imperium supergressum sustentare. Equidem Mantuanum, Pontifici, Cæsari, Catholico id ipsum auxiè requirentibus negauisse; & conscium Regem Gallum esse, cuius auctoritate Hispanus retentus sit, ne diutius instaret. Relictum sibi arbitrium in rebelles, honestati causæ primùm, mox Catholici pietati, demum Galli Regis officijs imputare; nec credere ad ea extorquenda nouos stimulos subditurum, cuius fauore precibus poscentium fuerit exsolutus. Inter cætera id petenti Christianissimo negare, ne se Mantuanus indissolubili necessitate obstringat, cogaturq; vniuersa (quamquàm grauissimè iuribus suis aduersa) recipere. Nec enim sumpta in rem suam arma, & redditam prouinciam posse obliuisci. Scire Regem non alio fortiori argumento cupidines suas apud Hispanum Sabaudium protulisse, quàm vetus Mantuani aduersus Gallos obsequium, & arctissimum sanguinis vinculum; vt suspicionibus Hispanorum expositum, tutelâ eorum excluderet. Id quemadmodum fatetur, sic cuiuis notum esse præcipua malorum quæ Monferrato illata sint, à Gallis & eorum ductoribus illata. Quod quamuis nullo Regis iussu patratum credat, sperare tamen noua illum damna (quæ rebellium veniâ accepturus sit) præteritis non addicturum: sed pro Maiestate curaturum, ne quo honoris ac beneficij genere fraudetur. Æstimare Regiam Maiestatem debere, quàm demissè ac reuerenter Mantuanus illius gratiam ambiuerit: Cum enim propriæ securitatis & honesti intuitu, veniam

ſe rebellium negare ſciret, audiſſetꝗ; pro Sabaudio Regem ad interceſſionem accingi, præuenire Oratore ac literis officium voluit, ne quod iure abnuebat, Regi, quem penitus coletet, negatum audiretur. Nemini hactenus potentiorum à ſe tantum obſequij præſtitum. His proinde confici, non bonum publicum, non conſuetudinem, non promiſſa miniſtri Regij perditiſſimorum rebellium impunitatem perſuadere. Sed eſto bonum publicum, conſuetudo ſanciendæ pacis, Regium promiſſum tantum facilitatis exigant; non ea tamen præſens conditio eſt, vt ſuperioribus aptari debeat: nec enim Mantuano ac Sabaudio pax eſt, huiuſꝗ; prætextus, quibus intuliſſe ſe Monferrato arma iactat, adhuc ſuperſunt, vt concluſa pax dici non mereatur. Licet enim remiſſum Cæſari cauſæ arbitrium ſit, & Gallo ac Hiſpano Regibus fidem Sabaudius dederit, quæ inique arma tractauerit ſe depoſiturum, idem nihilominus milleſimo quingenteſimo quinquageſimo nono promiſſum fuiſſe; cum apud Cæſarem vterque litigantium iure ſuum ciuiliter experiretur. Non itaque ſolidam Mantuano pacem eſſe, & bono iure ſuſpicari poſſe, non alium in finem Sabaudium adeo enixe veniam rebellium procurare, quam vt turbandæ iterum quieti, habita indulgentia deſeruiat. Perduelles enim, beneficium Sabaudij ſtudio imputaturos, & viſo impunitatis aſilo, nullo in poſterum honeſti reſpectu, nullo pœnæ meritò, proditiones, & nocentium corruptelas meditaturos. Sangeorgium ſeditioſorum principem non ſolum arma Sabaudia ſecutum; ſed traxiſſe in ſententiam alios, ducem ſe rebellantibus obtuliſſe, Arces Monferrati expugnaſſe; denique eo flagitiorum proceſſiſſe, vt ſe dignum veniâ non crediderit, & cuius impunitati Rex optimus intercedat. Porrò his immorari non opportere; Regiam auctoritatem ſufficere depellendæ prauæ cupidini Sabaudij. Habere Mantuanum Regias literas vndecimâ Auguſti præcedentis anni datas, poſt Aſtenſem concordiam, poſt præſtitum ſuæ Maieſtatis conſenſum; quibus nullâ rebellium mentione; eorum tantùm veniam requirit, qui licet vaſſalli Mantuano forent, ſubditi tamen Sabaudio ſciebantur, & aduerſus Monferratum arma conuerterant. Id graue in primis ac diſpendioſum (quingentis enim aureorum millibus eam ſibi veniam ſtare, quam ſummam neceſſariæ defenſioni Prouinciæ Monferrati impendere coactus ſit; Regis tamen deſiderio & Oratori Bettunes obnixè oranti (quamuis vlla ſibi & Sabaudio pax intercederet) conceſſiſſe. Teſtatum Mantuanum, id ſe reuerentiæ ac cultui Regio dare; vt eo ſaltem nomine; ſi rebellibus ſuis aſperiorem ſe præſtitiſſet, apud Maieſtatem illam excuſetur, promptêꝗ; miniſterio, tanti Regis protectionem gratiamꝗ; inuiret.

Hoc ſe ſcripto Mantuanus liberum credidit, ne nouis precibus denuo vrgeretur. Sed quantum indignationis admiſerat in rebelles, tantum conſtantiæ Sabaudius in eorum tutelam retinebat; cuius vt conſilium iuuaretur, domeſticus nec deprehenſus famulus clam cubiculo iniecit codicillos, quibus & docebat vanam eſſe ſine viribus iram; & ſapienter id Galli Regis deſiderio permittere, quod alioqui Sabaudius vi ſua erat expreſſurus. Id conrinebat: Eorum impunitatem quorum ſibi Rex curam ſumpſerit, adeo bonum publicum ſpectare, vt pax Italiæ aliter haberi non poſſit. Et tamen certum eſſe obfirmatum in ſententia Sabaudium, Europam omnem tumultu concitaturum. Quod ſi Mantuanus Regis Galli dicto auſcultauerit, non eos ſolùm ſed & Sabaudium repreſſurum; quando occurrere malo cogatur, quod eius interceſſione inferatur. Ignoſcere rebellibus ſecurâ pace, ferè eius proprium eſſe qui minor ſit; nec in ſua aduerſus contumaces niti poſſit. Proinde expedire Regum gratiæ concedere, quod obtineri non poſſit. Sæpe Romanos, Germanos, Gallos, Hiſpanos, Britannos ſeditioſis ignouiſſe, & tum præcipuè crimina executos, cum ſe ſuperiores viderunt. Quam

Superiori ſcripturæ reſpondetur & exemplar cubiculo Mantuani à domeſtico famulo iniicitur.

cam

eam Mantuani conditionem, aut potentiam esse? qui nisi alienis armis seruare sua, & de rebellibus sumere vindictam potest? Quamquam nullo Mantuani consensu Bettunes Sabaudio spoponderit veniam, debere tamen Mantuanum si rebus suis consultum velit, aliena promissa rata habere; nec minus præteritam Regis voluntatem obliuisci: secuta enim bella, & imminentia mala Regem monuisse, hoc vno medio stare pacem Italiæ posse. Plura & grauiora, quæ miserius Monferratum exercitatura sunt, Regiam tutelam auerruncaturam. Condonandum aliquid quod maiorum comparatione possit pro vili haberi: Dandum denique optimo Regi documentum amoris ac reuerentiæ. Arctissima ea fore vincula protectionis; quibus & Sabaudius retineatur, & rebelles beneficio confundantur. Obsequium illud non Sabaudio, sed Gallo Regi Mantuanum præstare; cum quo certus animus, securissimam sit Sabaudij pacem redditurus. Quieuisse hactenus illum, & tot annos ciuiliter coram Cæsare egisse; nec erupturum nouo bello fuisse, nisi Viduam filiam acerbitatibus, se verò grauissimis iniurijs prouocasset. Recolandam Mantuano violatam Pedemontano fidem, detractam velut neglectu Viduæ potentiam, vt in Ferrariensem rejiceretur, abstractam Matri filiam, dotes non solutas, conuicia & calumnias Principe viro indignas; sic subtractis rationibus visurum, prudenter se modicâ in rebelles facilitate, suum exitium redimere. Nec enim decere Gallum Regem Mantuani Ducis errores luere. Postremò quando ius contra sit, eius id generis esse, vt iudicem vindicemq; non habeat; Sabaudium, quod iure velit, etiam posse.

Cum Mantuanus labentes sibi malas à ministro corrigi faceret, codicillos hos, scrinio suo superpositos vidit, petiitque; nec vlterius sciscitatus, quis scripserit detuleritque, perlegit. Aspectu primo in eam oris deformitatem palluit, vt certum esset veritatem illam ossa illius ac medullas pertentasse; mox exilijt, syndone adhuc collum inuolutus, nec plenè comptus: & vocatis Consiliarijs in conuicia auctoris, & comminationes prorupit, testatus eam scribendi licentiam acriter se vindicaturum. Sed vix in meridiem seruauit odium, nulla factorum aut dictorum solicitudine anxius. Aut confuderat veritas, aut ea quæstionibus vulgari non placuit, quæ nisi cum verecundia audirentur. Quia tamen apud Aulam rarò similium obliuio incidit, fuêre qui summissos à Principe Vincentio Mantuani fratre codicillos assererent; non Ducis irreuerentiâ, sed amore pacis ac suorum, quos diutius fraternâ duritie lacerari, & refractario animo, scire queriq; dicebatur. Hinc facti suspicio in iuuene, quem prudentia ante annos commendatum, & necessitatum callidum prouidúmque nouerant obturbare Toletani consilia concordiæ aduersa; & vnum illud insatiabiliter ingerere, quomodo rebellium impunitati, magno propriæ vtilitatis bono consuleretur. Quoties enim in Sangeorgium dicto scriptóve Mantuanus inuehebatur; igne, cædibus, & oppidorum direptionibus virum nobilem vltum suas iniurias fuisse deprehenderat. Ea vulgi mens quamquam Vincentij animum aperuerit, falsò tamen scitu eius datum Mantuano scriptum vulgauit. Paucos enim post annos, & auctor innotuit, & eius constantiam dicendi quæ vsui crederet, Mantuanus est admiratus.

Mantuanus indignatur.

Princeps Vincentius consilijs Toletani aduersus.

Pars maxima peruicaciæ Mantuani Toletanus erat; qui cum bellum & ex eo oppressi Sabaudij gloriam ambiret, certissimam in constantia Mantuani occasionem quæ ad arma cogeret, videbat; vt spe rerum ingentium delusus, sic audaciæ Sabaudij benè fidens. Et quidem probrosam Inoyosæ sub Astio pacem, inhonoram ab eâ Vrbe discessionem, parta Regi ac genti erubescenda, non semel inter domesticos Toletanus lamentationibus prosecutus fuerat; vt specie aliquâ victoriæ, præteritum dedecus elueret, anxius. Nec quamquam ille tacuisset, siluisset fama: Ductores enim odijs & æmulatu infensi ex postulatione non abstine-

bant; imperitiam, cunctationem, metum, auaritiam, etiam perfidiam, causæq; ac gloriæ proditionem mutuò objicientes. Horum quæ vera non erant, tamen credebantur; & res ipsa iactantiam confundebat; quòd eâ in obsidione tutati sua potius Hispani, quàm aliena oppugnasse dicerentur; quod existimationem Regiam metiissent, quod multa bellatorum millia, fugâ, morbis prælijs perdidissent; quòd nulla Mantuani vtilitate (cuius causa procurrerant) rumorem illum expediuissent; quòd integras noui belli ansas Sabaudio reliquissent; quod illum Regum Galliæ ac Britanniæ, nec non Senatus Veneti tutelâ, muniuissent; quod se denique ijs difficultatibus a minori implicari permisissent; quas non pace, non bello promptè forent expedituri. Hinc asperitas negotiationis, & obiectæ frequentes concordiæ difficultates; vt quod Toletano volenti erat, Sabaudij duritie euenisse crederetur. Non audito hactenus petitionis genere, quæsitam discordiarum occasionem patuit: Cum enim dimitti à Sabaudio militem (quod Astensi concordiâ se facturum receperat) omnem vellet; addidit, ne quem Gallicæ originis in exercitu aut domi haberet; exacturus Europâ omni nationem, si quâ facilitate imperabat, cæteri paruissent. Id Sabaudium supra quàm credi posset, accendit. Quamuis enim legiones integras trans Alpes amandasset, nobilium tamen plerosque, consuetudine ac ministerio assiduos, recto ac Prouinciâ, alieno iussu pellere nolebat: non solùm ne sub Pædagogo dictata reddere videretur; sed & amore gentis fortissimæ, quâ cum ingentia bella tolerauerat. cumque apud Ludouisium & frequentes amicos id detestatione prosequeretur, prorupere Galli qui præsentes aderant: Quin tu Dux Serenissime, vel hoc nostro despectu nutantem tamdiu pacem redime; & vtilitati Italiæ, arbitrij Regij honorem adiunge: ne malignitas quidem rectum Gallorum animum inficiabitur aut quod bonis legibus concordia non coaluerit culpam nobis appinget. Sint hæc apud Hispanos argumenta pauoris, apud nostros boni animi.

Toletanus petit à Sabaudio vt Oratores Gallos à se dimittat.

Diu Sabaudius diuersitate consiliorum actus defixusq; stetit; tandem collecto spiritu; & ducto altè suspirio, respondit: Dimitti quidem tot nobiles, tot strenuos viros ipsis volentibus posse, sed fortiorem sibi aduersus illos caritarem esse; quàm vt absentiâ Alpiúmve interiectu dirimatur. Et quamquam omnibus aduersis durius id putet, aucturum tamen gratitudinem, & pondus meritorum; quòd & belli mala, & separationis molestiam suis commodis condonent. Et illi quidem antequàm iuberentur, patrium iter cum suis ingressi sunt; & certâ Sabaudij amicitiâ, & honorarijs, gloriæ incremento conspicui. Vt tamen non omnium idem animus, nec factorum eadem commentatio est; pleríque apud suos Hispanas suspiciones ingentibus conuicijs incessere; cum alij metum sui exprobrarent; fatere renturq; cladium atrociores Hispanis Gallos inflixisse. Porrò vbi cupitis Toletani discessu Gallorum satisfactum, monitus per literas est factum quod cupiuisset, cætera iam ipsi pactis Astensibus sancita, exequenda; quod ille pridem negare decreuerat fateri nolebat. Itaque à Gallo Oratore fidem missionis sibi scripto transmitti voluit; quasi testem neglectus, suæ gentis ministrum aduocaret Non hactenus tantum patientiæ apud Gallos auditum: Quippe Orator misso chirographo testatus est, nullos amplius Gallos Sabaudio apud exercitum, nullos domi eius esse; nisi qui publicæ curæ impositi, idem cum illo negotium tractabant. Deprehensum se Toletanus eâ promptitudine vidit; nec quò minus statim concordiæ annueret, aut quod excusaret, occurrere. Proinde ad solitas sibi artes versus, fidem literarum eleuare aggressus est. Opinionis color ac species, ex habitu, studijs, sermone quæsita: non erubescentibus quibusdam, eos apud Sabaudium Gallos testari, quos ipsi Sabaudios aut Heluetios nouerant. Sed prætextui Toletani satis erat id in culpam flectere, quod tractu temporis egebat vt eua-

Toletanus fidem ab Oratore Gallo petit Sabaudium militem dimisisse.

Toletanus non credit.

vt euacuaretur; cum possint interim noui belli primordia delibari. Certum est tantum facilitatis Sabaudio aduersus Hispanos futurum non fuisse, nisi inermem iam, & solutis sacramento militibus nudatum se vidissent; simul frustra proferre constantiam, Hispanos non adhuc multa bellatorum millia habere sub signis, vt ijs liceret impunè minitari.

Toletani sagacitatem approbare destinatis congruentia consilia sciebantur, vt non dubiam, sed ab hoste circumuento certam victoriam referret. Cum interim Sabaudius non in summam ferox, vt suspicantium vmbras manifestis inditijs discuteret; modestimè ageret. Non semel aut apud paucos auditus est, mansuetudinem suam prætextu boni publici excusare, culpare causas quæ in bellum impulissent; denique secretis delatorum relationibus detectas Hispanas artes declinare: ne fœminili impotentia prosequi iniurias inutili quæstu videretur. Certissimo Regij animi caractere suam prudentiam insigniuisse visus est, die quodam festo, cum inter Proceres tempus sermonibus traheret, & præterita mala imminentium præsagio componeret. Artes quippe Hispanas, & calliditatem Toletani scurrili licentiâ exagitantem domesticum famulum publicè obiurgauit, in viro nobili nullum dolo aut fallaciæ locum; & hoc vno maximè datam sibi fidem securam fore asserens. Crediderim suo modulo à magno Principe reliquos dimensos; vt ferè connatos nobis mores communes esse credimus, laudamusq́;. Naturæ dulcedinem, fortitudo & futurorum præuisus adornabant. Quamuis enim probitas Toletani, non apud suos probabilior, quàm Sabaudium esset, agendorum tamen seriem (ac si cum versipelle res esset) ita disposuerat, vt trans omnis dedecori insidiantis, sibi gloriæ cæderet. Dabat & famæ vt Galli Regis honori commodare pericula sua videretur; a quo quadragesimum intra diem Rambolietus, missurum se Regiam pactorum Astensium comprobationem spoponderat. Quæstuosum rebus suis obsequium nouerat; & quocunq; damno suo, certiorem ab eâ Maiestate tutelam, cuius placitâ (non auxius sui) prætulisse cognoscebatur. Dubium adhuc Toletanum, an Galli propinqua Thaurino, vallesq; circumpositas insiderent, Cardin alis Ludouisius absoluit, sacramento professus, non simulatam eam Sabaudij suorum missionem, sed ex vero fuisse. Huic fidem abunere religio credita: quamuis Gallicam caritatem in eo Cardinali, multò ante, vt Bononiensis originis præsumpsisset. Sed vir integræ fidei ac simplicitatis medio in negotio, nec Hispano imponere potuisset, nec cogitasset. Vbi Toletano Gallicus metus abscessit, quis prior capta redderet in disputationem vocatum est. Quam apud alios fidem Ipsi eriminabatur, haberi sibi volebat, Maiestatis Regiæ obtentu. Sed eo quoque bellum spectabat, certus arte omni Sabaudiam potentiam lædere, ne pacem admitteret. Sabaudius licet paratum se restitutioni fateretur; quo modo militem, sic & oppida ex hoste capta redditurum se, non perturbato ordine agendorum professus est. Easdem armorum causas, secutâ pace easdem ad concordiam leges esse.

Toletanus exercitibus ambitus Ludouisium vrgebat, Sabaudium vti stimularet, quò prior oppidis excederet. Fidem quoque ab eo suo nomine Sabaudio dari nolebat, se quod promisisset promptè executurum. Certa vtrinque voluntas putabatur: sed moras nectere Hispanus satagebar, quò superuenientibus nouis suspicionum causis, tranquillitatis spes turbaretur. In pacem tamen Regum Galliæ & Hispaniæ animi consentiebant; nec præter debitam magnitudini cuiusq; reuerentiam, supererat quod à ministris requireretur. Datum certè mutuæ pietatis documentum, quod per hæc ferè tempora Regis Galliæ soror à Duce Guisio deducta ad Hispanum; huius filia ab Veedæ Duce ad Gallum fuerint. Credi non poterat inter nuptialia facta discordiæ & simulationi locum esse, aut posse

Sabaudius dissimulat.

Sponsæ Regum Galliæ & Hispaniæ deductæ.

Toletanum Domini sui iussa infringere. Equidem licet pronus amicitiæ animus, in Hispano Rege ac Regina Galliæ foret, vsu tamen receptum sciebatur, matrimonij vinculum inter æmulos emplastrum esse odiorum. Ergo prout quisque amore aut auersione ducebatur, quamuis mutuas Regum nuptias laudarent improbarentue, omnes tamen ruendum Sabaudium; & nisi Hispani vi ac comminationibus abstinuissent, arma aduersus ferenda perstrepebant. Quidquid olim & tum Dux gratiæ aut officijs Regijs dedisset, inter merita censebatur: nec vllâ tantâ securitate vallari posse dicebatur, quæ debitum gratitudinemq; impleret. Priuatorum voces hæ in publicum & Rempublicam eualuere, vt iam non vnâ expostulatione Regina quararetur, vrgereturq; incolumitatem Sabaudij, decus Regium, famam gentis continere. Guisij ante alios cuicumq; dilationi intonabant; quamuis congruentia Hispanis & Reginæ destinatis olim professi forent. Humena & Niuerniensis, quique consanguinitate fortunam illam sequebantur, foueri Sabaudium indignabantur; tamquam vis omnis non Hispanorum, sed Mantuani damno impendenda foret.

Regina fœminili trepidatione visa, vbi nisi pace arceri bellum posse, & Proceres in eam curam versos agnouit, concordiam Ducum apud Hispanum & Pontificem, inculcatis literis promouebat. Nec Mantuano abstinebat; quem Hispanorum consilijs auscultare hortabatur: gnara Regem ipsum nouas per Italiam turbas detestari. Itaque pridem omissa nuptiarum tractatio resumpta: ac si penes Mantuanum esset, quo minus in re transigeretur: Nec satisfaciendum ante Sabaudio esset, quàm de conditionibus ageretur. Id ipsum Princeps Vincentius orabat; quamuis Ferrariensis vtriusq; Amita, desideria Regum, meditationes nepotis, vt summum malorum exciperet, auersaretur q;. Non hactenus Pontifex ac Cæsar acrius toties decantatum coniugium prosecuti sunt: idem Sacerdotes, Monachi, Aula omnis testari, Cardinales ab Vrbe literis persuadere, veteres famuli orare. Vilescere Vidua Princeps (Regium potius matrimonio primo ortu nata) tot precibus, tot oblationibus, vt à Mantuano acciretur, videbatur. Licet forsan peruicacia monitorum Mantuanum retinuisset, nisi domi propinquiora consilia, impotentem sui iuuenem, melioribus auertissent. Camilla quippe irretito multò ante illius amore Duce, regiam nacta potentiam, & superior animi illius affectibus; ne spes suas (quas duo tresve famuli priuatis vtilitatibus corrupti suggerebant) pessumdaret; modò viduitatem, modo formam (quæ tamen Matrimonij vota æquabat, modò acceptas à Sabaudio iniurias improperabat exaggerebatq;. Addebat quando sui illum coniugij ac promissorum (quæ non semel sacramento firmauisset) pœniteret; ne se ad minus æmulationi potentioris Dominæ obijceret, aut coram eâ verecundiâ suffunderet.

Regia Galliæ denuo promouet nuptias Viduæ relictæ cum Mantuano.

Hi acres stimuli, & ictus certissimi iuuenem constantiâ propositi detrudebant. Cum insuper Mantuæ ac per Monferratum, licentiâ vitilgantium differeretur, nuptias illius in propinquo esse; siue id nescij casu tradiderint, siue proficere spes puellæ indignatâ æmulatu Viduâ crederent; quam seruam riualem non laturam, & reiecturam preces existimabant. Augebat suspiciones Mantuanus cælibem vitam insectatus; quasi differre in paucos menses nuptias non posset, iuuenis validus, & fratre in subsidium posteritatis munitus. Intempestiuum desiderium sine risu ferri non poterat: cum enim Sabaudius prouincias illius per Monferratum victricibus armis transcurreret, ferro iniurias suas, sua iura prosequeretur, trepidatione omnia, & Casalenses ipsos impleret; ille non direptiones ac belli mala lamentabatur; sed tantùm eâ se vexatione retineri, quò minus posteros haberet. Scilicet imperióne prius an successioni consulendum sibi esset parum æstimabat; & vnius mensis dilatæ nuptiæ nil in summam vtilitatis aut damni conferrent.

Nondum quadragesimus dies exierat; & Gallus Rex misso celeri cursore Astensem concordiam proprio chirographo firmauit: egit & grates Sabaudio quod paratis auxilijs bello abstinuisset, vt publicæ vtilitati & Regio arbitrio responderet. Vana tamen, & Toletani astu irrita futura diligentia erat: Nam ille vt belli gloriam reuocaret, tot ambagibus negotiationem ambibat, tot difficultatibus vniuersa præpediebat, vt certum esset eo superstite, & apud Mediolanum administro, seram nec nisi post arma pacem secuturam. Cæterum silente licet Sabaudio, non deerant qui haud quaquam satisfactum honori Regio faterentur: Nec enim pelli vniuersos Gallos Pedemontanâ, tot vanis missionibus fatigari Legatos, tot despectus ex dignitate Gentis esse dicebant. Imperari nondum armatis Hispanis pacem potuisse; nunc eos impunè minitari; & dissolutâ Sabaudij militiá, tamquam apud captos leges date. Hæc vel non deprehensa, vel vt inania Regina tramiserat; eorum consilio vsa, quibus suspecta Procerum voluntas, si ad arma vocarentur erat. Sed nobiliores & existimationi serius intenti quantum dedecoris turpi concessione aditum foret exponebant. Fax potissima Aldigherius pacem omnem auersatus, consilium regni appellabat: ne adolescentis Regis initia Hispanis terriculamentis fœdarentur.

Gallus firmat pacta Astensia.

Februarij initio coram Rege ac Reginâ frequentes Proceres affuerunt, vt tandem sumpto temperamento, agendorum cum Hispanis forma statueretur. Venetus Orator Sabaudiam causam suam putans; & famæ Regiæ & vtilitatis dispendium apud singulos exposuerat; orauerat; ne adeo viliter potentissima natio arbitrium Italiæ prodigeret; sed Sabaudium libertatis assertorem, aduersus Hispaños iam Orbem votis complexos tutarentur. Illi iuuentute opus; pecuniam Senatum suum promptè collaturum. Et quia graui cum Austriacis bello certabatur, Senatui quoque suo duodecim millium subsidium flagitauit, qui perrupto aditu Gradiscam vsque deducerentur. Ad hæc pro Sabaudio Adigherius, pro Venetis Humena disseruerunt: Ille Mediolanensem tractum omnem, octingentorum millium aureorum Regiæ expensæ intra paucos menses recepturum se promisit: & addidit consilij causas, occasionésque: Fessos nempe oneribus subditos, hospitalitate militari haustos; iniurijs infensos: Toletano non pecuniam, non militem suppetere: si hinc Belgæ incubuissent, illinc Veneti actum de Imperio Italiæ esse. Sed spei summam in Sabaudio, qui laxo prouinciarum ambitu, & complecti Mediolanenses armis possit, & auxilia Gallorum annonâ iuuare. Hic duodecim Moschettariorum millibus instructum se, comite insuper Aldigherio disiecturum obstantia spondebat, & inuito Toletano Venetas in ditiones euasurum. Acre id consilium erat, quod Humena, Nemursius, Longauilla, Soisonus, Condæus, Roanus, & Momorantius fouebant.

Consilium Gallicum super rebus Italiæ

Captum iam Mediolanum videbatur, nisi eam vim fatum Hispanorum, & Regina bello infensa auertissent. Quibus Aldigherius conditionibus eâ expeditione Sabaudio conuenerit, parum compertum est: quod hic inter cætera bonæ dominationis præcepta, secreti reuerentiam adoraret. Illud tamen certum est, potuisse Sabaudium præmium operæ, aut Gennensium, aut denique Mediolanensis prouinciæ partem (quæ sese in sinum Pedemontanum fundit) sibi destinare; deplorato Hispanorum receptu, quàm diu fœdus ictum, & concordia, Gallos ac Venetos sibi colligasset. Ambigentibus Gallorum Proceribus, quò maximè Hispani Pedemontano tractu arcerentur, incerta quoque Senatorum Venetorum sententia erat. Primo quippe belli motu, alij aduocandos in subsidium Gallos, illigandum fœdere Sabaudium alij, plures pacem honestis vtrinque conditionibus præferebant: nam victorum Gallorum impotentiam, Sabaudij virtutem, & ex vtrisque non plenam securitatem metuebant. Melius credebant

Venetorum varia sententia de pace aut bello.

qualicunque honore Reipublicæ amicè componi discordias,& veteres odiorum causas obliterari ; nec aduocari in Italiam feras gentes,quas vbi receptæ sint, ex arbitrio dimittere non liceat. Profici quidem aduersus Hispanos eâ conditione temporum posse ; sed & incertos esse belli exitus ; & Galli Hispanine præualeant, vtilitati Senatus parum referre. Eius gentis induendam seruitutem, cuius virtute partes cecidissent. Placuit senilibus animis bonum pacis; dederéque oratoribus per Germaniam & Hispaniam mandata, vti pactis concordiæ (si honesta proponerentur) annuerent ; & sponte Hispani decoram pacem acciperent. Id Rex secretis exploratorum literis dicerat; & vbi vtilitati familiæ, honorem componi vidit, misso ad Toletanum cursore imperauit, ne quo hostilitatis genere quiescentes Veneti irritarentur. Sibi cum eo Senatu placere concordiam ; nec iura sua armis prosequi in animum induxisse.

Veneti cum Austriacis cupiunt controuersiam amicè componi.

Toletanum rei nouitas confudit, qui iam armatas cohortes finibus Cremonensibus induxerat, & Asolam contra disposuerat, tamquam ad bellum. Ergo Acerbo Ciuitatis Gubernatori imperauit, vt reuocatos Duces, cum suis Nouariam, mox in fines Pedemontanos transmitteret. Minus sibi negotij futurum putans ; si Sabaudij causæ Venetos abstraxisset. Sed de Austriaco bello se[r]no erat: certaturo enim Sabaudio cum Hispanis, partem se curarum fecerant, arctissimo fœdere. Nec ille recepturus pacem erat, quæ Venetos expeditiones socios non complecteretur. Imo illi vel secretè promoturi conatus Ducis [c]ebantur, vt Toletanus Sabaudio odijs implicatus nec iuuare Austriacos poss[e]t; nec Venetos quominus Gradisiâ potirentur, impedire. Miserat Mantuam Toletanus literas, quibus societatem Ducis requirebat, aduersus Hispani[ci] nominis osores. Et ille quidem statim congruentia responderat; nec Venetos exceperat excusaueratve, immemor auxilij quod egenti vix credita liberalitate primo tumultus initio senatus ille contulerat. Id questi per literas sunt ; quamvis tutos se iam ab Hispano metu cognoscerent. Nec enim quod Hispanos contra Sabaudium hostem suum prætulisset ægrè tulerant ; sed quod [i]lli se Senatui inimicum professus esset ; cuius beneficio, & ipse & maiores eius frequentibus per Italiam seditionibus exerciti, auitum decus, & potentiam principem retinuissent. Certiori Sabaudium fide Veneti fouebant ; queur valete fortitudine, & propositi constantem experti fuerant; nec communem iam causam, per prospera, per aduersa deserturum. Aldigherio consilium Venetum placuisse,& [p]ropria & Sabaudij vtilitate didicimus; vt cui certum esset, non posse plu[r]a simul [in] loca Senatum vires spargere; nec diu Gallos sub signis haberi; nisi ab ipso collatâ pecuniâ retenti forent. Eadem Sabaudij mens erat, qui licet ære suo plura militum millia alere solitus esset, nouas tamen Legiones describere absque Veneto subsidio non poterat, Tribus quippe legionibus bellum id patrari ; nec paucioribus copijs Hispanos coërceri posse nouerat : idque vt seruaret sua, & [t]utas Venetorum res faceret. Vtriq; numerum militum præscribebant, quem Veneti menstruo stipendio retinerent. Nec vana fiducia erat; nam & cum Veneto oratore conuenerant, & Senatus obtulerat ; minori suo detrimento putans, hostem, quem formidabat, aliò armis diuertere, quam tempestatem belli in proprios fines deriuare : simul certum erat apud illum belli pacisq; arbitr[i]um futurum, qui exercitus procul sustentasset.

Hispani copias à finibus Venetis ad fines Pedemontanos vertunt.

Sabaudius Venetâ pecuniâ bellum parat.

Ridebat Mantuanus facilitatem largitionis ; cui imparem ditem Rempublicam opinabatur : qui tamen vires eius, annuosq; reditus æstimabant, & non semel consilium id salutem illi tulisse nouerant, dignam tanto senatui prudentiam commendabant. Cum enim multam auri vim in censibus annuis numerare[n]t, classem, Arces, militiam domesticam, etiam externam sustinere posse sciebantur:cum

tur: cum insuper nec alieno ære grauarentur; nec tributa ciuitatum prouinciarumq; creditoribus adhuc oppignorassent; quo ferè malo cæteri Europæ Principes laborant. Inter hæc cum Aldighetius supra quàm necessitas & Sabaudius requirere videbantur iuuentutis numerum ingentem cogeret, aliumq; sequi iussum, Pedemontanæ paucos intra dies inferre destinasset, nec se paucioribus Sabaudius ambiret, fama obtinuit, non propulsandi hostes, sed inuadendi & inferendi belli vtrisq; voluntatem incessisse. Generosum nempe senem meditatum Mediolanensi ditione omni Hispanos exigere, & Sabaudium minorem Principem Thomam ei dominationi imponere, collocata illi in matrimonium filia sua, in præmium strenuè nauatæ operæ. Id vt improbabilius vero sapientiores non crediderant; quod nec prompta Mediolanensium occupatio; & nisi superatis ingentibus præsidiis futura esset. Galli quoque Proceres sub Aldigherio inferiora suæ fortunæ auspicia secuturi non credebantur. Nec fortissimus senex præter nunc bellantium consuetudinem, fructu belli vti destitisset; sed si magnis ausis sors affuisset, sibi gloriam vtilitatemq; retinuisset. Id Sabaudium cogitasse pro comperto non habemus: quamquam vix crediderim stirpem Cæsarum Regúmque, quæ ferè eiusdem Maiestatis sponsas acceperit, dederitque, quæ Christianum Orbem nobilitate ac consanguinitate complexa sit; quæ regales titulos sua magnitudine confuderit, tantum vilitatis in domum inducturum fuisse; vt sese priuato ac recentis decoris componeret, quamuis dotales prouinciæ ostenderentur. Iam ipse Sabaudius vxoriam dotem, quæ Belgicæ Principis Isabellæ dotem æquaret, bono iure posse repetere videbatur; & prima nuptiarum illius celebritas ea spe lactata sciebatur; vt credi non possit, quod sibi iustè ac sanctè deberetur, velle mortales Aldigherij donum appellare.

Cæterùm Toletanus in omnes prosequendi belli occasiones intentus, rumores, metus, vera, aut falsa, quibus auctor aut coniectura erat, ad Regem suum præscribebat, stabili apud se sententia, nisi cum dedecore Regio, & ignominia gentis Astensem concordiam admitti posse. Hanc rationibus quibus Sabaudij inhonoram Hispanorum ab Astio discessionem appellabant, onerabat, ostentata certæ victoriæ spe; & quia Regem indignatum Duci, liberis eius æquum nouerat, non ciuitatum detractionem, aut prouinciarum retentionem proponebat; sed vexationes, quibus (vt ferebat) saniora consilia admitteret. Perspectum astuto viro erat, generosum Sabaudij animum similibus irritatum, arma constantissimè prælaturum; Hinc occasiones præliorum, & ciuitatum oppugnationes secuturas; sibi prolatis finibus Mediolanensibus, nouam gloriam accessuram. Sed nutantem intimi consilij apud Aulam voluntatem, eo fortissimè commouit, quod publicæ famæ congruerent; eáque in Sabaudij odium ingerebat; Iuratum ab eo fœdus Gallicum, Venetæ securitati aduersus Austriacos vires omnes deuouisse, denique Mediolanum ambire; ne minori nomine quam Albertus Austriacus, dotali honore diceretur. *Toletanus Sabaudium apud Regem suum accusat, & bella apparat.*

Profecêre hæc in perniciem Italiæ, vt Astensis concordia in extremum rejiceretur, & maiori conatu Sabaudius premeretur. Proinde peditatum equitatumq; Pedemontanæ limitibus admouit, nouos delectus tota Italia conciuit, & expeditioni maturè accingi imperauit. Segnius hæc tum à Sabaudio agebantur; qui licet imminens bellum præsagiret, seq; multis hominum millibus firmaret; quia tamen non Ludouisius, non Bettunes cœptum pacis negotium omittebant, & Galliæ Regina indefessè poni arma flagitabat, moderationem, & speciem pacis præferebat. Datis tamen ad Reginam literis Hispanum apparatum, & conclusionem pacis questus est; non quod eam prorsus ambiret, sed recordatione debiti, quo se illi non quiescentibus Hispanis auxilio affuturam promiserat. Et bello

Vu

& pace strenuus Aldigherius scribatur: Hunc ergo Taurinum mitti placuit, vt vias omnes pacis tentaret; irrita negotiatione parata iam subsidio Sabaudio deduceret. Diu & inter multos res exercita. Ludouisius ac Bettunes sæpius Toletanum consilio ac precibus frustra adierant. Sed Aldigherius vbi ambigua disserere; & tectum custoditumq; Toletanum, futuram deliberationem occulere deprehendit, rem vt erat ad Reginam detulit. Nec dubitatum de bello; & quia tractabilius cœlum mollito frigore videbatur; ne opportunissima rebus agendis anni pars perderetur, statim in Italiam nouem armatorum millia induxit, pedites ferè omnes, Comite de Saut, Domino de Saniux, & de Blaccon impositis, viris nobilibus, & fortitudinis spectatæ. Et quia vires Hispanorum plures requirere videbantur, à Sciattilione Sabaudius alios conduxit, quos ille pridem non rogatus obtulerat. In vsum militarem, & mutuum præstari solitum, miserat Dux vim pecuniæ, quâ octo hominum millia describerentur. Nec ille tamen promissis stetit diuersa causatus, quòd accepto licet auro, quo vniuersi obligarentur, quatuor solummodo millia transmisisset.

Aldigherius mittit in Italiam nouē millia Gallorum.

Diu iam Toletanus consilia agendorum concoxerat, & cum non omninò viribus suis fideret, nisi domestica seditione Sabaudium imminuisset, ad Ducem Nemursium conuertit. Qui Sabaudiæ originis, & per Gallias potens, quatuor millia militum Sabaudio deducere conuenerat. Visus est profugo rebelli internuncio, & pactorum defectionis firmatore; vt occupato per Pedemontanam Duce, ipse Sabaudiam ingrederetur, facilem captu, nec (vt rebatur) murationem auersaturam, quoties procul familiâ Dominus non peteretur. Turgidum veteri odio Nemursium Toletanus didicerat; quòd promissam illi filiam, collocare matrimonio distulisset abnuissétque. Et quidem a Nemursio species indignationis data; quamuis pridem acceptâ pecuniâ, & fauoribus delinitus, prætextui renunciasse crederetur. Multo nihilominus auro, & ingentibus Hispani promissis superatum accepimus, vt suæ gentis desertor, apud omnes turpiter audiret. Expeditionis ordo erat, vt prima statim ereptione Anisio & Romilio potiretur; mox in propinqua excurreret; donec solidata præcedentium possessione, etiam vlteriora aggrederetur. Paranti iam bellum Nemursio (vt ferè spes res difficillimas componit) videbatur negotium transactum: sed euentu deprehendit, plerumque vota perfunctoriè æstimata indecorè vanescere. Iam enim in Vicina Sabaudiæ delato, Marchio Lanzi, valida popularium manu occurrit; coactusq; est ne tentato quidem prælio regredi. Id tantum nactus, vt Sabaudij aduersus rediturum frequentes aggeres, & munimenta erigerent, breuem saltem impetum retentura; donec vis maior in tutelam accurrisset. Regressum ad suos Comitatus Burgundiæ excepit; vbi Hispanorum fotu, maiorem priori exercitum describere aggressus est: quo opposita perrumperet, Lanziumq; trans Alpes in Taurinenses fugaret.

Et Sciattilionem quatuor millia.

Nemursius coniuratore Toletano Sabaudio consanguineo bellum mouetur

Marchionē Lanzi obuiū habet, à quo fugatur.

Paucos post dies consilij certior Sabaudius, motuq; consanguinei accepto, ne leue incendium neglectu maiora incremēta acciperet, aut prærogatiuâ Sabaudij sanguinis plures popularium illiceret, Pedemōtanum Principem filium in Sabaudiam misit, datis virib. quibus redeuntem sustineret, & insuper Aldigherio commēdatum: qui iam Nemursium eâ causâ exosum habuerat. Aldigherius literis ac legationibus procurrentē, à seditione auertere conatus est; minasq; Regias interiecit, si Sabaudiam Gallicæ tutelę commissam intrauisset. Literarum ea series fuit.

Audiuisse se quo portento flagitij, domum suam, suum sanguinem, Sabaudiam infestaturus irrupisset: nec vllum adeo expertem fore pietatis, qui defectionem illam non sit execraturus. Auctores ipsos vtilitatem propriam infamiâ illius procurare. Sperari potuisse promoturum illum honestos Sabaudij conatus, & descriptâ iuuentute, obuiam consanguinei discrimini processurum: quando implaca-

Aldigherij litera ad Nemursium.

bilibus

bilibus odiis fratres agitati, consensu ferè in communem hostem ferantur. Sabaudiam à Rege in tutelam receptam; nec Gallum Principem sine Regis iniuriâ inimicè cum eâ agere posse. Quin vicinarum prouinciarum arma exercitusq; eò aduolaturos, neque se cunctaturum; non vt Galliæ gentis Principem armis persequatur, sed vt fidei commissi Ducis ceruicibus, Hispani sacramenti mancipia detraheret. Tam frustra illum Hispanis consultoribus fidere posse, quàm irritè arma tractauerit. Aut Sabaudium veteri in dominatione mansurum; aut ab Hispanis Pedemontanâ deiectum, consanguinei fortunam suo lapsu in exitium tracturum. Neque enim Astium, Vercellas, & quæ eius tractus vrbes Hispanos accepissent, etiam ipso Sabaudiâ potito, ad Sabaudios Duces reditura. Indecoram potentiam eam fore, quæ Pedemontanâ non fulciatur, & cuiuscunque arbitrij futuram, nisi opulentissimâ Italiæ parte solidetur. Tacere opprobrium, & pudendam in posteris memoriam, quæ parricidium illius, ac proditionem suorum, sit posteritati sacratura. Si quid à Sabaudio requirat; si quo læsum se putet, medium pacis Aldigherium, & precibus ferendis accinctum crederet; nec irritos conatus suos futuros, si reuerenter ipse sua desideria exposuisset. Militaris viri sensus validi Nemursium retinere poterant, nisi Hispani acrius institissent, & in perduellione gloriam putantem vanâ spe erexissent.

Iam Toletanus præter Hispanos & Italos, quorum robur ad signa concurrerat, duodecim Germanorum, sex Heluetiorum millibus increuerat; & vno velut ictu Pedemontanam omnem pressurus videbatur. Quippe cum adhuc Mediolani ageret, & de numero bellatorum in Consilium referretur; pluresq; decem & octo millia expeditioni sufficere testarentur, posse reliquis laborem condonari; & minori expensâ cum victoriâ, parsimoniæ gloriam referri, fertur respondisse: Tarcico se more cum Sabaudio certare velle; & ad instar torrentis validissimi, aut cœlo missi fulminis, vniuersa illius in præceps rapere. Hoc esse expensarum compendium; & sic tutum militatem numerum seruari, & inferiori hoste certam victoriam expectari: Modicas copias tempore, pugnâ, labore, fugâ, dissolui, nullâ in summam vtilitate. Ex disciplina mihi egisse visus est; si ita agendorum formam disposuisset, vt multitudini ac viribus suorum, pares exitus habuisset. Sed cum Italiam omnem & partem Germaniæ florentissimâ iuuentute spoliasset, pecuniam ingentem prodegisset, Monferratum hausit potius quàm defendit: & pro captiuis apud Vercellas, & toto bello, multò maiorem cæsorum copiam rependit, vt suo loco habebimus.

Toletanus exercitum auget.

Non iam dubia illius destinatio erat, Pedemontanam, & quod in eâ opulentissimum erat meditari, sed Padus ac Sesia amnes obsistere conatib. videbantur; quod ille nullâ sui parte vado superaretur; hic Vercellas prætergressus, nisi ponte iacto transiretur: Cum insuper pluuio cœlo superstagnaret, & frequenter sedibus exiliret. Prohiberi non potuit Toletanus, quin prope Villatam, fluuium ponte iungeret. Mantuanus quoque partem infœlicis operæ subierat, imposito alio ad Pontesturam; vt quâ facilitate Hispani vltrò citroq; permeabant, miseri Monferratenses absumerentur. Prouinciam malo fato miserabilem multò ante Hispani sedem bello delegerant; opesq; domesticas, & commeatum ditis agri, sibi destinauerant; non silentio solùm, sed & annuente Mantuano; quasi alieni progressus illi forent addituri; & hostili suorum direptione vindictam à Sabaudio repetiturus. Præuisâ locorum opportunitate Sangeorgius altiori Pontesturæ situ, haud procul Verruâ, pontem & ipse Pado imposuerat, vt transmitti in Monferratum copiæ, nullâ ambitus, aut longioris itineris molestiâ possent. Præsens tum Aldigherius destinata Toletani excepit (Taurini enim agebat) vt iam apud Reginam bellum contra Hispanos abnuentem probationis non egeret; & Mantuanum

Toletanus ponte iungit Padum & Sesiam.

Sangeorgius Pado.

in partes Hiſpanas abiuiſſe ; & hos Pedemontanam votis concepiſſe. Datæ ab eo ad Aulam in eundem ſenſum literæ, hoſtiles copias, ordinem, cogitationes proſecutus eſt; & qua ſuæ gentis iniuria Mantuanus partem ſe belli feciſſet;nulla vi ſua ſecurus,& alienæ tutelæ mancipatus. Nec iam bellum perſuadebat ; ſed cauſis in aperto poſitis ſummam neceſſitatem oſtendebat. Regiam exiſtimationem duplici diſcrimine conflictari ; & quod recepto ſacramento auxilium Sabaudio ſpopondiſſet ; & quod ſemel arbitrio , belliq; initiis delibátis ſine dedecore ſeſe ſubtrahere non liceret.

Aldigherius monet Regẽ ſuum motus Hiſpanorũ.

His haud dubiè eorum ſententia caſtigata , qui turbarum principio , nullum belli ab Hiſpanis metum aſſeuerabant;Reginamq; induxerant ea cauſa Sabaudij tutelæ abſtinere. Ea occaſio fuit,vt communi apud populos Principum calamitate Regina quoque interpretationibus infamaretur; quaſi in coniugium Hiſpani intenta,Regis filij,ſuæ gentis,amicorumq; honorem prodidiſſet.Id vt aſſerere turpe eſt,ſic & credere : rumorem tamen eo tempore maiorem quàm vt ſine nota ſileretur,non omiſimus. Hiſpani Seſiæ pontem ad Vallatas munimento ſepſerant , aduerſus inſultus Sabaudios ; quos illius excidio affuturos nouerant ; æſtimatione periculi, ſi apud ſuos manſiſſet. Certatum interim ſententiis apud Ducem præſenti Aldigherio, quid facto præcipuè opus ; quid prius , quid poſterius aggrediendum eſſet. Hic enim non expectandos Hiſpanos progreſſus dicebat, ſed minitantibus & accinctis , Arcem aliquam Mediolanenſis ditionis occupandam : vt damno rerum ſuarum Pedemontana abſtinere docerentur. Rogatus, quam maximè præferret ; id ſe iudicio peritorum prouinciæ permittere reſpondit. Tum alij eiuſdem gentis Arcem Sandoual,aſſultu aut obſidione capi perſuadebant ; nondum ad ſummam eductam ; & tenente agrum omnem circum amico exercitu , ſegnius cuſtoditam. Id ſtatim Sabaudius improbauit ; vtq; coram rejicere conſilium ſuperſedit , ſic gratum illi accidit, Sangeorgium ſuæ ſententiæ aſſertorem firmiſſimis rationibus inueniſſe : Nec enim impetu ſcandentium capi locum poſſe,foſſa & aggeribus ad ſecuritatem munitum ; nec vi oppugnantium ; qui plurium dierum operam requirant. In vicino enim Toletanum ſtatim ſuos ſubſidio firmaturum;& deluſos opinione Sabaudios,domi formidinem,apud exteros vilipendium cõtracturos. Quodq; caput rerum erat,metui poſſe,ne hinc oppugnatoribus , illinc auxilijs affluentibus, totis viribus vniuerſi congrederentur ; & Sabaudius eo diſcrimine,rerum ſummam, & Pedemontanam omnem in caſum daret,ſi fortuna virtuti ſuorum minus reſpondiſſet.

Conſilium cui Sabaudius aſſentiebatur Sangeorgij erat;vt deducto haud procul Motta exercitu,impoſitus ab Hiſpanis Seſiæ pons,conatu omni diſſolueretur.Caueri Pedemõtanæ ſecuritati eâ parte videbatur,ſi præcluſo aditu,magno per profluentem periculo, adeunda Hiſpanis Pedemõtana foret. Sic hoſtiles conatus diſtineri ; fauore inſuper hiemis & violentiâ imbrium,in futurã æſtatem poſſe credebantur : Nec minus intercipi commeatus , vt laſſitudine ac pænuria tanta vis ſpõte ſua diſſolueretur.Arduum quidem ſed effectu promptius id erat,ſi certiores Sabaudij Hiſpanæ deſtinationis celerius accurriſſent.Cum in propinquo prælium eſſet,Aldigherius trans Alpes in Delfinatum profectus eſt.Seditionem ſuorũ quidam,alij curam Italici belli prætẽdebant;vt præſens plura millia deſcriberet;iuſſuq; & auctoritate in Taurinenſes mitteret.Solicitudinem quoq; Nemurſius per Burgundiam Hiſpanicam increſcens fecerat;vt is iudicio & conſilio retineretur. Equidem Sabaudio externo ad id bellũ Duce opus nõ erat,ſed tantùm milite,ne ſubditos ſuos (quamquã in arma geſtiẽtes) fatigaret delectibus.Is ſequẽti Creſcẽtinum profectus eſt,vt exercitũ ibi tendentẽ viſeret,& futuræ expeditioni componeret.Hinc Vercellas petijt,adeo pacem præferẽs,vt Hiſpanas iniurias,& Põtis

Sabaudius Vercellis.

Villatæ

Villatæ prorsus oblitus videretur. Compositionem illam animi pauci interpretabantur. Cum enim de eo Principe præter ignauiam, omnia crederentur, occultas cogitationes, & nemini communicata consilia excusabant; tantum quò, & quibus viribus ambitus verteret, intenti. Sed illum iam in pontis oppugnationem abeuntem Bettunes literæ deprehenderant. Pauiam se ad Toletanum profectum, & resumptam pacis negotiationem scribebat: orabátque breuem negotio moram concedi; ne prouocatione armorum, composita ferè discordia, rursum accenderetur. Cursor eandem securitatem fatebatur; vt ferè id genus hominibus, licentia mentiendi impunè est. Sequenti, responsa Toletani eodem fastu turgida bellum spectare didicit. Proinde cum Asculanus validâ cum manu Candiæ ageret, vicinio pontis; & oppugnatio tentata cunctarum virium congressum (quem tum Sabaudius numero inferior prudenter vitabat) minaretur; Ductorum belli sententias requiri placuit, etiam Oratore Veneto in deliberationem adscito, vt consulto res ageretur; Senatus verò potissimam se curæ partem agnosceret. Eâ in re visum, non cominus prælio, sed iniecto artificioso igne pontem corrumpere; mox ab euentu sumpto consilio; vbi priora ex voto euenissent de futuro deliberare. Neque tamen Gallis omnibus opinioni Sabaudij aduersis, eadem sententia erat: quod aliqui nullum ignis vsum crederent; cuperéntque obiecto valido aliquo munimento, & virtute, pontis transitum hostibus adimere: Alij retineri Hispanos diffiderent; quòd illis promptum esset exercitus partem trajicere Catinaram iuxta, vadabili alueo, & nemine eo loco transitum prohibente. Eam deliberationem cogere Sabaudios posse ab incepto desistere, & castra ingenti hactenus labore munita deserere. Proinde vtilius credebant, ingressos iam pontem hostes aggredi; tenui acie ob loci angustias offerendos, nec calore reliquorum adiutos: pauci enim non conferti in prælium locus admittebat. Quin imo si prohiberi primus impetus non possit, & Hispani vi vlteriora tenuissent, posse illos toto agro Vercellensi exagitari, vexaríque; & infestatis frumentatoribus fatigari. Iam enim, ne frumentum, vinum, pabulum, auenam contrahere possent prouisum fuerat; fontesq; aquarum macerie humoq; fœdati sitim hominibus ac iumentis minitabantur.

Ingentibus hæc difficultatibus implicabantur; quas ante alios præuiderat Sangeorgius; sed præsenti Sabaudio, rem vniuersam permiserat. Hic verò ne Gallica auxilia diuersitate opinionis offenderet, trahi se in id quod illis libuisset facilitate sinebat. Non equidem deerant, qui hosti transituro se opponere cuperent, nec probabile crederent Toletanum iusto exercitu instructum, ausurum vires diuidere; & quos confertos periclitari videbat, separatos ac disiunctos Sabaudijs obiecturum: quando Galli Linguadocâ deducti, & tum Taurinum delati, illorum partem retinere possent, integris Sabaudij copiis quas Mottæ habuisset; & certius in obstantes ausuris, si imminutum hostem diuisione accepissent, aut sociorum virtute pressum. Fixum Sabaudio erat, siue in aperto certandum illi, siue pons oppugnandus esset, Bettunes negotiationem opperiri; qui iam totis diebus quindecim, non aliud assecutus à Toletano fuerat, quàm vt cognosceret nullâ Sabaudij culpâ bellum produci: Idq; literis in Gallias missis testatus est; quibus Ludouisij quoque fidem obstringebat. Magno enim documento Reginæ opus erat vt crederet: quod nemo mortalium pacem acrius ac frequentius Toletano perstreperet. Aggressi pontem Sabaudij, valido illum præsidio insessum inuenêre; diuisis vtraque ripâ cohortibus, quæ munimento defensæ in detectos præliabantur. Et facilis præuisus fuit. Vbi tamen frequentia apud suos vulnera viderunt, nec spem detrudi loco hostem posse (nisi magno discrimine de summâ rerum transigeretur) paulum hæsêre, deliberaturi quid eo rerum articulo magis

expediret. Plerique locum Castris præcipi ac muniri, quòd obiectum flumen latera ac tergum tutarentur, consulebant. Sed id Gallis non placuit; tot contra millibus hostium, temerè transitum impediri fatentibus. Alij tamen denso aggere educto locum retineri posse dicebant; se verò quamquam numero impares, sufficere tamen aduersus plures; qui nec frontem prælio explicare, nec confertì accurrere potuissent. Non rarò ea auxiliorum peruicacia Sabaudij conatus irritos fecit: Nam & apud Astium, & quoties ambigua tractanda erant, fœlicius illum pugnaturum fuisse constat; si Gallos & Heluetios obsequentiores habuisset. Ille tamen mitâ dexteritate, diuersitatem nationum placido imperio continuit, & victoriarum potius partem Hispanis concessit, quàm socios duritie offenderet, licet minus perspicaces. Prudentiâ imperandi, & habendi sub disciplinâ colluuiem nationum Hannibalem expresserat: quamquam ille potentioribus bellum intulerit; Sabaudius tamen vt maior genere, sic (si perfidiam ac sæuitiam demas) non alias artes eâ expeditione retulit. Hispani interim primos suorum ordines secuti coiuerant; & retento ponte ad vlteriora processuri cognoscebantur. Lusisse operam Sabaudij credebantur, si nullâ satis decorâ victoriâ, tentasse pontis oppugnationem, & irritè recessisse dicerentur.

Sabaudij pontem irritò tentant.

Primum id omnino cum Toletano bellum erat, & cum re opinio sectanda. Proinde fœni ac paleæ egestate laborantem Hispanum, & annonam trans Sesiam in Paganorum vsus collectam sibi destinantem, occupare placuit. Vis ingens erat: quæ eâ rerum trepidatione cum vniuersa asportari non posset, concremata est. Et quia Villanouam Monserratensis ditionis municipium pedites equitesq; Hispanos obsedisse Sabaudius acceperat, summâ festinatione in inexpectantes irrupit. Vix crediderant socio exercitu per vicina disposito, tantum virium animorumq; hosti futurum, vt oppugnationem aggrederetur. Sed vbi detectus Sabaudius, & eò confertus properare visus est, qui eam sedem tenuerant postico elapsi, turpi fugâ sese ad exercitum receperunt. Ingressi victores, Hispanos mores in vsum retulêre; commeatu enim, armis, opibusq; ex arbitrio vsi sunt; licet propè Hispani, infœlicis Mantuani rem perdi, nil mutatâ compositione vultus, ac grauitate spectarent; cognoscerentq; Sabaudium resumpti belli nobile principium statuisse. Famâ quoque captæ Villænouæ Monserratensis, futura præsagiebant: quod præsens Toletanus amicorum exitium propulsare neglexisset, aut nequiuisset.

Sabaudij capiunt Villanouam.

Festinatio Sabaudij pleraque expediebat; cum Hispani cunctatione vsi, non rarò negligentiam prudentiam appellarent. Res itaque amissas & raptatos subditos, cito Cursore delatum Mantuam est; repertusq; Dux, translatâ iam in Hispanos cura, velut negotijs vacuus, inter carbones ac folles, fallacibus impostorum promissis circumuentus, quibus fortissimè credebat occupatus. Quod verè proprium illius negotium erat Toletani credebat: & tamquam capta a Sabaudio oppida, illi mutui vice concederentur, nulla fortunarum aut agrestium opum sequente iactura; redditurum hostem quæcunque cœpisset, respondit; mira frontis serenitate cœptum iam opus promouens, & plures dies eidem vanitati mancipatus. Postero cum frequentes Consiliarij aduenissent: Scitisne ait, Villanouâ Sabaudium potitum? & illis composito in mœstitiam ore annuentibus, addidit: Ego verò peruicaci studio rem domesticam adaugeo; at propediem medicinam paraturus sum, quæ auri vim ingentem promat: rubescit iam massa, & non obscura obrisi auri inditia ostendit. Mox tamquam partis opibus de bello agere cœpit: Contracturum se viginti peditum quatuor equitum millia, duos in eam expeditionem milliones annuos destinare; eius quam facturus sit pecuniæ vix dimidium dicens; & superaturis opibus, si maiore vi opus foret.

Mantuanus studet Alchimia.

Curam

Caram tutelæ Monferrati Hispanis detrahere velle; quos expertus sit aut malignitate, aut secordia fortunis suorum illudere. Et vt seriò agere videretur, domum quam secreto recessui suo, extremo palatij angulo Romanæ Architecturæ more extructam diximus, aulæis & picturâ mirè adornauerat, trophæúmque Alchimiæ appellauerat, quod amorum fuerat. Maiori cameræ fornici Mercurium inter flammas, aureaq; cathenâ pedes vinctum, pingi voluerat; quasi tremulum argentum auro iam mutasset. Sed secreti famuli, structuram olim amori Camillæ datam sciebant, vt abditas nec suspectas voluptates, ipse falleins vsurparet. Licet enim plures menses ei negotio intentus & pecuniæ summam perdidisset, præter nugas & dispendia nil nactus est, quod suum numeraret. Oliuerius quidam vilissimus philosophorum (in hos enim titulos vanitas turgescit(non vt imponeret, aut pecuniam Principis mergeret, sed quod prorsus sentiret,) tantâ spe Mantuanum extulerat; vt iam pro certo numeraret, quod nullo vnquam tempore erat habiturus.

Iam Candiam venerat Toletanus, prædicto Alemannis die, quo se cætero exercitui iungerent. Paruerant, licet postremi aduenissent. Eo præsidio auctus, reiectis à Ponte Sabaudijs, nullâ Villænouæ solicitudine, maiora animo concepit. Cum enim Sabaudium cum maiori exercitus sui parte ad Mottam consedisse, exploratorum relatione didicisset, vallare oppidum, & primo statim conatu intercipere meditatus est. Nec præter Asculanum alij communicauit ne quo relatore hostis admoneretur, aut consilij socium habuisse diceretur. Fauere destinatis hominis, eadem nocte fortuna visa est: quippe nulla hactenus obscurior quietem fessis, aut securitatem insidijs promiserat. Primâ vigiliâ dedit peditatui signum itineris; iussitq; silenti agmine amnem superare. Quatuor tormenta bellica campestria trahebantur, vt obuium hostem ictibus ac terrore confunderent. Octo millia fuerunt qui primi Pontem ingressi sunt: Et quia tuta circum omnia nec itineri simul & prælio instandum erat, cæteri addito equitatu secuti. Relictum tamen ponti præsidium, vt amnis in potestate haberetur.

Saubaudius iam inter suos munia diuiserat; & quâ parte quisque hostem retineret, vrgeretq; monuerat; non nescius superato ponte, ab octo peditum millibus, reliquos nemine præualituro secuturos; & vbi campum tenuissent, occasiones prælij captaturos. Transisse tamen vniuersos non nouerat; nec exploratorum industria vsui fuerat; frequentibus Hispanorum equitibus vltrò citroq; vagantibus, & ad omnes opportunitates dispositis. Qui primi euaserant, nacti populares viæ duces longo ambitu, detecta à Sabaudijs vitauerunt. Die orto progressi medio fermè die, à Sabaudijs visi sunt: obiecti colles, & confertæ arboribus valles propetantes plures horas cælauerant. Rectâ Mottam petebant, vbi agere Sabaudium à Monferratensibus didicerant; quem vnum toto belli tempore malo fato suo Hispani consectati sunt. Prior Sangeorgius (quod illi familiare inter pericula erat) cum paucis equitibus corporis sui Ducis custodibus, aduentantibus inimicis obuius processit: quem mox aliquot Gallorum centuriæ peditum equitumq; secutæ sunt. Parte dexterâ Heluetij ac Pedemontani cum equitatu, quem Commendator Manta ductabat, in Hispanos inuecti; eosq; primo ferè occursu ceciderunt fugauerúntque. Eo conflictu (qui iusti prælij speciem habuit) Gambaloita strenuus partium Imperator moschetti ictu exceptus concidit, & paulo post exanimatus est. Is inter ductores Hispanos eam sibi diem certæ gloriæ fore prædixerat. Ita vir fortissimus, dum Sabaudium sui decoris accessionem facit, omen impleuit. Altitudine & densitate segetis vernantis tectus, moschettariorum manum obliquè in prælium ducebat, fossam quandam illius agri occupaturus, si segniores Sabaudij incubuissent; vt eâ in hostem tutò vteretur.

Hispani pontem superãt.

Sabaudius obuius Hispanis.

Gambaloitæ cædes.

Equites quoque centum quinquaginta properanti sese inuxerant; qui paulò ante Villanouâ profugi locum Sabaudio reliquerant. Sinistriore viâ Honofrius Mutus equitatus Sabaudij Commissarius Generalis, cum equitibus Gallis in foueam vsque magni aquæductus processit, quàm prior Asculanus occupauerat, magnâ peditum manu. In hunc delatus, licet strenuè Moschettis rem ageret, duorum tamen tormentorum bellicorum (quæ extremæ fossæ ripæ Asculanus erexerat) ictibus grauius offendebatur; quàm vt Sabaudij certo ictui expositi possent tolerare. Non enim eâ armorum conditione instructi erant, vt paria hosti facerent. Canere receptui Galli ac Sabaudij commilitones coacti. Eâ tamen fiduciâ regressi sunt, vt Hispani nec prosequi offensas, nec insequi abeuntes ausi sint: satis se egisse rati, si locum quem virtute cœperant retinuissent.

Sabaudy Mottam deserunt.

Tuta iam Hispanis à tergo omnia fortuna reddiderat, totisq; iam viribus Sesiæ transitum possidebant, vt dubium Sabaudio non esset, sequenti nocte, quidquid militum ad Vallatas habebant, sese prioribus additurum. Mottam deseri, & Crescentinum versus copias omnes deduci, Sangeorgij sententia fuit: Nec enim retineri Motta, non situ, non arte tutum municipium; quodq; festinatam operam non admitteret, poterat. Et si Hispani decimo quarto milliario à Taurino distantem præcepissent, campus omnis legionibus hostilibus peruius fuisset; ipsisq; Taurinum vsque impunè excurrere ac mediâ prouinciâ prædas agere licuisset. Doræ quoque fluuij ratio habebatur: quo velut longo obice, hostiles conatus infirmabantur; & plus aquæ influebat, quàm vt arbitrium vado esset. Non alio magis quàm intercepto commeatu frangi inuectum hostem posse Sabaudius nouerat; tenui iam Monferrati annoua, quam militaris prodigentia reliquam fecerat; & longè dissito Mediolanensi agro; vnde ingenti labore conuectandum erat. Proinde medio inter Vercellas situ locum delegit, qui hinc inde sita despiceret, & situ non minus quàm arte tutum foret. Placuit Asilianum munitum naturâ, Vercellarum propinquitate, quod à tergo Santiam spectabat, aliaq; eius tractus oppida, mutuam inuicem operam auxiliumq; promittentia.

Quam Hispani occupant.

Abscessu Sabaudij Hispani Mottam ingressi sunt, tantâ alacritate Ductorum, vt vi eiecisse hostem viderentur. Nec aliâ in ciues pietate quàm aduersus Monferratenses consueuerant, vsi sunt: veteri gentis consuetudine; cui haurire subditos & prædari pars imperij creditur, pretiumq; tutelæ. Plures erant quàm vt tectis exciperentur: sed vt multis consuleretur, arctissimè dispositi; quibusq; lecti deerant, populares largitione blanditi sunt. Cunctatione Hispanorum vsus Sabaudius Asilianum muniuerat, deductis in operam militibus, vt maiori festinatione humus verteretur, muri in altitudinem tollerentur. Non omnes tamen copiæ labori admotæ; sed Sangeorgium cum trecentis equitibus misit, infestaturum hostes, & leuibus velitationibus distracturum. Totum Hispanum exercitum in paculos erupturum nemo crediderat. Neque tamen Sabaudius trecentos equites, certo periculo obiecit, sed inuitare tantùm hostem iussit; Certâ spe immittendarum amicarum cohortium; si necessitas monuisset; quòd in propinquo Asilianum esset. Vix mille passus Sangeorgius processerat, & in plures Hispanorum turmas incidit, quas notus proditor Stropianam, vt ad certam prædam ducebat: Vbi nonnullos paganos agere præsidium, & ausuros propugnationem audiuerant. Centum ferè Equites præcursores obuios se Sangeorgio præbuerunt; cum quis rem sclopetis eminus cœpit. Illi fugâ dilapsi trahere hostem in insidias nitebantur; si eorum qui occurerant numero æstimato prosequi fugientes voluissent. Cum artium belli gnaro negotium fuit. Quippe Hispanorum consilium assecutus, palantes tot agro agitare satis habuit, peruicacius

Sangeorgius Hispanos carpit.

insistere

insistere supersedit; ne (quod res erat) totum in exercitum impar laberetur. Haud procul enim vniuersæ copiæ comparuerunt. Triginta (quod minimum) peditum, quatuor equitum millia, dispositi in frontem & cornua, & loco ad prælium ante capto. Sangeorgij primos conatus animo ac destinatione secuti Sabaudij; vbi Moschettorum fragore iuisse in certamen suos audiuerunt, cum peditatu & equitatu accurêre, maiori alacritate, quam vt prouocati viderentur. Cœpta ergo inter vtrosq; pugna, solidum in vesperam diem absumpsit, pertinaci partium virtute; & nec cædere Sabaudijs, nec deserere quem cœpetant locum Hispanis volentibus. Hi tamen Stroppianam versus flexêre, castra in loco posituri, quocunque auxilio aduersus insultaturos satis tuti. Iam enim rusticis raris & parum fidis armis, quæ trepidatio obtulerat, sese potentioribus dedidetant, impares cuicumq; fortitudini aduersus vim ingentem oppugnantium. Secuta nox certamen diremit. Pauciores quam pro numero desiderati; quod Sabaudij à longè Moschettis, Hispani tecti vepretis & arbustis (quorum copia in loco erat) dimicarent. Toletanus quoque id pugnæ tempus non elegerat, qui totis viribus aggredi Sabaudium; nec nisi Ducibus & parte exercitus imminutum circumuenire cogitauerat. Frustra id fuit: cum insuper non vno experimento didicerit, rariori milite Sabaudium sæpius plurium hostilium legionum vim, aut fregisse aut rulisse.

Hispanorum & Sabaudiorum pugna.

Tres hic dies Toletanus suos attinuit: non metu (nam copiarum multitudine proruptuius vniuersa videbatur) sed ambiguitate agendorum. Nec enim adhuc qua parte signa conuerteret, quâ bellum inferret, quam maximè ciuitatem aggrederetur elegerat; vt gloriæ cupidus, sic anxius & incertus agendorum. Vtque inter Gallos Duces apud Sabaudium frequens in sententijs, sic apud illum inter Proceres obuia discordia erat. Moram sibi proficere Sabaudius nouerat; eaq; sapienter vsus, castra quæ cœperat magnâ mole communiuit. Consilij secreto maximè Toletanus valebat; contra tot Galli Ductores in deliberationes à Sabaudio vocati, infidum Ducis silentium reddiderant. Itaque exploratorum pro Sabaudio vana diligentia fuit: nec enim Toletani animum aperire potuerunt. Venturum illum quidam putabant, & castra hostilia oppugnaturum; Alij ad vlteriora processurum, plures Vercellas petiturum credebant; prout cuiq; ex re certior coniectura, & euentibus maturior prudentia erat. Mantuani Orator qui Toletano aderat, vt Vercellæ inuaderentur persuadebat, aut certè Astium repeteretur, irritè ab Inoyosâ tentatum: opportunè ac decorè illinc gloriam repeti, nuda Hispana existimatio viribus in cassum iactis exciderat. Sed Toletanus Crescentino inhiabat, vt perrupto Prouinciæ aditu Thaurinum vsque illacessitus progrederetur. Dezanam primùm miles deductus, vt eâ viâ in Crescentinenses properaret: sed Padum iuxta viam delegaret, stirpibus incommodam, & vdo paludum imperuiam, non pediti, non equiti expeditam. Placuerat sinistrum latus amne tegere, & subditis nauibus annonam ac tormenta conuectari, quæ tamen rariora erant. Primo Toletani discessu Sabaudius Asiliano Montanaram versus profectus est, mox Tronzanam flexit, quod sexto milliario à Crescentino distat: sed Hispani viæ quam ingressi fuerant, iniquitate fatigati Liuornum rectâ progressi sunt, vt altiori situ per amica Monferratensium oppida, inter populatium annonam, & Mantuanas opes Crescentinum venirent.

Toletanus Stroppiana.

Toletani illa consilia secreta Sabaudy aperta erant.

Toletanus cogitat de capiendo Crescentino.

Inter hæc futuro præcipuè intentum Sabaudium falsus explorator admonuit, Toletanum iam Vercellas prospectare: & eò cum vniuersis copijs propediem accessurum. Doli causa fuit, vt metu vrbis nobilissimæ plura illuc suorum millia transmitteret, & se robore validiorum nudaret. Imminutum numero Du-

cem facilius opprimi posse crediderat. Siue fideret, siue sperneret, periculosa tamen Sabaudio fides visa: quia tamen vtilia plerumq; consilia hostes inuiti licet suggerunt, eum militum numerum misit, qui & ciuitati securitatem ferret, & absentia vires totius exercitus non frangeret. Calusij Marchionem delegit; qui cum mille quingentis peditibus, & ducentis equitibus profectus est. Hos additis popularibus sufficere credidit; si quid inopinati hostes mouissent. Ipse cum reliquis Crescentinum venit; ne destitutum patrono oppidum Hispanam solicitudinem inuitaret. Eâ incertitudine agendorùm plerique Toletanum arguebant; quòd in tot euentuum spem distractus, non eum tormentorum numerum secum deduceret, quem validioris loci oppugnatio requirebat; quique Sabaudios metu defigeret. Apud hos enim pro comperto habetur, expugnationem Vrbium Arciumq; eo apparatu tentari non posse; & in eo stare partium victoriam, si congressu vniuersarum copiarum abstinuissent; sed sensim & per vices opportunè insultarent. Labi enim militiam Hispanam, & plures ad sua sine commeatu regredi sciebant; posseq; gloriæ confecti belli partem tempori imputari. Cum vtrique exercitus in destinata loca commearent, ne mutuo sibi occurrent pluuia ingens obstitit; quæ eo anno immensum dies noctesq; fundebatur. Sabaudius sub vesperam Crescentinum ingressus est. Hispani madidi ac fame confecti, sub dio noctem egere. Idque (vt solitum genti) decoro cum titulo; quasi sequenti oppugnationem loci destinassent. Præter expectationem illis accidit, quod adesse Sabaudium, & Ductorum potiores audiuerunt. Eo loci munimine parum sibi securitatis figurabant; experti sæpius quid vis hostium auderet, quoties Principem suum præsentem habuissent. Duos dies immoratus Toletanus Liuornum regressus est, vt suos pluuia & labore fractos hospitalitate Monferratensium recrearet. Vbi cædere loco visus est, prompti ad occasiones Sabaudij extrema abeuntium carpere adorti sunt. Tantum consternationis auditus hostis intulit, vt inter trepidationem, & imperiorum incerta, sarcinas & impedimenta proiecerint. Nec enim Commendator Motta trecentis equitibus illum comitantibus, vexare progredientes, & frequentibus ictibus lacessere destiterat; vt cunctationem moramq; iuuaret, & cogitationes hostis exploraret. Hispani tamen eminus ictibus grassati, & emensis augustijs, tandem in aperta haud procul Liuorno dilati sunt. Hic æquior Hispanis Mars est visus; quod multitudine explicare ordines, & pluribus simul locis pugnare possent. Eo prelio nonnulli cecidêre; quos inter Comes Serrauallæ, cum recens inuectum hostem modicâ suorum manu sustinere nititur ad cuiusdam exilis pontis initia, moschetti ictu summum humerum saucius, paucas post horas excessit. Manipularis Hispanus facti gloriam retulit, inter equites præliari solitus, cum plerisque suæ gentis. Eâ quidem parte, nobilis viri casus, aliquid constantiæ suorum detraxit: nec tamen certamen omisêre, aut liberum hosti iter permiserunt. Iacturam amissi Serrauallæ Comitis æquasse nonnulli Hispani visi sunt, quos globorum nimbus inter suos strauerat; & Franciscus Viues Melrensis Eques, inter Ductores nobilitate ac virtute celebris; qui cum foueas aliquot toto agro superasset vt Serrauallem circumueniret, à circumfusis Sabaudijs captus est. Crescebant interim Hispanæ turbæ, periclitantium laboribus & clamore sociorum aduocatæ, & in Sabaudios confertæ totâ vi ferebantur. Recipere se proinde Sabaudij numero pressi coacti sunt; & ardentes adhuc prælio animos tempori necessitatiq; seponere. Pausa hæc ne Hispano quidem displicuit, cui inuictum Sabaudij pectus, & peruicax fortitudo, inter pericula amare pacem docuerant. Sic Toletanus cum Equitatu Liuorni, Bianzani cum suis Ducibus peditatus concedit; regiâ quidem expensâ (vt videbatur) excepti, sed verè popularium largitione sustentati; ne captorum oppidorum more raptarentur.

March. Calusij mittitur Vercellas cum ped. 1500. & Equit. 200.

Sed regreditur Liuornum. & à Sabaudijs carpitur.

Comitis Serrauallæ mors.

Plus curæ Sabaudio in denudandis Toletani consilijs, quam summa belli erat. Non vano quippe relatore didicerat, callido hosti Doram flumen præcipuè obstare, quominus aut Chiuascum aggrederetur, aut Canauesum Monferrati Prouinciam ingressus, Vulpianum, aliudve opportunum ad tutelam oppidum muniret; Taurino vicinum, & continuam formidinem incussurum. Hinc cum Hispanus modò transitum amnis, modo Chiuassum, modo Vercellas cogitaret, non ante mandata in expeditionem dabat, quàm disceret, & Sabaudium impositum à se fluuio pontem solido præsidio firmauisse; & Chiuassum temporario munimento solidasse, Vercellasq; à pluribus millibus teneri. Citius Toletani destinatis Sabaudius occurrebat, quàm hic deliberaret. Præcipua tamen pontis à se iacti solicitudo Ducem attinebat; ne in illius tutelam deputati formidine aut perfidiâ dilaberentur. Bellum enim ab Hispanis non ferro potius quàm auro patrari, peritus artium sui temporis nouerat. Itaque vocatum Sangeorgium (cuius iam virtutem supra documenta esse nouerat) in id munus deligit. Nec ille abnuit periculum; quamuis quod maximè arduum tum sciret, sibi delegari cognosceret. Iuratus fortitudini & constantiæ animus ea maximè sectabatur, quæ plus discriminis ostendebant.

Iurea supererat vetus ciuitas, & Pedemontanæ non infima. Miserat eò Sabaudius Comitem Sanfrontem cum præsidio, vt locum tumultuario munimento instrueret. *Comes Sanfrontius.* Nec enim pari cum cæteris in metu erat: quod aperto ac securo itinere; succurrere necessitati socij possent, quotiescunque locus proprijs viribus diffidisset. Eâ quoque diligentiâ Toletanum Sabaudius præuertit: qui cum munimentis ac præsidio firmata occupare non posset, in municipia, ac vicos apertos vertit, ne tot hominum legiones, nullo honore aut profectu, circumducere videretur; eâdemq; quâ Inoyosa querelâ peteretur. In propinquo Sangermanum erat; non studio, non propugnantium fide satis tutum. Inerat Capitaneus quidam pronior in pauorem; nisi Hispanam fidem, aurumq; honori militiæ antetulerat. Nec dubiam flagitij coniecturam paulò ante dederat; quòd & imminutas numero Centurias sub signis haberet; licet integra frequentiam manipulorum stipendia penderentur; & Euangelistam Tostum virum strenuum, & belli peritum, cum auxilio recipere recusauit, specie fidentis, & prætextu securitatis. Multò ante illi ac Toletano conuenisse dicebatur: vt acceptâ pecuniâ in præmium perfidiæ loco cederet, viresq; hostium, infirmitatem suam, præsidiariorum seditionem causaretur. Vtcunque res cesserit; certum est non fide, non perfidiâ aliter apud vulgum hominem audiuisse. Desperatione auxilij impulsum Hispani dicebant; siue ex vero; siue vt hominem tegerent commentarentur.

Vbi cum Capitaneo Sangermani Hispani deditionem pacti sunt, Toletanus Liuorno progressus, municipium obsidione vallauit. *Capitaneus Sangermani permittit oppidum Hispanis.* Duo peditum millia aduersæ parti disposuit; vt nescijs speciem intercepti auxilij præberet. Sed & decem Germanorum millia Santiæ reliquit; vt sibi tuta omnia circum, Sabaudio infesta redderent. Proditioni color quærendus erat: plures quippe conscientiæ accessuros nouerat; vt quod dolus erat in vim flecteretur, & desertores secretò fouerentur. Sabaudius vix loco motum itinerum compendijs insecutus est, extremumq; progredientis agmen præcursoribus fatigauit; non vt toto exercitu congrederetur (nec enim dimidium Hispanorum ipse toto delectu suo explebat) sed vt properantem moraretur, cœptoq; abstraheret. Posse interim credebat quatuor militum millia Sangermano induci; si aduersus insequentes adiutam situ pugnam inijsset. Quod artis & industriæ municipio deerat, id propugnatorum copiâ suppleri posse nouerat; si longè à mœnibus hostem distinuisset. Tormenta quoque bellica quatuor omninò, eaq; minora Toletano esse sciebat;

quorum vis leuior erat; quàm vt assultu primo cuncta munimenta perrumperet. Quem integrâ honorati Capitanei fide timere poterat Toletanus transactâ negotiatione ob perfidiam irridebat. Non enim ad prælium se, sed victoriam festinare;& nullos Sabaudios maiores in loco controuerso hostes, quàm proprios esse sciebat. Arctâ semitâ insequi Dars volebat;ne plures Hispani in ampliorem aciem explicarentur, quàm ipse suos eduxisset: vtque longior congressus propugnatores stimularet,latera inimicorum impetere, certo vtrinq; cadentium, & conflictantium malo. Vix Sangermanum in prospectu erat, & suorum relatu didicit indecoram deditionem à Capitaneo hosti factam:non assultanti, non minitanti, non suggresso, sed perfidiæ manifesto documento statim dato. Itaque conuertit agmen, flexitq; Venariam, altâ palude tutum locum, sex millibus à Vercellis,paucioribus à Crescentino distantem. Ratio consilij fuit,vt motus Hispanorum obseruaret, & situ impedito tam diu sese contineret, quoad benè agendi occasio sese obtulisset.

Sabaudius se recipit Venariam.

Cum adhuc iuxta S. Germanum Toletanus ageret, accepit Sabaudius annonæ pænuriâ hostem laborare: & fides dicto erat, adiacentia quippe municipio loca, commeatum omnem in editiora conuexerant; & vno reliquo Trino tot hominum millia sustentabantur:longiori enim tractu alimenta tardè & cum periculo ducebantur. Vt olim,sic tum apud Sabaudium Proceres sententijs digladiabantur: Quidam famelicum & longè à suis dissitum inuadi; Alij lentâ vexatione frangi debere consulebant: & ante alia Trinum repetendum, securissimo deliberationis exitu; siue municipium cum alimentis hosti auferretur,siue à Sangermano retraheretur promptam accessionem futuram; & tam ingentes Hispanorum conatus, sine sanguine partium irritè casuros. Contra alij disserebant; res Sabaudias tarditatem non ferre, moram Hispanis vtilem (tempore enim nouam alimoniam corrasuros) eo illos numero esse, vt relicto exercitu copioso, multa millia frumentatum legare possint. Etiam Trinensem expeditionem nonnulli damnabant; quasi admotis à Sabaudio Trinum versus castris, inuasurus Toletanus Crescentinum foret, Duce suo, ac securitate destitutum. Sed pluribus & prudentioribus Trinum sub oculis erat: id enim citius auelli victoribus, quàm illi Crescentinum venissent, poterat: & si huc flexissent, maioribus se quam apud Sangermanum difficultatibus implicassent. Licere interim Sabaudio parte aliquâ suorum missâ, & Sangermanum recuperare, & Crescentino assidentes Hispanos statim carpere, & ad soluendam obsidionem impellere.

Iam annoua Toletanum defecerat, & à Trinensibus minori copiâ deducebatur, quàm vt viginti quinque millia esurientium, & rapientium expleret. Nos quoque a rei militaris perito, quíque ijsdem castris tendebat didicimus; potuisse tum Hispanos intercepto commeatu frangi; si Sabaudius cogitationibus ac destinatis suis addictior,consilia Gallorum diuersa laudantium reiecisset. Certè eo ferè malo(si quando potiora Hispani nacti sunt) profecerunt. Quæ apud Sabaudium opinionum discordia esset Toletanus agnouit cunctationeq; inimicorum in suam salutem vsus, retentis ordinibus Lucedium profectus est. Vt frumentum ditis agri sibi sumeret; locoq; tamquam hospitio vteretur. Deducere hostiles copias in certamen fortuna videbatur; vt nobili decertatione partium fortitudinem probaret. Abeuntem & militariter progredientem, Sabaudius extremo adortus est; maiori constantiâ quàm vt ausurus crederetur duraturus. Quartam in horam ea pugna tracta est; cum hinc Hispani itineri & prælio intenti essent,illinc ab hoste continuis ictibus lacerarentur. Nox secuta quietem dedit. Castra Hispani sub dio communiuerunt; Sabaudij pugnæ auidi medio se campo

Toletanus se Lucedij recipit.

& carpitur à Sabaudijs.

se campo collegerant ; & tanquam certatum sese ex disciplinâ disposuerant : vt certum esset, vtrosque obscuro tantum tenebrarum cohiberi, quò minus in aciem descenderent. Quod pro tempore licuit, frequenter à partibus ad arma conclamatum : siue vt quietem mutuam turbarent ; siue vt paratos suos aduersus nocturnos insultus haberent.

Cæterùm Sabaudius vt bello strenuus, sic non fallentis prudentiæ ; vbi vires suas, & numerum Hispanorum duplo maiorem æstimauit, honoris & incolumitatis suorum anxius, breuiorem saluti viam receptu prospectabat : nec amplius quod angustiis itinerum fretus egerat, posse in aperto tentare sciebat. Sed & capto tumultuariè loco insistere, paucitas suorum dissuadebat : paucioribus enim ambiebatur, quàm vt simul & castra munire posset, & oblatâ ab hoste pugnæ copiâ, spe aliquâ victoriæ congredi ; diurnum receptum vt plus audaciæ, sic & periculi habere. Cingi quippe suos toto Hispano exercitu posse ; quibus paucis obsisti negabatur: & credebantur Alemanni in id certamen à Toletano festinato imperio aduocati. Nocturnus horror vniuersâ confusione replebat ; vnde viarum incertitudo, & tardus impedimentorum motus metuebatur. Quinimo nec satis decoris eo discessu parari videbatur, quem nox & silentium iuuissent. Galli operiri lucem, & dari sibi pugnæ signum gestiebant ; medio in discrimine minus constantiæ, quàm cum prudentes consulendum erat habituri. Et quamquam à nulla re magis Sabaudius, quàm à trepidatione distaret, mixtum tamen fortitudini consilium suberat ; vt die, nocte, cum frequentibus, cum pauculis, aperto, ac impedito in sua commoda vteretur.

Tertiâ ferè vigiliâ præmissi currus impedimentorum viam tenuerant, & tormenta bellica angustias euaserant : sed peditatum equitatumq; seruatis ordinibus ad vlteriora progredi impossibile erat; quin vrgentibus Hispanis sese fodiendos ictibus præberent. Et iam Pimentellus hostilium copiarum ductor strenuissimus, qui primam Hispanorum aciem ductabat, Equitatum Sabaudium infestare cœperat. Huic Comes Sauï, Blaccon, & Saniux, sexcenti insuper equites Pedemontani, robur exercitus, sub Commendatore Mantæ, sese fortiter opposuerant. Ardente pugnâ, & multis vtrinque saucijs, Pimentellus prouincialibus monitoribus læuâ cum plerisque suorum equitum versus, denuo Sabaudios incurrit ; qui locum illum præceperant, vt pontis transitum contra Hispanos tutarentur. Sed cum fronte ac lateribus simul numero impares offenderentur, omittere pontem coacti, & in propinqua vicini nemoris conuertere, quod dorsum ac latera protegeret. Hic iterum conglobati, & in turmas dispositi, tamdiu infestum hostem frustrati sunt, donec Sangeorgius præuisu periculi (qui tum postremam aciem ducebat) accurrens, locum peditatui definiuisset ; quâ silua in planiciem patentem desinit, & laxiorem aciem admittit. Tum reuersus ad equitatum vniuersos ad fortitudinem animabat; illud tempus certandi cum spe victoriæ testatus; quod & silua latus tegeret ; & hostilis equitatus modico discrimine Sabaudium numero superaret ; quodq; nondum Hispani omnes in vnum coiuissent: posse vnius horæ forti conatu, temerè in pugnam inuectos deleri, & Toletanum discriminis suorum fortè nescium præueniri. Addebat consilio preces, & quò maximè erumperent docebat ; seq; Ducem communi decori offerebat. Sed præcedentis noctis constans vigilia, & secutæ diei labor continuatus, infregerat equitum animos, eosq; lassauerat; vt vix gradui insistentes nouo periculo committi possent: Quia tamen certam spem victoriæ Sangeorgius, & ministrorum belli præcipui, leui quocunque conatu præuidebant; abnuentes prælium magnâ vi vrgebant, vt tantummodo auderent : eâ quippe ostentatione constantiæ casuros oculos Hispanorum, semper primam victoriam præsumentes.

Pugna Hispanorum & Sabaudiorũ ad Lucediũ.

Sangeorgius suos animat,

Sed frustra.

Vbi Sangeorgius exhortationes & tot promissa frustra vidit, simul vanas Hispanorum copias prioribus aggregari, quod securissimum in tempore fuit, densæ siluæ beneficio vsus, in aperta euasit; dispofuitq; suos loco satis tuto; si non vrgendo, saltem propulsando hosti opportuno. Frequentibus enim riuis ager intersectus, & ad orizæ sationem maceratus, angustas semitas, & raros aditus concedebat. Ea tamen peruadere Hispanus nitebatur; & latera Sabaudiorum quà Crescentinum spectatur, infestare: nisi Sangeorgius summissas moschettorum centurias progredientibus in prælium opposuisset: ne suorum cohortes acrius vrgerentur. Præcipuus sinistræ frontis labor erat: cum enim pauciores propugnatores situs admitteret, & Sabaudij aduersus triplò plures dimicarent, diu tamen pontis transitum tutati sunt, quem hostis nixu ingenti superare aggressus fuerat; vt vniuersis legionibus pauculos & angustijs arctatos circumuenirent. Alios enim aditus diu consectati, densis vepretis ac sepibus agrestium præpediti fuerant, ne in destinatum locum euaderent. Sauc cum suis supra vires ac numerum pugnabat; cum iam & plures suorum saucios numeraret, & alios prælium sustulisset. Itaque ne sociorum reliquias temerè perderet, omissâ intempestiuâ fortitudine necessitati cessit; collectis quibus fortuna belli pepercerat,& in vlteriora retractis. Iam Hispani labore improbo pontem, iam planiciem obiectam cœperant; cum Sangeorgius vniuersis intentus ei se tumultui intulit; eum mox secuta Sabaudiorum nobilium cohors, quam Marchio Villæ in certamen ducebat. Incaluit nouo accessu Sabaudiorum acies; nec vllibi fortius, aut maiori partium constantiâ certatum. Sangeorgius haud procul pontecum paucis hæsit, vel locum victor retenturus, vel toto corpore (si oppetendum foret) tecturus. Villam tamen fortiter in aduersos inuehi imperauit, nobilitatis & honoris admonitum; non quod strenuo viro stimulis opus ad virtutem esset, sed consuetudine Ductorum. Ille cum suis quà densissima acies,& fortiores hostium vrgebant inuectus, fulminasse iam præualidos visus est; & vbi remittere animos vidit, magis institit, coëgitq; & pontem & captam planiciem deserere, seseq; munimento siluæ, aduersus eam tempestatem tegere. Moschettarij quoque Sabaudij eâ parte dispositi à Sangeorgio, tanquam è speculâ, latera hostium collineatis ictibus feriebant; cadebantq; eorum vulneribus, quos in Villam obuersi infestari destiterant. Magna hæc clades fuit; & quamuis vtrinque multi ceciderint; apud eos tamen formido credita, qui priores prælio excessêre,nec hostem vlterius prouocare ausi sunt.

Certè Toletanus plura suorum millia, quæ iam per orizæ campum ad vlteriora peruaserant, dato signo receptus reuocauerat; parum decoram sibi victoriam ratus, si par pari retulisset,& à suis accusaretur,quod tantò copiosiori exercitu cæsorum apud Sabaudios numerum æquauisset. Inerat viro prudentia; vt facere ad victoriam crederet, si aperto loco congressus Sabaudio fuisset. Contrà Sabaudius minori militiâ opportuna tantum loca deligebat, incertis itineribus, angustis faucibus, modicâ planicie ad explicandas copias, ne cingi ab hoste posset, & vt pari tantùm numero acies concurrerent. Quod si Sabaudius Equitatus ante Toletani aduentum, laborantes anhelantésque Hispanos præsente Duce suo incurrisset; & turma nobilium Sabaudiorum citius in certamen descendisset, pelli loco Toletanus, & ingenti clade fœdari poterat. Sed sua est in bello pars fortunæ; & pleraque vel prudentissimis inexpectatò occurrunt; quæ nec prouideri satis, nec vbi euenerint corrigi possunt. Neque tamen quamquam hinc Sabaudij, illinc Hispani receptui suorum prospicerent pugna desierat: quæ iam in sextam horam tracta fuerat: & postremi copiarum Sabaudiorum,adeo fatigati continuo labore erant,vt inutiles nouo certamini viderentur.

Sabaudini & Toletani prudentia certant.

tur. Proinde Sangeorgius accepto à Duce suo mandato, vti se cum suis maturè conueniret, ne certo in discrimine suos destitueret; quatuor Gallorum millia pridem e Linguadoca deducta, cedentibus iam prioribus prælio substituit: vt nouis viribus hostem retinerent; securumq; suis receptum facerent. Hos sub Ducibus Frettone, Bimart, & Chiambaut, Sciattilionus in Pedemontanam miserat, octo millium quos spoponderat, & vniuersæ pecuniæ quam acceperat vices obituros. Ab his eminus duabus horis res acta. Frequentia apud partes vulnera, & cædes, certamen intenderant potius quam sedauerant, insigni militum firmitudine aduersus hostem. Sabaudij interim nemoris angustias euaserant, & ponte superato in aperto constiterant, formatâ denuò acie, si quid amplius Hispani ausi forent.

Vbi satis tuta omnia Sangeorgius vidit, vergente iam in noctem die, canere signa, & discessui instare omnes iussit. Intermiserant quippe Hispani bellum, nec Sabaudijs noua acies ex vsu erat. Abeundi ordo fuit, vt plura peditum millia viam inirent; sexcenti moschettarij agmen cogerent, equitatus per aperta procederet; quem alij moschettarij à tergo tutarentur: ne inuectus hostis turbaret ordines, aut receptum fugâ confunderet. Sed vt in tumultu incerta mádata sunt, & in trepidatione singula gregarius interpretari solet, moschettarij hærêre cœperunt. Hi enim primi locum deseruêre, hastatos prætergressi, sine bellico puluere ac plumbo se esse dicentes; nec tot horarum laborem nouo discrimine posse continuare. Falsa erant, eoq; statim dolus patuit, summissis desertoribus cum fallaci rumore; quasi denuò primam ante aciem aduersus insequentes sistendi essent, eoq; essent vniuersi perituri. Excepere confusionem Hispani, postquam turbari ordines, & abstinere Sabaudios iaculatione viderunt. Horum quoque receptus addidit animos, veluti non consilio, sed metu acie excessissent. Et ante alios Germanorum decem millia, quos paulò ante Sabaudij locos deseruerant, conferti occupare aggressi sunt. Sustineri hic à Sabaudijs impetus potuisset, nisi ante moschettarij compositos ordines confudissent. Ita cum cohortes Sabaudiorum insignibus potius quam milite censerentur, duodecim vexilla amiserunt. Frettonus Fianus, aliiq; non vili nomine venerunt in hostium potestatem. Qui solo veritatis intuitu copias Hispanas & Sabaudias præsentes æstimarunt, sacramento asseruerunt; quemlibet Sabaudium aduersus quatuor Hispanos hostes eâ dimicatione laborasse. Vbi tamen census militaris habitus est, ex Hispano exercitu sexcenti, è Sabaudijs circiter septingenti desiderati. Eo in numero probrosa Hispanorum iactura fuit; quod tam paucos quasi pari cæde pepulissent. Moschettarij certè Sabaudij, quod data loca fortiter non tenuerint, fortunam suorum corruperunt. Nec enim progredi hostis, aut nemore se tegere (vnde vexilla detraxit) potuisset; si moschettorum ictibus impetitus, multo suo sanguine iter expedire coactus fuisset. Miles Linguadochæ præ cæteris apud Duces excusabatur: quod plures horas præliatus, assiduâ iaculatione, moschettos longiori prælio inutiles reddidisset. Nec enim in eo numero desiderata constantia; aut hi priores locum deseruerunt. Vt tamen in bello solitum, cum vniuersi confusionem ordinum accusarent, quisque in socium quod victores non rediissent culpam rejiciebat; ita sese absoluentes. Masieres cum laude fuit, cum enim lassatos bello socios, & ab Hispanis vrgeri accepisset, in pontem de quo acre certamen erat, cum quingentis sclopetariis accurrit. Nec procul visæ postremi agminis copiæ, equitatúsque, qui receptum illum ex disciplinâ prosecuti fuerant. Festinauerant hactenus Hispani, vt occasione vterentur; sed vbi iunctos iam Sabaudios; & non itineri magis quàm prælio dispositos viderunt, iuxta pontem substiterunt: & in loco castra metati, noctem illam egerunt innoxij & illacessiti.

Sabaudij se recipiunt.

Hispani insequuntur.

Cæsorum numerus

Porrò Sabaudij, cum nec bellum nocturnum Hispanos velle, nec sub dio agere præteritos labor ac vulnera paterentur, cœptum iter prosecuti sunt, socios qui præiuerant primùm assecuti, & secundâ noctis horâ Crescentinum delati. Hic Sabaudium suorum caritate æstuantem grauis cura agitabat; non honore fortiter actæ rei, non spe meliorum delinitus, priusquam quot ille acies suorum abstulisset, acto censu didicisset. Vocatos Duces numerum Centurionum, & in manipulis gregariorum visere ac referre imperauit: non hactenus similia exactiori studio perscrutatus. Illi sequenti affuerunt, & septingentos desiderari testati sunt; imò ex his nonnullos diuersa ab exercitu itinera esse secutos. Cum Dux adhuc in acie ageret, visâ hostium fortitudine ac numero, diuturnóque suorum labore æstimato, fertur dixisse: Eius diei casum mille suorum amissis æquo animo laturum. Prudenter ominari visus est: quod enim prædicto numero defuit, & militum virtus vix credita, & Ducum prudentia seruauit.

Sabaudius censum suorum agit, & reperit desiderari 700.

Toletanus fortitudinis hostium gnarus, ne publico examine, gloriam quam præsumebat, imminueret, secretò de singulis quæri iussit, & auditâ veritate erubuit; nec in Hispanias aut Mediolanum prælij exitum, datis pomposis literis adornauit, metu dedecoris; quod tot millibus hosti superior, iacturam tamen æquauisset. Ductores cæteri nullo affectu corrupti publicè fateri non erubuerunt, similes victorias, parum genti vtiles, aut gloriosas esse. Vexillorum nihilominus hostilium ostentatio speciem victoriæ fecit: & licet damnum illud modicâ serici expensâ Sabaudio staret, superatus & fugatus Lucedio tamen ab Hispanis dicebatur; licentâ mentiendi; cum iactabundi acernos cæsorum suæ gentis præ oculis haberent.

Mantuani leuitas.

Maior in Mantuano leuitas fuit: Cum enim speciosam lauream, intus inanem misso cursore Monferratenses descripsent; publicè cæsum, fugatum, exutumq; vniuersis insignibus Sabaudium apud suos vulgauit; & ingenti celebritate publicas choræas ac tripudia, aduocatis eadem die nobilibus fœminis instituit. Nec toto lætitiæ tempore alia sermonum materia fuit, quàm exactum omni Monferrato Sabaudium, ad sordidas preces descensurum; redditurum cum fœnore ingenti quæ cœpisset; & ne supplici quidem pacem Hispanos concessuros. Quinimo iam Monferratense iter meditatus deligebat comites; vt ijs locis præsens oculos pasceret, quæ credebat Sabaudium ingenti suorum strage contexisse. Et longior quidem lætitia futura erat, nisi certiores literæ monuissent, multos Hispanorum eo conflictu cecidisse, Sabaudij res in integro esse; & luere Monferratum quæ ipse malis consultoribus pessumdatus admisisset. Mores Mantuani æstimantibus, mirum id videri poterat, quod tristitiâ ac iucunditate pariter non afficeretur. In lætis enim euagata mens supra quàm credi posset exultabat; in aduersis nulla tristitia, nulla faturi solicitudo incumbebat, spe tantum meliorum sustentata. Cæterum mihi discrimen & conflictum hunc examinanti, destituti indicio ij videntur, qui hoc ad Lucedium prælium, leuem pugnam, velitationem, & vernaculo nomine scaramucciam appellabant; cum bellum formidabile, & multorum millium ferox conflictus, aptius dici mereatur: siue magnitudo Hispani exercitus, siue situs in quo pugnatum, siue prudentia Ducum, siue constantia militum, siue duratio recolantur. Nec quod mille & trecentos solummodo acies abstulerit, magnitudinem facti eleuat: peritis enim certum est pauciores milites hodierna prælia, quàm præterita absumere, & quantum horrifico fragore tormenta bellica terrent, tantum districtos enses & pila latius campos cædibus impleuisse.

Vbi Sa-

Vbi Sabaudius Crescentini fuit, nouis curis distractus inter Vercellas, Astium, & Crescentinum ambigebat; cui nempe præsens, cui prius consuleret: Nam Astium ab Orosco prospectari, Vercellas à Toletano, Bialesum ab Asculano didicerat; nec locorum distantia adesse omnibus patiebatur. Vercellarum tamen maior solicitudo angebat, quòd Mediolanensis tractus obsidionem certiorem vicinio inuitaret; & Tricerium profectus hostis propinquo inhiare videbatur. Etiam Crescentini cura proficere credebatur, quòd medio situ retinere Hispanos posset, & commonstrata difficultate alio vertere. Nullus adeo improbus labor erat, qui generosum animum frangeret; aut prohiberet, quin certâ destinatione vniuersis obuiam procederet. Plures ante dies (vt diximus) Venariâ peditem equitemq; Vercellas miserat; quos ob magnum vrbis ambitum haudquaquam sufficere putaret, duo insuper millia transmisit Chileo, & Masierlio Ducibus, à Comite Viueroni cum quingentis equitibus in securum deducta. Plures vulgus credidit, quàm vt importatus vrbi commeatus pasceret vniuersos. Profectis Vercellas militibus, statim Crescentinum munimento firmare aggressus est: Quippe ante oculos Bialesum erat; cui Hispani apertius quàm vt fallerent, minitabantur. Stupuêre nihilominus, tot simul loca à Sabaudio aggeribus solidari, & præsidiis impositis muniri: citiusq; operas in summum tolli, quam inchoatæ scirentur. *Sabaudius duo millia Vercellas mittit.* *Et Crescentinū munit.*

Cum adhuc Sangermanum à Toletano ambiretur; nec præsidiarius debitam suo Domino fidem exuisset; ne qua pars Pedemontanæ sine offensa esset; Oroscus cum quatuor peditum millibus & equitibus quingentis in Langas inuectus fuerat; quæ propugnatoribus vacuas didicerat. Et quidem militem externum Sabaudius eo mittere neglexerat; quòd maioris gloriæ desiderio æstuare Hispanos crederet, quam vt villas & tenuissima municipia prospectarent. Arces illi & Vrbes curæ fuerant; vnde facilis pagorum receptus, & villarum reciperatio erat. Sed illi cuicunque quæstui parati, victoriam quamcunque dummodo prompta esset, præferebant; & prælij imagine, paganorum collationibus nutrire militiam nitebantur. Oroscus accessu primo, & popularibus impræuiso Cannellum, Cortemiliam, quæq; eo tractu loca sunt, sui iuris fecit, & inualida & inermia. Alianum situ, & fortitudine incolarum progressus hominis fœdauit; aduersus tot hostium millia patriam fidem professum tutatumque. Costiolum nullis proprijs viribus securum Astio auxilium prece orauerat; missusq; Colonellus Bolius, cum pauculis fuerat, qui properantem ad vlteriora victorem morarentur. Alterum iam diem mœnia, nullo euentu tormentis concusserat; cumq; totius regionis auxilia audiuisset, Cannellum reuersus est: licet distulisse bellum profiteretur. *Oroscus in Langas.* *Quaedam loca capit.*

Arx Cortemiliæ supererat, quam Capitaneus Balzianus dies octo strenuè defenderat; cumq; propugnatores alimenta destituerent, Benedicto Gigliano sese dediderunt: nobili fortitudinis documento; quòd iuratam fidem ad extremam vsque necessitatem retinuissent. Itaque velut Oroscus ad vlteriora eo tractu capienda, sibi viam aperuisset, & ne ex præteritis vniuersa præsumeret, aut cæteri coniectarentur, leuiora à Sabaudio negligi, vocatum Sangeorgium discriminis locorum admonuit; iussitq; eò quàm maturrimè properare. Cum perito bellandi res erat: nec facilè frænari potuisset, nisi compertam virtutem opposuisset. Duo peditum millia è popularibus, è Mondoui, Heluetiis, Gallisq; tria millia; suetas insuper sibi cohortes; nec non Tassini, Monesterolique, in vnum cogi imperauit. Et ex his aliqui turmas equestres composuerant. Ille statim profectus, famam tamen non præuenit. A fidis enim Oroscus certior est redditus, cum perito & armato sibi propediem negotium futurum. Ea præcipua causa Oroscum receptus admonuit, ne certæ virtutis, magno suo malo periculum faceret. *Huic occurrit Sangeorgius.*

Et quidem crediderat, soluendæ tantùm obsidioni eas vires fuisse coactas. Sed maiora Sangeorgius animo versabat; nempe primo statim congressu clade aliquâ graui Hispanum imminuere; quod cætera, vno velut filo prosperitatis viderentur secutura. Experiri constantiam Orosci gestiebat; & copiarum Ductores, quos in partem gloriæ secum habebat, desiderij sui erudijt, additis stimulis, vt parato decori fortiter insisterent. Et quia incerta belli mutare plerumque consilia, & in diuersa flectere cogunt; ne tanta vis, si pugnæ copiam Oroscus negasset, frustra impenderetur, Sandamianum obsidioni destinatum: aut quod minimum, dominium transitus Tanari amnis, quem priores Hispani occupauerant. Vniuersis sapienter prouisum erat; nam & scalæ Taurino decretæ fuerant, & Ghisilierum Villanouæ reliquerat, vt ex præscripto, vnà cum loci Gubernatore Sandamiano succederet; quo die ipse Astio cum trecentis equitibus & duobus tormentis bellicis in eam expeditionem processisset. Ghisiliero maximè in votis fuisse accepimus, vt nobili aliquo facinore virtutem suam omnibus, & ante alios Mantuano approbaret; à quo vt segnis & parum gnarus reiectus fuerat, cum belli initio operam suam Duci irrequisitus obtulisset. Equidem in partes Sabaudij translatus honoram militiam non vno documento diu professus est.

Sangeorgius Sandamianum oppugnare parat.

Ghisilieri in Mantuanũ odium.

Astij Fabius quidam sordidis mercibus operatus, agebat; Sandamiani amicitiis innexus, & Monferratensis caritatis. Hic silenti nocte & tenebris densissimis tectus, Sandamianum profectus est, Gubernatorique oppidi Sangeorgij consilia; Ghisilieri apparatum, aduectas Taurino scalas, Pettardos, cæteráque belli machinamenta detexit. Creditum à ciuibus desertori (quòd fides etiam affecta ex vsu esset) & quod militum ciuiúmque intra mœnia erat ad arma vocatum. Ambitus omnis murorum excubiis custoditus, portæq; trabibus, & globo militum firmatæ. Sic tum frustra Sangeorgij diligentia fuit; ipséque Ghisilierum re infectâ cum suis Astium remisit. Ipse die eodem Insulam contendit (locus est Monferrati) vt nullo intus præuisu opprimeret incautos. Locus medio Costioli & Astij situ Tanari transitum seruat, quâ Cannellum iter est. Et eo tractu Oroscus certum equitum numerum disposuerat; qui motus hostiles obseruarent, deferréntque. Pettardo tentatâ expugnatio est: Id tamen irritè appensum. Nam Insolani præuisu periculi valuas oppidi magno molimine sepserant; aderantq; indiuidui, quasi situ ipso, primi ad offensas Sabaudijs offenderentur. Dilata oppugnatio fuerat, in tempus, quo Hispani per diuersa occupari, suppetias ferre non poterant. Iam Mantuanum tutelæ Hispanæ pœnituerat, & iteratis literis Toletanum orauerat, vt si bellum illi in Sabaudium placeret, Monferrato ad minus amicæ prouinciæ parceret, per quem ferebatur eques pedésque vastationibus sæuire. Tardè Toletano Mantuanus sapere visus est; & quò decentior excusationi species esset, respondit, Retracto in Mediolanenses exercitu, Castella & Vrbes illius illicò in Sabaudium cessura. Neque tamen coactè conferre beneficium, sed orato Rege suo, illi se discrimini miscuisse; ingentiq; labore ac dispendio securitatem amici Principis procurare. Quâ facilitate querelas miserat, excusationem recepit; vt qui impetu ferè & alieno dictatu, non re maturatâ ferretur: quiq; bona ac mala ea tantùm crederet, quæ Amita Ferrariensis eò nomine appellauisset.

Cum Oroscus Langas ingressus esset Hispani Niene cœperant, tenebántque, sed asperitate morum & intemperantia popularibus inuisi erant. Itaque vbi haud procul Sangeorgium, & posse se iugum excurere opinati sunt, certiorem illum suarum miseriarum fecerunt; & vt paratas centurias libertati suorum deduceret orarunt. Quòd municipium Tanaro immineret; & ne amici in calamitate neglecti viderentur, Michaelem de Virle misit; qui silentio noctis profectus, &

receptus

receptus intra muros est,& vexilliferum cum Hispanis quibus patebat,in vincula coniecit. Ducentorum præsidium, cum Capitaneo Goueano relictum: non quod longiori propugnationi sufficerent, sed vt ad breue tempus oppidum tuerentur, dum Sangeorgius subsidio accurreret, pariterq; vel Insulam interciperet, nec Orosco congrederetur; si ille infestre auxilium cogitasset. Ad famam amissi municipij grauiter Orescus incanduit: præcipuè quòd pedibus æger; victoriam illam qualemcunque, alienæ gloriæ addere videret. Forsan,& metu ne prosperis excitati Sabaudij, absente eo vlteriora adorirentur. Honorem tamen illum concedere, quàm augere fortunam hostium maluit, misitq; Aluarum de Luna, peditatu & equitatu valido ambitum, vt eo munere fungeretur. Tardè Sangeorgius aduentum Aluari didicit; ne tamen audacia impunita foret, cum delectis itineri se dedit, vt aduentantem infestus exciperet. Eadem nocte Costiolum venit,sequenti obuius hostibus futurus;& si benè agendæ rei occasio sese obtulisset,congressurus.Hic certo nuncio cognouit;territos famâ Aluari Pedemontanos deditioni consensisse, huncq; cum victoriâ Cannellum regressum; licet suos diem integrum Villarum amœnitates & compotationes detinuissent. Sangeorgius tamen ipso in regressu Arcem Insulæ ostentatâ solummodo vi cepit: permissa corporum impunitate, & centum sclopetarijs relictis, qui popularium ambiguam fidem seruarent.

Sangeorgius Nicna recipit.

Cum interim hinc Hispani, illinc Sabaudij prælijs ac victorijs per vices insisterent, de suo illos ludere Mantuanus aduertit, siue Monferratenses apud hos,siue apud illos forent. Vtilissimum subditis videbatur, si nullo deforis bello, externo licet milite protegerentur. Dedit itaque ad Toletanum literas plenas acris expostulationis, quibus mille sclopetariorum præsidium flagitabat; vt Montilium & quæ eo tractu oppida sunt,in tuto haberentur. Paruit Toletanus, misitq; mille & quingentos Alemannos (alij duo millia fuisse dicunt) quibus Eques Octauius Valperga,è Riuaræ Comitibus,contra morem gentis imperaret. Haud longè ditio Astensis erat; & ea vis metum viciniæ fecerat, ne Pedemontana cis Tanarum,& Chierium in primis eorum arbitrio raptarentur. Iam enim qualicunq; profectu Hispano, sustulerant animos Monferratenses; & leui equitatu ad portas vsque Ciuitatis insultantes procurrerant, per secunda partem se belli facientes; vt amissis rebus deiecti,sic lætioribus audentes. Moneueci præcipuè incolæ eminenti situ, & ducentorum ferè militum præsidio freti, sub Capitaneo Bontalento, opinione ac viribus maiora ausi fuerant, agere prædas, iumenta abducere,agrum omnem infestare. Nemo mortalium tantùm audaciæ tenuissimo oppido credidisset: quò minus mirum, ne Saubaudium quidem, aut Sangeorgium aduersus tantam vilitatem securitati ac quieti Chierensium studuisse. Chierio quidem quatuor Gallorum millia induxit, vt locum fortiter retineret. Sed Sangeorgius Villænouæ Gubernatorem, peditatu equitatuq; instructum in Moneuecensés misit. Ille hactenus ferocientes, paucis tormentorum ictibus consternatione repleuit,& loco potitus Sabaudijs victoribus famam pietatis circumdedit, permissa rerum omnium impunitate. Mens ea Sangeorgij fuerat; vt cui satis esset magnis euentibus clarescere, sæuitiæ nomine non accusari. Calamitates quæ secutæ sunt obsessi fortunæ imputarunt. Cum enim colligendis sarcinis vltrò citroq; commearent; & per obscuras oppidi cameras facibus vsi rem domesticam & sarcinas colligerent,bellico qui supererat pulueri ignem nescij iniecêre; statim ingenti fragore, & munimenti pars disiecta est, & obuij quique militum concremati. Et nisi Gubernator Villænouæ casum agnouisset, superstites omnes vt doli conscios perdidisset. Scriptum nihilominus Sabaudio,quo euentu Moneuecum concidisset, & ille demoliri quod supererat,

Toletanus 1500. Germanos Præsidiarios Mantuano concedit.

Moneuecum capitur à Gubernatore Villanouâ.

Moneuecum puluis bellicus disijcit.

iussit; ne eo præsidio hostes in Pedemontanæ perniciem vterentur. Quod si Eques Riuara Montilium insidens discrimen suorum excepisset, poterat irrita oppugnatio Moneueci esse: sed Sågeorgius militari stratagemate Ghisilierum cum mille peditibus, equitibus ducentis misit, vt Riuaram clausum inunimento detineret, nec in auxilium obsessorum aduolare sineret. Et Ghisilierius modò aciem ostentauit, modò oppugnationem minitatus est, modò speciem discessus obtulit, certus destinationis, nisi superior congredi; nec transitum versus Moneuecum sponte concedere.

Vbi redeundum fuit Gnæreum frustra Sabaudij tentarunt, moniti quippe ciues arma cæperant, & præclusis portis circum mœnia dispositi, obsidionem se audere testati sunt. Fractæ tantum molatrinæ sunt, quæ Tanaro agebantur, ne clausi nullo suo damno inanem lætitiam vsurparent. Id quoque vt cætera Monferratenses Mantuano præscripserant. Nil vt credebat opportunius euenerat, quod eo ferè tempore, rationes dotis Viduæ relictæ retraheret, & vsuras componeret, quæ parenti soluendæ erant. Itaque tamquam de alieno lis esset, nec cum honore subditorum res ab hoste mergerentur, quantum Moneueci damnum fuisset, quæsiuit. Respondêre periti, muros ipsos solo æquatos trecentis millibus æstimari. Tum ille: Atqui a me maiorem summam Bianchæ ac Viduæ dodibus repetit, qui iniquè damnum intulit. Vel hoc vno detrimento prætextus Sabaudij componi possunt: Cætera vt fortem superant, sic iudicio damnatum hostem reproducturum; qui adeo immaniter aduersus sua commoda tot vastationibus laborat. Siluêre qui adstiterant; sed indoluêre iudicij prauitatem; quod nimio fiduciæ prætextu transuersum actus, & mansura sibi onera debitorum, & Sabaudium non placatum impunè prædas & excidia patraturum, non agnosceret. Fidebat nempe Toletanò; qui cum bellum solummodo spectaret; nec ignosci rebellibus, nec damna condonari, nec admitti coniungio Viduam consulebat. Eas quippe odiorum causas nouerat, & perpetuò duraturas.

Mantuanus exultat tanquam Sabaudius ea damna fonet soluturus.

Gubernator Monferrati, & qui qui pro Mantuano erant, notato Sabaudij præuisu, diu Pedemontæ minitantes, Albæ Monferratensi ciuitati seriò metuere cœperunt: quod robore mœnium inferior opinione esset; & vicinus hostis eò flexurus videretur. Proinde cohortes Hieronymi Roo eò deductæ sunt; quando non vrbis solùm securitatem, sed & adiacentium oppidorum spectarent. Apud amicos enim & Monialium claustra pretiosa quæque deposuerant, velut in tuto. Mille quingenti erant (si in paganos Pedemontanos prælandum illis esset) numerus suffecturus; si in auxilia, exilis & prædæ hauddubie futurus. Primo horum accessu vicina hostium municipia conferre pecunias, & erogationibus bellum redimere iussa. Quod nisi promptè executi forent, cædes ignesq; minitabantur. Et licet illis superandus Tanarus esset, cuius transitum Sabaudij præceperant; id tamen vt non difficile effectu sperauerant, & tamquàm paratâ victoriâ insultabant. Ipsi accolæ Sabaudium sui periculi monuerant, & quo imperio Hispani leges non suis darent, scripserant. Hic festinaro subsidio, suorum immunitati consuluit, misitq; Dominos de Trinier, de Sanmarco, & de Marcellino, cum ijs militibus quibus præerant, Prouinciæ Galliæ vniuersos; eósque Sangeorgius Castellinaldi, Castagnoli, & Corneliani imposuit. Oppidum hoc nec satis virium, nec munimenti habebat. Inuectum tamen Roo per nocturnas insidias repulerant; & notabili suorum cæde abstinere dolo coegerant. Iusserat insuper Sangeorgius armari populares, & promptos ad iussa esse vt iam tractus is omnis securè posset Hispanas minas contemnere. Continuæ tamen hostium suspiciones, militem in armis habebant; & leuibus velitationibus, in hos aut illos variante fortunâ, virtutis experimentum sumebatur quamquam nec victoria

Roo præsidio Albæ inductus.

nec

nec cædes in summam proficerent; & iteratæ inter æmulos iniuriæ, militarem disciplinam intenderent.

Sandamianum nihilominus stringebatur: quod Sabaudij hinc peditatu illinc equitatu cinxerant; & licet tormentis non adhuc quateretur, obsideretur tamen, nec Ciues agri potentes essent. Et quia frequentes circum villæ dite municipium ambiebant; ne futuro bello impedimento essent, vniuersæ ferè concrematæ. Pulcherrimæ ædes, & colonorum pecorísque receptacula, cum supellectili rusticâ conflagrarunt. Iussum à Ducibus incendium videbatur; vt ciues rerum suarum amore mutarentur, & vt in cætera metus spargaretur: sed vindicta fuit, vt vices rependerentur hostibus; qui Astensi oppugnatione, nullo belli vsu agrum omnem fœdè vsserant corruperántque. Prouocasse etiam iniurias Sandamianenses dicebantur, iactantiâ & conuicij nimij in validiores, & pœnas repetituros. Astenses qui eo bello merebant, condonari dolori suo sæuitiam præsumebant; cui prælij necessitatem congruere testabantur. Neque Ductores sui Principis commodo, profuturámque militum licentiam represserant; vt fortiter nauantes eo documento discerent, quid capto Sandamiano sperandum haberent. *Sãdamiani oppugnatio continuata.*

Nullo vnquàm tempore magis intempestiua pax videbatur; quam iam tot pugnæ cædesq; asperauerant. Ludouisius tamen Mediolano profectus Crescentini Sabaudium conuenit, vt à belli studijs auerteret, & honesta concordiæ pacta admitteret. Cæterùm siue conscio Ludouisio, siue Regiæ Galliæ consilio, Gallorum quidam secretâ negotiatione, vincire Sabaudio Mantuanum amicitiâ nitebantur; excluso à tractatione Toletano; tamquam bello Sabaudio, pace Mantuano grauis esset. Et quidem plura Mantuanus quàm Sabaudius de Hispanis querebatur; sed inter alia impatientissimè ferebat, quòd præsidia arbitrio deligerent, populares haurirent, nec aliter quàm Domini minitarentur. Sed & vulgatæ per Monferratum famæ crediderat; quasi retenturi arces quas insederant, & speciosissima Prouinciæ occupaturi forent. Id Galli apud Mantuanum increpabant, arguebántque: quod æquissimis conditionibus conuenire Sabaudio nollet; & asperiora ab Hispanis, quam hoste Sabaudio experiretur: non egêre dicebant Hispanos quadruplò maioribus copijs quàm Sabaudium in munimentum Prouinciæ; sed aperto consequi hostem posse, si bellum placeat; & quas hi per Monferratum Arces possideant, occupare. Inanem Casalis possessionem fore; si Trinum, Alba, Sandamianum, Moncaluium, Pontestura apud eos sint; qui retinendi vires habeant; & vniuersam Prouinciam compedibus manicisq; coerceant. Facile Mantuano fuit vero similia persuadere; iam pœnitentiâ concessæ tutelæ, & permissione arcium indignato. Itaque pacis medijs, quod ipse pressurus silentio non erat, imperauit vt tegerent: eoq; res processerat, vt certa spes pacis spectaretur: sed vbi damnorum (quæ indies à Sabaudijs accipiebat) rationem non habendam, ignoscendum rebellibus, & reuocandam sibi coniugio Viduam audiuit, executioni cunctationem interposuit. Simul Amita Ferrariensis semper infensa, tum & publicè hostis, consilia precibus miscuerat, ne inuisum sibi Viduæ nomen reduceretur. Ad hæc pellere munimentis Hispanos iubebatur; quod non vi, non simulatione licuisset; & si quo dolo in possidentes vsus foret, certam aduersum se perniciem aduocabat. *Galli secretè cum Mantuano pacem tractãt.* *Mantuanus auersatur conditiones.*

Hæc Mantuanus cum nullâ temporis aut loci differentiâ, silentij impatientiâ cum Proceribus examinaret; & ijs abscentibus, mediastinis quoque communicaret, etiam nolentibus aperuit; vnde paucos post dies negotiationis summa ad Toletanum delata est. Resciuit statim Mantuanus euulgatum arcanum; & missis ad Toleranum literis, culpam tractationis in Gallos reiecit; eamq; condi-

tionum iniquitate rescissam testatus. Præserrim quod nisi volentibus Hispanis pacem sibi ac Sabaudio voluisset. Surdo fabulam canebat; cui mores Ducis perspecti,& nulli affectui penitus deuinctus iuuenis animus. Instabilitate quoque fidem omnem consumpserat; vt ne transacta quidem ab eo pro compertis acciperentur. Certum est nec respondisse literis Toletanum, nec oratori coram agenti quid in animo haberet, aperuisse; sed ad calliditatem versum, iisdem, quibus penitus fuerat artibus cum Mantuano vsum. Præterquam Orosci, Nicolai Cid, & Veadoris amicitiâ Toletanus vtebatur: nec absurda Dominationis instrumenta vtrique erant: quod non omnia palam expedire ratio imperij permittat, pleraq; & potiora silentio transfigantur. His medijs Toletanus Sabaudium aggressus est, gnarum tamen quibus destinationibus quo fine peteretur; nec nisi tota re absolutâ plenam fidem præstiturum. Vtrique Tolerani iussu Monferratum diuidebant in partes; prout cogitasse Inoyosam primo belli motu vulgatum fuerat: spondebantq; apud Cæsarem & Hispanum Regem ratam fore transactionem. Gallorum quoque metus obturbabat; vt Gentis infidæ (sic enim tum appellabantur) non constantiâ, non mutuo amore validæ. Apertè fidem abnuere Sabaudio ex vsu non erat; siue simulatio derectura dolum esset, siue consilia agendorum suggestura.

Toletanus indignatur se nescio pacem tractatam.

Quam vt rescindat Sabaudio Monferrati diuisionem offert:

Toletanus vbi apud Sabaudium locum suis promissis vidit, eò acrius cœptam negotiationem prosecutus est: vt iam dies nocti nuncijs & cursoribus continuarerur. Quò plus imaginis eò minus rei suberat: neque enim aut Cæsarem, aut Regem destinatis auctoritatem interposituros nouerat; nec ipse Sabaudij protectum suo dedecore procurasset. Disijcere tractationem Mantuani cum Gallis in animo habuerat; & lubricum in nouitates iuuenem, nouo metu incusso constantiæ admonere. Peritus tamen simulandi erat; vt vel suis imponeret; cum iura Cæsaris Mediolano permissa; & obnoxium ei dominationi Monferratum veterum monimentorum recordatione anxiè fateretur. Et fortè Sabaudius, quocunq; modo iuribus suis finem inueniret honestum putans ludebat hominem, detinebátque; in quamcunq; se faciem mutasset consensu occursurus. Sed Ludouisius & Bettunes inchoato negotio assidui, Sabaudium monuerant, vt mollitus preces concordiæ admitteret, & exclusis Hispanis Mantuano conueniret. Id Cid & Veadorem tractatione depulit, inuito ferè Toletano ob astum & dolos, quibus vniuersa ambire dicebatur. Cur enim diu Sabaudium spe concordiæ detinuisset, frequentibus tamen nuncijs Nemurs Ducem irrumpere Sabaudiam stimulabat; vt versis eò Sabaudij viribus, ipse Pedemontanam arbitrio popularetur? Negotiationis quoque vtilitas hominem aduerterat; si numero copiarum superior, lassasset fregissetq; Sabaudium; & frequentis hiemis asperitate longaq; expensâ imminuisset, ipse interim nouos delectus conciuisset, & tractabili postmodum cœlo, magnâ vi bellum fecisset. Iam enim Boreali frigore sub pellibus miles haberi non poterat; & Sabaudius Vercellas, Crescentinum, Astium progressibus illius addito præsidiariorum numero opposuerat: Imo & delectas Equitum centurias per vicina oppida disposuerat, aduersus vim, aut inanes metus.

sed simulatè.

Sabaudius dolum agnoscit, & cauet.

Auebat animus continuatâ rerum serie vlteriora prosequi, nisi Eques Octauius Riuara nobilis ac strenuus iuuenis præmaturo fine suo properantem calamum retinuisset inuitasserq;. Hic sub Nouembris finem cum Montilij præsidium cum suis ageret, & Mantuanus ad Casalenses venisset; siue vt pacis tractatio breuiori compendio finiretur; siue vt lamentationibus suorum morem gereret (qui iteratis questibus præsentiam Domini solicitauerant) acceptâ Moncuecci obsidione vocatus à Duce fuerat, vt clauis subsidium maturè ferret. Ille ingenti festinatione Montilium regressus, habitoque iuuentutis delectu (quem diuersi

Equitis Riuara casus.

Ductores

Ductores obtulerant)duo ferè hominum millia descripsit; quos inter Quadringenti Alemanni sub Comite Sutz allecti sunt. Inerant pariter aliquot equitum turmæ, Bozzi Capitanei commilitones; pauciores tamen, quàm vt Equitatum appellares. In valle cui vulgo Pioude nomen, censum suorum egit. Aderat sergentus Maior Spadinus, vir non vno bello, & fide aduersus Mantuanum apud suos commendatus. Cum hoc agendorum rationes & consilia belli conferebat. Vbi breui congressu quæ patranda forent, certâ regulâ disposuerunt, datum omnibus profectionis signum. Iam in vallem (cui Marmora cognomentum est) Pedemontani agri deuenerant; id solum lamentati, quod pernox luna, non virtuti non dolo locum faceret, sed procul omnes ad ictum ostenderet. Superuenit nobilis Monferratensis, casu eò vectus, qui Montilium properabat, vt Riuaram certiorem euentus Moneueci redderet; vtque procedentis diei horâ vicesimâ secundâ in Sabaudios abiuisset. Rusticus quoque eodem delatus acceptæ ante rei fidem approbauit: addiditq; validius Moneueci præsidium à victoribus relictum, quàm vt tumultuariâ obsidione caperetur.

Ne itaque tantum laboris ac virium frustra insumptum esset, in Castellum verti placuit; quod haud procul Passeranum nomine dicebatur: si Moneueci infausta reddità vice pensarentur. Sed tormenta nulla conuexerat; & pagani, quiq; situm loci longo vsu nouerant, testabantur, sine machinis bellicis vanam destinationem fore. Idcirca Bozzam ad Vincentium Guazzum Montilij Gubernatorem magnâ cum festinatione misit; vt cum puluere ac globis, duo tormenta transmitteret; quibus vim opperientes cogeret ad deditionem; eaq; quadringentorum peditum curæ committeret, dum in securum deuenissent. Hanc militiam Georgius Tanaglia Castellanus Moncalui secum habuerat. Et quò fides Bozzæ apud Guazzum esset, quando papiri defectu scribere non potuit, detractum digito annulum misit. Iussit insuper Alphonsum Aualos Monferrati Gubernatorem, & Mantuanum ipsum apud Casalenses agentum sumpti ab eo consilij certiores fieri. Tum militari ordine suis dispositis iter ingressus est. Vbi in vicino fuit; quamquàm tectas centurias circum mœnia deduxisset sequentes tamen manipuli, hac illac commeantes, fallere populares non potuêre; & quia vicina omnia Sabaudijs copijs habebantur, ausi ciues bellum sunt; & frequentibus sclopetorum ictibus Monferratenses mœnibus arcere. Arx quoque loci fiduciam addiderat; in quam desperatis rebus, cum familiâ omni recipere se poterant. Hic dum Riuara vltrò citroq; delatus, nullo periculi metu, alios in prælium aduocat, alios ob formidinem verbis castigat, è sublimi pinnâ moschetti ictu dexterum humerum sauciatus est, globusq; per medium thoracem egressus, exanguem iuuenem humi fudit. Spadinus alibi pugnans audito casu accurrit, reperitque illum muro innixum; & mortuo quàm viuo propiorem: vim enim sanguinis ingentem profundebat. Asportatus hinc humeris sociorum, & pallio militari tectus, licet mollius habere videretur, in finem tamen properabat. Hoc dolore consternatus Spadinus, cum milite omni, valuis oppidi prius igne solutis impetum in oppidum fecit. Neminem mortalium inuenêre; iam enim sese in arcem tutam situ receperant. Quod vindictæ licuit ex hoste sumptum; asportatu facilia direpta, tecta cum cæteris incendio corrupta. Tum regressus Montilium exercitus saucium Riuaram secum detulit, qui intra viginti horas ab accepto vulnere expirauit. Tacere nobilis ac strenui iuuenis casum, commendationemq; poteramus: nisi magnitudo virtutum eius mereri posterorum memoriam videretur; & de eo sileri flagitium esset, quem hostes adhuc pulchra laudum recordatione prosequuntur. Communis militi dolor fuit amisso Duce, quem experti fuerant nunquam iustitiam pietate, nunquam facilitatem maiestate dimouisse.

Passeranum à milite Equitis Riuaræ capitur.

Vix exoleuerat Monferrati diuisio quam scenam fabulæ Toletanus iuuenerat, & Ducem Nemursium in Sabaudiam inuectum, certus rumor detulit; vtque in nouis & ignotis vsu venit; auctus à conscijs militum numerus, & Prouinciam omnem ferro & igne populari vulgatum. Et licet Toletanus inanem rumorem auctoritate suâ sustentaret; misissetq; per Monferratum, qui credita mala tollerent in maius, vt Pedemontanâ Sabaudium disiungeret, & in eas partes pelleret. Hic tamen & factum & famam videbat; quod exiguas precarij hostis didicisset, & quà ingressurus Sabaudiam foret, & militem & munimenta sciret conatibus obfutura. Nemursius in Comitatu Burgundiæ aliquot vagorum militum millia in formam iusti exercitus coegerat; qui pecuniam Hispanam sectati; spe insuper rapinarum nomina dederant; tamquam pars ea absente Duce incustodita, peculatum & prædam prouocaret. Auctor motus promotorque Toletanus: cui iam certum erat, aduersus Sabaudium præsentem proficere non posse, nisi vires quibus nitebatur, nouis & longè sitis hostibus diuisisset. Crediderat Nemursius quæ Marchio Lanzij per vallem Siseriam, & ad pontem Gresinum præsidia disposuerat, impetu primo perrumpere, & media in Sabaudiâ victores suos sistere. Sed quia tardius in expeditionem processerat, copiam Sabaudijs fecit conuocandi auxilia, tollendi munimenta, opportunis locis arma disponendi.

Nemursius inuadit Sabaudiam.

Pridem in eam expeditionem Princeps Pedemontanus venerat, missus à Patre, vt aduentantem Nemursium retineret; & aperto bello si opus foret, exciperet. Causa sufficere videbatur aduersus consanguineum temerè inuectum, & alienæ, imo toti familiæ suæ aduersæ causæ seruientem. Itaque Pedemontanus, quà irrupturus Nemursius erat, vniuersa disposuerat; excubijs ac præsidijs, vias, saltus, oppida firmauerat; & si maior vis incurrisset, quò se illi in tutum reciperent, imperauerat. Nec enim singula munimentis, atcibus vallari tolliq; poterant; siue situs iniquitate, siue ne copiæ inutiliter spargerentur. Validior hic prouisus credi à vicinis poterat, quàm vt soli Nemursio obsisteretur. Proinde ne amicis confœderatisq; gentibus, suspicio nouitatum obtruderetur; & ante alia Geneuensibus (quos non semel Sabaudius vexauerat) ad singulos mittere placuit; causam noui belli, & domestici tumultus expositurus: In Ducatum Burgundiæ, in Lugdunenses, in Bernenses, in Geneuenses nobiles viri ligati. Et profuit officium; responsumq; ab vniuersis, indolescere eos eâ consternatione familiæ; vtque non pars belli, non conscij forent, sic pro virili Pedemontano affuturos, si externi subsidij eguisset. Adeo etiam Sabaudij hostibus, Nemursij conatus displicuerant. Reddidit grates singulis Princeps; satis in securo sua putans, si prepotentes nationes, iniquissimo nomini vires suas non accommodauissent. Vocatos suos in censum, plures reperit quàm vt omnes eo bello insumerentur. Paucioribus itaque & fortioribus apud signa retentis, plures pedites equitesq; in Pedemontanam ad Parentem misit. Vbi maiores hosti vires, & frequentiora prælia sciebat. Marchio Lanzij consilium mittendi dederat; qui similium seditionum petitus Nemursij motum breuem, nec validum fore prædixerat.

Bellum Pedemontani contra Ducem Nemursium.

Princeps ijs quas retinuerat copijs Hessio profectus flexo in Clermontem itinere, haud procul Sesselio Merellum venit. Infirmiora præceperat; quando Valli Seserij, & cæteris eo tractu constare securitatem nouerat. Iam Nemursius extrema Burgundiæ tetigerat, & Estrenij consederat. Mox in Sabaudiam inuectus Nigracumbam, & Abbatiam (quò se Lanzius transtulerat, vt bello necessaria, Ductoresq; præliaturis prouideret) prospectabat. Vt populares prouentum omnem igni perderent, & molarinas disijcerent Lanzius imperauerat, vtque se Man-

se Mantierem reciperent; ne vsui illa hostibus essent; aut tot simul loca præsidio insidêre cogeretur. Tot difficultatibus lassari frangique Nemursium posse sciebat, per agrum annonâ vacuum incedentem; & breui quoquo momento viam sibi inter obstantes ferro aperire coactum. Valserinæ amnis transitum multo labore ac sanguine emercari primum necesse habuit, & contermina non vnâ velitatione superare, vt Abbatiam & villas eo tractu frequentes superaret. Sabaudij per saltus & abrupta situ tecti aduersus expositos ad ictum præliabantur. Quâ re frequentes apud Nemursium cædes & vulnera erant; eò perniciosiora, quod strenui magis & audentes primâ in acie caderent.

Vana hactenus & leuia erant quæ Nemursius cœperat; & Sabaudij Mantierij & Ducreti hæserant, situ & arte validis; quæque modico præsidio, aduersus multò maiores copias teneri poterant. Quod virium reliquum angusto perdi videbatur, eóque iussit Pedemontanus, vt subiectum agrum omnem incurrerent, fisúmque rupibus hostem allicerent; detraheréntque belli desiderio (quod ambire videbantur) in aperta. Sed trecentos moschettarios vicino nemori prius abdiderat, opportunè cœptâ dimicatione erupturos; & terrore imparatos inexpectatúsque completuros. Nemursij miles oblatâ prælij spe locis desiluit; in quos Sabaudij impetu facto illati, stragem latè fecerunt. Sed & moschettarij saltu egressi audentes adhuc pugnam, & prosperis hactenus quibusdam rebus elatos, dorso ac latere incurrerunt. Illi cui prius, cui posterius resisterent, ignari; & nimbo globorum lacerati, tantùm non abiectis armis, fugâ se in editiora (quæ humo, vepribus, saxísque munierant) proripuêre. Non munimentorum ea, sed carceris forma erat: nec enim aut intus alimenta, aut foris subsidium erat; vt plurium dierum obsidionem ferrent. Et quia eosdem in calamitate animos retinebant; nec supremâ licet necessitate victi deditionem meditabantur; moschettarios alios orto die Pedemontanus misit, vt tumultuaria illa munimenta disjicerent. Pudendum clausis fuit, diem perniciem laturum eo in loco opperiri; sed ineptius visum sine cibo, & nullo vitæ subsidio, oppugnationem expectare. Sabaudij conferti, & incommodis hostium alacriores, tamquam in hostes latriæ, locum quem Nemursij tenuerant supergressi sunt; dissipata rudi mole; & in obstantes contis ferratis ac moschettis grassati. Illi quando fortunæ cedere, aut dedere se in animo non habebant, ad securiora versi, insecuturos fugâ frustrari nitebantur, relictis armis & impedimentis quæ celerem fugam morabantur. Cecidêre eo periculo fortiores; cautiores sese cursu insequentibus surripuêre: & Sabaudij victores Mantierium regressi sunt.

Fama prosperi euentus Pedemontanum eò quoque conciuit; & vocatos laudatósque milites acriores futuro reddidit. Ducretum versus quoque trecentos moschettarios occuluit, & hastatos ducentos vt in reliquos eadem arte præualerent. Nemursij stratagemate occurrere consilio meditati fuerant; si Sabaudios medios complecti, & è sublimi arbitrio conficere possent. Sed Pedemontanus maiores copias, haud procul moschettariis quos præmiserat, deduxerat: Itaque cum hi aduersum aciem incurrissent; tamquam formidine dilaberentur, insequentes in medias Pedemontanas copias traxerunt. Tum vniuersi collineato ictu incautos aggressi sunt. Nec enim trepidantes iaculabantur, sed securi, & velut in scopum. Cecidêre plerique partis aduersæ, iique fortissimi, & quibus plus constantiæ erat: reliqui soluto ordine, & pauore raptati, omissis armis campum deseruêre. Qui in Abbatia tetenderant, casu suorum exciti, in auxilium accurrerunt: Duriorem

tamen Sabaudij aciem, quàm vt retinerent, pelleréntve, inuenerunt; impetúque fugientium tracti terga verterunt. Ductores tamen vt desæuiisse procellam moschettorum deprehendêre; & sparsos suos consectati sunt, vt auderent vniuersos cohortari, paratos iam in pericula aduersus Sabaudios reduxêre. Visum id Pedemontano;& quia pauciores sui pluribus hostibus congrediebantur,mille alios sclopetarios summisit,qui laborem belli à fatigatis in se verterent.Sed priores vbi accrescere numero hostem, & præcipites in vindictam redire viderunt, collem eminentem læua conspicati sunt,resumpsêre animos;& facto cuneo soluere aduersam frontem,antequam succurrerentur nixi sunt. Nobile facinus fortuna iuuit: quippe cum pauciores hostes Nemursij ferre non possent; eò minus recens inuectos toleraturi erant: sensimq; retrò versi receptus specie regrediebantur; donec vi insequentium,& abeundi festinatione,fateri fugam coacti sunt. Plures Gallorum desiderati, multi capti: arma quæ palantes abiecerant in aceruum composita vt inter clitellas veherentur. Nec horæ vnius virtus plus vnquam gloriæ Sabaudijs, quàm hæc pugna tulit. Qui superfuerunt, vlteriora insederunt, spe affuturi sibi è Burgundia auxilij, & locorum securitate firmati. Vt tamen bellum non suis viribus prouectum statim diffluit; sic Nemursius Hispano calore excitatus, didicit, in aduersa fortuna constantiam amicitiæ non reperiri: Nec enim aut commeatus, aut bello necessaria sumministrabantur; & populares præuisu hostilitatis in tuta asportauerant annonam; quæque conuehere non potuerant, igne perdiderant. Id ante alia Burgundiorum fortitudinem detriuit; qui olim præuiderant; quod nisi victoriâ vno ictu haberetur,trahi bellum promissis Hispanis non posse.

Regredi itaque Nemursius alterum post diem coactus est; cum Hispanarum sponsionum incertitudinem accusaret; & quæ in consanguineum Ducem arma conuerterat, non honori suo, non vtilitati proficua detestaretur. Gnarum id Pedemontano; qui è vicinis Mantierij mille sclopetarios, & ducentos ferè Carabinos (nomen equestris militiæ est) extremum abeuntium agmen carpere imperauit. Qui Sabaudiorum Mantierij substiterant,hostilium copiarum partem præcedere permiserunt: tum Carabini imminutos numero cecidêre, & in fugam vertêre. Mox qui præiuerant, vbi instare properantibus Sabaudios, & acriter vrgere deprehenderunt, ingenti pauore consternati, proiectis per abrupta armis præcipites aufugerunt. Neque tamen subtrahere se infestis Carabinis potuerunt; quin tota Sabaudia exacti in Burgundiam vsque insequentes non haberent. Accepta clade imminuti numero sunt,præsagio malorum si rediissent. Pedemontanus enim,cum maioribus copiis insecutus timorem latè fecerat, suosq; vicino subsidio animauerat. Demum reuersus improsperæ Nemursij pugnæ temporaria munimenta, quæ hostes primo assultu disiecerant; restitui, & solidiori opere firmari, inducta annona, & commeatu bellico iussit. Nigracombæ quoque mille pedites, cæteros apud Abbatiam disposuit; vt iam plus difficultatum Nemursio, si nouis copiis præcedens in Sabaudiam iter ingredi cogitasset, superandum esset.

Nouus eo tempore nuncius Pedemontanum lætiorem habuit; quod decreto Prouinciæ pellere sedibus suis Gallos qui Nemursio militauerant Burgundij velle diceretur. Ducemq; ipsum haudquaquam futurorum prouidum in ambiguo agere; subsisteretne,& præter Sabaudios hos quoq; hostes adsciscerét; an quieturus dissolutis cohortibus in Patriam regrederetur.Angebant hominem nequicquam tractata arma, læsus Sabaudius consanguineus, Hispani promissorum aut immemores,aut cunctantes: deniq; affecta existimatio,& præ cæteris Burgundiæ alienatio: quæ iam ne breuem quidem moram capiendo consilio concedere videbatur.

tur. Et quia Principi viro potissima honoris cura est, an nouas describeret copias, Toletanum denuò fatigaret, an amicos populos in subsidium infausti belli aduocaret, ambigebat. Dubitatio Nemursij in causa fuit, quò minus Pedemontanus receptâ Prouinciâ, & profligato hoste, statim victor ad Patrem non regrederetur. Senescente tamen indies famâ Nemursij, & dilabentibus iis quos fugæ socios habuerat Cloesam venit; quo in loco illum Gubernatoris Burgundiæ Orator conuenit; datâ fide, gratam genti ac sibi aduersus illum victoriam fuisse: quamquam nondum tractatis armis causas discordiæ conciliare maluisset; & indignatos animos concordia mollite. Respondit Princeps grates se nobili viro ob pronum in se animum agere: nec si quid in summam rei præscribere in animo haberet, abnuere. Certâ sese ac Patentem Nemursium vt suæ gentis caritate complecti; neque pro hoste habiturum fuisse, nisi inimicorum consilia, causamq; nemini bono probatam induisset. Potuisse consanguineum pietati parentis pótius, quam turbatorum artibus fidere; si vinculo sanguinis, amori suorum, obsequio ac reuerentia congruentia fecisset. Mitius opinione responderat; etsi victor asperè in debellatum inuecturus videretur. Vbi apertam reconciliationi viam, & mite Pedemontani ingenium aduertit, misit ad Nemursium qui præteritorum detestationem, & saniora futurorum consilia instillaret. Et in illud ferè tempus legatio incidit, quo Gallus miles tumultuare cœperat, & haud procul seditione erat. Transisse iam spem occupandæ à se Sabaudiæ, & consanguineo Duci multo cum honore reddi debitum obsequium, nec erubescendam potentioris reuerentiam videbat. Respondit itaq; Gubernatori, præcipuam sibi gratiæ Pedemontani curam esse; quam licet certo quopiam prætextu amiserit, quocunque tamen dispendio redimere paratum. De vniuerso negotio se cum eo acturum, si Eschialonium placuisset.

Die dictâ Nemursius cum Gubernatore, ac Domino de Termes fratre; necnon Domino de Lassè Christianissimi Regis referendario conuenerunt. Lassè quidem paulò ante venerat à Rege missus, vt causam motus disceret inhiberetque. Hic multa Nemursius doloris, iræ, & pœnitentiæ medius pro sua causa, multa ille pro quiete populorum prosecuti sunt. Addebat Gubernator non deponenda solùm arma, sed & facti memoriam (quod sanguinem suum Nemursius violasset) penitus obliterandam. Et quia Lassè pronis iam in concordiam partibus, mediatore tantùm pacis rem egêre cognouit, suam operam obtulit, vt Pedemontanum oraret, priori gratiæ suæ Nemursium reddere, paternamq; indignationem detergere. Et quia non vno congressu transigi negotiatio poterat, audiriq; Gubernator debebat, Enancium Sabaudiæ prouinciæ delectum. Eò Dominus Corbozoni a Nemursio missus venit; detulitq; libellum supplicem pleraque continentem; quæ Domino suo à Pedemontano condonari desiderabat. Factorum recordatio metum incusserat, ne fastu ianitorum exclusus, magno suo & admittentis contemptu adorare admissionem cogeretur. Proinde Gubernatorem concordiæ medium orauit, vti sibi conuenire Pedemontanum & coram alloqui liceret. Apud pristinum Principem intercessione opus non fuit; statim enim admissus, & comiter exceptus est: Tum Corbozonus; non nouam minorum in maiores irreuerentiam, & genti Gallicæ consuetum perduellionem accusauit; quam præsumpta & ferè vana iuta commouerint. In Nemursio festinatam pœnitentiam mores gentis excedere: nec sinistro belli exitu magis, quàm conscientiâ facinoris indolescere. Id se eius nomine, oppignoratâ communi fide testari. Quod enim sibi vitæ reliquum futurum credat, inconcusso Sabaudij Ducis obsequio & reuerentiæ insumpturum spondere: nec eorum quæ scripto complexus sit aliud ius aut robur quàm quod Pedemontanus, ac parens decreuissent, velle. Eo se memoriali preces ac desideria sua composuisse. *Nemursius supplex Pedemontano.*

Pronus in facilitatem Pedemontanus erat; sed insuper Nemursij reuerentiâ motus est, vt nondum consulto parente, intus annueret, velletq; desiderio suo consonam in eo reperiri voluntatem. Respondit itaque veterem caritatem & ius sanguinis, recenti indignationi apud se ac suos præualitura; promptumq; consanguinei obsequium mereri, vt statim præterito ignoscatur. Certitudinem receptæ gratiæ constantiam pœnitentiæ comitatutam: quæ illo scripto complexus sit examinaturum; sed & velocissimo cursore, id ad parentem misit; vt quid super ea re statuendum esset præciperet. Legit Sabaudius; qui vt alienæ superbiæ insolens erat, sic cultu & reuerentiâ molliebatur. Itaque memoriale illud filio remisit, earum rerum quæ petebantur arbitrio Principi permisso. Id à Pedemontano Gubernatori communicatum: Qui ad pontem Lusseum ea causa processerant: & inter concordes sancitum, vt Lasseus Nemursium conueniret, recuperatam patris ac filij gratiam referret; suæq; manus chirographo fateretur, rata se ea habiturum quæ dato scripto spopondisset; quæq; toto in negot.o Pedemontanus decreuisset. Reuersus Lasseus cum Gubernatore, ac Domino de Termes fratre Enancium profecti sunt; vbi Pedemontanus cunctorum precibus euocatus, finem rei opperiebatur. Neque longiori discussione singula tractare, aut vlla in parte difficultates opponere Pedemontanus voluit; sed tanquam gratuitum & liberum beneficium conferret, scripto facturum se omnia recepit, integro tamen Parentis arbitrio. Non vt beneficio temporis in suam causam vteretur (quod inuidi interpretati sunt) sed certa destinatione fidei; & non tum primùm probata apud ipsum paterna reuerentia.

Vbi composita odia & vulsæ animo causæ sunt discordiarum, Gubernator Pedemontanum orauit, vt conueniendi sui potestatem Nemursio faceret; & coram ipse sui reuerentiam experiretur. Id quoque concessum. Inter Bellagardæ & Lussè pontes coiêre. Prior Nemursius venerat. Itaque vbi haud procul Pedemontanum appropinquantem vidit, equo descendit, obuiumq; se detecto capite obtulit; Pedemontanus adhuc equo insidens, redditâ salute supplicem excepit; moxq; pedes peditem, singulari demonstratióne pietatis obstrinxit. Nemursius quidem cum præterito veniam, & futuri obsequij sui fidem oraret, ignoscere se statim Pedemontanus dixit; & nulla præteriti memoria, integram illi apud se & parentem gratiam futuram promisit. Communes hostes, & fraudes maleuolentium accusare satis habuit; & pleraque malorum malignitati seculi, & fortunæ imputare. Nil à Nemursio quo pœnitentiam, & certum animum testaretur, omissum. Tum reuersus Pedemontanus Enancium est, Marchioniq; Lanzij imperauit; vti dispositas ante diuersis in præsidiis copias reuocaret; vallemq; Siseriam eo onere leuaret. Treceuti solummodo moschettarij Meralli, & ad Gresini & Lusei pontes relicti; donec recentioribus imperiis amouerentur. Quod cohortium reliquum in Pedemontanam missum est; & diruta toto eo tractu munimenta, quæ cis & vltra Rhodanum prior necessitas fieri persuaserat.

His illico expletis Chiamberium Pedemontanus profectus est, vt cætera negotiorum, antequam Prouincia decederet, componeret. Discessum paranti datæ literæ quibus certior reddebatur, Gubernatorem Burgundiæ & Nemursium nouo illius inuisendi studio teneri. Gubernator Seselli erat, Nemursius Hessij. Et vt Gubernatoris commodo deseruiret, admonuit Hessij opportuniorē singulis congressum futurum, vbi ipse decreuisset vtrumq; opperiri. Affuere, & iterata obsequia certum iam Pedemōtanum fidei Nemursij reddiderunt. Demum in Pedemontanam regressus est, reperitq; Parentem leui morbo decumbentem. Hic motus Nemursij finis, illæ occasiones fuerunt: & licet quidam grauibus illum iniuriis læsum dicerent, illi ipsi tamen cum cæteris intempestiuam defcissionem, & inutilem

Pedemontanus redit videtur ad patrem.

laborem

laborem ab illo funestum fatebantur. Quippe certum erat, non diu illum vim Pedemontani tolerare potuisse; nec aduersus Sabaudiæ Ducem à Toletano caritate promotum; sed tantum vt distractis viribus partes iuuaret, nullo profectu illius; & certâ Regis Hispani aduersus nepotes voluntate: si quid belli vis parenti detraxisset, nepotibus suis redditurum. Præter causas quas retulimus, generis ingenium quidam accusabant, tumultuari facile, & pronum in res nouas.

Sabaudius viso filio, prospero quem præsagiisset exitu bellum patratum, & gloriæ iuuenis gratulatus est. Pars quoque lætitiæ fuit, duo peditum millia à Gubernatore Lugdunensi Alincorto, quatuor à filio præmissa; & plerosque Nemursij satellites mutato sacramento Pedemontani fidem secutos, vniuersosq; in castra Pedemontana conuenisse. Ipse præter frequentia præsidia Astij, Crescentini, Vercellis, & per obuia hostibus disposita decem peditum, duo fortissimorum equitum millia iam ad signa habebat, sub strenuo Ductore non ridendus exercitus. Neque ta[...]ine describi vires omnes suas Sabaudius voluerat; sed plenis subditorum prouinciis, prout occasio suasisset augere Legiones, & cuicunque infrequentiæ occurrere destinauerat.

Eo ferè tempore, Mantuanus reiectâ pridem in Hispanos Monferrati curâ, cum toleratum diu coniugij desiderium vlterius ferre non posset (quando iam secretis cum Etrusco pactis conuenisse dicebatur) Cardinalatus insignia deponere cogitauit. Vetus iam illum Camillæ amor si non lassauerat, posteritatis ad minus & successorum admonuerat, vt tempestiuè prolem susciperet. Ferrariensis etiam Amita ingenti formidine stimulata, ne seruam olim, aut Nepos sociam, aut ipsa Dominam haberet, aliquot ante mensibus illam in Monferratum seponi peruicerat: mox vxorem aliam induci festinabat: quâ spes Camillæ, & nuptiæ Viduæ Sabaudiæ vanescerent. Et Camilla quidem graui vtero Mantuâ discesserat, maremq; enixa fuerat (vt infœlix crediderat) in spem certam successionis. Eos spiritus puellæ; non inanis ambitio, non regnandi cupiditas, non consanguinei instillauerant; sed Mantuani administri, & intimi secretorum. Cum enim importunitate & precibus amantis totos dies fatigaretur, nec ille honorem familiæ suæ stupro fœdare vellet, promissis & imagine matrimonij superata est; vt annueret desiderio, seq; Principem futuram crederet. Eum in finem reperta promissa, chirographa, quæq; coniugium in solido sistere dicebantur: & primus ministrorum (quem nomine designare modestiâ supersedeo) siue innocenti per facetiam illuderet, siue à Mantuano summissus dolum adornaret, Serenissimæ titulo pluribus audientibus illam compellauerat; vtq; cubiculo Ducis Domina succederet consulendo imperauerat. Credebant periti Aulæ virum illum iam tum muliebri amicitiâ aditum sibi ad potentiam parasse: nec quantascunque sordes horruisse, dummodò cæteros auctoritate supergrederetur. Camillæ adhuc virgini aliquot ante menses nobilem Mantuanus & ditem connubio iunxerat; sed augescẽte dilectione, & iuuenem loco depulerat, & illam sibi seposuerat, velut in coniugium; stupentib. vniuersis, quod alieno complexu imminutam in matrimonium adsciscere; quam vix maiestas ad furta & oblectamenta admisisset. Sancita chirographo sponsalia à Mantuano fuisse multi fatebantur: & Camilla cum Mantuâ in Monferratum abiret, fatebatur: gerebatq; sui Domini codicillos, vulgi famam approbantes. Sponsionem futuri continere, & quæ nihil in summam matrimonij conferrent dicebantur, credebanturq;. Nisi vulgi rumor per Europam omnem, commentationem illam obturbaret, suaderetq; verum matrimonium creditum fuisse, quamuis non probaretur. Quod Medicæi pro dubio acceperant, vulgum credere, extra flagitium videbatur. Cum enim Mantuanus Florentinas nuptias anxiè procuraret, id ab illis statim obiectum: & nisi contraria docerentur abstineri negotiatione imperatum fuerat.

Camilla enixa filium Hiacinthũ.

Misit in Monferratum Mantuanus Herculem Marlianum, virum nobilem à secretis, & rebus ingentibus suffecturum, simul libertatis ac fidei inconcussæ. Hic præsente Paschalio Casalēsi Episcopo multa virginem coram sciscitatus est; enixusq́; vt illa nihil sibi à præsenti Mantuano promissum dictumq́; ; quod fidem oppignoraret, fateretur. Imo & chyrographum ab eâ repetijt, ne quâ eo inditio facti memoria aut suspicio reduceretur. Id Florentiam missum, persuadere visum est, dolo Virginem circumuentam; & eas ambages speciem non rem matrimonij fuisse. Tum primùm Alexandro Senesio ab Etruscis tractationi aures accommodatæ, dos dicta, & cætera tamquàm cum soluto transacta. Senesius certò sibi tendens, cum nuptias vi omni promoueret, præmium nauatæ operæ à matre Virginis & Mantuano expectabat. Obtinuitq́; ab hoc comitatum eo studio, domui suæ ornamento in posterum futurum. Cum Senesius die quodam Mantuano fateretur Medicæos errorem facti exclusisse; & asserere se cum libero matrimonium tractare; quasi acriores iusto censores aduenissent, & deprehensa falsitate, plus cupidinis admisissent, agitatas nuptias fastu quodam excepit; & ne in securo colludere crederetur opulentiorem sibi dotem requisiuit: sacramento testatus nisi solutis quadringentis aureorum millibus contracturum. Etrusci tamen satis gnari; nisi ingenti dispendio, aut Sabaudiam aut Estensem induci; & durante inimicitiâ Sabaudio, plurimùm in vxoriæ domus subsidio fiduciæ collocare posse, ne obulo quidem dictam Virgini à parente dotem se excessuros responderunt. Vt iam accipere beneficium Mantuanus & precario nubere videretur.

Id in causâ fuit cur Ferrariensis magnâ indignatione exarserit, orauerítq́; Mantuanum vt Iuliam Principem Estensem reciperet, minori dote; sed quæ eam fortunam sibi gloriæ duceret, licet non oraret. Mantuanus tamen parum iuramenti memor, priori trecentorum millium doti consensit, & tamquam satis superq́; recepisset, conditionem suam encomio prosecutus est. Cum hæc continuis disputationibus voluerentur, apud Aulam curâ commentandi laborabatur. Petita à Mantuano dos testamento maior dicebatur, vt exclusâ eo nomine Medicæâ, locus depulsæ Camillæ aperiretur. Alij laudatam à Ferrariensi Estensem dicebant, veteri coniugis & consuetudinis puellæ caritate: omissam tamen Pontificis Romani consilio; quod commodis Mantuani aut Sabaudia, aut Medicæa conduceret; Estensis non opes, non subsidium promitteret. Indignatum quoque oblatione Mantuanum ferebant, quasi viliori coniugio deprimeretur; & quædam dictu erubescenda iactasse. Ridere erat quoties orari se Mantuanus volebat vt nuberet: cum tamen ipse precibus & promissis non abstineret, si cuius industriâ sponsus euasisset. Sed ante alia quod Principibus plerisque vsurpatum est, mittendus in Vrbem Orator erat, qui mutandi instituti causas apud Pontificem exponeret.

Diu in Aula agitatum, quis eo speciosius munere fungeretur. Et quidem inter Ecclesiasticos Franciscus Gonzaga Mantuanus Episcopus, ætatem, morbúmne excusaturus putabatur. Diui Andreæ primicerius ex eadem gente, paucos post annos in Albēsem Episcopum assumptus, licet recepturus, priuatâ Ducis alienatione rejiciebatur. Vincentium Agnellum Suardum postmodum Mantuano Episcopatu ornatum, & Aurelium Recordatum nonnulli commendabant: Decorum rati, si viri Ecclesiasticæ dignitatis, Duci longo ministerio deuincti, & origine subditi, nobili legatione fungerentur. Etiam seculares in examen tracti, qui nobilitate & opibus eum locum impleturi credebantur. Mantuanus inter discordes, & proprio affectu hunc illúmve laudántes, in Gregorium Carbonellum, ex Monacho Franciscani Paulensis instituti, Diuæ Barbaræ Abbatem & Episcopum Diocæsariensem oculos intendit. Sufficere collatos honores, do-

res, doctrinam viri, & destinationem suam fassus apud Aulam Romanam, magnorum Principum fauorem adorantem. Cæterum ante quàm mitteretur, venerant ab Vrbe literæ, quæ non acceptum hominem Pontifici, nec Collegio Cardinalium placiturum testabantur. Idem plerique Mantuanorum coniecturis illecti monuerant: & Ferrariensis in primis, cui amore ac obsequio aduersus viduam Sabaudiam, parum acceptus erat. Connatum Mantuani moribus sciebatur, vt quam semel sententiam admisisset, quò arctius ex aduerso vrgeretur, eò, peruicaciùs complecti. Et licet illi neminem seorsim compellarent, tantumq; alium mitti suaderent, vt honori Ducis fauor Vrbis accederet, instructum tamen Episcopum, additis comitibus qui missionem adornarent, in Vrbem misit.

Mantuanus remittit Pontifici Cardinalatus insignia.

Nouembris decimâ sextâ millesimi sexcentesimi decimi sexti, in Quirinali, frequenti Patrum consessu, summo Pontifici de more grates actæ, & traditæ literæ; quibus exuendi ordinis licentiam orabat. Mantuanus tamen statim profecto in Vrbem Episcopo cultum habitumq; Cardinalis deposuerat; & quo nouus homo videretur, ensem lateri cinxerat; quamuis expendæ Pontificiæ literæ dicerentur, non Cardinalatus solum, sed Sedis Apostolicæ reuerentiâ.

P. Vincētius fit Cardinalis.

Diu iam Matrimonij desiderium Mantuanus tolerauerat, depositis tamen Cardinalatus insignibus mæstus agere visus est, renuntiati honoris pœnitentiâ, & futurarum nuptiarum incertitudine, quæ eo tempore maximè vrgebat. Itaque apud consilij participes, modò festinationem suam, modò praua suorum consilia detestatus, vnam solatij imaginem superesse dicebat; si Princeps Vincentius frater, eodem quo ille fuerat honore decoraretur. Non arduum id effectu nouerant vniuersi: quibus Romanæ Aulæ consuetudo, & Mantuanorum Principum nobilitas perspecta erant. Sufficere quippe si comi obsequio apud adoratum Pontificem, certâ caritate Mantuano obstrictum, id gratiæ & honoris frater Dux fratri quæsiuisset. Et quidem Diocæsariensis cum apud Vrbem esset, id ipsum in mandatis habuerat. Nouis tamen officijs vrgeri Pontificem placuit: vt accelerata destinatione faueret. Reginæ itaq; Amitæ inter cæteros ea cura fuit; & Ferrariensis à Mantuano summissa, non semel Vincentium hortata dicebatur, vt Ecclesiasticis muneribus initiaretur. Famuli quoque & ciuitatis proceres; siue iussi, siue prorsus sentirent, idem persuadebant. Principis iuuenis & equestria studia ab infantiâ sectati animum stimulis eguisse, vt vniuersum vitæ genus conuerteret, mirum non fuit, sed id Mantuanum tanto nixu procurare, & monachis, monialibus, sacerdotibus, nobilibus; etiam matronis vti, vt annueret, magni cuiuspiam arcani speciem habebat. Neque diu ignoratum apud Aulam cuncta rimantem, & Ducem secretorum intolerantem.

Sed ferè inuitus.

Aliquot ante menses cum de connubio Mantuani inter proceres consilia agitarentur; & quidam intra præcedens institutum manendum Duci, alij dandam Principi Vincentio coniugem, plures vtrosque maritandos censuissent, monitus ab amico Mantuanus fuisse dicebatur, validis adhuc viribus suis fraternas nuptias non admittendas; ne ipse sine prole contemptui nepotibus dominationis successoribus exponeretur: quando non semel testatus frater esset, cœlibi se vitæ renunciare; & primo quoque tempore nuptialia tractare in animum induxisse. Etiam de vxore dubitatum fuerat. Nec enim supremo Celsitudinis loco ortam, contingere minori natu fratri posse concluserant: eoq; in matronas minoris ordinis principis tamen nobilitatis conuerterant. Has inter Isabella Principis Bozoli mater, & Ferrantis Gonzagæ sacri Romani Imperij Principis vxor, tum vidua, morum amœnitate, formæ venustate, sanctitate, & probatâ fœcunditate ante alias, vt in censum venit, cæteras exclusit. Nobili equidem fœminæ, natalium animiq; plures ornatus erant, quàm vt æmulam admitteret tole-

Isabella Pr. Bozoli.

raretve. Nisi viribus suis Mantuanus diffidisset, perspecta Principis Matronæ virtus, Italiæ, & Vrbi, imo & Duci eblandita foret. Sed ille euentui diffidebat; ne ipse experimento infæcunditatis damnatus, subditos omnes in futuros successores magno suo neglectu auocaret. Diu hæc Amitæ Ferrariensis & magnatum Vrbis sententijs examinata. Neque tamen adhuc Vincentium in Ecclesiasticos ritus impulerant; sed ex futuro consilium capturum, & tacitum detinebant.

Eâ dubitatione Mantuanus tot amicorum officia frustra recidisse; nec Amitam (quam iuuenis matris loco coluerat) sufficisse persuasioni vidit, sui apud illum reuerentiam præsumens sero diei fratrem conuenit: cum ille noctium longitudinem falleret, nobilium virorum amicâ familiaritate. Auocatum itaque à turbâ, inter se & Consiliarios medium recepit, & sic ferè compellauit. Quam vellem, mi frater, apud communem fratrem nostrum, natu maiorem, curam posteritatis familiæ mansisse: nec auulsum me sacris huic solicitudini fortunam admouisse. Caducæ sunt fateor res humanæ; & ante alia perennitas gentium; vt portenti vice sit quingentesimum annum non interruptâ posterorum serie apud Principes successionem durare. Eo nihilominus loco nati sumus, ijs moribus in dominationem adsciti, vt continuatio nepotum, pars legum potissima censeatur. Sed vt natu maiores generi destinantur; nec consuetudo populorum primo loco ortum sede detrudit vt posteriorem aduocet; sic nec ego sponte natales tuos præueni; aut fortunam sociam mei consilij habui. Plus tibi mea auctoritas conferre non potest; quàm si ordine posteriorem Cardinalatus honore mihi ipsi præposueto. Speciosum id familiæ nostræ, cupitum Regibus ac Principibus Christianis, nec arduum obtentu est. Pontifex vt tibi, sic sacro collegio renunciatione conferet. Cætera statim aderunt; conductæ pridem à me regiæ ædes, paratus quouis Principe dignus, famuli, reditus, & fauor Gallorum, qui iam dexteram tuam à longè exosculantur; vtque in tutelam florentissimi Regni eorum succedas gestiunt. Regina Amita amplissimos prouentus; ego præter Ecclesiasticas opes, domesticas addam: ne quis in Vrbe ditissimo licet patrimonio, magnitudini tuæ possit contendere. Proinde vt tuorum, imo generis humani desiderio annuas, & hortor, & peto; & sequenti responsum à te, quod me solicitudine liberet, opperior.

Mantuanus Princeps Vincentium hortatur.

Princeps verba ipse sua confundens, & manifestè dubius; ne tamen fraternum imperium contemnere, & vt orari desineret, respondit: quo patrem ac fratrem paucos ante annos fato functos loco, eodem ipsum habere; siue nubendum sibi (quod semper in votis habuisset) siue purpuram induere deberet, illius arbitrio permittere. Quod reliquum sit, non pactis, non promissis, sed certissimâ voluntate consilijs se illius accessurum. Visus tamen vmbratâ fronte, & certis mœroris indicijs promisisse. Sequenti (nam venerant ab Vrbe literæ, quibus depositis seculi insignibus, primordia Ecclesiastica delibare iubebatur) à Duce accersitus, quid apud Vrbem Pontifex posceret edoctus, talari vt veste in posterum vteretur imperauit. Id statim Vincentius auersatus est; non se sacerdotalia tractare, nec promiscuâ cum tot famulis veste vti velle fassus. Non se primum ab armis ad togam vocatum; & plerosque Cardinalium, eodem temporis articulo, arma purpurâ mutasse. Tracta in noctem disceptatio, hortatu tandem Ferrariensis Amitæ obtemperaturum se promisit. Cæterum vestes illæ paucorum dierum fuerunt. Nam nobilis a Pontificio cubiculo Burdigheriæ gentis, cum Cardinalitio Galero venit; obtulitq; Principi more ordini solito. Vbi Cardinalis fuit; nouis fratris impensis, vt Romam proficisceretur, vrgeri cœpit. Et quamuis ea propria Cardinalium, & in primis tanto principe congruens sedes esset; nullis

Hic subfrigidè respondet.

Burdigheira cum Galero ab Vrbe ad Principē Vincentium.

nullis tamen aut Amitæ, aut fratris precibus euinci potuit; testatus apud omnes, cunctorum se voto instituti mutatione satisfecisse. De suo à Patria discessu quid decreuerit pridem deliberasse; nec enim domo excedere in animum suum primo statim Cardinalatus die induxisse. Causæ in incerto erant; cum alij studia Iuuenis, plures Villarum amorem (quas ille Regio cultu extulerat) accusarent. Secretorum tamen participes, cum speciosissimas in vrbe villas, & cœlum illi culturæ fauorabilius scirent, quid obsisteret ambiguè interpretabantur. Nam illum nullo affectu corruptum fuisse, certum erat; cum in Isabellæ Bozoli Principis amorem plures post menses sit delapsus; postquam illum instituti & promissorum pœnituit. Altiores ergo vitatæ vrbis causæ subesse deprehensæ; quas ille tandem, vbi amicorum precibus exoratus est, aperuit. *Vincentius renuit in vrbe proficisci.*

Cum enim Mantuanus angustâ re familiari, & Monferratensi bello haustus, vnde erogationibus necessariis sufficeret, examinaret; nec apud subditos pluribus tributis oneratos subsidium videret, à Pontifice honorum Ecclesiasticorum possessionem in plures annos impetrauerat; quæ ne morte quidem extra domum abire possent: simul inaudito genere liberalitatis, vniuersis reprobantibus, ordini Melitensi Prioratum Bariletæ cesserat; ingens ornamentum familiæ, neo in posterum rediturum. Itaque reditus Ecclesiasticos, sibi ante dignitatem promissos fratrem retinere, prouentus annuos, aut non conferre, aut decimare; denique speciem opulentioris conditionis nullam Vincentius videns, pergere Romam recusauerat; ne domesticam inopiam suam neglectui, & irrisui potentiorum Aulæ exponeret. Propria quoque iuuenis æstimatio retinebat; quòd cum literas (quas & coluisse fratrem, & ex eo doctrinæ specimen dedisse nouerat) ciuilis ac militaris disciplinæ studio neglexisset; parum sibi decorum credebat, in eâ frequentiâ agere, quæ statim argueret disparitatem. Amore etiam Patriæ & suorum hæserat, quam à fratre grauiter premi liuentibus oculis videbat, nullo præuisu futurorum. Imo pleraque agendorum perfici, quædam inutilia reijci; & fratre consuetudine Camillæ abstracto multas bono in vsu leges se præsente cognouerat. Eâ re aucta Mantuano solicitudo est; vt obseruatorem procul amandaret; & specie honesti, ad Romanam celebritatem legaret. Neque aliud opportunius reperit; quàm si Regina Amita opibus & auctoritate occurreret, quasi alieno stimulo regeretur. Illico quæ poscebatur occasio ingessit; cum enim Regno in Vrbe Cardinalis protector quæreretur; ea cura fideliori ac nobiliori demandari non poterat. Itaque eo honore vt Patriâ abiret inuitatus est: quod etiam frustra fuit, apud iuuenem omnia quæ Vrbem præferrent, auersantem: &(quod caput indignationis erat) Cardinalatui intonantem. *Et causa.*

Vnde remedium petebatur, noua difficultas manauit. Toletanus quippe cui Principis Vincentij Cardinalatus placuerat, Gallica fides, & professio tutelæ displicuit: nec apud Mantuanum queri destitit; quòd cum Prouincias donum Hispanorum accepisset; tam facilè, tam apertè, debitæ Regi gratitudinis Cardinalis frater oblitus foret. Mantuanus scriptis literis, quamquàm certissimam necessitatem, & Reginæ mandata excusasset, fidem tamen non reperit, apud senem fallaciæ gnarum, & easdem Mantuani ac parentis artes recolentem. Sed Vincentius eui Gallicus, & Vrbanus honor viluerat, ne nouis suspicionibus fidem suam apud Hispanos infringeret, Comitem Lælium Arriuabenum cubiculi sui præfectum Mediolanum ad Toletanum misit, datis singillatim præceptis, quæ nos huic loco inserere voluimus, cognoscendæ Principis voluntatis. *Cardinalis Vincentius fit protector Galliæ.* *Et se cum Toletano excusat.*

Cum protectionis Regni Galliæ Cardinali Guisio collatæ certior factus sum, statim decreui nullis in posterum honoribus aut vtilitatibus eius Regni animum adijcere; & propriæ dignitatis causâ, vt qui apertam mihi viam cernerem Catho- *Exemplar protectionis Pr. Vincentij apud Toleta*

tanti de acceptâ protectione Galliæ.

lico Regi indelebili beneficiorum memoriâ, quæ domui meæ collata scio, omnem operam & obsequium deferre. Sed cum postmodum misso ad me legato Domino Mariliaco, & honoris mei à Rege ac Reginâ rationem habitam viderem, & nobili stipendio eam operam cumulasse, non potui benignam vtriusque erga me Maiestatis voluntatem rejicere; quam tot demonstrationibus & misso in hanc rem oratore probaueram. Mearum quidem in primis partium fuisse credidi, si Mediolanensis Gubernator, meo id missu didicisset; Dominatione tua in eam operam delectâ; vt causas quæ me oblatum è Gallia honorem recipere impulerunt, deferres. Has inter præcipuæ sunt, quod proprio oratore exhortationes precesq; miserint, cumq; honorem à me admitti cuperent, quam Dux frater meus, cum Cardinali Gioyosâ tenuerat; & excusationes exposuerint, quod Cardinali Guisio munus id meum commune esse voluissent, conditione temporum sic requirente; & causis ijs quas Toletanus iuris regnandi non incallidus, suâ sponte est assecuturus. Mei quoque præcedens æstimatio assentiendi causas intendit. Cum enim Rex & Regina nullo me hactenus externi Regis ministerio præuentum scirent; haud dubiè repulsam inuidiæ ac vindictæ imputassent; quasi Guisius prior in eum honorem adscitus animum meum alienatione turbauisset. Accedit arcta cum Rege ac Reginâ consanguinitas; & amor quo me illa filij semper loco prosecuta est; vt iam intempestiuum crederem eorum gratiæ renunciare, aut opportunam prompto ministerio operam negare. Id boni omnes, & Toletanus in primis vir consummatæ prudentiæ probabit, præcipuè quod cum ante alia in votis habuerim; vt si quo ministerio meo licuisset Catholico Regi deseruirem, comprotectione Regni Galliæ id me potissimum consequi posse cognouerim. Vrbis enim negotijs assiduus, & varijs eius regni curis exercitus, habiturus sum promptam (quantum per integram fidem licet) testandæ sincerissimæ voluntatis occasionem. Ita natus & eductus sum, vt æternam & hæreditario in me translatam gratitudinem Catholico Regi debeam; tot beneficiorum domui meæ collatorum memoriâ; & recenti regiarum literarum fauore, quibus Maiestas illa vsa est, aduersum me singulari demonstratione pietatis. Itaque sicut quibus artibus vtilitati Gallici Regni mihi occurrendum sit, didici, nullâ Catholici Regis iniuriâ; sic mansuram in totam æternitatem meæ ingratitudinis famam scio, nisi de me ac domo meâ omni optimè merito Regi obstricti animi documentum dedero, cui contradici non possit. Vbi Toletano efficaciter deliberationis meæ causas Dominatio tua exposuerit; vt illius non alium interpretem quàm me recipiat orabit; & quo me semper amore prosecutus est in futurum comitetur, meas ad Regem literas suis prosequendo; quibus solitâ illi humanitate causam meam tueatur, & reuerentiam testetur. Id si per eius pietatem sperare licuerit, integram mihi Catholici Regis gratiam confido, quam continuatione obsequij promouebo in ampliora incrementa. Desiderauerant quidem Ducem fratrem, hoc mecum officio cum ipso defungi, sed quia quod primùm forte quæsiuisse debuerat, postmodum auersatus est, illius secretum perrumpere nolui. Rationes fateor apud me plùs fraternâ auctoritate valuêre, & quia honestissimis cogitationib. meis nexum Catholici Regis obsequium video, Dominatio tua nixu omni Toletanum orabit, vt causæ meæ apud eam maiestatem patrocinator accedat, sibiq; persuadeat, occasiones, tempora, consilia fidem meam approbatura. Postremò præcipitis ferè deliberationis veniam oret, testeturq; si per tempus licuisset, petiturum me ab illo amicum consilium fuisse; cui, certus sum, statim votum suum dedisset: sed à festinante oratore deprehensum me, vixq; tempore ad consultationem dato, desiderio Regis ac Reginæ annuere coactum. Hæc Comes Lælius Toletano exponere iussus est; eaq; scripto tra-

pro tradita, quam instructionem appellant; & cuius nos exemplar ab ipsomet habuimus.

Vbi Arriuabenus Mediolani fuit, præmisso internuncio Toletani admissionem orauit. Responsum à cubiculario Hispano est, horâ decimâ tertiâ accederet, publicè tum omnes audiri, & responsa Domini referre. Fama acceptæ responsionis prior forsan Mediolanum venerat; & vt eam officij imaginem Toletanus despiceret, publicè contemnere decreuerat. Arriuabeno locus tempusq; displicuit; & quia de re parum gratâ futurum colloquium erat, ne sui neglectu Cardinalis Domini magnitudo plurium testimonio læderetur, decimam octauam elegit, infrequentiâ aulicorum secretam. Hac impetrato accessu admissus est. Hic Toletanus vicino parieti innixus; & vix in Arriuabenum conuerso obtutu, perfunctoriè legationis argumentum audiuit. Et quamquàm ille longâ verborum serie, & multo cum honore eius missionis causas prosecutus foret; nil tamen aliud retulit quàm lecturum se literas & responsurum. Sagaci certè viro res ipsa non imposuerat. Eodem stratagemate nouerat, vsum Vincentium fratrem Mantuani, cum tutelam Galliæ recepit, quo olim Vincentius pater, cum Mantuanus idem munus induxit: & non semel Mantuanum odiorum speciem obtulisse, acerbásque querelas ad suum Regem misisse: & plus illi constantiæ in fide Gallicâ, quàm fidei in promissis fuisse. Vt tamen rerum conditio ferebat, humaniter per literas respondit, nullâ beneficiorum Catholici Regis, nullâ sui aduersus Gonzagam domum officiorum memoriâ. Tantùm addidit, vt quod per oratorem spopondisset, factis exequeretur: tum ratam pietatem, & acceptum obsequium, magnis beneficijs pensandum fore.

Mantuanus vtcunque compositas Toletani suspiciones, & satisfactum officio (siue persuasum, siue simulatum foret haud distinguens) lætatus est; & quò rebus suis & Galliæ Regis expectationi responderet Cardinalem fratrem vi omnîn Vrbem mittere procurabat. Sed iam æstas adoleuerat, & intractabili caloribus cœlum, meditationem itineris prohibebat: nec adhuc Cardinali satisfactum concessione redituum, & collatâ pecuniâ fuerat. Quia tamen extra Patriam habere fratrem, & procul amouere Censorem cupiebat, Gazolum nobile oppidum duodecimo à Ciuitate milliario concessit: quo vt suo frater interim vteretur; lociq; amœnitate Caniculæ æstus leniret.

Parum hactenus Mantuano Cardinalis conuenerat, eoq; secretum oblatum promptè, secundo post die amplexatus est. Eo parum procliuis animi initio; Cardinalatus quoque & Gallica protectio fastidium sui mouerant; vt iam occasiones omnes circumspiceret, quibus ijs se legibus & instituto explicaret. Tribus passuum millibus Sanmartinum oppidum aberat, propria suotaq; Principi filio ac matri Isabellæ sedes, amœnitate, cultu, numeroq; ciuium prælata. Huc cum Cardinalis ad Principem, similitudine exercitij, & venatus studio frequenter ventitaret; & Princeps Gazolum delatus officij & hospitij vices rependeret, arctam inuicem amicitiam fecêre. Nobiles quoque fœminæ eo vicinio villarum Isabellam sæpè inuisebant; honori suo dantes, si obsequium Principi matronæ placuisset: & illa comitate incomparabili, amorem sui apud omnes intenderat, cultu Regio & blanditijs, de singulis optimè merita. Ætas illi iuuentæ ac prouectæ media erat, quam tamen liberalitas formæ, concinnitas morum, & viuida vis ingenij iuuentæ magis affinem reddebant. Inerat facilitas honestate adornata, cultus nullo studio corruptus; humanitas grauitate composita. Quò minus mirum, diu Cardinalem eâ consuetudine mollitum caritatem primùm, mox amorem altè combibisse. Neque tamen illa affectus ipsius statim agnouit, aut ille aperuit; donec victâ patientiâ, & nouis indies nubendi causis, quid in ani-

Cardinalis de matrimonio Isabellæ Principe Sanctimartini cogitat.

mum induxisset, fassus est. Iuuenem Cardinalem, & successioni Mantuanæ proximum suas nuptias orare. Isabella primùm obstupuit; & non semel vanitatis admonuit statusq; sui; vtq; Romano itineri animum adijceret consuluit. Ille non Vrbem, non Cardinalatum vnquam sibi curæ fuisse respondit; vtq; desiderio suo accederet flagitauit. Sibi enim certum esse nubere; nec domum suam modicâ iam fratris exsoluti & ægrotantis spe successionis in præceps dare. Idem famulus Cardinali intimus orare; & spem dominationis in propinquo ostendere. Arduum id nec quod statim expediretur esse, Isabella respondit: Proin tempore velut ad integram deliberationem sumpto; quid sibi magis expediret examinaturam dixit.

Iam Maius exierat, & Cardinalis cupitas sibi nuptias diutius differri non tolerans, vrgebat. Illa ergo communicato prius cum suis consilio, sic Cardinalem compellauit. Quod mihi desiderium coniugij, aut præ foribus opperiens dominatio obtruditur, vt non tempori, non iuuentæ, sic nec conditioni tuæ satis congruunt. Licet enim probatam fœcunditatem, certam nobilitatem, dignam hoc pectore pudicitiam, cupidini tuæ ac meorum afferre possim; tuæ tamen ætatem meam; & huic purpuræ meum duodecim annorum secretum malè componi multi credent, & quos fortuna mea inuidiâ confundet, & quibus veteri affectu placuerit. Et quamuis ea facto & iure excusari, etiam commendari possint; inscio tamen fratre, iuniorem proiectis Cardinalatus insignibus, non consulto Pontifice, spretos opulentissimis prouentibus, neglectâ Galliæ tutelâ, nullâ Reginæ aut Ferrariensis amitarum reuerentiâ nubere, plerique damnaturi sunt, qui non erubescent humani ingenij prauo vsu, res opinione, non suis ponderibus æstimare. Quid Ferrariensem, quid ciues tuos, quid Vrbem dicturam, quibus absurditatib. noua hæc vota interpretaturos, quam fratris indignationem, quam Galliarum inuidiam imminere existimas; cui me tuorũ odio, cui maleuolentium detractioni exposituram putas? Licet honestissimis nuptijs, & sanctissimis religionis nostræ legibus contractis, scias nõ defuturos calumniatores; qui assentatione potentiorum, æmulatione, inscitia, me præcipuè proscindant. Proinde (quod hoc rerum articulo nullam aliam facturam puto) vt sumpto à fratre Duce consilio; & tuorum votis aduocatis, aut incæpto abeas; aut si tua certa sententia est, differas, dum ordini renuncies, Ecclesiasticos reditus fraterno arbitrio disponas, Reginam ac Ducem fratrem deliberationis certiores facias; doceas denique, te id non puerili impetu, sed maturo consilio fecisse. Quorsum enim attinet fortunas suas mergere, adsciscere tuorum æterna odia, fratres ac filios meos indignationi Ducis obijcere; si examinata sententia, Gallis fauentibus, annuente fratre potes, & opes Ecclesiasticas in tuto sistere, & ijs quos noua consanguinitate complexurus es amicè consulere. Iuuentæ quoque tuæ ne nimium crederis oro; suggerit hæc nonnunquam præcipitia consulta, traditq; in seram, nec proficientem pœnitentiam. Hæc vt præuideas tecumq; ante æstimes cupio; pro ea quæ mihi ac tibi communis est generis affinitate: sumasq; à nondum coniuge solidæ caritatis, nullo priuato affectu corruptæ argumenta; tua commoda meæ fortunæ (si sors arrideat) præferente.

Perculsus iuuenis improuiso responso (nil enim excepturam Isabellam crediderat, potentia è vicino eblandiente) non tamen sententia motus est; sed nec Reginæ, nec fratri, se sua consilia communicaturum respondit, quos sciret destinatis suis aduersaturos. Proinde si conditio placuisset, ne vlterius diu sibi desideratum matrimonium moraretur. Hæsisse animo iuuenis firmius deliberationem innotuit; quàm vt exhortationibus, aut vllo respectu velleretur. Et quia res, non clam & imagine, sed palam & verè transigenda erat, consulti Doctores, an nondum ex-

dum exuta purpura, aut aliquis conſanguinitatis prætextus obſiſteret. Vulgatum enim prudens matrona ſine auctore nouerat, fallacijs prorſus ignara dicentium; Ferrantis ſui coniugis matrem Æmiliam, Federici primi Mantuæ Ducis filiam credi. Sed quod tum nobis, ſuggeſtione & nemine contrarium docente veri ſpecie impoſuit, cum Gonzagæ familiæ hiſtoriam ſcriberemus, id poſtmodum manifeſtis argumentis falſum deprehendimus; libenterq; volumini iam impreſſo id abraſiſſemus, niſi feſtinatione operæ prius prælo exuſſet, quam auctoris cenſurâ corrigeretur. Tractum examen in menſes aliquot, cum nil indiſcuſſum Iſabella ſineret, ne feruidum iuuenem vis amoris tranſuerſum ageret; aut ipſa modico honoris ſui reſpectu procurriſſe diceretur. Iam enim non ſemel Cardinalem rerum ſuarum monuerat, orauerátque, vt tempus conſilio largiretur, quod peractum irritari non poſſet.

Creſcebat Mantuani aduerſa valétudo; quam ille intemperantia & morborum cauſis multò ante contractis intenderat; adeo vt de Cardinalis ſucceſſione nemo dubitaret; illumq; omnes verſo ſtudio ſequerentur. Spes vicinas & illecebras dominandi Iſabellam ad petitas nuptias illexiſſe, ſunt qui credant, ſunt qui abnuant; nec nos aut incerta pro veris, aut nobili fœminæ regnandi conditionem diſplicuiſſe teſtari volumus. Neque enim Principi loco natæ & eductæ ea fortuna incongruere videbatur; aut vniuerſi in prudentiam flexiſſent, ſi Regiam potentiam reieciſſet. Sub Auguſti finem depulſa cunctatione omni, & præſentibus non conſanguineis ſolùm, ſed Parrocho & teſtibus Sanmartini, matrimonium more ab Eccleſia & legibus præſcripto inter vtrumque contractum eſt; inſcio adhuc Mantuano; quamuis miniſtrorum aliquem deliberationis gnarum fuiſſe quidam ſuſpicati ſint.

Ad famam rei Dux irâ exiliit, non Ordinis ſolùm reuerentia (licet ne ſua quidem profundius æſtimaret) ſed & ſucceſſionis inuidiâ; quam à fratre haberi, ipſo in orbitate agente ferre non poterat. Vtq; apud deprehenſos, cum de remedio mali diſceptaretur immania proferebantur. Alij teſtes qui matrimonio interfuerant, è medio tollendos, vt contractus nemine contrarium prolaturo negaretur; Alij blanditijs Iſabellam Mantuam inuitandam, vt paucos poſt dies veneficio perderetur; tractandum alij Parrochum conſulebant: Mittendum interim in Vrbem, qui famam falſi argueret, facili vt rebantur fide, ſi prodituros veritatem ſuſtuliſſent. Plures iam abſolutum coniugium retinendum hortabantur, ſecura ſpe prolis; quæ nil Mantuano (ſi poſtmodum filios ſuſcepiſſet) diſtraheret. Et quidem Vincentius, quem viriles cauſæ mouiſſe credebantur; nec quod facti pœnitentiam induceret, occurreret; licet fratri contradicere non poſſet, nec auderet, ab eo ſe tamen, conſuetudine coniugij ſui arceri indigniſſimè ferebat. Vicit nihilominus Mantuani animus tamquam potentioris, vt iuuenis vſui Gazoli abſtraheretur: ſed & continuis expoſtulationibus eò proceſſit, vt quod ſine ſcelere admiſerat, flagitij inſtar acciperet. Id vt altiſſimè imbiberet die noctuq; inculcatum; ſummiſſis à Mantuano peſſimi conſilij ſuggeſtoribus; vt quæ ſucceſſionis in domo ſpes erat reliqua, diuortio perderetur. Et quò nulla exitij via domus conuelleretur, cui ſtrenuam operam Ferrarienſis Amita non dediſſet, ea quoque querelis occurrit; additis minis, niſi contubernio abſtinuiſſet.

Cæterùm alterum poſt menſem, nullo certo auctore vulgatum eſt, Iſabellam grauem vterum gerere. Tum Mantuanus nil criminum nimis congeri in eam putans, quæ ſibi pridem inuiſa erat, fraudes ac falſitatem publicè accuſauit. Partum quippe ſupponere cogitaſſe; ne quid cupidini ſuæ, & domus exitio deeſſet. Statim calumnia patuit; miſſis enim Sanmartinum Medicis qui illam grauidam faterentur, Gazolum proficiſci iuſſerunt: vt apud Mantuanos enixa

dubitationem & suspiciones omnes excluderet. Sæpius respondit nec grauidam se credere,nec vt vulgaretur laudare. Ituram tamen quò illam Mantuanus relegasset, non vt Principis domus Nepotem, sub Ducis tecto eniteretur (quod frustrà crederet) sed vt paruisse cognosceretur. Eò magis Mantuanus dolum appellare; iactareq; ideo Gazolum progredi dubitasse; vt certiori facinore, è partu supposito duraturam sibi potentiam strueret. Illa tamen & ituram se promiserat; & pluribus qui illam Sanmartino abeuntem comitati sunt, sacramento asseuerauerat, nil apud se esse, quod plenam vterum persuaderet. Plures menses Gazoli egit,non custodita & obseruata solùm,sed vt imagini carceris nihil deesset. Et quamuis in alieno, imò mariti solo ageret, suo tamen ære, sese ac familiam sustentare coacta est. Tandem vbi vana Mantuani ac Medicorum coniectura apparuit, dimissa est.

Innocens fœmina susperstes,grauis & intoleranda erat occupare spem successionis(quæ tamen impediretur)& mersisse domum omnem à Mantuano dicebatur. Quamquàm certum est (quantum humana coniectura progredi licet) potuisse ab eà viridi adhuc ætate, & florentibus viribus prolem suscipi, & stabiliri certissimam domus securitatem, si consuescere marito frater permisisset. Id omnes, & quibus matrimonium placuerat, & quos offenderat, testabantur. Sed obsequendùm Duci, appellandúmque probrum erat,cui diuinæ & humanæ leges suffragabantur.

Eò vsque obloquendi licentia valuit;vt quæsiti testes publicè interrogarentur; qui Æmiliam Federici Mantuani Ducis filiam assererent; eorumq; responsa publicis tabulis insererentur; quæ paulò post, indicenda illi lite Romæ proferrentur. Et ne vno tantùm nomine excluderetur honestissimo matrimonio, atrociora quàm vt credi possent commentari placuit. Deuotionibus enim ac magicis artibus motum mente Vincentium in incestas nuptias præcipitatum credi placuit; quæsitis qui incomperta faterentur;quísque præmijs aut minis crimen conscientiæ fatendo diluerent. Reperti duo,& ij vili loco geniti,viliorię; ministerio Aulæ assueti; qui non rem solùm vt dicebatur,testabantur;sed adeo congruentia proferebant;vt sub præceptore dictata reddere viderentur.

Ludouicus Martius Vincentio Principi primùm à secretis,quod consuluisse ac siluisse matrimonium argueretur, tetro carceri mancipatus, plures annos in continuo timore egit; & quamuis secretorum vniuersa cognouisset, medicaminibus tamen Dominum suum illigatum fuisse testari noluit; ne aut illum temeritatis,aut Isabellam probatæ sanctimoniæ Fœminam sortilegij damnaret. Priores sufficere causæ videbantur,vt illa conuinceretur. Itaque delecti Iudices; & more Curiæ solito processus in probationem formatus est. Sed quia crimen impietatis erat,traditi Mantuano Inquisitori testes;& quæ olim dixissent, repetere iussi sunt. Constantissimè retulerunt; vtque maior negotio auctoritas pararetur,petitus ab Vrbe,& missus Commissarius,qui de obiectis criminibus quæreret;& singulorum Aulæ Romanæ fidem faceret. Illi solita audacia,eàdem vocis ac vultus firmitudine,quod prius deposuerant,retulerunt. Vix credi poterat, quod audiebatur. Absurdius enim vero credebatur, Isabellam prudentiæ spectatæ fœminam, vni testium (qui coniugis ministerio attinebatur) sibi hactenus ignoto,tam ardua communicauisse;aut fœmina vili ac mediastina vsam,apud securam deposuisse secretum sperauisse. Coniecturam falsi vrgebat, quod ea ab Isabella domo pulsa postmodum, & ob non probatos sibi mores,ad suos remissa foret; cum tamen eius incolumitas (si quid doli latuisset) exitiabilis illi credi posset:licuissetq; Patronæ(nemine rem aut factum examinaturo) offuturam sibi mulierculam perdere.

Vbi

Vbi vniuersa composita, vrgere Pontificem Mantuanus cœpit, vt in ream,ac conuictam,animaduerteret. Sed aduersus Matronam Principum coniugem,matrem,consanguineam,indefensam & inauditam,nihil quod existimationem imminueret agi poterat. Testes proinde qui Mantuæ erant Romam deduci Pontifex imperauit;& Isabellam ad dicendam in Vrbe causam vocauit. Etsi rari hactenus famæ crediderant, haudquaquam tamen obtemperaturam illam rebantur; quod in suo supremâ auctoritate Domina,externos rumores tuta ridere posset,& ipso neglectu confutare. Illa non aliud quàm quod honor,& Orbis opimo consilium suggerebant amplexata,statim in Vrbem venit, & ne corrupisse Iudices diceretur,Arci Sancti Angeli arctissima custodia haberi voluit. Hic quibus calumniis exercita,quibus petita insidiis,qua fortitudine fuerit,& norût omnes,& nos referre supersedemus;quod Pontificis sententiâ innocens deprehensa sit;testesq; suam,& alienam fortè perfidiam fateri non erubuerint. Hæc in plures annos egressa compendio tradere voluimus,vt Historiæ series curioso satisfaceret; nec posteri ignorarent; quid in hac scena fidi ac integri sperare liceret,quoties immoderata desideria, maculosis animis insederunt.

Cum hæc per Italiam gerunrur;non minor seditionis per Gallias suspicio percrebuerat; in quam non Condæus Princeps solùm Regiæ successioni proximus, sed & plerique magnæ existimationis viri nomina dederant; Reginæ matris,& tum vsurpatæ administrationis inuidia. Secreta Parisiis conuenticula, & coacta missaq; armādis seditiosis arma,sors detexit. Et nisi festinata executione,obuiam facinori,Regina cæteriq; administrationis participes iuissent, nouum genti Regem Condæum fortuna imposuisset. Audiebantur per fora ac cœtus turbidæ voces, quibus gentilitiis Condæi insignibus, detergi abiiciq; fascia (quam barram dicunt) iubebatur; non alium in finem,quàm vt eo discrimine armorum sublato, priora nihil à Regiis differrent;pariterq; Regio diademate insigniretur. Puerum quidem Regem tumultus iste non perculerat, sed Matrem suæ ac filij potentiæ anxiam reddidit;vt temeritati festinato remedio occurreret. Quâ facilitate plerique in rebellionem consenserant,aperuêre;more gentis,tam immania sine professione degeneris animi credentis. Captus itaque Condæus,& secretè habitus, pœnâ suâ omnes admonuit. Neq; tamen extrema in Regij sanguinis Principem decreta sunt; sed subtracto tumultuantibus duce, potentissimo Regno securitas restituta. Vulgatum per Italiam Mantuano auctore subdito,tantum discriminis Regi,Sabaudio machinatore obiectum;quod Reginam Matrem pridem dilectione nepotis auersatetur. Alij Hispanos fraudis accusabant, vt verso in viscera regni bello, nullo externo præsidio Sabaudius adiutus opprimeretur. Hæc variè tradita in medio relinquimus: quamquam certum sit, misso in carcerem Condæo,& Regio edicto vocatis consciis ad pœnitentiam,inchoatum tumultum deposuisse;Reginæq; ac Curiæ administris solitam populorū obedientiam rediisse.

Gallus Principem Condaeum in carcerem conijcit.

Nondum Aldigherius cum mille equitibus,sex millibus peditum Alpes transcenderat,à Sabaudio expectatus,& certam bello vim laturus;& iam in vicino audiebatur, acceperatq; literas Sabaudius plenas certitudinis,& amicæ fidei. Id Pontifex & quibus pax Italiæ cordi erat,metuebant, præuidebâtq; ingentia belli mala; earum in quas ea tempestas inclinasset prouinciarum ineuitabili pernicie. Bettunes ætate & viribus Ludouisio validior;nec promptitudine animi inferior; quibus artibus imminens Italiæ exitium, magno honore suo, maiori Regis Galli existimatione declinaretur; dies noctésque agitabat. Metum inanem frustra Hispanis incuti nouerat; eóque non ante Toletanum tectum consilij aggredi voluit, quam Sabaudij scripto probaretur, per ipsum non stare; quò minus conclamata toties pax reciperetur. Ludouisium Cardi-

Ludouisius & Bettunes ofsiciunt cum Toletano pro pace.

nalem senio & tot irritis officiis lassarum, in partem muneris aduocauit, traxítque ad Sabaudium; vt cognita voluntate Ducis, apud quem contumacia accusanda esset, deprehenderetur. Primis tenebris Ducem conuenerunt: nec multis immorati, quo candore animi quietem admitteret, manifestis documentis didicêre. Festinatam enim ac securam pacem ante alia se desiderare; nec certiori compendio,quàm pactis Astensibus executioni mandatis, eam haberi posse respondit. Summam in eo difficultatem vertere, quod diu concordiam partium remoratum sit, an Toletanus foret militem dimissurus: quòd Catholici Regis ministri, ad id teneri se non putent. Proinde non Bettunes solùm,sed & Ludouisium credere,si Toletanus tota Pedemontana regium exercitum detraxisset, libera ea loca restituisset quæ bello capta essent; & vtriusque Regis fide Sabaudio cauissent, non ipsi, non Prouincijs, non subditis impostetum nouis iniurijs insultaturum;dimissurum Sabaudium Gallos omnes quod sub signis habeat; ijs exceptis quibus vti familiariter consueuisset. Porrò dimissis Pedemontanæ oppidis, illico Sabaudium quæcunque Mantuano per Monferratum ademisset,redditurum. Incipiendam à Sabaudio restitutionem, & alternatim à Toletano continuandam.Vbi veteres in Dominos capta redijssent,Alemannis omnibus à Toleto dandam missionem, mox Heluetijs, postremò nonnullis Equitum centurijs. Præter supradicta vterque legati Summi Pontificis,& Christianissimi Regis nomine,quò toti Italiæ quies inconcussa pateтur, a Toletano requirebant,vt sponderet, quoad controuersiæ Archiducum Austriæ & Senatus Veneti componerentur,se aduersus eam Rempublicam nil hostilitatis admissurum. Nec enim aut cum Christianissimo Rege,aut Sabaudio, nisi illacessitis Venetis solidam pacem intercessuram.

Toletani responsum.

Hæc nullis ambagibus, solúsque boni publici causa Toletano exposita, quibus ille sequenti scripto satisfecit. Ludouisium ac Bettunes apud Trizerum sibi dixisse, vt quæ sibi negotij absolutionem concernere viderentur,exponeret, sed ideo abnuisse,quod id potius Sabaudij munus esset;cuius relatu sciat eo se libello compellatum. Nec plura additurum, fuisse,nisi quieti Italiæ prospexisset; daturum verò documentum Regij in eo negotio candoris. Exitum rerum & quæ aliquot ante menses secuta sunt, haudquaquam sui Regis mentem immutasse: cui certum sit, non sibi eo bello aliena imperia quærere; sed pacem sectari, prohiberéq; minores Principes, ne mutua digladiatione deterantur. Bis Sabaudium arma aduersus Mantuanum tulisse; & hac postrema vice, non ante vllum Hispanum gregarium Pedemontanam tetigisse, quàm ipse in Langoscam impetum fecisset;& prius quàm vllus Regis miles Monferratum ingressus esset (quod Regina Galliæ à Gubernatore Mediolani petierat. ab ipso Balzolum, Villanouam, ac Monferratuum capta ac concremata. Id quidem contra promissa Christianissimi Regis admissum; manerẽque Mantuano causas querelarum apud illam Maiestatem: quod data publicè fides, & Oratorum promissa sese excidio dedissent. Has satis validas belli causas esse, cuncta tamen obliuisci paratum; si ille vniuersa quæ Imperio,Monferrato,proprijs subditis,Mediolanensibúq; detraxerit, restituisset. Iaciendo bonæ pacis fundamento, Sabaudium ac Mantnanum scriptura plenæ fidei promittere debere, se propria cuiusq; iura ac prætextus coram Cæsare experturos;& interim cum ciuiliter disceptant,ab armis discessuros; iuxta formam conditionum multò ante sancitarum. Dimittendum à Sabaudio militem omnem prout spondeat. Cæterùm quādocunq; Ludouisius ac Betrunes, Summi Pontificis,ac Christianissimi Regis nomine fidem dederint,vniuersa bello capta à Sabaudio prioribus Dominis reliquisse,& quem coegerit militem Gallum dimisisse; tum se quæ bello cœperit omissurum, & exercitum dissoluturum

Regi

Regi quidem in pace exercitu opus non esse, nullâ tamen lege aut pacto teneri ad exarmandam Prouinciam; nec id aut à Sabaudio poscendum, aut à Rege concedendum esse; se nihilominus certa fide promissurum, nullis à Regiis copiis iniuriis Pedemontanam, aut Sabaudiam offensum iri, vt Pedemontanę ac Regiis prouinciis concordia postliminio reuertatur. Quod Venetos spectat, eos nec pactis Astensibus complecti; nec ea super re à se Rege mandata accepisse. Huic scripto sic à Sabaudio responsum.

Credere se non vno documento, pacis in Italia desiderium vniuersis approbauisse; non solùm eorum oppidorum quę primo bello cœperat, arbitrio Hispano Regi promisso; sed & altero, cum pactis Astensibus accessit, milites omnes dimisit; promptumq; se singulorum quę occupauerat, restitutioni obtulit, quotiescunque metu Hispani exercitus solutus foret. Quod si Regiis ministris, pax quam perstrepebant, placuisset, Astensium conditionum executione quàm breuissimè vniuersa componi poterant; sed cum exercitum Astio deductum, non retinerent solùm, sed magna vi augerent; aliaq; aduersum se ac subditos machinarentur, coactum se denuò ad arma, in propriam ac suorum securitatem. Ad Mottam copias suas promouisse, vt hostiles præueniret, transitumq; Sesiæ amnis occuparet. Nec antequam eum Christianissimi Regis Oratorem Bettunes; & honestissimas conditiones, quas ab Aula detulerat, rejici animaduertit: non honesti prætextu, sed fastu, & neglectu. Accessisse alia offensionum, quibus prouocatus abstinere bello sine nota non potuerit. Pons ad Villatas iactus, duo munimenta in præsidium capitibus pontis vtrinque educta; Padus ad Pontesturam ponte iunctus; mille moschettarij Hispano ære apud Casalenses descripti; sumministrata esurientibus annona; apud Casalenses, Trini, Pontesturæ vsui hostium furni extructi, & commoditati Legionum (quæ iam Candiæ, & ad Villatas tendebant) deseruirent. Imo & maioribus irritatum: quo enim die ipse, nullo apparatu belli, certo tantummodo nobilium comitatu septus, a Mortâ Sesiam iuxta equitabat, pluribus moschettorum ictibus impetitum; & eo insultu Dominum de Iners vulneratum; neque tamen à suis in Hispanis, vel iactum lapididis tolerasse. Sed cum cohortes Regiæ trans Sesiam plures villas Mantiæ prædati forent, tum se Langosco infesta signa intulisse. Hinc apertum iudicanti esse, cui prima noui belli causa sit imputanda. Ex belli certè disciplina se fecisse, vt Balzolæ, Villanouæ, ac Morrani ignis immitteretur; ne aut stramento popularium hostilis equitatus nutriretur, iisve receptibus vteretur. Querelas Mantuani frequentiâ ac vanitate iam in risus abiuisse; cædium, excidiorum, rapinarum, damnorum culpam in se vnum flectere debere. Cum enim concordiæ Astensis beneficio summa pace; quam illi Christianissimus Rex obtulerat frui posset, veniâ subditorum quos aduersos sibi expertus fuerat; partem se potius belli facere voluisse. Imò in eos famulos seuerè inuectum, qui id illi solitum testabâtur, & imminentia ex eo mala præuidebant. Quod ad restitutionem locorum spectet, ea singillatim executurum, ad quæ teneatur: Toletani nihilominus scriptum, per quædam incerta sibi rerum genera euagari, quibus se responsurum recipiat; vbi quò illa flectantur, integrè percepisset. Certiora illi in quibusdam iura esse, quàm vt perfunctoriè explicentur. Nullo inter se ac Mantuanum scripto opus esse; satisfacturum integrè pactis Astensibus, idq; negotiationi Commendatoris Sillerij apud Hispanam Aulam congruere. Perspectum sibi esse, non alio Iudice, quàm Cæsare, subditorum Imperij lites dirimi posse. Promisisse nihilominus, non se in posterum Mantuanum armis vexaturum; sed iura sua ciuiliter experturum. Id optimâ fide seruaturum fuisse; nisi prior Mantuanus proprium exitium malis consultis procurasset. Quorsum enim attinuisse, media in tractatione pacis, in eorum vitam ac for-

Cui Sabaudius satisfacit.

tunas sæuire, quos & vetus consuetudo obtinuerit, & Sabaudia tutela noluerit præstiti sibi seruitij, non inquiri, non damnari, non puniri? Mantuanum duos suspendio perdidisse, plures bonis mulctatos Patria exegisse, & (quod caput rerum fuit) Sangeorgium virum nobilem ac virtuosum offensis depressisse. Speciosissimam quippe domum illius, qua vna Casalensis ciuitatis maiestas continebatur, solo æquasse: &(vt plus sibi ipsi mali consciscerer) loco sumendi à rei supplicij destinasse. Scire omnino Mantuanum debere, nisi impuni & illæso Sangeorgio, nullam vnquam sibi pacem futuram fuisse. Neque tamen iis acerbitatibus, nisi infimæ sortis homines corripuisse: manere Proceres, vicem mali animi in tempore reddituros. Solutionem militiæ cuius olim Bettrunes ac Ludouisius formam sequentem, scriptis verbis conceperint (Sabaudium omnes à se Gallos dimissurum, iis quibus familiariter vteretur exceptis; si prius securum illum Regis vtriusque fides reddidisset, & personæ & subditis id illi noxæ non futurum: Toletanum tamen primum oppidis, imo Pedemontana omni coactum exercitum detrahere debere) nunquam se apertè spopondisse; licet vtrique Legato, id anxiè requirenti respondeit, amore pacis facturum se semper quod iis falq; voluissent. Nec promissam dimissionem exercituum Catholici Regis eius ministros negare posse, quam pacta Astensia facili verborum intellectu complectantur: sed insuper id Hispanum Gallo Regi per literas promisisse, quod sibi eius Maiestatis administri, non semel fassi sunt. Id nisi ex vero esset, non Marinum, non Mangeanum, non Bettrunes Oratorem suum Mediolanum id expressuros misisset; satis cognito, non alio remedio promptius Italiæ pacem conciliati posse. Postremo quod Venetorum suspiciones tangit, ideo Summum Pontificem ac Regem Christianissimum iteratis officiis prosecutos, quod vtrique ardentissimè pacem Italiæ procurent. Quoties enim Veneti suspicionibus belli vrgeantur; certum esse eorum motu totam Italiam nutaturam. Subesse fœdera ac promissa, quæ forsan vniuersa Hispani non didicerint; quæq; consilant, eos partis hactenus contentos agere. Imò dissolutione militiæ, vt securum se putet, sic & Venetos solicitudine, eorumq; amicos cura leuari. Quod si Toletano pax Italiæ placeat, leui hoc documento palam facere posse; cui vniuersi quietem rerum acceptam referant: Præcipuè quòd Rex Hispanus ac Veneti, nullis adhuc mutuis offensis intumuerint, non armis congressi sint: Quodq; Rex Christianissimus, eorum cum Archiducibus discordias compositurum se receperit, communi in decertantes charitate, & animo in pacem gentium procliui.

Hæc mutuò Sabaudius Toletano perscripserat; sed vbi responsio, concedente Ludouisio ac Bettunes Toletano permissa est, non aliud expresserunt, quam quòd annectimus, latinè versum: Deum & Orbem vniuersum nouisse, veràne an falsa contineat Sabaudij responsum, quod à Ludouisio ac Bettunes acceperit; pariter an scribendum, an mittendum, an recipiendum foret. Sibi quidem videri illud noua responsione non egère; nec Principes viros iis occupandos quæ desiderio pacis aduersantur. Summo Pontifici debitam reuerentiam, & in Christianissimum Regem amorem obstitisse sibi, ne scripturam laceraret; quò minus tamen non remitteret cohiberi non potuisse. Obstupuit lecta scriptura Sabaudius, secutiq; animorum motus acerrimi in vindictam; ne tantùm sibi licentiæ Mediolanenses Gubernatores, aut maiorum Principum contemptum vnquam impunitum crederent. Satis tamen habuit, rem omnem breui risu excipere, cui certum erat, audaciam & fastum Toletani suam causam approbare. Sed quia modus ille scribendi læserat vniuersos, repertus est ex eo numero, qui breui scripto factum argueret, cæterisque rei ignaris communicaret. Sensus is fuit:

Toletani conclusio.

Responsum Toletani iis admirationi non fore, quibus natura hominis perspecta est.

cta est. Obstupescere eos posse,qui æstimatione ministri Regij, & congruentes muneri virtutes præsumentes, vidissent adeo illum impudenter in dubium vocare cessionem oppidorum Monferrati, fractam Sabaudio fidem promissorum, dissolutionem militiæ Sabaudiæ iure pactorum Astensium, promissionem illius nouæ restitutionis, quotiescunque suspicione Hispani exercitus foret exsolutus. Christianissimi quippe Regis Oratores veritatem fassos; & vniuersos nouisse, quis prior quietem ruperit,bellum intulerit; eàque admiserit, quæ scriptura Sabaudij serie prosequitur. Deum enim & Orbem scire, vera esse; & Principum apud Sabaudium pro tempore legatos posse singulorum fidem facere. Tolerano tamen,cui inuisa veritas est Sabaudij,responsum ingratum fuisse eos animaduersuros, quibus in confesso est, detectam veritatem, nec fuco adumbratam aliter proferri non potuisse. Pontificis ac Christianissimi Regis ministros, vt suorum Dominorum pacis desiderio seruirent, & recipere illud & deferre ad Toletanum debuisse; & cum Toletanus quartum iam diem apud se retinuisset, modestius rescribere potuisse, honestissimis conditionibus acquiescere; nec aduersus ministros, ortu & dignitate non inferiores, summosq; Europę Monarchas referentes,adeo abominabili neglectu vti. Stolidam prorsus vanitatem & temerariam superbiam responsionem illam præferre;adeo vt Hispani ipsi auersati insolentiam dicantur, & stultitiam nauseasse :iis enim verbis visum, quasi Gallorum Rex secura & vnita potentia Hispano maior, Toletani amorem magno in quæstu habere debuerit; aut Toletanus multum dignitate excidisset, si cum tanto Rege,Amoris loco, Reuerentiæ vocabulum vsurpasset. Ne Regem quidem Hispanum, collocata & accepta filia gloriosius loqui potuisse. Sed nimirum ea in gente fastum & arrogantiam mores superare; ea verò in Tolerano,vt in suo spectari. Et quando aliter quàm scripto responsurum se Sabaudio promittat, magis excusatos Ducis conatus fore, si par pari retulerit;& facto Toletanum docuerit, illi quoque mentem & neruos esse. Communi tâtùm Italiæ fato posse indolescere,cuius malo seditiosus ac superbus administer aduenisset. Et quia non vno argumento inimicus Toletani animus innotuit, subornatis in Sabaudium subditis, & stimulato Nemursio, vt domui suæ bellum faceret(quamquam magna suorum hostium ignominiâ,& confusione Sabaudij Princeps filius glorioso exitu motum illum composuerit; & Nemursius ipse sanioribus consilijs admonitus Toletano vt flagitij consultori illuserit,& improsperam expeditionem detestatus sit) hinc Sabaudium Diuini Numinis patrocinio in primis, mox iustitiæ causam suam commisisse,aduocatis in subsidium iuris sui Regibus ac Principibus;quorum placito Astij annuisset;quorúmque maximè intersit sui conseruatio, nec non amicis, dilectisq; subditis suis,quorum pietatem ac fidem, profusis fortunis, & forti animo aditis periculis,sit expertus.Eò proinde maiori securitate Summum Pontificem, ac Reges arbitros,in suam tutelam aduocare,quò promptiorem se, eorum ministri,recipiendis conditionibus pacis inuenerunt; nec aliquid vnquàm omisisse, quo tranquillitas Italiæ compararetur. Imò ante reuocatum bellum quæcunq; Christianissimus Rex consuluerat, statim admisisse; nec alium quàm Betrunes Oratorem suum testem appellare; cui notum sit, etiam post resumpta arma nihil Sabaudium abnuisse,quod Regis sui desiderium,& publicam quietem contineret. E contra Toletanum decantato ad fastidium pacis nomine bellum spectare,nutrire Principum odia, & augendo honori suo,ditioni Pedemontanæ inhiare.

His diu agitatis,cum res inter bellum & pacem ambigeret, Mantuam literis vilissimo hominis delatum est, Archiepiscopum Sanctorium; prudentissimi & sanctissimi Cardinalis dignissimum nepotem, virum grauem, & styli purissimi,

Zz 4

sui temporis Historiam non vno volumine complecti; partémque augmenti, Monferratense bellum sibi sumpsisse. Placere forsan studium viri potuisset, nisi virtutem ac libertatem(propria scriptorum ornamenta) in eo expertus Mantuanus,eorum quę præcedenti quadriennio admiserat famam metuisset. Iam enim quibus causis apud omnes argueretur nouerat;Sanctoriumq; nil gratiæ dare plurium testimonio acceperat; quibus cum auctor quædam contulerat; vt si nondum edita censurá experta forent,minus publicum horrescerent.Prorupit Mantuanus in conuicia, & verbis Sanctorij, facta se compositurum testatus, plenas prępruptæ acerbitatis literas ad illum scribi iussit,quarum thema sic habebat.

Pridem se intemperantiam illius excepisse;vt iam mirari non possit,sed indignari. Meminisse certè debuisse,quo præcipuè nomine apud Aulam Romanam malè audiat;linguæ licentiam sæpe gladios incurrere. Æstimare proinde debere,quem sibi Principem infamandum sumpsisset : nempe non gratiæ solùm, sed & reddendi odij validum. Aderat vir nobilis, cui non Mantuani solùm, sed & Sanctorij mores perspecti erant. Itaque vbi impetus ille comminationum deferbuit, placidis verbis Dominum aggressus, admonuit, aut æquum sibi nobilem illum scriptorem fore : aut si quæ vera ac comperta habuisset, proferreque in animum induxisset,in virum constantem frustra tetriculamentis incurrere. Melius & honori congruentius quæsitissimæ vrbanitatis epistolam mitti posse,qua non minis,non precibus,sed comitate retineatur. Sed Mantuanus cum sequenti ferociam exuisset,plus nimio facilitatem admisit:Adeo vt preces deferre, & inter beneficia reputare silentium videretur. Prudentius Sanctorius, cum obsequium suum erga domum Gonzagam,& veterem amicitiam bonæ fidei testimonio appellasset, nulla argumenti parte singillatim nuncupata, citra vllius iniuriam,candidam se veritatem traditurum promisit. Porrò vt proiectarum precum apud assentatores Mantuani literæ pro imperiosissimis, sic liberæ Sanctorij pro vilissimis acceptæ sunt; falso vtrinque iudicio, cuius experimentum tempori reseruamus.

Per eadem ferè tempora Costæ cuidam Genuensi quinquaginta aurei dono à Mantuano missi sunt : ab eo Monferratense bellum Italo sermone componi acceperat. Ad cuiuscunq; scriptoris nomen horrescere cœperat,habebarq; ab Vrbe literas, quibus docebatur certam suæ gloriæ perniciem omnem calamum laturum. Pagani quoque militaris viri breuem & compendio similem Historiam pauerat; siue libertatem hominis, siue præsumptam generis humani opinionem formidaret. Munus Genuensi missum continendo in officio scriptori, non sufficere creditum;& si vera sectarus foret corrumpendo scriptori impar esse.

Iam Thaurini Aldigherius & in vicinio audiebatur,peditatu & equitatu in Pedemontanam expeditionem deducto. Longobardia fama Ductoris contremuerat, æstimatione præteritorum, futuri metu. Pluribus nihilominus millibus Sabaudius ambiebatur; vniuersis bellum & pericula poscentibus. Ducis solummodo vox audentibus deesse videbatur; quæ gestientibus in pugnam hostem ostenderet, & prælium cui victoria necteretur offerret Meditationum Toletani fama stimulos addebat : quod is ingentes copias Astensem ditionem iuxta sistere diceretur, vt relicto à tergo Astio Chierium inuaderet; eamq; Pedemontanæ partem quæ funditur in agrum opulentiorem. Victori paulò ante apud Sabaudiam contra Nemursium Principi Pedemontano, his quoque locis concedendum aliquid dicebatur, vnde magnis ausis lauream reportare, & Hispanos modestiæ admonere posset;eoq; visum vt Masseranum,Crauacorum,Sangermanum,& Catinaram inuaderet; loca Vercellis & Biellæ contermina; & quæ Hispanus præsidiarius anxiè seruabat. Potior tum viribus Sabaudius credebatur, cuncta-

cunctatioq; & eorum locorum neglectus parum militari disciplinæ congrue-re: vt quibus hactenus angustijs arubitæ forent, expedirentur, possentq; ciuitates & oppida auxiliatricem manum sibi mutuò porrigere.

Præter has belli leges Masserani quoque Princeps generosum Sabaudij animum irritauerat, vt tamquam a desertore pœnas reposceret. Quamquam enim Masserani Principatus, liberam & à fide Romana pendentem dominationem habeat; domus tamen Fereria, aliquot per Pedemontanam oppida munerabat, quorum iure Sabaudio Duci, vt directo Domino addicitur. Cœpto inter Sabaudium & Hispanos bello (causas certiores ignoramus, nisi potior securitatis spes impulit) Princeps speciosiora sectatus Hispanos in tutelam non delegerat solùm, sed & admiserat: quorum opibus tutum se, & belli malis intactum sperauerat. Licet fidi amicorum monuissent, ne se alienis simultatibus insereret, tutusq; domi à longè alienas miserias prospectaret: sic illi mansuram potentiam, & quæ per Pedemontanam possedisset inuiolata futura. Adsciuisse hostes, & aduersum se præsidijs imposuisse, Sabaudio hostilitatis speciem fecit. Detractis quippe locis Pedemontanæ, etiam libera aggressus est; non vt Sedi Apostolicæ auferret, sed quod vbicunque inimicos deprehendebat persequeretur. Ergo Pedemontanus, habito suorum delectu & Bianzani præscripta hora conuenire iussis; eóque duobus tormentis bellicis cum prouentu bellico deuectis, vnà cum Principe Thoma fratre, in eam expeditionem profectus est. Hinc Inguenæ Baronem, cum duobus peditum millibus, equitibus quingentis; turmis Viueroni præmissis legauit. Hic Biellensem insuper militiam; vt fortior hosti occurreret, intra diem tertium coegerat Ludouico Gromo, Hieronymo Bertodano, & Francisco Barletto ductoribus. Iussus a Pedemontano fuerat, Petardos, scalas, cæteraq; obsidionum machinamenta comparare, secumq; deferre. Et primo assultu Masseranum aggredi; si improuisa vis populares cõsternatione ad deditionem impulisset; aut abnuentes occupasset. Ceterùm ne quid temerè aggrederetur, exploratores Masseranum miserat; vt situm loci, & præsidiariorum numerum discerent, ciuiúmque animos experirentur. Regressi illi quingentos pedites, centum equites tutelæ inesse testati sunt; procul eo præsidio ciues à metu agere: sed pluréśne auxilio aduocaturi, aut & ipsi excessuri forent haudquam assecuti sunt. Digna situ res credita.

Cur Sabaudius profectus sit Principem Masserani.

Proinde cum inter Ductores forma agendorum sententijs examinaretur & dum Pedemontanum præsidij certiorem faciunt (qui Sesiam iuxta, quos præmiserat cum pluribus sequebatur) obuium ciuium quemdam habuêre vulnere saucium, egressumq; loco vt in tutum receptus, maiori securitate ac quiete curaretur. Interrogatus, discordiam præsidij fassus est; non Ducem Duci, non peditem equiti conuenire. Hinc tractam simultatem depulisse Masserano vniuersos; & si in sequentem inuasionem loci distulissent, neminem in armis inuenturos. Idem paulo post rusticus quidam casu in Sabaudios delatus retulit, captusq; ac retentus, ne quo indicio ciues imminentis discriminis aduerteret. Maiores copias opperiri frustra visum; nec enim earum quas sub signis habebant virium pœnitebat. Turmas itaque militum à Collonello Mompesaro deductas tres in cohortes partiti sunt; relictusq; Viueronus cum Equitatu valido, vt extrema sociorum tegeret; præmissosq; pedites, itineris commoditate spectata mox assequeretur haud procul Masserano. Die orto trepidantes & agendorum nescios Masseranenses aggressi sunt: qui cum destitutos se præsidio, non arma, non Ducem habere viderent, deditionis colloquium orarunt; & cadente iam die victores recepêre: magno Hispanæ famæ dedecore; quòd præsidium amisissent, quòd fidei commissos populares destituissent, quod nobilissimum municipium prospectan-

Pedemontanus Masseranũ capit.

tes,quanto minus quàm consentientes ire in potestatem hostis fuissent.

Pedemontanus ea parte victor, die eodem Catinaram flexit; non quidem vt eadem facilitate capi posse crederet (duo enim peditum millia, & ducentos equites præsidium intus agitare nouerat) sed prælio & assultu tentaturus. Citius illi famam quàm hostem habuerunt. Nec immoratus manibus Comes Cerbellonus; sed duo millia & quingentos pedites, equitesq; trecentos in auxilium aduocauit. Id certus explorator Pedemontanum docuit. Itaque in expugnationem profectus Principem Thomam fratrem cum Equitatu misit, vt aduenientium iter præcideret; & manus (si prælium ausi forent) consereret. Romagnanum ac Catinaram inter viam Hispani delegerant; & licet Princeps Thomas ingenti festinatione accurrisset; & locum insidijs opportunum cœpisset; illi tamen præuenerant, euaserantq; vicinum saltum, & Catinaram venerant, ignaris omnibus, & diutius eorum qui iam prætetierant aduentum expectantibus. Totam noctem in equis sub aperto Sabaudij egêre; rigoresq; frigoris, & boreali vento pœnè exanimati. Quod si Cerbellonus, militibus suis equisq; curatis, in frigore rigentes inuectus foret, notabili strage imminui partium fortuna potuisset. Sed illi tandem non vno loco suscitatis ignibus matutinum frigus vtcunque tolerauêre. Tum Thomas ad expugnationem versus, dispositis tormentis in mœnia iaculari cœpit. Globorum alij inferno murorum aggeri figebantur; alij summas pinnas detergentes, aut per inane delati parte posteriori oppidi procidebant. Diei obscuritas impedimento fuit, quo minus tanta vis vtiliter insumeretur. Densa quippe nebula cœlum inuoluerat, vt non mœnia, non locorum opportuna certo ictu pati possent; tormentorumq; alterum, frequentibus ictibus detritum, parum futuro operi vtile euaserat. Sed & quinque ferè præsidiariorum millia, eo exercitu impelli non posse videbantur. Imo Ductores Sabaudiorum tempestiuum receptum commendabant. Retracti ergo ab obsidione omnes & partim Masserani, partim per adiacentes villas dispositi sunt, hospitio tumultuario vsuri, donec in nouas expeditiones vocarentur.

Pedemontanus imprespere Catinaram aggreditur.

Altæ niues & frigus montanum intractabile cœlum reddiderant: eo plus Sabaudijs copijs cum tempestatibus negotij, quàm cum hoste erat. Hispanus aduersus imbres & niues tectus, quæ prius insederat, tuebatur, vt à rigore algentibus curati ipsi & integri prouocarentur. Paulò post Pedemontanus paterna ægritudine correptus spatium hosti dedit validè rebus suis prospiciendi. Nec enim tot millia sine duce, eandem disciplinam, aut constantiam habebant.

Eodem ferè tempore Sabaudius, depulso morbo, qui animum potius quam corpus conflictauerat, & è breui languore recepto Principe filio, Biellam primùm, mox Masseranum venit. Hic inter ductores stabili sententia Crauacorum petebatur; ne magno apparatu belli, leuia tantum consectari viderentur. Crauacorum arduo situm, Castelli insuper munimentum habet, arte & validis propugnaculis ambitum. Hoc per nocturnas insidias appositis scalis ingentibus tentari à Comite Viuetoni placuit: & ipse delegato munere gestiens, fortissimos commilitones adsciuerat. Sed detecti hostis, & altitudo mœnium quo minus caperetur obstitit. Crauacorenses audito rumore, conferri eam partem quæ petebatur obsederant, & in detectos securiori ictu iaculabantur. Sabaudius duorum millium peditum, & trecentorum equitum delectu ante habito, delegata in Pedemontanum belli cura, Vercellas rediji; nulla certa futuri destinatione, vniuersorum tantùm cura eò versus vt solus omnibus prouideret. Hic auctis copijs nocte sequenti Trinum improuiso aggredi cogitauit; & facilis receptus assultu secreto erat; nisi viæ duces, cum per auia, & distantia inscij incederent, plures horas vano errore consumpsissent: quare nisi orto iam die, & dolum operiente

riente Trinum delati sunt. Id palam oppugnare, & breui obsidione capere non licebat; quòd Hispani nouis aggeribus mœnia cinxissent; plura quàm ante fuerant tormenta inuexissent, & magno præsidiariorum numero locum firmassent. Sic licet regressus Vercellas Sabaudius fuerit, vniuersa tamen circum sui metu compleuit, addiditq; vicinis non magis quàm dissitis solicitudinem; vt non Hispanis non Mantuano quidquam securi esset.

Pedemontanus interim diuersa loca milite sepserat, ne cui Creuacorum accessus esset. Postua primùm insessa; mox ducenti Sabaudij Guardellam missi vt exructo tumultuariè munimento, quamquàm intra Mediolanensis ditionis terminos procul hostem arcerent. Mille quingentis passibus à Crauacoro locus abest. Hispani percepto motu, & municipij metu, cum multis millibus aduersum procedebant. Iamq; Burgum Sesiæ & Serrauallem deuenerant. Itaque muniendis castris occupatos Sabaudios deprehendêre, & totis viribus cinxerunt. Nec illi aut necessitatis, aut fortitudinis obliti statim terga verterunt. Sed cum diu multo sanguine ac vulneribus pauculi, multa hostium millia sustinuissent; multitudineq; potius quàm virtute obruerentur, sese Hispanis dediderunt. Æstimatio constantiæ, & quod plerique victorum pariter cecidissent, in exitium deditorum Hispanos conuerterat; nisi mos belli tantùm immanitatis damnauisset; & Sabaudios vicem breui reddituros formidassent.

Improsperis eo tractu Sabaudiorum rebus, persuasum quibusdam fuerat, abscessuros hoc loco, & cogitationem Crauacori omissuros. Sed apud Pedemontanum diuersa consilia voluebantur, obfirmatis cunctorum qui aderant animis in oppugnationem. Concubia adhuc nocte dant signum; & per turmas dispositi tamquam ad prælium vicinis collibus succedunt: cúmque diuersi diuersa agendorum consilia componerent, nemo tamen eo in numero repertus est, qui omitti obsidionem suaderet. Tantùm fortitudinis frustra fore, credi non poterat: licet gelu ac frigore horrescerent omnia, & niues altissimæ incertum iter facerent; lubricumq; peditì ac equiti iuxta periculosum erat. Vbi spatium emensi sunt, & Crauacorum in conspectu fuit, parte læua collem eminentum, loco congruum ab Hispanis muniri viderunt. Tempus illud probandæ virtuti, quam sponderant, militibus Princeps esse testatus, vt auderent, hortatus est. Nec illi cunctari, conferti & intrepidi, summitatem iam tenentes Hispanos adorti sunt. Vis & hilaritas succedentium, vicit Hispanorum oculos; præcipitesq; deuoluti, per aduersam partem, trepidatione ingenti Burgum Sesiæ repetiuerunt. Peditum & equitum partem, Pedemontanus à tergo reliquerat, tutelæ & subuectione rei tormentariæ; iusseratq; non arduo, non lubrico non niue obuia substinere, sed obniti naturæ ipsi, vt quam citissimè adessent. Per aperta ac plana camporum traxisse visi sunt; adeo expectationem ductorum celeritate superarunt.

Iam dies abierat; itaque præuiso situ locorum, Dominus Sanfrontus, & Marchio Ghisilierius, eadem nocte duas in partes tormenta contulerunt, quæ Cappellam Sancti (vt vulgo dicitur) prospicit, Ghisiliero deputata; Marchioni Vrsæo eam quæ vallem Bossonæ subiectam habet; & quà processurus hostis credebatur. Cæteri aditus, & opportuna, turmis equitum peditumq; centurijs insessa; vt liqueret, sine prælio succurrere Crauacoro Hispanos non posse. Et Pedemontanus labore ac solicitudine suos stimulauerat; ne desideria sui Principis, & conceptam spem victoriæ, irrito labore frustrarentur. Prima luce fulminari mœnia vtrinque cœpta; alteramq; intra horam, Ghisilierius oppositam turrim disiecerat; & laxauerat validis ictibus latera, scansuro militi satis commoda. Tum Pedemontanus Domino de Sanri Lugdunensi Colonello imperauit, vti cum suis irrumperet. Secuti Ducem Galli, magno animo per ruinas enixi, victores oppi-

dum ingressi sunt. Et quia plures reseratis faucibus murorum priores ea ingressos sequebantur, hostis præcipiti fuga elapsus est; relicto oppido in Sabaudiorum potestate, imo & victorum sæuitiæ si libuisset. Impetus prælij, & rarò arctata legibus felicitas pleraque in ciues hostilia admisit. Neq; tamen Pedemontano omnis reuerentia habita, aut preces miserorum exceptæ: Alemanni ac gregarij Itali primo ardore sublati, alij metu acti, & angustijs locorum pressi, antequam conficerentur procidêre. Quos iræ militari festinatio detraxit, intra Castellum Sargentus Vertua recepit.

Haud procul munimenti lateri collis assurgebat, quem priores Hispani occupauerant; ne eo vicinio Castellum quateretur; vbi tamen Crauocorum vi expugnatum, & instare arci fortissimos hostes viderunt, omisso colle, sibi fuga consuluerunt. Masieres eo situ potitos Hispanos iniquissimè tulerat; & annuente cupidini Pedemontano, cum nonnullis in cacumen euasit, relicto ab illis munimento vsus; & deputato milite, qui locum retineret. Cernici quippe obsessorum imminebat; vnde mensurato ictu, latera & frons arces feriri poterant. Commeatus quoque penuriæ, & angustiæ loci Vertua diffidebat: Nec enim diuturnæ obsidioni necessaria Masserani Princeps intulerat; spe illico affuturi Hispani auxilij; cui sperauerat posse aduersus Sabaudium præualere; simul qui aderant, deditionem persuadebant; honestiora fore pacta, si statim cessissent præsumentes; quàm si ostentata vi, cui tolerandæ non sufficerent, seram victoriam concessissent. His motus Vertua signum colloquij exposuit, emisitq; Albertazzum, recepto intra muros Equite Ruffia partis aduersæ. Trahere conclusionem negotiationis prolixitate videbatur; & Ruffia exitium vxori Principis comminatus, ne clementiam victoris irritaret, hortabatur. Contra Vertua militiæ decus ostentare, admonere constantiæ nobilem fœminam, denique Hispanum auxilium refricare. Nec illa suo iure vtebatur, iussa à marito Vertuæ consilio; sese ac sua committere: Vrgentibus tamen cæteris, ne spem exitium laturam, certæ securitati antehaberent, in eas conditiones Vertua consensit, vt incolumes cum armis abire permitterentur: sed & illos in securum Pedemontanus deducturos promisit, & loci Dominam reuerenter habiturum, tutaturûmque. Regressus Albertazzus Vertuæ, quibus pactis Pedemontano conuenisset aperuit; eumq; humaniorem opinione inuenisse: Viris impunitatem, & arma quæ petierit, concessisse. Sed iam sententia exciderat Vertua; conditionumq; (vt ferebat) iniquitate pœnituerat. Vt enim egredi suis cum funiculis accensis, cum puluere bellico ac globis liceret, nitebatur. Vana intus & redicula, si cessionis locorum damno campârentur. Sed Albertazzus, quæ in mandatis habuisset se sanciuisse fatebatur; & intempestiuam nouæ fortitudinis iactantiam criminabatur.

Vertua cuius in manu bellum & deditio erant, explodi iterum in hostem moschettos iussit, inditio reiectarum conditionum & securitatis. Illi rei nouitate indignati (quando conuenisse iam obsessis fama vulgauerat, & electos qui pro victoribus præsidio imponerentur) tormentorum bellicorum fragore, cœptam oppugnationem in noctem vsque prosecuti sunt. Vbi tenebræ incertum ictum iaculantibus fecêre, suggressi pedetentim Sabaudij tumultuarijs munimentis, quæ Crauacorenses erexerant, & domibus quibusdam potiti sunt. Nec minus in collem, ex hoste captum, opére supra mortalium vires traxêre: vnde certiori ictu, & commodiori assultu librarentur. Vertua seriò iam sui discriminis magnitunem æstimans, & quantum dedecoris adiret, si Principem fœminam peruicacia defensionis in captiuitatem præcipitasset, deditionis signum è sublimi dedit. Gallorum qui aderant Duces sperni, conditiones, & vt belli iure clausi cederent horta-

hortabantur. Consumpsisse semel fidem datam Sargentem Vertuam ; & admonendos cæteros hostes, vicina municipia insedentes, magnos Principes impunè non ludificari : Pedemontanus tamen promptior mollioribus, & honore fœminæ uictus; sequentibus pactis (quæ nos ad verbum reddidimus) deditionem se recipere fassus est. Militiam omnem quæ arce Crauacori clausa sit deditionem liberam Pedemontano Principi facere debere; incolumitatem & arma iis tantùm; non item funiculos, non puluerem, non globos concedere : Quidquid rerum in loco sit liberè victoribus permittere : ea ipsa sponsione vxoris Principis firmanda. Viceuersa Pedemontanum vniuersis arce excessuris internunciò Ascanio Bobba promittere liberum receptum, quò illis abire placuisset, se concessurum. Scriptura concordiæ Ascanij Bobbæ, Galeatij Pietræ, Ludouici Albertazzi, Principis Franciscæ Ferreriæ, Fieschæ, & Francisci Bernardini Vertuæ chirographo subscripta. Exiguo prorsus suorum sanguine, è nobili arce Pedemontanus lauream retulit; licet Sargentus Maior Domini de Eguebono, & Dominus de Limogion vulnerati fuerint.

Crauacorū capitur à Principe Pedemontano.

Inuasione prima oppidi sexaginta militum Crauacorensium periēre; sed & in arce fortuita vis multos perdidit. Cum enim in possessionem recepti Sabaudij, discessuros singillarim excuterent; an puluerem, plumbum, funiculos asportarent examinaturi, deditorum nonnulli vasa plena puluere, cincto militari appensa gestare deprehensi. Hæc vt deponerent iussi; cum puluerem effunderent, & cæteri funiculos abjicerent, quidam ignitum medium in puluerem abiecit : non desperatione (vt quidam putant) sed festinatione incuriosâ. Statim enim conceptus ignis militares primùm loculos, mox dolia puluere oppleta, quæ prius abdito pænu detracta, in vsum belli publico exposita fuerant, corripuit. Tum fragore ac flamma omnia contremuēre. Multi Crauacorensium ambusti, & quidam Sabaudiorum exanimati sunt. Plures re improuisa perterriti, nullo finis præuisu, sese è muro præcipites, vt vim ignis euaderent, dederunt. Quod bellicus prouentus alio loco seruatus incolumis in victorum manus deuenerit, fortuitum euentum fuisse approbauit; & si hominum iactura excipiatur, exile damnum fuit.

Iam se Crauacorense præsidium itineri accingebat; & ducenti quinquaginta equites custodiæ abeuntium deputati; vt tutum illis inter commilitones suos haud procul tendentes iter esset, viam tenuerunt; cum Equitem Sabaudium obuium habuerunt, saucium quendam hostium captiuum secum vehentem. Hic testatus est, per Sesiæ vallem aliquot moschettariorum Hispanorum centurias, & equites (quod minimum trecentos) Guardellam iuxta deprehendisse, quos audiuisset Crauacori auxilio venire. Et quidem equitatum superato amne, in equitatum Sabaudium eam oram seruantem impegisse. Itaque inito certamine cæsos fugatósque Hispanos, aliquot captiuos abductos, & plures saucios in fugam coniectos. Credere se ea clade Ductorum aliquem esse interceptum; nam duo vexilla adempta, Capitanei Auilæ vnum, Marchionis Sanctæ Luciæ alterum. Metui nihilominus auxilium Hispanum posse; si forsan excepto suorum discrimine accurrissent. Id conceptam victoriæ apud Sabaudios lætitiam paulùm confudisse visum : & ne socij post victoriam maiori hostium vi opprimerentur, Pedemontanus cum Thoma Fratre, ductis peditum equitumq; delectibus, raptim in ea loca profecti sunt. Neque tamen aliud eo labore actum; quàm quòd rei veritas, & fugatorum hostium inditia coram deprehensa. Crauacori præsidiarij, ad suos reuersi, vim hostium, fortitudinem Gallorum, prudentiam Pedemontani ex vero; & ne nulla necessitate deseruisse arcem viderentur, attollebant. Et vix eo fine hæsuri hostes credebantur; quin eodem impetu vlteriora raptarent.

Proinde visum Hispanis est, apud Burgum Sesiæ metari castra.

Præerat Sancius Luna Mediolanæ arcis Castellanus. Nec enim seu morbo, seu qua alia causa Toletanus vltra Nouariam processerat. Et rumor incertus detulerat, manifesto discrimini Sancium, cuius virtuti inuidere dicebatur, exposuisse. Ergo non longè Crauacore eminentem collem prouectis aggeribus, & diuisis excubiis firmauerunt. Detrudi loco posse non putabantur; vt tamen virtutis experimentum sumeretur; & hinc cæteri iudicarentur, summissi moschettarij non amplius quinquaginta, iique Galli, vt situ fretos in certamen prouocarent. Marchionis Vrsei manipuli erant. Obstupuêre viso hostium animo Hispani; & tamquam cum vniuersis Pedemontanis militibus res esset, fuga elapsi sunt; relictis insequentium arbitrio munimentis quæ extruxerant, & ad socios dilapsi. Sancius, Carolus Sangro, cum nepote, ac plerisque belli ducibus visa consternatione suorum, contis armatis obuios se instantibus dedêre, conclamatis ante militibus, & ad nauandam strenuè operam inuitatis. Contra Galli fronte ac lateribus inuecti, plumbeorum globorum tempestate indefessa, pugnantium contra latera fodiebant. Breuius certamen fuit, quàm vt tot fortes viri occumberent, antequam cæteri opem laborantibus ferrent. Deturbati primùm locis omnibus Hispani sunt, multi in fugam acti, aliquot confecti. Sancius cum adhuc locum, cum Carolo Sangro, & cæteris nobilioribus teneret, latus globo moschetri traiectus, & contis ferratis non vna in parte saucius, occubuisse potius quàm cessisse dicendus est. Viri nobilis animus plerosque in discrimen traxerat, sed hi quoque Gallorum vi oppressi sunt. Sangro cum nepote aliisq; quibus fortuna belli pepercerat, capti. Et victores ne prosperæ expeditionis exitum, aduentantibus nouis ac nouis Hispanorum cohortibus fœdarent (nec enim multitudini resistere, aut impetum in vindictam accurrentium retinere potuissent) ad sua reuersi sunt.

Sancij Lunæ mors.

Carolus Sangro capitur.

Porrò vt grauissimi sunt errores belli; sic in eos nonnunquam sagacissimi Ductores incurrerunt. Nam Hispani, qui cæterum exercitum longissimè ab his qui collem tenuerant; vnde nisi multo post tempore periclitantibus succurrere poterant, statuissent, accusabantur. Nec quam plateam armorum dicunt ex disciplina munierant; satis se tutos arbitrati, si aduersus hastatos latera texissent: nescij haud dubiè moschetros ante alia armorum genera cauendos; quorum violentia maior est; & vel è longinquo frequentiores ictus perniciosioresque. Ingens Sancij iactura fuit; cui nobilitas natalium & fortitudo, certum apud omnes decus circumdederant. Impauidum quippe se; & inter aduersa, vbi facto opus erat, audentiorem ostenderat; nec minus imperiis promptum, fideique certissimæ; licet tum primùm militares copias in prælium ductauisset. Gregarij Galli vestitu nudatum medio in campo destituerant. Secretis loculis illius repertæ scripturæ ac literæ Hispanorum continentes; quas Pedemontanus ad Patrem misit, quod arcana (quæ tamen sciri summoperè expediret) continerent.

Processerat iam Mantuani cum Etrusco matrimonij tractatio, & postpositæ Camillæ fide cõtracti cum illa coniugij suspicio videbatur euacuata. Quamquam certum esse diceretur, nec eo scripto cõtractum dirimi, nec simulatum in rem valescere potuisse: nec tamẽ adhuc definitum tempus sponsalium, aut vocatus Mantuanus Florẽtiam fuerat, vt nouus spõsus coram nuberet. Nihilominus raris (veluti ad furtum iretur) comitibus delectis; celebritati illi, occasioniq; parum decens, re nondum certa; nec apud Romanam Aulam habita consanguinitatis (vt dicitur) dispensatione, raptim Florentiam profectus est. Impatientiam expectationis, & cupidinem nuptiarum quidam, alij stimulos ab Hispanis subditos accusabãt. Paucos enim ante dies, calamitate Monferrati, suæ necessitatis admonitum rati, Pontifex, Gallos, & Hispanus Reges persuaserant, vt moram stipulationi interjiceret.

Nuptiæ Mantuani.

Quippe

Quippe sperauerant, & sequi bonam pacem posse; & non alio fortiori vinculo continuari, quàm si Viduam Sabaudiam accepisset; si parentem magnis iuribus suis opulentiora requirentem, honesta satisfactione molliuisset. Id ipsum Cardinalis frater publicè ac secretè laudauerat; eamq; vnicam salutis Patriæ viam testatus fuerat. Sed Ferrariensis spem bonorum in Vidua Sabaudia tenitescere, damnatas toties nuptias nouis consiliis domi forisq; obtrudi iniquissimè ferebat. Et quò resumptam inuisæ negotiationis tractationem festinatione auerteret, induxerat nepotem, non conclusis dotalitiis pactis, non habita Pontificis licentia, non prouisu festiuitati parato, non dato comitibus tempore, præcipitem Florentiam properare; cum auersaretur Cardinalis frater; & posse Ducem turpi repulsa notatum, Mantuam regredi timeret. Sed vt validioribus consultis Mantuani aures Ferrariensis obstrueret, Comitem illi Chieppium indiuiduum addiderat; ne quid temporis sine monito esset, aut aduersis corrigeretur.

Florentini certè properantem ad nondum certas nuptias obstupuerant; nec cessuri precibus erant, nisi ex eorum arbitrio annuisset. Desiderium ingens primo statim congressu attulisse se Mantuanus docuit: Nam dote ab illis dicta, & pactis voto matris sancitis statim consensit; quasi certis sub legibus & precario admitteretur. Et quia Quadragesima in vestibulo erat, misso Romam cursore, iussus est Suardus Albæ tum Episcopus, apud Pontificem, consanguinitati contrahentium licentiam orare, acceleratamq; festinatione trásmittere. Ea habita est, & domestici famuli diligentia Florentiam transmissa: temporisq; angustius opportunè respondit. Vix enim festiuitati nuptiarum concesso tempori dies vnus supererat. Et nisi tempestiuè affuisset, trahi in plures dies absolutio facti poterat: nec nisi nouo indultu durante Quadragesima (si solemnitas placuisset) expediri. Tum absolutæ nuptiæ, & quod horarum superfuit lætitiæ datum.

Paucos ante dies Aldighetius ductis in Monferratense bellum aliquot Gallorum millibus, iam Taurinum venerat; certus consilij, militiam illam Regis sui honori, & prouinciarum Sabaudij commodo tolerare. Quamquam hiems & promta viro ætas quietem persuaderent. Sed viuida adhuc senectus, & armorum exercitio durata suberat; vt labores & pericula mallet. Hinc Sabaudius Vercellis digressus illi obuiam processit, dignitati magnatis, & caritati gentis famulatus. Sequenti aduocato Sangeorgio, cui ditionis Astensis, & eius tractus omnis cura pridem commissa fuerat; quomodo Oroscus cogitatione ac spe eius ciuitatis auerteretur, in disputationem vocatum. Aliqui Casalenses infenso exercitu petendos iudicabant; vt Hispanæ vires Astio vicinæ, ea formidine alio retraherentur. Alij iungendas Pedemontano copias consulebant; vt ad Massaranum ac Crauacorum victor maiori pugnatorum numero, non Sangermanum solùm, sed & Carinaram, & contermina sui iuris faceret; iam enim vires Hispanas imminutas; plus in eo exercitu numerorum quàm hominum, & eos non vno prælio didicisse, etiam Gallos & Sabaudios virtutem exerere. Addebant eo tractu apertam aduersus Nouariam viam, excessurum ciuitate Toletanum; & (quod minimum) Oroscum aduocaturum; eiusq; abscessu vacuam Astensem oram bona in pace acturam. Sangeorgius modestiam virtuti componere solitus, cum Gallorum consilia, aut vt aliena non rejiceret, aliam sibi nihilominus mentem esse & si nulla audientium offensa permitteretur, expositurum se obtulit. Aldighetius, cui præcedens militia prudentiam nobilis viri probauerat, non expectata Ducis sententia, vt eloqueretur iussit. Ille in Sabaudium versus ait.

Paulo ante datum Italiæ documentum à Pedemontano esse, posse Hispanos in alieno superari. Adesse Principi strenuos ductores, & aliquot bellatorum millia; quos prospera expeditio, non solùm audentes, sed & feroces reddiderit.

Sufficere illum distinendo hosti, & proferendis finibus, si vlteriora prospexisset; nec aut illum militum suorum, aut milites supremi Ductoris pœnituisse. Tutam proinde regionem eam vi propria illius esse: & exercitos non procul Astio hostes, distractutos copias, nulli magni deliberationi suffecturas. Sandamianum Monferratensis prouinciæ magnum ac dite municipium, continuo in timore vicinos Pedemontanos habere; & conterminæ ciuitatis Albæ calore fotum, etiam Astio minitari. Proinde si ex Mantuano vtrumque caperetur, tamquam compedibus solutum Astium, summa in securitate acturum. Festinatione tantum & magna vi simul illata opus esse; dum Hispani per diuersa cunctantur, tardi agendorum, & deliberationum ambigui. Quod si Ciues æstimatione periculi sui spontaneam deditionem maturauissent, locum præsidio imposito Astense munimentum futurum. Sin ausi propugnationem forent, nil fœlicius exercitui Sabaudio ea peruicacia euenire posse. Sufficere agrum alendis copiis, & ciuium fortunas ditandis cohortibus; quas non stipendium exile repræsentari solitum, sed amor prædæ patriis sedibus auulserit. Neque hiemem, aut quæ ardua dicantur formidanda; imò frustra tot hominum millia in futuram æstatem reseruari: Plures enim gregarios quiescente bello dilabi, quàm prælijs cadere. Capto municipio honestissima Sabaudij iura valescere; & si Mantuano pax placuisset, opulentiores conditiones propositurum. Nam eius arbitrio decretum, vt inter ipsos ius in armis esset. Quin etiam sanctissimæ causæ fauere cœlum ipsum; quòd adulta licet hieme vernali flatu tepesceret: quasi militem non inuitet solum, sed & adiuuet ad operam nauandam. Tum in Aldigherium flectens, situm oppidi, loca quæ occupare opus foret, qua parte oppugnandum, qua explicandi ordines prosecutus est, tanta orationis ac generosæ frontis constantia, ea vi rationum, vt nemo ex eo numero receptam statim sententiam accusare auderet. Captum iam videbatur, quod hactenus intactum fuerat; adeò apposite seriem futurorum, normámque agendorum expresserat, vt iam de euentu nemo dubitaret. Non alio duce, quàm eo qui tam constanter ac peritè, consilia, causas, modumque obsidionis expressisset, recipi Sandamianum posse Sabaudius credidit: præfecitque Sangeorgium oppugnationi, declinata in illum cura omni, & vniuersis obtemperare iussis.

Sangeorgius consulit obsideri Sandamianum.

Plures iam hebdomadas Sandamianenses in metu egerant; eósque Sabaudij modò per insidias, modò conserto inuicem prælio exercuerant. Neque tamen in summam oppugnationis, quicquam actum fuerat; sed tantum cautiores redditi; inferna murorum peruia solidare & obstruere admoniti, aduersus maiores vires excidio Patriæ affuturas. Sandamianum quinto ab Astio milliario, in aperta planicie situm est, cuius lateri vicinus collis erigitur, parte altera Borbus torrens profluit, pluuio cœlo ingentes aquas voluens; sereno, cuicunque meabilis. Ambitus munimenti, veteris nec adhuc in eam prouecti soliditatem moris, qua nunc arces statuuntur erat. Id tamen quadragesimum diem centesimum fermè ante annum assultum militiæ Caroli V. Imperatoris tulit, sub Ferrante Gonzaga. Intus vix trecenti propugnatores erant. Supra vires & numerum animo elati. Nisi quod spe auxilij intumuerant, quod Oroscus & Aualos Monferrati Gubernator, viso sociorum discrimine inducturi credebantur. Ipso Purificationis Beatæ Virginis die festo sub vesperam Sabaudiæ copiæ, pedites equitesque in oppugnationem processerunt. Et Ciues hoste viso Gubernatorem loci imminentis periculi certiorem fecerunt. Ille coactos quadraginta sclopetarios egredi portis, & longius speculari iussit. Qui cum vix quingentis passibus abfuissent, turmas equitum, pluresque peditum centurias militariter dispositas, tectásque apice vicini collis deprehenderunt. Regressi itaque non iam perfunctorium

Et obsidetur.

bellum

bellum imminere,sed certam oppugnationem testati sunt: Plura enim peditum millia, multum equitum, frequentes currus commeatu bellico onustos, vim armorum in vicino esse. Gubernator quàm expeditissimis aduocatis,in vicinio loci aggesta stramenta concremari,ne hostili equitatui seruirent, imperauit. Quia tamen aperto cœlo & sæpius delapso imbre maduerant, ægrè flammas conceperunt. Ea re diligentia potius obfuit; quàm si relicta beneficio hostium fuissent. Ardentibus quippe aceruis, denso fumo ac caligine cœlum abditum; vt ciues non suos, non exteros videre; nec qua parte centuriæ flecterentur, possent. Licuit ergo Sabaudiis fortuna vsis ad vicina vsque oppidi suggredi & non procul fossa, cui ager munimenti hærebat, sese aduersus ictus tegere. Tormenta interim bellica, quæ frequentes equitum alæ comitabantur, procedebant, more belli potius, quàm quòd Hispanorum aut Monferratensium timor admoneret. Eorum pars Astio, pars Portino, quædam Villanoua detracta fuerant. Cum ciues ineuitabili malo suo lætarentur, summo aggere vt viderentur choræas ducerent, conuiciis immanibus hostem insectarentur; etiam moschettorum ictibus, aduentantes impeterent, tanta rerum securitate, vt nulli Monferratensium municipio plus periculi & minus timoris fuerit. Vanis tum expeditionibus Aualos tempus occasionésq; prospiciendi malis Sandamianensium perdebat; speciosissima sibi cum affeclis fingens; quasi inferendum illi non propulsandum bellum esset.

Eadem nocte tormenta in castra Sabaudiorum venêre; nec ante permissa militi quies, quàm Galonem versus, eorum quatuor in mœnia direxerunt. Die orto magno fragore turris quati cœpta est,angulo oppidi sita, qui colles prospectat. Ea prætentis bellis concussa ac lacera, noua structura firmata non fuerat: proinde vim diu non tulit,sed soluta compage,ac in decliue fusa partem eam loci munimento nudatam destituit. Ciues quia rara & exilia tormenta, quibus in hostem vterentur habebant, ducta intus fossa propugnatores suos abdidêre; ne externa iaculatione offenderentur; atque aditus loci seruarent. Nouos quoque ac profundos sinus aggeri suo cauarunt,in eandem securitatem ac tutelam. Itaque operosa Sabaudiis oppugnatio futura visa; & iis qui audentiores muris successissent,periculosior. Abditi enim per opportuna receptacula milites, nec foris iaculantium ictibus lædebantur; & aduersus ascensuros parati,terrorem latè faciebant. Plures intus,& solidiora munimenta,nec non certius auxilium suorum credidisses. Tum Sangeorgius, ne ictu tormentorum dilabentem ruderem scalam ascensuris facturum, Ciues impunè disjicerent hauriréntve,& vt propugnatores loco detruderet, sequenti nocte vicinius admoueri tormenta iussit, vt certius validiusq; ferirent. Agnouêre disciplinam ciues, quòd ea parte vexillum Sangeorgij præsentiam Domini testaretur. Et vt complanationi plura impedimenta, & frequentiores difficultates aditum parantibus objicerent, tigna, lignorum fasces,vepres, fimum, humum madentem ictibus opposuêre; vt molli & sequaci globi illisi,nulla noxa exciperentur.In eam operam conuocatæ fœminæ ac pueri,nec ferendo labori vlla ætas valida,necessario opere abstinuit.

Gubernator interim huc illuc latus,segnes increpando, strenuos laudibus tollendo,omnes exemplo firmando, nil intentatum omittebat, vt publica securitas honori illius necteretur. Et quia non omnium eadem sententia, & inter muliebria colloquia,deditionis memoriam interdum reuocari didicerat,perniciosam eam apud suos dubitationem putans,media platea erigi patibulum iussit; addito seuero decreto, quo capitale supplicium comminabatur illi, qui deditionem nominasset,consiluissétque. Abrasa quoq; vexilla diuersis oppidi locis pandi imperauit,argumento duraturæ in morté constátiæ. Tertiæ noctis obscuro pars Sabau-

diorum collem, qui vulgo Piano dicitur, insedit; pars Cisternam versus, pars apud fontem cui Volgiæ nomen tetendit: Vniuersi oppidorum (vt ferebatur) Ecclesię incolæ in eam militiam vocati. Capto loco castra metati, & elato aggere, sese aduersus ciuium ictus texerunt; cum interim tormenta nihilo minus, eam quam primùm destinauerant partem ferirent. Die eadem cum Aldigherio Sabaudius in castra venit, quadringentis fermè equitibus comitatus; nec tempore ad quietem seposito. Statim nouem alia tormenta, in vicinum collem subuehi imperauit, moræ omnis quæ gloriam differret intolerans. Habitus illi purpureus & pileus candentibus plumis conspicuus erat; equoq; è rubro nigranti, elato ac feroci vehebatut; vt à quouis conspici & ad ictum destinari posset. Sed Regius animus vim periculi non nouerat; & illum, cui toto æuo aduersa fortuna colluctata fuerat, sauciare erubuisset. Certum est cum huc illuc incustoditus discurreret, ordinem suorum, numerum, opportunitates locorum æstimaret, non vno moschetti ictu à ciuibus frustra petitum: nec præsenti discrimine ab instituto retractum; nec quas in propinquo habebat latebras petiisse. Securitas illa Sabaudij ante alia ciues offendebat; quibus imperspecta, & insueta ea magnitudo animi; raroq; apud alios vsurpata erat. Eo tamen neglectu motus præsidiarius, grandiori moschetto, quem cauallettum dicunt, in Sabaudium imperia suis diuidentem collineauit. Et quamuis quem sibi præfixerat scopum non tenuerit, equum tamen quem Sabaudius inscenderat, transacto dextero humero confecit. Ille casu quadrupedis nec quidem corruit; sed in medium expeditis a stapede cruribus exiluit; & alium sibi equum sisti, nullis pauoris inditiis, imperauit; Quinimmo iaculatoris artem laudasse dicitur; addito eo tantùm dispendio cupere constare iura sua. Casu tamen qui aderant obstrepuêre; diraq; Sandamianensibus imprecati; & concepto sacramento, quod acertimus quisque præibat, exitium oppido comminati sunt. Nec secus Bombardarij, qui cum supra collem Piano appellatum noua tormenta disposuissent, indesessè iaculati cœperunt; testati non ante se requiem machinis daturos, quàm in frusta dissiluissent. Exosculari promptitudinem visus Sabaudius; & vt victoriæ insisterent hortatus est; plura enim sibi tormenta esse, quibus Monferratensem expeditionem absoluat. Vniuersi recta in muri partem iaculabantur, quæ inter geminas turres ducta, muro nouo recens elata fuerat; quo loco præteritis bellis tertia turris steterat; quam Dominus de Andren, ea oppugnatione deraserat. Incolæ in vicem tenuem aggerem addiderant, non magnitudine non robore priori soliditati parem. Quo minus murus omnis statim non dissolueretur, cœmenti tenacitas obstitit, eo tractu, non igne non ferro superabilis. Sed frequentior ac violentior iaculatio erat, quàm vt murus claudendo oppido tumultuariè eductus nullo tum belli metu, tot simul ictibus obniteretur.

Sabaudio equus cui insidebat moschetti ictu [illegible].

Quarto oppugnationis die mille ferè pedites (sex vexilla erant) progressi in viciniora, sub loco quem Burghettum dicunt sedem sibi delegêre; qua parte Ferrantes Gonzaga olim, tormentis oppidum quassauerat. Aggere Sabaudij tegebantur; nec præter hastarum apices, & vexillorum superiora, quidquam quod ictus inuitaret, occurrebat. Quare ne sedentaria obsidione clausos hostis vinceret frangerétque, saxis illis rem agere cœperunt: quæ licet casu iacta, cum tamen in confertos caderent, multos sauciauerunt; coegeruntq; vniuersos longius digredi, & quoties in propinqua reuerterent, galea vti. Quod si summo tantùm vertice aggerem excessissent, festinatis moschettorum ictibus petebantur. Vbi regressi ad vlteriora sunt, nec iam amplius summa vexillorum apparebant, dolum ciues suspicati, & inchoatos ab hoste cuniculos metuentes, in foueam sese demiserunt: Vbi cum pars moschettis Sabaudios distineret, pars à longè minaretur,

cauato

cauato solo ad inferna vsque, nec deprehenso quod pauerant; quam humum infra moliti fuerant, priori loco reddiderunt.

Gregarij Sandamianensis, hoc eodem die insigne facinus fuit. Is vexilliferum decorè indutum cum vexillum fluitans concinnè moderaretur, consensó primùm hostili aggere, sclopeti ictu confecit. Et ne nullo victoriæ inditio ad suos regrederetur, arreptum fortiter, secum asportare nixus est. Cuius hastile cum Sabaudius miles pertinacissimè comprehendisset, quò minus tamen ventum illum textilem laceraret, secumq; raperet, prohiberi non potuit. Æmulatus scilicet iuuenem Gallum fuerat; qui eodem die per lasciuiam potius quàm virtutem, dispositos pro muri ambitu Ciues in certamen prouocauerat, & sub ipsa mœnia delatus, cum frequentibus Ciuium ictibus peteretur, sclopetum tamen in viciniorem exonerauerat, fauciaueràtque; ipse incolumis in Castra redierat.

Tardius aggerem complanari, & diu iam quassatum murum ægrius dehiscere Sabaudius videns, quinque alia tormenta depressiori loco sisti, & in eundem scopum dirigi imperauit: ne cum summitatem muri disiecisset, inferiora adhuc integra ascensum morarentur. Id ingenti consternatione Ciues confudit, quomodo ruinam explerent nescios; aduersus multa scandentium millia ipsis eluctandum foret. Artium tamen belli non obliti, nouam fossam summo aggere cauarunt, quæ quadraginta sclopetarios admittebat. Hi margine terræ abditi, per interualla in bombardarios ictibus grassabantur; minori tamen profectu, quàm vt se vexatione ac periculo expedirent. Intus pauca ac parua tormenta erant; nec suppetabat, qui collineandi peritia certis hostis ictibus responderet. Sed & maius tormentum (quod vnicum Ciues possidebant) primo assultu rota comminuta prosciderat; & dies aliquot bello inutile fuerat. Crescebat interim tormentorum quassatione ruderum copia, quæ per decline prouoluta scalam oppugnaturis facere videbatur. Proinde Gubernator vt defluentem molem tolleret; & incerto solo nutantem viam hosti faceret, aggerari purgamenta ædium fimumq; iussit. Sed id quoque inani opera iuuare oppugnatores potius quàm retinere posse videbatur. Geminatis ergo angustijs, pletique militum descendendum in foueam, & ligonibus lapsum humum hauriendam consulebant. Porrò vt amissis rebus incerta consilia voluuntur, nec prompta est deliberationum executio, tempus disputationibus perdebatur; multis multa laudantibus, & nemine sententijs facta iungente.

Difficultates quibus Ciues conflictabantur notæ Sabaudio erant; & quamquam didicisset peruicacia ac linguæ licentia illos vindictam prouocasse, pietate tamen euictus Capitaneum Octauianum Lupum ad obsessos misit, an deditioni iam fermè coactæ assentirentur, sciscitaturum. Quod postmodum euenit metuebat: ne irritati milites, collata vi, obstantia omnia perrumperent; & potiti oppido captarum vrbium more in miseros sæuirent: Prouideri hæc potius quàm caueri posse. Octauianus misso Tubicine, & locum & colloquium prior requisiuit. Responsum a Gubernatore vt eam in partem flecteret, quæ tormentorum vi magnum hiatum aperuerat. Facilius ibi dari accipiq; responsa conspicuis interlocutoribus licere. Vbi coram fuit pauca inuicem obiecta; & Octauianus desperatas Ciuium res testatus hortabatur, ne Ciues innoxios exitio certo dederet, aut facilitati piissimi Ducis renunciaret. Satis illum officio ac labori fecisse, totum triduum inter discrimina seruata Mantuano fide. Nullam auxilij spem deforis; nil illi securi intus esse. Non habere tormenta quibus hostem arceat, non militem qui diuturnam obsidionem ferat; parum pulueris ac plumbi. Ea se proditoris vrbani certa fide didicisse. Oroscum & Aualos, tot Sabaudiorum millia non

perrupturos : denique gratiosa omnia deditis futura. Gubernator quamquam colloquio annuisset, deditionem tamen aspernatus est : & nisi festinato regressu ad suos properauisset, Octauiano mortem est comminatus. Importunus congressus, & ea præcipuè parte perniciosus creditus : quod Octauianus vetus militiæ insatiabilibus oculis, situm, ruinas, altitudinem muri demetitus fuerat ; vederitq; quantum laboris superesset, eáque Sabaudio retulerit. Quidam Sabaudij consilio inductam colloquij occasionem volebant; vt Octauianus quæ ad expugnationem spectare videbantur coram perspiceret ; ne diu frustra tantum virium, & tanti pulueris insumeretur. Ea vbi Sabaudius ex vero nouit, cohortes via Astensi agere solitas propinquo oppidi succedere iussit; vt si congrediendum, aut assultu tentanda expugnatio foret, militem ad manus & receptum haberet. Tormenta quoque non intermissa opera eundem quem olim elegerant locum quatiebant. Gubernator Sandamiani vbi nouas copias ad mœnia promoueri vidit, cum quadraginta sclopetarijs equitibus, & totidem moschettarijs porta egressus est ; vt conatus hostiles prohiberet; & si casus tulisset, cum multo pluribus manus consereret. Plus id animi quàm consilij habebat ; vi enim & numero maiori exceptus regredi coactus est; postquàm pauculos illos temerè periculo exposuerat. Sabaudij hospitij quod medio situ est, commoditate vsi sunt; & sublato aggere, ambita Astensi via; ne per Andronæ vallem improuisum auxilium Ciuibus mitteretur, & accessus exitusq; loci, in potestate haberent, vndequaque foramina cauatunt, vt securi ac tecti, in conspicuos impunè iacularentur.

Aldigherius solidos ferè dies circum Castra in equo erat : sub noctem in Arcem Cisternæ sese recipiebat. Sabaudius extremâ collis parte rustica domo vtebatur, iactu lapidis seiunctus à tormentis ; licet ab oriente in occidentem solem equo conspicuus vniuersa lustraret curarétque ; huc illuc vagus prout necessitas & occasio tulisset. Illi tamen potior tormentorum cura erat ; quæ promoueri, retrahi, aut mutari assiduè faciebat; ne qua obsessis quies esset. Et quia eminentiori loco tendentibus Sandamiani viæ omnes conspicuæ erant, rectâ in longitudinem iaculari fecit ; ne ciues nisi manifesto discrimine domo progredi auderent. Huic quoque malo Gubernator ex disciplina prospexit ; contractæ enim linteamina, in ingentes telas consuit, capitibusq; viarum prætendit, vt superstantibus hostibus, suorum prospectum adimeret. Et profuit ingenium: Quamquam enim frequentibus ictibus telas hostes impeterent, mansêre tamen in extremum integræ, ciuesq; per diuersa meantes texerunt. Sed maior in murum impetus erat; vt prudentiores crederent nulla ope humana, locum à Ciuibus posse retineri. Populares nihilominus fatali constantia, indefessè cum mulieribus puerisq; erant, fimo, lignis, asseribus, humo conuectandis, quibus apertus ab hoste hiatus, impleretur. Eo etiam audaciæ progressi sunt, vt publicè conuiuia agerent, trepudiarentq; inter lyræ ac cytharæ modulos, faustis vocibus Mantuanum conclamantes.

Inter hæc missus ab hoste globus dexterum septennis pueri fœmur lacerauit; & ille quidem mediam intra horam decessit; mansit tamen diutius mœror ; & imminentis noctis formido solicitudinem addidit. Densis ea tenebris, & vento inquies secuta est. Itaque Ciues foueæ loci & aggeribus vicinis metuentes, ne Sabaudij clam moti proxima occuparent, paleas & vimina in fasces colligata, & concepto igni ardentia per interualla, in subiecta dimittebant, vt ea facium vice seruirent. Nemini Ciuium continua quies fuit ; sed per vices somno ac propugnationi succedebant. Misêre quin etiam peritum itinerum cum literis ad Oroscum & Analos Prouinciæ Gubernatorem maturum subsidium, & festinatam opem flagitantes. Seu falsa, seu vera res fuerit, tam frustra labor in eam curam insumptus

sumptus est, ac si nuncio abstinuissent. Quinto die id ipsum suspicatus Sabaudius, longo ambitu complecti vias & inuia quoque aggressus; adscitum nouum militem per cohortes ac centurias, in Borbori amnis planicie concinnè explicauit. Mille quingenti erant, pars maxima Galli. Extremo quoque eorum margini custodes addidit; vt si quid inopinati incurrisset, centuriæ Ducesq; priores admonerentur. Sandamianenses ne eo quidem periculo cessêre; sed in procedentes militari disciplina moschettis iaculati, sancioq; vexillifero, quem casu tormenti minoris globus lacerauerat, vix creditam aut fidem apud absentes reperturam constantiam retinebant. Duces turmas diuidi, & seiunctos destinatum locum petere iusserunt. Tandem in vicinum collem prouecti, & ducto circum aggere, pluribusq; in locis accenso igne consederunt. Maiori prouisu disponi obsidionem non potuisse; qui simul aderant, & Aldigherius ante alios, similium certissimus æstimator fassus est: Quod non interna popularium vi, non impetu affuturi subsidij pelli loco Sabaudij, aut perrumpi possent.

Perfringendarum quoque portarum desiderium Aldigherio incessit; sed forti munimento lateri elato conatus ille frustra erat; nisi viso situ ac fortitudine muri, quâ vi impellendus esset notesceret. Profectus itaque Sabaudio comitante, cui certa inter pericula fiducia ac voluptas erat, sub noctem hospitio Villæ Doctoris Balzami vsi sunt. Prima luce egressi, quamquam ad ictum propugnantium se dedissent; singula tamen examinare non potuerunt, mororum obiectu, quorum copia in loco succreuerat; missi qui excinderent amouerêntque. Neque tamen cupidini & necessitati satisfactum est. Obiectus quippe agger maiori parte sui munimentum tegebat, vt geminari difficultates accessuris viderentur. A ciuibus in vtrumque moschettis collineatum, & quidam comitum vulneratus. Sabaudius repetitis castris ad Bombardarios diuertit; vt nulla ictibus requie data locum quem destinauerant, flagellarent. Denique cum minora tormenta, quæ infestandis vijs, & deterrendis defensoribus opportunè disponi fecerat, nil popularibus officere videret, vniuersa altiori colli, cui Ferrantes Gonzaga olim suas machinas implantauerat, sisti iussit; vt ciues ruinæ murorum obstantes, supernè ferirent; nec eam partem tutari vlli impunè esset. Id spem Ciuium ante alia infregit: Iam enim mœnia quâ parte concussa fuerant, prociderant; & effuso deorsum rudere scalam ascensuris strauerant: neque disijcere lapsam humum, aut nouam comportare, assidua superiorum tormentorum iaculatione licebat: quamuis non viri, non fœminæ, labores ac pericula declinarent. Dies ac noctes in muris erant, ciuesq; communes omnibus cibos eodem in loco diuidebant.

Sabaudius licet expugnationis gloriam magno conatu peteret, virtutem tamen clausorum commendabat, periculóque tot innocentium & strenuorum indolebat. Duci parum auctoritatis in militum victoria esse; & quoties sanguine ac vulneribus captum oppidum sit, plus in superatos licentiæ quàm honesto licere nouerat. Hora diei vigesima, quatuor Tubicines ad mœnia vsque misit, spontaneam deditionem vocaturos. His à ciuibus per ludibrium responsum est. addita contumelia, vt quando pridem sues omnes mactassent, sono cornuum abstinerent. Itaque cum pietatem suam despici, & aggerari insuper conuicia vidit, quæ interim iniurijs tormenta temperauerant, maiori impetu explodi imperauit. Moschettarij quoque iaculatione indefessi fumum cœlo obtenderant; vt mutuus prospectus prælantibus adimeretur. Durauit in noctem fragor, & ea quieti seposita. Noua lux nouum præterito laborem continuauit. Nam & grandiores machinæ pari horrore mœnia fulminabant; & minores procul à muris Ciues arcebant, quos certo ictu excipiebant. Formidinem noui assultus Aldigherius ac Sangeorgius dedêre; quod ille equitatum omnem Gallum obequitare

munimento,per obiectam Astio planiciem imperauit;hic purpureo indumento, & pone sequente sella conspicuus multisq; suorum ambitus, eò pariter progressus foret; solitus alias apud militem perpetuò agere, & inter cohortes formam agendorum disponere. Suspectasse Sabaudios aduentantis auxilij famam credi potuisset, si vtrique Duces cum copijs aliò flexissent. In hos vltrò citroq; commeantes, minoribus tormentis (quos Sagros dicunt) conuersi propugnatores,plus rumoris quàm periculi fecerunt; siue bombardarij vrbani parum artem callerent; siue in longè dissitos, & à fortuitis ictibus sibi cauentes collinearent. Tentorio interim Sabaudij Aldigherius visus copiarum suarum prospectu lætabatur;modò hos,modò illos commendans;prout affectu, aut meritis singulorum trahebatur.

Quassatos muros præter opinionem, magno hiatu patere viderunt Sandamianenses; & quia ferendis hactenus oneribus, fœminarum ac puerorum segni opera vsi fuerant, iumenta quoque labori addiderunt; aggesserúntque simul vim ingentem sarmentis & humo densatam. Sub vesperam fusus imber spem ciuibus dederat, geminari posse oppugnatoribus laborem, & eos ascensui per lubricum inualidos futuros. Anni quoque constitutio duraturam pluuiam,& campum omnem circum limo intractabilem futurum promittere videbatur. Sed secunda ferè vigilia cœlum illuxit,& tempestate serena, plures qui secuti sunt dies inclaruerunt. Aduersus eam cœli iniuriam, quod temporis ciues quieti reseruauerant,struendis tentorijs & tectis impendere coacti sunt, móxque diruere; quod vsui non essent; & decertationes quæ pro muris fiebant præpedirent. Intentos Ciues in hiatus & ruinas Sabaudij exceperunt; vtq; ab opere deterrerent, flexis in eam partem, vbi operarios instare videbant tormentis per interualla pluribus ictibus in casum iactis periculi admonebant. Illi vbi funicorum ignes micare viderant,sese propinquo aggeri summittebant;& in tantum profuit diligentia,vt nullo ciuium vulnere nox ea laberetur.

Procedebat septimo oppugnatio,augescentibus Ciuium malis. Ab orto quippe sole, in decimam nonam horam vsque, quod tormentorum soluendis mœnibus directum fuerat,non intermissa vi Sabaudij explosêre. Difficile creditu erat, in tot ictus incalescentes, & liquari abnoxias machinas durare posse. Gubernator Sandamiani impendentis discriminis id præsagium accepit, & hostes ad assultum venturos vexillorum agitatione coniectauit. Proinde in militum delectum intendit;ijs in periculum tractis, quorum virtuti sumpto experimento maximè fidebat. Sabaudij enim iam posteriori collis parte, quæ Valgersum spectat, progressi,mœnibus succedebant. Nouarum præcipuè machinarum prospectus ciues aduertit. Asseres crassi erant; quos illi in expugnationem ferebant; vt tecti aduersus moschettorum ictus essent. Gubernator haud procul loco aberat, cum tres tormentorum maiorum ictus propinquam illi domum, præcedenti succussione nutantem soluta compage diruêre. Ipse cum quatuor militibus oppressus. Non adhuc casum viri Sabaudij exceperant,& confertì per ruinam mœnium ascensum moliebantur; breuioribus tantùm gladijs armati vt propugnantium contos præciderent. Contra Sandamianenses amisso licet Duce constantiam retinebant; & tracto in tertiam horam certamine,tot oppugnantium vim intrepidi sustinuerunt: donec fracti peruicacia Sabaudij improsperum conatum destituerunt.

Cæso Gubernatore Vexillifero cura obuenerat; sed is quoque pectore tenus aduersus moschettos armatus, & breui lancea inter prælìantes conspicuus, tormenti globo latus vtrumque trasuerberatus paulò post finem habuit. Sed quia celerior receptus oppugnatoribus visus fuit, statim in pugnam redierunt. Non amplius

amplius moschettis, sed districtis gladijs res agebatur, quibus propugnantium hastas præcidebant. Et licet rara fortitudine eorum aliqui sese in summum aggerem extulissent; præcipites tamen à ciuibus statim dabantur, cum alij ingentia saxa in subiectos prouoluerent, alij ignes, tela alij iacerent. Nec ictus sine vulnere, nec vulnus sine exitio erat. Sic iterum Sabaudij ruinâ depulsi, trans muri fossam sese receperunt: Et si quos illi in mœnibus conspicuos fortuna offerebat, viciniori ictu conficiebant. Tormenta quoque in eam partem versa, audacissimum quemque ciuium sauciabant. Magnitudo periculi temnere pericula clausos induxerat; nec alio nixu arceri nisi ea virtute hostis potuisset. Non longe Sabaudius vim ciuium, suorum conatum dispiciebat; & quia partem quæ petebatur, frequentes ciues obsidere vidit, plures toto Sandamiani ambitu scalas erigi, & eà ascensum moliri præcepit; aut superaturos mœnia suos putans; aut nouum discrimen defendentium partem alio versuram. Id quoque cessit irritè, quod gradus altitudinem mœnium non æquarent; & in suspensos nec firmo nixos; fœminæ ipsæ iactu molium præualerent. Fortitudo obsessorum, oppugnantium gloriæ aliquid detrahere; & Galli ante alios (qui eam sibi victoriam propriam voluerant popoſcerantq;) imminuisse existimationem Gentis suæ & futuri expectationem corrupisse videbantur. Vocatos itaq; Ductores Cohortium Aldigherius, patriæ virtutis, sacramenti, & propriæ vtilitatis (si vicissent) admonitos, vniuersos equis desilire iussit, fortiterq; aut oppetere, aut capti municipij decus referre. Paruêre viri strenui, & breuibus sclopetis armati, tentatam hactenus irritè irruptionem, denuò repetiuerunt. Eodem tempore indefessè tormenta explodebantur; quæ cum propugnatores sæpè raperent, mixtos hostes interdum lacerabant: Cumq; fumus pulueris bellici ac fuligo diem medium ademissent, inobseruatos Sabaudios per obscurum vsque in ruinas deduxêre. Alba veste Galli induti venerant; vel quod ea Ducum insignia essent, vel vt diuersitate noscerentur. Et haud dubiè nullibi toto Monferratensi bello plus Gallicæ virtutis insumptum est. Constantia ciuium, lubricus ascensus, & in mortem animati propugnatores, hunc quoque impetum validissimè retinuerunt; quamuis multo suorum sanguine ea incolumitas stetisset.

Experiri denuò Sandamianensium animos, tot cladibus & vulneribus fatigatos Sabaudius voluit; an sanioribus consilijs deditionem pararent; quæ vitam, honorem, fortunas singulorum contineret, vellent. Timpani itaque ac tubæ sono abstinere Tormentarij ictibus iussi sunt: Tum vitam, honorem, fortunas omnium apud Sabaudium pijssimum Principem in tuto fore, quantum elata voce poterant Crotus Sabaudio à secretis, & Capitaneus Rua testati sunt; si quamquam desperatis iam rebus, seram victoriam concessissent. Honestiora deditionis ferè coactæ pacta nulli oppido tormentorum vi ferè lacero proponi poterant; & ciues numero, viribus, animisq; imminuti, Gubernatore ac Vexillifero destituti, nulla amplius auxilij spe sustentati, extremæ necessitati morem gerere coacti sunt. Agnouêre quod dicebatur Sandamianenses; & angustias quibus implicabantur, silentio fassi sunt. Tum de tradendis inuicem obsidibus cura subijt, dum Sabaudij ac ciuium chirographo pacta firmarentur. Antonius Tranus, & Vincentius Robertus pro Sandamianensibus, Bartollomeus Vexillifer & Capitaneus Roschierius pro Sabaudio inuicem dati acceptique. Capita conditionum erant: Vitam, honorem ciuium in tuto haberi; præsidiarijs redeundi in Monferratum licentiam dari, cum armis & impedimentis: Intra Sandamianum Pedemontanos tantùm præsidio imponi, Gallos non admitti. Ciues septuaginta aureorum millibus, ea omnia quæ sibi seruari cuperent, redimere. Summæ partem statim exsolui, reliquum certum intra diem pendi. Diti oppido (si res inte-

græ mansissent)leuis expensa;& malorum quæ mox perpessum est optanda erat. Gallus interim miles,inter commilitones pacta damnare,sine sanguine inutilem victoriam appellare, Aldigherium malignitatis accusare, obnoxiumq; beneficijs Sabaudij dicere. Denique cum nondum transactum in negotio viderent, irrumpendi vias omnes prospicerè. Amor quoque vindictæ pietatem omnem animis deterserat,quod multi suæ gentis eâ expeditione cecidisse dicerentur.

Fœlices parto hactenus honore Sandamianenses erant, si quâ fortitudine tutati plures dies locum in bello fuerant; pari prudentia, vna insuper hora imaginis pacis custodiuissent. Dum enim quibus sanciundi pacta delegata a populo cura fuerat,ad Sabaudium pergunt; vt chirographo sponsiones firmarer;& ciues nullo futuri metu,tamquam accepta pace securi agerent,viribus & animis efferi Galli,simulatione agilitatis & concordiæ,per ruinas murorum, conferti in oppidum euaserunt; vtq; socij patefacta porta reciperentur peruicêre. Obstupuit Aldigherius præmaturam ciuium fiduciam; & ad Sabaudium eadem admirantem versus, Si (inquit) breuem adhuc obsides moram trahunt,nec maturimè Celsitudinis tuæ chirographum ad suos referunt, præ foribus Sandamianensium exitium video. Ad hoc Sabaudius respondit: Pacta se quidem recepisse, sed cunctationem apud ciues esse; & si quid aduersi ingruat ipsis imputandum. Siluit Aldigherius moris belli gnarus,& ne prædam suis militibus,strenuè nauatæ operæ inuideret. Iam valuæ oppidi victori equitatui patuerant, & illi per turmas inuecti socios omnes ad cædem & prædam inuitauerant. Vna cunctorum vox audiebatur: Occide,Occide. Sandamianenses improuiso malo perculsi,cum sancita liberæ deditionis pacta,& apud Sabaudium Legatos suos dicerent,quâ se tamen publica fide tuerentur, non habebant. Itaque sparsi per vias ac domos Galli mox qui secuti fuerant Sabaudij, nullo prohibere auso, in direptionem oppidi conuersi sunt. Ab opulentibus per tormenta abditi loculi expressi: plures ciuium in captiuitatem abducti,vt pecunia libertatem redimerent. Vix Sacris impunitas fuit;nisi ijs locis quæ captorum oppidorum mala soluto auro vitarunt.

Sabaudij Sandamianum diripiunt.

Primo statim impetu cæsi aliquot; mox Ductorum iussu cædibus temperatum. Non tamen imperari furentibus tota modestia potuit; cum verbere largitiones cogerent, plurium fœminarum pudicitia contrectaretur; denique omnia asportatu facilia raperentur. Quatuor diebus continuata prædatio;& vbi deesse quod auaritiam expleret milites viderunt,in suburbana ac villas profecti, equos & iumenta generis omnis abduxerunt. Iam res, vestis, & domestica supellex desiderato emptore vilucrat. Ad extremum è nobili municipio, tantum opum egestum,quantum ditando Sabaudio exercitui satis erat. Ingemuerat calamitate ciuium Sangeorgius, cuius consilio & opera tentata oppugnatio fuerat; orauerat q; Aldigherium, vt Galli modum excidio facerent: sed vt Sabaudius licet vellet,vix tamen poterat,sic ille solito sibi fastu responderat; plus nationem sanguinis pro victoria fudisse,quàm sit auri in patiam relatura. Equidem Gallorum conatus ferè Sandamianum fregerat; & post multam cædem; vtilitate aliqua subleuandi videbantur; ne inopi militia indignati ad suos reuerterent,& medio cursu agendorum spontaneam missionem acciperent. E suo fisco Sabaudius præmia singulis exsoluere cogitauerat: sed vt tardi in expeditionem rerum suarum Sandamianenses fuerant; sic ille prius ruinam oppidi audiuit,quàm de remedio deliberasset. Hic Sandamiani exitus fuit nobilissimi oppidi,quod longiorem obsidionem olim fortissimè tolerauerat. Neque nunc munimentorum pœnitebat, si plures præsidiarios intus habuisset,qui per interualla hosti congressi, illacessita ictibus mœnia protexissent, & productis ad externa aggeribus spatium ictibus fecissent: aut eo tormentorum numero viguissent,quæ longius distinere hostem & vices reddere possent.

Ferrantes

Ferrantes Gonzaga Caroli Quinti Imperatoris ductor Mantuani Abauus, quadraginta olim diebus obsederat, hieme asperrima, & altissimis niuibus cœlo fusis. Nebulæ quoque eos dies eluctatus fuerat, quæ adeo densa incubuerat, vt paucissimis diei horis prospicere mœnia liceret. Quinimo sex peditum millia, quingentos equites, & sex omninò tormenta in eam expeditionem deduxerat: Intus verò mille quingenti Galli pedites, ducenti equites numerabantur, qui & loco & numero tuti promouerant aggerem ad externa, & eruptionibus frequentibus obsidentes vexauerant, vt adiri mœnia non possent. Cum Sabaudius bellum tulit, si præsidiarios ac ciues ferendis armis validos in censum cogamus, vix quadringenti inerant: non armum belli; non obsidionum disciplinæ eruditi: quamuis ab Hispanis & Aualos Gubernatore Monferrati promissum auxilium constantiam miseris persuasisset. Primo quidem obsidionis rumore, cum Aualum sui periculi, & quibus à Sabaudio viribus peterentur certiorem fecissent, responsum plenissimæ vanitatis retulerunt: Hispanos toto cum exercitu in subsidium venturos: Tridui illis constantiam, & securitatem, & apud Mantuanum æternam gratiam paraturam: Id creditum infœlices supra vires audere, & fortitudine vsurpata patriæ suæ excidium procurare compulerat. Amissum quippe primo bello Trinum, & tot alia auxilio destituta, prætextu Mantuanæ fidei in cineres resoluta, animo exciderant.

Postmodum vbi Sabaudij verborum parci, factorum strenui venêre; & missis per auia literis opem flagitauerant; & vbi septa circum omnia, præcisósque se Monferratensibus viderunt, tormentorum sono, quibus angustiis conflictarentur docuerant. Aualus accepto discrimine, & qua iactura Mantuanus, dedecore Hispani ea expugnatione notarentur videns, in vicina Albæ Castella nuncios statim misit; qui popularem militiam excirent, & Albam conuocarent. Et illi paruerant; Iamq; duo millia quingenti pedites, trecenti equites venerant, amore suorum, imperio Gubernatoris: mox secutus Aualus fuerat; Manganumq; delatus quinto ab Alba milliario Hieronymum de Roo Hispanæ militiæ Ductorem (qui diu ante præsidium Albæ tenuerat, & summa tum Sandamianensium necessitate postulante abscedebat) obuium nactus, id magno labore obtinuerat, vt Albam regrederetur; testatus tamen ante fuerat, se ad vlteriora non processurum, neque ea se Toletani mandata habere; aut pauculos suos multis Gallorum millibus ad lanienam dare velle. Accessit paulò post Oroscus cum tribus equitum cohortibus, vix ij ducenti erant. Hîc inter omnes consultatum de remedio fuerat; & qua promptissime via auxilium clausis summitteretur examinatum. Aderat vir nobilis, & Mantuano plusquàm res familiares eius poscerent obnoxius: Hic se trecentos milites per secreta deducturum, & Sandamiano inducturum receperat; nemine periculum auso, aut satis itinerum perito. Id nisi suffecisset, Ducem se vniuersis copiis obtulit; vt dorso continui collis in propinqua Sandamiano succederent. Placuit ingenium; & nobilitas hominis fidem inuenit: sumi tamen futuri experimentum aliquod prius visum; datisq; óctoginta militibus, classicis ac timpanis turbare hostium quietem iussus est. Ille statim exhibuit documentum constantiæ. Nam Castagnetum vsque profectus, quod Galli præsidiarij tenebant, tertio à Sandamiano milliario, cum obscuro noctis vigiles transeuntes quinam essent sciscitarentur, nec responsum ab amicis credidissent, mutuis ictibus moschettorum agi res cœpta est. Eo initio vicini, mox alij suscitatis per summa collium ignibus, venientem hostem aperuerunt. Cum ad suos Monferratenses reuerterent Guarenæ bellici tormenti terna explosione (signum id fiduciæ amicis erat) & vicino in colle ingentem ignem excitarunt, vt Sandamianenses propinqui auxilij spe sustentati constantiam retinerent.

Pandolfus Sellara.

Oroſcus interim ſiue ſecuritati Sandamiani diffideret, ſeu plus quàm oportebat præſumeret, miſſo ad Toletanum nuncio, quo in ſtatu Sandamianum eſſet docuit. Et ne ſegni mora laborantes ſocios prodere videretur, imperſpectiſve viribus hoſtium aut præuiſu nullo ſeſe diſcrimini committerent, mittendos circumquaque curſores cenſuerunt; vt obſidentium aliquibus interceptis, cæterorum numerus vireſque diſcerentur. Tum mutuò ſeſe Ductores aſpicere, laudare conſilium (cui tamen hactenus nemo operam contulerat) denique in eundem virum nobilem connecti. Qui ne apud Mantuanum aliquo officio defuiſſe, aut poſteriori neceſſitate corrupiſſe prioris operæ merita videretur, cum triginta equitibus in eam ſe curam accinxerat; promiſſo niſi cum captiuis ſe reuerſurum. Sed dum viri fortitudo laudatur, equites expeditiſſimi deliguntur, cæteri tamquam imminente prælio armantur, dimiſſus Sandamiano ciuis affuit, capti & miſerè direpti oppidi nuncium ferens: Tum Oroſcus cum ſuis Alexandriam, Aualus cum exercitu & commeatu quem detulerat Nizam profecti ſunt. Huic Coſanum veſpertinum, & memoria poſterorum indignum hoſpitium dedit. Cum enim quadrageſimæ initium, & dies primus Veneris eſſet, viſus eſt publice choræas ducere, & recenti calamitate Sandamianenſium inter tripudia, feſtam illam noctem habere. Feſtinatum nihilominus curſorem Florentiam ad Mantuanum miſerat, ſolemnia nuptiarũ illius, infauſto ſubditorum caſu fœdaturum. Repertus certè fuit media in celebritate, nulla laborantis & ſanguine proprio diffluentis Monferrati memoria, lætam ſecuritatem vſurpare; & ituro cubitum oblatæ literæ; quæ pro magnitudine mali viſæ non ſunt, doloris inditia expreſſiſſe. Redditurum quippe quæcunque loca Sabaudius cepiſſet, reſpondit; & eò plus illi triſtitiæ fore, quò pluribus per vim aut dolum captis exueretur. Scilicet cæſos ſubditos, diruta mœnia caſtrorum, abactos greges, imminutam fœminarum pudicitiam, aſportatas opes, vlla humana vis priſtinæ integritati erat reſtitutura. Toletano tamen literas miſit turgentes queſtibus; eò quòd exercitu quem intolerabili ſuorum expenſa annos iam & menſes aluiſſet, in quem ſua & populorum dona collata ſint, quem famelicum pauerit, nudumq; operuerit, ſubleuatus non foret: ſed ille propriam exiſtimationem, cum popularium fortunis, & arcibus Monferrati ſimul prodigeret. Toletanus caſum Sandamiani altius recepit, quàm vt inter aduerſa habendum non crederet; manifeſta apud omnes, aut debilitate, aut negligentia: & metu ne apud Regem eorum quæ prius malè ceſſerant, & Sandamiani recenti inuidia, nulla excuſatio reciperetur.

Nuncius capti Sandamiani Albā ad Oroſcum & Aualum.

Mantuanus cum Toletano queritur.

Sabaudius iam victor, Oroſcum & Aualum Albæ degentes terruerat; nec enim aut occurrere, aut Albæ ſubſiſtere auſi fuerant. Eodem quippe impetu tracturus omnia videbatur. Sandamianenſium præcipuè commiſeratio augebat, quorum ceruicibus plurium iam dierum prædatores detrahere, & quod fortunarum reliquum abdiderant, ſeruare nitebatur. Itaque cum Aldigherio ac Sangeorgio conſultatum; quam primùm in partem formidata ſigna conuerterent. Dianum Aldigherius, Albam Sangeorgius peti conſulebant; proniorq; Sabaudius in Sangeorgij ſententiam; quod Dianum ſitu arduum, & diuturnæ obſidioni ſuffecturum ſciret; Albam patenti campo, nec munimentorum robore vallata eſſet, breuem impetum laturam. Aldigherij auctoritas dies aliquot militem in otio habuit, vt in futurum deliberatio protraheretur. Rationes tamen ſenem bellatorem vicère, vt Sangeorgio conueniret. Certum eſt Oroſco ad ſuos, Aualo ad Caſalenſes profectis, exutam ferè ſubſidio ciuitatem, die capti Sandamiani pariter capi potuiſſe: ſed dum deliberatur, & Dianum ante oculos eſt, à Comite Aleramo Sangeorgio iuuene ſummæq; nobilitatis ac fidei Albæ gubernatore 500. ſclopetarij inducti ſunt: ipſe iuſſus maioris auxilij ſpem habere. Diſcedés tamen Aualus Comiti Aleramo perſua-

Comes Aleramus Sangeorgius Alba Gubernator.

persuaserat; ne periculosam oppugnationem opperiri, quam in tutum se cum militibus recipere mallet: Parum in ea ciuitate securitatis, quæ non ciuium numero, non munimentorum ambitu, non situ tuta, circumquaque multa accessus loca ostenderet: seruari Principi ac patriæ cum numerum posse, & expedire. Secreta tum inter Aualum & Aleramum æmulatio, fidem consilio ademerat. Proinde Aleramus renidens, & irato quàm obsecuturo similis: Cur ergo (inquit) si discrimini occurrendum non vniuersi nitimur; & pluribus aduocatis ciuitatem militémque Principi nostro non seruamus? Ille Casalensium solicitudinem, quo possessio Monferrati sustentaretur, excusauit; & loca validiora eam fortitudinem requirere dixit: neo alia causa Oroscum abiuisse, quàm vt Alexandriæ regiæ vrbi prouideret. Vbi tamen certum abeundi vidit, ad preces flexit; orauitq; vt commeatum bellicum, auxilio Sandamiani vectum sibi permitteret, pluresque centurias; quas cohortibus auxiliariis additas victorem Sabaudium retinere posse sperauerat. Nihil ad hæc Aualus; imò commeatu egêre se, & Casalensibus paucos præsidiarios esse dixit; quingentosq; quos relinquebat, certæ illorum necessitati subtrahere. Siluit Aleramus; licet tracto in aliquot dies bello, defuturum sibi puluerem, plumbum, ac farinam sciret: Nam molatrinas vicino amni innantes Sabaudij igne perdiderant. Sargenti quoque Maiori Arcasio, qui cum ducentis peditibus, & sexaginta sclopetariis equitibus castro Guarenæ præsidebat, imperauit, vt omisso loco, Nizam recta tenderet, commissa Sargento Baido oppidi cura, cum vno sclopetariorum manipulo; & relictis illi mandatis ne à Sabaudio requisitus deditionem moraretur.

Vix Arcasius excesserat, & Sabaudij cum vniuersis copiis illac delati; nulla reliqua apud Baidum resistendi vi, spontaneam deditionem accepêre. Inerat plumbi puluerisq; ac farinæ copia, quæ Alba Aualus detraxerat, cum ciuitatis neglectu retinere Guarenam in animo haberet. Baidus, quique cum illo erant, captiui Astium abducti sunt, vt secutus rumor obtinuit. Altera à discessu Auali hora, citus cursor à Toletano ad Magistrum campi Roo cum imperio venit, vt nulla interposita mora, recta Flizanum properaret; & vbi Nouiliæ fuisset, mœnia loci dirueret, quodq; Regij exercitus intus esset, secum in tutum deduceret. Abeuntem Alba sexaginta ferè ciues, sua iumenta (quæ vehendis impedimentis contraxerat) reducturi, comitati sunt: & hinc præsidiariorum numerus imminutus. Qua re nemo adeo præsentium ignarus erat, vt de ea ciuitate quam Gubernator Monferrati, & Hispani deseruerant, actum non crederet. Aleramus tamen desperationem certum exitium cognoscens, spem omnium ingentibus promissis nutriebat: & ante alia incedibile testabatur, tantum dedecoris Hispanos adituros, vt capto ac direpto Sandamiano, etiam Albam nulla sua ope adiutam, abire in hostem vellent. Sed vicinius periculum ac malum erat, quàm vt persuaderentur: nam Sabaudij Guarenam profecti, mille tantùm passibus Alba distabant, certa iam destinatione inchoandæ obsidionis. Quo propinquius discrimen, eò frequentius & acrius ab Aualo Aleramus auxilium flagitabat; Missi itaque alij sclopetarij quingenti, cum Sargenti Maiori Spadino, & quingenti Alemanni, sub Capitaneo Trachino Valle, pars exercitus Comitis Sulzij. Si illi numero paratus bellicus, & ante alia pulueris copia fuisset, quamquam nullis ferè mœnibus cincta ciuitas plures dies maiores copias inimicorum retinere potuisset. Sed eo maximè egebat quod Guarenam transportatum, & ab Aualo auectum diximus.

Roo Alba discedit.

Cæterum procul muris arcere hostem & externo muniméto vallare ambitum Aleramus satagebat, cupientibus omnibus labores, & iusso delectui obtemperantibus: quo diei ac noctis horæ per vices operi impenderentur. Nec enim dubium

habebatur caput Prouinciæ peti; vt eo potitus hostis,& latè terrore incusso,cætera in partes accederent.Nam Rhodum,Verdunum,Gunzanum,Montclupum, Rodellum,Barbarescum,Maganum,Rochettam Belbi,Camum,Bosiam,vniuersa Monferrati Castella,Albamq; vtrinque complexa occupauerant; cædentibus Paganis;quibus etsi animi obsistendi fuissent,vires tamen deerant. Ab his more belli, tributa, portoria,erogationes, annona detracta in militarem vsum: & cuncta ferè sine præsidio,tantum excidij comminatione retenta fuerant: siue sponte,siue requisiti suis opem ferre cogitassent. His imminentis mali inditiis proximas ciuitati villas inferre commeatum,& auitas opes, quidquid propugnationi conduceret inuehere,cætera concremari Aleramus iussit; ne aut hospitio Sabaudij, aut equites pabulo vterentur. Neque enim cruda ac sæua hieme,sub aperto, & prouentu destitutum hostem, diu toleraturum rebatur; vt quem inopia, stramentorum penuria, cœlum, solumq; frigore ac tecto intractabile depulsura forent. Prudenter hæc & ex militari disciplina; sed Sabaudio totius circum agri domino; & planiciem collesq; suis cohortibus insidenti,omnia statim affutura videbantur. Paganos enim in potestate habebat; & à circumuicinis exercitui necessaria obstante nemine vehebantur.

Februarij decima quarta,via quà Barbarescum itur,cum pluribus peditum millibus,& frequenti equitatu,in vicina Albæ Sabaudius venit, vt situm loci,& qua parte facilius aggrederetur perspiceret. Nouum generoso Duci non erat ardua quæque & discriminum certissima sibi sumere;vt qui formidinem à puero dedidicisset,& nullum sibi victoriarum decus crederet, quod præsens non meruisset. Aleramus aduentus illius iam certior, sexaginta primum moschettarios Alemannos, mox totidem alios Italos, obuiam venienti procedere iussit; non vt de summa rerum, modico numero, prælio decernerent; sed vt domum quandam dorso vicini collis implantatam occuparent: & vt priores nouo auxilio foueret, centum sclopetarios cum Sargenti Maiori Spadino subsequi imperauit. Vexilliferum quoque suum, cum cohorte cui præerat emisit, vt Ecclesiam Beatæ Virginis Angelorum eadem via occuparent: siue ne eo munimine hostes potirentur; siue vt creditur, securiori eorum quos promiserat, receptu, si Sabaudij maiori vi institissent. Ipse paulò post, vires omnes laturus cum mille delectis subsecutus est; solidatis ante mœnibus delectu popularium & iis solummodo relictis, quibus tum ciuitatis tutela euenerat. Vbi se aduersi sub ictum dedêre, agi res moschettis cœpit; & quia priores sexaginta vlteriora quàm quæ in mandatis habuerant, ausi fuerant, Sabaudiorum infestis ictibus recipere se ad socios qui Ecclesiam tenebant coacti sunt. Equitatus enim hostilis, magno impetu in latera peditum inuectus, & dissoluerat ordines, & præsentem consternationem intulerat. Hic denuò prælium iteratum; nam & locus Monferratensibus constantiam addere videbatur, & Aleramus in vicino subsidium laturus sciebatur. Tandem virtute Sabaudiorum, victa Albensium fortitudo, impulsique & exacti Ecclesia sunt. Ad famam infausti congressus plures ab Aleramo summissi, vt amissum locum recuperarent; & quidem recens auxilium in defessos valuit, vt Sabaudis Ecclesia pellerentur, etiam eorum aliqui caperentur. Nihilominus apud Duces viuida ingenij vis fortunam Albensium imminuit, falso rumore, multas hostium centurias in portam ciuitatis impetum fecisse, & cæteris viam forti conatu facere. Ea vox Monferratenses, captiuis abstinere persuasit, & festinato cursu vrbem repetere. Sic omissa præda; & Sabaudij non sine sanguine delibato belli initio suos reduxêre, & Barbarescum versus se recepere. Hoc conflictu nulli partium læta, aut certa victoria fuit. Quippe plures vtrinque saucij, multi desiderati sunt.

Albæ obsidium.

Futuri præsagium è præterito Ductores Monferratensis sumpsêre; consensuq; decreuerunt, cœpta procul mœnibus munimenta in plenam securitatem promouere. Pluribus quidem latior ambitus egere videbatur; sed ciuitatis muri adeo infirmi, & enormes erant, vt leuem quamcunque succussionem ferre non possent. Itaque vniuersi in eam operam euocati. Hos labori intentos frequentes Sabaudij vicinis oppidis egressi turbare adorti sunt; impulitq; vt ligonibus moschettos iungerent; simul vt bello & vicinis aggeribus efferendis vicariam curam subirent.

Paucos post dies Sabaudius cingere obsidione ciuitatem aggressus; Sangeorgium cum delectu Barbaresco emisit; qui versus templum Virginis Angelorum (vt vocant) collem elatum cum sex tormentis bellicis insedit, & ambitum educto aggere firmauit. Proxima Alexandro Guerrino Cherasci Gubernatori curâ data. Is montem loco imminentem, quâ Dianum spectatur, cum duobus tormentis occupauit. Sabaudius licet Guarenæ hospitio vteretur, quotidie tamen suos inuisebat; ne quid negligentia, aut incuria peccaretur. Aldigherius cum centum equitibus Magliani agebat, quos corporis custodes in Delfinato elegerat. Interim Sabaudios castrorum munitioni intentos iteratis excursibus Albenses lacessebant; & die quodam calore pugnæ adeo progressi sunt, vt in castra vsque penetrarent, & duos captiuos abducerent. Hi tormentis admoti retulêre, quatuor peditum millia, octingentos equites Sabaudio esse; spe tamen ac numero indies exercitum augeri. Et vbi virium non pœnituisset, vallato vndique ambitu ciuitatem oppugnaturum.

Die vigesima tertia orto iam Sole, tormenta bellica Gallorum intonuêre. Pars ea quæ Episcopali domui obtenditur, petebatur. Et Guerrinus interim Sancti Mauritij portam seriò quatiebat. Per vices tamen vtrique, modò intra mœnia, modò in aggeres, modò in tectas humo vias iaculabantur. Alterum intra diem quinquaginta ferè passuum ruina Gallorum ictibus hiauit; cum ciues doliis, stramentis, saxis, terra, ac trabibus lapsa reficerent; & aggeres (quos semilunas dicunt) nouo opere solidarent. Neque tamen munimentis ita sese continebant, quin frequentibus eruptionibus oppugnatores non exercerent; minori indies Sabaudiorum malo: quod castra aduersus ciuium ictus fortiora reddidissent.

Die vigesima quinta cum indefessè hostes semilunam ab Alemannis erectam ac defensam innumeris globis lacerassent; egressi castris & militariter in turmas compositi, quasi assultui accingerentur, mittere Tubicinem, qui Sabaudij nomine Aleramo Gubernatori testaretur, diutius illum debilem & nullis munimentis tutam ciuitatem propugnasse, quàm situs & ars metuissent. Proinde si excedere, & potentiori permittere eam vellet, honestissimis conditionibus eam deditionem honestaturum. Respondit Aleramus, nec permittere ciuitatem se in animo habere; nec ductores ac commilitones suos teneuere pro Mantuano Duce, eo bello oppetere; plus illum processu temporis in oppugnatione difficultatum quàm crederet repperturum. Digna ingentibus mentis virtus, si Principi potentiori militasset. Sequenti Sabaudius, maiori tormentorum vi fulminare cœpit, nulla propugnatoribus concessa requie; cum ictus ictum truderet, eoq; inter ruinas agere, nisi manifesto periculo liceret. Fortius tamen quàm credebatur, ciues in tutelam nixi, adnoluere moles saxorum, conuehere rudera, & demissa vasa humo replere, quantum impetus tormentorum abstulerat, noua opera sarcire. Et vt fiduciam testarentur, eruptionibus obsidentes fatigare.

Die vigesima septima Sabaudij tormentorum vi lassatis Alemannis, ad eorum vsque munimenta progressi sunt, vt acto subtus cuniculo superstantem molem

disjicerent. Fallere tamen præsidiarios non potuêre. Itaque obscuritate noctis tecti viam subterraneam, partito inter sese opere Cherascam vsque riuum deduxêre. Vbi dies illuxit densis moschettorum ictibus, eorum qui Alemannorum semilunæ successerant latera fodere cœperunt. Inexpectatum consilium pauorem tulit, coactiq; occupatum locum deserere; & qui templum Virginis Angelorum præceperant, ad suos regredi. Eo in conflictu plures vtrinque desiderati, aut sauciati sunt. Postero Sabaudius exemplo Sandamianentium Albensibus metuens, denuo tubicinem cum imperio misit, spontaneam deditionem persuasurus; sed rejectum ab Aleramo consilium, iussusq; qui venerat abscedere, nisi moschettis lacerari voluisset.

Die sequenti adeo tormenta ac moschetti siluerunt, vt discessum Sabaudius meditari, & soluendæ obsidionis consilia admisisse videretur. Id Albensibus volentibus fuit: qui vt constantiam, & fortis animi documentum præberent; vniuersis qui in ciuitate erant equis coactis (& quidem pauci erant) erumpere mœnibus, & in hostem pergere statuerunt. Nec enim in eam diem equestri prælio certauerant. Pedites quoque sexaginta moschettarij abeuntes comitati fuerant, mutuò subsidium laturi acceperantque. Imprœuisa militia Sabaudios nonnullos in rustica casa degentes, quæ Magdalenæ dicitur, ad suos regredi persuasit. Eo formidinis articulo, cum tormentum bellicum è castris Gallorum in Pedemontanam vectaretur, vt à Spadino notaretur, sors tulit. Ille vt clauo figeret, & offensæ suorum inutile redderet, triginta sclopetarios immisit. Aleramus tum prælio cum Pedemontanis implicatus, partem militum secum traxeret. Sed illi vt periclitari tormentum vidêre, viriliter accurrentes, & arcuêre quos Spadinus immiserat; & suorum auxilio adiuti nouum conflictum inchoarunt, quod ad plures horas tractum, ciuium omnem ferè puluerem absumpsit; vix in ciuitate relicto, quod vnius diei bellum ferret. Spes aliqua clausis in Diano sita erat; vnde, vt ab amico municipio, sequenti nocte rem tormentariam flagitarent. Dianum rebus suis metuens, ne ab Alba in se exitium conuerteret liberè per literas fassum est; nec posse se, nec debere amandato puluere, Sabaudium in propria damna inuitare: iam enim duabus continuis noctibus quinque vasa transmiserat, quæ duorum dierum certamini non suffecissent.

Cælari necessitas non potuit; quin Pedemontanus quidam gregarius, qui se Pauiâ ortum simulabat, angustias ciuium proderet; & Sabaudios cautiores, aduersus importandum commeatum, acrioresq; in oppugnationem redderet. Affuturi tamen auxilij opinio illos ambiguos habebat; an tracta sine sanguine vexatione ciuitatem acciperent; factove impetu spem externam præuenirent. Sed ante alios Aldighetius eas ambages expediuit; sumptis enim circiter centum viginti equitibus Gallis, in vicina vsque Nizæ processit; non solùm Prouinciæ situm speculaturus; sed & tentaturus Hispanos, an Albæ cura mouerentur. Militari viro certiori argumento negligentia doceri non potuit; nec enim aut insecuti abeuntem, aut in reuertentem inuecti sunt; tanta securitate, vt permissa illi occupandi licentia videretur; & sociam ciuitatem amittere id demum esset de re aliena ludere. Sed Aleramus quamquam retinendæ ciuitatis amore stimularetur, tot nihilominus ciuium cura anxius, cæteros Ductores in consilium vocauit, & proferre agendorum sententiam imperauit. Illi præuiso discrimine testati sunt, tantam vim diutius sustineri non posse: destitutos enim puluere ad offensam non valere, & apertam ciuitatem preferoces oppugnatores arcere non posse. Tum Aleramus: nimium quidem sibi notam penuriam; nec à Dianensibus vnde sperabatur puluerem haberi posse respondit; paratum se tamen si vniuersis placuisset extrema opperiri, & ferrato conto armatum, aut hostes ascensu repellere, aut

certantem fortiter oppetere. Nil se tamen proprio arbitrio (quamquam summo loco sit) decreturum, sed eodem cum suis animo eandem fortunam experiri.

Ad hæc Spadinus Auali consilium opperiendum, nisi iam per literas (quas Gubernator paucas ante horas accepisset) mandata transmisisset; imo cupere si quid publico conducat & vniuersos tangat liberè aperiri. Id Aleramum proferre literas impulit, vt à consortibus periculi legerentur. Sic habebant: Quia auxilij expectatio longior opinione est, vósque à multis millibus obsessos credibile est non vna egestate premi, quæ præsentes certius quàm absentes experimini; ne vos ad extremam necessitatem induci sinatis iubeo, aut militem, inconsulta audacia perdere. Ea nostrum omnium mens est; qui non vno relatore didicimus, quo honore vestro in præsentem diem prævalidum hostem toleraueritis. Et ipse singulorum certior redditus sum, vt pluribus vobiscum agendum non putem. Id vt Alemanni probent, curabitis. Harum literarum Senatori ciuitatis, ac Spadino copia facta. Cæteris tectum secretum est. Et licet Auali auctoritas sumendæ deliberationi sufficere posset, miserat tamen Aleramus per interualla exploratores, vt Hispanorum consilia detegeret. Ab his acceperat, missum fuisse Senatorem Grisellam Casalensem ad Toletanum cum precibus, vt Albæ laboranti maturam opem ferret; Toletanum verò respondisse, infirmiorem eam Ciuitatem esse, quam vt posset retineri; vt quæ vno die capta, sequenti restituenda foret: simul conuicio Aualum proscidisse, quasi agendorum oblitus, amori cuiusdam fœminæ Doctori nuptæ solidos dies insumeret.

Crescebant interim Albensium angustiæ, & pericula gliscebant: cum enim die eodem missuros se arbitros colloquij Sabaudij promisissent, timor incesserat, ne cognita inopia pulueris bellici, superbiam fastumq; inducerent. Offerenda tacentibus occasio loquendi videbatur, quæ tamen cupitæ deditionis imaginem non præferret. Miles itaque cum captiuorum qui Albæ attinebantur, catalogo ad Guerrinum in castra missus est: legationis summum erat, vt honesto belli commercio, cum captiuis Monferratensibus Sabaudiorum captiui mutarentur. Guerrinus quot Monferratenses in custodia haberet, & quâ conditione forent, nescire se respondit; curaturum tamen vt accepto censu, par pari referendo inuicem transfigeretur: se tamen Aleramo Comiti ante alia colloqui cupere; certiori compendio belli difficultates componi posse. Quia de concedenda ciuitate agendum erat ægrè se Aleramus precibus suorum induci passus est, vt Sabaudio Capitaneo congrederetur. Sed postmodum vbi se consensui imparem vidit, & cæteros deditionem tamquam necessariam probare, iturum se recepit, si tamen qui consilium afferebant quatuor, illi testes eorum quæ tractauisset, adhibuissent. Duo Vexilliferi Italus vnus, alter Alemannus, cum Sargento Stortiliono, & Comite Constantino Radicato nominati. Medio inter castra loco vtrique conuenerunt. Conditionum ratio apud Aleramum erat, excessurum se ciuitate, si toto triduo externo suorum auxilio non subueniretur: Guerrinus præsentem deditionem requirebat: neque enim aduenisse, vt longiori mora victorum præmia suspenderet. Vbi tamen constantem sententiæ Aleramum vidit, vnum se diem nobilissimi viri gratiæ concedere dixit; quamquam hoc ipso tempore, Pedemontanum, Sangeorgium, & Dominum de Vrsée cum suis centurijs affuturos sciret. Sex quoque tormenta bellica conuehi; vt cædentibus iam honoratior ciuitatis deditio, quam victoribus receptio videri possit. Neque inanes minæ, aut vani terrores fuerant: nondum enim elapso tempore plura millia cum suis Ducibus venerunt. Tandem inter altercantes conuentum, vt nisi externo auxilio ciuitas iuuaretur, in oppugnantium potestatem sponte concederet. Reuersus Albam Aleramus Senatori ac Spadino, quid cum Guerrino statuisset retulit

Et illi concordiam finemq; belli lætantes accepêre; scriptóque se pacta complexuros promisêre.

Alesamo longa vigilia ac lassitudine fracto, & inter difficultates eluctanti, paulò post scripturam detulerunt, & vt Guerrino transmitteretur orarunt. Intempesta nocte Centurio Diani, cum sex rusticis puluere bellico onustis ciuitatem ingressus est, trecentæ & quadraginta libræ erant: detulitq; à Capitanco Garofio literas, in hunc modum: Toletanus mihi vt quingentos auxiliarios vrbi inducam imperauit; ipse enim cum duodecim peditum millibus, & equitibus octingentis, tertium intra diem auxilio præsens accurret. Triginta quatuor sacculos singulos librarum decem pulueris ignei ad te mitto; & secutura nocte plus deferri curabo: quamuis egestate te conflictari non putem: nam paucos ante dies misso alio puluere necessitati subueni. Exiliit spe futuri Aletamus, missoq; Dianum eadem nocte Decurione, orauit, ne noctem quæ diem Lunæ præcedit elabi sineret: sed cum quingentis quos se deducturum promiserit, beneficio noctis vsus itineri committeret. Non enim tenebras illi, aut viarum incerta obfutura; nam & summo turrium ignes excitaturum & campanarum sono deuios in ciuitatem directurum. Die sequenti misêre ad Aletamum Sabaudij, vt quas ipse cum suis deditionis conditiones in castra miserat, prior chirographo firmaret. Ille promissi & expectati auxilij spe diuersa excusabat, vt maturatum subsidium porta dimmeret. Ne tamen hostis parum rebus suis profuturam iram accenderet, Spadinum ad Guerrinum misit cum mandatis; vt ambiguitatibus hostem detineret; quò ad nox imminens auxilium inferret, & se promissis exsolueret. Dati acceptiq; obsides: missus enim in castra Senator Albensis, & Comes Scotia; receptus Guerrinus, Federicus Asinatius, & Grottus Sabaudio à secretis. Hi ad Aleramum deducti, quem febris labores subsecuta strato attinebat, diu conditiones deditionis agitauêre: cumq; Aleramus venturi sibi in tempore auxilij certitudinem obstare diceret, quò minus ciuitatem permitteret; Sabaudij euentu irrito ad suos reuersi sunt.

Nocte quâ Dianenses promiserant, cum quadraginta sclopetarijs Carosius ciuitatem ingressus est. Decem pulueris bellici libras singuli tulerant; testati reliquos noctis obscuritate via excidisse; sed eos quoque mox cum puluere, & armis affuturos. Paulo post quinquaginta alij venêre; sed cum per transuersa delati bis Tanarum vado transiissent, madentem puluerem, ipsi humore defluentes, intulerunt. Eadem nocte tres exploratores ad Casalenses ac Nizenses ab Aleramo missi opportunè redierunt. Hi subsidij spem nullam; nec Monferratenses aut Hispanos Albæ solicitudine teneri, fassi sunt. Et modò datam fidem Aualum apud Hispanos perstrepere, modò constantiam obsessorum laudare, modò deditionem commendare; inter spem metúmque, & futuri incerta consilia huc illuc ferri. Dianense auxilium meritò inane Aleramo visum; deceptúmque se promissis & expectatione videns, consilij participes omnes conuocauit, præsentem necessitatem, suorum ignauiam, quidque exploratores detulissent, aperuit; denique quid in futurum suaderent, requisiuit, quod vnusquisque scripto committeret. Spadinus, cum centum pedites, & pulueris vim illatam diceret, literisq; Auali intra triduum illum cum auxilio futurum testaretur, eius tridui moram a Sabaudijs exprimendam, interim fortiter tuendam ciuitatem, & honorem strenuæ operæ sectandum suadebat: Quod si fortuna auxilium distulisset, tum descriptis ante conditionibus, deditionem faciendam. Capitaneus Burgundus tridui quidem inducias posci ab hoste posse respondit, quod si tamen abnuat, sancitis ante pactis insistendum, & coactam deditionem faciendam, eadem Ioannis Iacobi Gambetæ, Ioannis Francisci Regij, Ioannis Stephani Caualli, Petri Pauli

Locadelli,

Locadelli, Sebastiani Mellanæ, Bartholomæi Astorij, Henrici Papalardi, sententia fuit: Quibus iam Auali infirmitas, & Hispana cunctatio spem omnem abstulerant.

Constantia Spadini, & fatalis abeundi necessitas, quamquam suspensum consilij Aleramum tenuissent, plurium tamen voto actus Comitem Scotiam & Stoqtilionem in castra hostium misit; vt conatu omni in diem tertium deditionem traherent; faterentúrque pactis præteritis locum non esse; quæ iam inductum quingentorum auxilium, cum bellico puluere irrita fecisset. Elapso, non spe noui subsidij, non vllis excusationibus bellum nouaturos; sed ijs conditionibus quas semel probauissent ciuitate excessuros. Audaciam simulationémque præsentis ac præterito parum competentem Sabaudij risère, dimissísq; qui venerant imperarunt, vt Aleramum discriminis suorum admoneret. Probè enim scire ipsos, vix centum cum puluere humore corrupto, & omnium egenos eâdem nocte inductos: Proinde nisi pacta semel sancita rata haberi sset, promiscuâ vi omnes caede vsuros; & in ciues ferro ac igni militari licentia animaduersuros. Id tamen Spadinum non mouit, quin testaretur Auali literas certum auxilium promittere. Et quidem plus animorum quàm securitatis eo in consilio erat; non enim octo post deditionem diebus vllæ auxiliares copiæ apparuerunt. Fames insuper continuo labori accesserat; quid ciues farina destituti, in singulos milites vix tertiam alimentorum partem præstari solitam diuiderent. His difficultatibus implicatus Aleramus, ne ciuitatem ac militem exitio daret, Martij die quinta deditionem fecit, publicè vtilem, sibi etiam honoram: Nam & Duces cum omni militia, liberè Nizam proficisci à Sabaudio permissi sunt, sonante tympano, vexillis expansis, armis, funiculis igne micantibus, ac globis ad ictum paratis, nec non impedimentis omnibus. Sed & inter cætera promissum fuerat, ne corporibus, facultatibus, honori, præcedens ciuium constantia noxæ esset; neve quocunque prætextu legibus dictis fraus fieret. Die sequenti cum vna porta Monferratenses excederent, altera Sabaudij in vrbem ingressi sunt: quodq; Sabaudius publica fide vniuersis promiserat, integrè seruauit. Aleramus recta Mantuam delatus, quamquam æmulorum detractionibus ob acceleratam (vt ferebant) concessionem ciuitatis accusaretur; pronum tamen in rem suam Mantuanum, necessitatis gnarum inuenit; fidemq; ac fortitudinem illius publico scripto approbauit.

Albam Sabaudius capit.

Paucos ante dies, cum vxore Mantuanus in Patriam redierat; & quamuis medio tot amissorum oppidorum dolore intempestiuam attulisse lætitiam diceretur, ingenti tamen celebritate sponsa excepta est: non solùm quod illius animus ad continuos aduersæ fortunæ ictus occaluisset; sed etiam quia illa forma ac virtute merebatur. Cum enim apud Casalenses ageret Camilla, noua solitudo incidit, quod eò eundum Mantuano erat vt præsens suarum miseriarum historiam prospiceret; ne æmulatione aut veteri amore coniugium recens turbaret, coacta est sacrarum virginum secreto, nulla tamen instituti mutatione sese abdere; & Mantuam primùm, mox Ferrariam missa est, quòd vicinitas non placeret. Quarto verò fere ab illinc annò monastico instituto sacramentum præstitit; siue sic rebus suis conducere crederet; siue hortatu amicorum, siue metu. Eius quidem negotij cura nobis commissa fuit; vidimusq; multis cum lachrymis illam sacro habitu indui, & plures ante dies magnis questibus Deum iniuriarum vindicem conclamare. Præcessisse quin etiam inter illam & Monachum, quo ad sacras confessiones vtebatur, secreta quædam & arcana ferebantur; vt si fors tulisset, inuita vouisse probaretur. Sed nos tantùm manifesta cognouimus, quæ Cardinalis Serra Pontificius legatus prudentiæ ac sanctitatis incomparabilis, dec non Dominicus Campus, Episcopi Vicarius, vir probatissimæ integritatis signi-

Mantuanus cum coniuge in Patriam venit.

Camilla fit Monialis.

runt. Sed id quoque integrandæ historiæ causa coniunximus quamuis plures post annos euenerit.

Cum Albæ obsidium inciperet, didicissetq; Mantuanus, Sandamiani casum fortitudini Gallorum imputari, scripserat ad Reginam literas per ius sanguinis, per obstrictum eius ministerio animum, per Gentium fidem orans, ne Gallos suos per Monferratum sæuire sineret, sed properantes in eam expeditionem retineret; Aldigherium verò & cæteros eius auspicia secutos reuocaret: nil eô bello virtute Sabaudij; sed vniuersa virtute militum Aldigherij patrata dicens. Eo subsidio destitutum Sabaudium, vt non Hispanis parem, sic nec Monferratensibus superiorem futurum. Scire illam quod sacramentum ipse, quod Niuernienses consanguineus Dux sequeretur. Denique flagitabat ne immeritum nepotem hostili vi persequeretur. Multa in Aldigherium congerebat; diuini humaniq; iuris osorem, veterem hostem, sacrilegum appellando. Inuenêre Mantuani literæ Reginam parum Sabaudio æquam, & Hispani Regis cogitationibus congruentem. Et quasi per Aldigherium staret quò minus Italiæ pax esset, Dominum Chrequi eius Generum cum secretis mandatis in Pedemontanam misit. Et hic quidem licet speciem officij Sabaudio obtulerit; statim tamen innotuit, non alium in finem venisse, quàm vt Aldigherium Pedemontano bello abstraheret, votoq; Reginæ componeret. Chrequi haud dubiè credebatur Sabaudium hostem reputare, quod fratrem illius incertis natalibus ortum, more gentis ex prouocatione peremisset, vindicemq; metueret; consuetudine mortalium, magnas iniurias condonatas non opinari.

Mantuanus queritur de Gallis cum Regina.

Regina Galliæ reuocat Aldigherium in Galliam.

Vbi Chrequi in castra venit, diu Socero altercatus, non aliud tamen tetulit, quàm dignitatis suæ nesciam Reginam perniciosa Regno consilia probare: iussoq; Genero ad suos regredi; non placuit causam aduentus illius aperire; vt proinde sinceri prorsus animi fidem non fecerit. Vbi in Delfinatum venit, parum sanguinis, minus Regiæ obligationis memor, vt Socerum in omnes eas difficultates præcipitaret, quibus redire cogeretur, nixus est non permissa in id bellum inuentuti licentia, non datis armis, non publico delectu tolerato; tam frustra hæc, quàm crediderat fortissimum senem quæ Regni Gallici existimationem continerent, alieno quàm proprio consilio tractaturum. Asperitas quoque verborum, & conuicia quæ sibi à Mantuano ingesta nouerat, recolens, quomodo reuerentiam sui incuteret, meditabatur. Sæuæ hiemi, & humentibus locis miles eluctatus, quamuis laborem victorijs leuasset, requie tamen indigebat. Diuisus itaque per vicinia, & Sabaudius cum Aldigherio Astium profecti sunt. Graui interim solicitudine Toletanus angebatur; quòd Dux fidei commissus, præda Sabaudio esset, & quod Galli non vnam iam victoriam numerantes, plus quàm crediderat virtutis exeruissent. Proinde Alexandriam & Flizanum versus cogere exercitum, & in speciem copias augere properabat. Ducem illis Oroscum imposuerat. In Rochettam quoque Tanari sexdecim peditum Hispanorum vexilla miserat; tertio à Flizano milliario; vt aduersus hostem iter illud insideret; quod Sabaudium aspexisse coniectauerat. Aduerso etiam amni duas onerarias, commeatu bellico onustas ab Alexandria subuehi imperauerat; manifesto cogitati belli argumento; & quod in procinctu esset.

Toletanus copias Flizanum promouet.

Curæ militum intentum, & eo Toletani motu expergefactum Sabaudium, Ludouicus ac Bethunes iterum deprehenderunt: Qui studio pacis indefessi, per inaccessas brumali frigore vias incedentes, strenuè à Pontifice ac Regina commisso sibi officio fungebantur. Difficultatem omnem apud Mantuanum venia rebellium & desciscentium complectabatur. Cum enim ille iteratis Catholici Regis officijs hactenus ignoscere abnuisset, aduersus maiestatem illam certo obsequio,

sequio, quod eius precibus non dedisset, nullius in posterum gratiæ cessurum se testatus fuerat. Notum id Regi Gallo, qui oratori suo apud Catholicum imperauit, vt nouis literis Mantuanum in id ipsum induceret. Neque tamen decantatam rem toties, repetere voluit, sed monuit solummodo Mantuanum, vt proprijs vtilitatibus examinatis, quò illum necessitas flexisset, inclinaret. Sic ambiguo consilio Mantuanus incerta respondebat; vt modò annuere, modò refragari videretur; & quoties auctoritas Catholici proferebatur, aut inscio Gallo parere non posse dicebat; aut si Gallus institisset, Hispanum appellabat, profutura collusione si interim quos præuleras, rerum suarum custodiæ laborassent: sed inconstantia solummodò detecta; vt eandem intra diem, sæpius abnuisse & probasse consilium videretur. Ita nec Toletanus certam amicitiam; nec oratores plenam sibi rerum fidem promittebant. Faba illa (vt dicunt) in illius caput cudebatur; cuius Monferrati pars multo maxima detracta, & imminuta existimatio fuerat, quæ vna continet Principatum.

Hoc ferè tempore Sabaudus Sangeorgij virtute, & strenua præteritorum bellorum opera probata; visoq; cuius maximè ministerio sæpe profecisset, & æstimato præcipuè illius apud Casalenses domus dirutæ, quæ maiestatem Ciuitatis ante alias præferebat damno; ne nobilissimi viri labor cum iactura foret, vniuersa illi castella Comitatus Sangeorgij Canauesij regia liberalitate concessit: Sangeorgium, Ciconium, Lusilium, Cucelium, Orium, Môtelongum, Foglitium, Vulpianum; bonaq; tam feudalia quam allodialia quæ eo tractu eiusdem familiæ Comites Henricus, Horatius, & Michael Franciscus possidebant; & ne viro tantùm, non etiam posteritati collata largitio videretur, ea duraturo totum æuum fideicommisso illigauit, quod primo loco ortos spectaret: exclusis ea dominatione Comitibus qui Mantuano obsequio corrupti, indignos se gratia illius reddidissent. Neque leuis donatio fuit; aut vt in bello inanis credita: Mansuta enim apud illum victore Sabaudio videbatur, & ipse imperturbatam possessionem retenturus. Quamquam aliquot post menses sancita cum Hispanis pace, ea in veteres Dominos redierint. Vulgatum Mantuæ rumorem silere in animum induxeram; nisi hoc præcipuè argumento apud Pontificem & Reges Dux pietatem suam in Sabaudium probauisset. Vocatum internûcium Venetorum Antelmum, post meridianas epulas in secreta domus, prædicto se de re magna & atroci habere quod illi communicaret, in Sabaudium flexit; professus velle se eius iniquitates certo animi candore vincere. Perspectum sibi flagitium, & paratum veneficium, quo Sabaudius è medio tollatur, dixit, se tamen curam hostis Christiana caritate sumpsisse: Proinde vt senatum suum flagitij certiorem faceret, & vt suo nomine Sabaudium certissimi periculi admoneret, orauit. Constans & tempori opportuna Antelmi prudentia fuit: cum enim Mantuanus præceps discrimen dixisset; nec tarditate euntium, & redeuntium cursorum tutò arceri posse; ipse se festinatum nuncium Taurinum missurum mox Venetias obtulit. Gratiorem fore magno Principi solicitudinem, & magis profuturam. Si tamen auctorem sceleris & consultores docuisset, à quibus illi cauendum esset. Sed vbi sub fide commissum, nec prodi amicum posse Mantuanus addidisset, statim vanitas patuit. Neque enim depelli à ceruicibus parricidium, nisi cognito auctore potuisset. Vt tamen ijs quæ licet vera sint, non tamen probantur, Principes solent intendere, Antelmus missis ad Sabaudium literis, quid à Mantuano accepisset, aperuit. Sabaudius indubitato amore suorum, & propria magnitudine secutus, desiderium eius quod cauere fingeret, potius quàm quod detestaretur hostis interpretatus est. Alij turbare suspicionibus Sabaudium, & ficta pietate confundere, quem iniuriatum vindicem Mantuanus experiebatur voluisse dicebant. Nec plura ea de

Sabaudius donat Sangeorgio oppida Canauesij quædam.

Mantuanus profitetur se Sabaudium seruasse, prædito in illũ Veneficio.

re compenmus; vanuisse figmentum sponte sua certum est.

Sangeorgium quiescente licet bello futuri cura intentum habebat, vt quid Toletanus pararet præuideret, quanti Rochettam Tanari insedissent, quis bellicus prouentus ab Alexandria subuectus foret, vt singula exactè disceret, & fido nuncio communicaret, Collonello Sanpolo iniunxerat. Ille adeo comperta perscripsit, vt nemo Ductorum dubitaret, bono consilio præsidium illud expugnari, & eas itinerum angustias expediri ex vsu esse. Id maximè Aldigherius cupiuerat. Nam vbi cohortes paratum ingressuris pontem superassent, oppidum octo solummodo passuum millibus ab Astio distabat. Octingenti Aldigherij equites expeditioni accingebantur. His vt peditatus Marchionis Vrsæi, qui Castilioni hibernabat iungeretur imperatum, quò ad Vallem Tanari ingressi, planitie commodam Rochettam, nullo muro firmatam, & latus alterum flumine rectam, expedita oppugnatione aggrederentur. Oroscus quidem partem ambitus aggeribus ambire cœperat, sed cætera festinatione ne tenrata quidem fuerant; erantque vniuersa confusioni quàm securitati propiora. Aldigherius ipse leui laurea imminuere dignitatem noluit; sed missis Dominis de Crottes, & de Mombruno, suis illos auspicijs bellare satis habuit. Sangeorgius nullo victoriarum contemptu proficisci noluerat, sed pedibus æger Astij subsistere coactus est. Peditatus & equitatus absentibus Ducibus in mutuas discordias prorupêre; & apud Mongrossum (quam belli sedem elegerant) totam noctam disputationibus traxêre.

Longius tam Hispanorum exploratores, itinera Sabaudiorum & consilia speculati, certiores suos quid pararent; reddiderunt. Sed illi discordijs lassati, non nisi prouecto iam die vicina Rocchettæ tenuerunt. Tum inuadendus locus erat: sed nec peditatus eam expeditionem ausus est; & confluentibus Hispanorum auxilijs, malè habitus à moschettarijs loci est. Cæsus enim Collonellus Sanpolus, & plerique sauciati; dum sibi quisque tendentes parum consulit in commune. Quod si ante lucem, & nondum aduocatis Hispanorum auxilijs, concordes oppugnationem maturassent, præuerti hostium consilia poterant; & præsidiarij ante opprimi quàm externis iuuarentur. Nec aliud apud Rochettam Tanari actum eo motu, discordibus eorum qui venerant animis, & mutuò sine Ducibus infensis. Toletanus interim positis per diuersa præsidijs, infrequentiæ suarum cohortium timens, quidquid per Langas dolo aut virtute cœperat, retractis ad se copijs, & puluere tormentario disiectis munimentis, Sabaudio in priorem possessionem ituro permisit, Calozum solummodo ac Cannellum, opportunitate ac situ illectus retinuit; quòd à paucioribus seruarentur; & ne vbi vniuersa concessisset, victorem Sabaudium approbasse videretur, ea quoque munimenta quæ Cerbellonus ad Catinaram erexerat, disijci iussit; ne qua pars præsidio insidenda foret: & vt plures corpori exercitus aggregati, illud formidabile redderent. Sic vis eius omnis, & tot menses bellum patratum, præter Calozum, Cannellum, ac Sangermanum, nil habebat; quod in censum victoriæ quæstumq; retraheret: cum tamen Sabaudius prudentissimè victorijs vsus dimidium Monferratum, dispositis qui tuerentur possideret: & eo initio metum cæteris incussisset. Aualus Mantuano famulatus, Hispano tamen sacramento cogitationes Toletani perspectas habens, plures centurias quæ dedita Alba exierant Montilio immiserat; opinione certa retinendi municipij: Nam & situs & præsidiariorum numerus, bellicos apparatus sub imagine pacis æstimans, spem dederat. Iis tamen inutiliter cunctantibus miles Sabaudius Montischiari, nocturnis ac diurnis excursionibus agrum omnem circum vastabat, diripiebàtque; vicino receptu, & si opus habuisset, affuturi sibi statim auxilij securitate.

Galli irritò Rochettam Tanari tentant.

Toletanus præter Calozū & Cannellū cætera Sabaudio relinquit, demolitis arcibus.

Haud

Haud procul loco Calcauagnum vicus Monferrati erat; & in ea domus viri nobilis, aduersus breuem insultum satis valida: in quam nonnulli populares facultates domesticas tamquam in turum detulerant. Illecti præda Sabaudij, re comperta conferti aduolarunt. Et quia plura erant, quàm & perfunctoriè asportarentur, præsidio locum immuniuêre. Id perspectum Spadino viro occasionibus intendo. Qui contracto popularium exercitu, medium inter Montechiarum,& Calcauagnum locum castris,seu insidiis delegit: ne qua via hostibus subsidio pateret. Misit quoque per interualla,qui multò maiori numero clausos oppugnarent. Et hi quidem aduersus ingentes copias inualidi,superati sunt,férméque centum aut cæsi aut capti. Maior hinc apud Casalenses opinione ac re lætitia fuit; quam Aualus palam excidio Sandamiani conferre non erubuit; amici gratiæ eas ineptias accommodans. Eius quoque literæ ad Mantuanum missæ, tamquam confecto fœliciter bello, summa exultatione exceptæ sunt; eam tamen statim detersêrunt animo tam leuia consectanti, nouæ & inexpectatæ Sabaudij victoriæ.

Sabaudij im proſperè Calcauagnum aggrediuntur.

Calozum, vt diximus, Hispani, ducentis & quinquaginta Alemannis præsidiariis,renebant; qui in ciues asperè,in ipsam Dominam loci (quod opes & rem familiarem spectat) iniquissimè agebant. Nil satis offerebatur quod auaritiam expleret; quamuis nulla parsimoniâ alimenta conferrentur. Communes subditorum ac nobilis fœminæ querelæ erant; & eò intolerabilior dolor, quòd in proprio malo ne hiscere quidem auderent, Toletani erga similia neglectu,metu præsidiariorum, qui si lamentationes excepissent, imagine securitatis, & prætextu perfidiæ, seuetiores se vindices præbuissent. Quod vnum subsidij genus supererat, vniuersi in Sabaudium vertêre oculos, quem mitem deditis,& insolentiæ militaris acrem animaduersorem nouerant. Secretò itaque ad Ducem miserunt, qui municipium offerrent, & vt res suorum tutaturus adueniret, orarent.Ductus angustus & abditus humo erat,quò Sabaudios penetrare voluerunt; & municipij medio, nemini hactenus præsidiariorum obseruatus.

Alto secreto negorium vallatum; nam præter Dominam, fidam ancillam, & paganum illi curæ destinatum, nemo ciuium quicquam excepit. Nocte intempesta,Sabaudij obuio lumine,quod serua præmonstrauerat,vniuersi ingressi sunt; cum Alemanni somno ac vino soluti altissimè stertterent; & duraturam sibi securitatem somniarent. Eò speciosior victoria fuit,quod nullo Toletani præuisu; sine sanguine & casu Calcauagni adhuc sub oculis, nobilissimi oppidi receptus incidisset. Quo id honore Hispanorum, quibus animis inter obnoxios auditum sit, opinari licet: quamquam Toletanus ampliora meditaretur, & iam Astium aut Vercellas gloriæ suæ destinaret. Qui Montilio inerant Alemanni vincti Astium deducti; à piissimo tamen Duce humanissimè habiti: quamuis illi æstimatione nobilitatis ac Patriæ cœpti belli pœnituisse dicerentur; quòd Germani Germanicum sanguinem Regium, infestis armis prosecuti forent. Quod tamen Austriaco Principi (cuius generi seruiebant) operam accommodassent,excusabantur.

Sabaudius tum Taurino Astium redierat; quò illum paulò ante graues curæ aduocauerant. Causa regressus illi Ludouisius ac Bettunes pacis studio indefessi & longa negotiatione exerciti fuerunt. Et quidem vtrique abstinere Sabaudij congressu perierant; vt cui certum esset pactis Astensibus nil addere, aut detrahere: & vbi rebellibus ac damnis condonatum foret, restitutione mutua concordiæ accedere. Postrema hæc tum primùm exprimenda sibi necessitate Mantuanus cognouit; didicitque ob id,& nouis indies se malis lacerari; & quò plus dispendij, ac iacturæ per Monferratum accepisset; eò minorem damnorum

Mantuanus incipit videre necessitatem sibi esse; ignoscendi rebellibus, & cōdonandi damnis illatis.

rationem haberi posse. Quin imo amicitiæ specioso nomine, plura suos ab Hispanis pati, quàm à iurato hoste Sabaudio. Huic collocuti Oratores, & haud dubiè deprehensa apud illum causæ iustitia Toletanum Alexandriæ conuenêre: quo ille relicto Flizano venerat: Aut ingrata, aut ambigua respondit; vt dubium non esset, si per Mantuanum licuisset, pacem in vicino esse. Sed metu sui retentum, tamquam sub pædagogo dictata repetere, & ea se facturum testari, quæ Italo Principi libero Hispanus homo imperauisset. Nil toto eo anno pluribus contentionibus agitatum; quàm an rebellibus venia concederetur, & damnorum (quæ fidem haud dubiè excedebant) memoria oblitteraretur. Nec simul Mantuanus instabilitatis suæ mala expertus, salutare consilium tandem (serò licet) admisit: Nisi Toletanus tot legiones suas, tam diu huc illuc tractas, sine honore alicuius celebris victoriæ, dimittere grauaretur; & pacem solummodò tum probaturus foret, vbi inter conditiones audiretur, Sabaudio quoque ab ipso aliquid reddi, quod nobili facinore cœpisset. Id Sabaudio notum, cui nulla Oratorum negoriatio adeo intenta occurrebat, vt belli curam remitteret. Meliorem possidentis conditionem decantato adagio sciebat; siue id retineretur, siue bono pacis restitueretur.

Dum itaque Toletanus cogit militem, nouæ expeditionis formam digerit, recipiendi Montilij ac Sangermani consilia voluebat: Iam enim Hispanos agri vniuersi possessionem sibi permisisse viderat. Itaque Pedemontano Principi filio, vt suis cum copiis Santiam peteret iussit: Hinc vias omnes obsideret, cursores equites circumquaque dimitteret, denique Sangermanum fame premeret; quod iam alimentorum inopia & frumenti subuectione arctatum, parum futuro posse fidere videbatur. Santiæ quoque rationem haberi voluit, & munimenta loci priori firmitudini reddi, quæ Hispani præcedenti anno disiecerant, imò & in domos sæui vniuersa ferè cremauerant. Montilij oppugnationem Sangeorgio crediderat qui peditibus Gallis omnibus, & duobus equitum millibus, necnon quinque tormentis bellicis deductis, iniquum licet iter, & cœno præpeditum, diem intra vnum emensus est; tormentísque iam ad ictum implantatis, cœpit mœnia quatere: tandem aperta fulminatione via, comportatísque scalis in ascensum, supremæ necessitatis ciues admonuit, vt deditionem innoxiam præferrent. Colloqui Duci orarunt, obtinuerúntque. Sed dum in sequentem deditionem cunctabundi rejiciunt, & pactis quibus ij qui venerant consenserant, nimis fidunt, Gallorum iram prouocarunt: Tarditatis enim intolerantes, & iam non vno prælio probata virtute, conferti, qua tormenta rudere fossam oppleuerant, suggressi, magno impetu in oppidum irruperunt. Dubitatio miserrimis exitium tulit: victores quippe prædam pro sanguine ac sudore repetentes, & vindictæ instantes, in direptionem ac cædem procurrerunt. Plures præsidiariorum confecti, multi captiui abducti, quidquid facile asportatu erat, auectum. Iubebat quidem obtestabatúrque Sangeorgius, ne arbitrio obtemperantes, ad instar hostium perderent; sed mucronibus sanguine imbutis, & auaritia efferatis animis, ne mortis quidem comminatione, mitiora persuaderi poterant. Et ipsi suarum virium æstimatione licentius audebant. Sangeorgius quoque precariæ se genti impositum, & quâ se caritate prosequerentur sciens, quámque strenuos ductauisset, moderato illos imperio continere decreuerat; vt non prohibita in tempore vtilitate fortius nauarent.

Sangeorgius Montilium capit.

Paulò post monitu cuiusdam cui Moretto nomen, à Comite Riuaræ, defuncti Octauij Equitis fratre, Casalensis arcis præfecto missus Sargentus Spadinus in villam Asti, vt Boido Vexillifero, eius loci Castellano colloqueretur; disceretq; quid

quid facto opus esset, vt absente Sabaudio exercitu oppidum amissum secreta ciuis proditione reciperetur. Morettus, Rozza, Horatióque Camagna eius loci milite præsentibus, sese muro domus suæ, quo loci extrema clauduntur, foramen ingens nocte cauaturum, per quod Mantuani milites acciperentur obtulit; daturumq; venientibus ea in parte lumine signum, cuius ductu rectà procederent. Facilem ascensum dixit, noctémque qua exequerentur præscripsit. Alphonsus Guerrerius Præfectus Monferratensis equitatus in eam curam electus, contractique pedites quorum opera vteretur. Nocte facinori præscripta equites peditésque Monferratenses, è regione oppidi siti, in orientem vsque signum expectarunt: sed cum nusquam comparere ignem, nec esse qui signo aliquo aduocaret viderunt, sibi à multitudine Sabaudiorum metuentes, ad sua regressi sunt. Morettus questum villam Atti venit, quod sese certo periculo obiecissent, nec studio suo respondissent. Nusquam illi ignem, signúmve aduocantis micasse responderunt; ille tamen testabatur & accendisse se, & diu militem expectauisse. Sed in foramen regressum, ventorum impetu lampadem extinctam reperisse. Sic vniuersi delusi; & in potestate Sabaudij Montilium toto belli tempore mansit. Roccam Arazi Heluetij pro Hispanis tenebant, ad hos missus exercitus; & qui Sabaudij nomine testarentur, eos aduersus pacta, quæ eorum natio cum Ducibus Sabaudiæ concordasset, agere. Quas enim arces obsedissent dedere Sabaudio debere. Illi nullis argumentis induci potuerunt, vt obtemperarent; prætextu obsequij in Domum Austriacam; & quod oppidum illud Sabaudiæ iurisdictionis non esset. Sic regressus miles; & quod hiemis reliquum quieti datum: quasi bellum in benigniorem anni tempestatem rejiceretur. *Sabaudij irrité tentant Roccam Arazi.*

Aldigherium nouas expeditiones meditantem, graues nuncij perculerunt, Delfinatum prouinciam magno motu tumultuari; Gouernettum ante alios scientia & opinione rei militaris, sui fama plerósque trahere docentes. Sed & oppugnatione Soisonis expletâ (quam Comes Oeerniæ sibi sumpserat) Concinum (paulò post miserè perditum) nixibus illius accessurum; vt Delfinatus ac Sabaudia stimulantibus Hispanis inuaderentur. Nutrire quoque Reginam consilia; quæ non aliud potentiæ suæ conducere credebat, quàm si Hispanos amicitia illigasset. Nec dubium erat Hispanorum destinationi Concinum studia sua accommodauisse. Nam & Cambraiæ tormenta bellica in eum vsum conflauerat; & vniuersi Regij Consilij participes, eo tantum sydere vtebantur: non alium in finem quam vt debellato Humenæ Duce, proscripto ac fugato Niuerniensi, Bulionæo extra Regni terminos in Sedam ciuitatem illius pulso, obstrictis sacramento Guisiis, captiuo Condæo, vniuersa Concino accederent: Documento quomodo magna fortuna quos supra merita extulit, ferè maiori casu illidat. Grauiores turbæ Aldigherio visæ, quàm vt à longè creditam diligentiæ suæ prouinciam agitari spectaret: Itaque transgressus Alpes; licet militem suum Sabaudij ministerio reliquisset, qui tamen aliis auspiciis bellare nescius, paulò post abeuntem secutus est. Quod equitum substitit, lustrato primùm ad Sesiam agro, in Vercellenses à Sabaudio deductum, vt Toletanum solicitudine exerceret. Credidit ille, & vniuersas ferè quas sub signis habebat copias Monferrato intulit; Trinum, Pontesturam, Moranum iuxta; factoq; supra Padum ad Fraxinetum ponte, securum sibi Alexandria Nouariam iter fecit. Sabaudius exercitus suos, per Astensem ac Vercellensem agrum disposuit: permissa dierum aliquot requie; quoad mitius cœlum, ad eas agendas inuitasset. *Toletanus exercitum Monferrato inducit.*

Pridem Mantuanus Monferrati tutelam omnem omiserat; non prorsus neglectu, sed Hispanis eam solicitudinem vsurpantibus; dummodo vsibus copiarum sedem ipse, & alimenta prouinciæ contulisset. Secuta grauis valetudo

iuuenem longo languore detinuit; coactum plures dies calenti cubiculo, & exsiccante inedia vti, vt contagio vetus si quæ erat, & capitis vertigo dissoluerentur. Vbi conualuit, eodem prolis desiderio æstuare cœpit. Tota vrbe ciues ad ieiunia, sacras largitiones, & templorum pœnitentiam inuitati; vt eo pietatis exercitio, fauore Numen accurreret. Neque tamen voti compos redditus est, licet plures id assiduis precibus superos orarent.

Maius penè exierat, cum Toletanus famam sui apud exercitus senescere, & increscere res Sabaudias ægrè tolerans, nemini communicato consilio Vercellas obsidere aggressus est. Pontesturæ agebat. Hinc cum viginti ferè peditum & tribus equitum millibus & quingentis, quos tota Italia corraserat, nec non magno tormentorum bellicorum apparatu in eam expeditionem processit.

Vercellas Toletanus obsidet.

Vigesima tertia mensis, extrema iam necessitate arctato Sangermano, maioribus causis omiserat; nisi Vercellæ studium omne aduocabant: sequenti primùm quo flecteret cognitum; nam & equitatum præmisit, & subsequi peditatum in eam partem iussit. Nec fortuita missio, aut iure belli id requirente fuit, sed cum ciuitatis Iudice (quem Potestatem appellant) secretis pactis conuenerat, vt accepta pecunia ciues proderet. Quingenti equites vectis totidem peditibus erant, qui portam Diui Andreæ petere debebant, vt præcepto aditu, ciuitatem secuturis aperirent. Calusij Marchio rem omnem, Gubernatoris nomine regebat. Hic habita rei coniectura, & paratis quingentis moschettariis & ducentis equitibus spem hostium elusit: Nam exceptos acriter repulit, & durante conflictu, retrò ad suos egit. Potestatem vero perfidiæ ac maiestatis reum suspendio perdidit. Eo belli initio Campi præfectus Spinellus, quod Toletanus frontem exercitus alij permisisset, nobili indignatione exarsit; & (quod tantùm in supremum dominum licet) nisi honestis solatiis leniretur, depositurum se suorum militum curam, & in Patriam reuersurum comminatus est. Sed vt frequens, nulla superiorum culpa, confusio exercitus agitat; & vbi modus adest statim deponit, vocatum mollitumq; virum multo cum honore eius apud exercitum retinuit. Eodem die haud procul mœnibus, Pimentelli cursores equites captiuos fecêre duos vexilliferos, & Capitaneum quendam. Conscij proditionis dicebantur, quòd sese prosequentibus obtulissent; & scirentur apud Belgium Regiis in armis pluta stipêdia numerasse. Ducti ad Toletanum captiuorum more, præsidij numerum viresq; aperuêre: & ideo in dolo crediti, quòd extra tormenta interrogati promptam nec titubantem fidem inuenissent. Præcedentem equitatû, volantes (vt vocant) turmæ sequebantur; quibus Ioannes Brauus præerat. Molatrinam quandam insederant, vix ab vrbe sexcentis passibus. Et quidam quantum nondum eductis castris, & in repentino aduentu licet, decliui se loco texerant. Primus ab vrbe globus certo omine futuri (nam multo ac nobili sanguine Vercellæ captæ nec receptæ steterunt) Comitem Montis Castelli, Ferdinandum Porres, quatuorq; insuper certæ nobilitatis milites censuit. Hieronymum quoque & Garziam fratres Pimentellos vulnerauit. Horum malo docti cæteri, maturè eductis aggeribus sese aduersus eam vim muniuêre. Solidandis munimentis quatriduum insumptum: nec ciuitas ictibus quassata; quod nondum cætera belli instrumenta in castra processissent: & dedita opera omissa à Toletano conuectio fuerat; ne qua coniectura Sabaudius sua consilia aperiret. Quippe Vercellarum obsidium præuidisse visus est; quod plures ante menses, ciuitatem magno præsidiariorum numero, & commeatu firmauisset, quodq; magnis Ductoribus illius curam commisisset.

Potesta Vercellarũ prodere vult ciuitatem sed deprehensus punitur.

Ergo vbi eò versos Hispanos didicit, nequa pars diligentiæ desideraretur; quamquam suis tot contrà millibus eluctandum erat, mille ferè moschettarios, & ducentos equites laboraturis addidit; non tenebrarum beneficio, sed

medio

medio die vsos, certæ fortitudinis argumento. His omnibus duos magni nominis viros præfecerat Baronem Simai, veteri militia & longo obsidionum vsu probatum; cui præcipuè ciuitatis cura demandata fuerat. Et Dominum Cianfronum, machinatorum Europæ ea tempestate præcipuum; quique pluribus obsidionibus, aut toleratis aut visis, virtutem famámque simul induerat. Hi claro die Sesiæ lateri inuecti, & vel deceptis vel neglectis Balioni cohortibus, aut (quod traditur) congredi non ausis, mœnia ingressi sunt. Non annonæ non paleæ aut auenæ solicitudo suberat; quæ Sabaudius plures ante menses, in omnes curas effusus, magno studio ciuitati importari fecerat. Eo subsidio auctos fuisse Vercellenses tulit iniquissimè Toletanus, desidiam suorum, & formidinem accusans: testatúsque est aut cædi omnes, aut accessu arceri, si strenuè accurrissent, potuisse. Secutus à longè Toletanum Sabaudius extrema exercitus Hispani carpere adortus est. Sed iam expediti vlteriora tenuerant; ægros tamen sauciósque, cum Medicis ac Chirurgis simul vectos, quæque in eorum curam comportabantur, intercepit. Qua fama festiuè iocatus Toletanus in Sabaudium dicitur: quasi iis impedimentis hostem suum implicari voluisset.

Vltima die Maij castra aggeresque formam solidi munimenti acceperunt. Quorum pars Italis, pars Germanis, pars Hispanis permissa, vt disiecta singulorum virtus notesceret, & mutuò fortitudinis incitamentum essent. Quintum in diem contentionibus certatum an Campi Magistri, castrorúmque Præfecti curarum & onerum nonnulla rejicerent, nobiliq; facinore has illásve sedes requirerent. Spinellus quà Sabaudij auxilia proruperant, insidere iussus: Roo Cappuccinos, & tractum illum seruare, cæteri per sua quique loca dispositi.

Audita Regiæ obsidionis fama Princeps Vincentius Mantuani frater, tamquam & Ecclesiastico instituto & matrimonio solutus, otiumq; execratus, fratrem obnixè orauit, vt sibi ad id bellum proficisci liceret, & Hispani Regis auspicia secutum excludere desidiam; tantoq; Monarchæ præstita seruitute gratificari. Mantuanus quamquam nullo adhuc domi successore, objicere discrimini fratrem videretur, annuit tamen, instructúmque nobili comitatu Vercellas ad Toletanum misit; qui aduentantem obuius multo honorum cumulo excepit, Principem appellauit, imperare Italis, & plures dies ab eo excubitores signum accipere voluit. Studium quoque eius & iuratam Regi operam commendauit, spopondítque certo ac maturo cum præmio futuram. Statim in iuuene Regiæ indolis argumenta patuêre; quòd pericula rideret, cum cæteris eandem fortunam ac labores subiret, imperia Toletani oraret, & quod maximè arduum, ante alios exequeretur. Vix creditum in iuuene, nunquam hactenus delitiis patriæ auulso, tantum facilitatis, comitatis, securitatísque esse: aut tot Principum populorúmque amorem conciri posse. Vna omnium in eo exercitu vox erat, verè Principum sanguinem, summam nobilitatem, fortitudinem virilem, regiam munificentiam iis legionibus Vicentium intulisse. Nec alio certiori argumento imprimi garrientium animis opinio poterat, coniugium illi non puerili leuitate, sed desiderio successionis contractum. Plus in fratre doctrinæ, in Vincentio prudentiæ fatebantur; & quoties occasio inter milites laudationis incessisset, non aliter quàm comparatione absoluebatur. Quod si bellum diutius, & Toletano exercitus moderante fortuna traxisset, stabili sententia durandi Vincentius nauasset. Iam enim incommoda, vigilias, labores, corruptis nominibus & inuersis, oblectamenta, voluptates, delitias appellabat experiebatúrque; non iactantia aut inani fastu, sed obitis strenuè discriminibus testatus, eum sibi sensum penitus fuisse. Exerceri tum Sabaudium, & à Monferrati malis ad sua tutanda conuersum Mantuanus gaudebat; & licet prosperis Hispanorum rebus

exultaret, processu tamen temporis, amitti Vercellas posse sperabat.

Hanc lætitiam Regis ac Reginæ Galliæ ad eum literæ confuderunt: quibus monebatur, numquam illi pacem, & Monferrati quietas res futuras, nisi damna illata Sabaudio condonasset; & rebellibus pristinum honorem, auitas opes, patriámque reddidisset. Et haud dubiè (quod iam saniora consilia admisisset, & eadem Hispani mens esset) consensui illico paruisset, gloriæ specie; quasi seruator Italiæ deprælìantibus Principibus, leui erogatione, & conniuentia pacem dono dedisset; sed nec Toletanus aperta in eam rem differebat; & quoties mentio Monferrati occurrebat, graues Mantuani iniurias appellabat, ingensq; Sangeorgij flagitium. Vt promptum iudicatu esset, ambigua licet eloquentem, manifeste vindictam commendare. Sed & quorundam Galliæ Procerum literæ Ducis animum extulerant, vt priori constantia negaret; asseuerabántque alieno rogatu literas ac preces Regem transmisisse, imò probaturum quæ sibi vtilia & honora Mantuanus credidisset.

Eo tempore Franciscus Surdus Residentis nomine pro Mantuano Parisiis agebat. Hic postquam Regia consilia, & vota illius Aulæ præscripsisset; addidit queri Regem de neglectu sui posse; quòd communi ipsi & Sabaudio causa, hic Oratorem Comitem Morettæ misisset; Dux verò suus nullo honore legationis Regiam Maiestatem coluerit. Plus auctoritatis res suas præsente Oratore habituras; causámque plus opinionis ac fidei. Delegit itaque Paulum Gulielmum Andræasium Rodij Comitem (quem titulum legatione ea functus Marchionatu mutatit) misitque in Gallias cum literis & mandatis; quarum argumentum erat: nec iure posse, nec debere, nec decus Regium spectare, condonari Sabaudio damna, quæ Monferrato intulerit; aut rebellibus adhuc apud hostem agentibus ignosci. Illi me socium Mantuanus dederat, vt immixtus illius Aulæ sermonibus, honestis de illo relationibus Principum aures imbuerem. Quod in cæteros Ducum Oratores honoris & munificentiæ conferre Galli Reges solent, Andræasio tributum. Res tamen legationis nihil intus beneficij reportauit; non Rege solum, sed & Villaroensi, Silleriόque eadem concordi voto probantibus, quæ literis olim missis expresserant. Coram quidem laudata Mantuani causa, & Sabaudij vis damnata; sed eius in Sabaudium iniuriæ & præstitum Hispanis sacramentum obliquè insectata. Cædes quoque & excidia per Monferratum, nec non grauissimi belli initia ipsi imputata: & comminatio peiorum (velut à longè præsagium foret) ostentata. Mantuani mores, & quæ voce ac scripto vulgata fuerant primum auditum gentis occupauerant; vt studium quoque nostrum frustra fuerit, impossibilia & præiudicatæ sententiæ credi enitentium. Regina mater Blessij, tum velut domestico in carcere agebat; quò illam filius regni seditioni metuens relegauerat. Regio tamen permissu, Andræasio inuisere, & literas Mantuani nepotis deferre licuit: sed & Dux Lotharingus (quod eo itinere eundum nobis erat) sororij literis salutatus est; oratúsque vt subditos suos Sabaudiæ militiæ dare nomina prohiberet. Nec id quidem obtentum; quòd sui iuris populos, & quoties libuisset ad externa bella procedere, veteri iure posse dicerentur. Reuersus Andræasius Mantuanum apud Casalenses reperit, vt parum præteritis euentibus, sic minus recentibus Regis literis recreatum. Quam enim spem compensationis damnorum & in rebelles vindictæ demùm admiserat, projicere debere videbat; nec apud Regem legationis expensâ, vlla in re profecisse.

Paulus Gulielmus Andræasius Orator pro Mantuano in Gallias.

Iunij sexta cum solutis Alpium niuibus, & continuo imbri flumina ac riui in immensum creuissent; vísque profluentis & soluisset pontes, & traxisset; nec ob id vicini necessitati castrorum occurrere possent; ea alimentorum inopia Hispa-

Hispani fame laborãt.

Hispanæ copiæ conflictatæ sunt, vt diurna annona aureo nummo æstimaretur; pluresque egestate panis dies aliquot carnibus vescerentur. Et nisi præcipites cursu amnes superstagnantes aquas imminuissent tridui sequentis mora, totus exercitus fame confici potuisset. Vsus opportunitate Sabaudius, in Alemannos mille & quingentos moschettarios immisit, vt eos loco detruderent, & tormenta ferreis clauis configerent. Eo motu ciues exciti, in eosdem impetu inuecti sunt. Certatum acriter; & licet munimentis pelli Alemanni non potuerint, ingenti tamen strage fœdati sunt. Neque prorsus incruentus is Sabaudijs conflictus fuit: eorum tamen plures ciuitatem ingressi sunt; & auctus numerus præsidiariorum. Ardente prælio, Hispani in Sabaudios versi, primùm tetimère ferociam; mox incalescentibus animis, & reuerso Crescentinum Sabaudio, tota moles in Gimbettæ Marchionem incubuit. Ille diu sustentata acie suorum, vbi diffidere eos viribus, & multitudine obrui vidit, signum receptui dedit, sed dum acrius enititur, colligit sparsos, simúlque & pugnat, & prospicit, vulneratus in mortem est; & cum illo nonnulli sauciati. Nimia fortitudo eam cladem tulit; & si Marchio Sabaudij monito auscultasset, superstes & victor ad suos reuertisset.

Hispanorum & Sabaudiorum certamen.

Quo die Toletanus Pontestura in bellum profectus est, mille ferè & quingentos suorum à tergo reliquerat, vt inanem Sabaudiis metum facerent, quasi aduersus secutos irrupturi forent, aut Crescentinum inuasuri. Pauciores fuisse quàm vt consilio species esset, & Crescentinenses numero viribúsque superiores, cum iam procul Toletanum, nec superesse qui auxilio accurrerent, scirent; facta eruptione medios excepêre. Pugnatum ab Hispanis forti animo; vbi tamen frequentes suorum cædes & intempestiuam virtutem cognouerunt, elapsi certissimum exitum sunt. Crescentinorum triginta desiderati, Hispanorum fermè trecenti, & inter eos plures nobili ortu, & bellicis muneribus conspicui. Hinc latè apud Hispanos formido illata; cautioresque in futurum redditi. Cianfronus statim ac in Vrbe fuit; qui prouentus bellicus, quæ pulueris copia intus esset, speculatus, ad amicos conuersus dixisse fertur; deceptum opinione Sabaudium fuisse; cui ciues per literas testati sunt, magna pulueris copia scatere penu Vercellense; deprehendere se tamen vix in vigesimum diem tolerendæ obsidioni sufficere. Quo enim pluribus tormentis ab hoste res ageretur, eò plus ignium in propugnatione insumendum. Itaque missi plures per interualla, qui excubijs hostium vitatis, Sabaudium veritatis & necessitatis admonerent. Ille ad famam inopiæ obstupuisse fertur; vt qui ei præcipuæ studio intentus; & ingentes pulueris bellici aceruos cogere in massas solitus, suorum relatui credidisset; nullibi locorum maiorem vim quàm Vercellis esse. Proinde trecentis equitibus fortitudinis expertæ electis, singulis certum pondus addidit, iussitque audacter hostium castra perrumpere, & ampla à se virtutis præmia expectare. Illi non secreto magis quàm fortitudine nixi, iam vicina tenuerant, cum ab excubiis detecti sunt. Hostium aduentu conclamato, Hispani Equitatus Præfecti, & Spinellus cum quingentis moschettarijs aduolarunt. Præceperant bellum quingenti equites, quibus demandata Sesiæ cura fuerat; centúmque insuper Moschettarij, qui ripam fluminis, educto modico munimento seruabant. Nusquam maior fortitudo visa; cum Sabaudij numero inferiores, ac nouis hostibus impetiti, non vim solum congredientium retinerent, sed sæpius vrgerent, fugarénteque. Iam in tutum euaserant, nisi fortuna magnis conatibus semper infensa, fortissimorum virorum virtutem infregisset. Cum enim impulsis Hispanis; & peditatu equitatúque fugato, in viam se Vercellensem festinantes dedissent, eorum cuiusdam saccum, fortuitus ignis corri-

Crescentinenses Hispanos cædunt.

Equitum Sabaudiorum sinister exitus.

puit. Ab hoc in cæteros fusa pestis, iumenta hominésque vslit ac disiecit; & deformi spectaculo campum omnem reliquijs cladis operuit.

Ductorem Dominum de Floës habuerant, magnitudine animi nulli posteriorem: Hic cum vicesimo altero comite, per mediam hostium aciem vectus, perfractísque obstantium contis in Vrbem euasit; suos voce elata compellans, animánsque, vt quod Sabaudio Duci spoponderant strenuè exequerentur. Sed vis maior fortitudinem presserat, & ex cætero numero decem tantùm incolumes Crescentinum regressi: reliqui aut igne consumpti, aut in Sesiam præcipitati, aut capti ab Hispanis sunt. Terroris nihilominus plus victoriâ quàm lætitiæ accepit. Certo enim documento Hispanis innotuit, quo sibi cum hoste res, & quantum virtutis labore suo superandum esset. Conspirasse fortuna in Sabaudium primo statim ab ortu visa, tamquam in hostem: quod ille se perpetuò potius virtuti semper credidisset. Conspirasse & alij; quod Christianus Princeps, & Italæ libertatis propugnator, à quibus subsidium opperiri debuerat, gratuito vexatus esset. Non enim eo silente deerant, qui etiam de Romano Pontifice quererentur; quòd cum pacis commoda perstreperet, & internuncio Ludouisio vi omni pacem promoueret, cohortibus Neapolitanis per Sedis Apostolicæ prouincias liberum iter aduersus obsequentem Principem permisisset. Ipsa excusatio tamquam Hispanorum mancipium diceretur, indignantes accendebat; & supremum Orbis Dominum inferioris arbitrio impelli, manifesta Sabaudij pietate ferre non poterant.

Cinfronus præter Vrbis mœnia satis valida, & occultos receptus ad fallendum hostem, aggeres quoque mediæ lunæ forma parti externæ oppugnatoribus obiecit. Hi superandi primùm erant, quàm in muros impetus fieret. Quod Hispani conspicati, ne quod impedimentum victoriam moraretur, magna vi in eam molem ac virtute inuecti sunt, obstinuerúntque. Sed quia maiori conatu Sabaudij suggressos impulerunt, coacti omissis munimentis castra repetere. Alteri semilunæ parem vim inferre Hispani meditabantur; quam Sabaudij actis subter cuniculis exitio oppugnantium eduxerant; vt victores & se in tuto credentes latenti compendio perderent. Sed vbi in prælium ventum non suo tempore ignis immissus, quâ eruptura moles credebatur, immota stetit, fracto verò semilunæ latere triginta fermè propugnatores disiecit. Die sequenti cum iam munimentum illud Hispani occupassent, ab obsessis eruptione facta, non sine sanguine deiecti sunt. Sed vt ferè bella iniquo loco sumpta multo audentiorum sanguine transiguntur; sic tum ægrè expulsi Hispani, & victoria, Sabaudiorum multo sanguine pensata.

Vana potentia sub mænibus.

Nulla dies Cinfrono sine nobili aliquo strategemate deperibat. Fossam ingentem cauauerat, obiecerátque fumum madore alimenti densissimum, qui prospectum hosti adimeret; Tum cogi aquatum in Sesiam boues iussit, vt illecti præda Hispani in insidias incauti laberentur. Dictu mirum quanti ea res exitio fuerit: quod nemo ducentis pauciores perijsse fateretur. Fauere strenuis nonnunquam fortuna videbatur; nam plurium dierum pluuiæ campi vndabant, vt solido miles consistere non posset. Tridentini pars fortissima oppugnantium, decliui loco initio belli capto, eo iam vti non poterant quòd arma, vestes, stragula, alimenta, superstagnantibus aquis diffluerent. Itaque nisi tempestinè sedes mutauissent, mergi numerus ille intra propria tentoria potuisset. In editiora traducti sunt. Mutatione itaque loci, & conuectione impedimentorum occupatos egressi ciuitate Sabaudij impulêre. Sed illi ea in confusione prælium sibi imminere præuiderant; eóque agminis loco ad latera sarcinas vectabant, viæq; & certamini pariter intendebant. Quòd ex disciplina pugnam inchoauerint,

rint, ne partes magna cæde imminuerentur, obstitit: licet audentiores Sabaudij, nullo propriæ salutis respectu sese ad ictus offerrent.

Altero post die Toletanus, cum baculo innixus valli formam soliditatémque æstimaturus, nullo armorum tegmine incederet, moschetti ictum sinistro brachio accepit. Elanguerat haud dubiè vis pulueris, vt decidisse potius quàm ferijsse globus videretur. Ille tamen incolumitatem suam fauori superûm imputauit; testatus sacras quas gestabat reliquias præsens exitium auertisse. Non labor magis aut expensa quam susceptum votum Toletanum angebat. Die enim Diuo Petro sacro, se intra mœnia cænaturum fidenter iactauerat. Et vbi destinatis vires suas vix suffecturas vidit, spontaneam à ciuibus deditionem, honestissimis pactis quæsiuerat. Neque tamen responso hominem Vercellense præsidium dignatum est, sed purpureum primùm vexillum, mox atrum prospectui obrulere: quasi faterentur, paratos se sanguinem in mortem vsque prodigere. Arctæ tamen res eorum erant; tot nihilominus oppugnatores conficiebantur, vt nullus ab vrbe ictus frustra mitteretur. Constantia propugnantium stupore Toletanum defixit; cui iam certum erat parum intus rei tormentariæ esse; idque remissa iaculationum frequentia coniectauerat. Quando itaque deditione habere ciuitatem diffidebat, totus in vim conuertit, iussitque quatuor è partibus acrius solito rem geri, nulla propugnatoribus requie permissa, & desiderio complanandorum mœnium, vt ascensui suorum viam faceret. Non minor illum Sabaudij cura solicitum habebat; quem campi circum Dominum & vniuersa infestantem, repentino aliquo incursu metuebat. Castra postrema parte, quà Crescentinum & Sarlia spectantur vallari, non minori firmitudine, quàm frontem Ciuitati obuersam imperauit. Perceperat quin etiam suorum numerum magna portione imminutum; quod multos prælium sustulisset, innumeri vulnerati, alij fuga elapsi forent. Vocatos itaque Campi Magistros, id præcipuæ diligentiæ requirere se dixit, ne inferri prouentum bellicum, aut induci auxilia finerent; sed seruatis itineribus, eam vnam cladem vitarent. Illi locum se intrepidè seruaturos, & quantum humana ope licuisset, obuiam ituros promiserunt. Auxit solicitudinem Manfrinus Castilionus, qui Sangermano egressus vt nonnullos Sabaudios equites Santiam euntes interciperet, quamquam ferè viginti, & hos inter nobiles aliquot cepisset, statim vindicem Sabaudium expertus est. Et nisi forti viro, septingentis moschettarijs missis à Toletano subuentum foret, vniuersi internecione perijssent. Eorum tamen ferè trecenti desiderati; & Sabaudius spoliis ac captiuis ditatus Santiam reuersus est.

Procedebat ciuitatis obsidium, continuo Sabaudij metu; ne nouis incursibus castra quamuis munimento firmata adoriretur. Ea causa non die, non nocte quies Hispanis erat; sed per vices excubias seruabant, aggeribus indiuidui. Sors tulit, vt Ioannes Petrus Cerbellonus, tormentorum bellicorum præfectus, vir magnis natalibus, & pari virtute; dum aggerem, quo sui tegebantur, media nocte inuisit, moschetti ictu conficeretur. Casu fortissimi Ductoris Toletanus & exercitus omnis indoluit; & augebat mœstitiam tot fugitiuorum, tot indies pereuntium reputatio. Cura in Petrum Messiam Hispanum, hominem nobilem, & belli disciplinæ innutritum translata. Neque ille delegato munere diu functus est; sed eadem qua præcessor fortuna, nec dispari ictu sauciatus occubuit. Die funeris quo Messias educebatur, Ioannes Brauus strenuissimus copiarum Ductor, simulatione assultus, quò miles omnes Regius accingeretur, semilunam quam Sabaudij tuebantur, acto altè cuniculo suffodit. Aut breuior canatus fuit, aut solidiori vertice deprehensum. Summisso igni, non quà Bra-

Ioannis Petri Cerbelloni mors.

uus destinauerat moles erupit; sed fragore in suos verso, ingenti strage vicinos Hispanos affecit. Plus quàm ducentis ea res excidio fuisse dicebatur, quorum alij statim exanimati, pluribus vapore ac flamma, artus lacerati aut ambusti sunt. Itaque licet angustijs ciues conflictarentur, Hispanis tamen indies difficultates accumulabantur. Inductum Vercellas auxilium à Sabaudio, cum ambitum vrbis omnem Hispani tegerent, & pluribus equitum millia vicina transcurrerent, compendio tradere flagitium credidi. Nec enim auorum memoria maior fortitudo, aut solidior in agendis rebus prudentia manauit. Vt non immerito Toletanus, famæ tanti Principis cætera iniquus, fateri non erubuerit, plus illi gloriæ, eo rerum articulo inducto ciuitati auxilio, quàm sibi tota victoria accessisse. Ducis quidem animus & viuidum ingenium, tantum facinus suspicari quidem, sed prorsus credi non sinebat. Neque Cinfronus ipse tantum virtutis opperiebatur, licet summopere indigeret.

Sabaudius inducit Vercellas subsidium.

Alterum iam mensem ciuitas obsidebatur; & quia propugnatores Sabaudium monuerant, pulueris bellici inopia se teneri, nec ad necessarios ictus in tertium diem sufficere; nisi cuniculis summissum, in præsidium vrbis detraherent, & aperto bello insumerent. Decima noua Iulij erat; nec longiori deliberationi immoratus Sabaudius, cum octo peditum millibus, & duobus equitum, in propinqua Hispanorum successit, Sesiam & Seruum amnes inter; datóque belli signo, à Sabaudiis ac Hispanis equitibus acre certamen inchoatum. Et quia totis copiis congredi Hispani abnuere, ne rem omnem vno discrimini obijcerent, satis se Sabaudius egisse credidit si tantùm hostes oppugnaturus venisse putaretur: nam parte alia summittere ciuitati auxilium cogitabat. Oldenigi horas aliquot substitit, permissa suis breui requie, ad Serui & Sesiæ confluenta; cum interim Carabini Sabaudij destinerent hostem, arceréntque. Sed eodem die iterum Sabaudius in certamen reduxit; tamquam munimenta hostium oppugnaturus. Marchio Vrfæus extrema exercitus claudebat; cui quadringenti circiter equites tria peditum millia erant. Et quia missurus Vercellas auxilium erat, additi muli puluere onusti, & hastatorum curæ plures sacculi commissi. Iusserat Sabaudius vt cum captum inter suos & Hispanos prælium vidissent, perruptis impedimentis, vi omni in ciuitatem peruaderent, nouerat enim ea parte hostes munimenta non protulisse. Sufficere in plures dies propugnatores sperauerat; quod Aldigherius accepa pecunia, iam transisse Alpes, & Bernensium copiæ propediem affuturæ dicerentur. Prioris agminis copiæ inuadendorum hostilium munimentorum Seruum vsque prouectæ sunt, & Vrfæus in ripam Sesiæ delatus.

Hic Sabaudios ituros ordine composuit. Præmissi centum carabini, cum cursoribus equitibus: Hos ducentis moschettarijs peditibus immuniuit; sequebantur equites trecenti, inde peditatus omnis; postremum agmen carabini cogebant: Prouentus bellicus Capitaneo Mesmæo commissus: cui imperauerat, ne vlla certandi occasione illectus, moras feceret; sed festinatione quâ maximè posset, Vercellas ingrederetur; dum interim socij pugna hostem detinent, & auertunt. Nulla hactenus promptitudo maior, pedites equitésque in bellum tulit; quòd hos festinantes, illi continuo cursu assequerentur; nec bellantibus sociis abesse periculo vellent. Quingentis ab vrbe passibus, vniuersi incolumes, nec detecti deuenerunt: & cæteros quoque fefellissent, nisi vigil quidam euntibus obuius, socios ad arma conclamasset: qui tardius nihilominus in certamen descensuri erant; nisi pons (quo vno vti Sabaudij cogebantur) incertitudine copias detinuisset. Iuuit Hispanos impedimentum, vt equos conscenderent, accurreréntque. Et Sabaudius superato amne ingenti cupidine

certaminis

certaminis non expectatis qui sequebantur, cursu effuso præcedentes sequebatur; vt conferri & mutuò adiuti bellum inciperent. Id Vrsæi fortunam corrupit, vt multò post cum sexcentis comitibus succederet. Qui priores assecuti fuerant; cœptum iter prosecuti, in tres Equitum Hispanorum turmas impegêre, quæ iam audito discrimine in bellum properabant. His Sabaudiorum hastati occurrerunt: cum interim moschettarij plumbea glande fulminarent; nec omisso itinere, vrbis vicina iam tenerent, Sabaudiam conclamantes. Eo quoque loco alij sese Hispani, vt progressum hostilem morarentur, obiecerant. Nouo nixu & constantia aduersus recentem vim opus fuit. Itaque exceptos hostes, & sustinuêre primum, & facto cuneo laxauêre. Eo prælio multi sublati; quos inter Octauius Gonzaga oculum ferrato conto traiectus, paucos post dies Mediolani finem habuit. Aggregatis interim subsidiis, crescebant Hispanorum vires; quas cum pauciores Sabaudij numero, ferre non possent, denuò vadare Sesiam coacti sunt. Nam præter numerum ingentem equitum, moschettarij Tridentini, latera Sabaudiorum certo ictu fodiebant: Sabaudius nihilominus Equitatu fortitudinem suis addidit; iuuitq; vt superato denuò amne, plures suorum ciuitatem ingrederentur. Et si Vrsæus, quod socij iter tenuerant, ingressus foret; quidquid Ciuitati subsidij inducendum à Duce acceperat, intulisset. Diu & pluribus locis inter aduersos certatum; cum vniuersi fortem operam communi operi contulerint.

Octaui Gonzaga mort.

Ingressa Vercellas duo peditum, millia quadringenti equites, cum prouentu bellico, per mediam Hispanorum aciem, non vno loco, aut semel tantum oppugnati. Et in quo fides apud posteros laboratura est, vix tam longo & pertinaci conflictu duodecim gregarij desiderati. Cum partis aduersæ multo plures, sique nobilissimi cecidissent. Sabaudius nobili facinore gloriosus Iuream profectus est; vt se Bernensibus, Gallis, cæterisque, partes suas secutis coniungeret: non vana destinatione, vbi vniuersi aduenissent, totis viribus Toletano congredi; aut prælium abnuentem, suis in castris obsidere. Ille nulli vsui recens inuectos putans, si quem puluerem intulerant, pluribus assultibus prouocati absumere cogerentur, ductores cohortium hortatus est, vt conferti & vi omni oppugnationem vrgerent. Non alio armorum genere procul haberi Hispani, quàm tormentorum & moschettorum ictibus poterant. Et quia pluribus simul locis occurrendum erat, geminato congressu prouentum illum omnem absumpserunt. Quia tamen vi ciuitatem capere, commodis sui exercitus non conducere Toletanus experiebatur, plus semel obsessorum fortitudinem expertus; nec quâ constantiâ desperati in certamen ferantur ignarus, honestissima deditionis pacta proponebat. Neque intus Capitanei deerant, qui pactis accedere consulerent & ante alios ciues, honori, incolumitati, ac fortunis suis viso Sandamiani casu metuentes. Imputari exemplum posse cognouerant: Miles quoque paucos ante dies subsidio inductus, vini inopiam inter labores ferre non poterat, vrgebatq; duces vt inoffensi dimitterentur.

Conditionum pulchritudo, ne res diutius differretur, obtinuit: Nam in ea pacta conuentum, vt cuiuscunque ordinis ciui, facultates, corpus, honor, intacta essent; vt priuilegia, census, immunitates, quæ quis ante bellum habuerat, rata in futurum essent. Ne hospitio militem ciues acciperent. Ne Vallones, Tridentini, aut Monferratenses præsidio imponerentur; ne cui gratuitam alimoniam præbere iuberentur. Vt abire ciuitate volentibus sine fraude esset; secumq; fortunas suas deferre, absentesq; rerum suarum fructus percipere. Ne cuius crimen aut querela in disquisitionem in posterum vocaretur, sed à primo obsidionis die, in horam deditionis extremam abolita omnia censerentur: sine ea publica

Pacta deditionis Vercellensis.

fotent, siue priuata. Vt Vercellensibus bona in fiscum versa restituerentur. Vt cuiuis incolæ stabilia bona vendere, & pretium asportare liceret. Vt ciues & præcipuè nobiles ciuitatis armis veteri consuetudine vti possent. Ne cui Mantuano aut Monferratensi Magistratus vrbis permitterentur. Vt ciues oneribus à suo Duce belli causa impositis lauarentur. Vt egredi ciuitate militibus liceret, cum duobus tormentis bellicis, pixide militari puluere plena, funiculis ardentibus, globis plumbeis ori insertis, vt ad ictum, vexillis volitantibus, timpanis ac tubis sonantibus. Vt vehendis impedimentis, iumentis curribúsque iuuarentur: Denique vt quò illos ire placuisset, liberum & securum iter esset. Primus Calusij Marchio pacta firmauit, mox alij; donec ad Ciufronium res delata; qui diu testatus posse in sequens triduum ciuitatem retineri; nec se deditioni votum dare velle respondit, nec chirographo annuere. Toletani desiderio cæteri satis erant. Cæterúm nemo mortalium erat, qui magnitudine conditionum æstimata non agnosceret, mutuò potius concedi ciuitatem, quam permitti. Nec enim amplioribus legibus excedere loco Sabaudij poterant, aut turpioribus Hispani succedere: vt iám certum esset, inter Reges pacem coiuisse; celeremq; restitutionem ab Hispano promissam. Datum certè a Sabaudijs id gloriæ Hispanorum vulgatum est, vt captæ vrbis decus referrent; ne irritè tantum laboris & hominum prodigisse dicerentur.

Iulij vigesima quinta Marchioni Montis Nigri educta extra vrbem munimenta concessa sunt. Vicesima sexta præsidiatij omnes Sabaudij excessère, peditum tria millia septingenti, equitum trecenti octinginta erant. Vbi deditionis auctores, conditiones quibus excesserant Sabaudio obtulerunt, exarsit, non aliud elocutus; quàm ideo Toletanum speciosissima concessisse; quod senex callidus difficultates in victoria præuidisset. Et licet Gallo Regi ea concessione blanditus sciretur, ne tamen gloriam omnem concederet, Marchionem, Capitaneum Euangelistam, & Lodium publica in custodia haberi iussit; quasi nulla scientia aut permissione eius, símulque Cianfrono repugnante, Toletano ciuitatem concessissent. Regrediens Nouariam & Alexandriam Toletanus, Montenegrum Vercellensibus Gubernatorem imposuit. Arcis cura Ioanni Brauo commissa; cúmque ciues Hispanos ciuitatis præsidio deprecarentur, seruandæ tantùm arci admissi sunt. Vbi vniuersi Alexandriam venerunt, & expensæ vim, numerúmque cæsorum in censum vocarunt, mœror omnium animos confecit, decem enim hominum millia ea obsidione amissa, fuga, labore, ægritudine, vulneribus deprehensa. Proceribus quoque Italiæ, Hispaniæ & Germaniæ luctuosa lætetia fuit: tot ea expeditio principes vires abstulerat. Perierant quippe Alonsus Pimentellus, equitatus Præfectus, cum quatuor summæ nobilitatis commilitonibus, Franciscus Padilia tormentorum bellicorum Rector, Comes Cerbellonus Padiliæ muneri admotus, Cremonæ Gubernator, vnius solummodò diei administratione vsus, Luisij Corduæ Sargentus. Tormentorum præfecti Vices-gerens, eques Melzus equitatus olim in Belgio magister, Comitis Sulzij germanus, qui Alemannis præerat, Sargentus Maior Tridentinorum, Guascus equitum Ductor, Comes Cerbellonus superioris frater, & eodem officio donatus; Philippus Spinola Marchionis Spinolæ filius, Alonsus Caraffa Ductor Neapolitanorum equitum, Fernandus Toletani consanguineus, Comes Montis Castelli, Octauius Gonzaga, Mantuani consanguineus, Capitaneorum Hispanorum ferè viginti, & totidem ferè Neapolitani. Vallonum è tanto numero, soli tres Capitanei superfuêre, Tridentinorum plerique cæsi; quorum vt conspicua ea obsidione virtus fuit, sic cædes frequentior in audentiores, promiscuæ nobilitatis tot desiderati, vt singulorum curam haberi copia non sinat. Cúmque innumeri sauciati fuerint,

Cæsorū sub Vercellis numerus.

rint, nemini tamen quæstuosa ea militia dicitur: quod præcipuè moderna disciplina prospectat.

Cœpta in Principem Bozoli indignatio, ad inuidiam quoque familiæ eius apud Mantuanum adoleuerat; vt in perniciem Principis filij studium conuerteret. Agri vix octo iugera, Olio flumini continua erant, quam Restaram populares vocant. Hanc Bozoli Principes longo vsu & possessione tenuerant, nemine Mantuanorum Ducum ius illud hactenus turbante, aut in dubium vocante. Itaque nouator quidam tabula, ad turbandas non expediendas compoendásue res natus; dedecore sui Domini & malo innocentis domus gratiam sibi parans, scripto quodam nonnulla imaginaria iura Fisci complexus est; eáque veluti comperta Mantuano tradidit: opportunè occasio incidisse visa; & eo libentius recepta, quòd vis omnis & iniuriæ quæ in iuuenem Principem innocentem parabantur, honesti specie indui viderentur. Et quo sub imagine temperantiæ cuncta acciperentur, eundem imposterum Bozolum Mantuanus misit, vt iurium inani prætextu, Restaram à Principe reposceret. Neque tamen more belli Ducem vti velle testatus est, sed certiori partus securitate contentum, arbitris vtrinque delectis auscultare; vt secundùm quem censuissent, ius in futurum esset. Respondit Princeps per literas & ministrum, acceptam sibi conditionem esse; nec aduersus Ducem suæ Gentis Principem, aliter quàm humili obsequio certaturum. Sed quia Olius fluuius, qua parte sinus suos alluit, iure gentium sibi debetur; cupere id pariter compendio finiri; ne qua litis occasio, duraturam sibi aduersus eam Celsitudinem reuerentiam infringat. Tum Mantuanus de Restara sibi controuersiam, non de amne dixit. Illam ambiguæ possessionis, Olium flumen immemorabili consuetudine Mantuanorum Ducum esse; & Bozoli Principem, beneficio aut pretio, vsos in præsentem profluenti. Cúmque non aliud à prudenti iuuene exprimi posset, quàm Restaræ possessionem compromittere nolle, nisi Mantuanus quoque in idem discrimen flumen coniecisset; exarsit iste; & missis lictoribus, captiuos aliquot à Restara Mantuam deduci imperauit, quorum ea in re nulla culpa erat. Bozolanus peditatu & equitatu collectis (quamquam enim moderatis prouentibus, multa tamen hominum millia sui dominij numerat) vt veterem Restaræ possessionem vsu dominandi roboraret, alios paganos Mantuani voto seruientes, capi & Bozolum duci iussit; non aliud apud præfectos elocutus, quàm consanguineum se, & omni obsequio Mantuano deuinctum esse velle; res tamen suas vel fuso sanguine tueri paratum. Statim missus à Duce, qui Isabellam Principis matrem amouere Olio Molatrinam innatantem præciperet. Et illa quidem ne filios maiori vexatione obijceret, fertur obtemperasse, quamuis filius mox & reponi fecerit, & confinia munimentis temporarijs armauerit. *Mantuanus Prin. Bozoli vexat.*

Plus virium Mantuano erat, quàm vt Bozolanus aperto bello congrederetur: quantum tamen suis opibus valuit, eluctatus violentiæ est; & missum in sua damna exercitum retinuit, quò minus arbitrio lasciuiret: ne tamen molatrina non mergeretur prohibere non potuit; quamuis communicata Mediolanensi Gubernatori iniuria, aduersus præualidum, honestissimæ suæ causæ subsidium orasset. Toletanus non inuitus tutelam Principis sumpsit: Iam enim quidquid à Mantuano hostilitatis illatum foret, consensu interpretantium vetustiori indignationi imputabantur. Et Episcopus Mantuanus Principis Patruus, pietatis, ac prudentiæ probatæ, veteríque ministerio Hispanis gratissimus, à Toletano flagitauerat, ne domum suam odio potentioris dedi pareretur. Venêre inde ad Mantuanum literæ, quibus consilium dabat, ne causam suam cum Sabaudio paritate nocendi, & exemplo violentiæ corrumperet; sed controuersias aliud in tempus

reiiceret, quoad præsentes motus vtcunque componerentur. Sic reductæ molatrinæ, & Restaræ possessio apud Principem veterem Dominum mansit; coacto nempe Mantuano obsequium Episcopi, viri sanctissimi, & consilium Toletani, iuribus quæ præsumpserat, anteferre. Res omnis in Februarium sequentis anni tracta est, nec amplius examinata.

Vt Vercellarum expugnatio Hispanorum victoriam auxerat, sic vires imminuerat; cæsis, vt diximus, innumeris; & dimidia exercitus parte vix superstite. Infrequentes proinde centurias Toleranus explebat nouis delectibus; & si externus miles cunctaretur, populares ad censum aduocabat, siue prosequi bellum cogitaret, siue vindicem Sabaudium suspectaret. Huic enim multa militum millia è Gallis, Lansnectis, & Bernensibus accesserant; vt viginti ferè millium numerum implerent. Equitatus quatuor millia superabat. Potior tamen cura Tolerani erat; ne Sabaudius Alexandriam exercitui suo monstraret; cuius possessione sciebat, eum tractum Mediolanensem contineri. Sed & Monferrato copias induxerat, vt opulentia prouinciæ præteritam egestatem sarcirent. Parte alia Sabaudius Astio metuebat, ne Hispani ciuitatis obsidionem iterum aggrederentur, & ex Vercellis Astium coniectarent. Queri iam Mantuanus similia onera dedidicerat; recénsque Gallorum irruptio persuadebat, vt potius Hispanos vellet. Iam enim Gallorum vis Alpes transcenderat; & Aldigherius Monsenisum, eo ipso die superauerat, quo Vercellenses pacta deditionis acceperant. Tria pariter equitum Gallorum millia Comes OUerniæ Sabaudij pecunia missurum se in Pedemontanum bellum receperat; sed spes Ducis cunctatione corruperat. Et hinc apud nonnullos aucta suspicio præuaricationis; quasi Hispanorum vtilitati, non Principis à quo aurum acceperat deseruiret. Illi enim multo ante, vt Sabaudium Gallico auxilio nudarent, regnum in partes pretio secuerant, quamuis mox saniora Principes edocti, debitum Regi suo obsequium, eiurata externa fide præstiterint.

Sabaudij exercitus.

Toletano mora omnis ex vsu erat; & quia tractationibus nugísque soporare Sabaudium nitebatur, Ludouisio ac Bertunes modestissima respondebat. Hos consilij Toletani certiores factos, Sabaudius monuit, ne speciosis promissis aures accommodarent; sed illum ad præcisa responsa arctatum vrgerent, an concordiam Astensem ratam vellet; & an quæ secuto bello, ex hoste vtrinque capta sint, veteri Domino reddi placeret. Tergiuersari Toletanus ad hæc, ambigua proferre, modo Regis sui voluntatem requirere, modò metuere, modò in Mantuanum (cuius indemnitati studeret) modò in socios belli, difficultates rejicere. Sic detecta simulatio quietis, & bello potius, quàm paci pronus animus nudatus. Chiuassi Aldigherius Sabaudio collocutus, rerum securitatem in eo necti agnouerunt, si procul ab Astensi agro Hispani arcerentur, quod illi bellum intra Pedemontis viscera concoquebant, ipsi medijs finibus Mediolanensium inferrent.

Septembris initio Sabaudius cum Principibus filijs Victorio ac Thoma, nec non Aldigherio Flizanum versus profectus est. Octo enim peditum millia, & Alemannis, Hispanis, Vallonibus, & Heluetiis mixtus exercitus, flos ac neruus Hispanorum virium, inter Flizanum, Refrancorum, Roccam Arazij, & Annonum Toleranum disposuisse acceperat. Nouerat etiam nullo ea loca munimento firmata, & facilem ex singulis fore victoriam; si festinatis expeditionibus conatus hostiles præuenisset. Primam aciem Sabaudius & Aldigherius, cum tribus equitum, decem peditum millibus ductabant. Sangeorgius cum quatuor millibus Bernensium, tribus millibus Alemannorum, quingentis equitibus, & septem tormentis bellicis sequebatur. Gallicæ nobilitatis numerum inire arduum fuerit:

tot

tot principi loco nati, tot Proceres equitésque, Sabaudij Ducis auspicia præferebant. Tardius Flizanum Sangeorgius delatus est; quòd tormentorum ac curruum subuectio difficilis, properantes & expeditos assequi prohibuisset. Priores vias ruperant, & cœno subducto molliuerant; vt posteriores spatio & itineri eluctari simul tenerentur. Milites quoque Alemannos Comitis Schomberti expectauerant; quos aduentare indubitatus rumor detulerat. Dominus de Termes ac mox Aldigherius, inter Solerum & Flizanum medij, ita obsessos Alexandria diuiserant; vt nisi ingenti prælio ab Hispanis fugati, auxilium suis ferre possent. Sabaudius ac Principes filij, quamquam pedites ad maturandum iter sollicitarent, viarum tamen iniquitas & longitudo, festinantes vix tertiam post horam ad socios deduxerunt. Neque frangendæ militum vires ante bellum erant; ne medio in conflictu lassi & languore diffluentes spem expeditionis destituerent. Sed & Marchionis Vrsæi, Mazerij, Bolij, Vanni, Montilieri, & Valesanorum tantùm copiæ aduenerant; reliqui difficultatibus implicati, hærebant. *Eius diuersa victoria.*

Aldigherius peditatum apud Flizani suburbia, præuisa loci commoditate, constituit. Hinc mutuis ictibus obsessi & obsidentes acriter rem agebant: quia tamen clausorum infirmitas diuturnam vim ferre non posse videbatur, misêre tubicinem Sabaudij, qui deditionem innoxiam requireret. Non abnuêre Flizanenses; eóque Dominus de Termes missus, vt concordiæ firmator. Qui postquam parere præsidium necessitati vidit, duos Capitaneos Tridentini præsidij, ad Sabaudium deduxit, vt cum Principe quas ante conditiones acceperant, firmarentur. Dimitti incolumes solummodo orabant. Iam transactum in re videbatur, cum procul Hispanus peditatus equitatúsque visus, Aldigherium cum suis turmis illexit, vt persequeretur. Nec Pedemontanus hæsit, sed adscitis etiam Thomæ fratris cohortibus effusè in hostem inuectus est. Tum remissi in oppidum centuriones Alemannorum, quoad Dux certior redderetur, ex arbitrio eos tantum recipi debêre. Vana spe miseri decepti sunt: cum enim equites Sabaudij; & pars peditatus Solerum versus proficerentur, socios & auxilium Hispanum rati, audaciam deploratis iam rebus induêre; missóque ad Sabaudium nuncio, testati sunt eo se loco, nisi cum omnibus deditionis honoribus excedere decreuisse. Nam & arma, & impedimenta, & prouentum bellicum, cum vndantibus vexillis sonante timpano, & funiculis ignitis, globísque velle. Obstupuit Sabaudius eam in desperatione fiduciam, respondítque; vt more belli vniuersi caderent. Tum Marchio Badensis, & Christianus Hanaltinus Germani Principes, genti suæ decus incolumitatémque impetrauere: placuítque egredi eos loco, cum armis & funiculis extinctis. Vtrique Sabaudium eo bello secuti fuerant; fama magnitudinis Ducis illecti, & studio bellicæ disciplinæ. Obsessi vt tecta Alexandriam deducerentur insuper volebant; quod tractationem omnem diremit. Neque enim Sabaudius imprudentiæ accusari volebat, quod copijs à se victis, hostilem exercitum auxisset. Repetitum itaque denuo bellum, & infestis ictibus moschettorum, inuicem iras offensásq; intenderunt.

Iam Sabaudius & Aldigherius, coniectis in fugam Hispanis ad suos reuerterant; & quamuis Flizanum ex aduerso ingenti fossa vallaretur, posteriori verò parte prærupto situ Tanarus amnis laberetur, eóque expectanda tormenta nonnulli censerent, quæ nondum in castra vecta fuerant; Galli tamen ardore pugnæ prouocati, & tamquam in plus nimio confidentes efferati, contineri à ducibus non potuêre, quin manus cum obsessis è vicino consererent. Duas horas pugnatum; & vrgentibus obsessoribus, propugnatores impulsi. Insecuti victores Galli, igni ac ferro in obstantia grassati sunt. Et primo quidem impetu multi cæsi, mox deponente ira, & captis arma tradentibus, sanguini temperatum. Sexdecim eo

conflictu signa militaria Sabaudius retulit; miles omnis in vincula coniectus, oppidum direptum incensúmque; frumenti vis ingens (quod asportari non posset) concremata. Audita strage Toletanus victoriam Sabaudij eleuaturus: nil mirum (inquit) quod quatuor hostium legiones, inerme & nullis munimentis tutum oppidum cœperint: nescius haud dubiè, toto exercitu non Flizanum potius à Sabaudio, quàm frequentia & valida Hispanorum præsidia aggressa; vt vel in plura simul loca bellum spargeret, vel multis congressibus sufficeret. Octo enim Hispanorum millia ijs in locis præsidium seruare didicerat; & in propinquo Alexandriam; quam tota mole Toletanus insederat.

Eodem die comes Scombertus Sabaudias copias assecutus est; & Sangeorgius Refrancorum delatus, dispositísque in oppugnationem tormentis, spontaneam Alemannorum deditionem accepit. Illi cum armis & impedimentis dimissi; siue pronus in victoria Sangeorgius, victoriâ vniuersa æstimaret, siue confœderati Sabaudio populi (quamquam tum aduersi) pietatem nobilis viri expresserint. Annonum illi se receperunt. Die sequenti militem suum Sangeorgius castro Quattordecio admouit. Inerant duo Tridentinorum vexilla. Et quia nullo intus præsidio tuti erant, nec tantam Sangeorgij vim crediderant, non ante victoriam concedere voluerunt, quàm disposita ad ictum tormenta viderunt. Armis & rebus omnibus exuti recepti sunt.

Prosperis hac parte rebus Sabaudiorum Sangeorgius Flizanum venit, vbi amicæ copiæ omnes hæserant. Bidui mora fuit; quam præcipuè in partem flecterent, incertæ; donec exploratores cursorésque cunctationem depulêre. Solerij quippe peditatum & equitatum Hispanum attineri docuerunt. Diuiso in tres partes exercitu Sabaudij profecti sunt: omnes enim occupatis effugiis intercipi posse credebantur. Pedemontanus & Aldigherius priores dexterum iter ingressi sunt; Sabaudius & Comes Scombertus medio processêre. Dux Roani sinistrum cum suis tenuit. Sed Hispani viso procul hoste dilapsi sunt, Alexandriam præcipites inuecti, insequentes Sabaudios ingenti trepidatione vitantes. Intentos cui maximè parti incurrerent, rusticus docuit Cornientum mille & quingentos Vallones ingressos. Bene agendi occasio offerri visa, & præmissis carabinis Sabaudius cum Principibus filiis & Aldigherio, Colonello Taffino, Termes, Domino de Candales, Domino Brossæ, Duce Roani in certamen accurrerunt. Sed iam Hispani loco elapsi, in securiora tendebant; eos tamen cursores equites assecuti acri velitatione detinuêre; donec eos Sabaudius, Aldigherius, aliique copiarum Ductores assecuti sunt. Mille & quingentos rusticus fuisse dixerat; sed mille ducenti pedites deprehensi, & nouem equitum vexilla. Ij tamen viribus parum fisi, sensim cauo viæ sese Alexandriam recipiebant; arboribus insuper dextera parte tecti, ne prosequentium ictibus foderentur. Eorum tamen plures desiderati. Neque Sabaudiis nullo sanguine victoria stetit: Domini quippe Verduni & Sancti Andreæ de Vins occubuêre: Vicecomes Arpagioni, Losieres, Temines, & Tremontus vulnerati; captus eques Cambrisij. Ducis Roani & Domini de Candales copiæ, sinistram fossæ ripam tenebant; hi cum Principibus Sabaudiis & Aldigherio occurrêre; sed parum in summam profectum; quod densa iam nocte, vix socij ab hostibus distinguerentur: eóque receptui signum suis dedêre; nec Flizanum nisi sub noctis medium regressi sunt. Illi quidem recta Alexandriam petebant, quæ ciuitas præsidio vacua, præsente Toletano vicinos exercitus in subsidium vocabat. Quod si eodem impetu victor Sabaudius Alexandriam delatus foret; nec retineri ciuitas potuisset; & fortè Mediolanum ipsum sociæ ciuitatis casus abstulisset. Non decrant qui consulerent; & res ipsa persuade-

perſuadebat; niſi generoſum Principem modeſtia & aduerſus Regem Hiſpanum, nullis vnquam iniuriis imminuta veneratio retinuiſſent.

Præcedens labor grauiter equos peditémque afflixerat. Proinde illis dies vnus ad quietem permiſſus; vt nouis expeditionibus acriores accederent. Poſtero Pedemontanus Nouem oppidum, cui arx parui ambitus, ſed ſatis valida erat, obſidione cinxit. Duo millia inerant, Heluetiis, Italis, & Hiſpanis compoſitus numerus. Acceſſu primo obſeſſi duplici via erupêre, & magno moſchettorum fragore Sabaudiis congreſſi ſunt. Sed Dominus de Termes ſingulari fortitudine ſuorum, in ſua munimenta vniuerſos repulit. Sextam menſis diem integram, diſponendis ad ictum tormentis Sabaudij inſumpſerunt: quati ſequenti cœpta ſunt munimenta: & quamuis non ea ruinæ latitudo foret quæ aſſultum perſuaderet, Comes tamen Scomberti, cæteríque moræ omnis quæ victoriam in dubio ſiſteret, intolerantes, in hoſtes conferti irrupêre. Parte alia, Termes, Vrfæus, Bolius, cæteríque inuecti aſcenſum occuparunt. Obſeſſi ſeſe in arcem recepêrunt; anguſtam ſitu, aduerſus tantam vim inualidam, & pænuria aquæ laborantem. Incolumitatem itaque & arma tantùm pacti deditionem fecerunt. Annuit Sabaudius, cui nunquam virtus, vel in hoſte diſplicuit: Et quia vlteriora cogitanti quantacunque mora diſpendioſa videbatur. Heluetiis inſuper conceſſum vt vexilla ſecum ferrent; ídque gratiæ gentis datum, quæ fœdere antiquo Sabaudiis Ducibus illigabatur. In hæc tamen pacta conuentum; Vitam illis, arma, impedimenta, vexilla Sabaudium permittere; deducturum omnes in Prouincias Hiſpani Regis; ſi quas arces præſidio inſediſſent, quibus Sabaudius bellum faceret, eos ſtatim deditioni conſenſuros: nec aduerſus illum arma ſumpturos. Dignum poſteritatis memoria ea in gente eſt vilitatis exemplum. Cùm enim & arma ſecum, & bellici prouentus ſatis ferrent; eſſéntque duo ferè hominum millia, quod poſtea innotuit, à ducentis equitibus Sabaudiis cuſtodibus Chierium primùm, mox per vallem Suſæ; poſtremò in Comitatum Burgundiæ, quæ Hiſpanorum eſt, deducti ſunt: nemine eorum cùm Monferratum iuxta progrederentur, auſo vim Ductoribus inferre; & amicam Prouinciam deluſa Sabaudiorum ſecuritate ingredi: ſic plerumque temeraria proſpera fortuna eſt, & vilis aduerſa.

Supererant mille pedites apud Roccam Arazij: hos vt interciperet Sabaudius, feſtinatione ingenti Tanarum ponte iunxit. Vix illi aut animo aut celeritati crediderunt: ſed vbi certam conſilij viderunt, præcipites Alexandriam delati ſunt. Heluetij vltimo loco egreſſi ſunt. In hos miſſi curſores equites, qui ſuperato amne reperto vado veſtigijs fugientium inſtiterunt, aſſecutíque illos media in planicie ſunt, & infeſtis ictibus in bellum prouocarunt. Pauciores erant, quàm vt pluribus equitibus eluctarentur.: Proinde petita impunitate, arma victoribus permisêre. Quadringenti erant ſelectiſſimæ iuuentutis; eóſque Hiſpani reliquiſſe videbantur, vt inſequentes hoſtes prælio detinerent, ipſi interim eorum damno elaberentur. Toto eo tractatu nil ſuperaret, quod Sabaudiis obſiſteret; intráque diem ſeptimum octo hominum millia, aut turpi fuga diſſipata ſunt, aut cæſa, aut capta. Nec minus recepta nobiliſſima municipia, & tractus is omnis quo in Alexandriam excurritur. Et niſi præcox concordia impetum victoris Ducis retinuiſſet, alterum intra menſem, vltra Monferrati terminos, Hiſpanos parum reliquorum ſecuros, exegiſſet.

Ludouiſius ac Bettunes nihilominus pacem promouerant: nec in alias conditiones conſenſerant, quàm quas Aſtenſia pacta continebant; & quibus à primo tractationis die in ſupremum Sabaudius conſtantiſſimè inſtiterat. Additum ſo-

lummodò, vt si quid inuicem postmodum captum foret, prioribus possessoribus restitueretur. Vtile ac decorum Sabaudio erat; cum per Monferratum capta retinere, nec Cæsar nec Reges consentirent; receptis Vercellis maiorem Monferrati partem restituere; & iniurias Hispanas multò maioribus damnis compensasse. Certissima tantum, & nullo prorsus honore belli lenita iactura fuit: cui Sabaudius multa diripuerat, abstuleràtque; Hispani vorauerant; quantum ille face ac ferro, tantum isti hospitalitate grassati. Accedebat, quòd quibus non orto nouo bello veniam integris rebus suis largiri poterat (quod Vincentius frater, & sapientiores subditorum, consiliáque Pontificis ac Principum Europæ consuluerant) his opes, & veteres honores restituere, hausto ærario, & laceris Prouincijs coactus sit. Satis fœlix Princeps, si aut Roma in Principatum delatus, salubria prudentissimorum virorum monita admisisset; aut semel deprehenso errore propositis saniorbus accessisset. Et dare & accipere pacem plures ante menses Sabaudius potuisset; si aut bellantibus Venetis cum domo Austriaca, ipse quiescere; aut à fidissimis amicis causam diuidere voluisset. Apud Regem Gallum tota res transacta, & redditis quæ mutuo capta fuerant truculentissimo bello finis impositus. Apud Monferratum multis auri millionibus damnum æstimatum, direptionibus, incendijs, & oppidorum arciúmque ruinis in censum vocatis: pluresque sexaginta incolarum millibus desiderati, quos fames, ferrum, languores sustulerant, aut metus patriis sedibus depulerat.

Hic Pedemontani belli finis fuit, cuius apud posteros fidem laboraturam scio, credituro nemine Carolum Emanuelem Sabaudiæ Ducem, tantum viribus & ingenio valuisse, vt Hispanos tot Regnorum dominatores, tracto in plures annos bello, nobilissimis victoriis partis imminuerit; nec pacem, nisi ijs quas olim conditiones dictauerat, admiserit.

FINIS.

INDEX RERVM PRÆCIPVARVM QVÆ IN HAC BELLI Monferatensis Historia continentur.

2 *Mani-*

FINIS.

